Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Uttam Nagar, Amravati (M.S) 444606

Criterion 3 - Research, Innovations and Extension

3.3 Research Publications and Awards

CamScanner

Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust, Amravati. Regd. No. E275/(Amravati)

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Uttamnagar, Amravati. Pin - 44 606 ☎ 9607181584

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati Uniceristy, Amravati.
(Covered u/s 2 (f) and 12 (B) of UGC Act 1956)
NAAC Accredited B+ with a CGPA of 2.73

E-mail : drbamv.amt72@mgail.com

Website - www.drbamvamt.org

Founder

Hon. Dr. Kamaltai R. Gawai

President

Mrs. Kirti Rajesh Arjun

Ref. No. :----------

Principal :- Dr. K.P.PAYAS

Date :- 10/10/2024

SELF DECLARATION

This is to certify that the Information, Reports, True copies of the supporting documents, numerical and web links furnished in this file are verified by the Coordinator of IQAC and the Head of the Institution and found it correct.

Co-ordinator
I.Q.A.C.
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA AMRAVATI MAHARASHTRA

Prinicpal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

RE-ENGINEERING OF SERVICES & RESOURCES IN ACADEMIC LIBRARIES AT DIGITAL ERA

Sudhir B. Sangole
Librarian
Ramkrushna Mahavidhyalaya,
Darapur.
Amravati

Abstract:*Re-engineering is very popular modern management techniques. Application of re-engineering is present day need. Hence, present paper high lights how this techniques is applicable to Academics Library. Authors has emphasized on not only historical background of re- engineering but also background of studied library in brief and implementation of re- engineering in five phase manner i.e. activities to be re- engineered, selection of the re- engineering team , vision for the new improved processes and actions needed to implement the new process. This chapter also describe the re-engineering of services and resources of academic libraries.*

Keywords:*Re-engineering, Academics Library*

Introduction:

"Information" is communicating of news, knowledge or facts. It consists of data endowed with relevance and purpose. Its main function is to present facts so that man's vision is broadened, thereby enabling him to fight against the problems faced by ignorance and superstitions. It is therefore considered to be a basic need of man, ranking after air, water, food, clothing and shelter. Modern means of transport, computers and telecommunications have reduced the world to a global village, wherein one need only plug in, in order to be connected to the whole world.

The library and information centre is an important component of any educational institution, which is hub of the teaching and learning activities where students, researcher and teachers can explore the vast resources of information. In the traditional libraries users have to send more time for searching a small piece of information and for that have to depend mainly on the library professional or library staff.

With the growing emphasis on Quality improvements, Libraries adopting Management Techniques to give their best in the form of Information Products & Services. The Management theories & Principals which are applicable to an Organization can be successfully implemented to Library. The 1990's have seen tremendous evolution of recent Management Techniques such as TQM, Re-engineering, Six Sigma etc. Re-engineering which has been very popular in the business world in 1990's, is equally beneficial for Libraries to redesign their Services in order to provide pin pointed exhaustive Information up to end user. Re-engineering involves redesigning key process, while keeping customer at the centre of process redesign.

Reengineering can also be considered at the levels of an Organizational process. Process Reengineering is the Examination, Study, capture and modification of the internal mechanisms or functionality of an existing process or system engineering life cycle, in order to reconstitute it in a new form and with new functional and non-functional feature, often to take advantage of newly emerged or desired Organizational or Technological capabilities, but without changing the inherent purpose of the process that is being Reengineered.

Objectives of Re-engineering:

- To satisfy the customer's (users') need and expectation
- Achieve improvement in the performance
- To satisfy the organization's strategic goals
- Remove the non essential aspect of the Library which are not necessary in running its functions

Need of Re-engineering for Academic Library:

Following reasons points out the need for Re-engineering in Academics Library

- To cope the challenges posed by information explosion.
- To fulfill multidimensional information needs of library users.
- To redesign information services of Academics Library.
- To provide pin-pointed exhaustive information to the end-users of the library

Re-engineering Plan for Academics Libraries:

The Re-engineering plan for Academics Library has been framed in the following five steps.

STEP: I, Processes/Activities to be Re-engineered: In the first step the Re-engineering team has identified the processes/ activities of the Academics, Library that have to be re-engineered.
These are as follows.

- Physical layout/ Facilities of the academic library.
- Academic Library Collection.
- Manual Processes of library housekeeping operations.

STEP:II, Selection of Re-engineering Team: For the successful re-engineering of Academics. Library a competent team of experts should be established in order to redesign the library & information services of Academics Library.

STEP:III, Status of Current Processes in Academics Library: In most of the Academics libraries maximum processes & in house library operations such as, acquisition, cataloguing, circulation, serials control & various reports are being done manually. Use of Information Technology for library operations is very less.

STEP :IV, Vision For The New Improved Process: Following vision may be developed for the new improved process

Vision:"We are committed to provide an easy and ready access to the library resources for updating the knowledge base of students and staff. Our endeavor is to keep the users of the library abreast of the state-of-the art inputs in respect of Arts, Commerce & Science, so that, they can face confidently challenges thrown open by 21st century. We are streamlining our concerted efforts to build our library as an excellent center for disseminating information."

STEP :V, Actions Needed to Implement or Redesign the New Process Physical Layout / Facilities of the library In order to provide better services to users, the physical layout of the library may be made as follows –

- Separate Stack Room.
- Computer Laboratory with sufficient no of computers having Broad Band Connectivity.
- Separate Reading Room for students and teachers with sufficient library furniture.
- Separate Reference Section.
- Reprographic section
- Processing section
- Independent cabin for Librarian and Asst. Librarian.

Library Collection: In order to cope the challenges of multidimensional information needs of the library users, the library collection should built in digital format. It may include -

- CDs, DVDs, Microfilms etc.
- Online-Books, On-Line Journals, Online Databases.
- E-Reference sources.
- Membership with e-consortia

Manual Processes Of Library House Keeping Operations:- In order to improve efficiency of library housekeeping operations library should be automated with standard library software.With the help of Information Technology, the library housekeeping operations will be redesigned in the following manner.

- Automated Acquisition system.
- Automated Cataloguing system.
- Automated Circulation system.
- Automated Serials control system.
- Automated Reporting system.
- Automated Stock Verification system.

Library & Information Services: In order to redesign these information services, of Information Technology may be used in the following way -

- CAS & SDI services by e-mail.
- Online Information Retrieval system.
- Online Resource sharing.
- Institutional Repository.

A) Reengineering of Information Resources: Due to increasing costs of publications it is completely impossible for a individual or library to purchase each and every book of his interest.In this situation to effectively meet the individual information needs, the users are searching for e-books & easy availability with latest information attracting more & more users towards the use of e-books. Online Dictionary of Library & Information Science defines e-books as –"A digital version of a traditional print book designed to be read on a personal computer or on e-book reader." There are two major categories of e-books i.e.

i) Off-line (CD-ROM)

ii) On-line

There are number of e-books in multidisciplinary subject available free-of-cost on internet.

B) Journals to e-journals: In order to provide latest information to the researchers & scholars, the concept of e-journals had been raised firstly in 1945.With the development of communication technology, the usage & popularity of e-journal has been increased Today e-journal is becoming the main source of scholarly information & its use has been increased. Easy and free availability on internet, 24x7 access, easy search facility attracting more & more users towards e-journals.

There is number of quality e-journals which are available free-of-cost on Internet e.g. DOAJ provide full text access to 4590 scholarly e-journals.

Golnessa, G. M. & Talawar, V. G. (2008) conducted a study at Indian Institute of Science entitled "The use of scholarly Electronic Journals at the Indian Institute of Science: A Case Study in India", with the purpose to investigate the use of scholarly electronic journals at the Indian Institute of Science. The results of the study showed a growing interest in electronic journals among the users at IISc. The electronic journals were mostly used for research needs & PDF format was the most preferred format. The fact is that users have free access to electronic journals at all hours from their own computers seems to be the most appealing feature.

C) Conventional Reference Sources to e-Reference Sources: Now a day"s e-reference sources are becoming very popular. Because of their low cost and easy search facility e.g. Encyclopedia Britanica is now available in CD format with a approximate price of only Rs. 3000/- as well as it is available online through internet. This electronic format of Encyclopedia Britanica enables users to search the required information in very easiest way & also it will not require a large space for storage. Various online & offline dictionaries are also available which provides easy
search facility to users & enables them to search the required information within a fraction of seconds.

D) e-consortia Apporach: Consortia is a generic term to indicate a group of libraries that are working together for a common goal whether to expand co-operation for a traditional library services such as collection development or electronic media. Consortia allows provision for
seamless access to electronic information resources while sharing the cost of access. Internet
connectivity is an essential component in establishing consortia networks. Open Access

Consortia like Open J-Gate provides access to multidisciplinary journals.

Conclusion:

Re-engineering is the need of hour in college library to reduce the gap between users' expectations and actual service provided. Considering the importance of re-engineering in library and information services, it is necessary to rethink on this serious issue and how it will apply to the library for providing better services to fulfil multidimensional needs of the present patrons. It is important to remember that reengineering is not just a question of adding technology. It is primarily a function of human resource management. If one group feels left out, then its negative reaction may endanger the success of the entire project. It is important that communication between various levels of staff, therefore, should be of the utmost concern to library management during the reengineering period. Libraries have adopted the net as they do most new technology, as a means to providing better service to their users. As the computerization is the need of hours for reengineering of library information system and services, therefore the authority of the college library should give proper importance in library computerization as well as the recruitment and training of professional staff for their libraries.

References :

- Dubas, K.C.(n.d.) Reengineering University Libraries as the Gateway of Local & Global Infor
- mation. Retrieved 5 Sep 2012. From www.dspace. inflibnet.ac.in/bitstream/194/ 56/ pdf sy.pdf.
- Gaur, Ramesh, C. (2003). Reengineering Library Information Services. Mumbai: Allied
- Publishers Pvt. Ltd3. Hammer, Michael and Champy, James A. (I993). Reengineering the Corporation: a manifesto for business revolution. New York: Harper Business Books, ISBN0887306403. viii, 231p.
- Galyani, Moghaddam Golnessa & Talwar, V.G.(2008).The Use of Scholarly Electronic
- Journals at the Indian Institute of Science : A Case Study in India . Interlending & Documentry
- Supply 36 (1).pp.15-29.Retrieved from :www.eprints.rclis.org/archive. Accessed on 5 Sep 2012.
- Graves, K.J. & Martin, E.R. (1998). „ Reengineering the library for improved access to electronic health information : One Research Library‟s Experience.‟ INSPEL, Vol. 3 (3) PP.122-88
- Kumar,Rajeev & Kaur, Amritpal.(2005).Internet & It‟s Use in the Engineering Academicss of
- Punjab,India : A Case Study.Webology,2(4). Retrieved from: www.webology.ir/2012. Accessed
- on 6-Sep-2012.
- Mornati, Susanna .(2000). „ Reengineering Users Services in Physical Libraries: A Transition
- Nickols, Fred.(n.d.). Reengineering the problem- solving process. Retrieved 6-Sep-2012
- From. : www.home.att.net/reengineering.pdf.

- Weicher, Maureen, others.(n.d.). Business process reengineering analysis Recommendations.
- Retrieved 5-Sep-2012. From; www.netlib.com/files. pdf..
- Sathyanarayana, N.V. (2008).Open Access & Open J-Gate. DESIDOC Journal of Library &
- Information Technology Vol.28(1), pp.57-60.
- http://forge.fh-potsam.de/-IFLA/PNSPEL/98-3 grajmare.pdf.viewed
- http://ir.inflibnet.ac.in/dxml./bitstream/handle/1944/942/3.pdf?sequence=1viewed
- http://ir.inflibnet.ac.in/dxml./bitstream/handle/1944/957/17.pdf?sequence=1viewed

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Scanned with ACE Scanner

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and
Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
33)	A Study of Network Intrusion Detection Artificial Intelligence Systems Using	Thamraj N. Ghorsad Dr. Amol Zade Swati T. Ghorsad	135
34)	Image Forgery detection	Apeksha P. Ingle	150
35)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	155
३६)	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. अनिता गंगादास राठोड, डॉ. जगदीश वि. मनवर	१५८
३७)	स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	१६३
३८)	आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी	प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१६६
३९)	महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान	डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे	१६९
४०)	शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले	१७२
४१)	सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के	१७५
४२)	बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता	सहा. प्रा. गंगाधर पांडे	१७८
४३)	लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१८०
४४)	महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषतः साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	१८४
४५)	मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	१८७
४६)	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार	सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे	१९२
४७)	बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण	प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे	१९४
४८)	महिलांचे मानसिक आरोग्य	प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे	१९६
४९)	आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	१९९
५०)	भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण	प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर	२०३

Scanned with ACE Scanner

१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार.

सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती.

प्रस्तावना

अर्थव्यवस्थेच्या दिर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता देशातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा आर्थिक विकासाचा आलेख तपासताना भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीतील परिस्थिती अभ्यासणे आवश्यक आहे. स्वातंत्रपूर्व कालखंडाच्या आर्थिक विश्लेषणाकरता आर्थिक विचारांचे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ, व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञ तसेच सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशी विभागणी केली जाते .इ.स.१७७६ मधील राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथामुळे ॲडम स्मिथ यांना अर्थशास्त्राचे जनक संबोधले गेले. जगातील विविध देशांमधली आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळ्या देशांचा आर्थिक विकासाचा आलेख वेगवेगळा आहे .भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अवलोकना करीता १९ व्या शतकाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीत इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये भारताची आर्थिक लूट करण्यात आली. संपत्तीचा ओघ इंग्लंडमध्ये गेला. तेथील औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली असे अनेक व्यक्तींचे मत आहे. व्यापार करण्याच्या दृष्टिकोनाणे हिंदुस्थानात केलेला प्रवेश आणि हळूहळू प्रत्येक संस्था उद्ध्वस्त करून त्या ठिकाणची प्रशासकीय जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीने मिळवली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर खाजगी व्यापार करत तसेच व्यक्तींचे, राष्ट्राचे सर्वतोपरी शोषण करत. हिंदुस्थानातील गरीब शेतकरी, विणकाम करणारे, कला कुसरीचे काम करणारे व्यावसायिक इंग्रजांच्या मालासमोर आपला टिकाव धरू शकले नाही.

इग्रजांनी भारतावर सुमारे २००वर्ष राज्य केले. भारताच्या राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रगतीस इंग्लंडने अंशतः हातभार लावला यात शंका नाही इंग्रजांच्या राजवटीमुळे भारताला कायदा व सुव्यवस्था लाभले. अन्य क्षेत्रातील प्रगतीसाठी कायदा व सुव्यवस्था या गोष्टी आवश्यक असल्याचे लक्षात आल्याने इंग्लंडने भारताला शिक्षण विषयक सुविधा, रेल्वे, या सुविधा निर्माण करून भारताचे सर्वतोपरी आर्थिक शोषण केले. या घटकांचा विचार करताना भारतातील १९व्या शतकातील काही निवडक समाज सुधारकांच्या स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचारांचे अध्ययन महत्त्वाचे ठरते

संशोधनाचा उद्देश–

१– १९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक विचार अभ्यासणे.

२. १९ व्या शतकातील समाज सुधारकांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

वास्तविक पाहता मानवाच्या आर्थिक क्रियांचे अध्ययन करताना सभोवतालची आर्थिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक,

978-81-948833-9-5

Scanned with ACE Scanner

राजकीय, शैक्षणिक संसाधनांची उपलब्धता तिचा योग्य वापर उपलब्धता यावर आर्थिक वृद्धी व विकास अवलंबून असतो.सर्वांगीण परिवर्तनाच्या अध्ययनाच्या अनुषंगाने १९व्या शतकातील महान समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले इ.सन. १८२७ ते इ.सन १८९० तसेच विचार सदैव प्रेरणादायी व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक ठरतात. १९ व्या शतकापर्यंत तसेच त्यापूर्वी शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होण्यापूर्वी भारतात सामाजिक परिस्थिती अत्यंत भयावह होती. शिक्षणाचा अभाव, परिणामी वैज्ञानिक प्रगतीचा अभाव, जुन्या बुरसटलेल्या सामाजिक चालीरीती त्यांचा प्रभाव समाजावर होता स्त्रियांची अत्यंत दयनीय अवस्था होती. अशा समाजाच्या परिवर्तनाकरीता अत्यंत प्रखर विचारांच्या दृष्ट्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. समाजाचा खालावलेला जीवनमानाचा दर्जा तसेच आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी समाजातील असलेला जातीभेद , अस्पृश्यता नष्ट करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली होती, मानवाच्या सर्वांगीण उद्धराकरता जातीभेद , गरीब-उच्च वर्णभेद या समस्या दूर करण्याकरिता अनंतकाळ आदर्श जीवन जगण्यास प्रेरणादायी ठरणाऱ्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले आपले विचार मांडून समाजातील स्त्रियांचे व समाजाचे परिवर्तन आणले आहे.

तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले, संपूर्ण जीवन खर्च केले महात्मा फुलेंनी शिक्षणासाठी महत्त्वाचे कार्य केले .शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन तर दिले शिवाय स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्काचे संरक्षण करणारे अनेक कायदे केले. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली.

संशोधन लेखाचे महत्त्व व आवश्यकता -१- १९व्य शतकात भारतातील सामाजिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. शिक्षण, आरोग्य तसेच निम्न दर्जाचे राहणीमान ,स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार या परिस्थितीला सुधारण्यासाठी समाज सुधारकांची आवश्यकता होत.

२- १९ व्या शतकात ई सन १८४८ साली महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या .. समाजातील समस्या बेरोजगारी कमी व्हावी जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी आरक्षण जाहीर केले .

१) ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार-

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तत्त्वांवरती वागणारे शेतकरी व कामकरी यांच्या दारिद्र्याचे समस्या स्त्रीयांच्या समस्या निवारण करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे महत्त्वाचे व्यक्ती आहेत. इ. सन १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा काढली, दलित शोषित आणि पीडित तसेच सर्व जातीच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करावी अशी मागणी केली. तसेच नंतर तीन ते चार वर्षाच्या काळात एकूण बारा शाळांची सुरुवात केली. प्राथमिक शिक्षणासाठी त्रीभाषा सूत्राचा पुरस्कार केला. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शिष्यवृत्ती, वस्तीगृहाची सोय व्हावी याचा पाठपुरावा केला. महात्मा फुले यांनी मुलींसाठी अनेक शाळा काढल्या मी शिक्षिका मिळावी म्हणून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षिका बनविले.

२) महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार-

समाजातील दारिद्र्य, बेकारी आणि निम्न दर्जाचे जीवन या आर्थिक समस्यांचे निवारण करण्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. तसेच आरोग्य विषयक सुविधा निर्माण करण्याचे आवाहन केले. भारतातील शेती क्षेत्रातील अनेक अडचणींना दूर करण्यासाठी व्यावसायिक शेतीला प्रोत्साहन दिले. ग्रामीण भागातील उद्योगांना द्यावे असे शासनाला आवाहन केले. हिंदुस्तानच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाला महत्त्व दिले. समाजविकासाशी निगडित शिक्षण व्यवस्था असावी याकरिता शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली. तसेच समाजातील बेरोजगारी नष्ट करण्याच्या अनुषंगाने व्यावसायिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. ग्रामीण व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्या साठी तांत्रिक शाळांच्या निर्मितीला प्राधान्य द्यावे. समाजातील दारिद्र्य गुलामगिरी कर्जबाजारीपणा यातून शेतकऱ्यांची मुक्तता व्हावी याकरिता शेती व्यवसायाला सिंचन सुविधा, विपणन व्यवस्था असावी मागणी केली.

निष्कर्ष-

१९ व्या शतकातील भारतीय व्यवस्थेची खालावलेली आर्थिक स्थिती ,समाजाची सर्वांगीण परस्थिती उंचावण्यासाठी दीर्घकालीन सुधारणाघडवून अनन्या करिता महात्मा फुले यांनी संपूर्ण जीवन खर्च केले. स्त्री सक्षमीकरण केल्याने समाजाचा विकास झाला. शेती ,लघु उद्योग, हातमाग, शेतीपूरकव्यवसाय .यांना चालना मिळाली. स्त्रियाना शिक्षण प्रवाहात आल्याने कुटुंबाची सर्वांगीण विकास होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ-

१) भांडारकर पू.ल (१९७६) सामाजिक संशोधन पद्धती. मरा. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

२) कीर धनंजय (१९०९) महात्मा ज्योतिबा फुले , पौपुलर प्रकाशन प्रा. लि..ताडदेव.मुंबई.

३) भोळे भास्कर लक्ष्मण (१९९६) महात्मा ज्योतिबा फुले साहित्य अकॅडेमी मुंबई.

४) घडीयाल रेहना, समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया(२००८) मराठी अनुवाद,मंजुषा गोसावी.

५) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले ज्योतीपर्व (२०१०) रुद्रायनी ऑफसेट औरंगाबाद.

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2278-4632

JUNI KHYAT
जूनी ख्यात

(सामाजिक विज्ञान, कला एवं संस्कृति की शोध पत्रिका)

A Peer-Reviewed and Listed in UGC Care List

Scanned with ACE Scanner

JUNI KHYAT

जूनी ख्यात

(सामाजिक विज्ञान, कला एवं संस्कृति की शोध पत्रिका)

A Peer-Reviewed and Listed in UGC CARE List
ISSN 2278-4632

संपादक
डॉ. बी. एल. भादानी
प्रोफेसर

प्रबंध संपादक
श्याम महर्षि

मरुभूमि शोध संस्थान
संस्कृति भवन
एन.एच. 11, श्रीडूँगरगढ़ (बीकानेर) राजस्थान

Scanned with ACE Scanner

INDEX

S.No.	TITLE	Page No.
1	A STUDY ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREA THROUGH FINANCIAL INCLUSION IN INDIA	1
2	IRREGULAR TIME SERIES: ECONOMIC IMPACT OF COVID-19 ON INDIA AN OVERVIEW	6
3	AN ANALYTICAL STUDY OF MUTUAL FUND INVESTMENT AND ITS PERFORMANCE IN INDIA	13
4	"आर्थिक राजकारणात इलेक्टोरल बॉंड : एक विवाद"	22
5	AN ECONOMIC PLAYERS OF VIKSIT BHARAT	29
6	ROLE OF AGRICULTURE SECTOR IN VIKASIT BHARAT	37
7	DIGITAL MARKETING: NEW ERA OF BUSINESS	44
8	शेतकरी आठवडे बाजारातील उपक्रम व नियमावलीचे अध्ययन	52
9	PROMOTING INCLUSIVE ECONOMIC DEVELOPMENT: STRATEGIES FOR ACHIEVING INCLUSIVE GROWTH	60
10	ADVANCING FINANCIAL INCLUSION FOR VIKSIT BHARAT: A MULTIDIMENSIONAL APPROACH	6-
11	'A PILLAR OF THE NATION: CONTRIBUTION OF AGRICULTURE TO THE INDIAN ECONOMY'	7
12	IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON CONSUMER BUYING BEHAVIOUR	7
13	CHALLENGESIN EMPOWERING WOMEN ENTREPRENEURS IN THE INDIAN AGRICULTURAL SECTOR: A SUBSTANCE FOR VIKSIT BHARAT	8
14	TO STUDY THE IMPACT OF CORONA PANDEMIC ON ONLINE RETAILING	9
15	AN EMPIRICAL STUDY OF THE IMPACT OF THE BILL ON THE BELOW POVERTY LINE PEOPLE UNDER THE FOOD SECURITY BILL 2013 IN INDIA SPECIAL REFERENCE LOHA TALUKA DISTRICT, NANDED	1
16	A STUDY ON RECENT TRENDS IN SOCIAL MEDIA MARKETING STRATEGIES ADOPTED BY CLOTHING BRANDS IN INDIA	1
17	A STUDY OF FOSTERING CREATIVE EDUCATION AND SKILL DEVELOPMENT FOR THE FUTURE WORKFORCE	1
18	A STUDY ON ROLE OF WOMEN ENTREPRENEURS AND ECONOMIC CRISES IN SOCIAL LIFE	1

Scanned with ACE Scanner

Juni Khyat (जूनी ख्यात)
(UGC Care Group I Listed Journal)
ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

ADVANCING FINANCIAL INCLUSION FOR VIKSIT BHARAT: A MULTIDIMENSIONAL APPROACH

Mr. Sandip Bhimrao Sable, Assistant Professor, Deptt. of Economics, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce, Baramati. Dist – Pune. 413102, MS, India.
Mrs. Dipali Atul Padole, Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalay Uttam Nagar Amaravati Dist – Amaravati 444606, MS, India. dipali.yadav8@gmail.com

Abstract:
Financial inclusion is recognized as a crucial component for fostering economic growth, reducing poverty, and promoting sustainable development. Financial inclusion is not all about expanding credit facility to all segments of society. It requires a holistic approach and hence a more historical perspective and not in the manner of an arm chair critic look to critically at events. The fundamental objective of financial inclusion is to reach the large sections of the financially excluded Indian population. Despite notable progress in recent years, challenges persist, particularly in the context of emerging economies like India. The Government of India and the Reserve Bank of India have been making continuous efforts for financial inclusion through banks in India. This paper presents a comprehensive review of the concept of financial inclusion, its significance, challenges, and opportunities, with a specific focus on Viksit Bharat. Through a multidimensional lens, researcher analyzes the various factors influencing financial inclusion in Viksit Bharat and propose strategies for its advancement. Drawing upon existing literature, empirical evidence, and policy insights, this paper contributes to the discourse on enhancing financial inclusion in India, with implications for policymakers, practitioners, and researchers. Secondary data is used which has been analyzed by multiple regression model as a main statistical tool.

Keywords: Financial inclusion, Viksit Bharat, Inclusive growth, Poverty alleviation, Sustainable development, Policy interventions.

Introduction:

The Indian government has launched several schemes and initiatives to promote financial inclusion. One of the notable initiatives is the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), launched in 2014, aimed at providing universal access to banking facilities, including savings and deposit accounts, remittances, credit, insurance, and pension to the marginalized sections of society. Banking infrastructure has been expanded to basic banking services in areas where establishing a traditional bank branch may not be feasible. The adoption of mobile banking, internet banking, and digital payment systems has made financial services more accessible to a broader population, including those in remote areas. E.g. UPI, QR Code etc. Microfinance institutions offer microloans, savings facilities and insurance products tailored to the needs of low-income individuals including small scale entrepreneurs and women in rural areas. Various programs and campaigns have been launched for financial literacy and awareness. The RBI and other regulatory bodies have introduced policies and regulations aimed at promoting financial inclusion.

Despite significant progress, challenges remain in achieving full financial inclusion in India. These include the lack of infrastructure in remote areas, low levels of financial literacy, cultural barriers and the digital divide, which limits access to technology in certain segments of the population. Overall, financial inclusion in India has made substantial progress, but concerted efforts are needed to address remaining challenges and ensure that all segments of society have access to affordable and convenient financial services.[1] (Nautiyal, Tanya & Ismail, Saba. 2022).

Financial inclusion is essential for unlocking the economic potential of individuals and communities, promoting sustainable development, Reducing Poverty, Enhancing Productivity, Promoting Gender Equality and Social Inclusion, Strengthening Financial Stability and Formalization and building more inclusive and resilient economies. By expanding access to financial services, countries can create opportunities for prosperity and improve the well-being of their citizens. Contextualizing financial inclusion within the framework of Viksit Bharat underscores its integral role in achieving

Copyright @ 2024 Auth

Scanned with ACE Scanner

the overarching goals of economic development, poverty alleviation, empowerment, inclusive growth, digital transformation, social development, and sustainable progress. By prioritizing financial inclusion as a catalyst for positive change, Viksit Bharat aims to build a more prosperous, equitable, and resilient India.

Research gap

Financial inclusion is an important step towards inclusive growth. It helps in the overall economic development of the underprivileged population. In India effective financial inclusion is needed for development of the poor and disadvantaged people by providing them the modified. Financial products and services. This leads to inclusive growth encompassing the deprived and marginalized sections. Some studies are done on the financial inclusion by analyzing selected banks and other work has been found on state wise growth of financial inclusion. A few studies have been analyzed the impact of financial inclusion on Indian economic growth and found mixed results. With this backdrop, this research study is an attempt to find out the present scenario of financial inclusion in India and assessing the role of financial inclusion in economic growth of the country.

Review of Literature:

Dahiya & Kumar studies the linkage between economic growth and financial inclusion in India applying Bayesian Vector Autoregressive Model(VAR) from 2005 to 2017. The findings of the research confirm a significant and positive relationship between GDP per capita growth and usage of financial services.

Garg & Agarwal in their study attempts to understand the importance of financial inclusion in the overall development of the economy. the author also highlighted the empowering role of MSME in achieving inclusive growth which will further generate demand for local goods and employment for millions.

Sethy studied how to develop an index that can measure financial inclusion and identify the indicators required for constructing financial inclusion index (FII). The author developed four formulas for the calculation of FII and depending on the value of FII the author categorized states into medium, low and high categories of financial inclusion. The author's computation reveals that the trend line of demand side FII is increasing more than the supply side FII. The author also computed state-wise IFI, with Delhi scoring the highest IFI and Mizoram scoring the lowest.

Bag in his research tried to analyze supply side factors of Financial Inclusion state-wise in India. The author has computed the index of financial inclusion based on the UNDP Goal Post Method for all 36 states and Union Territories for the period 2006-2013. Later the author applied Herfindahl-Hirschman Index (HHI) for estimating the level of concentration in the financial availability index. The results of the research reveal that there exists a huge inter-state disparity in the index value of Financial Inclusion with states like Chandigarh, Goa, Delhi, and Kerala being on the top with the highest index values whereas Manipur, Nagaland, Bihar, and Jharkhand scoring the lowest index values.

Paramasivan & Ganeshkumar in their research compared India's position in financial inclusion with other countries of the world and they also showed a glimpse of the progress made in the country in terms of financial inclusion. The author concluded that merely increasing the literacy rate and investment awareness would not work and branch density has a significant impact on financial inclusion.

Sangwan in his work discovered the determinants of financial inclusion. The author used multiple regression models using cross-sectional data of all the States/Regions/UTs for the year 2006 where the dependent variable was the state-wise percentage of adults in terms of saving and credit accounts and the independent variable was branch density, literacy, income, and adults covered under SHGs. The results of the regression revealed that branch density has a positive and significant relationship with the percentage of adults with saving and credit accounts.

Nautiyal & Ismail in their research attempts to find out the status of Financial Inclusion in the districts of Uttar Pradesh and Uttarakhand. The author used multiple regression models with a dummy variable to analyze the degree of relationship between socio-economic development

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

the overarching goals of economic development, poverty alleviation, empowerment, inclusive growth, digital transformation, social development, and sustainable progress. By prioritizing financial inclusion as a catalyst for positive change, Viksit Bharat aims to build a more prosperous, equitable, and resilient India.

Research gap:

Financial inclusion is an important step towards inclusive growth. It helps in the overall economic development of the underprivileged population. In India effective financial inclusion is needed for upliftment of the poor and disadvantaged people by providing them the modified. Financial products and services. This leads to inclusive growth encompassing the deprived and marginalized sections. Some studies are done on the financial inclusion by analyzing selected banks and other work has been found on state wise growth of financial inclusion. A few studies have been analyzed the impact of financial inclusion on Indian economic growth and found mixed results. With this backdrop, this research study is an attempt to find out the present scenario of financial inclusion in India and assessing the role of financial inclusion in economic growth of the country.

Review of Literature:

Dahiya & Kumar studies the linkage between economic growth and financial inclusion in India applying Bayesian Vector Autoregressive Model(VAR) from 2005 to 2017. The findings of the research confirm a significant and positive relationship between GDP per capita growth and usage of financial services.

Garg & Agarwal in their study attempts to understand the importance of financial inclusion in the overall development of the economy. the author also highlighted the empowering role of MSME in achieving inclusive growth which will further generate demand for local goods and employment for millions.

Sethy studied how to develop an index that can measure financial inclusion and identify the indicators required for constructing financial inclusion index (FII). The author developed four formulas for the calculation of FII and depending on the value of FII the author categorized states into medium, low and high categories of financial inclusion. The author's computation reveals that the trend line of demand side FII is increasing more than the supply side FII. The author also computed state-wise IFI, with Delhi scoring the highest IFI and Mizoram scoring the lowest.

Bag in his research tried to analyze supply side factors of Financial Inclusion state-wise in India. The author has computed the index of financial inclusion based on the UNDP Goal Post Method for all 36 states and Union Territories for the period 2006-2013. Later the author applied Herfindahl-Hirschman Index (HHI) for estimating the level of concentration in the financial availability index. The results of the research reveal that there exists a huge inter-state disparity in the index value of Financial Inclusion with states like Chandigarh, Goa, Delhi, and Kerala being on the top with the highest index values whereas Manipur, Nagaland, Bihar, and Jharkhand scoring the lowest index values.

Paramasivan & Ganeshkumar in their research compared India's position in financial inclusion with other countries of the world and they also showed a glimpse of the progress made in the country in terms of financial inclusion. The author concluded that merely increasing the literacy rate and investment awareness would not work and branch density has a significant impact on financial inclusion.

Sangwan in his work discovered the determinants of financial inclusion. The author used multiple regression models using cross-sectional data of all the States/Regions/UTs for the year 2006 where the dependent variable was the state-wise percentage of adults in terms of saving and credit accounts and the independent variable was branch density, literacy, income, and adults covered under SHGs. The results of the regression revealed that branch density has a positive and significant relationship with the percentage of adults with saving and credit accounts.

Nautiyal & Ismail in their research attempts to find out the status of Financial Inclusion in the districts of Uttar Pradesh and Uttarakhand. The author used multiple regression models with a dummy variable to analyze the degree of relationship between socio-economic development

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

variables and financial inclusion in the 2 states. Finally, the research reveals that literacy rate and urbanization are significant factors in determining financial inclusion.

Chhabra attempts to access Financial Inclusion in India and analyzes the patterns and trends of regional disparities across Indian states. Further, the study discusses the relationship between development and financial inclusion taking IFI and HDI of 15 states and 6 UTs. Besides this other socio-development indicators like Employment rate, Sex ratio, and Literacy rate were also used to analyze the degree of relationship between these variables and IFI using a multiple regression model.

Conceptual Framework:

Financial inclusion can be defined as the process of ensuring access to and usage of appropriate financial products and services by all segments of society, especially those traditionally excluded from the formal financial system. It encompasses various dimensions aimed at providing individuals and businesses with the tools and resources necessary to participate fully in the economy. Access to Financial Services, Affordability, Awareness and Financial Literacy, Quality and Suitability, Security and Consumer Protection, Institutional and Policy Environment etc are the key dimensions. Inclusive growth refers to a pattern of economic development that benefits all segments of society, particularly the marginalized and vulnerable populations. It is characterized by equitable opportunities, access to essential services, and reduced disparities in income and wealth. Poverty alleviation refers to efforts and initiatives aimed at reducing and ultimately eliminating poverty in its various forms. Sustainable development refers to development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.[3] (Dahiya S, Kumar M. 2020).

Financial inclusion is closely intertwined with broader development objectives such as poverty alleviation, economic growth, social inclusion, resilience, and sustainability. By expanding access to financial services and resources, financial inclusion plays a crucial role in advancing these development goals and building more inclusive, resilient, and sustainable societies.

Status of Financial Inclusion in India:

As of the fiscal year 2023, the financial inclusion index of India was 60.1, according to the Reserve Bank of India. It rose from 43.4 in 2017 to its current state, indicating improved financial inclusion.

- Regional disparities and demographic dimensions
- Access to formal financial services: banking, insurance, and digital payments
- Challenges hindering financial inclusion efforts

Factors Influencing Financial Inclusion in Viksit Bharat

- Socio-economic factors: income levels, education, and employment
- Infrastructure and technological barriers
- Regulatory environment and policy frameworks
- Cultural and behavioral factors
- Gender disparities in financial access and usage

Strategies for Advancing Financial Inclusion

- Strengthening financial infrastructure: expanding banking network and digita connectivity
- Promoting financial literacy and education
- Leveraging technology: mobile banking, digital wallets, and biometric authentication
- Enhancing regulatory frameworks to foster innovation while ensuring consum protection
- Tailoring financial products and services to meet the diverse needs of underserv segments
- Public-private partnerships for inclusive finance initiatives

Policy Implications and Recommendations

- Policy interventions to accelerate progress towards financial inclusion goals

Copyright @ 2024 Auth

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

- Coordinated efforts between government, financial institutions, civil society, and other stakeholders
- Monitoring and evaluation mechanisms to track the effectiveness of interventions
- Long-term sustainability and scalability considerations

Conclusion

- Recapitulation of key findings
- Call for concerted action to advance financial inclusion in Viksit Bharat
- Implications for achieving inclusive growth and sustainable development

Research Methodology:

This study is based on secondary data that was mainly collected from Report of RBI, Ministry of Finance, Government of India, Reports on trend and progress of banking in India, Newspapers, Research Articles, Research Journals, E-Journals, Books and Magazines. Various websites were also used like RBI, Ministry of Finance, and Government of India (GoI). The period under consideration for the study is ten years from 2012–2013 to 2021–2022. Data has been analyzed by applying multiple regressions as a main statistical tool. Multiple regression analysis has been used to establish an empirical relationship between Financial Inclusion and growth of the country. The present study taking Gross Domestic Product (GDP) as a dependent variable and independent variables are Number of Bank Branches in the country, ATMs growth rate across the country and Credit deposit ratio.

$Y = b0 + b1X1 + b2X2 + b3X3 + e$

Where Y = Gross Domestic Product (GDP)

$X1$ = Number of Bank Branches

$X2$ = ATMs growth rate

$X3$ = Credit deposit ratio

Hypothesis of the Study:

On the basis of the objectives of the study, following hypothesis has been formulated:

H01. There is no significant impact of financial inclusion on the growth of Indian economy.

HA1. There is a significant impact of financial inclusion on the growth of Indian economy.

Sub-hypotheses

H01.1. There is no significant impact of Number of bank branches on Indian GDP.

HA1.1. There is a significant impact of Number of bank branches on Indian GDP.

H01.2. There is no significant impact of Credit deposit ratio on GDP of Indian economy.

HA1.2. There is a significant impact of Credit deposit ratio on GDP of Indian economy.

H01.3. There is no significant impact of ATM growth on GDP of Indian economy.

HA1.3. There is a significant impact of ATM growth on GDP of Indian economy.

Limitations of the Study:

The study has the following limitations.

1. The study covers individuals only and does not cover households and firms.
2. The study covers secondary data pertaining to the Scheduled Commercial Banks, Regional Ru Banks and Co-operatives banks.
3. The branch manager or the head of a bank branch has been considered as representative of branch.
4. The study is subject to common limitations of sample survey.

Data Analysis and Interpretation:

The study focuses on growth of Indian economy through financial inclusion to measure growth of Indian Economy. Gross Domestic Product is considered for a period of ten years billions of US Dollar. The GDP of India is growing on a year on year basis as seen in Table no. 1

Copyright @ 2024 Autl

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 2278-4632
Vol-14, Issue-5, No.06, May: 2024

Table 1: Dependent and Independent Variables

Year	GDP (Billions of US $)	Branches	Total ATMs	Credit to Deposits Ratio
2011 – 2012	1,827.64	103252	96742	79.7
2012 – 2013	1,856.72	111382	116378	81.16
2013 – 2014	2,039.13	123001	162543	81.39
2014 – 2015	2,103.59	131786	182480	81.36
2015 - 2016	2,294.80	140810	199954	81.95
2016 – 2017	2,651.47	146470	207813	80.53
2017 – 2018	2,702.93	149235	205184	79.1
2018 – 2019	2,835.61	151467	202196	80.6
2019 – 2020	2,671.60	157932	230760	80.8
2020 - 2021	3,150.31	159347	213575	79.5

Source: Compiled by researcher from various publications of RBI.

Figure 1: GDP of India

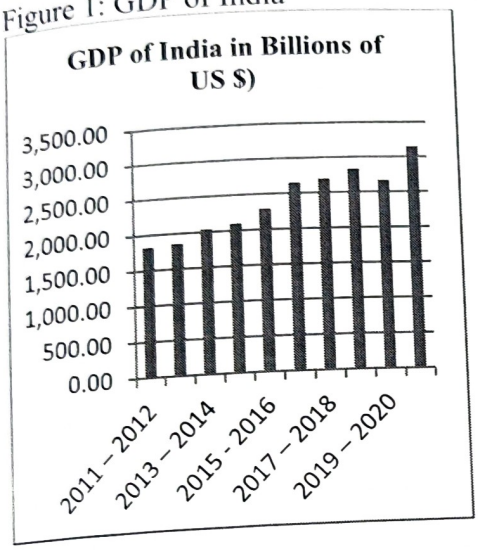

Source: Prepared by researcher

The above figure-1 depicts the GDP of India for a period of ten years the GDP has grown at a rate of 7.41% from 2013 to 2014, it grew at a rate of 8.13% from 2014 to 2016, the growth rate was -5.83% for the year 2019 - 2020, it grew at the rate of 9.05% from 2020to 2021. We can observe that on an average the GDP growth rate has been ranging between 6.85 for nine years out of ten years and 5.83% for a year 2019-20.

Figure 2: Number of Bank Branches

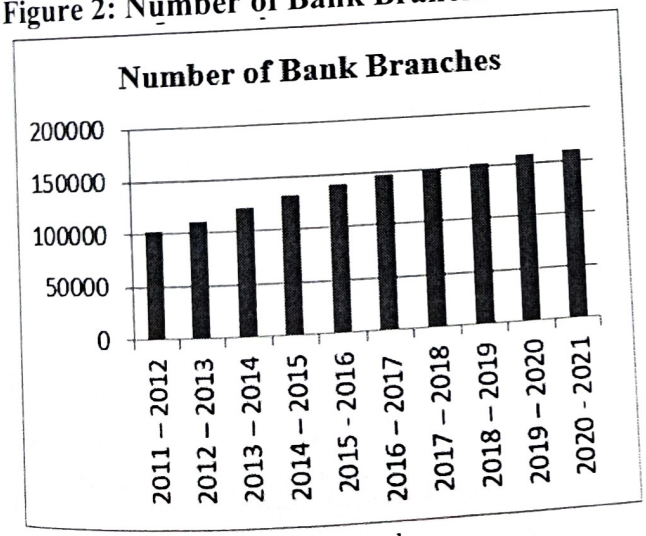

Source: Prepared by researcher

Copyright @ 2024 Au

Scanned with ACE Scanner

ISSN: 22
Vol-14, Issue-5, No.06, M

The growth in bank branches over the 10 years in India is depicted in figure 2. It can be that banking branches have covered a wide area in the economy and have moved ev remotest areas to achieve the objective financial inclusion and inclusive growth of the Indian economy.

Figure 3: Number of ATMs in the Indian Economy

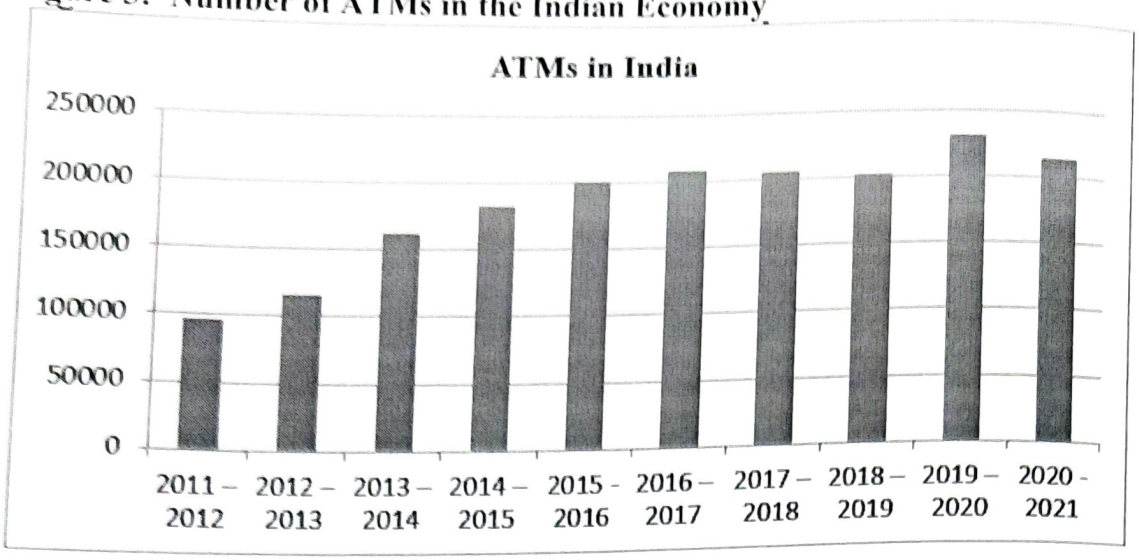

Source: Prepared by researcher

The above figure no. 3 depicts the onsite and offsite ATMs located in various parts of the which allows the individuals of the country to access the financial requirements from without visiting the bank branch. The ATMs have grown tremendously in the last 10 years agenda behind it was financial inclusion.

Figure 4: Credit to Deposits ratio

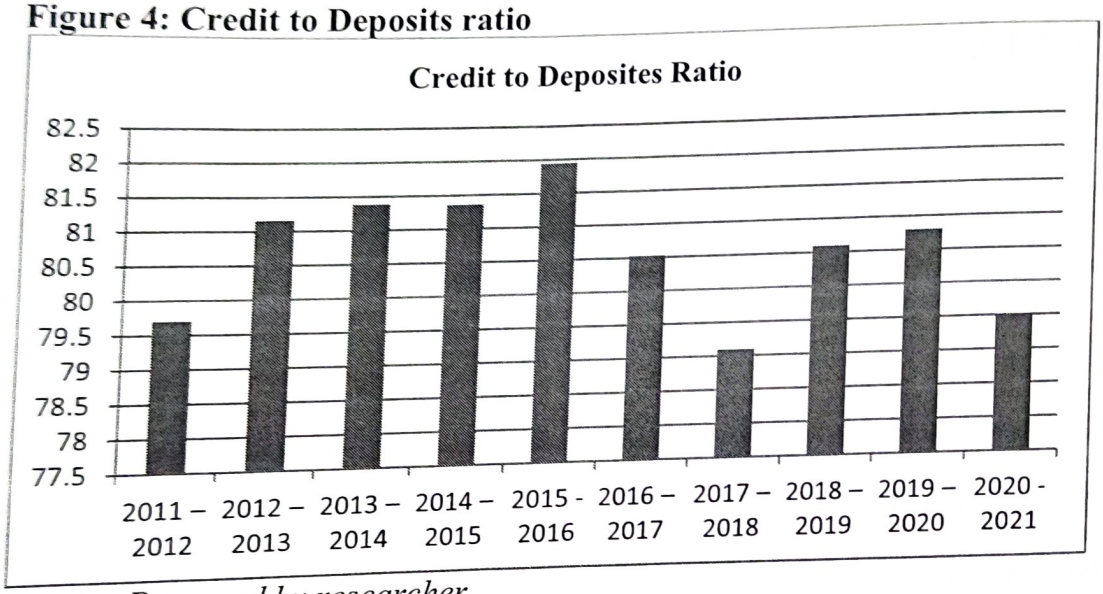

Source: Prepared by researcher

Figure no. 4 depicts the credit to deposit ratio of Indian banks on an average Indian ba providing 70% to 80% credit to customers as against their deposits of 100%. This indicates i of deposits contributes to overall growth of the economy. With the introduction of sche Mudra loans government is trying to achieve its objective of inclusive growth by providing start ups.

Findings:

Underpinnings of banking services, less cash economy and financial regulatory fran prioritiesare the predominant challenges faced by the financial institutions in their proc financial inclusion. Theyare baffled to decide important service to the rural areas for their ec

Copyright @ 2024 A

Scanned with ACE Scanner

empowerment and less cash economyprevailing in the state hampers them to financially include the abandoned household in different geographicalbases. The financial regulatory frame works formulated by RBI have their practical difficulties at the implementation level.
The cluster analysis revealed that 32.4% dynamic respondents strongly agree towards facingall the challenges to financially include less privileged in rural areas and 45.1% Achievers moderately agreedtowards facing challenges in underpinnings of banking services, less cash economy, financial regulatoryframework priorities and facing the challenges towards financial inclusion objectives.
Further it is found that22.5% mechanical respondents moderately agreed for the factors underpinnings of banking services, less casheconomy, financial regulatory framework priorities and strongly agree for financial inclusion objectives.
Employeesin the age group 25 to 30 years strongly agree for stagnant services, regime uncertainty, infrastructure bottlenecks in their bank and employees in the age group 31 to 35 years strongly agree for the technological latency.Further it is found that the employees in the age group under 25 years age group strongly agree for in convergence of
regulatory and service providers and above 45 years age group employees strongly agree for underpinnings ofbanking services as well as financial regulatory framework priorities.

Suggestions:

1. A financial literacy and credit counseling center shall be organized by the banks in every district withsuitable financial experts, bank officials, so as to impart necessary skills with regard to financialinclusions among the households. Government can promote nodal agencies through wellestablished for promoting fully financial activities and other assistances to the rural households forimproving their standard of living.
2. The state Government may focus on the promoting of households in underdeveloped areas.Since development of rural households play a crucial role in alleviation of poverty.Motivational campaign may beconducted frequently by the bankers for inculcating saving habit in the minds of the rural.
3. The Government and financial institutions shall focus more on the development of ruraldomain to reduce poverty by implementation of various financial inclusions. The ruralhouseholds shall form their own norms for group savings and focus on the savings habits regularlyas per the prescribed norms.
4. Banks and NGOs need to carefully monitor the credit linked groups especially when the amountsare much higher than the average, in order to ensure an excellent recovery performance.

Conclusion:

It is concluded that the main objective of financial inclusion is to attach the income generating activities ofindividuals to banking transaction with multiple channels. The government intended to communicate their policies through financial inclusion of all individuals. As a financial intermediary, thebanks contribute to the economic growth of the country by identifying the entrepreneurs with thebest chances of successfully initiating new commercial activities and allocating credit to them. [4](Chakrabarty, 2013). The present study found the positive significant impact of number of bank branches and credit deposit ratio of banks (proxies of financial inclusion) on GDP of the country. Whereas one indicator of financial inclusion, ATMs growth rate has been shown a statistically insignificant impact on Indian GDP. Hence, the study observed that financial inclusion is strongly associated with the progress and development of the economy. The study also concludes that government effort is the only way for effective financial inclusion. Thus, financial inclusion is a big road which India needs to travel to make it completely successful.

References:

1. Nautiyal, Tanya & Ismail, Saba. (2022). Financial Inclusion in India: A Regional and District Level Analysis. Asian Journal of Economics, Business and Accounting. 22. 280-290. 10.9734/AJEBA/2022/v22i2230732.

Copyright @ 2024 Author

Scanned with ACE Scanner

2. Garg, Sonu & Agarwal, Parul. (2014). Financial Inclusion in India – a Review of Initiatives and Achievements. IOSR Journal of Business and Management. 16. 52-61. 10.9790/487X-16615261.
3. Dahiya S, Kumar M. Linkage between Financial Inclusion and Economic growth : An Empirical study of the emerging Indian Economy. Vision- The Journal of Business Perspective. 2020;24(2): 184-193.
4. Chakrabarty, K. C. (2013, September). Keynote address on financial inclusion. Mumbai.
5. Sethy SK. Developing a financial inclusion index and inclusive growth in India. Theoretical and Applied Economics. 2016;23(2):607.
6. Bag S. State-Wise Analysis of Supply Side Factors of Financial Inclusion in India. Westleyan Journal of Research. 2018; 11(1).
7. Paramasivan C, Ganeshkumar V. Overview of Financial Inclusion in India. International Journal of Management and Development Studies. 2013;2:45-49.
8. Sangwan S. Financial Inclusion and Self-Help Groups. GM. NABARD. 2006;5150 (2):2008.
9. Nautiyal T, Ismail S. Financial Inclusion in India: A Comparative Study of Uttar Pradesh and Uttarakhand. Orissa Economic Journal. 2021;52(2):136-153.
10. Chhabra N. Financial Inclusion in India. (Doctoral dissertation). Maharshi Dayanand University, Haryana, India; 2015.
11. Singh, Paramjeet Kaur, A Study on Financial Inclusion - Role of Indian Banks in Implementing Scalable and Sustainable Financial Inclusion Strategy (November 1, 2014). International Journal Management (IJM), Volume 5, Issue 11, November 2014, pp. 103-110.
12. Jamnani, Jyoti. (2020). Banking Sector and financial inclusion in India. PRAGATI Journal Indian Economy. 6. 13-24.
13. www.planningcommission.nic.in.
14. www.indiabudget.nic.in.
15. www.rbi.org.in

Scanned with ACE Scanner

2. Garg, Sonu & Agarwal, Parul. (2014). Financial Inclusion in India – a Review of Initiatives and Achievements. IOSR Journal of Business and Management. 16. 52-61. 10.9790/487X-16615261.

3. Dahiya S, Kumar M. Linkage between Financial Inclusion and Economic growth : An Empirical study of the emerging Indian Economy. Vision- The Journal of Business Perspective, 2020;24(2): 184-193.

4. Chakrabarty, K. C. (2013, September). Keynote address on financial inclusion. Mumbai.

5. Sethy SK. Developing a financial inclusion index and inclusive growth in India. Theoretical and Applied Economics. 2016;23(2):607.

6. Bag S. State-Wise Analysis of Supply Side Factors of Financial Inclusion in India, Wesleyan Journal of Research. 2018; 11(1).

7. Paramasivan C, Ganeshkumar V. Overview of Financial Inclusion in India. International Journal of Management and Development Studies. 2013;2:45-49.

8. Sangwan S. Financial Inclusion and Self-Help Groups, GM, NABARD. 2006;5150 (2):2008.

9. Nautiyal T, Ismail S. Financial Inclusion in India: A Comparative Study of Utttar Pradesh and Uttarakhand. Orissa Economic Journal. 2021;52(2):136-153.

10. Chhabra N. Financial Inclusion in India. (Doctoral dissertation). Maharshi Dayanand University, Haryana, India; 2015.

11. Singh, Paramjeet Kaur, A Study on Financial Inclusion - Role of Indian Banks in Implementing a Scalable and Sustainable Financial Inclusion Strategy (November 1, 2014). International Journal of Management (IJM), Volume 5, Issue 11, November 2014, pp. 103-110,

12. Jamnani, Jyoti. (2020). Banking Sector and financial inclusion in India. PRAGATI Journal of Indian Economy. 6. 13-24.

13. www.planningcommission.nic.in.

14. www.indiabudget.nic.in.

15. www.rbi.org.in

Scanned with ACE Scanner

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

June-2024 Volume-16 Issue-8

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole

UGC Listed
Journal Listed No-64768
Up to-May, 2019
(Now Peer Review)

Publication Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 42

Scanned with ACE Scanner

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

June-2024 Volume-16 Issue-8

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD

Nguyen Kim Anh *[Hanoi] Virtnam*	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede *Nanded [M.S]*	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari *Pottikona [AP]*	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj *Benglore[Karanataka]*	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan *Khiroda[M.S]*	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with ACE Scanner

23	Brand Management in India: A Case Study of FMCG Companies **Kuhasa Rani**	104-107
24	Recognising Gender-Based Reactions to Marketing Techniques through Framing Perceptions **Prof. Manoj Kumar, Pankaj Kumar**	108-113
25	ग्रंथालयामध्ये क्यू आर कोडचा वापर **प्रा. राहुल जगन्नाथ इंगवले, कु. स्वाती तानाजी बोकेफोडे**	114-118
26	सुशीला टाकभौरे के काव्य में अम्बेडकरवादी चेतना **प्रा. डॉ.संगीता विष्णु भोसले**	119-123
27	हिंदी उपन्यासों पर फ्रायड के मनोविश्लेषण सिद्धांत का प्रभाव **डॉ. अमलपुरे सूर्यकांत विश्वनाथ**	124-129
28	ग्रंथालयातील इलेक्ट्रोनिक माहिती संसाधने : मार्केटिंग तंत्र व पद्धती **श्री संजय दत्तात्रय आहेर, श्री शरद शांतीलाल पाटील**	130-134
29	मधुबनी जिला (बिहार) मे माखाना उत्पादन की समस्या एवं समाधान का भौगोलिक विश्लेषण **डॉ. राजेश्वर राय**	135-138
30	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : संधी आणि आव्हाने **डॉ. रमेश वाघमारे**	139-143
31	प्रगतिशील हिन्दी कविता में जन, जनपद और उनकी लोक- संस्कृति (नागार्जुन की कविताओं के संदर्भ में) **डॉ. गजेन्द्र भारद्वाज**	144-147
32	विद्यार्थ्यांमधील मनस्ताप आणि त्यांचे विज्ञान विषयातील संपादन - एक सहसंबंधात्मक अध्ययन **डॉ. डी. एम. तिडके**	148-150
33	जनजातिओं का उद्गम एवं प्रगति पर विमर्श **पुजा सिन्हा**	151-154
34	अँडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता **प्रा. दिपाली पडोळे**	155-159
35	पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर संलग्नित महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये सामाजिक माध्यमांचा उपयोग : एक सर्वेक्षण **डॉ उध्दव रामराव आघाव, प्रा संजय महादेव देवकर**	160-168
	बुद्धधम्म का दक्षिण पूर्व एशियापर भौगोलिक प्रभाव **डॉ. संदीप रुपरावजी मसराम**	169-171
	हिंदी में रोजगार के अवसर **डॉ. रश्मि बी. वी**	172-174
	महिला उद्योजक व्यवसायासाठी शासकीय योजना **डॉ. अनिल विजय शितोळे**	175-178
	तृतीय रत्न' : एक सामाजिक नाटक **डॉ. मिलिंद कांबळे**	179-187
	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा कळमनुरी येथील इयत्ता दुसरीतील विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्यदायी सवयी निर्माण होण्यासाठी राबविलेल्या उपक्रमाची परिणामकारकता तपासणे एक अभ्यास **डॉ. बाशेट्टी. एस. डी.**	188-191
	The Impact of Reward Systems on Employee Motivation and Performance **Dr. Nilesh Shinde, Dr. Rajesh Pawde**	192-194

Scanned with ACE Scanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June-2024, Volume-16 Issue-8

CONTENTS

Sr. No.		Page No.
1	Banjara women's livelihood and the revival programs of organizations in Telangana **Rupa Vani Talari**	1-9
2	Analytical Study of Democratic Values in the Constitution of India **Shashikant Sarjerao Maghade**	10-12
3	Spatio-Temporal Changes in Cropping Pattern in Satara District **Dr. Tilekar Sharad B.**	13-16
4	Zooplankton Diversity of Dongergaon Water Tank Dongergaon Dist Latur (M.S) **Dr. Rahul Ramesh Jadhav**	17-18
5	"Understanding Political Participation of Women in Urban Local Governance: Evidences from Guwahati Municipal Corporation, Assam" **Topu Choudhury, Dr. Juti Rani Devi**	19-21
6	Balancing Development and Environment: The Role of the National Green Tribunal **Dr. Pawan Kumar Srivastava**	22-26
7	The Governance and Accountability of Non-Governmental Organisations (NGOs) in India **Dr. A. Shankar Kumar**	27-31
8	Recasting Sedition in Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 – Abolishing or Reinforcing Colonial Sedition Law in India? **Dr. Sampada Jagannath Kangane**	32-36
9	A Jain Sculptures Of Badami **Dr. M N. Bennur, Dr. C N. Koligudde**	37-38
10	Microfinance and Women's Economic Empowerment: A Comparative Study of Rural and Urban Areas in West Bengal, India **Dr. Dipak Biswas, Dr. Debasish Biswas, Atanu Manna**	39-47
11	Reading Comprehension: A Strategy for Enhancing Academic Performance **Sonal G. Chavan, Dr. Meena Kute**	48-50
12	Customer Satisfaction Regarding the Usage of Jio Network in Sivakasi **Dr. C. Anupriya, Dr. T. Jeeba Sheela**	51-55
13	Model Fitness of Effective Advertisements Using Brand Identity among Gen Z (As Part of Research Thesis) **V. Pattammal, Dr. K Gunasekaran**	56-63
14	Balancing Roles: A Comparative Exploration of Role Overload Challenges among Educators in Government and Private Institutions in Bihar **Poonam Kumari**	64-69
15	Water Resources Management in Drought Prone Area: A Critical Analysis **Dr. Ashok Shamrao Patil**	70-73
16	Empowering Music: Embracing Feminist Perspectives for Gender Equity in Musicology **T. R. Thriveni**	74-78
17	Empowering Women through Education: Investigating the Impact of India's National Education Policy (Nep) 2020 on Career Advancement **Dr. Sandhya Mishra**	79-83
18	Threads of a Nation: How Amitav Ghosh's 'The Shadow Lines' Weaves India into the Global Tapestry" **Mr. Shripad Rajendra Medhe, Dr. Dnyanoba B. Mundhe**	84-87
19	Industrial Growth Analysis in Maharashtra: A Study from 2011 to 2021 **Dr. Daksha Dave, Anju Chavan**	88-92
20	Literature in the Age of AI: Ethical Reflections and Creative Frontiers **Mrs. P Femina, Mrs. K Subhashini**	93-95
21	Ancient Greek Drama: Origins, Evolution, and Legacy **Prof. Alaknanda Sarang**	96-97
22	Green Marketing: A Strategy for Sustainable Development **Mankesh**	98-10

Scanned with ACE Scanner

ISSN : 2278-4632
JUNI KHYAT

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, June-2024, Volume-16 Issue-8

अँडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान काळातील उपयुक्तता

प्रा. दिपाली पडोळे

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, उत्तम नगर अमरावती.

Corresponding Author- प्रा. दिपाली पडोळे

Email- dipali.yadav8@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.12739451

सारांश

अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांचा जन्म ५ जून १७२३ स्कॉटलंड मधील किकार्डी या गावी झाला . वयाच्या १४ व्या वर्षी ग्लासगो विद्यापीठामध्ये स्मिथ यांनी प्रवेश केला. इसवी सन १७६२ मध्ये ग्लासगो विद्यापीठांने एल.एल.जी ही पदवी दिली. इसवी सन १७७६ मध्ये ' राष्ट्राच्या संपत्तीचे स्वरूप व तिच्या उद्भवाची कारणे याचे विवेचन' हा ग्रंथ मांडला. ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांमध्ये ॲडम स्मिथ यांचा निसर्गवाद, आशावाद, उदारमतवाद ,अर्थव्यवस्थेतील श्रम विभागणी, स्मित यांचे मूल्य विषयक विचार, विभाजन, वेतन सिद्धांत, खंड, भांडवल ,श्रमाची उत्पादकता, चलन व बँका, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, करविषयक विचार अशा विस्तृत आर्थिक घटकांची सविस्तर मांडणी केली होती. स्मिथ यांचा निसर्गवाद -निसर्गवादी मॅडेव्हील, हचेसन यांचा प्रभाव स्मिथ यांच्यावर होता. निसर्गवादाशी मिळते जुळते तत्त्वज्ञान स्मिथ यांचे असले तरी यांचा ग्रंथात विनिमय, श्रम विभागणी, पैसा, भांडवल संचय, किंमत यंत्रणा यांचा समावेश आहे. स्मिथ यांच्या मते मानवाची स्वहित तत्परता ही स्वाभाविक प्रवृत्ती असून उदा. वस्तू व सेवा यांचा विनिमय ही आर्थिक संस्था प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वहित साधण्याच्या प्रयत्नातून निर्माण होते. विनिमयाप्रमाणे श्रम विभागणीच्या उदयाची कारणे श्रमविभागणीमुळे कार्य कुशलतील सुबत्तेत भर पडते. याची जाणीव मनुष्याला होते. वस्तू विनिमयातील अडचणींमुळे 'पैसा' या चलनाची निर्मिती झाली. किंमत यंत्रणेच्या कार्यात आर्थिक संस्थांची आर्थिक अंतरक्रिया आपोआप घडून येते.सर्व आर्थिक संस्था मानवाच्या स्वहित साधण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणे मधून निर्माण होतात .ही कल्पना, ॲडम स्मित यांच्या कल्पनेतून सिद्ध होते. श्रम विभागणी, विनिमय, यामुळे केवळ त्यात भाग घेणाऱ्या व्यक्तीचे हित होते असे नाही तर एकूण उत्पादन वाढल्यामुळे व सरासरी उत्पादन खर्च घटल्याने सर्व समाजाचेच हित होते.

ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची वर्तमानकालीन यथार्थता -१) स्वहित तत्परता, २) श्रम विभागणी,३) विनिमय संस्था ,४) स्मिथ यांचे विभाजन विषयक विचार, ५) स्मिथ यांचे खंड विषयक विचार ,६) भांडवल विषयक विचार ,७)चलन व बँका याविषयी स्मिथ यांचे विचार स्पष्ट करता येतात.

बीज शब्द: ॲडम स्मिथ यांचा निसर्गवाद आशावाद आणि उदारमतवाद

प्रस्तावना

ऐतिहासिक कालखंडामध्ये १४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व्यापारवादी विचार मांडले गेले . त्यानंतर निसर्गवादाचे प्रणेते डॉ. क्वेन्से यांच्या इसवी. सन १७५६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या लेखांमध्ये सर्वप्रथम निसर्गवादी विचार मांडले. इसवी सन १७७६ साली प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथात अर्थशास्त्रीय विचारांचे विस्तृत मांडणी ॲडम स्मिथ यांनी केली. अर्थशास्त्राचे जनक ॲडम स्मिथ यांचा जन्म ५ जून १७२३ स्कॉटलंड मधील किकार्डी या गावी झाला . वयाच्या १४ व्या वर्षी ग्लासगो विद्यापीठामध्ये स्मिथ यांनी प्रवेश केल इसवी सन १७६२ मध्ये ग्लासगो विद्यापीठांने ए एल. जी ही पदवी दिली. इसवी सन १७७६ मध राष्ट्राच्या संपत्तीचे स्वरूप व तिच्या उद्भवाची का याचे विवेचन' हा ग्रंथ मांडला. ॲडम स्मिथ यां आर्थिक विचारांमध्ये ॲडम स्मिथ यांचा निसर्ग आशावाद, उदारमतवाद, अर्थव्यवस्थेतील विभागणी, स्मित यांचे मूल्य विषयक वि विभाजन, वेतन सिद्धांत, खंड, भांडवल, श्र उत्पादकता, चलन व बँका, आंतरराष्ट्रीय व्या करविषयक विचार अशा विस्तृत आर्थिक घट सविस्तर मांडणी केली होती. राष्ट्राची संपत्त

Scanned with ACE Scanner

ग्रंथामध्ये सर्व आर्थिक घटकांची आंतरक्रिया स्पष्ट करून सांगितली सदर संशोधन लेखांमध्ये ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांचे अध्ययन केले जाईल.

संशोधनाचा उद्देश- १) स्मिथ यांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.

२) ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचारांची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता.

सन १७६० ते १८३० हा कालखंड स्थूल मानाने इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. याच काळात धावत्या धोट्याचा शोध, वॉटर फ्रेम चा शोध ,जेम्स वॅट यांनी वाफेचे इंजिन यांचा शोध लावला या काळात इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात औद्योगिक प्रगती घडून आली. उदारमतवादी विचार करणारे ह्युम यांच्या विचारांचा प्रभाव आणि स्मिथ यांच्यावर होता.

स्मिथ यांचा निसर्गवाद –

निसर्गवादी मॅंडेव्हील, हचेसन यांचा प्रभाव स्मिथ यांच्यावर होता. निसर्गवादाशी मिळते जुळते तत्त्वज्ञान स्मिथ यांचे असले तरी यांचा ग्रंथात विनिमय, श्रम विभागणी, पैसा, भांडवल संचय, किंमत यंत्रणा यांचा समावेश आहे. स्मिथ यांच्या मते मानवाची स्वहित तत्परता ही स्वाभाविक प्रवृत्ती असून उदा. वस्तू व सेवा यांचा विनिमय ही आर्थिक संस्था प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वहित साधण्याच्या प्रयत्नातून निर्माण होते. विनिमयाप्रमाणे श्रम विभागणीच्या उदयाची कारणे श्रमविभागणीमुळे कार्य कुशलतील सुबत्तेत भर पडते. याची जाणीव मनुष्याला होते. वस्तू विनिमयातील अडचणींमुळे 'पैसा' या चलनाची निर्मिती झाली. किंमत यंत्रणेच्या कार्यात आर्थिक संस्थांची आर्थिक अंतरक्रिया आपोआप घडून येते.सर्व आर्थिक संस्था मानवाच्या स्वहित साधण्याच्या नैसर्गिक प्रेरणे मधून निर्माण होतात .ही कल्पना, ॲडम स्मित यांच्या कल्पनेतून सिद्ध होते. श्रम विभागणी, विनिमय, यामुळे केवळ त्यात भाग घेणाऱ्या व्यक्तीचे हित होते असे नाही तर एकूण उत्पादन वाढल्यामुळे व सरासरी उत्पादन खर्च घटल्याने सर्व समाजाचेच हित होते. लोकसंख्येच्या संदर्भात देखील स्मिथ यांचा आशावादी दृष्टिकोन होता, मजुरीच्या दरातील चढउतारामुळे समाजाला आवश्यक इतकी लोकसंख्या प्रस्थापित होते असे त्यांचे मत होते. समाजाला अधिक मजुरांची गरज असेल तेव्हा वेतन दर वाढेल व त्यामुळे जास्त मुलांचे पालन पोषण करणे मजुरांना शक्य होऊन लोकसंख्या वाढेल मजुरांची फारशी गरज समाजाला नसल्यास वेतन घटेल व अपुऱ्या पोषणामुळे मुलांचे अल्पवयामध्येच मृत्यु पावतील व लोकसंख्या मर्यादित राहील.

ॲडम स्मिथ यांच्या मते आर्थिक संस्था आपोआप निर्माण होणाऱ्या आहेत परंतु सर्वच आर्थिक संस्था समाजाच्या उपयोगाच्या नाहीत असे त्यांचे मत होते. भांडवल आर्थिक घटक ,गुंतवणुकीच्या संदर्भात त्यांचे वेगळे मत आहे स्मित यांच्या मते शेती उद्योगधंदे घाऊक व्यापार व किरकोळ व्यापार या चार व्यवसायांमध्ये भांडवल गुंतवणूक करणे शक्य होते. शेतीक्षेत्र भांडवल गुंतवणुकी करता उपयुक्त तर व्यापार हा कमी उपयुक्त मार्ग मानला. भांडवल गुंतवणुकीच्या क्षेत्रात सरकारने हस्तक्षेप केला नाही तर स्वहित तत्परतेच्या प्रेरणेने होणारी भांडवल गुंतवणूक याच सामाजिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीने योग्य ठरते. विभाजन विषयक प्रश्नांची चर्चा करताना स्मित यांच्या आशावादास बंधन निर्माण झाले श्रमिकांनी निर्माण केलेल्या वस्तूंच्या किमतींमधून व्याज व खंड दिला जातो भांडवलदार मजुरांना कमी मोबदला देऊन त्यांच्याकडून जास्तीत जास्त काम करून घेतात परिणामी अनुकूल आशावाद वाटत नाही. राज्यसंस्थेने व्यक्तीच्या आर्थिक निर्णयात ढवळाढवळ करणे अनिष्ट आहे. हा विचार ॲडम स्मिथ यांनी अनेक प्रकारच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या संदर्भात स्पष्ट केला आहे.आंतरराष्ट्रीय व्यापार अनुकूल असावा मत त्यांचे होते. यांनी प्रभावीपणे निर्हस्तक्षेपाचे तत्व मांडले परंतु व्याजदराचे नियंत्रण, सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, बँक निर्मिती चलन इत्यादींमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप असावा असे त्यांचे मत होते.

स्मिथ यांच्या ग्रंथातील जवळजवळ एक तृतीयांश भागामध्ये सरकारी आयव्यय याविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. करआकारणी करताना सरकारने कोणत्या तत्त्वांचे पालन करावे याविषयी स्मित यांनी उदाहरणासहित चर्चा केली आहे. ॲडम स्मिथ यांनी मांडलेली ही तत्वे कर कसोट्या म्हणून प्रसिद्ध आहेत पाचव्या विभागाच्या दुसऱ्या प्रकरणात त्यांची चर्चा केली आहे ही तत्व पुढीलप्रमाणे

Scanned with ACE Scanner

१) समतेचे तत्व - प्रत्येक नागरिकांनी थोड्याफार प्रमाणात कर दिले पाहिजेत असे स्मिथ यांचे मत होते प्रत्येकाने नेमकी किती रक्कम भरावी हे त्या व्यक्तीच्या कुवतीवर अवलंबून राहील.ही कुवत व्यक्तीच्या उत्पन्नाच्या प्रमाणात असेल असे विधान त्यांनी सुरुवातीला केले असेल तरी नंतर घर भाड्यावरील कराची चर्चा करताना वाढते उत्पन्नावर वाढत्या प्रमाणात कर आकारण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली होती. आधुनिक अर्थशास्त्र अशा करांना प्रगतिशील कर म्हणते स्मिथ यांच्यापूर्वी मोटर यांनी स्पिरिट ऑफ द लॉज (कायद्याचा आत्मा) पुस्तकात ग्रीसमधील प्रगतिशील करांची चर्चा केली आहे स्मित यांच्या पुस्तकातील अनेक संदर्भावरून त्यांनी मॉन्टेस्क्यू यांचे लिखाण वाचले होते असे स्पष्ट होते स्मिथ यांनी या संदर्भात केलेल्या एकूण चर्चेवरूनही समतेचा त्यांचा अर्थ उत्पादन वाढवून अधिक प्रमाणात कर वाढवणे हाच होता हे स्पष्ट दिसते.

२) निश्चिततेचे तत्व -'प्रत्येक व्यक्तीला आपल्याला किती कर भरावयाचे आहेत केव्हा भरावयाचे आहेत व कुठे भरावयाचे आहेत हे निश्चित माहीत असले पाहिजे

३) सोयीस्कर पणाचे तत्व- करदात्यांना कराची रक्कम केव्हा व कोठे भरवायची इतकेच फक्त माहीत असून चालणार नाही कर भरण्याची वेळ व कर भरणी करावयाचे स्थळ करदात्यांच्या दृष्टीने सोयीचे असणे की आवश्यक आहे.

४) मितव्ययतेचे तत्व प्रत्येक कराची रक्कम गोळा करण्यासाठी सरकारला काही खर्च करावा लागतो. चांगल्या कर पद्धतीत हा कर गोळा करण्याचा खर्च कमीत कमी असावा. लोकांनी कराच्या स्वरूपात भरलेला पैसा व सरकारी खजिन्यात कर गोळा करण्याचा खर्च वजा जाता जमा होणारे निव्वळ उत्पन्न यातील फरक कमीत कमी असले पाहिजे. ज्या कर पद्धतीत हे अंतर कमीत कमी असते तिला मितव्ययी कर पद्धती म्हणता येईल.

स्तिथ यांनी सुचविलेल्या या चार कर कसोट्या नंतरच्या काळातील इतर सर्व अर्थशास्त्रज्ञांनी मान्य केलेल्या आढळतात .आजही आदर्श कर कसोट्यांमध्ये त्यांचा प्रामुख्याने समावेश केलेला आढळतो.

स्मिथ यांनी करकसोटया प्रमाणेच विशिष्ट करांच्या संदर्भात विचार केला आहे. या चर्चेत खंडावरील कराचा एक योग्य कर म्हणून उल्लेख केलेला आढळतो. मजूरावर कर लादल्यास वेतनदर व परिणामी वस्तुकिमती वाढून सर्वसामान्य माणसा त्रास होईल तर नफ्यावर कर लादल्यास उत्पाद घटेल व त्यामुळे किमती वाढून परत सामान माणूसच भरडला जाईल असे मत स्मिथ यांनी व्य केले. कराचा भार किंवा बोजा शेवटी उत्पन्नावर पडतो म्हणून खंडाच्या स्वरुपाच्या निश्चि उत्पन्नावरच कर बसविणे योग्य ठरेल असे त्य विचार होते. या विचारावर काही प्रमाण निसर्गवादाचा प्रभाव आढळतो.

स्वतः जमीन कसणाऱ्या जमीनदारावर क कर लादावेत, कुळाकडून जमीन कसून घेणाऱ्या जास्त कर लादावेत व कुळावर खंडाच्या स्वरू अन्याय जमीनदारावर जास्त कर आकारावेत अ त्यांची सूचना होती. या सूचनेद्वारा राज्य संस्थे हस्तक्षेपास अप्रत्यक्ष अनुमती मिळते व त्यामुळे सूचना निर्हस्तक्षेपाच्या तत्त्वास विरोधी ठरते. प स्मिथ यांच्या लक्षात आलेले दिसत नाही

ॲडम स्मिथ यांचा राष्ट्राची संपत्ती हा ग्रंथ प्र झाल्यानंतर जगात अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून त्य नावलौकिक झाले .18 व्या शतकापूर्वी व्यापार व निसर्गवाद या दोन विचार शाखांनी अर्थशा विचारांच्या विकासाला हातभार लावला अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक लहानातील लहान आ घटकांच्या वस्तुनिष्ठ कार्यप्रणालीचा तसेच प समन्वयाचा विस्तृत विवेचन राष्ट्राचे संपत्ती ग्रंथात केले गेले.

ॲडम स्मिथ यांच्या आर्थिक विचा वर्तमानकालीन यथार्थता -

१) स्वहित तत्परता- स्मिथ यांच्या अ विश्लेषणात अर्थव्यवस्थेतील सर्व आर्थिक प्रतिक्रिया आर्थिक घटकांमधील निसर्गतः अस्ति असणारी स्वहित तत्परता हा आहे. वर्तमानक अर्थव्यवस्थेतील अस्तित्वात असणाऱ्या क्षेत्रांमधील शेती ,उद्योग,सेवा क्षेत्रामध्ये हि होणारी आंतरक्रिया ही परस्परावलंबी व साध्य करण्याच्या हेतूनेच घडून येते कारणास्तव स्वहित तत्परता हे तत्व सदा प्रत्येक आर्थिक घटकांमध्ये असलेले आपणास येते.

२) श्रम विभागणी- ॲडम स्मिथ यांच्य समाजातील सर्व व्यक्तींचे जीवन परस्परा असून प्रत्येक उत्पादन प्रक्रियांमध्ये श्रम विभ कडून आल्याने उत्पादन घटकांची वाटणी व स सेवांचे उत्पादन आपोआप घडून येते

Scanned with ACE Scanner

अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक विकास साध्य होतो म्हणूनच श्रम विभागणीचे तत्व अर्थव्यवस्थेतील प्रत्येक क्षेत्रात आजही महत्त्वाचे व अविभाज्य आहे.

३) विनिमय संस्था- विनिमय प्रक्रिया घडून येताना श्रमविभागनी , वस्तू व सेवांची निर्मिती ही व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष उपभोगाकरिता असते तसेच विनिमय घडून येताना वस्तू व सेवांची मूल्य निर्धारणा घडून येते .मूल्य निर्धारित करण्याकरता वस्तूंची मुबलकता व दुर्मिळता या गुणधर्मानुसार वस्तूची मूल्य निश्चिती घडून येते या कल्पनेच्या आधारावर मूल्य निर्धारण सिद्धांताला महत्त्व प्राप्त झाले .मूल्य निर्धारण सिद्धांताला वर्तमान काळात देखील तितकेच महत्त्व आहे वर्तमान काळात अनेक वस्तू व सेवा नवनवीन उत्पादन निर्माण होऊन उपयोगितांची तसेच संपत्तीची निर्मिती होते तसेच संपत्ती आणि उत्पादन प्रत्यक्ष उपभोक्त्यापर्यंत पोहचण्याची प्रक्रिया हि विनिमय व पैशाचा वापर, मूल्य निर्धारण या सर्व प्रक्रियांनी युक्त असते.

४) स्मिथ यांचे विभाजन विषयक विचार- अर्थव्यवस्थेतील सर्व सूक्ष्म आर्थिक संस्था एकमेकांवर परिणामकारक असतात तसेच परस्परावलंबित्वातूनच अनेक सिद्धांत निर्माण झालेले आहेत. स्मिथ यांनी मूल्याच्या श्रम मूल्य सिद्धांताप्रमाणे सर्व मूल्य श्रमातून निर्माण होते तर उत्पादन खर्च सिद्धांतानुसार खंड वेतन व नफा यांच्या सर्वसामान्य वा नैसर्गिक मूल्यानुसार जो उत्पादन खर्च होतो त्यावरून वस्तूमूल्य ठरत असते तसेच खंड वेतन व नफा यांचे नैसर्गिक मूल्य आणि प्रत्यक्ष अर्थव्यवस्थेतील बाजार मूल्य यातील तफावत उत्पादकास महत्तम लाभदायक ठरते. मागणी व पुरवठ्याच्या संतुलनाने प्रस्थापित होणारी मूल्यनिर्धारण प्रक्रियेवर अल्पकाळ व दीर्घकाळाचा परिणाम होतो अशा अनेक आर्थिक आंतरक्रिया विषयक स्मिथ यांचे विचार वर्तमान काळात देखील पूर्णतः तसेच अंशतः देखील कार्यरत असलेले दिसतात.

५) स्मिथ यांचे खंड विषयक विचार-स्मिथ यांनी खंड विषयक विचार मांडताना प्रत्यक्ष जमीन कसणारी कुळे व जमीन मालक यांच्या यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे.तसेच खंड विषयक कल्पना मांडताना जमिनीच्या सुपीकतेनुसार जमीन मालकाला खंड प्राप्त होतो. बाजारपेठ दळणवळण सुविधा यानुसार खंडाची संकल्पना स्पष्ट केली. याची सिद्धता वर्तमान काळात देखील अनुभवास येते .

६) भांडवल विषयक विचार - देशाची उत्पादकता भांडवल गुंतवणुकीवर व भांडवल गुंतवणुक बचतीवर अवलंबून असते असे मत स्मिथ यांचे होते श्रम विभागणी व भांडवल गुंतवणुक यांचा परस्पर संबंध स्मिथ यांनी स्पष्ट केला. भांडवलाचे स्थिर व फिरते भांडवल असे दोन प्रकार सांगितले. शेती, उद्योगधंदे, घाऊक व्यापार व किरकोळ व्यापार या चार प्रकाराने भांडवल गुंतवणूक करणे शक्य आहे असे मत स्मिथ यांनी मत व्यक्त केले .भांडवल गुंतवणुकीचा किफायशीरपणा ठरवण्यासाठी त्यापासून मिळणारा रोजगार व त्यामुळे प्रतिवर्षी राष्ट्राची राष्ट्राच्या उत्पन्नात विनिमय मूल्याच्या स्वरूपात पडणारी भर हे दोन निष्कर्ष सांगितले या सर्व आर्थिक घटकांचे महत्त्व व कार्यप्रणाली आजही अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विकासाकरता लाभदायक योजनांची आखणी व अंमलबजावणी करिता आवश्यक ठरते.

७)चलन व बँका याविषयी स्मिथ यांचे विचार- वस्तूविनिमय पद्धतीतील अडचणी लक्षात घेऊन मानवाने विनिमयाकरिता पैसा हे चलन निर्माण केले. चलनाच्या साठ्यातून वस्तू व सेवांची देव-घेव घडवून आणणे त्यात काळानुरूप बदल होत गेला गौण धातूंचा वापर नंतर सोने, चांदी या मौल्यवान वस्तूंचा चलन व संपत्ती म्हणून वापर वाढल्याने स्मिथ यांनी याविषयी खंत व्यक्त केली आहे. अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन साधन संपत्ती हीच खरी संपत्ती आहे असे स्मिथ यांचे मत होते. व्यवहारिक अंतरक्रिया होताना पैशाच्या मागणी व पैशाचा पुरवठा यांच्या स्वयंचलित समतोल साधला जातो. पत पैशाचा देखील समतोल साधला जातो . वर्तमान काळात अर्थव्यवस्थेतील आधारभूत पैसा, बँकांमार्फत निर्माण होणारी पत पैसा या सर्व आर्थिक विश्लेषणाकरिता स्मिथ यांचे आर्थिक विश्लेषण उपयुक्त ठरते.अशा रीतीने ॲडम स्मिथ यांचे विचार आजही अर्थ व्यवस्थेत उपयोगाचे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ-

1. डॉ.श्री. वि. खांदेवाले प्रा. सौ अमरजा नेरुरकर (१९८४) अर्थशास्त्रीय मतप्रणालींचा इतिहास. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी श्री वसंत पिंपळापुरे विद्या बुक्स औरंगाबाद.
2. बी सिंह गहलोत (२०१३) आर्थिक विचारून का इतिहास अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस अन्सारी रोड घरी या दरिया गंज नई दिल्ली 110002

Scanned with ACE Scanner

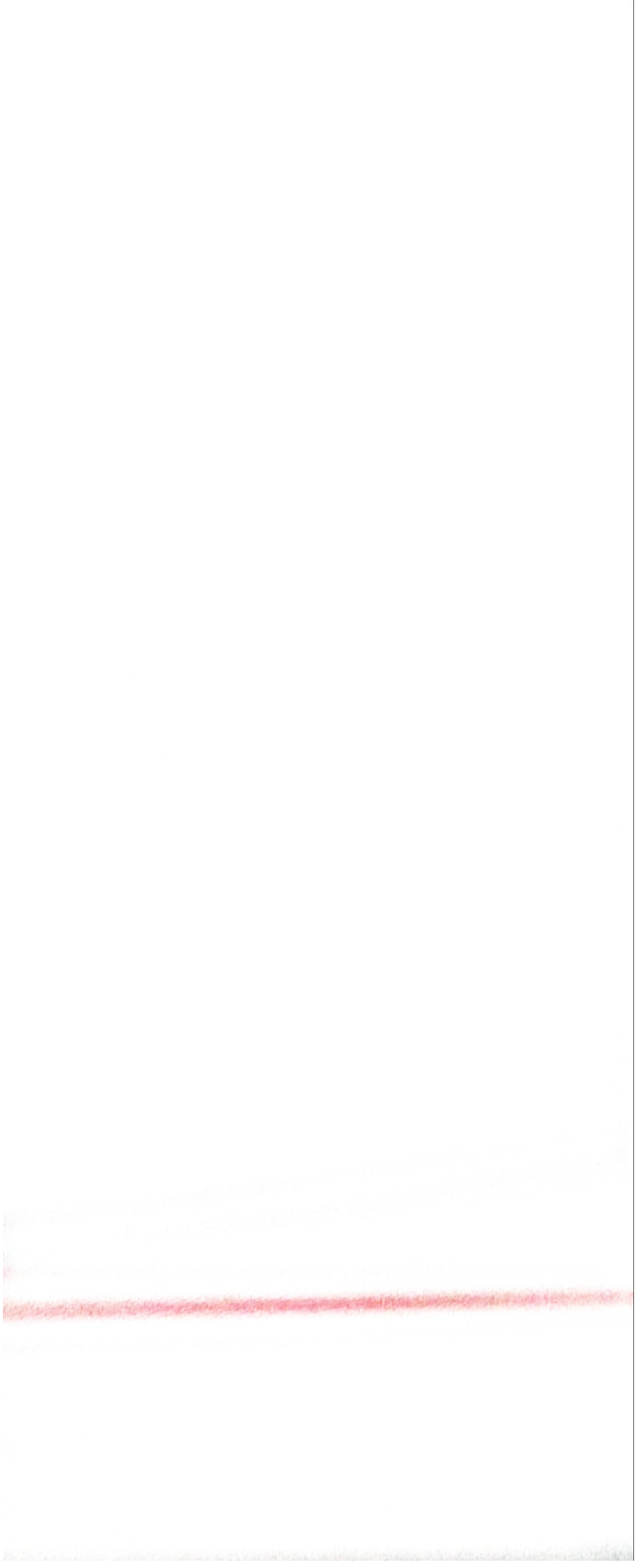

Scanned with ACE Scanner

Scanned with ACE Scanner

अनुक्रमणिका

अक्र	तपशील
१३)	**राजर्षी शाहू महाराज – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे समविचारी पुरस्कर्ते** डॉ. नरेंद्र सुखदेवराव वानखडे
१४)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासाठी दिलेला लढा** डॉ. गोविंद तिरमनवार
१५)	**डॉ. बी.आर. आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये लैंगिक न्यायासाठी महिला आरक्षण** डॉ. आशिष दि. काळे
१६)	**परिवर्तनाचा कल्पवृक्ष बोधिसत्व डॉ. आंबेडकर** डॉ. पी. जी. राठोड
१७)	**डॉ बाबासाहेब आबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य** प्रा. ज्योती सोपान टाले
१८)	**भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन** प्रा. दीपाली पडोळे
१९)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक विचार** प्रा. सिम्रेला राजेश देशमुख
२०)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि धम्म दीक्षा : एक विश्लेषण** डॉ. दिनेश सहदेवराव धाकडे
२१)	**डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्र विचारांचे महत्त्व** डॉ. राजेश एम. देशमुख
२२)	**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कामगार संदर्भातील कार्य – एक आढावा** प्रा. एस. के. तंत्रपाळे

Scanned with ACE Scanner

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार, रुपयाच्या प्रश्नांविषयी विचार एक अवलोकन

प्रा. दीपाली पडोळे
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
उत्तम नगर अमरावती

प्रस्तावना

भारताचे ऐतिहासिक अवलोकन केले असता भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते .भारतातील समाज रचनेमध्ये वाईट परंपरा रूढी परंपरा याचा पगडा होता. समाजात परंपरेनुसार बलुतेदारी पद्धत अस्तित्वात होती यातून समाज बंदिस्त चाकोरीबद्ध झाल्यामुळे व्यक्तींना त्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये जीवन जगावे लागत होते. इतिहासामध्ये अनेक उदाहरणे दिसून येतात जसे वर्णव्यवस्थेमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र ही वर्णव्यवस्था अस्तित्वात होती त्यामुळे एका व्यवस्थेमधून दुसऱ्या व्यवस्थेकडे जाणे हे धार्मिक दृष्ट्या शक्य नव्हते. आणि अशा समाजाचा आर्थिक विकास साध्य होण्यास अनन्यसाधारण अडचणी निर्माण होत होत्या. परिणामी समाजातील सर्वच घटकांची प्रगती होऊ शकली नाही तसेच वर्णव्यवस्थेतील शेवटचा वर्ग जो इतक्या दयनीय अवस्थेत जीवन जगत होता समाज रचनेची अमानुष अवस्था अस्तित्वात होती. या परिस्थितीतून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी आपले संपूर्ण जीवन अर्पण केले यामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाही समावेश होतो.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर घेतले जाते. त्यांना आपण घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ

Scanned with ACE Scanner

म्हणून ओळखतो. भारतीय अर्थकारणामध्ये आर्थिक विचाराच्या विकासाचा जर सखोल अभ्यास करावयाचा असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लिखाणाचा अभ्यास करावा लागतो. त्यांच्या व्यासंगी व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू म्हणजेच ते जागतिक किर्तीचे व्यासंगी अर्थतज्ज्ञ होते. भारतीय आर्थिक विचारांच्या पध्दतशीर मांडणीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात १९ व्या शतकात झाली, त्यात आंबेडकरांचे नाव घ्यावे लागते. कारण त्यांची अर्थतज्ज्ञ म्हणून ओळख आहे. अर्थशास्त्र ही मानवाच्या, समाजाच्या व देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. हे त्याना माहित होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचे योगदान आपल्याला अनेक ग्रंथामधून होते. एम.ए. च्या पदवीसाठी त्यांनी १९१५ मध्ये 'ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी' हा शोध मध्यकालीन निबंध लिहिला आणि हेच १९१५ चे पहिले पाऊल अर्थक्रांतीतील वादग्रस्त वादळी पाऊल होते. आपल्या ४२ पृष्ठांच्या शोधनिबंधातून त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि अर्थनिती यामधील फेर बदलाची कारण मीमांसाकरून ब्रिटिशांनी भारतीयांचे शोषण कसे केले याची मीमांसा केली.

इ.स. १८३३ ते १९२१ या प्रदीर्घ कालखंडामध्ये ब्रिटीश अमदानीत केंद्रसरकार आणि घटकराज्ये यांच्यामधील आर्थिक संबंध कसकसे विकसित होत गेले याची ऐतिहासिक मीमांसा प्रा. सेलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. साठी लिहिलेल्या 'The Evolution of Provincial Finance in British India' (ब्रिटीश भारतातील प्रांतिक वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती) या ग्रंथामध्ये केली आहे.

लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्समध्ये 'डॉक्टर ऑफ सायन्स' या पदवीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिहिलेला तिसरा आणि आर्थिक क्षेत्रातील महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे १९२३ मध्ये लिहिलेला 'The Problem of Rupee, its origin & its Solution' (रूपायाचा प्रश्न त्यांचे मूळ आणि समाधान) हा होय. (पृष्ठसंख्या सुमारे २८०) या ग्रंथामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन पद्धती कोणती असावी यावर मुलभूत विचार मांडलेत. इ.स. १८०० ते इ.स. १९२१ या कालंखडामध्ये भारतीय रूपयाचा एक विनिमयाचे साधन म्हणून कसकसा विकास होत गेला याचे मुलगामी विवेचन केले. यामध्ये सुद्धा सर्वसामान्य माणूस हाच त्यांच्या विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात, ब्रिटीश राजवटीपूर्वी मोगल साम्राज्याच्या आर्थिक व्यवस्थेचा पाया अकबराने घातला या काळापासून भारतात चलन म्हणून सोने, चांदी किंवा धातूचा वापर होत असे. व्यापार हे सामाजिक चलनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच ब्रिटीशपूर्व राजवटीत नोकरांना व सैनिकांना वस्तू स्वरूपात पगार मिळत

Scanned with ACE Scanner

असे. परंतु ब्रिटीशांनी रोख पैसा देण्यात सुरूवात केल्यामुळे लोकांकडून किंवा इतर रोख पैशाच्या स्वरूपात ते स्विकारावी लागे. जेव्हा सोने चांदी ची नाणी विनीमयाचे माध्यम म्हणून व्यवहारात वापरत असतांना त्यांच्या परस्परावलंबी किंमतीसारख्या असतात तेव्हा व्यवहारात नुकसान होते. हे कुणाच्याही लक्षात आले नाही.

भारताचा कारभार जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेला तेव्हा कंपनीने स्वतःचे रूपयाचे नाणे अमलात आणले परंतु पुढे ते अपुरे पडल्याने चलनाच्या मागची पुरवठ्यामध्ये अस्थिरता निर्माण झाली. तो दूर करण्यासाठी १८६४ मध्ये कागदी चलन वापरात आणले यातून अनेक नवीन प्रश्न निर्माण झाले. भारतामध्ये रूपयाची जडणघडण सुवर्ण परिमाणात (Gold Standard) असावी याबाबत वाद निर्माण झाला. केन्सने सुवर्ण विनिमय परिमाणाचा पुरस्कार केला. तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपली भूमिका कणखरपणे मांडून प्रा. केन्स यांच्यावर कोरडे ओढले.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात, सुवर्ण विनिमय परिमानात स्थिरता राहत नाही. त्यामध्ये लवचिकता जरी असली तरी चलननिर्मितीवर मर्यादा राहणार नाही. 'आवश्यकतेपेक्षा चलननिर्मिती झाली तर भाववाढ होऊन रूपयाची किंमत घसरेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रूपयाचे स्थान अस्थिर होईल. त्यासाठी त्यांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले त्यामध्ये सुवर्ण परिमाणामध्ये वस्तूच्या किंमती स्थिर होत्या, तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्विकारल्या नंतर किंमती वाढत गेल्या यांचे विवेचन केले अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांनी हिल्टम यंत्र कमिशनपुढे डॉ. आंबेडकांनी आपले मत मांडले प्रा. केन्स यांनी आपल्या विश्लेषणात एका महत्वपूर्ण मुद्यांकडे दुर्लक्ष केले. डॉ. आंबेडकरांच्या शब्दात "This difference proceed from the Fundamental fact which seems to be quite overlooked by professor Keynes, that nothing will stabling the rupee unless we दुसऱ्या शिफारशीमुळे पहिल्या शिफारशीवर म्हणजेच सुवर्ण प्रमाणाच्या शिफारशीवर घातक परिणाम होईल. हे त्यांनी विचारात घेतले नाही. म्हणूनच रूपयाच्या स्थैर्यासाठी फाकलर समितीच्या शिफारशी त्यागल्या पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत यांच्याशी संबधित महत्वपूर्ण प्रश्न या फायदेशिर होता. भारताचा रूपया आणि इंग्लडचा पौड शोधप्रबंधात आत आहे. आंबेडकरांच्यामते सुवर्ण परिमाणात सुवर्णपीड रुपया हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे असे दृढ मत होते की, जोपर्यंत रूपयाच्या सामान्य क्रयशक्तीमध्ये स्थिरता येत नाही. तोपर्यंत हे चलन स्थिर होणे शक्य नाही. आणि ही बाब सुवर्ण विनिमय प्रमाणामुळे शक्य होत नव्हती.

Scanned with ACE Scanner

अशा प्रकारे अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ तांत्रिक मार्गदर्शन नव्हे तर त्याला एक सामाजिक भूमिका असते असे सुत्र अर्थशास्त्रज्ञ म्हणूनत्यांनी मांडले त्यांचे विचार काळाची सिमा ओलांडणारे होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा पाया हा मानवी हक्क व समतामय विकास हा होता. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सरकारने आर्थिक धोरणाची अंमलबजावणी ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुचविलेल्या अर्थिक धोरणावर झाली असती तर आज देशातील आर्थिक विषमतेला तोंड द्यावे लागले नसते. आणि त्या आर्थिक विकासाचा लाभ देशातील जनतेला निश्चितच मिळाले असते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचाराकडे दुर्लक्ष करून भारतीयांनी आपल्या पायावर धोंडा मारून घेतला आहे. हे नाकारता येत नाही. कारण डॉ. आंबेडकाचे आर्थिक तत्वज्ञान म्हणजे राष्ट्रला मानवाला त्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी लाभलेला प्रकाश आहे. डॉ. आर्थिक आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान सर्वांची गरज आहे. हे सत्य नाकारता येत नाही. प्राश्चात्य विचारवंताचे विवेचन कसे सदोष आहे. हे पुराव्यासह स्पष्ट करण्याची धमक त्यांच्या मध्ये रूपयाचा प्रश्न या ग्रंथामध्ये होते.

संदर्भ :-

१) डॉ. आंबेडकर बी. आर 'रूपयापुढील समस्या उगम व उपाय' अनुवाद एस. एस. यादव रोडो प्रकाशन, प्रकाशनस्थळ नमुद नाही २०११

२) डॉ. कुलकर्णी बी.डी., डॉ. ढमढेरे एम. व्ही. 'आर्थिक विचार व विचारवंत' डायमंड पब्लीकेशन पुणे, २००८.

३) सूर्या अनिल, 'डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक धार्मिक राजकिय क्रांतीसूत्र', प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर- १२, १९

◆ ◆ ◆

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVIII

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

17	Human Trafficking In India Gross Violation Of Human Rights Legal Prospective **Dr. Varsha Deshmukh**	63
18	Land Suitability Analysis for Agriculture in the Drought Prone Shrigonda Tahsil of Maharashtra using Geo-Spatial Techniques **Devne Manojkumar, Dhawale Ganesh, Mundhe Nitin, Thakre Sunil, Dr. Shalini M. Guldeokar.**	66
19	Traffic Management Is Important in Smart Cities: A case study of Cycle Rickshaw pullers in Amravati City, Maharashtra. **Dr. Shalini M. Guldeokar**	74
20	One Step Towards Specific Learning Disability **Mrs. Swati Shekhar Joshi Poonam Dawar (Varma)**	82
21	Green Libraries: A Way Of Sustainability **Mrs. Deepa Dilip Patil**	86
22	"Impact of Leadership Behavior on Employees **Dr. Avinash M. Jumale**	90
23	Impact of Digitalization on Society In the face of huge societal challenges, how can digital transformation make a positive contribution? **Prof.Suresh N.Gawai**	93
24	New Platform And Limitation Of Cashless Economy **Prof.Pratibha Dattatraya Pudale**	99
25	Role of Library and Information Science Professionals in Digital Era **Mr. Sudhir B. Sangole**	102
26	Benefits of exercise in daily life **Dr.Nitin N. Jangitwar / Dr.Ashlesh Ingole(Nagpure)**	107
27	Its Impact on Co-operative Sector in India **Prof.Pandhari G More**	111
28	Digital Libraries: Issues, And Challenges **Dr.Dashiram D. Sambare**	116
29	Medical Negligence: Liability under Consumer Protection Act- A Case Study Review. **Dr. Mahendra L.Pachadkar**	120
30	Analytical Study Of The Provisions In Information Technology Act 2000 Pertaining To Fraud And Cyber Stalking **Dr. Umesh S. Aswar**	123
31	Unemployment Causes and Measures taken by Government **Prof.Dr. Shalini K. Pande**	128
32	Importance of Youth Entrepreneurship **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	132

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Role of Library and Information Science Professionals in Digital Era

Mr. Sudhir B. Sangole
Librarian
Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur.

Introduction

In today's environment, knowledge is in transition mode from repositories to open access and print to digital. Libraries have been significantly transformed with' the advent of Information and Communication Technology (ICT), Internet and the ability to provide resources to people to their own home or work places. The unimaginable developments in the information environment such as improved, accessibility, interoperability and open access to educational materials has on one side facilitated the nature, role and services but on the other side pose a serious challenge use technology and provide efficient and effective services to meet the. user's information need. In the present technology Internet era the professionals have to change themselves, as the) information profession is being changed. Now as information Specialist have to work as e-information providers in which various professional group are expected to map strategic that lead to produce, manage, maintain and service the information.

Trend in Librarianship

It is very important that we should discuss first the new role of Librarian and professionals in the digital age. These current trends somehow or rather will have a bearing in shaping librarians and information professionals in the new era. They are summarized as follow (Hashim and Mokhtar, 2005).

- A vision towards information and knowledge-based society;
- Library functions in information and knowledge-based Society;
- knowledge-based economy-information and knowledge as drivers to the economy;
- Information management recognized as an important displaces;
- Information recognized as an commodity information brokerage information entrepreneurship, fee-based information)
- Information recognized as Power/strength/weapon;
- Information strongly link to decision-making, strategic management, Competitive advantage, innovation, R&D;
- Knowledge management-leveraging organization;
- Globalization of information
- Integrated and Widespread ICT application;
- Mushrooming of information system - need foe information system management (ISM);
- Growth of electronic internet sources;
- Role of digital/electronic/ virtual library;
- Librarian is designated as cyber librarians;
- Librarians expanded and change in digital environment;
- Competency - based a assessment/ training;
- Leadership skills;

Role of Library Professionals in Different Faces/Angles

The information and knowledge play the most important role in the present knowledge society and these are the central force and strategic resources of the society. A large number of

information both in traditional and digital nature coming out in every moment. These huge number of information is required to be organized, preserved disseminated, Therefore we to enrich and equal library and information profession to copy with the digital information overload situation.

Nowadays, LIS professional are facing some international issues like cyberspace, content regulation, copyright, since of community, digital preservation, marking of information product and services, open source software, etc. are also discussed briefly.

In addition to general qualification requirement, a commitment to excellence user-centred services, effective oral and written communication, as well as team collaborator must also possess additional capabilities, experience, knowledge and skills such as : (Mehla,2012)

1. As Advocate:

LIS professionals act as lawyer when they deal with the issue relating to law such as copy right law, intellectual property right, etc. Librarian champion the cause of academic libraries through various advocacy programs to promote the library and resources. They can communicate news about library through newsletters, websites and memos to parents and staff. Their job is to keep principals and teachers up to date on what happing in the bivrary and to promote library activities and special projects (Baule, 1999). Librarians must comminicate the mission, goals and objectives of the resources center to the entire user comminity (Scheirer, 2000).

2. As CONSORTIA MANAGER:

The us professionals are responsible for coordinating and overseeing consortium operations, including strategic planning system development and project management. Related responsibilities include facilitating communication among the participating libraries. In addition to these responsibilities, the Librarian for consortium operations acts as the consortium's representative with vendors contracted products and services.

3. As Consortia Manger:

The information science world has witnessed a major transformation in content it has been dealing with. Digital and virtual libraries are natural outcome of the moment of digitalization and internetworking. Library and documentation of digitalization internet working. Library and documentation centers have increasingly. Used the technologies of internet, extranets and portals for specialized techniques of content management and development. This information has been put to distinct business advantage by using the techniques of data warehousing, data mining taxonomies, ontology and industry-specific knowledge maps. Use of info maps and knowledge mapping are additional competencies for creating virtual for knowledge maps, which makes search and retrieve much easier and enjoyable. Available virtualization technologies need to be employed purpose.

4. As Facilitator:

Rapid growth of electronic document and these availability in the web now creates exploration of information. Even so many printed versions of books journals have shifted their platform to internet which includes freely available and paid publications also. As the same it becoming very hard to locate necessary are trying to acquire knowledge of different systems and software to manage this sea of information.

The role facilitator if characterized by qualifications world would be closely related to the once librarian. It is likely to emerge that the traditional intermediary function of the librarian by its nature could crate a create a basis for role of the familiar in a networked community (Schreiber and Moring, 1997)

Role and Responsibilities: Their Position and Duties

Specific duties vary depending on the size and type of library. Olivia Crosby described librarians as "Information experts in the information age". Most librarians spend their time working in one of the following areas who library:

- **Archivists:** Archivists can be specialized librarians who deal with archival materials such as manuscripts, documents and records, though this varies from country to country, and there are other routers to the archival profession.
- **Collection development librarians:** Collection development librarians monitor the selection of books and electronic resources. Large libraries often use approval plans, which involved the librarian for a specific subject creating a profile that allows publishers to send relevant books to the library without any additional vetting. Librarians can then seen those when they arrive and decide if they will become part of the collection or not. All collections librarians also have a certain amount of funding to allow them to purchase books and materials that don't arrive via approval.
- **Electronic resources librarians:** Electronic resources librarians mange the databases that; libraries license third- party vendors School librarians work in school libraries and perform duties as teachers information technology specialists, and advocates for literacy.
- **Instruction librarians:** Instruction librarians teach information literacy skill in face-to-face classes and/ or through the creation or online learning objects. They instruct library users on how to find evaluate and use information effectively. They are most common in academic libraries.
- **Media specialists:** Media specialists teach student to find and analyze information, purchase books and other resources for the school library supervise library assistants, and are responsible for all aspects of running the library / media centers. Both library media teachers (LMTS) and young adult public librarians order books and other materials that will interest their young adult patrons. They also must help YAs find relevant and authoritative Internet resources. Helping this age group to become lifelong learners and readers is a main objective of professionals in this library specialty.
- **Outreach librarians :** Outreach librarians are charged with providing library and information services for underrepresented groups, such as people with disabilities, low income neighborhoods, home bound adults and seniors incarcerated ex-offenders, and homeless and rural communities. In academic libraries, outreach librarians might focus on high school students, transfer, first-generation college students, and minorities.
- **Reference or Research Librarians:** Reference or research librarians help people doing research to find information they need through a structured conversation called a reference interview. The help may take the from of research on a specific question, providing direction on the use of databases and other electronic information resources; obtaining specialized materials from other sources; or providing access to and care of delicate expensive materials. These services are sometimes provided by other library staffs that have criticized this trend. (Mckenzie, Steve October 2002)
- **Systems librarians:** Systems librarians develop, troubleshoot and maintain library systems, including the library catalogue and related system. Technical service librarians: work "behind the scenes" ordering library materials and databases subscriptions, computers and other equipment, and supervise the cataloguing and physical processing of new materials
- **A young adult or YA librarian:** A young adult or YA librarian serves patrons who are between 12 and 18 years old. Young adults are those patrons that look library

services to give them direction them direction and guidance toward recreation, education, and emancipation. A young adult librarian could work in several different institutions; one might be a school library / media teacher, a member or a public library team, or a librarian in a penal institutor. Licensing of library/ media teacher includes a Bachelor or Master of Arts in Teaching and additional higher-level course work in library. YA librarians who work in or information Science (MLIS) relevant work experience, or a related credential. (YALSA. April, 2011)

Additional Responsibilities

Experienced librarians may take administrative positions such as library or information centre director. Similar to the management of any other organization, they are concerned with the long0team planning of the library, and its relationship with its parent organization (the city or country for a public library, the college university of am academic library, or the organization served by a special library). In smaller or specialized libraries, librarians typically perform a wide range of the different duties.

Representative examples of librarian responsibilities:

- Researching topic of interest for their and constituencies.
- Suggesting appropriate books ("readers' advisory") for children of different reading levels, and recommending novels for recreational reading.
- Facilitating and promoting reading clubs.
- Developing programs for library users of all ages and background Managing access to electronic information resources.
- Building collections to respond to changing community needs or demands
- Creating pathfinders
- Writing grants funding for expanded program or collection
- Digitizing collections for online access
- Answering incoming reference questions via telephone postal mail, email, fax and chat
- Makíng and enforcing computer appointments on the public access Internet computers. (Public Library Association, 2008-09)

Conclusion

Presently, librarians are playing an integrated role beyond their traditional the fast changing world, there are new demands and influences on libraries and information centres. Using modern technologies, libraries all over the world are air new shifting their emphasis from traditional to multidimensional work force. As a corollary role in different areas of libraries and information centers to meet the expectations and needs of the present situation.

Librarians have had to become no longer just specialists in print media but also experts in strong, sorting and accessing electronic records, including. accessing databases and using search engine. Further, they have had to acquire expertise in providing online tuition. Not only are librarians now commonly expected to provide tuition. Not only are librarians now commonly expertise to provide tuition in information literacy, but, many collaborate with faculty to incorporate aspects of library use into coursework. Such collaboration appears to be the success.

References

1. Halder, SambhuNath.& Jana, Sibsankar.(2013). Library and Information Science in Changing Paradigm. EssEss Publications.1-2, 142.
2. McKinzie, Steve (October 2002). "For Ethical Reference, Pare the Paraprofessionals". American Libraries, 33 (9): 42. YALSA, 2011.
3. Irene E. McDermott., Barbara E. Quint. The librarian's Internet survival guide: strategies for the high-tech reference desk". Information Today, \SBN \57387129, \-2,
4. Sinclair, B. (2009). The blended librarian in the learning commons new skills for the blended library. College & Research Libraries News, 70 (9), 504-7.
5. Hearn, M R. (2005). Embedding a librarian in the classroom an intensive informating literacy model. Reference Services Review, 38 (2), 2019-27
6. Anderson, R. P Livingston, M B. and LoCicero, A.D. (2008) Characterstics and content of medial library tutorials; a review. Journal of mediacal Association, Vol. 96 No. 1-61-3.
7. Macmeeking, Mila (2013) Teacher-Libran can does 27 things availabale at : http anethicalisland.wordpress.com/2013/05/2014)
8. SandhyaAggarwal. (2012). Library Services: Challenges and Solutions in Digital Era EssEss Publication, New Delhi. 75-80.
9. Baule, S.(1999). Information Power. Building partnership for learning. Book Report. 18 (3), 42-43

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-23

(CCCXCVI) 396

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2023

ISSUE No - 396 (CCCXCVI)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola**.**
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Functioning of J&K Panchayati Raj in Post Accession Period — **Ramparshad Singh , Dr. Nand Kishore Somani**	1
2	Increasing Inflation And Its Impact On The Indian Economy — **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	7
3	Redefining Media Management and Ethics in the Era of Technological Transformation — **Dr.Anuradha Mishra**	11
4	Information Literacy and its Role of Librarian — **Dr. Sandeep A Lande**	16
5	The Impact Of E Education On Employment Opportunities — **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	21
6	An Overview of Rural Marketing in India — **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	26
7	हिंदी सिनेमा में मुंशी प्रेमचंद का गोदान — **डॉ. आशा कुमारी**	29
8	जीवन जीने का सबक पढ़ाती—निमाड़ी लोकोक्तियां — **डॉ. श्रीमती मंजुला जोशी**	33
9	सिनेमा एवं भारतीय जनमानस : कुछ सकारात्मक, कुछ नकारात्मक पहलू — **डॉ. राजेश**	37
10	राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० और महिला सशक्तिकरण — **माया कनासे**	42
11	संविधान एक गतिशिल आणि जिवंत दस्तऐवज — **डॉ. रमेश वाघमारे**	45
12	महिलांना व्यावसायीक करीअरची संधी — **डॉ.सतिश हरलाल पारधी**	49
13	समर्थांच्या शब्दातुन व्यवस्थापनाचे सुत्र — **डॉ. अनिल श्री खांडेकर**	53
14	समाजातील स्त्रिया, दर्जा व अधिकार — **प्रा डॉ दीपक आनंदराव चौरपगार**	57
15	उद्योग 4.0 किंवा चौथी औद्योगिक क्रांती — **डॉ.रुपाली मानसराम देवरे**	59
16	छात्रों के शैक्षणिक प्रदर्शन पर विद्यालय वातावरण का प्रभाव- एक समाजशास्त्रीय अवलोकन — **डॉ.शालू अ.घोडेस्वार**	64
17	नाक्याची शाळा म्हणजे रानमेव्याची अस्सल खान तेथील दुर्दम्य अनुभव — **शंकर देवराव लेकुळे**	67
18	डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला विषयक विचार — **प्रा. मनोहर शामराव वागतकर**	71
19	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान — **प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड**	76

20	बंजारा लोकगीतातील स्त्रीजीवन **अमोल अमरसिंग चव्हाण**	**78**
21	धनगर समाजाच्या आरक्षणाचा प्रश्न ? **मुकुंद आनंदराव कवडकार . डॉ. व्ही .एन. जायले**	**82**
22	पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रातील कुपोषण समस्येवर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव : वैद्यकीय भूगोल दृष्टीकोन **डॉ. संजय नारायणराव कपले**	**88**
23	होमरूल आंदोलन व पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्रे **प्रा.डॉ.अमोल रमेशराव बोरकर**	**94**
24	Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India . **Mr.Rajesh M. Thoke , Dr.Vikhe A.A.**	**98**
25	The impact of body image issues on female athletes **Dr.Suresh J.Mohatkar**	**101**
26	Psychosocial Morbidities in School Going Adolescent Girls: A Study from a Nanded City of Maharashtra state. **Dr Balvant Patil ,Dr Santosh Pandurang**	**104**
27	भारताच्या राजकारणातील महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाची वास्तवता : एक अभ्यास **प्रा.डॉ. ए. पी. वनारसे**	**107**
28	महिलांचे मानवी अधिकार: भारतीय संविधान एक अभ्यास **प्रा. डॉ. प्रेमसिंग जाधव**	**111**
29	भारतीय समाजकार्यात महिलांचे योगदान. **प्रा.डॉ. प्रसेनजित सत्यजीत चिखलीकर**.	**113**
30	Role of Massage in Sports Performance and Rehabilitation **Dr.Meenakshi Pathak**	**117**
31	Analysis of ShankarlaljiKhandelwal'sdevotion for the society in Akola Region **Nishikant Dattatraya Deshpande , Dr. Dharmraj Pawar**	**120**
32	Domestic Workers In India:An Invisible Workforce **Prof.Dr.Jayashri Panjabrao Kale**	**124**
33	A Comparative Study Of Achievement Motivation And Study Habits Amongst Undergraduate Students **Ms. Rohini D. Meshram**	**129**
34	Old Age Womens And there Rights **Hrishikesh Shirbhate**	**133**
35	Dr.b. R. Ambedkar - A Forbidden Economic Reformer **Karan Bhagwanrao Hamabarde**	**136**
36	Significance of Intellectual Property and its protection under Indian Laws **Shweta Shiraskar**	**139**
37	बौद्धकालीन राजकीय विचार **डॉ. बेलखेडे महादेव बारसुजी**	**142**
38	शाश्वत कृषी काळाची गरज **प्रा. दिनकर आत्माराम चव्हाण**	**146**
39	मानवतेच्या सुखाची तळमळ : एक हरिपाठ **प्रा.डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव**.	**151**

40	Concept and Types Of Digital Resources, What Are The Benefits Of Consortia Approach In Collection Development ? **Dr. Sarla P. Nimbhorkar**	**155**
41	अमरावती जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येची घनता - भौगोलिक अध्ययन (१९९१ ते २०११) **कु. प्रिती माटे डॉ. अंबरीश काळीकर**	**160**
42	The Role of Libraries in MOOC's era **Dr. Sudhir B. Sangole**	**166**
43	शिवाजी महाराजांचे महसुली व कृषी धोरण **डॉ. वैशाली लक्ष्मीकांत देशमुख**	**168**

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

Functioning of J&K Panchayati Raj in Post Accession Period

Ramparshad Singh[1]
(Research Scholar)
Department of Political Science Bhagwant University Ajmer, Rajasthan
Email: prashadmanhas@gmail.com
Dr. Nand Kishore Somani[2]
(Supervisor)
Prof.Department of Political Science Bhagwant University Ajmer, Rajasthan
Email: snehasomani28@gmail.com

ABSTRACT

The Panchayati Raj Institutions (PRIs) are the grassroot-level democratic bodies established in India to ensure people's participation in the governance process. In Jammu and Kashmir, the PRIs were established during the *DograRule*of Maharaja Hari Singh under the *Village Panchayat Regulation* of 1935, but after the state acceded to India in 1947, they were further reorganized in 1951.In the post-accession period, their role and functioning also changed significantly. This research paper aims to explore the evolution and functioning nature of PRIs in Jammu and Kashmir in the post-accession period.

Keywords: Panchayati Raj Institutions, Grass-root,Local Self-Governance, Panchayat, Democratic, Institutionalization,Sarpanch, Halqa Panchayat, Reorganization.

INTRODUCTION

In the post-accession period,*Panchayati Raj* in Jammu & Kashmir was founded on democratic footings. All the previouslyexisting regulations of panchayatswere changed for bringing real democracy at the grass root level. Various initiatives for the upliftment of rural life, and extending democracy at a lower level were initiated, but they could not get basic empowerment, to function as autonomous rural local self-institutions in the state. Although, the govt. passed its *Panchayati Raj Act* in 1989, but it could not hold *Panchaya*t elections in the state for long, due to one or another reasons. Anyhow, with the changing scenario, the democratic exercise at the lowest level started in 2001. But many seats of *Panches* and *Sarpanches*were found vacant inmany districts of the state. The unstable political situations, lack of political will, and security-related threats remained the main hindrances inestablishing democracy at the grass root. Anyhow, the state govt. showed its will to institute the *Village Panchayats* in the state in 2011, but it could not establish all three tiers of local governance in the state. The central govt. in its historical decision of 2019, reorganized the state ofJ&K into two *Union Territories,*(J&K and Ladakh) by abrogating*Articles 370* and *35A* from *Indian Constitution*.All the Union laws,including the provisions of 73rd*Amendment Act* of *Union Panchayati Raj,*were extended to J&K. Thus,the first-ever three-tier democratic exercise at the lowest level was completed in the region by establishing DDCs in all the districts of the newly createdUT of J&K. A new era of hope and optimism has started, where the UT govt. ordained to bring empowerment and development amid various challenges at the lowest level.

Historical Framework

The state of Jammu and Kashmir had a unique history compared to other Indian states. After the partition of India in 1947, the Maharaja of Jammu and Kashmir initially opted for independence but later acceded to India in 1947. J&K's special status was enshrined in the Indian Constitution's Article 370, which granted significant autonomy to the state in matters of governance. However, in August 2019, the Indian government abrogated Article 370, bifurcating the state into two union territories, and dissolved the state assembly.

Development of Panchayati Raj Institutions in Jammu and Kashmir

The institutional foundation of *Panchayati Raj* in J&K was laid by Maharaja Hari Singh. He brought *Village Panchayat Regulation* No. 1 in 1935 for the establishment of *Village Panchayats* in the state. Anyhow, the Act brought under some vicissitudes in 1941. After the state's accession to India, the *Panchayati Raj Institutions Act* of 1950 was extended to Jammu and Kashmir in 1951. At the national level, *Balwant Rai Mehta* recommended for devolution of powers to local self-political institutions to the union government, at the same time Jammu & Kashmir government repealed all earlier

PanchayatiActs by introducing the *Village Panchayat Act* of 1958. The state government started the developmental schemes under community development and national extension services in the 1950s, but due to a lack of people's participation in the planning and execution of improvement schemes, it could not fulfil the raised expectations in the region.

Anyhow, the state leadership during the 1970s rejuvenated the pre-1953 assurances to bring more stability and empowerment to these institutions. Whereby, as compared to earlier elections in the state, people disclosed awesome backing to Shaikh Mohammad Abdullah in 1977, and mandated him to form a government. In this sense, he launched an initiative of administrative decentralization under single-line administration, which gave a positive role to the community in the matters of self-governance, and provided a sense of urgency for restructuring the institutional foundations of *Panchayati Raj*, through the reorganization process of the democratic system at the grass root.

The flow of democracy at the institutional level in the state faced many challenges after the death of Shaikh Abdullah in 1983. When the power was transferred to his son Farooq Abdullah, the destabilization of institutions of democracy, democratic organizations, and traditions started. The rigging in elections, malpractices, dismissal of elected govt. in the state by central govt. and defections resulted in institutional decay in the state. The most renowned *Farook Rajiv Accord* of the 1987 elections in J&K, and the power politics game played by the National Conference (NC) and Congress against the Muslim United Front (MUF), to win the elections by electoral malpractices, and wining power provoked MUF to quit the legislative assembly; by forming violent organization known as Hizb-ul- Mujahideen.

No doubt, the state government under Farooq Abdullah's regime considered the need of bringing democracy to the grassroots, introducing its own *Panchayati Raj Act* in 1989. And the Act authorized the establishment of three-tier panchayats i.e., village, block, and district level in the state. But the government could not conduct elections for the village councils in the state for long period. As Jammu & Kashmir maintained its own constitution, the state's relations with the Indian government were dealt with vide Article 370. So, after the enactment of the 73rd constitutional amendment act at the national level, the state of J&K was not bound to implement the *Union Panchayati Raj Act* in the state. On the other, it further passed its separate act regarding reservations under J&K *Panchayati Raj* rule 1996, under section eighty of its *Panchayati Act*.

Functioning of Panchayati Raj Institutions in Jammu and Kashmir

Although, due to prolonged political instability and militancy in the state, proper functioning and institutionalization of panchayat bodies remained irregular. Since the enactment of the *Panchayati Raj Act* in 2001, the working of the democratic scenario has improved significantly. The PRIs have successfully addressed local issues such as sanitation, road connectivity, education, etc. As compared to previous situations, the incidents and disturbances that occurred due to militancy in the region degenerated at a large scale. Panchayats that were operated in the state since the elections of 2001 expired their term in 2006 but no pronouncement was made to hold elections for a new term before its date of expiry. Due to prolonged agitations and anti-India campaigns by separatists supported people in the valley, the elections for constituting these local bodies at grass root level in the state were delayed further for about five years.

Anyhow, the government of the state planned to conduct panchayat elections on the pattern of the 73rd*Amendment Act* of 1992 in the state in 2011. A *Coordination Committee* was also constituted by alliance buddies of NC and Congress to make discourse for incorporation of provisions of *Central Panchayati Raj* to the *Jammu & Kashmir Panchayati Raj* Act 1989. They also came with an accord in which they decided to constitute a distinct election commissioner and finance commission by issuing a decree later by the government. But as a one-time exemption, they agreed to conduct elections of *Gram Panchayats* under the then-existing provisions without inviting any new changes and assured to hold subsequent elections under the proposed arrangements. As a result, the panchayat elections of 2011, took place on the pattern of the PRIs Act of 2001. The constituencies of *Sarpanch* and *Panches* were reorganized, and their existing numbers increased distinctly. The berths of *Sarpanches* raised from 1,472 to 2164 in Kashmir and 1,230 to 1,966 in Jammu province, and *Panch* constituencies which earlier were 10469 in Kashmir in 2001 were enlarged to 15,959, while in Jammu province the number of *Panch* constituencies which were earlier 10,090 were also amplified to 13,760 during Panchayat elections of 2011.

The institution of panchayats which were constituted in 2011, completed their term of five years in July 2016, but the process to hold elections for the rest of the two tiers i.e., Block Development Councils (BDCs) and District Planning and Development Boards (DPDBs) further delayed. Nonetheless, Omar Abdullah led NC-Congress coalition government in November 2012 declared to initiate the process of holding elections of BDCs and DPDBs in the state, but it was objected by then senior Congress leader and Union Minister Ghulam Nabi Azad on the pretext that elections to the 2nd and 3rd tier in the state could only be held after reservation of seats. On the other side, the scenario in one part of the state particularly in the valley of Kashmir also become tense due to the mayhem created by the civilians on the killing of militant Burhan Wani on July 8, 2016. And the elections to the local bodies for the term were suspended due to security reasons that occurred in the state.

In 2018, the rural development department of Jammu & Kashmir in terms of its *Panchayati Raj* rule of 1996 through its chief electoral officer issued a notification under SRO No.405, on 16th September 2018, calling all *Halqa Panchayats* of the state to choose their *Sarpanches* and *Panches* throughout the state.The nine-phase electoral process began on 17-11-2018 and was completed on 11-12-2018. Although there were several security threats to the voters and candidates in the election fray in *Kashmir* valley, in spite, it noted about 41.3 per cent polling in ten districts of the region; and the rest of the ten districts of Jammu division logged 83.5 per cent of voter attendance.

Anyhow as compared to earlier elections, voter participation was improved in *Kashmir* valley, but many districts of *South Kashmir* saw the least participation of voting members in the elections of these grass root councils. In many *Halqas* of *Kashmir* valley, the seats remained vacant without any contesting candidates for the post of *Panch* and *Sarpanch*. In many cases, even a single candidate who filed a nomination paper got selected for the post of *Sarpanch* and *Panch* without polling. Safwat Zargar in *Kashmir* reports declared that in various areas of Kashmir valley, the people did not take part in panchayat elections. He reported that districts *Pulwama* and *Shopian* of *Kashmir* valley remained without elections during 2018. The 99 per cent of *Halqas* of district *Kulgam* were without polling and for 87 per cent of seats of *Sarpanche*s, no candidate was ready to contest panchayat polls. As compared to *North Kashmir* the four districts of *South Kashmir* viz. *Shopian*, *Kulgam*, *Anantnag*, and *Pulwama* the impact of militancy on voters and the local population somehow hindered the greater participation of electorates in the local body election at large. The militant organization of *Hizbul Mujahideen* released a video message through its militant commander *Riyaz Naikoo*, on August 2018, to the candidates who were filling nominations for contesting elections that they would be targeted if they would participate in the ongoing electoral process in the valley. The militants had blazed dozens of Panchayat offices when the announcement was made for local body and panchayat elections in September 2018. The incidents according to a local person's remarks were to give a message to the local voters to keep themselves away from participating in panchayat elections in Kashmir.

Reorganization of J&K State and PRIs

In its historical decision on 5 August 2019, Union government repealed '*Article 370*' and bifurcated the state of Jammu and Kashmir into two union territories; (*UT of Jammu and Kashmir and UT of Ladakh*). Consequently, the whole state machinery was brought under the ambit of the union government. The annulment of the special article (Art.370) cleared the way for the union government to bring Jammu and Kashmir under the direct domain of union laws by applying the 73rd amendment of the *Panchayati Raj Act* of 1992 in J&K. Withdrawing special provisions from Jammu and Kashmir, union govt. also brought modifications to the *Jammu and Kashmir Panchayati Raj Act. of 1989.*

The reorganization of the former State of Jammu and Kashmir into two *Union Territories* resulted in the application of all the *Central Laws* of the Indian constitution to both newly created UTs. Earlier, Article,370 of the Indian constitution was a major shield to the state legislature and administration to side-line various *Union* laws which hindered equal benefits of central commandments to the people of the state.

The reorganization of J&K evolved a new hope of upliftment in social, and economic spheres by establishing *Three Tier System* ofgrass-root democracy in the UT. The victims of prejudiced laws since eternities expected to receive their due which they deserved. The UT administration was destined to disregard all the derogatory laws from the UT of Jammu & Kashmir which hindered the peace and progress in the region.[i]To find an equitable and impartial system in J&K the central government in post-retraction of Art. 370, applied 890 central laws, annulled 205 and altered 129 state laws. The *Lieutenant Governor* of J&K Mr Manoj Sinah declared that after the retraction of historic Art.370 and 31A from

the *Constitution of India* under the able leadership of PM Modi on 5 August 2019, the decades-old negligence to the destitute and disregarded citizens in the region came to an end; and a new era of hope and development has dawned.

BDCs in Jammu & Kashmir

The elections to the *Block Development Councils* in UT took place in 2019 for 316 *Blocks* throughout the state, in which 1,065 contestants successfully contested the elections on 307 blocks. People optimistically considered it a revolutionary footstep, a new dawn of democracy that would bring more amelioration, development, and initiation of the novel epoch of democracy at the lowest level. To provide suitable representation to both *Schedule Castes* and *Schedule Tribes,* 172 seats were allotted and women were given 33 per cent seats in of the elections. The democratic exercise saw the highest involvement of electorates in all parts of the state. In Jammu province, the polls were conducted on 148 seats, while in *Kashmir* province, 128 blocks came in the election fray and the *Ladakh* region contested 31 blocks.

Strategically, the regional political parties NC, PDP, and their allies in the state i.e., Congress, and CPI(M) did not participate in the electoral process to show their bitterness toward the central government over the bold decisions taken by *Union Govt.*about the erstwhile state. But the government through its UT administration handled the situation conveniently. Many state leaders who were thought to instigate violence, intended to disturb governing machinery to establish peace and normalcy in Kashmir after the abrogation of special provisions in the state was put under house arrest. However, the leaders of Kashmir-based political parties who were incarcerated or under house arrest due to fear of losing their political careers and creating turmoil criticized the historical democratic exercise in the state. But the people and electors declared that it was a milestone in the history of Jammu and Kashmir. A panchayat member from the *Pandora* border panchayat of district *Samba* of Jammu and Kashmir while giving an interview, acknowledged that the polls of BDCs in the erstwhile state were the historical step to include the masses in democratic governance; and it opened a new door of hope in the establishment of democracy at the grass root.

DDCs in Jammu Kashmir

After the reorganization of J&K the *District Development Board* (DDB), i.e., the third tier of local self-government at the district level altered into the *District Development Council* (DDC). The elections to DDCs in Jammu & Kashmir UT commenced on October, 28 and continued till 22 December 2022. It concluded into eight phases in all the twenty districts throughout the Union Territory of J&K. Under this initiative the DDCs were constituted in all the twenty districts of UT. Each district was bestowed with fourteen council members, accounting for 280 for all districts in UT. People elected their DDC's members directly from the constituencies laid down as per the amended provisions of the Jammu and Kashmir *Panchayati Raj Act,*1989, and *J& K Panchayati Raj Rule* 1996.

This initiative of the central government in the region brought enthusiasm among the people; novel opportunities for many new candidates; and fear in the minds of many regional political leaders, who kept the people of the erstwhile state away from the ambit of grass root democracy for a long. The popular opinion and eager participation of candidates from different backgrounds to grab political power changed the mindset of the parties who were criticizing the establishmentof DDCs in UT. Considering the changing political scenario all the mainstream political parties of J&K like the People's Democratic Party (PDP), National Conference (NC), the Jammu and Kashmir People's Conference (PC), and Awami National Conference (ANC), etc, took active participation in DDC polls under an alliance known as *People's Alliance for Gupkar Declaration* (PAGD).

Fascinatingly, the people from the most sensitive militancy wreaked districts of the UT like *Ganderbal*, *Kulgam*, *Shopian*, *Pulwama,* and *Bandipora* disclosed their enlarged presence, in the DDCs elections than the previous elections held during statehood. In the elections, *Bhartiya Janta Party* (BJP) proved single largest party by getting more votes than the *PAGD* alliance and Congress. It won 75 seats alone, while *National Conference* (NC), led by Farooq Abdullah got 67, the *People's Democratic Party* (PDP), headed by Mehbooba Mufti got 27 and *Congress* got 26 seats.[ii]The DDCs elections in J&K attracted attention from throughout the country. The participation of people in the elections of DDCs evidenced their faith in democracy. It also disclosed their hopes towards slogans of progress and inclusive approach of govt. in bringing solutions to the burning issues of people.

The newly elected councils are entrusted with the supervisory functions of *Halqa Panchayats* and *Block Development Councils* in the *Union Territory* of J&K. In every district of UT, a *DistrictPlanning*

Committee is constituted under the Chairmanship of a Member of Parliament. It comprised of Members of Parliament representing people of the electoral constituency, *Members of the State Legislative Assembly* representing the areas within the district, *Chairperson of District Development Council*, *Chairpersons of the Town Area Committees/Municipal Committees* of the district; *President of the Municipal Council/Municipal Corporation*; the *District Development Commissioner*; *Additional District development commissioner,* etc. The *Member of Parliament* would function as the chairperson of this committee. The district planning committee bears the responsibilities of formulating a periodic developmental plan, speedy economic upliftment, and making and finalizing the plan and non-plan budget of the district. The *Additional District Development Commissioner* (ADDC) after the constitution of these institutions has been made the *Chief Executive Officer* of the DDCs. The term of DDCs in the UT is fixed to five years from the date of their commencement. The candidates belonging to *Scheduled Castes*, *Scheduled Tribes* category, and women are provided with the incentives of reservation in the elections. Under the leadership of PM Modi, the Union govt. was destined to establish the third tier of Panchayati Raj in J&K, which remained defunct in the erstwhile state of Jammu Kashmir for decades.

Conclusions

For decades, in the post-accession period, the *Panchayati Raj institutions* at the grassroots remained inactive due to the unstable political environment in the state. The separatist and militant organizations operating in Kashmir deteriorated the existence of democratic institutions at the local level. Target killings of panches, sarpanches, and political affiliates created psychological terror among the people in the state. The state government kept these institutions as implementing agencies of government-sponsored schemes than instruments of amelioration, by this means the devolution of powers remained a distant dream. The elections for the halqa panchayat after the Act of 1989, were first time held for one tier in 2001. Where, out of 2700 panchayats only 1693 could be instituted, and the elections for the rest of the tiers were not held. Thereafter the panchayats continued non-operational and the elections for the panchayat level were held in 2011. As for as the functioning of these institutions in J&K is concerned, these were considered to perform a more supportive role than the functioning as an institution of local self-governance. Their role was abridged to provide suggestions and operate as supervisory committees. No doubt, the union govt. completed the exercise of three-tier democracy at the grass-root by establishing DDCs in all 20, districts of UT in Dec. 2020. And it is undergoing various policy proposals for bringing letter and spirit development to the lowest spheres. Under its rural outreach program, the govt. has recently launched its historical *Back to Village Programme* in UT of J&Kunder which the predicaments of people in rural areas are being heeded by the Govt. machinery visiting their doorsteps. But due to the dearth of funds under the program, people are still expecting a ray of hope regarding development at the grass root.Nevertheless, the PRIs in the state face several challenges even after the reorganization of the erstwhile state into UT, such as political instability, militancy, financial constraints, mismanagement, corruption, proxy representation, misappropriation of funds, administrative dominance in decision-making, etc. The state government must address these challenges and provide adequate resources and infrastructure for making these institutions as milestones in grass root development in UT.

References:

- **1.** Sharma, Y.R, POLITICAL DYNAMICS OF JAMMU AND KASHMIR DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE UNIVERSITY OF JAMMU, JAMMU.
- **2.**Ahmed, S Ajaz: (2001) DEVELOPMENT OF LOCAL SELF GOVERNMENT IN J&K STATE (1846-1947) (A Historical Background) Gulshan Publishers, Srinagar Kashmir.
- **3.** Jha Prem Shankar, (1998), Kashmir 1947: Rival Versions of History, New Delhi: Oxford University Press
- **4.**Chowdhary Rekha, Status of Panchayati Raj in Jammu and Kashmir, Submitted for Status of Panchayat Raj Report
- **5.** Local Bodies Elections 2018 Press Note Panchayati Raj Elections in Jammu and Kashmir
- **6.**Yasir, Sameer.Jammu and Kashmir local body polls, Part IV: Miscreants set panchayat offices on fire to 'warn' contestants, voters, September 27, 2018, 14:08:34 IST, firstpost.com.

❖ **7.** Ministry of Home Affairs, Impact of Abrogation of Article 370 On J&K, 03, Feb.2021, PIB, Delhi, NW/RK/PK/DDD/201.

❖ **8.** Daily Excelsior, J&K, Extension of central laws after the abrogation of Art.370 established equitable society across,08/05/2022, DailyExcelsior.com.

❖ **9.** Times of India, J&K block development council polls: 217 Independents, 81 BJP members elected, updated: Oct 25, 2019,
timesofindia.indiatimes.com.

❖ **10.**N.DTV, Delighted" PM Congratulates Elected Candidates Of J&K's First Ever Block Polls, edited by Srinivasan, Updated: October 25, 2019, 3:53 pm IST, ndtv.com.

❖ **11.**The Economic Times, Jammu and Kashmir gear up for first polls post Article 370 abrogation, 26 November 2020.

❖ **12.**Asian Law College, Article 370 of the Constitution of India: An Introduction, 12 August 2019

❖ **13.** Hakeem Irfan Rashid, ET in the classroom: All about J&K's District Development Council polls, Nov 14, 2020.J&K DDC election results: Who said what, TIMESOFINDIA.COM, Dec 23, 2020.

❖ **14.**Naveed Iqbal, District Development Councils (DDC): Why parties think this new layer of governance will kill politics in J&K, October 20, 2020.

❖ **15.**Sharma Pankaj Kumar, PANCHAYATI RAJ IN JAMMU AND KASHMIR: PROGRESS OR RIP-OFF, Researcher A Multidisciplinary Journal of the University of Jammu.

Increasing Inflation And Its Impact On The Indian Economy

Dr. Patil Bhagwan Shankar

Smt. GangabaiKhivraj Ghodawa tKanyaMahavidyalay, Jaysingpur, Dist. Kolhapur.

Contact No. – 8421949016

INTRODUCTION

Though inflation has always been a major public concern and always been subject to heatedpolitical debate, it is anastonishing truth that since 1950 India has experienced one of the lowest inflation rates in the world in comparison toother developing countries and most of these years it had consistently maintained a steady control over the inflationrate by limiting it to only a single digit figure. The biggest turmoil of inflation came in the year 2008 to 2009 whenIndia experienced both the highest ever rate of inflation in the country and the lowest rate also within span of just fewmonths. Though with proper and efficient fiscal management India has been able to mostly avoid the disastrousglobal effects of inflation, various sectors of Indian economy suffered from the onslaught of inflation in variousperiods. Presently Oil and aviation fuel, automobile, banking, steel and cement are some of the key industries that aremostly suffering from the present inflation syndromes. Among other industries IT, FMCG or consumer durableindustries are facing pressurized by the effects of inflation and either increasing the price of their deliverables orinitiating severe cost cutting measures.

High inflation has an adverse impact on growth through a variety of channels. First, high inflation leads to uncertaintywhich impacts investment and growth. As it is, investment decisions are subject to a lot of uncertainties. High andvolatile inflation adds further to these uncertainties. Second, high inflation makes banks deposits less attractive andencourages investment in physical assets and speculative activities, which leads to diversion of savings away fromformal. The Indian economy finally gave a numerical evidence of the slowdown. During the January-March quarter,
the gross domestic product (GDP) is estimated to have grown at a meager rate of 5.3%. This is the lowest growth rate in the last nine years. The Indian economy could grow only by 6.1% in October-December 2011. The growth rate in theprevious quarter was much lower compared with the 8.3% growth achieved in the same period of the previous year and6.9% achieved in the July-September quarter. Incidentally, this has been the slowest growth rate achieved by the Indianeconomy since the January-March 2009 quarter. Some of the main reasons for the slowing economic growth are high
inflation, a declining rupee, messy government finances and policy paralysis among others. It is high times thegovernment gets out of its denial-mode and stops putting the blame on the eurozone crisis and other external factors.

Methodology:

The study is explanatory and secondary data sources are considered for understand the inflation and its impact on the Indian Economy. The relevant material is collected from various sources like journals, magazines, web pages, Government Gazettes etc.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

1. To study the inflation measurement.
2. To study thereasons for higher inflation.
3. To study thefeatures and impact of increased inflation.
4. To study thecontrolling measures.

How Inflation Can Be Measured

Changes in the level of prices are determinants to the level ofindex. The various goods and services and its prices are meantfor the index to increase inflation. Inflation is a very toughconcept and condition which become serious issue toeconomists, politicians and for even society people also.Government should mainly concentrate on how to decreaseinflation, because inflation mainly impacting on common manin the country. Inflation is a movement where prices ofproducts increase, which decreases the purchasing capacity ofthe people. When purchasing capacity decrease, the standardof living of the people would decrease. Inflation can bemeasured basically by using five different measures, in Indiathe Wholesale price Index (WPI) is commonly used methodfor measuring inflation. The remaining four are belongs toConsumer Price Index (CPI) which contains i. IndustrialWorkers (IW), ii. Agricultural Labour (AL), iii. Rural Labour(RL) iv. Urban Non-Manual

Employees (UNME).In Indiabasically we will use a unique measure to measure theinflation which is Whole sale Price Index (WPI) which takesthe data of 435 commodities with different weights whichindicate the movement of prices of commodities used in alltrade and transactions. The reason for going to measureinflation in India is the data regarding commodities to measurethe inflation, whole sale prices are easily available formmarket. The year on year the inflation is increasing in India itis around 9% in the year of 2011, where as food inflation was9.5% at present prices plotted on year on year percentagechanges in Whole sale price index for all commodities (WPI).From the above graph it is depicts that inflation is more than5% from 2004-2005 to 2007-2008, it will tells us that inflationis in consistent rate around 5%, GDP also fluctuates between14% to 16% between 2004-2005 and 2007-2008. There is agrowth of economy even in inflation between 2004-2005 and2007-2008. This can be treated as growth-Inflation by So-Called economists in the country. There are certain reasons todecrease GDP from 2007-2008 to 2009-2010, where inflationincreases from 2007-2008 to 2009-2010. To understand thisabnormality all commodities (AC) are classified in to sub-Categories in to : primary articles (PA) consisting of foodarticles (FA) and Non-food Articles (NF) fuel, power, lightand lubricants (FPLandL) and manufacturing products (MP).By plotting the values of each category will come to knowwhich product and its price abnormally varied from actualtrend. This explains about what are the reasons to decreaseGDP and the list of products and its value is differing fromactual trend.

Reasons for higher inflation in the India

The important reasons for inflation as revealed by the literature on the area are

1) Transmission of the global inflation
2) Impact of Covid-19 on Indian Economy
3) Russia-Ukraine War
4) Crisis in neighboring countries. For Example, Sri Lanka, Bangladesh
4) Increase of Crude oil prices
5) The agriculture inputs prices have increased enormously.
6) Climate Change and its impact and occurrences of frequent floods
7) Agricultural production across the world reduced significantly.

Features and Impact of Increased Inflation

Inflation impacts every sector and every individual, though the magnitude of it differs.

 The IMF's GDP projection for India stands at 7.4 per cent for FY 2022–23, which is significantly higher than most developing economies. China, had a rate of only 3.3 per cent. If inflation is curtailed soon to acceptable levels than the growth would be inclusive as well as sustainable

 The world economy is slowing more than anticipated in FY 2022 which will intensify in 2023 with the annual growth estimated at 2.2% and the increase in world inflation is adding to the woes of the masses.

 The repeated outbursts of Covid-19 in China's few provinces and strict lock downs to curb the spread has slowed China's growth to just 3.3% in 2022.

 The tightening of monetary policies across the globe has led reduction in investments and a slowing of the world economy. But still, inflation is high as most of it is contributed by supply-side factors.

 Inflation spread is contributed by host of factors and is having its impact on various sectors including food, energy, transportation, labour, retail, whole sale etc.

 Inflation in India is relatively better than Russia 14.3%, EU 10.1%, Brajil 8.7%, USA 8.3%, and South Africa 7.6%.

 Inflation in India is worse than UK 6.6%, Philippines 6.3%, France 5.8%, South Korea 5.7 %, Indonesia 4.7%, Japan 3%, and China 2.5%

 Post Covid-19, unemployment rate is high all over the world including India. Employment is not expanding. But the wages are increasing and is contributing to broad based inflation

 India's CPI is above WPI since March 2021. India's CPI is above the comfort level since first quarter of FY 2022 and is affecting the masses more and the economy.

 Inflation, throughout the world is expected to remain throughout FY 2022 and much of FY 23 as it will ease only in the last quarter of FY 23.

RBI, with the intention of bringing down inflation, went on hiking the Repo rates 14 times (2009-10 to 2013-14) successively! The inflation in India, more so food inflation, is predominantly a supply-side constraint. Repo Rates were successively increased so that high-interest rates would encourage savings and discourage investment, thereby reducing the demand for the goods. But this did

not work; prices increased unabatedly despite the efforts by RBI. Hence the common man is facing the brunt of the price of the essential commodity. Now RBI has hiked Repo rates four times and continues!

Does it mean the failure of RBI's monetary policy in controlling inflation? Is RBI missing out on its monetary policy to control inflation? Has the monetary tools become redundant in the changed economic scenario? Are the conditions beyond the RBI to control inflation?

CONTROLING MEASURES

There are broadly two ways of controlling inflation in an economy:

1. Monetary measures and
2. Fiscal measures

Monetary Measures

The most important and commonly used method to control inflation is monetary policy of the Central Bank. Most
central banks use high interest rates as the traditional way to fight or prevent inflation.

Monetary measures used to control inflation include:

(i) Bank rate policy
(ii) Cash reserve ratio and
(iii) Open market operations.

Bank Rate Policy: This policy is used as the main instrument of monetary control during the period of inflation. When
the central bank raises the bank rate, it is said to have adopted a dear money policy. The increase in bank rate increases
the cost of borrowing which reduces commercial banks borrowing from the central bank. Consequently, the flow of
money from the commercial banks to the public gets reduced. Therefore, inflation is controlled to the extent it is caused
by the bank credit.

Cash Reserve Ratio (CRR): To control inflation, the central bank raises the CRR which reduces the lending capacity
of the commercial banks. Consequently, flow of money from commercial banks to public decreases. In the process, it
halts the rise in prices to the extent it is caused by banks credits to the public.

Open Market Operations: Open market operations refer to sale and purchase of government securities and bonds by
the central bank. To control inflation, central bank sells the government securities to the public through the banks. Thisresult in transfer of a part of bank deposits to central bank account and reduces credit creation capacity of the
commercial banks.

Fiscal Measures: Fiscal measures to control inflation include taxation, government expenditure and public borrowings.
The government can also take some protectionist measures such as banning the export of essential items like pulses,
cereals and oils to support the domestic consumption encourage imports by lowering duties on import items etc.

CONCLUSION

Indeed, compared with a fragile world economy, India on autopilot could chug along quite happily, growing faster thanmost other countries. The government would carry on acting like a tinkering housekeeper with a habit of pinchingloose change. Plenty of new firms would still triumph despite the red tape and most people would be better off. Therewould be fewer roads and more poor people than there might otherwise be, but the opportunity cost of the forfeitedreforms would be a subject confined to scholarly debate. All that would still be a vast improvement on how things oncewere. Yet it would be a curious finale for the politicians and officials now in power who pushed through the reforms of1991. Twenty years ago they said the yardstick against which India should be measured was its potential. On thatmeasure, there is much to do.

REFERENCES

[1]. Abel, Andrew; Bernanke, Ben (2005). Macroeconomics (5th ed.). Pearson

[2]. Barro, Robert J. (1997). Macroeconomics. Cambridge, Mass: MIT Press. p. 895. ISBN 0-262-02436-5

[3]. Blanchard, Olivier (2000). Macroeconomics (2nd ed.). Englewood Cliffs, N.J: Prentice Hall. ISBN 0-13-013306-X

[4]. Burda, Michael C.; Wyplosz, Charles (1997). Macroeconomics: a European text. Oxford [Oxfordshire]: Oxford
University Press.ISBN 0-19-877468-0

[5]. From fiscal dominance to currency dominance: diagonosing and addressing India's inflation crisis of 2008

[6]. Hall, Robert E.; Taylor, John B. (1993). Macroeconomics. New York: W.W. Norton. p. 637. ISBN 0-393-96307-1

[7]. "Hoarding In India". The New York Times. 7 July 1889.

[8]. Mankiw, N. Gregory (2002). Macroeconomics (5th ed.). Worth

[9]. www.indexmundi.com/india/gdp_real_growth_rate.html

Redefining Media Management and Ethics in the Era of Technological Transformation

Dr.Anuradha Mishra
Vivekananda School of Journalism &Mass Communication, Vivekananda Institute of Professional Studies (affiliated to GGSIPU), Delhi-34 ,Email:2anuradhamishra@gmail.com, Mob: 8527163837

Abstract

In 21st centaury technology is one of the key factors affecting the media business. The technology keeps on changing which further influences the working of media industry. On one side we have technology driven media business which is expanding on the other side there are ethical issues relating to managing the media industry. Consequently it has increased the complexities in operation both traditional media (television, radio and newspapers) and new media (websites, blogs, social networks, video games and Mp3 players). Technology driven media have led to sheer competition, changing government policies and multinational operation of companies. These trends are raising serious concern on the need of media management and its ethics. For credible and smooth functioning of media industry the media entrepreneurs must follow strong policy on media management and ethics.

This study is descriptive in nature. It is based on analysis and review on the changing needs of media management and its ethics. The study critically examines the trend of media operation. The study outcome may benefit the media organizations, media managers, policy makers on media regulation to determine the future policies on media management and ethics.

Key words: Ethics, Media Industry, Media Management and Technological Transformation

Introduction

Technological transformation has made the working of media industry more complex. In recent years it is witnessed that media industries operation is done at multiple levels. These are meso level, macro level and micro level. It is leading to bring a change to a great extent and have generated demand for redefining media management and ethics. For instance in developed countries the media giant are facing issues pertaining with stagnation of media products, complexities of transnational media operation and consolidation of market. Whereas developing countries are witnessing issues pertaining to ownership, licensing, and consolidation in media industry, foreign investment and popularity of digitalization over traditional media etc. All these media management issues indicate the influence of technological transformation on media Industry.

Technology Driven Media

Change in technology helps in bringing a change in media industry. There is a direct relationship between transformation of technology and media. The influence of technology can be measured in all the sectors of media industry like print, cinema, radio, television and new media. In print media the newspaper and magazine industry have witnessed changes in production and printing technologies. Initially printing was done on cloth; thereafter development of technology led to use of wooden block printing, rotary printing press, lythiography, colour printing, offeset printing, screen printing, flexography, thermal printer and laser printer. Emergence of digital press in 90's bought several changes in print media production. It has opened new avenues of printing technologies in form of 3D printing and engraving.

With respect to film industry (Joshi, 2012) Lumiere moving pictures (1895) opened the scope of cinema. In India H.S. Bhatavdekar was the first one to use cine camera (1899) to make a documentary film. The other technological development in cinema was the use of bioscope, emergence of animation films, development of sound recording technique contributed to making of talkie film and emergence of color film. The first colored film in India was Kisan Kanya by Moti. B.Gidwani. With passage of time technological transformation have made Indian films production more advance. For example, use of camera crane, production of films on 70mm and digicam. In context to radio industry (Menon, 2014) the first transmission of radio was by Madras Presidency Radio Club (MPRC) in 1924.Gradually, transformation in technology helped the radio industry to increase in number of radio stations. For example, 1000 kw super medium wave transmitter was established in Calcutta and Rajkot. Thereafter, the first FM service was initiated from Madras, 5 satellite receiver terminals were started at AIR stations, multi track audio stations were initiated at Chennai. Moreover, to cater the Indian-subcontinent

and South East Asia the first digital satellite home service was launched by (Xperiencemedia, 2009). Presently AIR has wide network in the world. Its reach is 99.19% of population with 470 broadcasting centres and covering 92% of the area (PrasarBharti, 2022).

The journey of television in India started in 1959 with SITE experiment. The initial 17 years of television broadcast were in black and white. The coloured transmission began in early 80's. Emergence of satellite television led to broadcast of foreign programmes. The next phase of television broadcasting started with digitalization. It promoted direct to home services and pay channel system. Thus, the television industry has witnessed overall development in technology inform of production technique, broadcasting, storage and transmission of technology.

Digitalization of technology led to emergence of new media. The 21st century is associated with "catchall" (Socha & Schmid, 2013). This term is associated with internet and it is the interplay between sound, images and technology. However, novelty is the key feature of this medium. It is a changing medium therefore, highly unpredictable. The new media have ample prospects of making the content available at anytime, anywhere and on any digital platform. It has shifted the power from content creator to users and owners. With the advent of this technology all the media organizations are connected to its consumers. Audience get the opportunity to participate in various discussions on media. Due to digitalisation and easy availability of internet a big transformation has com in various media business like the music industry, newspaper and television network.

Influence of Technology on Media Management

The technological transformation has changed the media industry drastically. In future it is expected that there will be more changes in the media industry. If we focus on negative implication then there will be serious ethical issues of media management. These are discussed as below:

The ownership pattern of media industries has been changing tremendously. In recent years cross media ownership, mergers and acquisition in media industry has increased tremendously. Even there is an increase on ownership of companies and partnership to a great extent. In media industry it has been witnessed that media organizations are integrating horizontally and vertically. Consequently, media organizations are buying up competitors within the the same fragment of the market. For example, a bigger music publisher buys another smaller music publisher. In context to vertical integration, media companies control over most of the production or distribution. There is growing concentration of media ownership where hand few players are controlling the media market. There has been increase in synergy in media industry. The media organisations are packaging their products in different ways. Like, the films are accompanied by ringtones, toy action figure, soundtracks and game etc. Besides this, media companies are using their global interests. They market their films through different media outlets in many countries at the same time. In addition, there is proliferation of transnational media corporation (TNMC) that promotes advance media and information technology worldwide.

It is also been observed that there is a proliferation of transnational media corporation (TNMC)[1]. These corporations are very active and highly global in their business approach to promote advance technology on worldwide basis. Though the number of such TNMC is less but they operate and dominate in all the world market. These TNMC own and control a diverse range of traditional and newer forms of media (Bagdikian, 2000) like: Bertelsmann, Disney, AOL-Time Warner, Viacom, and News Corporation. The transnational media corporations are operating at a global level by producing, distributing and selling their media outlets (Unknown). In addition, there is convergence among media groups also like; Bertelsmann (Europe) or AOL Time Warner (North America) emerged as multimedia conglomerates.

Influence of Technology on Media Business Ethics

Restoring ethics in media business is the second area of concern of technological transformation. It has become pivotal for media organizations to ensure absolute priority of a stable, accountable, open and internal environment where all players in a media operation work collectively. In other words in an organization there must be a stable framework where every employee of the organization are aware about their roles, responsibility and their rights. These ethics in media business may only be followed with the help of efficient media management that caters to the positive returns on

[1] It is a nationally based company where the principal commodity being sold is information and entertainment with overseas operations in two or more countries tthrough a process of foreign direct investment.

investment by not only emphasising on maintaining the social and democratic quality of products but also to ensure ethical values among the employees.

Ethics may be explained as a science of conduct that stipulates rules, guidelines, principles and codes. These are designed to guide a person to make moral decisions. To manage the working of the media industry ethics must be followed by media organizations. Ethics in media business makes the working of media organizations more credible. It helps in building the image of media organizations. Absence of ethics in media business may lead to lack of accountability. Media organizations should focus on restoring ethics towards its various stake holders i.e. consumers, society, sponsors, government and employees.

There must be accountability of media organizations towards consumers. A continuous feedback mechanism in media organisations ensures accountability towards their consumers. There must be appropriate mechanism for consumer grievances. For instance The Hindu has open page, which comes on every Sunday. It gives readers to get an opportunity to give their feedback and express their views. This page is managed by Chief National News Editor. In order to be accountable to its readers the Hindu organizes half yearly meeting with its readers. The newspaper selects top 50 writers to readers' office and hold interaction with them about editorial policy. Such system initiated by the Hindu newspaper is a reasonable way to maintain quality, and to strengthen the credibility of newspaper. It also helps to develop strong relationship with its reader's. For ensuring ethics in media business there must be independent Press Council, Ombudsmen and readers' editors.

The media organizations have social obligations also. They function as a social institution with business concern. The technology driven media have helped media industries in promoting various social activities of their organizations. To survive in highly competitive business environment media organisations function as a social institution with a objective of social responsibilities. However, sometimes media faces conflict between balancing the profit motives and its social responsibilities. Despite that media has initiated welfare campaigns on celebrating Raahgiri Day by Times of India, promoting environment by planting more trees by Rajasthan Patrika etc.

The media organizations have ethics towards its advertisers and sponsors too. Though color printing and emergence of various media have widen the opportunity for advertisers to advertise. Technological upgradation helped in increasing revenue generation in media organization. Therefore, it is essential that media organizations must follow code of ethics for their sponsors or advertisers. There is violation of ethical norms between advertisement and news. These days ads are presented inform of advertorials. It is unethical and promotes the trend of paid news. Media organizations are under impression that this may help in earning revenue along with building long term relationship between media organization and their sponsors. The availability of technology for communication has made essential for media organizations to update advertisers and sponsors about the changing rates of advertisement. Special offers or schemes must be duly informed. There is a big challenge for media organizations to follow ethics of their profession and meeting the need of their advertisers.

Media organizations have to work in association with government. Therefore, it has become essential to support various policies and programmes that may help in their own growth and development of the nation as whole. In recent times technological advancements have raised issues of government regulation on media technologies. Particularly the social media organizations have to follow the ethical guidelines which are directed by government. In present scenario the media organization must build fair and transparent system of communication with government and government bodies.

The employees are the key resources of media organizations. Media organizations should follow ethics to ensure sound employees and enterprise relationship. For example employees must be paid equal pay for equal work. In recent time's technological change have influenced the wage policy. There are differences in wage policy for skilled and unskilled technical media professional. Despite the approval of new wage policy of by Majithia Wage Board media industries are not following clear wage policy. The media organizations are suppose to implement the latest wage board policy. On one side availability of technology in media industry has ensured speedy communication whereas on the other side in case of information dissemination it has become challenging. It has become difficult to identify what and how much information must be disseminated. A leader as representative of organization must manage proper dissemination of messages. The code of ethics followed by a leader ensures discipline

and sound behavior among workers. A manager with an ethical values and leadership qualities ensures the reputation of their company. This may help the media business to grow further.

Just like media organizations have ethics towards its employees similarly, employees must also have ethics towards the organization and consumers. Media professional working for their organization must work with integrity and honesty. Employees must follow ethics to adhere to employee's policies to meet the goals of the organization. For example in the field of journalism a journalists has to stand up to the pressures in order to meet organizational objectives. These pressures may be from big business or of political masters or any pressure group. It is very difficult for a journalist to follow ethics without engaging with colleagues and their team support. They need support of colleagues and trade unions as to protect themselves to be mouthpieces of political dogmas. Besides this a journalist may also avoid involving in several professional offences. These may include: slander, malicious misrepresentation, plagiarism, libel, unfounded accusations, calumny, acceptance of a bribe either to publication or suppress news.Moreover, a journalists has to follow ethics for its customers. This may include sorting avenues, attending them, facilities and policy awareness, acting as a good representative of the organization. Furthermore, referring to economy like ours media workers try to seek for the alternative to earn money. It have raised a question that should a media worker accept gratifications because of personal desire. By doing so, they kill a story which is good for larger interest. The technology driven journalism have raised several ethical issues for journalist like emergence of armchair journalism, lack of investigative stories, doctored tapes in news etc.

Redefining Media Management and Ethics

Media management and ensuring ethics in media business is an important issue which is under-explored and under-theorized. Media management requires a lot of understanding in terms of its theory and applicability in administration. Most of the media management researches do not look across boundaries between media professions, nor academic disciplines. There is an urgent need that media management should be taken as a discipline and should be well understood with respect to strategic management. For example, there are restrictions on new technologies by government. There are several regulatory policies to regulate the emerging media technologies. In fact the government regulation on content of social media gives urge to a new debate on content regulation. Hence, media managers have to redesign its management policies to manage the media work.

The technology driven journalism has different means of news generation, production ,distribution and consumption. To manage all these there is a need of management. The technological advancements have helped the media industries to collaborate and expand their business. There is an increase in joint ventures with foreign collaboration. Various policies like FDI and outsourcing have been opened. Government licensing has become more revenue oriented. This trend is further leading towards market concentration in hands of a few players'. Those media players who have potential to purchase new media technologies be it Time Warner, Viacome 8, Waltt Disney, Reliance or any other company; they have their concentration not only in the domestic market but world across. Apart from this there is new insight on increasing return to scales. The technological innovation has further increased the scope of increasing revenue through cross media holdings. Today through horizontal and vertical integration of media companies the owners of media industries are earning huge revenue within their economy and now extending their media business as multinational media companies. The technological innovation has raised labor issues of both technical and non-technical workers. For example digitalization has classified media jobs and their payment of technicians who are related to electronic media. In recent times labor issue of overtime premium pay has been raised along with workers required to perform a particular job.

The ethical issues of media management in present context is related to efficient management that strikes the balance between the business ethics and changing media technology in the competitive market. It has become essential that a media manager must give priority to create a stable, open, accountable internal environment for its employees. A stable framework of work environment will help every employee to know their role, responsibility and right to run the media business successfully.

References

Joshi, N. (2012, June 04). *Cinema Centuary*. Retrieved from Outlook.com: https://www.outlookindia.com/magazine/issue/10869

Menon, N. (2014, May 22). Retrieved from The Hindu: https://www.thehindu.com/news/cities/chennai/chen-society/the-humble-origins-of-radio-broadcast-in-india/article6034322.ece

PrasarBharti. (2022, August 18). *All India Radio*. Retrieved from Prasar Bharti: https://prasarbharati.gov.in/all-india-radio-2/

Schmid, B. S. (2013, May 15). *WHAT IS NEW MEDIA?* Retrieved from Facebook: https://www.facebook.com/200469916744126/posts/what-is-new-mediadefining-new-media-isnt-easyby-bailey-socha-and-barbara-eber-sc/200470393410745/

Socha, B., & Schmid, B. E. (2013, May 15). *Defining New Media Isn't Easy*. Retrieved from Facebook: https://www.facebook.com/200469916744126/posts/what-is-new-mediadefining-new-media-isnt-easyby-bailey-socha-and-barbara-eber-sc/200470393410745/

Xperiencemedia. (2009, October 28). *History of Indian Radio*. Retrieved from Xperiencemedia: https://xperiencemedia.blogspot.com/2009/11/history-of-india-radio.html

Information Literacy and its Role of Librarian

Dr. Sandeep A Lande

Librarian, Sahakar Maharashi Late Bhaskarrao Shingne Arts College, Khamgaon

Abstract :-

The present age is Information Age, and the pedagogic implications of this age are that people should learn new skills to use information stored on computers. Libraries and Information Centers have responded by acquiring information technology and encourage computer literacy. The information that is available through libraries, community resources, special interest organizations, media and Internet comes to individuals in unfiltered formats, rising question about its authenticity, validity and reliability. In addition, information available through multiple media poses new challenges for individuals in understanding the landscape of information and to acquire knowledge of how to gather, evaluate and use information in today's world. Information literacy therefore, is increasingly important in the contemporary environment of rapid technological change and proliferating information resources. It enables learners to master content and extend their investigations, become more self-directed and assume greater control over their own learning. With the advances in Information and Communication technologies the traditional concepts of organization, user orientation, bibliographic description and dissemination of information are to be fine-tuned to the new environment by the Library and Information Professionals. So the LIS professionals working in the environment have to face challenges for providing the right information to the right user at the right time.

Key words : Information, Information Literacy,

Introduction

Information Literacy is the process of knowing when and why information is required, where to find it, and how to evaluate, use and communicate it in an ethical way. It is the combination of all the skills that are required for the effective and maximum use of information. The term information literacy has been used as collective term covering all or several of literacies, viz., computer literacy, digital literacy, information technology literacy, library literacy, Internet literacy, oral literacy, and visual literacy etc. These literacies need an important to be developed and maintained throughout life, not only by information users, but also by librarians and other information workers. Information Literary is variously defined as follows:

- US National Commission on Library and Information Science, 2003 defines Information Literacy as "It encompasses knowledge of one's information concerns and needs, and the ability to identify locate, evaluate, organize and effectively create, use and communicate information to address issues or problems at hand; it is a prerequisite for participating effectively in the information society, and is part of the basic human right of lifelong learning"
- Lexon and Walker also define "Information Literacy by characterizing information literate person: one who has the analytical and critical skills to formulate research questions and evaluate results and the skills to search for and access a variety of information types in order to meet his or her information needs"
- A generally acceptable definition was proposed by Association of College and Research Libraries in 2000, which defines IL as 'a set of abilities requiring individuals to recognize when information is needed and have the ability to locate, evaluate, and use effectively the needed information"

Computer Literacy :-

Computer Literacy is defined as the knowledge and ability to use computers and related technology efficiently, with skill levels ranging from elementary use to computer programming and advanced problem solving. Computer literacy can also refer to the comfort level someone has with using computer programs and applications. Another valuable component is understanding how computers work and operate. An individual's level of computer literacy is measured on the scale of how skilled they are when it comes to using computers and other related tools to achieve a goal. Computer literacy may be distinguished from computer programming, which primarily focuses on the design and coding of computer programs rather than the familiarity and skill in their use. Various countries, including the United Kingdom and the United States, have created initiatives to improve national computer literacy rates.

Digital Information Literacy:-

Digital information literacy is a major component of Information Literacy. traces the qualities of the digital literate people as below.

- Digital literate people are able to

- Determine the extent of digital information needed.
- Access the needed digital information effectively and efficiently
- Evaluate the digital information effectively and efficiently
- Incorporate the selected digital information in to one's knowledge base.
- Use the digital information effectively to accomplish a specific purpose and,
- Understand the economic, legal and social issues surrounding the use of digital information, access and use this information ethically and legally

Internet Literacy :-

The rapid development of the internet and it's growing application in Libraries and information centers has created an urgent need to train librarians and information professionals who will train the end users to use the information resources. In this age of IT revolution, librarians will not only have to equip themselves to understand the basics of internet and its applications in libraries but will also need to develop their own information resources on the net

Need of Information Literacy :-

The definition of an information literate person extends beyond school and application to academic problems--such as writing a research paper—and reaches right into the workplace. Information literacy is also important to effective and enlightened citizenry, and has implications that can impact the lives of many people around the globe.

The ability to use information technologies effectively to find and manage information, and the ability to critically evaluate and ethically apply that information to solve a problem are some of the hallmarks of an information literate individual. Other characteristics of an information literate individual include the spirit of inquiry and perseverance to find out what is necessary to get the job done.

Today's employers are looking for people who understand and can adapt to the characteristics of the Information Age. If a student has "learned how to learn," upon graduation, they are a much more attractive job candidate. An information literate individual--with their strong analytical, critical thinking and problem-solving skills--can be expected to be an adaptable, capable and valuable employee, with much to contribute.

Information Literacy is important due to amount of information that is available in the contemporary society. Simply being exposed to a great deal of information will not lead to informed citizens; they need to learn how to use this information effectively. Information literacy forms the basis for lifelong learning. It is common to all disciplines, to all learning environment and all levels of education.

It enables learners to master contents ad extend their investigations. Information literacy initiates, sustains and extends lifelong learning through abilities, which may use technologies but are ultimately independent of them. It is an intellectual framework and a social process for understanding, finding, evaluation, communicating and using the information.

The application of new technologies and the acquisition of new information sources and the methods of information dissemination, as well as the provision of library services requires the special education to the uses in order to take advantages of these sources and services

Benefits of Information Literacy

The following benefits of information literacy may be observed:

- Expansion of knowledge through substantive operations of knowledge creation.
- Synthesis of data and information into knowledge.
- Appropriate and critical application of information and knowledge in problems solving.
- Enhancement of the critical thinking.
- Incorporation of validated information in the personal or corporate knowledge base.
- Motivation for self-directed learning, and
- Appreciation for lifelong learning

UNESCO in 1994 has set up a manifesto for public library; in which information literacy is one of the important issue to be carried out by the Librarians. These guidelines are supporting the various services to be offered by Library and Library Associations in the respective countries. On the basis of these guidelines the network of libraries in education, public services, for disabled people's interest in learning, extension services etc. are setup with workshops and conferences, also some training programs for the information providers as well.

U.K. Standing Conference of National and University Libraries' (SCONUL) Task Force on Information Skills has proposed another model for Information Literacy. This model is popularly known as the 'Seven Pillars of Wisdom' (SCONUL, 1999). According to this, the seven headline skills are;

1. The ability to identify the need for information
2. The ability to distinguish ways in which the information requirement may be addressed:
   - knowledge of the appropriate kinds of resources, both print and non-print
   - selection of resources with 'best fit' for task at hand
   - the ability to understand the issues affecting accessibility of sources
3. The ability to construct strategies for locating information
   - to articulate information need to match against resources
   - to develop a systematic method appropriate for the need
   - to understand the principles of construction and generation of databases.
4. The ability to locate and access information:
   - to develop appropriate searching techniques (e.g. use of Boolean)
   - to use communication and information technologies, including terms international academic networks
   - to use appropriate indexing and abstracting services, citation indexes and databases
   - to use current awareness methods to keep up to date.
5. The ability to compare and evaluate information obtained from different sources:
   - Awareness of bias and authority issues
   - Awareness of the peer review process of scholarly publishing
   - Appropriate extraction of information matching the information need
6. The ability to organize, apply and communicate information to others in ways appropriate
   - To the situation
   - To cite bibliographic references in project reports and theses
   - To construct a personal bibliographic system
   - To apply information to the problem at hand
   - To communicate effectively using appropriate medium
   - To understand issues of copyright and plagiarism.
7. The ability to synthesize and build upon existing information, contributing to the creation of new knowledge

Role of Librarian :-

Information & Communication Technologies have changed the complete scenario in libraries. Now a days, library has become the centre point of resource-based learning and the role of Librarian is changing radically with shifts of education paradigms. The impact of moving from text-based learning to resource based learning will involve heavier use of library materials and a demand for more and varied media resources, including print and non-print. Today information has become a major economic commodity. The Librarian is responsible for locating, acquiring, disseminating and tracking information resources of many types. It might include database searching, interlibrary loans, monitoring Internet newsgroups, or maintenance of a computerized library information system. All these tasks involve managerial expertise and information literacy. Every citizen needs to be educated for productive information use. Libraries and Librarians play an important role in the education of people for effective and efficient information use by teaching them information skills at all levels of education to enable to be informed citizens of the country.

Librarians have to identify and select good age-appropriate and age-specific literature. They have to look more too online and other electronic sources to meet the information needs. Acquisitions and selection criteria take on entirely new meaning when considering access to online services. Traditional materials evaluation measures have little meaning when applied to Internet sites. New paradigms of selection and evaluation evolve with new technologies and their application to the

classroom and resource centre. Librarians are key personnel in the implementation of resource-based programmes. They can design an information literacy curriculum, which matches readers' capabilities, because they have the expertise and knowledge to teach these skills. They are leaders in new information technologies as well as extended resources across many disciplines. Their experience with information-finding tools gives them a context for the application of new tools such as the World Wide Web. They must accept that they are good educators and knowledge managers. Today, librarians are really in the most favorable position to be the leaders in developing an information literate community.

Thus, LIS professionals have to play a significant role to promote information literacy in society. There exists a gap between Librarians and the users' information needs. To bridge this gap they need to educate and re-educate themselves to acquire new skills and competencies for a new role and need to cultivate the concept of life long learning of information literacy skills. LIS professionals need to play an important role in the education process by making people aware of a need and motivating the use of information, a new knowledge and a new ability. Some short-term courses or user-orientation programmes may be organized in the libraries for the purposes.

To undertake this core activity effectively the Librarians needs to be:

- Strongly committed from the institutional and library administration,
- Educate and reeducate themselves and acquire knowledge, skills and competencies.
- Cultivate the concept of life-long learning through information literacy skills, acquired and developed in the library.
- Make a library staff proficient in instruction and able to work effectively with faculty/ readers to implement institutional change, and

Conclusion :-

Information Literacy concept has been widely discussed and implemented in national curricula as well as in tertiary non-formal and lifelong learning in developed countries. The librarians are well equipped to teach such skills, but the major obstacle in promoting Information Literacy programme in developing countries like India is the lack of public awareness of the problem created by information illiteracy. The other obstacles in promoting information literacy are :

- lack of cooperation among professional organization and lack of well articulated and/ or promoted information literacy policies and programs;
- underdeveloped library & information systems and networks;
- expensive telecommunication infrastructure services;
- shortage of information & library educated and trained professionals who would give the necessary impetus to the information literacy promotion and implementations;
- intimidated users who are not so well acquainted with the nature of information and its creation, how information is published and disseminated I.e., the pattern of flow of information within a discipline.

In the last it could be concluded that even if information seekers are able to find out the sources, they will not be in a position to form the search strategies, which are necessary to make the relevant searches. They would not be able to understand what is appropriate to the situation and with lack of information literacy concept, one would not be able to present and communicate the data and findings effectively. The successful implementation of the network services will depend to a large extent on the willingness of the participants to co-operate with each other with a sense of 'give and take'. Besides, in order to bring the concept of Information literacy as a whole, one must not forget the rural community of India. Efforts should be made to develop the villages' community library & information centers with the collaboration with rural public libraries and full assistance should be given to them to make the villagers information literate.

References:

1. Abid, A, 22-27 August 2004, Information literacy for lifelong learning, World Library and Information Congress, 70th IFLA General Conference and Council, Argentina.

2. ACRL, 2000, Information literacy Competency Standards for Higher Education (Online) available from http:// www.ala.org/acrl/ilintro.html.

3. Aderibigbe, Nurudeen Adeniyi and Emmanuel, Sunday Oluwafemi. 2012.Useof Library Information Technology Resources by Graduate Students of University of Agriculture, Abeokuta, Library Philosophy and Practice

4. An International Conference on information literacy held in Prague, the Czech Republic, Sept 20-23, 2003.

5. Andretta, S., Pope, A., and Walton, G. (2008). Information literacy education in the UK: Reflections on perspectives and practical approaches of curricular integration. Communications in Information Literacy, 2(1), 36-51.
6. Armstrong, C., Boden, D., Town, S., Woolley, M., Webber, S., and Abell, A. (2005). Defining information literacy for the UK. Library and InformationUpdate, 4(1-2), 22-25.
7. Bruce, C. (1994). Information literacy blueprint. Griffith University, Divisionof Information Services, 17, 2004.
8. Deshmukh, P.P. 1987, Information System for Agricultural Science and Technology, metropolitan pub. New Delhi.
9. Hirwade, MA, 28 Dec 2006, Information Literacy An overviews, componentsand Indian initiatives, Workshop on Information Literacy, Nagpur.
10.http://aoltimewarnerfounation.org
11.Kumar, PSG, 28 Dec. 2006, Information Literacy, Concepts and Scope,Workshop on Information Literacy, Nagpur.

The Impact Of E Education On Employment Opportunities

Dr. Sou. Parvati B. Patil
Associate Professor, Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalay, Ramanandnagar, Tal. Palus, Dist. Sangli.,Contact No. 9850286254

INTRODUCTION:

Education is considered as one of the most critical factors in shaping the socio-economic development of a country. Traditionally, education was delivered through face-to-face interaction in a classroom setting. However, with the advent of technology, the traditional education system has undergone a significant transformation, leading to the rise of E-education. E-education, also known as online education, refers to the delivery of education and training through the use ofelectronic media, such as the internet, computers, mobile devices, and other digital tools. The rise of E-education has been attributed to several factors, including the increasing demand for flexible and accessible learning options, the rising cost of traditional education, and the need to bridge the skills gap in the job market. E-education has revolutionized the traditional education system, making education accessible to a broader range of learners, regardless of their geographical location, age, or socio-economic status. E-education has also opened up new opportunities for learners to develop new skills, upgrade their qualifications, and enhance their employability.

This paper aims to explore the impact of E-education on employment opportunities. The study includes a thorough review of the existing literature on the topic, along with empirical evidence from recent research studies. The findings of this study can provide insights into the potential of E-education to enhance employment opportunities and bridge the skills gap in the job market.

Methodology:

The study is explanatory and secondary data sources are considered for understand the growth of impact of E education on employment opportunities. The relevant material is collected from various sources like journals, magazines, web pages, Government Gazettes etc.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

1. To study the educational impact of E learning.
2. To study the impact of economic benefit.
3. To study the society impact of E learning.
4. To study the opportunities in online educaiton.

A. Educational impacts of E-learning

1. Live and interactive digital learning certify the students to acquire par excellence quality education at any moment and in any place. Either it is career & technical education or project based learning it commit learners a more communicative platform for learning and evaluation.
2. Free online courses start up. Approach for both education contributor and students persons are extra self-confident to grasp these courses and when people sight outcome, they do not stumble to pay extra for them.
3. Virtual education provide students an opportunity to frame their upcoming course of action and assist their walk of life.
4. Direct live and interactive digital learning; edutec companies are transmitting inclusive knowledge which allow adolescent and adult to grasp learn with a goal and inculcate a sight of faith in them.
5. The impact of new technologies in educational field has been mostly appreciative as modern technologies have provided learners the opportunity to upgrade their knowledge skills through constructivist learning environment with digital and audio visual aids.

B. Impact of economic benefit of E-learning

Economy benefits of e-learning can be classified into two categories:

1. The economic benefit of education.
2. The economic benefits of high tech work force.

E-learning is key component of the large challenge of educating the next generation of workers for a new knowledge centered economy once degree holder are draw up for such placement the assertive effect of their education on the national economy will be evident after the economy has given rised to employment opportunities for them. This is the frequently challenge of developing countries

requiring to generate jobs while educating a work force to pack those positions. At present these office worker want to upgrade themselves on other sense like huge data analytics and cloud computing better salary likes and promotions are also the reasons why people adopt new courses. A lot of startups are already setting their foot in what they think will be the next big thing in India after e-commerce.

In short a knowledge based economy is a developing economy. Technology investment result in greater GDP. Greater GDP outcome in moretechnology financing. This consequences in a upstanding feedback arc ICT in education can decrease the cost of education per student by increasing the relative economic benefit of investment in education ICTs can deliver instruction in a more efficient, less expensive, or more accessible way (Clark, 1983) for example e-readers can allow children to access to thousands of booksat relatively cheap price once the reader has been purchased.

(C) Society Impact of E-learning

The impact of acquire education on individual members of society can be remarkable on the other side the raised skills, payment and employment consequence on degree holder, other effect of education contain, boost health and wellbeing, specially among girls and women societal impact shortly consider the impact of education mainly on society of developing countries and more approximately the relationship between e-learning and society. Especially how the society can affect the ability of e-learning program to provide their potential benefit among all students. Societal aspects such as being in a rural location, a female student or speaking a different language can all affect access to and use of e-learning program and their success. Although infrastructure is an analytical factor, the social context, education and technical knowledge of the sole user are also pivotal. The study setup a powerful co-relation among internet access and national economic development.

Else technical challenge that has forbid e-learning from being provided in rural areas has been scarcity of reliable electrical power. Meantime, e-learning technologies whether little hand held devices or projectors, require electrical power. In these location it is critical to design an efficient, low power e-learning system.

Opportunities in Online Education

Change in technology is offering many opportunities for all stakeholders in the online educationsector which includes entrepreneurs, education providers and learners. Some of the factorsoffering different opportunities in this domain include:

1. Mobile Learning

According to a report in Stastia (2018), in the year 2017 there were 320.57 million people whoaccessed the internet through their mobile phone. This figure is projected to increase to 462.26 million by the year 2021. The surge in users is credited to availability of 4G internet and smartphones at very low price. Going forward, IAMAI hopes that the National Telecom Policy (NTP) 2018, which is focusing on new technologies like 5G, will promote better quality data services at more affordable prices and help address the digital divides that will promote internet penetration in the rural areas through mobile internet. According to report by Zenith, mobile devices willaccount for 73 per cent of time spent using the internet in 2018. So the vast majority of studentsin future will have access to e-learning through mobile phones.

2. Investor's Interest

A large number of entrepreneurs are venturing into online education as this is expected to see anuptrend in the next 5 years thanks to the Digital India campaign, the cultural importance given toeducation and falling mobile data prices. The Chang Zuckerberg Initiative has invested $50million in Byju's, Bertelsmann India has invested $8.2 million in Eruditus, and KaizenManagement Advisors and DeVry Inc. have put in $10 million in EduPristine. Khan Academy isa non profit organization which receives financial support from philanthropic organizations likeThe Bill and Melinda Gates Foundation, Google and Netflix founder Reed Hastings. Onlinelearning platform Unacademy also raised $11.5 million of funding led by Sequoia India andSAIF Partners; and Eruditus Executive Education, a provider of executive educationprogrammes, had raised $8 million funding from Bertelsmann India Investments. So, the onlineeducation sector will continue to spark more interest among entrepreneurs, investors and attractmore funding.

3. Blended Model

There will be convergence of the offline education and online education in future. This conceptof blended learning combines online digital media with traditional classroom methods. It

requires the physical presence of both teacher and student, but student has some control overtime, place, path, or pace. This model will take advantage of both face-to-face classroompractices combined with computer-mediated activities. In future, there will be virtual classroomswhere face to face offline pedagogy will be aided by digital courses on practical knowledge andsoft skills.

4. New Courses

Today the most popular courses in online education are related to IT which includes subjects likebig data, cloud computing, and digital marketing. But in future demand for different types ofcourses in unexpected subjects such as culinary management, photography, personality development, forensic science, cyber law, etc. will increase.

EFFECT OF E EDUCATION ON EMPLOYMENT

E-education has had a significant impact on employment opportunities, particularly in the areas of professional development and training. E-education provides individuals with the opportunity to gain new skills and knowledge, making them more marketable to employers. It also provides opportunities for career advancement and promotion.

E-education has also had a significant impact on the job market. The rise of e-education has created new jobs in the field of online education, including instructional designers, online instructors, and e-learning administrators. These jobs require a unique set of skills and qualifications, creating new employment opportunities for individuals with expertise in e-education.

The impact of e-education on employment opportunities is not limited to the field of education. education has also had an impact on other industries, including healthcare and technology. The healthcare industry, for example, has seen an increase in the use of e-education for continuing education and training. The technology industry has also seen an increase in the demand for individuals with expertise in e-education and instructional design.

E-education can make education more accessible and affordable, particularly for those who may not have the means or ability to attend traditional brick-and-mortar schools. This can provide opportunities for individuals who may have been previously excluded from higher education to obtain the skills and knowledge needed to compete in the job market.

Finally, e-education can also lead to the creation of new jobs in the technology and education sectors. As e-education continues to grow and evolve, there will likely be an increased demand for individuals with expertise in areas such as online learning platforms, instructional design, and educational technology.

Overall, the impact of e-education on employment opportunities is likely to be significant, but it may take some time for these changes to fully materialize. A graph showing the impact of e-education on employment opportunities would likely show an increase in the number of individuals with higher education and job skills, as well as an increase in the number of jobs related to e-education and technology.

FINANCIAL IMPACT OF E EDUCATION ON EMPLOYMENT

According to a report by Research and Markets, the global e-learning market size is expected to grow from $176.12 billion in 2017 to $398.15 billion by 2026, at a compound annual growth rate (CAGR) of 9.1%. This growth is driven by factors such as the increasing adoption of digital learning solutions, rising demand for training and development programs, and the need for cost-effective education.

In India, a report by KPMG estimates that the online education market will reach $1.96 billion by 2021, with a CAGR of 52%. This growth is attributed to factors such as increasing internet penetration, smartphone usage, and rising demand for upskilling and reskilling programs.

In terms of employment opportunities, a report by the Federation of Indian Chambers of Commerce and Industry (FICCI) and Ernst & Young (EY) estimates that the e-learning industry in India will create more than 1.6 million direct and indirect jobs by 2022. These jobs will be in areas such as content creation, technology development, sales and marketing, and customer support.

Moreover, e-education can lead to cost savings for both students and institutions. A report by the World Bank estimates that e-learning can reduce education costs by up to 50%, particularly in low-income countries where traditional education can be expensive and inaccessible. It is difficult to provide a comprehensive financial analysis on the impact of e-education on employment opportunities without specific financial data on the subject. However, we can make some general observations and assumptions.

From a macroeconomic perspective, the expansion of e-education and its positive impact on employability can contribute to the growth of the workforce, increase labor productivity, and generate higher incomes, which can lead to higher tax revenues for governments.

Moreover, e-education can create new job opportunities in the digital sector, such as e-learning platform development, digital content creation, and online tutoring. These new jobs can generate new revenue streams for businesses and individuals, and thus contribute to economic growth. On the other hand, e-education requires investments in technology infrastructure, software development, and digital content creation. These investments can be significant, particularly for low-income countries, and may require public-private partnerships to provide affordable access to e-education platforms.

In conclusion, the financial impact of e-education on employment opportunities is significant and growing. The increasing adoption of digital learning solutions, rising demand for upskilling and reskilling programs, and the potential cost savings for students and institutions are driving the growth of the e-learning industry and creating new job opportunities. the financial impact of e-education on employment opportunities can be positive in the long run, but it requires significant initial investments and public-private partnerships to ensure equitable access to e-education platforms.

CURRENT TRENDS AND EMERGING TECHNOLOGIES IN E-EDUCATION

The current trends in e-education include the use of artificial intelligence, virtual reality, and gamification. Artificial intelligence is being used to personalize learning experiences and provide real-time feedback to students. Virtual reality is being used to create immersive learning environments, and gamification is being used to make learning more engaging and interactive.

Emerging technologies in e-education include blockchain, augmented reality, and adaptive learning. Blockchain technology is being explored for its potential to verify credentials and provide secure certification. Augmented reality is being used to enhance learning experiences and provide interactive simulations, and adaptive learning is being used to personalize learning experiences based on individual student needs.

CONCLUSION:

In conclusion, the rise of e-education has had a significant impact on employment opportunities. E-education provides individuals with access to a wide range of educational opportunities and resources, which can lead to the acquisition of new skills and knowledge, making them more marketable to employers. The flexibility of e-education has also enabled individuals to learn at their own pace and on their own schedule, which is particularly beneficial for individuals who are working full-time or have other responsibilities. The impact of e-education is not limited to the field of education, as it has created new jobs in various industries, including healthcare and technology. The continued evolution of e-education through the use of emerging technologies and trends promises to further expand the impact of e-education on employment opportunities in the future. Overall, e-education has proven to be a valuable tool for individuals seeking to enhance their skills and knowledge, and it will likely continue to play an increasingly important role in shaping the job market.

REFRENCES:

1. Ahuja, S., & Jain, S. (2021). Impact of e-learning on employability: A study of higher education institutions in India. Journal of Education and Work, 34(2), 189-205.

2. Al-Fraihat, D., Joy, M., & Sinclair, J. (2020). Evaluating the critical success factors for e-learning in higher education: A descriptive review. Education and Information Technologies, 25(5), 4083-4103.

3. Ali, A., Javed, S., & Ahmad, M. (2020). Impact of e-learning on students' employability: A case study of higher education institutions in Pakistan. Journal of Applied Research in Higher Education, 12(3), 345-358.

4. Chiu, Y. L., & Huang, Y. M. (2020). Exploring the relationship between e-learning satisfaction and employment outcomes. Journal of Educational Technology & Society, 23(4), 55-68.

5. Hashim, R., & Mahmud, R. (2020). The impact of e-learning on graduate employability: Evidence from Malaysia. Journal of Education and Work, 33(3), 255-270.

6. Kim, D., & Lee, S. (2021). The effect of e-learning on students' employability: Evidence from South Korea. Journal of Education and Work, 34(2), 118-133.

7. Sabri, M. F. B., Ariffin, N. Z., &Yusof, M. S. M. (2021). Impact of e-learning on students' employability: Evidence from Malaysia. Education and Information Technologies, 26(1), 1087-1104.

8. www.business-standard.com>companies>start-ups>start-up corner

9. ieeexplore.ieee.org/ie17/6747514/6756292/06756369/pdf

10. https://inc42.com/buzz/indian-online-education-edtech-market/

An Overview of Rural Marketing in India

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Associate Prof. in Commerce Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra) 444606

Introduction: -

Marketing may aptly be described as the process of defining, anticipating and knowing customer needs, and organizing all the resources of the company to satisfy them. In fact, satisfaction of customer's needs and wants provides the rationale for the firm's existence. According to S. Jaideep, "The concept of Rural Marketing in India Economy has always played an influential role in the lives of people. In India, leaving out a few metropolitan cities, all the districts and industrial townships are connected with rural markets. The rural market in India generates bigger revenues in the country as the rural regions comprise of the maximum consumers in this country. The rural market in Indian economy generates almost more than half of the country's income." As well as according to Ms. Surabhi Lakshmi, "Rural marketing is now a two-way marketing process. There is inflow of products into rural markets for production or consumption and there is also outflow of products to urban areas. The urban to rural flow consists of agricultural inputs, fast-moving consumer goods (FMCG) such as soaps, detergents, cosmetics, textiles, and so on. The rural to urban flow consists of agricultural produce such as rice, wheat, sugar, and cotton. There is also a movement of rural products within rural areas for consumption."The rural market of India started showing its potential in the 1960s. The 70s and 80s witnessed its steady development. And, there are clear indications that the 21st century is going to see its full blossoming. According to above analysis the main objective of this paper is to take an Overview of Rural Marketing in India with the important points and elements regarding to rural marketing such as Concept of rural marketing, importance of rural marketing, Current Status of rural marketing in the India.

Concept of rural marketing:-Rural marketing is a marketing system that involves the development, planning, pricing, and distribution of goods and services so that people in rural areas can access basic products at fair prices. According to Gurjant A.,Everything you need to know about the rural marketing. About two-thirds of the people, especially in the developing countries live in rural areas and depend upon agriculture and related activities for their livelihood.In urban areas, the output from the farm, i.e., food, fiber and other raw materials are processed and made available to the consumers.Rural marketing is a compilation of the developed product, reasonable price, appropriate placing and right awareness. The marketing rule sates that, the right product, at the right price, at the right place, at the right time, through the right medium should reach the right customer. As well as according to Tutorials Point,Rural marketing involves a bunch of processes that includes developing, pricing,promoting, distributing rural specific product and service which satisfies the consumerdemand and also achieves organizational objectives as expected from the target market. It is basically a three-way marketing stage where the transactions can be as follows -

- Urban to Rural: It is a process of selling the products and services by urbanmarketers in rural areas. These products mostly include pesticides, FMCG products,consumer durables, etc.
- Rural to Urban: It is a process where a rural producer sells his products in urbanmarket. This may or may not be direct, but mostly there are middlemen, agencies,government co-operatives etc. who take initiatives in the successful running of theselling process happen successfully in an appropriate price.
- Rural to Rural: It is a process which includes selling or exchange of agriculturalproducts, tools, cattle, carts and others to another village in its proximity.

According toV.K. Bishnoi, Rural marketing represented the emergent distinct activity ofattracting and serving rural markets to fulfill the needs and wants ofpersons, households and occupations of rural people. As a result of theabove analysis, we are in a position to define rural marketing "Ruralmarketing can be seen as a function which manages all those activitiesinvolved in assessing, stimulating and converting the purchasing power into an effective demand for specific

products and services, and movingthem to the people in rural area to create satisfaction and a standard ofliving for them and thereby achieves the goals of the organization.

Importance of rural marketing: - Due to rural marketing system, rural buyers can easily access needed standard goods and services at fair prices. In the same way, rural marketing improves rural infrastructure. Additionally, rural marketing can also improve their income. These all aspects can directly improve living standard. According to W G Prasanna Kumar & K N Rekha, In the current market scenario the marketing of rural products is in the nascent stage and thereforemarketing of a rural product is a challenging task because the urban market is very competitive due towhich and the entry of rural products in the urban market becomes difficult. But with proper marketingstrategy formulation this can be achieved. Exploring the urban market as well as the rural marketsproducts has become inevitable for growth and expansion of the rural business. The markets canbe classified into urban markets and rural markets. The urban markets provide tremendousopportunities for the rural products provided the rural products are offered to the urban consumers byproper strategy formulation using the marketing mix. The usage of integrated marketingcommunications and information technology will provide a strong platform for marketing rural productsmarkets. Brand building and effective Marketing will go a long way in promoting ruralproducts to the urban markets. The urban markets offer tremendous potential to the rural producers due to theiraffluence and changing needs. Therefore the urban market is a very attractive market for the ruralproducers in terms of profits and brand building. The rural marketers now should realize the importanceof marketing of rural products to the urban markets and start focusing on the urban markets by developing marketing strategies specially focused on the urban consumers.

Current Status of rural marketing in the India: - According to IBEF,There's no second thought about the fact that the Indian rural market is increasingly becoming the economic powerhouse of the country. The hinterlands, accounting for about 50 per cent of India's gross domestic product (GDP) and housing nearly 70 per cent of the country's population, are showing remarkable multiplier effect and thereby excite policy makers and business leaders.Moreover, rural areas, where 12 per cent of the world population is residing, are witnessing enormous growth in their incomes and crucial shift in consumer behavior.Companies have realized this enormous opportunity and are largely tuning their strategies to woo the rural clan through their products and services.Certain facts that strengthen the position of rural India as an economic segment are enlisted hereafter-Rural India accounts for around 55 per cent of the manufacturing GDP; rural areas were host to nearly 75 per cent of new factories built in the last decade, and rural factories account for 70 per cent of all new manufacturing jobs.Rural consumption per person has increased by 19 per cent yearly between 2009 and 2012; two percentage points higher than its urban peers. In incremental terms, spending in rural India during this period, increased by US$ 69 billion, significantly higher than US$ 55 billion by urban populations.Business conglomerates are increasingly getting attracted by the immense growth potential Indian rural markets possess. They have not only customized their offerings to suit rural consumers, but have also devised innovative ways to convince them and please them.With rural consumers increasing their appetite for better products and high-standard services, fast-moving consumer goods (FMCG) companies intensified their efforts in rural India in 2012-13. FMCG majors like Dabur India and Hindustan Unilever (HUL) vouch for their rural markets and consider them to be extremely critical for the growth of their businesses.The Indian Government acts as a catalyst in the growth process of rural markets. It envisages various schemes, support policies and relaxed-regulations for companies looking at venturing into rural markets.Consumer preferences in rural markets have shown a paradigm shift over the last few years. Their consumption basket looks very similar to that of urban counterparts. Premium products are replacing basic versions and brands are making their presence felt. Nielsen estimates that the FMCG market in rural India will mark US$ 100 billion by 2025, from the current level of US$ 12 billion. Moreover, the Government's efforts to improve the efficiency of welfare programs with cash transfers will further boost rural consumption; it plans to deposit US$ 570 billion in the accounts of 100 million poor families by 2014.

Conclusion:- From the analysis of above secondary data it is concluded that, The rural markets are estimated to be growing festally comparedto the urban markets.Rural marketing is now a two-way marketing process. There is inflow of products into rural markets for production or consumption and there is also outflow of products to urban areas. The rural market has been growing steadily over the past few years and is now even bigger than the urban market. As well as rural areas were host to nearly

75 per cent of new factories built in the last decade, and rural factories account for 70 per cent of all new manufacturing jobs. Rural consumption per person has increased by 19 per cent yearly between 2009 and 2012; two percentage points higher than its urban peers.

Reference:-

1) S. Jaideep (2015), The Concept Of Rural Marketing In India Economics Essay.
2) Ms. Surabhi Lakshmi (2022), Lecture notes on Rural Marketing.
3) V.K. Bishnoi (2014), Rural & Agricultural Marketing.
4) W G Prasanna Kumar &K N Rekha (2020) Rural Marketing Management.
5) IBEF (2014),Indian Rural Market.
6) Awadhesh Kumar Singh&Satya Prakash Pandey (2005),Rural Marketing- Indian Perspective,New Age International (P) Limited, Publishers, New Delhi.
7) Gary Armstrong& Others (2017),marketing: an introduction,Sixth Canadian edition.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

हिंदी सिनेमा में मुंशी प्रेमचंद का गोदान

डॉ. आशा कुमारी

सहायक आचार्य, मानविकी एवं समाज विज्ञान संकाय, आई.ई.सी. विश्वविद्यालय, बद्दी, सोलन (हि.प्र.), पिन-174103

सारांशिका

प्रसिद्द हिंदी साहित्यकार मुंशी प्रेमचंद का जन्म 31 जुलाई, 1880 को उत्तर प्रदेश के वाराणसी के लमही ग्राम में हुआ। मुंशी प्रेमचंद के हिंदी उपन्यास की परंपरा गहरी, विविध रंगो से भरपूर है | प्रेमचन्द एक ऐसे साहित्यकार थे जिन्होंने हिन्दी साहित्य को निश्चित दिशा दी है। इनके साहित्यों ने भारत में गुलामी के दौर मे भी ऐसी उर्जा का संचार किया जिससे भारत की जनता में नव जागरण संभव हो सका। मुंशी प्रेमचंद के साहित्य आज के वैज्ञानिक युग में भी उतने ही प्रासंगिक है जितने कि वे उस दौर में रहे हैं। इसका सीधा श्रेय उनकी रचनाओ की मौलिकता को जाता है। मुंशी प्रेमचंद की रचनाओं में भारतीय गरीब, श्रमिक , किसान और स्त्री जीवन का जैसा सशक्त चित्रण किया गया है वैसा किसी अन्य साहित्यकर के साहित्य मे संभव नहीं हो सका। उनकी दर्जनों कहानियों और उपन्यासों सद्गति , कफन , पूस की रात, रंगभूमि , प्रेमाश्रम और गोदान में भारतीय किसानो की असल जिंदगी का चित्रण आज भी गाँवों में देखे जा सकते हैं। गोदान की लोकप्रियता को देखते हुए इसे निर्देशक त्रिलोक जेटली द्वारा 1962 में फिल्माया भी गया, जिसमें 339 पृष्ठ के उपन्यास को एक घंटे, सत्तावन मिनट और पच्चीस सेकंड के साथ पंद्रह रीलों में समेटने का प्रयास किया गया। उपन्यास की ही तरह इस फिल्म ने भी भारतीय जन मानस में लोकप्रियता प्राप्त की जिसके सम्बन्ध मे हम विस्तार से चर्चा करेंगे।

शब्द कुंजी : हिंदी, सिनेमा,मुंशी प्रेमचंद, गोदान।

मुंशी प्रेमचंद के गोदान का फिल्मांकन

"सन 1913 भारतीय सिनेमा और भारतीय साहित्य के लिए एक उल्लेखनीय वर्ष है। इस वर्ष जहाँ एक तरफ गुरुदेव रविन्द्र नाथ टैगोर को उनकी महान कृति 'गीतांजलि' के लिए साहित्य का नोबल पुरस्कार प्राप्त हुआ था, तो वहीं दूसरी तरफ दादा साहब फाल्के द्वारा अपनी फिल्म 'राजा हरिश्चंद्र' के जरिये भारतीय सिनेमा की नींव रखी गई थी।"[2] सिनेमा और साहित्य दोनों ही एक सिक्के के दो पहलु है जिनसे समाज की वास्तविक छवि किसी न किसी हद तक सच में प्रदर्शित होती है। साहित्य और सिनेमा हमेशा समाज से प्रभावित होते हैं लेकिन जब भी विशिष्टता का प्रश्न उठता है, विशेष रूप से किसी के तुलनात्मक अध्ययन के लिए उपन्यास पर आधारित विशिष्ट फिल्म सामाजिक मूल्यांकन के लिए उपयोगी साबित होती है। फिल्मों के सामाजिक मूल्यांकन के लिए कुछ आदर्श मानक और मानदंड होते है। फिल्मों के सहारे हम सामाजिक धारणाओं के प्रति निर्णय तक पहुंच सकते हैं। फिल्म के माध्यम से सामाजिक मानकों की वास्तविकता और प्रभावशीलता का चित्रण आसान हो सकता है। हिंदी के प्रसिद्द कथा सम्राट प्रेमचंद द्वारा रचित गोदान सन् 1936 में लिखा गया था। हम उनके जीवन की वास्तविकता से ले तो यह उपन्यास उनका अंतिम पूर्ण गोदान भी था। जबकि गोदान के बाद उन्होंने मंगलसूत्र भी लिखा लेकिन दुर्भाग्य से वह अधूरा रह गया, क्योंकि उन्होंने आठ अक्टूबर 1936 को अंतिम सांस ली। प्रेमचंद का गोदान एक उत्कृष्ट हिंदी उपन्यास होने के साथ ही फिल्म रचना के अनुकूलन एवं अद्वितीय कृति है। इस उपन्यास की उत्कृष्टता को देखते हुए इसे निर्देशक त्रिलोक जेटली द्वारा 1962 में फिल्माया भी गया, जिसमें 339 पृष्ठ के उपन्यास को एक घंटे, सत्तावन मिनट और पच्चीस सेकंड के साथ पंद्रह रीलों में समेटने का प्रयास किया गया। ऐसा उनकी इस रचना के प्रकाशित होने के लगभग 26 साल बाद किया गया। जो इसकी लोकप्रियता को दर्शाता है।

गोदान उपन्यास में प्रेमचंद ने हिंसा की उन बारीकियों को बड़ी कुशलता से पकड़ा है, जिन्हें सामान्य कर दिया गया है। पितृसत्तात्मक विचारधारा से। कहानी प्री के दौरान अवध, उत्तर प्रदेश में बेलारी नामक एक छोटे, गरीबी से ग्रस्त गाँव में सेट है। स्वाधीनता प्रेमचंद ने उस दुख को उजागर किया है जो सामाजिक दायरे के विभिन्न छोरों से

संबंधित लोगों के जीवन में एक स्थायी स्थिरता है। उपन्यास का अध्ययन छद्म आदर्शवाद के नीचे छिपे भ्रष्टाचार, जोड़-तोड़ पाखंड की शिरा को उजागर करता है। यह शक्तिशाली दमनकारी सामाजिक संस्थाओं के प्रतिनिधियों के हाथों व्यक्तियों के उत्पीड़न को उजागर करता है। यह गरीबी, स्त्री आदर्शों और अपमानजनक सामाजिक प्रथाओं के जाल में फंसी महिलाओं की परिधीय स्थिति को भी दर्शाता है, उपन्यास उन लोगों को भी दिखाता है जो मुख्य रूप से सामाजिक कुरीतियों के प्रति समर्पण के कारण आत्म-हिंसा के शिकार हैं। वास्तव में, कथा भारत के गांवों और छोटे शहरों में रहने वाले लोगों के जीवन का हिस्सा मुलती-पक्षीय हिंसा की एक विशद झलक प्रस्तुत करती है।

मुंशी प्रेमचंद आम आदमी के भावों की अभिव्यक्ति के लेखक थे । उन्होंने अपनी रचनाओं के द्वारा आम आदमी को शब्द दिए । "उनकी कल्पना और वास्तविक रचना के साम्य तथा अंतर को स्पष्ट करता है साथ ही इसे भी सिद्ध करता है कि प्रेमचंद की पूर्व कल्पित रूपरेखा भी सृजन के वास्तविक क्षणों में रूप बदलते हैं और कुछ प्रसंगों तथा पात्रों की चरित्र संशोधन तथा परिवर्धन -रेखाओं में परिवर्तन-करते चलते हैं।"[3] आम आदमी की भावनाओं में उतर कर उन्हें विशेष संरक्षण एवं वरीयता देकर उनके जीवन को बदलने की कोशिश की । उन्होंने अपने प्रभावशाली लेखन के माध्यम से न सिर्फ समाज की स्वाभाविक स्थिति को दर्शाया बल्कि सामाजिक-वास्तविकताओं को प्रत्यक्ष रूप दे कर सभी में सामाजिक चेतना का विकास किया है | उनका लेखन विशेष रूप से 'गोदान' विषय और व्यवहार में विशिष्ट है । यह मुंशी प्रेमचंद की अन्य सभी रचनाओं में सबसे बड़ी रचना है । क्योंकि इसमें समाज का सही प्रतिबिंब दर्शाया गया है । उसकी परिपक्व लेखन प्रतिभा ने क्रूर अमानवीय दुनिया के अपने अनुभव इस उपन्यास में दर्शाए हैं । चूंकि गोदान उनके साहित्यिक जीवन का अंतिम उपन्यास था इस लिए इसे और भी लोकप्रियता प्राप्त हुई।[iii]

हिंदी सिनेमा में मुंशी प्रेमचंद का गोदान

"गोदान उपन्यास अपने देश भारत की स्वतंत्रता के बाद की एक झलक को प्रस्तुत करती हैं जिसमें एक किसान की दुर्दशा व उसके पवित्र आचरण को बड़े ही मार्मिक तरीके से दिखाया गया हैं। इसके मुख्य पात्र होरी नाम का एक किसान, उसकी पत्नी धनिया, उसके तीन बच्चे गोबर, सोना व रूपा हैं । यह पुस्तक गाँव के किसान की दुर्दशा, उन पर लगता सूत पर सूत (ब्याज), खेतीबाड़ी के साथसाथ वहां के अन्य गाँव वाले-, रिश्तेदार, पंडित, ठाकुर से लेकर शहर के जमींदार, लेखक, राजनीतिज्ञ, साहूकार के चरित्र को दिखाती है।"[4] 'गोदान' प्रेमचंद की एक उत्कृष्ट कृति है, जिसमें सामाजिक कुरीतियों को सफलतापूर्वक चित्रित किया गया है । यह उपन्यास अद्भुत ढंग से मानवता की कमी, संवेदनशीलता के अभाव, अकाल, गरीबी और भारतीय किसानों का शोषण इत्यादि को चित्रित करता है । भारत कृषि प्रधान देश है कृषि के लिए गाय का होना बहुत आवश्यक है इसी लिए यहाँ गाय को देवता के रूप में माना जाता है । गाय हर किसान के घर में समृद्धि एवं शुभ प्रतीक मानी जाती है । पौराणिक कथाओं के अनुसार, किसी भी घर में गाय का होना भारतीय किसान को सशक्त और मजबूत भी करता है । वहीँ दूसरी तरफ हम अपनी मृत्यु से पहले ब्राह्मण को उपहार के रूप में गाय देने की रीति का पालन करके पुण्य के भागी होते हैं । ऐसा गोदान जो भी जीवन रहते करता है उसको स्वर्ग में वैतरणी नदी पार करने के लिए नंदिनी नामक गाय मिलती है | ऐसा माना जाता है कि समाज की दृष्टि से गोदान के बारे में यही आम धारणा और दंभ है । जो युगों युगों से हिंदू समाज में पलती चली आ रही थी जिस पर मुंशी प्रेमचंद जी ने 'गोदान' उपन्यास लिखा । इसी उत्कृष्ट हिंदी उपन्यास 'गोदान' पर फिल्म बनी । इस 'गोदान' फिल्म के निर्माता निर्देशक त्रिलोक जेटली ने साल 1962 में इसे बनाया था । इस फिल्म को होरी, धनिया, गोबर, झुनिया, मालती जैसे रोचक पात्रों को अनेक अभिनेताओं और अभिनेत्रियों राजकुमार, कामिनी कौशल, ट्विंकल, महमूद, शोभा खोटे, शशिकला आदि द्वारा बखूबी निभाया गया था । 'गोदान' फिल्म महान हिंदी साहित्यकार प्रेमचंद के लिखे प्रसिद्ध उपन्यास गोदान पर आधारित थी। प्रेमचंद द्वारा रचित उपन्यास 339 पृष्ठों का है । इस फिल्म को उपन्यास की विशेष शैली में बनाया गया था । यह फिल्म एक घंटे, सत्तावन मिनट और पच्चीस सेकंड की रही। जिसकी कुल लम्बाई पंद्रह रीलो की रही । इस फिल्म में कथानक का अनुकूलन लगभग उपन्यास के अनुकूल किया गया था । यह फिल्म बहुत लोकप्रिय रही जबकि इस फिल्म का निर्माण उपन्यास के प्रकाशन के छब्बीस साल बाद किया गया । आज शायद इसी लिए प्रेमचंद को भारतीय हिंदी साहित्य के इतिहास में उपन्यासकारों का सम्राट कहा जाता है जिन्होंने 'गोदान जैसे अनूठे उपन्यास की रचना की । उनके इस उपन्यास का सिर्फ भारत ही नहीं अन्य देशों की अनेक भाषाओं में अनुवाद

हुआ और बाद में इस पर फिल्माई गई फिल्म का भी दुनिया की कई भाषाओं में अनुवाद हुआ है । जो हमारे हिंदी साहित्य के लिए गौरव का विषय है।

गोदान फिल्म की कथावस्तु

'गोदान' जैसे उपन्यास में सामाजिक यथार्थ दृश्य रूप में भी आसानी से मिल जाता है । लेकिन वह किस हद तक उपन्यास के एकरूप है और उपन्यास के तथ्य के अनुसार एक है । यह जानना हमारे लिए आवश्यक है उपन्यास के अनुसार "होरी, धनिया और उनके परिवार के लिए हालात लगातार बदतर होते चले जा रहे थे । इस कारण से होरी को मजबूरन अपनी दूसरी पुत्री रूपा का विवाह रामसेवक नाम के एक वृद्ध धनी व्यक्ति से करना पड़ता है।"[5] जो एक मकान का स्वामी था और उसके घर काफी सांख्य में गाय थी । उसने उसमें से अपने पिता के घर एक गाय भेजी थी । वहां सवाल उठता है कि उपन्यास में क्यों गाय को उसके गंतव्य तक पहुंचने में देरी हुई । यह देखने में आया है कि यह घटना उपन्यास में हुई है लेकिन इसे फिल्म में शामिल नहीं किया गया है, जबकि दोनों संबंधित रचनाकारों का सामाजिक निर्देशन अंततः एक ही था । दोनों होरी की गाय की लालसा को प्रस्तुत करना चाहते थे और दोनों ने इसे कर दिखाया कैसे एक भारतीय किसान अपनी अधूरी इच्छा के बिना मर जाता है । रूपा ने अपने पति से पूछा कि पिता जी के घर गाय क्यों नहीं पहुची । ऐसे उत्सुकता भरे सवालों के कारण रामसेवक को रूपा के पिता के लिए गाय भेजनी पड़ी । अगले दिन एक चरवाहा गाय को लेकर होरी के गाँव के लिए रवाना हो गया ।

गोदान फिल्म और उपन्यास दोनों ही भारतीय समाज अथवा समुदाय के किसानों के शोषण और भ्रष्टाचार की सच्ची कहानी है । यह किसानों के जीवन भर के संघर्ष का एक स्पष्ट लेखा जोखा है । किसान, खेतिहर, मजदूर, आम आदमी जिसे हम भारतीय अर्थव्यवस्था के केंद्रीय स्तंभ के रूप में मानते है को मुंशी प्रेमचंद द्वारा उपन्यास के केंद्र में रखा गया है । "यह बड़ी करुणा और असहाय रूप को प्रदर्शित करते हुए लिखी गई पुस्तक है । यदि कोई गरीब मजदूर या किसान किसी भी प्रकार का उधार या कर्ज जमींदारों से लेता है तो भविष्य में हो सकता है उसे अपना जीवन और परिवार का जीवन इसके प्रतिफल के कारण साहुकारों के आधिपत्य के अधीन स्वत: ही समर्पण करना पड़ सकता था । किसानों को इसका सामना करने के लिए मजबूर होना पड़ता था । इस अभिशाप के अभिशप्त व्यवस्था को सामंतवादी व्यवस्था के रूप में जाना जाता हैं।

गोदान के नायक होरी को अपने पूर्वजों के ऋण के लिए कर और राजस्व का भुगतान करना पड़ा । पिता की ईमानदारी और गरीबी का परिणाम होरी की बेटी रूपा को झेलना पड़ा । प्रेमचंद ने अपने उपन्यास में पात्रों को यथार्थ रूप में उपयोग किया है वे सभी पात्र विशिष्ट रूप से प्राकृतिक और विविध थे । जो वास्तव में भारतीय समाज के प्रतिनिधि का कार्य कर रहे थे । इनके उपन्यास में यह देखा जा सकता है कि विभिन्न प्रकार के लोग समाज में कैसे अपना-अपना जीवन व्यतीत कर रहे थे । इसमें हर चरित्र की अपनी अलग अलग अच्छी और बुरी प्रवृत्तियाँ थीं । मुंशी प्रेमचंद ने हर किरदार को सामाजिकता से पूरी तरह से पर्याप्त तरीके से संतुलित किया था । यह उपन्यास अतिवादी भी नहीं है । इसमें अच्छाई में ना अच्छा है, और न ही बुराई में बुरा । मुंशी प्रेमचंद ने सारे पात्रों को उनके हाल में छोड़ दिया जो जैसा था वह वैसा ही इंसान बना रहा । "गोदान जैसे कालजयी उपन्यास की इस वृहत कथा को जिसमें कई छोटीढाई घण्टे-भी हैं दो कथाएं-छोटी उप- की फिल्म में समेंटना बहोत कठिन कार्य है। निर्माता निर्देशक त्रिलोक जेटली की फिल्म 'गोदान' (1963) में भी यही समस्या हुई। शहरी जीवन से सम्बंधित पात्रों की केवल झलक भर है। मेंहता-मालती प्रसिद्द साहित्यकार के अनुसार गोदान का प्रसंग बिना उपन्यास पढ़े केवल फिल्म देखकर समझना कठिन है।"[6]

गोदान में उन्होंने अनाधिकृत भोग दिखाया है जो यह प्रदर्शित करता है की समकालीन भारतीय समाज में भ्रष्टाचार के छिपे इरादे से जमींदार और सामंत धन संग्रह भी करते थे और व्यक्तिगत लाभ भी लेते थे । "प्रेमचंद की रचनाओं की खूबी यह है कि उसमें उस समय के भारतीय समाज की स्थिति का अहसास होता है। उन्होंने तत्कालीन समाज के कई पहलुओं को अपनी रचनाओं को समेटने का काम किया।"[6] 'गोदान' फिल्म और उपन्यास दोनों ही उनके लेखक एवं निर्माता के विरोधपूर्ण, विद्रोही मन का परिणाम हैं । यह कृति सामाजिक असंतुलन के खिलाफ आवाज उठाती है । हिंदी फिल्म में उपन्यास की मालती के किरदार को उसके उपन्यास की तुलना में पूरी तरह से छोटा कर दिया गया है । जो उपन्यास के पात्र के खिलाफ है |

निष्कर्ष

प्रेमचंद भारतीय गरीबी के बहुत सशक्त लेखक थे । उन्होंने अपने उपन्यासों में गरीबी को प्रस्तुत किया है । भारतीय किसान वास्तविक अर्थों में किसी भी अन्य उपन्यासकार की तुलना में मुंशी प्रेमचंद से अधिक प्रभावित हुए ।

उनकी अन्य रचनाओं की तरह 'गोदान' भी थी भारतीय गांवों में गरीबी के मुद्दे पर जीवंत ग्रंथ के रूप में सामने आई। "गोदान मुंशी प्रेमचंद द्वारा लिखित उत्कृष्ट उपन्यासों में से एक है गोदान का शाब्दिक अर्थ है कि .'गो' अर्थात गाय और दान अर्थात बिना किसी मूल्य के गाय का दान।"[7] इस उपन्यास में गरीबी से उत्पन्न अन्य समस्याओं का मूल कारण जानना इस उपन्यास का मुख्य उद्देश्य रहा। इस पर फिल्माया गया चल चित्र प्राकृतिक और शुद्ध है। इस उपन्यास एवं फिल्म ने अन्य सामाजिक समस्याएं जैसे सामाजिक शोषण, बेमेल और बाल विवाह इत्यादि पर भी समाज के सभी वर्गों का ध्यान आकर्षित किया। सही मायने में लेखक मुंशी प्रेमचंद स्वयं गरीबी का शिकार था। इस लिए उन्होंने गरीबो की पीड़ा समझी और उसे अपनी रचना के रूप में समाज के सामने प्रस्तुत किया।

होरी और धनिया रूपा की शादी उस बड़े उम्र के साहूकार से करने को तैयार नहीं थे लेकिन उनके पास इसे छोड़कर और कोई चारा नहीं था। अगर वो ऐसा नहीं करते तो वे अपनी खेती के लायक भूमि खो देते जिससे उनके जीवन की आजीविका चल रही थी। इसलिए बाकी लाचारों की तरह होरी और धनिया ने भी इसे लड़की के भाग्य पर छोड़ दिया। गोदान के लेखक और फिल्म निर्माता दोनों ने समाज में स्थापित अंधविश्वास को दिखाया और अपनी-अपनी रचना प्रस्तुत की है। जो समाज के लिए अनुकरणीय प्रसंग है।

गाय की सुरक्षा के लिए काले धागे का उपयोग करने की अवधारणा धनिया के गाय के प्रति प्रेम को प्रदर्शित करता है लेकिन दूसरी तरफ अतार्किक अंधविश्वासों की ओर भी ध्यान केन्द्रित करता है। गोदान के लेखक और फिल्म निर्माता दोनों ने समाज में वैज्ञानिक दृष्टिकोण और समाज की तार्किक सोच को बढ़ावा देने का प्रयास किया है। सामाजिक विकास के रास्ते में बाधक का कार्य और विश्वासों का सामाजिक रूप से सामूहिक परित्याग करने की बात की गई है। फिल्म निर्माता द्वारा उपन्यास के केंद्रीय विषय को खूबसूरती से निभाया गया है।

प्रसिद्ध फिल्म समीक्षक जय प्रकाश चौकसे ने अपनी प्रसिद्द पुस्तक सिनेमा का सच में लिखा कि 'गोदान' पर आधारित फिल्म कथानक में उपन्यास की अपेक्षा बहुत 'जर्जर' (फुहाद) थी। फिल्म में दिखाई गई अतिशयोक्तिपूर्ण नाटकीयता ने इस उपन्यास में दर्शाई गई यथार्थता को समाप्त कर दिया है।[iv]

संदर्भ ग्रंथ:

1: पियूष द्विवेदी : दृष्टि आई0ए0एस0 ब्लॉग, 'हिंदी साहित्य और सिनेमा का सम्बन्ध' 10 जनवरी 2022 ऑनलाइन कंटेंट https://www.drishtiias.com/hindi/blog/relationship-of-hindi-literature-and-cinema

2: जागरण डेस्क : साहित्य, गोदान उपन्यास की रचना का रहस्य, Mon, 30 Jul 2012 04:56 PM इ-कंटेंट https://www.jagran.com/sahitya/literary-works-3212.html

3: कृष्णा —गोदान तहरीर)… मुंशी प्रेमचंद कीफिल्म आधारित पर कथा मार्मिक व बेस्ट सबसे की तक आज सीरीज (, धर्म यात्रा, 12 May 2020 इ-कंटेंट https://dharmyaatra.in/godaan-novel-by-munshi-premchand-tehreer-godan-serial-movie-by-gulzar-doordarshan-review-in-hindi/

4: Madhulika Liddle: Dusted Off, 'Godan(1963)' 3 Nov 2014 e-Content https://madhulikaliddle.com/2014/11/03/godaan-1963/

5: अजय चंद्रवंशी : त्रिलोक जेटली की फिल्म 'गोदान' : कृषक जीवन की विडम्बना, न्यूज़ बताओ, August 13, 2021 इ-कंटेंट https://www.newsbatao.com/film-godan/

6: नवभारत टाइम्स : जामिया ने फिल्म गोदान के जरिए मुंशी प्रेमचंद को याद किया 10 Aug 2016 इ-कंटेंट https://navbharattimes.indiatimes.com/india/jamia-warehouse-through-the-film-missed-munshi-premchand/articleshow/53634697.cms

7: विकिपीडिया : गोदान (फिल्म) 29 Aug 2020 इ-कंटेंट

जीवन जीने का सबक पढ़ाती—निमाड़ी लोकोक्तियां

डॉ. श्रीमती मंजुला जोशी
प्राध्यापक हिन्दी विभाग श.भी.ना.शा.स्नातकोत्तर महाविद्यालय बड़वानी, जिला बड़वानी म0प्र0

भारत के नक्शे में विन्ध्य और सतपुड़ा के बीच में जो भू—भाग बसा है वह निमाड़ के नाम से प्रसिद्ध है। वैसे शासन व्यवस्था की दृष्टि से यह दो भागों में विभाजित रहा है। एक पूर्वी निमाड़ और दूसरा पश्चिमी निमाड़, लेकिन रीति—रिवाज, आबोंहवा, भावभाषा और संस्कृति की दृष्टि से दोनों एक दूसरे के अभिन्न अंग है। निमाड़ी भू—भाग केवल भाषा की दृष्टि से ही नही वरन् प्राकृतिक रचना की दृष्टि से भी अन्य भागों से पृथक है। इस भाग के उत्तर में विशाल विन्ध्य—शैल और दक्षिण में अपनी सात शाखाओं वाला सतपुड़ा पर्वत है।

लोक भाषाऐं सहायक नदी की तरह होती हैं। वे लोक जीवन को आत्मसात करते हुए वहां की सभ्यता संस्कृति और विपुल शब्द संपदा से राष्ट्र भाषा को समृद्ध करती आयी है। निमाड़ी, निमाड़ की आम जनता द्वारा बोली जाने वाली लोकभाषा है। समूचे निमाड़ पर इस लोकभाषा का आधिपत्य है। इसकी वाचिक परम्परा बड़ी सुदृढ़ है जिनमें गीत, कहावतें, मुहावरें, गम्मत इत्यादि शामिल है। इसका क्षेत्र पूर्वी निमाड़ एवं पश्चिमी निमाड़ में बसे जनसमुदाय के अतिरिक्त जोबट, झाबुआ, अलीराजपुर तक फैला हुआ है।

लोकोक्ति का अभिप्राय लोक की उक्ति है। यह निमाड़ की वाचिक परम्परा का अभिन्न अंग है। निमाड़ी जनमानस चलते—फिरते, उठते—बैठते, बात—बात पर इन लोकोक्तियों का सहज ही प्रयोग करता है। क्योंकि, यह लोकोक्तियां इनकी संवाद शैली का अभिन्न अंग है। इन कहावतों में संपूर्ण जनमानस के अनुभूत सत्य का साक्षात्कार होता हैं, इनमें गागर में सागर समेटने की अद्‌भूत क्षमता होती है। निमाड़ के प्रसिद्ध लेखक रामनारायण उपाध्याय ने इन्हें 'अनुभव की पुत्रियां' कहा है।

इन कहावतों का उद्‌भव कब, कहाँ, कैसे हुआ! इसका कोई लिखित एवं निश्चित प्रमाण नहीं है। ये लोकोक्तियां पीढ़ी दर पीढ़ी हस्तांतरित होती रही है। इसका सरल—सहज स्वरूप और निरंतर इनका उपयोग इन लोकोक्तियों की लंबी यात्रा का जीवंत दस्तावेज है। यह लोकोक्तियां समूह का सृजन है। श्री रामनारायण उपाध्याय के शब्दों में ''इन लोककहावतों को यदि सामाजिक न्याय की चलती फिरती अदालत कहें तो अत्युक्ति नहीं है। बड़े से बड़े विवाद का कम से कम शब्दों में अचूक निर्णय देने की अद्‌भुत क्षमता इनमें होती है। दलीलें और उपदेश जहां हार जाते है, कहावते वहां अपना रंग जमाती आयी है। यह शिलाओं पर अंकित राजाज्ञायें नहीं है वरन् मानव ह्रदय से उद्‌भुत भावनाओं के ऐसे पक्षी है जो एक ओठ से दूसरें ओठ पर उड़ते हुए शताब्दियों के ओर—छोर नापते आयें है। ये विचारों के ऐसे तिनके है जो डूबते को उभरने का सहारा दे जाते है। ये ज्ञान के ऐसे सिक्कें है जो सब देशों और सब कालों में समान रूप से चलते आये हैं।''

1. निमाड़ का सांस्कृतिक इतिहास, पृष्ठ संख्या 127

विभिन्न विद्वानों ने इन कहावतों का वर्गीकरण अलग—अलग तरीके से किया है, जैसे — वर्षा सामाजिक कहावतें, खेती—किसानी से संबंधित कहावतें, कृषि वर्षा से संबंधित कहावतें, उपदेशपरक कहावतें, लोकव्यवहार से जुड़ी कहावतें, नीति—परख कहावतें, पशु—पक्षियों से संबंधित कहावतें इत्यादि। यह कहावतें लोकजीवन का अभिन्न अंग है। अतः भिन्न—भिन्न बोलियों, भाषाओं में कही गयी लोकोक्तियों के प्रयोग में समानता दिखाई देती है, जैसे मराठी, गुजराती, निमाड़ी, मालवी इत्यादि। ऐसी कुछ कहावतें जो लोकव्यहार से जुड़ी है अथवा उपदेश परख है, व्यंग्य प्रधान है अथवा धर्मदर्शन पर केंद्रित है, जैसे —

- अपनी पुट कै क देखायज

अर्थात् अपनी पीठ किसे दिखाई देती है। सीधा अर्थ है कि, अपनी कमियां खुद को दिखाई नहीं देती है, उसे देखने के लिए दूसरें व्यक्ति की जरूरत होती है जो हमारे सामने बड़ी सावधानी से हमारी बुराईयों का विवेचन कर सकें।

- अधेला मऽ हत्थी मिलऽ तै हत्थी कई काम को!

अर्थात् हमारे पास पैसा न हो और कोई कीमती वस्तु सस्ती मिलती हो तो वह किस काम की। यह उपदेश परक कहावत है, व्यवस्था हो तो ही खर्च होता है।

- ऊँट की चोरी कई निवड़ऽ निवड़ऽ होयज।

अर्थात् कोई भी बड़ा काम चोरी छिपे नहीं हो सकता है, लोगों को पता चल ही जाता है। यह लोकव्यवहार से जुड़ी कहावत है।

- बूँद–बूँद से तळाव भरायज

अर्थात् छोटी–छोटी बचत से ही भविष्य के खर्चों की व्यवस्था होती है। यह उपदेश परक कहावत है।

निमाड़ी जनमानस बहुत सीधा, सरल और भोले–भाले स्वभाव का होता है। अतः वह आशीर्वाद और श्राप दोनों देने में बहुत जल्दी करता है। जैसे–

- एक का इकोत्तर हो जायें

अर्थात् 70 गुना ज्यादा बढ़ जायें ऐसा आशीर्वाद देता है और अगर रूठ जायें तो कह देता है ''खाटला पड़ खाजें'' अर्थात् हमेशा बीमार रहना। किंतु वह सामाजिकता को बहुत महत्व देता है। वह जानता है कि, अकेला आदमी कुछ नहीं कर सकता है, उसको साथ चाहिए। जैसे –

- एकलो कुतरों भूक की कानसर्‌या ले!

एक साथ दो काम नहीं हो सकतें, भौंकना और सुनना! इसलिए दो काम के लिए दो व्यक्ति तो चाहिए।

निमाड़ी जनमानस का अवलोकन और विश्लेषण दोनों जोरदार होता है और इतना त्वरित कि सुनने वाला चकित हो जाता है और सोचता है। क्या मूल्यांकन है,

- कौआ का मुंडा मऽ कचनार की कली,

अर्थात् अयोग्य व्यक्ति को योग्य व्यक्ति का मिल जाना, जैसे – किसी दंपत्ति में पति अयोग्य हो और पत्नी सुंदर हो।

निमाड़ी जनमानस बहुत स्पष्ट बात रखने में विश्वास रखता हैं। यदि किसी को यह गुमान हो कि, यह काम मेरे बगैर नहीं होगा तो वह बड़े तेवर में जवाब दे देता है और जवाब भी ऐसा कि, सुनने वाला कुछ बोल भी न पायें।

- काई कुकड़ों बांग देगऽ तवज्ज दिन निकळगऽ

यह लोकव्यवहार से जुड़ी कहावत है। जिसका अर्थ है कि, मुर्गे के बांग देने से ही दिन निकलेगा? अर्थात् सूर्य का निकलना निश्चित प्रक्रिया है, मुर्गे के बांग देने से उसका कोई लेना–देना नहीं है। आशय है कि, किसी का काम, किसी के बगैर नहीं रूकता फिर अभिमान कैसा।

- चाळणी मऽ दुव न करम खऽ दोष दे।

सोचियें यह कहावत कितना तेवर लिये है। छन्नी में दूध दुहना स्पष्ट है बह जाना। बिना सोचे समझे कार्य करना और भाग्य को दोष देना। भला यह भी कोई बात हुई।

- चाळणी कय सुई खऽ की थारा पेट मऽ छेद

यह व्यंग्य परख कहावत है। चालनी में खुद में बहुत छेद है और वह उसे नहीं दिख रहे है पर, सुई का एक छेद उसे दिख रहा है। यानी अपनी कमियां तो नहीं देखना दूसरों की कमियां निकालना।

- गयों बखत कई हाथ आवजऽ

जो समय बीत गया वह वापस नहीं आता, यह उपदेश परक कहावत है। इसलिए समय का सदुपयोग करना चाहिए।

कुछ कहावतें दांपत्य प्रेम को अभिव्यक्त करती है। जैसे –

- जण गाय न कण बईल

प्रसव पीड़ा स्त्री को रही है किंतु उसके दर्द की अनुभुति पुरूष को भी होती है। एक–दूसरे के प्रेम के कारण यह कष्ट हो रहा है।

वहीं दांपत्य जीवन की सफलता उचित तालमेल से ही संभव है। अतः कहा जाता है कि,

- जसी कुल्हाड़ी वसो डांड

निमाड़ी जनमानस ईश्वर के प्रति अगाध श्रृद्धा रखता है और जब कोई संकट आता है तो वह ईश्वर पर सौंप देता है।

- जैकऽ राम राखऽ तैकऽ कुण चाख

जिस पर ईश्वर की कृपा हो जाये उसे और कोई चिंता की बात ही नहीं रहती।

- जैसा मुड़ामऽ चांदी को चम्मच ओकी देखऽ जमानों गम्मत

संपन्न व्यक्ति के कार्यव्यवहार को जमाना देखता है।

- दाता का घर लक्ष्मी को वास

उपदेशपरक कहावत है, आदमी को संपन्नता हो तो दान देते रहना चाहिए। गिरधर कविराज ने जैसे कहा है,

- पानी बाढ़े नाव में घर में बाढ़े दाम,

दोनों हाथ उलचियें यही सयानों काम।

कुछ कहावतें नीति परख होती है और वह व्यक्ति को जीवन दर्शन से परिचित करवाती है। जैसे :–

- धन न नद्दी को पूर, कई बणी थोड़ी रयज

अर्थात् धन और नदी की बाढ़ हमेशा बनी नहीं रहती।

- नौकरी का नव काम नऽ दसवीं जी हुजूरी

अर्थात् निमाड़ी जनमानस नौकरी की विवशताओं और काम को अच्छी तरह से समझता है।

- लाव लूटी न जाय खूँटी

नीति परख कहावत है।

- भीख की हांडी सिग नी चढ़ती

अर्थात् भीख मांगकर पेट तो भरा जा सकता है पर बचत नहीं की जा सकती।

- भलाई की जड़ पाताल मऽ

उपदेश कहावत है। आदमी को भला करना चाहिए, उसका प्रभाव सदा बना रहता है।

- मुंडो देखी नऽ टीको करनू

लोकव्यवहार से जुड़ी कहावत है, व्यक्ति देखकर सम्मान करना ।

- बखत भणेल होणू चायजे

आदमी को समय देख कर के काम करना आना चाहिए।

- सक्कर की सासु होय तव भी टक्कर देज

लोकव्यवहार से जुड़ी कहावत है। कितनी भी अच्छी सांस हो मौका देखकर टोकती जरूर है।

- सौ उंदरा खाई न मीनू बाई तप प बठ्या

अर्थात् खूब सारे पाप करके तप करने के प्रयत्न करना।

कुछ कहावतें सामाजिक नियमों को बताती है। जैसे –

- हाथी दरबार मऽ और बेटी घरबार मऽ बिराजऽज

अर्थात् हाथी दरबार में और बेटी घरबार में शोभा देती है।

किसी काम में असफल होने पर घबराना नहीं चाहिए फिर दूसरी बार सफलता मिलेगी।

- साल हारया संसार थोड़ी हार्‌या

कुछ कहावतें अपव्यय को रोकनें का काम करती है। जैसे–

- जेतरी गोदड़ी होय, ओतराऽज पाँय पसारनू

अर्थात् जितनी आय हो उतना खर्च करना चाहिए।

- साँप घर साँप पावणों, जीभ की लपालपी

अर्थात् अत्यधिक कंजूस।

- दूध देती गाय की लात भी सहन करनू पड़ऽज

यह लोकव्यवहार की कहावत है, जिसका अर्थ है कि, जिससे लाभ मिलता हो उसकी डांट भी सहन करनी पड़ती है।

- पराया पूत की झूठी आस

यह लोकव्यवहार की कहावत है, जिसका अर्थ है कि, दूसरें व्यक्ति की संतान से अपेक्षा करना व्यर्थ है।

- पुण्य की जड़ पाताल मऽ, न पाप की जड़ अस्पताल मऽ

यह लोकव्यवहार की कहावत है, जिसका अर्थ है कि, अच्छे कार्य का परिणाम अच्छा ही होता है और बुरे कार्य का परिणाम बुरा होता है।

- बाप का बाप जीवता, तो वाड़ा भराई जाता

यह जीवनदर्शन से जुड़ी कहावत है, जन्म मृत्यु का चक्र यदि नहीं चलता तो संसार में मनुष्य के रहने के लिए कोई स्थान नहीं बचता।

- भरेली थाळी खऽ लात नी मारनू

यह लोकव्यवहार से जुड़ी कहावत है, जिसका अर्थ है कि, अपनी मूर्खता से प्राप्त अवसर को नहीं ठुकराना चाहिए।

- मनुस की जिंनगी बार–बार नी आवती

मनुष्य का जीवन बार–बार नहीं मिलता इसलिए अच्छा काम करना चाहिए।

यह कहावतें मानवीय मनीषा की कोख से उत्पन्न हुई है तथा अनुभव की आंच पर तपते हुए समयकाल परिस्थिति और व्यक्ति को देखकर त्वरित जवाब भी दिया। इस अर्थ में निमाड़ी कहावतों में जीवन का सम्पूर्ण सार समाया है। यह अकूत खजाना पढ़े–लिखे एजुकेटेट लोगों का नहीं वरन् उन ग्रामीण जनों की देन है जो चौपाल पर बैठते और सांझ को बात–चीत करते (गप्पे लगाते) हँसी–ठट्ठा करते और किसी भी बात पर त्वरित टिप्पणी कर देते और वह सटीक बैठती।

यह कहावतें चिरंजीवी हैं, इनका निरंतर प्रयोग होते रहना इनकी सार्थकता का, समृद्धता का शंखनाद करना है। यह हमारे पूर्वजों की विरासत है जो हमें एक शब्द, एक लाईन में अपनी बात, अकाट्य तर्क के साथ प्रस्तुत करती है।

आज की भौतिकवादी संस्कृति में गांव, चौपाल सब कम होते जा रहे है, बदलती सभ्यता व संस्कृति में हमारी लोक कहावतें लोक संस्कृति, लोक गीत, मुहावरें, पहेलियां सब विलुप्त होते जा रहे है। और साथ ही ऐसी दलीले भी खत्म होती जा रही है जो एक बार में ही समस्या का समाधान दे दे। आज के युग में इन्हें संकलित और संग्रहित करना अनिवार्य और आवश्यक है, क्योंकि यदि हमने नहीं सहेजा तो आगे आनेवाली पीढ़ी लोकसाहित्य के अनिर्वचनीय आनंद से दूर हो जायेगी।

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

सिनेमा एवं भारतीय जनमानस : कुछ सकारात्मक, कुछ नकारात्मक पहलू

डॉ. राजेश

असिस्टेंट प्रोफेसर मानविकी एवं समाज विज्ञान संकाय आई0 ई0 सी0 विश्वविध्यालय ग्राम-कालू झंडा पोस्ट-मन्धाला, बद्दी जिला- सोलन, हिमांचल प्रदेश पिन-174103

सारांशिका

विज्ञान की निरन्तर प्रगति के साथ ही हिंदी सिनेमा ने भी अपने सफ़र मे कई आयाम प्राप्त किये लेकिन किसी भी समय हिंदी सिनेमा की उपयोगिता कम नहीं हुई। हिंदी सिनेमा की फिल्मो ने भारतीय नागरिको के मनोभावो को जान कर उनको मनोरंजन के साथ सामाजिक रूप से जागरूक भी किया है। हिंदी सिनेमा ने लोगो को उनकी मनोदशा के आधार पर प्रभावित किया। हिंदी सिनेमा ने अपनी नैतिक जिम्मेदारी निभाई है। अनेक लोगो का यह सोचना होता है कि हिंदी सिनेमा समाज को गलत दिशा दे रहा है। ऐसा कदापि सत्य नहीं हो सकता है। क्युकी हिंदी सिनेमा ने आज़ादी के समय से ही राष्ट्रीय एकता, अखंडता एवं सामाजिक सहयोग को बढ़ने के लिए लोक हित मे व्यवहार किया है। अनेक देशभक्ति फ़िल्मों ने जहा देश पर लोगो को मर मिटने के लिए प्रेरित किया वही हिंदी फिल्मो ने सामाजिक कुरीतियों अंधविश्वासों को दूर करने के लिए अपना सक्रिय योगदान दिया है। हिंदी फिल्मो का भारतीय समाज पर सकरात्मक, नकारात्मक दोनों प्रभाव पड़ता है। यह इस पर निर्भर नहीं करता कि फिल्म कैसी है बल्कि इस पर निर्भर करता है की दर्शक के मनोभाव कैसे हैं। वह फिल्म से कैसे व्यवहारों का अनुसरण कर रहा है। फिल्मों मे नकारात्मक विचारधारा को दिखाने का उद्देश्य होता है कि दर्शक अपने सामान्य जीवन मे ऐसी भूमिकाओ से बचे, न की उनका अनुसरण करे।

शब्द कुंजी : हिंदी, सिनेमा, भारतीय समाज, सकारात्मक, नकारात्मक, पहलू।

हिंदी सिनेमा का इतिहास

हिंदी सिनेमा ना केवल भारत में अपितु विश्व के अनेक देशों में अपने सरल, सहज एवं अलंकारिक भावों के कारण हमेशा लोकप्रिय रहा है। सिनेमा और साहित्य दोनों ही एक सिक्के के दो पहलु है जिनसे समाज की वास्तविक छवि किसी न किसी हद तक सच में प्रदर्शित होती है। साहित्य और सिनेमा हमेशा समाज से प्रभावित होते हैं। भारतीय सिनेमा की पहली 20 मिनट की लघु फिल्म 18 मई 1912 को 'श्री पंदुलिपिक' रही। लेकिन यह फिल्म मराठी भाषी मूक फिल्म थी। इसलिए इसे हिंदी सिनेमा की पहली हिंदी फिल्म होने का लाभ नहीं मिल सका। वही 'राजा हरिश्चंद्र' जो हिंदी भाषी पहली फिल्म रही और 1913 में बन कर तैयार हुई यह कुल 40 मिनट की फिल्म थी। ये हिंदी भासी फिल्म मूक थी लेकिन हिंदी भाषा के प्रचार प्रसार के लिए एक मनोवैज्ञानिक पहल के रूप में भी देखी जा सकती है। पहली बोलती हिंदी फिल्म 'आलमआरा' जो 1931 में बन कर तैयार हुई ने तो हिंदी विकास के लिए एक नया रास्ता ही खोल दिया। यही नहीं फिल्म जगत की लगातार प्रगति हुई और 1937 में पहली बोलती और रंगीन फिल्म जिसका नाम 'किसान कन्या' था के आते ही हिंदी सिनेमा की लोकप्रियता दिन दूना रात चौगुना बढ़ गई। तभी से हिंदी सिनेमा ने अपना परचम लहराया और आज तक हिंदी सिनेमा की लोकप्रियता विश्व्यापी बढती चली जा रही है। हिंदी सिनेमा की प्रगति ना केवल सिनेमा की प्रगति है बल्कि यह भारतीय समाज एवं भारतीय सभ्यता के प्रचार प्रसार का अभिन्न अंग बन गया है। साथ ही हिंदी भाषा के प्रति विश्वव्यापी प्रचार प्रसार को भी गति प्रदान करता है। इस प्रकार हम कह सकते है कि हिंदी सिनेमा का भारतीय सभ्यता और हिंदी भाषा के संदर्भ में विश्वव्यापी समाज मनोवैज्ञानिक प्रभाव पड़ता है।

मनोविज्ञान एवं हिंदी फ़िल्में

मनोविज्ञान और फिल्म एक ही सिक्के के दो पहलु है। "डर का अपना एक मनोविज्ञान है। यह मनोविज्ञान हमें विभिन्न प्रवृत्तियों के माध्यम से हमारे मन में रोमांच पैदा करती है। इस रोमांच का मजा हम अधिक्तर हॉरर फिल्मों के माध्यम से ले पाते हैं। इस तरह की फिल्मों का मुख्य प्रारूप अलौकिक शक्ति, भयानक राक्षस, भूत-प्रेत आदि हुआ करते हैं। भय और हिंसा हमारे मन की सहज पवृत्ति है और जब हम इस तरह की प्रवृत्ति सिनेमा पर्दे पर देखते है तो अपने-आप को रोमांचित फील करते हैं।"

"इस तरह के डरावनी फिल्मों को देखते समय हमारी हथेलियों और मांसपेशियों का तनाव व रक्तचाप बढ़ जाता है और धीरे-धीरे शरीर का तापमान बढ़ने से हम पसीने से तर हो जाते है। शरीर में इस तरह की हरकत होने पर फिल्मों को हम पूरी तरीके से एन्जॉइ कर पाते है।"

"यूनानी दार्शनिक अरस्तू का मानना था कि रेचन प्रक्रिया (Catharsis) के द्वारा डरावनी कहानियों और हिंसक नाटकों के माध्यम से नकारात्मक भावनाओं को दूर किया जा सकता है और लोगों में इस तरह की नाटकों और कहानियों प्रति आकर्षण भी है।"[7]

पिछले लगभग एक सदी से सम्पूर्ण विश्व के मानव मस्तिष्क को प्रभावित करने वाला सबसे सशक्त माध्यम सिनेमा रहा है। आज के इस डिजिटल और सोशल मीडिया के युग में भी सिनेमा का तनिक भी प्रभाव कम नहीं हुआ है, बल्कि एक नए माध्यम के जरिये इसे नया विस्तार मिल रहा है। फिल्मो का रुपहला पर्दा सभी आयु व संस्कृति के लोगो के विचारों और व्यवहारों पर अपनी गहरी छाप छोड़ता है। आज हिंदी सिनेमा के प्रचार प्रसार के कारण ही हिंदी, दुनिया में सर्वाधिक बोले जाने वाली भाषाओं में से एक है। हिंदी सिनेमा वर्तमान युग में समस्त कलात्मक अभिव्यक्ति के माध्यमों में सबसे सशक्त माध्यम बनकर उभरा है। किसी भी जाति, धर्म, वर्ग, संस्कृति के लोगों को सीधे प्रभावित करने में हिंदी सिनेमा समर्थ है। हिंदी सिनेमा में दृश्य एवं श्रव्य माध्यम के साथ ही कथा, अभिनय, संवाद, संगति, जैसे माध्यमो के सहयोग से यह अपने दर्शकों तक कोई भी संदेश जितनी तेजी से पहुंचा सकता है वर्तमान में कोई अन्य माध्यम इतना तेज नहीं है। सिनेमा के आगमन के बाद समाज को सीधे प्रभावित करने का कार्य हिंदी सिनेमा ने किया है। स्वयं महात्मा गांधी ने भी स्वीकारा था कि बाइस्कोप में राजा हरिश्चंद्र की जीवनी देखकर उनके जीवन की दिशा एवं दशा बदल गयी थी।

हिंदी सिनेमा और समाज

हिंदी सिनेमा ना केवल समाज का विकास करता है सिनेमा समाज का दर्पण है। हिंदी सिनेमा भारतीय समाज एवं सभ्यता के प्रति संवेगात्मक लगाव का एक साधन है, जिसके माध्यम से समाज की नयी पीढ़ी को नयी नयी नीतियाँ जो उसके परिवार से कुछ हट के होती है सीखने की प्रेरणा मिलती है। भारतीय सिनेमा की लोकप्रियता सूचना क्रांति के बढ़ने के बाद भी कम नहीं हुई है। अब लोगो ने हिंदी सिनेमा को देखने का माध्यम बदल दिया है। पहले जो हिंदी फिल्में सिर्फ सिनेमाघरों में बड़े पर्दों पर देखी जाती थी अब वही छोटे संचार माध्यमों जैसे यू ट्यूब, फेसबुक, इंस्टाग्राम, वेब सीरिज के माध्यम से घर घर में विश्व के हर कोने तक आसानी से पहुँच रही है। प्रतिदिन सुलभता से देखी जा रही है। इन सर्वव्यापी संचार माध्यमों से हिंदी सिनेमा की लोकप्रियता को दिन दूना रात चौगुना एक नया पंख उग आया है। हिंदी सिनेमा के लिए कुछ पंक्तियाँ इस प्रकार से हैं कि –

'देख कर हिंदी सिनेमा कुछ लोग हँसे तो कुछ लोग रोये है।
किस तरफ जा रही दुनिया सोच कर रातभर भी ना सोये है।'

हिंदी सिनेमा ना सिर्फ मनोरंजन का साधन है बल्कि यह भारतीय सभ्यता के साथ साथ हिंदी के प्रचार प्रसार एवं उसके संवर्धन का भी साधन है। यह अपने इन दोनों उद्देश्यों पर निरंतर प्रयासरत है और एक बड़े माध्यम के रूप में कार्य कर रही है। हिंदी सिनेमा ने एक्शन ग्लैमर एवं सस्पेंस के साथ ही वैश्विक परिदृश्य पर भारतीय सभ्यता का प्रचार प्रसार किया है। हमारा यह शोध पत्र हिंदी सिनेमा के इन्हीं प्रभावों के समाज मनोवैज्ञानिक अध्ययन पर आधारित है। समाज मनोवैज्ञानिकों का मानना है कि हम जब भी किसी उद्दीपक के संपर्क मे आते है तो हमारा व्यव्हार उस उद्दीपक के प्रति तीन तरह की अन्तः क्रिया में से एक पर हो सकता है | पहला सकारात्मक अन्तः क्रिया, दूसरा नकारात्मक अन्तः क्रिया, तीसरा तटस्थ अन्तः क्रिया। हिंदी सिनेमा के नकारात्मक एवं सकारात्मक प्रभावों को देखते हुए किसी ने लिखा कि - **'एक परदे का रंगमंच दिखा, कइयों को बेपर्दा कर दिया,**

झूठ में सच, सच में झूठ का रंग भर दिया,
कुछ को सिखाया इंसानियत, कुछ के दिल मे नफरत भर दिया।'

वास्तविकता मे हिंदी सिनेमा ने लोगों को ना सिर्फ भारत में हंसना, बोलना और प्यार करना सिखाया बल्कि पूरे विश्व को समरसता के सूत्र में पिरोया है। विश्व के कई राष्ट्रों में हिंदी सिनेमा के नए पुराने सारे संस्करण बहुत लोकप्रियता के साथ देखे जाते हैं और इसको विशेष सम्मान प्राप्त है। मानव व्यवहार परिमार्जन में इनका विशेष स्थान है। हिंदी सिनेमा का संवर्धन हिंदी और हिंदुस्तान के लिए अतिआवश्यक है। क्योंकि इसके संवर्धन में ही दोनों का स्वतः संवर्धन समाहित है।

हिंदी सिनेमा का मनोवैज्ञानिक परिप्रेक्ष्य

दर्शको पर फिल्म के समाज मनोवैज्ञानिक प्रभाव को देखते हुए मद्रास के फिल्म सेंसर बोर्ड ने युवा पीढ़ी पर फिल्मों के अच्छे -बुरे प्रभाव जॉच हेतु एक समिति प्रश्नावली आधार पर बनायी। हिंदी फिल्मो के लिए सेंसर बोर्ड बनने में आचरण, कर्तव्य ,ज्ञान , दायित्य आदि से जुड़े प्रश्नों की सूची बनाई गई जो पूर्ण रूप से मनोवैज्ञानिक थी। यह प्रयास केवल भारत में ही नहीं किया गया अपितु अनेक यूरोपीय देशो में सोलह वर्षों से कम उम्र के लिए सिनेमा देखने पर पाबंदी लगायी लगायी। ऐसा इस लिए किया गया क्युकी इस उम्र के बच्चो पर सिनेमा का समाज मनोवैज्ञानिक प्रभाव ज्यादा पड़ता पाया गया। इसके बाद भी सिनेमा के बढ़ते प्रभाव का असर पूरे देश एवं समाज पर पड़ रहा है ।

"कुछ लोगों का मानना है कि सिनेमा समाज के लिए अहितकर है एवं इसके कारण अपसंस्कृति को बढ़ावा मिलता है । समाज में फिल्मों के प्रभाव से फैली अश्लीलता एवं फैशन के नाम पर नंगेपन को इसके उदाहरण के रूप में प्रस्तुत किया जाता है, किन्तु सिनेमा के बारे में यह कहना कि यह केवल बुराई फैलाता है, सिनेमा के साथ अ अन्याय है। सिनेमा का प्रभाव समाज पर कैसा पड़ता है, यह समाज की मानसिकता पर निर्भर करता है । सिनेमा में प्रायः अच्छे एवं बुरे दोनों पहलुओं को दर्शाया जाता है । समाज यदि बुरे पहलुओं को आत्मसात करे, तो इसमें भला सिनमा का क्या दोष है।"[8]

वही दूसरी तरफ इसमें कोई संदेह नही की नंदगोपाल सिंह सहगल ने भारतीय सिनेमा के बढ़ते प्रभाव पर एक सकारात्मक बिंदू अपने लेख 'भारतीय चलचित्र' नामक शोध पत्र जो 'चाँद' पत्रिका में लखनऊ से जून, 1937 प्रकाशित हुआ । सहगल ने हिन्दी का रंगमंच व सिनेमा की चर्चा करते हुए लिखते हैं कि " भारतीय हिंदी सिनेमा के कारण हिन्दी को राष्ट्रभाषा का पद कभी ना कभी अवश्य प्राप्त हो सकता है। यही नहीं इसके कारण भारतीय सभ्यता का प्रचार सम्पूर्ण विश्व में हो सकता है साथ ही भारतीय नृत्य और कला को दूसरे देशो में दुसरे रूपों में लोकप्रिय होने का अवसर मिल सकता है।

भारतीय फिल्म का प्रारंभ मूलतः धार्मिक रहा, उस समय ऐसे कथानक बनाये गए जिनसे भारतीय जनमानस एवं दर्शको में पूर्व ज्ञान था एवं वे पूर्व से ही इससे परिचित थे। किन्तु तीसरे दशक के प्रारंभ में बोलती हुई फिल्मों के निर्माण में चर्चित धार्मिक कथानकों के साथ ही जागृत समाज की अभिव्यक्ति की फिल्म दिखाने का प्रयास प्रारंभ हुआ। जो हिंदी फिल्मो की लोकप्रियता को नया आयाम देने के लिए पर्याप्त थी। "वे एक फिल्म में अनेकों प्रकार के सामाजिक मुद्दे दिखाते हैं और यह लोगों को सीधे प्रभावित करता है। यह उन्हें सोचने और कुछ करने में मदद करता है।"[9] विभिन्न मुद्दों जैसे विदेशी नियंत्रण, राजनीतिक मुद्दों, सांस्कृतिक क्रान्ति के फलस्वरूप समाज के बदलते समाजशास्त्र और मनोविज्ञान की कूट अभिव्यक्ति की स्पस्ट झलक हिंदी सिनेमा में मिलना शुरू हुई। हिंदी फिल्मो ने लोगो में देश के प्रति मर मिटने की भावना, लाने का प्रयाश शुरू किया। "अब समाज पर फिल्मों का इतना प्रभाव या यह कहने नौजवान पीढ़ी पर पड़ा की वह वही करने लगे जो फिल्मों मे होता है। मुझे याद आता है एक इसी प्रकार का किस्सा। एक फिल्म मे जैकी श्राफ मैकेनिक बने थे और एक अमीर लड़की जो अपनी कार ठीक कराने आती है, दोनों प्यार मे डूब जाते हैं। अब उन्ही दिनो की बात है, हमारे पड़ोस मे एक डाक्टर के घर के बाहर सड़क पर एक स्कूटर मैकेनिक अपनी दुकान लगा कर काम करता था और डाक्टर की बेटी अपना स्कूटर उससे ठीक करवाती थी, एक दिन दोनों घर छोड कर भाग गए।"[10]

हिंदी सिनेमा का समाज पर सकारात्मक प्रभाव

हिंदी सिनेमा ने एक ऐसी लहर पैदा की जिसने भारतीय समाज के जन मानस मे देश, समाज एवं परिवार के प्रति पूर्व त्याग, निष्ठा, बलिदान आदि भावपूर्ण फिल्में बनायी गयी जिसने हिंदी सिनेमा की लोकप्रियता को जन जन तक फैलाया। हिंदी सिनेमा का ऐसा प्रयास एक मनोवैज्ञानिक पहल ही थी। जो आज के समाज के लिए भी उपयोगी है।

देश के स्वतंत्रता होने के बाद भारत के नव निर्माण के लिए सामंतशाही, मालिक, मजदूर, कामगार, इत्यादि के संघर्षो पर बहोत सी फिल्मे बने गई। ऐसी फिल्मो ने तात्काली समाज में व्याप्त कुरीतियों के प्रति लोगो को जागरूक किया एवं समाज के हर वर्ग को अंधविश्वास से दूर करने का प्रयाश किया। हिंदी सिनेमा का ऐसा कार्य मनोवैज्ञानिक

रूप से सकारात्मक एवं सराहनीय कार्य रहा। "सिनेमा साहित्य की ही एक विधा है। सिनेमा को भी उन्हीं तकाजों को पूरा करना चाहिए जो दूसरी साहित्यिक विधाएं पूरी करती हैं। सिनेमा प्रचार या प्रोपेगेंडा नहीं है। वह अपने दर्शक को सुख को सुख प्रदान करता है और इस सुख से वह समाज को स्वस्थ बनाने की लड़ाई लड़ता है। जो फिल्म इस कर्तव्य का निर्वाह नहीं करती, समझ लेना चाहिए कि उसमें कहीं न कहीं कोई त्रुटि है।"[11] उस समय मदर इंडिया ऐसी सशक्त हिंदी फिल्म बनी जिसने एक तरफ भारतीय 'लोक-संस्कृति' की वास्तविकता को प्रस्तुत किया। इसी दौरान भारतीय समाज सांस्कृतिक मूल्यों, परिवार मित्रता आदि संबंधों में मधुरता को अनेक चल चित्रों के माध्यम से चित्रित करते हुए गुलजार, ऋषिकेष मुखर्जी, वासु भट्टाचार्य जैसे निर्देशकों ने घटनाओ की यथार्थता को समझकर अपनी सशक्त कलात्मक फिल्म अभिव्यक्तियाँ प्रस्तुत की जो नविन भारतीय समाज के सृजन में सहयोगी रही।

हिंदी सिनेमा का समाज पर नकारात्मक प्रभाव

भारत देश की आजादी के बाद पाले गये स्वराज्य के स्वप्न का भ्रम धीरे-धीरे भारतीय जनता की आंखों में चुभने लगा था। पहले गोरे अंग्रेज मालिक थे, अब अपने ही रक्त, वर्ण के काले भारतीय अमीर मालिक बन गये थे। भारतीय समाज में ग्रामों से शहरों की ओर पलायन निरंतर बढ़ने लगा। शिक्षा एवं रोजगार प्राप्ति के लिए आजाद भारत का किसान खेतिहर होना नहीं चाहता था। वह भी अपने बच्चों को ऊंची रोजगारपरक शिक्षा दिलाकर हाथ में कलम पकड़ने वाले प्रसाशनिक अधिकारी बनाने का ख्वाब पालने लगा। प्रतिस्पर्धात्मक जीवन की जद्दो जहद, शहर का व्यक्तिवादी, असहयोगी और आत्माविहीन माहौल तथा रोजगार की तलाश नें युवाओ में उनमे कुंठा और तनाव को पैदा किया । शहरी जीवन की भागदौड़ भरी, अस्त-व्यस्त जीवन शैली, प्रशासनिक लापरवाही, लालफीताशाही, नौकरशाही, अयोग्य पात्रों को मिलती सफलता ने युवा मन में आक्रोश भरना शुरू कर दिया । भारतीय जनमानस की इन्ही भावनात्मक अभिव्यक्तियों को फिल्म में सजीव होता देख आक्रोशित मन क्षणिक सुखवाद में डूबता चला गया। जंजीर, शोलें, त्रिशूल, मुकद्दर का सिकंदर, अंधाकानून, अर्धसत्य, अंकुश, अंकुर, सात खून माफ, माफिया, कोयला, बैन्डिट क्वीन, शंघाई, राजनीति, चक्रव्यूह, आदि फिल्मों को इसी भारतीय युवा मन के आक्रोशित मनो भावों का चित्रण करती हैं।

हिंदी फिल्मों में अमीर लड़की, गरीब लड़का, वर्ग, जाति, धर्म, संस्कार स्तर आधारित मतभेदों पर परिवार एवं समाज का विरोध, मारधाड़, हिंसा तथा प्रेम न पाने पर बलात्कार, यौन-हिंसा हॉलाकि यह कुत्सित प्रेम भाव हिंदी फिल्मों में खलनायकों तक ही सीमित रहा। आदि द्वारा स्त्री प्राप्ति यही सिनेमाई प्रेम का सुपरहिट फार्मूला संभवतः आज तक है। फिर भी इस दौरान शुद्ध प्रेम पर आधरित फिल्मों की चर्चा करें तो सुजाता, बन्दिनी, अमृत, देवदास, वीरजारा, जैसी फिल्मों भी हैं जो जीवन के अंतिम समय तक यथार्थ प्रेम का एकभाव लिए रहती हैं।

"सिनेमा दुनिया भर के हर आयु वर्ग के लोगों के मनोरंजन का एक प्रमुख स्रोत रहा है। फिल्मों की विभिन्न शैलियों का निर्माण किया जाता है और ये विभिन्न तरीकों से जनता को प्रभावित करती हैं। चूंकि फिल्में सभी द्वारा खोजी जाती हैं, वे समाज को बहुत प्रभावित करते हैं। यह प्रभाव नकारात्मक और सकारात्मक दोनों हो सकते हैं।"[12]

निष्कर्ष:

सिनेमा समाज की मनोभावों की अभिव्यक्ति का साधन है। "चलचित्र ज्ञान के भी स्त्रोत होते हैं। अनेक देशों की भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा धार्मिक विचारधाराओं को इनसे जाना जा सकता है। अनेक वैज्ञानिक अनुसंधानों एवं प्रयोगों को भी समझा जा सकता है। प्राकृतिक दृश्यों का आनंद भी इनसे मिलता है।"[13] वर्तमान समय में कम से कम समय में अधिक से अधिक बॉक्स ऑफिस कलेक्शन की चाह ने कब धीरे धीरे भारतीय आम जनमानस को भावना, मूल्य, संस्कार के प्रति तटस्थ और उदासीन बना दिया शायद उसे भी पता नहीं । लेकिन आज आवश्यकता इस बात की भी है कि उपनिवेशवाद, डॉलर की चमक, ओवरसीज मार्केट कलेक्शन, भारतीय दर्शकों की थियेटर मॉल में उमड़ती भीड़ के बीच दर्शक की संवेदना कितनी जागृत है इस बात का भी मूल्यांकन हो , कि आज संवाद का सबसे सशक्त कलात्मक माध्यम सिनेमा का रचनात्मक प्रभाव मृत प्राय हो चुका है। इसलिए आवशयक है की हिंदी फिल्मो में नए आयामों को आत्मसात करते हुए उसे उसे ज्यादा से ज्यादा समाजोपयोगी बनाया जाये।

संदर्भ ग्रंथ:

1. जी न्यूज़ : डर का मनोविज्ञान-डर का मनोविज्ञानहैं करते पसंद क्यों देखना फिल्म हॉरर हम :? इन्टरनेट विषयवस्तु https://zeenews.india.com/hindi/science/psychology-of-fear-why-do-we-love-watching-horror-movies/271205

2. रीना जी सिने ,Hindi library India :मा और समाज पर निबंध । Essay on Cinema and Soci etyइन्टरनेट विषयवस्तु कुमार गौरव : जीवन में सिनेमा के प्रभाव पर निबंध, इन्टरनेट विषयवस्तु, हिंदी की दुनिया डॉट काम 06 Oct 2022 https://www.hindikiduniya.com/essay/essay-on-impact-of-cinema-in-life/

3. इन्द्रेश कुमार उनियाल : हिन्दी सिनेमा का समाज पर प्रभाव, इन्टरनेट विषयवस्तु, नवभारत टाइम्स 18 Apr 2016 https://readerblogs.navbharattimes.indiatimes.com/JaiJawanJaiKisan/%E0%A4%B9-%E0%A4%A8-%E0%A4%A6-%E0%A4%B8-%E0%A4%A8-%E0%A4%AE-%E0%A4%95-%E0%A4%B8%E0%A4%AE-%E0%A4%9C-%E0%A4%AA%E0%A4%B0-%E0%A4%AA-%E0%A4%B0%E0%A4%AD-%E0%A4%B5/

4. डॉ 0 मंजू रानी : सिनेमा और समाज, अन्तर्संबंध एवं प्रभाव, मासिक पत्रिका गर्भनाल, 01 Jul 2021, https://www.garbhanal.com/sinema-aura-samaja-anatarasanbandha-evan-parbhava

5. विकास सिंह : सिनेमा के प्रभाव पर निबंध, द इंडियन वायर 03 Aug 2019, इन्टरनेट विषयवस्तु, मोटी वेसनल स्टोरीज इन हिंदी डॉट कॉम : सिनेमा के लाभ और हानि व सिनेमा का समाज पर प्रभाव https://www.motivationalstoriesinhindi.in/2017/03/cinema-se-labh-or-hani.html

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० और महिला सशक्तिकरण

माया कनासे
सहायक प्राध्यापक (समाजशास्त्र) शा. महाविद्यालय, मेहंदवानी जिला डिंडोरी

सारांश —
वर्तमान समय में वैश्विक स्तर पर शिक्षा के क्षेत्र में कई परिवर्तन हो रहे हैं। भारतीय शिक्षा को इसके लिए उपयोगी बनाने, शिक्षा की गुणवत्ता बढ़ाने, नवाचार और अनुसंधान को बढ़ावा देने के लिए रोजगार केन्द्रित शिक्षा नीति को लगभग ३४ वर्षों के बाद लागू किया गया है, जिसमें शिक्षा के सभी स्तरों पर महत्वपूर्ण परिवर्तन किए गए हैं। इन सभी पहलुओं के साथ ही साथ महिलाओं के लिए भी इस शिक्षा नीति में प्रावधान किए गए हैं, जो उन्हें सशक्तता प्रदान करेंगे।

शब्द कुंजी — शिक्षा नीति, गुणवत्ता, कौशल, सशक्तिकरण।

उद्देश्य —
प्रस्तुत शोध—पत्र का मुख्य उद्देश्य राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में महिला सशक्तिकरण हेतु किए गए प्रावधानों का अध्ययन करना है।

परिकल्पना—
प्रस्तुत शोध—पत्र हेतु निम्न परिकल्पना परिकल्पित की गई है —
'नवीन राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के माध्यम से महिला सशक्तिकरण संभव हो पाएगा।'

अध्ययन पद्धति —
प्रस्तुत शोध—पत्र को पूर्ण करने के लिए द्वैतीयक स्त्रोतों का उपयोग किया गया है। शोध—विषय से संबंधित जानकारी विभिन्न समाचार पत्र—पत्रिकाओं, शोध—पत्रों एवं सरकारी दस्तावेजों से एकत्र की गई है।

स्वतंत्रता के पश्चात् भारत सरकार ने १९८६ एवं १९८६ में शिक्षा लागू की थी, जिसमें आंशिक संशोधन १९९२ में भी किया गया था। वर्ष २००९ में संविधान में संशोधन कर शिक्षा का अधिकार अधिनियम लाया गया जिसका उद्देश्य ६ से १४ वर्ष के बच्चों को प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य रूप से उपलब्ध कराना था। शिक्षा प्रणाली में गुणात्मक सुधार लाने के लिए समय—समय पर कई आयोग और समितियों का गठन किया गया। वर्तमान समय की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए एक नवीन शिक्षा नीति की आवश्यकता अनुभव की गई और व्यापक विचार—विमर्श और सुधारों के उपरांत एक नवीन शिक्षा नीति लागू की गई, जिसे **राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०** के नाम से जाना जाता है। इसी के साथ ही मानव संसाधन विकास मंत्रालय का नाम बदलकर शिक्षा मंत्रालय कर दिया गया है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति में विद्यालयीन स्तर पर पाठ्यक्रम और मूल्यांकन प्रणाली में कई सुधार किए गए हैं साथ ही उच्च शिक्षा के पाठ्यक्रम में परिवर्तन किया गया है। कौशल विकास और करीकुलर एक्टिविटी के साथ ही महिलाओं को सशक्त करने हेतु कुछ विशेष प्रावधान भी किए गए हैं। आज भी देश में महिलाओं के सामाजिक—आर्थिक सशक्तिकरण की आवश्यकता अनुभव की जा रही है। जब तक महिलाओं को शिक्षा प्राप्त नहीं होगी तब तक महिलाओं के सशक्तिकरण की कल्पना करना व्यर्थ ही होगा। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में बालिकाओं को शिक्षा के क्षेत्र में आने वाली कठिनाईयों का अनुभव कर उन्हें दूर करने का प्रयास किया गया है और इस दिशा में निम्न प्रयास किए गए हैं —

विद्यालय स्तर पर किए गए प्रयास—
(१) पूर्व से संचालित कस्तूरबा गांधी विद्यालय को और अधिक सशक्त किया जाएगा और सामाजिक—आर्थिक रूप से पिछड़े वर्ग की बालिकाओं को गुणवत्तापूर्ण शिक्षा प्रदान करने के लिए इन विद्यालयों को कक्षा १२वीं तक बढ़ाया जाएगा, जिससे अधिक से अधिक संख्या में ग्रामीण और पिछड़े वर्ग की बालिकाओं को शिक्षा प्राप्ति में आने वाली बाधाएँ दूर हो सकेंगी। राष्ट्रीय शिक्षा नीति के अध्याय तीन में बालिकाओं के लिए सुरक्षित छात्रावास और यातायात के साधनों को उपलब्ध कराने का प्रावधान किया गया है।

(२) ग्रामीण अंचलों, पहाड़ी और दुर्गम क्षेत्रों, दूरदराज क्षेत्रों में जहाँ विद्यालय अधिक दूरी पर स्थित हैं, वहाँ पर नि:शुल्क बालिका छात्रावासों का निर्माण किया जाएगा और उनकी सुरक्षा के समुचित प्रबन्ध किए जाएँगें।

(३) नई शिक्षा नीति में यह भी प्रावधान किया गया है कि विद्यालयों में नामांकित सभी विद्यार्थी विशेषकर बालिकाएँ, किशोरों द्वारा किए जाने वाले उत्पीड़न, भेदभाव, बालिकाओं के अधिकारों का हनन आदि जैसे मामलों का उल्लंघन किए जाने पर बालिकाओं को प्राथमिकता प्रदान की जाएगी।

(४) विद्यालयों में बालिकाओं के लिए सशक्त वातावरण निर्मित करने के साथ ही भौतिक सुविधाएँ जैसे स्वच्छता, शौचालय आदि का विशेष ध्यान रखा जाएगा। सह–शिक्षा वाले विद्यालयों में बालिकाओं के लिए पृथक शौचालय की व्यवस्था की जाएगी साथ ही उनकी सुरक्षा का भी ध्यान रखा जाएगा।

(५) नई शिक्षा नीति में व्यावसायिक विषयों के साथ स्थानीय भाषाओं, चित्रकला, संगीत, कविता, कहानी, नाटक, इनडोर–आउटडोर खेल गतिविधियों, कठपुतली, संगीत आधारित गतिविधियों को सम्मिलित किया जाएगा जिससे विद्यार्थियों विशेषकर बालिकाओं में रूचि उत्पन्न होगी और वे विद्यालय से जुड़ी रहेंगी।

(६) राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में यह प्रावधान किया गया है कि सामाजिक और आर्थिक रूप से वंचित वर्ग की शिक्षा के लिए समुचित सरकारी निधि का निर्धारण किया जाएगा। सामाजिक–आर्थिक रूप से वंचित छात्राओं को और अधिक वित्तीय सहायता और छात्रवृत्तियाँ उपलब्ध कराई जाएगी।

उच्चतर शैक्षणिक स्तर पर किए गए प्रयास –

(१) उच्च शिक्षा स्तर प्रवेश प्रक्रिया में जेंडर संतुलन को बढ़ावा देने का प्रयास किया जाएगा। इस बात के विशेष प्रयास किए जाएँगे की प्रवेशित विद्यार्थियों में बालिकाओं की संख्या अधिक से अधिक हो।

(२) शैक्षणिक परिसर में बालिकाओं को विशेष रूप से सुरक्षा उपलब्ध कराई जाएगी। इस हेतु शैक्षणिक संस्थान में बालिकाओं के साथ किए जाने वाले भेदभाव और उत्पीड़न के लिए बनाए गए नियमों का सख्ती से पालन किया जाएगा और बालिका शिक्षा हेतु अनुकूल वातावरण का निर्माण किया जाएगा।

(३) उच्च शिक्षण संस्थाओं को सॉफ्ट स्किल्स सहित विभिन्न कौशलों तथा लोक विधाओं में सीमित अवधि के सर्टिफिकेट कोर्स करवाने की भी अनुमति होगी, जिससे उच्च शिक्षण संस्थाओं में महिलाएँ अपनी रूचि और सुविधा के अनुरूप कौशल प्राप्त कर सकेंगी।

(४) महिलाओं को आत्मनिर्भर बनाने के लिए व्यावसायिक शिक्षा प्रदान करने का प्रावधान किया गया है। यह शिक्षा प्राथमिक स्तर से उच्चतर स्तर तक रहेगी, जिसमें छात्र विशेषकर महिलाएँ किसी एक व्यवसाय से जुड़े कौशल को चुनकर आत्मनिर्भर बन सके।

(५) राष्ट्रीय शिक्षा नीति में मल्टीपल एंट्री एवं एक्जिट व्यवस्था को अपनाया गया है। इसके अनुसार ३ या ४ वर्ष के स्नातक कार्यक्रम में छात्र कई स्तरों पर पाठ्यक्रम को छोड़ सकते हैं – एक वर्ष के पश्चात् प्रमाण–पत्र, दो वर्ष के पश्चात् एडवांस डिप्लोमा, तीन वर्ष के पश्चात् स्नातक की डिग्री और चार वर्षों के पश्चात् शोध के साथ स्नातक। इसी के अनुसार उन्हें उपाधि या प्रमाण–पत्र प्रदान किया जाएगा। यह सुविधा छात्र और छात्राओं के लिए समान रूप से है, किन्तु इसका अत्यधिक लाभ छात्राओं को प्राप्त होगा जो कई पारिवारिक कारणों, विवाह होने या अन्य कारणों से अपना अध्ययन बीच में ही छोड़ देती हैं। इस प्रकार उच्च शिक्षा में महिलाओं की भागीदारी जो अभी बहुत कम रहती है, उसे बढ़ाने का प्रयास किया जाएगा।

(६) राष्ट्रीय शिक्षा नीति महिलाओं की शिक्षा की पूर्णता पर विशेष बल देती है। नवीन स्नातक पाठ्यक्रम को महिलाएँ पूरा करे या न कर पाए, किन्तु उन्होंने जितना भी अध्ययन किया है, उनके पास उनकी उपलब्ध डिग्री एक महत्वपूर्ण दस्तावेज होगा, जिससे वे उस स्तर पर नौकरी या रोजगार के लिए सक्षम हो सकेंगी।

(७) राष्ट्रीय शिक्षा नीति में एकेडेमिक बैंक ऑफ क्रेडिट एंड स्किल डेवलपेंट की सुविधा प्रत्येक महिला को आर्थिक रूप से स्वतंत्र बनाने में सहायक होगी।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में महिलाओं की शिक्षा में आने वाली बाधाओं का समुचित अध्ययन कर उन्हें दूर करने का प्रयास किया गया है। यह कदम महिलाओं की शिक्षा में भागीदारी बढ़ाएगा। कई महिलाएँ अपनी पारिवारिक आर्थिक स्थिति ठीक नहीं होने के कारण पढ़ाई बीच में ही छोड़ देती हैं, क्योंकि वे समय पर फीस जमा नहीं कर पाती हैं, पाठ्यपुस्तकें, गणवेश, जूते आदि खरीद नहीं पाती हैं। कई महिलाएँ अपने परिवार की आर्थिक स्थिति में सहयोग करने के लिए घरेलू आर्थिक कार्यों में उन्हें सहयोग भी करती हैं, इस कारण वे अध्ययन नहीं कर पाती हैं। नई शिक्षा नीति में जेंडर समावेशी कोष राज्यों को उपलब्ध कराया जाएगा जिससे उनको ऐसी नीतियों, योजनाओं, कार्यक्रमों आदि को लागू करने में सहायता मिलेगी, साथ ही महिलाओं को शैक्षणिक परिसर में अधिक सुरक्षापूर्ण वातावरण उपलब्ध हो सकेगा। आज के समय में अपराध की बढ़ती घटनाओं के संदर्भ में अभिभावकों को बालिकाओं की सुरक्षा की चिंता अधिक रहती है। इस शिक्षा नीति में बालिकाओं की सुरक्षा के समुचित प्रबंध किए गए हैं, इससे विद्यालयों में उनका प्रवेश निश्चित रूप से बढ़ेगा।

निष्कर्ष —

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० वर्तमान समय के लिए आवश्यक थी। इस शिक्षा नीति में विद्यालयीन और महाविद्यालयीन स्तर पर आमूलचुल परिवर्तन किए गए हैं, जिससे शिक्षा का स्तर उच्च होगा और उसमें गुणात्मक सुधार की अपेक्षा भी की जा सकती है। महिलाओं के लिए किए गए प्रावधानों से निश्चित ही इसके सकारात्मक प्रभाव हमें निकट भविष्य में देखने को मिलेंगे। बालिकाओं और महिलाओं की शिक्षा में भागीदारी बढ़ाने और उन्हें व्यावसायिक शिक्षा प्रदान कर आत्मनिर्भर बनाने में राष्ट्रीय शिक्षा नीति में कई पहलुओं का विस्तार से समावेश किया गया है। शिक्षा के सभी स्तरों पर लिंग–संतुलन, दूरदराज के ग्रामीण अंचलों में विद्यालय और छात्रावासों का निर्माण, सामाजिक–आर्थिक रूप से कमजोर वर्ग की महिलाओं को गुणात्मक शिक्षा उपलब्ध कराने एवं शैक्षणिक परिसरों में उनको विशेष रूप से सुरक्षा उपलब्ध कराए जाने के कारण यह शिक्षा नीति महिला सशक्तिकरण की दिशा में महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह करेगी।

संदर्भ–

१. https://thesimplehelp.com

2. https://pmmpdiyojnay.in

३. राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२०, मैन्युअल, मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार

४. आहूजा राम, भारतीय समाज, रावत पब्लिकेशन, जयपुर, २०००

५. भारत २०२२, सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नई दिल्ली

संविधान एक गतिशिल आणि जिवंत दस्तऐवज

डॉ. रमेश वाघमारे

सहाय्यक प्राध्यापक, लोक प्रशासन विभाग प्रमुख, गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड जिल्हा जालना.

प्रस्तावना :

भारतीय संविधान निर्मात्यांनी अथक परिश्रम घेऊन देशाला एक मौलीक असा ठेवा दिलेला आहे. संविधान एक मौलिक कायदा आहे, जो देशाला संचलित करण्यासाठी म्हणजेच सरकारच्या विविध घटकांची रूपरेखा आणि कार्यप्रणाली तथा, नागरिकांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी नियम /संहिता दर्शवीत असते. प्रत्येक स्वतंत्र राष्ट्राला आपले एक संविधान असते, जे लिखित असो अथवा अलिखित, ते सरकारच्या तिन्ही घटकाचे म्हणजेच कार्यकारी मंडळ, कायदे मंडळ आणि न्यायमंडळ यांचे निर्माण व कार्य आणि संचलन तसेच त्यांचे अधिकार व जबाबदारी निश्चित करण्याचे कार्य करते. कोणत्याही देशाच्या संविधानाला त्या देशाचा आत्मा म्हटले जाते, कारण संविधानामध्येच त्या देशाची मूळ भावना व कर्तव्य निहित असतात. संविधान निर्मात्यांनी संविधान निर्माण करण्यासाठी जगातील अनेक राष्ट्राच्या संविधानाचा अभ्यास केलेला आहे. संविधान लिखीत असो किंवा अलिखित, शिवाय संविधानामध्ये भूतकाळातील अनुभव, वर्तमान काळातील स्थिती आणि भविष्यात निर्माण होणारे अनेक विविध प्रश्न यांचा विविध अंगी अभ्यास करून एक गतीशिल आणि जिवंत दस्तावेज निर्माण केलेला आहे . अनेक राजवटी, सरजांमशाही, साम्राज्यशाहीची असलेली सत्ता, यामुळे या प्रदेशातील जनतेची होणारी पिळवणूक व भौतिक/ नैसर्गिक संसाधनाची अतोनात केलेली लूट, यामुळे झालेली देशाची दैनिय अवस्था यावर भविष्यात कायद्याद्वारे मर्यादा घालण्यासाठी संहिता तयार करण्याचे कार्य केले गेले.भारत हा विविधतेने नटलेला देश मानला जातो, या देशात विविध जाती, धर्माचे, पंथाचे लोक राहतात, तसेच विविध संस्कृतीचे जतनही केले जाते. सर्व घटकांना एकत्रित बांधून ठेवणारा एक गतिशील स्वरूपाचा दस्तऐवज या संविधानाच्या माध्यमातून तयार केलेला आहे.संविधान निर्मात्यांनी भविष्यात होणाऱ्या बदलाचा दूरदृष्टीकोणातून अभ्यास करून त्याचे पूर्ण प्रतिबिंब संविधानात अधोरेखित केलेली आहेत. म्हणूनच आज 75 वर्षानंतर ही संविधानाला कुठलाच धोका निर्माण झालेला नाही. जरी संविधान बदलविण्याची भाषा केली जात असली तरी त्यामध्ये सुधारणा केली जाईल, परंतु संविधानाच्या मूळ संरचनेला धक्का लावता येणार नाही, हे खरे संविधानाच्या गतीशीलतेचे व जिवंतपणाचे लक्षण आहे.

कोणत्याही लोकशाही राष्ट्राचा मुख्य आधार हा संविधान असतो . यामध्ये देशातील महत्वपूर्ण व्यक्ती द्वारा राष्ट्राचे प्रशासन चालविण्यासाठीच्या नियमाचे नियमन केले जाते. ज्यामुळे सत्तेचा दुरुपयोग रोखला जाऊ शकतो. संविधान हे जनतेच्या, समाजाच्या बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलत व विकसित होत असते. मानवाच्या जीवनात वास्तविक अर्थ भरीत असते. संविधान व्यक्तीच्या जीवनात मूलभूत अधिकाराला एक मौलिक अधिकार म्हणून सुनिश्चित करतो. संविधानाची निर्मिती ही भारतातील लोकांच्या गरजा व अधिकार लक्षात घेऊनच भारतीय नागरिकांनीच बनविलेला आहे, ना की इतर कोणाकडून किंवा कोण्या राष्ट्राकडून किंवा सत्तेकडून सोपीविलेले नाही.

संविधान निर्मात्यांची भूमिका ही दूरदर्शीपणाची होती, कारण वर्तमान काळातील संदर्भ, भविष्यकाळातील बदल लक्षात घेऊनच तिची रचना केलेली आहे. शिवाय संविधानाच्या वैशिष्ट्यामध्ये संविधानाची ताठरता व लवचिकता यांना प्राधान्य दिले आहे. त्यातूनच संविधान निर्माण कतत्याचे महत्त्व लक्षात येते. याशिवाय भारतीय संविधानामध्ये वेळ काळानुरूप परिस्थिती आणि गरजेनुसार बदलण्याची तरतूद देखील केलेली आहे. त्यामुळे यामध्ये जिवंतपणा राहतो . दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्राचा विचार करता म्हणजेच भारतासारख्या राष्ट्राचा विचार करता,

या सर्व घटना, शासन , प्रशासन आणि नागरिकांची स्थिती विचारात घेऊन एका राष्ट्राला नियंत्रित व व्यवस्थितरित्या संचलित करण्यासाठी काही नियम आणि संहिता ही संविधानाद्वारे तयार केली जाते, आणि ती केली गेली. शिवाय एखाद्या राष्ट्राचे संविधान बनविले म्हणजे त्यात बद्दलच झाले नाही पाहिजेत, किंवा बदल करण्याची आवश्यकताच नाही असे नसून, या संविधानात संविधान निर्मात्यांनी काळाच्या पुढच्या गरजा ओळखून यामध्ये भरीव अशी मौलीक ठेवा दिलेला आहे. प्रस्तुत शोध - निबंधामध्ये संविधानाची म्हणजे काय, जागतिक- ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि तो एक गतिशील जिवंत दस्तावेज कसा आहे याचा मागोवा घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये संविधान म्हणजे काय जाणून घेणे. संविधान हे गतिशील दस्तावेज कसा आहे समजून घेणे हा या शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर करण्यात येणार आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व प्रकाशित साहित्य, जर्नल्स, मासिके, पक्षीके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट, इत्यादीचा आधार घेतला जाणार आहे.

संविधान म्हणजे काय :-

"संविधान म्हणजे केवळ काही नियम किंवा कायद्याचे जाळे किंवा प्रक्रिया नव्हे, तर ते एक शासन स्थापन करण्यासाठीची नैतिक बांधिलकी (Moral Commitment) आहे."

"संविधान एक मौलिक कायदा आहे जो देशाला संचलित करण्यासाठी म्हणजे सरकारच्या विविध घटकांची रुपरेखा आणि कार्यप्रणाली हिताचे रक्षण करण्यासाठी नियम संहिता दर्शवित असते"

अशाप्रकारे प्रत्येक संविधान हे देशातील सर्व यंत्रणा व व्यवहाराला नियंत्रित करणारी असल्यामुळे त्यास देशाचा आत्मा देखील म्हटले जाते. पर्यायाने त्यास सर्व देशवासीयांच्या जीवन व्यवहाराशी जोडले जाते.

गतिशील किंवा जिवंत दस्तावेज म्हणजे काय?

भारताचे संविधान हे केवळ कायदा, नियम यांचा संग्रह नसून तो या देशातील व्यक्तीला केंद्रस्थानी माणून स्वातंत्र्य आणि समतेची आस धरणारा एक जिवंत गतिशील दस्तावेज आहे. भारतीय संविधान न्यायालयीन निकाल व राजकीय वर्तन व्यवहार या दोन्ही कारणामुळे संविधानाच्या परिपक्वतेचे आणि लवचिकतेचे दर्शन घडविलेले आहे. त्यामुळे आपले संविधान केवळ कायद्याचे एक जाड पुस्तक न राहता एक जिवंत दस्ताऐवजाच्या स्वरूपात विकसित झालेले आहे. या संविधानाला जिवंत दस्तावेज बनविण्यासाठी तीन बाबी महत्वपूर्ण आहेत. यामध्ये संविधान संशोधन, विस्तारपूर्वक खंड आणि सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल. अनुभव आणि दूरदृष्टीच्या भावनेतून जे संविधान निर्माण केले गेले किंवा बनविले गेले, त्यास जिवंत दस्तावेज मानले जाते. जिवंत दस्तावेज म्हणजे, जिवंत म्हणजे जिव, मनुष्य जेव्हा समस्याचा सामना करतो, तेव्हाच त्यास बदलाच्या परिस्थितीचा मागवा घ्यावा लागतो. संविधानाला जिवंत ठेवण्यामध्ये न्यायपालिकेची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. जर नायपालीकाच राजकारण्यांची बटीक बनली तर मात्र संविधानाचे आणि देशाचे काय होईल हे सांगणे कठीण आहे.

संविधानाची वैशिष्ट्ये :-

भारतीय संविधानाच्या वैशिष्ट्यामधील एक वैशिष्ट्य म्हणजे, भारतीय संविधान हे एक जिवंत दस्तावेज आहे. याचा अर्थ म्हणजे संविधानामध्ये काळानुरूप काही केले जाऊ शकते. यामुळे यास जिवंत दस्तावेज म्हटले गेलेले आहे.

* यास भविष्यकाळात परिवर्तनाला सामोरे जाणारी घटना म्हटलेले आहे. भविष्यात काही समस्या निर्माण झाल्यास दुसरे संविधान न बनविता संशोधन करून यास जिवंत करू शकतो.

* यासाठी हे संविधान काही प्रमाणात लवचिक तर काही प्रमाणात ताठर आहे.

* न्यायिक बाबतीत व राजनीतिक वर्तन व्यवहारांमध्ये आणि अमलबजावणीमध्ये संविधानाने आपली परिपक्वता दर्शविलेली आहे. आपले संविधान हे कायद्याचे एक बंद व जाड पुस्तक नसून एक जिवंत दस्तऐवजाच्या रूपाने विकसित झालेली आहे.

* संविधान निर्मात्यांनी भविष्यात उद्भवणाऱ्या अनेक समस्यांचा दूरदृष्टीने विचार करून अशा प्रकारच्या तरतुदीचा अंतर्भाव केलेला आहे. त्यासाठी संविधान भविष्यातील कोणत्याही आव्हानाचा सामना करण्यास सक्षम आहे.

* आपले संविधान निर्माते हे जाणून होते की, भविष्यात संविधानामध्ये संशोधनाची आवश्यकता पडणार आहे. यासाठी यास पवित्र दस्तावेज मानले. त्याचबरोबर याच लवचिकही बनविले. त्यामुळे यामध्ये आवशयकते नुसार बदल घडून आणले जातील. या वरील संविधानाच्या वैशिष्ट्यांचा महत्व पूर्ण उद्देश म्हणजेच, संविधान हे एक जिवंत आणि गतीशील दस्तावेज आहे, हे सुद्धा एक संविधानाचेच वैशिष्ट्य आहे. यामुळे संविधानाला गतिमान व क्रियाशील करण्याचा महत्त्वपूर्ण उद्देश, या वैशिष्ट्याच्या माध्यमातून स्पष्ट होतो.

जागतिक परिस्थितीचा किंवा पातळीवरचा विचार करता जवळपास सद्यस्थितीत जगामध्ये 200 च्या वर देशांमध्ये संविधान अस्तित्वात आहेत. काही देशाचे संविधान पूर्णतः लिखित किंवा अंशतः लिखित स्वरूपात आहेत. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे लिखित संविधान आहे. त्यामानाने इतर देशाचा विचार करता सोवियत संघाचे संविधान 1918 मध्ये बनवले गेले. त्यानंतर यामध्ये चार वेळा बदल केले गेले न की संशोधन केले. यानंतर सोवियत संघाचे पतन होऊन त्याचे विविध तुकडे झाले. यानंतर रूस ने 1993 मध्ये एक नवीन संविधान बनवले व आजपर्यंत त्यानुसारच कार्यभार चालतो. फ्रान्समध्ये सुद्धा जवळपास पाच वेळेस संविधानामध्ये बदल केले गेले. मात्र भारताने ब्रिटन, अमेरिका, आयर्लंड, रुस, ऑस्ट्रेलिया,जर्मनी इत्यादी राष्ट्राच्या संविधानाचा अभ्यास करून व काही बाबी स्वीकारून तसेच ब्रिटिश शासनाच्या अनेकविध नियमाची प्रेरणा घेऊन संविधान निर्माण केले.

संविधान एक गतिशील व जिवंत दस्तऐवज :-

भारतीय संविधानाचे वर्णन जिवंत दस्तावेज किंवा गतिशील दस्तऐवज असे केले जाते, यांचा अर्थ काय? हे समजून घेणे गरजेचे आहे, जसे एखाद्या सजीवाप्रमाणे संविधान देखील अवतीभोवती घडणाऱ्या विविध घडामोडींना, अनुभवांना प्रतिसाद देत असते. आधुनिक समाजात अनेक बदल होऊ नये आपले संविधान परिणामकारकपणे कार्यरत आहे, याचे कारण म्हणजे तिचा गतिशील पणा आणि जिवंतपणा हे होय. शिवाय ती बदलत्या परिस्थितीला प्रतिसाद देण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असते. गतिशीलता किंवा जिवंतपणा हा संविधानाला निश्चितपणे गतिमान बनवीत असतो.याचे कारण म्हणजे आजपर्यंत देशात अनेक विघातक, अन्यायपूर्वक आणि संविधानाची पायमली करणारे कृत्य, कर्म घडलेले आहेत.शिवाय संविधानात घटनात्मक अधिकारानुसार संशोधन करण्याच्या पद्धतीचा स्वीकार करून आजपर्यंत 107 घटनादुरुस्त्या झालेल्या आहेत, त्या कशा व कोणत्या हेतूने यावर संशोधन होऊ शकते. ते देखील याच संविधानाचे गतीशील व जिवंतपणाचे लक्षण आहे. मुळात संविधानाच्या गतिशीलतेला आणि संशोधनाला राजकीय परिपक्वता अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. देशातील प्रत्येक नागरिकांनी आपली बुद्धिमत्ता व तर्कशक्तीच्या आधारावर संविधानाला योग्य पद्धतीने समजून घेतलेले आहे. व याच परिपक्वतेचा फायदा हा देशासाठी व वेगवेगळ्या घटकांच्या हितासाठी निश्चितपणे झालेला आहे. संविधानामध्ये संशोधन करणे म्हणजे संविधानिक मूलभूत ढाच्याला धक्का न लावता आवश्यकतेनुसार दुरुस्ती केली जाते. आजपर्यंत जवळपास 105 घटनादुरुस्त्या झालेल्या आहेत. यामध्ये राष्ट्रहित, जनहित लक्षात घेऊन हे महत्वपूर्ण संशोधन केले गेले. जगातील अवघ्या सदतीस हजार लोकसंख्या असलेल्या मोनॅको या देशाचे संविधान शब्दसंखेच्या बाबतीत सर्वात लहान आहे. तसेच सॅम मॅरीनो या इवल्याच्या देशाचे संविधान गेल्या चारशे वर्षांहून अधिक काळ टिकलेल्या व लागू असणाऱ्या संविधानामध्ये मोजले जाते.ते लॅटीन भाषेत

लिहिल्या गेलेली आहे. जगातील काही देशाचे संविधान हे अलिखित आहेत. कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया,इर्जाईल,सौदी अरेबिया,न्युजिलंड,इ. कॅनडा जगातील सर्वात शिक्षित मानल्या जाणारा देश आहे, येथेही अलिखित संविधान आहे. अलिखित संविधान असणे म्हणजे शासन कारभार कसा चालतो यावर काही प्रश्न निर्माण होतात, तर तेथे काही कायदे, नियम पूर्वीचेच बनविलेले असतात आणि त्या आधारेच तेथे कारभार चालतो.

सारांश :-

संविधानाद्वारे सरकारच्या उद्देशांना स्पष्ट केले जाते. शासनाच्या रचनेला स्पष्ट केले जाते. नागरिकांच्या अधिकार व स्वातंत्र्याचे रक्षण केले जाते. राजांना वैचारिक समर्थन, वैधता प्रदान केली जाते. भविष्यकालीन किंवा दूरदृष्टीने एक आदर्श शासन रचना निर्माण केली जाते. यामुळे यास एक दस्ताऐवज म्हटलेले आहे. यामध्ये जिवंतपणा किंवा गतिशीलता आहे असे का म्हटले गेले, याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे या संविधानाच्या माध्यमातून नागरिकांचे अधिकार सरकारचे अधिकार व शक्ती आणि त्यांचे कामकाज, तसेच कामकाजाच्या पद्धती याचे नियमन व निर्धारण केले जाते. शिवाय हे परिवर्तनशील आहे, ही स्थायी किंवा गतीहीन नाही. वेळेनुसार काळानुसार येथील प्रावधाननामध्ये संशोधन केले जाते. यामध्ये राजकीय हेतू किंवा सोय ही न पाहता काळाची गरज प्रमुख मानली जाते. म्हणून भारतीय संविधानाच्या बाबतीत बदल करण्याच्या कितीही वावड्या उठविल्या जात असल्या तरी, कलम 368 नुसार यामध्ये संशोधन करण्यासाठीची तरतूद करून ठेवलेली आहे न की बदल करण्याची.

संदर्भ :-

1. काश्यप सूभाष,1995, हमारा संविधान, नॅशनल बुक ट्रस्ट, दिल्ली.
2. गायकवाड जयदेव,2008, संविधान सभेत डॉक्टर आंबेडकर, पद्म गंगा प्रकाशन, पुणे.
3. गायकवाड प्रदीप(संपा), 2014, संविधान सभेतील वाद-विवाद, समता प्रकाशन, नागपूर.
4. जोशी /शिरापूरकर,2022, भारतीय राज्यघटना तत्व आणि व्यवहार, युनिक अकादमी पब्लिकेशन्स, पुणे.
5. के सागर/पाटील,2001, भारताची राज्यघटना, सागर पब्लिकेशन्स ,पुणे.

महिलांना व्यावसायीक करीअरची संधी

डॉ.सतिश हरलाल पारधी

कै.न्हानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय,मारवड ता.अमळनेर जि.जळगांव (महाराष्ट्र

ई मेल—satishprd82@gmail.com, भ्रमणध्वनी—९९६०९४१२०३

प्रस्तावना—

देशाच्या प्रगतीबरोबरच महिलांनी देखिल आत्मनिर्भर होण्याची इच्छाशक्ती निर्माण केली आहे. जागतिक स्तरावर स्त्री—पुरूष असा लिंगभेद केला जात नाही. घरकामगार म्हणूनच महिलांची ओळख केली जाते. परंतू न्युयॉर्क हे अमेरीकेतील पहिले असे राज्य ठरले की जेथे घरकामगारांच्या हक्कासाठी,न्यायासाठी २०१० मध्ये कायदा पास करण्यात आला. घरकामगारांच्या हक्कासाठी ब्राझील,दक्षिण आफ्रिका,स्पेन,उरूग्वे या देशांमध्ये आधीपासूनच कायदे करण्यात आले. याचा अर्थ महिलांच्या अधिकारासाठी त्यांना न्याय व त्यांच्या हक्कासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरांवर देखिल मोठया प्रमाणात चळवळ सुरू झाली आहे. निसर्गत:च स्त्रि—पुरूष स्वंतत्र आहे. भारतात वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या रूढी,पंरपरा,चालिरीती,अंधश्रध्दा यामूळे स्त्रिला नेहमी दुय्यम स्थान दिले गेले. स्त्रिला देखिल मन आणि भावना आहेत. ती आपले मत व्यक्त करण्यासाठी स्वतंत्र आहे याची आज तिला जाणीव झाली आहे. प्राथमिक शिक्षण हे सक्तीचे आणि मोफत केल्यामूळे मुला—मुलींना शिक्षणाची नवी दिशा मिळाली आहे. भारत हा खेडयांचा देश आहे. खेडयात पायाभूत सुविधांचा अभाव असल्यामूळे मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी होते. परंतू आज परीस्थिती बदलली आहे. मुलांपेक्षा मुलींमध्ये शिक्षणाविषयी जाणीव निर्माण झाली आहे. एकेकाळी शिक्षणाच्या प्रवाहापासून लांब असणाऱ्या मुली उच्च शिक्षण घेवून देशाच्या विकासात आपली कामगिरी पार पाडत आहे. पुर्वीच्या काळी स्त्रियांना मिळणारा दर्जा पुरूष वर्गाच्या तुलनेत निम्न स्वरूपाचा होता. घरातील सर्व निर्णय पुरूषांकडून घेतले जायचे. परंतू आज बदल होत गेला आणि पुरूषांप्रमाणेच महिलांना देखिल निर्णय घेण्यात स्थान प्राप्त झाले आहे. नागरी भागातील महिला चार भिंतीच्या आत न राहता प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी आपली कामगिरी दाखविली आहे. महिलांवर अनेक प्रकारचे अन्याय,अत्याचार होत गेले. महिलांनी फक्त ''चूल आणि मूल '' सांभाळावे अशी सर्वसामान्य विचार लोकांमध्ये रूढ असल्याचे दिसत होता. सासरी गेलेल्या मुलीविषयी बहिणाबाई चौधरी आपल्या कवितेतून लिहितात

'' उठ सासुरवाशिन बाई
सुरू झाली वटवट कातवली वो सासू
पुस डोयांमधले आसू
उठ सासुरबाशिन बाई
घे सोसीशन घे घालू नको वो वाद
कर माहेरची याद''

सासरी गेलेल्या मुलींवर अनेक प्रकारचे अन्याय,अत्याचार,छळ हा केला जात असे. ज्यामूळे महिलांवरच्या अत्याचारात वाढ होत होती. आज कायद्यात अपेक्षित बदल होत गेला याचा परीणाम अत्याचाराच्या घटना काही प्रमाणात कमी होण्यास मदत झाली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे—

१. महिलांना देखिल पुरूषांच्या बरोबरीने काम करण्याची संधी मिळाली आहे याचा अभ्यास करणे.
२. महिलांनी स्वयंरोजगारातून आर्थिक उन्नतीचा मार्ग निवडला आहे याची चिकित्सा करणे.
३. महिला स्वत: पुढाकार घेवून आत्मनिर्भर होण्यासाठी प्रयत्न करीत आहे याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहिते—

१. समाजामध्ये पुरूष—महिला असा लिंगभेद न राहता पुरूषाप्रमाणेच महिलांनी देखिल सर्वच क्षेत्रात उत्तुंग भरारी घेतली आहे.
२. महिलांनी पुढाकार घेवून आपल्या न्याय व हक्कासाठी पुढे सरसावल्या आहे.

संशोधन पध्दती—

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या लेखनासाठी प्राथमिक सामुग्रीतून निरीक्षण तंत्राचा व द्वितीयक सामुग्रीतून प्रामुख्याने संदर्भ ग्रंथ,मासिके इंटरनेट यासारख्या स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे महत्व—

प्रस्तुत संशोधनातून महिलांनी आत्मनिर्भर होण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महिलांसाठी तर संशोधन कार्य उपयुक्त तर आहेच शिवाय पुरूषांसाठी देखिल मार्गदर्शक ठरेल. समाजातील प्रत्येक घटक विद्यार्थी, संशोधक,शासनकर्ते यांच्यासाठी प्रस्तुत संशोधन कार्य उपयुक्त आहे. बचत गट,महिला शेतकरी,विविध व्यवसायात काम करणाऱ्या महिला, नोकरी अशा विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांनी फक्त 'चूल आणि मूल' न सांभाळता आत्मनिर्भर होण्यासाठी टाकलेले पाऊल समाजासाठी दिशादर्शक आहे.

बचत गटातून साकारला महिलांनी आर्थिक उन्नतीचा मार्ग—

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना विविध प्रकारचे व्यवसाय सुरू करण्यास प्रेरणा मिळाली आहे. पुरूषांप्रमाणेच महिला देखिल कुंटुब प्रमुख म्हणून आपली भूमिका पार पाडू शकते हे बचत गटाच्या माध्यमातून उभ्या केलेल्या व्यवसायातून त्यांनी दाखवून दिले आहे. समाजातील बहुतेक मुली या शिक्षणापासून वंचित असून त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाही. अशावेळी शेतमजूरी,पाल्या—भाज्यांची विक्री,डिंक,मध यांची विक्री करून आपला उदरनिर्वाह करण्याचा ते प्रामाणिक प्रयत्न करतांना दिसतात. परंतू त्यांना देखिल आत्मसन्माने रोजगार मिळविण्याची संधी उपलब्ध झाली पाहिजे व आपल्या परीवाराच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करू शकतील एवढे उत्पन्न त्यांना मिळण्याची अपेक्षा असते.

दारीद्रय रेषेखालील महिलांना जीवन जगण्याचा मार्ग मिळावा यासाठी प्रा. चंद्रकला भार्गव यांनी घेतलेली भूमिका महत्वाची आहे. आपली वैवाहिक जबाबदारी सांभाळत असतांनाच त्यांनी पुणे आणि लातूर या दोन जिल्हयामध्ये अध्यापनाचे कार्य केले. दारिद्रयात जीवन जगणाऱ्या महिलांचे आर्थिक प्रश्न सोडविले पाहिजे यासाठी त्यांनी प्रयत्न करायला सुरूवात केली. आपल्या परीसरातील खेडयात जीवन व्यतीत करणाऱ्या अनेक महिलांना देखिल स्वावलंबी होण्याचा मार्ग मिळाला पाहिजे या विचारामूळे त्यांनी १९७६ साली ''आदर्श महिला गृह उद्योग'' लातूर येथील संस्थेच्या अध्यक्षा म्हणून त्यांनी आपली जबाबदारी पूर्ण केली. महिलांना सामाजिक,आर्थिक,राजकीय शैक्षणिक संधी बरोबरच आरोग्यविषयक सुविधा मिळाल्या पाहिजे यासाठी त्यांनी आपले कार्य केले. शिवाय समाजात सतत होणारे महिलांवरील अन्याय,अत्याचार बंद झाले पाहिजे यासाठी त्यांनी विशेष प्रयत्न केले.

ग्रामीण भागातील दारिद्रय रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या महिलांना देखिल रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या पाहिजे. त्यांच्यात व्यवसायभिमुखता निर्माण झाली पाहिजे यासाठी ३५० बचत गटात ४,००० महिलांना सदस्यत्व दिले. विशेष बाब म्हणजे यात ७० टक्के महिला या दारीद्रयरेषेखालील व मागासवर्गीय आहे.

कोणताही व्यवसाय सुरू करावयाचा असेल तर सुरूवातीला त्याचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे असते यासाठी त्यांनी विविध व्यवसायाच्या प्रशिक्षणासाठी शिबीरांचे आयोजन केले. दुग्धव्यवसाय,कुक्कुटपालन,चपलांचे दुकान,वीटभट्टी,बांगडयांचे दुकान,शिलाई,ज्युट बॅग,मशीन एम्ब्रॉयडरी,रीबीन वर्क,संगणक,ब्युटी पार्लर,फॅशन डिझायनिंग या महत्वपूर्ण व्यवसायाच्या प्रशिक्षणांवर भर देवुन महिलांमध्ये स्वंयरोजगारासाठी आत्मविश्वास निर्माण केला. शेतीच्या शाश्वत अशा विकासावर देखिल या बचत गटाच्या माध्यमातून लक्ष केंद्रीत केले गेले. यात गांडूळखत निर्मिती,कंपोस्ट खत,सेंद्रीय शेती बरोबरच आयुर्वेदिक वनस्पती लागवडीच्या माध्यमातून रोजगाराची निर्मिती झाली आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून प्रा.चंद्रकला भार्गव यांनी दारीद्रयरेषेखालील व मागासवर्गीय महिलांमध्ये एक नवीन आत्मविश्वास निर्माण केला. रोजगार,उत्पन्न,राहणीमानात सुधारणा झाल्यामूळे महिला स्वाभिमानाने जीवन जगु लागल्या.

महिला शेतकऱ्यांनी घेतली गगणभरारी—

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान आहे. एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५५ टक्के लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबुन आहे. असे असतांना शेतीचे मान्सुन स्वरूप,बी—बीयाणांच्या वाढत्या

किंमती,खतांच्या वाढत्या किंमती, वाढती शेतमजूरी,वाढते कर्जबाजारीपणा,अन्नधान्य व भाजीपाल्याला मिळणारी कमी किंमत या व इतर कारणांमूळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ न होता शेतकरी आत्महत्येचे सत्र सुरूच आहे.

शेतीतील प्रतिकूल परीस्थितीत बदल घडवुन आणण्यासाठी महिला शेतकरी पुढे सरसावल्या आहे. कमी कष्टाची कामे महिलांनी तर अधिक कष्टाची कामे पुरूषांनी केली पाहिजे असा विचार समाजात रूढ असल्याचे चित्र दिसते. परंतू आता परीस्थिती बदलली आहे. महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात उत्तुंग भरारी घेतली आहे. त्यात शेती क्षेत्र मागे नाही. महिलांनी शेती क्षेत्रातील बदल घडवुन आणण्यासाठी जमिनीची सुपीकता कशी टिकवून राहिल यावर भर दिला आहे. यासाठी बी—बीयाणे,सेंद्रीय खते,नैसर्गिक किटकनाशके,जलसिंचनाच्या सुविधा याचा अभ्यास करून शेती ही पोषकतेबरोबरच विषमुक्त कशी होईल आणि जमिनीच्या आरोग्याबरोबरच मानवी आरोग्याचा देखिल त्यांनी विचार केला. वारंवार रासायनिक खतांचा वापर केल्यामूळे जमिनीची सुपिकता खालावते हे महिला शेतकऱ्यांनी जाणले. किडीचा प्रादुर्भाव झाल्यास लिंबोण्या,गोमुत्र आणि मिरची पावरडरचा वापर केला जावून यामूळे पिकांवर आलेल्या किडीवर नियंत्रण मिळविता येते हे त्यांनी ओळखले आहे.

जमिनीतील सुक्ष्म—जीवजंतुचे देखिल संगोपन झाले पाहिजे ज्यामूळे जमिनीतील सुपीकता टिकून राहिल हे त्यांच्या लक्षात आले. शेतीबरोबरच शेतीपूरक अशा व्यवसायातून रोजगाराबरोबरच शेतीला आवश्यक असणारे सेंद्रीय खत देखिल मिळते म्हणून त्यांनी शेळया—मेंढया,गाय,म्हैस,कोंबडीपालन व्यवसाय देखिल सुरू करून आपले करीअर घडवित आहे. गांडूळखत निर्मितीवर भर देवून जमिनीची सुपीकता टिकवली. महिलांनी पुढाकार घेवून सेंद्रीय खत तयार करणे, गावराण बी—बीयाणे, निसर्गत: उपलब्ध घटकांच्या मदतीने किटकनाशके तयार करून पोषणयुक्त अशा शेतीवर भर दिला आहे. मराठवाडयातील सुमारे २०,००० महिला शेतकऱ्यांनी आपला यशस्वी प्रयोग करून आपला उन्नतीचा मार्ग निवडला आहे. काही वर्षापुर्वी या भागातआलेल्या भूकंपानंतर 'स्वयशिक्षण प्रयोग' नावाची संस्था स्थापन करून या संस्थेमार्फत महिलांनी केलेल्या कामाची दखल एक्केटोर प्राइज २०१७ हा जागतीक पातळीवरचा सन्मान देवून महिलांचा गौरव करण्यात आला. महिला या नोकरी बरोबरच अनेक व्यवसायात सक्रियरीत्या भाग घेत असल्यामूळे त्यांना रोजगार,उत्पन्न,राहणीमानाबरोबरच समाजामध्ये पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व अधिकार मिळत आहे.

सारांश—

समाजात महिलांना हक्काची जाणीव झाली पाहिजे यासाठी युनोने स्त्रिदशकाच्या निमित्ताने जाहिर केले की, जगातील व्यवस्था ही स्त्रियांच्या विरोधातली आहे व याची जाणीव स्त्रियांना होण्यासाठी १९७५ मध्ये मेक्सीकोतील पहिली जागतिक महिला परीषद,१९८० मध्ये कोपनहेगन येथे दुसरी जागतिक महिला परीषद,१९८५ मधील नैरोबी येथील महिला परीषद आणि १९९५ मधील चीन येथे पार पडलेली जागतिक महिला परीषद. या परीषदांमध्ये जास्तीत जास्त महिलांना सहभागी करून महिलांच्या समस्यांवर चर्चा करण्यात आली. यातून महिलांना देखिल आपल्या अधिकाराची जाणीव झाली. भारत सरकारने महिला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून २००१ वर्ष घोषीत केले.

महिला संयुक्त कुटुंबाचा एक भाग होत्या परंतू त्यांना आत्मनिर्भर होण्याची संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होती. त्यांनी घरातील कामे सांभाळावी ही त्यांची जबाबदारी मानली जायची. परंतु महिलांनी आज संयुक्त कुटुंबापेक्षा स्वंतत्र परीवारास प्राधान्य दिल्याचे चित्र दिसते. स्त्रिशिक्षणाबरोबरच स्त्रियांना त्यांचे अधिकार द्यायचे असेल तर पुरूषांनी देखिल स्त्रियांना आदराचे स्थान दिले पाहिजे. स्त्रियांविषयी चालत आलेले मत पुरूषांनी परीवर्तन केले पाहिजे आणि तीला देखिल आत्मनिर्भर बनण्यासाठी, तीचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी संधी दिली पाहिजे. बऱ्याचशा महिलांनी कुठल्याही प्रकारचे औपचारीक शिक्षण न घेता देखिल त्यांनी व्यवस्थापन आणि वस्तुच्या विक्रीचे कौशल्य आत्मसात केले आहे. महिलांनी अनेक व्यवसायात आपले अनमोल असे योगदान दिले असून उदरनिर्वाहाचा प्रश्न मिटविला आहे. महिला आता उद्योजक होण्याचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी विविध तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण घेत आहे. येणाऱ्या काळात महिला उद्योजकांची संख्या मोठया प्रमाणात देशात

होईल असा आत्मविश्वास त्यांच्या कार्यातून दिसून येतो. जलद गतीने देशाचा विकास होण्यासाठी स्त्रियांना देखिल पुरूषांप्रमाणे सर्व अधिकार प्राप्त झाले पाहिजे.

संदर्भ—

१. चौधरी बहिणाबाई(२०१२),बहिणाबाईची गाणी,सुचित्रा प्रकाशन,मुंबई पृ.क्र.६०
२. बाळ विद्या(२०१७), मिळून साऱ्याजणी,गीताली वि.म.पिक्सो प्रिंटर्स,पुणे पृ.क्र.२२—२३
३. बाळ विद्या(२०१७), मिळून साऱ्याजणी,गीताली वि.म.पिक्सो प्रिंटर्स,पुणे पृ.क्र.३४—३६
४. बाळ विद्या(२०१७), मिळून साऱ्याजणी,गीताली वि.म.पिक्सो प्रिंटर्स,पुणे पृ.क्र.१४—१५
५. बोबडे प्रकाश(२००१),भारतीय समाजरचना पारंपरीक व आधुनिक,श्री मंगेश प्रकाशन,नागपूर, पृ.क्र. २५७—२६८
६. देशपांडे विजय,बर्दापुरकर(१९९८),भारतीय सामाजिक संरचना,विद्या बुक्स पब्लिशर्स,औरंगपुरा,औरंगाबाद पृ.क्र.१५७—१६३
७. बाळ विद्या (फेब्रुवारी २०१५), मिळून साऱ्याजणी,गीताली वि.म.पिक्सो प्रिंटर्स,पुणे पृ.क्र.४६—४७
८. बाळ विद्या (में २०१५), मिळून साऱ्याजणी,गीताली वि.म.पिक्सो प्रिंटर्स,पुणे पृ.क्र.२५
९. कच्छल दिपीका(सप्टेंबर २०१६),योजना,भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाकडून प्रकाशन,नवी मुंबई पृ.क्र.४०

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396
ISSN : 2278-9308
February, 2023

समर्थाच्या शब्दातुन व्यवस्थापनाचे सुत्र

डॉ. अनिल श्री खांडेकर
भारतीय महाविद्यालय, अमरावती.

प्रस्तावना

ज्या समाजाचे पुनरूत्थान झाले तेथे ज्ञान आणि शक्तीची पूजा यांनाच महत्व दिले गेले. त्यांच्या संदेश जपानच्या पुर्ण निर्मितीस फार उपकारक सिध्द झाला. इटली, जापान, जर्मनी, अमेरिका आणि आजचा संपन्न चिन ही सर्व ज्ञान व शक्ती उपासनेतुन स्पष्ट झालेली राष्ट्रे आहेत.

समर्थाच्या विचारात नेतृत्वाला सर्वात महत्वाचे स्थान आहे. तर संघटन हे महत्वाचे क्षेत्र आहे. या संदर्भात थिओडोर रूझवेल्ट यांचे विचार समर्थाच्या विचारांशी आजच्या काळात कालसंगत आणि उपयुक्त वाटतात. नेत्या अभावी रूंजी घालावी, मार्गदर्शन प्राप्त करावे मक किस्नेन या संघटन विकासाच्या प्रक्रियेला त्यांच्या मते जेथे नेतृत्व आणि अनुयायी यांच्या मनात एकरूपता असते. नेता गुंणवत, आचारवंत, आणि क्रियावंत असावा. नेतृत्वाविषयी अपेक्षा पुढील शब्दातुन केली.

अखंड सावधान असावे । दुश्चित कदापि नसावे
तजविजा करीत बसावे । एकांत स्थळी
काही उग्र स्थिती सोडावी । काही सौम्यता धरावी
चिंता लागावी परावी। अंतर्यामी
मागिल अपराध शमावे । कारभारी हाता धरावे
सुखी करुनी सोडावे । कामाकडे

नेतृत्वाची वैशिष्टे :—

नेत्याने विविध देशांत, विविध जनस्थानावर लोक पाहून अभ्यासावे. जेथे जग असते तेथे जगन्नायक असतो. समर्थांनी महंत नायकाची (Leader) कल्पना मांडली आहे. त्यांचे नेतृत्वाचे प्रतिमान विविध गुण — वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण आहे. त्यांचे वैशिष्टये पुढील प्रमाणे तो नि:स्पृह आणि विरक्त आहे निस्वार्थी आणि सश्रध्द आहे. तो लोकांच्या सुखाचा विचार करणारा आहे. तो उद्योगशिल आहे. इतरांच्या हितांचा विचार करणारा आहे. तो स्वत: प्रचिती घेऊन इतरांना शिकविणारा आहे. अखंड सावधानता व लोकसंग्रहाची कुशलता तसेच कल्याणाच्या विविधयोजना आणि मार्ग शोधणारा तो दृष्ट आहे.

उपाधीपासुन सुटला । तो नि:स्पृहपणे बळावला
जिकडे अनुकूल तिकडे चालिका । साधकास
किर्ती पाहता सुख नाही । कोठे तऱ्ही
धीर सांडीता काय होते । अवघे सोसावे लागते
नाना दु:खी नाना मते । शहाणा जाणे ।

या ओव्यांवरून समर्थाची नेतृत्वाची कल्पना अगदी सुस्पष्ट होते.

उदिष्ट :—

१. समर्थांच्या शब्दातून व्यवस्थापनाचा अभ्यास करणे.
२. समर्थांनी सांगितलेल्या काव्यातुन नेतृत्व गुणाविषयी चर्चा करणे.
३. व्यवस्थापनातील गाढे अभ्यासक व समर्थांनी मांडलेल्या विचारांची एकरुपता अभ्यासणे.

संशोधन मर्यादा :—

सदरहू संशोधन हे विविध जर्नलर्ज वेबसाईट, वृत्तेपत्रे, कार्यवृत्त, पुस्तक यांचा माध्यमातुन प्राप्न दूय्म माहितीवर आधारीत असून या संदर्भात उपलब्ध माहितीच्या तथ्यांशाचि पडताळणी केलेली नाही.

नेतृत्वाची रचना :—

रामदासांनी नेतृत्वाची संकल्पना आखतांना त्याच्या विविध अंगांचा विचार केला त्या विचारातील आदर्श नेतृत्व, ज्ञानसंपन्न आणि चारित्रसंपन्न आहे या आकृतीवरून त्यांच्या मनातील आदर्श नेतृत्वाची संकल्पना स्पष्ट होते. जॉर्ज होमान्स यांनी नेतृत्वाची खरी कसोटी काय यांचे उलर

देतांना गुणग्राहकता, सावधानता, योग्य मार्गदर्शन करण्याची क्षमता, आत्मसन्मानाची भावना व सचोटी हे गुण महत्वाचे मानले आहे. समर्थांचे मेहंत नेता होमान्स व खिस अर्याटीस यांनी आदर्श मानलेले नेता या मधील साम्य पुढील प्रमाणे

नेतृत्व महंताचे गुण	होमान्स अर्याटीस यांचा व्यवस्थापक नेता
अखंड सावधानता	व्यवस्थापकाने समग्र परिस्थितीचे आकलन केले पाहिजे
समन्वयाची क्षमता	अशक्य वाटणारे आदेश देऊ नये
समुहानुवती	व्यवसायात, संघटनेत शिस्त आणण्याचे कार्य नेतृत्वाचे आहे.
चरित्र	नेत्याने स्वत:ला ओळखले पाहिजे
स्वतंत्रवृत्ती	नेतृत्वाने स्वत:चे महत्व व त्याग कायम राखले पाहिजे
संदेशवहनाचे कौशल्य	आदेश देण्यासाठी, माहितीच्या आदान—प्रदानात औपचारिक मार्गाचा वापर करावा
संघवृत्ती	नेत्याने समुहाच्या विचारांचा आदर करावा

समर्थाच्या पूर्वोपासूनच सतत चारशे वर्ष महाराष्ट्र सांस्कृतिक धार्मिक, आर्थिक आणि सामाजिक अध:पात सातत्याने होत होता या समाजाला सावरण्यासाठी केवळ पारमार्थिक उन्नतीचा विचार पुरेसा नाही. धर्म, समाज संघटीत ही असला पाहिजे शक्तीशाली झाला पाहिजे राजकरण, धर्मकारण, समाजकारण यांची सांगड घातली जावी यासाठी लोकसंग्रह आणि लोकसंघटन हा त्या काळाला वेगळा वाटणारा प्रभावी विचार मांडला संघटन केवळ धर्म व संप्रदायाच्या विस्तारासाठी नाही. समाज उन्नतीसाठी हा समाजसापेक्ष विचार पटवून दिला महाराष्ट्र धर्म समाजाच्या विकासाच्या संघटीत प्रयत्न होता नेता हा योजक आहे आचार, विचार, प्रचार, व्यवहार, लोकोत्तर दृष्टीकोन (परमार्थ) या सर्वच निकर्षावर चांगले व्यक्तिमत्व निर्माण व विकसित असणे आवश्यक आहे बौध्दिक दृष्ट्या श्रेष्ठ दर्जाचा व गुणनायक हवा रिचर्ड स्टोम यांनी व्यवस्थापकीय वृत्तीचे खरे रहस्य मांडले आहे.

कर्मचारी व्यवस्थापन :—

समर्थांनी ज्या प्रकारे अनुयायी विकासाचा विचार केला तसा शास्त्रीयरीत्या युगात कोणी केला नाही. व्यक्ती या दृष्टीने जे स्वभावसिध्द सद्गुण आहेत त्यांचा विचास करण्यावर त्यांनी प्राथमिकतेने भर दिला. व्यक्ति गत स्वार्थाच्या पलीकडे जाऊन विचार, प्रत्यक्ष कृती यांचा मेल समाजहिता मध्ये झाला पाहिजे आपल्या मनाला संघ हितापेक्षा अधिक महत्व देऊ हा विचार वारंवार मांडला.

त्याची उत्पादकता आणि कार्यक्षमता कमी आहे. त्याला आपले कार्य आत्मीयतेने करावेसे वाटत नाही, त्याची कामा प्रती निष्ठा नाही आणि तो स्व:ताला व्यवस्थापनाचा, व्यवसायाचा घटक मानण्यात तयार नाही. अशा वेळी समर्थांनी व्यवस्थापनातील सूत्रे खरोखर आचरणीय आहेत.

१ज्ञान हाच देव मानावा आणि सतत काहीतरी शिकत राहावे.

२संघटनेतील स्वत:वर सोपविलेले कार्य, भूमिका आणि मर्यादा प्रत्येकाने नित्य ध्यानात ठेवाव्यात.

३उत्तम अनुयायी स्वत:ची प्रतिमा निर्माण करण्यावर भर देतात व सर्वसमावेशक धोरण स्विकारणे.

४वक्तशिरपणा, नियमांचे पालन, सुसूत्रपणे वागण्याची पद्धत आणि संस्थेवर निष्ठा हि संघटनेची चतु:सुत्री आहे.

५उत्कृष्ट कर्मचारांची वर्तणूक, चालणे, बोलणे, आणि शिष्टाचार यामध्ये एक सावधपणा, नेमकेपणा असतो.

'' राखावी बहूतांची अंतरे ! भाग्य येते तदनतरे यावर तो विश्वास ठेवावा.

६चांगल्या कर्मचारांच्या मनात संघटेनविषयी एक निश्चित जाणीव असते. तिचे संगोपन करणे हेच चांगल्या संघटेनेचे वैशिष्टय आहे.

महंत आणि यशस्वी व्यवस्थापक यामधील साधर्म्यदर्शक

निस्पृहवृत्ती
चातुर्य आणि धूर्तपणा
अनुयायी निर्मिती
ज्ञानत्राप्ती आणि ज्ञानर्जनाची क्षमता
विवेकवादी दृष्टीकोन
पुर्वानुमत आणि भवितव्याचा वेध घेण्याची कला
आचार, विचार, प्रचार आणि व्यवहार यांचा योग्य पध्दतीने वापर करणारा योजक

आधुनिक व्यवसायातील नितीमुल्ये व समर्थाचा विचारातील एकरुपता —

आधुनिक व्यवस्थापनात विशेषत: २१ व्या शतकाच्या प्रारंभी तरी व्यावसायिक नीतीमूल्यांची संकल्पना विशेष महत्वाची मानण्यात येत आहे.

१लोकजागृती :— समर्थ कालीने तत्वे

खरा नायक जनजागृती करणारा असतो तो आपल्या अनुयायांना विवध घटकांना पुढे नेण्याचे काम करतो. त्यांना चैतन्यवत करण्याचे कार्य करतो.

व्यवस्थापकानातील तत्वे —

व्यवस्थापकाने देखील आपल्या संस्थेप्रती तिची उप्तादने व सेवा याबाबत जागृती निर्माण करावी हि अपेक्षा उच्च व्यवस्थापनाव्दारे व्यक्त केली.

२गुणग्राहकता :— समर्थ कालीने तत्वे

इतरांतील चांगले गुण पारखून त्यांना उत्तेजन देणे महतांचे खरे कार्य आहे.

व्यवस्थापकानातील तत्वे —

व्यवसायातील सर्वच सहकारी व अनुयायांचे गुण ओळखुन त्यांना श्रेष्ठ कार्यासाठी प्रेरणा देले. त्यांच्या लायकी व क्षमतेचा पूर्ण वापर करणे. हे आव्हान आहे.

३कार्यतत्परता :— समर्थ कालीने तत्वे

समर्थाचा सर्वाधिक भर कार्यतत्परतेवर आणि कार्यक्षमतेवर आहे. तत्पर व झपाट्याने कामे करणारी, आळशी नसणारे माणसे महंताना योग्य वाटतात.

व्यवस्थापकानातील तत्वे —

आजच्या आधुनिक व्यवस्थापनाचा परवलीचा शब्द कार्यक्षमता हाच आहे कार्यक्षम आणि तत्पर व्यवस्थापक अनेक संकटावर मात करतो तो सामान्य समस्यांचे योग्य प्रकारे निराकरण योग्य प्रकारे करू शकतो.

४संदेशवहनातील :— समर्थ कालीने तत्वे —

समर्थाचा योग्य आणि मृदू संदेशवहनावर पुर्ण विश्वास आहे. संदेशवहन संवाद साधणारे असावे योग्य प्रकारे विचारांचे आदानप्रदान करता येणे हे श्रेष्ठ जीवनमूल्य आहे.

व्यवस्थापकानातील तत्वे —

आधुनिक व्यवस्थापनात देखील संदेशवहना इतके महत्वपुर्ण व्यवस्थापकिय कार्य दुसरे कोणतेच नाही व्यवस्थापकीय समस्यांचे मुळ कारण संदेशवहनातील दरी आहे असे मानले जाते.

एकाग्रता आणि कष्टाळुपणा :— समर्थ कालीने तत्वे —

कोणत्याही कार्याचे यश, सातत्य, कष्ट आणि एकाग्रतेच्या त्रिसुत्रीवर आधारीत असते. समर्थांच्या मते जीवनात आणि सामाजिक कार्यात तीन गुणांची कास धरणारी माणसे मोठी मजल मारतात.

व्यवस्थापकानातील तत्वे —

व्यावसायीक व्यवस्थापनात देखिल कष्टाळू वृत्ती, जिद्द, सातत्य आणि एकाग्रता हेच गुणविशेष महत्वाचे आहेत व्यवस्थापक यासाहाय्याने यशाचा मोठा पल्ला गाठतात व सर्वाधिक यशस्वी होतात.

निकर्ष :—

व्यवस्थापनाला नैतिकतेचे अधिष्ठान असले पाहिजे. व्यवसायाचे व्यवस्थापन करतांना कोणत्या नीतीतत्वांचा आग्रह धरण्यात यावा. तत्कालीन नितीमत्तेची व जीवनाची आधारभूत मानण्यात आलेली मुलतत्वे आणि आजच्या व्यवस्थापकीय संदर्भात प्रमाण मानण्यात आलेली मुल्य व तत्वे याचे विवेचन केले जाते. समाजातील विविध घटक आणि माणसे एकत्र यावयास हवी त्यांना एकत्र आणणारे नेतृत्व हवेच. यासाठी समर्थांनी कुशल नेतृत्वाची योजना महत्वाची मानली आहे. व्हर्जीनिया ॲलन यांनी देखील नेतृत्वाची खरी कसोटी म्हणजे समाजात परिवर्तन घडवुन आणणे हीच मानली जाते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :—

१समर्थांचा व्यवस्थापन बोध प्रकाशन श्री अक्षर ग्रंथ प्रकाशन बोरिवली — डॉ. संजय कप्तान

२व्यवसाय प्रबंध के सिद्धांत डॉ. आर सी. गुप्ता

३औद्योगिक प्रबंधक एवं उद्यमीयता विकास — संजय कुमार गुप्ता

4 Prinicipal of business management Dr.S.C.Saksena sahitya bhavan publication.

समाजातील स्त्रिया, दर्जा व अधिकार

प्रा डॉ दीपक आनंदराव चौरपगार

प्रमुख समाजशास्त्र विभाग गुलाम नबी आझाद कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय बार्शीटाकळी जि. अकोला

deepakchaurpagar@gmail.com 9767771662

प्रस्तावणा

स्त्रिया या जगाच्या लोकसंख्येमध्ये अर्धा हिस्सा म्हणून समजल्या जाते तीला मोठ्या पेमाणे अर्धांगिनी म्हटले जाते. मात्र अजूनही स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे हणन सातत्याने होत असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये लिंग भेद असेल लिंगभेदावरून होत असलेल्या हिंसा असेल हे मोठ्या प्रमाणात समाजात भेडसावत आहेत. भारतातीलज्ञान, परंपरा आणि स्त्री शिक्षणाचा आढावा घ्यायचा झाल्यास आपल्याला प्राचीन कालीन स्त्रीयाचं जीवन पाहणे आवश्यक आहे. भारतीय समाजव्य वस्थेत वेदकाळातील स्त्रिया मानाने जीवन जगत होत्या. पुरुषा प्रमाणे स्त्रियांनाही स्वातंत्र्य होते. जीवनाला समृध्द करणारे शिक्षण त्या मुलांच्या बरोबरीने घेत असत. त्यामुळे स्त्रीची एक उज्वल प्रतिमा त्या काळात होती. स्त्रीला सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक स्वातंत्र्य तर होतेच पण जोडीदार निवडण्याचे ही पुरे पुर स्वातंत्र्य होते. त्यामुळे समाजाकडून ती सुर क्षित होती. पण मध्ययुगीन समाजव्यवस्थे मध्ये स्त्रीयांवर अनेक बंधने लादल्या गेली. त्यानं स्त्रियांची स्थिती बऱ्यापैकी सुधारली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराने भारतामध्ये असणारी अर्धी शक्ती जर आपण प्रवाहात आणली नाही तर आपली प्रगती होऊ शकत नाही हे ओळखले म्हणून स्त्रियांना शिक्षणाच्या प्रवाहा मध्ये आणण्यासाठी अनेक योजना संविधानाच्या माध्यमातून राबविल्या. त्यामुळे ही अर्धी शक्ती खऱ्या अर्थाने भारत स्वातंत्र्य झाल्या नंतर प्रवाहात आणल्या गेली. आज प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रीया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना आपण पाहतो आहे .याच संपूर्ण श्रेय घटनाकारांना जाते. हा प्रगतीचा वेग असा आपल्याला महासत्ता बनण्यापासून कोणी ही रोखू शकत नाही

उद्देश:

1. स्त्री जिवणाच्या विविध विकासावर चर्चा करणे.
2. भारतातील स्त्री व तिचा दर्जा चा आढावा घेणे.

भारतामध्ये करण्यात आलेल्या एका सर्वेक्षणानुसार दर २४ मिनिटाला एक स्त्री आजही लैंगिक शोषणामध्ये ती अटकत आहे म्हणजेच दर ४३ मिनिटांनी अपहरण तर ५४ मिनिटाला बलात्काराने ते बळी ठरत आहेत अशा या पुरोगामी महाराष्ट्रामध्ये अशा या संवेदनशील वातावरणामध्ये अशा या धर्मनिरपेक्ष भारतामध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या अहवालानुसार दर आठ सेकंदाला एक स्त्री लैंगिक शोषणाला बळी पडताना दिसत आहे. एकूणच या आकडेवारीवरून जगामध्ये स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे किती मोठ्या प्रमाणात आज आनंद केल्या जात आहे याचे भयानक दृश्य आज या समाजामध्ये पाहायला मिळते लिंग भेदावरील झालेले विषमता त्याचप्रमाणे सामाजिक आर्थिक धार्मिक असमानतेचे कितीतरी कारणे आपल्याला पाहायला मिळतील भारत हा पुरुषप्रधान संस्कृतीने नटलेला देश आहे एकूणच स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भूमिका ह्या असमान पद्धतीने म्हणजेच विषमतेवर आधारलेली आहे जेव्हा स्त्रीकडे धन किंवा संपत्ती किंवा भोगविलास ही साधन म्हणून तिच्याकडे पाहिलं जाते तेव्हा तिची लैंगिक शोषणाची प्रवृत्ती ही समाजामध्ये उफाळून येते. नवे स्त्रियांनी देखील लिंगभेदावरील भेदभावाच्या परंपरांना कधी परिस्थिती तर कधी अनिश्चिततेने अपरिहार्य वास्तव स्वीकारलेले आहे मात्र आता परिस्थिती बदलत आहे भारतीय संविधानाने डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अहोरात्र रात्रंदिवस मेहनत करून मानवी हक्काच्या बाबतीत संविधानामध्ये अशा तरतुदी केलेल्या आहेत

स्त्रियांच्या मानवी हक्काच्या हाणण्याची प्रक्रिया ही स्त्रीभ्रूणहत्या म्हणून समाजात रूढ होत आहे भारतामध्ये या झालेल्या प्रकाराला समाजच जबाबदार असल्याचं निदर्शनास येते स्त्रियांचा जीवन जगण्याचा मूलभूत हक्कही याच समाजाने हिरावून घेतलेला आहे ज्या मुली वाचतात त्यांना पुढे आयुष्यभर आपल्या मानवी हक्काच्या पूर्ततेसाठी संघर्ष करावा लागतो त्यांना कुटुंबात मुलगी म्हणून भेदभावाची वागणूक दिल्या जाते मुलाला जो सन्मान आदर प्राप्त होतो तो मुलीच्या वाटेला येत नाही आजही मुलींच्या जन्माला ओझं म्हणून समजल्या जाते नव्हे पुरस्कार मुलाच्या जन्माचा केला जातो मध्ययुगीनस्त्रीशिक्षण/जीवन:

मध्ययुगीन स्त्री जीवन:

मध्ययुगीन समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची स्थिती अतिशय केविलवाणी आणि हिन झाली होती.वेदकाळातील तिचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे नष्ट झाले होते. केवळ भोगदासी होऊन प्राजोत्पादनाचे एकसाधन म्हणून पुरुषांच्या संरक्षणाखाली जगणे तिच्या वाट्याला आले. याकाळात मुलाचा जन्म झाला तर आनंदोत्सववव मुलीचा जन्म झाल्यास दु:खव्यक्त करणे आणि मुलासाठी देवाची प्रार्थना करणे हे अथर्ववेदातील सुक्तावरुन दिसूनयेते .यावरुन मुलांचे कौतुक आणि मुलीचा राग असे पक्षपाती जगणे स्त्रीच्या वाट्याला लहानपणापासूनच येत असे.त्यामुळे ती स्वत:ला दुर्देवी अबलासमजत असे. स्त्री जन्म म्हणजे अतिशय कष्टदायक बाब असल्यामुळे वेदकाळात मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण घेणारी स्त्री ही मध्ययुगात शिक्षणापासून वंचीत राहिली आणि अधिका धिक सामाजिक, धार्मिक बंधनात ती जखडल्या गेली. याच काळात बाल विवाहा ची पध्दतरु ढझाली. मुलीचा विवाह आठव्या, नवव्या वर्षी होऊ लागला. वेद काळात स्वतंत्रपणे जीवन जगणारी स्त्री बालविवाहामुळे पराधीन झाली तीला जीवंतपणी जाळून घेणारी सती प्रथारुढ झाली. धर्माने पवित्र आणि अपवित्र मानलेली स्त्री 'सती' यानावाने ओळखली जाऊ लागली.

स्त्रियांच्या मानवी हक्काचे सहजपणे आनंद होत असताना आपल्याला सर्वत्रीकडे पाहायला मिळते स्त्री व पुरुषाला समान हक्काचे समान वेतन न देणे स्त्रियांचे शारीरिक मानसिक शोषण करणे असे प्रकार सातत्याने समाजामध्ये पाहायला मिळतात जसे की पुरुषप्रधान संस्कृती स्त्रियांसाठी कमालीची ते एक

मुसलमानी अंमल व स्त्री जीवन :अकराव्या शतका पासून भारतावर मुसलमानी स्वाऱ्या केल्या या स्वाऱ्या चा परिणाम जनसामान्यावर झाला तसाच तो स्त्री स्वातंत्र्यावरही झाला.मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदूमुलींना व हिंदूस्त्रियांना आपल्या जनानखाण्यात ओढून घेण्याचा सपाटा लावला. मुसलमानाचा अंमल भारतवर्षात सुरु झाल्या पासून स्त्रियांच्या सामाजिक जीवनाला उतरती कळा लागली. कित्येक घरातून गोषापध्दत आली आणि उजळमाथ्याने समाजात वावरण्याची मोकळीक स्त्रियांना राहिली नाही. त्यामुळे समाजात अस्वस्थता निर्माण झाली.

निष्कर्ष:भारतातील ज्ञान परंपरा आणि स्त्री शिक्षणाचा वेगवेगळ्या कालखंडात जेव्हा आपण आढावा घेतो तेव्हा प्राचीन आणि वेदकाळामध्ये असणारी स्थिती मध्ययुगीन भारतीय समाजामध्ये पार लयाला गेली होती. नंतर स्त्रीयांची स्थिती बऱ्या पैकी सुधारली नंतर मुसलमानी समाजव्यवस्थे मध्ये स्त्रियांची स्थिती अतिशय दयनीय झाली. पण खऱ्या अर्थाने भारत स्वतंत्र झाल्या नंतर स्वतंत्र भारताच्या संविधानाने स्त्रियांना प्रवाहात आणण्यासाठी खुप मोलाची भर घातली आहे.

संदर्भसूची:

१) मेहेत्रे स्मिता. - *भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार* .नागपूर:श्रीसाईनाथप्रकाशन.

२) लांजेवार ज्योती. - *भारतीयसमाज आणि स्त्री.* पुणे:सुगावा प्रकाशन.

३) देशमुख अलका . - *विविधांगी आयामातून स्त्री.*नागपूर: श्रीसाईनाथ प्रकाशन.

४) पवार दीपक. - *महिलांचे राजकीय सक्षमिकरण.* नागपूर: श्रीसाईनाथप्रकाशन

५) पी. के. कुलकर्णी - आरोग्य आणि समाज डायमंड पब्लिकेशन पुणे – ३०

६) त्रिवेणी फरकंडे, सौ.सुलभा गोंगे – विवाह आणि कौटुंबिक संबंध

उद्योग 4.0 किंवा चौथी औद्योगिक क्रांती

डॉ.रुपाली मानसराम देवरे

एल.व्ही.एच कॉलेज पंचवटी, नाशिक. ,ईमेल - rupdeore007@gmail.com, मोब - 9970456989.

गोषवारा - चौथी औद्योगिक क्रांतीहा शब्द प्रथम जागतिक आर्थिक मंच (WEF) चे कार्यकारी अध्यक्ष क्लॉस श्वाब ,जर्मन सरकारसाठी उच्च-तंत्रज्ञान धोरण विकसित करणाऱ्या शास्त्रज्ञांच्या संघाने सादर केला. पहिली औद्योगिक क्रांती स्टीम पॉवर आणि वॉटर पॉवरच्या वापराद्वारे श्रम उत्पादन पद्धतींपासून मशीनमध्ये संक्रमणाद्वारे चिन्हांकित केली गेली. दुसरी औद्योगिक क्रांती ही तांत्रिक क्रांती म्हणूनही ओळखली जाते. डिजिटल क्रांती म्हणून ओळखली जाणारी तिसरी औद्योगिक क्रांती 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दोन महायुद्धांच्या समाप्तीनंतर झाली, ज्याचा परिणाम औद्योगिकीकरण आणि मागील कालखंडाच्या तुलनेत तांत्रिक प्रगती मंदावल्याने झाला. सेन्सर्स आणि इन्स्ट्रुमेंटेशन केवळचौथी औद्योगिक क्रांती4.0 साठीच नव्हे तर स्मार्ट उत्पादन, स्मार्ट मोबिलिटी, स्मार्ट घरे, स्मार्ट शहरे आणि स्मार्ट कारखाने यासारख्या इतर "स्मार्ट" मेगाट्रेंड्ससाठीही नावीन्यपूर्ण शक्ती चालवतात.

मुख्य शब्द - औद्योगिक क्रांती, स्मार्ट फॅक्टरी.

परिचय - चौथी औद्योगिक क्रांती21 व्या शतकात वाढत्या इंटरकनेक्टिव्हिटी आणि स्मार्ट ऑटोमेशनमुळे तंत्रज्ञान, उद्योग आणि सामाजिक पद्धती आणि प्रक्रियांमध्ये जलद बदलाची संकल्पना मांडते . हा शब्द वैज्ञानिक साहित्यात मोठ्या प्रमाणावर वापरला गेला आहे आणि क्लॉस श्वाब यांनी 2015 मध्ये वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमचे संस्थापक आणि कार्यकारी अध्यक्ष म्हणून लोकप्रिय केले होते. श्वाब यांनी असे प्रतिपादन केले की पाहिलेले बदल हे केवळ कार्यक्षमतेत सुधारणा करण्यापेक्षा अधिक आहेत परंतु औद्योगिक भांडवलशाहीमध्ये लक्षणीय बदल व्यक्त करतात .औद्योगिक बदलाच्या या टप्प्याचा एक भाग म्हणजे कृत्रिम बुद्धिमत्तेसारख्या तंत्रज्ञानाचा समावेश प्रगत रोबोटिक्समध्ये जीन संपादन जे भौतिक, डिजिटल आणि जैविक जगांमधील रेषा स्पष्ट करते.

आधुनिक स्मार्ट तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात मशीन-टू-मशीन कम्युनिकेशन (M2M) आणि इंटरनेट वापरून पारंपारिक उत्पादन आणि औद्योगिक पद्धतींच्या चालू स्वयचलन जागतिक उत्पादन आणि पुरवठा जाळे कसे कार्य करते यात मूलभूत बदल होत आहेत . या एकात्मतेचा परिणाम स्वयचलीत यंत्रात सुधारणा करून संवाद, स्व-निरीक्षण आणि स्मार्ट मशीनच्या वापरामध्ये वाढ होते जे मानवी हस्तक्षेपाशिवाय समस्यांचे विश्लेषण आणि निदान करू शकतात.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे -

१. *चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या* संकल्पनेचा अभ्यास करणे

२. *चौथ्या औद्योगिक क्रांतीमुळे औद्योगिक* क्षेत्रातझालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती- प्रस्तुत संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे.

माहिती संकलन - कोणत्याही संशोधनात माहिती किंवा तथ्य हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक मानला जातो. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोत वापरले जातात.विविध संदर्भ पुस्तके, प्रकाशित आणि अप्रकाशित साहित्य, आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, केंद्रीय अर्थसंकल्प विवरणपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमानपत्रे यांचा वापर करण्यात आला आहे.

इतिहास-

जर्मन सरकारसाठी उच्च-तंत्रज्ञानाची रणनीती विकसित करणाऱ्या शास्त्रज्ञांच्या टीमने प्रथम *चौथी औद्योगिक क्रांती* हा वाक्यांश सादर केला. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम (WEF) चे कार्यकारी अध्यक्ष क्लॉस श्वाब यांनी प्रकाशित केलेल्या 2015 च्या लेखात हा वाक्यांश व्यापक प्रेक्षकांसमोर आणला . दावोस- क्लोस्टर्स स्वित्झर्लंडमधील जागतिक आर्थिक मंचाच्या वार्षिक सभेची 2016 ची थीम " चौथी औद्योगिक क्रांती मास्टरिंग" होती. 10 ऑक्टोबर 2016 रोजी फोरमने सॅन फ्रान्सिस्कोमध्ये चौथ्या औद्योगिक क्रांतीसाठी केंद्र उघडण्याची घोषणा केली. हा देखील श्वाबच्या 2016 च्या पुस्तकाचा विषय आणि शीर्षक होता. श्वाबमध्ये या चौथ्या युगातील तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे जे हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर,जीवशास्त्र आणि संप्रेषण आणि जोडणी मधील प्रगतीवर जोर देते. या युगात रोबोटिक्स सारख्या क्षेत्रातील उदयोन्मुख तंत्रज्ञानातील प्रगतीने चिन्हांकित केले जावे अशी श्वाबची अपेक्षा आहे. कृत्रिमबुद्धिमत्ता , नॅनोटेक्नॉलॉजी , क्वांटम कम्प्युटिंग , बायोटेक्नॉलॉजी , गोष्टींचे इंटरनेट द इंडस्ट्रियल इंटरनेट ऑफ थिंग्ज , विकेंद्रित सहमती पाचव्या पिढीतील वायरलेस तंत्रज्ञान 3D प्रिंटिंग आणि पूर्णपणे स्वायत्त वाहने . WEF *च्या* ग्रेट रिसेट प्रस्तावामध्ये *चौथ्या*

औद्योगिक क्रांतीचा समावेश कोविड-19 साथीच्या आजारानंतर अर्थव्यवस्थेची शाश्वतपणे पुनर्बांधणी करण्याच्या उपायामध्ये धोरणात्मक बुद्धिमत्ता म्हणून करण्यात आला आहे .

पहिली औद्योगिक क्रांती- पहिली औद्योगिक क्रांती स्टीम पॉवर आणि वॉटर पॉवरच्या वापराद्वारे श्रम उत्पादन पद्धतींपासून मशीनमध्ये संक्रमणाद्वारे चिन्हांकित केली गेली. नवीन तंत्रज्ञानाच्या अंमलबजावणीला बराच वेळ लागला, त्यामुळे युरोप आणि युनायटेड स्टेट्समध्ये 1760 ते 1820 किंवा 1840 या दरम्यानचा कालावधी होता. त्याचे परिणाम कापड उत्पादनावर झाले, ज्याने प्रथम अशा बदलांचा अवलंब केला तसेच लोखंड उद्योग, शेती आणि खाणकाम यांवर देखील परिणाम झाला, जरी त्याचे सामाजिक परिणाम देखील मजबूत मध्यमवर्गावर झाले . त्याचा परिणाम ब्रिटिश उद्योगावरही झाला होता.

दुसरी औद्योगिक क्रांती-

दुसरी औद्योगिक क्रांती ही तांत्रिक क्रांती म्हणूनही ओळखली जाते, हा 1871 आणि 1914 दरम्यानचा कालावधी आहे ज्याचा परिणाम व्यापक रेल्वेमार्ग आणि टेलिग्राफ नेटवर्क्सच्या स्थापनेमुळे झाला ज्यामुळे लोक आणि कल्पनांचे तसेच वीजेचे जलद हस्तांतरण होऊ शकले. वाढत्या विद्युतीकरणामुळे कारखान्यांना आधुनिक उत्पादन मार्ग विकसित करण्याची परवानगी मिळाली. उत्पादकता वाढीसह मोठ्या आर्थिक वाढीचा हा काळ होता, ज्यामुळे अनेक कारखान्यातील कामगारांची जागा मशीनने घेतल्याने बेरोजगारीतही वाढ झाली.

तिसरी औद्योगिक क्रांती-

डिजिटल क्रांती म्हणून ओळखली जाणारी तिसरी औद्योगिक क्रांती 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दोन महायुद्धांच्या समाप्तीनंतर झाली, ज्याचा परिणाम औद्योगिकीकरण आणि मागील कालखंडाच्या तुलनेत तांत्रिक प्रगती मंदावल्याने झाला. बायनरी फ्लोटिंग-पॉइंट नंबर आणि बुलियन लॉजिक वापरणाऱ्या Z1 कॉम्प्युटरचे उत्पादन , एका दशकानंतर अधिक प्रगत डिजिटल विकासाची सुरुवात होती. दळणवळण तंत्रज्ञानातील पुढील महत्त्वपूर्ण विकास म्हणजे सुपर कॉम्प्युटर आणि उत्पादन प्रक्रियेतील यंत्रसामग्रीमध्ये संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर करून मानवी शक्तीची गरज रद्द करण्यास सुरुवात केली.

चौथी औद्योगिक क्रांती-

सायबर-फिजिकल सिस्टम (CPS) IOT, औद्योगिक इंटरनेट ऑफ थिंग्ज, क्लाउड कॉम्प्युटिंग , संज्ञानात्मक संगणन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांचा समावेश असलेल्या उत्पादन तंत्रज्ञान आणि प्रक्रियांमध्ये ऑटोमेशन आणि डेटा एक्सचेंजकडे कल आहे .चौथी औद्योगिक क्रांती कल्पनेच्या युगाची सुरुवात दर्शवते .

ट्रेंड-

स्मार्ट उद्योग ही उत्पादन वातावरणाची दृष्टी आहे ज्यामध्ये उत्पादन सुविधा आणि लॉजिस्टिक सिस्टम मानवी हस्तक्षेपाशिवाय आयोजित केले जातात.स्मार्ट फॅक्टरी ही आता दूरदृष्टी राहिलेली नाही. वेगवेगळे मॉडेल कारखाने व्यवहार्य असल्याचे दर्शवत असताना, अनेक उपक्रम स्मार्ट फॅक्टरी कशा प्रकारे कार्य करतात ते उदाहरणांसह स्पष्ट करतात.

स्मार्ट फॅक्टरी , इंटेलिजेंट फॅक्टरी - ज्या तांत्रिक पायावर आधारित आहे त्या सायबर-भौतिक प्रणाली आहेत ज्या इंटरनेट आणि सेवा वापर करून एकमेकांशी संवाद साधतात. या प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे उत्पादन आणि उत्पादन मार्गातील माहितीचे देवाणघेवाण. हे पुरवठा साखळीचे अधिक कार्यक्षम करते आणि कोणत्याही उत्पादन वातावरणात अधिक चांगले संघटन सक्षम करते.

चौथी औद्योगिक क्रांती ज्याला "स्मार्ट फॅक्टरी" म्हटले जाते त्यास प्रोत्साहन देते. स्मार्ट कारखान्यांमध्ये सायबर-भौतिक प्रणाली भौतिक प्रक्रियांवर नजर ठेवतात आणि भौतिक जगाची आभासी प्रत तयार करतात आणि विकेंद्रित निर्णय घेतात. इंटरनेटवर सायबर - भौतिक प्रणाली संवाद साधतात आणि एकमेकांशी आणि मानवांशी सक्रमित वेळेत अंतर्गत आणि मूल्य शृंखलेतील सहभागींद्वारे मागणी केलेल्या आणि वापरल्या जाणाऱ्या संस्थात्मक सेवांवर काम करतात .

भविष्यसूचक देखभाल-

इंडस्ट्री 4.0 तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे आणि भविष्यसूचक देखभाल देखील प्रदान करू शकते. प्रेडिक्टिव मेंटेनन्स – जी लाइव्हमध्ये मेंटेनन्स समस्या ओळखू शकते. मशिन मालकांना किफायतशीर मेंटेनन्स करण्याची आणि यंत्रसामग्री अयशस्वी होण्याआधी किंवा खराब होण्याआधी ते निर्धारित करण्याची परवानगी देते. उदाहरणार्थ, सिंगापूरमधील उपकरणाचा तुकडा असामान्य वेगाने किंवा तापमानाने चालत असल्यास लॉस एंजेलिसमधील कंपनी समजू शकते. त्यानंतर ते दुरुस्त करणे आवश्यक आहे की नाही हे ठरवू शकतील.

3D प्रिंटिंग-

थ्रीडी प्रिंटिंग तंत्रज्ञानावर व्यापक अवलंबित्व असल्याचे म्हटले जाते . उद्योगासाठी 3D प्रिंटिंगचे काही फायदे असे आहेत की 3D प्रिंटिंग अनेक भौमितिक रचना मुद्रित करू शकते तसेच उत्पादन डिझाइन प्रक्रिया सुलभ करू शकते. हे तुलनेने पर्यावरणास अनुकूल देखील आहे. कमी-खंड उत्पादनामध्ये ते पुष्कळ वेळा आणि एकूण उत्पादन खर्च देखील कमी करू शकते. शिवाय ते लवचिकता वाढवून गोदाम खर्च कमी करू शकते आणि कंपनीला मोठ्या प्रमाणात वातनुकूलित व्यवसाय धोरण स्वीकारण्यास मदत करू शकते. याव्यतिरिक्त, स्पेअर पार्ट्स प्रिंट करण्यासाठी आणि स्थानिक पातळीवर स्थापित करण्यासाठी 3D प्रिंटिंग खूप उपयुक्त असू शकते म्हणून पुरवठादार अवलंबित्व कमी करते आणि पुरवठ्याचा वेळ कमी करते. निर्धारक घटक म्हणजे बदलाची गती. तांत्रिक विकासाच्या गतीचा परस्परसंबंध आणि परिणामी मानवी जीवनाशी सामाजिक-आर्थिक आणि पायाभूत संरचनात्मक परिवर्तने आपल्याला विकासाच्या गतीमध्ये गुणात्मक झेप घेण्यास अनुमती देतात जी नवीन काळातील संक्रमणास चिन्हांकित करते.

स्मार्ट सेन्सर्स -

स्मार्टउत्पादन, स्मार्ट मोबिलिटी , स्मार्ट घरे, स्मार्ट शहरे आणि स्मार्ट कारखाने यासारख्या इतर "स्मार्ट" मेगाट्रेंड्ससाठीही नवकल्पना केंद्रस्थानी आणतात .स्मार्ट सेन्सर ही अशी उपकरणे आहेत जी माहिती व्युत्पन्न करतात आणि स्वयं-निरीक्षण आणि जटिल प्रक्रियांच्या स्थिती निरीक्षणापर्यंत पुढील कार्यक्षमतेस अनुमती देतात. वायरलेस कम्युनिकेशनच्या क्षमतेमुळे ते साठवणुकीसाठी प्रयत्न मोठ्या प्रमाणात कमी करतात आणि सेन्सर्सची दाट श्रेणी जाणवण्यास मदत करतात.

कृषी आणि अन्न उद्योग -

या दोन क्षेत्रातील स्मार्ट सेन्सर्स अद्याप चाचणीच्या टप्प्यात आहेत. हे नाविन्यपूर्ण कनेक्टेड सेन्सर प्लॉट्समध्ये उपलब्ध माहितीचा (पानांचे क्षेत्र, वनस्पती निर्देशांक, क्लोरोफिल, हायग्रोमेट्री, तापमान, पाण्याची क्षमता, किरणोत्सर्ग) व्याख्या करतात आणि संप्रेषण करतात. या वैज्ञानिक माहितीआधारे, परिणाम, वेळ आणि खर्चाच्या दृष्टीने प्लॉट व्यवस्थापनाला अनुकूल करणाऱ्या सल्ल्यासह स्मार्टफोनद्वारे रिअल-टाइम मॉनिटरिंग सक्षम करणे हे उद्दिष्ट आहे. शेतात या सेन्सर्सचा वापर पिकाच्या टप्प्यांचा शोध घेण्यासाठी आणि योग्य वेळी आदाने आणि उपचारांची शिफारस करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. तसेच सिंचनाची पातळी नियंत्रित करणे.अन्न उद्योगाला अधिकाधिक सुरक्षितता आणि पारदर्शकता आणि संपूर्ण कागदपत्रांची आवश्यकता असते. हे नवीन तंत्रज्ञान ट्रॅकिंग सिस्टीम म्हणून तसेच मानवी आणि उत्पादन माहिती संकलन म्हणून वापरले जाते.

ज्ञानाच्या अर्थव्यवस्थेत प्रवेगक संक्रमण -

ज्ञान अर्थव्यवस्थेत ही एक आर्थिक प्रणाली आहे ज्यामध्ये उत्पादन आणि सेवा मुख्यत्वे ज्ञान-केंद्रित क्रियाकलापांवर आधारित असतात ज्या तांत्रिक आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या वेगवान गतीमध्ये तसेच जलद अप्रचलिततेमध्ये योगदान देतात. इंडस्ट्री 4.0 भौतिक आदाने किंवा नैसर्गिक संसाधनांपेक्षा बौद्धिक क्षमतांवर अवलंबून राहून ज्ञानाच्या अर्थव्यवस्थेत संक्रमणास मदत करते.

औद्योगिकक्रांतीचेफायदे -

1.उच्च उत्पादकता-

हे प्रत्येक औद्योगिक क्रांतीसह घडते आणि वरवर पाहता प्रत्येक औद्योगिक युगाची उत्पादकता मागील युगाच्या तुलनेत 50 पट वाढते. पुढील 5-10 वर्षांत उत्पादकता 5-8% ने वाढेल असा अंदाज आहे. हे प्रामुख्याने वाढलेल्या ऑटोमेशनमुळे आहे.

2.जीवनाचा दर्जा सुधारला-

तंत्रज्ञानामुळे आपल्या वैयक्तिक जीवनाची कार्यक्षमता आणि आनंद वाढवणारी नवीन उत्पादने आणि सेवा शक्य झाल्या आहेत. एका चॅनलचे सीईओ बर्नार्ड फोर्ड हे उदाहरण देऊन "कॅब ऑर्डर करणे, फ्लाइट बुक करणे, एखादे उत्पादन खरेदी करणे, पैसे देणे, संगीत ऐकणे, चित्रपट पाहणे, गेम खेळणे आणि अगदी आमच्या घरातील दिवे आणि तापमान नियंत्रित करणे" कसे असू शकते याचा उल्लेख करून याचे उदाहरण देतात. दूरस्थपणे केले." हे सांगायला नको की लवकरच आमच्याकडे पूर्णपणे स्वायत्त कार असतील किंवा कदाचित आम्ही आधीच करत आहोत - तुम्ही हे कधी वाचत आहात आणि आणखी काय कोणास ठाऊक यावर अवलंबून आहे.

3.नवीन बाजारपेठ-

क्लॉस श्वाब यांनी नमूद केले की "भौतिक, डिजिटल आणि जैविक क्षेत्रांमधील रेषा स्पष्ट करणाऱ्या तंत्रज्ञानाचे मिश्रण" नवीन बाजारपेठ आणि वाढीच्या संधी निर्माण करेल. हे नवीन उत्पादन किंवा नवीन सेवा तयार करण्यासाठी पूर्वी विभक्त केलेल्या अनेक क्षेत्रामधील सुधारणांचे मिश्रण करेल. केवळ अधिक ज्ञानी कामगारच नाहीत, तर नवीन क्षेत्रातील ज्ञान कामगारही असतील.

4.उद्योजकतेसाठी कमी अडथळा-

प्रोटोटाइपिंगसाठी 3D प्रिंटिंग सारख्या नवीन तंत्रज्ञानामुळे शोधक आणि बाजारपेठांमधील अडथळे कमी झाले आहेत हे आपण आधीच पाहू शकतो. उद्योजक आता त्यांच्या कंपन्या स्थापन करू शकतात आणि पारंपरिक प्रोटोटाइपिंग पद्धतींसह पारंपारिक वेळ आणि खर्चाच्या मर्यादांशिवाय कमी स्टार्ट-अप खर्चासह विविध उत्पादनांची चाचणी करू शकतात. एंट्रीमधील ठराविक अडथळे उद्योजकता समीकरणातून काढून टाकले जातात. **चौथ्या औद्योगिकक्रांतीचे तोटे-**

1. असमानता -

या तंत्रज्ञानाचे फायदे कोणाला मिळतात आणि ते तयार करण्यात मदत करणारे परिणाम कोणाला मिळतात हे सर्व आहे. वास्तविकता अशी आहे की सर्वात मोठे लाभार्थी हे बौद्धिक आणि भौतिक भांडवल (भागधारक, गुंतवणूकदार आणि नवोन्मेषक) प्रदान करणारे असतात. उच्च-उत्पन्न असलेल्या देशांतील बहुसंख्य लोकसंख्येचे उत्पन्न थांबले किंवा अगदी कमी होण्याचे मुख्य कारण तंत्रज्ञान हे आहे. धक्कादायक आहे ना? उच्च कुशल कामगारांची मागणी वाढली आहे तर कमी शिक्षण आणि कमी कौशल्य असलेल्या कामगारांची मागणी कमी झाली आहे आणि त्यांच्यामधील दरी होऊ लागेल. त्यामुळे यामुळे नोकरीचे नुकसान होण्याची शक्यता आहे. विकसनशील देशांसमोर तांत्रिक आणि पायाभूत सुविधांची आव्हाने आणि कौशल्य आव्हाने आहेत ज्यावर मात करणे सोपे नाही हे देखील सांगायला नको.

2. सायबर सुरक्षा धोका-

जेव्हा सर्वकाही जोडलेले असते तेव्हा डेटा हॅक करण्याचा आणि त्याच्याशी छेडछाड करण्याचा किंवा दुर्भावनापूर्ण हेतूसाठी वापरण्याचा धोका आता अधिक प्रचलित आहे. ती पूर्वीसारखी नसते. हे अधिकाधिक वारंवार होत आहे की आम्ही नवीन डेटा सुरक्षा उल्लंघनाच्या भयानक बातम्या ऐकतो. त्यामुळे अनेकदा खरं की आता आपल्याला धक्का बसत नाही. विशेषत: डेटा ॲनालिटिक्स आणि मशीन लर्निंगच्या वाढत्या वापरामुळे ओळख आणि गोपनीयतेच्या स्वरूपाला ते आव्हान देते हे सांगायला नको.

3. मुख्य उद्योगांमध्ये व्यत्यय-

टॅक्सी ,उबेर आणि लिफ्टशी स्पर्धा करत आहेत, पारंपारिक टेलिव्हिजन आणि सिनेमा नेटफ्लिक्स आणि यूट्यूबशी स्पर्धा करतात, एअर बीएनबीसह हॉटेल उद्योग आणि कोणतेही स्टोअर ॲमेझॉनशी स्पर्धा करत आहेत. यामध्ये ऑफर केल्या जाणाऱ्या सेवांचा प्रकार आणि त्या ज्या मॉडेलद्वारे ऑफर केल्या जातात तसेच त्यांच्याशी संबंधित नोकऱ्यांमध्ये परिणाम होतो.

4. नैतिक समस्या-

सुधारित AI अनुवांशिक अभियांत्रिकी, आणि वाढीव नवीन नैतिक चिंता आणि नैतिकतेचे प्रश्न आहेत जे आधीपासूनच वैयक्तिकरित्या भिन्न आहेत. एखाद्या व्यक्तीबद्दल आणि व्यक्तींच्या गटाबद्दल अधिक माहितीमध्ये प्रवेश केल्याने वैयक्तिक फायद्यासाठी आणि हाताळणीसाठी त्याचा वापर करण्याचा धोका अधिक असतो. मला असे वाटते की 2018 च्या सुरुवातीस केंब्रिज ॲनालिटिकल माहिती घोटाळा आपल्या सर्वांना आठवत आहे जेव्हा हे उघड झाले होते की केंब्रिज ॲनालिटिकलने लाखो लोकांच्या Facebook प्रोफाइलचा वैयक्तिक माहिती त्यांच्या संमतीशिवाय काढला होता आणि त्याचा वापर राजकीय जाहिरातींसाठी केला होता. शिवाय हे फक्त त्या माहितीच्या गैरवापराचे उदाहरण आहे ज्याबद्दल आम्हाला माहिती आहे.

आव्हाने-

उद्योग 4.0 च्या अंमलबजावणीतील आव्हाने

आर्थिक-

- उच्च आर्थिक खर्च
- व्यवसाय मॉडेल अनुकूलन
- अस्पष्ट आर्थिक लाभ/अति गुंतवणूक

सामाजिक-

- गोपनीयतेची चिंता
- पाळत ठेवणे आणि अविश्वास
- भागधारकांद्वारे बदलण्यास सामान्य अनिच्छा
- कॉर्पोरेट आयटी विभागाच्या रिडंडंसीचा धोका
- स्वयंचलित प्रक्रिया आणि आयटी-नियंत्रित प्रक्रियांमुळे अनेक नोकऱ्यांचे नुकसान , विशेषत: ब्लू कॉलर कामगारांसाठी

- एआय सह बदलण्याची शक्यता असलेल्या नोकरीच्या भूमिका असलेल्या व्यवसायांमध्ये लैंगिक असमानतेचा वाढलेला धोका

राजकीय-

- नियमन, मानके आणि प्रमाणपत्रांचे स्वरूप यांचा अभाव
- अस्पष्ट कायदेशीर समस्या आणि डेटा सुरक्षा

संघटनात्मक-

- IT सुरक्षा समस्या, जे पूर्वी बंद उत्पादन दुकाने उघडण्याच्या अंतर्निहित गरजेमुळे मोठ्या प्रमाणात वाढतात
- मशीन-टू-मशीन कम्युनिकेशन (M2M) साठी आवश्यक असलेली विश्वासार्हता आणि स्थिरता अत्यंत कमी आणि स्थिर विलंब वेळेसह.
- उत्पादन प्रक्रियेची अखंडता राखणे आवश्यक आहे.
- औद्योगिक माहितीचे संरक्षण करणे आवश्यक आहे
- चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या दिशेने संक्रमण जलद करण्यासाठी पुरेशा कौशल्य-संचांचा अभाव
- कमी शीर्ष व्यवस्थापन बांधिलकी
- कर्मचाऱ्यांची अपुरी पात्रता

टीका आणि अनुमान -

गेल्या दशकभरात आपल्या दैनंदिन जीवनात भविष्यातील ऑटोमेशनची चिंता वाढत चालली आहे, ज्यामध्ये वैद्यकीय पुरवठा आणि इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांसारख्या आपल्या आधुनिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट उत्पादनांवर जास्त अवलंबून राहणे समाविष्ट आहे. ऑटोमेशनवर अधिकाधिक अवलंबून राहिल्याने अनेक उत्पादक ' IKEA इफेक्ट टी' कडे लक्ष वेधतात. आमची स्वतःची वैयक्तिक साधने आणि फर्निचर कसे तयार केल्याने तुम्हाला ऑटोमेशनद्वारे उत्पादित केलेल्या उत्पादनांच्या तुलनेत तयार केलेल्या वस्तूंकडे अधिक आकर्षण वाटेल. इतर अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की वाढत्या ऑटोमेशनमुळे अशा क्षेत्रांमध्ये नोकऱ्या कमी होतात ज्यांना यापुढे मानवांना कामगिरी करण्याची आवश्यकता नाही.

निष्कर्ष-

इथे आपण चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या काठावर आहोत ज्याचा आपल्या दैनंदिन जीवनावर आमूलाग्र परिणाम होतो. हे आर्थिक आणि ज्ञानाच्या वाढीचे आणि आपण जगण्याच्या आणि कार्य करण्याच्या पद्धतीमध्ये सुधारणांचे युग असू शकते परंतु आपण त्याच्या व्यत्यय संभाव्यतेपासून कंटाळले पाहिजे आणि हे धोके कमी करण्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत.

संदर्भ-

1. द टाइम्स ऑफ इंडिया, 15 मे 2018.
2. लोकसत्ता , 21 मार्च 2021.
3. महाराष्ट्र टाइम्स 10 जुलै 2021.
4. भारत सरकारचे आर्थिक सर्वेक्षण (2021).

छात्रों के शैक्षणिक प्रदर्शन पर विद्यालय वातावरण का प्रभाव- एक समाजशास्त्रीय अवलोकन

डॉ.शालू अ.घोडेस्वार

प्राचार्या के.डी.पवार शिक्षण महाविद्यालय सावनेर,जि.नागपूर

मोब.न.८९२८७८८४२७ ,ई.मेल.shalinighodeswar@gmail.com

शोधसार:

एक स्कूल को आम तौर पर 'ऐसे स्थान के रूप में परिभाषित किया जाता है जहाँ एक बच्चे के पास सीखने के लिए अनुकूल वातावरण होता है'. इस अनुकूल वातावरण का अर्थ है हाथों-हाथ अनुभव के माध्यम से तनाव मुक्त शिक्षा. स्कूल की शुरुआत इस सोच के साथ की गई थी कि अगर ऐसी शिक्षा हो जाए तो वाकई आसान शिक्षा होगी. शिक्षा का उचित माध्यम मातृभाषा है. इस बात को ध्यान में रखते हुए कि हर बच्चा अलग होता है, यह स्कूल बच्चे की मौलिकता को बनाए रखता है, उसकी जिज्ञासा को स्वतंत्रता देता है, अपने विचारों को व्यक्त करने की स्वतंत्रता देता है, बच्चे के शारीरिक, बौद्धिक और मानसिक विकास के लिए पोषण का माहौल बनाता है, आसान शिक्षा की वकालत करता है. हर बच्चा अलग होता है यानी उसकी सीखने की रुचि, गति, क्षमता अलग होती है और इसलिए उसकी जरूरत के हिसाब से पढ़ने-पढ़ाने के तरीके के साथ-साथ बच्चे के विकास की समीक्षा करने का तरीका भी अलग होना चाहिए. माता-पिता की भागीदारी से बच्चे के इस समग्र विकास को समृद्ध करने के लिए माता-पिता का एक अच्छा संबंध आवश्यक है. प्रस्तुत शोधपत्र में, छात्रों के शैक्षणिक प्रदर्शन पर विद्यालय वातावरण के प्रभाव को दर्शाया गया है.

सूचकशब्द: विद्यालय वातावरण, शैक्षणिक प्रदर्शन,अध्ययन,शिक्षा विकास

प्रस्तावना:

शिक्षा की परंपरा हजारों साल से चली आ रही है. शिक्षाशास्त्र समय के साथ विकसित हुआ. पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकों, शिक्षण विधियों में परिवर्तन हुए. बच्चों के भावनात्मक, मानसिक और बौद्धिक विकास के साथ-साथ पोषक तत्वों के अनुरूप तकनीकों पर विचार और विस्तार किया गया. धीरे-धीरे स्कूल की अवधारणा मजबूत होती गई. बच्चों को क्या सीखना चाहिए इसके अनुसार शिक्षा में मुख्य रूप से विचार किया जाता था कि उन्हें क्या सीखना चाहिए. एक ज़माने में, स्कूल जेल हुआ करते थे जहाँ बच्चों को बंदी बनाकर रखा जाता था. अनुशासन के नाम पर मासूम बच्चों को डराना और सजा देना जैसी बातें की जाती थीं. गुरुजी कहेंगे कि पुरोदिशा. यह एक ऐसी स्थिति थी जहाँ बच्चे चुप रहते थे, सवाल नहीं करते थे, समझते थे या नहीं, वे जैसे थे वैसे ही उत्तर को किताब में उलझा कर लिख सकते थे और अंक अर्जित कर स्मार्ट बन जाते थे. सभी घोड़ों के बारह प्रतिशत को स्कूल नामक एक बंद डिब्बे में पढ़ाया जाता था. बच्चों के झुकाव, रुचि और क्षमताओं को ध्यान में रखने वाले शिक्षकों की संख्या अधिक नहीं थी. इसी तरह के पारंपरिक स्कूलों के छात्रों की आमद को ध्यान में रखते हुए, कविवर्य टैगोर ने 1901 में शांति निकेतन में पांच बच्चों के साथ इस स्कूल की शुरुआत की. शिक्षा तरल और परिवर्तनशील है. बदलती राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक आवश्यकताओं के अनुसार शिक्षा में निरंतर परिवर्तन होते रहते हैं. शिक्षा, अनुसंधान और बदलते समय को ध्यान में रखते हुए प्रयोग नए विचारों को वास्तविकता में ला रहे हैं. अब स्कूल सीखने को सुखद और छात्र-केंद्रित बनाने के लिए सक्रिय शिक्षण पर ध्यान केंद्रित कर रहे हैं. बच्चों को ज़ेपेलिन, पेलवेल और शिक्षकों को पढ़ाने के लिए पाठ्यचर्या, पाठ्यपुस्तकें विकसित की जा रही हैं. रटने के बजाय बच्चों द्वारा सीखे गए ज्ञान को वास्तविक जीवन से जोड़ा जा सकता है. इन बातों को महत्व दिया जाता है. बच्चे अब एक ऐसा पाठ्यक्रम सीख रहे हैं जो छात्रों में क्षमता का निर्माण करता है और उन्हें कौशल हासिल करने के लिए प्रोत्साहित करता है. अब परीक्षा स्कोरबोर्ड और अंकों की प्रतियोगिता के बजाय बच्चे की क्षमताओं और उसके विभिन्न कौशलों की समग्र समझ पर आधारित है. शिक्षा हर स्तर पर, अलग-अलग स्तरों पर, अलग-अलग क्षेत्रों से बदल रही है. जैसे-जैसे समाज में सामाजिक और सांस्कृतिक परिवर्तन हो रहे हैं, वैसे-वैसे शिक्षा में भी परिवर्तन आ रहा है. यह शिक्षा प्राप्त करने के साथ-साथ इसे प्रदान करने के तरीके में भी होता है. अब दूरसंचार के क्षेत्र में एक महान क्रांति हुई है. रेडीओ, टी.व्ही, कॉमप्यूटर, मोबाईल में बहुत से बदलाव आ गए हैं. शिक्षा में इन सभी माध्यमों का काफी हद तक

उपयोग किया जा रहा है ज्ञानार्जन कभी भारतीय संस्कृति में एक संस्कार था. ज्ञान प्राप्त करना एक पवित्र कार्य माना जाता था. अब ऐसा है या नहीं यह शोध का विषय है. वर्तमान में यही स्थिति अनेक स्थानों पर देखने को मिलती है, कुछ अपवादों को छोड़कर ज्ञान देने में कोई रूचि नहीं है. छात्रों और शिक्षकों दोनों में शिक्षा के लिए पूर्व ललक नहीं देखी जाती है. इसके कारणों पर विचार किया जाना चाहिए. वैश्वीकरण की वर्तमान दर पर, सभी के जीवन स्तर में सुधार हुआ है. नई तकनीक मनुष्य के लिए ज्ञात हो गई है. मनुष्य के हाथों में विशाल सूचनाओं का प्रवाह रुक गया. मोबाइल में क्रांति ने दुनिया को पूरी तरह बदल कर रख दिया है. सोशल मीडिया का इस्तेमाल हद से ज्यादा हो गया है.

वर्तमान शैक्षिक स्थिती:

पिछले दो साल में छात्रों की पढ़ाई का काफी नुकसान हुआ है. सरकारी रिपोर्ट सहित कई संगठनों की रिपोर्ट से इसकी पुष्टि हुई है. इसलिए, यदि हम शैक्षिक गुणवत्ता की दिशा में फिर से यात्रा करना चाहते हैं तो कदम उठाने होंगे. स्थानीय स्तर पर शिक्षक, विद्यालय, प्रबंधन समिति, स्थानीय प्रशासन अपने-अपने स्तर पर कार्यक्रम को लागू करने का प्रयास कर रहे हैं. एक राज्य के तौर पर सरकार ने भी गंभीर कदम उठाए हैं. सरकार ने विभिन्न पहलों को लागू करके गुणवत्ता में सुधार के लिए इस वर्ष को गुणवत्ता सुधार वर्ष घोषित किया है. इसलिए शिक्षा विभाग के सामने खोई हुई गुणवत्ता को ऊपर उठाने की चुनौती है. स्कूलों के सामने छात्रों को कक्षा में सीखने, पढ़ाने और मूल्यांकन के साथ-साथ सीखने की प्रक्रिया से जोड़े रखने की एक बड़ी चुनौती है. ऐसा नहीं है कि छात्रों की पढ़ाई प्रभावित हुई है, बल्कि यह चिंता जताई जा रही है कि पढ़ाई के प्रति रुझान कम हो रहा है. इसलिए उम्मीद है कि सरकार द्वारा बताई गई पहल के माध्यम से न्यूनतम बुनियादी ढांचा की अवधारणा को भर दिया जाएगा और छात्र शिक्षा से अलगाव को दूर करने में सफल होंगे. कोरोना से हुए नुकसान की भरपाई करने के साथ ही उस दौरान कई कारणों से छात्र स्कूल से बाहर हो गए हैं. चुनौती उन्हें स्कूल में दाखिला दिलाने की है. इसके लिए जीरो आउट ऑफ स्कूल स्टूडेंट कैंपेन शुरू किया गया है. राज्य शैक्षिक अनुसंधान एवं प्रशिक्षण परिषद द्वारा ब्रिज कोर्स का क्रियान्वयन शुरू कर दिया गया है. आवधिक मूल्यांकन की घोषणा की जाती है. साथ ही निपुण भारत अभियान के तहत बुनियादी साक्षरता एवं अंकज्ञान अभियान की दृष्टि से गुणवत्ता सुधार के प्रयास के लिए कदम उठाए जाएंगे. लक्ष्य यह है कि देश का प्रत्येक बच्चा शैक्षणिक वर्ष 2026-27 तक तीसरी कक्षा के अंत तक आवश्यक बुनियादी साक्षरता और अंकज्ञान हासिल कर लेगा. जिन बच्चों ने अभी तक बुनियादी भाषा और गणित कौशल हासिल नहीं किया है, उन्हें आवश्यक दक्षताओं को प्राप्त करने के लिए व्यक्तिगत शिक्षक मार्गदर्शन और समर्थन, साथियों के समर्थन और आयु-उपयुक्त और श्रेणीबद्ध पूरक अध्ययन सामग्री के माध्यम से सीखने की प्रक्रिया में सक्रिय रूप से शामिल होने की आवश्यकता है.

विद्यालय का बदलता वातावरण:-

- ❖ विद्यालय का वातावरण छात्रों के निहित कौशलों, 21 वीं सदी के विभिन्न कौशलों के विकास के लिए अनुकूल होना चाहिए.
- ❖ पाठ्यचर्या में विषयवार, वर्गवार, आयुवार पर्याप्त और प्रबंधनीय शैक्षिक सामग्री होनी चाहिए.
- ❖ सह-पाठ्यचर्या और पाठ्येतर गतिविधियों का प्रभावी कार्यान्वयन आवश्यक है.
- ❖ जैसा कि नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में उल्लेख किया गया है, यह अपेक्षा की जाती है कि छात्रों की जन्मजात और व्यावसायिक क्षमता की पहचान की जाए और उस क्षमता के विकास के अनुसार विभिन्न गतिविधियों और कार्यक्रमों का आयोजन किया जाए.
- ❖ भविष्य में उच्चतम पेशेवर मांग की भविष्यवाणी करके प्रासंगिक मामलों में प्रारंभिक प्रशिक्षण की व्यवस्था करने की उम्मीद है.
- ❖ स्कूल में सुरक्षा, स्वास्थ्य और स्वच्छता के संबंध में नियम और प्रणालियाँ होनी चाहिए.

विद्यालय का वातावरण और शैक्षिक चुनौतियाँ:

जहाँ एक ओर महत्त्वपूर्ण परिवर्तन हो रहे हैं, वहीं विद्यालय प्रणाली की निश्चित रूप से कुछ सीमाएँ हैं. अलग-अलग परिवारों, अलग-अलग वातावरण, अलग-अलग क्षमताओं, रुचियों और प्राथमिकताओं वाले कई बच्चों को एक सामान्य पाठ्यक्रम में एक साथ रखा जाता है, सभी विषयों को एक निश्चित स्तर तक पढ़ाना, एक निश्चित समय सीमा के भीतर पाठ्यक्रम को पूरा करना, ऐसी चीजें अंतर्निहित को गुंजाइश नहीं दे सकतीं विभिन्न प्रेरणाएँ, अव्यक्त प्रतिभाएँ, बच्चों में रचनात्मकता. किसी पसंदीदा विषय के गहन अध्ययन की सीमाएँ हैं. यदि बच्चे स्वेच्छा से कोई कार्य करना चाहें

तो भी यह संभव नहीं है. क्योंकि स्कूल एक निश्चित दायरे में काम करता है. प्रत्येक प्रणाली का एक ढांचा होता है. स्कूली शिक्षा के मामले में बहुत लचीलापन संभव है. स्कूली व्यवस्था में जहां एक तरफ बच्चों को औपचारिक किताबी शिक्षा दी जाती है, वहीं जीवन में जरूरी कई चीजें सीखी जा सकती हैं. बच्चों की प्रतिभा को बढ़ावा देने के लिए स्कूलों में विभिन्न स्कूल और इंटर स्कूल गतिविधियों का आयोजन किया जाता है. नृत्य, नाटक, संगीत, खेल प्रतियोगिताएं, चित्रकला, निबंध-कविता लेखन, शिविर, यात्राएं, उन्हें प्रोत्साहित करने, राष्ट्रीय दिवस मनाने, छात्र सेना, स्काउट-गाइड, विज्ञान प्रदर्शनियों, देशभक्ति, राष्ट्रवाद, आत्मबल के आयोजन के पीछे बच्चों की सराहना भरोसे, श्रम संस्कार जैसे महत्व, वैज्ञानिक सोच-चिकित्सीय दृष्टिकोण से प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से किया जाता है. दूसरों से सीखने का अवसर मिलता है.पूर्व में राजा, राजकुमार, जमींदार जैसे प्रतिष्ठित और बहुत धनी परिवार अपने बच्चों के लिए घर पर ही शिक्षा की व्यवस्था करते थे. यह भी विचार किया जाना चाहिए कि हमारे बच्चों के लिए अन्य सामान्य बच्चों के साथ पढ़ना गरिमापूर्ण नहीं है. यह भी होमस्कूलिंग का एक रूप था. रवींद्रनाथ टैगोर को अलग-अलग शिक्षक घर पर सुबह 7 बजे से रात 8 बजे तक निश्चित समय पर पढ़ाते थे. इसमें सभी विषयों को शामिल किया गया था. होमस्कूलिंग में स्कूल प्रणाली की सीमाएँ नहीं हैं. एक बच्चा अपनी गति से तनाव मुक्त वातावरण में रुचि के साथ सीख सकता है. स्कूल, पढ़ाई, शौक और आराम की कमी के कारण अपर्याप्त समय इसके लिए सामने रखा गया कारण है. अब जबकि आपको घर पर ही पढ़ाई करनी है, तो आप अपने पसंदीदा विषय का और अच्छी तरह से अध्ययन कर सकते हैं. शौक के लिए अधिक समय देने के कुछ फायदे हैं. लेकिन हमें उन बच्चों के बारे में सोचना चाहिए जो सहजीविता को याद करते हैं.

समारोप:

सामान्य विद्यालयों में बच्चों की व्यक्तिगत आवश्यकताओं की उपेक्षा, विद्यालयों में बच्चों की अधिक भीड़, प्रदूषित वातावरण, शिक्षण की खराब गुणवत्ता, असंतोषजनक पाठ्यक्रम, कार्यान्वयन की कमी, विशिष्ट धार्मिक और नैतिक शिक्षा की आवश्यकता को भी इसका कारण बताया गया है. कुछ माता-पिता महसूस करते हैं कि उन्हें अपने बच्चों के सीखने और विकास की प्रक्रिया में शामिल होना चाहिए. कुछ लोग चाहते हैं कि बच्चे क्या और कैसे सीखते हैं, इस पर हमारा सीधा नियंत्रण हो. साथ ही इसके पीछे यह विचार भी हो सकता है कि बच्चों की व्यक्तिगत कुशलता और क्षमता के अनुसार ही शिक्षा दी जानी चाहिए. कुछ लोगों का यह भी मानना है कि एक शिक्षक द्वारा एक समय में अनेकों को पढ़ाने की तुलना में एक-से-एक शिक्षण अधिक प्रभावी होता है. भारत में भी मुख्यधारा की स्कूली शिक्षा से अलग एक वैकल्पिक प्रणाली शुरू करने के प्रयास किए गए हैं. गुरुवर्य रवींद्रनाथ टैगोर के शांतिनिकेतन और विश्वभारती विश्वविद्यालय, श्री अरबिंदो के अंतर्राष्ट्रीय शिक्षा केंद्र, महात्मा गांधी की बुनियादी शिक्षा, जे. पी. नाइक और चित्रताई नाइक का गरगोती विद्यापीठ, लीलताई पाटिल का सृजन आनंद विद्यालय, विद्याताई पटवर्धन का अक्षरनंदन इसके कुछ प्रमुख उदाहरण हैं. ये प्रचलित शिक्षा प्रणाली के प्रति असंतोष से किए गए शैक्षिक प्रयोग हैं. इसका महत्व बहस योग्य है. इसके पीछे महत्वपूर्ण विचार यह है कि शिक्षा प्रक्रिया नीरस और बंद न हो और प्रायोगिक बनी रहे.

संदर्भ-सूची:

- पारसनाथ राय - अनुसंधान एरिचय , लक्ष्मीनारायण पब्लिकेशन आगरा.
- शर्मा , आर.ए- शैक्षिक अनुसंधान एवं सांख्यिकीः इन्टरनेशनल पब्लिशिंग हाउस , मेरठ.
- गैरेट ई हेनरी- शिक्षा और मनोविज्ञान में सांख्यिकी के प्रयोगः कल्याणी पब्लिशर्स , नई दिल्ली.
- कौल लोकेश- मैथोडोलोजी आफ एजेकेशनल रिसर्च विकास पब्लिशिंग हाउस , नई दिल्ली.
- बालिया शिरीष , अरोडा रीटा- शिक्षा में मापन एवं मूल्यांकन राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ
- http://www.allresearchjournal.com/archives/2017vol3issue5/PartK
- https://www.coursehero.com/file/24116637/ThePractical-and-Theoreticalpdf.

नाक्याची शाळा म्हणजे रानमेव्याची अस्सल खान तेथील दुर्दम्य अनुभव

शंकर देवराव लेकुळे
प्राथमिक शिक्षक जिल्हा परिषद केंद्रिय प्राथमिक शाळा कोंढुर ता. कळमनुरी जि. हिंगोली पिनकोंड -431702

माझी नाक्याची शाळा ही शिक्षकी पेशातील एक अविस्मरणीय आणि सुंदर अशी आठवण आहे की जी कधीच विसरता न येणारी आहे. व्यक्ती जन्माला आल्यानंतरच ठरवत असतो की भविष्यात आपल्याला कोणते क्षेत्र निवडायचे आणि कोणती सेवा स्वीकाराची त्यातूनच मी दहावी पास झाल्यानंतर काही दिवसातच आपली कुवत,पुढील शिक्षणासाठी लागणारा खर्च,आपल्या आवडीला योग्य वाव देत शिक्षकी पेशाच स्वीकारायचा हे ठरवलं होतं. तयारीही सुरू केली. डीएड पास केल्यावर अवघ्या दोन महिन्यातच शिक्षक म्हणून जिल्हा परिषद शिक्षण विभाग हिंगोली येथे म्हणून रुजू झालो तत्पूर्वी ४०० रुपयाची पास काढून संपूर्ण महाराष्ट्र राज्य पालथा घातला की कुठे शिक्षकी पेशासाठी जागा रिकामी आहे काय हे शोधण्यासाठी पण शेवटी यावे लागले ते आपल्याच जिल्ह्यात. ती तारीख होती 19 डिसेंबर २००७ आपल्याला नियुक्ती भेटलेलं गाव होतं मराठवाड्याची शेवटची सीमा हैदराबाद ते औरंगाबादच्यामध्ये निजामाचे मुख्य ठिकाण म्हणजे डोंगरगांव नाका. हे ठिकाण डोंगरावर वसलेले असल्यामुळेच या गावाला डोंगरगाव नाका असं नाव प्राप्त झालं. निजामच्या काळात याच ठिकाणी सर्व महसूल,शेतसारा जमा केला जायचा.ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेल्या या गावाला माझी नेमणूक झाली होती.हे गाव माझ्या गावापासून 19 किमी अंतरावर होते.येण्या-जाण्यास सकाळी ८ :३० ला जाणारी आणि ५:३० ला परत येणारी अशा दोनच बस गाड्या होत्या. मध्यंतरी खाजगी जीप,गाडी होत्या पण पूर्णपणे अनियमित. गावाचे ठिकाण पूर्णपणे दुर्गम,डोंगरी दर्याखोऱ्यात,नाक्याच्या कुशीत वसलेले होते. बस गावापर्यंत येणे शक्यच नव्हते कधीकाळी मी नियुक्त व्हायच्या अगोदर बस येत होती म्हणायचे पण नंतर काही कारणास्तव बंद झाली. कळमनुरी पासून निघाल्यावर नाक्याला येताना 16 किमी अंतरावर एक चौफुली लागते ईसापुर धरण ,वाकोडी ,कळमनुरी आणि डोंगरगाव नाका असा चौरंगी संगम झिरो फाट्यावर होत असतो.या ठिकाणावरून उतरून ३ किमी पैदल जावे लागे, अधिकारी आला तरी याच ठिकाणी उतरून तो पायी येत असे.या गावाला येण्याचा दुसरा पर्याय म्हणजे विदर्भातील शेंबाळपिंपरी या गावी उतरून त्या ठिकाणावरून ५ किमी अंतराने कच्या रस्त्याने पश्चिम दिशेने शेंबाळेश्वर मंदिराच्या मार्गे चालत यावे लागते दरम्यान गावाच्या बाजूला असणाऱ्या पैनगंगा नदीतून कमरेइतक्या पाण्यातून यावे लागे,कपडे पूर्ण भिजायचे येथे खरा कस लागला जायचा. हा रस्ता फक्त हिवाळा आणि उन्हाळा या दोनच ऋतूत चालू असतो पण पावसाळ्यात पुर सदृश्य परिस्थिती असल्याने प्रवास करणे शक्य नव्हते. अशावेळी शेंबाळपिंपरी ईसापुर धरणाच्या गेटवरून पैदल किंवा दुचाकीने येणे हा एकमेव पर्याय होता ज्या गावात माझी प्रथम नियुक्ती झाली होती ते गाव मराठवाड्याच शेपूट होतं. गावाची लोकसंख्या १००० च्या जवळपास होती. गावात मराठा,हटकर तेली, भोई, बौद्ध, मातंग,गवळी अशा जातींची बहुसंख्या घरे होती. गावात पाचवीपर्यंत वर्ग ,११२ विद्यार्थी आणि दोनच शिक्षक कार्यरत होते तर दोन पदे रिक्त होते. गावात एक अंगणवाडी सौ निर्मलाताई गजानन मारणीय ह्या त्या अंगणवाडीच्या मदतीस म्हणून काम पाहत होत्या.गावाला गांगापूर या गावासोबत ग्रुपग्रामपंचायत अस्तित्वात होती. त्यावेळेस गावचे सरपंच श्री सुरेश भाऊराव मस्के होते तर ग्रामसेवक म्हणून श्री तवर साहेब काम पाहत होते.या गावचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे या गावातील एकही विद्यार्थी बाहेरगावी शिक्षणासाठी नव्हता आणि शाळेला चांगले शिक्षक लाभल्याने शाळेचे गुणवत्ता खूप चांगली राहिली आहे असे गावच्यांचे म्हणणे होते.गावात पाचवी पर्यंत वर्ग होते त्यानंतर मात्र मुलांची शिक्षणासाठी खूप त्रेधा तिप्पट व्हायची ती म्हणजे त्यांना सहावीला प्रवेश घेण्यासाठी कळमनुरी किंवा शेंबाळपिंपरी,

ईसापुर धरण याशिवाय पर्याय नव्हता काहीजण तर आपल्या नातेवाईकांकडे शिकायला जात असत कोणी वस्तीग्रहात प्रवेश घेत असता. प्रवेश कुठेही घ्या पैदल चालण्यावाचून त्यांना पर्यायच नव्हता. कळमनुरीच्या शाळेत प्रवेश घेतला तर झिरो फाट्यापर्यंत ३ किमी पैदल आणि तिथून बसची दोन- दोन तास वाट पाहत थांबावे लागे. शाळा सकाळी १२:३० ला असायची पण सकाळी ९ वाजता आपली भाजी भाकरीचा डब्बा सोबत घेऊन त्यांना जावे लागायचे. ईसापुरच्या शाळेत प्रवेश घेतला तर ५ किमी पैदल नदीतून जावे लागेल अशी अवघड परिस्थिती असल्याने मागासवर्गातील काही मुलींची तर सातवा वर्ग झाला की लग्नही उरकून टाकली जायची. गावात बालविवाहाचे प्रमाणही थोड्या प्रमाणात होते.गावाच्या वायव्य दिशेला असणाऱ्या नाक्याच्या खालीच शाळेची जागा होती. शाळेच्या मैदानातच सुप्रसिद्ध दत्त मंदिर होतं . या मंदिराचाही खूप मोठा इतिहास होता. मंदिरात फेसो फेस बसेल अशी दत्त मूर्ती होती. फार फार प्राचीन काळी या ठिकाणी दत्त प्रकट झाले होते त्यांची पूजा करण्यासाठी एक साधू बाबा राहत होते.मंदिराचे तोंड पूर्वेकडे असल्याने साधू बाबा रोज नदीचे पाणी दिवस उजडायच्या अगोदर आणून दत्त यांचा जलाभिशेख,पूजा करत होता अशी आख्ययिका सांगण्यात येते. दरवर्षी दत्त जयंतीला खूप मोठा सप्ताह या गावात शाळेच्या मैदानात भरतो. लेकिबाळी अतिशय उत्साहाने माहेरी येऊन सहभागी होतात. आमचे पाचवी ते सहावीची सर्वच विद्यार्थी पारायणाला बसत असल्याने शिक्षण काही होतच नसे. परिपाठाच्या मैदानात चुलखंड खणली जात होती सप्ताह संपला की साफ सफाई करताना आमच्या नाकी नऊ यायचे.

या गावची जमीन सुपीक असल्याने केळी हे बागायती पीक त्यावेळी मोठ्या प्रमाणावर घेतले जात होते. एक वेळ तर अशी होती की केळीला मागणी कमी झाल्याने व्यापारी केळी घेऊन जाण्यास तयार नव्हते. त्यामुळे कोल्हे, पाहुणे यांच्यासाठी एक उत्तम मेजवानीच ठरू लागली. गावातील लोक रोजच पिकलेल्या केळयांचा एक घड शाळेत शिक्षकांना खाण्यासाठी आणू लागले. याशिवाय या गावात कापूस, तूर, मूग,हरभरा,गहू उडिद,सोयाबीन अशी पिके ही सर्रास घेतली जात होती. ज्या लोकांची शेतजमीन नदीच्या काठावरती होती त्यांना मात्र एका हंगामाला नक्कीच मुकावे लागे. दत्त मंदिरासोबतच 50 मी अंतरावर एक हनुमान मंदिर असे दोनच मंदिर सुरुवातीला गावात होती कालांतराने एक डोंगरेश्वरांचे मंदिरही २०१६ या वर्षी बांधण्यात आले.

गावाच्या शाळेबाबत बोलायचे झाल्यास पाच वर्ग आणि तीनच खोल्या होत्या एक वर्ग ग्रामपंचायत कार्यालयात भरला जायचा तर दुसरा वर्ग दत्त मंदिराच्या पाठीमागे असणाऱ्या खोलीत भरला जात असे. ही खोली तयार होण्याच्या अगोदर या ठिकाणी लोक शौचाला बसत असत,या ठिकाणी वर्ग होईल किंवा ज्ञानदानाचे कार्य होईल असा गावकऱ्यांचा पुसटचाही विचार नव्हता पण या ठिकाणी शासकीय अनुदानातुन एक सुंदर अशी खोली तयार झाली होती याच खोलीत मुख्याध्यापक कक्ष, शालेय पोषणाचे साहित्य आणि पाचवा वर्ग भरला जायचा ही खोली म्हणजे मुख्य खोली होती. तिसरी खोली दत्त मंदिराच्या समोर होती अतिशय जीर्ण जीर्ण झाली होती पावसाळ्याच्या दिवसांत तिच्यात गुडघाभर पाणी साचायचे,ही इमारत धोका दायक म्हणून जाहीर झाली होती. या खोलीत कधी कधी घोरपड यायची. गावाला चांगले आणि कडक शिस्तीचे, भोक्ते शिक्षक लाभल्यानेच मुलांनाही कडक शिस्त लागली होती.२००७ च्या अगोदर श्री शिंदे सर,श्री चौधरी सर,श्री कदम सर असे काही शिक्षक लाभून गेले होते सध्या श्री राठोड देविदास रामसिंग हे मुख्याध्यापक तर श्री सचिन चितांबरराव जाधव हे शिक्षण सेवक म्हणून कार्यरत होते दोघेही सक्रिय आणि सकारात्मक विचारांचे शिक्षक होते

शाळेत अध्यापन करत असताना एक चांगले कडक शिस्तीचे शिक्षक म्हणून माझी ओळख निर्माण झाली होती. गावात एकही शाळाबाह्य विद्यार्थी नव्हता. पावसाळ्याच्या दिवसात तर निसर्गरम्य अनुभवाची शिदोरी या गावाला बांधली जायची. मी तरुण असल्याने शाळेतील मुलांना याचा नक्कीच फायदा व्हायचा. पावसाळ्याच्या दिवसात अतिवृष्टी झाल्यास ईसापुर धरण पूर्णपणे भरले की त्याचे काही गेट सोडले जायचे आणि नाक्याच्या भोई समाजाच्या

लोकांची दिवाळी साजरी व्हायची. या लोकाना जास्त जमीन नव्हती आणि घरचा सगळा उदरनिर्वाह हा मासेमारीवर चालायचा. धरण भरून ओसंडून वाहू लागल्यावर नदीच्या पात्रात हजारो नव्हे टनाने मासे रात्रंदिवस राबून ते लोक मासे पकडतात.अव्वाच्या सव्वा भावात त्या विकल्या जायच्या. चांगला भाव लागला असता तर चांदीच झाली असती पण तरीही ते अवघ्या एका महिन्यात ७० ते ८० हजार रु कमावतात पण प्रत्येकाच्या सोबतच हे घडतेच असे नव्हे तर काहीना २०,००० रुपयांतही समाधान मानाव लागत होत पण हे कधी घडतं तर धरण भरल्यावरच अन्यथा आपल पोट भरणही त्यांना अवघड जात होतं याच समाजातील माधव सटवा शिरफुले, प्रल्हाद तुकाराम शिरफुले, अमोल गिरगुले, पवन बबन शिरफुले, संदीप तुकाराम शिरफुले,कृष्नंद आनंदा शिरफुले, अनिता शिरफुले, संदीप नथू शिरफुले, पूजा, प्रसाद विठ्ठल शिरफुले आरती शिरफुले,सूरज ,अजय शिरफुले असे विद्यार्थी होऊन गेले. २००९ यावर्षी तर धरणाचा एकही गेट सुटला नाही म्हणून पोटाची खळगी भरण्यासाठी जास्तीत जास्त भोई समाजातील लोकांनी मुंबई, पुणे आदी ठिकाणी आपले स्थलांतर केलं होतं. धरणाचे गेट सुटल्यावर पाण्याच्या प्रवाहाचा खळ खळ आवाज माझ्या वर्गात यायचा. दहा ते बारा गेट सुटल्यावर तर गावाच्या खालचा भाग म्हणजे बौद्ध गल्लीतील लोक राहण्यासाठी आमच्या शाळेत यायचे.नदी शेजारील लोकांच्या शेतातील पीक होत्याचं नव्हतं व्हायचं अशा स्थितीत मुलांत मूल होऊन आम्ही रमायचो. दुपारच्या सुट्टीत नाक्यावर जाऊन तेथील भल्यामोठ्या तीन-चार दगडावर बसले की सगळे दुःख विसरून जायचं. गांगापूर वाझगव्हाण ,वाकोडी, इसापूर धरण, शेंबाळपिंपरी, शिऊर कॅम्प गाव सहज म्हणजे अलगत दिसायची तेथून पुराचा नयनरम्य देखावा देखने लायक होता. हिरवेगार शेत,शेतीत राबणारे लोक, महिला पाहून तोंडातून गाण्याचे मंजुळ स्वर निघायचे यातून स्वप्निल रणखांब सारखा गायक विकसित झाला असावा अस वाटू लागले.त्या दिवसांत मासे खूप कमी भावात विकले जायचे.सकाळी मासे पकडून दिवसभर विकायचे असा या लोकांचा दिनक्रम असायचा.याकामी यातच ते मासे आणण्यासाठी घरामध्ये जी पिशवी, चिरकुट मिळेल ते घेऊन त्यात मासे आणत यातच ते आपल्या मुलांचे दप्तराची पिशवी मासे आआणण्यासाठी घेऊनही जायचे.एकदा काय झाले एका मुलाचा झोऱ्या / दप्तर त्याच्या बापाने मासे पकडायला नेला आणि त्यात मासे टाकून घरी आणले. मुलगा शाळेत जायची वेळ झाली मग दप्तर इकडे तिकडे शोधू लागला त्याच्या सगळा प्रकार लक्षात आला पण काय करणार हा रोजचाच प्रकार असल्याने घरी आल्यावर त्याने मासे बाहेर काढून पिशवी रिकामी केली. त्यात आपली २,३ पुस्तक, वही टाकून शाळेत आणले .मी माझ्या रोजच्या दिनक्रमाप्रमाणे शिकवायला सुरुवात केली. माझ्या चौथा वर्ग मारुती मंदिरासमोराच्या खोलीत बसला होता. वर्गात खूप माशा गोंगाट करू लागल्या सगळया मुलांचं लक्ष विचलित होऊ लागल्याने वर्ग झाडून काढला तरी माशा काही कमी होत नव्हत्या.अखेर अक्षय बोलला, "सर यांच्या दफ्तरापाशी खूपच माशा यायल्यात" मग त्याच्याजवळ जाऊन त्याचे दप्तर तपासणी केली त्याचे दफ्तर उंडले तर वह्या पुस्तकासोबत दोन बारीक बारीक वाळलेल्या मासोळया बाहेर पडल्या.आम्ही दिवस- रात्र याच कामात राहतो हेच या प्रसंगावरून दिसून आले. सगळी मुले पोटभर हसली पण ज्याच्या दप्तरात हे घडलं तो मात्र कावराबावरा झाला होता. अशा मुलांमध्येच माधव सटवाजी शिरफुले हा खूपच तापड मुलगा होता.राठोड सरांनी जसे शिकवले तसेच डफ वाजवण्याचे कौशल्य त्यांन अवगत करून घेतलं होतं.शाळेत जर राठोड सर नसतील तर तोच लेझीमचे प्रकार घ्यायचा. शाळेत जरी कमी हुशार असला तरी इतर कामात मात्र तो तरबेज होता.आई नसल्याने घरची सगळी कामे त्यांलाच करावी लागत.गावातील कोणाच्या शेतात कोणती खाण्याची वस्तू आहे? याचा त्यास सुगाव पटकन लागायचा आणि गुरुजींना येऊन सांगायचा.दिवाळीच्या सुट्ट्या लागायच्या थोड अगोदर जांब /पेरू पिकण्याचे दिवस होते. आमच्या मामाच्या शेतात तीन पेरूची झाडे होती. मी माझ्या सहकारी शिक्षकांना दुपारी तिकडे फळ खाण्यासाठी घेऊन जायचो. झाडावर चढून तेथील फळ तोडून देण्याचे काम करायचो.या पेरूची तुलना अमेरिकन पेरूशी करावीशी वाटायची.ते चवीला गोड तर होतीच पण मधला पांढरा शुभ्र गर मनाला वेगळीच चटक लावून जायचा.त्याला

दुधाळजांब म्हटले जायचे.एखाद्या बाळातीन बाई प्रमांने झाड फळांनी वाकायचे त्याची फळ पूर्ण गाव खायचा तरी संपायची नाही आम्ही पोटभर खाऊन दस्तीत टाकून घरी घेऊन जायचो.अस्सल रानमेवा फक्त या मुलांमुळे आम्हाला खायला मिळायचा. त्यामुळे हा प्रसंग मी कधीच विसरू शकणार नाही.कालांतराने लोकांचा त्रास व धान्याची नासाडी यामुळे ते दोन्ही झाड तोडून टाकले असे काही दिवसांपूर्वीचसमजले.शाळेत वर्गात शिकवताना मुलांना पुस्तकी ज्ञानाबरोबर चांगले वागण्याचे,शाळेवर परिसरासोबत कसे वागायचे ? याचे शिक्षण दिले जायच. जी मुले दिलेला अभ्यास पूर्ण करून येत नाहीत अशा मुलांना न कळत शिक्षाही करत होतो त्यामुळे मुळात एक वेगळीच भीती निर्माण झाली होती. शाळेनंतर आपला अभ्यास करत बसावे कुणी इकडे-तिकडे भटकत जाऊ नये असे मुलांना सुचवले जायचे.एका दिवशी शाळा सुटली मुले दप्तर घेऊन घराकडे पळाली.मीही घरी गेलो आणि कपडे बदलून विरंगुळा करण्यासाठी व्यंकटेश भाऊजीच्या गावाला लागून असलेल्या शेतात एक पुस्तक वाचन करण्यासाठी घेऊन गेलो .जवळच एक विस्तीर्ण वेळूचे झाड त्या खाली बसून थोडा वेळ आराम केला. वाचायला सुरुवात केली.सगळीकडे शांतता होती आजूबाजूला कोणीही नव्हते.अशा स्थितीत मला मुलांच्या बोलण्याचा आवाज आला. उभा राहून आवाजाच्या दिशेने वाटचाल केली बघतो तर काय तेथेच वेळूच्या झाडाच्या पाठीमागे एक लिंबाचे झाड होतं त्या झाडाच्या शेंड्यावर माधव चढला होता खाली अमोल गिरगुले, संदीप अशी काही मुले होती. माधव मोहोळ काढण्याच्या तयारीत असावा असा माझा अंदाज होता माधव झाडावर होता आणि इतर मुले त्याला मोहोळाच्या दिशेने जाण्यास मार्गदर्शन करत होती. सोबत गप्पा मारत होती त्यांच्या गप्पा कोणत्या तर शाळेतल्याच "लई मजा आली सरांनी आज मला शिक्षा केली" असे तो म्हणू लागला. मी त्या ठिकाणी आहे याची त्यांना भणकही नव्हती आणि असेल याची शक्यताही नव्हती. तो एवढया अवघड जागी गेला होता की सर्वसाधारण व्यक्ती तर त्या ठिकाणी जाऊ शकत नव्हता. त्याच्या बोलण्यातून मला जाणवले की माझी त्याच्या मनात खूप मोठी भीती आहे मी त्याचे सगळे बोलणे ऐकून घेतले थोडसं जवळ गेलो तोच माधवची नजर माझ्यावर गेली आणि तो एकदाच म्हटला "अरे बापरे! लेकुळे सर आले,पळा रे"आणि तो जेथे होता तेथून त्याने उडी मारली. सगळी मुलं एका सेकंदात वाऱ्यासारखी गायब झाली. माधवने ज्या उंचीवरून उडी मारली ते झाड दहा - बारा फूट उंच असेल आजच्या काळातील एखाद्या व्यक्तीने एवढ्या उंचीवरून उडी मारली पडला तर तो खंगळाच झाला म्हणून समजा. मला त्यांना शिक्षा द्यायची नव्हती तर फक समजवायचं होतं पण त्या अगोदरच त्यानी ओळखून तिथून पोबारा केला होता.माझा वर्ग 100% उपस्थित असायचा पण पुढील तीन दिवस ते काही वर्गात आले नाहीत.त्याचे मुख्य कारण मला समजले नंतर चौथ्या दिवशी मला त्यांच्या घरी जाऊन पालकांना समजावून शाळेत आणावे लागले आणि झालेल्या प्रकाराबद्दल वर्गात एकही शब्द काढला नाही झाकली मूठ सव्वा लाखाची म्हणतात तेच झालं होतं.

संदर्भ ग्रंथ

1)माझी नाक्याची शाळा एक अविस्मरणीय आठवण – शंकर देवराव लेकुळे
2)माझी शाळा माझे उपक्रम — शंकर देवराव लेकुळे

डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला विषयक विचार

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर

श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला

मो.क्र. ९८९०९७२५३०, E-mail :manoharwagatkar@gmail.com

प्रस्तावना :

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा जन्म १८ एप्रिल १८५८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुरूड या गावी झाला. (मुरूड गावापासून १५ मैलावरील शेरवली या गावी आजोळी जन्म झाला) मुरूड हे गाव मूळवट ग्राम या नावाने पूर्वी ओळखले जायचे. पुढे मूळवट चा अपभ्रंश होऊन मुरूडझाले अशी नोंद १८६५ साली रा. सा. मंडलिकांनी केली आहे.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचा मातृवंश म्हणजे रँगलर परांजपे यांचे घराणे होय. महादेव परांजपे हे धोंडो केशव कर्वे यांचे खापर पणजोबा (आईच्या वडिलांचे वडील) तर पितृवंश (वडिलांचे वडील) रघुनाथ भट कर्वे अग्निहोत्री होय. रघुनाथ भट यांना दाजीबा व बापूनाना ही दोन मुले झाली. बापूनाना यांना सखाराम, केशव व बल्लाळ अशी तीन मुले होती.

केसोपंतांचा स्वभाव निगृही होता. आणि काही विशेष प्रसंग असला म्हणजे तो जाणवे. भिकाजीपंत यांची मुंज झाली, तेव्हा मुरूड गावात समाराधना घालण्याविषयी त्यांनी पत्नीने आग्रह धरला तेव्हा केसोपंतांनी त्यांना निक्षून सांगितले की, "माझ्या आटोक्याबाहेरची गोष्ट मी करणार नाहीष पण पुढे धोंडो केशव कर्वे यांच्या मुंजीच्या वेळी केसोपंतांनी आपल्या पत्नीची इच्छा पूर्ण केली.

केसोपंत गेल्यानंतर उतारवयात त्यांच्या विधवा पत्नीला कष्ट करावयाचे कारण राहिले नव्हते. जन्मस्वभावाने ती नेहमी काम करत राही. केसोपंतानंतर सव्वीस वर्षे गृहदेवतेप्रमाणे कुटुंबातील सर्व सदस्यांना आनंद देऊन व सर्वांच्या उपयोगी पडून चौत्र शुद्ध २, शके १८२७ रोजी ऐंशी वर्षाची होऊन तिचे निधन झाले. निधन होण्यापूर्वी पंधरा दिवस तिने चूल दुसऱ्याच्या हाती दिली. तोपर्यंत दोनशे पावलांवरच्या विहिरीचे पाणी आपल्या हाताने आणून स्वयंपाक स्वत: केल्यावाचून ती कधी राहिली नाही.

विधवांच्या उद्धाराचे कार्य

धोंडो केशव कर्वे यांनी पुनर्विवाह करून विधवांची समाजातील स्थिती सुधारण्याचे पहिले पाऊल टाकले होते आणि म्हणून श्आधी आचार मग प्रचारश अशी त्यांच्या कार्याची सुरुवात होती. त्यावेळी दक्षिणी लोकांत विधवा विवाहाच्या कार्यासाठी झटणारी संस्था, मुंबई, महाराष्ट्र व वऱ्हाड या कोणत्याही ठिकाणी नव्हती. तेव्हा अशा स्थितीत आपण या कार्यासाठी एक संस्था स्थापन करावी असे विचार धोंडो केशव कर्वे यांच्या मनात घोळू लागले. आणि जातिभेदाचा अत्यंत बिकट प्रश्न बाजूला ठेवून निर्भेळ पुनर्विवाहाच्याच कार्यासाठी झटण्याचा निश्चय त्यांनी केला.

त्याप्रमाणे १८५६ च्या कायद्यान्वये पुनर्विवाहाचा प्रचार करू इच्छिणारे व मध्य प्रांतातील पुनर्विवाहित गृहस्थांच्या विचाराने ३१ डिसेंबर १८९३ रोजी वर्धा येथे वा. वि. परांजपे यांच्या घरी एक सभा भरविली. सभेला एकूण १४ गृहस्थ होतेय पण त्यापैकी तीव्र कळकळीचे सातच होते. त्यात ह. गो. पाध्ये, वा. म. कोल्हटकर, श्री. ग. परांजपे, वा. वि. परांजपे, शं. सी. फडके, भा.स. गोवंडे, धों. के. कर्वे इत्यादी. या सभेत सर्वानुमते घटनेसंबंधी २५ नियम ठरले. अशा रीतीने संस्थेची घटना होऊन व तिचे धोरण आखले जाऊन धोंडो केशव कर्वे व इतर केली. मंडळी पुण्याला परत आली व व्यवस्थित रीतीने त्यांनी कामाला सुरुवात

पुनर्विवाहित गृहस्थांमध्ये विधवा विवाहाच्या कार्यासाठी जितकी कळकळ असू शकेल तितकी सामान्यत: इतरांमध्ये उत्पन्न होणे शक्य नाहीय पण एकदा ही पायरी चढल्यावर या कार्यासाठी झटणे हा त्यांचा स्वार्थच होऊन बसतो हे सूत्र लक्षात घेऊन धोंडो केशव कर्वे यांनी कुटुंबमेळे भरविण्याची योजना आखली. पुनर्विवाहित गृहस्थ दूरदूर राहणारे असल्यामुळे त्याजमध्ये संघटन होऊन काही सहकार्य व्हावे हा या मेळ्यांचा हेतू होता.

पहिला मेळावा पुण्यात मेहेंदळे यांच्या बागेत २१ मे १८९४ रोजी झाला. या मेळाव्यात

पुनर्विवाहित गृहस्थ व त्यांची पुनर्विवाहापासून झालेली संतति मिळून २२ लोक हजर होते. तर दुसरा मेळावा सन १८९७ साली उमरावती (आताचे अमरावती) येथे डिसेंबरच्या अखेरीस झाला. या मेळाव्यात एकूण ह्मघ लोक हजर होते. तर तिसरा मेळावा, सदाशिव पेठेत मळेकरांच्या वाड्यत १९१३साली भरला व चौथा मेळावा १९१५ मध्ये मे महिन्यात प्रांतिक सामाजिक परिषद भरली, त्याच मंडपात भरला होता.

२५ जुलै १८५६ रोजी पुनर्विवाहाचा कायदा पास झाला. त्यानंतर धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा विवाहाचे कार्य जितके लोकमताला न दुखवता करणे शक्य असेल तितके करावे असे योजले होते. २० ऑगस्ट १८९५ रोजी भरलेल्या मंडळीच्या सभासदांच्या विशेष सभेत पूर्वीचे शविधवा विवाहोत्तेजक मंडळीश हे बदलून शविधवा—विवाह प्रतिबंध निवारक मंडळीश असे नामकरण करण्यात आले. गरीब पुनर्विवाहितांच्या मुलामुलींना मदत करण्याचे काम या विधवा प्रतिबंध— निवारण मंडळी ने अंगावर घेतले होते. त्यासाठी पैशाची आवश्यकता होती. आणि म्हणून धोंडो केशव कर्वे यांनी जोमाने काम करण्यास सुरूवात केली.

धोंडो केशव कर्वे फर्डे वक्ते नव्हतेय पण ते जेव्हा बोलत तेव्हा त्यांच्या शब्दाशब्दातून तळमळ व्यक्त होत असे. श्नीतिसंबंधीचे नियम स्त्रिया व पुरूष यांना सारखेच लागू करण्यात यावेत, विधवांना पुन्हा विवाह करण्यास जो प्रतिबंध करण्यात येतो तो त्यांच्यावर अन्याय आहे व म्हणून तो दूर केलाच पाहिजे, आपली कन्या शोभेल अशा मुलीशी लग्न ही शुद्ध पशुवृत्ती आहे, वगैरे विचार ते अत्यंत तळमळीने आणि कळकळीने मांडीत.

धोंडो केशव कर्वे यांनी पुनर्विवाह केला तेव्हा त्यांना भयंकर त्रास सहन करावा लागला होता. त्यांचे वडील बंधू भिकाजीपंत यांना वेड लागण्याची वेळ आली होती. आईवडिलांना पुण्यात आल्यानंतर त्यांना भेटता येत नसेय लोकनिंदेमुळे, आईच्या मृत्यूच्यावेळी आपला मुलगा जवळ असावा अशी आईची अपेक्षा असतांना, धोंडो केशव कर्वे यांना जवळ राहता आले नाही. आई मृत्युशय्येवर असताना तिची अखेरची भेट सुद्धा त्यांना घेता आली नाही. तरी धोंडो केशव कर्वे समाजावर खवळून तुटून पडत नसत की समाजावर रागवत नसत. मात्र आपल्या आईच्या मृत्यूच्या वेळी सुद्धा आपल्याला तिला भेटता येऊ नये याचे शल्य त्यांच्या हृदयाला बोचत होते.

स्त्री शिक्षणाचे कार्य

विधवा—विवाह प्रतिबंध—निवारण मंडळी चे काम करीत असतांना धोंडो केशव कर्वे यांना अनेक मतांचे लोक भेटले. त्यामुळे विधवा विवाहाने जेवढ्य विधवांचा उद्धार करता येईल, त्यापेक्षा अधिक विधवांचा उद्धार त्यांना शिक्षण दिल्यानेच होऊ शकेल ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट धोंडो केशव कर्वे यांच्या लक्षात आली. शिवाय त्या काळात विधवांना शिक्षण देण्याच्या बाबतीत धर्मश्रद्धा दुखविण्याचा प्रश्न तीव्र स्वरूपात नव्हता. त्यामुळे त्याबाबतीत लोकांना समजावणे अधिक सोपे झाले होते. शिवाय पंडिता रमाबाईंच्या शारदाश्रमाने धोंडो केशव कर्वे यांना स्फूर्ती दिली होती. त्यामुळे दिवसेंदिवस हा विषय त्यांच्या मनात घर करून रहात होता. सुरूवातीच्या काळात शारदाश्रमाची प्रचंड वेगात भरभराट झालीय पण त्यातल्या दहा स्त्रियांनी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर श्शारदाश्रमश विरूद्ध लोकक्षोभ उसळला होता. पण अशी एखादी विधवा शिक्षणासाठी कार्य करणारी स्वतंत्र संस्था स्थापन करणे धोंडो केशव कर्वे यांना आवश्यक वाटत होते.

१ जानेवारी १८९९ रोजी अनाथ बालिकाश्रमाची सुरूवात झाली व अडीच वर्षांनी सदाशिव पेठेत पेरू गेटजवळ गोरे यांच्या वाड्यत आश्रमाचे काम सुरू झाले. तेव्हा एकच विधवा या आश्रमाची विद्यार्थिनी होती व वर्षाच्या अखेरीस 4 विधवा विद्यार्थिनी झाल्या. तर दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीला ७ होत्या आणि तिसऱ्या व चवथ्या पाचव्या वर्षाच्या अखेरीस ही संख्या अनुक्रमे ११, १४ व २१ अशी झाली.

अशा रीतीने आश्रमाची सुरूवात पुण्यातच झाली खरी, परंतु धोंडो केशव कर्वे यांचा मूळ आश्रमाचा विचार कायम होता. ही स्त्रियांची नाजूक संस्था, तेव्हा ती शहरापासून दूर असणेच बरे असे त्यांना मनापासून वाटे.

आश्रमासाठी वर्गणी जमविणे अत्यंत आवश्यक असल्याने धोंडो केशव कर्वे यांनी संबंध कोकण परिसरात पायपीट केली. शिवाय मुंबईमध्ये त्यांनी चाळी चाळींमधून सभा घेऊन आश्रमाच्या कामाची माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवली. त्यामुळे त्यांच्या कार्याकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन

बदलत चालला होता.

एकदा धोंडो केशव कर्वे आणि त्यांचे ओळखीचे एक गृहस्थ वर्गणी गोळा करीत असतांना एका दानशूर गृहस्थाकडे गेले. त्या गृहस्थाने यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या. तो दानशूर गृहस्थ म्हणाला, ष्तुम्ही जिकडे तिकडे भ्रष्टाचार माजविला आहे व तुमच्या मार्गाने गेल्यास समाज रसातळाला जाईल" धोंडो केशव कर्वे अत्यंत सहनशील होते ते अशा लोकांना कधी दुरुत्तरे करीत नसत. मग ते दोघे एका मराठी शाळेच्या मास्तरकडे गेले. मास्तर धोंडो केशव कर्वे आणि बरोबरच्या गृहस्थाला म्हणाले ष्तुम्ही ज्या गोष्टीसाठी प्रयत्न करीत आहात त्याचा परिणाम काय होईल हे मला माहीत नाहीय पण तुमच्याविषयी आदरभाव उत्पन्न होतो व तो हा एक रुपया देऊन मी व्यक्त करीत आहेष धोंडो केशव कर्वे यांचे मन गहिवरून आले. कारण मास्तरांनी दिलेल्या त्या एक रुपयाची किंमत कितीतरी अधिक होती. अशीच चिकाटी धोंडो केशव कर्वे यांनी पुढेही ठेवल्यामुळे अनेक थोर गृहस्थांनी स्वयंस्फूर्तीने आश्रमाला मोठाल्या देणग्या पाठवून दिल्या होत्या.

१९०२ पर्यंत आश्रमाचे काम धोंडो केशव कर्वे त्यांची पत्नी आनंदीबाई आणि मेव्हणी इतकी माणसे मिळून कसेबसे चालवीत होती. १९०२ च्या अखेरीला श्रीमती पार्वतीबाई आठवले आश्रमाला येऊन मिळाल्या. त्या आश्रमाच्या लेडी सुपरिटेंडेंट झाल्या व पुढे त्यांच्या कामाला अधिक योग्य स्त्रिया मिळाल्या. त्या निष्ठावंत तर होत्याचय पण निरूस्वार्थी कार्यकर्त्यांची भूमिका त्यांनी बजावली. त्यात श्रीमती काशीबाई देवधर, श्रीमती वेणूबाई नामजोशी, श्रीमती कृष्णाबाई फाळके, कुमारी कृष्णाबाई या व अशांसारख्या अनेक स्त्रिया अत्यंत तळमळीने आणि कळकळीने आश्रमासाठी धडपड करीत, कष्ट करीत, समाजाची सेवा करीत होत्या.

महिला विद्यालय व निष्काम कर्म मठ

सुरूवातीला अनाथ बालिकाश्रमाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते. विधवा किंवा कुमारिका विद्यार्थिनी व त्यांच्या बहिणी एवढ्यंनाच आश्रमात प्रवेश होताय पण नंतर विशिष्ट फी घेऊन कोणत्याही कुमारिकांना व सुवासिनींना प्रवेश देण्यात येऊ लागला. त्यामुळे अशा विद्यार्थिनींची संख्या प्रचंड वाढू लागली. परंतु आश्रमाच्या मूळ उद्दिष्टाला धक्का लागू नये म्हणून अविधवा विद्यार्थिनींची संख्या एक तृतीयांश नसावी असा नियम करण्यात आला.

पण असे असले तरी शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या इतक्या विद्यार्थिनींना शिक्षणाचे दरवाजे बंद व्हावेत हे धोंडो केशव कर्वे यांना मनोमन अस्वस्थ करणारे होते. ही अस्वस्थता त्यांनी आश्रमाच्या कमिटीसमोर मांडलीय पण उपयोग झाला नाही. शेवटी ४ मार्च १९०७ रोजी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या मालकीच्या जुन्या वाड्यत सहा विद्यार्थिनी घेऊन धोंडो केशव कर्वे यांनी महिला विद्यालयाची सुरूवात केली.

या महिला विद्यालयाची काही उद्दिष्टे धोंडो केशव कर्वे यांनी समोर ठेवली होती. ती पुढीलप्रमाणे होती :—

१) गृहिणीपदाची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या मनावर पूर्णपणे ठसतील व समाज विषयक कर्तव्याची जाणीव होईल असे शिक्षण देणे.

२) मुलींना वयाच्या ह्यञ व्या वर्षापर्यंत शिक्षण देणे. नंतर त्यांनी गृहिणीपदाची जबाबदारी अंगावर घ्यावी.

३) उदार हिंदुधर्माचे शिक्षण देणे. साधी राहणी व उच्च विचारसरणी निर्माण करणे. भिन्न धर्म, भिन्न जाती व भिन्न मते याबद्दल उदारवृत्ती उत्पन्न करणे व कर्तव्य जागृती करणे या गोष्टी यात अंतर्भूत आहेत.

समाजातील विवाहपद्धती सदोष असल्यामुळे मुलींचे पालक योग्य वर शोधता शोधता अगदी कंटाळून जात. अशा वेळी या पालकांना महिला विद्यालय मोठा आधार वाटे. शिवाय काही पालक अधिक जागरूक असत व त्यांना मुलींच्या विवाहाची वयोमर्यादा वाढवावी असे प्रामाणिकपणे वाटे. प्रौढ वयात मुलींना शिक्षण द्यावयाचे म्हणजे पुढे लग्नाचा योग जमला नाही तरीही त्या स्वावलंबी बनून समाजकार्य करू शकतील. त्यामुळे अशा लोकांना महिला विद्यालय हा एक आधार वाटू लागला.

१९१० मध्ये त्यांनी निरूस्वार्थीपणे कार्य करणाऱ्या सेवक सेविकांची सभा घेतली व मठाचे नियम ठरविले. श्करवेल तेवढा स्वार्थत्यागश हे मठाच्या कल्पनेचे मुख्य अंग होते. आणि या

कल्पनेला अनुसरूनच आश्रमाच्या लाईफमेंबर स्त्रियांचे वेतन निर्वाहाला आवश्यक तेवढेच ठेवून लाईफ मेंबराची घटना श्मठश या नावाने नव्हेय पण त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या तत्त्वांवर व्हावी अशी धोंडो केशव कर्वे यांची इच्छा होती.

श्निष्काम कर्म मठाश चे ध्येय फार उच्च होते. निष्ठेने आणि सातत्याने परोपकार करीत राहायचे आणि तेही कोणत्याही फलाची अपेक्षा न धरता हे काम फार कठीण होते व आहे. आणि म्हणून हा मठ फार काळ क्रियाशील राहू शकला नाही. बऱ्याच लोकांचा व आश्रमाच्या व्यवस्थापक मंडळींचा देखील गैरसमज झाला. मठ ही श्सहेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीश अगर एखादे मिशन याहून यत्किंचितही भिन्न नव्हती. सेवक सेविकांनी अंगीकारावयाची व्रते अक्षरशरू सर्व्हेंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीच्या नियमांतून घेतली होती. त्या सोसायटीचे ध्येय वेगळे व मठाचे ध्येय वेगळे एवढाच काय तो फरक होता.

आश्रम आणि विद्यालय या संस्था जशा अनुकरणीय होत होत्या त्याचप्रमाणे श्मठश ही संस्था अनुकरणीय करून दाखविण्याची धोंडो केशव कर्वे यांना उमेद होती. श्मठश ही पवित्र संस्था व्हावी यासाठी धोंडो केशव कर्वे यांची धडपड चालली होती. अखेर त्यांनी आश्रम, मठ व विद्यालय यांच्या कार्यकारी मंडळात तडजोड केली व तिन्हींची मिळून एक नवीन संस्था अस्तित्वात आणली व नव्या संस्थेत आश्रम, विद्यालय व मठ या तिन्हीचाही संगम झाला व एक जोम, उल्हास आला.

महिला विद्यापीठाची स्थापना

वर्तमानकाळातील स्त्रियांच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीला अनुरूप होईल असा अभ्यासक्रम तयार करण्याच्या उद्देशानेच जपानमध्ये स्त्रियांकरिता निराळी युनिव्हर्सिटी स्थापन करण्यात आली. स्त्रीचे मुख्य कार्यक्षेत्र तिचे घर हेच आहेय पत्नी व माता यांची कर्तव्ये योग्य रीतीने पार पाडण्यासाठी शिक्षण देणे जसे आवश्यक आहे, तसेच आपण मानव जातीचे व राष्ट्राचे घटक आहोत व त्या दृष्टीनेही आपल्या काही जबाबदाऱ्या आहेत, ही जाणीव त्यांच्यात निर्माण होणे जरूरीचे आहे. या जपान विमेन्स युनिव्हर्सिटीच्या मताशी प्रा. धोंडो केशव कर्वे सहमत होते.

प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांच्या दृष्टीने स्त्री शिक्षणच्या बाबतीत चार गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या. त्या पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) स्त्रियांमध्ये स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा विकास व आत्मविश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे.
२) कुटुंबातील स्त्रीचे स्थान लक्षात घेऊन त्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्याचे शिक्षण देणे जरूरीचे आहे.
३) राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणेही तितकेच आवश्यक आहे.
४)ज्या स्त्रियांना संसारात पडू नये, असे वाटते, अशा स्त्रियांनी आपले जीवनातले ध्येय निश्चित करावे व त्याला अनुरूप असे शिक्षण त्यांना देण्यात यावे.

आपल्या देशातही देशी भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्याशिवाय स्त्री शिक्षणाचा पाया भक्कम होणार नाही असे प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांचे ठाम मत होते. शिवाय मातृभाषा हेच शिक्षणाचे माध्यम असले पाहिले व इंग्रजी हा विषय आवश्यक असला पाहिजे या गोष्टींवरही त्यांचा कटाक्ष होता.

१३ फेब्रूवारी १९१६ रोजी आश्रमाच्या कमिटीची सभा झाली व त्या सभेत संकल्पित विद्यापीठाला श्भारत वर्षीय महिला विद्यापीठश किंवा श्इंडियन विमेन्स युनिव्हर्सिटीश असे नाव सुचविण्यात आले. या संदर्भात डॉ. रविंद्रनाथ टागोरना प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांनी पत्र लिहून या प्रयत्नाविषयी माहिती दिली. आणि त्यावर त्यांना उत्तेजनपर उत्तर मिळाले. त्यामुळे प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांचा उत्साह दुणावला होता. याचप्रमाणे त्यांनी लोकमान्य टिळकांचाही पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न केलाय पण त्यांना अपयश आले. पुढे महात्मा गांधी यांना जेव्हा प्रा. धोंडो केशव कर्वे भेटले तेव्हा गांधींना त्यांची ही योजना आवडली. उच्च शिक्षणात सुद्धा मातृभाषेला बोधभाषा करणे, गणित विषय ऐच्छिक ठेवणे, प्रपंचशास्त्र व आरोग्यशास्त्र हे विषयक आवश्यक ठेवणे वगैरे गोष्टी महात्मा गांधीजींना आवडल्या. पण इंग्रजी हा विषय आवश्यक ठेवणे हे त्यांना मान्य झाले नाही. परंतु प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांचा हेतू उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थिनींना ज्ञानाचे दरवाजे मोकळे झाले पाहिजेत व त्यासाठी निदान उच्च शिक्षणाकरिता तरी इंग्रजी विषय आवश्यक असावा असा होता.

विद्यापीठाच्या उभारणीसाठी प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांनी अहमदाबाद, मद्रास, बंगलोर, दिल्ली, जालंदर, कलकत्ता वगैरे ठिकाणी जाऊन व ठिकठिकाणी व्याख्याने देऊन महिला विद्यापीठाची

आवश्यकता समजावून सांगितली. त्यावर लोक उपहास व विरोध करीतय पण त्यावर प्रा. धोंडो केशव कर्वे चिडत नसत.

या कामात त्यांना त्यांच्या मित्रांचीही मदत झाली. प्रा. धोंडो केशव कर्वे व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ठिकठिकाणी हिंडून बाराशे पदवीधर मतदार मिळविले. त्यातून ६० सभासदांचे सिनेट निवडण्यात आले. स्वावलंबन व स्वाभिमान यांच्या आधारावर केवळ ३—४ महिन्यातच प्रा. धोंडो केशव कर्वे आपल्या योजनेला मूर्त स्वरूप देऊ शकले.

विद्यापीठ व महाविद्यालय यासाठी निधी गोळा करण्यासाठी आणि स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याचा प्रसार करण्याकरिता बरीच खटपट करणे प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांना आवश्यक वाटत होते. आणि म्हणून विद्यापीठाच्या प्राचार्यपदी श्री. नारायण महादेव आठवले यांची व रजिस्ट्रार म्हणून श्री. हरी रामचंद्र दिवेकर यांची नेमणूक करण्याची व्यवस्था त्यांनी केली आणि निधी गोळा करण्यासाठी पुन्हा प्रा. धोंडो केशव कर्वे स्वत: बाहेर पडले. क्तह्व टक्के स्त्रियांना उपयोगी पडेल, असा अभ्यासक्रम आखून महिला विद्यापीठाचे काम प्रा. धोंडो केशव कर्वे करू लागल्याबरोबर काही पुरोगामी मंडळींचा विरोध होऊ लागला. त्यांचे म्हणणे होते की, प्रा. धोंडो केशव कर्वे यांचे हे शैक्षणिक धोरण प्रतिगामी आहे आणि यामुळे स्त्रियांचा दर्जा कमी होणार आहे. शिवाय विद्यापीठाला सरकारी मान्यता नसल्यामुळे प्रथम काही वर्षे या विद्यापीठाकडे लोक आकृष्ट होत नव्हते. आणि याचे कारण म्हणजे समाज नेहमी रूळलेल्या, मान्यता मिळालेल्या प्रतिष्ठित मार्गाने जात असतो आणि म्हणून नव्या मार्गाकडे तो प्रथम झुकत नाही.

संदर्भ :—

१. भारतरत्न डॉ. धोंडो केशव कर्वे, प्रात्र शैलेश त्रिभुवन, पायल पब्लिकेशन, पुणे
२. महर्षी धोंडे केशव कर्वे, विलास खोले, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाउस

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान

प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड

कार्यकारी प्राचार्य व इतिहास विभाग प्रमुख महिला कला महाविद्यालय, उमरेड, जि. नागपूर४४१२०३

मो.नं. ९६०४४९४६७६

प्राचीन भारतीय संस्कृती पासून आजपर्यच्या शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेतला असता भारतातील सावित्रीबाई फुलेच्या पूर्वी कोणत्याही भारतीय महिलेने शिक्षिका म्हणन काम केल्याचे उदाहरण दिसून येत नाही. म्हणून भारतात महिला शिक्षिका दिसून येत नाही. म्हणून भरताता महिला शिक्षिका होण्याचा पहिला मान क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले हयांच्याकडे जातो. म्हणूनच त्यांना आपल्या देशातील आदय महिला शिक्षिका असे म्हणू शकतो. यावरूनच त्यांचे शैक्षणिक व त्यांनी केलेले सामाजिक कार्यावरूनच त्यांना आजच्या पिढीला प्रेरणादायी ठरेल असे योगदार दिले आहे?

ज्ञानदानाच्या कार्याला सुरूवात करीत असतांना सावित्रीबाई फुले यांना खूप त्रास झालेला असता तरी त्यांनी शिक्षण कार्य सुरूच ठेवले चार वर्षाच्या काळात पुणे आणि पुण्याच्या ग्रामीण भागत एकुण अठरा शाळा काढलेल्या होत्या. निव्वळ शाळा काढणे सोपे असते. पण चालविणे फार कठीण असते तरी त्यांनी हया गोष्टी सोप्या केल्या होत्या. त्यातूनच त्यांनी शाळाा स्वखर्चाने यशस्वीपणे चालविल्या होत्या. सावित्रीबाई यांनी शाळा चालविण्याकरीता अविश्रांत परिश्रम घेतले व शिक्षण कार्य दिवस—रात्र सुरू ठेवले. सावित्रीबाईचे हे कार्य म्हणजे त्या काळातील परिस्थितीत एक चमत्कारच होता असे आपल्याला म्हणता येईल. कारण या काळात अशा शाळा चालविणे म्हणजे अशक्य गोष्टी होत्या. आपल्या भारतातील पहिल्या शिक्षिका तर होत्याच तरीपण त्यांना पौढ शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या म्हणूनही ओळखल्या जात असत. सावित्रीबाई फुले स्त्री मुक्ती चळवळीच्या पहिल्या पुढारी होत्या तशा प्रकारे सावित्रीबाई दिन दलितांच्या व पददलितांच्या कैवारी होत्या.

सावित्रीबाई फुले मुळात अशिक्षित असून देखील नंतर त्या शिक्षण घेऊन सुशिक्षित तर झाल्याच परंतू शिक्षिका बनून त्यांनी कित्येक वर्ष अज्ञान व अंध:कारात असणाऱ्या स्त्रीया आणि महार, मांग, चांभार, ढोर इ. गुंडाना शिक्षणाचा प्रकाश दाखविला ही गोष्ट सामान्य नाही. भारताच्या ज्ञान इतिहासात ही अपूर्ण अशा प्रकारची घटना आहे. सावित्रीबाई कतृव्य म्हणजे सामाजिक क्षेत्रात केलेले पदार्पन होय. दुष्काळात अन्न न मिळाल्याने अनेक लोक तडफडत असता हजारो जिवांच्या पोटाला अन्न देण्यासाठी अन्न छत्रालये चालवून त्यांचे प्राण वाचविले सर्व समाज सुसंस्कृत करण्यासाठी त्यांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. जनावरांपेक्षाही मानहानीचे जीवन जगणाऱ्या पद—दलितांना सावित्रीबाईनी माण्सांत आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना माणूस म्हणून जगण्यास शिकविले. त्या काळातील उच्च वर्गाकडून त्यांना त्यांना खूपच त्रास सोसावा लागला. स्वत:च्या अंगावर चिखल, शेण व दगड ऐकूण मारीत तरी त्यांनी आपले ध्येय सोडले नाही यातूनच त्यांच्या कार्याचे योगदान आपल्याला कळते.

सावित्रीबाईनी अलौकीक व युगपत्रवर्तक असे थोर कार्य केले. स्त्रिया व शुद्र यांची स्थिती अत्यंत हीन व दीन स्वरूपाची होती. त्यांना पशूपेक्षाही खालच्या दर्जाची वागणूक मिळत होती. बहुसंख्य समाज रूढी, परंपरा, धर्म आणि कर्म हयांच्या चक्रात गोवून ठेवला. उच्चवर्गानी धर्माच्या नावाखली कर्म रूढी व परंपरा यांच्या वर्चस्वात समाजाला दाबून ठेवून वाईत चालिरिती समाजात सुरू होत्या. त्याला स्त्रिया व शुदत्र समजणरा समाज हा त्याचा बळी ठरत होता. त्यांना अत्यंत वाईट व अन्यायी वागणूक मिळत होती. तो काळच असा होता की, स्त्रीने शिकणे हे महापाप समजे होते. सावित्रीबाई आदर्श मुख्याध्यापिका समाजसेविका, दिनदलितांच्या उध्दारक, शेतकऱ्याच्या उध्दारक आणि पतीच्या निधनानंतर सत्यशोधक शोक व दु:ख करीत न बसता सत्यशोधक समाजाचे नेतृत्व स्वीकारून कार्य जोरात चालविते रोगांच्या साथीमध्ये दिवस—रात्र सर्व गावात जावून रोग्यांची सेवा करीता प्लेगच्या साथीमध्ये त्यांनी आपल्या कडेवर व खांद्यावर आपल्या दत्तक मुलाला होवून रोग्यांना दवाखान्यात नेत.

सावित्रीबाई फुलेंनी जोतीरांवाच्या त्यांच्या आयुष्यातील अखेरच्या प्रवासापर्यंत साथ दिली. परंतू जोतीरावांच्या निधनांनंतरही त्यांचे कार्य आपल्या जीवनाच्या अखेरच्या क्षणपर्यंत सुरू ठेवले

त्यातच सावित्रीबाईचा खरा मोठेपणा आपल्या दिसून येत आणि त्यांच्या कार्याची प्रेरणा आपल्याला होते. शिखनजवळील नायगाव गावागात सावित्ररीबाईचा एका शेतकरी कुटूंबात जनम झाला. त्या गावात शंभर—सव्वाशे घरे असून त्या गावाला शिक्षणाचा कोणताही गंध नव्हता. निरक्षर कुटूंबतील मुलगी अवघ्या नऊ वर्षची असतानाच तिचा जोतीरावांशी झालेला विवाह त्यांच्या हाताखली शिक्षण घेवून एका ज्ञानयोगिनी बनली.

जोतीराव फुले हयांचे निधन झाल्याने त्यांच्या अत्ययात्रे समोर मडके धरण्यास त्यांच्या दत्तक घेतलेल्या मुलास म्हणजे यशवंतराव काहीनी विरोध करताच सावित्रीबाईनी सर्व रूढी व परंपरा यांना तिलांजली देवून स्वत: पुरूषच्या हिमतीने अत्ययात्रेच्या पुढे मडके धरले. म्हणजेच आचाराने व विचाराने सावित्रीबाई या काळाच्या कित्येक वर्ष पुढे गेलेल्या होत्या हे त्यांच्या कृतीवरून दिसून येते? सावित्रीबाईची प्रतिमा अस्पष्ट न दिसता उलट प्रभावी दिसून येते? कारण सावित्रीबाईचे शैक्षणिक प्रभावी दिसून येते. कारण सावित्रीबाईचे शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रांतील कार्य अदभूत असूनअशक्य असतांना सुध्दा शक्य करून दाखविले. गोरगरीब मजूरांसाठी रात्रीच्या शाळा चालू करणे, वाट चुकलेल्या स्त्रियांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह काढणे, आधुनिक तत्राने शेती पिकविण्यासाठी शेतकऱ्यांना जागृत करणे विधवांचे जबरदस्तीने केशवपन करावयास लावणाऱ्या उच्च वर्गाविरूध्द न्वावी समाजाला संच करावयास लावणे दारूबाजी व देवदासी या वाईट प्रथेविरूध्द आवाज उठवून त्या प्रथा बंद केल्या हे त्याचे कार्य म्हणजे काळयाकुटट भयान रात्री कोसळणाऱ्या विजेच्या ताराप्रमाणे सर्वांना चकित करणारे कार्य होते.

सावित्रीबाई फुले हया प्रतिभा संपन्न लेखिका व कवयित्री होत्या त्यांच्या कविता संग्रहावरून आपल्याला म्हणता येईल. स्त्रियांच्या वर होणारे अन्याय व अत्याचार हा त्यांच्या काव्याचा विषय होता. सावित्रीबाई फुलेचे काव्य म्हणजे एक उत्कृष्ठ गीताविष्कार असलयाचे आढळते सावित्रीबाई फुले आपल्या काव्यातून जातीय विषमतेचा ज्या प्रकारे धिक्कार करतात त्याचप्रकारे स्त्रियांना दिल्या जाणाऱ्या अन्यायासुध्दा निषेध करतात. सावित्रीबाई फुलेच्या काव्याव्यन त्यांच्या मनाची, बौध्दीक पातळीची आणि इच्छाश्क्तीची चांगली ओळख होते. सावित्रीबाई फुले यांनी सत्यशोधक चळवळीच्या २० व्या परिषदेत त्या अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होत्या. सावित्रीबाई फुले यांची प्रवृत्ती दिवसे—दिवस ढासळत होती. त्यातच त्याची प्राणज्योत अनंतात विलिन झाली. दीनदलित, गोरगरीब शेतकरी, कष्टकरी, यांचा आधार नाहीसा झाला. सावित्रीबाई फुले जरी शरीररूपाने अनंततात विलिन झाल्या असल्या तरी त्याच्या कार्याने, कर्तृत्वाने, विचाराने आदर्शाने त्यांची किर्ती सदैव आज तागायत दुमदुमत आहे त्यांनी स्त्रियांसाठी गोरगरीब जनतेसाठी शुद्रासाठी केलेले शैक्षणिक व सामाजिक कार्य आज देखील प्रेरणा ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) सामाजिक क्रांतीच्या अग्रदूत सावित्रीबाई फुले — अशोकराव शिंदे संस्कार
२) थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले — प्रेमा गोरे
३) जोतिकांता सावित्री — डॉ. पा.स. गजघाटे
४) सावित्रीबाई फुले — माधुरी साकुळकर
५) सामाजिक क्रांती की वाहक सावित्रीबाई फुले—सुशिला कुमारी

बंजारा लोकगीतातील स्त्रीजीवन

अमोल अमरसिंग चव्हाण

(संशोधक विद्यार्थी) शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

बंजारा समाजात पुरूषप्रधान कुटुंबपद्धती अस्तित्त्वात आहेत. स्त्रियांना कुटुंबामध्ये दुय्यम स्वरूपाचे स्थान असते पण घराची व्यवस्था, स्वच्छता, उत्पादन यामध्ये त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान असते. बाळंतपण, मुलांचे संगोपन, कष्टाची कामे बंजारा स्त्रिया करीत असतात. आपला परिवार सांभाळून या स्त्रिया दिवाळी, होळी, विवाह, तीज उत्सव, विविध विधीप्रसंगी तसेच खेळनृत्याप्रसंगी गीते गातांना दिसतात. अशा या स्त्री गीतांमधून स्त्रीमनाचे व स्त्रीजीवनाचे दर्शन घडते. बंजारा स्त्रीची वेगळी अशी एक ओळख आहे. आकर्षक अशा वेशभूषेमुळे बंजारा स्त्री ओळखून दिसते. बंजारा स्त्री अपार कष्ट करणारी व आपल्या लोकगीतांच्या माध्यमातून शेकडो वर्षापासून बंजारा संस्कृतीचे रक्षण करणारी आहे. बंजारा स्त्रियांमध्ये अपार माया, प्रेम, ममता असते.

बंजारा लोकगीतांची जोपासना स्त्रियांनी केलेली असल्यामुळे स्त्रीजीवनाचे दर्शन आपल्याला बंजारा लोकगीतांतून पहावयास मिळते. बंजारा लोकगीतात कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक आशय असलेली लोकगीते आहेत. हेच लोकगीत शेकडो वर्षांपासून जीवापाड जोपासण्याचे महत्त्वाचे कार्य बंजारा स्त्रियांनी केलेले आहे. बंजारा स्त्रीगीतांतून व्यक्त होणाऱ्या स्त्रीजीवनाबरोबर कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनाचे संदर्भ पहावयास मिळतात. लग्न, संसार, कुटुंबातील सुखदु:खाचे अनुभव, पती सहवासाचे सुख, कुटुंबातील जबाबदारी, बंधणे, काबाडकष्ट करताना शेतातील आणि संसारातील विविध येणारे सुखदु:खांचे अनुभव या साऱ्यांचा अविष्कार बंजारा लोकगीतांतून झालेला दिसून येतो.

बंजारा समाजात जन्म, विवाह, मृत्यू हे महत्त्वपूर्ण संस्कार समजले जातात. विवाहानंतर निसर्गाप्रमाणे येणारा प्रसंग म्हणजे अपत्यप्राप्ती. मुलांचा जन्म झाला असेल तर 'वेकळपणो' या विधीचे आयोजन केले जाते. ज्यांच्या घरी मुल जन्माला आलेले असते त्यांच्या दारासमोर स्त्रिया वर्तूळ करून उभ्या राहतात व गीत म्हणतात.

"वेयी माता माऊली हरोभरो रकाड
वेयी माता बाळ हरोभरो रकाड
हसती हसती वर आयेस
रोती रोती पर जायेस"[1]

या गीतांतून स्त्रिया देवीमातेला प्रार्थना करतात की, हे माता जन्मलेला बाळ व बाळाची आई सुखी राहो. नंतर लहान मुलाचे संगोपन करण्यासाठी घरातील आजी-आजोबांची मदत घेतली जाते. शेतीच्या कामासाठी जाताना टोपलीत बाळाला रानात घेऊन जातात. बाळाला झोपवण्यासाठी बाळाला खालील अंगाई गीत गाते-

"हालो करू हालकोडी
माळेम बेटी चलकोडी
चलकोडी क म वडजावू
बाळा क म सोजावू
तू सोजारे मारो नानो बाळकिया"[2]

अशा प्रकारचे अंगाई गीत गाऊन बाळाला झोपवतात.

बंजारा जमातीत मोठ्या प्रमाणात मद्यपान करतात. विविध सणउत्सवाला खास पेय म्हणून दारूचा उपयोग करतात. पण कधी कधी अतिरेक होतो. त्यावेळी त्याच स्त्रीला किती वेदना होतात? व दु:खाला सामोरे जावे लागते याचे चित्रण पुढील गीतावरून आपल्याला लक्षात येईल.

"दारू मत पीरे मारो सोजन पती
तारी कुण लिये रं जमानती
दारू माई वेचनाको घरेर घटी
मारं मारं लाथ से तोडनाको तटरी
दरिंदरेर लागगी साडेसाती
तू दारू मत पिरे सोजन पती
दारू सारू वेचनाको घरेरी खेती
बालबचान लगाये भिकेती
पिवं पिवं दारू सुकागी छाती
तू दारू मत पिरे सोजन पती"[3]

दारूड्या पतीस पत्नी म्हणते तू जिवाभावाचा माझा पती आहेस. दारूपायी घरचे जाते विकलेस. लाथा मारून घरचे ताटवे तोडलेस. या दारूपायी घरात दारिंद्र्यांची साडेसाती लागली आहे. दारूसाठी तू घरची शेती विकलीस. मुले बाळं भिकेस लागली. एवढी वाईट अवस्था दारूने केली. त्यामुळे तूझी छातीपण सुकत आहे. हे माझ्या सज्जन राजा तू फक्त दारू पिऊ नकोस. अशा या लोकगीतावरून बंजारा लोकगीताचे व तिच्या संसाराचे चित्रण आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. दारूमुळे तिच्या संसाराची दुर्दशा झाली आहे.

"मारो तो विरा बाई वासम बेपारीये
वासमेती पेटी पुचायो बाईये
ओ पेटीम बाई वायलेरी लोवडी
सण तेवारेनं ओडू बाईये
मारोतो विरा बाई पुसद बेपारी
पुसदेती पेटी पुचायो बाईये
ओ पेटीम मसुरूरो घागरो
सणे तेवारेनं पेरू बाईये"

वरील लोकगीतांतून बहिणीने भावाबद्दलचे प्रेम व्यक्त केले आहे. माझा भाऊ वाशिमचा व्यापारी आहे. त्याने माझ्यासाठी पेटी पाठवून त्या पेटीत ओढणी आहे. ती ओढणी सणउत्सवाला घालीन तसेच माझा भाऊ पुसदचापण व्यापारी आहे. त्याने पुसदहून पेटी घागरा पाठवला आहे आणि ते मी सणाला घालते.[4] या गीतातून माहेरची ओढ आहे असे दिसून येते.

बंजारा स्त्रीया या अतिशय काबाडकष्ट करणाऱ्या असतात. त्यांच्या वाट्याला सुखापेक्षा दु:ख अधिक असल्याचे दिसून येते. हे त्यांचे दु:ख जात्यावर दळण दळताना अधिक बोलके होते. आपल्या संसारामधील असंख्य दु:ख ती त्या जात्याला सांगते.

"घरे आंग तुळशी लगाई बाईये।
रोज करूचू ओरी पुजा बाईये।
हटेनी गरीबी हमारी बाईये।

रोज हात जोडूचू बाईये

कना जाए गरीबी हमारी बाईये"[5]

या लोकगीतांतून स्त्री आपल्या गरीबीचे दु:ख व्यक्त करताना दिसते.

"आदलीक पिसू बाई पालीक पिसू ये

सासू मारी सदेती बोलेनी ये

आळी आळी मं गऱ्हांळो करछ बाई ये

उठ परभातीन पाणी भरण सडा सरवण करू छू।

सासुरे पेटेमं कपट बाई ये।

सासू मरजांणू, ससरो मरजांणू

देवरेन म्हसोबा खांजाणू

नणद मरजांणू, जेठेण आसराई खाजांणू बाई ये

कलप-किली हात आवजांणू बाई ये"[6]

सासू-सुनांचे भांडण हे प्रत्येक जातीत असते. बंजारा स्त्रीने या लोकगीतांतून सासू-सासरे, दीर-नणंद यांच्या जाचाविषयी कुरकूर व्यक्त केली आहे.

बंजारा स्त्रियांच्या वाट्याला खडतर जीवन आलेले दिसून येते. या स्त्रियांच्या वाट्याला पिढ्यांन्पिढ्या यातनाच आल्या आहेत. या यातनांतून बाहेर पडता यावे यासाठी स्त्रीया मनाला विरंगुळा गाणारी गीते गातात. बंजारा स्त्रिया, मुली विवाह तीज सणाच्या विविध प्रसंगी डफाच्या तालावर गीते म्हणतात. डफ वाजविणारा डफ व्यवस्थित वाजवित नसेल तर गाण्यातून त्या म्हणतात ते गीत,

"डपडा वाजाए वाळो, कोर छीक गोर रे..

डपडा सुदो वजारे मांदा

तारे डपाडन जोडू दोहेरी फुंदा

गळेम पडगो काचिया ये

ऊ डपडा वजाय वाळो नाचीया ये"[7]

डफ वाजवणारा इतर जातीतील व्यक्ती (कोर) आहेस की बंजारा (गोर) आहेस डफ चांगला वाजव डफ वाजवणारा नाचणारा नाचिया आहे. असे वरील लोकगीतांतून बंजारा स्त्रिया डफ वाजविणाऱ्याविषयी म्हणतात.

बंजारा समाज हा लदेणीचा व्यवसाय करीत होता. या व्यवसायाला खीळ बसल्यानंतर हा समाज शेतीकडे वळला. शेती ही कोरडवाहू असल्यामुळे पावसाच्या आगमनावर अवलंबून असते. या पावसाची आतुरतेने ते वाट पाहतात. जेव्हा मृग नक्षत्राचा पहिला पाऊस मोठ्या जोरात पडतो तेव्हा बंजारा स्त्रिया या पावसाचा आनंद आपल्या पारंपारिक लोकगीतांतून व्यक्त करतात.

"झरमरिया वरसोये नानी मोठी बुंदे पड

रंग रंगडा रंगरोये लोवडिरी भाते घड

झरमरिया वरसोये नानी मोठी बुंदे पड

सोनरिडा घडरोये भुरियारे भाते पड

झरमरिया वरसाये नानी मोठी बुंदे पड

सोनरिडा घडरोये टोपलिरे भाते घड

या पावसामुळे जणू स्त्रियांच्या नाकातील नथ (भूरीया), गळ्यातील अलंकार (हसलो), डोक्याच्या केसात गुंफण्याचा अलंकार (टोपली) त्याची निर्मितीच घडवतो.[8] अशा या लोकगीतांतून स्त्रिया व्यक्त होतात.

बंजारा स्त्री ही निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत असल्यामुळे ती झाडांना, डोंगरदऱ्यांना, पशुपक्षांना आपल्यामाहेरची माणसे आहेत असे समजून आपल्या मनातील सर्व भावना ती गाण्यातून व्यक्त करते.

झाडी मारी याडी, डोंगर मारो बापू
उंडे खोळाम मोर वीरा बोलोये या.[9]

जंगल झाडी माझी आई, पहाड माझे वडील तर पहाडीच्या दरीत बोलणारा मोर माझा भाऊ आहे असे या लोकगीतातून बंजारा स्त्री व्यक्त होते.

बंजारा स्त्रीमध्ये 'ढावलो' हा प्रकार विशेष आहे. बंजारा स्त्री जेव्हा रडते ती तेव्हा ती गात-गात रडते. त्याला ढावलो असे म्हणतात. रडताना गात असलेली स्त्री आपले दु:खच सांगत नाही तर रडता-रडता संबंधिताना उपदेश करते, वचन देते. आपल्या भावना त्या 'ढावलोतून' व्यक्त करीत असतात. बंजारा स्त्री आपल्या भावाचा निरोप घेताना खालील ढावलो म्हणतात-

"विरेळा, आ हियॉं
तारी भेन छ करन
वळ वाटेन, सुद वाट करन
सौ कोसेन कोस समजन
सात समुद्रेन पार करन
तारी भेनेर खबर लेयेन आयेस वीरा
ऑं हियॉं.[10]

वरील छावलोतून स्त्री आपल्या भावाला म्हणते की, तुझी बहिण आहे म्हणून तू शंभर कोसाला एक कोस समजून सात समुद्र पार करून तुझ्या बहिणीची खबर बातमी घ्यायला येतो. यातून बहिण-भावाचे प्रेम आपल्याला दिसून येते.

बंजारा स्त्री लोकगीतांतून आढळून येणाऱ्या विविध पैलू स्पष्ट होताना दिसतात. कलह, अलंकार, नातीगोती, रूसवेफुगवे यातून बंजारा संस्कृतीचे दर्शन घडते. त्याचप्रमाणे बंजारा स्त्रीला कोणत्याही शुभकार्यात मोलाचे स्थान असते. अनेक विधी तिच्याशिवाय केले जात नाही. बंजारा स्त्रियांच्या लोकगीतांतून त्यांनी एका संस्कृतीचे दर्शनच घडविले आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

1. राठोड, गणपत, "बंजारा लोकगीतों मे नारियों का योगदान", नेहा प्रकाशन, अंबाजोगाई, 2011, पृ.क्र. 60
2. पवार, रूख्मिणी, "बंजारा लोकजीवन पद्धती", कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, 2005, पृ.क्र. 103
3. राठोड, सुनिल, "बंजारा जमात लोकजीवन आणि लोकगीते", मधुराज पब्लिकेशन, 2012, पृ.क्र. 111
4. तत्रैव, पृ.क्र. 114
5. उनि, राठोड, गणपत, पृ.क्र. 115
6. राठोड, सुभाष, "बंजारा समाज गोरबोली आणि मौखिक वाङ्मय" राष्ट्रीय बंजारा परिषद, मुंबई, 2016, पृ.क्र. 163
7. उनि, राठोड, सुनिल, पृ.क्र.200
8. तत्रैव, पृ.क्र. 184
9. राठोड, राजकुमार, "गोर बंजारा राज", कैलास पब्लिकेशन, औरंगपूरा, औरंगाबाद, 2021, पृ.क्र.26
10. उनि, पवार, रूख्मिणी, पृ.क्र. 142

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

धनगर समाजाच्या आरक्षणाचा प्रश्न ?

मुकूंद आनंदराव कवडकार
पीएच.डी. स्कॉलर,
रिसर्च सेंटर, पातूर

डॉ. व्ही.एन. जायले
प्राचार्य, डॉ. एच.एन. सिन्हा
महाविद्यालय, पातूर

प्रस्तावना :

धनगर जमात एक आदिम वन्यजमात असल्याचे प्राचीन इतिहसावरून स्पष्ट होते. परंतू तरिदेखील मुळ आदिवासी असलेला धनगर समाज त्यांच्या आधिकारापासून दूर आहे. याच कारणामूळे त्यांच्यावर शैक्षणिक व आर्थिक अरिष्ठ ओढावले आहे. स्वातंत्र्यापूर्व व स्वतंत्र्यप्राप्तीनंतरही धनगर समाजाची भटकंती थांबली नाही. आजच्या आधूनिक युगामध्ये जग मंगळावर जाऊ पाहत आहे. अशा परिस्थितीत अज्ञानाच्या खाईत खितपत पडलेला, रानावनात जीवन व्यतित करणारा, नागरी संस्कृतीपासून दूर असलेला, कायम दरिद्री व गरिबी नशिबी आलेला धनगर समाज मात्र विकासाच्या प्रवाहापासून दूर फेकल्या गेला. मागील ७० वर्षापसून धनगर समाज अनुसूचित जमातीचे आरक्षण मिळावे म्हणून सरकारकडे सातत्याने मागणी करत आहे. ही न्याय्य मागणी सरकारने मान्य करून एस.टी. आरक्षणावर शिक्कामोर्तब करावे. जेणेकरून या समाजाचा सामाजीक मागासलेपणा दूर होउन त्यांचे जीवनमान उंचावेल.

धनगर जमात एस.टी. असल्याचे अनेक विचारवंत व अभ्यासकांचे ठाम मत आहे. संशोधकांनी आपल्या संशोधनातून धनगर समाज मुलनिवासी असून तो आदिवासी असल्याचे सिध्द केले आहे. विचारवंत व अभ्यासकांच्या या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करत महाराष्ट्र सरकारने मनमानी धोरण अवलंबून भटक्या जमाती-क या प्रवार्गात त्यांना स्थान देउन ३.५% एवढा तुटपूंजा आरक्षणाची तरतूद केली आहे. महाराष्ट्रातील अनूसूचित जमातीच्या यादी अ.क्र. १४ वर धनवार आणि अ.क्र. ३६ वर ओरॉन, धनगड असा स्पष्ट उल्लेख आहे. या दोन्ही जमातीतील आद्याक्षर `धन` हे धनगर या जमातीशी मिळते आहे. धनाचे आगर म्हणून धनगरांचा उल्लेख होतो. महाराष्ट्रात केवळ धनगर हीच एकमेव आदिवासी जमात असून धनवार, धनगड, धांगड ही पर्यायी नावे स्वर्गातील परिकथांसारखी आहेत. मुळच्या आदिवासी असलेल्या धनगर समाजाला आदिवासींचे आरक्षण मिळू नये म्हणून मुद्दाम अक्कल, हूशारीने धनगर ऐवजी धनगड, धनवार, धांगड अशी नावे टाकली. घटनेचा सुक्ष्म अभ्यास न करता केवळ कागदी घोडे नाचवत वकिली पायंडा मिरवून `धनगर` आणि `धनगड` ह्या दोन जमाती मध्ये कुठलेही साम्य नसून त्यामध्ये पूर्णपणे भिन्नता असल्याचे समर्थन महाराष्ट्र सरकारने केले आहे. `र` आणि `ड` या नव्या प्रश्नाचा अध्याय उघडून गेल्या ७० वर्षापासून धनगर समाज त्यात गुरफटला आहे. त्यांच्या आज्ञानाचा व भोळेपणाचा फायदा घेउन स्वार्थी राजकारण्यांनी आपला डाव साधत `र` आणि `ड` च्या जाळयात धनगर समाजाला अडकवून त्यांना आदिवासीच्या आरक्षणापासून दूर ठेवले. मात्र उशिरा का होईना धनगर समाज आता जागा झाला आहे. धनगड, धनवर, धांगड म्हणजेच धनगर आणि धनगर म्हणजेच आदिवासी असा सरळ अर्थ निघतो. एस.टी. आक्षणाच्या दृष्टीकोनातून घटनात्मक तरतूदी, विविध चळवळी, निकष व पूरावे, जनगनणा अहवाल व महत्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्देश-

संविधानीक तरतुदीनुसार केंद्रामध्ये दोनच वर्गासाठी आरक्षणाची तरतूद केलेली आहे. त्यामध्ये कलम १६ ला अनुसरून सरकारी नोक-या व शैक्षणिक संस्थामध्ये प्रवेशासाठी आरक्षणाची तरतूद केली अहे. तर कलम ३३० व ३३२ नुसार राजकीय आरक्षणाची तरतूद केली आहे.

धनगर समाजाला महाराष्ट्रामध्ये भटक्या जमाती-क या प्रवार्गात ३.५% आरक्षण देण्यात आले अहे. धनगर समाज मागासलेला व भटक्या जमातीत मोडत असल्यामुळे या समाजाची सामाजिक स्थिती मागासलेली आहे. त्यामुळे या समाजाला अनुसूचित जमातीमध्ये समाविष्ट करून आरक्षण देण्याची मागणी केली जात आहे. धनगर समाजाचे मागासलेपण आणि त्यांच्या अनुसूचित जमातीच्या आरक्षणाची मागणी त्याचबरोबर धनगर जमात मुळात आदिवासी असून सरकारने त्याची अमंलबजावणी करावी. प्रस्तुत बाबींचा अभ्यास करणे हा या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

आदिवासी आणि धनगर यातील साम्य:-

आदिवासी आणि धनगर यामध्ये मुलत: भेद नाही परंतु महाराष्ट्रामध्ये धनगर ही एक भटकी जमात म्हणून उल्लेखीत आहे. म्हणून एस.टी. आणि एन.टी.सी. यामध्ये कशाप्रकारे समानता आहे हे जाणून घेणे महत्वाचे वाटते. अनुसूचित जमातींना आदिवासी, मूलनिवासी, आदिम जाती व टोळया, वन्यजाती व गिरिजन अशा वेगवेगळया नावाने ओळखले जाते. त्यापैकी आदिवासी हे नाव राष्ट्रीय परिभाषेत अधिक प्रचलीत आहे.

व्याख्या- "नागरी संस्कृतिपासून दूर व अलिप्त राहिलेल्या संबंधीत प्रदेशातील मुळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी होय" जंगल व दूर्गम भागात सूसंस्कृत समाजापासून ते दूर राहतात. त्यांना वनवासी किंवा आदिवासी असेही म्हणतात. ते डोंगरात राहत असल्यामुळे गिरिजन म्हणूनही त्यांची वेगळी ओळख आहे. एका विशिष्ट आदिवासी गटास जमात म्हणूनही ओळखले जाते.

"गावगाडयाबाहेर राहुन उदर निर्वाहासाठी पशुपालनावर अवलंबून राहणारा विशिष्ट सांस्कृतिक जीवन जगणारा लोकसमुह म्हणजे धनगर समाज होय". किंवा धनगर म्हणजे जगाच्या पाठीवर शेळया मेंढयांचा व्यवसाय करणा-या मूळ मानववंशातील मानव होय. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे आदिवासी आणि धनगर हे दोन्ही मूलनिवासी असून दोन्हींची वौशिष्टये समान आहेत.

पशुपालक ते धनगर-

ब्रिटीशपूर्व काळात अनेक आर्य टोळया भारतात दाखल झाल्या. त्यांनी मुळच्या अनार्य लोकांवर हल्ले चढविले. आर्यांनी आपली दहशत निर्माण करत मुळच्या द्रविड लोकांकडील जमिन हस्तगत केली. त्यांना आपले गुलाम बनविले. यामध्ये जे लोक भितीपोटी जंगलात पळून गेले त्यांनी आपली वेगळी संस्कृती विकसीत केली. हेच मुळ निवासी द्रविड किंवा अनार्य म्हणून ओळखले जातात. तेच आजचे आदिवासी होत. उपजिवीकेसाठी कुठले तरी साधन आवश्यक आहे. या गोष्टीची जाणीव झाल्यानंतर त्यांनी जंगलात राहुन पशुपालन व्यवसायाला सुरूवात केली. त्यामध्ये गाई, शेळया, मेंढया इ. प्राण्यांणा मानसाळून ते त्यांच्या सानिध्यात राहू लागले. त्यातुनच पुढे शेती करण्याकडे त्यांचा कल गेला. त्यातील पशुपालन करणारा समाज हाच आजचा धनगर समाज होय. महाराष्ट्रातील सातवाहन हे मुळचे पशुपालक होते. शिंग्रोबा, विरोबा, धूळोबा, खंडोबा, इ. धनगर दैवत ही पशुपालकच होती. हाच पशुपालक समाज आजच्या धनगर, गोपाळ, शेतकरी व अन्य जाती जमातींचे पुर्वज असल्याचे मत संजय सोनवणी यांनी मांडले आहे. त्यामुळे धनगर ही आदिम वन्यजमात असून ती अनुसूचित जमातीतील एक जमात आहे.

धनगर ही एक अनुसूचित जमात:-

धनगर ही अनुसूचित जमातीत मोडणारी महाराष्ट्रातील मेषपालन करणारी भटकी वन्यजमात आहे. धनगर समाजाचा अभ्यास करणा-या विविध अभ्यासकांनी धनगर अनुसूचित जमात असल्याचे पुराव्यानिशी स्पष्ट केले आहे. १९११ च्या जनगणना अहवालात, १९३१ च्या अहवालात सन १९०८ च्या इम्पीरियल गॅझेटमध्ये, १९४१ च्या होळकर राज्याच्या जनगणना अहवालामध्ये धनगर जमात मागासलेली असल्याचे दर्शाविले आहे. होळकरांची कैफियत या मराठी ग्रथांत धनगरांचा मागासवर्गीय म्हणून उल्लेख आहे. याचाच अर्थ ही जमात सामाजिक दृष्टया अत्यंत महत्वाची आहे. यावर विचारमंथन होणे आवश्यक वाटते.

प्रसिध्द जर्मन संशोधक डॉ. गुन्थर डी. सोन्थायमर यांनी धनगर ही मुळातच आदिवासी जमात असल्याचे म्हटले आहे. डॉ. आर.एन. सक्सेना व जे.एच. चिंचाळकर यांनी `धनगर ॲण्ड गडरिया` हा प्रबंध लिहून त्यात धनगर समाज आदिवासी असल्याचे विविध पूरावे दिले आहेत. त्याचप्रमाणे रसेल, इन्थोवेन, इरावती कर्वे यांनी धनगर समाज अगदी प्राचीन काळापासून आदिवासी असल्याचे मत मांडले आहे. `द ट्राईब्ज ॲण्ड कास्टस् ऑफ बॉम्बे` या ग्रथांत इंन्थोवेनने धनगर समाजाला प्राचीन इतिहास लाभला असून ह समाज आदिवासी म्हणून गणल्या गेल्याचे मत मांडले आहे. `इनसाइक्लोपिडिया इन ट्रायबल इंडिया` मध्ये मेहता पी.के. यांनी धनगर समाज आदिवासी असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. `The Tribes and Castes of the central province of India (Volume 1&2)` या पुस्तकात धनगर आदिवासी असल्याचे नमुद आहे. त्यांची स्वत:ची स्वतंत्र अशी वेगळी संस्कृती असल्याचे त्यांनी म्हटले आहे. स्वातंत्र्यापुर्व व नंतरही शासकीय गॅझेटमध्ये धनगरांची अनुसुचित जमातीमध्ये नोंद असल्याचे स्पष्ट होते. १९५२-५३ मध्ये काकासाहेब कालेलकर आयोगानेही धनगर जमात अनुसूचित जमात असल्याचे स्पष्ट केले आहे.

प्रसिध्द साहित्यीक, विचारवंत संजय सोनवणी यांनी धनगर ही जात नसून ती जमात असल्याचे `जातींचा इतिहास` या ब्लॉगवरिल `धनगरांच्या पूणरूत्यानासाठी` या लेखामध्ये स्पष्ट केले आहे. त्याचप्रमाणे रिसले, डॉ.

आर.एन.सक्सेना, डॉ.के.सी.मल्होत्रा, डॉ.गुन्थर, डॉ.डींगरे, डॉ. शामसिंह शशी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्रीधर व्यंकटेश केतकर, डॉ. घुर्वे इ. अभ्यासकांनी सुक्ष्म अध्ययन करून धनगर ही एक आदिवासी वन्यजमात असल्याचे मत मांडले आहे.

वरिल सर्व पुरावे धनगर अनूसूचित जमात असल्याचे सिध्द करतात. परंतु तरी देखिल महाराष्ट्र राज्यात त्यांना अनुसुचित जमात म्हणून स्थान मिळालेले नाही. धनगर ही आदिम मेंढपाळ जमात आहे, त्यामुळे अभ्यासकांनी धनगर समाजाचे धनगर आणि आदिवासी हे वेगळे नसून ते एकच असल्याचे विविध पुराव्यानिशी स्पष्ट केले आहे. राज्य सरकारने या गोष्टीकडे गांभीर्यतापूर्वक लक्ष देण्याची गरज वाटते. एस.टी. आणि एन.टी. यामधील T हा इंग्रजी शब्द Tribes म्हणजेच 'जमाती' या अर्थाने अहे. त्यामुळे आदिवासी जमात आणि धनगर जमात यातील जमात हा शब्द सारखा आहे. त्यामुळे आदिवासी आणि धनगर यांच्यामध्ये निश्चितच सहसंबंध आहे. त्याशिवाय एवढा उहापोह होऊ शकत नाही. यावरून हेच स्पष्ट होते की धनगर ही जात नसून ती जमात आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यात एस.टी. प्रवर्गाच्या यदीत धनगर, धनगड प्रमाणेच धनगर या जमातीचा देखिल तातडीने समावेश करावा अशी मागणी होत आहे.

आदिवासींसाठी आवश्यक निकष-

एखादा समाज आदिवासी आहे किंवा नाही याकरीता केंद्र सरकारने पाच निकष ठरविले आहेत. 1) प्राचीन जीवननमान 2) भौगोलिक अलिप्तता 3) भिन्न संस्कृती 4) स्वभावातील बूजरेपणा आणि 5) मागासलेपणा. प्रस्तुत निकष धनगर समाजाला लागू पडतात. या आशयाचा अहवाल महाराष्ट्र धनगर समाज महासंघाने आयूक्त अदिवासी संशोधन केंद्र व प्रशिक्षण संस्था पुणे यांना सूपूर्द केला आहे. ज्याप्रमाणे आदिवासी समाज कुठल्याही गावासोबत संपर्क न ठेवता गांव कुसाबाहेर वाडया वस्त्याच्या स्वरूपात दूर रानावनात राहतात. त्याचप्रमाणे धनगर देखील गावाकूसाबाहेर शेळया मेंढया घेउन रानावनात वास्तव्य करतात. त्यामुळे आदिवासीचे निकष धनगर समाजाला लागू पडतात.

सामाजिक चळवळी आणि आयोग-

धनगर समाज मुलनिवासी वन्यजमात असूनही त्याला अनुसुचित जमातीच्या यादीत समाविष्ठ केल्या गेले नाही. महाराष्ट्र शासनाने त्या संबंधी ठराव करून केंद्र शासनाला शिफारस केली पाहिजे. त्यांच्या सर्वांगीण विकासातील हा प्रमुख अडथळा असल्याचे समजते. धनगर जमात आदिवासी असल्याचे ठाम मत धनगर समाजाचे आहे. त्यामुळे १९५५ पासून एस.टी. चे आरक्षण मिळावे म्हणून धनगर समाज सातत्याने प्रयत्न करित आहे. त्यातूनच विविध समाजिक चळवळींचा उदय होण्यास सुरवात झाली. यामध्ये सर्वप्रथम `अखिल भारतीय धनगर समाज `संघटनेंची स्थापना करण्यात आली. १९६९ साली स्व.श्री. शिवाजी (बापू) शेंडगे यांच्या नेतृत्वाखाली `धनगर समाज मंडळ` स्थापन करण्यात आले. १९९२ मध्ये अन्ना डांगे यांच्या नेतृत्वाखाली `धनगर समाज महासंघ` या संघटनेची स्थापणा करण्यात आली. धनगर ही मुळातच आदिवासी जमात आहे, ती अनुसूचित जमातीच्या यादी क्र. ३६ वर धनगड म्हणून उल्लेखित आहे. त्याची सक्षमपणे अमंलबजावणी होणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रस्तुत संघटनेने पुढाकार घेउन समस्या मार्गी लावण्याचा प्रयत्न केल्याचे स्पष्ट हेाते. त्यानंतर बापूसाहेब कोकरे यांनी युवा नेतृत्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने `यशवंत सेना` स्थापन केली. पुढे या संघटनेची धूरा महादेव जानकरांनी अतिशय समर्थपणे सांभाळली. जवळपास १९९० पासून आदिवासी समाजाचे आरक्षण मिळावे याकरिता महाराष्ट्रात विविध संघटना प्रभाविपणे कार्य करित आहेत.

आयोग-

पहिल्या मागासवर्गिय अहवालाचे अध्यक्ष काकासाहेब कालेलकर आयोगाने धनगर समाजाचा विशेष उल्लेख करून हा समाज अतिमागास असल्याचे मत मांडले आहे.

२० जानेवारी २००४ रोजी अटल बिहारी वाजपेयी यांनी धनगर समाजाला अनु. जमातीचे आरक्षण मिळावे म्हणून पंढरपूर येथील महामेळाव्यात आयोग स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्याचे जाहीर केले या आयोगाच्या अध्यक्षपदी न्यायमूर्ति बी. मोतीलाल नायक होते.

बालकृष्ण रेणके यांच्या अध्यक्षतेखाली २००८ मध्ये रेणके आयोगाची स्थापना करण्यात आली. त्यांनी सादर केलेल्या अहवालामध्ये धनगर समाजाची लोकसंख्या निहाय जनगणना न झाल्यामुळे लोकसंख्येबाबत निश्चित आकडा माहित नसल्यामूळे आरक्षणाचा मुद्दा दूर्लक्षित राहिला.

२०१६-१७ मध्ये धनगर समाजाला एस.टी. चे आरक्षण मिळावे म्हणून सखोल अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने राज्य सरकारने `टाटा इन्स्टीटयूट ऑफ सोशल सायन्सेस` म्हणजेच `टिस` या संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी आपला अहवाल २०१७ साली सादर केला. परंतु या अहवालाने देखील निराशाच केली. केवळ मनसमाधानी म्हणून सरकारने `टिस` या संस्थेची नेमणूक करून वेळकाढूपणाचे धोरण स्विकारत धनगर समाजाची बोळवण केली. बनवा बनवीचा एक भाग म्हणून केवळ भावनांशी खेळण्याचा हा प्रकार होता.

धनगर समाज आदिवासी आहे याकरिता विविध आयोग नेमूनही किंवा वारंवार पाठपूरावा करूनही महाराष्ट्र सरकार मात्र मूग गिळून गप्प आहे. केवळ आश्वासने देउन तोंडाला पाने पूसत आहे. धनगर समाजाला एस.टी. आरक्षण लागू व्हावे याकरिता केंद्र सरकारकडे या बाबतीत कुठलाच पाठपूरावा राज्य सरकार करीत नसल्याचे स्पष्ट होते.

पुरावे-

१९३१ मध्ये जातीनिहाय जनगणना करण्यात आली त्यामध्ये `ओरॉन` या जमातीची संमकक्ष जमात म्हणून धनगर जमातीचा उल्लेख केला आहे. केंद्र सरकारच्या १९६१ च्या जनगणना अहवालात धनगर जमात अनुसूचित जमातीत समाविष्ट असल्याचे नमूद आहे. १९६८ साली केंद्र सरकारने प्रसिध्द केलेल्या Bibliography of SC, S.T.. & marginal tribes (प्र.क्र. २९४) वर धनगर (धनगड नव्हे) अनुसूचित जमात आहे. असा स्पष्ट उल्लेख आहे. केंद्र सरकारने नेमलेल्या मंडल आयोगाने `धनगर` आणि `धनगड` वेगळे नसून एकच आहेत असे अहवालात स्पष्ट केले आहे. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने २००९ साली दिलेल्या निकालात म्हटले आहे की, धनगर ही जमात उत्तर प्रदेश आणि प.बंगाल या राज्यात एस.सी. म्हणून तर महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेशात एस.टी. म्हणून ओळखली जाते.

बॅकवर्ड क्लास कमिशन व अनुसूचित जाती व जमाती आदेश (दूरूस्ती) कायदा १९७६ मध्ये एस.टी. च्या यादी क्र.३६ वर ओरॉन, धनगड अशी नोंद आहे. जनजातिय कार्य मंत्रालय, भारत सरकार वार्षीक रिपोर्ट २००७-०८, २००८-०९ मध्ये महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमाती यादी अ.क्र. ३६ वर `ओरॉन धनगड` अशी नोंद आहे. महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ परिशिष्टामध्ये अनुसूचित जमाती (१३/०२/१९७८ पासून) अनु. जाती व जमाती आदेश (सुधारणा) अधिनिमय १९७६ (१९७६ चा कायदा क्र.१०८) मधील परिशिष्ट १ मधील भाग ९ मध्ये नमुद केलेल्या यादी अ.क्र. ३६ वर ओरॉन असे मराठीत नोंदविले आहे. सहसंचालक, संख्याशास्त्र विभाग, नॅशनल सर्वे ऑरगनाइझेशन, नवी दिल्ली यांनी ८ सप्टेंबर १९८९ चे ऑल इंडिया धनगर समाज महासंघाला लिहिलेल्या पत्रात महाराष्ट्रातील `धनगड`, धनगर व ओरॉन हा समाज अनुसूचित जमातीत समाविष्ठ असल्याचे कळविले आहे. `सुंबरान मांडल` या सदरामध्ये हरिश पाटणे सातारा यांनी "धनगर` व `धनगड` मध्ये शासनाकडून गफलत" या लेखाच्या माध्यमातून वरील महत्वपूर्ण पूरावे सादर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

इतर राज्यात एस.टी. चे आरक्षण-

भारतातील महाराष्ट्र राज्य सोडून बहूतांश राज्यामध्ये धनगर ही जमात आदिवासी जमात म्हणून नोंदविली आहे. बिहार राज्यात अनु. जमाती यादी अ.क्र. २६ वर oraon, Dhangar, झारखंड अ.क्र. २५ वर oraon, Dhangar, ओडिसा अ.क्र. ५३ वर oraon, Dhangar, Uran, छत्तीसगड अ.क्र. १४ वर धनगर, गूजरात अ.क्र. ८ वर धनका, जम्मू काश्मिर अ.क्र.1 वर बकरवाल, मध्यप्रदेश अ.क्र. १४ वर धनवार, महाराष्ट्र अ.क्र.१४ वर धनवार, अ.क्र. ३६ वर oraon, Dhangad, वेगवेगळया राज्यात oraon ची समकक्ष म्हणून धनगर जमातीचा उल्लेख आहे. इग्रजीतील Dhanwar हा शब्द हिंदीत धनवर तर मराठीत धनवार असा होतो. तर Dhangad हा शब्द हिंदीत धांगड तर मराठीत धनगड असा होतो. धनवर आणि धनगड हे दोन्ही शब्द धनगर या शब्दाला पर्यायीवाचक शब्द म्हणून दिशाभूल करण्याच्या हेतूने एस.टी. च्या यादीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. महाराष्ट्रात धनगड नावाची कोणतीच जमात उपलब्ध नसून उलटपक्षी धनगर हीच जमात बहूसंख्येने आहे. त्यामूळे धनगड आणि धनगर यामध्ये कुठलाच भेद नसुन धनगर समाजाच्या न्याय्य मागणीला केंद्र सरकारने कायदेशिर दर्जा प्राप्त करून द्यावा.

घटनात्मक तरतुद-

केंद्र सरकारने केवळ अनु. जाती व जमाती या दोनच जाती-जमातींना आरक्षणाच्या दृष्टीने महत्व दिले आहे. परंतु घटनेतील काही तरतूदीमध्ये सामाजिक दृष्टीने मागासलेल्या इतर घटकांसाठी आरक्षणाची सोय केलेली आहे. याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. धनगर समाज आरक्षणाचे सर्व निष्कर्ष पूर्ण करत असल्यामुळे त्यांना राज्य तसेच

केंद्रामध्ये अनु. जमातीचा दर्जा मिळावा ही न्याय मागणी धनगर समाजाची आहे. जो समाज आजपर्यंत दारिद्र्यात आपले जिवन कंठत आहे. ज्यांच्यावर वर्षानूवर्ष अन्याय झाला आहे, त्यांच्या क्षमतांचे खच्चीकरण झाले आहे. त्यांच्या भरपाईसाठी आरक्षणाची तरतूद करणे ही समान संधीची खरी व्याख्या ठरेल, असे सतीश कातम यांनी `घटना आरक्षण आणि राजकिय विकृती` या लेखात म्हटले आहे. सामाजिक मागासलेपणा हाच एकमेव निकष आरक्षणाचा प्रमुख केंद्रबिंदू असल्याचे मंडल प्रकरणी दिलेल्या निर्णयात एक वगळता आठ न्यायमूर्तींनी सांगितले आहे. धनगर समाज ही अट पुर्ण करतो.

पूर्वीच्या वर्णव्यवस्थेची जागा आजच्या जाती व्यवस्थेने घेतली आहे. यातील चवथा वर्ण `शुद्र` जातीव्यवस्थेत आजही खालच्या स्थानावर आहे. या घटकाकडे कायम दूर्लक्ष झाल्यामुळे त्यांचा सर्वांगीण विकास झाला नाही. यासाठी क्रांतिसूर्य महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी दि. १९ आक्टोंबर १८८२ रोजी हंटर शिक्षण आयोगाला मागासवर्गीयांसाठी नोकरित आरक्षणाची तरतुद असावी याकरिता निवेदन दिले होते. त्यानंतर छत्रपती शाहू महाराज यांनी २६ जूलै १९०२ रोजी ५०% जागा मागासलेल्या जातींसाठी राखून ठेवण्याचा निर्णय घेतला. त्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटनेत आरक्षणाची स्वतंत्र तरतूद करून ठेवली.

भारतीय संविधानाच्या ३४१ व ३४२ या अनुच्छेदानुसार अनुसुचित जाती व अनु. जमाती मागासलेपणाच्या दृष्टीने अधिक महत्वाच्या गणल्या गेल्या आहेत. या शिवाय महाराष्ट्र सरकारने आणखी दोन गटांना मागासलेले म्हणून मान्यता दिली आहे. यामध्ये विमुक्त जाती व भटक्या जमाती आणि नवदिक्षीत बौध्द व आर्थिक दृष्टया मागासलेले यांचा समावेश होतो. घटनेतील कलम १५ आणि १६ ही दोन्ही कलमे घटनेच्या तिस-या प्रकरणात म्हणजेच मुलभूत हक्कात येतात. घटनेच्या कलम १५ पोटकलम ४ मध्ये अशी व्यवस्था केलेली आहे की, जो घटक सामाजिक शैक्षणिक दृष्टीने मागास असेल किंवा एस.सी., एस.टी. असेल त्यांच्यासाठी विशेष आरक्षणाची सोय करता येते. कलम १६ मध्ये समानतेची संधी देण्याचे तत्व समाविष्ट आहे. ज्या जाती-जमाती सामाजिक उन्नत स्थरावर पूरेशा प्रमाणात दिसत नाहीत, त्यांच्यासाठी नोकरीक्षेत्रामध्ये आरक्षणाची तरतूद केली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने त्यांचा सामाजिक मागासलेपणा, शौक्षणिक मागासलेपणा, वर्णभेद इ. चा विचार करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे दूर्गम भागात राहणा-या, शिक्षणाची सोय नसणा-या जाती-जमातींकरीता शौक्षणिक संस्थामध्ये कलम १५ च्या पोटकलम ५ नुसार अग्रक्रमाने प्रवेश देण्याची सोय करण्यात आली आहे. कलम ३८ नुसार सामाजिक कल्याण, सामाजिक न्याय, आर्थिक व राजकीय दृष्टया मागासलेला घटक पूढे जावा असे नमुद आहे. घटनेच्या ३३० ते ३४२ अनुछेदान्वे अस्पृश्यासह सर्व मागास जातींना (एस.सी., एस.टी.) संरक्षण प्रदान केले आहे. अनुच्छेद ३४० अन्वये भारतातील सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टया मागासलेल्या वर्गाची स्थिति सुधारण्यासाठी संरक्षण दिले आहे.

घटकात्मक तरतुदींचा आढावा घेतला असता असे निदर्शनास येते की, आरक्षणाच्या दृष्टीने धनगर समाज सामाजिक मागासलेपणाचे सर्व निकष पूर्ण करतो. त्यामुळे राज्य सरकारने धनगर जमातीला केंद्रामध्ये आदिवासी म्हणून आरक्षणाची सोय करावी. गेल्या ७० वर्षापासून सुरू असलेल्या आरक्षणाच्या लढयाला पूर्ण विराम द्यावा, हीच धनगर समाजाची प्रामाणिक अपेक्षा आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

१) मराठी विश्वकोष खंड (२)- तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मण शास्त्री जोशी (संपा), १९७६ पृ.क्र. २८

२) भटक्या धनगर समाजाचे वास्तव - अभिजीत कैलासराव नजन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

३) मराठी विश्वकोष खंड (१) - तर्कतीर्थ श्री लक्ष्मण शास्त्री जोशी (संपा), १९७६ पृ.क्र. ६३३

४) ॲनसियंट धनगर हिस्ट्री - विनयकुमार मदने ब्लॉग पोस्ट, २४ डिसें. २०१६

५) जातींचा इतिहास - संजय सोनवणी (ब्लॉग पोस्ट) ११ सप्टेंबर, २०१२

६) धनगर व धनगड मध्ये शासनाकडून गफलत - (सुंबरान मांडल) हरीश पाटने, सातारा

७) धनगर आरक्षण - महाराष्ट्र टाईम्स मधील लेखावर प्रतिक्रीया, प्रकाश लालासाहेब पोळ, कराड, जि. सातारा दि. २० ऑगस्ट २०१४

८) धनगरांच्या आदिवासी असल्याचे पुरावे - धनगर समाज आणि परिवर्तन (ब्लॉग पोस्ट) संजय सोनवणी, २६ जूलै २०१४

९) घटना, आरक्षण आणि राजकीय विकृती - सतिश कामत, महाराष्ट्र टाइम्स, १६ ऑक्टोबर, २०१५.

१०)आरक्षण धोरण - डॉ बाबासाहेब आंबेडकर, संशोधन व प्रकाशन संस्था (बार्टी) पुणे २६ जाने २०१६.

११)अनुसुचीत जाती व जमाती - मराठी विश्वकोष गोखले शरदचंद्र, कुलकर्णी मा.गु.

१२) आरक्षण आणि राज्यघटना - अॅड. भास्करराव आव्हाड, महाराष्ट्र टाईम्स, ५ ऑगस्ट , २०१८

पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रातील कुपोषण समस्येवर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव : वैद्यकीय भूगोल दृष्टीकोन

डॉ. संजय नारायणराव कपले
जी. टि. पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नंदुरबार

सारांश :

पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते तिला कुपोषण असे म्हणतात व त्या व्यक्तीला कुपोषित म्हणतात. भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगामध्ये या समस्येने थैमान मांडले आहे. कुपोषण ही जागतिक समस्या असून आफ्रिका, आशिया खंडामध्ये या समस्येचे प्रमाण अधिक आहे. भारतात पहाडी क्षेत्रामध्ये जेथे आदिवासी जमातींची लोकसंख्या अधिक आहे अश्या प्रदेशात ही समस्या प्रामुख्याने अधिक आहे.

महाराष्ट्रातील पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रामध्ये आदिवासी बहुल लोकसंख्या असून येथे अन्नाची कमतरता मोठ्या प्रमाणात आहे. यामागील महत्वाचे कारण म्हणजे येथील आदिवासी लोकांची अशिक्षितता, रोजगाराच्या सीमित संधी, शेतीयोग्य जमिनीचा अभाव ई. आहे. परिणाम स्वरूप कुपोषण ही समस्या अधिक असल्याचे दिसून येते.

संज्ञा:

कुपोषण (Malnutrition), आरोग्य (Health), आरोग्य केंद्र (Health Centre)

प्रस्तावना :

आरोग्य आणि कुपोषणाचा जवळचा संबंध दिसून येतो. आरोग्य ठणठणीत राहण्याकरिता योग्य पौष्टिक आहाराची आवश्यकता असते परंतु जर व्यक्तीचे विशेषता बालकांचे योग्य पोषण न झाल्यास त्यांना कुपोषणासारख्या समस्यांना बळी जावे लागते.

"कुपोषण म्हणजे शरीरासाठी आवश्यक असणारे पोषण मूल्यांची कमतरता होय" अशी सर्वसाधारण व्याख्या केली जाते.

शरीराच्या वाढीसाठी आवश्यक योग्य पोषण मूल्यांची असलेली आहारची कमतरता व भूकमारीने होणारी मनुष्याच्या (विशेषतः अल्पवयीन बालके) शरीरांची स्थिती होय.

"पुरेसा व योग्य आहार न घेतल्यामुळे जी अशक्तपणाची व आजारपणाची परिस्थिती निर्माण होते तिला कुपोषण असे म्हणतात व त्या व्यक्तीला कुपोषित म्हणतात".

`"शरीरातील एक किंवा एकापेक्षा अधिक पोषक तत्त्वांच्या अभावाचा प्रभाव कुपोषण आहे"

अभ्यास क्षेत्र :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्राची अभ्यासक्षेत्र म्हणून निवळ करण्यात आली आहे. या प्रदेशाला पश्चिम विदर्भातील सातपुडा क्षेत्र असे संबोधले जाते, हे क्षेत्र अमरावती विभागाच्या उत्तरेकडे असून मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अंबाबरवा अभयारण्य म्हणून ओडखले जातो. या प्रदेशाची उत्तरेकडील सीमा महाराष्ट्राची राज्याची सीमारेषा आहे तर दक्षिणेकडील सीमा सातपुडा पर्वताची समुद्रसपाटीपासून ३५० मीटर उंची असलेले क्षेत्र सिमारेषा म्हणून घेतले आहे. पूर्वेकडील सीमा नागपूर, वर्धा, अमरावती जिल्ह्यांनी तर पश्चिमेकडील सीमा जालना, बुलढाणा जिल्ह्यानी सिमांकित केली आहे. पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्राचा विस्तार ७६'२१'४५ पूर्व रेखांश ते ७८,२३'५१" पूर्व रेखांश तर अक्षवृत्तीय विस्तार २१'०१'३२" उत्तर अक्षांश ते २१'४४'०२" उत्तर अक्षांश आहे. या संपूर्ण प्रदेशाचे एकूण क्षेत्रफळ ६७९३ चौ.कि.मी आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

१) पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील आरोग्य सुविधा केंद्रांचा अभ्यास करणे.
२) आरोग्य सुविधा केंद्राच्या अंतर्गत कुपोषण या समस्येचा प्रभाव अभ्यासणे.
३) पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्राचा कुपोषण समस्येवर पडलेल्या प्रभाव अभ्यासणे.

४) पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील कुपोषित बालकांच्या समस्येचा अभ्यास करून योग्य उपाय योजना सुचविणे.

सांख्यिकीय आणि संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबांधासाठी पश्चिम विदर्भातील सातपुडा क्षेत्रातील आदिवासी आरोग्य सुविधा केंद्रांचा लोकसंख्या आकारानुसार तालुक्यातील कुपोषित व्यक्तीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करताना प्रत्यक्ष पाहणीनुसार मिळालेल्या आकडेवारीचा उपयोग केला आहे. पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील आरोग्य विषयीची इतर माहिती जिल्हा जनगणना निर्देश ग्रंथ अमरावती, अकोला आणि बुलढाणा जिल्हा, जिल्हा परिषद आरोग्य विभाग अमरावती, अकोला, बुलढाणा इत्यादीं मधून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वरील प्रत्येक घटकांची विभागणी तीन ते चार गटांमध्ये करण्यात आली असून प्रत्येक घटकातील सहसंबंध हा प्रतिगमन आलेखाद्वारे तपासण्यात आला आहे. त्यासाठी स्पिअरसन यांची सहसंबंध पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे सहसंबंधाची सार्थकता तपासण्यासाठी t-Test चा उपयोग करण्यात आला आहे. जीआयएस (GIS) प्रणालीद्वारे नकाशे अधोरेखित करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अभ्यासासाठी प्राथमिक स्वरूपात संकलित केलेल्या माहितीवर आधारित आहे. यासाठी निरीक्षण, मुलाखती या तंत्राचा वापर केला आहे त्यासाठी प्रत्यक्ष अभ्यासक्षेत्राला भेटी देऊन माहिती संकलित केली आहे.

सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील कुपोषणाची श्रेणी निहाय वर्गवारी.

१) साधारण श्रेणी निहाय वर्गवारी :

पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वतीय क्षेत्रातील ० ते ६ वयोगटातील सर्वेक्षित बालकांमध्ये वय व उंचीनुसार अपेक्षित वजन असणाऱ्या बालकांचा समावेश साधारण श्रेणीनिहाय वर्गवारी अंतर्गत होतो. मुख्यतः ही बालके कुपोषण या घटका अंतर्गत मिळत नाहीत अभ्यासाच्या दृष्टीने साधारण श्रेणी या वर्गवारीचे खालील तीन गटात वर्गीकरण करण्यात येते.

अ.क्र.	तहसील	० ते ६ वयोगटातील सर्वेक्षित बालकांची टक्केवारी	साधारण टक्केवारी	मध्यम / कमी वजनाचे टक्केवारी	तीव्र कमी वजनाचे टक्केवारी
१	धारणी	८५	६१.१	२९.३०	९.६०
२	चिखलदरा	८३	६४.१	२७.५०	७.६०
३	वरूड	९३	८८.४	१०.६०	१.००
४	मोर्शी	९७	९२.८	६.१०	१.००
५	चांदूर बाजार	९८	९०.६	८.६०	०.८०
६	अचलपूर	९८	९१.१	८.१०	०.८०
७	अंजनगाव सूर्जी	१००	९६.१	३.४०	०.५०
८	अकोट	८५.२८	९२.१७	६.८४	०.९९
९	तेल्हारा	८१.१६	९३.५८	५.६१	०.८१
१०	संग्रामपूर	९९.९४	८९.२४	९.२४	१.००
११	जळगाव जामोद	१००	८१.६६	१६.२६	२.१०

स्त्रोत: राजमाता जिजाऊ माता – बाल आरोग्य व पोषणमिशन,महाराष्ट्र राज्य मुंबई.

पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्र
आदिवासी जमातीतील कुपोषीत बालकांची वर्गवारी

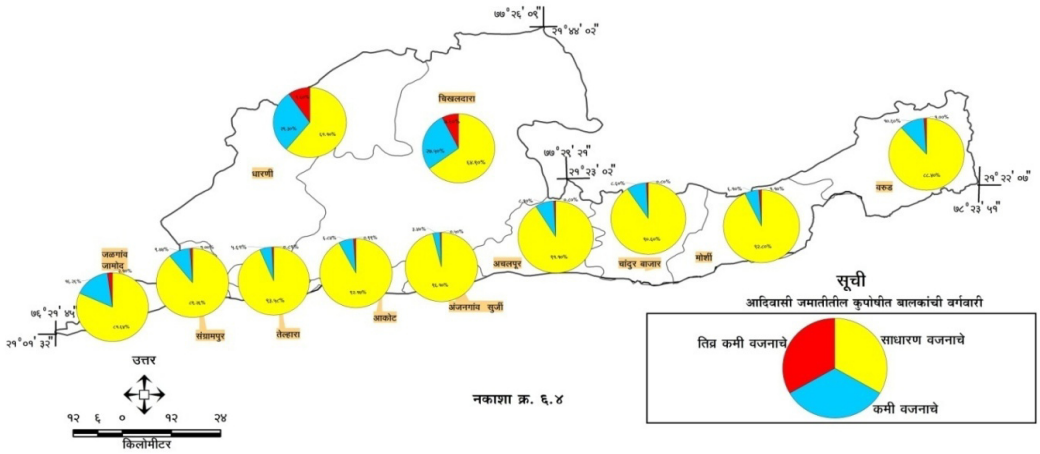

नकाशा क्र. ६.४

I. जास्त साधारण श्रेणी असलेले क्षेत्र :

या अंतर्गत ९० % पेक्षा जास्त प्रमाण असणाऱ्या क्षेत्राचा समावेश होतो. सारणी व नकाशाचे विश्लेषण केल्यास असे स्पष्ट होते की जास्त साधारण श्रेणी असलेल्या क्षेत्रांमध्ये वरुड या पर्वतपदीय तालुक्याला वगळता इतर सर्व पर्वतपदीय तालुक्यांच्या क्षेत्राचा समावेश आहे. ज्यामध्ये मोर्शी, चांदूर बाजार, अचलपूर, अंजनगाव सुर्जी, अकोट आणि तेल्हारा इत्यादीं तालुका क्षेत्रांचा समावेश होतो.

II. मध्यम साधारण श्रेणी असलेले क्षेत्र :

सारणी व नकाशाचे विश्लेषण केल्यास असे आढळून येते की, मध्यम साधारण श्रेणी असलेल्या क्षेत्रांतर्गत ८० ते ९० % साधारण श्रेणी असणाऱ्या बालकांचा समावेश होतो. व रुड या तालुक्यांमध्ये एकूण सर्वेक्षित बालकां पैकी ८८.४ % बालके हे साधारण श्रेणीमध्ये आहे. याचा अर्थ या क्षेत्रामध्ये थोड्याफार प्रमाणात कुपोषित व्यक्ती असण्याची शक्यता वर्तवण्यात येते. याचबरोबर संग्रामपूर आणि जळगाव जामोद या दोन तालुक्यांचा सुद्धा समावेश या मध्ये होतो.

III. कमी साधारण श्रेणी असलेले क्षेत्र :

या अंतर्गत एकूण सर्वेक्षित बालकांपैकी ८० टक्के पेक्षा कमी संख्या असणाऱ्या तालुका क्षेत्राचा समावेश होतो. सारणी व नकाशाचे विश्लेषण केल्यास असे स्पष्ट होते की, या क्षेत्रामध्ये धारणी आणि चिखलदरा या पर्वतीय क्षेत्रांचा म्हणजेच आदिवासी बहुल क्षेत्रांचा समावेश होतो.

२) कमी / मध्यम वजनाचे श्रेणीनिहाय वर्गवारी :

कमी वजनाचे श्रेणीनिहाय वर्गवारीमध्ये अभ्यास क्षेत्रातील सर्वेक्षित ० ते ६ वयो गटातील बालकांचे वजन व वयानुरूप आवश्यकते पेक्षा कमी असलेल्या बालकांचा समावेश होतो. ज्यांना MAM (Moderate Acute Malnutrition) असे म्हणतात. जगातील ३९ मिलियन बालके यांनी प्रभावित झालेले आहे. अभ्यास क्षेत्रातील कमी वजनाचे श्रेणीनिहाय वर्गवारीचा अभ्यासाच्या दृष्टीने खालील गटांमध्ये वर्गीकृत करण्यात आले आहे.

I. जास्त संख्या असलेले कमी वजनाचे क्षेत्र :

या क्षेत्रांतर्गत ० ते ६ वयोगटातील कमी वजन असणाऱ्या बालकांचा तालुका निहाय अठरा टक्के पेक्षा जास्त तालुका क्षेत्रांचा समावेश यात होतो. ज्यामध्ये धारणी व चिखलदरा या दोन तालुक्यांचा समावेश आहे. धारणी तालुक्यामध्ये कमी वजनाचे श्रेणीनिहाय वर्गवारी मध्ये सर्वेक्षित ० ते ६ वयोगटातील २९.३% बालकांचा समावेश आहे. तर चिखलदरा तालुक्यामध्ये कमी वजनाचे श्रेणीनिहाय वर्गवारी मध्ये सर्वेक्षित ० ते ६ वयोगटातील २७.५% बालकांचा समावेश आहे. म्हणजेच या दोन्ही तालुक्यातील एक चातुर्थांश बालक कुपोषणाची शिकार होताना आढळून

येते. याचा अर्थ या क्षेत्रातील चार पैकी एक बालक मंद कुपोषणाचे शिकार झाले असून त्यांच्या स्थितीमध्ये सुधार करण्याची आवश्यकता आहे.

II. मध्यम संख्या असलेले कमी वजनाचे क्षेत्र :

या अंतर्गत ८% ते १८% प्रमाण असलेल्या मध्यम कमी वजनाच्या श्रेणीतील बालके असणाऱ्या तालुक्यांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये वरुड, चांदुर बाजार, अचलपूर, संग्रामपूर इत्यादी तालुक्यांचा समावेश आहे. या क्षेत्रामध्ये आदिवासी लोकसंख्या कमी असून इतर जाती-धर्मांच्या लोकांची संख्या अधिक आढळून येते.

III. कमी प्रमाण असलेले कमी वजनाचे क्षेत्र:

या क्षेत्रांतर्गत ८ % पेक्षा कमी वजनाचे बालके असणाऱ्या तालुक्यांचा समावेश आहे. यामध्ये अंजनगाव सुर्जी, अकोट, तेल्हारा इत्यादी तालुक्यांचा समावेश होतो. या तालुक्यांचा समावेश पर्वत पदीय क्षेत्रांमध्ये असल्याने या क्षेत्रामध्ये शेती व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे पोषणाची समस्या पर्वतीय क्षेत्रापेक्षा कमी आढळून येते.

३) तीव्र कमी वजनाचे तीव्र कुपोषित श्रेणीतील बालके ;

सर्व साधारणतः अन्नाच्या कमतरतेमुळे तसेच पौष्टिक आहाराच्या अभावामुळे तीव्र कमी वजनाचे तीव्र कुपोषित बालकांची समस्या निर्माण होते. तीव्र कुपोषित बालकांची जीवन जगण्याची क्षमता फारच कमी असते कारण अशा बालकांमध्ये रोगप्रतिकारक शक्ती कमी प्रमाणात असल्याने त्यांचे आजारी राहण्याचे प्रमाण अधिक असते. भारतात तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण जगात सर्वाधिक आढळून येते. तीव्र कुपोषित बालकांची ओळख SAM (Severe Acute Malnutrition) म्हणून होते.

I. तीव्र कुपोषित बालके असलेले जास्त प्रमाणाचे क्षेत्र :

या क्षेत्रातील सर्वाधिक आदिवासी जमातींची लोकसंख्या धारणी व चिखलदरा या तालुक्यांमध्ये असून येथे तीव्र कुपोषित बालकांचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून येते. धारणीमध्ये दहा बालकांमागे एक बालक तीव्र उपोषणाचा शिकार झालेला आढळून येतो. येथे ० ते ६ वयोगटातील सर्वेक्षित एकूण बालकांपैकी ९.६% बालके हे तीव्र कुपोषित व कमी वजनाचे असलेले आढळून येते तर चिखलदरा तालुक्यामध्ये हे प्रमाण ७.६% इतके असलेले आढळून येते. धारणी व चिखलदरा या तालुक्यांचा समावेश मेळघाट मध्ये होतो हे क्षेत्र उंच पर्वतांनी व वनक्षेत्रांनी आच्छादलेले आहे या तालुक्यांमध्ये तीव्र कुपोषित असण्यामागे काही कारणे अपेक्षित आहे.

II. तीव्र कुपोषितबालके असलेले मध्यम प्रमाण क्षेत्र :

सारणी व नकाशाचे विश्लेषण केल्यास सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील तीव्र कुपोषित बालकांचे स्थितीचे अवलोकन केल्यास अभ्यास क्षेत्रातील मध्यम प्रमाणामध्ये १% ते ५% दरम्यान असणाऱ्या तालुका क्षेत्रांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये वरुड, मोर्शी, संग्रामपूर, जळगाव जामोद ही तालुका क्षेत्रे आढळून येते.

III. तीव्र कुपोषित बालके असलेले कमी प्रमाणाचे क्षेत्र :

सारणी व नकाशाचे विश्लेषण केल्यास १% पेक्षाही कमी प्रमाण असलेल्या तालुक्यांचा समावेश या क्षेत्रात होतो. ज्यामध्ये चांदूर बाजार, अचलपूर, अंजनगाव सुर्जी, अकोट, तेल्हारा इत्यादी तालुक्यांचा समावेश आहे. या क्षेत्रातील १०० बालकांच्या तुलनेत १ पेक्षा कमी बालके कुपोषित असलेले आढळून येते.

आदिवासी जमातीतील लोकसंख्या आणि कुपोषित बालके यांचा सहसंबंध:

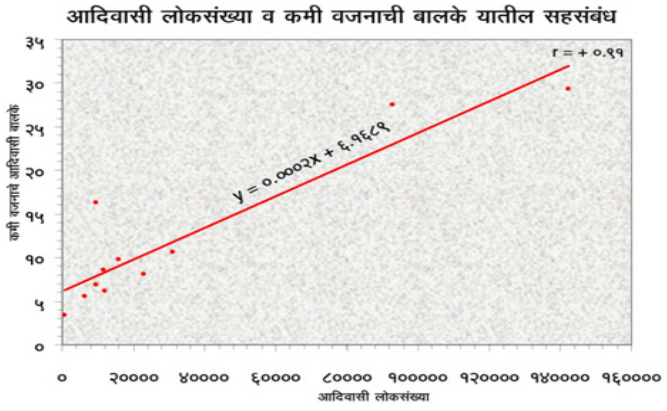

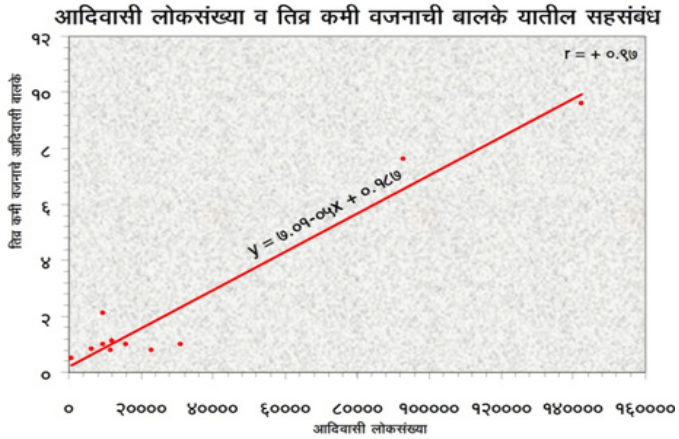

सारणी व आकृतीची विश्लेषण केल्यास असे स्पष्ट होते की, पश्चिम विदर्भातील सातपुडा पर्वत क्षेत्रातील कुपोषण या घटकाच्या संदर्भात आदिवासी जमातीची लोकसंख्या आणि कुपोषित बालके यांच्यातील सहसंबंध हा उच्च असून सहसंबंध गुणक ०.९७ धनात्मक आढळून येतो (The value of R is 0.97 this is a strong positive correlation which means that high X variable scores go with high Y variable scores and vice Versa.

याचा अर्थ ज्या तालुक्यांमध्ये आदिवासी जमातींची लोकसंख्या अधिक आहे. तिथे कुपोषित बालकांचे प्रमाण ही अधिक आढळून येते याउलट तेल्हारा, अकोट, चांदूर बाजार, अचलपूर, मोर्शी, अंजनगाव सुर्जी या तालुका क्षेत्रामध्ये आदिवासी जमातींची लोकसंख्या कमी असून त्या स्वरूपातच कुपोषित बालकांची संख्या सुद्धा कमी आढळून येते. तर कायी स्क्वेअर चाचणी द्वारा सार्थकता अभ्यासली असता सार्थक मूल्य ५.४६९ आढळून येते. जे सार्थक सारणी नुसार ते ९०% पर्यंत सार्थक आहे.

निष्कर्ष:

कुपोषण ही समस्या महाराष्ट्रामध्ये नव्हे तर भारतातील सर्वाधिक कुपोषित बालकांची संख्या असलेले क्षेत्र म्हणून अभ्यासक्षेत्र समावेश आहे. अभ्यासक्षेत्रातील पर्वतीय क्षेत्र ज्यामध्ये आदिवासी जमातींची लोकसंख्या सर्वाधिक आहे. अश्या क्षेत्रामध्ये म्हणजेच धारणी, चिखलदरा तालुक्यामध्ये कुपोषण संख्या अधिक आहे.

या उलट सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या पर्वत पदिय क्षेत्रातील तालुक्यांमध्ये आदिवासी जमातींची लोकसंख्या कमी असून या क्षेत्रामध्ये कुपोषण ही समस्या पर्वतीय क्षेत्राच्या तुलनेत बऱ्याच प्रमाणात कमी असल्याचे दिसते. या कुपोषण समस्येसाठी सदर क्षेत्र पर्वतीय क्षेत्र असल्याने कृषी भूमीची कमतरता, रोजगाराचा अभाव, निरक्षरता ई. कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. त्याचप्रमाणे या पर्वतीय क्षेत्रातील लोकांचे राहणीमान व मुलांच्या संदर्भात असलेले अस्वच्छतेचा अभाव हा आहे.

महाराष्ट्रामध्ये कुपोषित बालकांची संख्या मेळघाट मध्ये सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. सदर प्रदेशामध्ये कुपोषण ही समस्या इतर प्रदेशाच्या तुलनेत अधिक असून ही समस्या सोडविणे अगत्याचे आहे, ज्याकरिता येथील लोकसंखेला पुरेशे अन्न मिळावे याकरिता त्यांना कृषी क्षेत्र असणार्या प्रदेशमध्ये विस्थापित करावे किंवा त्यांच्या पर्वतीय क्षेत्रामध्ये कृषीतुन त्यांची गरज भागेल अशी स्थिती निर्माण करणे गरजेचे आहे. त्याच प्रमाणे या लोकांना रोजगार, साक्षरतेच्या प्रवाहात आणावे लागेल.

संदर्भ साहित्य :

कैलास चौबे: : "स्वास्थ/चिकित्सा' भूगोल, मध्यप्रदेश ग्रंथ अकादमी , भोपाळ.

डॉ. व्ही.के. श्रीवास्तव. : "भूगोलकी सांख्यिकीयविधियां'.

राजेश भुरंगे : "आदिवासी क्षेत्राचा आरोग्य दर्जा" नाथ पब्लिकेशन.

किंग के. जे. : "Statistical Analysis in Geography"

आर. पी. मिश्री : "मेडिकल जॉग्रफी ऑफ इंडिया" नॅशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली.

प्रसाद हर. : "Research Methods and Techniques in Geography" Rawat Publication.

सी.के.कोठारी,जी. गर्ग : "Research Methodology" methods and techniques , New Age international Publishers.

Website

https://www.nrhm.Maharashtra.gov.in

http://www.nhm.gov.in

http://www.mahades.maharashtra.gov.in

http://www.censusindia.gov.in

होमरूल आंदोलन व पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्रे

प्रा.डॉ.अमोल रमेशराव बोरकर
(इतिहास विभाग प्रमुख) आप्पास्वामी महाविद्यालय शेंदुरजना (अढाव) ता.मानोरा,जि.वाशिम

इ.स.१९६८ सालापासून थंडावलेल्या राष्ट्रीय चळवळीत नवे स्फुरण, नवा जोम निर्माण करण्याचे श्रेय लोकमान्य टिळक व श्रीमती आणि ॲनी बेझंट यांना आहे. त्यांनी होमरूल चळवळ सुरू करून जनजागृतीचे नवे पर्व सुरू केले. श्रीमती ॲनी बेझंट यांनी भारतात धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करीत होत्या. केवळ धार्मिक व शैक्षणिक सुधारणांनी भारताची उन्नती होणार नाही, त्यासाठी स्वशासनाचे अधिकार भारतीयांना मिळायला पाहिजेत. या निष्कर्षाप्रत त्या आल्या होत्या. हे अधिकार मिळवून घेण्यासाठी जनजागृतीची गरज त्यांना प्रतीत होऊ लागली. याच हेतूने इ.स.१९१४ सालच्या आरंभी 'कॉमनवील' नावाचे साप्ताहिक सुरू करून ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत स्वशासित वसाहतीचा दर्जा भारताला मिळवून देण्याचा आपला हेतू त्यांना घोषित केला. हाच प्रचार अधिक व्यापक स्वरूपात करण्यासाठी जुलै १९१४ मध्ये 'न्यू इंडिया' नावाचे दैनिकही त्यांनी सुरू केले.

लोकमान्य टिळकांची तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर टिळक स्वस्थ बसले नाही. त्यांनी 'पुनश्च हरी ओम' हा अग्रलेख 'केसरी' मध्ये लिहून टिळकांनी ब्रिटिश सरकारला जोरदार हादरा दिला.

पहिल्या महायुद्धामुळे ब्रिटिश सरकार अडचणीत आले होते. या अडचणीचा फायदा घेण्याची लोकमान्य टिळकांना अजिबात इच्छा नव्हती. म्हणून युद्धकाळात संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करण्याऐवजी 'डोमिनियम स्टेटस' वर त्यांनी समाधान मानण्याचे ठरविले. या दृष्टीने लोकमान्य टिळक आणि ॲनी बेझंट यांनी इ.स. १९१५ मध्ये होमरूल चळवळ चालू केली. 'भारतीयांना स्वशासनाचा हक्क आहे व तो ब्रिटिश शासनाने मान्य केला पाहिजे'. या तत्त्वावर ही चळवळ आधारित होती. या होमरूल चळवळीमध्ये पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्राने मोलाचे कार्य केले.

यवतमाळ हा जिल्हा लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाचा बालेकिल्ला होता. होमरूलच्या प्रचाराकरिता जेव्हा लोकमान्य टिळक यवतमाळत आले, तेव्हा त्यांचे स्वागत मोठ्या आनंदाने झाले. यवतमाळकरांनी घराघरावर दिप लावले होते. पताकाच्या माळा लावल्या होत्या. सुवासिनी जलकुंभ घेऊन, निरांजने तेवत असलेली तबक घेऊन दुतर्फा उभ्या होत्या. मंगल वाद्य वाजत होती.

लोकमत आपल्या २२ जुलै १९९२ च्या अंकात लिहितो की, होमरूल चा प्रचार करण्यासाठी 'यवतमाळ डिस्ट्रिक्ट असोसिएशन' ने यवतमाळ येथे ६ व ७ मे १९१६ ला एक अधिवेशन बोलाविले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष मोरोपंत दीक्षित हे होते. नागपूर मधून नरेशराव द्रविड (मावळ) आणि गोपाळराव ओखले (जहाल) हे व्यक्ती उपस्थित होते. या अधिवेशनामध्ये 'शस्त्रांचा कायदा बंद करा' अशी मागणी करण्यात आली.१ 'लोकमत' आपल्या याच अंकात लिहितो की, होमरूल चळवळीला यवतमाळ जिल्ह्यात सभासद मिळवून देण्यामध्ये यवतमाळ डिस्ट्रिक्ट असोसिएशनने मोलाचे कार्य केले. इंडियन होमरूल लीगचे जिल्हा शाखा यवतमाळ येथे स्थापन करण्यात आली होती. याचे चिटणीस लक्ष्मणराव ओक याचबरोबर संस्थेचे दुय्यम चिटणीस श्री.रामभाऊ जोशी गावोगाव लीगचे सभासद करण्याकरिता हिंडत असत. हिंदुस्तानचे तत्कालीन फडणीस मी.मॉटेग्यूसाहेब हिंदुस्थानात येणार होते. त्यांना सादर करण्याकरिता स्वराज्य संघाने अर्ज तयार केला होता. त्या अर्जावर जिल्ह्यातील लोकांच्या सह्या घेण्याकरिता 'यवतमाळ डिस्ट्रिक्ट असोसिएशन' ने पुष्कळ मदत केली.२

होमरूल आंदोलनाचे लोन पश्चिम विदर्भामध्ये मोठ्य प्रमाणात पसरले होते. 'प्रजापक्ष' आपल्या २९ जुलै १९२३ च्या लिहितो की, बुलढाणा जिल्ह्यामध्ये ग्रामीण भागात काँग्रेसच्या नावाखाली बऱ्याच संघटना सुरू झाल्या होत्या. ब्रिटिश नौकरीशाही विरुद्ध प्रचार करणारी कार्यकर्त्यांची एक फाळी निर्माण झाली होती. खामगावचे पन्नालाल व्यास हे त्यापैकी एक प्रमुख नेते होते. त्यांची भाषणे फार ओजस्वी होत असत. त्यांना 'शेर—ए—हिंद' पदवी जनतेने बहाल केली होती. ते व्यायाम विशारद व कुस्तीगीर होते.३

यवतमाळ हा जिल्हा लोकमान्य टिळकांच्या राजकारणाचा बालेकिल्ला होता. होमरूलच्या प्रचाराकरिता जेव्हा लोकमान्य टिळक यवतमाळत आले, तेव्हा त्यांचे स्वागत मोठ्य आनंदाने झाले. यवतमाळकरांनी घराघरावर दिप लावले होते. पताकाच्या माळा लावल्या होत्या. सुवासिनी जलकुंभ घेऊन, निरांजने तेवत असलेली तबक घेऊन दुतर्फा उभ्या होत्या. मंगल वाद्य वाजत होती.

'मातृभूमी' आपल्या दिनांक २९ ऑक्टोंबर १९३१ च्या अंकात लिहितो की, यवतमाळ शहरामध्ये गणेश मंदिराच्या परांगणात विरार सभा. बापट वकील अध्यक्ष होते. स्वराज्य संघ कार्याचे महत्त्व विशद करून दास्यमोचनाचा सुस्पष्ट मार्ग टिळकांनी आपल्या भाषणातून दाखवून दिला. यावेळी लोकमान्य टिळक म्हणाले, ''मला आपण प्रेमरज्जूने बांधून टाकले आहे. हा योग आणखी दृढ व्हावा, काय असेल कोण जाणे. यवतमाळला आलो म्हणजे घरी आल्यासारखेच वाटते. यवतमाळकर जनता जनार्दनची सेवा उत्तम प्रकारे करतात हे

पाहून समाधान होते.४ यवतमाळ करा नंतर कारंजा, अकोला असा दौरा करून टिळक पुण्याला गेले.५ यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये मोठ्य प्रमाणात होमरूल चळवळीचा प्रचार दिसून येतो. कारण की, यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये टिळकांचा मोठ्य प्रमाणात अनुयायी वर्ग होता. यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये मोठ्य प्रमाणात टिळकांचा प्रभाव होता.

लोकमान्य टिळक मुंबई, विदर्भ, मध्यप्रांत हे त्यांचे कार्यक्षेत्र होते. तर याच प्रचारासाठी ॲनी बेझंट उत्तर व दक्षिण भारतात दौरे करीत होत्या. बुद्धिजीवी, सुशिक्षित, मध्यम वर्गात जागृती करणे एवढेच त्यांचे ध्येय नसून सामान्य माणसापर्यंत होमरूलचा संदेश पोहोचविण्याचा त्यांचा मानस होता. आपल्या साध्या, सोप्या य पण ओजस्वी भाषेत हा संदेश लोकांच्या मनावर बिंबविण्यात त्यांना यश मिळाले.

लोकमान्य टिळक व आणि ॲनी बेझंट यांनी आपले प्रचार कार्य स्वतंत्रपणे परंतु परस्पर सहकार्याने चालविले. दोघांचेही प्रचार कार्य प्रभावी असल्याने हजारो तरुण होमरूलच्या ध्वजाखाली संघटित झाले. महिलाही याला अपवाद नव्हत्या.

'महाराष्ट्र' आपल्या १६ डिसेंबर १९१९ च्या अंकात लिहितो की, एका वर्षात टिळकांच्या संघटनेने १४००० सदस्य सामील झाले आणि १६ हजारांचा निधी गोळा झाला.६ यावरून हे दिसून येते की, लोकप्रियतेच्या दृष्टीने होमरूल लीगने काँग्रेसला मागे टाकले. त्याचबरोबर राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व टिळक व बेझंट यांच्याकडे आले.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्रांनी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. भारतीय जनतेवर ब्रिटिश राज्यकर्त्याकडून होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडून निद्रिस्त भारतीयांना राजकीय दृष्ट्या जागृत करण्याचे कार्य स्वातंत्र्यपूर्व काळात पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्रांनी केले. ब्रिटिश विरोध एकजूट करण्याचे कार्य पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्रांनी केले. स्वातंत्र्य चळवळी संबंधीच्या बातम्या जनतेला पुरवून त्या लढ्यात सहभागी होण्यास जनमाणसांना उद्युक्त केले. इ.स. १९१५ मध्ये होमरूल चळवळ चालू केली. भारतीयांना स्वशासनाचा हक्क आहे व तो ब्रिटिश सरकारने मान्य केला पाहिजे या तत्त्वावर ही चळवळ आधारित होती. या होमरूल चळवळीमध्ये पश्चिम विदर्भातील वर्तमानपत्राने मोलाचे कार्य केले.

संदर्भसूची :—

१) बल्लाळ, स.ह. (संपा), लोकमत, दिनांक २२ जुलै १९२२

२) किला, दिनांक २२ जुलै १९२२

३) प्रजापक्ष, अकोला, दिनांक २९ जुलै १९२३, फाईल नं. आर २८/२ यु (१९२३ ते १९३९) (राष्ट्रीय अभिलेखागार, नवी दिल्ली)

४) गोळे, पु. ब (संपा), मातृभूमी, २९ ऑक्टोंबर १९३१,

५) किला, दिनांक ०५ नोव्हेंबर १९३१

६) ओगले, गोपाळराव (संपा) महाराष्ट्र, दिनांक १७ डिसेंबर १९१९

Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India

1. Mr.Rajesh M. Thoke
P.V.P.College Pravaranagar

2. Dr.Vikhe A.A.
Arts, Commerce and Scinece College Kolhar

Abstract:

There is a growing optimism that the farmers' organizations can act as a potential driving force for enhancing farmers' income. India has witnessed a positive growth of producer organizations in terms of types of organization, numbers and members. The Producer Company is a special case of producer organization that is registered under Section IXA of the Companies Act, 1956. A need was felt at that time to have an independent farmers' organization which enables incorporation of producers into such an institution like the companies which will be controlled by them, having welfare and business outlook at a time while not compromising the sustainability issues. That creates the milieu for the genesis of Farmers' Producer Company (FPC) in India. The FPCs are fundamentally farmer-owned and farmer-governed micro-enterprises which can be considered as hybrids between cooperative societies and private companies. The way of participation, membership and organization is similar to that of a cooperative, while the incorporation into corporate law allows greater flexibility and professionalism in their business actions. Till date 1048 FPCs are registered in India. In this article attempt has been made to review the issues of FPC, current status and future prospects. Forecasting the growth of FPC has been done up to the year 2020 utilizing Grey Model. Emphasis has been given to critically analyse the status, prospects and potentials with future outlook of 2020 concluding withstrategies and policy needs.

Keywords:

Famer Producer companies, Innovative Business for various issues and Challenges, development of agriculture sector.

Introduction:

Producer Company is a hybrid between a Private Limited Company and a Cooperative Society, thus enjoying the benefits of professional management of a Private Limited Company as well as mutual benefits derived from a Cooperative Society. Ownership and membership of a Producer Company is held only by "primary producers" or "Producer Institution/s" and member's equity cannot be traded. Hence, nobody can take over the company or deprive the primary producers of their organisation. The clauses of Private Limited Company shall be applicable to the producer companies except the clauses specified in Producer Company Act from 581-A to 581-ZL which make it different from a normal private or limited company (refer the Producer Company Act for details). This enables a professional framework for a Producer Company. The liability of the members is limited to the unpaid amount of the shares held by them. Hence, the private assets of the members are safe from company losses. The minimum paid-up Capital being Rs. 1 Lakh and minimum authorized capital being Rs.5 lakh for a PC, it easy to mobilise the small amount. Minimum number of producers required to form a PC is 10 while there is no limit for maximum number of members and the membership can be increased as per feasibility and need. This helps even 10 individuals start a Producer Company which is easy. There cannot be any government or private equity stake in the Producer Companies, which implies that PC cannot become a public or deemed public limited company. Hence, any Government or other corporate threat is non-existent in professional functioning of the company. The area of operation for a PC is the entire country giving flexibility to expand and do business in a free and professional manner.

Research Methodology

To understand the current trends and patterns in FPOs, we analyzed the data on FPO supported by National Bank for Rural Development (NABARD) and Small Farmers Producer Organization (SFAC). NABARD and SFAC under various programmes ,support FPOs and maintain a database on their name, location, commodity and business activity in their sites (provide the sites; NABARD-https://nabfpo.in/images/staticFPO.html, SFAC - http://sfacindia.com/List-of-FPO-Statewise.aspx). The state level distribution of the number of FPOs and their legal status were tabulated and visualized in GIS graphs. The commodity and business activities of FPOs were captured using word cloud. Word cloud is an image composed of words and size of each word indicates the frequency of the word.

Visualization of commodity and business activity provide insights major commodity and business activity among the FPOs.

Objective:

1. To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.
2. To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India.
3. To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India
4. To Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.

It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. FPCs can help farmers increase their incomes by enabling them to sell their products at higher prices. By bulk-selling their products through an FPC, farmers can negotiate better prices with buyers and capture a larger share of the value chain. It gives farmers a greater say in decision-making It helps farmers to access credit and insurance. FPCs can help farmers build resilience. By pooling resources and knowledge, FPCs can help farmers prepare for shocks such as droughts or market fluctuations. This can reduce the risk of farm failure and help farmers keep their businesses afloat .It helps to stabilize prices by reducing mediators. It promotes sustainable agriculture practices, FPCs can help farmer's access new markets. By pooling their resources, FPCs can open up new markets that would be inaccessible to individual farmers. This can lead to increased sales and higher incomes for members. It supports the development of rural communities.Farmers all over the world have been hit hard by the COVID-19 pandemic. Crop prices have plummeted, and many farmers are struggling to make ends meet. The government has been working to support farmers through the FPC model in India. The FPC is a company owned and operated by farmers for farmers. It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. The FPC gives farmers a greater say in decision-making and helps them to access credit and insurance

To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India. Since 1950, the share of agriculture in the country's Gross Domestic Product (GDP) declined substantially but there was only marginal decline in the number of persons dependent on agriculture. The Agriculture sector currently contributes nearly 14 per cent of total GDP, while still accounts for about 55 per cent of total employment (GoI, 2014). India had over 138 million farm holdings as per the Agricultural Census, 2011. Of this, about 92.8 million were marginal farm holdings i.e. having individual operational land holding of less than 1 hectare while another about 24.8 million were small farm holdings with individual operational land holding size less than 2 hectares. Therefore, the marginal and small farm holdings together accounted for a whopping 85.0 percent of the total farm holdings in India in 2010-11. The size of operational holdings in India is continuously declining with every successive generation. The situation has raised serious question on the survivability of these small holders (Pandey, et. al., 2010). On the other hand, the rapid increase in population coupled with substantive increase in incomes and purchasing power has led to increased demand for quality food and agricultural products. According to the XII plan Working Group, "The small and marginal farmers are certainly going to stay for a long time in India — though they are going to face a number of challenges". Therefore, what happens to them has larger implication for the agrarian sector in particular and the entire economy in general which, has an implication on people's livelihood."

The challenge now is to optimize benefits through effective and efficient means of aggregation models. An ideal model of aggregation assumes significance mainly due to transformation of Indian agriculture towards high-value commodities which is a result of agri-food market caused by liberalization, globalization, improved purchasing power, demand for safe and quality food, expansion for niche market, etc. It has become even more pertinent due to land fragmentation. The size of operational holdings in India is continuously declining further with every successive generation. The big challenge under these conditions would be to integrate these small holders with the agricultural markets so that benefits from transforming agriculture, trade environment and growing economy may be optimized and help in realizing higher income of small and marginal farmers and lead to more inclusive growth.

To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India

A much discussed topic in Indian agriculture is how to integrate the farmers, especially the small farmers with the value chain so that the net return at the farmers end is remunerative enough for them to remain in agriculture. Several institutional models were tried in India to integrate farmers with the value chain. The most recent model is the producers' cooperatives, which enable farmers to organize themselves as collectives. The cooperative experience in India has not been a pleasant one, as cooperatives have largely been state promoted, with a focus on welfare rather than business on commercial lines. Even though several states have introduced parallel cooperative laws, and the union laws, too, have been made more liberal, the pace of reform has been far too slow. Several states have resisted all efforts at reforms. In this context, a new chapter on producer companies (PC) was introduced in 2002, to the Companies Act. The profits in companies are normally shared on the basis of shareholding, whereas PC distributes profits based on patronage of services. Voting rights for members in PC is on the basis of one member, one vote philosophy. Although no comprehensive data-base on the number of producer companies established in India and their performance exists, rough estimates suggest that there would be fewer than hundred such companies as on date. This review based paper attempts to highlight the various issues related to the origin, growth, performance and challenges of these PC along with strategies to make them more effective in present context.

Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

As per study analyses the trends, patterns and performance of Farmer's Producer Companies (FPCs) in India. We used data provided by NABARD and SFAC to explore the trends and patterns. A cross-case analysis was done to assess the performance and to draw inferences on critical common factors for success. The study shows that FPCs are emerging among other legal forms of FPOs. They are prominent in few states, which have enabling environment, enterprising farmers and have a history of collective action. The study shows heterogeneity in the product, functioning, how they work, deal with the issues, and mechanisms of FPCs. The paper proposes establishing 'incubators' to handhold and support FPCs and different modes and categories for financing them.Farmer Producer companies helps to growth of farmer and increaseseconomic and social images of farmers in India and it is helpful for also making economic growth of India

Bibliography

NABARAD-
https://www.nabard.org/demo/auth/writereaddata/File/FARMER%20PRODUCER%20ORGANISATIONS.pdf

SFAC-
Small Farmers' Agri-Business Consortium
"Society promoted by Department of Agriculture and Farmers Welfare, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Govt. of India"

APEDA-
https://farmerconnect.apeda.gov.in/Home/ForGroups?PaccessID=1

The impact of body image issues on female athletes

Dr.Suresh J.Mohatkar
Principal K.D.Pawar college of Physical Education Saoner, Dist-Nagpur

Abstract:
Body image refers to how people see themselves. Distorted body image (also called negative body image) refers to an unrealistic view of how someone sees their body. Like eating disorders, it is seen most commonly in women, but many men also suffer from the disorder. Women who take part in sport and exercise tend to have more positive body image than other women . Positive body image in women who exercise has been linked with a number of factors including relatively greater focus on body performance rather than aesthetics, the fact that exercised bodies tend to be closer to the mainstream cultural ideal in terms of body fat levels and muscle tone, and psychosocial benefits of sport, such as autonomy and competence, that have been linked to more positive body image Female athletes experience both sociocultural and sport-specific pressure to change their weight, body, and appearance and they are at risk of developing dissatisfaction with their body. The aim paper was to investigate how body image affects the female athlete.

Keywords: female athletes, body satisfaction, Positive body image, eating disorders

Introduction:

The culture of sports and athletics can be rewarding, but it doesn't come without its risks. In a realm where physicality and the body are so integral to one's performance, it isn't surprising that athletes are susceptible to disordered thoughts, feelings, and behaviors related to food, exercise, and the body. This can often lead to body image issues. Body image is a significant well-being factor in puberty. Negative body image is related to low self-esteem, depression and eating disorders. Body dissatisfaction expresses dislike for a person's body or certain parts of his body. It is considered a dynamic situation that can cause powerful emotional, perceptual and psychological reactions. Body image is psychological in nature. It is influenced by your self-esteem and self-worth and it in turn, influences your self-esteem and self-worth. Body image is forever changing. It is sensitive to your mood swings, physical environment, and your experiences. It is formed out of every experience you have ever had and all of the people around you - parents, role models, the media, and peers who give you an idea of what it is like to value your body. A distorted body image is one of the leading causes, if not the leading cause, of eating disorders among young women. body image and Self-esteem is all about how much people value themselves, the pride they feel in themselves, and how worthwhile they feel. Self-esteem is important because feeling good about yourself can affect how you act. A person who has high self-esteem will make friends easily, is more in control of his or her behavior, and will enjoy life more. Although women who take part in sport and exercise tend to be more positive about their bodies than other women, this does not mean that they do not have body image concerns, and body image concerns have been reported in elite athletes as well as in women who exercise for recreation and general fitness.

Concept:

"Body image" is a phrase used to describe someone's perception of her looks, her perception of other people's opinions about her looks, and how she feels about those perceptions. Body image is not based on fact, but on self-esteem. It's a psychological perception, not a factual one. Consequently, body image changes often, depending on mood, environment, and other factors.

Effects of a Negative Body Image:

- emotional distress
- low self-esteem
- unhealthy dieting habits
- anxiety
- depression
- eating disorders (anorexia nervosa, bulimia nervosa, binge eating disorder, muscle dysmorphic disorder, body dysmorphic disorder)
- Increase in drug use.
- social withdrawal or isolation

- taking risks with sexual health
- self-harming behaviors

Aspects of body image:

Perceptual body image: how an individual sees their body (not usually a correct representation). A person might perceive themselves as being larger than they actually are. Depending on the severity, this is also known as body dimorphic disorder.

Affective body image: how an individual feels towards their body and relates to body satisfaction or dissatisfaction.

Cognitive body image: Preoccupation with weight and body shape. An individual might hold beliefs about themselves that depend on whether they are thinner or more muscular.

Behavioral body image: Behaviors used as a result of body image (disordered eating, isolation, over exercise, etc.)

Problems, affect the body:

Any model of the development of body image problems needs to explain at least two factors. First, there are developmental trends in body dissatisfaction,. Body esteem, and weight concerns. At least among white girls, there are fairly steady decreases in body satisfaction accompanied by an increase in weight concerns throughout the elementary school years and immediately following puberty. Second, these trends vary by gender and ethnic group and are important because they presage those of eating disorders. Socio cultural models of eating problems have given more attention to these developmental and demographic patterns than have the biological models. Women who engage in sport and exercise are under complex body-related pressures. However, body-healthy environments where there is social support from within sport and exercise communities for a range of body types, and a focus on body function/performance, appreciation, and acceptance, may promote positive body image in adult women who engage in sport and exercise.

Relationship between an Eating Disorder & Body Image:

Body image concerns and eating disorders go hand in hand. Often, it is the early dissatisfaction with a young person's appearance that leads them to conclude that losing weight would enhance their appearance, and make them feel better about themselves and their bodies. Thus, restrictive eating and over exercising are often next, frequently leading to patterns of disordered eating and weight obsession that can develop into eating disorder. As female athletes feel dissatisfied with their bodies, this concern heightens the likelihood of negative body image and unhealthy eating behaviors. Eating disorders are complex mental illnesses caused by genetic as well as environmental factors – negative body image is just one potential contributor. However, negative body image is prominent in eating disorders because many people with eating disorders place a high value on their body shape and weight when determining their own self-worth.

Conclusion:

Sport involvement enhances body image. Research also indicates that athletes involved in certain sports, such as gymnastics and distance running, are at risk for body image disturbances. Body image issues can range between minor aspects such as feeling uncomfortable in the subscribed clothing for sporting codes to dangerously unhealthy eating disorders. Body image can significantly affect the way an individual perceives and interacts with the surrounding environment. An individual with a distorted body image for instance may also suffer from low self-esteem or lack feelings of self worth based on perceived physical appearance. The female athlete's body image is multidimensional. It depends on the situation – whether the athletes view their bodies in a sport or social context For female athletes, the pressure to be thin may be even greater. Female athletes have exceedingly higher expectations placed on them compared to male counterparts from individuals such as coaches, parents and peers in addition to the media in respect to what is "ideal" for their physical appearance especially in aesthetic or light weight sports.

Reference:

- Grogan, S. (2017). Body image: Understanding body dissatisfaction in men, women and children. London: Routledge.

- Grogan, S. (2018). Body image and the exercising female. In J. Forsyth & C-M Roberts . The Exercising Female: Science and Its Application, 1st Edition. Routledge

- Grogan, S., Evans, R., Wright, S., & Hunter, G. (2004). Femininity and muscularity: Accounts of seven women bodybuilders. Journal of Gender Studies.

Hausenblas, H., & Fallon, E. (2006). Exercise and body image: a meta-analysis. Psychology and Health.

Homan, K. J., & Tylka, T. L. (2014). Appearance-based exercise motivation moderates the relationship between exercise frequency and positive body image.

Beals, K.A., & Manore, M.M. (2000). Behavioral, psychological, and physical characteristics of female athletes with subclinical eating disorders. International Journal of Sport Nutrition and Exercise Metabolism.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

Psychosocial Morbidities in School Going Adolescent Girls: A Study from a Nanded City of Maharashtra state.

***Dr Balvant Patil**

Asst Professor, Panchpuladevi college of Social Work, Kadki, Akola, Maharashtra

****Dr Santosh Pandurang**

Teaching Faculty, Department of Social Work, Gulbarga University, Kalaburagi

Abstract

Pre adulthood girls have many issues nowadays. But most of the times people take that very casually. But in India girls are not able to explain in better manner some times. However, adolescent issues have a different pattern, which might not be well understood by many adolescent girls. A cross-sectional study was conducted among 500 adolescent or pre adulthood girls of Nanded district of Maharashtra State. We considered 10 to18 years girls for this study. Standardized self-reporting and scientific questionnaires were used to obtain relevant data. The categorical data were analyzed using SPSS Package.

***Key Words*:** Adolescents; Psychosocial; Morbidity

INTRODUCTION

Pre-adulthood is isolated in to the early, center and the late ages. During this period, changes happen in the example of reasoning, mentalities, thoughts connections and good norms among teenagers and this progress is lopsided, which brings about a prior actual development and a conceptive ability, than a mental and a social development. In spite of the fact that immaturity involves multi decade of a life expectancy, it is a preface to a definitive life that the singular will be bound to live. Subsequently, the people who are carrying on with this time of life require uncommon consideration from the family, local area and the general public all in all.

MATERIAL AND METHODS

This investigation was led in a Nanded city of Maharashtra state. 500 young adult young ladies from 6 schools were embraced for the examination. Oral assents were taken from the young ladies, before the beginning of the investigation.

Six schools were chosen through a straight forward irregular examining system. This was a cross-sectional and perception arranged investigation. This investigation was led during the period between Jan 2017 and Jan 2018.

Before this study was led, a specialist was counseled. Juvenile young ladies in the age gathering of 10-17 years, who were from the secondary school, were provided with a well and experimentally planned proforma. They were clarified about the substance of the proforma and how it must be filled. They were permitted to take the proforma home and to fill it with parental help.

Mental issues like discouragement were recorded by utilizing the fundamental symptomatic standards manifestations of discouraged disposition, unsettling influences in rest, diminished focus and consideration, changes in the craving and weight, sensations of weakness, sadness with or without a self-destructive ideation or aim; the indications probably been available for no less than about fourteen days without another clinical or mental condition and may happen as discrete or intermittent scenes.

RESULTS

Below table number one shows the number of girls in each age group. The highest number of girls was seen in the 14 years age group (23.8%) followed by the 15 years age group (37%) and the least number of girls was seen in the 17 years age group (0.4%).

AGE	NUMBER	PERCENT
10	29	5.8
11	38	7.6
12	23	4.6
13	86	17.2
14	119	23.8
15	185	37.0

16	**18**	**3.6**
17	**2**	**0.4**
Total	**500**	**100**

TABLE NUMBER ONE: Distribution of Adolescent Girls According to the Age (in years)
Source: Research Study

Below shown table number two shows the distribution of the various psychosocial problems among adolescent girls. 20 girls were suffering from depression, a prevalence of anxiety was seen in 10 girls and stuttering and poor concentration were seen in 05 girls. 2 girls came from broken families, one girl was born to an unmarried mother and one girl's family was abandoned by the father. 10 girls were suffering from anorexia nervosa and 6 girls were suffering from bulimia nervosa. 20 girls had psychosomatic problems like a recurrent abdominal pain, headache and chronic fatigue. 10 girls reported interpersonal violence among their hostel mates.

PERTICULARS	NUMBER	PERCENT
Depression	**20**	**4**
Anxiety	**10**	**2**
Stuttering	**10**	**2**
Poor concentration	**5**	**1**
Abanded by father	**1**	**0.2**
Unmarried mother	**1**	**0.2**
Anorexia nervosa	**10**	**2**
Bulimia nervosa	**6**	**1.2**
Psychosomatic symptoms	**20**	**4**
Interpersonal violence	**10**	**2**

TABLE NUMBER TWO: Showing Psychosocial Morbidities in Adolescent Girls.
SOURCE: Research Study

DISCUSSION

As indicated by the above examination, almost 20% of the juvenile young ladies have some kind of psychosocial issues that disable their capacity to work. Young people are helpless against a mental brokenness when they experience actual wounds, mental injury, or significant changes in their current circumstance, particularly without solid emotionally supportive networks. The term 'psychosocial' alludes to the exchange between the organic, physiological, enthusiastic, intellectual, social, natural and the maturational elements. Every one of these elements ought to be viewed as when the issues and the requirements of the youths are assessed.

The term melancholy can depict an ordinary human feeling and it could be a piece of the young adult formative interaction, which results from the surrendering of the youth security in the drive of division and freedom. Moderate and serious misery can influence the academic exhibition. Outrageous melancholy can prompt self-destructive inclinations. Self destruction has become one of the most widely recognized reasons for death among the teenagers and the youthful populace. In our investigation, the pervasiveness of sadness was 2%. It was because of the guardians' demise in a few, interior family clashes in a few and in a few, it was because of overweight. In an examination which was done at Pune, India, the predominance of sorrow was 2.6%, which was practically like that in our investigation. In an investigation which was done at north Maharastra, overweight was related with a less fortunate personal satisfaction as far as the social/relational connections, confidence, day by day living and the self-adequacy. The predominance of tension was 1% in our investigation. In an investigation which was done on school going young adult young ladies in Mumbai, it was tracked down that the most well-known issue was nervousness/despondency, which represented practically 10% of the multitude of issues which were looked by youths. Stammering and helpless focus were seen in 1% of the young ladies each. In a comparative report which was done in metropolitan Mumbai, the pervasiveness of faltering and helpless fixation was high i.e., 5.3 and 9.5% individually.

The most normally seen dietary problems among juvenile young ladies were anorexia nervosa, bulimia nervosa and gorging. In our investigation, the predominance of anorexia was 1% and 0.6% were experiencing bulimia. Psychosomatic issues are normally characterized as those where mental components are thought to contribute fundamentally to the turn of events, distortion or the support of the disease. The normal psychosomatic manifestations are a repetitive stomach torment, migraines, chest torment, musculoskeletal torment, ongoing exhaustion and vague side effects. In our investigation, the predominance of the psychosomatic indications was just 2%. In an investigation which was done at Nanded city, Maharashtra, India, it was discovered that females comprised a bigger gathering with disposition issues and that they gave unexplained actual indications. In our investigation, the relational brutality rate was 1%, which was accounted for among hostel mates. In an investigation which was done at Nashik, it was tracked down that 39% of the juvenile young ladies were engaged with relational brutality.

CONCLUSION

Youths ought to be considered as an uncommon gathering in formative, instructive and wellbeing programs. Ordinary screening projects ought to be organized in target regions like schools and universities, where countless youths get together. Their issues ought to be perceived early and arrangements ought to be given appropriately. For a general public which is on the move, similar to our own, the rising pattern of the mental horribleness in young adult young ladies, who will be moms in future, is disturbing and thusly, quick certain actions ought to be taken at suitable levels.

REFERENCES

Goldberg BP, et al. Manual of the General Health Questionnaire. Windsor, England: NFEPublishing;1978.

Reeva A .Recognizing and treating anxiety and depression in adolescents. Med Clin N Am. 2000;84:891-903.

Pratt HD.Principles of psychosocial assessment of adolescents. Indian J Pediatr. 2000;70:775-79.

Nair MKC, Paul MK, John R. Prevalence of depression among adolescents. Indian J Pediatr. 2004;71:523-24.

Mishra A, Sharma AK. A clinico-social study of psychiatric morbidity in 12 to 18 years school going girls in urban Delhi. Ind J Comm Med. 2001;26:71-75.

Datta Banik ND. Psycho-social behavioural problems of children during adolescence. Indian J Pediatr. 1979;46:121-25.

Raghutaman G, Cherian A.Temperament of children and adolescents presenting with unexplained physical symptoms. Indian J Psych. 2003;45:43-47.

Pullon S, Reinken J, Sparrow M. Prevalence of dysmenorrhoea in Wellington women. N Z Med J. 1988;101:52–4.

Weissman AM, Hartz AJ, Hansen MD, Johnson SR. The natural history of primary dysmenorrhoea: A longitudinal study. BJOG. 2004;111:345–52.

Sundell G, Milsom I, Andersch B. Factors influencing the prevalence and severity of dysmenorrhoea in young women. Br J Obstet Gynaecol. 1990;97:588–94.

McEvoy M, Chang J, Coupey SM. Common menstrual disorders in adolescence: Nursing interventions. MCN Am J Matern Child Nurs. 2004;29:41–9.

Negriff S, Dorn LD, Hillman JB, Huang B. The measurement of menstrual symptoms: Factor structure of the menstrual symptom questionnaire in adolescent girls. J Health Psychol. 2009;14:899–908.

Agarwal AK, Agarwal A. A study of dysmenorrhea during menstruation in adolescent girls. Indian J Community Med. 2010;35:159–64.

भारताच्या राजकारणातील महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाची वास्तवता : एक अभ्यास

प्रा.डॉ. ए. पी. वनारसे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, लोकनेते व्यंकटराव हिरेमहाविद्यालय, पंचवटी, नाशिक

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या ७५ वर्षानंतरच्या काळातसुद्धा भारताच्या राजकारणात महिला प्रतिनिधीत्व फारसे वाढलेले दिसून येत नाही. आजसुद्धाहक्कदार असूनसुद्धा भारताच्या राजकारणात व शासनसत्तेत, स्थान व सहभागापासून महिला वंचित आहेत. भारतात महिलांना मिळालेला मतदानाचा अधिकार केवळ लोकतांत्रिक औपचारिकताहोतीका? असा प्रश्न निर्माण होतो. महिलांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात संसदेत प्रतिनिधीत्व प्राप्त झालेले नाही.१७ व्या लोकसभेत ७८ महिलाखासदार आहेत अर्थात केवळ १४.३६ % महिला विजयी झाल्या आहेत व आतापर्यंतच्या सर्व लोकसभेत हे महिलांचे सर्वाधिक प्रतिनिधीत्व आहे.महिलांच्या रुपात भारतातील अर्ध्या लोकसंख्येला प्रतिनिधीत्व प्राप्त करण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो आहे.भारताच्या समाजव्यवस्थेत पितृसत्ताकसंरचनेचे वा व्यवस्थेचे वर्चस्व जे आहेते भारताच्या राजकारणात व शासनसत्तेत दिसून येते. मतदानकरण्यासाठी विविध राजकीय पक्षात पदाधिकारी म्हणून,संसदेत व राज्यविधीमंडळात प्रतिनिधीम्हणून व स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये लोकप्रतिनिधीत्वाच्या रुपात महिला पुढे येत आहेत, अग्रेसरहोत आहेत व नेतृत्व करण्याची, निर्णय घेण्याचीक्षमता सिद्धकरीत आहेत. परंतु राजकीय पक्ष मात्र महिलांना उमेदवारी देण्यात मागे आहेत.काँग्रेससारख्या पक्षात महिलांच्याहातात उमेदवारी देण्याचे अधिकार असूनसुद्धा फारकमी महिलांना उमेदवारी दिली जाते.डी.एम. के.च्या सर्वेसर्वा जयललीताहोत्या तेव्हा त्यांनीसुद्धा महिलांना अधिकाधिक प्रमाणात उमेदवारी दिली नाही.तृणमुलकाँग्रेसच्या सर्वेसर्वा ममता बॅनर्जी, बसपाच्या सर्वेसर्वा मायावती असूनसुद्धा त्यांच्याद्वारे महिलांना अधिकाधिक उमेदवारी देवून त्यांचे प्रतिनिधीत्व वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला नाही.काँग्रेसमध्ये इंदिरागांधी पक्षाच्या सर्वेसर्वा होत्या तेव्हा महिला प्रतिनिधित्व वाढविण्यासाठी अधिकाधिक महिलांना उमेदवारी दिली नाही. आतासुद्धासोनिया गांधी सर्वेसर्वा आहेत तेव्हा महिलांचे प्रतिनिधीत्व ५० % च्या आसपास होण्याच्या दृष्टीने उमेदवारी दिली जात नाही याचा अर्थ स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकानंतरसुद्धा प्रतिनिधीत्वाच्या दृष्टीने विषमता दिसून येते.

लोकसभा निवडणूकीत उमेदवारी दर्शविणारा तक्ता

वर्ष	एकूण उमेदवार	पुरुष उमेदवार	पुरुषांचे शे. प्रमाण	महिला उमेदवार	महिलांचे शे. प्रमाण	फरक	टक्केवारी
१९५२	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA
१९५७	१५१९	१४७४	९७.१ %	४५	२.९ %	१४२९	९४.० %
१९६२	१९८५	१९१९	९६.७ %	६६	३.३ %	१८५३	९३.० %
१९६७	२३६९	२३०१	९७.२ %	६८	२.९ %	२२३४	९४.२ %
१९७१	२७८४	२७०१	९७.१ %	८३	२.९ %	२६१८	९४.२ %
१९७७	२४३९	२३६९	९७.२ %	७०	२.८ %	२२९९	९४.४ %
१९८०	४६२९	४४८६	९७.० %	१४३	३.० %	४३४३	९४.० %
*१९८४	५३१२	५१५०	९७.० %	१६२	३.० %	५७६४	९३.६ %
१९८९	६१६०	५९६२	९६.८ %	१९८	३.२ %	५७६४	९३.६ %
१९९१	८६६८	८३४२	९६.३ %	३२६	३.७ %	८०१६	९२.६ %
१९९६	१३९५२	१३३५३	९५.८ %	५९९	४.२ %	१२७५४	९१.६ %
१९९८	५७५०	४४७६	९४.३ %	२७४	५.७ %	४२०२	८८.६ %
१९९९	४६४८	४३६४	९३.९ %	२८४	६.१ %	४०८०	८७.८ %
२००४	५४३५	५०८०	९.३५ %	३५५	६.५ %	४७२५	८७.० %
२००९	८०७०	७५१४	९३.२ %	५५६	६.८ %	६९५८	८६.४ %
२०१४	८२३४	७५९०	९२.१	६४४	७.८ %	६९००	८३.७ %
२०१९	८०२६	७२९६	९०.९ %	७२४	९.० %	७३०२	८१.८ %

स्रोत : भारतीय निर्वाचण आयोग (१९५१-२०१९)

*१९८४ मध्ये लोकसभा जागांसाठी संपन्न लोकसभा निवडणूकीचे आकडे दर्शविले आहेत.आसाम मध्ये १९८५ ला व पंजाबच्या स्थानिक परिस्थितीमुळेतेथे १९९२ मध्ये लोकसभा निवडणूक झाली.तेथील आकडे वरील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेले नाही.

NA-Not available

भारतातील राजकीय पक्ष असा दावा करतातकी, महिलांमध्ये निवडणूक जिंकण्यासाठीक्षमता पुरुषापेक्षा कमी असते.परंतु आकडेवारीवरुन हा दावा असत्य वाटतो.भारताच्या राजकारणात वोटबँकेच्या रुपात महिलाकार्यकर्तीच्या रुपात व प्रचारयंत्रणेत महिलांचा

वापर करण्यात येतो. राजकीय पक्ष जातीच्या व धर्माच्या आधारावर उमेदवारी देण्याततीच प्रवृत्ती ठेवून महिला या आधारावर उमेदवारी दिलीतर महिलांचेप्रतिनिधित्व निश्चितच वाढलेले दिसेल. राजकीय पक्षाचा असा दावा आहेकी, महिलांना महिला या नात्याने विजय प्राप्त करण्याइतपत मते मिळत नाहीतहा दावासुद्धा खोटा वाटतो. निवडणूक प्रचारादरम्यान महिलांशी संबंधित प्रश्नांवर, समस्यांवर महिलांच्यासुरक्षा व कल्याण यावर हंगामाकरण्यात येतो.परंतु प्रत्यक्षात पैतृक विचारापर्यंत मर्यादितहा विचारांचे प्रकटीकरणकरण्यात येते.

महिलांची धोरणनिर्धारणात, राजकीय प्रक्रियेत व निर्णयप्रक्रियेत महत्वपूर्ण भूमिका आहे.परंतुत्यादृष्टीने वास्तविक परिस्थिती बदलताना दिसत नाही.महिलांची राजकीय सत्तेवरील सहभागाला अर्थपूर्ण व व्यावहारिक स्थिती प्रदानकरणे आवश्यक आहे.

लोकसभा निवडणूकीत महिलांचा निश्चित विजय होण्याचे प्रमाण १९५१-२०१९

वर्ष	पुरुष उमेदवार	महिला उमेदवार	पुरुषांच्या विजयाचे शे. प्रमाण	महिलांच्याविजयाचे शे. प्रमाण
१९५२	NA	NA	NA	NA
१९५७	१४७४	४५	२५.८ %	४८.८ %
१९६२	१९१९	६६	२४.० %	४६.९ %
१९६७	२३०१	६८	२१.३ %	४२.६ %
१९७१	२७०१	८३	१८.१ %	३४.९ %
१९७७	२३६९	७०	२२.० %	२७.१ %
१९८०	४४८६	१४३	११.१ %	१९.५ %
* १९८४	५७५०	१६२	९.१ %	२५.९ %
१९८९	५९६२	१९८	०८.३ %	१४.६ %
१९९१	८३४२	३२६	०५.८ %	११.३ %
१९९६	१३३५३	५९९	३.७ %	६.६ %
१९९८	४४७६	२७४	११.१ %	१५.६ %
१९९९	४३६४	२८४	११.३ %	१७.२ %
२००४	५०८०	३५५	९.८ %	१२.६ %
२००९	७५१४	५५६	६.४ %	१०.६ %
२०१४	७५९०	६४४	६.३ %	९.४ %
२०१९	७२९६	७२४	६.३ %	१०.७ %

स्रोत : भारतीय निर्वाचण आयोग (१९५१-२०१९)

***१९८४** मध्ये लोकसभा जागांसाठी संपन्न लोकसभा निवडणूकीचे आकडे दर्शविले आहेत.आसाम मध्ये १९८५ ला व पंजाबच्या स्थानिक परिस्थितीमुळेतेथे लोकसभा निवडणूक १९९२ मध्ये संपन्न झालीते आकडे वरील तक्त्यात दर्शविण्यात आलेले नाही.

NA-Not available

१९४७ नंतर भारत एक लोकतांत्रिक देश बनला तेव्हापासून आजपर्यंत केवळ इंदिरागांधीच्या रुपात एकप्रधानमंत्री, राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटीलच्या रुपात व द्रौपदी मुर्मू यांच्या रुपात मिराकुमार व सुमित्रा महाजन यांच्या रुपातभारतालादोन लोकसभा सभापती मिळाले.भारताच्या जवळपास १८ राज्यात आतापर्यंत एकही महिला मुख्यमंत्री झाली नाही.त्यात महाराष्ट्राचा नंबर लागतो.१७ व्या लोकसभेत केवळ ७८ महिलासदस्य आहेत जे लोकसभा गृहाच्या एकुणसदस्यांपैकी १४.३६ % आहे जेसमाधानकारक नाही. निवडणूक आयोगाच्या आकडेवारीवरुन हेस्पष्टहोतेकी महिला उमेदवाराची संख्या वाढण्याबरोबरच दोन्ही वर्गात निवडणूक जिंकण्याचे प्रमाण कमीहोते म्हणजे महिला किंवा पुरुष जितके जास्त उमेदवार निवडणूकीत उभे राहतील तितकेसंख्येच्या प्रमाण घसरते. १७ व्या लोकसभेत पुरुषांचे निवडणूक जिंकण्याचे प्रमाण ६.४ % आहेतर महिलांचे निवडणूक जिंकण्याचे प्रमाण ३.३ % आहे याचा अर्थ असा होतोकी महिलांची निवडणूक जिंकण्याची शक्यता अधिक असते किंवा ज्या महिलांना उमेदवारी मिळालीत्यांचीजिंकण्याची शक्यता अधिकहोतीही आकडेवारी मतदार प्रवृत्ती दर्शविण्यास पूरेशी आहे अर्थात बहुतांश महिला उमेदवार राजकीय पार्श्वभूमीतील असतात. त्यांच्यासाठी राजकीयव्यासपीठ तयार असते.मतदार वर्ग व मतदारसंघ निश्चित ठरलेला असतो.त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय पार्श्वभूमीच्या व राजकीय प्राबल्याच्या बळावर महिला निवडून येतात.भारतात अनेक महिला राजकारणात प्रवेश करण्यास व प्रतिनिधीत्व प्राप्त करण्यास इच्छुक आहेत.त्यांच्यात नेतृत्व करण्याची, प्रतिनिधीत्व प्राप्त करण्याचीक्षमतासुद्धा आहे.परंतुत्यासाठी राजकीय पक्षाद्वारेसंधी उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे. ५० % महिलांना राजकीयसत्तेत प्रतिनिधीत्व करण्याचीसंधी मिळाल्यास वास्तविक महिलासशक्तीकरण होवू शकेल. महिलांच्या सामाजिक राजकीय व आर्थिक विकासासाठी योग्य व पोषक वातावरण निर्माण होवू शकेल. त्यादृष्टीने पुरुषसत्ताक वर्चस्ववादी राजकारणी व्यक्तीची प्रवृत्ती व मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे.

लोकसभेत महिला प्रतिनिधी १९५१ ते २०१९

१९५२ ते १९९८ पर्यंतच्या लोकसभा निवडणूकीत महिला प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण ४ % ते ८ % च्या दरम्यान राहिले आहे.१९९९ च्या लोकसभेत ९ % व २००४ च्या लोकसभेत ८.२ % महिला प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण होते.२००९ च्या लोकसभेपासून महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण उत्तरोत्तर वाढलेले दिसून येते.

वर्ष	एकूण जागा	पुरुषांची संख्या	पुरुषांचे शे. प्रमाण	महिलांचीसंख्या	महिलांचे शे. प्रमाण
१९५२	४०३	३८२	९५.८ %	२०	४.२ %
१९५७	४०३	३८१	९४.५ %	२२	४.५ %
१९६२	४९४	४६३	९३.७ %	३१	६.३ %
१९६७	५२०	४९१	९४.४ %	२९	५.६ %
१९७१	५१८	४८९	९४.५ %	२९	५.५ %
१९७७	५४२	५२३	९५.५ %	१९	३.५ %
१९८०	५२९	५०१	९४.८ %	२८	५.२ %
*१९८४	५१४	४७२	९१.८ %	४२	८.२ %
१९८९	५२९	५००	९४.६ %	२९	५.४ %
१९९१	५२१	४८४	९२.९ %	३७	७.१ %
१९९६	५४३	५०३	९२.७ %	४०	७.३ %
१९९८	५४३	५००	९२.१ %	४३	७.९ %
१९९९	५४३	४९४	९१.० %	४९	९.० %
२००४	५४३	४९८	९१.८ %	४५	८.२ %
२००९	५४३	४८४	८९.२ %	५९	१०.८ %
२०१४	५४३	४८२	८८.७ %	६१	११.२ %
२०१९	५४३	४६४	८५.७ %	७८	१४.३ %

स्रोत : भारतीय निर्वाचण आयोग (१९५१-२०१९)

* १९८४ मध्ये संपन्न झालेल्या लोकसभा निवडणूकीत आकडे दर्शविलेले आहेत.आसाममध्ये १९८५ ला व पंजाबमध्ये १९९२ ला लोकसभा निवडणूक संपन्न झालीते आकडे वरील तक्त्यात दर्शविण्यात आले नाही.

भारतात महिला राजकारणापासून दूरका राहतातत्यामागचीकाहीकारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) महिलांच्या निरक्षरतेमुळे त्यांना आपल्या राजकीय अधिकाराबाबत माहिती नसते.त्यामुळे धोरणनिर्धारणातसुद्धा त्यांना पूरेसे प्रतिनिधित्व प्राप्त झाले नाही.राजकारणासाठीत्यांना पुरेसावेळ मिळत नाही.लैंगिकविषमतासुद्धा प्रतिनिधीत्व प्राप्त करण्याच्या मार्गात बाधक आहे.

२) कौटुंबिक बाबतीत महिलांना पुरुषापेक्षा जास्तवेळ द्यावा लागतो.गृहकार्याचे विषम वितरण हेसुद्धा एक महत्वपूर्ण कारणत्यासाठी जबाबदार आहे.

३) राजकारणाविषयी आकर्षण नसणे किंवा राजकारणाविषयी उदासिनता असणेतसेच राजकीयक्षेत्रातील व सांस्कृतिक दायित्व, कौटुंबिक व सामाजिक मर्यादा त्यांना राजकारणात प्रवेश करण्यास रोकतात.

४) राजकीय पक्षाचेविकृत वातावरण असे आहेकी महिला राजकारणात भाग घेण्यासाठी घाबरतात. त्यांना पक्षात स्थान निर्माण करण्यासाठीखूप मेहनत करावी लागते, संघर्ष करावा लागतो.भेदभावाचा व पुरुषप्रधान मानसिकतेचासुद्धा सामना करावा लागतो.

राजकारणातील पुरुषप्रधान मानसिकता नष्ट झाल्याशिवाय, महिला आरक्षण विधेयक संम्मत झाल्याशिवाय व समाजातील पुरुषप्रधान वर्चस्वादी प्रवृत्ती समाप्त झाल्याशिवाय, महिलांरील कौटुंबिक व सामाजिक मर्यादा नष्टकेल्याशिवाय महिलांचा राजकारणातील प्रवेश व सहभाग वाढणार नाही व महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधीत्वात वाढ होणार नाही. जगातील अनेक देशात राजकीय पक्षात आरक्षणाचीचतरतूद आहे.स्वीडन, नॉर्वे, कॅनडा, फ्रान्स या देशात अशाप्रकारच्या आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. विधीमंडळात महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाचा आधार आरक्षण असल्याशिवाय संधीची समानताबरोबरच महिलांना विशेष संधी देण्याचे धोरण अवलंबल्याशिवाय विधीमंडळात महिला प्रतिनिधीत्वाचे प्रमाण वाढणार नाही. राजकारणातीललैंगिक विषमता कमीहोणार नाही. भारतात प्रदीर्घकाळपर्यंत महिला पंतप्रधान पदावर होत्यात्यानंतर राष्ट्रपती व लोकसभा सभापती पदावर व काही राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदावर पक्षप्रमुख पदावर महिलाहोत्यातरीही विधीमंडळात प्रतिनिधीत्वाच्याबाबतीत महिलांची स्थिती अत्यंत वाईट आहे.

निष्कर्ष :महिलांच्या राजकीय सहभागाचा अर्थ केवळ मतदानाचा अधिक वापर करणेहा नाहीतर राज्याच्या सर्व स्तरावर सत्तावितरणात निर्णय घेण्यास, धोरणेतयारकरण्यास त्यांना संधी देणे आवश्यक आहे. महिलांची सामाजिक राजकीय आर्थिक व शैक्षणिक स्थितीसुधारण्यासाठीसरकारद्वारे वास्तविक प्रयत्न व खूप मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.शिक्षणहेमहिलांच्या सामाजिक व राजकीयगतीशिलतेला प्रभावित करते.नेतृत्वगुण विकसित करते व राजकीय महत्वाकांक्षेत वाढ करते.राजकारणाविषयी आकर्षण व

उत्साह निर्माण करते.प्रतिनिधीत्व करण्याचीक्षमता विकसित करतेत्यादृष्टीने शिक्षणव्यवस्था असणे आवश्यक आहे.जोपर्यंत ५० % पर्यंत महिलांना प्रतिनिधीत्व प्राप्त होत नाहीतोपर्यंत भारतात महिला राजकीयदृष्ट्या सशक्त होवू शकत नाही.महिला नेतृत्वाबाबत, प्रतिनिधीत्वाबाबत पुरुषांची वर्चस्ववादी व श्रेष्ठत्ववादी मानसिकता व विचारसरणी बदलल्याशिवाय महिलांचे प्रतिनिधीत्व वाढणार नाही.

संदर्भ सूची:

१. चन्द्रेल डॉ. धर्मवीर, भारतीय महिलांची राजनितीक स्थितीका अध्ययन
२. नारंग ए. एस., भारतीय शासन एवं राजनिती
३. फड़ीया बी. एल., भारतीय शासन एवं राजनिती
४. मिश्रा प्रशांत, भारतीय राजनितीमें महिलाओंकी भागीदारी
५. वर्मा सुषमा, संसद में महिलाओंकी भागीदारी

महिलांचे मानवी अधिकार : भारतीय संविधान एक अभ्यास

प्रा. डॉ. प्रेमसिंग प्रल्हाद जाधव

श्रीमती. पी.डी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय खडकी, अकोला

मो नं 78 40 98 44 75

प्रस्तावना

महिला समाज व्यवस्थेचे प्राचीन काळापासून अभिनंदन भाग राहिलेला आहे. आज ही आदिवासी समाजाचे अध्ययन केले तर स्पष्ट होते की महिलांना आदीम कालखंडापासून महत्त्वपूर्ण स्थान होते. वेदाच्या निर्मितीमध्ये देखील मैदानचे योगदान राहिलेले आहे.. प्राचीन कालखंडात महिलांना स्वतःचा वर निवडण्याची तसेच घटस्फोट घेण्याचा देखील अधिकार होता. परंतु मानवी समाजाच्या विकासासोबत स्त्रियांचा सर्व क्षेत्रांमध्ये नगण्य सहभाग दिसून येत आहे.

उत्तर वैदिक कालखंडापासून विशेषतः महिलांना धार्मिक बंधने लादण्यात आली. आजी काय विशिष्ट मंदिर द्वारावर महिलांना प्रवेश निषेध अशी सूचना आढळते. महिलांचे धार्मिक क्षेत्रातील स्थानावर किती मर्यादा लादले आहे स्पष्ट होते.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर घटना समितीचे अध्यक्ष डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पुढाकाराने स्त्रियांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल व्हावा यासाठी कायद्याचे शस्त्र महिलांच्या हाती देण्याचे महत्त्वाचे का येते. भारतीय संविधानात महिलांच्या सुरक्षेसाठी सामाजिक न्याय, मिळवून देण्यासाठी संविधानात विविध कायद्याची निर्मिती केली. त्याचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे.

उद्दिष्टे:

1) भारतीय महिलांवरील अत्याचाराचे अध्ययन करणे.
2) भारतीय संविधानातील महिला संबंधीच्या कायद्याच्या अध्ययन करणे.
3) भारतीय महिलाचे समाज व्यवस्थेतील स्थानाचा अभ्यास करणे.

गृहितके:-

1) भारतीय स्त्रियावर सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक अशा विविध स्वरूपाचे शोषण होते.
2) भारतामध्ये स्त्री-पुरुष विषमता आढळते.
3) कायद्याद्वारे आणि शिक्षणाद्वारे महिला सक्षमीकरण साध्य होऊ शकते.

भारतीय संविधानातील महिलांसाठी प्रमुख कायदे आणि अधिनियम:

1) हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961:-

1961 मध्ये भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये हुंडा घेण्याची प्रथा अगदी उच्चवर्णीया पासून ते कनिष्ठ जाती-धर्मात येथे मध्ये पहावयास मिळते. हुंडा प्रथेची व्यापकता पाहून 1961 मध्ये हुंडा प्रतिबंधक कायद्याद्वारे हुंडा घेणे आणि देणे अशा दोन्ही स्वरूपाला या कायद्याद्वारे शिक्षेची व्यवस्था ची व्यवस्था केली गेली. आजही या कायद्यामध्ये संशोधन चालूच आहेत.

2) दंड प्रक्रिया कायदा 1973:-

या कायद्याद्वारे गुन्हेगार स्त्रिया यांना विशेष प्रावधाना ची निर्मिती केली गेली. त्यात प्रामुख्याने महिलांची तपासणी करण्याचे कार्य केवळ महिला पोलीसच करू शकतील. तसेच शारीरिक तपासणी करण्यासाठी केवळ महिला वैद्यकीय अधिकारीच करू शकतात. तसेच स्त्रियांच्या गरीमेला त्यांच्या प्रतिष्ठेला कोणत्याही प्रकारची हानी होणार नाही याची जबाबदारी शासकीय यंत्रणेवर टाकली.

3) हिंदू वारसा अधिनियम 1956:-

1956 च्या वारसा अधिनियमाद्वारे स्त्रियांच्या आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात परिवर्तन आलेले आढळते. या कायद्याद्वारे स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीमध्ये मुलाप्रमाणेच हिस्सा देण्याचे प्रावधान आहे. ज्याद्वारे महिला या आर्थिक दृष्टिकोनातून सक्षम होतील.

4) स्त्री अशिष्ट प्रतिबंध अधिनियम 1986 :-

याआधी नियमाद्वारे कोणत्याही माध्यमाद्वारे स्त्रियांच्या शरीराचे अश्लील चित्र पूर्णतः प्रतिबंधित केले गेले आहे.हा अधिनियम सर्व प्रकारचे जाहिराती, चलचित्र, मुद्रित साहित्य व प्रकाशनावर लागू आहे. त्याच अंतर्गत छेडछाड अधिनियम 1978 इंडिसेंट रिप्रेझेंटेशन ऑफ वुमन्स प्रोहिबिशन 1986 कायद्याद्वारे दोन वर्ष कारागृहाची शिक्षा आणि दोन हजार रुपये दंड असे प्रावधान आहे. हाच गुन्हा दुसऱ्यांदा घडल्यास पाच वर्ष कारागृहाची शिक्षा आणि दहा हजार रुपये दंडाचे प्राधान्य आहे.

5) विशेष विवाह अधिनियम 1954:-

या अधिनियमाद्वारे महिलांना विवाहाचे स्वातंत्र्य प्रदान केलेले आहे. यानुसार कोणतीही महिला आपला धर्म परिवर्तन न करता कोणत्याही धर्माच्या व्यक्तीसोबत विवाह करण्यास स्वतंत्र केली गेलेली आहे.

6) कारखाना अधिनियम 1948 आणि 1976 :-

या अधिनियमाद्वारे कारखान्यांमध्ये किंवा कोणत्याही व्यवसायामध्ये स्त्रियांची संख्या 30 पेक्षा जास्त असेल तर त्या ठिकाणी शिशुगृहाचे व्यवस्था करण्याची जबाबदारी मालकाकडे आहे.स्त्रिया कामाच्या वेळेस आपल्या लहान मुलांना या शिशुगृहात ठेवून निश्चितपणे आपले कार्य करतील यासाठी हे प्रावधान आहे.

7) कौटुंबिक न्यायालय अधिनियम 1984:-

या कायद्याद्वारे महिलांना घटस्फोटानंतर आपल्या पूर्वपतीकडून पोटगी मागण्याचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. या कायद्याद्वारे महिलांना आर्थिक सक्षमीकरण हा दृष्टिकोन आहे.

निष्कर्ष:-

भारतीय समाज व्यवस्थेनुसार पाहिले गेले तर केवळ कायदे करून स्त्रियांना समान हक्क मिळवून देणे हे शक्य नाही. परंतु जर अशा कायद्याचे प्रावधान भारतीय संविधानामध्ये केले नसते तर निश्चितच महिलांची स्थिती अत्यंत दयनीय राहिली असती.स्त्रियांना जर समान हक्क हवे असतील त्यासाठी स्त्रियांनीच भारतातील स्त्रीवादी चळवळ सक्षम करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1) शर्मा रमा आणि मिश्रा एम. के., 2010, महिला और मानवाधिकार.

2) गुप्ता कमलेश कुमार, 2005, महिला सशक्तिकरण, जयपुर

3) सक्सेना किरण, वुमन अँड पॉलिटिक्स ज्ञान पब्लिकेशन हाऊस, न्यू दिल्ली

भारतीय समाजकार्यात महिलांचे योगदान.

प्रा.डॉ. प्रसेनजित सत्यजीत चिखलीकर.

श्री. रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम.

प्रस्तावना :

भारतातील अनेक महिलांनी समाज विकासात महत्त्वाचे योगदान दिले आहे भारताच्या विकासात पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांचे योगदान पण तेवढेच महत्त्वाचे आहे. भारतातील महिलांनी समाज समाज परिवर्तनाला महत्त्व दिले आहे स्त्रियांनी कधी मुलासाठी कधी पतीसाठी तर कधी आपल्या कुटुंबासाठी सातत्याने त्याग केला आहे. समाजातील अनेक प्रथा परंपरा महिलांना जखडून ठेवले असल्या तरी ज्या ज्या वेळी महिलांना समाजात मानसन्मान मिळाला त्यांच्या हातात सत्ता मिळाली अशावेळी त्यांनी आपल्या कार्याची छाप पाडली आहे.

समाजकार्यात महिलांची योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे भारताच्या विकासात आजपर्यंत अनेक महिलांनी योगदान दिले आहे. समाज कार्य करत असताना व शिक्षण घेत असताना स्त्रियांना अनेक प्रथा, परंपरा, रूढी मोडीत काढण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. समाजात असणाऱ्या अनेक वाईट प्रथा बंद करण्यात महिलांची भूमिका महत्त्वाची राहिलेली आहे. सामाजिक प्रथा परंपरातील बदल शिक्षणाचा हक्क तसेच प्रशासनाच्या महत्त्वपूर्ण पदावर काम करून आपल्या कामाचा प्रभाव निर्माण केला आहे.

महिलांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार मिळावे. शिक्षणाचा अधिकार मिळावा, समान संधी मिळाव्या, त्यांना समाजात स्त्री-पुरुष समानता मिळावी. समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणावे यासाठी भारतीय महिलांनी अहोरात्र कार्य केलेले आहे समाजावरील प्रश्नांवर अनेक महिलांनी विचार मांडले आहेत आणि त्यावर त्यांनी समाजात आजपर्यंत समाजकार्य करीत आहेत.

भारतातील काही महत्त्वाच्या महिला सामाजिक कार्यकर्त्या पुढील प्रमाणे.

1) सावित्रीबाई फुले :

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ साली झाला. भारतातील पहिली स्त्री शिक्षिका भारतीय समाज सुधारक सामाजिक कार्यकर्त्या शिक्षण तज्ञ तसेच कवित्री असलेल्या सावित्रीबाई फुले यांना भारतीय स्त्रीवादाची जननी मानली जाते. पती ज्योतिराव फुले यांच्या समवेत त्यांनी भारतातील महिलांचे हक्क मिळण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली जाती आणि लिंगावर आधारित लोकांवरील भेदभावाने अन्यायकारक वागणूक दूर करण्याचे काम त्यांनी केले. महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेच्या चळवळीत त्यांना एक महत्त्वाचे स्थान आहे स्त्रियांना दुय्यम दर्जा देणाऱ्या समाज व्यवस्थेला न जुमानता सावित्रीबाईंनी स्त्री मुक्ती व स्त्री शिक्षणाचा पाया रचला.

त्या काळात वंचित मागासवर्गीय व महिलांना शिक्षणाचा अधिकार नसल्याने लग्नाच्या आधी त्या शिक्षणापासून वंचित राहिल्या होत्या.त्यावेळी स्त्रीने शिक्षण मिळवणे हा एक प्रकारचा पाप मानला जात असे.
1 जानेवारी 1848 रोजी सावित्रीबाई फुले यांनी ज्योतिबा समवेत विविध जातीच्या मुलींना घेऊन पुण्यातील भिडेवाडी येथे मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन केली. त्यानंतर 15 मे 1848 रोजी दलित वसाहतीत दलित मुला-मुलींसाठी आणखी एक शाळा सुरू करण्यात आली.

वैदिक सनातन यांनी विरोध केला अंगावर शेण फेकले, कचरा, घाण टाकत तर काही उन्मतांनी आणि अंगावर हा टाकण्याची भाषा सुद्धा केली तरीही सावित्रीबाई कधीही हार मानली नाही. ते आपल्याबरोबरच बॅगेत अतिरिक्त साडी घेऊन जात असत आणि शाळेत पोहोचल्यावर विरोधकांनी टाकलेली घाण साफ करून दुसरी साडी घालत असे.

गर्भवती महिलांसाठी निवारा व संरक्षणासाठी घरी बालहत्या प्रतिबंध गृहाची स्थापना केली आणि पाळणाघर ही सुरू केले.

2) ताराबाई शिंदे :

ताराबाई शिंदे यांचा जन्म 1850 साली झाला. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील एक धगधगते पर्व ताराबाई शिंदे हे इतिहासातील एक असे नाव आहे. ज्यांनी संपूर्ण इतिहास घडवला समाजामध्ये क्रांती घडून आणली ताराबाई शिंदे या एक स्त्रीवादी लेखिका होत्या ज्यांनी 1882 साली सुप्रसिद्ध "स्त्री पुरुष तुलना" या पुस्तकाचे लेखन केलं होतं. ताराबाई या एक स्त्रीवादी होत्या म्हणजेच आताच्या शब्दात सांगायचं झालं तर फेमिनिझम.

सर्वप्रथम विधवा स्त्रियांना पुनर्विवाहासाठी केली जाणारी मनाई' शिव्या स्त्रियांचा केला जाणारा छळ, शिक्षणासाठी परवानगी नसणं त्यामुळे अशिक्षित म्हणून त्यांची कुचंबना होत असे. वेगवेगळ्या अटी नियम रूढी परंपरा या सगळ्या गोष्टी स्त्रियांवरच का लादल्या गेल्या जातात हा प्रश्न ताराबाई शिंदे यांनी समाजाला विचारला. स्त्री पुरुष तुलना हा ग्रंथ लिहिण्याचा मुख्य कारण म्हणजे स्त्रियांचे मानसिक व शारीरिक रित्या होणारं शोषण विवाहित स्त्रियांवर होणारे अत्याचार लहान वयातच मुलींना लग्न करण्यासाठी जबरदस्ती करणे मुलींना शिक्षणाचा अधिकार न देणे आपले हक्क मांडण्याचा मानवी अधिकार मुलींकडून काढून घेणे अगदी मूलभूत गरजांसाठी स्त्रियांचे हेडसांड करणे सगळीच दुःख, यातना भोग शोषण स्त्रियांच्याच वाटेला का ? आणि पुरुषांना सगळे अधिकार का ? असे प्रश्न ताराबाई यांना पडले आणि त्यांनी ते समाजासमोर मांडले.

3) पंडिता रमाबाई :

पंडिता रमाबाई यांना स्त्रीवादी म्हटले जाते.यांचा जन्म 23 एप्रिल 1858 रोजी झाला. यांना भारतीय विद्वान सरस्वती म्हटले जाते. वयाच्या 22 व्या वर्षी रमाबाई संस्कृतच्या उत्तम विद्वान झाल्या होत्या. त्या त्यांच्या काळातील एक विलक्षण स्त्री होत्या त्या शिक्षिका विद्वान आणि समाजसुधारक,त्या पितृ सत्तेच्या कठोर टीकाकार होत्या सुरुवातीला पंडित त्यांना सरस्वती म्हणत पण ब्राह्मणी पितृ सत्तेच्या विरोधात बोलू लागल्यावर आणि ख्रिश्चन धर्म स्वीकारतात त्या बंडखोर झाल्या.

तिला सरस्वती पदवी देण्यात आली.त्यांनी हिंदू धर्मातील अनेक परंपरा श्रध्दां सोबतच महिलांच्या स्थितीवरही प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यास सुरुवात केली.

पंडिता रमाबाई यांनी 30 एप्रिल 1982 रोजी पुण्यात 'आर्य महिला समाज' स्थापन करून मुलींना शिकवण्यास सुरुवात केली बालविवाह रोखण्यासाठीही कार्य केले.तसेच शारदा सदन ची स्थापना त्यांनी केली यामध्ये विधवा व त्यामध्ये बाल विधवा यांचे प्रमाण जास्त होते विधवांचे प्रमाण व बाल विधवांची संख्या यावर पंडिता रमाबाई यांचे मत चिंतित झाले त्यांनी स्त्रियांच्या व विशेषत: अनाथ दुर्दैवी स्त्रियांच्या सेवेला वाहून घेण्याचे ठरवले. पंडिता रमाबाईंना ब्रिटिश सरकारने कैसर-ए- हिंद हा किताब दिला होता.

4) मदर टेरेसा :

मदर टेरेसा यांचा जन्म 26 ऑगस्ट 1910 रोजी झाला. या भारतरत्न आणि नोबेल शांतता पुरस्कार सन्मानित एक भारतीय रोमन कॅथॉलिक नन होत्या. दया प्रेम आधार परोपकार या सगळयांचा एक उत्तम उदाहरण म्हणजे मदर तेरेसा मदर तेरेसा यांची सामाजिक कार्यातील कारकीर्द सर्वात उत्कृष्ट आणि श्रेष्ठ आहे.

त्यांनी गरीब असह्य लाचार पिढीत शोषित दलित व अपंग अशा गरजवंतांची मदत करण्याचं ठरवलं. अगदी निस्वार्थपणे त्यांनी गरजू, गरीब, लाचार, पीडित, रुग्ण, शोषित, अनाथ मुलं, वृद्ध, पीडित महिला या सगळयांना सरळ हाताने मदत केली. लोकांना त्यांनी प्रेम, माया दिली त्यासोबतच त्यांच्या मूलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा

देखील पुरवल्या गरजू आणि होतकरू स्त्रियांना देखील त्यांनी आधार दिला. अनाथ मुलांसाठी मदर तेरेसा यांनी एक वेगळा आश्रम सुरू केलं.

5) सिंधुताई सपकाळ :

सिंधुताई सपकाळ यांचा जन्म 14 नोव्हेंबर 1947 रोजी झाला. या भारतीय सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या. त्यांना अनाथांची आई म्हणून ओळखले जाते. सिंधुताईंना लोक प्रेमाने माई म्हणतात. भारतातील अनेक अनाथ मुलांचे पालन पोषण त्यांच्या स्वतःच्या मुलाप्रमाणे केले हजारो मुलांचा त्यांनी सांभाळ केला आहे.

अनाथ मुलांना सांभाळून त्याच्या जीवनाला दिशा देण्यासाठी सिंधुताई यांनी ममता बाल सदन संस्थेची स्थापना केली.त्यात त्यांनी अनाथ मुलांना आधार दिला इथे लहान मुलांना सर्व शिक्षण दिले जाते त्यांच्या भोजन कपडे अन्य सुविधा यांची उपलब्धता संस्थेकडून केली जाते शिक्षण पूर्ण झाल्यावर तेथील मुले आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होतील यासाठीही त्यांना मार्गदर्शन दिले जाते. परदेशी अनुदान मिळणे सोपे जावे या हेतूने त्यांनी मदर ग्लोबल फाउंडेशन संस्थेची स्थापना देखील केली होती.

6) मेधा पाटकर :

मेधा पाटकर यांचा जन्म मुंबई येथे 1 डिसेंबर 1954 रोजी झाला. त्या एक भारतीय सामाजिक कार्यकर्ते आहेत. या नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या नेत्या आहेत. मेधाताई यांनी मुंबई येथील टाटा सामाजिक संस्थेमधून एम.ए. ची पदवी मिळवली.

मेधा पाटकर या मुख्यतः आदिवासी जमात, शेतकरी मजूर, दलित आणि महिलांना समाजात मिळणारी उच्चनीचता या सगळ्या मुद्द्यांवर आपला आवाज उठवतात. मेधा पाटकर या नर्मदा बचाव आंदोलनासाठी प्रसिद्ध आहेत.

ही चळवळ नर्मदा नदीवरील धरणांच्या बाबतीत आहे तीन राज्यांमध्ये पसरलेल्या नर्मदा खो-यातील आदिवासी शेतकरी मासे कामगार मजूर आणि इतर घटकांसाठी मेधा पाटकर यांनी लढा दिला गुजरात मधील सरदार सरोवर हे धरण नर्मदे वरील सर्वात मोठे धरण असल्यामुळे मेधा पाटकर 34 वर्षांपासून नर्मदा बचाव आंदोलन मध्ये सरदार सरोवराच्या धरणामुळे स्थलांतरित झालेल्या लोकांच्या हक्कांसाठी लढत आहेत.

गुजरात मधील नर्मदा नदीवरील सरदार सरोरामुळे त्या भागातील बहुतांश आदिवासींचे विस्थापन झाले आहे त्या आदिवासींना त्यांच्या हक्काच्या जमिनी आणि पुनर्वसन करून मिळावं व योग्य ती भरपाई मिळावी म्हणून आंदोलनात सुरुवात झाली. मेधाताई पाटकर या आधुनिक व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्त्या आहेत.

7) विद्या बाळ :

विद्या बाळ यांचा जन्म 12 जानेवारी 1937 रोजी झाला. शतकांपासून अन्याय अत्याचार नीटपणे सहन करत आलेल्या समाजातील मोठ्या वर्ग असलेल्या स्त्रियांकडे समानतेच्या भावनेने पाहण्याची परिस्थिती निर्माण करण्यात या समाजसुधारकांनी योगदान दिले, त्यात ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या विद्या बाळ यांचे नाव घ्यावेच लागेल. हाडाच्या सामाजिक कार्यकर्त्या असलेल्या विद्या बाळ या लेखिका पत्रकार म्हणूनही प्रसिद्ध होत्या. त्यांनी स्त्रीवादी चळवळीत केलेल्या भरीव कामगिरीमुळे त्यांची स्त्रीवादी चळवळीतील अग्रणी अशा शब्दात सार्थ गौरव करण्यात येतो.

लिंगभाव समतेसाठी पुरुष भान परिषद आधी अनेक कार्यक्रम त्यांनी आपल्या संस्थांच्या माध्यमातून घेतले. स्त्रियांच्या समस्यांबाबत विद्या बाळ यांना विशेष अस्था आहे. 1981 रोजी त्यांनी "नारी समता मंच" या संस्थेची स्थापना केली.

स्त्रीवादा आजही कुचेष्टेचा विषय असला तरी, समाजात स्त्री-पुरुष समानतेचे भान काही प्रमाणात निर्माण झाले आहे हे भान आणण्याचे काम ज्यांनी केले त्यामध्ये विद्या बाळ हे नाव ठळकपणे घ्यावे लागेल. त्यांनी स्त्री-पुरुष समानतेवर शेवटपर्यंत कार्य केले आहे.

8) मनीषाताई तोकले :

मनीषाताई तोकले यांचा जन्म 27 ऑगस्ट 1974 साली महाराष्ट्रातील बीड जिल्ह्यात झाला. सामाजिक विषयांवर सतत ३० वर्षे मनीषाताई तोकले ह्या मराठवाड्यात एक आदर्श सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून काम करत आहेत.

मनीषाताई यांनी वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या महिलांसोबत काम सुरु केले. या महिलांचे सर्वेक्षण करून त्या महिलांना रेशनकार्ड मिळवून देणे, त्या महिलांना पर्यायी रोजगार मिळवून देणे, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणे अशाप्रकारची कामे त्यांनी केली. नंतरच्या काळात पोलिसांच्या मदतीने अनेक तरुणींची सुटका केली. अशोक तांगडे या पूर्णवेळ कार्यकर्त्यांबरोबर लग्न करून पूर्णवेळ सामाजिक कार्य सुरु केले. मराठवाड्यात एकनाथ आव्हाड यांनी मानवी हक्क अभियानाच्या माध्यमातून वंचितावरील अन्यायाविरोधात आणि जमीन मालकी हक्क अभियान सुरु केले होते. भूमिहीन गरिबांनी गावाच्या गायरान जमिनीवर कब्जा करून शेती करायची असे ते आंदोलन होते. एकनाथ आव्हाड यांनी मनीषाताई यांच्याकडे महिलांच्या जमीन कब्जाची जबाबदारी दिली.

बीड जिल्हा हा वर्षानुवर्षे उसतोड कामगारांचा जिल्हा आहे. दरवर्षी ८ ते १० लाख उसतोड कामगार बीड जिल्ह्यातून स्थलांतर करतात. त्यात निम्म्या महिला असतात. यातील तरुण महिलांचे गर्भाशय काढण्याचे प्रकरण लक्षात आले. कोणत्याही गावात गेले की ८० ते १०० महिलांचे गर्भाशय काढलेले दिसते. यावर मनीषाताई यांनी आवाज उठवला.

यासोबतच शेतकरी आत्महत्या झालेल्या कुटुंबातील महिलांना शासकीय कागदपत्रे योजना मिळवून देणे. त्याचबरोबर मालमत्तेचा अधिकार मिळवून देणे, त्यांच्या शेतीसाठी मदत करणे व एकट्या महिलांना सतत आधार देणे यासाठी 'मकाम' या नेटवर्कमार्फत त्या सतत काम करत आहेत.

सारांश:

समाज परिवर्तनात व समाजकार्यात भारतीय महिलांचे योगदान खूप महत्त्वाचे आहे. कारण समाजाच्या उन्नतीसाठी स्त्रियांनी सातत्याने संघर्ष केला आहे व त्यांच्या स्वतःच्या अस्तित्वासाठी फक्त लढा दिला आहे. महिलांनी समाजाच्या विकासात नेहमी महत्त्वाची भूमिका पार पाडली आहे. समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, जाचक रूढी परंपरा यासारख्या व्यवस्थेला स्त्रियांनी प्रखर विरोध केला आहे व समाज परिवर्तन घडवून आणले आहे. अनेक भारतीय महिलांनी आपले शौर्य दाखवले आहे ज्या ज्या वेळी स्त्रियांनी सत्ता सूत्रे आपल्या हाती घेतली तिने नीपक्षपातीपणे कार्य पार पाडली. भारतातील महिलांनी समाज परिवर्तनाच्या आंदोलनात आजपर्यंत उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला आहे. भारतीय समाजकार्यात महिलांचे फार मोलाचे कार्य आहे त्यात त्यांचा त्याग दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) इतिहास इथे की आईने मे महिला सशक्तिकरण- डॉ. ममता गंगवर- सरस्वती प्रकाशन कानपूर.
2) 101 श्रेष्ठ महिला, प्रा. माधवी कवी विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
3) डॉ. सरोजिनी बाबर, स्त्री शिक्षणाची वाटचाल.
4) रेखा हिंगोले, महिला सक्षमीकरण: समस्या आणि उपाय.
5) कमल भागवत व इतर, स्त्री चळवळीची वाटचाल.
6) आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (इ.स. 1818-1960), प्राचार्य डॉ. एम. एल. गाठाळ.
7) भागवत, विद्युत, स्त्रीवादी सामाजिक विचार, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

Role of Massage in Sports Performance and Rehabilitation

Dr.Meenakshi Pathak
SSSTMS Sehore Madhyapradesh

Abstract

Massage is a popular treatment choice of players, coaches, and sports physical therapists. Despite its purported benefits and frequent use, evidence demonstrating its efficiency is scarce. To identify current literature relating to sports massage and its role in effecting an player's psychological readiness, in enhancing sports performance, in recovery from exercise and competition, and in the treatment of players musculoskeletal injuries.

Electronic databases were used to identify papers relevant to this review. The following keywords were searched: massage, sports injuries, players injuries, physical therapy, rehabilitation, delayed onset muscle soreness, players psychology, players performance, players massage, players recovery, soft tissue mobilization, deep transverse friction massage, pre-event, and post exercise.

Research studies pertaining to the following general categories were identified and reviewed: pre-event (physiological and psychological variables), players performance, recovery, and rehabilitation.

Despite the fact clinical research has been performed, a poor appreciation exists for the appropriate clinical use of sports massage.

Additional studies examining the physiological and psychological effects of players massage are necessary in order to assist the sports physical therapist in developing and implementing clinically significant evidence based programs or treatments.

Keywords: players massage, players rehabilitation, players performance, sports recovery

INTRODUCTION

Massage has been utilized in the treatment of illness and injury for thousands of years by health care practitioners Chinese writings dating back to 2500 BC describe the use of this modality for a variety of medical purposes Massage has been promoted as a treatment of choice for numerous conditions such as musculoskeletal injuries, cancer, stress, relaxation, and pregnancy.

Physical therapists who specialize in sports medicine often utilize massage techniques to aid players recovery from intense exercise or as a treatment option when performing clinical rehabilitation Sports massage has been suggested as a means to help prepare an athlete for competition, as a tool to enhance athletic performance, as a treatment approach to help the players recover after exercise or competition, and as a manual therapy intervention for sports-related musculoskeletal injuries. While massage is frequently performed by physical therapists (and other healthcare or alternative medicine practitioners) and is popular with players and coaches, its actual efficiency is questionable.

Effect on Blood Pressure

Camborne et al investigated the effect of massage on a recipient's blood pressure (BP). Twenty five massage therapy students provided massage treatments to 150 current massage therapy clients. The length of the massage and the techniques performed by the students were not controlled, but were instead based upon the students' perception of the clients' needs. The massages ranged in time from 30 to 90 minutes. Six different massage techniques were used including Swedish, deep tissue, myofascial release, sports, trigger point, and craniofacial. The authors defined sports massage as “a more vigorous type of massage used to prepare athletes for peak performance and uses a combination of techniques including joint mobilization, stretching and/or post isometric relaxation, cross-fiber friction, and pressure point massage.”

EFFECTS OF MASSAGE ON SPORTS PERFORMANCE

Players and coaches are constantly fine tuning their training strategies in order to develop a competetive edge. The use of therapeutic modalities, such as thermal agents, electrical stimulation, and massage are often performed for this purpose. Despite the frequency that massage treatments are performed, only a few studies exist in the literature that have investigated the effect of massage on sports performance

Massage Effects on Flexibility

A common perception held by athletes and coaches is that adequate flexibility will decrease the risk of injury and enhance performance. While these claims may be debatable (and beyond the scope of this paper), massage has been investigated as a strategy to increase range of motion. Barlow et a investigated the immediate effects of massage on hamstring flexibility in physically active young men. Eleven active men (mean age 21 ± 3 years) were randomly assigned to attend two testing sessions each separated by one week. The subjects either received a 15-minute massage (performed by a massage therapist) consisting of effleurage and petrissage strokes to the hamstring muscles bilaterally or a 15-minute supine rest. Three pre-test and post-test sit and reach measurements were performed with the best one recorded. Investigators were blinded to who had received which intervention. The subjects were also blinded when performing the sit and reach test to avoid subject bias threats to validity. The authors concluded that a single bout of hamstring massage did not have a significant effect upon sit and reach scores. Although the authors found no significant change among the small sample size, they did find that those who had low pre-test reach scores (less than 15 cm) had a higher percentage of change in reach versus those who had a 15-cm or greater reach. This led the authors to suggest a larger sampling should be performed with a "tighter" population Also, future studies should investigate the effect on flexibility when massage is applied both proximally and distally to the target tissue.

Massage Effects on Strength

Brooks assessed the effects of massage on power grip performance after maximal exercise in healthy adults. The authors conducted a pre-test and post-test study design with subjects randomized to one of four intervention groups. The testing protocol consisted of a pre-test grip strength measurement, the exercise protocol to fatigue the muscles of the hand, the intervention, a 5-minute rest period, and the post-test strength measurement. To fatigue the
muscles of the hand and the forearm, participants isometrically squeezed a hand exerciser until performance had declined to 60% of their baseline measurement. After the exercise period, the subjects were randomized to one of the following treatment groups: a 5-minute standardized massage to the dominant hand, a 5-minute standardized massage to the non-dominant hand, 5-minutes of passive shoulder and elbow range of motion, or 5-minutes of rest The 5-minute massage protocol, consisting of effleurage and circular friction strokes, was performed by two senior therapeutic massage students. The authors found the massage intervention to be significantly superior to the non-massage interventions for post exercise grip performance. It was also observed that grip performance after massage was significantly greater in the non-dominant versus the dominant arm.

The most clinically relevant outcome was that the massage intervention demonstrated better results than the natural recovery of the control group. The authors surmise that applying massage (in this case for 5-minutes) shortly after fatiguing exercise is beneficial.

Effect of Massage on Blood Flow

Massage has been proposed as a treatment modality to increase blood flow. Proponents of massage argue that local circulatory changes occur as evidenced by the changes in skin temperature and superficial hyperemia. Initial studies measuring Xe-133 isotope clearance and venous occlusion plethysmography indicated that massage had an effect on blood flow, whereas more recent studies using Doppler ultrasound techniques have found that massage had no effect on arterial or venous blood flow.

Blood Lactate Clearance

The rationale behind the lactic acid theory is that lactic acid produced after exercise contributes to the pain and soreness experienced by the athlete Massaging a muscle or muscle group experiencing DOMS could, theoretically, help to facilitate the removal of lactic acid from those areas.

Many amateur sports (such as track and field, boxing, and swimming) may require athletes to participate in several events or matches during a short period of time. Hemmings studied the effects of massage on both physiologic and perceived recovery in eight amateur boxers. The investigators designed a testing protocol to examine if massage performed between bouts of simulated boxing matches would help to improve physiologic variables (blood glucose and lactate concentrations), performance, and the athlete's perception of recovery.

ROLE OF SPORTS MASSAGE IN THE TREATMENT OF SPORTS INJURIES

Both classic massage techniques and deep transverse friction massage (DTFM) are performed in clinical rehabilitation settings Despite the popularity of these forms of massage by both therapists and

patients, very few studies have been conducted on this intervention, making it a challenge to draw conclusions regarding the efficacy of their use.

Even though the author concluded that patients with sub acute low back pain benefited from massage therapy, the CMT group received massage (utilizing a non standardized treatment protocol), exercise prescription consisting of a lower extremity stretching program, were encouraged to walk, swim, do aerobics, and strengthening exercises, and received education on posture and body mechanics. While at the 1-month follow up period, a significant number of patients in the CMT group had no pain; it would be a leap to attribute all of this to the massage (only 27% of subjects in the massage only group were pain free at one month). Rather this research may demonstrate that those who receive posture/body mechanics education, perform exercises, and receive massage have better outcomes versus those who only receive one treatment modality.

Efficacy of Deep Transverse Friction Massage

Deep transverse friction massage (DTFM) has been suggested as a treatment option for tendon injuries such as tennis elbow. Paucity in the literature exists regarding the use of DTFM in the treatment of sports-related injuries. Despite the popularity of its use, a review of the available research literature fails to support the use of DTFM, whereas, eccentric exercise has demonstrated efficacy in the conservative management of tendinopathies.

DISCUSSION

Despite the fact that massage has been used as a treatment modality for centuries, a poor appreciation for its clinical effectiveness exists. Although several unique studies have been designed to investigate the effects of sports massage, further investigations are warranted.

Indirect evidence exists suggesting that massage may be beneficial on factors related to an individual's psychological state. While these investigations demonstrated improvements in blood pressure, mood states and perception of recovery, study design flaws limit the strengths of the conclusions. Future research should investigate the application of massage immediately prior to stressful sports performance situations, the effects of massage on an athlete's perception of recovery between bouts or events, and the effects of massage on an athlete's mood state throughout an entire season.

Massage has generally failed to demonstrate positive effects upon sports performance. One study utilizing massage at the beginning of the season demonstrated an increase in the experimental groups' vertical jump, but the study's conclusions are threatened by several design flaws. Researchers have demonstrated an association between massage and temporary changes in hamstring flexibility and grip performance. While the results from these studies do not predict future sports performance, these studies should provide guidance in the development of future investigations. Additional research should be directed at performing a massage prior to immediate athletic performance (e.g. massage to the upper extremity prior to a discus throw).

CONCLUSION

Research evidence has generally failed to demonstrate massage significantly contributing to the reduction of pain associated with delayed onset muscle soreness, or significantly enhancing sports performance and recovery, or playing a significant role in the rehabilitation of sports injuries. Design flaws in research have challenged some of the positive outcomes. Additional studies examining the physiological and psychological effects of sports massage are necessary in order to enhance the sports physical therapists' ability to develop and implement clinically significant evidence based programs or treatments.

Biblioghraphy

1. Goats GC. Massage – the scientific basis of an ancient art: Part 1. The techniques. Br J Sports Med. 1994;28:149–152]

2. Cassar MP. Handbook of Clinical Massage: A Clinical Guide for Students and Practitioners. 2nd ed.Edinburgh: Churchill Livingstone; 2004

3. Holey E, Cook E. Evidence-Based Therapeutic Massage. A Practical Guide for Therapists. 2nd ed.Edinburgh: Churchill Livingstone; 2003

4. Vickers A, Zollman C. ABC of complimentary medicine: Massage therapies. BMJ. 1999;319:1254–1257 5. Galloway SD, Watt JM. Massage provision by physiotherapists at major athletics events between 1987 and 1998. Br J Sports Med. 2004;38:235–237 []

5. Nichols AW, Harrigan R. Complementary and alternative medicine usage by intercollegiate athletes. Cli

Analysis of ShankarlaljiKhandelwal'sdevotion for the society in Akola Region

Nishikant Dattatraya Deshpande
Research Scholar:
Sardar Patel University, Balaghat (M.P.)
E-mail Address- nishikantddeshpande@gmail.com **Mobile no.-9850342404**
Dr. Dharmraj Pawar,
Assistant Professor, Sardar Patel University,
Balaghat (M.P.)

Abstract:

This paper focuses on the social work of ShankarlaljiKhandelwal in the Akola region of Maharashtra. ShankarlaljiKhandelwal was a contributor and social worker who dedicated his life to improving the lives of people in the Akola region. He was pioneer in setting up various educational, healthcare, and social welfare institutions that continue to benefit the local community. The paper analyzesShankarlalji'slife, work, and impact, and explores the challenges and opportunities he faced in his social work. The research is based on the analysis of secondary sources, including biographies, articles, books and RSS publications.. This paper aims to examine the social work of ShankarlaljiKhandelwal in the Akola region of Maharashtra, India. The paper analyses his contribution in the context of the social and economic conditions prevalent in the Akola region, and evaluates the impact of his work on the local community.ShankarlaljiKhandelwal, also known as Kakaji, was a prominent member of the RashtriyaSwayamsevakSangh (RSS) and played a crucial role in the organization's activities. This paper examines his contribution to the work of RSS, particularly his role in expanding the organization's network and strengthening its ideological foundation.

Keywords: ShankarlaljiKhandelwal, Akola, Society, Social Work, Education, Healthcare, Community Development.

Introduction:

ShankarlaljiKhandelwal was a born in 1920 in a poor family. He is best known for his contributions to social welfare, education, and healthcare in Akola and surrounding areas. He founded several institutions, including the Khandelwal Arts, Science, and Commerce College, the Ayurved Hospital and Research Center, and the ShikshanPrasarakMandal in the old city o Akola. He also played a key role in the establishment of the Akola Urban Cooperative Bank Akola.Akolacity located in the Vidarbha region of Maharashtra. It has a rich history and culture and is known for its cotton production, agriculture, and trade. In recent years, it has seen significant growth and development in various sectors, including education, healthcare, infrastructure, and industry.

ShankarlaljiKhandelwal was a social worker and philanthropist who dedicated his life to improving the lives of people in the Akola region of Maharashtra. ShankarlaljiKhandelwal was a visionary leader who believed that education and healthcare were the keys to social and economic development. The purpose of this paper is to examine Khandelwal's life, work, and impact in the Akola region.He spent most of his life working in the Akola region. Khandelwal was a multifaceted personality who was involved in various social and cultural activities. He worked towards the upliftment of the poor, the education of children, and the promotion of communal harmony. The purpose of this paper is to evaluate its impact on the local community, and highlight the challenges and opportunities that he faced. His initiatives focused on education, healthcare, and economic development. This paper aims to examine his contribution to the region and evaluate the impact of his initiatives. He was a businessman who became involved with the RashtriyaSwayamsevakSangh (RSS) in the 1938s. He played a significant role in the organization's activities, particularly in expanding its network and strengthening its ideological foundation. This paper aims to examine his contribution to the work of RSS and evaluate his impact on the organization.

Methodology:

This paper draws on a range of secondary sources, including academic studies and the books written by some authors. The sources were selected based on their relevance reliability and credibility and were analysed using a thermic approach.

ShankarlaljiKhandelwal's Social Work:

Shankarlaljisocial work was based on the principle of selfless service to humanity. He believed that education and healthcare were essential for the overall development of individuals and society. Shankarlaljiestablished various educational institutions, including schools and colleges, to provide quality education to the local community. He also set up hospitals and healthcare centers to provide medical services to the poor and needy. In addition, Khandelwal was actively involved in various social welfare activities, such as providing financial assistance to the needy and organizing relief work during natural disasters.ShankarlalKhandelwal's social work in the Akola region was focused on addressing the social and economic problems faced by the local community. ShankarlaljiKhandelwal was also actively involved in promoting communal harmony and peace in the region. ShankarlaljiKhandelwal was a pioneer in the field of social work in the Akola region. He established the Shree Hanuman VyayamPrasarakMandal in 1939, which aimed to promote physical fitness and sports among the youth. He also founded the JanataShikshanPrasarakMandal in 1945, which focused on education and vocational training.

Shankarlalji'sapproach to social work was based on the principles of self-reliance and community participation. He believed that the local community should be actively involved in the development process and that social work should not be charity but a means of empowering people. His initiatives were based on the idea of sustainable development, which focused on creating self-sufficient and economically viable communities.

Economic Development Initiatives:

ShankarlaljiKhandelwal was also involved in various economic development initiatives in the region. He established the Akola Urban Co-op Bank in 1968, which provided credit and financial services to farmers and small businesses. He also established the family members in various business which produced edible oils and provided employment to local residents.

Strengthening the Ideological Foundation:

ShankarlaljiKhandelwal was also involved in strengthening the ideological foundation of the RSS. He played a key role in organizing several shivirs (camps) and seminars, which focused on the organization's ideology and values. Shankarlalji was the Editor of “Sudarshan” weekly news paper in period of 1948-50. He also helped to establish the Marathi weekly "Tarun Bharat," which propagated the RSS ideology and promoted its activities. He worked closely with RSS leaders, including M. S. Golwalkar and BalasahebDeoras, in articulating and disseminating the organization's ideological vision.

Expansion of the RSS Network:

ShankarlaljiKhandelwal played a crucial role in expanding the network of RSS across Maharashtra and other states. He established several shakhas (branches) of the organization in the Akola region and vidarbha. He worked closely with other RSS leaders, including MadhavraoMuley and BalasahebDeoras, in expanding the organization's reach and influence.ShankarlaljiKhandelwal's contribution to the Sangh work was multifaceted. He played a crucial role in organizing several mass mobilization campaigns, including the Ram Janmabhoomi movement and the anti-cow slaughter agitation. He also worked closely with other Sangh organizations, including the Vishwa Hindu Parishad and the BharatiyaJanata Party, in promoting the RSS ideology and values. He was actively involved in social and cultural activities.

Impact of Shankarlalji's Work:

Shankarlaljis’ssocial work had a profound impact on the Akola region. His educational institutions have produced thousands of graduates who have gone on to achieve success in various fields. His healthcare centers have provided medical services to millions of people who would otherwise have been unable to afford them. Shankarlji'sselfless activities have also helped countless individuals and families in times of need. His work has inspired many others to follow in his footsteps and contribute to the development of the region.Shankarlalji’ssocial work has had a significant impact on the Akola region. His initiatives have helped in providing access to education and healthcare to the local population, and have contributed towards improving the economic conditions of the region. The Ayurved Hospital, in particular, has played a crucial role in providing healthcare services to the underprivileged sections of society. Shankarlalji’sefforts towards promoting communal harmony have

also been widely appreciated, and have contributed towards maintaining peace in the region. ShankarlaljiKhandelwal's initiatives had a significant impact on the Akola region. The educational institutions established by him provided access to education for thousands of students and contributed to the region's intellectual and cultural development. The healthcare facilities established by him provided much-needed medical services to the local community. The economic development initiatives established by him provided employment opportunities and contributed to the region's economic growth.

Challenges and Opportunities:

Shankarlalji faced many challenges in his social work, including financial constraints, bureaucratic hurdles, and social barriers. However, he overcame these challenges through his determination, vision, and leadership. Shankarlaljisaw every challenge as an opportunity to make a positive difference in the lives of people in the region. He was able to mobilize support from the local community, government officials, and philanthropists to achieve his goals.

Shankarlalji's social work in the Akola region was not without its challenges. He faced several obstacles in his efforts to improve the conditions of the local community, including bureaucratic hurdles and a lack of funding. However, he persevered and was able to establish several successful institutions that continue to serve the community. The opportunities for social work in the Akola region are vast, and there is a need for more individuals and organizations to work towards addressing the social and economic problems faced by the local population.

Conclusion:

ShankarlaljiKhandelwal's social work in the Akola region is a testament to the power of individual leadership and vision in bringing about social change. His educational, healthcare, and philanthropic institutions continue to benefit the local community and inspire others to contribute to the region's development. Shankarlalji's legacy is an inspiration to social workers and philanthropists around the world who seek to make a positive difference in the lives of people in need.ShankarlaljiKhandelwal's social work in the Akola region serves as an inspiration to all those who wish to make a difference in the lives of the underprivileged. His contribution towards providing access to education, healthcare, and vocational training has had a significant impact on the local community. While there are still several challenges that need to be addressed, the opportunities for social work in the region are vast, and there is a need for more individuals and organizations to come forward and work towards the upliftment of the local population.ShankarlaljiKhandelwal, also known as Kakaji, made a significant contribution to the work of the RashtriyaSwayamsevakSangh. His role in expanding the organization's network and strengthening its ideological foundation was crucial in shaping its activities and vision. His commitment to the Sangh work and his contribution to social and cultural activities continue to inspire generations of RSS workers and activists. ShankarlaljiKhandelwal's contribution to the social, educational, and economic development of the Akola region was significant. His approach to social work, which focused on community participation and sustainable development, was innovative and effective. His initiatives continue to have an impact on the region and serve as a model for social work and philanthropy.

References:-

01. Devgaonkar A. (2020),SanghSamarpitkakaji, Hindustan PrakashanSanstha
02. Parashar V. (1970), Jansangh Akola, Akola MNC birth-centeneryBook
03. Joshi D. (2016),Poladi Manse, PoladUdyamitaPratishthan
04. Deshpande B. (2013), Establishment of Akola Urban Co-op. Bank and SanghhichJivangatha, UshaDeshpande
05. Deshpande V. (2009), KakajiEkKrutarthJivan, SuvarnaPadchinha, ShikshanPrasarakMandal, Akola
06. Kulkarni S. (2005), AkolyachyaSamajik v RajkiyaKshetratilPrernadayiVyaktimatva, ShankarlalKhandelwal College, Akola.
07. Marathe V. (2020) SanghNishtha, Hindi Vivek, Hindustan PrakashanSanstha
08. Joshi L. (2020), Mukkam Akola, Gavo-Gavi,SahityaPrasar Kendra
09.Devgaonkar A. (2020),SuvarnaShilpi, SanghSamrpitKakaji,,Hindustan PrakashanSanstha

10.Devgaonkar A., (2020), SahkarenJankalyanam, SanghSamarpitkakaji, Hindustan Prakashan Sanstha

11 "ShankarlaljiKhandelwal: A Life Dedicated to Social Service" by Dr. R.S. Gawai (book)

12 "The Legacy of ShankarlaljiKhandelwal: A Philanthropist from Akola" by Dr.Arvind Joshi (research article)

13 "A Study of Socio-Economic Development of Akola District" by Dr. N.D. Bhatia and Dr. R.N. Thakare (research article)

14 "Development of Akola: A Study of Infrastructural Facilities" by Dr. S.V. Wankhade and Dr. S.R. Shinde (research article)

Domestic Workers In India:An Invisible Workforce

Prof.Dr.Jayashri Panjabrao Kale

Shri Ramrao Sarnaik college of social work Washim

ABSTRACT

Domestic workers are an indispensable part of the everyday lives of a large segment of India's urban population. However, in the absence of a national policy to recognise the specific nature of domestic work, their categorisation as 'workers' is merely theoretical. This issue brief highlights the isolated nature of

domestic work in India, with particular reference to legislative and social issues, which keep them at bay from availing their rights as 'recognised workers'.

CONTEXT

The International Labororganizationcharacterizes domestic workers as workers who perform domestic work for pay and remuneration (ILO 2018). The nature of their work includes a range of services in the domestic sphere, such as sweeping, cleaning, washing clothes, care work, driving, and security, among others. According to NSSO (2012), India has 39 lakh people employed as domestic workers, out of which at least 26 lakh are women.

Over the years, there has been an increase in both the supply and demand for domestic workers in India. Economist JayatiGhosh (2014) highlights two broad reasons for this. Firstly, despite the high economic growth in India, employment opportunities continue to be scarce. Secondly, there has been a substantial rise in inequality in India, which, on one hand has led to a growing need for additional income through self-employment but on the other hand, India has witnessed a rising middle class population that is now capable of expanding its expenditure and afford to hire domestic workers (ibid.).

The spike in domestic workers is also amplified by economic processes such as industrialization and urbanization, which have led an increasing surplus of unskilled workers from rural agrarian economies to move to cities in search of better sources of income. Most of these workers are a part of the informal urban economy, particularly in the ever-expanding services sector (Neetha and Palriwala 2011, Sarkar 2019). While domestic work provides better opportunities and presumably a better quality of life to mostly unskilled rural women workers and the urban poor, its informal and highly deregulated nature creates conditions for poor work environment, low wages, routine harassment, and abuse. This issue brief highlights the isolated nature of domestic work in India, with particular reference to the specificity of the domestic work industry and a wide range of concerns, which keep domestic workers from accessing their rights as 'recognized workers'.

SITUATING DOMESTIC WORKERS IN DATA AND POLICY

THE PROBLEM OF DATA

In India, domestic work is one of the largest and yet the least regulated industry. This is evident from the paucity of official data at the intermediate level concerning domestic workers along with the presence of conflicting estimates. With the increasing role of domestic workers in running urban households, the NSSO data quoted earlier seems contentious, particularly when compared with various estimates.

In 2010, Harish Rawat, the then Minister of State for Labour and Employment stated that based on an estimate of around 30 million white-collar population, it could be argued that there were more than 15 million domestic workers in India (Sinha 2020). As per National Domestic Workers' Movement (NDWM), the total number of domestic workers in India range from official estimates of 4.2 million to unofficial estimates (based on statistics from non-governmental organizations) of more than 50 million (NDWM n.d.). It has also been reported that over 12.6 million domestic workers in the country are underage (below 18 years), with 86% of them being girls. Moreover, 25% of the total underage domestic workers are below 14 years of age (UFDWRs 2010). Thus, in the absence of clear data on the number of such workers, it is difficult to create appropriate policy responses to address their concerns.

INCOHERENT POLICY ACTION

Policy responses to the regulation of domestic workers began in 1959, when the Domestic Workers (Conditions of Service) Bill, a private member bill and All India Domestic Servants Bill were tabled in the RajyaSabha and LokSabha respectively. These bills covered a range of clauses such as minimum wages, maximum working hours and registration of domestic workers by the local police. (Armacost 1994, Neetha and Palriwala 2011). In 1972 and 1996, two more private member bills were introduced in the LokSabha. These bills highlighted the need to bring domestic workers under the purview of the Industrial Disputes Act1. In addition to these bills, the House Workers (Conditions of Service) Bill, focusing on the need for every employer to contribute to a House Workers' Welfare Fund was formulated in 1989 (Mann 2015). However, none of the above-mentioned bills were enacted. Till date, with the exemption of the Unorganized Workers' Social Security Act, domestic workers in India are excluded from critical national labour laws such as The Factories Act 1948 and The National Minimum Wages Act 1948.

Over the years, certain laws such as the Child Labor (Prohibition and Regulation) Act 1986 (through an amendment in 2006), the Unorganized Social Security Act 2008 and the Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redresser) Act 2013 have been extended to domestic workers. Through welfare boards, some Indian states2 have amended specific provisions to facilitate social security benefits to domestic workers. However, these existing laws are still fragmented and inadequate.

SPECIFICITY OF THE DOMESTIC WORK INDUSTRY

As specified by the ILO Domestic Workers Convention, 2011 (No. 189), Article 1:

(a) The term "domestic work" means work performed in or for a household or households;

(b) The term "domestic worker" means any person engaged in domestic work within an employment relationship;

(c) A person who performs domestic work only occasionally or sporadically and not on an occupational basis is not a domestic worker (Chigateri et al. 2016: 95).

Domestic work as an occupation is not defined by a set of tasks but instead by the place of work, and in the context of this issue brief, a private household (Sarkar 2019). As opposed to other occupational sectors, these definitions fail to consider the complexity and the specific nature of the domestic work in India. Unlike other workplaces, the prescribed definitions of domestic work do not recognise 'private households' as work establishments bound by labor laws (EPW n.d.). It is imperative to point out that a domestic worker's workplace is highly fragmented. During the course of one working day, most part-time workers juggle between one household to another. Even within one household, domestic workers often run errands (such as purchasing groceries) which spatially lie outside the purview of the private household of their employers. Consequently, legislation pertaining to workers such as the Industry Disputes Act, 1947, the Employee's Provident Fund Act, 1952 and Factories Act, 1948 do not recognize the labor performed by domestic workers in private households as 'work'. However, if domestic workers perform the same tasks in an office or a factory, the labor laws become immediately applicable.

Further, the sub-categorization of domestic workers as 'helpers', 'housemaids' and 'servants' limits the understanding of their work to merely cleaning and cooking (Neetha 2009). Most domestic workers perform a wide range of tasks. Thus, the existing definitions are devoid of a clear understanding of the nature of tasks which fall under these categories and have failed to recognize the specialization and differentiation which domestic work as an occupation demands (ibid.). For instance, if a minimum daily wage and working hours are laid down, the stipulated norms would apply only to one employer. However, considering the specificity of this sector, most part-time domestic workers are employed in more than one household. The average daily working hours of work across multiple households are often equal or greater than that of a full-time worker employed at a factory or a worker who falls under the purview of 'normal working hours' in labour laws (Neetha 2017).

Due to the difference among categories of domestic workers — part-time and live-in, the methods of determining minimum wages are complex, employing either 'a need-based formula' or a living wage, based on time and piece rate (Sarkar 2019:10). It is also argued by some that there is a need to standardize the type and amount of work performed, while others focus on only standardizing the minimum wage floor since most domestic workers are recruited by word of mouth. Thus, their wages differ invariably across localities, depending on the socio-economic capacity of the employers and the

bargaining power of the workers (ibid.). However, it is imperative to highlight that the benefits of the National Minimum Wages Act 1948, can be extended to domestic workers, but only through state legislations. However, in India, only ten states and one Union Territory have released notifications about minimum wages: Karnataka (2004), Kerala (2005), Andhra Pradesh (2007), Tamil Nadu (2007), Rajasthan (2007), Bihar (2009), Odisha (2009), Assam (2013), Meghalaya (2013), Jharkhand (2014) and the Union Territory of Dadra and Nagar Haveli (2007) (Chigateri 2016: 105).

THE GENDERED NATURE OF DOMESTIC WORK

The homogenization of domestic workers into a single rigid category assumes that the issues faced by female domestic workers are the same as their male counterparts. For decades, domestic work has been gravely gendered. The disproportionately large presence of women in domestic work is driven by the belief that women are conditioned to perform care work. Domestic work is perceived as unskilled labour and hence, is undervalued and underpaid. In urban India, in the last decade, along with its growing feminization, the total share of domestic labour in the overall employment of women has increased. Of the total increase in the number of female workers, 14.4% accounted for domestic work (Chandrasekhar and Ghosh 2012). The overwhelmingly high presence of women in domestic work and the unregulated nature of their work, makes them vulnerable to abuse and violence at their workplace.

VIOLENCE AS A CONSEQUENCE

Over the years, the number of reported cases of violence against domestic workers has been on the rise (Gothoskar 2013).

The findings from a survey conducted on sexual harassment in 2018, among 291 domestic workers by Martha Farrell Foundation in South Delhi highlighted that 92% of respondents recognized the existence of different kinds of ongoing sexual harassment around them. However, only 29% admitted to having faced it themselves (Martha Farrell Foundation 2018; Rajkotwala and Mehta 2020). According to the survey, 65.6% of the respondents recognised stalking as the most common form of harassment, followed by lewd gestures and whistling (61.8%) and sending text messages and WhatsApp messages with sexual innuendos (52%). Fearing loss of employment, stigmatisation and lack of community support it can be easily argued that these cases are grossly underreported, with actual numbers being much higher. It has further been reported that even when domestic workers seem to have secured their rights of regular payment of wages, they often face allegations and false complaints of theft from their employers (Chigateri 2016).

Gender, however, is not the only factor that is associated with vulnerability to abuse, as caste plays a decisive role in the kind of domestic work one gets to perform, making some domestic workers doubly marginalized.

CASTE STIGMA

In India, caste plays a critical role in the organization and delegation of tasks which fall under the purview of paid domestic work. Rooted in notions of purity and pollution it is often argued that cooking is a task limited to Brahmins and other upper castes (Marriot 1976). In contrast, tasks such as waste collection and cleaning of toilets are usually allocated to Balmikis, (Bhangis or Jamdars), Dalits and the scheduled castes (Raghuram 2001; Chigateri 2007). A Bangalore-based study stated that women from Scheduled Castes constituted about 75% of domestic workers, followed by 15% OBCs, 8% Scheduled Tribes and upper castes occupying the remaining 2% of the workforce (Chigateri 2016).

FIGURE 2: PERCENTAGE CASTE COMPOSITION
OF DOMESTIC WORKERS

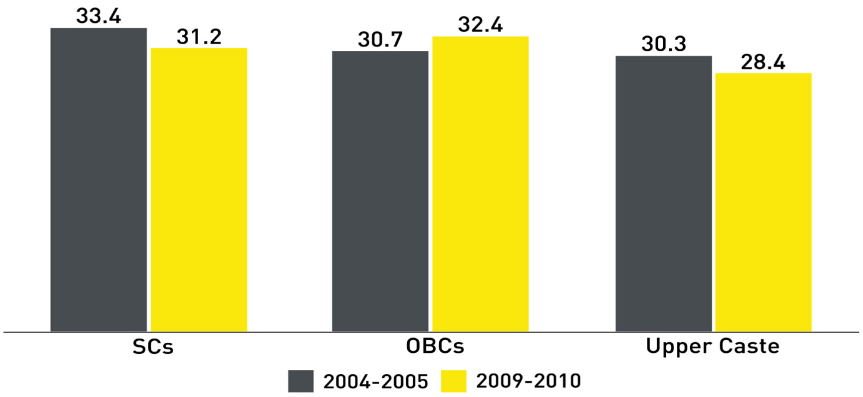

SOURCE: (NSSO DATA) 2004-2005 AND 2009-2010

As per NSSO 2004-05 and NSSO 2009-10, there has been a declining trend for workers belonging to Scheduled Castes and Upper Castes (NSSO 2005, 2010). Still, OBC workers constitute the highest proportion of domestic workers. Therefore, despite a change in the overall caste composition, an overwhelming majority of domestic workers belong to the lower castes.

CONCLUSION

In 2011, India voted in favour of ILO's Convention 189 aimed at ensuring dignity and legal protection of domestic workers. However, the convention is yet to be ratified. In the same year, the RashtriyaSwasthyaBimaYojna (RSBY), a cashless health insurance scheme was extended to domestic workers, but only registered workers fall under its purview (Dev and Vijayalakshmi 2020). In August 2016, The Domestic Workers' Welfare Bill, 2016, a private member bill was introduced in the LokSabha. The bill focused on recognising a private household as a workplace, rights to migrant workers, an enhanced definition of wages (including travel allowances, insurance, among others) and contract registration (Virk 2017). In 2019, the government announced that a draft National Policy of Domestic Workers was being formulated (Rajkotwala and Mehta 2020). However, both the bill and policy draft are still pending. The plight of domestic workers and the precarious nature of their labouris amplified during the COVID-19 pandemic. It has been reported that despite the ongoing lockdown and the increasing risk of contracting the disease, many domestic workers are being compelled to travel to the households of multiple employers, while many others have not been paid their salaries. While many domestic workers have lost their jobs due to the belief that only the poor could be 'potential carriers' of the virus, several others have been asked by their employers to present COVID test reports before rejoining their place of work, with little to no accountability by the employers to do the same (Viswanath 2020; Ganapatye and Rao 2020). With no formal contracts, ineffective legislation and poor bargaining power, the categorisation of domestic workers as 'workers' is merely theoretical. For decades, the usage of terms such as 'maids', 'helps', 'servants' and '*naukar/naukarani*' to address domestic workers has further reinforced the exploitative hierarchy of servitude between employers and workers, reducing the labour of domestic workers into a mere social transaction as opposed to an economic one. Therefore, along with prioritising a comprehensive national policy, there is a grave need to address the structural issues at a societal level which are actively obstructing the path of domestic workers from availing their rights as workers and in leading a life of dignity.

BIBLIOGRAPHY

Armacost, Nicola Cunningham, (1994). "Domestic Workers in India: A Case for Legislative Action". Journal of the Indian Law Institute 36 (1): 53-63.

Chigateri, Shraddha, MubashiraZaidi and AnweshaaGhosh, (2016) "Locating the Processes of Policy Change in the Context of Anti-rape and Domestic Worker Mobilisations in India". *U*nited Nations Research Institute for Social Development.
http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/(httpPublications)/03AB499766D6FDB2C1257F9B004F6BDF?OpenDocument

Dev, Pritha and AkshayaVijayalakshmi, (2020). "India's Covid-19 lockdown has made a national policy on domestic workers more urgent than ever". Scroll.in April 16 2020.
https://scroll.in/article/958844/indias-covid-19-lockdown-has-made-a-national-policy-on-domestic-workers-more-urgent-than-ever

EPW Engage, (n.d.) "Where are the Laws to Protect the Rights of Domestic Workers in India?" https://www.epw.in/engage/article/domestic-workers-rights

Ganapatye, Shruti and ShashankRao, (2020). "Want your maid back? Give proof you are COVID free". Mumbai Mirror June 13, 2020. https://mumbaimirror.indiatimes.com/mumbai/cover-story/want-your-maid-back-give-proof-youre-covid-free/articleshow/76349894.cms

Ghosh, Jayati, (2014). "The Invisible Workers: Rights, Justice And Dignity For Domestic Workers". United Nations in India. https://in.one.un.org/page/the-invisible-workers-rights-justice-and-dignity-for-domestic-workers/

Gothoskar, Sujata, (2013). "The Plight of Domestic Workers: Confluence of Gender, Class and Caste Hierarchies".*Economic and Political Weekly* 48 (22): 63-75.

Gupta, Moushumi, (2020). "Bring domestic, gig economy workers under labour laws, House panel says in reform road map". *The Print* April 25 2020. https://theprint.in/economy/bring-domestic-gig-economy-workers-under-labour-laws-house-panel-says-in-reform-road-map/409056/

Hanu, Divyansh, (2018). "Situation of Domestic Workers in India: What needs to change?".*The Leaflet* May 25 2018. http://theleaflet.in/situation-of-domestic-workers-in-india-what-needs-to-change/

Hunt and Samman, (2019). "The flexible gig economy is not such a great option for women after all". *Open Democracy* November 19 2020. https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/the-flexible-gig-economy-is-not-such-a-great-option-for-women-after-all/I 11

A Comparative Study Of Achievement Motivation And Study Habits Amongst Undergraduate Students

Ms. Rohini D. Meshram
Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur

Abstract:

Achievement Motivation and study habits are important factors that contribute to the academic success of undergraduates. In recent years, researchers have become increasingly interested in understanding the psychology behind these two concepts, and how they are related to each other.Therefore, this research aimsto find out difference in Achievement motivation and study habits undergraduates gender wise.Sample for the present study was constituted by 100 students on gender wise (50 female students, 50 male students undergraduates) of 10+2 of Nagpur city. The random sampling method was used. Study habits inventory by M.N Palsane.Achievement motivation scale by Dr. P. S. Goregaokar and Dr. R. D. Helode.In order to find out the significant difference mean, standard deviation, t-statistics has used in study. With the help of statistical evaluation it conclude that there is significant mean different was found between male and female undergraduates on the score of Achievement motivation .It is found that, the habits of male and female undergraduates findings clearly states that, there is no significant difference between male and female undergraduates about study habits .

Key words: Achievement motivation, study habits, undergraduates

Introduction:

Achievement Motivation and study habits are important factors that contribute to the academic success of undergraduates. In recent years, researchers have become increasingly interested in understanding the psychology behind these two concepts, and how they are related to each other.

Academic achievement is a key goal for undergraduate students, and it is determined by a range of factors. Two of the most important factors are Achievement Motivation and study habits.

While Achievement Motivation is concerned with the drive and desire to achieve academic goals, study habits refer to the strategies and techniques students use to learn and retain information. Both of these factors are crucial for success in higher education, but the relationship between them has not been explored in depth.

Achievement Motivation

Understanding the concept of motivation is necessary before discussing the achievement motivation.

Motivation refers to internal processes that serve to activate, guide, andmaintain our behaviour. therefore, motivation is considered by psychologists assprings of human behaviour. Accordingly, psychologists studied several importantforms of motivation and classified them under two broad categories, namely (i)Biogenic motives and (ii) Sociogenic motives.

Biogenic motives have physiological basis. They promote those activities which areextremely necessary for the life of an individual. These activities are to quenchthirst, to satisfy hunger, to inhale fresh air, and to satisfy the sexual needs.Sociogenic motives like prestige, esteem, security and self-assertion, etc. aredetermined by social situations, ideals, values, etc. These motives affect thebehaviour of an individual to a great extent.

The important motives which are of great value in determining the socialvalues of an individual can be grouped under two categories: (a) Individual motivesand (b) social motives. Individual motives are learned by the individual himselfthrough introjections and are named as habits, life-goal, level of aspiration, interest,attitude, unconscious motivation and emotions. Social motives provide an incentiveto the individual to depict desirable behaviour and to attain social adjustment andeffectiveness. The main social motives are gregariousness, self-assertion,acquisitiveness, aggressiveness, social approval or rejection and social security. Inmodern psychology, need for power (n-power), need for approval (n-approval), needfor affiliation (n-affiliation) and need for achievement (n-achievement) areconsidered as important social motives. (Mathur, 1964).

Atkinson and his colleagues formed the concept that achievement motivation stems from two separate needs. One is the motivation to achieve and is related to one's desire to accomplish successful goals and

the other is the motive to avoid failure. Osokoya (1998) also stated that achievement is the end product of a learning experience.

Achievement motivation is a social psychology term that describes when individuals are driven, inspired or stimulated by successes or accomplishments. In the workplace, achievement motivation leads some people to be high performers who desire success—and fear failure.

Achievement motivation is the capacity of the person to strive for their maximum degree of achievement. The person is motivated by success, and they thrive on positive feedback about their job. It is significant to highlight that someone who is motivated by success is more inclined to accept assignments that are neither too difficult nor too simple. An individual who is capable of being motivated by achievement dread failing under circumstances.

Smith (1969)Achievement is a task oriented behaviour that allows the individual's performance to be evaluated according to some internally or externally imposed criterion that involves the individual in competing with others or with some standard of excellence.

K.singh (2011) found that The study revealed that individuals who are intrinsically motivated to learn do so for the pleasure of learning, rather than for external rewards while those who are extrinsically motivated to learn, are motivated to learn for external rewards that learning will bring. Also, students with high academic motivation are more likely to have increased levels of academic achievement and have lower dropout rates

Study Habits

Study habits refer to the regular routines and practices that students follow to help them effectively learn and retain information. Developing good study habits is important for academic success and can help students achieve their goals.

Here are some tips for developing effective study habits:

- Set a routine: Establish a regular schedule for studying, and stick to it as much as possible. This can help to develop a habit of studying regularly, which can improve focus and productivity.
- Create a study space: Choose a quiet, well-lit area where you can concentrate without distractions.
- Stay organized: Keep track of assignments and deadlines, and use tools like calendars or to-do lists to help you stay on top of work. This can help you manage your time effectively and avoid last-minute cramming.
- Use active learning strategies: Instead of simply reading or memorizing information, try to actively engage with the material by taking notes, asking questions, and testing yourself on what you've learned. This can help you better understand and remember the information.
- Seek help when needed: Talk to your teachers, classmates, or a tutor for guidance and support.

Study habits are the consistent patterns and behaviours that one exhibits while studying and acquiring new knowledge. Study habits are simply the routines one follows when studying. Poor study habits prevent someone from learning effectively.

Therefore, this research article aims to conduct a comparative study of Achievement Motivation and study habits among undergraduates. The study will delve into the psychology behind these factors and investigate their relationship to academic achievement. By examining the differences between students with high Achievement Motivation and effective study habits, and those with lower levels of motivation and poor study habits, this research aims to provide valuable insights into how to improve academic success. Ultimately, this study has the potential to inform educators and institutions on how to better support their students in developing successful study habits and a strong drive for academic achievement.

Method:

Objective:

- To study Achievement motivation and study habits undergraduates
- To find out difference in Achievement motivation and study habits undergraduatesgender wise.

Hypotheses:

On the basis of objective of the study the following hypotheses have been formulated-

- There is significant difference between male and female undergraduates in achievement motivation.
- There is significant difference between male and female undergraduates in study habits.

Sample:
Sample for the present study was constituted by 100 students on gender wise (50 female students, 50 male students undergraduates) of 10+2 of Nagpur city. The random sampling method was used.

Tools Used:

The following test was used for study:

Study habits inventory-
Study habits inventory by M.N Palsane. There are 45 statement in the inventory. The study habits of the individual cover mainly the reading habits, learning techniques, memory, time schedule, physical condition, examination evaluation. Scoring is done with the help of scoring key

Achievement Motivation Scale:
Achievement motivation scale by Dr. P. S. Goregaokar and Dr. R. D. Helode.There 40 statement in the scale with five alternative response.

Statistical Technique Used:
In order to find out the significant difference mean, standard deviation, t-statistics has used in study.

Findings and Discussion:
In order to test hypothesis framed with reference to objective of the study, data ware analyzed using t test. The researcher arranged the data obtained by students. These results shown in the following table:

Table 1:
Mean, SD and t Ratio of group of male and female undergraduates total score ofAchievement Motivation (N= 100)

Groups	N	Mean	SD	t
Female Students	50	144.14	16.49	2.22*
male students	50	133.36	30.08	

****p<.01, *p<.05, NS= Not significant**

Interpretation:
Table no 1 indicates the 't'- value of female and male students of Achievement motivation is 2.22, the value is significant at 0.05 level. It means, significant mean different was found between male and female undergraduates on the score of Achievement motivation.In the scale high scare indicates higher Achievement Motivation and low score indicates low achievement motivation. It clearly shows that female students have shownhigher mean score than male (31.98 >30.18)

Table 2:
Mean, SD and t Ratio of group of male and female undergraduates total score of Study Habits (N= 100)

Groups	N	Mean	SD	t	sig.
Female Students	50	53.98	11.91	1.00	NS
Male students	50	51.4	13.78		

****p<.01, *p<.05, NS= Not significant**

Table no 2 indicates the 't'- value of female and male students of Study Habits is 1.00, the value is not significant at 0.05 level. It means, significant mean different was not found between female and male undergraduates on the score of Study Habits.

Conclusion
With help of statistical evaluation it conclude that there is significant mean different was found between male and female undergraduates on the score of Achievement motivation.If we talk about study habits of male and female undergraduates, findings shows that there is no significant difference between male and female undergraduates about study habits

There is no one definitive answer to why female students may show higher achievement motivation than male students, as there are likely multiple factors at play.One potential explanation could be social and cultural norms surrounding gender roles and expectations. Girls may be socialized to value academic success and achievement more than boys, and may be encouraged to work hard and pursue their goals in a way that boys are not. Additionally, girls may face more barriers and discrimination in certain academic fields, which could motivate them to work harder to overcome those obstacles.Another possible explanation could be differences in learning styles and preferences. Some research suggests that girls may be more inclined towards cooperative and collaborative learning, while boys may be more inclined towards competitive and individualistic learning. If this is the case, girls may be more motivated to work hard and achieve success in environments that value collaboration and teamwork.

References:

Atkinson, J. W. (1957). Motivational determinants of risk-taking behavior. Psychological Review, 64, 359–372.

Atkinson, J. W., & Feather, N. T. (Eds.).(1966). A theory of achievement motivation. New York: Wiley.

Bong, M. (2001). Between- and within-domain relations of academic motivation among middle and high school students: Self-efficacy, task-value, and achievement goals. Journal of Educational Psychology, 93, 23–34.

Osokoya, M.M (1998) some determinant of secondary school students academic achievement in chemistry in Oyo state.Unpublished Ph.D Thesis, University of Ibadan, Ibadan, Nigeria.

Wigfield, A., Eccles, J. S., Schiefele, U., Roeser, R. W., & Davis-Kean, P. (2006).Development of Achievement Motivation. In N. Eisenberg, W. Damon, & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development* (pp. 933–1002). John Wiley & Sons, Inc..

K. SINGH (2011)Study of Achievement Motivation in Relation to Academic Achievement of Students,Shared Seasoned International Journal of Topical Issues Vol.6 No.1, ROCHESTER, NEW YORK CITY

Old Age Womens And there Rights

Hrishikesh Shirbhate
hrishikeshshirbhate@gmail.com

To study the background and socio-economic status of the elderly
To analyze the social and health problems faced by the elderly and their attitude toward life
October 1 is the United Nations' International Day of Older Persons. It is essential to mark this event for several reasons, not the least among these being the significant rises in the absolute and the relative numbers of the old – however one defines this category: those aged above 65 or 70 or 75. Even the 'oldest old' (aged 80+) is no longer a small number in those parts of the world where people of that age know their dates of birth.

Throughout the world, large numbers of older persons face challenges such as discrimination, poverty, and abuse that severely restrict their human rights and contribution to society. The world has not responded quickly: a lack of political will and the prioritization of the special requests of other disadvantaged groups have often been at the expense of the case for older people. Although concerns involving the aging population are not new, they have traditionally been seen as problems requiring functional, piecemeal, and reactive solutions.

But besides their more significant and rising numbers, as well as because of their more important numbers, there are older women than men who are widowed, isolated, and beset by chronic ailments. For cultural reasons that are virtually universal, older women are also more likely than older men to be economically severely off; and for cultural reasons, in many developing countries, older women as also more likely to be socially isolated or abandoned.

According to Population Census 2011, there are nearly 104 million elderly persons (aged 60 years or above) in India; 53 million females and 51 million males. Both the share and size of the elderly population are increasing over time. From 5.6% in 1961, the proportion has risen to 8.6% in 2011. For males, it was marginally lower at 8.2%, while for females, it was 9.0%. As regards rural and urban areas, 71% of the elderly population resides in rural areas, while 29 % is in urban areas.

Human rights are universal freedoms and entitlements of individuals and groups protected by law. They include civil and political rights, such as the right to life and social, economic, and cultural rights, including health, social security, and housing. All human rights are interrelated, interdependent, and inalienable.

Older women refer to women aged 50 and older. Aging women refers to the same chronological group but emphasize that ageing is a process that occurs at very different rates among various individuals and groups. Privileged women may remain free of the health concerns that often accompany aging until well into their 70s and 80s. Others who endure a lifetime of poverty, malnutrition, and heavy labor may be chronologically young but functionally "old" at age 40. Decision-makers need to consider the contextual differences in how aging is experienced in their specific environment when designing gender-responsive policies and programs for ageing women.

Aging is also both a biological and social construct. Physiological changes such as a reduction in bone density and visual acuity. Are a normal part of the aging process. At the same time, socioeconomic factors such as living arrangements, income, and access to health care significantly affect how individuals and populations experience aging.

A woman's aging process varies according to her bio-psycho-social blueprint. Women and men enter their later years with vastly different personal and social resources. Such differences culminate lifetime experiences within social structures influenced by gender disparity.

Chronic afflictions have often led to the belief that older women are habitual complainers. But older women suffer from multiple and long-term illnesses and greater social isolation in late life. They may require the help of others for long periods or be institutionalized or displaced into a relative's home. Either way, their independence, and autonomy are jeopardized. In contrast, the men who married younger women are more likely to have a spouse available to act as a primary caregiver in times of need.

Second, aging is a process. It encompasses a broad spectrum of experiences, including a subjective evaluation attached to age and biological aging as influenced by genetics, anxieties, and exposure to environmental hazards

Such concentration is reasonable and necessary. But older women,too need to be an active part of a health and human rights agenda even if they are technically no longer of reproductive age. For one thing, sexual and reproductive health is about more than the right, and the ability to bear or not bear children and contraceptive access is only one (important) part of an excellent SRHR agenda.

Reproductive tract illnesses, non-reproductive tract illnesses triggered by hormonal changes associated with post-menopause, strict controls on sexuality, and mental health issues all go to make up poor reproductive health in older women that are often unnoticed, partly because older women themselves find it awkward to discuss or even acknowledge these things.

All these problems are aggravated in women because older women are also more subject than older men to the "ageism" that ails contemporary societies and that motivated this year's UN dedication to a special day for the old. Ageism refers to discrimination based on age, but it is about much more than discrimination; it includes the common dismissal of and disrespect for those perceived to be unproductive.

Physiological Problems:

Old age is a period of physical decline. Even if one does not become sans eyes, sans teeth, sans everything right away, one does begin to slow down physically. The physical condition depends partly upon the hereditary constitution, the manner of living, and environmental factors. Vicissitudes of living, faulty diet, malnutrition, infection, intoxications, gluttony, inadequate rest, emotional stress, overwork, endocrine disorders, and environmental conditions like heat and cold are some of the common secondary causes of physical decline.Due to the loss of teeth, the jaw becomes smaller, and the skin sags. The cheeks become pendulous with wrinkles, and the eyelids become baggy, with upper lids overhanging the lower. The eyes seem dull and lustreless, and they often have a watery look due to the poor functioning of the tear glands. Loss of dentures affects speech and some even appear to lisp.

The skin becomes rough and loses its elasticity. Wrinkles are formed, and the veins show out prominently on the skin. The hair becomes thin and grey; nails become thick and tough. Tremors of the hands, forearms, head, and lower jaw are typical. Bones harden in old age, become brittle, and are subject to fractures and breaks.

Changes in the nervous system have a marked influence on the brain. Atrophy is particularly marked in the spleen, liver, and soft organs. The ratio of heart weight to body weight decreases gradually.

With advancing age, sexual potency decreases along with a waning of secondary sex characters. Women go through menopause generally at the age of 45 – 50 years, accompanied by nervousness, headaches, giddiness, emotional instability, irritability, and insomnia. The movements of the aged are fewer co-ordinates. They get fatigued quickly. Due to a lack of motivation, they do not take an interest to learn a new skill and become lethargic. Above all, visits to the doctor becomes routine work for them.

2. Psychological Problems:

Mental disorders are very much associated with old age. Older people are susceptible to psychotic depression. The two major psychotic disorders of older people are senile dementia (associated with cerebral atrophy and degeneration) and psychosis with cerebral arteriosclerosis (associated with either blocking or ruptures in the cerebral arteries).

3. Emotional Problem:

The decline in mental ability makes them dependent. They no longer have trust in their ability or judgments but still they want to tighten their grip over the younger ones. They want to get involved in all family matters and business issues. Due to the generation, gap the youngsters need to pay more attention to their suggestions and advice.Loss of a spouse during old age is another hazard. The death of a spouse creates a feeling of loneliness and isolation.

Social Problems:

Older people suffer social losses greatly with age. Their social life is narrowed down by the loss of work associated, the death of relatives, friends, and spouse, and weak health, which restricts their participation in social activities. The home becomes the center of their social life which gets confined to the interpersonal relationship with the family members.

5. Financial Problem:

Retirement from service usually results in loss of income, and the pensions that the elderly receive are generally inadequate to meet the cost of living, which is always on the rise. With the reduced income, they are reversed from the state of "Chief breadwinner to a mere dependent". However, they spend their provident fund on marriages of children, acquiring new property, education of children, and family maintenance. The diagnosis and treatment of their disease created more financial problems for old age.

Conclusion

The old age population is increasing and will keep increasing in the 21st century. All of us know that with time we made lot progress in terms of technology, medical sciences, better health care facility, and availability of the modern treatments and medicine. Due to this ,all groups in old age are getting cured and treated well in terms of life expectancy. This all the good things which we are achieving through our development. But in the competition of humanity, we are totally behind compared to anybody. AlthHowever, age is the diffictoult phase where the person is getting weaker in teofrms thoughts, muscles, economic and, socially. they know that they are getting less value and and less respect thanearTheythey know that that they have not become part of ofision making and not at the centerof asking their opinion. Nobody is paying too much aattentiontowardsthem . It would be great to highlight by mentioning that every cihashadto get new old age homes for the older people when we go in the deep it seems that they are like a burden and creator of conflicts . It will be imperfect if we don't mention gender inequality and the victims are, again the women's. In our society it seems women don't have too much importance in terms of decision making, economy , health and wealth it seen in the before old age . Accordingly with the flow of this thought process it is sure that in the old age they will not be treated differently than earlier. it is very important need to provide them attention in every aspect and mostly at the family level because family is the only place where they get settled and will realizing the safety and security in terms everything like support and care . also this is not which we need to offer them it is in terms family , support , treatment and services it is their own right no need formality its our duty to serve them .

Referances

https://unfoundation.org/blog/post/the-health-and-rights-of-older-women/
Britta Baer, MSc, Anjana Bhushan, MA, Hala Abou Taleb, DrPH, Javier Vasquez, LLM, Rebekah Thomas, LLM, The Right to Health of Older People, *The Gerontologist*, Volume 56, Issue Suppl_2, April 2016, Pages S206–S217, https://doi.org/10.1093/geront/gnw039
https://www.who.int/ageing/publications/global_health.pdf
World Health Report 2006. Working together for health. Statistical Annex. Geneva, World Health Organization, 2006.
Beth Hess, "Gender and Aging: The Demographic Parameters," in L. Galsse and J. Hendricks (eds.) *Gender and Aging* (New York: Baywood Publishing Co., 1992).
B. J. Longue, "Taking Charge: Death Control as an Emergent Women", in *Journal of Women and Aging*, vol. 17, No. 4 (1991), pp. 97-121.
Inge P. Bell, "The Double Standard: Age" in Jo Freeman (ed.), Women: A Feminist Perspective, (California: Mayfield Publishing Co., 1989), pp. 237-9, and 244.
.https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/top-5-problems-faced-in-old-age/47679
Health Dialogue. 2002. Apr-Jun. p. pg 3. Issue No.29.

Dr.B. R. Ambedkar - A Forbidden Economic Reformer

Karan Bhagwanrao Hamabarde
hambardekaran@gmail.com

Abstract:

This article deals with economic hypothesis which were offered by Dr. B R Ambedkar. Whose contributions to public finance, agrarian economics, state administration, labour rights, the Indian caste system, as well as economic growth are just a few of the topics this article are discussed . Dr. B R Ambedkar's economic ideas didn't get much acceptance in mainstream economics since he was famous as dalit leader than qualified economist. Nonetheless, this does not lessen the significance of his ideas. The acceptance of his monetary ideas at various stages of India's economic growth might be used to evaluate the relevance of his ideas. This paper is intended to explain the well-known leader Dr. Ambedkar's economic theories.

Keywords: B.R. Ambedkar (Bhimrao Ramji Ambedkar), RBI (Reserve Bank Of India)

Introduction

Dr. B R Ambedkar is regarded as father of the Indian Constitution as primary draughtsman of Indian constitution, that was accepted on November 26, 1949, and went into effect on January 26, 1950,. He is also renowned as a great dalit leader, an outstanding lawyer, a brilliant economist, and a remarkable liberation struggle leader because of his significant activities and contributions in the numerous domains. Babasaheb was a very intelligent individual for his period. He was the first to obtain a Doctorate in economics from outside of the country. He was the first person from a South Asian background to receive dual doctorates in economics from Columbia University and the London School of Economics.

Despite having such a solid grounding in economics, Dr. Ambedkar's contributions to the subject are not well known. It's conceivable that his outstanding achievements in sociology, law, religion, and politics have eclipsed his contributions to economics. This does not imply, however, that his contributions to economics were less significant.The contributions of Dr. B.R. Ambedkar to economics are addressed in this article. The significant contribution is in the sub disciplines of economics like public finance, land taxations agricultural economics, problem of caste system in economic growth, overall development are the few which is mentioned in this paper.

These significant contributions by Dr. B.R. Ambedkar are explored under the following heads:

1. **Caste System-Prime Hurdle in Economic Growth of India**

Dr. Ambedkar penned a speech titled "Annihilation of Caste" in 1936, but it was never delivered. Later, in 1937, this speech was released. He discussed the implications of the caste system in this address. He emphasised that the caste system takes into account both the division of labour and the allotment of labours. His key argument was that India's caste structure restricts labour and capital mobility, which has an effect on India's economic progress. Owing to the caste system, employment in India is determined by birth, which reduces labour mobility in other industries.In order to end "Mahar Watan," which had rendered Mahar people in Maharashtra slaves of feudal , Dr. Ambedkar submitted a bill before the Bombay Legislative Council in 1937. These groups, which formerly resided outside of settlements, carried out tasks including acting as watchmen, messengers, sweepers, and removers of animal corpses. They receive "Watan," a tiny plot of land, to do these responsibilities. This rendered them reliant on the goodwill of the locals and feudal rulers.[1]

2. **Economic Thoughts on Women**

Dr Ambedkar was the first labour minister to advocate for "equal pay for equal work" at the Viceroy's formal assembly.He was adamant that women in India had the courage to affect constructive economic change. He advocated that labour rules be written to safeguard the financial rights of women working in mines and factories, as well as to include maternity benefits. He introduced the Maternity Benefit Bill in 1942 while serving as the Governor General's Executive Council's Labor Minister. Ambedkar believed that women were treated the same as animals and pushed for equal socioeconomic rights for women's advancement.[2]

3. **Land Revenue and Taxation**

Dr. Ambedkar fought Land Revenue and its system and their levies as the onus of these taxes was placed on the underprivileged sections of the society. While Dr. Ambedkar advocated for some

taxes to be imposed based on a payer's capacity rather than wealth. Poor people shouldn't have to bear the cost, and tax exemption should be provided up to a specific amount. It ought to be founded on the levy of taxes equally across all groups. It shouldn't result in a decline in the population's level of living. Land Revenue taxes might be more adaptable and shouldn't be levied on arable land. He asserted that discrimination and inequality were the foundations of the then-existing Indian tax system.[3]

4. Vision onIndian Currency

"Problem of Rupee: Its Origin and Its Solution (1923)" was written by Dr. B.R. Ambedkar. This book examines the issue with Indian money at a time when British colonial authorities and Indian commercial interests were at odds. For his PhD thesis defence in London, he delivered this work. He pushed for price and exchange rate stability in this work. In order to sell their goods in the Indian market and make a tonne of money, Britons at the time inflated the currency. The inflation issue in the Indian economy was caused by this circumstance.

Ambedkar came up with the notion of price constancyrelatively than exchange rate permanence for this reason. His suggestion also lead to building up of RBI. Everyone, especially today's world economist, should read his work since his opinions and ideals are so perceptive. John Maynard Keynes had suggested that India adopt a gold exchange standard, but Ambedkar argued in favour of a gold standard.[4]

5. Contribution to Monetary Economics & Public finance

In terms of political science, law, economics, constitutional studies, etc., Dr. Ambedkar was a multidisciplinary individual.The evolution of provincial finance in British India, a book written by Dr. B. R. Ambedkar, exposed significant flaws in the then-current financial policies. The financial relationship between the province and the Indian government is summarised in the book. The government's skewed policy framework was putting a burden on its finances. Provincial States had little influence on how the imperial authority administered its power.

By 1858, it became clear that the central imperial authority was incapable of running the nation effectively, and the nation was always in debt. Provincial States, who were better competent to run the country than the federal government, had the least influence over generating money and influencing policy. This provided the imperial government the chance to meddle with their operations, which led to the misuse of centrally collected revenues. Later in 1871, after the crisis had gotten worse, it was determined that each province administration should create its own revenue and spending budget.[4]

6. View on Public Expenditure

Tax revenue is used by the government to pay for expenditures. The public funds that are raised must be used in accordance with the laws and regulations. Individuals pay taxes with the expectation that the money would be utilised to improve their community and nation as a whole. Yet, public investment projects take a while to develop.Government must thus live up to the trust and expectations that the general public has in them. They ought to invest such funds on building new roads, financing healthcare facilities, upholding the rule of law, and providing other public services.

Ambedkar argues that it is crucial that public expenditure be done in a planned and organised manner. He placed emphasis on making the best use of public funding for their personal benefit.[4]

7. Strategies for Overall Economic Development of India

Dr. Ambedkar shared Karl Marx's ideas on the exploitation of the masses and thought that the best way for India to thrive economically would be to eradicate poverty and inequality as well as exploitation by wealthy individuals**. [6]**

He did not, however, support communism as economic scheme. In his article, Buddha and Karl Marx, he makes the case that, contrary to Marx's theories, economic motivation cannot be the only driver of all human action. As a result, exploitation might also be motivated by religious or societal factors, particularly in India. Ambedkar was a fervent advocate for democracy and human rights, thus he did not agree with communism's propensity for autocracy and disorder. He disagreed with Marx's notion of a stateless society since he favoured reformation within the bounds of the constitution. Ambedkar favoured the role of the state in promoting the nation's economic growth as opposed to Marx's totalitarian philosophy**.[7]**

Conclusion

The significance of Ambedkar's contributions to economics have been covered in this paper. According to him, the caste system creates a barrier to the movement of workers across industries. The caste system's restriction on labour mobility has a direct influence on India's economic progress.Even

after all these years, his suggestions and thoughts are still applicable. According to an analysis of his economic philosophy if his theories had been implemented in their genuine spirit, India may have become a more inclusive nation.

Dr. Ambedkar was a visionary who sought to take the Indian economy to a completely new level. Yet it is unfortunate that Dr. B. R. Ambedkar is always seen as a leader of the Dalit people. We may thus conclude that in order to create an inclusive India, India must adopt his economic worldview in both her short- and long-term economic development and policy-making processes.

Reference

[1]. Sunil Kumar,"Ambedkar's Economic Ideas & Contributions ",IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 24, Issue 3, Ser. 1 (March. 2019) 50-54 e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845.

[2]. Shivani S P," Babasaheb Ambedkar: The Economist " ,Indian Journal Of Law, Polity And Administration,2020

[3]. Madhubala Maurya,"Dr. Bhimrao Ambedkar's Thoughts on Economy Reform ",International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT) Volume 2, Issue 1, January 2022

[4]. Shreya Pandey," Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar",2021 JETIR July 2021, Volume 8, Issue7

[5]. Anagha Mahajan,"Impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's Thoughts on Indian Economy ",Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Online ISSN 2278-8808, SHIF 2018-6.371

[6]. Stephen, Cynthia. 2017. Ambedkar's 'enlightened economics'. June 15, 2017. https://bit.ly/2Xo1aZQ (accessed April 24, 2020).

[7]. Jadhav, Narendra. 1991. "Neglected Economic Thought of Babasaheb Ambedkar." Economic and Political Weekly 26, no. 15: 980-982

Significance of Intellectual Property and its protection under Indian Laws

Shweta Shiraskar

Abstract: Intellectual property plays vital role in scientific and economic development of world. It paves the way in promoting innovation and creativity. Intellectual property rights IPR refers to the legal rights granted to the inventor or manufacturer to protect their invention or manufacturer product. Its relevance has been increasing day by day. This Article highlights the crucial role of protecting intellectual property rights and encouraging innovation and creativity. It is also necessary to focus on opportunity to promote public understanding of intellectual property rights and its importance for social, scientific and economic development.

Introduction: Ronald Reagan who was an American politician and served as the 40th President of the United States rightly express that "There are no great limits to growth because there are no limits of human intelligence, imagination and wonder.

Meaning of intellectual property rights: Any original thought or an idea which has transformed into a creative work such as literature, music or an invention etc. can thus be referred to an "Intellectual Property" or in Short IP. There are some laws enacted in India to protecting legal rights of the person or an entity to protect its intellectual work from being misused or exploited. Intellectual property rights are kind of intangible property as it arises from human intellect and a product of human creation.

Types of Intellectual property: The four main *types* of *intellectual property* are patents, trademarks, copyrights, and trade secrets.

IP Laws in India mainly protect Intellect + Property + Rights i.e. Intellectual property right
Ideas and expression are protected under the head of Copyright,
Idea, Innovation, Invention protected under the head of Patent,
Idea, Quality, Identity protected under the head of Trademark
Idea, Appearance protected under the head of Design
Idea, Confidentiality, non-disclosure protected under the head of Trade Secrets
So the concept of protection of intellectual property right is to encourage human being to think away from the set box and generate ideas and own them

Need of protection of intellectual property rights:

Legal protection of IP rights safeguard and reward intellectual work and encourages and motivates creativity and innovations in the country. It also provides a safe and secure environment where the creator needs not to worry that his idea may be copied or imitated. As one invested a considerable amount of money and time in developing innovative products and earn higher returns on investment through exclusive IP rights.

Scientific significance of Intellectual Property rights: In this modern era in our day today life, we are always dealing with intellectual property like latest mobile phone, Apps, Technology, software's etc. IP rights allow scientists, inventor or organizations to earn the proper recognition and also the proper financial benefits from these inventions.Discoveries made through scientific research can have great value to researchers in advancing knowledge, to governments in setting public policy, and to industry in developing new products. Researchers should be aware of this potential value and of the interest and benefiting from a new idea may require establishing intellectual property rights through patents and copyrights, or by treating the idea as a trade secret. Intellectual property is a legal right to control the application of an idea in a specific context (through a patent) or to control the expression of an idea (through a copyright). Patent and copyright protections are legal mechanisms that seek to strike a balance between private gains and public benefits. They give researchers, nonprofit organizations, and company the right to profit from a new idea. In return, the property owner must make the new idea public, which enables others to build on the idea.

Economic significance of intellectual property rights: IP contributes enormously to our national and State economics. Lots of industries across our economy rely on the adequate enforcement of their patents, trademark, and copyrights, while consumers use IP to ensure they are purchasing safe, guaranteed products. IP industries also provide good job opportunities. Risk and occasional failure are the lifeblood of the innovative economy. IP rights facilitate the free flow of information by sharing the protected know how through assignment and licensing. This process leads to new innovations and

improvements on existing ones. All lifesaving drugs come from pharmaceutical industry that depends on patent protection. Agricultural companies also earn good profit from farmer products IP green technology will helps to improve quality and climate change.

Socialsignificance of intellectual property rights: The intellectual property has a very important role both in economic and social development of mankind. It allowing humans as consumers to improve and develop a better lifestyle by providing a technical solution to an existing problem or simply satisfying a need.

Intellectual Property Law in India

History: Intellectual Property and India has a good long history dating back to the ancient years of Indus Valley Civilization. Evidences show that in the Ancient Era, especially during the Indus Valley Civilization era, activities of town planning, entertainment industries, musical industry and others were highly prevailing and also trademarks have been used to differentiate the products of the producers from one to another. If we take a look at the present scenario, Intellectual Property like trademarks, are used mainly by every market competitors to differentiate ones product from another. So it is safe to say that the idea to protect one's product or service from another has been prevailing since the ancient times in India. Intellectual Property Law was first brought to mainstream in India by the British Empire by implementing the British Patent Act, 1852 when an applicant named George A. De Pennings made the first application for a patent in India in the year of 1856, which subsequently gave effect in the making of the Act VI of 1856. The recognition of Intellectual Property as a property by the Indian Constitution is vague and unambiguous. The Constitution of India does not openly declare an Intellectual Property as a property but at the same time it also does not reject the same.

The Indian constitution in its preamble permits mixed economy system and recognises the economic liberty as one of the most important liberty. This has been ensured through property system. If the term "property" used in the Indian Constitution is analyze it may mean any tangible property but it has a wider concept. Though, it absolutely includes intellectual property but indirectly. There was a time when "Right to Property" was a fundamental right enshrined in the Indian Constitution under Article 19 (f) but later it was substituted through the 44th amendment. However the substitution of Article 19 (f) didn't mean the end of "Right to Property", the insertion of another Article i.e. Article 300A through the 44th Amendment, changed it to a Constitutional right from fundamental right and due to this change any legislation violating the constitutional "Right to Property" could now be challenged only in High Courts and not directly in the Supreme Court. However, Intellectual Property as a form of property can be put under Article 300A dealing with property and be entitled to a legal right. Unlike the Indian Constitution, the United States Constitution specifically protects the Intellectual Property Article 1(8) of the U.S. Constitutions which provides "To promote the progress of science and useful arts, by securing for limited times to authors and inventors the exclusive right to their respective writings and discoveries". However, there is no such intellectual property clause in the Indian Constitution. While this means that Intellectual Property does not have special Constitutional status, it also means that there are no Constitutional restrictions on the power to make laws on intellectual property. Article 300A of the Indian Constitution provides constitutional safeguards against unlawful deprivation of property, it is Article 253 that plays an important role in the context of intellectual property rights as it mandates the recognition of the international aspect of laws.Legislationsand agreementsempowers the Indian parliament to enforce the international treaties through law making process. Certain provision in Article 372 also validates the pre-constitutional law subject to certain condition laid down in the provisions. For instance Article 372 (1) states that all the laws in force in the territory of India immediately before the commencement of this constitution shall continue in force therein until altered or repealed or amended by a competent legislature or other competent authority".

Thus due to the presence of these Articles it became possible for the pre-constitutional intellectual property rights laws to be in force in India and the adoption of various international treaties on intellectual property laws by the Indian legislation. For example, the repealing of 1911 Patent Act and the passage of new Patent Act, 1970 was due to Article 372 (1) of the Indian Constitution which authorizes the legislature or any competent body to repeal, alter or amend the pre-constitutional laws. Also, majority of the present intellectual property laws are influenced by the international laws, such as the present patent laws is the result of various international instruments like Budapest treaty, TRIPS agreement, UN convention on Biodiversity and others.

Article 31A protected the legislations providing for acquisition of estate or any right therein or their modification on the ground that it took away or abridged any of the rights conferred by Part III of the Constitution. Article 31B restricted the scope for challenge on the plea of violation of fundamental rights. Traditionally only a few items were included in the category of intellectual property. At present, generally copyright, designs, patents, and trade mark are classified as intellectual property. But by the development of arts, science and technology, many new items have been included in this category.Further, the mention of Intellectual Property system in the Entries of the Indian Constitutional further provide us with clues that Intellectual Property is indeed recognized by the Indian Constitution.

Entry 12, 13, 14 has been rightly included in the List 1 of the 7th Schedule

12. United Nations Organisation.

13. Participation in international conferences, associations and other bodies and implementing of decisions made thereat.

14. Entering into treaties and agreements with foreign countries and implementing of treaties, agreements and conventions with foreign countries.

Of the Indian Constitution. Entry 49 of List I

49. Patents, inventions and designs; copyright; trade-marks and merchandise marks.

Entry 49 recognizes only patents designs, copyright, trademarks and others. However, it does not recognize the concept of traditional knowledge, biodiversity, geographical indications and others but these categories of intellectual property rights can be included within the existing one. If we look into entry 97 of List I which read as follows "any other matter not enumerated in List II or List III including any tax not mentioned in either of those lists" and

Article 248 reads as "parliament has exclusive power to make any law with respect to any matter not enumerated in the concurrent List or State List". (Residuary powers)Thus, it is safe to assume that traditional knowledge can be included among other intellectual properties and are recognized by the Indian Constitution as Intellectual property.

Existing Indian laws to protect IPR: Broadly, the following laws deal with the protection of intellectual property, Trade Marks Act, 1999. The Patents Act, 1970 (as amended in 2005) The Copyright Act, 1957. India has adequate copyright laws, and in July 2018, India acceded to the WIPO Internet treaties, namely the WIPO Copyright Treaty (WCT) and WIPO Performances and Phonograms Treaty (WPPT). In 2019, India ratified the Lisbon, Nice and Locarno Agreements on classification of various types of IP.

Conclusion

The Constitution of India provides the necessary safeguard to protect the right to property in general and the agricultural property in particular. For example, The Protection of Plant Varieties and Farmers Right Act, 2001 is framed to make available a number of special safeguard measures to protect and promote the interests of the farmers in order to encourage the accelerated growth of the agricultural sector which will ultimately result into the overall growth of the Indian economy. Also the Biodiversity Act, 2002 is framed to provide safeguards to various biological resources like "plants, animals and microorganisms and their genetic material and by-products (excluding value added products) with actual or potential use or value, but not human genetic material against being misused and other unfair commercial or non-commercial activities. In general it is enacted to protect against bio-piracy. A case of such bio-piracy occurred when the US Patent Office granted the patent (Patent No. 5, 401 and 504) for turmeric to two expatriate Indians at University of Mississippi Medical Centre in 1995 which was subsequently challenged by the Indian Council for Scientific and Industrial Research (CSIR) on the ground of "prior art" or "existing public knowledge". Although, the CSIR won their battle, this incident shows how traditional knowledge is vulnerable to bio-piracy and thus the need to protect it has grown increasingly.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396

ISSN : 2278-9308 February, 2023

बौद्धकालीन राजकीय विचार

डॉ. बेलखेडे महादेव बारसुजी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर ता. बिलोली जि. नांदेड

मो. नं. ९७६४३०१६१२

प्रस्तावना:-

भारतीय इतिहासाची व संस्कृतीची पाश्चात्य जनास ओळख झाल्यानंतर अनेक वर्ष असा अपसमज प्रचलित होता की भारताच्या राजकीय विचार मूळात नाहीतच परंतु काही काळानंतर विद्वानांच्या परिश्रमाने पुरातत्वाविषयी जे जे साहित्य उपलब्ध झाले त्यावरून वरील समज निराधार असल्याचे सिद्ध झाले. धर्म,अध्यात्म, तत्त्वज्ञान याकडे भारतीय मनाचा ओढा असली तरी त्यांची बुद्धी चौफेर होती तिची पोहोच सर्वत्र होती, विज्ञान वास्तुशास्त्र कलाकुसर संगीत, चित्रकला, कृषी, उद्योग, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या भिन्न भिन्न क्षेत्रात भारतीयांनी बौद्धिक प्रगल्भता नव्हे तर, प्रयोग प्राविण्यही दाखविले. नव्हे तर मानवाच्या संघटनांच्या समस्या गंभीरपणे समजून घेऊन त्यातील सामाजिक विकासाचे व्यावहारिक प्रश्न हाताळण्यात त्यांनी खूप प्रगती केली यामध्ये बौद्ध काळाचा सिंहाचा वाटा असल्याचे दिसून येते.

बौध्द कालीन राजकीय साहित्य :-

बौद्ध धर्माच्या बुद्धिमान अनुयायांनी विस्तृत वांङःमय निर्माण केली आहे आणि सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात नवे सिद्धांत प्रतिपादले आहे. बौद्ध काळातील त्रिपीठक जाचककथा, निकायांपैकी दीर्घ, मध्यम, संयुक्त निकायकथासंग्रह विशेष महत्त्वाचे आहे. त्यासोबतच आर्यसुरांची जातक माला अश्वघोषाचे व सौरदानंदचे काव्य, बुद्ध चरित्रकाव्य इत्यादी मध्ये राज्या संबंधी विचार स्पष्ट आहेत. राजा, राज्य व शासन व्यवस्था सार्वभौमत्ता, न्याय व्यवस्था, प्रशासन व्यवस्था, आणि त्याची कार्यपद्धती इत्यादी विषयी महत्त्वाची अशी माहिती प्राप्त होते. आणि ती आजही महत्त्वाची आहेत.

राज्यशास्त्राची व्याप्ती :-

समग्र जीवनाकडे एकात्मतेने पाहण्याची वृत्ती व भेदातून समन्वय साधण्याची वृत्ती ही बौद्ध काळातील वैचारिक प्रवृत्तीचे विशेष वैशिष्ट्ये होय. बौद्ध काळात सार्वजनिक जीवनात धर्माच्या अनुरोधाने व अनुषंगानेनीतीचा मागोवा घेत विचार करण्याची दृष्टी रुढ होती. त्यामुळे राज्यशास्त्राच्या स्वरूपावर व अध्ययनावर धर्माचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही परिणामता बौद्ध धर्म सखोल मानव जातीस व्यापून राहिला आणि त्यातून जीवनाचे कोणतेही अंग सुटलेले दिसत नाही धर्म आचार प्रायचित्त त्याच बरोबरीने सामाजिक व राजकीय सिद्धांत इत्यादीचा उहापोहा केलेला दिसून येतो. नव्हे तर राज्यशास्त्र म्हणजे संबंध समाजाचे नीतिशास्त्र, मानवाच्या अखिल संबंधात परिस्थितीत कर्तव्याचे दर्शन घडवून आणणारे शास्त्र इतपत त्याची व्याप्ती आणि विस्तार असल्याचे स्पष्ट होते.

काल्यणकारी राज्य :-

भारतातील बौद्ध काळ म्हणजे तथागत गौतम बुद्ध आणि त्याच्या विचाराने प्रभावित झालेला काळ होय. तथागत गौतम बुद्ध एक महान व्यक्ती होते ते ईश्वर नव्हते. बुध्दाच्या काळात व्यक्तीला व तिच्या व्यक्तीमत्वाला विशेष महत्व होते. त्याचाच बोध बुध्दाच्या अत-दिप-भव या संदेशातून स्पष्ट होते. त्यासाठी त्यांनी स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुभाव या चतुसूत्रीवर आधारित समाजाची उभारणी करायची होती, त्यातूनच गणराज्य व्यवस्था निर्मितीची प्रक्रिया सुरू होते हे त्याच्या लक्षात आले म्हणूनच त्यांनी सारनाथ येथील आपल्या पहिल्या प्रवचनात"अशा विचाराचा प्रचार करा जे प्ररंभी कल्याणकारी आहे, त्याचा मध्य कल्याणकारी आहे आणि शेवटही कल्याणकारी आहे" असा संदेश देतात. कल्याणकारी राज्य व्यवस्था निर्माण करून 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' या मंत्राची अंमलबजावणी करावी असे प्रत्येक व्यक्तीच्या कल्याणाची जबाबदारी राजकीय व्यवस्थेने स्वीकारली पाहिजे असा त्याचा आग्रह दिसतो. नव्हे तर 'बहुजन सुखाय बहुजन हिताय' या मंत्राचा उपयोग करून कल्याणकारी राज्यव्यवस्था

निर्माणकरावी असा त्यांचा आग्रह होता. हे जणू काही कल्याणकारी राजकीय व्यवस्था निर्मितीची प्रक्रियाच त्यांनी स्पष्ट केली आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

राज्याचा उदय :-

राज्यशास्त्रातील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे राज्यसंस्था ही होय. त्या संस्थेचा उदय कसा झाला यासंबंधीचा अतिशय कर्कशुद्ध सिद्धांत बौद्ध काळात मांडला गेला. इतिहासाच्या एका युगात लोक इतक्या पूर्णत्वास पोहचले होते की, त्यांना शारीरिक अस्तित्वही जवळजवळ नव्हते. अशा दिव्य व्यक्तीतेजाने तळपळत शांतता व प्रकाश अनुभवत हा आनंद व शांतता युगान-युगे टिकून होती, परंतु अखेरीस या शुद्ध पावित्र्याचा लोप झाला. स्त्री-पुरुष, रंगभेद, वर्णभेद प्रकट झाले त्यात दिव्य जीवनाचा -हास होऊन शारीरिक पातळीवर पतन झाले. आता सर्वांना आसरा व अन्नाची गरज निर्माण झाली.आपापसात करार करून त्यांनी कुटुंब, संपत्ती या संस्था निर्माण केल्या. धनसंचायाला प्राधान्य दिले गेले, त्याचबरोबर द्वेष, मत्सर, आधीभाव निर्माण झाले. तुझे-माझे ठरविले जाऊ लागले, कालांतराने चोऱ्या होऊ लागल्या व इतरही प्रकारचे समाज जीवनाविरोधी वर्तन घडू लागले तेव्हा लोकांनी समाजात शांततानिर्माण करण्यासाठी,सुव्यवस्थाराखण्यासाठीव न्यायरीत्या अपराध्यास शिक्षाकरण्यासाठी प्रमुख निवडण्याचे ठरविले. त्याला महासामंत असे नाव दिले तो म्हणजे राजा होय. या राजाने व्यवसाय करणाऱ्या लोकांना त्यांना आवश्यकतेनुसार अन्नधान्य, भांडवल व वेतन देऊन राज्याचे उत्पन्न वाढविले व सर्वत्र शांतता सुव्यवस्था निर्माण केली. लोकांनीही त्या बदल्यात आपल्या पिकाचा एक हिस्सा देण्याचे कबूल केले. राज्याच्या अशा प्रकारच्या कार्यामुळेराजा लोकांचा पुढारी व मार्गदर्शक झाला. अशा पद्धतीने राज्यसंस्था निर्माण झाली, असे स्पष्ट नमुद केले आहे.

'राजपद' जनसंमतीचा आधार :-

बौद्धकालीन काव्य सौदरानंद मध्ये काही राजपुरुषांनी एका नगराची स्थापना केली. त्यातून त्याचे व्यवहार सुरळीत चालवायचे असतील तर राजाची नेमणूक झाली पाहिजे असे त्याचा लक्षात आले. राजाखेरीज पृथ्वी म्हणजे चंद्राखेरीज नभोमंडल हे लक्षात आल्यावर त्यांनी आपल्यापैकी एकासप्रभुतेचा अधिकार दिला. (आज ज्याला आपण सार्वभौमत्व म्हणतो) असा राजा वयाने आदरणीय, विनीत व विविध विद्यास व कलात निष्णात होता.एकत्र आलेल्या राजपुरुषांनीआपल्यापैकी एकाची राजा म्हणून निवड केली. तो सर्वाकडून निवडला असल्यामुळे महासंमत, तो सर्व क्षेत्राचा मालक झाला त्यामुळे क्षत्रिय, धार्मिक कार्याने तो सर्वांना संतोष देत असल्यामुळे राजन अशा नावाने संबोधले जात होते.या विश्लेषणावरून राजाचे मूळ एहीक घटनात होते आणि'राजपद' समाजाच्या संमतीवर विसंबून असे, नव्हे तर राजदंड हा सद्गुनाच्या समर्थनासाठी धारण करण्यात आला होता असे स्पष्ट होते.

राजाचे गुण :-

राज्याच्या भरभराटीसाठी राजा गुणवान असावा असे म्हटले आहे. सर्वप्रथम राजाने प्रजेचे सुख हेच आपले सुख व तिचे दुःख हेच आपले दुःख असे समजावे. राजाचे जीवन धार्मिक व न्यायी असावे त्याने तितिक्षा साध्य करावी, स्वभाव मनमिळावू असावा तो सत्यप्रिय, सदाचारी,नितीमान असावा. त्याने भ्रष्ट, क्रूर व मधवी असू नये त्यांनी कुणास पीडा देऊ नये सदाचार व सत्यप्रियता हे गुण राजासाठी महत्त्वपूर्ण असतात. राजाने त्याचा त्याग केल्यास तोच नव्हे तर सारे जग विनाश पावेल असे वर्णन आढळून येते त्यामुळे राजाला उत्साही, दोरणी, भारधस्तव शक्तीमान अशी विशेषणे बौद्ध काळात वाचायला मिळतात. यावरुन राज्यकर्ते कसे असावे याची कल्पना येते.

राजाची कर्तव्य :-

समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुत्व या चतुसूत्री महत्त्वाचे म्हणून ओळखली जाते. या चतुसूत्रीच्या आधाराने समाज निर्मिती व्हावी यासाठी राज्याच्या कर्तव्याचा उल्लेख आढळतो ती दहा कर्तव्य पुढील प्रमाणे.

१) राजाने प्रजेस परचक्रीपासून व अंतर्गत दंगे, धोपे, दडपशाही यापासून वाचवावे.(त्यांच्या रक्षणासाठी राजाने कायद्याचा तसेच तलवारीचा प्रयोग करावा. राजाची तलवार अलंकाराप्रमाणे असायची इतर राजे त्यांच्या तैनात असल्यामुळे तिचा उपयोग करण्याचा क्वचितच प्रसंग येत असे.)

२) पूर्वापार चालत आलेल्या प्रथा व परंपरा चालू ठेवाव्यात.

३) इतिहासाचा आधार असलेले कायदे सहसा नष्ट करु नये मात्र काहीच आधार नसलेले कायदे रद्द करावेत.

४) सत्याची व न्यायाची बाजू घ्यावी.

५)वडीलधा-यास मान द्यावा त्याचे ऐकणे हे आपले पहिले कर्तव्य समजावे.

६) स्त्रियांना सक्तीने ठेवून घेऊ नये, पळवून नेऊ नये याकडे लक्ष द्यावे.

७) सदर वर्तनाचे नियम पाळण्याचे आदेश द्यावे.

८) सज्जनास पारितोषिके द्यावे आणि अपराध्यास शिक्षा द्यावे.

९) धार्मिक ग्रंथाबद्दल दयाबुद्धी दाखवावी,निपक्षपातीपणे न्याय द्यावा.

१०) लोक सत्ताकांच्यापूर्ण मंडळाच्या वारंवार बैठकी घ्याव्यात,बैठकीच्या निर्णयात सुसंवाद असावा वज्जीचे हित ज्यात आहे असेच निर्णय द्यावेत.

राजाकडूनवरीलकर्तव्य जोवर पाळले जातील तोपर्यंत राज्य संस्थेत धोका नाही याशिवाय रुग्णालये, धर्मशाळा,दानमंदिरे, जलसिंचन, रस्त्याच्या दोन्ही बाजुंनी सावली देणारी झाडे, पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था इत्यादी गोष्टी राजाने राज्यसंस्थेमार्फत पुरवाव्यात अशा गोष्टीकडे लक्ष देण्यात आले आहे.

राजकीय व्यवस्था :-

राजाला राज्यकारभार करण्यासाठी आणि त्याची अमलबजावणी करण्यासाठी राजाची एक संघटना होती. या राजापैकी प्रत्येकाला एक स्वताचे राज्य होते. व त्या राज्यात त्याची सत्ता सर्वोच्च होती. प्रत्येक राजास एक उपराजा व सेनाव्यवस्था होती. या लोक समितीची, लोकसंघटनेची दोन सदने होती ती म्हणजे या संघटनेची वरिष्ठ व कनिष्ठ सदने होती. त्यांचे परराष्ट्र धोरणावर नियंत्रण असे मध्यवर्ती समितीत आवश्यक त्यावेळी राजकीय बाबीवर चर्चा होत असे एरवी तिच्यात धार्मिक व सामाजिक प्रश्न चर्चिले जात समितीचा कारभार उरकण्यासाठी एक विशिष्ट कार्यपद्धती होती परंतु निर्णय मुद्द्यावर मतदान होत असे आणि किमान गणपुर्तीची तिची संख्या ही ठरलेली होती, मध्यवर्ती समितीच्या अध्ययाच्या हिमतीस एक कार्यकारी मंडळ होते तिच्या धर्म दरम्यान खात्याची पद्धतशीर विभागणी झालेली असायची समितीचा आकार मोठा असल्यास तिची छोट्या समितीत विभागणी होत असे आणि मोठ्या समितीच्या अध्यक्षावर निर्णयाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी होती.

न्याय व्यवस्था :-

बौद्ध काळात न्यायदानाची योग्य व्यवस्था असल्याचे लक्षात येते. न्याय निपक्षपातीपणे दिला जावा याकडे अधिक लक्ष पुरविण्यात येत असे त्यासाठी खटल्याची योग्य ती चौकशी करून निर्णय द्यावा कायदा मोडणाऱ्यास हवे तसे वागू नये बेवारस संपत्ती राजाकडे जमा करावी अर्थात न्यायाधीशा राजाचा मित्र व सल्लागार असतो ,त्यांच्यावरच ती जबाबदारी राजाने सोपवावी असे म्हटले आहे.

प्रशासकीय व्यवस्था :-

अशोकाच्या शिरालेखात प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी देशाचे दौरे करावे,प्रजेला धर्मविषयक प्रशिक्षण द्यावे, कायदे पाळले जातात की नाही ते पाहावे, न्यायदान कशाप्रकारे चालू आहे त्याचे निरीक्षण करावे, राजा आपल्या प्रजेस पित्यासारखा असतो तो प्रजेवर स्वतः प्रमाणे प्रेम करतो प्रजाही त्यांना पित्याप्रमाणे लेखते याची जाणीव करून देण्याची जबाबदारी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांवर सोपविण्यात येत आहे असे नव्हे तर ते अधिकाऱ्याचे नियोजित कार्य समजण्यात येईल अशी मदत करण्यासाठी मंत्री व सेनापती यांचा उल्लेख सापडतो.

वर्ण व्यवस्थेला विरोध:-

अश्वघोषाच्या वज्रसूत्री ग्रंथात अखिल मानव प्राणी सुख-दुख, प्रेम, आंतर दृष्टी वर्तन, मृत्य भय व जीवित या सर्व बाबतीत सारख्याच असतात त्यामुळे वर्णव्यवस्था अनैसर्गिक ठरते असे स्पष्ट केले आहे. कोणतीही व्यक्ती जन्माने श्रेष्ठ नसतो तथा ती कनिष्ठ ही नसतो. गुण आणि कर्माने तो श्रेष्ठ बनतो. म्हणून त्याची वर्णव्यवस्थेला विरोध आणि गण व्यवस्थेचे समर्थन केले आहे.

समारोप :-

थोडक्यात बौद्ध काळात व्यक्तीला आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला विशेष महत्त्व होते, हे बुद्धाच्या अत दीप भव या संदेशातून स्पष्ट होते. ज्ञान आणि विज्ञानावर आधारित असल्यामुळे त्याचा प्रभाव आजही दिसून येतो. या काळात नैसर्गिक साधनाचे विशेषीकरण करताना बुध्दिनिष्ठतेला अधिक स्थान आहे. राजकीय विचारातही मानव उपक्रमशीलता आणि त्याचे कृतुत्व यावर भर आहे. भूतकाळातील आदर्श राज्याची संकल्पना अधिक लोकप्रिय असली तरी, वास्तव सृष्टीत उतरून समोर दिसणाऱ्या घटनाचे बुद्धिग्राही विवेचन केलेले दिसून येते. बौद्ध काळातील राजकीय व्यवस्था,

तत्त्वज्ञान, तर्क, विज्ञानवादी असल्यामुळे अखिल मानव जातीला भारताने दिलेली देणगी ठरत आहे. आपल्या आजच्या भारतीय राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास केल्यास बरेच साम्य असल्याचे स्पष्ट होते. दुसऱ्या भाषेत आजची भारतीय राजकीय व्यवस्था म्हणजे बौद्ध काळातील राजकीय व्यवस्थेचे विकसित प्रारूपच होयअसे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

संदर्भग्रंथ सूची

१) बुध्द तत्वज्ञान – संपादक – डॉ. पंजाब चव्हाण, प्रा.रामचंद्र भिसे, प्रा.हानमंत जवळगे

२) कौटिल्याचे अर्थशास्त्र (मराठी भाषांतर) – ह.अ.भावे

३) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्यक्ती आणि वांङःमय – संपादक पंकज कुमार

४) पंचायत राज संस्थाएँ अतित वर्तमान और भविष्य – डॉ. सुरेंद्र कटारीया

५) पंचायत राज व्यवस्था – डॉ. विजय करण सिंह

६) प्राचीन भारतीय राज्य विचार –डि.का.गर्दे

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396
ISSN : 2278-9308
February, 2023

शाश्वत कृषी काळाची गरज

प्रा. दिनकर आत्माराम चव्हाण
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती

प्रस्तावना :

संयुक्त राष्ट्र संघाने जाहीर केलेली शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे पाहता त्यात दारिद्र्य निर्मूलन, अन्नसुरक्षा, पोषक आहार, पर्यावरण, वातावरणातील बदल, राष्ट्रीय शाश्वत विकास आणि शाश्वत कृषी इत्यादी महत्त्वपूर्ण घटकावर अधिक भर देण्यात आले असून शाश्वत अन्नधान्य व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी कृषी उत्पादकता व उत्पादन वाढविणे आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने विचार केल्यास शेती हा विकासाच्या केंद्रस्थानी असलेला विषय आहे. भारतीय शेतीचे स्वरूप पाहता कोरडवाहू शेतीचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे भारतीय शेतीच्या प्रश्नाने उग्ररूप धारण केल्याचे दिसून येते. शेती हा भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात, एकूण रोजगारात, औद्योगिक विकासात आणि आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे महत्त्वाचे स्थान आहे.एकंदरीतच मानवी जीवनाचे अस्तित्व व त्याचा विकास हा कृषी क्षेत्रामुळेच झाल्याचे पहावयास मिळतो.

भारतात उदयास आलेली स्वयंपूर्ण खेड्यांची जीवनपद्धती ही शेतीवरच अवलंबून होती.त्यानंतरच्या काळात म्हणजेच १८ व्या शतकात इंग्लंड या देशात औद्योगिक क्रांती घडून आली.याचा दूरगामी परिणाम जागतिक अर्थकारणावर व जीवनशैलीवर झाला आणि त्यातूनच भारतात उद्योग धंदे व यांत्रिकीकरण निर्मानाला चालना मिळाली. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात वाढत्या अन्नधान्याचा तुटवडा पूर्ण करण्यासाठी,अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्णता निर्माण करणे, पारंपारिक शेतीचे आधुनिकीकरण करणे आणि शेतीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने आधुनिक शेती पद्धतीवर जास्त भर देण्यात आला. भारतात आधुनिक शेती पद्धती चा स्वीकार केल्याने सुरुवातीच्या काळात शेती क्षेत्रात सकारात्मक परिणाम घडून आला. मात्र अलीकडच्या काळाचा आढावा घेतल्यास आधुनिक शेती पद्धतीमुळे शेती क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे दिसते.जसे की रासायनिक खते, कीटकनाशके, तणनाशके,सुधारित व संकरित बियाण्यांचा अवाजवी वापर शेती कसण्यासाठी केल्याने जमिनीतील सुपीकतेचा ऱ्हास होत आहे, जैविक घटकांची संख्या कमी होत आहे, कीटकनाशकाचा अनियमित व अति वापरामुळे मानवी आरोग्यावर दुष्परिणाम वाढत आहे,संकरित वाणामुळे स्थानिक व दुर्मिळ जाती नष्ट होताना दिसत आहे आणि दिवसेंदिवस पर्यावरणाचा ऱ्हास होत असल्याचे दिसत आहे, त्यामुळे शेती क्षेत्रातील या वाढत्या समस्यावर नियंत्रण करण्यासाठी देशाला शेतीच्या शाश्वतीकरण्याची गरज निर्माण झाली आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

1. शाश्वत शेती संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील बदलत्या पीक पद्धतीचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील शेती समस्यांचा अभ्यास करणे.
4. शाश्वत शेतीच्या माध्यमातून कृषी विकास अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

हा संशोधन प्रबंध दुय्यम समकावर आधारलेला असून या शोधनिबंधासाठी विविध प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके,अग्रलेख, शासनाची विविध मासिके, साप्ताहिके,वर्तमानपत्रे, योजना मासिके, विविध तज्ञांचे शोधनिबंध,विकिपीडिया,इंटरनेट इत्यादी साहित्य ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला आहे.

शाश्वत शेतीची संकल्पना (Concept of sustainable agriculture) :

शाश्वत कृषी या शब्दाचा सर्वप्रथम प्रयोग ऑस्ट्रेलियन कृषी वैज्ञानिक Gordon Mcclymont यांनी १९७० च्या दशकात केला. गॉर्डन यांनी शाश्वत शेतीचे वर्णन करताना म्हटले की, शाश्वत शेती ही कृषी क्षेत्रातील अशी एक पद्धती आहे की ज्यामध्ये पर्यावरण शास्त्राच्या (Ecology) सिद्धांताचा प्रयोग करून मानवाच्या दीर्घकालीन लाभाला (Long term benefit) अधिक महत्त्व दिले जाते.

व्याख्या :

खाद्य व कृषी संघटनच्या मते,

"शाश्वत कृषी म्हणजे कृषी संसाधनाच्या सफल व्यवस्थापनाने पीक उत्पादनात निरंतर वृद्धी करून मानवाच्या आवश्यक गरजा पूर्तीसह पर्यावरण आणि प्राकृतिक संसाधनाला भविष्यात सुरक्षित ठेवणे होय "

डॉ. एम. एस. स्वामीनाथांच्या मते :

" विश्वातील वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा करण्यासाठी, पर्यावरणातील असमतोल, तापमानातील वृद्धी,नैसर्गिक आपत्ती सारख्या विभिन्न विषमतेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी,कृषी उत्पादकता स्तरात नियमित वाढ करण्याच्या उद्देशाने केली जाणारी शेती म्हणजेच शाश्वत शेती होय. "

भारतात संक्रमणाच्या काळात मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढ घडून आली.वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याचा पुरवठा कमी व मागणी जास्त असी विपरीत परिस्थिती निर्माण झाली, त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील अन्नधान्य, फळे व भाजीपाला यांचे कमी कालावधीत जास्त उत्पादन घेण्यासाठी पारंपारिक शेती ऐवजी रासायनिक पद्धतीने शेती कसण्यावर जास्त भर देण्यात आला. भारतात १९५०-६० च्या काळापर्यंत शेतीत पूर्णतः नैसर्गिक पद्धतीने म्हणजेच सेंद्रिय पद्धतीचा वापर करून उत्पादन घेतल्या जात असे. परंतु लोकसंख्या ज्या प्रमाणात वाढत होती त्या प्रमाणात अन्नधान्याचे उत्पादन होत नव्हते. त्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात देशाला दुसऱ्या देशावर अन्नधान्य बाबत निर्भर रहावे लागायचे. वाढत्या अन्नधान्याची समस्या कमी करण्यासाठी आणि अन्नधान्यात स्वयंपूर्णता निर्माण करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने १९६० च्या दशकापासून रासायनिक खते, कीटकनाशके व तननाशके, सुधारित व संकरित बियाण्यांच्या वापरावर अधिक भर द्यायला सुरुवात केली. संशोधन,शिक्षण आणि विस्ताराच्या माध्यमातून कृषी विद्यापीठ तसेच संशोधन केंद्रातील तंत्रज्ञान शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचवण्यासाठी सरकारकडून विशेष प्रयत्न करण्यात आले. केंद्र सरकारने केलेल्या या प्रयत्नाला समय दृष्टिकोनातून तीन चरणात विभाजित करण्यात आले.

1. सामान्य चरण (general phase)(१९४७ ते १९६१): या चरणात आधारित संरचना निर्माणा करिता नवीन सडक निर्माण, बहुउद्देशीय परियोजना, सिंचन सुविधा,कर्जाची उपलब्धता,सामुदायिक विकास कार्यक्रम अशा विविध योजना सुरू करण्यात आल्या.
2. गहन चरण (Intensive phase)१९६१ ते १९६५) : यामध्ये गहन कृषी जिल्हा कार्यक्रम अंतर्गत १९६१ मध्ये देशातील सात राज्यातील सात जिल्ह्यात कृषी उत्पादनात अधिक वाढ करण्याच्या दृष्टीने हे चरण सुरू करण्यात आले
3. विशेष्टीकृत चरण (Specielized phase)(१९६५ नंतर) : या चरणात १९६६ मध्ये खाद्य उत्पादनात वाढ करण्यासाठी High Yield Veriety Programme (HYVP) सुरु करण्यात आला.

केंद्र सरकारने या तिन्ही चरणात विविध कार्यक्रमांतर्गत शेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी संकरित बियाणे, नवीन उपकरणाचा वापर करणे, बहुपीक पद्धत,सिंचनाची सुविधा आणि कीटकनाशकाचा योग्य वापर करण्यावर अधिक भर दिल्याने भारतात १९६६-६७ या काळात पंजाब, हरियाणा,उत्तर प्रदेश व गुजरात या राज्यातील कृषी उत्पादनात लक्षणीय वाढ घडून आली. या विविध उपक्रमाच्या यशस्वी परिणामामुळेच खाद्य उत्पादनात विशेषता गहू आणि तांदूळ उत्पादनात आश्चर्यजनक वृद्धी घडून आली.भारतातील या उत्पादन वृद्धीत झालेला बदल पाहून

१९६८ मध्ये अमेरिकेचे वैज्ञानिक विल्यम गाड (William Gadd)यांनी याला 'हरितक्रांती'(Green Revolution) असे नाव दिले. १९६० नंतर केंद्र सरकारने शेतीची उत्पादकता व सुपीकता वाढविण्याच्या उद्देशाने रासायनिक शेती पद्धतीला अधिक महत्त्व दिल्याने शेती क्षेत्रात व्यापारी दृष्टिकोणाला विशेष प्राधान्य मिळाले.

शेती क्षेत्रात रासायनिक शेती पद्धतीत वाढ झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांनी रासायनिक खताचा वापर, कीटकनाशके व संकरित बियानाचा अधिक उपयोग, आधुनिक तंत्रज्ञान व तननाशकाचा अतिवापर केल्याने शेती क्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जसे कि ,जमिनीतील सुपीकता कमी झाली आहे,जैविक घटकांची संख्या कमी होणे,मृदा प्रदूषणात वाढ,स्थानिक जाती नष्ट होणे, पर्यावरणात असंतुलन निर्माण होणे, शेतकऱ्यांच्या शेती खर्चात होत जाणारी वाढ अशा अनेक समस्या वर्तमानात वाढल्याचे निदर्शनात आले आहे.

शाश्वत शेतीची आवश्यकता / गरज :

रासायनिक शेतीमध्ये रासायनिक खताचा भडीमार मोठ्या प्रमाणात केला जातो.उत्पन्न अधिक मिळावे यासाठी जमिनीची गरज न बघता रासायनिक खताचा व कीटकनाशकाचा अवाजवी वापर व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चात वाढ होत जाते आणि जमिनीची उत्पादन क्षमता कमी होत जाते. अशा अनेक समस्या आधुनिक शेती पद्धतीमुळे निर्माण झाले आहेत त्यामुळे या समस्येवर नियंत्रण करण्यासाठी खालील घटकांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

1. उत्पादन खर्चात बचत : अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांतीमुळे जागतिक स्तरावर सकारात्मक बदल घडून आले या सकारात्मक बदलाचा परिणाम म्हणून आपल्या देशाने विदेशी शेतीचे प्रारूप व तंत्रज्ञान जसेच्या तसे स्वीकारले.या जनुकीय संस्कारीत तंत्रज्ञानाचा भर हा (High External Input -High output -High Risk) या गृहीतावर आधारलेला आहे त्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली पहावयास मिळते. त्यामुळे आपल्या देशात शेती विकासासाठी व शेतकऱ्यांचा उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी शाश्वत शेती प्रणित (बाह्य साधनाचा किमान वापर -पर्याप्त उत्पादन- किमान धोका)low External -Input Optimum Output -Low Risk) हे प्रारूप स्वीकारन्याची गरज निर्माण झाली आहे. कारण शाश्वत शेतीचा स्वीकार केल्यास शेती तंत्रज्ञानावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण कमी होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चाची बचत होईल व शेतकऱ्यांचे आर्थिक हित साधला जाऊ शकेल.

2. मातीचे स्वास्थ संरक्षण : शाश्वत शेती पद्धतीमध्ये शेतीची जैविक व आर्थिक स्थिरता राखली जाते. शाश्वत शेतीमुळे शेतीला अनुकूल असलेल्या योग्य प्रजातीचे संरक्षण होते , जमिनीचे स्वास्थ टिकून राहते व मातीतील सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी पोषक वातावरण तयार केले जाते. मातीत अनेक प्रकारचे सूक्ष्मजीव आढळतात हे सूक्ष्मजीव कचरा, पालापाचोळा, विष्ठा या सर्व घटकांचे मातीत रूपांतर करीत असतात आणि त्यामुळे मातीचे स्वास्थ संरक्षण होते व वाढत जाणारे मृदा प्रदूषण शाश्वत शेतीमुळे कमी केल्या जाऊ शकते.

3. विषमुक्त अन्नाची शाश्वती : रासायनिक शेतीचा विचार केल्यास या पद्धतीमध्ये हानिकारक कीटकनाशके व रासायनिक खताचा अधिक वापर केला जातो. त्यामुळे मानवी आरोग्यावर त्याचे हानिकारक परिणाम होत आहे.मात्र शाश्वत शेतीमध्ये हानिकारक कीटकनाशके व रासायनिक खते टाळली जाते. पशुधनाच्या शेणखताचे काळजीपूर्वक योग्य व्यवस्थापन केले जाते. पिकावर पडणाऱ्या किडीच्या रोगांचा प्रतिबंध करण्यासाठी नैसर्गिक घटकांवर अधिक भर दिला जातो त्यामुळे शाश्वत शेती ही मानवी समुदायाला सार्वजनिक आरोग्याची सुरक्षा देऊन विषमुक्त अन्नाची शाश्वती देऊ शकते.

4. पर्यावरणाचा समतोल राखणे : कृषी कार्यादरम्यान कृषी ज्वलंनातून निघणारा धूर हा पर्यावरणाला प्रदूषित करतो. शाश्वत शेतीमध्ये कीटकनाशक औषधांचा कमी वापर केला जातो.शेतीतील पालापाचोळ्याचे नैसर्गिक

प्रक्रियेद्वारे कुजविल्या जाते. रासायनिक कीटकनाशक व खताएवजी सेंद्रिय खते, गांडूळ खते व शेणखतावर अधिक भर दिला जातो ज्यामुळे पर्यावरणाचे प्रदूषणापासून संरक्षण केल्या जाते त्या कारणाने पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी शाश्वत शेतीची आवश्यकता आहे.

5. उत्पादन क्षमतेत वाढ : शाश्वत शेती पद्धतीमध्ये शेणखत, गोबर गॅस पासून तयार केलेले कंपोस्ट खत, विविध पशुधनाची विस्टा,पालापाचोळा, उसाचे अवशेष व इतर पिकांच्या अवशेशाचा वापर करून जमिनीला पोषक वातावरण तयार केले जाते त्यामुळे जमिनीची उत्पादकता व उत्पादन वाढवले जाते.. अर्थातच पिकांच्या गुणवत्तेत सातत्य टिकून ठेवण्यासाठी शाश्वत शेती पद्धतीचा स्वीकार करणे आवश्यक झाले आहे.

6. अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी :- सध्याच्या वर्तमान परिस्थितीमध्ये आपल्या देशात ज्या प्रमाणात लोकसंख्या वाढत आहे त्या तुलनेत कृषी लागवडीखालील जमिनीचे प्रमाण हे कमी कमी होत चालले आहे.या परिस्थितीचा अभ्यास करूनच अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था कडून भविष्यात लोकसंख्या जास्त आणि अन्नधान्याचे उत्पादन कमी अशी उलट परिस्थिती निर्माण होण्याचे संकेत वर्तवण्यात आले आहे. त्यामुळे भविष्यातील वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नधान्याची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी शाश्वत शेती हे एक उत्तम उपाय ठरू शकते म्हणून शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

7. आंतरराष्ट्रीय बाजारात मागणी :- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बऱ्याच देशानी

रासायनिक पदार्थाचे प्रमाण जास्त असलेल्या पिकांवर प्रतिबंध लावले आहे. परंतु युरोप, अमेरिका, चीन इत्यादी विकसित देशाकडून शाश्वत शेतीने तयार केलेल्या पिकांना जागतिक स्तरावर मागणी वाढत आहे.कारण शाश्वत शेतीने तयार केलेल्या पिकांमध्ये हानिकारक रसायनाचे प्रमाण कमी असते आणि ते गुणवत्तापूर्ण व टिकाऊ असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शाश्वत शेतीच्या पिकांना चांगली मागणी निर्माण होत असल्याचे दिसत आहे.म्हणूनच शाश्वत शेतीच्या पिकांना भविष्यात एक चांगली आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध होण्याचे संकेत वर्तवण्यात आले आहे.

निष्कर्ष : भारतीय कृषी क्षेत्रातील वर्तमान परिस्थितीचे अवलोकन केल्यास भारतीय शेती क्षेत्र हे पर्यावरणीयदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या धोक्यात आले आहे. गेल्या काही वर्षात रासायनिक कीटकनाशकाचा सतत आणि बेसुमार वापरामुळे कीटकनाशकांचे अंश हे फळे, भाजीपाला व अन्नधान्यामध्ये दिसू लागले आहेत ज्याचा परिणाम हा मानवी आरोग्यावर झाल्याने कर्करोगाचे प्रमाण वाढत असल्याची बाब काही सर्वेक्षणानंतर पुढे आली आहे.अर्थातच रासायनिक पद्धतीचा अधिकतम वापर झाल्यामुळे जमिनीच्या गुणवत्तेत ऱ्हास , नैसर्गिक घटकांच्या संख्येत घट, मृदेतील प्रदूषणात वाढ , पर्यावरणात असंतुलन, शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चात वाढ अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. ह्या समस्यामुळे शेतीची नापिकी वाढली असून शेतकऱ्यांचे उत्पादन कमी व खर्च जास्त अशी दयनीय अवस्था झाल्याने शेतकरी वर्ग कर्जाच्या जाळीत अडकत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक दृष्टिकोनातून सक्षम करण्यासाठी शास्वत शेतीचा अवलंब करणे आवश्यक झाले आहे. कारण शाश्वत शेतीमध्ये कृषी व्यवसायातील पारंपारिक संसाधनाचा व पशुधनाचा पूर्ण क्षमतेने वापर केला जातो, शेतीतील निती मूल्यांचे संवर्धन केल्या जाते, पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धनाला वाव दिला जातो,मृदा स्वास्थचे संरक्षण केल्या जाते,मानवाचे शारीरिक व मानसिक आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून रासायनिक कीटकनाशकांचा वापर कमी करून पिकांचे उत्पादन केले जाते. असे अनेक फायदे शाश्वत शेतीच्या माध्यमातून प्राप्त होऊ शकते. त्यामुळे आपल्या देशाला शेतीविषयक धोरणात अमुलाग्र स्वरूपाचे बदल करण्यासाठी आणि शेती क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी शास्वत शेतीचा स्वीकार करून त्याला प्रोत्साहन देणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भसूची :

1. शाश्वत शेतीच्या दिशेने, सुरेश तलाशिलकर, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.

2. संकल्पना शाश्वत शेतीची, डॉ. दत्ता देशकर, जलसंवाद प्रकाशन.
3. समृद्धीसाठी,सेंद्रिय शेती दिलीप देशमुख, गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे.
4. भारतीय अर्थव्यवस्था दत्त यम सुंदरम एस चंद अँड कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड,नई दिल्ली.
5. कृषी शास्त्र आणि कृषी विकास, रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, चौथी आवृत्ती.
6. कुरुक्षेत्र योजना,सप्टेंबर 2015.
7. कुरुक्षेत्र योजना, मार्च 2016.
8. www.wikipidiya.org.in
9. www.Krishimaharashtra.gov. in

मानवतेच्या सुखाची तळमळ : एक हरिपाठ

प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव.

सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभागप्रमुख बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय,मोहपा.

त. कळमेश्वर.जि.नागपूर ४४१५०२

Email: drvbhalerao78@gmail.com Mobile: 9767657660

प्रस्तावना :—

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी लिहून सर्व समाजास उत्तम प्रकारे मार्गदर्शन केले. अमृतानुभव लिहून जाणत्या लोकांना आत्मानुभावाचा प्रत्यय आणून दिला ज्ञानेश्वर हे वारकरी पंथात माऊली म्हणून प्रसिध्द आहेत. त्यांच्या कीर्तनात 'रुप पाहता लोचनी'या अभंगापासून निरुपणास प्रारंभ होतो. ज्ञानेश्वरांचे 'हरिपाठांचे अभंग' वारकरी संप्रदायात सद्यप्रमाणे म्हटले जातात. वारकरी लोकांना या हरिपाठाच्या अभंगाचे फारच महत्त्व असल्याने हे त्यांच्या नित्यपठणात व चितंनात असतात. श्री. संत ज्ञानदेवांनी जगाच्या कल्याणासाठी सगुन भगवत्भक्तिचा मार्ग दाखविण्याकरिता हरिपाठाची रचना केलेली आहे. संसार किंवा प्रपंच हा असा आहे. संसारात अनेक प्रकारची दु:खे आहेत, क्लेष आहेत. या दु:ख किंवा क्लेषापासून मुक्त होण्यासाठी प्रत्येकच जीव धडपडत असतो. पण त्याला योग्य असा मार्ग सापडत नाही. त्यामुळे तो संसारात गटांगळया खातो. अशा या मुढ जनांच्या उध्दारासाठी संत ज्ञानेश्वरांनी, हरिपाठाच्या अभंगातून सरळ आणि सोपा मार्ग सांगितला आहे. भावसंसारातून तरुन जाण्यासाठी हा योग्य मार्ग होय. अशाच हरिजपाचे किंवा नामस्मरणाचे महात्म्य पुढे पाहू या.

नामाचा महिमा :—

प्रारंभीच संत ज्ञानेश्वर म्हणतात

''देवाचिया व्दारी उभा क्षणभरी! तेणे मुक्ती चारी साधियेल्या ''

हरि मुखे म्हणा हरि मुखे म्हणा! पुण्याची गणना कोण करी'' १

असे म्हणून देवाचा संबंध नामाशी जोडलेला आहे. नामाचा संबंध आला की, रुपाचा संबंध हा येतोच, अशा नामरुपयुक्त स्वरुपाला सगुन म्हटलेले आहे. देहधारी मनुष्याला अव्यक्ताची उपासना करण्यापेक्षा सगुनाची उपासना करणे सुलभ जाते. आणि म्हणूनच सर्वसामान्य भोळया भाविकांना सगुण भक्तिचा नाममहिमा श्री ज्ञानदेवांनी हरिपाठातून सांगितला आहे.

श्रीहरीची प्राप्ती कशाने होते? हदयस्थ असणाऱ्या हरीशी एकरुपता कशाने साधते. या प्रश्नाचे साधे, सोपे व सरळ उत्तर ज्ञानदेवाच्या हरिपाठात आलेले आहे.''हरि मुखे म्हणा हरि मुखे म्हणा पुण्याची गणना कोण करी''२ हेच एक भागवत धर्मीय तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. प्रत्येक अभंगानंतर हेच पालूपद म्हणण्याचा प्रघात असल्याने हरिपाठाचे सार हेच मानावे लागते. श्रीहरीच्या नामाचा पाठ नित्य करीत राहिल्याने श्रीहरीची प्राप्ती होते हा या अभंगाचा सारांश आहे. आत्मप्रचिती, तत्त्वज्ञान, बोध, श्रीहरीचे सगुन—निर्गुणरुप, अव्दैत—यांचा स्वच्छ उलगडा या अभंगातून आहे. यज्ञयोग, तीर्थयात्रा, जपतपादी कष्टसाधने, कर्मकांड यांच्यापेक्षा प्रपंचात राहूनही. नित्य हरि स्मरणात रंगणे याहून दुसरा मोक्ष साधूसंतांना वाटत नाही. नामस्मरणाने हरिचिंतनाने मृत्युलोकालाच वैकुंठाचे महत्त्व प्राप्त होते. सारे शरीरच ब्रम्हरुप होऊन जाते. 'याचि देही याचि डोळा' नामस्मरणाने मुक्तीचा सोहळा अनुभवास येतो. नाम व ते घेणारा भक्त यांच्यात अभेद असल्याचा प्रत्येय येतो. श्रीगुरुच्या मुखातून आलेल्या मार्गाने नामस्मरणात तल्लील व्हावे, श्रीहरीला प्रेमाने वश करावे, दया क्षमा—क्षमा शांती यांच्या आसऱ्याने संत्सगती धरावी, नामामृतापुढे इतर सारे सोडून द्यावे, असा मोठा स्वानुभावी ठेवा ज्ञानदेवाच्या हरिपाठात असल्याने वारकऱ्याच्या दृष्टीने फार महत्त्व आलेले आहे. 'साधूचे सांगाती तरणोपाय, सर्वाघटी पूर्ण एक हरि नांदे, प्रपंच निवाले साधूसंगे, भावबळे आकळे येऱ्हवी नाकळे! करतळी आवळे तैसा हरी, काळवेळ नाम उच्चारिता नाही, नामापरते तत्त्व नाही रे अन्यथा अशी अनेक विचारमौक्तिके हरिपाठाच्या अभंगात असल्याने त्यांचे अनुभूतिसौदंर्य नित्यं चिंतनाने दुणावत राहते.

श्री भागवत भगवत्नामाचा महिमा वर्णन करतांना श्री ज्ञानदेव एक दृष्टांत देतात. ज्या प्रमाणे गवतास अग्निचा स्पर्श झाला म्हणजे गवत अग्निरुप होते. त्या प्रमाणे नाम हे साधकास हरिरुप बनविते. हरीच्या नामाच्या उच्चाराने भूतबाधा होत नाही. ज्ञानदेव म्हणतात, जो नित्यनेमाने हरिपाठ करतो भगवत् नामस्मरणात गुंग असतो. त्याला कळीकाळही स्पर्श करीत नाही. श्री. भगवत्नाम हे सार आहे आणि प्रपंच असार आहे. या नाशिवंत प्रपंचाचा विसर पाडण्यासाठी एकमेव साधन म्हणजे परमेश्वराचे नामस्मरण होय. भगवान व्यासांनी परमेश्वर प्राप्तीकरिता नामस्मरण ही गुप्त खुणगाठ पांडवांना सागितली आणि पांडवांनी सुध्दा दृढ विश्वासाने वागून भगवान श्रीकृष्णाला आपल्या घरचा करुन ठेवले.

नामस्मरणाचा महिमा सर्वच धर्मग्रंथानी म्हणजेच चार वेद, सहा शस्त्रे, आठ पुराणे यांनी वर्णन केलेला आहे. प्रपंचातून मुक्त होण्यासाठी प्रत्येकाची धावपळ असते. परंतु त्यासाठी योग्य मार्गाची निवड करणे आवश्यक असते. म्हणूनच ज्ञानदेवांनी हरिपाठातून नामस्मरणाचा महिमा जनजीवनाच्या कल्यानासाठी वर्णन केलेला आहे. नामस्मरणाचा महिमा पुढे वर्णन करतांना ज्ञानदेव म्हणतात. भगवान शंकर या रामाला आपला आत्मा मानतात. त्या रामकृष्णाचे नाव प्रत्येकाने आपल्या मुखात आणि हृदयात त्यांच्याविषयी श्रध्दा असू द्यावी नामस्मरनाच्या साधनाने श्रोताचे बंधन बांघत नाही हे एक तत्त्व माणसाला साध्य होते. योग्यांना जी समाधी प्राप्त होते व तिचा ते आनंद घेतात त्याच प्रमाणे वैष्णवांना ती गोडी नामामृतातून मिळते.नामस्मरण हे अत्यंत सुलभ असे साधन आहे. पण ते यथार्थतेने जाणणारा असला पाहिजे.

श्री. ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात, नारायणाच्या नामस्मरणाने आत्मरुप मानधनाची प्राप्ती होते. नामस्मरणाने प्रपंचाची भाषाच बंद होते तसेच हरिनामाच्या परंपरेने साधकाचे कुळ शुध्द होण्यास मदत होते. भ्रमर ज्या प्रमाणे कमलकलिकेवर तुटून पडतात त्या प्रमाणे हरिभक्त हरीच्या नामस्मरणात दंग होऊन स्वत:चे आत्मकल्यान करुन घेतात. दुखा:ला कारणीभूत ठरणाऱ्या पापकर्माचा नाश करुन सुखाची प्राप्ती करुन देण्याकरिता नामस्मरणादी हरिजपाचा सोपा उपदेश जीवनाला हरिपाठातून केला आहे. ''नित्य सत्य मित हरिपाठी ज्यासी! कठिकाळ त्यासी नातळती''३

श्री. ज्ञानदेव हरिपाठात वर्णन करतात की, जो नित्यनेमाने अंत करणातून हरिणाचे स्मरण करतो त्यालाकळीकाळही वाकडया नजरेने पाहत नाही. तसेच आपल्या मुखाने रामकृष्ण नामाचा जप केल्यास पुण्याचे ढीगच्या ढीग जमा होऊन त्यांच्याच पुण्याईने कितीही पापे केली असली तरी ती नष्ट होऊन जातात. भगवान शिव देखील या नामजपाला पारखे नाहित तर ते सुध्दा हरी मंत्राचाच जप करतात. म्हणून जे कोणी वाणीने हरिपाठाचा उच्चार करीत असतील, त्यांना खात्रीने मोक्ष प्राप्ती होते अशी ग्वाही श्री.ज्ञानेश्वर माऊली हरिपाठातून व्यक्त करतात.

मनुष्याला जर मोक्ष हवा असेल तर त्याने सर्वप्रथम संतावर विश्वास ठेवावा व नंतर त्याच्या वचनावर संतांनी सांगितलेल्या मार्गाने जर आपण गेलो तर मोक्ष निश्चित समजावा नाम हे आवडीने व भक्तिभावाने घ्यायला हवे. अन्यथा वाचेने एक अणि मनाने दुसरेच असे सर्व घटाघटात राम भरला आहे. या विषयी विवेचन करतांना श्री. ज्ञानदेव म्हणतात.

''जप तप कर्म क्रिया नेम धर्म! सर्वाघटी राम भाव शुध्द''४ म्हणजे सर्वच वस्तुमानांत राम भरुन राहिला आहे. हा शुध्द भाव निर्माण करण्याकरिता जप, तप, कर्मे, क्रिया इ. चर्चा धार्मशास्त्रात करतात. या साधनाचा अवलंब केल्यास सर्वकाही श्रीहरीच आहे. असा भाव जागृत होतो.

संत्संगाचा महिमा:—

श्री. संत ज्ञानदेव म्हणतात, संतांच्या समागमामुळे ज्ञानाची प्राप्ती होते आणि या ज्ञानाने मनुष्य देहाभान विसरुन जातो. देहाभिमान विसरल्यामुळे देवाभिमान जागृत होतो. मनुष्याची जीवदशा पार मावळून जाते.हरिभक्त हा जेव्हा साधूच्या संगतीत येतो तेव्हा मोक्ष त्याच्या पायाशी उभा राहतो. हे भाग्य भगवत्भक्ताला संतांच्या कृपेनेच प्राप्त होत असते. संत कोणास म्हणावे या विषयी ज्ञानदेव सांगतात,''ज्यांना शब्दबोधाने आपण आत्मस्वरुप आहोत असे वाटते व ज्यांनी साधनेने त्याचा साक्षात अनुभव घेतला असे संत आणि त्यांनाच शरण गेल्याने ते जो आत्मतत्त्वाचा बोध करतात त्यामुळे साधकाचा देहाभिमान नष्ट होण्यास मदत होते''५ साधूंच्या ज्ञानाचा बोध झाल्याबरोबर आपले खरे स्वरुप आपल्याला कळून चुकते आणि विश्वाचे भान नाहिसे करुन परमात्माप्राप्ती फक्त साधुंच्या संगतीत घडून येऊ शकते.

संत समागमामुळे सगुन श्रीहरी हा आपला आत्माच होय असे कळून येते आणि मग त्याचेवरच आपले आत्मव्रत् प्रेम पडते. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या नावावर प्रेम पडते अशारीतीने नामधारक भगवन्नामय होऊन नामाच्या व्दारे या परमेश्वराच्या ठिकाणी अखंड समरस होऊन राहतो. वाचेने हरिनाम स्मरण करणे हेच जीवनाचे शुध्द प्रेम स्वरुप आहे. भगवंताचे नाम हेच खरे प्रेम आहे आणि हे अमृत मिळविण्याकरिता संतसमागमाची आवश्यकता आहे. असे ज्ञानदेव हरिपाठातून विशद करतात. पुढे ज्ञानदेव सांगतात, एका नामस्मरणाने प्रल्हाद पूर्ण भगवंत स्वरुप झाला.कारण त्याला नारदासारखे सद्गुरु भेटले होते. उद्वाचा उध्दार श्रीकृष्णाच्या उपदेशाने झाला म्हणून संताचा महिमा अगाध आहे.

भावबळाने श्री हरीची प्राप्ती :—

''भावबळे आकळे येन्हवी नाकळे!
करतळी आवळे!तैसा हरि!!''[६]

म्हणजेच माणसाच्या अंत: करणात जर भाव नसेल तर तीर्थयात्रा, व्रतवैकल्य कामाचे नाही. त्याला भगवंताची प्राप्ती होणार नाही. ज्याप्रमाणे हातावर ठेवलेला आवळा आपल्याला स्पष्ट दिसतो श्री. ज्ञानदेव म्हणतात, जमिनीवरील पडलेला पाऱ्याचा थेंब उचलण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी ते अशक्य आहे. त्याचप्रमाणे शुध्द भावाशिवाय केलेल्या साधनांनी भगवंतांची प्राप्ती होणे कठीण आहे.

ज्याला भगवंत आपलासा करुन घ्यायचा असेल त्याने श्री. ज्ञानदेवाच्या सांगण्यानुसारच वागावे लागेल. तीर्थयात्रामध्ये हा कर्तृभाव म्हणजे मी चे शेपूट सोडून द्यावे लागेल आणि सर्व काही त्या भगवंतापित्यर्थ आणि त्याच्या आज्ञामुळेच चाललेला आहे असा भाव जर परमार्थात बाळगला तरच त्याचा योग्य उपयोग होईल संसाररुपी सागर तरुन जाण्यासाठी श्री. ज्ञानदेव म्हणतात, कर्तुत्त्व नसेल तर भोकर्तृत्वही नाही आणि भोगर्तृत्त्वही नसेल तर पुनर्जन्मही नाही.

परमेश्वराची प्राप्ती हे कर्माचे फळ आहे असा अनेकांचा समज आहे. पण ते खोटा आहे. कारण कर्म हे नाशिवंत आहे. म्हणून त्याचे फळही नाशिवंत राहणार.परमेश्वर तर नित्य आहे. म्हणून त्याच्या प्राप्तीचेही साधनही नित्यच असले पाहिजे. भगवंताशिवाय दुसरी कोणतीही नित्य वस्तू नाही. भक्तीत अहंकाराला मुळीच थारा नाही. ज्या ठिकाणी अहंकार आला. तेथे भगवंत राहत नाहीत. नामस्मरणाच्या प्रयत्नामध्ये साधन व साध्य एकच आहेत. इतर साधनेत मात्र साधन वेगळे व साध्य वेगळे अशी परिस्थिती असते. एकदंरीत श्रीहरीला प्राप्त करुन घ्यायचे असेल तर तो भावाच्या बंधनामुळेच प्राप्त होऊ शकते.

सारांश :—

अशा प्रकारे 'हरिपाठाच्या अभंगातून श्री. ज्ञानदेवांनी नामाचे महत्व विविध दृष्टांतांच्या माध्यमाने व उदाहरणाने पटवून दिले आहेत. श्री. ज्ञानदेवाचे 'हरिपाठ' अभंग माहित नाही असा म्हणणारा मानव महाराष्ट्रामध्ये एखादाच असेल, हरिपाठाची भाषा अत्यंत प्रासादिक आहे.सकळ जनांच्या उध्दारासाठी नामस्मरण सोपा व कोणत्याही, केव्हाही आचरता येणारा धर्म हरिपाठातून सांगितला आहे.

हरिपाठाची कीर्ती म्हणजेच हरिणामस्मरणाची कीर्ती संतांनी रचलेल्या हरिपाठाची कीर्ती जो कोणी आपल्या मुखाने गायील त्याचा देह हा परमपवित्र होईल आणि नामस्मरणाचे महात्म्य गातांना त्याला अनंत पुण्य प्राप्त होईल. त्यामुळे त्याचे अस्तित्त्व श्रीहरी स्वरुपच होईल. अर्थात हरिणाम स्मरण करणारा व हरिपाठाचे पाठ करणारा दोघेही अत्यंत निष्पाप होऊन भगवंताला अत्यंत प्रिय होतील असा भाव संत ज्ञानदेवांनी हरिपाठातून व्यक्त केला आहे. जेवढे अगाढ सामर्थ्य या हरिपाठामधील हरिनाम सामर्थ्यामध्ये आहे. तेवढेच सामर्थ्य आपल्याला इतर साधनामध्ये दिसणार नाही. याने सर्व कुळाचा उध्दार होईल व मोक्ष प्राप्त होईल हाच आशय हरिपाठातून ज्ञानदेवांनी व्यक्त केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:—

१. कुलकर्णी, डॉ.मदन कुलकर्णी,डॉ.आरती (संपादक) 'हरिपाठाचे अभंग'साहित्य प्रसार केंद्र,नागपूर,२००१,पृ.क्र.४०.
२. ततैव. पृ.क्र.३५.
३. ततैव.पृ.क्र.३२.

४. ततैव.पृ.क्र.३७.
५. ततैव. पृ.क्र.४२.
६. तत्रैव.पृ.क्र.७०.
७. गोडबोले,म.शं.(संपादक) 'अमृतानुभव' प्रसाद प्रकाशन, पुणे २००१.
८. डॉ.कोत्तापल्ले,डॉ.भोसले.(संपादक) 'ज्ञानेश्वरांचे निवडक शंभर अभंग'मेहता पब्लिकेशन हाऊस,पुणे २००३.
९. कुलकर्णी,श्री.मा.(संपादक)'ज्ञानेश्वरी—अध्याय बारावा' सूवर्ण प्रकाशन,पुणे २००४
१०.चांगदेव पासष्टी,(संपादक)स्वामी नित्यबोधानंदतीर्थ,म.स.सा.आणि संस्कृती मंडळ.
११.

Concept and Types Of Digital Resources, What Are The Benefits Of Consortia Approach In Collection Development ?

Dr. Sarla P. Nimbhorkar
Librarian G. S. Gawande College, Umarkhed
M. No. 8830073934

Abstract :-
Sharing resources is nothing more than sharing library resources by certain participating libraries between them on the basis of the principle of cooperation. This is applicable when sharing documents, labor, services, space and equipment. This document mainly highlights what are you sharing resources? Why share resources? Forms, means and methods: definition, Objectives, needs, areas of cooperation and exchange of resources, components, requirements. Concept, advantages, criticism, barrier, steps to promote the exchange of resources through the network. Library Consortium and its types and functions. Advantages and disadvantages.

Keywords:-Digital resources.

Introduction :-

The library and information services of the 21st century is changing rapidly. With the rapid development of electronic publishing, libraries not only acquire reading materials such as print books and magazines, but also organize access to various learning resources in electronic form. Web resources and the use of the web as a tool are changing the way users live and learn. During the initial phase, the World Wide Web was mainly used for push applications to provide information and resources for users, the development of Web 2.0 and the spread of open source and the concept of sharing centered on user-generated content and shared applications. This led to the rapid development and diffusion of electronic resources.

Digital resources are occupying an important part of world literature. They refer to information sources in electronic form. The different types of resources are electronic books, electronic magazines, databases and CD ROMs, etc.

Digital Resource :-

A digital resource is defined as a resource that requires access to the computer or any electronic product that provides a collection of data, be it text referring to full-text databases, electronic journals, image collections, other multimedia and media-based products, numerical, graphic or temporal values, such as a commercially available title that was published for the purpose of commercialization. These can be delivered on CD ROM, on tape, over the Internet, etc. In recent years, a number of related techniques and standards have been developed that allow you to create and distribute documents digitally. So, to cope with the current situation, librarians are moving to new ones means of communication, that is, digital assets for their development of compilation of documents from users who are better satisfied. Digital assets in magnetic and optical media have a major impact on the collections of university libraries. These are most useful due to the inherent capabilities of manipulation and investigation, provided that access to information is cheaper to acquire information resources, savings in terms of conservation and maintenance, etc. and sometimes the electronic format is the only alternative.

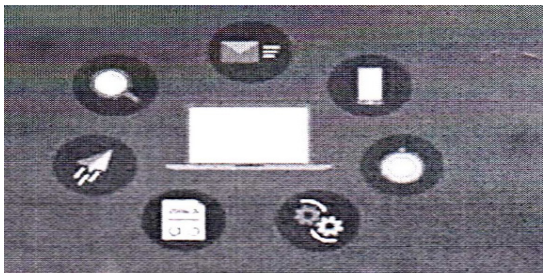

Fig. 1:

Need for Digital Resources :-

Digital assets allow the librarian to better serve the usercommunity.
The few relevant points are mentioned below:
1. User can access digital assets from any remote location on their desktop.
2. Users can use the same resources at the same time anywhere.

Fig. 2:

Searches Effective searches can be performed to retrieve particular information
1. Easily copied, archived, and broadcast
2. The presentation of information through digital resources can be carried out within a

Reasonable time quickly and easily
1. Access to information is immediate.
2. Easy to edit, manipulate and merge.

Advantages of Digital Assets :-

Digital assets offer numerous benefits not only to booksellers, but also to users, authors, editors, publishers and archivists. The advantages
are:
1. Low production cost compared to printed documents.
2. The cost of publication and distribution is less than in the printed versions.
3. Allow interactive functionality.
4. Data can be easily manipulated at regular intervals and can always be saved updated in electronic media.
5. Multiple access and local networks become easy.

Disadvantages of Digital Resources :-

The following are some of the disadvantages of digital assets.
1. They require high costs for technological infrastructure.
2. Lack of compatibility between different editors.
3. Hardware and software compatibility problem.
4. The initial cost is very high. As a result, many publishers are forced to calculate

The expected benefits before adopting the publication product (economic barriers).

Types of Digital Assets :-

Digital assets basically divided into two main types are:
I. Online digital sources, which may include:
Electronic magazines
Electronic books
Online database
II Other electronic resources may include:
CD ROM
Offline database

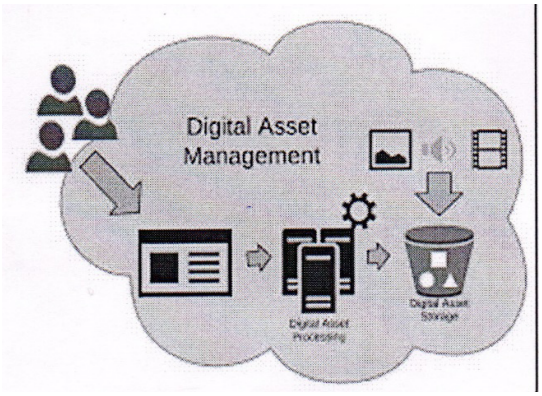

Fig. 3.

Electronic magazine :-

A journal available in electronic format; a physical and printed version can also be available. (Barred Librarians Glossary and Reference Book, 10th ed.) The simple electronic representation of a newspaper. In most cases, they replicate exactly the printed version of the newspaper, which occasionally includes additional information (such as interactive graphics or external links), but in some cases there are no parallel print sources like the newspaper "was bora digital". Any newspaper available on the Internet can be called ee-joumal. "It may or may not have a printed equivalent.

E-Book :-

"Electronic Book" or E-Book, a term coined by Van Dam of Brown University during the 1960, is very popular today. The electronic book is nothing more than an electronic book. However, the electronic book differs from a printed book in that it requires some kind of electronic device to read. Thousands of free e-books can be downloaded from the Internet. According to Harrod Librarians Glossary AneBook is "A generic term for electronic products and Multimedia publication, available directly from the Web or in physical format at Optical disk.

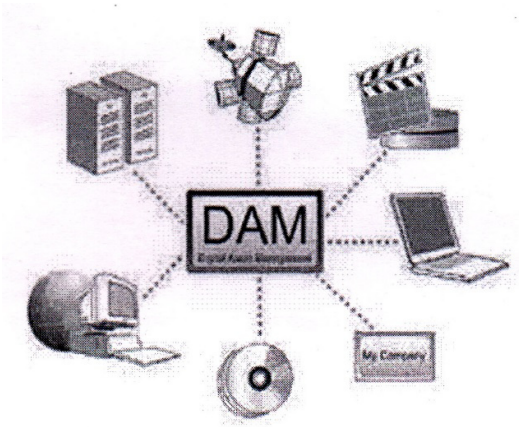

Fig. 4:

Online Database :-

Online databases are of various types; Complete indexing and abstraction databases Text databases, reference databases and statistical databases. Indexing and abstract databases provide bibliographic information about the journal included summary of articles, for example. SCOPUS, LISA, LIST, etc. Full text database containing a organized collection of information on a particular multidisciplinary topic or theme 6 6 areas, e.g. ScienceDirect. There are many dictionaries, almanacs and encyclopedias, that are available on the Internet in electronic format, are called references databases Statistical databases contain useful numerical data for the mass. community, p. IndiaStat.

CD ROM

A CD-ROM is a preprinted optical compact disc that contains data. The name is Acronym for "read-only compact disc memory". Computers can read CD-ROM, but it is not possible to write to non-writable or erasable CD-ROMs.

Approach of consortia in the development of collections :-

The library consortium is an association of a group of libraries to reach each other common goal. A consortium could be described as a group of organizations that come together to achieve a combined goal that usefully requires cooperation and sharing resources. And they must have a clear mutual objective to guarantee them success. The objective should be to provide "more than the sum of the individual parts". A Library The consortium formation can be local, regional, state, national and inter-institutional.level.

Need for a Library Consortium :-

The consortium is necessary for libraries due to,

1. Explosion of information
2. Diversity of user needs
3. Financial crisis
4. Impossibility of self-sufficiency

Advantages of consortia :-

1. Consortium-based subscription to electronic resources provides access to broader resources, amount of electronic resources at substantially lower costs.
2. Optimal use of funds.
3. Facilities to create digital libraries.
4. Useful to provide better library services like CAS and SDI.
5. Participation in the costs of technical support and training, and
6. Better license, use and filing conditions were offered to the consortium, access and conservation of subscribed electronic resources, which have been possible for each individual institution.

Disadvantages of Consortia :-

Consortia require high initial investments in licensees and information. Communication technology.

1. Copyright problems.
2. Unreliable telecommunications connections and insufficient bandwidth.
3. Lack of archive and availability of backup files.

Consortium Models :-

The types of consortia identified are generally based on various models developed in India in a variety of ways depending on the affiliation of the holdings and the sources of financing. The various consortium models are shown below

Open Consortia :-

This type of consortium is very flexible and it is Ac desire of the consortium members to join and leave at any time. ShodhSindhu is an example for open consortia.

Closed Group Consortia :-

It is within a defined group. This type of consortium arises either by affiliation and collaboration between them as CSIR, DAE,IIM Consortium, USER Consortium. And the formation and operation of the guidelines of the consortium and its administration are fair simple and easy.

Centrally Funded Model :-

In this model, the consortium will depend exclusively on the main body. National knowledge The CSIR Resource Consortium (NKRC) is an example of this model.

Shared Budget Model :-

In this model, participating libraries take the initiative and form the consortium.
IIMConsortium,USER Consortium and FORSA are examples of this model.

Publisher Initiatives :-

The Emerald full-text library published by Emerald Publishing Group (formerly MCB University Press) is a recent example. Here, the consortium members will delve into discount price for participating libraries.

Benefits of Consortia :-

1. Field of application for electronic files.
2. Availability and monitoring of usage statistics.
3. Get big discounts through joint price negotiations, therefore reduce unit costs of information.
4. Effective document delivery systems.
5. Greater possibility of developing a union catalog among participating libraries.

Conclusion :-

Digital resources are useful for libraries and for all users of society. They are starving to get a variety of information around the world. Developments in Information and communication technology services are available at present made wonderful changes in library operations. Its advantages are for technocrats, The use of electronic products improves the user's knowledge.

Source of Funding

None.

Conflict of Interest

None.

References :-

1	Adhokbabu,T.,'Planningofconsortia for-journals', XXI National Seminar of IASLIC Kolakota 13*Julv 2020.
2	JanakiramanS, Thoughts on Library Consortium', Proceedings of the Round Table on Sharing ofE-joumals through Consortia in Indian Libraries, Bangalore. 14th July 2020.
3	Goudar,IRN.andPoomimaNarayana.'Emerging pricing models 4. forE-JoumalsConsortia and Indian initiatives'. Proceedings of the International Conference on Digital Libraries (ICDL 2004). New Delhi. 24-12111 July 2020. 333-341.
4	SreekumarMG, "Library capacity building though E-Journal Consortia'.7th MANLIBNET'. Digital Libraries in Knowledge Management: Indian Institute of Management Kozhikode, July 5-7,2020".

अमरावती जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येची घनता - भौगोलिक अध्ययन (१९९१ ते २०११)

कु. प्रिती माटे

संशोधक विद्यार्थी (भूगोल)

संशोधन केंद्र – भूगोल विभाग, भारतीय महाविद्यालय, अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती)

डॉ. अंबरीश काळीकर

भूगोल विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक भारतीय महाविद्यालय, अमरावती

(संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती)

सारांश

भारतात नागरी भागात ग्रामीण प्रदेशापेक्षा अधिक लोकसंख्या घनता अधिक आहे. ग्रामीण प्रदेशातील लोकसंख्या वितरण हे नागरी प्रदेशापेक्षा अधिक असली तरी प्रती चौरस किलोमीटरला घनता मात्र नागरी प्रदेशात अधिक आहे. कारण ग्रामीण प्रदेशाचे क्षेत्र अधिक आहे तर नागरी प्रदेशाचे क्षेत्र कमी आहे. प्रत्येक नागरी भागात त्या क्षेत्राच्या तुलनेत लोकसंख्या वितरण अधिक असल्याने ही घनता अधिक आहे.

काही प्रदेशात नागरी लोकसंख्येची घनता अधिक असल्यास त्या प्रदेशात त्याचे सकारत्मक परिणाम आढळतात. तर काही भागात त्याचे नकारात्मक परिणाम आढळतात. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्येच्या घनतेचे १९९१ ते २०११ याकाळातील घनतेचे तालुकानिहाय अध्ययन केलेले आहे.

बीजसंज्ञा

नागरी लोकसंख्या, घनता, प्रती चौ.किमी., स्त्री, पुरुष

प्रस्तावना

लोकसंख्या वितरणाचा आकृतीबंध निट माहित असल्याशिवाय लोकसंख्या घनतेचा बोध व्यवस्थितपणे होऊ शकत नाही. लोकसंख्येचा सर्वकष अभ्यास हा कुठल्याही प्रदेशाच्या नियोजनाचा एक मूलभूत भाग बनला आहे. लोकसंख्या घनता ही प्राकृतिक व मानवी घटकांच्या संयुक्त आंतरसंबंधावर अवलंबून असते. लोकसंख्येची घनता ही लोकसंख्येच्या क्षेत्रीय वितरणाच्या अभ्यासासाठी आवश्यक परिणाम आहे. (भेंडारकर व डॉ. चतुर्वेदी, २०१७).

प्रस्तुत संशोधन निबंधात अमरावती जिल्ह्यातील नागरी प्रदेशातील एकूण तसेच पुरुष व स्त्री लोकसंख्येच्या घनतेचे १९९१ ते २०११ याकाळातील घनतेचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधन निबंधाचे मुख्य उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत,

१) अमरावती जिल्ह्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येच्या घनतेचे तालुकानिहाय अध्ययन करणे
२) अमरावती जिल्ह्यातील पुरुष व स्त्री लोकसंख्या घनतेचे तालुकानिहाय अध्ययन करणे
३) अमरावती जिल्ह्यातील नागरी लोकसंख्या घनतेचे १९९१ ते २०११ याकाळातील तुलना करणे

माहिती स्त्रोत व अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे प्रामुख्याने द्वितीयक स्त्रोतावर प्राप्त झालेल्या आकडेवारीवर आधारित आहे. संबंधित माहिती ही अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका १९९१, २००, व २०११ यातून संकलित केलेली आहे.

नागरी लोकसंख्येची घनता काढण्याकरिता पुढील सूत्राचा उपयोग केलेला आहे.

UD = UP ÷ UA

UD – नागरी लोकसंख्येची घनता (प्रती चौ.किमी.)

UP – नागरी लोकसंख्या

UA – नागरी क्षेत्रफळ (चौ.किमी.)

सूत्राद्वारे प्राप्त आकडेवारी ही सारणीमध्ये दर्शविलेली असून घनतेचे वितरण जिल्ह्याच्या नकाशामध्ये दर्शविलेले आहे.

अभ्यास प्रदेश

अमरावती जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रदेशात स्थित असून जिल्ह्याचे स्थान जवळपास भारताच्या मध्य भागात आहे. महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम विदर्भातील विभागीय मुख्यालय म्हणून हा जिल्हा परिचित आहे. तसेच संत गाडगे बाबा यांच्या पावन स्मृतीने हा जिल्हा प्रसिध्द आहे. या जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार हा २०° ३२' उत्तर तर २१° ४६' उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७६° ३७' पूर्व ते ७८° २७' पूर्व रेखांशाच्या दरम्यान आहे.

जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ हे १२२१० चौ.किमी. असून जिल्ह्यात एकूण १४ तालुके आहेत. तसेच वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख हि २८८८४४५ एवढी असून नागरी लोकसंख्या प्रमाण हे ३५.९१% तर ग्रामीण लोकसंख्या प्रमाण हे ६४.०९% आहे.

नागरी लोकसंख्येची घनता (१९९१)

अमरावती जिल्ह्यात १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण नागरी लोकसंख्येची घनता ही दर चौ.किमी. ला ३६८७ असून अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात (१२६२८) ही घनता इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक आढळते. याचे कारण या तालुक्याच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत लोकसंख्येचे वितरण अधिक आहे. अंजनगाव सुर्जी नंतर दर्यापूर व चांदुर बाजार या तालुक्यात इतर नागरी लोकसंख्येच्या तालुक्यांच्या तुलनेत नागरी लोकसंख्येची प्रति चौ.किमी. ला घनता ही अधिक आढळते. या ०२ तालुक्यात ही घनता प्रति चौ.किमी. ला ७४६२ व ७३६५ इतकी असल्याचे दिसते. तर अचलपूर, मोर्शी व चांदुर रेल्वे तालुक्यात ही घनता प्रति चौ.किमी. ला ५००० ते ६१०० च्या दरम्यान आढळते.

नागरी लोकसंख्येची प्रति चौ.किमी. ला सर्वात कमी घनता ही चिखलदरा तालुक्यात (७९०) आढळते. याचे कारण या तालुक्यात डोंगराळ क्षेत्र अधिक व नागरी क्षेत्र हे क्षेत्रफळाच्या तुलनेत कमी आहे. मात्र वरुड व अमरावती तालुक्यांमध्ये ही घनता प्रति चौ.किमी. ला अनुक्रमे १४६० व ३४६४ च्या दरम्यान असल्याचे दिसते.

जिल्ह्यात १९९१ च्या जनगणनेनुसार नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला १९१७ असून नागरी स्त्रियांची लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला १७७० इतकी आहे. १९९१ मध्ये अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ६५४० व स्त्रियांची घनता ही ६०८८ असून ती इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक आढळते. तर चिखलदरा तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ४३८ व स्त्रियांची घनता ही ३५२ असून ती इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वात कमी आढळते.

अमरावती जिल्ह्यात १९९१ मध्ये धारणी, तिवसा, भातकुली आणि नांदगाव खंडेश्वर हे ०४ तालुके पूर्णत ग्रामीण लोकसंख्येचे असल्याने या तालुक्यात नागरी लोकसंख्या वास्तव्य करीत नाही.

सारणी क्र .१
अमरावती जिल्हा – नागरी लोकसंख्येची घनता (१९९१)
(घनता प्रती चौ.किमी.)

तालुके	एकूण	पुरुष	स्त्रिया
धारणी	-	-	-
चिखलदरा	७९०	४३८	३५२
अंजनगाव सुर्जी	१२६२८	६५४०	६०८८
अचलपूर	५८३२	३००६	२८२६
चांदुर बाजार	७३६५	३७७०	३५९५
मोर्शी	५०१२	२५९२	२४२०
वरुड	१४६०	७५६	७०४
तिवसा	-	-	-
अमरावती	३४६४	१८०८	१६५६
भातकुली	-	-	-
दर्यापूर	७४६२	३८४७	३६१५
नांदगाव खंडेश्वर	-	-	-

चांदुर रेल्वे	६०५८	३१२९	२९२९
धामणगाव रेल्वे	-	-	-
एकूण	**३६८७**	**१९१७**	**१७७०**

स्त्रोत – अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका – १९९१

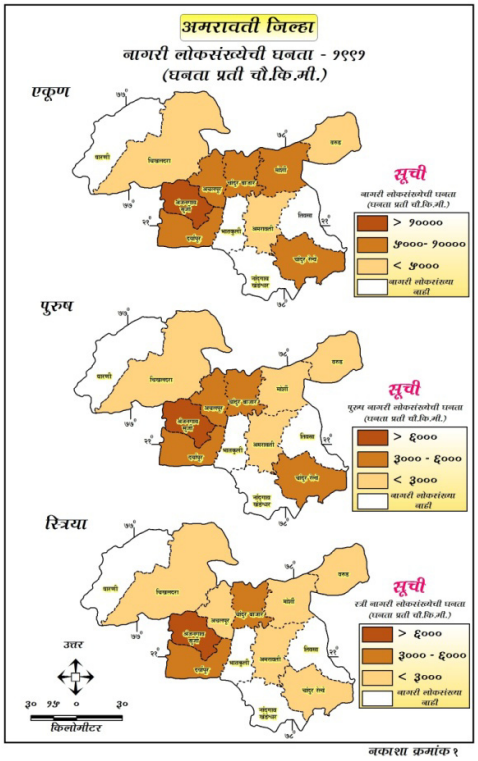

नागरी लोकसंख्येची घनता (२००१)

जिल्ह्यात २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण नागरी लोकसंख्येची घनता ही दर चौ.किमी. ला ४६२५ असून या काळातही नागरी लोकसंख्येची घनता ही अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात (१५५०६) सर्वाधिक आढळते. अंजनगाव सुर्जी नंतर चांदुर बाजार (८८१८) व दर्यापूर (८३८९) मध्ये नागरी लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला अधिक आढळते. तसेच अचलपूर, मोर्शी, चांदुर रेल्वे व धामणगाव रेल्वे या तालुक्यात ही घनता ५८९० ते ७०९० च्या दरम्यान असल्याचे दिसते.

सारणी क्र .२

अमरावती जिल्हा – नागरी लोकसंख्येची घनता (२००१)

(घनता प्रती चौ.किमी.)

तालुके	**एकूण**	**पुरुष**	**स्त्रिया**
धारणी	-	-	-
चिखलदरा	१२०८	७१५	४९३
अंजनगाव सुर्जी	१५५०६	८०६५	७४४१
अचलपूर	६५०४	३३७५	३१२९
चांदुर बाजार	८८१८	४४९३	४३२५
मोर्शी	५८९६	३०२३	२८७३
वरुड	१९६५	१००८	९५७
तिवसा	-	-	-

अमरावती	४५१५	२३३५	२१८०
भातकुली	-	-	-
दर्यापूर	८३८९	४३३१	४०५८
नांदगाव खंडेश्वर	-	-	-
चांदुर रेल्वे	७०८८	३६५४	३४३४
धामणगाव रेल्वे	६६९६	३४१५	३२८१
एकूण	**४६२५**	**२३९२**	**२२३३**

स्त्रोत – अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका – २००१

वर्ष २००१ या कालावधीमध्ये देखिल चिखलदरा तालुक्यात (१२०८) नागरी लोकसंख्येची प्रति चौ.किमी. ला सर्वात कमी घनता ही आढळते. मात्र वरुड व अमरावती तालुक्यांमध्ये ही घनता प्रति चौ.किमी. ला अनुक्रमे १९६५ व ४५१५ च्या दरम्यान असल्याचे दिसते.

या काळात नागरी पुरुष लोकसंख्येची बनता ही प्रति चौ. कि.मी. ला २३९२ असून नागरी स्त्रियांची लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला २२३३ इतकी आहे. नागरी स्त्री व पुरुष या दोन्हींची लोकसंख्येची घनता ही २००१ मध्ये १९९१ च्या तुलनेत वाढली असून नागरी स्त्रियांच्या घनतेच्या बाहीचे प्रमाण हे अधिक आढळते.

जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही नागरी स्त्रियांच्या घनतेच्या तुलनेत कमी असून २००१ या ही काळात अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ८०६५ व शिवांची घनता ही ७४४१ असून ती इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक आढळते. तर चिखलदरा तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता हो ७१५ व नागरी खियांची घनता ही ४९३ असून ती इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वात कमी आढळते.

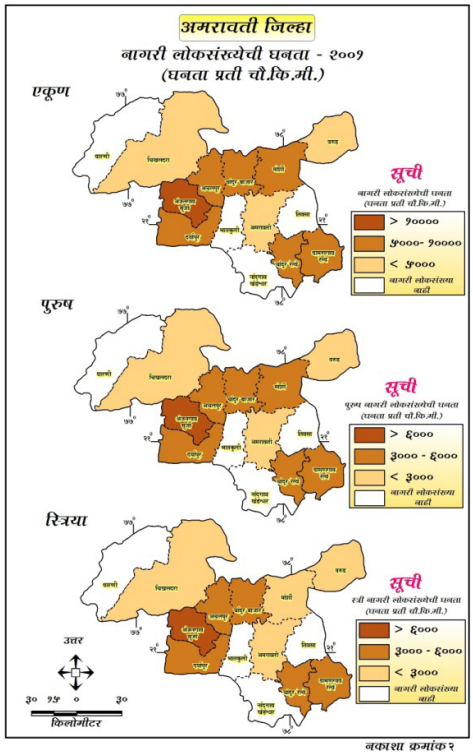

नकाशा क्रमांक २

वर्ष २००१ मध्ये चांदुर रेल्वे व तिवसा तालुक्यांची विभागणी होऊन धामणगाव रेल्वे तालुक्याची निर्मिती करण्यात आली त्यामुळे चांदुर रेल्वे तालुक्यातील नागरी लोकसंख्येची घनता कमी प्रमाणात वाढलेली दिसून येते. तसेच धारणी, तिवसा, भातकुली आणि नांदगाव खंडेश्वर हे ०४ तालुके पूर्णत ग्रामीण लोकसंख्येचे असल्याने या तालुक्यात नागरी लोकसंख्या वास्तव्य करीत नाही.

नागरी लोकसंख्येची घनता (२०११)

अमरावती जिल्ह्यात २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण नागरी लोकसंख्येची घनता ही दर चौ.किमी. ला ५२६५ असून या काळातही अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात नागरी लोकसंख्येची घनता ही (१५५०६) सर्वाधिक आढळते. अंजनगाव सुर्जी नंतर चांदुर बाजार (९३८०) व दर्यापूर (८८९३) मध्ये नागरी लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला अधिक आढळते. २०११ मध्येही चिखलदरा तालुक्यात नागरी लोकसंख्येची घनता ही सर्वात कमी (१३२३) आढळते. मात्र इतर तालुक्यांमध्ये ही घनता प्रति चौ.किमी. ला २१२८ ते ६८०७ च्या दरम्यान असल्याचे दिसते.

सारणी क्र .३
अमरावती जिल्हा – नागरी लोकसंख्येची घनता (२०११)
(घनता प्रती चौ.किमी.)

तालुके	एकूण	पुरुष	स्त्रिया
धारणी	६३०४	३२३०	३०७४
चिखलदरा	१३२३	७१५	६०८
अंजनगाव सुर्जी	१७०८५	८७९३	८२९२
अचलपूर	६८०७	३५२२	३२८५
चांदुर बाजार	९३८०	४७६५	४६१५
मोर्शी	६५५०	३३३९	३२११
वरुड	२१२८	१०८९	१०३९
तिवसा	-	-	-
अमरावती	५३१७	२७१२	२६०५
भातकुली	-	-	-
दर्यापूर	८८९३	४५३४	४३५९
नांदगाव खंडेश्वर	-	-	-
चांदुर रेल्वे	७९१०	३९९३	३९१७
धामणगाव रेल्वे	६५८१	३३१७	३२६४
एकूण	**५२६५**	**२६९१**	**२५७४**

स्त्रोत – अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका – २०११

जिल्ह्यात २०११ या काळात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला २६९१ असून नागरी स्त्रियांची लोकसंख्येची घनता ही प्रति चौ.किमी. ला २५७४ इतकी आहे. जिल्ह्यात नागरी स्त्री व पुरुष या दोन्हींची लोकसंख्येची घनता ही १९९१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढली असून नागरी स्त्रियांच्या घनतेच्या वाढीचे प्रमाण हे पुरुषांच्या लोकसंख्येच्या घनतेच्या तुलनेत अधिक आढळते.

जिल्ह्यातील सर्वच तालुक्यात २००१ प्रमाणेच २०११ मध्येही नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही नागरी स्त्रियांच्या घनतेच्या तुलनेत कमी असून या काळात अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ८७९३ व स्त्रियांची घनता ही ८८९२ असून ती इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक आढळते. तर चिखलदरा तालुक्यात नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ७१५ इतकी असून २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये त्यात कोणताही बदल झालेला आढळत नाही. तर या तालुक्यातील नागरी स्त्रियांची घनता ही २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये वाढलेली आढळते. या काळात चिखलदरा तालुक्यात नागरी स्त्रियांची लोकसंख्येची घनता ही ६१८ असून ती इतर तालुक्याच्या तुलनेत सर्वात कमी आढळते.

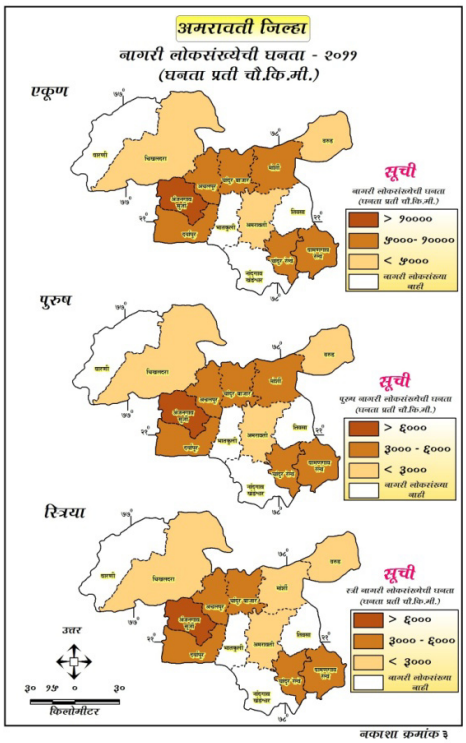

नकाशा क्रमांक ३

धारणी तालुक्यात २०११ च्या जनगणनेनुसार नागरी लोकसंख्या असून येथील एकूण नागरी लोकसंख्येची घनता ही दर चौ.किमी. ला ६३०४ इतकी असून नागरी पुरुष लोकसंख्येची घनता ही ३२३० तर स्त्री लोकसंख्येची घनता ही ३०७४ इतकी असल्याचे आढळते. तर २०११ मध्येही तिवसा, भातकुली आणि नांदगाव खंडेश्वर हे ०३ तालुके पूर्णत ग्रामीण लोकसंख्येचे असल्याने या तालुक्यात नागरी लोकसंख्या वास्तव्य करीत नसल्याने या ०३ तालुक्यातील नागरी लोकसंख्येची घनता काढण्यात आलेली नाही.

निष्कर्ष व उपाययोजना

अमरावती जिल्ह्यात १९९१ ते २०११ या काळात नागरी लोकसंख्येच्या घनतेत तसेच नागरी स्त्री-पुरुष लोकसंख्येच्या घनतेत प्रति चौ.किमी. ला वाढ झालेली आढळून येते. मात्र २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये चिखलदरा तालुक्यात पुरुष लोकसंख्येच्या घनतेत कोणतीही वाढ झालेली नाही. १९९१ ते २०११ या सर्वच कालखंडात अंजनगाव सुर्जी तालुक्यात लोकसंख्येची घनता ही सर्वाधिक असून अंजनगाव सुर्जी तालुक्यानंतर चांदुर बाजार व दर्यापूर तालुक्यात लोकसंख्येची घनता ही अधिक आढळते. तर चिखलदरा तालुक्यात इतर तालुक्यांच्या तुलनेत सवांत कमी असल्याचे दिसून येते.

अमरावती तालुक्यात नागरी लोकसंख्येचे वितरण अधिक आहे तर घनता मात्र कमी आहे कारण अमरावती शहराचे क्षेत्रफळ हे सर्वाधिक आहे. तर इतर तालुक्यातील नागरी भागाचे क्षेत्र कमी असून त्यातुलनेत नागरी लोकसंख्या अधिक आहे. सर्व नागरी भागात लोकसंख्येस अनुसरून उपलब्ध सुविधांचा विकास केल्यास तसेच रोजगार निर्मिती केल्यास एखाद्या प्रदेशातील वाढणारी अतिरिक्त घनता कमी होईल व त्या प्रदेशातील लोकसंख्याच ताण कमी होण्यास मदत मिळेल.

संदर्भ सूची

१ अमरावती जिल्हा जनगणना पुस्तिका (१९९१, २००१, २०११), जनगणना विभाग, महाराष्ट्र राज्य, भारत सरकार

२ ***भेंडारकर व डॉ चतुर्वेदी (२०१७), "महाराष्ट्र राज्याच्या गोंदिया जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे वितरण व घनता***' Universe (A Geography Research Journal), Late N. A. Deshmukh Art's & Commerce College, Chandur Bazar, Dist Amravati. ISSN No. 2349-6304, Vol.IV, No.04 July 2017. ***पृ.क्र.. ६०.***

३ ***खतीब के. ए. (२०११), "लोकसंख्या भूगोल", विद्या बुक्स पब्लीकेशन्स, औरंगाबाद, पृ. क्र. ७४ ते ९५.***

The Role of Libraries in MOOC's era

Dr. Sudhir B. Sangole

Librarian Dr. BabasahebAmbedkar Mahavidyalaya, Amravati. (MH)

Abstract

MOOCs give libraries new opportunities to help shape the conversation about changes in higher education and to guide faculty and students through these changes. To assume these libraries are centre for MOOC's Courses and role of librarians must understand the MOOCs landscape. Studying and adopting technologies to manage and monitor MOOC usage of library resources will be essential to help access and MOOC's Courses. Libraries also can encourage the faculty members to get involved in MOOCs for their respective areas and also acted as advisers. Libraries can provide help and expertise in certain aspects of production of the MOOCs such as selecting and providing open source materials which can be used in MOOCs, and also creating open educational resources. To fulfill this aim, a librarian should know about MOOC to use it as a tool to invite users to the library. This article discusses about the role of libraries and librarians in MOOC's era.

Keywords: *MOOC, Online courses, E-Learning, Libraries*

Introduction

The steady growth of libraries from the historical period to the present era has been phenomenal, making remarkable changes in every aspect of activities. "The libraries of the 21st century are no longer simply repositories of books; they have changed and expanded, been rethought and redesigned. Libraries now provide an increasing range of different services, using a multitude of media, and reach a more diverse audience than ever before" (Battles, 2003, P4). This radical shift is evidently the outcome of changing demand of information seekers and there by taking a great leap by collapsing the physical boundaries and giving way to virtual environment. Libraries are changing themselves to encompass with the changing trends by introducing new technology and services (Battles, 2003). As change is a continuous process, library system has much more to offer in the era of Information and Communication Technology (ICT) by expanding the wide horizons of digital offerings.

The first generation of MOOCs was developed by elite universities including Harvard and MIT, and they were believed to be comprehensive in nature with high-quality content and design. However, these MOOCs were criticized on a number of aspects including their design quality, learning methodology, the lack of mentoring and assessment, and dropout rates (Bates, 2014; Daniel, 2012)1. This is what brought about the second generation of MOOCs, which are based on more advanced technologies and oriented towards ensuring results from the learning process. The MOOC marketplace is rapidly evolving as it grows and, ultimately, some studies (Muñoz, Punie, Inamorato dos Santos, Mitic, &Morais, 2016; Jansen & Goes- Daniels, 2016) indicate that a distinct European MOOC model is emerging.

In India, the institutes with the organizational capabilities along with the governing authorities are trying to serve the grown educational need of the learners, by offering MOOCs in the country. May be the efforts are in the process to grow yet and serve at the rate of growth in demand. Top institutes (IITs, IIMs, IISC) and authorities (UGC, AICTE, MHRD) have always been involved in the initiative of serving quality education learners in India including traditional as well as the online education. Some of projects serving currently for providing online education are NPTEL, mooKIT offered by IIT Kanpur, and IITBX of IIT Bombay. The most recent initiative started by the government is "SWAYAM", started with a goal to serve at a very large scale and to cope with the increased needs of the learner's.

MOOCs: Concept

The term 'MOOC' was coined by Jabe Cormier of the University of Prince Edward Island. The concept of MOOCs first emerged in 2008, when Stephen Downes, researcher at the National Research Council of Canada and George Siemens, researcher at Canadian Open University Athabasca University took a chance to open the registration for their learning theory class to anyone with an Internet connection. This initiative was a success which built a theory of 'open learning'. "Downes-Siemens course has become a model for MOOCs and has advanced the recognition of online education as an

acceptable form of instruction" (Becker, 2013). MOOC is an emerging instructional delivery model in education that delivers high quality information, An easy and simple signup is just the matter to join MOOCs with a web based e -mail ID and learners need to have a computer with an Internet connection.

The word MOOC consist of four individual words i.e. massive, open, online, and courses, which are also consist all the characteristics of MOOCs.

- MASSIVE: Massive means can enroll unlimited number of participations, or many learners than in traditional face to face classroom course. It should be massive to reach every place over the globe without any boundary, age, need of academic background, etc.
- OPEN: Be open to provide a free access of resources to the learners and available for anyone around the world at no cost, if they have an Internet connection.
- ONLINE: The course and its content are designed with the feasibility to deliver by, or on the Internet, as the core medium of communication.
- COURSES: Courses have a learning oriented structure with resources and evaluation to credit the acquired learning. These courses are based on videos, articles, games, social learning, quizzes, assignments and other proprietary methods which can be conveniently accessed at any time, from anywhere (Gupta, Yadav, & Dixit, 2017).

MOOCs and Academic Libraries

The Indian higher education system, over a period, has expanded into a dynamic and vibrant mode of teaching and learning with the excellent support from academic libraries as a mentor to academic activities and continuing education. The academic libraries can play vital role in facilitating the MOOCs programmes in academic institutions. There are multiple potential roles for libraries in MOOCs including development, support, assembling, teaching and preservation. So, there is no limit to how a library can support a MOOCS; depending on your organization.

How libraries can support MOOC learning

The MOOCS are evolving platform and considered as next big thing in higher education and online learning**.** MOOCs do appear to be here to stay as part of the overall online learning Environment, just as libraries provide "free" and open access to learning resources, MOOCs provide free and open access to learning opportunities Libraries meet just-intimae learning needs and foster a strong sense of community; connectivity MOOCs in particular might inspire similar positive impacts and augment library learning services. (Signorelli and Hovious, 2014)

There are multiple roles for libraries in the MOOC development, support, assessment, and Preservation process.

The following roles for librarians:

- Clearing Copyrighted Content
- Supporting production- Library as Content Creator
- Supporting students
- Preserving MOOC content

What can a Librarian do?

1. As far as I can understand a librarian should take some practical steps which are asfollowsTo sign up for a MOOC. Experiencing MOOCs from the learner perspective will give librarians a better personal idea of what MOOCs are and where libraries may play a role.
2. Dive into the conversation. Talk with your peers, with educators, and with the community you serve. This conversation would be enhanced by more scholarly research into MOOCs, and more research into the role of libraries and librarians in MOOC development and delivery.
3. If your institution is already involved in MOOCs, or is considering getting involved, strive to be included in the development phase so expectations of future library support are realistic.
4. Librarians should be included in MOOC project teams, we must actually implement this suggested practice

Conclusion

Academic libraries have major role in imparting education in a country which need to be collaborated with new technology and ever-changing scenario. In the recent years, MOOCs platforms are gaining much popularity as many students and working professionals are now embracing the MOOCs platforms

for getting deeper knowledge and quality education. Despite the role of massive open online courses and the particular features which characterize them, MOOCs are gaining popularity in libraries due to the interesting opportunities that they present. As observed above, not only can libraries assist MOOC developers in many ways, they themselves can also create MOOCs The rise of online courses , such as the NPTEL and SWAYM in India expansion of online education through MOOCs, has permitted the introduction of new approaches which involve library services, resources and professionals in online classes; for example, by creating and integrating OER into online courses and MOOCs. Hence, libraries can play pivotal roles and they should not miss out on a chance to get involved in the future of MOOCs.

Reference:

1. Bates, T. (2014). MOOCs: getting to know you better. Distance Education, 35(2), 145-148
2. Muñoz, J.C., Punie, Y.,Inamoratodos Santos, A., Mitic, M., &Morais, R. (2016). How arehigher education institutionsdealing with openness? A surveyof practices, beliefs andstrategies in five Europeancountries. JRC Institute forProspectiveTechnologicalStudies, European Commission.
3. Jansen, D. &Konings, L. (2017) MOOC Strategies of European Institutions. Status report basedon a mapping survey conducted in November 2016 – February 2017. EADTU. Retrieved froms_of_European_Institutions.pdf
4. Battles, M. (2003). 21st Century libraries: Changing forms, changing features. Architects' Journal, p.5
5. Becker, B. W. (2013). Electronic Roundup: Connecting MOOCs and Library Services. Behavioral and social sciences librarian, 32, 135–138.
6. https://www.class-central.com/report/libraries-and-moocs/
7. file:///C:/Users/user1/Downloads/MOOCandrolesforlibraries.pdf
8. https://libraryconnect.elsevier.com/articles/librarys-role-implementing-moocs

शिवाजी महाराजांचे महसुली व कृषी धोरण

डॉ. वैशाली लक्ष्मीकांत देशमुख

शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना

अवघ्या महाराष्ट्राच्या हृदय स्थानी असणारे शिवाजी महाराज यांच्या विषयी अभ्यासणे म्हणजे जीवनाच्या सर्वांगीण आयामांचा अभ्यास करणे होय. समाजातील निरनिराळ्या घटकांना एकत्रित आणून त्यांना त्यांच्या कर्तव्याची जाणीव करून देणे, समाजात स्थैर्य प्रस्थापित करणे ,मोघलांच्या व इतर परकीयांपासून माय मराठीचे संरक्षण करणे अशा अनेक विविध ध्येयांनी प्रेरित असलेल्या शिवाजी महाराजांची नीती म्हणजे उत्कृष्ट मॅनेजमेंट गुरुच होय.

सतराव्या शतकाच्या आधीपासून सामाजिक आर्थिक व्यवहाराचा केंद्रबिंदू म्हणजे शेती होती. मोघलांच्या अधिराज्यात असणारा भारत आणि त्याच काळात दक्षिणेत मराठी सत्तेचा उदय अशी स्थिती होती. मराठ्यांच्या वीर प्रवृत्तीचा परिणाम म्हणजे 17व्या शतकात दक्षिण उत्तर भारतात मराठी राज्यकर्ते बनले .परंतु अठराव्या शतकाच्या शेवटी मात्र ब्रिटिशांचे आगमन मराठीशाहीला धोकादायक ठरले .सतराव्या शतकात मराठ्यांचा उदय होण्यात शिवाजी महाराजांचा पराक्रम, त्यांची राजकीय धोरणे, जनतेविषयीचा जिव्हाळा ,मराठी लोकांविषयीचे असणारे प्रेम ,मराठी मातीशी असणारे असणारा जिव्हाळा हेच कारणीभूत होते.परंतु ब्रिटिश आगमनानंतर मराठी माणसात पडलेली फुट मराठीशाहीच्या अंतास कारणीभूत ठरली. शिवाजी महाराजांनी चालविलेला राज्यकारभार लोककल्याणर्थ होता. तो योग्य रीतीने चालण्यासाठी धनसंपत्तीची गरज होती. शिवाजी महाराज राज्याच्या कोषागार बाबत नेहमीच सक्रिय राहिले परंतु कोषागार श्रीमंत असावे यासाठी त्यांनी जनतेवर अन्याय अत्याचार कधीच केला नाही. कास्तकार शिलेदार यांना मदतीस घेऊन कोषागार भरण्यासाठी व त्या कोषागारातील संपत्तीचा उपयोग जनहितासाठी केला .प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये शिवाजी महाराजांनी अनुसरलेले महसुली धोरण कृषिनिती व आजच्या काळातील त्याची उपयुक्तता याचा आढावा घेतला आहे.

शिवाजी महाराजांचे कृषी धोरण

शिवाजी महाराजांचे विचार हे प्रत्येक व्यक्तीला स्व कर्तव्याची जाणीव करून देतात. तसेच सामाजिक जीवनात स्थैर्य निर्माण करणे हे महत्त्वाचे ध्येय स्व कर्तुत्व साठी त्यांनी अंगीकारले होते. यासाठी परंपरागत समाज रचनेत अमुलाग्र बदल घडवून आणण्याऐवजी समाजाला अधिक कार्यकुशल करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. ग्रामीण समाज परंपरा प्रिय असतो त्यांना परंपरा जोपासून जीवन जगण्यासाठी प्रोत्साहन देणेमहाराजांनीठरविलेहोते. ग्रामीण समाजात शेती उपजीविकेचे मुख्य साधन असल्यामुळे जे वतनदार बलुतेदार यांच्या मालकीचे होते शेतीची प्रगती होण्याच्या दृष्टीने शिवाजी महाराजांनी अतिशय स्तुत्य धोरण आखले होते. शेती व्यवसाय वाढविण्याच्या दृष्टीने त्यांनी शेतकऱ्यांना गरजेनुसार मदत केली. शेतकऱ्यांना बिनव्याजी कर्ज ही तर शेतकऱ्यांसाठी लाख मोलाची मदत होती. कोणत्याही अपेक्षेशिवाय शेतकऱ्यांना मदत करण्याचे त्यांनी आदेशच दिले होते भूमीहीनांना पडित जमिनीचे वाटप करून त्यांना उत्पादन कार्यात सहभागी करून घेतले. बी बियाणे, खते ,सिंचन सुविधा, मशागतीसाठी लागणारी अवजारे, बैलजोडी यांचा पुरवठा केला .भांडवलाचा पुरवठा बिनव्याजी असे . त्या काळात शेतीचा शेतीचे उत्पन्न

वाढावे यासाठी महाराज वेगवेगळेधोरण आखत. मध्ययुगीन काळात शेती निसर्गावर अवलंबून होती. पावसाअभावी दुष्काळजन्य परिस्थिती निर्माण होई, दुष्काळाच्या झळा कमी प्रमाणात बसाव्यात यासाठी महाराजांनी विहीर, कालवे, बंधारे बांधण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात उत्तेजन दिले होते ,तसेच त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्चही केला होता. भूमिहीन शेतक-यांनीमिळालेलीजमीन परत दुस-या व्यक्तीला विकून पुन्हा भूमिहीन होऊन दरिद्री जीवन जगू नये यासाठी ती जमीन विकण्यावर निर्बंध घातले. शाश्वत विकासाचे, शाश्वत शेतीचे हे एक स्वरूप आहे असे लक्षात येते. शेती व्यवसायाबरोबरच ग्रामीण व्यवसायाला सुद्धा मोठ्या प्रमाणात त्यांनी सहकार्य केले होते. भारतात असणारी बारा बलुतेदारी पद्धती ही शिवाजी महाराजांनी मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहित केलेली होती. शेती विकासासाठी लागणारे अनेक व्यवसाय खेड्यात सुरू झाले बलुतेदारांच्या साह्याने शेती व्यवसाय वाढविण्यावर त्यांचा भर होता .ग्रामीण लोकांचे स्थलांतर कमी व्हावे यासाठी खेड्यातच रोजगार निर्मिती व्हावी हा मुख्य उद्देश यामागे असल्याचे लक्षात येते.

शिवाजी महाराजांचेमहसुली धोरण

राज्यकारभार सुरळीत चालण्यासाठी उत्पन्नाचा स्त्रोत चांगला असणे गरजेचे आहे .जमिनीवरील सारा किंवा शेतसारा हा उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्त्रोत त्या काळात होता. राज्यकारभार चालविणे, सरकारी अधिकारी, सैनिक यांचे द्रव्य रूपाने वेतन देणे, विकास विषयक नियोजन यशस्वी करण्यासाठी पैसा गुंतवणे, संरक्षणाच्या हेतूने युद्ध खर्च, सैन्यावरील खर्च ,युद्धाशी संबंधित सर्वच घटकांवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च असे विविध प्रकारचे खर्च त्या कालावधीमध्ये शिवाजी महाराजांना करावे लागत असत. हा सर्व खर्च भागविण्यासाठी शेतसारा हा उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्त्रोत होता. महाराजांनी राज्यकारभार हाती घेतला तेव्हा निजामशाहीतील वजीर मलिक अंबर याची जमीन मोजणी व शेतसारा निश्चित करण्याची पद्धती रूढ होती. या पद्धतीऐवजी शिवाजी महाराजांनी जमीन मोजणीसाठी व शेतसारा ठरविण्यासाठी वेगळ्या पद्धतीचा अवलंब केला आणि तीच पद्धती रूढ केली. मलिक अंबर पद्धतीत पिकाखालील जमीन मोजून एकूण उत्पादनाची निव्वळ किंमत ठरविली जाई. धान्याचा आकार संपूर्ण गावावर ठरवून शेत सारा एकूण पिकाच्या 2/5 किंवा एकूण निव्वळ उत्पन्नाच्या 1/3 एवढा ठरविला जाई. शिवाजी महाराजांनी जमीन मोजणीसाठी काठीचे माप ठरविले ज्याला शिवशाही काठी म्हणत. काठी सुद्धा विशिष्ट मापाची होती ,जमीन काठीने मोजून घेतली जात असे, जमिनीच्या प्रतीनुसार व बी बियाणे ,एक किंवा दुबार पेरणी, बागायतीचे प्रमाण या घटकांचा विचार करून शेतसारा ठरविला जाई. डोंगरी भागातील शेत जमिनीवर सारा नांगरणीच्या क्षेत्राच्या आधारे निश्चित होई. तीन वर्षाचे सरासरी उत्पन्न लक्षात घेऊन सारा निश्चित केला जाई. सुरुवातीला एकूण उत्पन्नाच्या 33% कर ठरविला होता नंतर मात्र छोटे छोटे कर दूर करून 40% कर निश्चित केला. दरवर्षी पिकाची पाहणी करूनच कर निर्धारित केला जाई.

धोरणातील ठळक बाबी

1. खेड्यातील प्रत्येक खेड्यातील जमीन व उत्पादन ढोबळ पद्धतीने मोजले जाईल
2. कराचा दर साधारणतः 40% होता
3. महसूल गोळा करण्यासाठी रयतवारी पद्धतीने निर्माण केली
4. जमीन महसूल पैसे किंवा इतर स्वरूपात भरण्यासाठी परवानगी दिली
5. महसूल भरण्यासाठी हप्त्याची सोय होती
6. उभ्या पिकांचा नाश करणा-या सैनिकांना कडकशासन केले जाई

7. पावसाळ्यात सैनिक स्वतःच्या शेतात राबत व दसऱ्यानंतर ते शिलेदार बनत त्यामुळे शेतीतून उत्पन्नही मिळे व पावसाळ्यात कमी सैन्य असल्याने कोषागार चा ताण कमी होई. लोकांच्या कार्यक्षमतेचा पुरेपूर वापर करून घेण्याचे कसब शिवरायांमध्ये होते आणि वरील सर्व शेतसारा ठरविण्याच्या बाबी लक्षात घेता शेतकऱ्यांवर कुठल्याही प्रकारचा अतिरिक्तताण पडू नये शेतकऱ्यांची कुठलीही आर्थिक पिळवणूक होऊ नये या दृष्टिकोनातून प्रत्येक घटक लक्षात घेऊन शेतसारा आकारणे शिवाजी महाराजांचीनिती होती आणि म्हणूनच शेतसारा आकारणी सरकारच्या उत्पन्नाचा महत्त्वाचा स्त्रोत असला तरी अर्थव्यवस्थेला गतिमान करण्यासाठी आणि वसुली अधिकाऱ्यांकडूनही शेतकऱ्यांना त्रास होऊ नये यासाठी पुरेपूर काळजी शिवाजी महाराजांकडून नेहमीच घेतली जात असे हे विशेषत्वाने नमूद करावे वाटते.

महसुलातील अन्य बाबी

जमीन महसुला व्यतिरिक्त इतर काही प्रकारच्या कराच्या माध्यमातून सरकारला उत्पन्न मिळत असे. यामध्ये बटाई मिरासपट्टी,देशमुखपट्टी ,इनामपट्टी, सरदेशमुखपट्टी हे परगना म्हणजे उत्पन्न कर होते .तसेच गोवळकोंडा आणि विजापूरच्या पाच शहांकडून खंड चौथाई सरदेशमुखी या माध्यमातून कर प्राप्त होत असे. प्रजेवर शेत साऱ्याशिवाय अन्य कर नव्हते परंतु निपुत्रिकांची संपत्ती शासनाकडे जमा होई. एखादा व्यक्ती दत्तक घेऊन वारसा चालू ठेवणार असेल तर दत्तकाची शेरनी घेतली जाई. सागर किनारी परकीय जहाज आल्यास कर वसूल केला जाई. परदेशातून आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंवर दोन ते तीन टक्के कर म्हणजे जकात लावला जाई. हे अप्रत्यक्ष कर होते. निर्यातीवर मात्र कोणताही कर नव्हता . कसब्यावरील हुंदरावर घेण्यात येणाऱ्या कराला मोहतर्फा म्हणत. तसेच माघपट्टी, तेलपट्टी ,तूपपट्टी, सराफपट्टी, वेठबिगारी,हेजिबापट्टी असे व्यवसाय कर होते. सावकारपट्टी हा सुद्धा कराचा एक प्रकार होता. कायदे मोडणारे आणि गंभीर गुन्हे करणाऱ्यांवर मोठ्या प्रमाणात दंड आकारला जाई. तसेच नाणे छापण्यासाठी देण्यात येणाऱ्या परवान्यावर कर आकारला जाई. अशा काही प्रकारच्या कराच्या माध्यमातून महसूल प्राप्त होत असे. या सर्वांमध्ये प्रजाहित जनहित प्राधान्याने पाळले जाई. पीक विमा पद्धतीचा वापर महाराजांनी त्या काळातच सुरू केला होता. आजच्या काळात शेतकऱ्यांवर जशा नैसर्गिक आपत्ती आणि काही कृत्रिम आपत्ती येतात त्या कालावधीत नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांना जर मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले तर त्यांच्या पिकाचा विमा काढला जाई. आणि त्या आधारे शेतकऱ्यांना मदत केली जाई. शेतीतून उत्पन्न मिळाले तरच सारा वसूल केला जाई. आणि सोबतच पुढील पेरणीसाठी आर्थिक मदतही केली जात असे. म्हणजेच नैसर्गिक आपत्तीमुळे आलेले संकट दूर करण्यासाठी तात्काळ मदत गरजेची असते हे धोरण महाराजांनी अंगीकारले होते. जसे आपण म्हणतो की शेतीसाठी शेतीच्या हंगामामध्ये एक दिवस जरी मदतीला उशीर झाला तर त्याचा विपरीत परिणाम त्या पूर्ण हंगामावर होतो. हे महाराजांनी त्याकाळी जाणलेले होते आणि म्हणूनच तात्काळ मदतदेण्याचे महाराजांनी स्वीकारले आणि तशा प्रकारची मदत केली जात असे. दप्तर दिरंगाई आणि लालफीतशाहीतनअडकताशेतकऱ्यांना मदत जर त्या काळाप्रमाणे दिली गेली तर शेतकऱ्यांचे निश्चितच जीवनमान उंचावेल आणि शेतकरी संकटातून लवकर बाहेर येईल हे महाराजांनी जाणलेवअंगिकारले . यामध्येच भूदान चळवळीची प्रेरणा सुद्धा अंतर्भूत असलेली दिसते.

शेतकऱ्यांना केली जाणारी साधनरूपी मदत ही खूप मोलाची असते. शिवरायांनी मध्यस्थांचे प्रमाण कमी केले होते हे दाखल्यांच्या आधारे लक्षात येते. शेतकऱ्यांवरअन्याय करणाऱ्यावर तात्काळ कडकशासन हे त्यांच्या धोरणातील मुख्य घटक होते आणि त्याची कडकअंमलबजावणी ही आपल्याला वेगवेगळ्या दाखल्यांमधूनलक्षातयेतेव आजच्या कालावधीमध्ये अतिशय गरजेची असलेली आपल्याला दिसते शेतकऱ्यांनी सुद्धा त्यांना मिळालेली मदत स्वतःच्याच उत्पन्न वाढीसाठी वापरावी हे यामध्ये अभिप्रेत होते.

समारोप

शिवाजी महाराज हे आदर्श राजा, न्याय प्रियदक्ष आणि दयाळू असे राज्य कर्ते होते ज्यांच्या कृषी व महसुली धोरणात प्रजेवर कोणताही अन्याय होणार नाही याची सतत काळजी घेतली जात असे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जर या विचारांचा आदर्श घेऊन धोरणे ठरविली असती तर कदाचित आजच्या शेतकरी आत्महत्या आणि इतर संकटांचे प्रमाण कमी झाले असते

संदर्भ

1. कुलकर्णी व रा खरे ग ह मराठ्यांचा इतिहास कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
2. मध्ययुगीन महाराष्ट्र डायमंड पब्लिकेशन पुणे
3. लोकराज्य टीम दोन फेब्रुवारी 2018
4. trekshitiz.com, Economic Policy of Shivaji Maharaj, Arthik Dhoran.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Impact Factor – (SJIF) –8.632 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

ISSUE No - (CDIII) 403

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**
© **All rights reserved with the authors & publisher**

Editorial Board

Chief Editor -

Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola**.**
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof.Virag Gawande

Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar, In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes — **Prof. Uttam R. Deulkar, Dr. Uday Manjre**	1
2	Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India — **Mr.Rajesh M. Thoke , Dr.Vikhe A.A.**	6
3	Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness — **Dr. Kamini M. Mamarde**	9
4	The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema — **Dr.K.Chitti kalavathi**	12
5	Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes — **Kumari sushma, Sharma Deepak**	18
6	Role of Human Resource Management on Indian Economy — **Yogeshwar Ramesh Jogi**	24
7	Situational factors related to anxiety and mood — **Prof. Dr. Sudhir Kahate**	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works — **Mr. Sachin S. Ramteke**	31
9	Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body — **Miss. Shubhangi P. Rawale, Dr. Sunil Labale**	35
10	An Analytical Study of Elections in India: Political Review — **Amol Bhikaram Dhotre, Dr.Arun M. Shelke**	38
11	Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur — **Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat**	42
12	Cultural Shifts in the Post-2021 Society — **Samruddhi Gole, Dr. Kalyan More**	46
13	Political journalism in india: journalism and politics The history and current state — **Ms. Deepika S. Golatkar**	52
14	सामाजिक समस्याओ को उकेरती हिंदी फिल्में — **डॉ. राजेश**	55
15	बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक — **सद्दाम हुसैन डॉ. मो. जमशैद आलम**	59
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार — **प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे**	66
17	गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य — **प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे**	72
18	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व — **महेन्द्र देवरावजी भलमे**	76
19	वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : एक वास्तव — **विजया विनायकराव वानखेडे**	79
20	राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य यातील प्राधान्यक्रमामध्ये असलेल्या ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण — **डॉ. अशोक जाधव**	84
21	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम — **डॉ. सुखलाल राठोड**	88

22	भारतीय बॅकिंग क्षेत्र — आव्हाने व संधी **डॉ. गजानन सोमकूंवर**	**92**
23	छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास **प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड**	**97**
24	भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान **प्रा. निलेश अरूण दूर्गे**	**101**
25	महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे **डॉ सुनिता कलाखे,**	**105**
26	शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन **प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर**	**110**
27	ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम **प्रा. डॉ. जयंत पोरे**	**114**
28	कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं **डॉ. एम.आर. दातीर**	**117**
29	ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्यात्सव : 'चैत्रबन' **प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने**	**122**
30	प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा **सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे**	**126**
31	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम **डॉ. राठोड सुखलाल शामराव**	**130**
32	कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ **प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे**	**134**
33	**ृषी उत्पन्न आि ा उर्जा स्त्रोत डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे,डॉ.राम प्र.ताटे**	**137**
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य **प्रा. मनोहर शामराव वागतकर**	**139**
35	महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण **प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण**	**145**
36	वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन **प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे**	**149**
37	मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर **प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण**	**152**
38	Effectiveness of Activity Based Learning Methodology of pedagogy subject **Dr. Ranjana V. Tijare**	**156**
39	The Bank Merger in India & their Benefits **Purvesh Pramod Fating**	**159**
40	भारतीय शेती उत्पादन वाढी करिता सेंद्रिय शेती काळाची गरज **सहा.प्रा.विकास का.देशमुख**	**163**
41	महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणाचा शैक्षणिक स्तर खालावण्याचा कारणांची मिमांसा **प्रा. डॉ. बाळकृष्ण पू अढाऊ**	**167**
42	Study of Zooplankton Diversity inSonala Dam, Sonala, Dist. Washim, (M.S.) **Dr. Ujwala P. Lande**	**170**
	Innovative Best Practices in Academic Libraries **Dr. Sudhir B. Sangole**	**173**
43	**Comparison Of Anxiety And Achievement Motivation Of Footballers Of Intercollegiate And University Team Prof. Chandrashekhar S. Ingole**	**176**

Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes

Prof. Uttam R. Deulkar
Lokmanya MahavidyalayWarora, Dist. ChandrapurProfessor,
Director of Physical Education and Sports,
Dr. Uday Manjre
Supervisor Degree College of Physical Education H.V.P.M Amravati

Abstract

The tribal groups are located in the course of the country. They are mainly living in hilly and mountainous areas. They are established upon the herbal environmental situations for the sustenance in their dwelling situations. The important goal of this studies paper is to collect an knowledge of tribal education. In tribal groups, the machine of training isn't always in a well-evolved kingdom. Though they have got diagnosed the importance of training and are migrating to city groups to pursue training. There is a want to formulate measures and applications which are essential to result in upgrades in tribal training. In tribal training, there may be a want to result in upgrades in teaching-studying strategies, infrastructure, facilities, services and the general environmental situations of the instructional institutions. Apart from acquisition of training, it's miles important for the tribal groups to generate cognizance in phrases of contemporary-day and revolutionary strategies to beautify their normal first-rate of lives. The important regions which have been taken under consideration on this studies paper are, Constitution and tribal training, demanding situations skilled through tribal college students in acquisition of training, and measures to beautify tribal training.

Keywords: Tribal group, education, training, teaching, strategies

Introduction

For selling powerful increase and improvement of the country, it's miles essential to position emphasis upon the impartment of primary literacy abilties amongst tribal college students. Traditionally tribal groups are known as adivasis. They represent approximately 9 percentage of the populace of India. Despite the differences of their network culture, history, norms, values and practices, and non-tribal relationships with the adivasi world, about 87 million Indians come beneathneath the adivasi populace. In India, tribal groups are located primarily withinside the states of Mizoram, Meghalaya, Nagaland, Arunachal Pradesh, Andhra Pradesh, Chattisgarh, Gujarat, Jharkhand, Madhya Pradesh, Maharashtra, Orissa, Rajasthan and West Bengal. The machine of training amongst tribal groups has gone through transformations. Major emphasis has been placed upon number one training via the components of measures, applications and techniques. Furthermore, schooling applications were initiated for instructors, as they may be ones, who render an powerful contribution in impartment of instructional abilties amongst individuals (Bagai, &Nundy, 2009). The tribal groups are located in hilly regions and rely on the environmental situations for the sustenance in their dwelling situations. In tribal groups the machine of training isn't always in a well-evolved kingdom. The college homes are in a dilapidated kingdom, the infrastructural facilities, civic services and teaching-studying substances aren't appropriately available, there are scarcity of instructors and the teaching-studying strategies and educational techniques also are now no longer placed into operation in the perfect manner. But tribal groups have additionally diagnosed the importance of training. They are migrating to different areas and towns to pursue training. Research has indicated that tribal groups are enforcing diverse measures to beautify their dwelling situations. They are obtaining better instructional qualifications, deciding on diverse fields, such as, training, medical, engineering, law, management, management and so on and are engaged in reputed employment possibilities as well. Hence, with tendencies taking place, tribal groups also are assuaging seclusion from the mainstream society and selling higher livelihoods possibilities for themselves.

Constitution and Tribal Education

In the post-unbiased India, projects have been undertaken to sell improvement of tribal groups. The Government of India formulated a coverage that aimed to sell health and up-gradation of the socio-monetary fame of tribal groups. The enhancement of the machine of tribal training has been one of the

predominant duties of the Government. The framers of the Constitution have supplied sure rights and blessings to the tribes. The measures and regulations formulated have geared toward assuaging the kingdom of backwardness and seclusion and allowing them to emerge as the a part of the mainstream society. Article forty five of the Constitution is greater precise concerning responsibility of the kingdom. The kingdom is directed to make provision of unfastened and obligatory training to the children, belonging to the age institution of six to 14 years (Akula, 2013). The Right to Education Act, which turned into carried out in 2009 said that each one children, belonging to the age institution of six to 14 years have the proper to unfastened and obligatory training.

Challenges Experienced by Tribal Students in Acquisition of Education

The major challenges that are experienced by tribal students in acquisition of education have been stated as follows:

Financial Problems – Finances are appeared to be of extreme importance withinside the direction of implementation of diverse obligations and sports. Within the direction of acquisition of training, economic issues are appeared as fundamental limitations. The tribal groups are appeared as poverty troubled and maximum exploited (Mukherjee, 2009). In acquisition of training, the people are required to fulfill range of expenses. These are associated with acquiring textbooks, desk bound items, uniforms, bags, transportation expenses and gaining knowledge of materials. The tribal people are commonly living withinside the situations of poverty and backwardness. Agriculture, searching and fishing are their number one occupations. Income generated in used to preserve their dwelling situations. Therefore, because of economic issues, the mother and father inspire their kids to get engaged in income-producing sports. In this manner, because of economic issues, the tribal college students enjoy demanding situations withinside the direction of acquisition of training. Management of Household

Responsibilities – In tribal groups, the kids are commonly concerned withinside the control of family responsibilities. They help their mother and father in diverse family chores. The ladies are the ones, who're contributing a considerable component withinside the control of family responsibilities. These include, fetching water, cleaning, washing, instruction of meals, rearing of cattle and searching after more youthful siblings. The different sports in which, kids are advocated to take part are, agricultural sports and series of woodland products. The tribal groups are established upon the environmental situations to a prime extent. They accumulate medicinal herbs from the forests to deal with their ailments and fitness issues. The different sports that they're engaged in include, searching, gathering, fishing and so forth. They inspire their kids to accumulate timber from the forests to mild their stoves for instruction of meals. Therefore, while kids are advocated to take part in control of family responsibilities, they're not able to wait schools.

Less Parental Support in Academic Learning – Within the direction of educational gaining knowledge of, college students want help and help from now no longer best people inside schools, such as, instructors and fellow college students, however additionally mother and father. In the of of entirety of homework assignments and in making ready college students for exams or exams, mother and father render a considerable contribution. It is the duty of the mother and father to make certain that their kids do now no longer enjoy any issues or demanding situations withinside the direction of attainment of educational dreams. In tribal groups, the help of mother and father is negligible. Research has indicated that they commonly understand the importance of training and aspire to get their kids enrolled in schools. But because of loss of literacy capabilities, they're not able to help their kids in educational gaining knowledge of. The tribal kids are not able to accumulate help from their mother and father withinside the implementation of educational assignments. This is appeared as one of the fundamental demanding situations withinside the direction of acquisition of training. Low

Levels of Motivation – It is critical for college students to own interest, enthusiasm and excessive ranges of motivation, mainly withinside the direction of attainment of educational dreams. Tribal college students commonly own low ranges of motivation (Rani, 2007). The number one reasons are, loss of green information of educational principles, gaining knowledge of disabilities, unavailability of gaining knowledge of materials, loss of infrastructure and different centers and absence of help from mother and father, mainly in educational gaining knowledge of. In different words, they lack the reassets which are critical in attaining educational dreams. When they're not able to recognize educational principles, it's far obvious that they're not able to generate properly effects in assignments or exams. As a end result of setbacks, they enjoy low ranges of motivation. Low ranges of motivation

are appeared because the fundamental impediments withinside the direction of success of educational dreams. As a consequence, the scholars both enjoy low educational overall performance or drop out from schools, earlier than their academic capabilities are honed.

Language and Culture Differences – Language and subculture are appeared as considerable limitations that tribal college students enjoy withinside the direction of acquisition of training (Rani, 2007). They have their very own cultures, traditions, norms, values and principles, upon which their livelihood possibilities are based. Furthermore, in addition they talk distinct languages. Research has indicated that because of variations in language, they enjoy issues in organising powerful communique phrases with instructors in addition to fellow college students. These variations additionally turn out to be fundamental impediments withinside the direction of information educational principles and success of dreams and objectives. It is plain that once college students will enjoy issues and demanding situations in speaking with different people, then virtually they might be not able to recognize the principles. On the opposite hand, because of variations in cultures, they're not able to evolve to different cultures, norms and principles. Therefore, those elements show to be fundamental limitations withinside the direction of acquisition of training.

Measures to Enhance Tribal Education

Scheduled tribes are geographically remoted and economically marginalized groups. In the post-independence period, efforts had been made to improve the repute of tribal groups. Despite the efforts made, the participation of the Scheduled tribes withinside the device of schooling is a whole lot decrease in comparison to Scheduled castes. Education is one of the critical necessities for selling wellness of the people and main to normal development of groups and united states of america as a whole. In India, there are wide variety of people and groups, who're nonetheless disadvantaged of tutorial qualifications. Due to this, they enjoy setbacks in enriching their normal excellent of lives. These are the tribal groups. It is vital to formulate measures to decorate the device of tribal schooling (Brahmanandam, & Babu, 2016).

In accordance to the National Policy on Education (NPE) 1986, the share of the enrolment of college students, belonging to Scheduled Tribe groups changed into observed to be a whole lot much less in comparison to their share of population. At all degrees of schooling the drop-out fee of college students changed into excessive (Chapter – I. Introductory, n.d.). The main elements that result in an growth withinside the drop-out of college students from colleges are, monetary problems, studying disabilities, loss of hobby in studies, loss of extra-curricular and innovative sports in faculty, scarcity of instructors, beside the point coaching-studying techniques, beside the point environmental situations inside colleges, loss of infrastructure and amenities, loss of coaching sources and the general device of schooling changed into poor withinside the system of right procedures, measures, rules and programs. The drop-out fee changed into excessive amongst ladies in comparison to boys. Therefore, with the purchase of records concerning growth withinside the drop-out fee amongst college students, there may be a want to result in trends withinside the normal device of schooling amongst tribal groups. The diverse regions that want to be considered to decorate the device of schooling amongst tribal groups are said as follows:

Making Provision of Financial Assistance – There has been an growth withinside the drop-out fee amongst tribal college students because of loss of monetary sources. The monetary sources are seemed to be of maximum importance in the purchase of schooling. In Government colleges, despite the fact that schooling is supplied freed from cost, however people are required to spend monetary sources on different items, such as, books, desk bound, uniforms, faculty bags, studying substances, transportation and so forth. Lack of monetary sources are seemed as main impediments in the route of acquisition of schooling. To take away this problem, it's miles vital for colleges to make provision of monetary help to the scholars. Making provision of monetary help isn't always viable to all college students, particularly while colleges own constrained monetary sources. Therefore, monetary help is supplied to the scholars on the premise in their overall performance. Meritorious overall performance of the scholars and fulfillment of desirable grades in exams are essential factors that permit the scholars to collect monetary help. Normally, college students are required to take exams, which decide how a whole lot monetary help might be obtained. It is normally made withinside the shape of scholarships. It has been researched that with the purchase of monetary help, college students are capable of meet all academic prices in the right way.

Utilising Appropriate Teaching-Learning Methods – The coaching-studying techniques want to be placed into operation efficaciously. When the academics are imposing them, they want to take into account, specially 3 elements. These are, instructional desires, grade degrees of college students and topics. They want to be placed into exercise in a well-prepared way that they must facilitate withinside the fulfillment of instructional desires. The main instructional desires are to sell powerful boom and improvement of college students, increase the general device of schooling and sell amiable environmental situations with all of the centers and amenities. The grade-degrees of college students depend to a chief extent. For instance, in pre-colleges, the academics might also additionally impart expertise amongst them via verbal rationalization and supply them exercise exercises. Whereas, in secondary and senior secondary colleges, they want to put in force superior coaching techniques, sell institution initiatives and behavior exams on ordinary basis. The topics are vital elements that decide the coaching-studying techniques. For instance, in case of English and Hindi lesson plans, instructors normally offer verbal rationalization and supply notes. Whereas, in mathematics, factors of the standards is supplied at the black-forums and college students take down notes. In colleges, in tribal groups, measures want to be initiated to result in enhancements in coaching-studying techniques.

Utilising Appropriate Teaching-Learning Materials – In colleges in tribal groups, coaching-studying substances aren't in a well-evolved state. The coaching-studying substances are known as the sources which are applied to impart expertise and knowledge amongst college students concerning the educational topics. The not unusualplace coaching-studying substances which are utilized in colleges are textbooks, blackboards, notebooks, desk bound items, charts, posters, models, diagrams, pictures, images, and different studying substances. In the prevailing existence, technology are seemed indispensable. The instructors and college students have fashioned this perspective that it's miles vital to utilize technology to decorate the device of schooling. The use of net has enabled the people to generate recognition and increase their knowledge in phrases of diverse factors, standards and fields. Schools in city groups are making use of those coaching-studying techniques on a complete scale. But in tribal groups, there are shortage of those substances. The ones which are used also are now no longer in a well-evolved state. The underdevelopment of coaching-studying substances are seemed as main obstacles in the route of acquisition of schooling. Therefore, it could be said that to result in trends withinside the device of schooling, it's miles critical to pay interest toward the implementation of coaching-studying substances.

Conclusion

Education is appeared as an critical device that wishes to be obtained with the aid of using all individuals, belonging to diverse groups, classes and backgrounds. Tribal groups are the groups which might be living in hilly and mountainous regions. They are engaged in agriculture, searching and fishing for the sustenance in their livelihoods. The device of schooling in tribal groups isn't in a well-evolved state. The participants of the colleges are required to revel in variety of issues and demanding situations in the route of implementation in their task duties. The foremost demanding situations which might be skilled with the aid of using tribal college students in acquisition of schooling are, economic issues, control of family responsibilities, much less parental guide in instructional gaining knowledge of, low tiers of motivation, language and lifestyle differences, unsatisfactory teaching-gaining knowledge of methods, loss of centers and amenities, loss of gaining knowledge of materials, participation in income-producing activities, and fitness issues. Programs and guidelines had been initiated with the aid of using the Government of India to result in modifications and tendencies withinside the device of tribal schooling.

References

1. Akula, S. (2013). Education for Children of Tribal Community – A Study of Adilabad District. American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences, 4(2), 192-196. Retrieved July 15, 2019 from a. http://iasir.net/AIJRHASSpapers/AIJRHASS13-377.pdf

2. Bagai, S., &Nundy, N. (2009). Tribal Education. A Fine Balance. Retrieved July 15, 2019 from https://educationinnovations.org/sites/default/files/dasrareports-tribal-education_DASRA.pdf

3. Brahmanandam, T., & Babu, T.B. (2016). Educational Status many of the Scheduled Tribes: Issues and Challenges. The NEHU Journal, 14(2), 69-85. Retrieved July 16, 2019 from a. https://nehu.ac.in/public/downloads/Journals/NEHU-Journal-July-Dec-2016-A5.pdf b. Chapter - I. (n.d.). Introduction. Retrieved July 16, 2019 from http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/183777/8/08 bankruptcy 1.pdf

4. Mukherjee, A. (2009). Tribal Education in India: An Examination of Cultural Imposition and a. Inequality. Kansas State University. Retrieved July 15, 2019 from http://krex.kstate.edu/dspace/bitstream/handle/2097/1520/AnirbanMukherjee2009.pdf;sequence=1

5. Rani, B.S. (2007). Problems Faced with the aid of using Tribal Children in Education. Acharya N.G. Ranga Agricultural University. Retrieved July 16, 2019 from http://krishikosh.egranth.ac.in/bitstream/1/71001/1/D8277.pdf

Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India

Mr.Rajesh M. Thoke
P.V.P.College Pravaranagar

Dr.Vikhe A.A.
Arts, Commerce and Scinece College Kolhar

Abstract:

There is a growing optimism that the farmers' organizations can act as a potential driving force for enhancing farmers' income. India has witnessed a positive growth of producer organizations in terms of types of organization, numbers and members. The Producer Company is a special case of producer organization that is registered under Section IXA of the Companies Act, 1956. A need was felt at that time to have an independent farmers' organization which enables incorporation of producers into such an institution like the companies which will be controlled by them, having welfare and business outlook at a time while not compromising the sustainability issues. That creates the milieu for the genesis of Farmers' Producer Company (FPC) in India. The FPCs are fundamentally farmer-owned and farmer-governed micro-enterprises which can be considered as hybrids between cooperative societies and private companies. The way of participation, membership and organization is similar to that of a cooperative, while the incorporation into corporate law allows greater flexibility and professionalism in their business actions. Till date 1048 FPCs are registered in India. In this article attempt has been made to review the issues of FPC, current status and future prospects. Forecasting the growth of FPC has been done up to the year 2020 utilizing Grey Model. Emphasis has been given to critically analyse the status, prospects and potentials with future outlook of 2020 concluding withstrategies and policy needs.

Keywords:

Famer Producer companies, Innovative Business for various issues and Challenges, development of agriculture sector.

Introduction:

Producer Company is a hybrid between a Private Limited Company and a Cooperative Society, thus enjoying the benefits of professional management of a Private Limited Company as well as mutual benefits derived from a Cooperative Society. Ownership and membership of a Producer Company is held only by "primary producers" or "Producer Institution/s" and member's equity cannot be traded. Hence, nobody can take over the company or deprive the primary producers of their organisation. The clauses of Private Limited Company shall be applicable to the producer companies except the clauses specified in Producer Company Act from 581-A to 581-ZL which make it different from a normal private or limited company (refer the Producer Company Act for details). This enables a professional framework for a Producer Company. The liability of the members is limited to the unpaid amount of the shares held by them. Hence, the private assets of the members are safe from company losses. The minimum paid-up Capital being Rs. 1 Lakh and minimum authorized capital being Rs.5 lakh for a PC, it easy to mobilise the small amount. Minimum number of producers required to form a PC is 10 while there is no limit for maximum number of members and the membership can be increased as per feasibility and need. This helps even 10 individuals start a Producer Company which is easy. There cannot be any government or private equity stake in the Producer Companies, which implies that PC cannot become a public or deemed public limited company. Hence, any Government or other corporate threat is non-existent in professional functioning of the company. The area of operation for a PC is the entire country giving flexibility to expand and do business in a free and professional manner.

Research Methodology

To understand the current trends and patterns in FPOs, we analyzed the data on FPO supported by National Bank for Rural Development (NABARD) and Small Farmers Producer Organization (SFAC). NABARD and SFAC under various programmes ,support FPOs and maintain a database on their name, location, commodity and business activity in their sites (provide the sites; NABARD-https://nabfpo.in/images/staticFPO.html, SFAC - http://sfacindia.com/List-of-FPO-Statewise.aspx). The state level distribution of the number of FPOs and their legal status were tabulated and visualized in GIS graphs. The commodity and business activities of FPOs were captured using word cloud. Word cloud is an image composed of words and size of each word indicates the frequency of the word.

Visualization of commodity and business activity provide insights major commodity and business activity among the FPOs.

Objective:

1. To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.
2. To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India.
3. To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India
4. To Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

To Study the role of farmer producer companies Innovative business in India.

It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. FPCs can help farmers increase their incomes by enabling them to sell their products at higher prices. By bulk-selling their products through an FPC, farmers can negotiate better prices with buyers and capture a larger share of the value chain. It gives farmers a greater say in decision-making It helps farmers to access credit and insurance. FPCs can help farmers build resilience. By pooling resources and knowledge, FPCs can help farmers prepare for shocks such as droughts or market fluctuations. This can reduce the risk of farm failure and help farmers keep their businesses afloat .It helps to stabilize prices by reducing mediators. It promotes sustainable agriculture practices, FPCs can help farmer's access new markets. By pooling their resources, FPCs can open up new markets that would be inaccessible to individual farmers. This can lead to increased sales and higher incomes for members. It supports the development of rural communities.Farmers all over the world have been hit hard by the COVID-19 pandemic. Crop prices have plummeted, and many farmers are struggling to make ends meet. The government has been working to support farmers through the FPC model in India. The FPC is a company owned and operated by farmers for farmers. It provides a platform for small and marginal farmers to pool their resources and sell their produce at a higher price. The FPC gives farmers a greater say in decision-making and helps them to access credit and insurance

To Study the various issues and Challenges in farmer producer companies Innovative Business in India. Since 1950, the share of agriculture in the country's Gross Domestic Product (GDP) declined substantially but there was only marginal decline in the number of persons dependent on agriculture. The Agriculture sector currently contributes nearly 14 per cent of total GDP, while still accounts for about 55 per cent of total employment (GoI, 2014). India had over 138 million farm holdings as per the Agricultural Census, 2011. Of this, about 92.8 million were marginal farm holdings i.e. having individual operational land holding of less than 1 hectare while another about 24.8 million were small farm holdings with individual operational land holding size less than 2 hectares. Therefore, the marginal and small farm holdings together accounted for a whopping 85.0 percent of the total farm holdings in India in 2010-11. The size of operational holdings in India is continuously declining with every successive generation. The situation has raised serious question on the survivability of these small holders (Pandey, et. al., 2010). On the other hand, the rapid increase in population coupled with substantive increase in incomes and purchasing power has led to increased demand for quality food and agricultural products. According to the XII plan Working Group, "The small and marginal farmers are certainly going to stay for a long time in India — though they are going to face a number of challenges". Therefore, what happens to them has larger implication for the agrarian sector in particular and the entire economy in general which, has an implication on people's livelihood."

The challenge now is to optimize benefits through effective and efficient means of aggregation models. An ideal model of aggregation assumes significance mainly due to transformation of Indian agriculture towards high-value commodities which is a result of agri-food market caused by liberalization, globalization, improved purchasing power, demand for safe and quality food, expansion for niche market, etc. It has become even more pertinent due to land fragmentation. The size of operational holdings in India is continuously declining further with every successive generation. The big challenge under these conditions would be to integrate these small holders with the agricultural markets so that benefits from transforming agriculture, trade environment and growing economy may be optimized and help in realizing higher income of small and marginal farmers and lead to more inclusive growth.

To Study the development farmer producer companies Innovative Business of agriculture sector in India

A much discussed topic in Indian agriculture is how to integrate the farmers, especially the small farmers with the value chain so that the net return at the farmers end is remunerative enough for them to remain in agriculture. Several institutional models were tried in India to integrate farmers with the value chain. The most recent model is the producers' cooperatives, which enable farmers to organize themselves as collectives. The cooperative experience in India has not been a pleasant one, as cooperatives have largely been state promoted, with a focus on welfare rather than business on commercial lines. Even though several states have introduced parallel cooperative laws, and the union laws, too, have been made more liberal, the pace of reform has been far too slow. Several states have resisted all efforts at reforms. In this context, a new chapter on producer companies (PC) was introduced in 2002, to the Companies Act. The profits in companies are normally shared on the basis of shareholding, whereas PC distributes profits based on patronage of services. Voting rights for members in PC is on the basis of one member, one vote philosophy. Although no comprehensive data-base on the number of producer companies established in India and their performance exists, rough estimates suggest that there would be fewer than hundred such companies as on date. This review based paper attempts to highlight the various issues related to the origin, growth, performance and challenges of these PC along with strategies to make them more effective in present context.

Study conclusion and measure of Agriculture farmer producer companies in India

As per study analyses the trends, patterns and performance of Farmer's Producer Companies (FPCs) in India. We used data provided by NABARD and SFAC to explore the trends and patterns. A cross-case analysis was done to assess the performance and to draw inferences on critical common factors for success. The study shows that FPCs are emerging among other legal forms of FPOs. They are prominent in few states, which have enabling environment, enterprising farmers and have a history of collective action. The study shows heterogeneity in the product, functioning, how they work, deal with the issues, and mechanisms of FPCs. The paper proposes establishing 'incubators' to handhold and support FPCs and different modes and categories for financing them.Farmer Producer companies helps to growth of farmer and increaseseconomic and social images of farmers in India and it is helpful for also making economic growth of India

Bibliography

NABARAD-

https://www.nabard.org/demo/auth/writereaddata/File/FARMER%20PRODUCER%20ORGANISATIONS.pdf

SFAC-

Small Farmers' Agri-Business Consortium

"Society promoted by Department of Agriculture and Farmers Welfare, Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Govt. of India"

APEDA-

https://farmerconnect.apeda.gov.in/Home/ForGroups?PaccessID=1

Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness

Dr. Kamini M. Mamarde

(Director of Physical Education and Sports) Raje Chatrapati Kala Mahavidyalay Dhamangaon Badhe. Tq. Motala, Dist. Buldhana

Abstract

Physical wellness is a condition of wellbeing and prosperity and, all the more explicitly, the capacity to perform parts of sports, occupations and day by day exercises. Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. The goal behind present investigation is to analyze of physical wellness level between outside game basketball and Indian game Kabaddi players. To satisfy the target of the examination, (40 kabaddi and 40 Basketball) players. Just those male players were chosen who have partaken at least bury university level. Just speed, hazardous intensity of arms and dexterity were utilized to gauge the physical wellness parts.

Keywords: Physical wellness, exercises, basketball, kabaddi

Introduction

Physical wellbeing is the maximum sizable aspect for the development withinside the subject of sports activities and popular life. Socially, basketball is a sizable recreation withinside the United States. For younger people, gambling ball is a stable approach to reflect their athletic legends. For extra pro people, gambling b-ball gives an technique to participate for the sake of amusement contention whilst getting normal, enthusiastic workout. The recreation indicates its gamers to struggle with the best soul. Toward the start of December 1891, Canadian Dr. James Naismith, bodily schooling trainer and educator on the International Young Men's Christian Association Training School (YMCA) (today, Springfield College) in Springfield, Massachusetts become trying to hold his workout middle magnificence dynamic on a stormy day. Be that because it may, it's miles difficult to signify exactly the concept of bodily wellbeing. Basically bodily training and sports activities maintain it is thrilling withinside the subject of schooling in any country. Along those traces a country need to want to recognition on development and development of bodily training and sports activities. From one angle video games regularly cherished in media whilst alternatively its being continuously omitted withinside the training framework. Qualification for any video games incorporates of variety of interrelated traits or factors, for example, speed, quality, continuance, adaptability and coordination. Such a huge variety of gamers and competition stay at a diploma of wellbeing a ways below their capacities and abilties making drudgery of the video games motion wherein they take part. They display horrible displaying in that recreation video games notwithstanding the truth that they is probably informed with aptitudes and tactics of a particular recreation video games. He searched for an amazing indoor recreation to hold his understudies concerned and at valid ranges of wellbeing throughout the lengthy New England winters. In the wake of brushing off specific mind as both excessively harsh or inadequately suit to separated workout rooms, he composed the important standards and nailed a peach bushel onto a 10-foot (3.zero m) raised track. Interestingly with current b-ball nets, this peach field held its base, and balls need to be recovered bodily after every "bin" or factor scored; this established wasteful, in any case, so the bottom of the bin become evacuated, allowing the balls to be jabbed out with an extended dowel every time. B-ball become first of all performed with a football ball. The number one balls made explicitly for b-ball had been earthy colored, and it become uniquely withinside the overdue Fifties that Tony Hinkle, searching out a ball that could be regularly sizeable to gamers and onlookers the same, supplied the orange ball this is presently in like way use. Spilling become now no longer a part of the primary recreation except the "bob go" to colleagues. Passing the ball become the important techniques for ball development. Spilling become in the long run supplied but limited via way of means of the topsy-turvy nation of early balls. Kabaddi started out in antiquated TamilNadu, a southern province of India. Present day kabaddi is on this manner a union of the sport performed in specific systems beneathneath diverse names.Kabaddi were given customary creation

throughout the 1936 Berlin Olympics, confirmed via way of means of India. The recreation become supplied withinside the Indian National Games at Calcutta in 1938. In 1950 the All India Kabaddi Federation (AIKF) seemed and encircled the rules.The AIKF become reconstituted as The Amateur Kabaddi Federation of India (AKFI) in 1972 and the predominant country wide opposition for guys become held in Chennai. It encourages them to shield themselves and their colleagues simply as struggle for them. Mental quality: Kabaddi urges gamers to insult specific gamers from rival groups. Sports and video games in current instances have taken a clean form in correlation with the younger and casual performs of vintage occasions. Today sports activities have become proficient; gamers are prevailing a ton thru video games and sports activities. Sports as of overdue are for the maximum a part of a extreme type thru their procreative characteristics cannot be concept little of or denied. Notwithstanding the scuffling with mentality among the contenders, sports activities deliver the diverse nations nearer and increase fellowship and companionship among the people of diverse nations. Physical wellbeing is the capability to do each day errands strength and sharpness, with out undue weakness, and with enough energy to participate in a rest time pursuits and to fulfill the higher than anticipated bodily burdens skilled in disaster circumstances. Physical wellbeing is the capacity to finish sensibly properly specific kinds of bodily physical activities with out being unduly wiped out and carries traits vital to the person's well being and prosperity. Sports are essentially that a part of human action, which enhances the incorporation of the frame and the brain. Wellness is sizable in any respect ranges of the sport, whilst being essential for pinnacle stage gamers; it's miles gainful for apprentices who will enhance each their adequacy and satisfaction thru first-rate norms of wellbeing.

Methodology

The analyst has portrayed the plan of the investigation in detail. The size and determination of the example, the variable and the control utilized the wellsprings of information, the apparatuses and the technique for social event information, the depiction of information gathering instruments and the factual system utilized in the investigation are painstakingly portrayed.

Analysis of data

The current examination was directed with the point of analyzing the degree of physical wellness ball and Kabaddi players of University. The information of 80 (40 ball and 40 Kabaddi) players was dissected by computing 't' test other than the elucidating insights (mean and standard deviation).

The Criterion measures from Physical fitness test have been chosen for this study.

50 yard dash, Standing broad jump, 600 yard run/walk.

The Mean, Standard Deviation and "T" Ratio of Kho-Kho and Basketball Players on Physical Fitness test

Variable	Game	Number	Mean	S.D.	T- ratio
50 yard dash	Kabaddi players	40	6.32	0.52	7.815
	Basketball players	40	6.90	0.38	
Six hundred yard run	Kabaddi players	40	1.37	0.21	6.986
	Basketball players	40	1.16	0.14	
Standing broad Jump	Kabaddi players	40	2.20	0.11	4.855
	Basketball Players	40	2.31	0.16	

Graphical representation

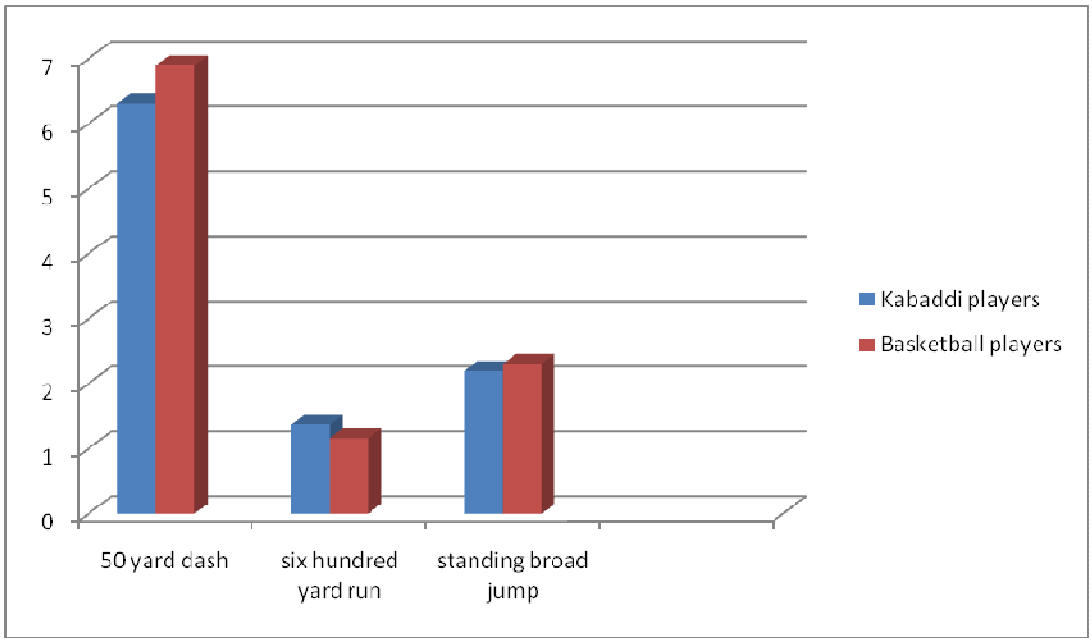

Conclusion

Physical wellness is commonly accomplished through appropriate sustenance, moderate-energetic physical exercise, and adequate rest. It was discovered that there is a critical distinction among Basketball and Kabaddi players with respect to 50-yard run. It might along these lines be reasoned that Basketball players took additional time in 50-yard run than Kabaddi players. It was discovered that there is a critical distinction in 600 yard run Basketball and Kabaddi players. Kabaddi players took additional time in 600 yard run than handball players. It was discovered that there is a critical contrast among Basketball and Kabaddi players in regards to standing expansive hop. Ball players are greatly improved in Standing Broad Jump than kabaddi players.

References

[1] Ahmed, N et.al. Aggression and Mental Toughness Among Indian Universities Basketball Players: A Comparative Study.

[2] Rathore, V. S., & Singh, A. B. (2014). Analysis of Physical and Physiological Parameters of Kabaddi and KhoKho Inter-Varsity Players. American Journal of Sports Science and Medicine, 2(5A), 13-1 Sharma, V. K. (2010). Health and Education. Saraswati house Pvt. Ltd.,

[3] Uppal, A.K. "Principles of Sports Training, New Delhi.

The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema

Dr.K.Chitti kalavathi

assistant professor government Degree college .Pakala , Tirupati District Andhrapradesh

Ornamentation has an important place in the cultural life of a people. It not only serves as personal decoration but also satisfies their aesthetic need. Th history of ornamentation shows that both men and women have been found of adorning themselves with ornaments. The common assumption that women have great passion for personal decoration and Jewelleray rather than men is not always true. Though it might be said that naturally incline towards Jewellery made than men.[1] The use of personal ornaments from very early times in India and their state of advancement is corroborated by literary evidence as well.[2]

Majority of the temples in Rayalaseema region belonged to Vijayanagara period. Hence ornaments also related to Vijayanagara period. The contemporary travellessshow their love of jewellery among the people of the times. The inhabitants wears ring of gold and gilet ornaments in their ears and around their necks, arms, wrists and fingers. They also wear small gold chains and jewels in their fingers, of pearls and precious stones.[3] They also wears flowers made of targe pearls, collars on the neck with jewels of gold very richly set with many emeralds, and diamonds and rubies and pearls. The weight of the bracelets and gold and jewels carried by them that many of them could not carry them and women accompanying them assisted them. All these testimonies confirm the love of exuberant ornaments among women of the Vijayanagara period. Both male andfemale figures are more or less equally adorned with ornaments.

Head ornaments:

The head-ornaments were worn with a view to keeping the lock of hair in position, they were also used as items decoration. Men wore dress as a protective covering to the head as well as an ornaments.

The male and female figures wearing Makutas abound in the sculptures paintings of the Viajayanagara temples. The Makutas are embedded with pearls and precious stores, and are mainly worn by god goddesses and kings.[4]

The carving of Durga Found on the east Prakara wall of the Mallikarjuna Temple, Sri Sailam is adorned with a Karandamakuta. A similar adornment is found in the following examples. The figure of Mahishasuramrdini depicted on a pillar in the hundred pillared mandapa Kalahastiswara Temple, the image of Durga in a Salakosta on the wall of the Siva Temple at perukonda a metal image of Parvati in the Virabhadra Temple, Rayachoti. The Sculpture of Parvathi on the south-west corner of the Mukhamindapa of the Agastiswara Temple at Vavilthota, an image ofParvathi in small Shrine in the Siddeswara Temple at Kalakada. The figure of Durga in the northern Devakosta of Garbhagriha of Parasurameswara temple at Guddimallam, a beautiful Vaishnavi image in Chandragiri Museum the image of Parvathi in the MUkhamandapa of the Chandramouliswara Temple at Yatavakili.

The following examples of the region under review are found with Kiritamakuta an image of Lakshmi in S.V. Museum, Tirumala the image of Durga in the Mandapa before the Gopura of the Kasivisveswara Temple at Srikalahasti the figure of Mahishasuramardhini in thenorthPrakara wall of the Garbhagriha of the VenkataramanaTempleTadipatrithe carving of Mahishasuramardini in Mulsthaneswara Temple at Pottapi, the figures of Lakshmi depicted on the north and south gopura in Bugga Ramalingeswara Temple the image of Parvati in the garbhagliha of the Nilakanteswara Temple at Laddigam, Parvathi on Kulamdiswara Temple at Kattamani, the icon of Durga in the northern rich of pallikondeswara Temple, surutupalle is also adorned with Kiritamakuta and jatqas are quite conspicuous on either side of the head of the goddess.

Forehead ornaments:

The forehead ornament is of great antiequality and its preponderance is evidenced by Maurya, Sunga,Satavahana, Ikshvaku, Vakataka – Gupta art works.[5] This jewels is various termed as Simanta-

Chedamani, Chatura, Lalatatilakaetc, in Sanskrit. It is generally found in the disc-like or circular shape suspended for the parting of the hair (Simanta) by means of chain. The chain is attached to the knot of hair at the back.

Ear Ornaments

The custom of perforating the ear-lobes for the insertion of various types of ear-ornaments is very old in India, and it is still current mainly among women. The Ramayana[6] mentions two types of ear ornaments namely Kundalas and Trikarnas. The former correspond to the ear drops, while the later to an ornament consisting of three circular rings joined together.

1. Disc-Shaped Earring

In Indian art, close parallels of the disc shaped ear-ornaments are seen in the sculpture at Bharhut, Amaravati.[7] The recent excavations at Nagarjunakonda and Amaravati have brought to light ear-ornaments corresponds to the tatanka,chakrakundala mentioned in ancient Indian literature. A metal image of Parvati in the virabadraswamy temple,Rayachoti.Parvati image in the garbhagriha of the Parvati shrine Bhimeswara temple, Puthalapattu. Durga image in Manikanteswara, Kanipakam are adorned with disc shaped ear ring.

2. Ear-ornament with full-blown flower motif

The circular ear-jewel with this motif resembles a full-blown flower and is gem-set. A carving of Lakshmi in Siddeswara temple in Hemavathi, Parvati portion in Ardhanariswara painting of Lepakshi temple. The example of devi feeding a parrot in the Rangamadapa of Ahobhilam. All the rangamandapa of lower Ahobilam temple were this type ear ornament, which may correspond to the Kanakakamalas mentioned by Kalidasa.[8]

3. Circular Ring with Pearl hangings or Bead strings

Type of ear ornament is more or less similar to the plain circular in but a group of strings containing pearls or beads are suspended from it at its lower ridge or periphery. This type of ornament is found in the examples of Mahishasuramardhini depicted on the south prakara wall of the Mallikarjuna temple and parvati on the north wall of the santhanamalleswara temple.

4. Ear ornaments with Animal motifs

Makarakundala and Sarpakundala are known ear ornaments with animal motifs. Occasionally the figures of Siva and Kali are depicted with Sarpakundalas. The makara motifs was very common during the early medival period. The ornament with animal motif acts as a pendent suspended through a hook.

Neck Ornaments

Lovers of jewellery have always attached great importance to the adornament of the neck. This seems to be all over the world. Neck ornaments are two types, namely necklets and Necklaces. The former are close-fitting and the latter flowing.[9] Necklets which are closely fitted to the neck, are generally found among women.

Necklets:

The necklet is worn every close to the neck even in the present day the term Kanthi is used in AndhraPradesh for a flattened circular ornament made of gold. It is held in position by means of hooks.

Necklaces:

Necklace like the necklet also have social and religious significance. The Mangalasutra, which is exclusively worn by married Hindu women, is considered an auspicious ornament.[10]The neck ornament as seen in the temple sculptures.

The female deities in the region of Rayalaseema offer such necklets in some temples. The Chenchulakshmi figure in the Mahamandapa of the upper Ahobhilam temple is adorned with a plain circular containing a gem at the centre. An image of Bhudevi in the back corridor of the main shrine in Nagalapuram temple wears a necklet with floral designs and the necklet has a mango shaped gem at the centre and is flanked by a gem set of a flower design. A carving of Durga on the north wall of the Garbhagriha of Pushgiri is adorned with a two stringed necklet but this necklet is devoid of any gemset at the centre. On the north gopura of Buggaramalingeswara temple Ardhanari neck is adorned with Naga and the flowing necklace on the breast.

Rows of beads (Akshamala) or pearls (Mukthavali) as a necklace with or without central locket:

Instance of necklaces of one row of beads or abundant in the sculptures of the region under study. In the panels of AlinganaChandrashekaramurti found in Hemavathi museum, uma wears a

necklace of a row of beads. A similar type of ornament is found in the example of Mahishasuramardhini in the Hemavathi museum. Durga depicted in the northern kosta of the Pallekondeswara temple.

Meenakshi a carving of the devi feeding a parrot represented in the Ahobhilam has on it one-stringed necklace with a disc shaped locket in the centre. A similar type of ornament is traced out in the example of Annapurna on a pillar in the Kasivisveswara temple at Punganur.

5. Necklace a flowing type hanging down to the knee region

This type of necklace coming down to the knee frequently occurs in the sculptures. It correspond s to Vaijayanthika, Pralamba and Malavaijayanthika or vanamala which is generally noticed in the figures of Vishnu. The Mahishasuramardhini on a pillar of the Porch adjacent of the Kalyanamandapa of lower Ahobhilam is adorned with necklace of the flowing type which comes down to the knee.

6. Yajnopavitas:

In some sects women also permitted to wear it one stringed Yajnopavitas seen in the example of Saraswati in the antarala of muktiramalingeswara temple, Prodduturu. Two stringed Yajnopavita is found in the Bhudevi in Vedanarayanaswami temple. The Chamunda depicted on the eastern prakara wall of the Mallikarjuna temple, Srisailam and Kali in Hemavathi museum wears a skull-garland as Yajnopavita.

In a panel of umamaheswara in the Hemavati Museum, Uma is shown wearing a simantachudamani, which has a pendant at the terminals. Ganga depicted on the Jali window of the Doddeswara Temple, Hemavati is adorned with forehead ornamental with a leaf pattern. The Rasamatangi figure on the portico of the surutupalle is show wearing Lalatatilaka with central pendant. It is flanked by two bead strings in the same parting of hair, they separate from each other at the point of pendant and serve as a headband.

Fore Arm Ornaments:

Wearing Fore-Arm ornaments was in vogue even from the Indus valley period, when both men and women used to wears a many as eleven rings or bangles from the wrist to the elbow. Several of such rings have been found in Harappa and Mohenjodaro. As marshall says, bangles covering the whole fore-arm are still commonly worn in Gujarat. There are certain for-arm ornaments, which Kankanas or Bangles are worn soley by women.

Simple bangles are seen in plenty on the Fore-Arm of both made and female figures.The example of Mahishasuramardini carved in the Hemavati mesuem is adorned with a single Kankana on each fore-arm. They are large in size and they maybe either hollow or solid. The chenchilakshmi figures found in the Mahamandora of upper Ahobilam have single bangl. Parvati portrayed in the north gopura of the Ramalingeswara temple, wears tow kankanas on each wrist. Parvati on the Mukhamandara of ChandramouliswaraTemple at Yatavakili.

Wristlets or PrakosthaValayas:

Wristlets are found in the VijayanagaraTemples, both man and women wear them. But while they were generally worn by men singly, women wore them some times as a support to their bangles.

The figure of Andal on the pillared Mehamandapa of the LaksminarasimhaTemple, Ahobhilam, wears several valayasfrom the wrist to the forearm. The valayas resemble the bangles of the present day Lambadis, who wear them from the wrist to the shoulder. Their size gradually increases from the wrist upwards.

The Figure Sarawati on a Pillar of the Natyamandapaof Lepakshi temple wears an armlet of two beading edged in by rims. She also wars a gem set of several design inset with a round gem. Lakshmi in the panel of Lakshmi Narayana in ChennakesavaTemple at Somapalem is similarly adorned.

3. Armlet with two beading edged in by rims and crowned by a gemset crest:

Beaded armlets sometime have an appendage of flower design with a gem insert at the centre. In the armlet of this type there are no central gemsets, several examples of this armlet found in this region.

Bhudevi installed in the back corridor of the main shrine wears such armlets. In the case of Bhudevi, the crest of the armlet resembles a creeper. The icon of Durga enshrined in niche of the Garbhagriha of the VedanarayanaswamiTemple, Nagalapuram is adorned with it. The similar type of ornament wears the carving of parvati in the Natyamandapa of VeerabhadraswamiTemple, Lepakshi, a metal image of Parvati on the pail of Antaralain the Ageswara temple at Tondamanadu, Durga on the North Kosta in PallekondeswaraTemple Surutapalle are adorned with Mayura Keyura typed shaped armlets. A carving

of Bhudevi in the Natyamandapa at Lepakshi has an armlet in this kind in which project disc is insert with pearl.

4. Coiled Armlets designed with a serpentine motif:

This type of ornament is seen in Mahishasuramardini in the hemavati museum, Durga in the Kadapa Museum, Chamunda in the portico of the Chandramouliswara Temple, Yatavakili.

WRISTLET OF THREE PLAIN BANDS WITH A GEMSET AT THE CENTRE:

This type of wristlet is found on the fore-arm of Chenchulakshmi in the panel of lord Narasimha wooing Chenchulakshmi at Ahobilam. In this instance three bands are associated closely with each other and a common flower-shaped gemset at the centre also spread on the fore-arm almost touching the fingers. In the of Yoganarasimha in the RangamandapaoflowerAhobilam a variation of this pattern is depicted in the example of goddess. Three bands of the wristlet, which are closely associated with each other, are adorned with more than ongemset.

Wristlet of beaded Pattern:

In some instance strings of pearls enriching the wrist are seen, two strings of pearl around the wrist of Mahisasuramardhinifigure are seen in the north the wall of Garbhagriha of SantanamalleswaraTemple Pushpagiri.In the carving of Mahishasuramardini on the north wall of the Mallikarjuna Temple, Srisailam, the Goddess also wears the same type of bracelets.

Wristlet of beaded pattern edged in by rims:

As this type of wristlet is frequently seen among the sculptures, it seems to have been popular during the Vijayanagara period. This type has a row of gems inlaid between the rims. This type of wristlet is seen in the example of mahishasuramardini depicted in the wall of the east gopura of venkataramana temple, and another example of Annapurna on a pillar of the Mukhamandapa of Kasivisveswara temple Punganur. Some times wristlets of beaded pattern associated with bangles.

Wristlets along with bangles are usually found among sculptures of women especially those goddesses, princesses, royal ladies and other riches classes. A fine example of this pattern, is found in the image of Bhudevi installed in the back corridor of the main shrine of the NagalaPuram.

Arm Ornament:

A variety of ornaments to decorate one's arm, forearm and wrist were in vogue for several centuries in India, and some of them are is use now, regarding the special importance attached to hand ornaments at one time, Comaraswary says that "a bracelet not necessarily valuable may be sent by maiden or wife, on the occasion of urgent need or danger to a man of choice. He becomes her bracelet band brother.[11]

Armlet with beaded pattern and edged in by Rim:

The image of Mahishasuramardini in the east gopura of Chintalavenkataramana Temple, Tedpatu, has an armlet of beaded pattern and edged in by ring. A similar ornament is also found in the following examples. Lakshmi in the Lakshmi Narasimha temple at lower Ahobilam, the figure of Mahishasuravardini on the north Aakala wall of Mallikarjuna Temple, the bracelet of Mahishasuramardini on a pillar of adjacent to the Kalyanamandapam of lower Ahobilam, Annapurna in the pillared mandapam on the Kasivisviswara at Punganul.

2. Armlet with two beadings edged in by rims and also containing cresset in the centre.

This ornament seems to be made of a hollow tube of some metal bent to a circular shape. The figure Saraswati on a pillar of the Natyamandapa of Lepakshi Temple wears an armlet of two beading edged in by rings. She also wears a genset of Sware design inset with a round gem. Lakshmi in the panel of Lakshmi Narayana in Chennakesava Temple at Somapalem is similarly adorned.

3. Armlet with two beading edged in By Rims and crowned by a Earnest Crest

Beaded armlets sometimes have an appendage of flower design with a gen inset at the centre. In the armlet of this type there are no central gemsets several examples of this armlet found in this region.

Bhudevi installed in the back consider of the main shrine wears such armlets. In the case of Bhudevi, the crest of the armlet resembles a creeper, the icon of Durga enshrined in a niche of the garbhagina of the bedamaraswar temple, nagalapuram, is adorned with it. The similar type of ornaments the carving the Parvati in the Natyamandapa of veerabhaswani Temple, Lepakshi, a metal inage of Parvati in the pail of Antarala in the Ageswara temple at Tondamanadu, Durga on the north kosta in palleKandeswara Temple surutapalle are all adorned with Mayura-Kayura typed shaped armlets. A carving of Bhudevi in the Natyamandapa at Lepakshi has an armlet to this kind in which project disc is inset with pearls.

4. Coiled armlets designed with serpentine motif:

This type of ornament is seen in mahishasuravardhini in theHamavathi Museum, Durga in the Kadapa Museum, Chamunda portico of the Chandramouliswara Temple Yatavakili.

Waist Ornaments:

Waist ornaments or mekhalasplay the dual role of decoration as well as support to the lower garments, they keep the lower garment in position at the waist and add beauty and elegance to the person.

Manimekhala with or without clasp:

In several examples, the beaded belt has more than one strand, Parvati in the panel of Kalyanasundaramurti found in Kalyanamandapa at Lepakashi is adorned with Mani Mekhala with a clasp probably of beads.[13]In the example the beaded belt three strands are edged in by rims. A common clasp which holds the lower two-beaded strands is richly adorned with rosettledesign. This type of ornament may correspond to the Mekhalamadhyaman referred to by Kalidas.[14]It means a girdle having a gem at the centre.

In the number of instances, the waist belt have Simhalalata Buckles have seen in Rayalaseema region. In this type, the waist band consist of a girdle held together by buckle, shaped to resemble a lim's face known as Kiritamakuta.

The image Durga in Salakosta on the north wall of the Antarala of the Siva Temple at Penukonda is adorned with a girdle having Simhalalata buckle. The image of six handed Durga found on the north wall of the garbhagriha in VedanarayanaSwamiTemple at Nagalapuram wears a waist band with three rows of beads having a clasp of lion headed as decoration. In the pond of the Alinga Chandra Sekharamurti in the Hemavathi Museum, Uma wears the waist ornament comprising six rows of bead with clasp of lion-head decoration.

The figure Ganga on the Jaliwindowof the DoddeswaraTemple, Hemavati. Chechulakshmi in the panel of Narasimha wooing Chenchulakshmi in the Rangamandapa of lowrAhobhilam is adorned with a curious waist belt with three strands of beads which have two rosette clasp. The belt is worn loosely. It may corresponds to the Tarala mentioned in the Natyasastra.[15]

Srinkhala:

Srinkhala means a chain or string of iron, but as an ornament made of gold or silver, it is used as a thin hip-girdle of one chain.

The Sita in the panel of Lakhmana, Rama and Sita found in on the portico of Mylavaram museum, wears waist band with three bands. The upper band has two plain strings comprising medallion contains a Square base with a rosette design at the centre the flanking bosses are circle with a bead design, the middle belt has two plain strings, and is without any decoration. The lower belt is more or less similar to the above but the centre medallion has a circle with a rosette design at the cenre. Beaded strings with looped design are suspended from the lower garment. Similar type of waist ornament is worn by parvati in Laddigam.

LEG ORNAMENTS:

The leg ornaments were used by both mean and women during the period underview. However, women more than men wore a variety of them, as may be seen in the sculptures. Sanskrit works like mrcchakatika, Raghuvamsa, Kadambari etc., refer to a hollow anklet called Nupura.[16]

1. Plain Rings:

The Gods and goddesses in Sculpures are shown wearing plain valayas, In the Portrait sculptures of Mahishasura Mardini in the Hemavati museum, and Parvati on the portico of the mylavaram museum, we see such anklets.

2. Combination of Padasara and Nupupuras of beaded pattern:

The foot ornament sometimes there is combination of beaded Nupura and Padarsara is seen among figure of goddesses, in this combination the Padasara could be eighter plain or beaded string. In the carving of Meanakshi Devi feeding a parrot in lower Ahobilam wears to beaded anklets closely associated with each other. The Padasaraspread on the foot is a beaded string. A similar ornament is seen in the MylavaramMuseum, Ganga found in the Temple of Buggaramalingeswara Temple.

3. Nupura with a beaded pattern:

Nupuras made probably of hollow tubes of some metal wrought with beaded pattern and bent to a circular shape are frequently seen in the examples of female deities in the temples of Rayalaseema.The hollow tube in generally filled with shorts of pellets of stone to produce a Jingling sound.

Conclusion:

The female deities of the region exhibit exuberant ornamentation form head to foot.Generally over ornamentation was the fashion of the day during the Vijayanagara period. Since the female deities of the temples covered in the present study belong to the Rayalaseema Temples, the exuberance in ornamentation's of the deities may reflect contemporary practice.

Ear ornaments of full-blown motif and makara kundalas are also frequently found. Comparatively necklaces are more in number than the necklaces of string, Rows of beads, necklaces of rows of gems or beads, necklaces hanging down up to the knee portion are traced out. Yajnopavita varying from one string to three strings, and skull-garland as Yajnopavita are seen among the figures of same goddesses.

Aim ornaments of single rounded ring, armlet of beaded pattern, armlet with two beadings and crowned by a gemsetcreast are traced out in the female deities the uniquely wears prakostavalyas form shoulder to the fore arm recollecting Andal figure in the Ahobilam Temple the dancing female figure of Mohenjodaro. Such adornment is still in vogue among the Lam-bodies of A.P. Durga in the Kadapa Museum and Chamundain the Portico of the Chandramouleswara Temple, Yetavakili are found with armlets with serpentine motif.

REFERENCES:

1. Shay, S. Indian costume, coiffure and ornament, P.142
2. Luniyua, B.N. The life and culture in Ancient India. P 87-90
3. Barbosa, Travels, P.87(Stanley'ed): Cc saletore, R.N. Vijayanagar Art, Pl154
4. K. Reddppa, material culture depicted in vijayanagara temples, P.34
5. T.V. Pathy, Ellura Art and culture, P.85.
6. Banerjee, J.N. The development of Hindu Iconography, P.288
7. …. Shay.s n.1 PP.110-111.
8. T.V. Pathy. n.5. P.128
9. Krishnamurthy, K., Nagarjunakonda – a cultural study, P.83.
10. Shay s.n.1 P.128.
11. Mehata, R.J. The Handicrafts and Industrial arts of India, 17.
12. Marshall, J. Mohenjodaro and Indus civilization, pls.c..21v, 7,9, 11, cx 111.26.29.
13. Shay, n.1. P117
14. Kumarasambhava, 1.38
15. Sitapathy pl 18.
16. Krishnamurthy, N.9. P.104

Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes

Kumari sushma[1], Sharma Deepak [2]

[1]Department of Exercise Physiology, Lakshmibai National Institute of Physical Education, Gwalior Madhya Pradesh, India.

[2]Assitant Professor of department of Exercise Physiology Lakshmibai National Institute of Physical Education, Gwalior Madhya Pradesh, India.

Corresponding author: Sushma Kumari, Email Id:sushmakumari1613@gmail.com.

Abstract

The objective of the study was to determine the relationship between selected physical, physiological and anthropometric variable with 5km performance of male athletes. 36 male 5km runners were selected for the study. Their age ranges between 18-30 years. Physical variables were height, weight, shoulder strength and leg strength, physiological variables were vital capacity and VO2 max and anthropometric variables were lean body mass (LBM), fat % and body mass index (BMI) selected for the study. Descriptive statistics was used to find out the value of mean and standard deviation. Result shows that all the selected variables were highly correlated ($p<0.01$) except height. Height was significantly negatively correlated (r= -.383) with the 5km performance of male athletes. shoulder strength (r= -880) and fat % (r= .858) showed the highest correlation. Other variables were also highly correlated with the 5km performance. VO2 max (r= -.751), vital capacity(r= -.709), lean body mass (r= -.631), BMI (r= .581) leg strength (r= -507) and weight (r= - .469) correlated with 5km performance. It was concluded that all the selected variables were significantly correlated with the 5km performance but shoulder strength, fat % and VO2 max were highly correlated and it need to improve to get success in 5km performance.

Keywords: vital capacity, lean body mass, VO2 max, anthropometric

Introduction

Running is one the most widely practiced sports globally. Running has many different forms, and people can participate in road, sprint, medium-distance, long-distance, and even marathon running, which adds to its appeal.Different physical skills and training regimens will develop depending on the distance of races a runner going to run. The time required to complete the transition distance, which is also known as the average speed for the entire run, determines performance for all running disciplines (Pd & Kes, 2020).

Nowadays, everyone wants to be a sportsperson, but they are unable to play any games or engage in any physical activities owing to a lack of time, which may compromise their ability to stay physically fit (Saxena, 2017).

Many physiological elements play a role in middle- and long-distance running performance.

The factors that distinguish distinct specialties in highly trained runners must be identified since they can be utilized to identify talent and improve training (Rabadán et al., 2011).

Variety of physiological factors, such as high oxygen uptake (VO2 max), high vital capacity and good running economy affect the success of distance running performance. A high VO2 max establishes the functional range of aerobic exercise capabilities and enables a person to maintain a high oxygen demand when running quickly. Despite mounting evidence to the contrary, it appears that muscle power and strength are important predictors of adults' 5-km endurance performance (Cole et al., 2006).

VO2 max (ml/kg BW-min) and distance runs of 600 yd or longer have been correlated with correlation coefficients ranging from roughly.30 to.90 in studies on children or teenagers.

Less than 50% of the variance on the distance runs in many of these experiments has been accounted for by VO2 max(Cureton et al., 1977).

Maximum oxygen uptake (VO2 max) is the most effective indicator of middle and distance running performance. the extremely high VO2 max numbers for professional runners.

suggested that, regardless of VO2 max, the amount of training (miles/week) completed in the months prior to competition may be significant for competitive running performance (Foster, 1983). The

knowledge that maximal oxygen uptake (VO2 max) cannot be sustained in competition for more than 5 to 10 minutes has enhanced running performance (Joyner, 2018).

Running is a well-liked physical exercise that may be done over a variety of distances.

Depending on the intensity and duration of the effort, numerous physiological, anthropometric, and training factors have shown relationships with running performance.

These and other early investigations demonstrated that the top endurance athletes had the highest peak rates of oxygen consumption (VO2max) expressed relative to body weight.

Recent researches concluded that VO2 max was the main influencing factor of distance running performance (Noakes et al., 1990). The majority of research have shown a significant correlation between aerobic fitness metrics as VO2max, lactate/ventilatory threshold, and running economy and endurance running performance. Greater specificity in training methods will enable better competitive outcomes as information about the key physiological factors behind short-distance running performance grows (Slattery et al., 2006).

Other than this, physical and anthropometric variables are also influencethe middle and distance running performance. These anthropometric traits revealed various relationships between physical characteristics and running abilities in terms of distance and sex (Knechtle et al., 2011).

Studies were conducted around the turn of the century sparked interest in physiological aspects that affect sports performance. Some research suggested that muscle power may also one of the important factor of middle and distance running performance. Additionally, anthropometric factors influence how well a person runs. Berg asserts that finishers and winners typically have low body mass and height (BM) (Ower et al., 2015).

Pollock et al. observed that elite distance runners were having shorter stature, higher body density and lower body weight and these are physical and body composition feature of good elite athletes (Pollock, Geetman, & et al., 1977). Berg and Bell (1980) reported correlations between body weight (r = 0'52) and percent body fat (r = 0'61) and performance during a mile run using 33 adult male endurance athletes. These correlations were not statistically different from the

r = 0.68 found between VO2max (ml min-lkg^{-1}) and performance (BERG, 1980)(Tanaka & Matsuura, 1982).

Since most of the researcher studied the relationship of physical and physiological or physiological and anthropometric variable with the middle and distance running performance. So, researcher wanted to see the relationship of physical, physiological and anthropometric variable with 5 km running performance. Researcher also choose only 5 km performance to see the influence of these selected variable instead of all middle and distance running.

Methodology

Selection of subject

Total 36 male subjects were selected for the study and all subjects were at least participated in all India university level. Their aged ranges between 18-30 years. Subjects were from different places of Madhya Pradesh and Jharkhand. All subjects were free from any types of illness and diseases. Purposive sampling techniques was usedto fulfill the objective of study. All the subjects were voluntary participated for the test. Selected subject was from 5 km male only. consent was taken before the data collection from all the subjects.

Selection of variables

Researcher was selected three types of factors for the study. These factors were physical, physiological and anthropometric variables. Physical variables were height, weight, muscle strength (upper and lower body part), physiological variables were vital capacity and VO2 max and anthropometric variables were lean body mass, fat % and BMI.

Table -1 criterion measures of selected physical, physiological and anthropometric variable

S. N.	Variable	Testand Instruments	Criterion measures
1	Height	Stadiometer	Meter
2	Body weight	Weighing machine	Kg
3	Shoulder strength	Medicine ball throw	Meter
4	Leg strength	Standing broad jump	Meter
5	Vital capacity	Spirometer	Liter
6	VO2 max	12 min run test	$Ml.kg^{-1}min^{-1}$
7	Lean body mass	Bio-electrical impedance	Kg
8	Fat %	Bio-electrical impedance	Seconds
9	BMI	50m race	Seconds

Table-1 shows the criterion measures of all the selected physical, physiological and anthropometric variable along with their test and equipment used during the test.

Procedures

Height was measured in meter with the help of stadiometer. Subject were asked to stand straight with bare foot and record the height of the subject from the top of head. Upper strength or shoulder strength was measured in meter using 4 kg medicine ball throw. Subject were ask to stand behind the line with keep face back and with the help of both the hand throw the medicine ball from above the head as much as they could. Vital capacity was measured in liter with the help of dry spirometer. Subjects were ask to sit on tool and hold the dry spirometer with right hand and inhale deeply and then exhale inside the dry spirometer pipe and researcher was recorded their vital capacity. VO2 max was measure in ml/kg through the 12 minutes run test. Subjects were asked to run 12 min and researcher was recorded the distance and later it was converted into ml/kg. All the three parameters of anthropometric variables were measured with the help of IBM Bio-electrical impedance. Subject were ask to remove all the metals thing and lie down on any wooden type of table. Two electrodes were attached on right side of foot(blackon between index and middle finger red above that) same way on right hand also. Researcher was entered all the information asked on that machine and start the test. Within one minute result was came and lean body mass was recoded in kg.

Statistical technique

IBM SPSS version 20 was used for statistical analysis. Shapiro- Wilk test used to check the normality of all selected variables. Descriptive statistics was used to calculate mean and standard deviation to find out the differences and Pearson correlation technique was used to see the correlation of all the selected variables with 5 km running performance. 5% level of significance was set for the study.

Results

Table- 2 Normality of all the selected variable

Tests of Normality

Variable	Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.
Height	.977	36	.655
Weight	.963	36	.266
Shoulder strength	.946	36	.078
Leg strength	.965	36	.312
Vital capacity	.953	36	.132
VO2 max	.952	36	.120
Lean body mass	.979	36	.700
Fat %	.951	36	.116

Body mass index	.966	36	.321

*. This is a lower bound of the true significance.
a. Lilliefors Significance Correction

Table -2 represented the test of normality. This was one of the assumptions of parametric test that all the data should be normal. From the above table it was showed that all the selected variables data were normal (p>0,05).

Table-3 descriptive statistics of selected variables

Variable	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Height	36	153.00	185.00	170.8611	6.58636
Weight	36	45.00	84.00	62.9444	8.55217
Shoulder strength	36	10.50	15.30	12.9972	1.43596
Leg strength	36	2.10	2.73	2.3817	.16921
Vital capacity	36	3.10	5.60	4.1889	.71904
VO2 max	36	49.18	75.80	62.7078	7.95716
Lean body mass	36	25.46	52.60	37.9897	6.60089
Fat %	36	14.32	24.38	19.2044	3.03413
Body mass index	36	16.30	24.40	20.0717	2.49738
5km performance	36	14.36	18.96	16.9442	1.26323
Valid N (listwise)	36				

Table -3 represented the descriptive statistics of all the selected physical, physiological and anthropometric variable. Above table showed the mean, standard deviation, minimum and maximum value of selected variables. Descriptive statistics could be used later to make profile and to see the difference also.

Table -4 correlation coefficient of all selected variable with 5 km performance

Variable	5 Km performance Correlation (r)	Sig.(2 – tailed)	N
Height	-.383*	.021	36
Weight	-.469**	.004	36
Shoulder strength	-. 880**	.000	36
Leg strength	-.507**	.002	36
Vital capacity	-.709**	.000	36
VO2 max	-.751**	.000	36
Lean body mass	-.631**	.000	36
Fat %	.858**	.000	36
BMI	.581**	.000	36

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Table – 4 represented the Pearson correlation coefficient of all selected variables of the study. From the above it was clearly shown that all the selected variables were correlated with the 5km performance. Height was only variable which was significant at 0.05 level of significance others all variables were significant at 1% level of significance. All the variables were showing great correlation except height. Height was showing lower correlation (r= -.386) but it was also significant (p<0.05). shoulder strength

was showing highest negative correlation (r= -.880) among all the selected variables and second was highest positive correlation (r= .858) was fat %.

Discussion

The aim o this study was to determine the relationship of physical, physiological and anthropometric variables with 5km performance of male athlete.

From the normality table it was shown that scores of all the selected variables were normal (p>0.05). since scores were normally distributed, parametric test could be used. Pearson correlation test was used to knew the correlation of all selected variable with 5km performance.

From the descriptive statistics mean, standard deviation, minimum and maximum were shown. These values could be help to find out the differences between the gender and any other events also. Emma O' Loughin et al. reported that women had lower body weight, smaller height and less BMI than the men. Training speed of women had also slower than the men (O'Loughlin et al., 2019). Carol L reported no significant difference between novice and marathon runner women in fat %, body weight height and lean body mass, but significant difference in VO2 max. (Christensen L. Carol,Ruhling O. R., 1983).

From the correlation table, researcher was reported that all the selected variables were highly significant (p<0.01) except height. Height of the athlete was shown lower significant with the 5km performance. Shoulder strength and fat % showed highest correlation among all the variables. Contrary to this, Rodolfo et al reported that strength and muscle power did not significant correlation with 5km timing whereas all the other variables as height, body weight, body fat and free fat mass were associated with 5km timing (Ower et al., 2015). In this study fat % showing highest correlation with 5km performance and similar result reported by Alejandro et al, they reported that skinfold of front thigh (r= 0.79) and medial calf (r= 0.59) were highly correlated in male 10km run time and similar result got in female athletes also. They concluded that lower fat % was highly correlated with the several distance running (Arrese & Ostáriz, 2006).

Muscle strength of the male athletes showed highly correlated with the 5km performance from the study. Shoulder strength was highly correlated (r= -.880) and leg strength (r= -.507) with the 5km performance and this result was supported by Andrew S. Cole et al., they reported strength and muscle power were correlated with the 5km cross country running timing of male. They were also reported higher negative correlation (r= -.53) between VO2 max and 5km cross country running performance (Cole et al., 2006). In this study researcher reported negative higher correlation (r= -.751) between VO2 max and 5km performance. Lee N. Cunnimgham reported higher correlation (r= 0.77) of VO2 max with the 5km cross country timing of female(Cunningham, 1990). Carl foster reported the similar result of VO2 max, VO2 max had higher correlation with competitive running performance (Foster, 1983)(r= -0.91). he concluded that VO2 max was one of the important variable of running performance (Foster, 1983).

All the selected anthropometric variables were highly correlatedwith the performance from the study. Anthropometric variables shoed higher correlation as Lean body mass (r= -.631), fat % (r= .858) and BMI (r= 0.581) with 5km performance. Similar result reported by Beat Knechtle et al., they reported significant higher correlation of body weight (r= 0.60), BMI (r=0.49), Fat % (r= 0.61) with half-marathon of female athletes (Knechtle et al., 2011).

Vital capacity showed highly significant correlation (r= -.709) with the 5km performance. Similar result was reported by Vaibhav Saxena that distance runner were significant correlated and also shows that long distance runners had higher vital capacity compared to sprinters (Saxena, 2017).

Conclusion

From the above table it was showed that all the selected variables were significantly correlated with the 5km performance of male athletes. it was concluded that shoulder strength, fat % and VO2 max were the most significant variable to affect the 5km performance. Shoulder strength, fat %, VO2max and vital capacity should improve to get better performance in 5km.

References

Arrese, A. L., & Ostáriz, E. S. (2006). Skinfold thicknesses associated with distance running performance in highly trained runners. *Journal of Sports Sciences*, *24*(1), 69–76. https://doi.org/10.1080/02640410500127751

Characteristics, P., Noviceexperienced, O. F., Carol, M. R., State, S. J., Jose, S., & City, S. L. (1983). *California 95192,*. *17*(3), 166–171.

Cole, A. S., Woodruff, M. E., Horn, M. P., & Mahon, A. D. (2006). Strength, power, and aerobic

exercise correlates of 5-km cross-country running performance in adolescent runners. *Pediatric Exercise Science*, *18*(3), 374–384. https://doi.org/10.1123/pes.18.3.374

Cunningham, L. N. (1990). Relationship of running economy, ventilatory threshold, and maximal oxygen consumption to running performance in high school females. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, *61*(4), 369–374. https://doi.org/10.1080/02701367.1990.10607501

Cureton, K. J., Boileau, R. A., Lohman, T. G., & Misner, J. E. (1977). Determinants of distance running performance in children: Analysis of a path model. *Research Quarterly of the American Alliance for Health, Physical Education and Recreation*, *48*(2), 270–279. https://doi.org/10.1080/10671315.1977.10615420

Foster, C. (1983). Vo2max and training indices as determinants of competitive running performance. *Journal of Sports Sciences*, *1*(1), 13–22. https://doi.org/10.1080/02640418308729657

Joyner, M. J. (2018). *Downloaded from www.physiology.org/journal/jappl by ${individualUser*. www.physiology.org/journal/jappl

Knechtle, B., Knechtle, P., Barandun, U., & Rosemann, T. (2011). Anthropometric and training variables related to half-marathon running performance in recreational female runners. *Physician and Sportsmedicine*, *39*(2), 158–166. https://doi.org/10.3810/psm.2011.05.1907

Noakes, T. D., Myburgh, K. H., & Schall, R. (1990). Peak treadmill running velocity during the vo2 max test predicts running performance. *Journal of Sports Sciences*, *8*(1), 35–45. https://doi.org/10.1080/02640419008732129

O'Loughlin, E., Nikolaidis, P. T., Rosemann, T., & Knechtle, B. (2019). Different predictor variables for women and men in ultra-marathon running—the wellington urban ultramarathon 2018. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, *16*(10), 1–12. https://doi.org/10.3390/ijerph16101844

Ower, M. U. P., Orrelates, C. H. C., Ellagrana, R. O. A. D., Uglielmo, L. U. I. Z. G. A. G., Antos, B. R. V. S., Ernandez, S. A. R. A. G. H., Ilva, R. G. D. A. S., & Ampos, W. A. D. E. C. (2015). *P , a , s , m p c c w r p y r*. 1584–1591.

Pd, O. W. S., & Kes, M. (2020). *Physical Analysis of Capacity of Sprint and Middle Distance Runners*. *14*(4), 557–567.

Rabadán, M., Díaz, V., Calderón, F. J., Benito, P. J., Peinado, A. B., & Maffulli, N. (2011). Physiological determinants of speciality of elite middle- and long-distance runners. *Journal of Sports Sciences*, *29*(9), 975–982. https://doi.org/10.1080/02640414.2011.571271

Saxena, V. (2017). *A comparative study of vital capacity of long distance runner and sprinters at CSJM University (Kanpur)*. *2*(5), 69–70.

Slattery, K. M., Wallace, L. K., Murphy, A. J., & Coutts, A. J. (2006). Physiological determinants of three-kilometer running performance in experienced triathletes. *Journal of Strength and Conditioning Research*, *20*(1), 47–52. https://doi.org/10.1519/R-16724.1

Tanaka, K., & Matsuura, Y. (1982). A multivariate analysis of the role of certain anthropometric and physiological attributes in distance running. *Annals of Human Biology*, *9*(5), 473–482. https://doi.org/10.1080/03014468200006001

Role of Human Resource Management on Indian Economy

Yogeshwar Ramesh Jogi
Department of Commerce,
Manoharbhai Patel Arts & Commerce College,Salekasa, Dist.- Gondia-441916 (M.S.)
Mob. No.- 9021453320, Email - yrjogi@gmail.com

Abstract :-

India is a developing country. It has got a mixed sort of economy. In this research paper role of human resource management in Indian economy has been discussed. Human resource management plays a crucial role in developing Indian economy. Through human resource management quality recruitment employee can be systematically presented before the various sector of Indian economy.Therefore it is possible to provide a large number of human resource at appropriate time to the various sector of organisation through human resource management.It is extremely useful in various sectors like service sector, Industrial sector, agriculture sector, automobile, infrastructure, construction business etc. It is also highlighted in this research paper that human resource management is extremely beneficial in skilled employee recruitment in various organisation and enhancing the state of economy of the country. The principal argument is supplemented with various examples to derive a logical conclusion.

Key words:- Human Resource Management, Economy, Organisation, Recruitment

Introduction :-

After Independence Indian economy has completed 75 years.Also there were ups and downs during this period. There is remarkable in agriculture and established of large scale industries and also after 1991 Industrial policy introducedwere in various sector include requirement of skilled employeeof Indian economy. The human resource management plays a crucial role in the development of the nation. Human resource management is social and managerial process by which uses individual and groups skill to obtain a goal. Indian economy need human resource management campaign according to demand. It involves various sectors requirement including such as industry, agricultural, automobiles, infrastructure, construction business and many other business. In Indian market there is a huge impact of human resource management in business sector. Similarly it also has tremendous impact on Indian market as well as government.

Economy of any country indicates the financially wellbeing whether the nation is the developed,developing or under developed. Now a days electronic media for recruitment of skilled employee play a vital role in human resource management activity and thereby development of the nation. In any business organization effective management helps in achieving the target of business through effective planning, management and its functions to achieve goals. Also through human resource management appropriate information is provided to various sector recruitment regarding purchase of train employee. Thus it helps there is recruiting of right employee and provide organisation satisfactions.

The human resource management arrangement is superior trader for recruiting employee process but due to lack of technical management skill, the targeted organisational employee recruitment is not achieved. The human resource management is not easy process.It requires systematic hard work.

Aims and Objectives :-

. To know the economic development through human resource management.

. To derive profit in various sectors of business through human resource management.

Sources of data :-

The data required for this paper is mainly based on the secondary sources collected from books, research paper and also internet.

Concept :-

In Indian economy human resource management have tremendous participation in public company, private company and also government scheme to aid for growth and development of the nation.

Definition :-

The definition of human resource management

1) According to Flippo defines “Human resourcemanagement is the planning, organizing, directing and

controlling of the procurement, development, resources to the end that individual and societal objectives are accomplished."

2) According to British institute of personnel management, "It is that part of management which is concerned with people at work and with relationships within an enterprise. It applies not only to industry and commerce but to all fields of employment."

3) According to Michael J. Jucius ,"The field of management which has to do with planning, organizing, directing and controlling the functions of procuring,developing, maintaining and utilizing a labour force, such that the (a) Objectives for which the company is established are attained economically and effectively. (b) Objectives of all levels of personnel are served to the highest possible degree. (c) Objectives of society are duly considered and served."

In this way human resource management helps for the people at work and with relationships within an enterprise to combined all together flow of coordinate work for the satisfaction & also achieve a fair profit for business organization.

Roles of Human ResourceManagement :-

1) India is the 5thlargest economy in the world and have 3 rd largest purchasing power. India has the potential to become manufacturing hub like China. Currently, the service sector is growing rapidly. Human resource management plays a vital role in mutual fund investment, post office investment , Industrial sector, share market investment, in pharmaceutical sectors, agricultural sector, medical sector, software companies sector and also banking sector.

2) Human resource management department are a key source of competitive benefits in various sector. It's help to appointment of skilled employee to perform and achieve organisation goals.

3) It's aid to Indian economy has invited many foreign and local investor to invest their capital to develop market aspects of the company .

4) From a historical perspectives, human resource management is one of the main departments of the organisation. It's involving in various campaign like sales distribution, consumer satisfaction, industrial product launch marketing, various sector of service market,pricing policies & strategies, product planning and product development, branding and packaging, channel distribution, consumer behaviour, personal selling and advertising in Indian market of Indian economy for growth of the nation development.

5) Human resource management is a skilled and experience employee recruit oriented strategy to provide satisfaction & right perform according to their needs. Recruited employees are assets in any organisation, because, it's directly relation to a creation of demand by informing the consumers the utility of various goods and services, innovative sales promotion activities generates revenue for the business. Also it achieve profits for the growth and diversification of the company.

6) Economic growth focuses only on increasing national income, as the ultimate goal of any development is human progress by role of human resource management for the development of nation growth of the Indian economy.

7)According to world bank database 2022 proportion to GDP and employment ratio in India to agriculture, Industry, Service sector is 18%, 23%, 59% and 43%, 25%, 32% respectively. Human resource management reducesunemployment in Indian economy. It also role for the direct investment to increase in Indian economy, social and economical development of the country, Industry and service sector for production increase, information technology trade for the development of nation growth.

8) The role of human resource management is to increase the growth of Indian economy and to improve individuals standard of living in gradual manner.

9) Currently, so many multinational companies running business separately or jointly, required skilled and experienced employee, this requirement possible through human resource management department. The market in India is freely open for foreign direct investment which provides increasing growth of the firms in all sector areas of foreign direct investment has contributed in various sector of the Indian economy. Therefore it plays a crucial role in the developed of nation.

10) In Indian economy so many running business are in traditionally and the business environment has rapidly change so many latest technological changes and other company is difficult to sustain but role of human resource management is to recruit such type of skilled and experienced employee.

11) Indian economy the human resource management is play important role in rapid economic growth of the nation, for overall balance of the economy, to increase the international business and for foreign various global challenges.

12) Human resource management role is skilled employee decreasing the distribution cost and increase in national income of Indian people in Indian economy. In other words, it'shelp to the consumer for finding out right type of products and services which firm should manufacturing finished goods.

13) Human resource management role for well-developed trained employee is help to the tourism sector development through advertising of famous historical places of country. Many people trend to spend time in a such places like hotel and restaurants . Therefore it increase the income through which is directly part of the Indian economy.

14) Human resource management role in various forms of advertising reaching to Indian people Like Newspaper, magazines, journals, television, directories, hoardings, trade publications which should be directly take part to the Indian economy. Also It's role through electronic commere skilled employee which is directly impact on rural and urban socioeconomic selling promotion according to needs of the people.

15) Human resource management maintain a public relations and publicity through corporate social responsibility activities like community development programs, donations, press releases, blood camp. It's to perform a broad set of communication efforts used to create and also maintain favourable relationships between an organization and publics.

16) Everyone knows that culture, language, civilization and tradition of every country has been different. Therefore, a difference between socioeconomic development and the rate of development of every nation. In this way the role of human resource management to take necessary action plan to increase the business of each country which is directly involvement of Indian economy.

17) The human resource management role to remove poverty and economic inequality, to prevent urbanization by developing rural India and through its to protect the consumer from exploitation to make the healthy economical commercial environment to be a part of Industrial projects, to create for all the people living in good and healthy condition.

Conclusion :-

The human resource management was always deemed to be one of the most important role for the Indian economic development and growth of the nation. In all Indian market sectors human resource management department recruit skilled and experienced employee have the leading role in planning and implementing business policy. There are various sector of market the human resource management performance to growth of employee satisfaction and also experienced based training to latest technological changes adopt for increasing profit of the company. Human resource management offer many job duties and career path options. The human resource management offer excellent benefits to the Indian economy. In this way, the human resoucre management offers a huge variety of opportunities as well as early planning and get results for implementation in all economic system.

References :-

1) Sharma ArunDr., Surana C.G., Sharma K.K., Human Resource Management, R.B.D. Publishing House, Jaipur, Publishing year 2018-19

2)Diama N. Dr., Joshi S.Dr., Kothari P. Dr., Human Resource Management, Prashant Publications, Jalgaon, Publishing year 2011

3)DuttaGaurav, Mahajan A., Indian Economy, S.Chand&CompanyPvt.Ltd.,New Delhi, Publishing Year 2015

4)ShashtriSudhakar, Dehliwal P., Indian Economics-II, Vishwa Publishers, Nagpur, Publishing Year 2018

5)www.google.com.wikipedia- Human resource management, Indian economy.

Situational factors related to anxiety and mood

Prof. Dr. Sudhir Kahate

Asst.Professor Mahatama Gandhi Art & Commerce College ,Parseoni

Abstract

This paper examines the relationship between anxiety and performance from a cognitive-behavioral perspective. Athletes have to cope adequately with the consequences of their injury in order to return into sports as soon as possible. Besides the physical characteristics of the injury, illness perceptions and emotional responses impact the behavioural responses to the injury. Previous research in the field has suggested that the majority of consultations conducted by sport psychologists are related to anxiety. Included is a discussion on the theoretical underpinnings of anxiety and how it relates to performance. Research conducted on the relationship between anxiety and performance is also discussed. A review of the cognitive-behavioral treatments that have been used for anxiety reduction and performance enhancement within the field of athletics is included. To apply Leventhal's Common Sense Model as a theoretical framework in the field of sports medicine, pertaining to injured athletes.Suggestions for future research and practical considerations are listed in the conclusion.Injured athletes' most experienced symptoms were pain (82%) and loss of strength (50%), associated with a high controllability; they see their injury as not chronic, with minor consequences for daily life and minor emotional consequences. Athletes with an injury of longer duration have minor psychological attributions, 28% suffer from fatigue, which is strongly related to a negative mood state. Illness perceptions and mood states are related to injury characteristics. Clinicians ought to incorporate patients' views about their injuries into their treatment in order to increase the concordance between patient's and clinician's perceptions, thereby increasing chances of a quick and uneventful recovery.

Keywords: Athletes, mood, illness perception

Introduction

The ability to cope with pressure and anxiety is an integral part of sports, particularly among elite athletes.Researchers have reported that over 50 of consultations among athletes at an Olympic festival were related to stress or anxiety related problems (Murphy, 1988). A great deal of research has been conducted examining the relationship between anxiety and performance within the field of athletics. This paper will review the relevant research from a cognitive-behavioral perspective. Included is a discussion of the research findings of the relationship between the two constructs. In addition, the research that has examined the efficacy of cognitive-behavioral treatments is also discussed. Although a great deal of information has been generated, the results are limited due problems in the terminology used by researchers. Therefore, it is important to first examine the conceptualization of anxiety.

METHOD:Theoretical Constructs of Anxiety

Previous research conducted relating to anxiety and performance in athletics has been difficult to synthesize for a variety of reasons including methodological flaws such as a lack of clear operational definitions and a clear theoretical construct. This section will establish operational definitions for the terms that will be used throughout the rest of this paper. In addition, it will provide an overview of the theories that have been used by researchers who have attempted to clarify the relationship between anxiety and performance in athletics.

The main problem that research on the relationship between anxiety and performance has encountered is that researchers have not adequately operationally defined the construct of anxiety. Instead, terms such as **stress, anxiety, arousal** and **activation** have been used interchangeably. For the purposes of this paper the following operational definitions will be used for the terms anxiety and stress. Stress is a state that results form the demands that are placed on the individual which require that person to engage in some coping behavior (Jones, 1990). Arousal can be considered to be a signal to the individual that he or she has entered a stressful state and is characterized by physiological signs (Hardy et al., 1996). Anxiety results when the individual doubts his or her ability to cope with the situation that causes him or her stress (Hardy et al., 1996). Another important point that needs to be clarified is the difference between state and trait anxiety (Spielberger, 1966). While state anxiety can be considered to be more situational in nature and is often associated with arousal of the autonomic

nervous system, trait anxiety can be thought of as a world view that an individual uses when coping with situations in his or her environment (Spielberger, 1966). Trait anxiety influences performances in that individuals with high trait anxiety will attend more to information related to state anxiety (Hardy et al., 1996). Previous research outside of sport and exercise psychology has indicated that individuals with high trait anxiety who are state anxious attend to threat related information, while individuals with low trait anxiety who are state anxious will attend away from threat related information (MacLeod, 1990). Within the context of sports, those individuals who are low trait anxious and experience high state anxiety would find it facilitative to a peak performance; but, those individuals with who are high trait anxious and experience state anxiety will find it debilitative to athletic performance (Hardy et al., 1996).

The differences observed between successful and unsuccessful athletes may be the result of their cognitive interpretation of their anxiety states. According to reversal theory (Apter, 1982) arousal is interpreted differently depending on their present state. In telic states athletes are focused on a goal and thus interpret their arousal as anxiety. However, in paratelic states performers are focused on their behavior and therefore interpret their arousal as excitement. Individuals can flip from one state to another quickly and therefore change their interpretation of the arousal that they experience which in turn affects their performance (Hardy et al., 1996). This theory attempts to incorporate both physiological and cognitive factors in its explanation of the relationship between performance and anxiety but fails to explain their relationship with performance adequately.Multidimensional anxiety theory expanded on reversal theory's inclusion of cognitive and physiological factors (Burton, 1988). In this model, cognitive anxiety (the central tenet of which is concerned with the consequences of failure) has been found to have a negative linear relationship with performance (Burton, 1988). Self-confidence (a separate cognitive component) has been found to have a positive linear relationship with performance (Burton, 1988). Finally, somatic anxiety (physiological symptoms) has been found to have an inverted-U shaped relationship with performance (Burton, 1988). Although this model incorporates many elements of anxiety, it still treats them as separate entities. The next model that arose looked at the interaction between two of these three factors.

DISCUSSION :Effects of Anxiety in Athletics

A great deal of research has been devoted to the effect of anxiety on sports performance. Researchers have found that competitive state anxiety is higher for amateur athletes in individual sports compared with athletes in team sports (Simon & Martens, 1977). In addition, participants in individual non-contact sports have been found to report lower levels of state anxiety than participants in individual contact sports (Lowe & McGrath, 1971). This section will review this research from the perspective of the theoretical models discussed above.Cognitive anxiety has been found to exert a powerful influence on performance. This statement holds true regardless of the individual's skill level. Participants in a collegiate softball tournament were put into one of two conditions: high situation criticality or low. While somatic anxiety did not differ in the two situations, those athletes in the high criticality condition had significantly higher levels of cognitive-anxiety (Krane, Joyce, &Rafeld, 1994

Although the research conducted focusing on cognitive anxiety and self-confidence provides some insight into their effect on athletic performance, the interaction of these variables in conjunction with somatic anxiety provides a better understanding of the true effects. Among a group of 91 athletes ranging in age from 14 - 36 years old who participated in soccer, swimming, and track and field, those individuals with higher scores on self-confidence and lower scores on cognitive anxiety and somatic anxiety perceived their overall anxiety levels as more facilitative of athletic performance (Wiggins &Brustad, 1996). Research conducted comparing athletes competing in team sports (basketball) with those competing in individual sports (track and field) has found that subjects competing in individual sports report significantly lower self-confidence and higher somatic anxiety than team sport athletes (Kirby & Liu, 1999).

Cognitive-Behavioral Treatments in Athletics

The research cited so far in this paper clearly indicates that it is important for athletes to be able to control their anxiety if they are to produce peak performances at important times. A large discrepancy between performance in practice and in competition is indicative that the athlete is having a hard time achieving an appropriate level of arousal or may over aroused (Butler, 1996)Relaxation is one method that has been discussed in the literature for reducing both cognitive and somatic anxiety. It is important since it can reduce the individual; Hardy, Jones, & Gould, 1996). These two strategies have been used

successfully in the treatment of clinical populations. While a discussion of the procedures used in these two treatments is beyond the scope of this paper, they are still an important component of any anxiety reduction intervention for the purposes of performance enhancement.

Imagery and mental rehearsal of tasks is also beneficial for the individual seeking to improve athletic performance. It provides familiarity with the task at hand and also provides positive feedback of their imagined performance (Hardy et al., 1996). This intervention has been proven to be effective with collegiate athletes in all sports. Results of research indicate that individuals who were in the imagery intervention had significantly greater increases in sport performance and sport competition anxiety than did the delayed-training control group (Lohr&Scogin, 1998). The technique to be imagined should be brought into focus. An internal perspective (as if they are viewing it through their eyes not the eyes of a camera on them performing the skill) is necessary. In addition, an attempt to feel the movement is effective in enhancing the imagery exercise.Practice the skill in "real time," there is no need to speed up or slow the skill down. Inclusion of coaches in the development of an imagery routine is important since it incorporates their technical skill and helps to minimize the perception of psychologists as a threat by coaches.

Although relaxation, imagery, and cognitive interventions are each beneficial for the purposes of anxiety reduction in athletics, they are far more powerful when used in conjunction with one another. Butler (1996) suggests a mnemonic device called PRESSURE who have a hard time coping in competitions that incorporates all three phases of intervention. The word can be broken down as follows:

- **P**repare - Athletes must psychologically prepare for what they will face during the competition.
- **R**elax - Diaphragmatic breathing exercises, may be necessary prior to competition in order to prevent over arousal which would result in a deterioration in performance.
- **E**xternalize - This involves the belief that problems are not within yourself. This can be of assistance when athletes feel that there are too many demands that are being put upon them.
- **S**tay Positive - Acknowledgement of the importance that individuals should have confidence in their abilities.
- **S**ingle Minded - Stay focused on the task at hand. This can be used both in training and competition.
- **U**nite - Particularly useful within the framework of teams sports, this component encourages athletes to consider what roles others will fulfill and the importance of working together as a team throughout the competition.
- **R**e-evaluate - How important is this event in the real world?
- **E**xtend yourself -Give your best performance every time no matter how important, or unimportant, the competition is.

Use of this mnemonic device is warranted with individuals that have problems with the three components of athletic anxiety: cognitive, somatic, and self-confidence. Even the amount of cognitive effort that is used by an individual to use these strategies as an effect on performance. Gould et al., (1993) reported that the differences between medal winners and non-medal winners at an Olympic wrestling competition was the degree to which the individuals used these interventions automatically such that winners were more likely to use the interventions automatically. Most elite level performers have already found ways of achieving the activation state that is necessary for the sport. One of the things that makes athletics so fascinating is the number of different demands that are placed on an individual throughout a competition. It is therefore unlikely that any one intervention will ever be able to be of benefit for everyone. Thorough assessment of the athlete's needs is therefore recommended.

Conclusion

The above research indicates that anxiety has a considerable impact on performance. Early research was limited due to a lack of clear operational definitions for the construct of anxiety. The development of the catastrophe model provides future researchers with a theoretical framework for better understanding the relationship between cognitive anxiety and somatic anxiety and their effect on performance. Furthermore, we now have the tools for better understanding the components of anxiety in the athletic context. The development of the CSAI-2 and the SAS allows researchers to reliably measure the following constructs: cognitive anxiety, somatic anxiety, self-confidence, and concentration disruption. Furthermore, the development and increased popularity of multiple baseline

research designs provide a method for examining anxiety reduction interventions through cognitive-behavioral interventions with small sample sizes. Today's managed care environment has led to the development of manualized treatments for many anxiety disorders in clinical populations. Future researchers should focus on the development of manualized treatments within the athletic environment. However, this should be done with a consideration for the athlete's needs if our interventions as sport psychologists are to have their maximum impact.

According to the model, peak performances are achieved by individuals who poses psychological states with high levels of vigour and low levels of tension, depression, anger, fatigue, and confusion. This is typically called the iceberg profile and is one method for differentiating between successful and unsuccessful performers. Although some research has indicated that this profile can not be used to differentiate between successful and non-successful athletes, evidence from Terry's meta analysis (1995) indicates that there is some validity to this profile if the sample is homogenous in ability and the sport they participate in. It is therefore necessary to consider all aspects of an individual's psychological functioning if sport psychology interventions are to have a maximum impact.

References

- Apter, M. J. (1982). The Experience of Motivation: The theory of Psychological Reversal, Academic Press, London.
- Fazey, J. A., & Hardy, L. (1988). The Inverted-U Hypotheses: A Catastrophe for Sport Psychology. British Association of Sport Sciences Monograph No. 1 National Coaching Foundation, Leeds.
- Gould, D. Petchlikoff, L., & Weinberg, R. S. (1984). Antecedents of, temporal changes in, and relationships between the CSAI-2 sub components. Journal of Sport Psychology, 6, 289-304.
- Krane, V., Joyce, D., &Rafeld, J. (1994). Competitive anxiety, situation criticality, and softball performance. Sport Psychologist, 8, 58-72.
- Lohr, B. A. &Scogin,F. (1998) Effects of self-administered visuo-motor behavioral rehearsal on sport performance of collegiate athletes. Journal of Sport Behavior, 21, 206-218.
- MacLeod, C. (1990). Mood disorders and cognition. In M. W. Eysenck (Ed.), Cognitive Psychology: An International Review. Wiley, Chichester.
- Martin, K. A., & Hall, C. R. (1997). Situational and intrapersonal moderators of sport competition state anxiety. Journal of Sport Behavior, 20, 435-446.
- Perry, J. D., & Williams, J. M., (1998) Relationship of intensity and direction of competitive trait anxiety to skill level and gender in tennis, Sport Psychologist, 12, 169-179.
- Terry, P. (1995). The efficacy of mood state profiling with elite performers: A review and synthesis, The Sport Psychologist, 9, 309-324.
- Vadocz, E. A., Hall, C. R., & Moritz, S. E. (1997). The relationship between competitive anxiety and imagery use. Journal of Applied Sport Psychology, 9, 241-253.
- Wiggins, M. S., &Brustad, R. J. (1996). Perception of anxiety and expectations of performance. Perceptual and Motor Skills, 83, 1071-1074

Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works

Mr. Sachin S. Ramteke

Assistant Professor (Dept. of English) M. G. College, Parseoni

Email Id – sachinramteke19@gmail.com Mob.No – 7875124313, 9604099781

ABSTRACT :-

Caste religion has been in the Indian society for many years. For this, Lord Gautama Buddha made a great movement of transformation. But he could not succeed. After that many social reformers became and tried. During Modern period, Dr. Bhimrao Ambedkar took education himself, closely studied the tradition, caste system rooted in Hindu society and made a revolution in a way by making social, political and religious movement. Social revolution was created through Satyagraha, political revolution was created by giving rights through the constitution to the Bahujans.Dr. Ambedkar himself was an educationist. Therefore, recognizing that slavery among the Bahujans will not be eradicated without education, he revolutionized education by establishing the "People's Education Society" for the spread of education. At the same time, he tried to make an economic revolution through many books. And in order to succeed in all these fields, he gave the basic mantra "educate, agitate and organise".

Hence, this article is to review his thoughts and work done by him in all fields of social, political, educational and economical.

INTRODUCTION:-

While studying the social, political and economic factors of the Indian social system, it is necessary to first consider the pre-independence situation and the post-independence situation. In this period we can see that on one hand the Indian society wanted to be made aware and motivated for independent struggle. And on the other hand, it was to bring out the society which was enmeshed in many dishonest customs, and traditions rooted in the society from many years. The contribution of various social reformers, educationists, revolutionaries and enlighteners in our country is important even in such difficult conditions when there is such challenging work.

The personality of Dr. Bhimrao Ambedkar is at the forefront. He is the bearer of a marginalized and traditional society, an inner motivation to fight against injustice, he brought strength to millions of people who were living in darkness for centuries, he dedicated his life for the upliftment of bahujan and oppressed victims.Dr. ambedakr wasa great journalist,Economist, political scientist, sociologist, inquisitive, enlightened, cultivating the value of democracy by advocating social justice and equality, architect of the constitution.

1)SOCIAL WORKS :-

Before reviewing the social work started by Dr, Babasaheb Ambedkar, it will be necessary to review the social situation of that time. At that time, Hindu customs, traditions, caste system had a hold on the society. bahujans have been unjustly oppressed by upper castes in the Hindu social structure for thousands of years. The common man was trapped in thousands of castes. Man was alienated from man by creating a difference between man and man.

He is done the work of bringing the oppressed victims, the untouchables living the life of slavery under the shade of equality, the right to live a dignified life like other people, the self-esteem of the people of this society, the work of creating confidence in them by opposing the old customs, and traditions.Dr. Ambedkar's revolution in social movement is remarkable. At the same time, Dr. Babasaheb Ambedkar worked to awaken the man who was suffering slavery due to lack of knowledge, education, power and wealth as a human being in the society.

To destroy the social, religious, political and educational, economic disparities in Hinduism and to create equality and brotherhood in the society, Dr.Ambedkar did many social movements, like the Satyagraha of Chavdar lake of Mahad, Temple Entrance Satyagraha at Pune, Satyagraha of Mudhed village etc. Many such notable Satyagraha he did. His social movements, satyagraha etc. the detailed information will be given as follows.

I) COUNCILOFMANGAON:-

A conference of untouchables was held on 20 March 1920 at Mangaon in Kagal StateOf Kolhapur. Dr. Ambedkar was the president of this conference. Along with this, Rajshri Shahu Maharaj of Kolhapur State was present as the chief guest.

This conference was the first social event in Dr. Babasaheb Ambedkar's life. In this conference Dr. Babasaheb Ambedkar emphasized on acquiring political power for the rights of untouchables.Ambedkar's leadership emerged from this conference.

II) BAHISKRUT HITAKARANI SABHA :-

"Bahistkrita Hitkarani Sabha" was established to raise the social and political issues of the untouchable community. This organization was the first organization in India to call for a revolt against the injustice of Dalits. Hostels and libraries were started through this society.

III) SATYAGRAHA OF MAHAD :-

Satyagraha of Mahad was organized in the meeting of Bahistkrut Hitkarani Sabha,On 4th August 1926, the government opened drinking water points to all through an Act, but it was not actually implemented. So on March 20, 1927, along with thousands of followers, Dr. Ambedkar revolted against the unjust social system by drinking the water from the Chawadar lake.

IV) BURNING OF MANUSMURTI BOOK :-

The text of Manusmruti supported the caste system and untouchability. As a social awareness against this, it was decided to burn the Manusmruti book in the Bahiskrut Hitakrani Sabha. On December 26, 1927. Dr.Ambedkar burnt this book at the hands of Gangadhar Nilkant Sahastrabuddhe, a Brahmin. This is about creating self-confidence among the untouchables by doing a rebellious act against the established caste system and the discrimination created by the caste system.

V) TEMPLE SATYAGRAHA :-

Untouchables were barred from temple entry by upper caste Brahmins. So, Dr. Ambedkar took up the temple satyagraha movement to eradicate this tradition. Untouchables do not necessarily need to enter the temple to perform actual workship.Dr. Ambedkar wanted to achieve temple entry Satyagraha so that God and temples are not corrupted by their entry. Satyagraha of Kalaram temple in Nashik is important in this. Through this satyagraha the untouchables got spiritual strength.

Thus,Dr.Ambedkar worked to awaken the marginalized and underprivileged sections of the society and bring these sections into the vital stream of understanding.

VI) DIKSHA OF BUDDHISM:-

Mentioning social work, his conversion to Buddhism is remarkable. He was sure that the upper caste Hindu society would not give justice to the bahujan after the huge struggle,they had waged. As a result of that, he took the initiation of Buddhism along with his millions of followers in Nagpur on 14th Oct. 1956 in Buddhism which teaches equality and brotherhood.

2) POLITICAL WORK :-

Along with social work,Dr. Ambedkar also played a very important role in the political field. At that time, the political slavery of the British existed because of the British rule over India.Dr.Ambedkar also adopted the political path so that the injustice, oppression, social disparity that has been going on for thousands of years will not be solved only through social movements. He was of the opinion that true equality will not be established in the society unless the untouchables get political rights. He adopted democratic principles in his political movement. There should be a social structure based on the values of independence, equality and fraternity and this is possible only through democracy. Therefore, through the Constitution, Dr. Ambedkar worked to bring all the victims, disadvantaged backward, upper classes and women into a political stream by giving them the right to vote. For this, the political work done by Dr. Ambedkar can be briefly stated as follows.

I) SIMON COMMISSION:-

On February 3, 1928, the "Simon Commission" came to India, but as no Hindi member was selected in this commission, the Congress boycotted this commission. But Dr.Ambedkar gave a statement to the Simon Commission in Bombay. In this statement, he included things like education of untouchables, united constituencies, reserved seats, rights of untouchables etc..

II) ROUND TABLE CONFERENCE:-

A total of 85 members of the All Castes and Tribes Party of India were present at the Round Table Conference held in London on 12 November 1930. Dr. Ambedkar was present as the

representative of the untouchables. In this conference, Dr. BabasahebAmbedkar demanded a separate constituency for the untouchables. Then On 7th Sept. 1931 another Round Table Conference was organized. In this conference, a difference of opinion arose between Dr.Ambedkar and Mahatma Gandhi over separate constituencies. Due to lack of consensus on this issue, Gandhiji left the council. The council was closed on 1 Dec. 1931. After that, Gandhiji started a hunger strike in Yerwada Jail to protest caste selection. Later, on 24 September 1932, the "Pune Pact" was signed between Dr.Ambedkar and Gandhiji in Yerwada prison. But the Pune Accord ended the political existence of bahujan. Dr. Ambedkar sacrificed a separate constituency for national interest.

III) ESTABLISHMENT OF INDEPENDENT LABOR PARTY:-

Dr. Ambedkar founded the "Independent Labour Party" on August 16, to participate in the general elections in 1937, to intensify the struggle for untouchability, with an all-community vision in mind rather than any one community. The party won 13 seats in the 1937 elections. During the period from 1937 to 1942, this party brought justice to the workers and destroyed Mahar Watan. Concessions in education for untouchables, peasant and labour issues, etc. raised a voice against.

IV) ESTABLISHMENT OF THE REPUBLIC PARTY:-

The "All India Scheduled Caste Federation" was formed with the aim of having a party representing the untouchables at the All India level. Later, due to differences among the workers of this party, it was decided to dissolve this party and establish the "Republic Party". But unfortunately his nirvana happened before that., later in 1957 his followers formed the "Republic Party".

3) EDUCATIONAL WORKS :-

Dr. Ambedkar wanted to promote the principles of freedom, equality, fraternity and justice through education and create a society that lives according to the principles of human welfare. Education is the antidote to social oppression of Dalits. He knew that education would free untouchables from social and religious slavery.So Dr. Ambedkar urged the government that primary education should be made free and compulsory.Dr. Ambedkar also started spreading and promoting education in Dalit society.Just as human beings need food to survive, education is needed. Without education he is like a slave. This was his opinion, so he gave the mantra "educate, agitate and organise.". He presented his broad views on education. Accordingly, he has made the educational work remarkable as follows.

I) BAHISKRUT HITAKARANI SABHA :-

To free the untouchable society from all kinds of injustice, it was felt necessary to spread education among the untouchables. Therefore, on 20th July 1924, he started organizational work by establishing the "Bahiskrut Hitkarani Institution" for the educational advancement of the untouchables. Libraries, night schools for adults were started through this institution. Further, after disbanding this meeting, he continued his educational work by establishing "Bharatiy Bahiskrut-Shikshan Prasarak Mandal ".

II) PEOPLE'S EDUCATION SOCIETY:-

For the education of untouchables, he founded the institution "People Education Society" on 8 June 1945. The mission of this organization was to spread education throughout the country especially among the untouchable communities. On behalf of this institution, Siddhartha College was established in Mumbai on 20 June 1946 and Milind College in Aurangabad on 18 June 1950.

Dr. Ambedkar acquired mastery in various subjects like jurisprudence, social science and political science by pursuing hard knowledge throughout his life. He presented many educational ideas. First of all, people should learn to organize and struggle by strengthening their organizational power.This is a valuable message given by Dr. Babasaheb. Without education our power will not awaken, we must know ourselves. We must be aware of the level at which we are, without which the human being in us will not awaken. There is only one way for all these matters.

III) NEWSPAPERS AND BIBLIOGRAPHY :-

Dr. Babasaheb Ambedkar used newspaper as a very important tool of social awareness and educational dissemination to awaken the untouchables and intensify their movement, different newspapers were started like – Muknayak (1920) Samata (1928), Prabudha Bharat (1956) etc.

Along with newspaper writing, he also wrote books. Rajgruha was a beautiful house built by him specially for the collection of books. He wrote many books like- who were shudras, thought on Pakistan, Buddha and his dhamma etc.

4) ECONOMICAL WORK :-

Dr. Ambedkar was a great student of economics. Dr. Ambedkar was a great world-class economist ,who studied all night and obtained great degrees.This is a matter of pride for our Indians. Dr. Ambedkar gave very valuable thoughts through his economic language for men and women, deprived, weak, workers, hardworking farmer's laborers.

Dr. Ambedkar laid down the limits of provincial economic system. He was of the opinion that the province should have separate tax collection, separate service account. Dr. Ambedkar's economic ideas are very guiding even today. Today in front of us, there are many problems like the depreciation of the rupee, increase in prices, etc.

Dr. Ambedkar graduated from Bombay University in 1912 with a degree in Economics and Political Science. After that, in 1915, he obtained his M.A. degree in economics from Columbia University in the United States. At the same time, the thesis "the evolution of provincial finance in British in India" presented at Columbia University got the doctorate degree.Dr. Ambedkar had read and written on the subject of economics in depth. In his article, he mainly discussed thoughts about agro-industry, agriculture, thoughts about shutting down private moneylenders exploiting farmers, the economics of the East India Company, thoughts about the establishment of the Reserve Bank of India, etc. He did the task of shedding light on many such issues through his articles.He expressed his thoughts on economics in many books written by him. Dr. Ambedkar in the book "the problem of rupee" The period up to 1893 saw the evolution of the Indian rupee as a medium of exchange. At the same time, he made a deep discussion about what quantitative approach would be useful for a country like India.

The caste-based social system in rural areas has its foundation in the rural economy. Therefore, if the caste-based social system is to be changed, it is necessary to bring about a change in agriculture as well. Dr. Ambedkar prioritized the need to consider agriculture as an industry and bring the farmers on the path of prosperity by providing infrastructure facilities like garages for agriculture and economic development.

At the same time, he says that agriculture is the main occupation in India. Farmers are therefore warned that it is very dangerous to divide the farm into smaller pieces. At the same time, farmers were advised to do many additional businesses to agriculture.

CONCLUSION:-

In this way, Dr. Babasaheb Ambedkar did not try to bring radical changes in all the fields like political, social, religious, educational in the country but actually brought about changes.He said that 'take education, be united and do the struggle' is the main message of his to the society and nation. He motivated the untouchables to merge with the upper caste in social, economic, and political aspects through the slogan of "educate, agitate and organise". Whatever India we see today, a lot of credit goes to the great work of Dr.Bhimrao Ambedkar.

REFERENCES:-

1) Mukherji. N. (200 2). Academic Philosophy in India.***Economic and Political Weekly, Vol. XXXVII, No.10***
2) Ambedkar, B. R. (2002). The Essential Writings of B.R. Ambedkar, Valerian Rodrigues, ed., New Delhi: OUP.
3) Abraham, A. (1997, August 13). Ambedkar the great. The Hindustan Times.Ahir, D. C. (1997).
4) Dr. Ambedkar on the British rai. Delhi: Blumoon
BooksAjnat,S.(Ed.).(l993).
5) Ambedkar, Bhimrao Ramji. Dr. Ambedkar and Democracy: An Anthology. 2018.
6) Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings and Speeches. 2002.
7) Ambedkar, Bhimrao Ramji, and Vasant Moon. Dr. Babasaheb Ambedkar, Writings Speeches. 2003.
8) Ambedkar, B. R. The Buddha and His Dhamma: A Critical Edition. Oxford UniversityPress, 2011
9) Keer, Dhananjay. (1971). Ambedkar Life and Mission, Mumbai, Popular Prakashan, p.54-55.
10) Moon,Vasant (Ed.). (1982). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches, vol.2, Bombay, Government of Maharashtra, p.
11) Sirswal. R. D. (2011) : Dr. Ambedkar's Ideas on Education and social change. Weslyan Journal of Research. 4 (1), 180-183.
12) Jatava, ***D.R., Sociological Thoughts of B.R. Ambedkar,*** ABDPublishers, India, 2001.

Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body

Miss. Shubhangi P. Rawale
shubhangirawale@gmail.com
Dr. Sunil Labale
HOD of Yogashastra DCPE, HVPM Amravati
departmentofyogadcpe@gmail.com

Abstract

Dhyana and Dharana are two of the three parts of Antaranga Yoga. They focus on eliminating the two characteristics of the mind i.e visayakara and nanatva. The paper then discusses the difference between dhyan- dharana and imagination. The third aspect of the paper deals with the different objects of dhyan-dharana. Dharana and Dhyana two of the three limbs of Antaranga Yoga tackle two characteristics of the mind i.e. the vishayakara and Nanatva. Let us understand these characteristics in some detail. This will bring out the necessity and importance of Dharana and Dhyana.During waking state the mind is engaged in one or the other activity interacting with the external world.

Introduction

One thing that a practicing meditator realizes is that the mind can exist only in two states i.e either it must think or it must sleep. An empty state of mind is just not possible! In J. Krishnamurti's words ―when there is no naming and framing there is no operative mind‖ . But if the mind is active then it displays its two characteristics! What is one to do? Yoga recognizes this problem and what it does is to use the characteristics of the mind to our advantage. Since the mind needs objects yoga tells us to give the mind object but only one. One may begin with an external gross object and then slowly move to internal subtle objects. Let the mind grasp one object and stay put upon that one object only. Thus the very objectifying tendency of the mind is utilized in order to enter into a state of Dharana. Immediately we are confronted with the next characteristic of the mind i.e. Nanatva. The mind will stay on the chosen object for a brief period of time and then it is ready to jump. Yoga says does not matter. Let it change but the different changeful ideas be the only ideas connected or related to the central object of Dharana. The idea is to make a moving film around one central object of mediation. ―For example suppose one wants to meditate on the Ganga. Let the mind first of all think of the Himalayas, the Himalayan glaciers, the snows and the origin of the Ganga in Gomukh. Then one can think of the Gangotri from where it flows down to Devprayag where she joins the Alakhnanda, then flowing towards Rishikesh, then to Haridwar to the famous Hari-kiPaudi and thence on the various villages and towns quenching thirst and watering the crops. Then the Ganga comes down to Varanasi from where she goes to Kolkata and finally forming various tributaries and distributaries forms the Bay of Bengal and mergers into the Indian Ocean. What has been done here is that one has carefully drawn a system in which the mind is changing but within a disciplined framework. In making the film there is Nanatva but inspite of Nanatva there is Ekatva because all these different objects and ideas revolve around one central idea of the Ganga. The mind is initially made unitary. It wanders in an area all of which is concerned with only one object and then gradually the area is narrowed down. Does this mean that Dhyana-Dharana and Day dreaming are the same? If that is the case then there is no need to go through the vigourous training of the Astanga yoga! Every human has this innate capacity and is actively engaged in creating an imaginary world where all the desires are satisfied and the ego is massaged. The psychological analysis of imagination will reveal the difference between the two. The following tree-diagram gives a brief outline of the faculty of imagination

Antaranga

Definition - What does Antaranga mean?

Antaranga is a Sanskrit term meaning "internal," "inner" or "inside." Antaranga yoga, therefore, refers to the inner path. It is typically associated with the last three limbs of the Eight Limbs of Yoga, or Ashtanga yoga – dharana, dhyana and samadhi. These yogic practices together are referred to as antaranga sadhana (spiritual practice or spiritual discipline). Sometimes, pratyahara, the fifth limb, is included as well. In contrast, the first four limbs are called Bahiranga yoga and include asanas and pranayama.

Antaranga cetana is the concept of internal consciousness, which the yogi experiences during meditation. In this state, there are no thoughts or external sensory perceptions.

Antaranga sadhana cannot be observed from the outside, but, instead, is undertaken within and beyond the mind. Their impact is also internal rather than external, as they work directly on transforming the mind, moving it toward liberation and salvation.

Pratyahara is considered a bahiranga ("external") sadhana by some yogis and an antaranga sadhana by others. It is the transition between the external and inner practices. Pratyahara is the transcending or withdrawal of the senses. In this practice, the yogi observes the external world objectively to enhance his/her inner growth.

The three other antaranga yoga practices are:

Dharana (concentration) involves removing the distractions of the mind by concentrating on a single focus, which can be one of the chakras, an image, a deity, a silent bija mantra or an object.

Dhyana (meditation) is a state of mind similar to dharana, but dhyana is a deep meditative-like state in which the mind has been quieted, but is aware without producing thoughts. In dhyana, the yogi is free from distractions.

Samadhi (unity) is the experience of transcending the self and obtaining unity with the true inner self. In a state of samadhi, the yogi experiences no separation between the individual and universal Consciousness. It is a state of absolute bliss and is the ultimate goal of yoga.

Antaranga Sadhana

Nishkamya Karma Yoga or the performance of disinterested works is Bahiranga Sadhana, which leads you to meditation on Aham Brahma Asmi. Karma is more external than the four means of salvation, Sadhana Chatushtaya. The four means are more external than Sravana. Sravana is more external than Manana or reflection of what is heard through a teacher or books. Manana is more external than Nididhyasana. Antaranga Sadhana is Nididhyasana or deep meditation on Aham Brahmasmi and its meaning. In Ashtanga Yoga of Patanjali Maharshi also you have the Bahiranga and Antaranga Sadhana. Yama, Niyama, Asana, Pranayama and Pratyahara are the Bahiranga Sadhana; while Dharana, Dhyana and Samadhi are Antaranga Sadhana.

The question of chakras also arises in this matter.

The Vedanta says that no spiritual progress is possible unless one is able to raise one's thoughts upto the level of the heart. Three areas are usually prescribed.

a) The heart

b) The region between the eyebrows

c) The crown of the head

a) The Heart Centre :

The heart centre is not the anatomical heart but the spiritual heart. The location of the heart center is neither to the right nor to the left but is in the middle of the chest where we generally feel our emotions. The heart center is the seat of the individual soul which is focus of the all pervading supreme self and the meditation is done to awaken spiritual consciousness, Swami Vivekananda says ―Think of a space in your heart and think that in the midst of that space a flame is burning. Think of that flame as your own soul. Inside the flame is another effulgent light and that is the soul of your God. Meditate upon that in the heart

b)The Centre between the Eyebrows :

The Bhagwad Gita briefly outlines the disciplines and observances for the practice of meditation and in that context makes mention of this space as the place to concentrate upon , ―Shutting all our external objects, fixing the gaze of one's eyes between one's brows, equalizing the outward and inward breaths moving in one's nostrils, controlling ones senses, mind and understanding being ever bent on liberation, ridding oneself of desire, fear and anger: such a man of contemplation is indeed always free. The meaning of the words ―fixing the gaze of one's eyes between his brows‖ is that when the eyes are half-closed in Meditation, the eyeballs remain motionless and their gaze converges towards a point between the brows. On the other hand if the eyes are fully open they may stray to external objects and if they are closed the aspirant may fall asleep. The Bhagwad Gita also mentions the tip of the nose as a point to concentrate upon , ― He should be firm holding his body neck and head erect and still and gaze steadily at the tip of his nose without looking around. 10 The instruction about gazing at the tip of the nose should not be taken in the literal sense for then the mind would be fixed only on the tip of the nose

and not on the Self. When the eyes are withdrawn from sense objects, the mind becomes steady and the eyeballs are still. In that state the gaze is directed as it were to the tip of the nose.

c) The crown of the Head:

The crown called sahasrara or the thousand petalled lotus in the brain is the point where individual consciousness meets with the all-pervading universal consciousness. This union is the ultimate goal of all meditation. Swami Vivekanand gives the following guided meditation, ― Imagine a lotus upon the top of the head, several inches up, with virtue as its centre and knowledge as its stalk. The eight petals of the lotus are the eight powers of the yogi. Inside the stamens and pistils symbolise renunciation. If the yogi refuses the external powers he will come to salvation…. Inside the lotus think of the Golden one, the Almighty, the Intangible whose name is Om, the Inexpressible surrounded with effulgent light Meditate on that Swami Vivekanand also describes the experience of meditating on the kundalini centres in the following words ― when the power of long internal meditation the vast mass if energy stored up travels along the sushumna and strikes the centres the reaction in tremendous, immensely superior to the reaction of dream or imagination more intense that the reaction of sense perception. It is supersensous perception. And when it reaches the metropolis of all sensations, the brain the whole brain as it were reacts and the result is the full blaze of illumination the perceptions of the self. As this kundalini force travels from centre to centre, layer after layer of the mind as it were opens up and the universe is perceived by the yogi in its fine or causal form. Then alone are the causes of the universe both as sensation and as reaction known as they are, and hence comes all knowledge. However the best object that can be chosen for dharana-dhyana has been thought by Rishis and Saints. It is the visualization of God in human form either as an idol or an icon. This is because of the following reasons.

1. Reproductive imagination is easily possible since stories about various Gods and Goddesses are readily available in epics and mythology.
2. It is easy of think of God having all the good qualities having no bad qualities, not being subject to decay and death so the impact factor that it has on the mind is extremely high.
3. God in human form fulfils various psychological demands of human existence such as:

A. Need for physical security : Various needs are grouped into this one umbrella of . These include food, shelter, clothing, having a family protecting it, having a healthy and wealthy long life.

B. Need for success, power and prestige: Once the physical needs are satisfied, every human desires success, a name of himself, power, position and prestige.

C. Need for association and emotional security: Everyone wants someone with whom one can form relations, share joys and sorrows, ask forgiveness and ask for help in times of need. For all such kinds if needs God in human form becomes psychologically easily acceptable. Someone who is like us in shape and form and so powerful and loving every need of man can be satisfied. As Whitehead observes ― Human form of God is the most intimate the earlier period of the growth of the yoga method, the Brahman was the object with whom the individual soul wanted to connect itself.

REFERENCES

1) Swami Chidananda (1991) The Philosophy, psychology and practice of yoga, published by The Divine Life Society, P.O. Shivanandanagar 249192 DistTehriGarhwal, U.P. Himalayas India (Pg. 184)
2) Taimini I.K. (reprint 1993) The Science of Yoga, The Theosophical publishing House, Adyar Madras India. ISBN 81-7059-212-7.(Pg.275)
3) AthavaleShastriPandurang (July 1986) Murtipuja published by Shri Vitthaldas C. Mehta, SadvicharDarshan Trust, VimalJyoti, 2nd Floor, V.P. Road, Mumbai 400004 (Pg. 12)
4) Ibid (Pg. 12).
5) Ibid (Pg. 23).
6) Swami Adiswarananda,(reprint june 2011).Meditation and Its Practices-A Definite guide toTechniques and Traditions of Meditation in Yoga and Vedanta, ,AdvaitaAshrama, 5 Delhi Entally Road, Kolkata,700014.ISBN 978-81-7505- 259-8. (Pg. 75).
7) Ibid (pg 77) 8) Swami Nikhilananda (1971)The yoga and other works – Swami Vivekananda, New York Ramkrishna Vivekananda Centre (Pg. 620) 9) Bhagwad Gita – Gita Press, Gorakhpur Press (Chap 5- verse 27, 28) 10) Ibid (chap 6 -verse 13)

An Analytical Study of Elections in India: Political Review

Amol Bhikaram Dhotre
Research Scholor
Dept. of Political Science
Shri.JJT University,
Jhunjhunu, Rajastan
amoldhotre30@gmail.com

Dr.Arun M. Shelke
Co-Guide
Dept. of Political Science
Shri. JJT University,
Jhunjhunu, Rajastan

Abstract:

India is the world's largest democracy, and its elections are among the most significant and complex exercises in democracy. This paper aims to provide a comprehensive overview of the electoral system in India, including its historical context, electoral laws, election process, and the role of political parties in Indian democracy. This study also evaluates the key challenges and issues that Indian democracy faces concerning electoral politics. The research used a qualitative approach, and data was collected through extensive literature review and archival analysis. The aim of this paper is to provide a comprehensive review of the political landscape of India by analysing its election system, political parties, and election campaigns. The paper investigates the history of Indian elections and how they have evolved since the country's independence. It also examines the role of political parties in shaping the Indian democracy and the impact of election campaigns on the voters' decision-making process. The paper concludes by discussing the challenges and opportunities that Indian elections present for the future. This research paper provides a comprehensive review of the political landscape of India, focusing on the country's electoral system. The paper explores the history and evolution of elections in India, the role of political parties, and the impact of elections on the country's democracy. The research is based on a literature review of relevant scholarly articles, reports, and government documents. India is the world's largest democracy, and its electoral process is one of the most complex and diverse in the world. **This paper provides a** comprehensive review of the Indian electoral system, its history, and its current state. The paper analyses the role of political parties, campaign strategies, voting behaviour, and the impact of technology on Indian elections. The paper also highlights the challenges and opportunities faced by the Indian electoral system in the future. Elections are a vital component of democracy in India. The Indian electoral system has evolved over the years, with the introduction of various reforms and measures to ensure free and fair elections. This paper aims to provide an overview of the electoral system in India, analyse the trends and patterns of Indian elections, and examine the impact of elections on the Indian political system.

Keywords:

Indian elections, democracy, political parties, campaign strategies, voting behaviour, technology, challenges, opportunities,electoral system, , political landscape

Introduction:

India has been practicing democracy since its independence in 1947. The Indian electoral system is the world's largest, with over 900 million registered voters. Elections in India are held every five years to elect members of the Parliament and State Legislative Assemblies. This study aims to provide a comprehensive review of the Indian electoral system, including its history, electoral laws, election process, political parties, and challenges. Its democratic system is built on a complex election process that involves multiple levels of government and numerous political parties. Since gaining independence from the British in 1947, India has held regular elections at the national, state, and local levels, making it one of the most vibrant democracies in the world. : Elections in India are held at regular intervals to elect members of the LokSabha, the lower house of parliament, and members of state legislative assemblies. The country's electoral system has undergone significant changes since its independence in 1947, and elections have played a crucial role in shaping the country's political landscape. This research paper aims to provide a comprehensive review of the electoral system in India, including the role of political parties, the impact of elections on the country's democracy, and the challenges facing the electoral process. India's electoral system is one of the most complex and diverse in the world. With a population of over 1.3 billion people, the Indian electoral system involves a massive electorate of more than 900 million voters spread across the country's 28 states and eight Union territories. Elections in India are held regularly, and every Indian citizen who is 18 years of age or older

is eligible to vote. The electoral process in India has evolved over the years, and the country has successfully conducted 17 general elections since independence. India, the world's largest democracy, conducts regular elections at various levels of government. The Indian electoral system is governed by the Constitution of India and the Representation of People Act. Elections in India are conducted by the Election Commission of India, an independent body that ensures free and fair elections. The electoral system in India has undergone significant changes over the years, with the introduction of various reforms and measures to improve the electoral process.

Methodology:

This study is based on a thorough review of existing literature on Indian elections, including academic papers, government reports, and news articles. The analysis is primarily qualitative, focusing on the historical, social, and political factors that have shaped India's electoral system. The literature review focused on scholarly articles, reports, and government documents related to elections in India. The research identified several key themes related to the electoral system in India, including the role of political parties, the impact of money and corruption on elections, and the challenges facing the electoral process.

Historical Context:

India's electoral system has evolved over the years since its first general elections in 1951-52. The Indian Constitution provides the legal framework for conducting elections in the country. The Constitution was amended in 1950 to include provisions for free and fair elections. Since then, several amendments have been made to the Constitution to ensure a level playing field for all political parties and candidates.

Electoral Laws:

The Indian electoral system is governed by several laws, including the Representation of the People Act, 1950, and the Representation of the People Act, 1951. These acts provide the legal framework for conducting elections, including voter registration, nomination of candidates, polling, and counting of votes. The Election Commission of India is responsible for the administration of these laws.

Election Process:

The election process in India is conducted in several phases, with the entire process taking several months to complete. The Election Commission announces the dates for the elections, and the entire process is conducted under the supervision of the Commission. The election process includes voter registration, nomination of candidates, campaigning, polling, and counting of votes

Political Landscape:

The political landscape of India is complex and diverse, with a multiplicity of political parties and regional and cultural differences. The two dominant national parties are the Indian National Congress and the BharatiyaJanata Party (BJP). However, regional parties also play a significant role in shaping electoral outcomes, particularly in states where they have a strong presence. Voter behaviour is influenced by a range of factors, including religion, caste, class, and regional identity.

Political Parties:

India has a multi-party system, total 2858 registered political parties in India. However, only a few national parties hold significant political power with several national and regional political parties. The major political parties in India include the Indian National Congress, the BharatiyaJanata Party, and the Communist Party of India. The political parties play a significant role in Indian democracy, and their election manifestos shape the political discourse in the country.

Role of Money:

The paper also analyses the role of money in Indian elections, which has become a significant challenge to free and fair elections. The use of black money, unaccounted for funds, and the practice of vote buying are some of the ways money influences the election outcome. The study also examines the laws in place to regulate campaign financing and the challenges associated with implementing them.

Impact of Social Media Campaigns on Voter Behaviour:

Social media has emerged as a critical tool in political campaigns, with its ability to reach out to a vast number of voters. The study found that social media campaigns played a significant role in shaping voter opinions and influencing voting decisions. The use of social media allowed political parties to target specific voter segments and tailor their messages to meet their expectations. The study also found that social media campaigns increased political engagement among voters and encouraged

them to participate in the electoral process.It also analyses the role social media played in the last general elections in 2019, and the challenges it poses to the electoral system.

Effectiveness of Social Media Campaigns:

The study found that social media campaigns were highly effective in reaching out to voters, with several political parties reporting a significant increase in their online reach during the election period. The use of social media allowed political parties to engage with voters on a more personal level, increasing their visibility and improving their chances of winning the election. However, the study also found that the effectiveness of social media campaigns was dependent on several factors, including the quality of the content, the level of engagement with voters, and the reach of the campaign.

India's electoral system:

India's electoral system has evolved significantly over the years. The country's first general election, held in 1951-52, was a massive undertaking, with more than 170 million eligible voters. Since then, the number of voters has grown to over 900 million, making India's elections the largest in the world. India's political parties have played a significant role in shaping the country's democracy. The Congress party, which was instrumental in India's struggle for independence, dominated Indian politics in the early years of independence. However, over the years, several regional parties have emerged, challenging the Congress's dominance. Today, India has over 50 political parties, each with its own agenda and support base.

Election campaigns have become increasingly important in shaping voter behaviour in India. With the rise of television and social media, political parties have developed sophisticated election campaigns to reach out to voters. The impact of these campaigns on voter decision-making is evident in the results of the elections. In recent years, several political parties have successfully used

Challenges and Opportunities:

Indian democracy faces several challenges concerning electoral politics. The key challenges include corruption, criminalization of politics, money power, and the role of media in elections. These challenges pose a significant threat to the democratic process in the country. India's democratic system faces a range of challenges and opportunities. Challenges include the growing influence of money in politics, the rise of political polarization and intolerance, and the increasing use of technology to manipulate and influence voter behaviour. Opportunities include the potential for greater citizen participation in the electoral process, the emergence of new political movements and parties, and the growing awareness of the importance of democratic values and institutions.

Conclusion:

The Indian electoral system is a complex and significant exercise in democracy. This study has provided a comprehensive overview of the electoral system in India, including its historical context, electoral laws, election process, political parties, and challenges. The study highlights the need for continuous reform to ensure a free and fair electoral process in the country. India's elections are a testament to the country's commitment to democracy. Despite the challenges of conducting elections in a country as large and diverse as India, the electoral process has remained robust and transparent. Political parties have played a crucial role in shaping Indian democracy, and election campaigns have become increasingly sophisticated in reaching out to voters. However, there are several challenges that India's electoral system faces, including electoral fraud, voter intimidation, and the influence of money in politics. These challenges need to be addressed to ensure that India's democracy remains vibrant and inclusive. This study concludes that the Indian electoral system is complex and faces several challenges, but it is also resilient and has successfully conducted free and fair elections since independence. There is a need for continuous reforms and improvements to ensure the integrity and fairness of the electoral process in India. The study concludes that elections are a vital component of democracy in India, and the Indian electoral system has evolved over the years, with the introduction of various reforms and measures to ensure free and fair elections.. The study suggests that further research is needed to examine the impact of social media on Indian elections and the role of money and muscle power in elections.

References:

- Chandra, K. (2004). Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Head Counts in India. Cambridge University Press.
- Chhibber, P. K., &Kollman, K. (2004). The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States. Princeton University Press.
- Roy, D. (2019). The Age of Dynasty: The Role of Political Parties in India's Democracy. Cambridge University Press.
- Desai, A. R., &Vaidya, S. R. (2008). Dynamics of political campaigns in India. Social Science Information, 47(1), 7-22.
- Mitra, S. K. (2016). Elections in India: Major turning points and trends. The Indian Journal of Political Science, 77(3), 687-698.
- Pai, S. M., &Sundar, N. (2018). Social media and political communication in India. Routledge
- Chibber, V. (2019). Democracy without associations: Transformations of the party system in India. Perspectives on Politics, 17(4), 952-968.
- Yadav, Y. (2017). The politics of party system institutionalization in India. Comparative Political Studies, 50(13), 1722-1751.
- Election Commission of India. (2020). General Elections 2019: Handbook for Candidates.
- Teltumbde, A. (2019). The electronic voting machine fraud: An unresolved question. Economic and Political Weekly, 54(33), 20-23.
- Yadav, Y. (2019). The Making of the Indian Voter: Anatomy of Social Change. Oxford University Press.
- Gupta, S., & Sharma, S. K. (2015). Electoral politics in India: Resurgence of the BharatiyaJanata Party. Routledge.
- Gopalaswami, N. (2018). The Indian Electoral System: An Overview. The Hindu Centre for Politics and Public Policy.
- Singh, S. (2017). Money power in Indian politics. The Hindu Business Line.
- Sengupta, S. (2019). Media and Indian Elections. International Journal of Humanities and Social Sciences, 8(4), 21-28.
- Sinha, P. (2019). Social Media and Indian Elections: An Analysis. International Journal of Political Science and Governance, 1(1), 1-9
- Mitra, S. K. (2008). The Indian electoral system: Challenges and reforms. Journal of Elections, Public Opinion & Parties, 18(4), 393-410.
- Jayal, N. G. (2007). Democracy and the state: Welfare, secularism and development in contemporary India. Oxford University Press.
- Raghavan, V. (2019). Money power in Indian politics. Economic and Political Weekly, 54(6), 21-24.

Bibliography:

- Election Commission of India. (n.d.). Retrieved from https://eci.gov.in/
- Indian Constitution. (1950). Retrieved from https://www.india.gov.in/sites/upload
- Commission, E. (2019). Electoral Statistics Pocket Book 2019. Election Commission of India.
- India Today. (2021). Elections in India. Retrieved from https://www.indiatoday.in/elections
- Nair, M. (2020). Elections in India: A Study of the Indian Electoral System. Routledge.
- Ahuja, M. L. (2009). Election management: Bodies, processes and challenges. SAGE Publications.
- Bose, S. (2018). Transforming India: Challenges to the world's largest democracy. Harvard University Press.
- Roy, P., & Bhattacharyya, R. (2018). Decoding the 2014 Indian general elections: A comprehensive analysis. Springer.
- Suri, K. C. (2014). Indian general elections 2014: First impressions. SAGE Publications.
- Jayal, N. G. (2007). Democracy and the state: Welfare, secularism and development in contemporary India. Oxford University Press.
- Mitra, S. K. (2008). The Indian electoral system: Challenges and reforms. Journal of Elections, Public Opinion & Parties, 18(4), 393-410.
- Raghavan, V. (2019). Money power in Indian politics. Economic and Political Weekly, 54(6), 21-24.

Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur

Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat
Assistant Professor of Commerce
Smt. SalunkabaiRaut Arts and Commerce College, WanojaDist: Washim
Email-id: jayawaghmare1982@gmail.com

Abstract:-
This research paper revolves around the concept of Startup India campaign which was started on 15th August 2015.The basic purpose of this article is to put some light on the challenges to be countered and opportunities to be capitalized upon by the startups entrepreneur and the initiatives taken by the government. This research is based on the descriptive study so as to understand the various opportunities offered by the startup India mission which entrepreneur can take advantage for startup of their own business.This research paper has made a literature survey analysis regarding its challenges, prospects and its financing resources. Secondary data collected from various websites, journals, newspaper articles etc.

Keywords : Start up, Entrepreneurs, Challenges, Opportunities

- **Introduction:**

Startup is flagship initiative of the government of India, intended to build a strong ecosystem for nurturing innovation. Startup will drive sustainable economies growth and generate large scale employment opportunities and minimize unemployment. A startup is a young company that is beginning to develop and grow is in the first stages of operation and is usually financed by an individual or small group of individuals. A startup is a young, dynamic company built on technology and innovation wherein the founders attempt to capitalize on developing a product or service for which they believe there is a demand. Start ups have played and continue to play significant roles in the growth, development and industrialization of many economies all over the world,

- Grant Thornton (2016) outline start up business as an corporation that's

i) Incorporated for 3 years or much
ii) At a investment level of series B or much less
iii) An entrepreneurial undertaking/ a Partnership
iv) Engages in development, manufacturing or distribution of new products
v) Revenue of up to INR 25cr
vi) Not shaped through splitting or restructuring
vii) Employing 50 humans or less

- Department of industrial policy & promotion define a Startup

As an entity incorporated or registered in India with following parameters:
Established no longer prior to seven years, with annual turnover no longer exceeding INR 25Cr working in the direction of innovation development. It is a scalable commercialenterprise model with a excessive capacity of employment era or wealth creation
Prime MinisterNarendraModi on 15th August 2015 announced 'Start Up, stand up India", an initiative to enable starts ups and encourage entrepreneurship in India there by leading to creation of employment opportunities in the nation.

- **Objectives of the Study:-**

1) To understand the various opportunities offered by the start up India mission for Young Entrepreneurs in India.
2) To Analyse the challenges and shortcoming posed in the implementation of start-up India Mission,

- **Review of Literature:-**

1) **AbhishekSinha,** the Co-Founder & CEO of the EKO India Financial Services was of the view that the prime minister seated with entrepreneur on a national platform are very positive signals. However. Small problems such as bank funding in the lack of any collateral turn out to be big roadblocks for many entrepreneurs. He stated that we cannot have a long list of intangibles in our balancesheet.

2) **Thomas Hillmann&ManjuPuri (2000**) Examines the empirical evidences on the impact that venture capitalists can have on the development path of new firms. Their study suggest that there is soft facet to venture capitalists in terms of supporting companies to build up their human resources within the organization.

3) **OmidSharifi, BentolhodaKarbalaeiHossain (2015**), in their paper stated that the various financial challenges faced by the stars up in India. It also depicts the difficulties faced by the starts ups at the initial stage. The major finding are major leap in technology have led investors to raise the bar in terms of how much leg work entrepreneurs are expected to do before even pitching their companies.

4) **Shukla, Chauhan&Saumya (2018),** in their investigation introduced an officially organized portrayal of the issues looked by female business visionaries.

5) **Christopher A.Pissarides (2001**) inhis paper studied that the role of company starts up costs for employment performance/ this paper is highly theoretical one. The conclusion is the factors that can explain the difference in labour market performance are structural and should be sought in the institutional structure of the countries.

6) **Kamaldeep (2017)** exhibited some start up business difficulties and open doors for startups. In India the open doors for the new business are monstrous, however so are the difficulties.

- **Stages of the Start-up life cycle :**

Pre-Start up >> Start up >> Growth

	Pre-StartUp	**Start up**	**Growth**
1	**Discovery** Identify a potential scalable product/ Service idea for a big enough large market	**Efficiency** The entrepreneur begins to define his/her business model and looks for ways to increase customer base	**Maintenance** Maximising benefits and facing problems derived from the global dimension that the business has achieved
2	**Validation** The service or product discovered hits the market, looking for the first clients ready to pay for it	**Scale** Pushing the growth of the business aggressively while increasing its capcity to grow in a sustainable manner.	**Scale or Renewal** The decision to sell the startup to a giant or acquire huge resources that the brand will need to continue growing

- **Opportunities of the Start-up India Programme:**

1) India's large population:-

The population of India ishuge asset for the country. By 2020 it is expected that the working age population would surpass the non-working population. This unique demographic advantage will offer a great opportunity to any start up

2) Self Certification for set ups:-

The main objective of start up India is to enable start-upsto focus on their core business by reducing the regulatory burden on them and keep the cost of compliance as low as possible. Certain regulatory formalities that require compliances with a number of labour and environment laws tend to be time consuming and complex in nature. Therefore the procedure for conducting inspections shall be made more simple by allowing start up to self-certify compliance with 9 labour and environmental laws using the start up mobile app.

3) Setting up Of start-up India Hub:

In order to help the entrepreneurs to exchange knowledge and get success to financial aids, a single contact point for start-up foundations in India an all India hub will be created. The "Starts up India Hub" will facilitate the collaboration with central and State Government, banks, incubators, legal partners, consultant's universities and R&D institutions.

4) Convenience through Mobile app:-

A mobile application has been launched for the purpose of facilitating interaction between start-ups and government agencies for exchange of information among various stakeholders. The mobile app enables the registration of start-ups with Ministry of Corporate Affairs and Registrar of firms, to track the status of the registration application, to file various compliances and other such services.

5) Providing Financial support through Funds of funds:

Government aims to set up a fund in the nature of fund of funds implying that the amount will not be invested directly into start ups but instead will participate in the capital of SEBI registered venture funds. The fund will have a total corpus of INR 10000 crore over a period of 4 years and an initial corpus of INR 2500 crore.

6) Provision of Credit Guarantee Fund:

Credit guarantee fund would facilitate the flow of venture debt from the formal banking system thereby helping to overcome the failure ofstartup enterprises in general. This would also help to encourage start up business in terms of experimentation and innovations.

7) Exemption from capital gains Tax:

Through the mobilization of capital gains that arise from sale of capital gains that arise from sale of capital assets, the government aims to promote investments into start-ups. Keeping this objective in mind, the persons who have capital gains during the year shall be exempted if they have invested such capital gains in the funds of funds that has been recognised by the government.

8) New Research parks being set up:-

Seven new research parks are being set up by the Government in certain institutes like IIT Guwahati, IIT Hyderabad. , IIT Kanpur, IIT Kharagpur, IIT Bangalore, IIT Gandhi nagar and IIT Delhi with an initial investment of INR 100 crore each. These research parks shall be modelled on the basis of Research Park that has been set up at IIT Madras.

9) Promotion of Start-ups in the biotechnology sector:-

The Department of biotechnology in order to promote start-ups in the sector would along with its public sector undertaking undertake measures like setting up of Biotechnology Research Assistance Council (BIRAC), Bio-incubators, Seed Fund, Equity Funding and other such initiatives.

10) Innovation Focussed Programs for students:

The Government so as to promote research and innovation among young students shall execute measures like innovation core program to target school kids, National initiative for Developing and Harnessing innovation in order to award INR 10 lakhs to 20 Students innovations and UchhattarAvishkarYojana for fostering very high quality research amongst IIT students.

11) World Class Incubators:

The Government has been looking forward to make investments in establishing world class incubators and for this the Government shall identify and select 10 incubators which have the potential to become world class. These incubators shall the be the reference models for other incubators that will be set up so as to offer best in class services.

12) Increasing initiatives by the Government:

The Government of India has received different measures and approaches for empowering and building up the new businesses in the nation. For Example, the government has presented the MUDRA yojana, E-Biz Portal, SETU finance and numerous others for helping start up adventures.

13) Changing of mindsets:

These days, the vast majority of the individuals have surrender the customery attitude of winning just through occupations. Numerous youngsters have begun indicating enthusiasm for going into business with the assistance of most recent innovation and developments. This has brought about the improvement of various startup adventures in the nation

- **Challenges for Start-up India:-**

1) Lack of Finance:

Most of the organizations in India Come up short on cash while beginning their associations, Not with standing the way that there are various decisions for finding a good pace simultaneously there is reliably lack of money while beginning startup. This is in light of the fact that close by the dynamic improvrment of business, there is more prominent essential of record. It is significant for the new organizations to have sufficient record for gaining ground as time goes on.

2) Lack of Revenue :-

Various new organizations in India witness frustration in India considering less time to pay. With the diminishing in pay, the expenses realized by the business create at a dreadful rate.

Hence the new organizations need to concentrate on their issues related to financing thus conveying incident to their business.

3) **Lack of Infrastructure:-**

The absence of infrastructural systems is another test which is looked by the Indian new companies. There is a lack of different systems like business improvement focuses, innovation parks, and so forth in India. This eventually prompts the disappointment of numerous new businesses.

4) Lack of awareness:

Many of the business people or business people are uninformed s during their underlying of the data identified with the business sectors, subsequently they have little information about the confinements pervasive in the business sectors. That is the reason numerous new companies need to cause misfortune stage at the business sectors.

5) Regulations of the Government:-

The Indian new businesses at first need to enrol themselves as an organization for which they need to confront numerous difficulties. This is on the grounds that a specific organization need to take various consents from the government so as to starts its business.

6) Lack of Strategic planning:-

Numerous agents or business visionaries come up short on the capabilities of having key mentalities for taking care of their business. They neglect to execute a decent arranging methodology so as to develop anf build up their business further.

7) Lack of Skilled labour:-

One of the most widely recognised difficulties looked by Indian new companies is the absence of talented individuals to coordinate their necessities. It is hard to locate the correct sort of skilled individuals to be contracted for filling in as a productive group.

- **Conclusion:**

At present day, Start-up is the new buzzword. Start-ups are burgeoning like never before. Both male and female entrepreneurs are getting into it. Even Female are coming with more ideas and they are taking risk to sustain their credibility. Indian start-ups attempt to build the start-up environment with important education, talent, innovation and incubators with correspondence to funding agencies. Now the govt is also supporting the starts ups. Although, entrepreneurs are facing challenges but they are being countered simultaneously. They have the determination to setup and divert their energy to plan, support and execute their dreams and contributing to the growth of the economy. This new initiative of starts up pledge rapid approvals for starting the business, easier exits, tax rebates and faster registration for the patents.

In short, it can be seen that PM Modi's entire Action plan offers various opportunities for all types start ups in India thereby aiming to give a small push to new innovative businesses and provide them assistance in establishing their business. The government also aims to minimise regulatory barriers in setting up starts up despite facing certain major challenges like elimination of unscrupulous entities. Apart from this. There are some other grave concerns relating to the certification of starts ups "Innovation" by Government authorities.

- **References:**

1) Startup India Action plan, January 2016
2) Graham Paul.September 2012,Start up equals Growth, in Grahams essays in Enterpreneurship
3) Au, K,Kwan,HK (2009) Startup Capital & Chinese Enterpreneurs. The role of family Enterpreneurship theory & Practices, 33(4),889-908
4) OmidSharifi, BentolhodaKarbalaeiHossein, November 2015, "Understanding the financial challenges faced by startups in India
5) DalalMihir, VermaShrutika, 2016, June 22. "Start up India, Enough Fuel to go the distance"
6) Surabhi, 2016, January 19, "Startup India: Challenges galore on funding, Patent and IPR fronts"
7) "Opportunities for Startup in India" by Anand, Paramjit,Acreaty Management Consultant (P) Ltd. The Entrepreneur. Feb 2016
8) S.P Robbins, Organizational Behaviour, Motivational Concepts,(India:Pearson Education,2009),194
9) http://www.indianstartups.com
10) http://www.assocham.org

Cultural Shifts in the Post-2021 Society

Samruddhi Gole
Senior Research Associate, Leadership for Equity Pune
Contact- +919075796718, samruddhigole3@gmail.com
Dr. Kalyan More
Head Department of Sociology- Arts Commerce Science Walwadi College Dhule
Contact- +919623965450

Abstract

As the situation changes the consequences of the pandemic on everyday life will be visible. Few of them are so prominent that we can identify them easily. According to studies, the social world of people has changed rapidly. The study aimed to put light on how this world has changed and find out which things became new normal as a part of the human social world. For the study news and research articles analysis has been done. In addition, some narratives from people were used to analyze the change. Out of all analysis, it was identified that social isolation and anxiety affects the mental health of people. There is a change in beliefs and family values also changed.

KEYWORDS: Cultural Shift, COVID-19, Social Isolation, anxiety, Family values, Public perciptions etc.

Introduction

Humans are the only species that are not locked into their environment. Their imagination, reason, emotional subtlety and toughness, make it possible for them to not only accept the environment but to change it" –Jacob Bronowski

When I was teaching in a Sociology class. I would often remind my students that cultural change takes a very long time. If you see the iceberg you find it looks like that very small part of it is visible above the water but you can not guess or assume how large it has submerged under the water and that is how culture looks like. The part that can be seen above the waves reflects the isolated behaviors and outcomes that can surprise and sometimes frustrate people who are completely new to it. After all the bulk of it, though, the submerged part comprises the "shared beliefs and assumptions" that are often shaped over generations and can sometimes punch a hole through titanic modern initiatives. As some people call it Social structure or system.

That is why the changing world today can be both an opportunity to evolve and a challenge to accept. Many people with ample exposure to culture find it difficult to precisely articulate and deal with changing cultural aspects. Their tragedy is not a natural phenomenon but an outcome of cultural shifting.

2008 recession was the hottest cause of the new shift in a global society. As documented and tracked by researchers Millennials responsible for most of these shifts were blamed and lauded as the generation

responsible for disrupting the marketplace, inspiring innovation, and for "killing things" popular in previous generations.

We must strive for a better, safer, and more equitable world after COVID. We must be better prepared, ensure that everyone has genuine access to health care, and structure our societies to reduce the factors that increase the likelihood and severity of pandemics, such as overcrowding, marginalization, and inequity. Finally, we must care for the health of our planet, including climate change, the animal world, and our forests.

The term "Cultural shift" used in this article describes the process of new or unique items become a part of existing society as a result of the historic event that changed the course of history and permanently impact how people see the world.

Purpose of the Study

As saying goes "Change is the only constant thing" It is not surprising to say even locking ourselves inside the doors our everyday life has not changed. Things surrounding us are constantly changing and our culture is not an exception to this. The purpose of this study is to capture the novel cultural change that values the everyday lives of people in this pandemic-ridden society. People have started accepting cultural changes as something familiar and easily doable thing of life. Whatever changes brought by this pandemic it has become "New normal" to all of us. First, this paper sheds light on the prominent cultural shift brought by the pandemic. second, it tries to picturise a new social world after the pandemic. Third, it examines the implication of "Experience and the Social world approach" while the fact experience is common to both researchers and researched. It is a fact that the specific experiences we have are always different from each other and individualistic to us, as we try to derive the meaning and significance from the experiences.

Study Design and Methodology

For the proposed study to investigate the association between the cultural shift in the social world and the COVID- 19 pandemic. I prefer to observe ongoing phenomena since the Covid 19 crisis started in India. I observe life has changed all of a sudden and few things have become normally acceptable and a part of daily lifestyle. I read some news articles relatively but not purposely written on cultural shift. I found social media have started consuming the practices considered really essential to survive the pandemic.

In general, cultural shift is expected must be the desired outcome of efforts taken by a group of people to achieve a lifestyle they expect to have. But, unfortunately, this covid 19 outbreak did not give us a chance to manipulate subtle live style and ingrained culture to have desired everyday life. We all needed to accept whatever came our way.

Experience and the Social world

Experience is considered central to research in cultural studies. It is a growing tool and a key category to conduct research work analysis within the field and has been drawn on as the concrete material for in-depth studies which are handled by cultural studies (Michael Pickering 2008) One of the focus of research in culture is featuring subjective dimensions of human relations, on how particular social structures and configurations constructed and sensed of.

These are the crucial things for our understanding of who we are and what we might become or experience in the coming future. It is not only about what we have transmitted since history but about how we articulate, understood, drawn, and shared it with others. In his studies, Chris Kearney (2003: 42) has observed that 'any consideration of the way individuals engages in the process of recreating their identities by continually reflecting upon their lived experience, is largely missing from current research.

This research paper will use lived experiences as a major compound of the research work. For this study, I analyzed various news and articles.

Discussion

What is Cultural Shift?

There is the concept of gatekeeper in a cultural shift. Someone is an indigenous, responsible, hegemonic who has either formal or informal influence on the culture. These gatekeepers can be an authority formally elected or selected or they can be that one dot without which circle of society is incomplete. Therefore, everyone counts on them to get things done. They shift their power to the person, idea, or product they are supporting or opposing. Apparently, they have power. They use this power to influence

society. Cultural shifts start with small trends, or as a behavioral change for a small group of people and eventually become a lifestyle or sometimes a subculture.

A new shift emerged that does not mean old practices will completely disappear, they simply evolve with time as per the expectation of human society.

The 2014 election in India can be a new prominent event responsible for a cultural shift in India. A turning point that will represent Indian history and beyond. Not only has this election greatly affected attitudes, behaviors, and perceptions of people today but it is sowing seeds of ideologies of the generation of tomorrow.

The problem is until they come of age, no one is aware of what trends and changes will they choose to lean into or reject. Will they choose ultra-conservative values and behaviors? Super liberal ideologies and predilections? Boorish, elitist attitudes and ways of working or considerate, egalitarian dispositions and expectations? Or will they choose a less polarized outlook and land somewhere in the middle helping others to overcome the problems?

While thinking of the high dimensional scene we have never seen before of a society, which has been badly stroked by a global pandemic. There is a question that needs to dive into- **"What will be the picture of the cultural shift in the near future society look like?"**

Change in the belief

The research was published in March 2020 by Pew Research in the U.S. It puts forward data on what people think about why some people are poor or rich. A core value and belief they people valued a lot were that with hard work anyone can become rich and achieve success. Usually the concept of success is characterized by a level of financial achievement, also known as being rich. There is a fundamental belief in the American psyche that wealth is the result of hard work. And there is a fundamental belief that anyone who works hard enough can become wealthy. These beliefs are deeply held.The survey showed that 65% of Americans are rich because they have some advantages and 33% replied people are rich because they worked really hard.

But when they had a survey back in 2017, 45% of respondents said people are rich because they have worked hard and 43% of respondents said people are rich because they have some advantages.

This is a huge shift regarding the core beliefs of people in the United States of America. It is not because the people who become unemployed had bad working ethics, they were bad employees, they were kicked off because of the financial crunch brought up by the global pandemic.

Cleanliness is next to godliness

There is a proverb that speaks who is pure, wholesome, and follow cleanliness are very close to God. It is a part of literature and culture, but this pandemic has changed the way to look into the matter of cleanliness and it pushed the need to practice proper hand cleaning practice. The need to keep our homes clean, avoid touching our faces and surfaces, in general, to contain the spread has put a spotlight on how many of us think about germs, community, and cleanliness especially as it pertains to gender and culture (Whitney Dunlap- Fowler, march 2020).

Because of this the definition of "clean" and the perceptions of "cleanliness" may change in the coming year. The technology involved in cleanliness will evolve in such a way that people feel more in control of the environment around them. They may demand proof and measures of theimpact of technology. The types of equipment that were part of medical firms will become household tools for everyday use. For. E.g., Oximeter, X-ray machine, etc.

Social isolation and anxiety

Mental health and wellbeing were the core of the Indian culture. Meditation and Yoga had a profound impact on the well-being of the people who practiced them. But anxiety, depression was not considered an illness. People were not okay to get treated if they had any mental health issues. Going to the hospital for therapy and getting treated was started by Millenials. In the pandemic doing self-work and turning off social media and disconnecting from the social world became new acts of mental wellbeing. The unpredictable chaos and continuous bombarding cycle of covid news by news channels made people stop looking at the television and phones and walk away a little bit take mental rest.

The global pandemic forced people to shut the doors of their houses and lock themselves inside the homes. For the very first time people started experiencing life without the benefit of others on large scale. This is the irony that people are trying to combat their anxiety and depression and how? They are gravitating back to the very things which are making them more anxious- Their devices and social media.

Social isolation and in some cases quarantine is showing its impact on the way we think about how we share our time with others and how important we are doing it in a meaningful way. In research on Associations of Social Isolation with Anxiety and Depression During the Early COVID-19 Pandemic: A Survey of Older Adults in London, UK authors showcased association between COVOD-19 pandemic, social isolation and anxiety, and depression (**https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyt.2020.591120/full**). In a circular-causal fashion, social isolation, depression, and apathy have all been linked to an increased risk of incident dementia (Livingston G, Huntley J, Sommerlad A, Ames D, Ballard C, Banerjee S, et al. Dementia prevention, intervention, and care: 2020 report of the Lancet Commission. *Lancet* (2020) 396(10248):413–46.). We may try hard to dig into the source of this anxiety and depression and may develop various ways to address it and alleviate it. But this extreme time where people are trapped in the situation and they need to reanalyze the prison system for cases that require to be in isolation for a long period of time.

Change in Family Values

Reanalysis of our personal relationships

People who are under 40 are blamed a lot for being a cause and prolonging the COVID-19 outbreak across the globe. In the countries where the COVID-19 outbreak happened young people were chastised for going out, socializing with other people, traveling regularly without paying much attention to the epidemic plaguing the world.

In the modern world, social solidarity has reached the edge. Relationships between youngers and elders are subtle. Youngers don't have the strongest reputations for caring and sacrificing for their elders. Often if young people afford to spend time with elders and caring for them they do send their elders off to old age homes and communities or complain about the chore of taking care of them in their old age.

The COVID-19 pandemic has changed and reshaped our personal relationships in unprecedented ways forcing us to live closer together with some people and further apart from others. Life in lockdown has required us to maintain close, constant contact with our families and partners, but social distancing measures have isolated us from our friends and larger communities (BBC Future, June 2020). According to Susanne Choi, a sociologist at the Chinese University of Hong Kong, the high-pressure environment of confinement, combined with the financial stress caused by a Covid-19 burdened economy, has led to an increase in marital conflict.

As these youngers will grow they will be growing with the attitude and values they gained during this pandemic. They will reanalyze what they observed in the past and what they lived during the pandemic. Personal relationships in the world may not only have a chance to be reanalyzed, but people may also borrow from the practices of other countries to make sure that they get it right for themselves, especially as people witness how the elderly make it through this time period of a pandemic.

Revisiting our family values

Many families and couples have found themselves navigating new problems in less extreme cases of conflict, this is something aggravated tensions in the families. According to Sharmeen Shroff, a clinical psychologist based in Hong Kong, a common point of contention is how to implement social distancing measures "More mundane discussions between couples, such as 'should we send our child to this play date,' have now become matters of life and death," Shroff says. "Which will inevitably strain families and put relationships to the test." Another issue that families are dealing with is an increased burden of care as a result of quarantine and home-schooling situations. Given the typically unequal divisions of household labor, women frequently end up bearing a greater burden.

When dealing with conflict and strains in family relationships, people frequently turn to their friends and larger communities for support. However, due to social distancing measures, most people are isolated from their usual support systems and there is cut off from regular coping mechanisms. There is a spike in the divorce rate (BBC Future, June 2020).

The shift from individualism to community focus

Today's world is befuddled by a paradox: despite unprecedented opportunities for connection, people are as divided as they've ever been. Whereas the "end of community" isn't a new diagnosis—Harvard sociologist Robert Putnam's pivotal "Bowling Alone" made the exact assertion that almost two decades ago—the political situation of the last few years has heightened the issue's primacy. But, 2019 saw the beginnings of a cultural shift away from individualism and toward a more community-minded way of life in response to a perceived sense of turmoil on a macro level. The way people work, act, play, and

live added that this has manifested further in 2020 and will continue later. Ideas of living have changed. The pattern of owning things, capital, tools has changed (Cultural shift watch 2019).

Public Perceptions on the government and big business

Covid-19 has ended up causing the worst economic crisis since the Great Depression, necessitating an unprecedented policy response in the short term to save businesses and jobs. However, how the government manages its relationship with businesses now will create an atmosphere for the future after Covid-19. While business support is still important for economic growth, the government should make sure that any future grants, loans, and bailouts are used to support an inclusive recovery.

After only a few weeks, the billion-dollar airline industry has already asked the government for a bailout. The Federal Reserve cut interest rates TWICE, and rates are now zero. Global brands have reduced prices, shifted payment deadlines, and created flexible options for consumers to consider. The last time something like this happened in our lifetime was the 2008 recession, which permanently altered our perceptions of large corporations. And, as executives struggle to make sense of the post-COVID business environment, many find themselves leading from a place of indecision.

Even though consumers observe new measures put in place to advantage companies and maintain brands from going bankrupt, they are also witnessing a new level of flexibility that never appeared reasonable, let alone possible in the past. According to the new IBM Institute for Business Value research, executives are now prioritizing all of these capabilities. Our findings indicate that another significant shift in prioritization is likely in the next two years. Executives have made it clear that they intend to prioritize workforce safety and security, cost management, and enterprise agility.

More than that, as younger generations watch those of us whose livelihoods will be impacted by such an unprecedented phenomenon, they will also be watching for the government's response and the brands with which it is associated. This will either usher in a new era of mistrust and suspicion or, based on how they respond, a newfound appreciation for both. In any case, younger consumers will make their own decisions and will most likely direct and influence how we interact with and/or perceive government and big business practices.

Who appears to know what the next cultural changes will be? There are simply too many implications and scenarios that must be played out first, as well as many more that haven't been thoroughly explored yet, including such:

- The pandemic could have an impact on our relationship with religion and religious institutions, either increasing faith in the world or pushing consumers even deeper into spirituality and astrology preferences.
- The pandemic has completely reshaped our perceptions of the gig economy; as younger consumers may regard it as either too risky or a better bet than being unexpectedly laid off from their jobs. It could potentially turn us into a collectivist society and bring us closer to other countries or simply make us more determined to prioritize individualistic ideals and practices.

Personally, I believe the majority of people are hoping it will change the way we value one another- our loved ones, friends, and families- but that could just be wishful thinking. Again after things have settled down, it will be crucial for us to fully comprehend the impact of these shifts on our behaviors and mindsets.

References

1. Armitage R, Nellums LB. COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet Public Health* (2020) 5(5):e256. doi: 10.1016/S2468-2667(20)30061-X
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

2. Newman MG, Zainal NH. The value of maintaining social connections for mental health in older people. *Lancet Public Health* (2020) 5(1):e12–e3. doi: 10.1016/S2468-2667(19)30253-1
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

3. Santini ZI, Jose PE, York Cornwell E, Koyanagi A, Nielsen L, Hinrichsen C, et al. Social disconnectedness, perceived isolation, and symptoms of depression and anxiety among older Americans (NSHAP): a longitudinal mediation analysis. *Lancet Public Health* (2020) 5(1):e62–70. doi: 10.1016/S2468-2667(19)30230-0
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

4. Maunder R, Hunter J, Vincent L, Bennett J, Peladeau N, Leszcz M, et al. The immediate psychological and occupational impact of the 2003 SARS outbreak in a teaching hospital. *CMAJ Can Med Assoc J = J l'Association Med Can* (2003) 168(10):1245–51.

Google Scholar

5. Vindegaard N, Benros ME. COVID-19 pandemic and mental health consequences: Systematic review of the current evidence. *Brain BehavImmun* (2020) S0889-1591(20):30954–5. doi: 10.1016/j.bbi.2020.05.048
CrossRef Full Text | Google Scholar

6. Saltzman LY, Hansel TC, Bordnick PS. Loneliness, isolation, and social support factors in post-COVID-19 mental health. *Psychol Trauma* (2020) 12(S1):S55–S7. doi: 10.1037/tra0000703
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

7. Luo M, Guo L, Yu M, Jiang W, Wang H. The psychological and mental impact of coronavirus disease 2019 (COVID-19) on medical staff and general public - A systematic review and meta-analysis. *Psychiatry Res* (2020) 291:113190. doi: 10.1016/j.psychres.2020.113190
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

8. Torales J, O'Higgins M, Castaldelli-Maia JM, Ventriglio A. The outbreak of COVID-19 coronavirus and its impact on global mental health. *Int J Soc Psychiatry* (2020) 66(4):317–20. doi: 10.1177/0020764020915212
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

9. Coronini-Cronberg S, John Maile E, Majeed A. Health inequalities: the hidden cost of COVID-19 in NHS hospital trusts? *J R Soc Med* (2020) 113(5):179–84. doi: 10.1177/0141076820925230
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

10. Robb CE, de Jager CA, Ahmadi-Abhari S, Giannakopoulou P, Udeh-Momoh C, McKeand J, Price G, Car J, Majeed A, Ward H and Middleton L (2020) Associations of Social Isolation with Anxiety and Depression During the Early COVID-19 Pandemic: A Survey of Older Adults in London, UK. *Front. Psychiatry* 11:591120. doi: 10.3389/fpsyt.2020.591120

11. Malhi GS, Mann JJ. Depression. *Lancet* (2018) 392(10161):2299–312. doi: 10.1016/S0140-6736(18)31948-2
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

12. Shi L, Lu ZA, Que JY, Huang XL, Liu L, Ran MS, et al. Prevalence of and Risk Factors Associated With Mental Health Symptoms Among the General Population in China During the Coronavirus Disease 2019 Pandemic. *JAMA Netw Open* (2020) 3(7):e2014053. doi: 10.1001/jamanetworkopen.2020.14053
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

13. Dahlberg L, McKee KJ. Correlates of social and emotional loneliness in older people: evidence from an English community study. *Aging Ment Health* (2014) 18(4):504–14. doi: 10.1080/13607863.2013.856863
PubMed Abstract | CrossRef Full Text | Google Scholar

14. Vahia IV, Blazer DG, Smith GS, Karp JF, Steffens DC, Forester BP, et al. COVID-19, Mental Health and Aging: A Need for New Knowledge to Bridge Science and Service. *Am J Geriatric Psychiatry Off J Am Assoc Geriatric Psychiatry* (2020) 28(7):695–7. doi: 10.1016/j.jagp.2020.03.007
CrossRef Full Text | Google Scholar

15. Beutel ME, Hettich N, Ernst M, Schmutzer G, Tibubos AN, Braehler E. Mental health and loneliness in the German general population during the COVID-19 pandemic compared to a representative pre-pandemic assessment. Sci Rep. 2021;11(1):14946.

16. . Situation report-109. *Coronavirus disease 2019 (COVID-19)*. WHO (2020). Available online at: https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports (accessed May 09, 2020).

17. Kumar SU, Kumar DT, Christopher BP and Doss CGP (2020) The Rise and Impact of COVID-19 in India. *Front. Med.* 7:250. doi: 10.3389/fmed.2020.00250

18. Martin-Loeches I Arabi Y Citerio G**If not now, when? A clinical perspective on the unprecedented challenges facing ICUs during the COVID-19 pandemic.***Intensive Care Med.* 2021; **47**: 588-590

19. Sudre CH Murray B Varsavsky T et al.**Attributes and predictors of long COVID.***Nat Med.* 2021; **27**: 626-631

Political journalism in india: journalism and politics
The history and current state

Ms. Deepika S. Golatkar

Designation & Affiliation- Research Scholar of Political Science, Mumbai University.

Address: B/1102, Jai Gurudeo Complex, Plot no- 16 to 25, Sector 17, Kamothe, Panvel. 410209.

Email ID- deepikagolatkar@gmail.com Mobile No- +91 9870221556

Abstract:

Vigilant media is essential for the functioning of democracy, which is why journalism is said to be the fourth pillar of democracy. When the other three branches derail from their duties journalism reminds them by analyzing and publishing the news. Since colonial rule, journalism helped India to achieve independence, and most of the freedom fighters used newspapers to promote freedom ideas and highlight the injustice done by the British government to the world. This research paper analyzes the phases of political journalism in India.

Keywords:

Political journalism, history, current state, India.

Introduction of Political Journalism:

Political journalism is the branch of journalism that deals with politics throughpolitical campaigns, elections, and events. It closely functions in the areas of political powerhouses to collect factual data on various governmental policies, it does so by organizing the interviews, and questionnaires of political leaders. The political leaders too come forth with such journalism set up to explain the motives of governmental policies and their impact on that targeted section of society so in a way they reach out to the common masses. Eventually, after surveying and studying the information given by the leaders, political journalists publish it in the form of news for citizens. This is one of the prominent functions of political journalism but unfortunately, this core function of political journalism to build well-informed citizens is deemed to be lacking nowadays. According to Ravish Kumar there was never a golden age in Indian journalism. But it was never as bad as it is today[i]. He is saying so because on one hand, the political authorities avoid press conferences on national as well as international levels, and on the other hand, news reporting is also done without assessing or analyzing the authenticity of the news. So, the question that pinpoints political journalism in India is whether truly exists or not, which could be evaluated in phases since the first newspaper was published and survived before independence.

Political Journalism pre-independence era:

During the pre-independence era, between the period of 1881 to 1920 i.e., 40 years[ii],Bal Gangadhar Tilak fearlessly published articles questioning the working of the British government in India. The titles of his front lines were "is the government taking decisions consciously"(सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय?), and "the morning is here but where is the sun" (उजाडलं ! पण सूर्य कोठे आहे).

These headlines were directly questioning the government.During his sedition periods Chiplunkar, Agarkar, and Joshi contributed editorial ship to Kesari and Maratha to continue his watchdog over the government. So, Indian journalism was very well-versed in Political journalism since the beginning of colonial rule. The first newspaper that sustained publication was Raja Ram Mohan Roy's Samabad Kaumudi in the first half of the 19th century. In the later period, the newspapers feared censorship, vigorously questioned, and highlighted the policies of the government. Dadabhai Nauroji was very critical of the British government's economic policies and educated the masses about the economic drain on India.[iii] Then in the Gandhian era also press did very well in coverage of Salt Satyagraha which attracted the attention of the world population to understand the oppressive behavior of the British government. So political journalism though not stated as such in academic writings, but it existed in practice in India for a long. Indian print media was performing the functions listed under political journalism, it created awareness among the masses about the steps of the government andalso

pressurized the government by questioning its policies.So, the term political journalism is alien to Indian academics but not its features, objectives, and functions.

Political Journalism After Independence:

After Independence the freedom of the press though not directly but was listed under article 19 of the Indian Constitution that every citizen has freedom of speech and expression.[iv] Pandit Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of India, had acquired a liberal outlook, was a democrat to the core, and welcomed criticism, whether from political parties or newspapers (Ravindran, 1997). The lapse of the Press (Objectionable Matters) Act in 1956 was an example of the spirit of political journalism after independence. During the emergency, the press also reacted strongly to rigid restrictions by the Indira Gandhi government. The Indian Express and The Statesman carried blank pages instead of the editorial page to symbolize their opposition to governmental censorship (Ravindran, 1997). This marked fearless journalism against oppressive politics. Though the political leaders tried to encroach the basic features of political journalism the journalists reacted strongly to protect and uphold their rights to enlighten the masses about the politically crucial news so that people also can come up to protect the fourth pillar of democracy, eventually safeguarding democracy.

Political Journalism after LPG:

After 1991 journalism went under too many changes as fundamental changes in commercials were introduced adhering to the LPG model.On the one hand, the Indians were served with the choice of n number of newspapers which was not directly controlled by the government but on the other hand, big business houses commercialized the media whose main motive was to gain profits rather than reaching the truth and publishing the news. In the words of Gandhi, Journalism is not a vocation to earn his livelihood; it was a means to serve the public.", this ethical principle seemed to be tossed.

After the 1991 LPG model, the next phase of Journalism is the contemporary era which has three types of Political Journalism namely Print journalism, electronicmedia, and digital media. To name a few of the known journalists like P. Sainath, Kumar Ketkar, and Girish Kuber, Suhas Palshikar; in news media, Ravish Kumar, Gauri Lankesh, and Danish Siddiqui set an example of nothing but political journalism in India but on the other side, there are some concerning facts like the way news is presented using the entertainment form, the leakage of politically and defense sensitive information are very serious. In 2019 The Army has identified nearly 150 social media profiles with fake identities involved in trapping to seek secret information.[v] This goes ahead when the Tv media make a mockery of military projects. The Eurasian Times reported that Indian TV anchors are sensationalizing the unconfirmed news and are light years away from true journalism.[vi]

So,TV i.e., broadcast journalism is a kind of political journalism the other mediums are print and online reporting.[vii] The news houses like the print, and wire provides online reporting of the news which reaches and updates the masses on various issues without waiting till the next morning. This hasn't decreased the demand for Print newspapers as a large chunk of India resides in villages that are still dependent on radio and newspapers for daily news. In one of the research projects conducted to evaluate the reading habits of Indians, it was found online newspapers haven'tmuch-affected print newspaper circulation.[viii] It shows that print journalism is still crucial in a geographically vast country like India. Broadcast political journalism is also important because looking at the literacy rate [ix]when the masses still rely on TV channels to get their daily news doses. In this case, political journalism has a great responsibility to educate the masses, help them to build public opinion, and provide a public forum where the masses could express their opinions and keep constant vigilance on government but as MK Gandhi said that uncontrolled pen serves but to destroy so there must be controlled and unbiased vigilance on political journalism too. Also, political powerhouses should promote free and fair journalism and not try to control journalism by Governmental fundingas Marius Dragomir of the Central European University argues that regulation, legislation, physical attack, and threat are effective ways to capture media but most effective of all is the funding.[x]

Conclusion:

At the end the fruits of democracy lie in the roots of strong and vigilant journalism. India must focus on strengthening its fourth pillar and looking at the downfall of political journalism, Indians as vigilant citizens should come forward and demand for free and fair political journalism.

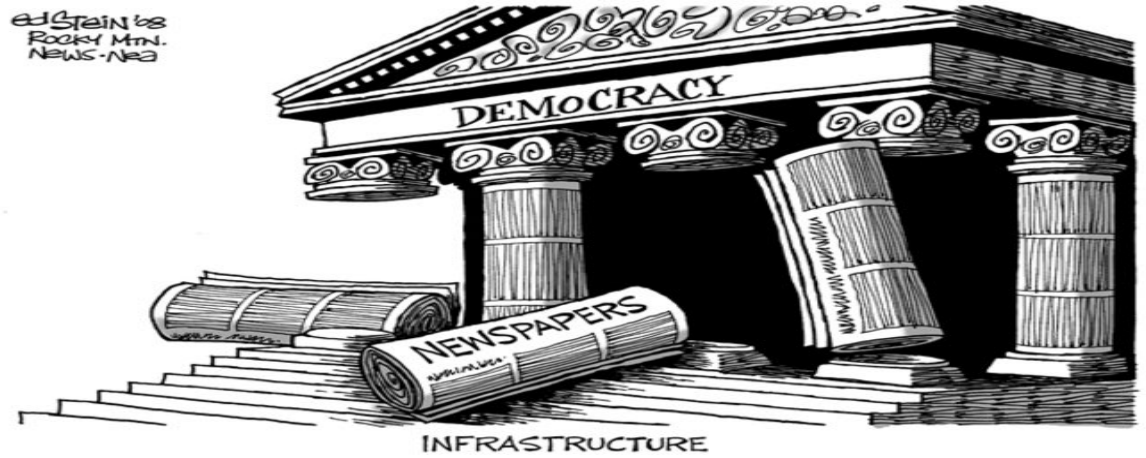

Image 1.1
Picture courtesy of G. Sundarrajan "Fourth Pillar of democracy is under threat".

BIBLIOGRAPHY

1. Drèze, Jean; Sen, Amartya(1999) The Political Economy of Hunger: Volume 1: Entitlement and Well-being. UK: Clarendon Press, Oxford.
2. Desai, M. K. (November 18-19, 2010). *Changing Contours of print media in India:Mission Money. National seminar 'Journalism in India: From Mission to Profession-1947 to 2010'*. Mumbai: University of Mumbai.
3. G N S, Raghavan (1994). *The Press in India: (a New History).* New Delhi: Gyan publishing house.
4. Herman, Edward S. and Chomsky, Noam(1994). *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Vintage.
5. *Karkhanis , Sharad(1981). Indian Politics and the Role of the Press.* New Delhi:Vikas Publishing House.
6. Kuhn, R & E. Neveu (Eds) (2002*). Political journalism: New challenges, new practices.* London, UK: Routledge.
7. Laxmikant, M (2017). *Indian Polity*. Chennai: McGraw Hill Education.

REFERENCES

[i]https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/news/what-we-have-today-india-truly-dark-age-journalism-our-media-ecosystem-has-been-gutted-and

[ii]https://www.marathibiography.com/lokmanya-tilak-information-in-marathi/4/ retrieved on 31-1-23

[iii]Chandra, Bipan (1965). "Indian Nationalists and the Drain, 1880—1905". The Indian Economic & Social History Review. **2** (2): 103–144.https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/001946466400200202

[iv] Laxmikant, M (2017)."Indian Polity" . McGraw Hill Education.

[v]https://www.indiatoday.in/india/story/indian-army-warns-against-information-leak-urge-commanders-take-action-non-reporting-1620510-2019-11-19

[vi]https://eurasiantimes.com/loud-indian-anchors/

[vii]https://en.wikipedia.org/wiki/Political_journalism#cite_note-2 retreived on 2/1.2023

[viii]https://www.researchgate.net/publication/312932723_Is_Print_Readers_Declining_A_Survey_of_Indian_Online_Newspaper_Readers

[viii]https://knowindia.india.gov.in/profile/literacy.php

[viii] https://journalismresearchnews.org/article-four-ways-control-media-government-funding/

सामाजिक समस्याओ को उकेरती हिंदी फिल्में

डॉ. राजेश

असिस्टेंट प्रोफेसर मानविकी एवं समाज विज्ञानं संकायआई0 ई0 सी0 विश्वविध्यालय ग्राम-कालू झंडा, पोस्ट-मन्धाला, बद्दी जिला- सोलन, हिमांचल प्रदेश पिन-174103

हिंदी सिनेमा का सामाजिक परिप्रेक्ष्य

हिंदी सिनेमा ना केवल भारतीयों को अपितु विश्व भर के लोगो को अपनी तरफ आकर्षित करती चला आ रहा है ।हिंदी सिनेमा आज समाज को नई दिशा देने का काम कर रहा है । "हिंदी सिनेमा एक्शन, ड्रामा, कॉमेडी, हॉरर, रोमांटिक, थ्रीलर और बायोपिक पर ही निर्भर नहीं है, बल्कि समय-समय पर सामाजिक मुद्दों पर आधारित फिल्में भी दर्शकों के लिए पेश की गई हैं। जिसके जरिए देश के लोगों को जागरूक कर उन्हें आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया गया है। सिनेमा का इतिहास है कि वह कभी समाज के संवेदनशील मुद्दों पर आधारित फिल्मों से दूर नहीं भागा है क्योंकि दर्शक इन फिल्मों की सबसे ज्यादा डिमांड करते हैं। "[1] इन्ही फिल्मो के द्वारा देश के लोगों को अनेक सामाजिक समस्याओ के प्रति जागरूक कर उन्हें आगे बढ़ने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है । फिल्मे समाज से कुरीतियों को दूर करने के लिए पथप्रदर्शक का कार्य करती रही है जैसे सतीप्रथा, लगान, सामन्ती व्यवस्था, ऊच नीच का भेद, अन्धविश्वास, के लिए आवाज ऊचा करने में फिल्मों का विशेष योगदान रहा है।

वैसे तो हिंदी फिल्मो ने हर आयु वर्ग के लिए अपना उत्कृष्ट योगदान दिया है फिर भी इस कड़ी में भारतीय फ़िल्मों ने भारतीय नौजवानों में सुधार को लेकर बेहतरीन कार्य किये । "अब फिल्में सामाजिक मुद्दों को देखते हुए बनाई जाने लगी हैं। लेकिन ये जरुरी नहीं है कि लोगों में जागरुकता फैलाने के लिए और सामाजिक मुद्दों पर रोशनी डालने के लिए गंभीर फिल्म बनाई जाए। आजकल ऐसी फिल्में भी बन रही हैं जो दर्शकों को सामाजिकता का संदेश तो देती ही हैं और उनका मनोरंजन भी करती हैं।"[2] अनेक सामाजिक समस्याओ जैसे गरीबी, बेरोजगारी, अनाचार, अत्याचार, भ्रष्टाचार, शोषण, कानून का दुरपयोग इत्यादि पर भारतीय सिनेमा में जमकर फिल्मो को फिल्माया गया ऐसी फिल्मो ने लोगो का ध्यान अपनी तरफ आकर्षित भी किया है । "भारतीय सिनेमा का इतिहास भारत के आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक एवं राजनीतिक मूल्यों और संवेदनाओं का ऐसा इंद्रधनुष है, जिसमें भारतीय समाज की विविधता, उसकी सामाजिक चेतना के साथ सामने आती है। भारतीय समाज का हर रंग सिनेमा में मौजूद है।"[3] इसके साथ ही फिल्मो ने सामाजिक जागरूकता के लिए भी कार्य किया है । जैसे मतदाता जागरूकता, स्वक्षता जागरूकता, मानवाधिकार जागरूकता, महिला सशक्तिकरण, बाल अधिकार की बातो को तो फिल्मो में दिखा कर निर्माताओ ने जहा पैसा कमाया है वही इन फिल्मो ने समाज सुधर में भी अपनी अहम् भूमिका निभाई है ।

प्रत्येक फिल्म का एक विशेष सामाजिक परिप्रेक्ष्य होता है। समाज में निवास करने वाले जैसे व्यक्ति इन फिल्मो को देखते है वैसी धारणा का विकास अपने व्यक्तित्व में करते है । फिल्मो का मुख्य उद्देश्य समाज को जागरूक करना सामाजिक कुरीतियों को जन क्रांति पैदा कर हमेशा के लिए समाप्त करना होता है। फिल्मे किसी को अपने अनुसार कार्य करने को विवाश नहीं करती किन्तु फिल्मो के कारण व्यक्तियों में यह धारणा बनती है की उनको कैसा व्यवहार समाज में करना चाहिए समाज में किस प्रकार के चलन को स्वीकारा जाता है और वर्तमान में किस प्रकार के रहन सहन का विकास हो रहा है ।

सामाजिक समस्याओ पर आधारित हिंदी फ़िल्में

मातृभूमि

सामाजिक लिंगानुपात पर आधारित यह फिल्म 2003 में बड़े परदे पर आई। फिल्म मातृभूमि में ऐसे समाज की कल्पना की गई है जहां औरतों की संख्या अत्यंत कम होते होते ना के बराबर बची थी। ऐसे में उस समाज मेंपुरुषों को

विवाह औरपरिवार बढ़ाने के लिए लड़कियां नहीं मिल रही थी. जिसके कारण उस समाज में निरन्तर अपराध बढ़ रहे थे इस फिल्ममें ऐसे ही कुछ नकारात्मक प्रभावों को दिखाया गया है। जो लिंगानुपात में गिरावट के कारण उत्पन्न हो सकते है । मनीष झा जैसे कुशल निर्देशक के निर्देशन में बनी इस फिल्म में लड़कियों कोभ्रूण में ही मार देने की वजह से पैदा हुई लिंगानुपात की समस्यात्मक स्थिति भयवाह है। और समाज के लोगो को सोचने को मजबूर कर देती है की लड़कियों कीभ्रूण हत्या के क्या दुष्परिणाम हो सकते है।

ब्लैक विडोज

ब्लैक विडोज फिल्म तीन भारतीय गृहणियो पर फिलमाई गई है इसमें दिखाया गया है कि कैसे इन तीनो महिलओं ने घर में हो रहे अत्याचार, घरेलु हिंसा से ऊब कर उससे बाहर आकर अपनीजिंदगी की नए सिरे से कैसे शुरूआत की । यह फिल्म महिलाओ को जागरुक कर रही है की उन्हें घरेलू हिंसा से कैसे बचना चाहिये । जिंदगी को बिना बरबाद किये कैसे एक नया जीवन जीने की शुरुआत करनी चाहिए । ब्लैक विडोज जैसी सराहनीय फिल्म में भूमिका के रूप में मोना सिंह, स्वस्तिका मुखर्जी औरशमिता शेट्टी की ज़बरदस्त एक्टिंग देखने को मिलती है जो हर किसी आयु वर्ग महिला,पुरुष के अन्तः मन को प्रभावित करती है। जो ब्लैक विडोज एकफिनिश शो पर आधारित फिल्म है।

अंडर ट्रायल

यह फिल्म पुरुषों पर महिलओं द्वारा घरेलू हिंसा को दर्शाती है। इस फिल्म में अभिनेता राजपाल यादव जब एक पेशेवर महिला के समपर्क में आते है और उसके बहकावे में आकार उससे विवाह कर बैठते है । दो संतानों को जन्म देने के बाद भी जब उसकी पत्नी की पुरानी आदत ख़तम नहीं होती तो वह उसपे अंकुश लगाता है। परिणाम यह होता है कि उसकी पत्नी उसपे उसकी बेटी से ही झूठा पास्को का केस लिखवा देती है और वह पाच साल बे गुनाहियत का जेल की हवा खाता है। बाद में उसकी बेटी की गवाही से जब वह जेल से छूट जाता है तो समाज के सामने उसकी पत्नी की काली करतूत सामने आती है। यह फिल्म बदलते ज़माने का आइना बन कर युवाओ को नसीहत दे रही है कि हम जैसा सोचते है कभी कभी वैसा जीवन में नहीं होता । हमें बड़प्पन के ढकोसले ओढ़ कर जीवन में बेकार के विग्रह मोल नहीं लेना चाहिए।

सुई-धागा

उत्कृष्ट निर्माता शरत कटारिया निर्देशित फिल्म 'सुई-धागा' भी वर्तमान सरकार के 'मेकइन इडिया' अभियान को प्रदर्शित करती है। फिल्म के द्वारा दर्शको में मेक इन इंडिया के वृहद् संदेश को पहुंचाने की कोशिश की गई है। फिल्म में अभिनेता के रूप में वरुणधवन और उनकी पत्नी की भूमिका में अनुष्का शर्मा ने अपनी भूमिका को बेहद रोचक तरीके से फिल्माया है।इसमें ये दोनों दंपत्ति एकसाथ एक छोटे से कस्बे में रहते हैं। अपने आने वाले जीवन के लिए बड़े सपने रखने वाली ये दंपति दिन-रात मेहनत कर खुद का बनाया हुआ उत्पाद बाजार मेंउतारते हैं। इस हिंदी भाषी फिल्म की कहानी में मेड इन चाइना उत्पादों पर करारा व्यंग कसने कीभी कोशिश की गई है ऐसी फिल्मे भारत के युवाओ में स्वरोजगार की भावना को बढाती है और भारत को ससक्त बनाने में अपनी बड़ी भूमिका निभाती है।

पैडमैन

पैड मैंन जैसी सवेदनशील उत्कृष्ट फिल्म का निर्देशन आर बाल्की द्वारा किया गया।अक्षय कुमार जैसे कुशल सामाजिक अभिनेता के द्वारा अभिनीत एक और फिल्म पैडमैन बहुत ही संवेदन शील सामाजिक विषय पर आधारित फिल्म है। इसमें दिखाया गया है कि कैसे भारतीय लड़कियां मासिक धर्म के दौरान तरह-तरह की परेशानियों कासामना करती हैं। जिसके विषय में इन्हें ना कोई ज्ञान होता है ना कोई उचित प्रशिक्षण इस फिल्म में इस पर प्रकाश डाला गया है। आने वाली युवा पीढ़ी इस फिल्म को देख कर ऐसे सवेदनशील समस्यओं से खुद निपट सके। वैसे तो यह फिल्म 'अरुणाचलममुरुगुनांथम' नाम के व्यक्ति के जीवन की असली कहानी पर आधारित है। इस बेहतरीन फिल्म में अभिनेता अक्षयकुमार ने इस व्यक्ति की भूमिका अच्छे तरीके से निभाया है। इस फिल्म में यह बताया गया कि गांव-कस्बे की लड़कियों औरमहिलाओं के लिए स्वयं सेनेटरी नैपकिन को कैसे तैयार किया जा सकता है और उन्हें इस्तेमाल कैसे किया जाये की स्वस्थ्य समाज का विकास हो सके । इस फिल्म में यह भी बताया गया कि सेनेटरी पैड के प्रयोग के क्या फायदे है । साथ ही इसके मासिक धर्म के दौरान नियमित ना इस्तेमाल करने के अनेक नुकसान भी इस फिल्म में गिनवाए गए हैं।

टॉयलेट एक प्रेमकथा

ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रो में शौचालय उपयोग एवं निर्माण को अभिप्रेरित करने वाली इस फिल्म में स्वच्छ भारत अभियान को प्रेरित करने की झलक साफदेखने को मिलती है। इस फिल्म में दिखाया गया है किकिन छोटी सोच के कारण सभी समाज की महिलाये भी खुले में शौच करनेके लिए मजबूर हैं। प्रशासन में भ्रष्टाचार के चलते गांव में शौचालयों कानिर्माण अधर में क्यों लटक जाता है या गावों में अधूरे बने शौचालयों का उपयोग सही ढंग से क्यों नहीं हो पाता । इस हिंदी फिल्म के मुख्य अभिनेता अक्षय कुमार की नइ नवेली वधू पर जब इस कुरीतियों की मार पड़ती है।

तो वह गांव में स्थाई शौचालय के निर्माण के लिएनये-नये प्रयास करते हैं। यह स्वच्छता जागरुकता पर आधारित फिल्म है जो समाज में महिलाओं को ही नहीं बल्किपुरुषों को भी ये नसीहत देती हैं कि वह खुले शौच करने की कभी गलती ना करें। क्युकी ऐसा करना पर्यावरण को दूषित करने के साथ ही अन्य खतरों को जन्म देती है।

अनपॉस्ड

'अनपॉस्ड' जैसी फिल्मपांच लघु फिल्मों को एकीकृत कर बनाईगई है. 'अनपॉस्ड' कोरोनावायरस जैसे भीषिका की थीम पर आधारित है।यह फिल्म हमें सिखाती है कि जिंदगीमे हर परेशानी का हल निकाला जा सकता है इसके लिए हमें धैर्य रखना होता है, चाहे वह कोरोना जैसी महामारी हीक्यों ना हो धैर्य और साहस के बल पर हर मुश्किल से निज़ात पाया जा सकता है । फिल्म को राज और डीके पार्टनर्स ने निर्देशित किया है।फिल्म में अभिनय की भूमिका में निखिल आडवानी, तनिष्ठा चटर्जी,सुमित व्यास, ऋचा चड्ढा और अभिषेक बनर्जी इत्यादी जैसे स्टार्स देखने को मिलेंगे । वही दूसरी ओरअविनाशअरुण और नित्या मेहरा ने इसमें डायरेक्शन का कार्य किया है।

दुर्गामति

सरकारी तंत्र मे फैले भ्रष्टाचार पर आधारित यह फिल्म बेहद लोकप्रिय रही। वास्तविकता में दुर्गामति एक बॉलीवुड हॉरर थ्रिलर-ड्रामा है।जो मशहूरनिर्देशक अशोकद्वाराबनाई गई है। इस फिल्म में भूमि पेडनेकर मुख्य कलाकार की भूमिका में हैं।जो पूरी फिल्म मेंयह बता रही हैं कि कैसे हम सरकारी तंत्र मे फैले भ्रष्टाचार को कम कर सकतेहै।यह फिल्म तेलुगु तमिल भाषी फिल्म 'भागमती' की रीमेक फिल्म है।इसमें एकसरकारीमहिला अफसर इमानदारी की मिसाल बनती है और भ्रष्ट नेताओ की कारगुजारी को सबकेसामने लाती है। ऐसी फिल्मे जनमानस मे इमानदारी से कम करने, देश के प्रति समर्पण की भावना, कर्तव्य निस्थाता इत्यादि की भावना का विकास करती है ।

न्यूटन

मतदाता जागरूकता पर आधारित फिल्म न्यूटन समाज में एक बड़ा प्रासंगिक संदेश छोड़ती है। मतदान का गिरता प्रतिशत और मतदान मे भ्रष्टताहमारे प्रजातान्त्रिक देश के लिए हमेशा से एक ज्वलंत मुद्दा रहा है। इस फिल्म में भी मतदान के समय होनेवाली हेराफेरी, घूस, दलाली, चमचागिरी, दबंगई, जातिवाद, धर्मवाद, क्षेत्रवाद, भाषावाद जैसे अनेक विकृत मुद्दों को दिखाया गया है जिससे आम जनमानस का मतदान दूषित हो जाता है और चुनाव प्रक्रिया के बाद भी गलत नेता का चयन हो जाता है जैसे ज्वलंत मुद्दों को दिखाया गया है ।राजकुमार राव ने इस फिल्म में अभिनय के बल पर अपनीएक्टिंग से एक अलग पहचान बनाई है। जब उन्हें फिल्म 'न्यूटन' में अभिनय के दौरान देखा गयातो फिल्म आलोचकों ने भी उनके अभिनय का लोहा मान लिया । साथ ही पहली बार वोटिंग जैसे ज्वलंतमुद्दे पर बनाई गई फिल्म की बहुत सराहना हुई।

माय ब्रदर निखिल

माय ब्रदर जैसी नए समाज का रूप प्रस्तुत करने वाली फिल्म 2005 में रिलीज हुई इस फ़िल्म के निर्देशक'ओनिर' ने इस फ़िल्म में समाज में तेजी से बढ़ते दो सामाजिक विकारोंहोमोसेक्शुऐलिटी और HIV/AIDS जैसे मुद्दों को बेहद खूबसूरती से दिखाया है । हिंदीफिल्म समुदाय के लिए एवं इसके दर्शकों के लिए यह पहली बार हुआ था जब इन दोनों ज्वलंत विषयों को इसअंदाज में बड़े परदे पर दिखाने का प्रयाश किया गया। कि कैसे एक लड़के को HIV/AIDSपॉजिटिव पाए जाने परघर से निकाल दिया जाता है और एक झटके में उसकी जिंदगी पूरी तरह बदल जाती है। लोगोंकी सोच में समय के साथ बदलाव लाने के लिए फिल्म में संजय सूरी, जूही चावला और पूरबकोहली के जरीए एक अच्छी कोशिश की गई। ताकि बिगड़ते एवं बिखरते समाज को बचाया जा सके। युवाओ को नसीहत दी जा सके की जोश में होश खोने का नतीजा क्या हो सकता है।

क्या कहना

फिल्म'क्या कहना' टीन ऐज प्रेगनेंसीपर आधारित सावेगिक फिल्म के निर्देशक कुंदन चाहत है। इस फिल्म की मुख्यभूमिका में प्रीति जिंटा और सैफ अली खान है। भारतीय समाज में टीन ऐज प्रेगनेंसी एक ऐसा विषय है जो आज भी समाज के मानकों के लिए एक प्रश्न चिन्ह है।लेकिन फिल्म निर्माता द्वारा फिल्म 'क्या कहना'में एक टीनएजर के अपरिपक्व रोमांस, बचकाने प्यार से उत्पन्न उसकी मानसिक स्थिति औरसामाजिक दबाव को खुलकर दिखाया गया है। भारत में पहली बार इस ज्वलंत विषय पर किसी ने समाज को ये आईना दिखाने की कोशिश की है जो बेहद मार्मिक है।

फिलहाल

सनतानोत्पत्ति के लिए सेरोगेसी एक किफायती एवं कठिन पद्धति है वैसे आज की तारीख मेंसेरोगेसी की पद्धति के द्वारा बच्चे को जन्म देना आम बात है। लेकिन साल 2002 में जब मेघना गुलजार की फिल्म 'फिलहाल' रिलीज हुई थी, तब

सेरोगेसीबड़ी बात हुआ करती थी और उस समय लोग इस पद्धति को बड़े गलत नजरिये से देखते थे। क्युकी उस समय इस तरह की वैज्ञानिक तकनीकी का विस्तृत प्रचार नहीं हुआ था और लोग इसे अपमानजनक निगाह से देखते थे ।इस फिल्म की कहानी एक ऐसी औरत की कहानी पर आधारित है। जो प्राकृतिक रूप से कभी भी मांनहीं बन सकती थी। इसलिए वह अपने महिला दोस्त को अपने लिए सरोगेट मदर बनने के लिए मनातीहै। इस फिल्म में तब्बू, सुष्मिता सेन, पलाश सेन और संजय सूरी जैसे नायक नायिकाओ के उत्कृष्ट अभिनय से एक इमोशनल औरखुशनुमा व्यूइंग एक्सपीरियंस देती है। जिसके कारण यह अपने उद्देश्य को पूर्ण भी करती है। और सेरोगेसी जैसे आवश्यक तात्कालिक वैज्ञानिक बिंदु से लोगो को परिचित भी कराती है ।

निष्कर्ष :

फिल्म सामजिक चेतना उत्पन्न करने का प्रमुख साधन है । फिल्मो के आधार पर आज की नई पीढ़ी के युवा नए चाल चलन तौर तरीको से परचित होते है । उनसे अभिप्रेरित हो कर अनुकरण का व्यवहार प्रदर्शित करते है । "समय के साथ सिनेमा के तेवर और मुहावरे बदलने लगे। व्यावसायिकता इस कारोबार पर हावी होने लगी। बावजूद इसके सिनेमा ने समाज को आईना दिखाने का काम बंद नहीं किया। हल्की फुल्की मनोरंजन प्रधान से लेकर बेसिरपैर की बनी फिल्मों के बीच भी कोई फिल्मकार 'न्यूटन' बनाकर मतदान का महत्व समझाता है। महिलाओं पर तेजाब फेंकने की बढ़ती घटनाओं के बीच 'छपाक' जैसी फिल्म बनती है जिसमें उस महिला का दुख देखने की कोशिश की जाती है जिस पर तेजाब हमला किया गया।"[4] इसलिए फिल्मो का समाजोपयोगी होना अत्यंत आवश्यक है वैसे तो जो जैसा होता है । फिल्मो से वैसे ही व्यवहारों का अनुकरण करता है । ऐसा रामायण के बाल कांड में तुलसीदास जी ने लिखा है ।

जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरत देखी तिन तैसी।।

"मन में उत्पन्न होने वाले विचार। यह सकारात्मक भी होता है और नकारात्मक भी होता है। किसी विषय पर अस्पष्ट भी हो सकता है और स्थिर भी हो सकता है। जो जैसा सोचता है, जैसी भावना करता है, जैसा होना चाहता है, वैसा ही हो जाता है। भावना चश्में की तरह होती है। आंखों में जिस रंग के चश्में लगे हों, सबकुछ उसी रंग का दिखने लगता है।" [5]

फिल्मो मे अगर अच्छे बुरे दोनों पक्षों को दिखाया नहीं जायेगा तो समाज के लोग बुरे व्यवहार से बचेंगे कैसे ।

संदर्भ ग्रंथ :

1: **अरविंद अरविंद : समाज के असल मुद्दों पर आधारित हैं ये 5 बॉलीवुड फिल्में, एक-एक फिल्म देती है सुधरने का संदेश, इंटरटेनमेंट डेस्क, अमर उजाला, 20,JAN, (2019), ई- न्यूज़ पेपर-** https://www.amarujala.com/photo-gallery/entertainment/bollywood/5-big-bollywood-moive-which-based-on-indian-social-issues

2: **निधि पाल : सामाजिक मुद्दों पर चोट करती वो फ़िल्में, जो गुद गुदाने के साथ आपका नजरिया बदलेंगी, इंटरटेनमेंट डेस्क, अमर उजाला, 11,MAR, (2022), ई- न्यूज़ पेपर-** https://www.amarujala.com/photo-gallery/entertainment/bollywood/top-bollywood-movies-which-based-on-social-issues-kaagaz-hindi-medium-mimi?pageId=2

3: **संजय द्विवेदी : सामाजिक विषयों पर बनी फिल्में सफल भी हो रही हैं, राष्ट्र निर्माण में योगदान भी दे रही हैं, प्रभा साक्षी, 23,MAR 2022 ई- पत्रिका-** https://www.prabhasakshi.com/column/films-made-on-social-subjects-are-also-becoming-successful-in-india

4: आरती सक्सेना : आज भी समाज को आइना दिखा रहा हिंदी सिनेमा, जन सत्ता, 22 MAR 2023. ई- न्यूज़ पेपर- https://www.jansatta.com/entertainment/hindi-cinema-is-still-showing-mirror-to-the-society/1766202/

5: नलिनी बहल : परम हिंदी, जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरत देखी तिन तैसी।। दोहे की भावनात्मक व्याख्या 20,OCT,2021.ई-पत्रिका https://paramhindi.com/jaaki-rahi-bhawna-jasi-prabhu-murat-dekhi-tun-taisi/

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक

सद्दाम हुसैन

रिसर्च स्कॉलर (जे.आर.एफ.) वि.वि. राजनीति विज्ञान विभाग ल.न. मिथिला वि ववविद्यालय, दरभंगा

saddam16395@gmail.com मों0–9122762929

डॉ. मो. जमशैद आलम

भाोध निर्दे ाक

स्हायक प्राचार्य सह विभागाध्यक्ष राजनीति विज्ञान विभाग मिल्लत कॉलेज, दरभंगा

ल.न. मिथिला वि ववविद्यालय, दरभंगा

सारांश

'विकास' शब्द अपने व्यापक अर्थ में उन्नति, प्रगति, कल्याण और बेहतर जीवन की अभिलाषा के विचारों का वाहक है। परिवर्तन संसार का नियम है और ये परिवर्तन सकारात्मक और नकारात्मक दोनों ही रूपों में हो सकता है। परिवार, क्षेत्र, समाज, देश और दुनिया में होने वाले किसी भी प्रकार के सकारात्मक बदलाव जो मानव जीवन को बेहतरी की ओर ले जाता है वास्तव में वही विकास है।

गरीब, उपेक्षित व पिछड़े के सन्दर्भ में ही विकास शब्द की उत्पत्ति ही हुई। अतरू विकास को इन्हीं की दृष्टि से देखना जरुरी है। विकास को साधारणतया ढाँचागत विकास को ही विकास के रूप में ही देखा जाता है, जबकि यह विकास का एक पहलू मात्र है। विकास को समग्रता में देखना जरूरी है, जिसमें मानव संसाधन, प्राकृतिक संसाधन, सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक, सांस्कृतिक, व नैतिक व ढाँचागत विकास शामिल हो। विकास के इन विभिन्न आयामों में गरीब, उपेक्षित पिछडे वर्ग व संसाधन हीन की आवश्यकताओं एवं समस्याओं के समाधान प्रमुख रूप से परिलक्षित हों। वास्तव में विकास एक निरन्तर चलने वाली प्रक्रिया है जो सकारात्मक बदलाव की ओर इशारा करती है। एक ऐसा बदलाव जो मानव, समाज, देश व प्रकृति को बेहतरी की ओर ले जाता है।

संकेताक्षर– कल्याण विकास, समस्याएं, विधानसभा, भ्रष्टाचार, अपराध, समाधान, समस्या।

प्रस्ता्वना

अगर विश्व के इतिहास में हम नजर डालें तो पता चलता है कि द्वितीय विश्व युद्ध के बाद से विकास शब्द का बोलबाला विशेष रूप से सुनाई दिया जाने लगा। इसी समय से विकसित व विकासशील देशों के बीच के अन्तर भी उजागर हुए और शुरू हुई विकास की अन्धाधुन्ध दौड़। सामाजिक वैज्ञानिकों, अर्थशास्त्रियों, नीति नियोजकों द्वारा विकास शब्द का प्रयोग किया जाने लगा। मानव विकास, सतत् विकास, चिरन्तर विकास, सामुदायिक विकास, सामाजिक विकास, आर्थिक विकास, राजनैतिक विकास जैसे अलग–अलग शब्दों का प्रयोग कर विकास की विभिन्न परिभाषाएं दी गई।

विभिन्न रूपों में, विभिन्न बुद्धिजीवियों द्वारा विकास को परिभाषित किया है । जैसे–

क्लार्क जे0 के शब्दों में, ''बदलाव की एक ऐसी प्रक्रिया है विकास, जो लोगों को इस योग्य बनाती है कि वे अपने भाग्य विधाता स्वयं बन सके तथा अपने अर्न्तनिहित समस्त सम्भावनाओं को पहचान सकें।''

रॉय एंड राबिन्सन के अनुसार, ''किसी भी देश के लोगों के भौतिक, सामाजिक व राजनैतिक स्तर पर सकारात्मक बदलाव ही विकास है।''

संयुक्त राष्ट्र संघ ने विकास की जो परिभाषा प्रस्तुत की है, उसके अनुसार, ''विकास का तात्पर्य है सामाजिक व्यवस्था, सामाजिक संरचना, संस्थाओं, सेवाओं की बढ़ती क्षमता जो संसाधनों का उपयोग इस प्रकार से कर सके ताकि जीवन स्तर में अनुकूल परिवर्तन आये।''

हमारे देश में संघात्मक शासन व्यवस्था की स्थापना की गई है। संघात्मक व्यवस्था में शासन को चलाने के लिए दो स्तर पर सरकारें होती हैं। एक सरकार केंद्रीय स्तर पर होती है, जिसे संघ सरकार कहते हैं। दूसरे स्तर पर राज्य की सरकारें होती हैं। राज्य स्तर की सरकार को राज्य सरकार या प्रादेशिक सरकार कहते हैं। शासन को संचालित करने के लिए जिस प्रकार केंद्र स्तर की सरकार अपनी संस्थाओं या यांगों (विधानपालिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका) के माध्यम से शासन का संचालन करती है। उसी प्रकार राज्य स्तर की सरकार राज्यप के शासन को अपनी तीन संस्थाओं या अंगों

(विधानपालिका, कार्यपालिका और न्यायपालिका) के माध्यम से शासन का संचालन करती है। बिहार राज्य का विधान मंडल द्विसदनात्मक है। विधानमंडल के प्रथम सदन या लोकप्रिय सदन या निम्ना सदन को 'विधानसभा' कहा जाता है। जबकि दूसरे सदन या उच्च सदन को 'विधान परिषद' कहा जाता है। विधानसभा के सदस्यों का चुनाव जनता द्वारा प्रत्यक्ष रूप से होता है।

प्रत्येक विधानसभा क्षेत्र की अलग–अलग समस्याएं एवं आवश्यकताएं होती हैं। भारत विविधताओं से भरा देश है। जिसके कारण उसकी समस्याओं में भी विविधता होती है। अतः विभिन्न क्षेत्रीय समस्याओं का समाधान एवं क्षेत्र के विकास का कार्य संबंधित विधानसभा क्षेत्रों से चुने गए जनप्रतिनिधियों द्वारा ही सुचारु रुप से किया जा सकता है। वर्तमान समय में बिहार राज्य में सामान्य रूप से अगर हम रोजमर्रा के जीवन पर नजर डाले तो लगता है, कि सचमुच हमारी सहूलियतें बढ़ गई है। निश्चित ही यह विकास का लक्षण है। लेकिन विकास के साथ एक बड़ी विचित्र बात यह हो रही हैं कि सकारात्मक के साथ–साथ नकारात्मक बातों का भी विकास हो रहा है। आज आर्थिक विकास के साथ भ्रष्टाचार और दूसरे अपराधों ने भी अपना विकास कर लिया है।

व्यवहारिक तौर पर देखा जाए तो आज भारत के लगभग सभी राज्यों के विधानसभा के विधायकों के क्षेत्रीय विकास संबंधी कार्यों में भ्रष्टाचार सर्वविदित है। बिहार के विधायकों पर अक्सर यह आरोप लगता है कि वह अपना काम सही ढंग से नहीं करते हैं। वे अपने क्षेत्र में चुनाव के बाद परिभ्रमण करने नहीं जाते हैं। वह सिर्फ अपने जाति विशेष, वर्ग विशेष या धर्म विशेष वाले गांव में अथवा क्षेत्रों के विकास पर ही ध्यान देते हैं। विधायकों की निष्क्रियता के कारण उनके विधानसभा क्षेत्र की जनता अपने को अपेक्षित एवं ठगा महसूस करती है।

प्रस्तुत शोध अध्ययन विकास की वास्तविकता को समझने के साथ–साथ बिहार विधानसभा के सदस्यों द्वारा विभिन्न विकास योजनाओं के कार्यान्वयन में भूमिका का विश्लेषण करने की दिशा में एक नवीन एवं सार्थक प्रयास है।

विगत एक दशक से भारत में लोकसभा एवं राज्यों के विधानसभाओं के आम चुनाव विकास के मुद्दे पर लड़े जा रहे हैं। विकास की बातें तो सभी करते हैं परंतु जानते हुए कम लोग हैं कि आखिर विकास क्या है? क्या अच्छी सड़कें, स्वच्छ पानी, बिजली की निर्बाध आपूर्ति, उन्नत स्वास्थ्य सेवाएं विकास की पहचान है? हां, साथ ही यह तो मानव समाज की आधारभूत आवश्यकताएं भी है। यदि कोई दल या जनप्रतिनिधि इन सेवाओं को उपलब्ध करवाने के आश्वासन देकर अपने राज्य के विकास की बड़ाई कर रहा है, तो लगता है कि वह जनता के साथ छल कर रहा है इन सेवाओं का ना होना हमारे नेताओं और सरकार की कमजोरी का परिणाम है।

विकास की परिभाषा को समझने के लिए विश्व बैंक ने बड़ी विस्तृत चर्चा की है। विश्व के सभी देशों को तीन भागों में बांटा गया है। विकसित, विकासशील एवं अविकसित देश। किसी राष्ट्र का आर्थिक प्रगति, प्रति व्यक्ति आय में लंबे समय तक वृद्धि होनी चाहिए तथा गरीबी में निरंतर गिरावट आनी चाहिए। निजी क्षेत्र खासकर निजी उद्योगों के युवाओं के लिए रोजगार के अवसर पैदा करने के लिए मुख्य भूमिका निभानी होती है। स्वास्थ्य, शिक्षा, बिजली और पानी जैसी आधारभूत सुविधाएं सभी नागरिकों को समान रूप से उपलब्ध होना चाहिए। केंद्र सरकार द्वारा राज्यों को दिए जाने वाले अनुदानओं के लिए पात्र राज्यों की पहचान के नए सूचकों के निर्धारण के लिए प्रसिद्ध अर्थशास्त्री डॉ रघुराम राजन की अध्यक्षता में एक समिति का गठन मई, 2013 में किया गया। इस समिति ने 28 राज्यों को तीन विभिन्न श्रेणियों में वर्गीकृत किया। इसमें 10 राज्यों को 'सर्वाधिक पिछड़े' राज्यों की श्रेणी में रखा गया। इसमें बिहार का स्थान 'सर्वाधिक पिछड़े' राज्यों की सूची में नीचे से दूसरा है। 11 राज्यों को 'कम विकसित' राज्य के रूप में वर्गीकृत किया गया एवं 7 राज्यों को 'अपेक्षाकृत विकसित' राज्यों के रूप में राजन समिति ने वर्गीकृत किया है।

विकास के लिए सुशासन भी एक महत्वपूर्ण आवश्यकता है। विकसित देश वह होता है, जहां प्रशासन सक्रिय हो सरकारी और निजी क्षेत्रों में उचित सामंजस्य हो, कानून व्यवस्था का शासन हो, सामाजिक सुरक्षा हो। आजादी के 73 वर्ष बीत जाने के बाद भी देश की एक चौथाई आबादी गरीब है और उसे जीवन की मूलभूत सुविधाएं उपलब्ध नहीं है। ऐसी स्थिति में भारत में समावेशी विकास की अवधारणा सही मायने में जमीनी धरातल पर नहीं उतर पाई है। ऐसा नहीं है कि इन 6 से अधिक दशकों में गरीबी दूर करने के लिए सरकार द्वारा प्रयास नहीं किए गए अथवा जनप्रतिनिधियों ने अपने विकास निधि के धन विकास कार्यों में खर्च नहीं किए। लेकिन, उचित अनुश्रवण के अभाव में विभिन्न विकास

कार्यक्रमों से आशा अनुरूप परिणाम नहीं मिले। किसी राज्य का विकास ग्रामीण तथा शहरी दोनों क्षेत्रों के संतुलित विकास पर निर्भर करता है।

बिहार में विकास को लेकर सरकार की अपनी स्वयं की एक योजनाबद्ध रूपरेखा तो है। लेकिन वह सफल होगी ही यह पूर्व के अनुभवों के आधार पर निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता है। ग्रामीण क्षेत्रों में सिवाय कृषि के अलावा रोजगार के अन्य वैकल्पिक साधनों का सृजन ही नहीं हो सका, भले ही विगत 3 दशकों में रोजगार सृजन की कई योजनाएं क्यों ना चलाई गई हो। गांव में ढांचागत विकास भी अपेक्षित रहा। फलतरू गांवों से बड़ी संख्या में लोगों का पलायन होता रहा और शहरों की ओर उन्मुख होते रहे। इससे शहरों में झुग्गी–झोपरी या मलिन बस्तियों की संख्या बढ़ती गई। आज अधिकांश शहर जनसंख्या के बढ़ते दबाव को वहन करने में असमर्थ ही है। यह कैसी विडंबना है कि चुनावों में विकास की बात करने वाले नेतागन या विधानसभा के सदस्यों द्वारा भारत की अर्थव्यवस्था की रीढ कही जाने वाली कृषि अर्थव्यवस्था के विकास के लिए सदन में न तो आवश्यक प्रस्ताव लाए जाते हैं और न ही कोई ठोस कार्य करने कि पहल की जाती है।

शोध समस्या

किसी विधानसभा क्षेत्र के विधायकों के द्वारा ही उस क्षेत्र में रहने वाले लोगों को सुविधाएं प्रदान की जाती है, उस क्षेत्र का विकास किया जाता है एवं उनकी समस्याओं का निराकरण किया जाता है। ऐसी स्थिति में विधानसभा के निर्वाचित सदस्यों का उत्तरदायित्व, भूमिका एवं कार्य काफी महत्वपूर्ण हो जाता है। विधायकों की तत्परता, कुशलता, लगनशीलाता एवं कार्य क्षमता पर ही संबंधित विधानसभा क्षेत्र की जनता की समस्याओं का समाधान निर्भर है। अपने क्षेत्र में सड़कों, नालों, सामुदायिक भवनों का निर्माण के साथ–साथ अपने क्षेत्र में स्वास्थ्य एवं पीने के पानी की व्यवस्था करना, इसके लिए एक चुनौती है।

- क्या विधायक अपने क्षेत्रों के विकास संबंधी समस्या को उचित ढंग से उठाते हैं?
- क्या विधायक अपने क्षेत्र में चल रहे विकास योजनाओं का उचित क्रियान्वयन अनुश्रवण का कार्य करते हैं?

विधानसभा के सदस्यों को विकास का एक संयंत्र माना जाता है। इस संयंत्र में संगठन, व्यवहार की राजनीति, प्रशासनिक एवं सामाजिक जीवन में क्या भूमिका है, का तार्किक एवं वैज्ञानिक ढंग से प्रकाश डालना आवश्यक है। 21वीं सदी में बिहार विधान सभा के सदस्यों कि अपने विधानसभा क्षेत्रों में किए गए विकास कार्यों के विश्लेषणात्मक अध्ययन की अति आवश्यकता है।

शोध–अध्ययन का उद्देश्य

प्रस्तुत शोध–अध्ययन के प्रमुख उद्देश्य निम्नलिखित है–

- बिहार विधानसभा के सदस्यों के कार्यों का गहन अध्ययन करना।
- विधानसभा के निर्वाचित सदस्यों को प्राप्त सुविधाओं, उनके निर्वाचन क्षेत्र की जनता को प्राप्त सुविधाओं एवं उनकी समस्याओं का परीक्षण करना।
- बिहार के विकास में विधानसभा क्षेत्रों से चुने जाने वाले विधायकों की भूमिका का विश्लेषण करना।

शोध–अध्ययन की परिकल्पना या उपकल्पना

उपर्युक्त उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए निम्नलिखित परिकल्पनाओं का निर्माण किया गया, जिसका परीक्षण किया जाएगा–

- बिहार के विकास में विधानसभा के सदस्यों की महत्वपूर्ण भूमिका है।
- प्रभावशाली विधायकों ने अपने क्षेत्र का तीव्र गति से विकास किया है।
- विधायकों द्वारा राज्य में वास्तविक विकास किया गया है।

शोध–अध्ययन की विधि

प्रस्तुत शोध–अध्ययन व्याख्यात्मक एवं विश्लेषणात्मक विधि पर आधारित है। जिसमें अध्ययन का केंद्र बिंदु बिहार के विकास में वर्ष 2005 से 2020 तक विधानसभा की सदस्यों के कार्यों का व्यवस्थित विवेचन एवं विश्लेषण है। अनुसंधान के लिए योग्य अध्ययन पद्धति का प्रयोग किया गया है। प्रस्तुत शोध विषय में द्वितीय स्रोतों का उपयोग किया गया है। आवश्यकता अनुसार, प्राथमिक तथ्यों का भी सहारा

लिया गया है। प्राथमिक तथ्यों के संकलन के लिए संबंधित विशेषज्ञों से परामर्श, बिहार विधान सभा के सदस्यों का साक्षात्कार भी लिया गया है।

द्वितीयक तथ्यों के संकलन के लिए विधायिका संबंधित पुस्तकें, विधानसभा संबंधित आलेख, संबंधित शोध–ग्रंथ एवं शोध–पत्रिकाओं, प्रकाशित पुस्तकों तथा विभिन्न विद्वानों की प्रकाशित रचनाओं का उपयोग किया गया है। साथ ही, तथ्यों अथवा आंकड़ों को प्राप्त करने के लिए समकालीन समाचार पत्रों, संबंधित पत्र–पत्रिकाओं और अभिलेखागार में उपलब्ध दस्तावेजों का भी सहारा लिया गया है।

इसके अलावा सरकारी प्रतिवेदन, प्रखंड व जिला कार्यालय के अभिलेखों से योजनाओं का अध्ययन, सरकारी अधिनियम, सरकारी निर्देश, समकालीन संबंधित सरकारी दस्तावेज, विधानसभा की कार्यवाही की प्रतियां, विभिन्न संबंधित अध्यादेश का सहारा लिया गया है।

शोध कार्य का महत्व

वर्तमान समय में प्रस्तुत शोध–अध्ययन का काफी महत्व है। यह बिहार के विकास में विधानसभा की सदस्यों की भूमिका एवं विकास के विभिन्न कारकों, चरणों, प्रकारों एवं रूपों को जानने एवं समझने में सहायक होगी। यह शोध–कार्य सरल, स्पष्ट, सुगम भाषा में एवं उत्कृष्ट शैली में विकास को लेकर राज्य एवं राष्ट्रीय स्तर पर विश्लेषणात्मक ढंग से सामाजिक, आर्थिक व राजनीतिक विकास को प्रस्तुत करेगा, जो निश्चित रूप से इस विषय में रुचि रखने वाले पाठकों के लिए लाभदायक सिद्ध होगी। इससे वर्तमान कालेजों एवं विश्वविद्यालयों के छात्रों में विकास की राजनीति के प्रति जागरूकता भी बढ़ेगी। प्रस्तुत शोध–अध्ययन से प्राप्त निष्कर्ष एवं सुझाव निश्चित रूप से प्रशासन, विधायिका सरकारी एवं गैर–सरकारी संगठनों, विभिन्न शोध–संस्थानों आदि के लिए उपयोगी एवं सार्थक सिद्ध होगी।

यह भविष्य के शोधार्थियों के लिए नए शोध का मार्ग प्रशस्त करेगा।

बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : ''पहले बिहार में शासन नाम की चीज़ नहीं थी। नीतीश जब सत्ता में आए तो उन्होंने सबसे पहला काम शासन स्थापित करने का किया।''

''आगे के वर्षों में उसी शासन को मजबूत करने की कोशिश की। जनता में सत्ता के अधिकार और उसके प्रति विश्वास जगाया। वो ऐसा इसलिए कर पाए क्योंकि उन्होंने कई बड़े अपराधियों जैसे आंनद मोहन और मुन्ना शुक्ला को जेल भेजा। इससे अपराधियों में डर पैदा हुआ।[8]

''पहले क्राइम करने के बाद अपराधी हीरो बन जाता था और अगले चुनाव में उसकी उम्मीदवारी पक्की मानी जाती थी लेकिन नीतीश राज में इस बात पर रोक लग गई।[8] अपराध के मामले में एनसीआरबी की रिपोर्ट के मुताबिक़ बिहार 23वें स्थान पर है।

पहले गाँव का मुखिया बोलेरो से चलता था और नेता स्कॉर्पियो से। लेकिन नीतीश राज में विकास ऐसा हुआ कि अब मुखिया स्कॉर्पियो से चलता है और नेताओं ने फॉर्च्यूनर ख़रीद ली है। ''सबकी सम्पत्ति पाँच साल में दोगुनी हो गई है। मुखिया हो या नेता. ये विकास नहीं तो और क्या है।[8]

बिहार में हुए विकास को जिस अंदाज़ में समझाया उससे आप अंदाज़ा लगा सकते हैं कि वहाँ की राजनीति में पिछले 15 साल में क्या बदला है। ''लालू के राज में क्राइम का ग्राफ़ जितना ऊपर था, उतना ही नीतीश के राज में भ्रष्टाचार का ग्राफ़ ऊपर है। बिना पैसों के न तो पंचायत में काम होता है, न ब्लॉक के स्तर पर।[8] ऐसा वाक़ई हुआ है या नहीं, इसे साबित करने के लिए कोई सरकारी आँकड़ा मौजूद नहीं है लेकिन आम धारणा है कि भ्रष्टाचार बढ़ा है।

2005 से 2010 तक नीतीश कुमार ने वाक़ई में जनता के जीवन में सुधार के लिए काम किया। लेकिन इस दौरान नीतीश में राष्ट्रीय राजनीति की महत्वाकांक्षा जाग गई और उस वक़्त बिहार विकास की पटरी से जो उतरा, तो आगे उतरता ही चला गया। ये बात बिल्कुल सही है। 2013 के आसपास नीतीश उस क़द के नेता थे, जो नरेन्द्र मोदी को चुनौती दे सकते थे। चाहे सरकार चलाने की बात हो या फिर बोलने की कला, नीतीश का उस दौर में कोई सानी नहीं था।[8] इसी जोश में उन्होंने कई फ़ैसले भी लिए। बाढ़ग्रस्त बिहार को गुजरात से मिली मदद वापस करने की घोषणा तक कर दी थी। जीतनराम मांझी को नौ महीने के लिए प्रदेश का मुख्यमंत्री भी नियुक्त कर दिया था।

बाल विवाह रोकने और महिला शिक्षा को बढ़ावा देने के उद्देश्य से नीतीश सरकार ने 12वीं पास करने वाली अविवाहित लड़कियों को 10 हजार रुपये और स्नातक करने वाली लड़कियों को 25 हज़ार अब इस राशि को बढ़ा कर 50 हज़ार रुपये की प्रोत्साहन राशि देने का भी प्रवाधान जोड़ा।

बिजली, सड़क और पानी : किसी भी राज्य के विकास के लिहाज से इन तीन पैमानों को सबसे अहम माना जाता है।

आँकड़ों की बात करें तो बिहार की सरकार का दावा है कि पिछले पंद्रह सालों में एक लाख किलोमीटर ग्रामीण सड़क का निर्माण हुआ है।

अगर आप 15–20 साल पहले तक बिहार में रहे हों तो बहुत मुमकिन है कि आप कटिया डालकर बिजली कनेक्शन जोड़ने के तरीक़े से वाक़फ़ि होंगे लेकिन अब हालात बहुत बदल चुके हैं।

हाँलाकि बिहार मे 24 घंटे बिजली होने का दावा अतिशयोक्ति होगी, लेकिन अब ऐसा नहीं है कि वहाँ के बच्चे लालटेन और ढिबरी की रोशनी में पढ़ रहे हैं।

हर घर नल योजना के जरिए सब तक साफ़ पानी पहुँचाने का काम चल रहा है और नीतीश सरकार का दावा है कि अब तक 80 फ़ीसदी घरों में पानी पहुँच चुका है।

नीतीश कुमार के ऐतिहासिक फैसले : मुख्यमंत्री बालिका साइकिल योजना, नीतीश सरकार ने 2007 में शुरू की थी। शुरुआत में आठवीं पास करने के बाद पढ़ने वाली छात्राओं को साइकिल के लिए 2000 रुपये दिए जाते थे। अब इस राशि को बढ़ा कर 3000 रुपये कर दिया गया है। इतना ही नहीं, छात्राओं को स्कूल यूनिफ़ॉर्म के लिए पैसे दिए जाने लगे। स्कूलों में छात्राओं की भागीदारी बढ़ाने के लिए उनके इस फैसले को ''गेम–चेंजर'' तक कहा गया।

बिहार देश का पहला राज्य है, जिसने पंचायत और नगर निकायों के चुनाव में महिला आरक्षण लागू किया। नीतीश ने दलित मानी जाने वाली अन्य 21 उप–जातियों के लिए ''महादलित'' कैटेगरी बनाकर उन्हें कई सहूलियतें दीं।

निष्कर्ष

पिछले 15 वर्षों में बिहार के विकास की चर्चाएं देश–विदेश में होने लगी। आजादी के इतने वर्ष बाद भी बिहार आज एक ''अति पिछड़े राज्य'' की श्रेणी में आता है। राज्य के आर्थिक विकास के लिए शिक्षा, स्वास्थ्य और औद्योगिक क्षेत्र के विकास के लिए आशा अनुरूप प्रयास नहीं किए जा सके हैं। विधायकों द्वारा अपने क्षेत्र में निम्न स्तर के कार्य कराए जाते हैं। ठेकेदार, जो काम करते हैं, उनसे इंजीनियरों एवं विधायकों के द्वारा मोटा कमीशन लिया जाता है। आज बिहार ही नहीं, संपूर्ण भारतवर्ष में विधायकों की कार्यप्रणाली की उपयोगिता एवं प्रमाणिकता बढ़ती जा रही है। विधानसभा के सदस्यों द्वारा किए गए विकास कार्यों और विकास के वर्तमान स्वरूप तक का एक समग्र एवं क्रमबद्ध अध्ययन अति आवश्यक प्रतीत होता है। विधायकों के विकास के स्वरूप की विभिन्न पहलुओं का विश्लेषण एवं विवेचनों पर शोध–साहित्य एवं शोध–पत्रों का अभाव स्पष्ट रूप से महसूस किया जा सकता है।

1980 से 2005 तक 25 साल में बिहार की स्थिति क्या थी और 2005 से 2020 के बीच कहाँ पहुंची है, फर्क साफ है।

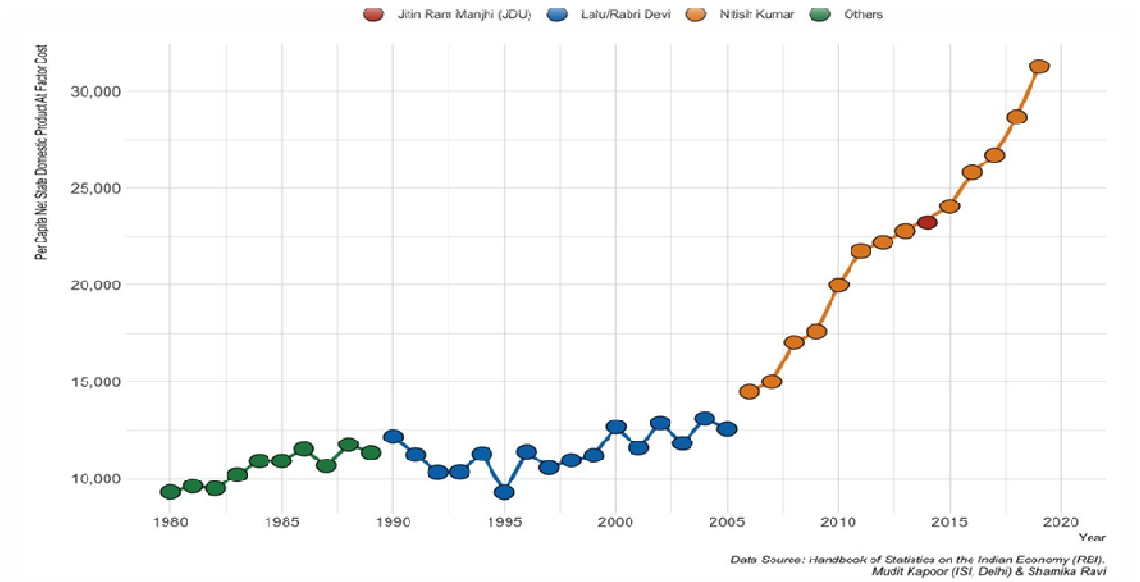

संदर्भ

- राय, प्रमोद कुमार (2021), *'बिहार की राजनीति'*, ऑरेंज बुक पब्लिकेशन, छत्तीसगढ़
- पुष्यमित (2020), *रूकतापुर*, राजकमल प्रकाशन, दिल्ली
- त्यागी एवम् रस्तौगी (2019), *'भारत में स्थानीय स्वशासन'*, संजीव प्रकाशन, मेरठ
- सहस्त्रबुद्धे, विनय प्रभाकर (2019), *'विकास की राजनीति'*, प्रभात प्रकाशन, पटना
- ठाकुर, संकर्षण (2017), *'बंधु बिहार'*, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली,
- कुमार, नीतीश (2016), *'विकसित बिहार की खोज'*, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली,
- सिंह, संतोष (2015), *'रूल्ड या मिसरूल्ड'*, ब्लूमस्बेरी इंडिया, महाराष्ट्र
- ठाकुर, संकर्षण (2015), *'अकेला आदमी: कहानी नीतीश कुमार की'*, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली
- गावा, ओम प्रकाश (2013), *'राजनीति सिद्धांत की रूप रेखा'*, नेशनल पबलिशिंग हाउस, नई दिल्ली
- सिन्हा, अरुण (2013), *'नीतीश कुमार और उभरता बिहार'*, प्रभात प्रकाशन, दिल्ली
- सिंह, प्रभूनाथ (2013), *'भारत में लोकतंत्र'*, आलोक प्रकाशन, पटना
- श्रीकांत (2011), *'बिहार: राज और समाज'*, वाणी प्रकाशन, पटना
- शर्मा, राशि (2010), *'राजनीतिक समाजशास्त्र की रूपरेखा'*, पी एच आई प्राइवेट लि., नई दिल्ली
- चौधरी, प्रसन्न कुमार (2010), *'बिहार में सामाजिक परिवर्तन के कुछ आयाम'* वाणी प्रकाशन, पटना
- सिंहल, एस सी (2007), *'भारतीय शासन एवम् राजनीति'* लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा
- हमेश्वरी, एस आर (1999), *'भारत में स्थानीय शासन'*, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल पुस्तक प्रकाशन, आगरा
- सिंह, वामेश्वर (1996), *'भारत में स्थानीय स्वशासन'*, रेखा प्रकाशन, पटना
- भारद्वाज, आर. के. (1993), *'पार्लियामेंट डेमोक्रेसी एंड लेजिस्लेचर्स'*, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली
- कौशिक, सुशीला (1990), *'भारतीय शासन और राजनीति'*, हिंदी माध्य कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली वि. वि.,

रिपोर्ट

- वित्त विभाग(2005 से 2020), *आर्थिक सर्वेक्षण*, बिहार सरकार, पटना

गुगल सर्च

- https://www.vokal.in/question/5TCV-bihar-mein-kul-kitne-college-hai दिनांक 25ध्02ध्2023 को 8 :17 बजे सुबह देखा
- https://kulhaiya.com/bihar-list-of-university-in-bihar/#:~:text=%E0%A4%AC%E0%A4%BF%E0%A4%B9%E0%A4%BE%E0%A4%B0%20%E0%A4%AE%E0%A5%87%E0%A4%82%20%E0

%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%B2%20%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AF%E0%A5%8B%E0%A4%82%20%E0%A4%95%E0%A5%80,20%20%E0%A4%B8%E0%A5%87%2022%20%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%B6%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%B5%E0%A4%BF%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%B2%E0%A4%AF%20%E0%A4%B9%E0%A5%88%E0%A4%82%E0%A5%A4

दिनांक 25ध02ध्2023 को 11 :38 बजे सुबह देखा

- https://hi.m.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A4%BF%E0%A4%A4%E0%A5%80%E0%A4%B6_%E0%A4%95%E0%A5%81%E0%A4%AE%E0%A4%BE%E0%A4%B0

दिनांक 25ध02ध्2023 को को को 2 : 09 बजे दोपहर में देखा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार

प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे

संत गाडगे महाराज महाविद्यालय हिंगणा, जि. नागपूर

या भारत भुमीवर मानवी कल्याणासाठी आजपर्यंत तीन धम्मचक्र प्रवर्तन घडुन आले. पहिले धम्मचक्र प्रवर्तन भगवान गौतम बुध्दाने सारनाथ येथे भिक्षुंना उद्देशुन जो धम्म सांगितला हे होय, ज्यास उत्क्रांतीचा सिध्दांत ही म्हटल्या जाते. कलींगच्या युध्दातील भयंकर रक्तपात पाहुन द्रवलेल्या व्यथित झालेल्या मनाने सम्राट अशोकाने याच भारत भूमीवर दुसरे धम्मचक्र प्रवर्तल घडवुन आणले. हे धम्मचक्र प्रवर्तन म्हणजे मावी हृदय परिवर्तन होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धम्मचक्र प्रवर्तन हे तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन होय की ज्यामुळे लाखो जीवांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळाला. डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आज सर्वस्पर्शी झाले आहेत. जगात त्यांच्या विचारांची कास धरुन या विचाराप्रमाणे जग बदलतांना दिसत आहे. कारण आंबेडकरांचे व्यक्तिमत्व सा-या जगाला ठाऊक आहे. त्यांनी मांडलेले विचार मग ते सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक, ऐतिहासिक असो की राजकीय अशा कितीतरी पैलूंवरील विचार समाजाला व देशाला प्रगतिच्या दिशेने वाटचाल करायला प्रोत्साहीत आणि दिशादर्शक ठरले आहेत.

येथे विचार करण्याचा हा मुद्दा आहे की, डॉ आंबेडकरांना तिसरे धम्मचक्र प्रवर्तन करण्याची गरज कां भासली. याचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, वैचारीक दहशतीमुळे बुध्द काळात वर्णजातीच्या अमानवीय शिकवणुकीमुळे माणसा-माणसातील सामाजिक सुसंबंध संपुष्टात आले होते. वर्णजीतीची उच्चनिचतेची व भेदभावयुक्त शिकवणीमुळे एका वर्णाचा माणूस दुस-या वर्णाच्या माणसाच्या कार्यानुसार भेदभाव करुन, एक दुस-यांचा प्रचंड व्देष, तिरस्कार, मत्सर, असुया, क्रोध, प्रतिशोध करु लागला. उच्चवर्गीयांत प्रचंड अहंकार, वर्ण वर्चस्वाची भावना तर दुस-यात पोसलेली न्युनगंडता, उच्चवर्णीयांकडे सर्वच अधिकारांचे केंद्रिकरण, तर दुसरे अधिकारहीन, गूढवादाची प्रचंड पेरणी, अतार्किक कर्मकांडाचा सुळसुळाट, यज्ञातील पशु मानव हत्या व राजमान्यता, भेदभावात्मक अमानवीय बंधनामुळे माणासाठी माणसापासून समूळ झालेली ताटातुट, कुत्र्याचे मुके घेणारी आणि माणसास हाड! हाड ! करण्यात तयार झालेले विषाक्त मन , ही मनोवस्था आजही तशीच कार्यरत आहे. जणू काही माणसाचा जन्म त्यासाठीच झालेला आहे. या तिस-या धम्मक्रांतीचा किंवा प्रवर्तनाचा विचार करतांना बाबासाहेबांच्या जन्मापुर्वीच्या समाजाच्या विचार करणे फार आवश्यक बनुन जाते. तर यांच्या जन्मापुर्वीपासूनच भारतीय समाजव्यवस्था ही वर्णभेद, जातीभेद, उच्चनीचता यांनी व्यापलेली होती. स्वत:ला उच्चवर्णीय समजल्या जाणा-या समाजव्यवस्थेतील व्यक्ती या धर्मग्रंथांचा आधार घेऊन समाजातील इतर व्यक्तींना आपल्याहुन निच मानायचे. वेद, स्मृती, पुराणे इत्यादी धर्मग्रथांतून चातुर्वण्याचा जन्म झाला. या चातुर्वण्याचा विषवृक्षाला असंख्य उच्चनीय जातीची कडू फळे आली. या धर्मग्रथांत शूद्र, अतिशूद्र, चांडाळ, दास, अशी हीन जातीचा जन्म झाला. त्यांनाच तुच्छ लेखण्यात आले आणि अस्पृश्य मानले गेले. अस्पृश्य वर्गाला समाजातून निष्कासीत करण्यात आले. त्यांचे स्थान गावकुसाबाहेर होते. त्यांच्या वाटयाला हीन, ओंगळ, घाणेरडी, हलक्या प्रतीची कमी दर्जाची कामे आली. त्यांनी ती काम करण्यात जर काही कसूर केला, त्या नियमांचे उल्लंघन केले तर त्यासाठी कडक, कठोर शिक्ष ठरविल्या गेल्या.

अपमानाचे जीवन जगतांना अस्पृश्यवर्गाचे जीवन करपून गेले. अस्पृश्य मनुष्य हा इतर मनुष्याप्रमाणेच असून देखील त्याला माणूस म्हणन समजले जात नव्हते. तो माणूस असून त्याना माणुसकीचे हक्क नव्हते. माणसामाणसात भेद करुन त्यांना स्पृश्य समाजापासून इतक्या लांब ठेवण्यात आले की, त्याची सावली देखील सवर्णाच्या अंगावर पडता कामा नये, अस्पृश्यांना कुत्र्या, मांजरापेक्षाही नीच मानले गेले. इतका भयंकर एका वर्गाचा दुस-या वर्गावर अन्याय होत होता की, एकाप्रकारे ही माणुसकीची विटंबनाच होय. अस्पृश्यांना ना शान ना सम्मान केवळ त्यांच्या वाटयाला आली ती घृणा आणि अपमान वरील तिन्ही वर्गाची चाकरी करणे, गुलामीची कामे करणे, स्वत: घाम गाळुन, मेहनत करुन उच्चवर्णीयांना सुखसोयी प्रदान करणे आणि स्वत: अन्नाच्या तुकडयाकरीता आशेने त्यांच्याकडे पाहत बसणे, त्यांनी वाढले काय किंवा न वाढले काय तरी कष्ट करीतच राहिले पाहिजे. मरेपर्यंत त्यांची त्यातुन सुटका होत नसे, अशाप्रकारे मरणयातना सहन करुन तो जगत होता किंबहुना, जिवंतपणीच तो नरकयातना भोगत होता. अशा समाज व्यवस्थेत डॉ. बाबासहेब आंबेडकरांचा जन्म झाला. त्यांनी त्यांच्या जन्मापासुनच अपमानाचे चटके सोसले. संपुर्ण समाजाची दैनावस्था, गुलामीचे जीवन, सवर्णांचे अन्याय आणि अत्याचार यांचे ज्वलंत चित्र त्यांच्या समोर होते. स्वत: त्याचा अनुभव घेत घेतच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मोठे झाले. डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर हयांचे घराणे महार जातीचे. महार जात ही हिंदु समाजातील अस्पृश्य, अदृश्य नी ज्यांच्याजवळ जाऊ नये हया अर्थ

अतंतत्व मानला जाई. हया अस्पृश्य समाजाची लोकसंख्या सहा कोटींवर असावी. म्हणजे हिंदु समाजातील प्रत्येक पाचवा घटक, पुरुष, स्त्री व मुले अस्पृश्य मानण्यात येई.

भारताच्या विविध भागात कोणी त्यांना बहिष्कृत, अस्पृश्य, परिया किंवा अतिशुद्र म्हणत, तर कोणी त्यांनी जीवन शापून कलंकित केले होते. सवर्ण हिंदूंना कुत्रा, मांजर, गाय हया पाळीव जनावरांच्या स्पर्शाचा विटाळ वाटत नसे. स्पृश्य हिंदू मुंग्यांना साखर अर्पित, परंतु हया स्वधर्मीयांचा स्पर्श ते अपवित्र मानित. त्यांना त्यांच्या सवालीचाही विटाळ होई. त्यांची वाणी कानावर पडली तर त्यांना अशुभ वाटे. सार्वजनिक पानवठयावर त्यांना पाणी भरण्यास प्रतिबंध असे. त्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश नसे. देवळात देवदर्शनास त्यांना बंदी असे. वस्तुस्थिती अशी होती की, जातीभेदाच्या उच्चनीचतादर्शक शिडीच्या खालच्या पाय-यांवर अपमानित जीवन कंठीत असणारे न्हावी नी धोबी हे सुध्दा महार मांगांचा विटळ मानित असत.

अस्पृश्यतेसंबंधी विचार करतांना असे म्हणता येईल की, डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू-धर्मग्रंथांचा जातीव्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा अभ्यास करुन हिंदुधर्म अस्पृश्यांना कसा कमी लेखतो ते त्यांनी स्पष्ट केले आणि अस्पृश्यतेविषयी, हिंदूधर्माविरुध्द लढा देण्यास सुरुवात केली. अस्पृश्य वर्गाला वर्णव्यवस्थेतूनच मुक्त करुन त्याला समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय यांच्या मोकळया वातावरणात आणले पाहिजे यासाठी त्यांनी संघर्ष करण्यास सुरुवात केली. या संघर्षाची पहिली सुरुवात त्यांनी महाडपासून केली. महाड येथील तळावर हरिजनांना पाणी भरु दिले पाहिजे. यासाठी हा सत्याग्रह होता. हा सत्याग्रह पाण्यासाठी नव्हता तर ख-या अर्थाने तो सामाजिक समतेसाठी होता असे म्हणावे लागेल. याच वेळी त्यांनी "मनस्मृती" या ग्रंथाचेही दहन करुन हिंदू समाजाला हादरा दिला. मनुस्मृती जाळण्याचे मुख्य कारण म्हणजे मनुस्मृतीने जातीव्यवस्थेचा पुरस्कार करुन अस्पृश्यांना हीन लेखले होते.

त्या काळात अस्पृश्यांना हिंदूच्या देवळात प्रवेश मिळत नव्हता. हिंदुच्या मंदीरात प्रवेश मिळावा म्हणुन त्यांनी नाशीक येथे सत्याग्रह सुरु केला. नाशीक येथेच सत्याग्रह सुरु करण्याचे कारण हिंदूंच्या पूज्य धर्मस्थानापैकी नाशिक हे महत्तवाचे स्थान होते हे होय व तेथील रामाच्या मंदीरात जर प्रवेश मिळाला तर हिंदुच्या मनात आणि विचारात परिवर्तन होईल असे आंबेडकर यांना वाटत होते. यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, मंदीरात प्रवेश केल्यामुळे आमचे प्रश्न सुटणार नाहीत. आमच्या प्रश्नाचे स्वरुप व्यापक आहे. त्याचे स्वरुप राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अशा स्वरुपाचे आहे. महिदरात प्रवेश करण्याचा उद्देश एवढाच की हिंदु समाज माणसाला माणूस म्हणुन जगु देण्यास तयार आहे किंवा नाही याची परीक्षा पाहण्याचा होता. अस्पृश्यवर्गीयांना मोक्ष मिळावा म्हणुन देवदेव करीत राहण्यासाठी आंबेडकरांना मंदीर प्रवेश नको होता. अस्पृश्यांना मानवी हक्काची जाणीव व्हावी व त्यासाठी झगडण्याची इच्छा आणि चिकाटी निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी मंदीर प्रवेशाचा झगडा केला होता. परंतु एकाएकी त्यांनी आपल्या धोरणात बदल केला. त्यांनी असल्या चळवळीचे चक्र निराळया दिशेकडे फिरविले. आपल्या लोकांनी राजकीय हक्कांकडेच अधिक लक्ष द्यावे, असे ते आग्रहाने प्रतिपादू लागले. कारण धार्मिक हक्क आपल्याला पोटाची खळगी भरण्यासाठी काहीही मदत करीत नाही. जातीय भेदामुळे हिंदु एक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेस मुकले आहेत, देशभक्तिच्या नी ऐक्याच्या भावनेस मुकले आहेत. या सत्याग्रहानंतर मुखेड, पुणे व विदर्भातील अमरावती इत्यादी अनेक ठिकाणी मंदीर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात आले. परंतु या सत्याग्रहाचा परिणाम उलट झाला. हिंदु समाजाने याच्या उलट प्रतिक्रिया व्यक्त केली. अस्पृश्यता दुर करण्याऐवजी उलट अधिक पक्की होऊ लागली. परिणामत: डॉ. आंबेडकरांना राजकीय तसेच परिवर्तनाच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागला.

अस्पृश्ता नष्ट करुन व स्पृश्यास्पृश्य भेद संपवून भंगलेला व दुर्बल झालेला हिंदू समाज अभंग, अखंड, संघटित व सामर्थ्यवान व्हावा, असाच त्यांच्या सत्याग्रहाचा, हिंदू समाजाच्या व आपल्या राष्ट्राच्या हिताचा मुळ उद्देश होता. म्हणूनच काही जागृत स्पृश्य विचारवंत देखील त्यांच्या सत्याग्रहाला मनापासून सक्रिय सहाकार्य करीत राहीले होते. डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या अस्पृश्योध्दाराच्या जीवित कार्यासंबंधीची सत्याग्रहरुपी पहिली कृती राष्ट्रहिताचीच होती, हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट होते. तसेच डॉ. आंबेडकर आपल्या राष्ट्राच्या अखंडतेची सुरक्षिततेची आणि स्वातंत्र्याची निरंतर काळजी करणारे दुरदृष्टिचे जागरुक राष्ट्रभक्त नेता होते. [1]

व्यक्तिविकासासंदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, व्यक्तिविकासासाठी तीन गोष्टींची आवश्यकता असते, त्या म्हणजे सहानुभूति, समता आणि स्वातंत्र्य हिंदू धर्मात या तीनपैकी एकतरी बाब तुमच्याकरीता उपलब्ध आहे काय? माणूस केवळ भाकरीवर जगत नाही, त्याला श्रध्देचीही जोड हवीच, त्यांना चांगले ठाऊक होते की, हिंदू समाज हा एक मनोरा आहे व एक जात म्हणते एकएक मजलाच; पण त्या मनो-यात शिडी नाही. म्हणुन एक मजल्यावरुन दुस-या मजल्यावर जाण्यासाठी मार्ग नाही. ज्या मजन्यात त्यांनी जन्म घ्यावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही लायक असो, त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग तो कितीही नालायक असो त्याला खालच्य मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही आणि या सर्व गोष्टींच्या

मागे धर्म आहे हे त्यांना निश्चित माहीत होते. म्हणून त्यांना या संदर्भात काहीतरी करावे असे सतत वाटत होते. या संदर्भात बाबासाहेब म्हणत, "धर्माची आवश्यकता गरीबांनाच आहे. पीडित लोकांना धर्माची आवश्यकता आहे. गरीब मनुष्य जगतो तो आशेवर. जीवनाचे मुळ आशेत आहे. ही अशाच नष्ट झाली तर जीवन कसे होईल? धर्म आशावादी बनवतो व संदेश देतो."[2] "ज्या धर्मात व्यक्तिला प्राधान्य नाही, तो धर्म मला स्वत:ला मान्य नाही. व्यक्तिच्या जीवनाला समाजाची जशी आवश्यकता असली तरी समाजाची धारणा हे धर्माचे अंतिम धेय्य होऊ शकत नाही. व्यक्तिचा विकास हेच धर्माचे खरे धेय्य आहे. धर्माचे प्रयोजन हे या विश्वाची पुनर्रचना करणे हे आहे."[3] तसेच पुढे या संदर्भात आंबेडकर आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात की, "ज्या देशातील लोक मानसिक संस्कारापेक्षा भाकरीला जास्त महत्व देतात, त्या देशाशी मी संबंध ठेवणार नाही.[4] पुढे बाबासाहेब जात निर्मुलनाच्या कामी, धर्मांतर कसे कामी पडु शकते, यावर भाष्य करतात व म्हणतात, "जात ही भावना आहे, मनाची अवस्था आहे; म्हणून तिचे निर्मुलन हे बाहय अडथळयाचे निर्मुलन नव्हे. जात पाळतात म्हणून लोक दोषी आहेत असे नाही. चूक काय असेल तर तो त्यांचा धर्म.[5] " जातींची भावना त्यांच्या मनावर बिंबविणारा धर्म. त्यांचे म्हणणे होते," गो-या लोकांच्या हातून निग्रो लोकांचा जितका छळ होतो, त्याच्या शतपट स्पृश्यांच्या हातून अस्पृश्यांचा होतो. फरक एवढाच की, निग्रो गुलामांचा छळ शारीरीक असतो आणि अस्पृश्यांचा मानसिक असतो. गो-या लोकांनी निग्रो लोकांचे देह मारले असले तर स्पृश्यांनी अस्पृश्यांची मने मारली आहेत आणि देह मारण्यापेक्षा मने मारणे जास्त भयंकर असे कोणीही म्हणेल.[6]

परंतु येथील हिंदु धर्माने अस्पृश्य समाजाचे माणूसपण नाकारले, असा धर्म पितृधर्म या नात्याने त्यांच्यावर लादलेला होता. या धर्मात काही चांगले काही वाईट आहे. कुणी असे म्हणतील की सर्वच धर्मात तसे काही चांगले काही वाईट असते ; परंतु इतर कुठल्याच धर्मात अस्पृश्यतेसाठी अमानवीय परंपरा , जातीयतेसारखी भयानक विषमता नाही.

डॉ. आंबेडकरांनी लहानपणापासूनच अनुभवले होते की, हिंदु धर्माच्या आधारे हिंदु समाज हा स्पृश्य वर्ग अशा दोन वर्गात विभागलेला आहे. स्पृश्य वर्ग अस्पृश्य वर्गाशी अस्पृश्यतेचे पालन करुन अस्पृश्य वर्गावर अनेक प्रकारे अन्याय व अत्याचार करीत असल्याचे त्यांनी पाहिते होते आणि पाहतही होते. म्हणून उच्च विद्याविभूषित व ज्ञानसंपन्न डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या उद्देशाने स्पृश्यवर्गाशी लढण्याचा निश्चय केला आणि त्यासाठी त्यांनी पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि मंदीर प्रवेशासाठी सत्याग्रह सुरु केला. पण त्यांना सत्याग्रहापासून अस्पृश्यता नष्ट करण्यात यश मिळाले नाही.

डॉ. आंबेडकरांच्या मनात धर्मांतराचा विचार येऊ लागला कारण हिंदु समाज खिस्ती धर्माच्या व मुसलमान धर्माच्या लोकांना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी भरु देतो व मंदिरातही येऊ देतो, असे जर असेल तर अस्पृश्यांनीही धर्मांतर केले तर अस्पृश्यता आपोआप नष्ट होईल आणि त्यांनाही हिंदू समाज समानतेने वागवील. अशा विचारानेच त्यांनी १३ ऑक्टोंबर १९३५ रोजी येवले येथे अस्पृश्यांच्या सभेत "अस्पृश्यांनी धर्मांतर करावे" अशी जाहीर घोषणा केली. त्यानंतर त्यांनी मुंबई येथे ३० मे १९३६ रोजी अस्पृश्यांच्या जाहीर सभेत धर्मांतराचे महत्तव पटवून देणारे अत्यांत महत्वपूर्ण भाषण करुन अस्पृश्यांना धर्मांतर करण्यास प्रवृत्त केले.

धर्मांतराची आवश्यक्ता प्रतिपादन करतांना धर्मांतराच्या परिणामांचे दलितांच्या वर्तमानावर आणि भविष्यावर होणा-या परिणामांचे बाबासाहेबांनी सखोल चिंतन केले होते. त्यांनी आपल्या भाषणात सांगितलेल्या धर्मांतरांच्या ऐहिक कारणांमध्ये ते म्हणतात की, तुमच्यावर होत असलेल्या जुलमाच्या कहाणींची तुम्हाला आठवण करुन देणे मला आवश्यक वाटते. सरकारी शाळेत मुळे घालण्याचा हक्क सांगीतल्यामुळे, विहीरीवर पाणी भरण्याचा हक्क सांगितल्यामुळे वरात घोडयावरुन नेण्याचा हक्क सांगीतल्यामुळे, स्पृश्य हिंदुंनी मारहाण केल्याची उदाहरणे नेहमीच घडत असल्याकारणाने ती सर्वांच्या डोळयापुढे नेहमी असतात. परंतु मारहाण करण्याची दुसरी अशी अनेक कारणे आहेत की ज्याचा उल्लेख केला असता हिंदुस्तानच्या बाहेरील लोकांना तरी त्यांचा विस्मय वाटेल. उंची पोशाख घातल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. जमीन खरेदी केल्यामुळे जाळपोळ केल्याचे उदाहरण देता येईल. जाणव घातल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. मेली गुरे न ओढल्यामुळे व मेलेल्या गुरांचे मांस न खाल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण देता येईल. पायात बुट व मोजे घालुन गावातुन गेल्यामुळे, भेटलेल्या स्पृश्य हिंदुस जोहार न घातल्यामुळे, शौचाला जातांना तांब्यात पाणी नेल्यामुळे छळ झाल्याचे उदाहरण देता येईल. पंचाच्या पंक्तीत चपाती वाढल्यामुळे मारहाण केल्याचे उदाहरण नुकतेच घडले आहे. वरील प्रकारचे जोरजुलम झाल्याची, तुम्हाला अमानुष त-हेने वागविल्याची अनेक उदाहरणे तुमच्या ऐकिवात असतील व तुमच्यापैकी काहींना तर त्यचा प्रत्यक्ष अनुभवही असेल. जेथे मारहाण करण्यासारखे नसेल तेथे बहिष्काराच्या शस्त्राचा तुमच्या विरुध्द कसा उपयोग करण्यात येतो हेही तुम्हाला अवगत आहेच.

रानातुन गुरांना जाऊ द्यावयाचे नाही. माणसांना गावात येऊ द्यायचे नाही. मोजमजुरी मिळु द्यावयाची नाही वगैरे सर्व प्रकाराची बंदी करुन सस्पृश्य हिंदू लोकांनी तुमच्या लोकांस जेरीस आणल्याची आठवण तुमच्यापैकी पुष्कळांना असेल. परंतु असे का घडते, याच्या मुळाशी काय आहे, ही गोष्ट माझ्या मते अत्यंत आवश्यक आहे.[7] जनावरांना जिथे पाणी पिण्याचा अधिकार आहे त्या पाणवठ्यावर माणसांना पाणी पिण्याचा अधिकार नाही किंवा जिथे किडया मुंग्यांना साखर दिली जाते तिथे माणसांना एक एका दाण्याकरीता तडफडावे लागते, जिथे पशुचा स्पर्श झाला तर चालु शकतो पण माणसांचा स्पर्श झाला असता काही अमंगल झाल्याची भावना निर्माण होते. तेव्हा या शत्रुत्वाने भरलेल्या वातावरणात राहून तुमचा काय फायदा होणार आहे? असा सवाल डॉ. आंबेडकर विचारतात आणि ते म्हणतात की सहानुभूती हवी असेल तर धर्मांतर करा!

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, अस्पृश्यांकडे पाहण्याची दृष्टी आणि रक्तपितीने भरलेल्या माणसाबद्दल लोकांच्या मनात किळस जरी असला तरी त्यांच्या बद्दल सहानुभुती तरी असते! पण तुमच्याविरुध्द सहानुभुती तर नसतेच परंतु किळस मात्र असते. रक्तपितीने भरलेल्या माणसापेक्षा देखील तुमची स्थिती हीन आहे. अजूनही खेडेगावात एखादा स्पृश्य माणूस उपास सोडीत असतांना जर महाराचा शब्द कानावीर पडता तर तो अन्नग्रहण करीत नाही. एवढा कलंक तुमच्या शरीराला, एवढा कलंक तुमच्या शब्दाला आहे. "अस्पृश्यता हिंदू धर्मावरील कलंक आहे असे काही लोक म्हणत आहेत पण हिंदू धर्मावरील कलंक आहे असे काही लोक म्हणत आहेत पण हिंदू धर्म कलंकित आहे असे एकही हिंदू मानत नाही."[8] आणि म्हणून इतका छळ होत असतांना त्याच धर्मात राहणे चुकीचे आहे. जोपर्यंत आपण या धर्माचा त्याग करणार नाही तोपर्यंत आपली त्यांच्या जाचापासून सुटका होऊ शकणार नाही आणि म्हणुन धर्मातरण हाच त्यावरील एकमेव उपाय आहे असे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकर करतात. १९५० साली त्यांनी स्पष्टपणे अस्पृश्य समाजाला प्रश्न विचारला होता की, आपण अस्पृश्य म्हणून राहावयाचे की धर्म बदलावयाचा याविषयी विचार करण्याची वेळ आली आहे. कारण धर्म हा माणसास आवश्यक आहे. त्याशिवाय प्रगती होत नाही. म्हणून ज्या धर्मात प्रगती होईल तो धर्म स्विकारणे आवश्यक आहे.[9] राजकीय साधनाव्दारे एकता प्रस्थापीत करण्यात आणि अस्पृश्यता निवारण करण्यात डॉ. आंबेडकर यांना राजकीय क्षेत्रात यश प्राप्त झले असले तरी सामाजिक क्षेत्रात मात्र परिस्थितीत फारसा फरक पडला नव्हता. यामुळे डॉ. आंबेडकर यांना अस्पृश्य समाजाच्या विकासासाठी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याशिवाय दुसरा मार्ग दिसत नव्हता. त्यांनी १९३५ मध्ये धर्मातराची घोषणा केली होती. परंतु प्रत्यक्षात १९५६ मध्ये त्यांनी स्वत: आणि आपल्या बांधवांसह बौध्द धर्माचा स्विकार केला. १९३५ ते १९५५ या विस वर्षाच्या कालखंडात त्यांना अस्पृश्यता निवारण्याबाबत अतिशय कटु अनुभव आला होता. जोपर्यंत अस्पृश्य हे हिंदु धर्मात आहे तोपर्यंत हे महारच म्हणवल्या जातील अशी त्यांना खात्री पटली. त्यांनी "धर्मपरिवर्तनाशिवाय दुसरा मार्ग नाही कां?" या प्रश्नाचे उत्तर देतांना धर्माची आवश्यकता आणि महत्व प्रतिपादन केले होते. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते मानवी समाजाला धर्माने मुख्यत: दोन देणग्या दिल्या आहेत.

1) मानवी जीवनात ऐक्य प्रस्थापित करणारी मानसिक प्रेरणा निर्माण करणे आणि

2) समाजात समता निर्माण करणे.

हे कार्य केवळ धर्मच करु शकतो. या दोन महत्वाच्या तत्वांच्या आधारावर सद्य परिस्थितीत समता निर्माण करुन चांगल्या त-हेने लोकशाही राबवावयाची असेल तर धर्माची अत्यंत आवश्यकता आहे.

हिंदु धर्माचा त्याग का केला, या प्रश्नाचे उत्तर डॉ. बाबासाहेबांनी वेळोवेळी दिले. चातुर्वर्ण्य आणि जाजिव्यवस्थेने अस्पृश्यांचा माणूस म्हणून अमानविनय छळ हजारो वर्षे केला. त्याची परिणती म्हणजे धर्मांतर होय. या छळवादाचे चटके बाबासाहेब यांसारख्या अतिउच्च , सुशिक्षीत विद्वानाससुध्दा लागले होते, मग इतरांची काय कथा ! एकाच धर्मातील एका समाज गटाने दुस-यास इतक्या कृरपणे, इतक्या दीर्घकाळ वागवावे हे जगाच्या सामाजिक इतिहासात कुठेही सापडत नाही. आता डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मांतराचा विचार करतांना प्रथमत: धर्मांतर म्हणजे काय? याचा अर्थ माहित असणे अगत्याची बाब आहे. "धर्मातराचा खरा अर्थ म्हणजे बदल, विधायक बदल, जुने सोडून नव्याचा स्वीकार, उच्चतेकडे होणारा विधायक प्रवास होय. याचा सरळ व साधा अर्थ नवीन जीवनमार्गाचा स्विकार करणे होय.[10] म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांचे धर्मांतर हे पारंपारीक अर्थाने एक धर्म सोडून अन्य धर्मात जाणे नव्हते; तर पारंपारीक धर्मश्रध्देचा संस्कार स्वीकारणे होते; पण दुर्देवाने आम्ही "धर्मांतर म्हणजे एक धर्म सोडणे व दुसरा स्वीकारण असा त्याचा अर्थ लावला, जे उचित नव्हते."[11] धर्मांतराचा विचार पक्का केल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी हिंदु धर्म सोडण्याचा निश्चय केला सर्व धर्माचा सखोलतेने वर्षोनुवर्षे अभ्यास करुन धर्मातराची फलश्रुती बुध्द धर्माचा स्वीकार करुन झालेली दिसते. संपुर्ण भारतच नव्हे तर संपुर्ण जग डॉ. आंबेडकरांच्या धर्मातरांचा धम्मक्रांती म्हणून मानु लागले. सर्वांचे लक्ष धर्मांतराच्या फलिताकडे वेधले गेले आहे. बौध्द धम्म खरोखरच निश्चितपणे विधायक बदल व

क्रांती घडवे शकेल काय? मानसिकरित्या गुलामगिरीत असलेल्या भारत देशाला या गर्तेतून बाहेर काढील काय? बुध्द, धम्म, आणि संघ या तीन रत्नाच्या माध्यमातून संपूर्ण मानवजात बुध्दत्वाकडे जाऊ शकेल काय? असे अनेक प्रश्न मनाच्या प्रक्रियेतून प्रतिबिंबीत झाल्याशिवाय राहत नाही. धर्मांतर करतांना हिंदू धर्माचा त्याग व बुध्द धर्माचा स्वीकार करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, "जो धर्म आमची काळची घेईल, त्या धर्माकरीता आम्ही आमचे प्राण देऊ. जो धर्म आमची पर्वा करीत नाही त्याची पर्वा आम्ही कां करावी?"[12]

यासंदर्भात बाबासाहेब म्हणत, " जो धर्म तुमच्या माणुसकीस किंमत देत नाही त्या धर्मात तुम्ही कां राहता? जो धर्म तुम्हाला देवळात जाऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही कां राहता ? जो धर्म तुम्हाला शिक्षण घेऊ देत नाही, त्या धर्मात तुम्ही का राहता? माणुस धर्माकरीता नाही, तर धर्म माणसाकरीता आहे. माणुसकी प्राप्त करुन घ्याची असेल तर धर्मांतर करा.[13]

डॉ. आंबेडकरांचा "बुध्दधर्म" हा पारंपारीक बुध्द धम्मासारखा नाही. त्यांनी त्यातील तर्कावर उतरणारा, विज्ञाननिष्ठ मानणारा, शुध्द भौतिकवाद स्वीकारणारा असा धम्म स्वीकारलला आहे. अंधश्रध्दा, चमत्कार, कर्मकांड यांना फाटा देऊन इतर धर्मातुन आलेली विचारांची भेसळ काढून टाकली आहे. "बुध्द अँड हिज धम्म" या आपल्या अमूल्य ग्रंथात त्यांनी हे "धम्माचे जडवादी, भौतिकवादी, निरीश्वरवादी, अनात्मवादी तत्वज्ञान तर्कशुध्द पध्दतीने मांडले आहे. अशारितीने अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी त्यांनी बौध्द धर्माचा स्वीकार केला. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातुन विचार केल्यास आंबेडकर यांनी भारतात फार मोठे परिवर्तन घडवून आणावे. आठ कोटी अस्पृश्य समाजाला त्यांनी नवीन तत्वज्ञान, नविन विचार देऊन त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्याचा प्रयत्न केला.

धर्मातराच्या एकुणच आढाव्याने आपल्याला एक बाब लक्षात येते की, बाबासाहेबांनी समाजिक समतेसाठी मूलभूत मानवी अधिकारांसाठी हिंदू धर्माचा त्याग केला. ज्याप्रमाणे सर्व नद्या समुद्रात जाऊन एक होतात. त्याचप्रमाणे धम्म स्वीकारल्यावर सर्व मानवजात एकोप्याने राहु शकते, हे आंबेडकरांना अभिप्रेत होत. परंपरांगत धर्माच्या परिघावर ठेवीत जे लोक उभे राहु शकत नव्हते, अशा माणसांना आपल्या हक्काचे संपूर्ण वर्तुळ बहाल करुन नव्या मुल्यांचा एक स्वतंत्र पर्याय उभा केला. त्या मुल्यांतराने माणसांच्या मुक्तीचा अवरुध्द झालेला मार्ग परत अडीच हजार वर्षानंतर मोकळा करण्याचे सहकार्य डॉ. आंबेडकरांनी केले. अत्यंत जाचक असणारी अस्पृश्यता आणि माणसांना माणसांपासून तोडणारी जातीयता, यातून माणसाची सुटका व्हावी, यासाठी झुंजणा-या आंबेडकरांना धम्म हा पर्याय वाटला, तो त्यांनी आपल्या चिंतनामधुन निश्चित केला आणि स्वीकारला सुध्दा डॉ. आंबेडकर हे प्रखर बुध्दिनिष्ठ होते. म्हणूनच त्यांनी बौध्द साहित्याची कठोर चिकित्सा केली. डॉ. आंबेडकरांनी पुर्ण विचाराअंती व जाणीवपूर्वक बौध्द धम्माचा स्वीकार केला व संपुर्ण जगाला शांतीचा संदेश देणा-या अखिल मानवजातीला दु:ख मुक्तीचा मार्ग दाखविणा-या गौतम बुध्दाजवळ ते नतमस्त झालेत. बौध्द धम्माचा स्वीकार केल्यामुळे पुर्वश्रमीच्या अस्पृश्यांना धार्मिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे. समाजात त्यांना समानता मिळाल्यामुळे त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण झाला आहे. त्यांना आपल्या जीवनाचे मुल्य कळुन चुकले आहे. आपण कुणाचे गुलाम नाही ही भावना त्यांच्या वाढीला लागली आहे. आपल्या प्रगतीचा मार्ग आपणच शोधला पाहिजे यासाठी ते प्रयत्न करु लागले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची:-

1. महामानव – डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर – डॉ. ज्ञानराज काशीनाथ गायकवाड, राजवंश पब्लिकेशन, मुंबई-२००७, पृ.क्र. ३९२

2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचारधन, श्री. दिक्षित, प्रकाश विठ्ठल रघुवंशी, श्री. गजानन बुक डेपो, कबुतर खाना, दादर मुंबई, प्रथम आवृत्ती, १९८६, पृ.क्र. ४०

3. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. ४१

4. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. ४२

5. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. १२

6. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. १३

7. "मुक्ती कोन पथे ?" डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. ५-६

8. कित्ता पृ. क्र. १२

9. "आधुनिक भारतीय विचारवंत (राजा राममोहन रॉय ते डॉ. आंबेडकर)" – डॉ. शांताराम कृ. भोगले, शिवशंकर प्रकाशन, औरंगाबाद १९८५, पृ.क्र. २६०

10. डॉ. बाबासाहेबांची धम्मक्रांती – माहस्थवीर संघरक्षित, त्रिरत्न ग्रंथमाला पुणे १९८४, पृ.क्र. १-१९

11. "बाबासाहेब गौरवग्रंथ"- संपादक, प्रा.रो. ए. गवळी, प्रा.सु. हिरवळे, डॉ. पी.ए. गवळी, प्रा.सु. गव्हाणे, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापुर, १९९१, पृ.क्र. ५६७

12. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. 606

13. उक्त ग्रंथ पृ.क्र. 606

14. दलित साहित्याचे नामांतर आंबेडकरवादी साहित्य – डॉ. यशवंत मनोहर युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर – २००५.

15. पाश्चात्य व भारतीय राजकीय विचार काषकर्त – स.मा. गर्गे, प्रा.चिं.ग. द्यांगरेकर, प्रा.र.घ. वराडकर आणि व्हि.एस. क्षीरसागर, के. सागर पब्लि. पुणे. २०११.

16. महाकवी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, प्रा. वामत निंबाळकर, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर – २००५.

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे

महात्मा गांधी कला—वाणिज्य महाविद्यालय,पारशिवनी

सारांश

गोपाळ कृष्ण गोखले हे उदारमतवादी नेते होते. त्यांना सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग मान्य नव्हता. ते सनदशिर व घटनात्मक मार्गाने अर्ज विनंत्या करून स्वातंत्र्य प्राप्त करू इच्छित होते. राजकीय सुधारणांइतकेचे किंबहुना त्यापेक्षा जास्त महत्व सामाजिक सुधारणांचे आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. १९०२ मध्ये गोखले यांची केंद्रीय कायदेमंडळात निवड झाली. कायदेमंडळात अर्थसंकल्पावर त्यांनी बारा भाषणे दिली. १९०५ मध्ये भारत समाज सेवक समाजाची स्थापना करून त्यांनी समाजात जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्यांनी सामाजिक व राजकिय स्थिती याबाबत आपले मत मांडण्याचा प्रयत्न केला

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे —

१. गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या राजकीय व सामाजिक कार्याचा अभ्यास करणे.

२. कॉंग्रेसमधील गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या सनदशीर मार्गाचा अभ्यास करणे.

३. भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून राष्ट्रभक्ती रूजविण्याच्या कार्याचा परिचय करून देणे

गृहितके

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा सनदशिर मार्ग आजही महत्वपूर्ण आहे.

प्रस्तावना

१९ व्या शतकाच्या शेवटी पुण्यातील राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात ज्या राष्ट्रपुरूषांचा उदय झाला व आपले कार्य राष्ट्रीय स्तरावर पोहचविले त्यापैकी एक गोपाळ कृष्ण गोखले होय. त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील कोतळूक येथे ९ मे १८६६ मध्ये झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कागल येथे झाले. त्यानंतर इंग्रजी शिक्षण घेण्याकरीता ते कोल्हापूरला आले. अशातच १८७९ मध्ये त्यांच्या वडीलाचा मृत्यू झाला. त्यावेळी त्यांचा मोठा भाऊ गोविंद १८ वर्षाचा व गोपाळ १३ वर्षाचा होता. वडीलांच्या मृत्यूनंतर एक वर्षातच १८८० मध्ये गोपाळरावचा विवाह त्यांचे काका अंताजीपंतांनी लावून दिला. त्यांच्या वडील भावाने कागल संस्थानात नोकरी करून गोपाळच्या शिक्षणात खंड पडू दिला नाही. मॅट्रीकची परीक्षा पास झाले त्यावेळी त्यांचे वय १५ वर्षाचे होते.

१८८२ मध्ये कोल्हापूरला राजाराम कॉलेजमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. वयाच्या १८ व्या वर्षी ते बी.ए. ची परीक्षा पास झाले. यावेळी त्यांना सहज नोकरी मिळाली असती. परंतु समाजसेवेच्या पिंडामुळे त्यांनी विष्णूशास्त्री चिपळूणकरांनी सुरू केलेल्या पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये ३५ रू. पगारावर नोकरी सुरू केली. या शाळेत ५ वर्षे नोकरी केल्यानंतर ऐवढया कमी पगारावर आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होणार नाही या जाणिवेतून त्यांनी खाजगी शिकवणी वर्ग सुरू केले. आता त्यांना ७०— ७५ रू मासिक उत्पन्न मिळू लागले.

पुढे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्राचार्यपदावर त्यांची नियुक्ती झाली. १९०३ मध्ये तेथून ते निवृत्त झाले. पुण्यातील सार्वजनिक सभेचे ते सदस्य होते. न्यायमूर्ती रानडेंना ते गुरू मानत असे. काही काळ सार्वजनिक सभेच्या त्रैमासिकाचे संपादक म्हणून त्यांनी कार्य केले. १८८७ मध्ये ते सभेचे सचिव होते. काही काळ सुधारक या पत्राचे सहसंपादक म्हणून त्यांनी कार्य केले.

राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष

गोपाळ कृष्ण गोखले मवाळ नेते असले तरी कॉंग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी ब्रिटिश सरकारच्या ब—याच धोरणावर टीका केली. १८९२ च्या कौन्सिल कायदयामुळे भारतीय जनतेच्या आशाआकांशा पूर्ण होवू शकत नाही असे त्यांनी सरकारला खडसावले. १८९५ मध्ये ते राष्ट्रीय सभेचे चिटणीस बनले. तर १९०५ मध्ये गोखले राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष झाले. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी भारताला वसाहतीचे स्वराज्य मिळायला पाहीजे व ते आपले अंतिम उद्दीष्ट आहे असे जाहीर केले. यावेळी बंगालच्या फाळणीमुळे सर्व देश पेटून उठला होता. परकीय मालावरील

बहीष्काराची चळवळ तिव्र झाली होती. अशास्थितीत गोखले यांनी सरकारविरोधी बहिष्काराच्या चळवळीला आपला पाठिंबा जाहीर करून बहिष्कार चळवळीचे समर्थन केले.

वेल्बी कमिशन आणि गोखले

भारतात लष्करी व मुलकी खात्याचा खर्च कसा काय केला जातो याचा अभ्यास करण्यासाठी वेल्बी कमिशन नेमण्यात आले. भारत सरकार आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात खर्चाची वाटणी कशी करायची हे ठरविणे कमिशनचे काम होते या कमिशनमध्ये १४ सभासदांपैकी ११ सभासद सरकारी होते भारतातून या कमिशनपुढे साक्ष देण्यासाठी मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशन व डेक्कन सभेचे सचिव म्हणून गोपाळ कृष्ण गोखले यांना इंग्लंडमध्ये पाठविण्यात आले. यासाठी गोखले यांनी संपूर्ण अभ्यास केला.इंग्लंडमध्ये गेल्यानंतर ते दिन्शा वाच्छा यांच्याकडे राहू लागले येथेच त्यांची भेट दादाभाई नौरोजी यांच्याशी झाली. याचवेळी त्यांनी मोर्ले यांची भेट घेतली. त्यांच्याकडून इंग्लंडमधील शिक्षण पध्दती त्यांनी जाणून घेतली. वेल्बी कमिशनमुळे गोखले राजकीय व आर्थिक क्षेत्रात प्रसिध्दीस आले.

कमिशनपुढे साक्ष देतांना ते म्हणाले. भारतातील जमा होणारा बहुतेक वसूल लष्कर सरकारी अधिकाऱ्याचे पगार व पेन्शन यावरच खर्च होतो. फारच कमी भाग शिक्षण, आरोग्य, कालवे व शेतीवर खर्च होतो. इंग्रज अधिकारी व व्यापाऱ्यांचे हीत कशात आहे हे बघितले जाते. मात्र ज्यांच्याकडून कर प्राप्त होतो त्यांच्याकडे काहीच लक्ष दिले जात नाही. युध्दावर होणारा खर्च सुध्दा भारतियांकडून वसूल केला जातो. यामुळे इंग्रजांचे साम्राज्य वाढते परंतु यात पैसा व प्राण भारतियांचे जातात. दुसऱ्याचे प्राण घेऊन आपले हित साधने हे अन्यायाचे आहे. भारतिय कारखानदारांना अनेक अडचणीतून जावे लागते. तरीही इंग्लंडहून भारतात येणाऱ्या मालावर जकात माफ केल्यामुळे भारतियांचेच नुकसान होते. भारतात रेल्वेचा विकास इंग्रज व्यापारी व व्यापारी संस्थाच्या हितासाठी केला जातो. तसेच इंग्रज सरकारने ज्या लष्करी मोहीमा काढल्या त्याचा खर्च भारतियांवर लादू नये. आय. सी. एस. परिक्षेबाबतही त्यांनी १५७ आय. सी.एस. जागांपैकी फक्त ५ जागांवर भारतीय आहेत. इतर खात्यांबाबतही कसा भेदभाव केला जातो हे त्यांनी सांगितले १२व १३ एप्रील १८९७ रोजी गोखले यांची साक्ष झाली. त्यांच्या साक्षीवर दादाभाई नौरोजी खूप खूश झाले.

राजकिय कारकिर्द

१८८९ पासून कॉग्रेसशी अविरत त्यांचा संबंध होता. १८९० मध्ये त्यांनी अर्थशास्त्राचा अभ्यास केला. रानडेच्या सहवासामुळे त्यांनी राजनितीचे धडे गिरविले. याचवर्षी त्यांनी कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात लहान परंतु तडफदार भाषण दिले. यावेळी ते २४ वर्षाचे होते. १८९१ च्या नागपूर अधिवेशनातही त्यांनी भाषण दिले. देशात सुधारणा कराव्यात अशा मागण्या आपण ब्रिटिश सरकारकडे कराव्यात म्हणजे रास्त मार्गाने सरकारशी झगडायचे ही रानडयांची शिकवण गोपाळरावनी आयुष्यभर पाळली. १९९० पासून आपल्या मृत्यूपर्यंत गोपाळराव कधी प्रांतीक तर कधी वरिष्ठ असे कोणत्या ना कोणत्या कौन्सिलचे सभासद होते. अशास्थितीत १६ जानेवारी १९०१ रोजी न्यायमूर्ती रानडेंचा मृत्यू झाला त्यावेळी गोपाळरावच्या मनाची स्थिती विचित्र झाली. परंतु गुरूने रडावयास शिकविले नाही तर रडणे गिळून काम करता—करता पडावयास शिकविले हे त्यांना आठवले व स्वत:ला त्यांनी सावरले.

१९०१ मध्ये प्रांतिक कौन्सिलची बैठक सुरू झाली. या बैठकीत दोन महत्वाची बिले पास झाली. या दोन्ही बिलाच्या चर्चेत गोखलेनी भाग घेतला. गोपाळराव पुणे म्युनिसिपलमध्ये अनेक दिवस सभासद असल्यामुळे त्यांनी डिस्ट्रीक्ट म्युनिसिपल बिलाच्या वेळी चांगला सहभाग घेतला. १८८४ च्या कायदयाने सरकारला अर्धे सदस्य ज्या अल्पसंख्याक जातींना प्रतिनिधीत्व मिळाले नाही त्यातून निवडण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. यावेही स्वतंत्र जागा काढू नका असे त्यांनी सुचविले दुष्काळ, साथीचे रोग यासारख्या गंभीर प्रकरणात सुध्दा म्युनसिपालिटीवर कामे सोपवून सरकार मात्र मोकळे होते. यातून कितीही श्रीमंत म्यनिसिपालिटी जेरीस येईल. अशी त्यांनी टिका केली.

वयाच्या ३६ व्या वर्षी ते केंद्रिय कायदेमंडळाचे सदस्य बनले. गोखले यांनी अर्थशास्त्र,राज्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, समाजशास्त्र इ. विषयात चांगले अध्ययन केले होते. ते उत्तम वक्ते होते. त्यांच्या अभ्यासपुर्ण भाषणामुळे त्यांना प्रचंड प्रसिध्दी मिळाली. कोणत्याही विषयावर बोलतांना

ते सखोल व सर्वांगीण अभ्यास करीत होते. १९०२ साली केंद्रिय विधीमंडळात अर्थसंकल्पावरील आपल्या पहील्याच भाषणात त्यांनी या क्षेत्रातील आपले कार्य किती आहे दाखवून दिले.

आपल्या सरकारी तिजोरीतील शिल्लक असणारी रक्कम भारतीय जनतेच्या कल्याणासाठी कशी वापरता येईल, जनतेवरील कर कसा कमी करता येईल, भारतासारख्या गरीब देशात अंदाजपत्रक कसे असावे, कोणत्या वर्गाकडून किती कर घ्यावा, भारतीय नेत्यांच्या हाती देशाचे जमाखर्चाचे नियंत्रण दिल्यास ते देशाचा आयव्यय कसा करतील इ. अनेक विषयातील त्यांची भाषणे कायदेमंडळात गाजली. या त्यांच्या कार्यामुळे देशाच्या कारभाराचे सत्य दर्शन सुशिक्षित भारतीय वर्गास घडून आले याशिवाय शेतकऱ्यांवरील कराचा बोझा कमी करावा, मीठावरील कर रद्द करावा, भारतीय लोकांना वरच्या जागा दयाव्या, राज्यकारभारावरील कर कमी करावा, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत दयावे याविषयी कायदेमंडळात त्यांनी वारंवार आग्रह धरला.

गोखले बोलू लागले की, आपल्यापुढे गुलाबपूष्पाचा सडा पडतो आहे असे वाटे. असे सी. वाय चिंतामणी म्हणत. गोखले कितीही कटू सत्य आपल्या मृदू शब्दात सांगत असे. त्यांनी मीठावरील करावर प्रचंड टिका केली एक पैशाचे मिठ कसे पाच आण्यात विकण्यात येते हे त्यांनी सांगितले. एकीकडे इंग्रज आम्हाला बरोबरीचा दर्जा देत आहे असा भास निर्माण करत. परंतु वास्तविक स्थिती पाहता त्यांनीच उच्च पदे काबीज केली.

भारत सेवक समाज —

१९०५ साली गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी पुण्यात भारत सेवक समाजाची स्थापना केली. भारतियांमध्ये असा एक समाज निर्माण करणे की, जे पूर्णपणे समाजसेवेसाठी समर्पित राहतील. ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत वसाहतीचा दर्जा प्राप्त करणे हे भारत सेवक समाजाच्या सदस्यांचे ध्येय होते. हे कार्य सनदशिर मार्गाने करण्यासाठी या समाजाच्या सदस्यांनी काही गोष्टीचे पालन करणे आवश्यक होते. ध्येयप्राप्तीसाठी या समाजातील सदस्याने अविश्रांत परिश्रम करायला पाहीजे हे कार्य पवित्र आहे असे समजायला पाहीजे. नि:स्वार्थपणे हे काम करायला पाहीजे या कार्यापुढे इतर गोष्टी तुच्छ समजायला पाहीजे.

सनदशिर मार्गाने चळवळ करून, देशाच्या सर्वांगीण प्रगतिसाठी देशातील तरूणांना तयार करणे हे भारत सेवक समाजाचे ध्येय होते. यासाठी यातील सदस्यांना खालील पाच गोष्टीचे पालन करणे आवश्यक होते.

१. स्वत:च्या सदाचाराने लोकांमध्ये देशभक्ती निर्माण करणे. त्यांना नि:स्वार्थ बनविणे.
२. जनतेला राजकीय शिक्षण देवून त्यांना चळवळीसाठी सिध्द करणे.
३. जातीभेद नष्ट करून समाजात सलोखा व प्रेमभावना निर्माण करणे.
४. मागास जातींमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे.
५. अस्पृष्यांच्या स्थितीत सुधारणा करणे.

प्रत्येक विद्यार्थ्यास पाच वर्षे शिक्षण देण्यात येई. या समाजात प्रवेश घेतल्यानंतर प्रत्येक सभासदाला "मी देशाच्या कल्याणासाठी वाहून घेईन, स्वार्थ मनात ठेवणार नाही सर्व हिंदी लोकांना बंधू समजेन, जातपंथ बाजूला ठेविन, मला किंवा माझ्या कुटूंबाला जे काही देईल त्यात समाधानी राहील, माझे खाजगी जीवन पवित्र ठेविन, कोणासोबत भांडणार नाही. सोसायटीचे ध्येय नेहमी डोळयासमोर ठेवीन"अशाप्रकारची प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. या समाजाच्या माध्यमातून अनेक निस्वार्थी कार्यकर्ते तयार करण्याचे काम गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी केले.

निष्कर्ष —

आपल्या सौम्य स्वभावामुळे अनेक वेळा जहालांकडून तर कधी सरकारकडून गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्यावर प्रचंड टिका झाली. मात्र त्यांनी कॉग्रेस व सरकारमध्ये समन्वय घडवून आणण्यांची भूमिका ठेवली. जनतेच्या भावना सरकारला निवेदन करणाऱ्या मध्यस्थाची त्यांची भूमिका असल्याने त्यांच्यावर दोन्ही बाजूकडून टिका झाली. जहाल तर नेहमी त्यांच्यावर टिका करीत. मात्र विरोधकांनी सुध्दा त्यांच्यात असणाऱ्या गुणांचा गौरव केला. टिळकांनी गोखले यांच्या निस्वार्थ देशसेवेचा, गाढ व्यासंगाचा, लोककल्याणच्या कळकळीचा, प्रखर कर्तव्यनिष्ठतेचा व प्रांजलपणचा आवर्जुन उल्लेख केला. लॉर्ड कर्झनने तर गोखल्यांना परमेश्वराने विपुल गुणसंपत्ती दिली असुन ती ते देशाच्या

सत्कारणी लावत आहे. असे गौवरवाचे उद्‌गार काढले. महात्मा गांधीनी त्यांना गंगेच्या पवित्र पात्राची उपमा दिली.

संदर्भ ग्रंथ —

१.साने गुरूजी — ना. गोपाळकृष्ण गोखले
२.डॉ. विभा अनिल आठल्ये —आधुनिक भारत
३.आधुनिक भारताचा इतिहास — डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर
४.डॉ. मधुकर वि. पाटील, सुनिल भा. पाटील — भारतिय स्वांतत्र्य चळवळीचा इतिहास
५.डॉ. सोमनाथ रोडे— आधुनिक भारत १८१८ ते १९७५
६.बी. एल. ग्रोवर, यशपाल— आधुनिक भारत का इतिहास
७.तुकाराम जाधव— संपादक — वार्षिकी २०१२ महाराष्ट्र
८.प्रा. जयसिंगराव भाऊसाहेब पवार— हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व

महेन्द्र देवरावजी भलमे
संशोधनकर्ता
E-mail. mahendrabhalme11@gmail.com

सारांश :—

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांना दुय्यम स्थान राहिले आहे. त्या आजपर्यंत संतेविना प्रतिष्ठेविना राहिला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महिलांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले. तरी अपेक्षीत यश प्राप्त झाले नाही, त्यांच्या गुणांची कदर कोणीही केली नाही. आयुष्यभर चुल आणि मुल याच जबाबदारीत त्यांनी आपले जीवन व्यथीत केले. स्वयं सहाय्यता बचत गटामुळे महिलांच्या आयुष्यात परिवर्तन होत असून त्यांच्या मध्ये असणाऱ्या सुप्त गुणांना बचत गटामुळे चालना मिळाली आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या प्रत्येक महिण्याला मासीक बैठका होत असतात तसेच प्रभाग संघ, ग्राम संघाच्या नियमित बैठका होत असतात. या बैठकामध्ये महिला आपली भुमिका मांडत असतात, वेगवेगळे निर्णय घेत असतात, वेगवेगळे ठराव पारीत करीत असतात. त्यामुळे महिलांमध्ये संघटनात्मक कौशल्य निर्माण होत आहे. महिला गटामध्ये आपले विचार मांडत असल्यामुळे आज त्यांच्यात वक्तृत्व कौशल्य, लिखान कौशल्य, व्यवस्थापन कौशल्य निर्माण होत आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांमध्ये असणाऱ्या सुप्त गुणांना चालना मिळत आहे. त्यांच्यात जबरदस्त आत्मविश्वास, धाडसीपणा, निर्णय क्षमता इ. अनेक गुणांचा विकास होत आहे.

आज महिलांचे राजकीय क्षेत्रात प्रवेशाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. जरी संसदेमध्ये राज्य विधीमंडळात महिला लोक प्रतिनिधीचे प्रमाण कमी असले तरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांचे प्रमाण वाढत आहे. शिक्षणाचे वाढते प्रमाण, समाजात राजकीय जागरूकता यामुळे अनेक कुटूंब महिलांना राजकारणात सहभागासाठी प्रेरित करतात. बचत गटात महिला वेगवेगळे पद भुषवित असल्यामुळे त्यांच्या नेतृत्व गुण निर्माण होत आहे. आज बचत गट एक प्रभावी दबाव गट म्हणून समोर येत आहे. ग्रामीण जीवन उन्नती अभियान (उमेद) अंतर्गत बचत गटाचे मजबुत संघटन तयार झाले आहे. या संघटनाचा फायदा व्हावा म्हणून प्रत्येक लोकप्रतिनिधी प्रत्येक गावात बचत गटाच्या ग्रामसंघाला भेट देतात. त्यामुळे महिला व लोकप्रतिनिधीच्या संपर्कामुळे लोकप्रतिनिधीच्या सहकार्याने अनेक महिला राजकारणात प्रवेश करीत आहे.

प्रस्तावना :—

समाजामध्ये स्त्रीची सतत त्यागाची भुमिका राहीली आहे. कन्या, पत्नी, माता, सामाजिक संस्कार यामध्ये स्त्रीयांचे जीवन खर्च होत आहे. स्त्रीयांना घराबाहेर पडून विविध क्षेत्रात नेतृत्व करावे , समाजात वेगवेगळया जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या, अर्थोत्पादन करावे असा समाजाचा आग्रह नाही. त्यांनी चुल आणि मुल याच जबाबदारीत आपले आयुष्य काढावे हीच अपेक्षा आजही लोक व्यक्त करीत असतात.

स्त्रीयांमध्ये स्वत:च्या समस्या सोडविण्याची क्षमता असूनही त्यांना समाजात कुटूंब व्यवस्थेत संधी जात नाही. महिलांकडे एक अबला म्हणून पाहिजे जाते आणि अबला कधीच सबला होवू शक नाही, याच मानसिकतेतून महिलांकडे पाहिले जाते आणि सतत अन्याय सहन करत ती आपले जीवन जगत असते. कुटूंबाच्या निर्णयात स्त्रीयांचा सहभाग नसतो. स्त्रीकडे एक भोगवस्तू म्हणून पाहीले जाते. कामाच्या जागी लैंगिक शोषणाच्या अनेक घटना समाजात आज घडत असतात. महिलांना हिन दर्जाची कामे, असुविधानापूर्वक कामे दिली जातात. अशा स्थितीत कामे पार पाडत असतांना तीला कुटूंबाची जबाबदारी सुध्दा पार पाडावी लागते. या दुहेरी भुमिकेमुळे महिलांचे आयुष्य तणावग्रस्त बनले आहे. राजकीय क्षेत्रात सुध्दा महिलांचे निर्णय पुरूषांकडून घेतले जातात व स्त्रीला नाममात्र भुमिका पार पाडावी लागते.

कुटूंबासाठी, समाजासाठी, राष्ट्रासाठी, जागतिक विकास व प्रगतीसाठी स्त्री सक्षमीकरण होणे काळाची गरज आहे. आज शासनाच्या अनेक योजनाच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न

होतांना दिसत आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून अनेक वर्ष ग्रामीण भागातील कृषिजीवन पध्दतीत एकत्रीत कुटूंबात कन्या, सुन, पत्नी, आई अशा अनेक प्रकारच्या भुमिका बजावणारी महिला बचत गटाच्या माध्यमातून काटकसर पध्दतीची कास धरूण आर्थिकदृष्टया सक्षम व समर्थ होत आहे.

सरकार बचत गटाच्या संदर्भात विविध योजना राबवित असल्यामुळे महिलांचा आर्थिक विकास होत आहे. कारण प्रत्येक समस्येचे मुळ आर्थिक असते. जोपर्यंत महिला आर्थिकदृष्टया सक्षम होणार नाही, तोपर्यंत त्या सामाजिक, राजकीय अशा कुठल्याही क्षेत्रात प्रगती करणार नाही. म्हणून महिलांना आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी बनवून महिलांचे समाजातील स्थान मजबुत करण्यासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांना प्रौढ मताधिकार देवून राजकीय नेतृत्व करण्याची संधी दिली. महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून स्थानिक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शासनामार्फत विविध प्रयत्न करण्यात येत आहे. लोकशाही विकेंद्रीकरण व स्त्रियांचा स्थानिक राजकारणात, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यासाठी १९९२ साली भारतीय संविधानात ७३ वी घटनादुरूस्ती करून १९९३ पासून तिची अंमलबजावणी करण्यात आली. त्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या तसेच मागासलेल्या जाती—जमातीसाठी एकुण आरक्षित जागापैकी १/३ जागा स्त्रियांसाठी आरक्षित करण्यात याव्या अशी तरतुद करण्यात आली तसेच २००९ मध्ये महाराष्ट्र शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण विधेयक मंजूर करून महिलांना पंचायत राज संस्थेत ५० टक्के जागा आरक्षित ठेवण्यात आल्या. त्यामुळेच आज राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग हळूहळू वाढतांना दिसत आहे.

भारतात महिलांचा सहभाग १ टक्का एवढा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ३३ टक्के आरक्षण असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांची संख्या वाढली आहे. पण राष्ट्रीय पातळीवर स्त्रीया आजही उपेक्षितच आहे असे म्हणावे लागेल. पक्षांतर्गत महिलांना मोठमोठी आश्वासन दिली जातात पण त्यांच्या पदरी निराशाच येते. राजकीय नेत्याचे औक्षण करणे, मोर्चात सहभागी होणे, सतरंज्या उचलणे, यापलिकडे महिलांच्या वाटयाला अजूनपर्यंत दुसरे काहीही आले नाही. १७ व्या लोकसभेत महिलांचे प्रमाण १४.९२ टक्के एवढे नगण्य आहे. या आकडेवारीवरून आपल्या लक्षात येते की सध्या राष्ट्रीय राजकारणात महिलांचे प्रमाण किती नगण्य आहे. महिलांना लोकसभेत ३३ टक्के आरक्षण मिळावे यासाठी राज्यसभेत २०१० ला महिला आरक्षण विधेयक (१०८ वी घटनादुरूस्ती विधेयक) व मार्च २०१० ला मंजूर केले पण ते आजपर्यंत लोकसभेत प्रलंबीतच आहे. त्यामुळे महिलांच्या ३३ टक्के आरक्षणाचा विषय आजही प्रलंबीत आहे. अनेक राजकीय पुढारी महिलांच्या हक्काविषयी बोलतात पण महिला आरक्षणाविषयी आग्रही भुमिका मांडत नाही.

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचा आर्थिक विकास होत असल्यामुळे आणि बचत गट, प्रभाग संघ, ग्रामसंघ यामध्ये अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, कृषीसखी, पशुसखी, मत्ससखी, कृषी संगम अशा वेगवेगळया स्वरूपाच्या भुमिका बचत गटाच्या माध्यमातून महिला आज बजावत असल्यामुळे त्यांच्यात नेतृत्व गुणाचा विकास होण्यास मदत होत आहे. त्यामुळे आज अनेक गावामध्ये महिला ग्राम पंचायतमध्ये सरपंच, उपसरपंच, सदस्य, पंचायत समिती अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सदस्य, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सदस्य, विविध राजकीय पक्षात पदाधिकारी अशा पदावर कार्य करीत आहेत.

उद्दिष्टये :—

१) स्त्रियांचे राजकीय व्यवस्थेत सहभागाचे स्वरूप काय आहे ते पाहणे.

२) बचत गटाच्या माध्यमातून राजकारणात स्त्रियांचा सहभाग कितपत प्रभावी आहे ते पाहणे.

गृहितकृत्ये :—

१) महिला बचत गटामुळे राजकीय नेतृत्व उदयस आले आहे.

२) बचत गटामुळे स्त्रियांचे आर्थिक जिवनमान उंचावले आहे.

शोध लेखाची संशोधन पध्दती :—

या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय, संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्र, मासिक व अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व अध्यापन पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

महत्व :—

स्त्री सक्षमीकरणामध्ये बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे. बचतगटामुळे स्त्रीयांचा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होत आहे. आज अनेक बचत गट सामाजिक उपक्रमात भाग घेवून समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतात. अनेक गावातील महिलांनी दारूबंदी गटाच्या माध्यमातून प्रभावीपणे राबविली आहे. बचत गटामुळे अत्याचार, हुंडाबळी अशा प्रथांना आळा बसला आहे. समाजात जागृती होत आहे. समाजात बचत गटाच्या माध्यमातून दबावगट तयार करून आपल्या मागण्यासाठी मोर्चा, आंदोलने करू लागल्या आहे. त्यामुळे त्यांच्यात असणाऱ्या सुप्त गुणांना चालना मिळत आहे. त्यामुळेच त्यांच्यात नेतृत्व गुण विकसीत होवून त्या राजकीय क्षेत्रात आपले नशिब आजमावतांनी दिसत आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना सावकाराच्या पाशातून सुटका होण्यास मदत होत आहे. गटामार्फत महिलांना संघटीत करून त्यांना स्वअस्तीत्वाची जाणीव करून देण्यास बचत गटाची भुमिका महत्वूपर्ण आहे. ग्राम विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचा सहभाग वाढत आहे. अनेक महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांनी सामुहिक उद्योग करून समाजात आपली छाप पाडली आहे. बचत गटामुळे रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहे.

महिलांचे जीवनमान उंचावण्यात महिला बचत गटाची भुमिका महत्वपूर्ण आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिला राजकारणात सहभागी होत आहे. त्यामुळे पंचायतराज संस्थेत महिलांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

सुचना आणि शिफारशी :—

१) महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गटातील महिलांसाठी स्वतंत्र महिला बचत बॅक स्थापन करावी.
२) स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिलांना पंचायतराज व्यवस्थेअंतर्गत स्वतंत्र प्रशिक्षण द्यावे.
३) महिलांना उद्योगासाठी प्रेरित करून त्यांना प्रशिक्षण द्यावे.
४) स्थानिक स्वराज्य संस्थेत कायद्याव्दारे जशा जागा राखीव असतात त्याच धर्तीवर संसदेत, राज्य विधीमंडळात महिलांना जागा राखीव ठेवाव्यात.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) प्रा. मुलाणी एम. यु. — अल्पबचत नियोजन
२) डॉ. खेखाडे ना. रा. — राजकीय नेतृत्व
३) प्रा. बाळसराफ कुसुम — महिला बचत गट सद्यस्थिती आणि भविष्य
४) प्रा. मुलाणी एम. यु. — महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट
५) प्रा. बसु. डी. डी. — भारतीय संविधान

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : एक वास्तव

विजया विनायकराव वानखेडे
E.mail. tumanevijaya@gmail.com
M.G. College Parseoni

घरांचा समुह म्हणजे ग्राम, ग्राम म्हणजे खेडेगाव. या खेडेगावाची उलाढाल म्हणजेच वास्तव जीवन. या वास्तव जीवनात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक समस्यांना झुंज देत जीवन जगावे लागते, हीच या ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची वास्तविकता होती व आजही आहे. त्या वास्तविकतेची जाणीव एका साच्यात बसविली गेली. कादंबरीच्या स्वरुपात ग्रामीण जीवनाचे वास्तव चित्रण हेच ग्रामीण लोकांचे जीवनचित्रण होय. ग्रामीण कादंबरी हा समाजाचा पाया आहे.

१८८५ते १९३० हा कादंबरी लेखनाचा पहिला टप्पा मानला जात असला तरी पहीली मराठी ग्रामीण कादंबरी "पीराजी पाटील" ही १९०३ साली प्रसिध्द झाली. या काळात तारुण्याच्या उंबरठ्यवर असणाऱ्या तरुणांमध्ये काही काळाने परिपक्वता येते. या आशयाचे कांदबरी लेखन या काळात केल्या गेले. १९३०नंतरच्या काळात कादंबरी लेखनाच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रामुख्याने नागरी, ग्रामीण, प्रादेशिक या कादबंऱ्याचा दिशा रुंदावत गेल्या. विशेष म्हणजे वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीच्या माध्यमातुन विदर्भातील विविध प्रदेशातील संस्कृती, सामाजीक चाली रिती, समाजजीवन, स्वभावचित्रण, बोलीभाषा इ. चे चित्रण विविध कादंबऱ्यातुन केले आहे. वास्तविकतेची जाणीव ही खेडेगावातुन होणारा कोंडमारा, सात्वीक वृत्ताची होरपळ, ग्रामीण भागातील हुकुमशाही प्रवृत्ती सत्तेची आकांक्षा, सत्तेचे विकेंद्रीकरण या सर्वातुन उदयास आलेली गुंडागीरी प्रवृत्ती, हेच ग्रामीण कादंबरीचे वास्तव आहे.

१९४५नंतर मराठी कादंबरी काही प्रमाणात निर्माण होऊ लागली. १९६०साली उध्दव शेळके यांची 'धग' या कांदबरीतुन ग्रामीण जीवन जगणाऱ्या जनतेचे हुबेहुब चित्र रंगवले आहे. ग्रामीण कादंबरीतील व्यक्तीरेखा या बर्हिमुख, अंतर्मुख, प्रतिनीधीक, विश्वात्मक अशा अनेक प्रकारच्या असतात. कृषीप्रधान संस्कृतीतील जीवन रहाटीमध्ये जुन्या पिढीची माणसे दिसतात. त्यांचे कारुण्या (दु:ख) नजरेत भरणारे आहे. ग्रामीण लोकांचे जीवनात दारिद्र्य, उपासमार, अज्ञान, कटाला बांधलेले जीवन, कौटुंबिक ताणतणाव यामुळे त्यांचे आयुष्य करपुन जाते. ही जीवनाची शोकांतिका आहे.

तत्कालीन स्त्री ही पुरुषी अहंकारामुळे सर्वत्र भरडली जाते. अगतिकतेचे जीवन जगते. आणि अशाही परिस्थीतीत जगण्याचा मार्ग शोधतच राहते. नायक—नायिका यांच्या चित्रणातुन ग्रामीण भागातील पारंपारिक वृत्ती—प्रवृत्तीवर कांदबरीकार प्रकाश टाकतात. ग्रामीण लोकांचे दु:ख सहानुभूतीने रेखाटतात. गरीब, मध्यम, श्रीमंत अशा तिन्ही वर्गातील लोक यात दिसून येते. श्रीमंताचे चित्रण वरळ असून मध्यमवर्गीय शहरी वाटतात. पण मुळचे ग्रामीण भागातील कष्टकरी, गरीब उपासमारीने गांजलेले ग्रामीण लोकांचे जीवन हेच कादंबरीचे वास्तव ठरते.

ग्रामीण कादंबरी म्हणजे "धगधगत्या ग्रामीण समाजाचे भेदक चित्रण होय"शेतकरी हा या कृषीव्यवस्थेत पिचला जाणारा घटक, इंग्रजांच्या एकछत्री राजवटीत रयतवारी, यहालवारी, कायमधरा, या करारपध्दती कायमच कर्जाच्या ओझ्यखाली दबला गेला असंघटीत असलेला शेतकरी नोकरशाहीच्या तुलनेत कनिष्ठ ठरतो. हा या कृषी व्यवस्थेचा जुनाट रोग विकोपास जावुन औषधोपचाराने बरा होणारा नाही. म्हणुन त्यावर शस्त्रक्रिया हाच एकमेव उपाय आहे. अशा प्रतिक्रिया आमच्या वैदर्भीय भागातून (ग्रामीण कादंबरीतुन) दिसु लागल्या.

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतून शेतकऱ्यांच्या समस्या मांडल्या, "आधी पेरले तर पिकत नाही, आणि पिकले तर विकत नाही."अशा अस्मानी व सुल्तानी गर्तेत शेतकरी सैरभैर झाला आहे. शेतकरी कुटुंबातील स्त्रियांच्या वेदना, समाजात वाट्याला येणारी प्रतारणा कर्जबाजारी होऊन

शेतकऱ्यांची झालेली आत्महत्या ही कृत्ये भ्याडपणाची वाटत असली तरी उत्पादन खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक होतो. तेव्हा कर्जाच्या ओझ्याखाली चिंताग्रस्त झालेला शेतकरी आधी आत्म्याची व नंतर देहाची हत्या करतो. कारण समाज व्यवस्थेच्या वर्तुळात पहिले आणि शेवटचे टोक 'कुटूंब' हेच आहे. हेच ग्रामीण कादंबरीतील वास्तव आहे.

ग्रामीणते बरोबरच विशिष्ट प्रदर्शनाचे वर्णन व्यक्त होणारी प्रादेशिक कादंबरी 'मनुष्य आणि निसर्ग'यांचे कथन हाच केंद्रबिंदु मानते. या कादंबरी लेखनातून विविध जाती, जमाती, उपजाती आणि गावकुसाबाहेरील उपेक्षित थर यांच्या आयुष्याची होणारी परवड व्यक्त केली आहे. ग्रामीण जीवनाचे नवे दर्शन घडवणारा कादंबरीकार म्हणुन वैदर्भीय कादंबरीकार समोर आला, व विदर्भाचे कृष्ण कथेशी असणारे गोड नाते म्हणजेच, आपल्या सौदर्याने नलराजस स्वत:कडे आकृष्ट करुन घेणारी दमयंती ही विदर्भकन्याच होती. म्हणुनच विदर्भाची रसिकभुमी गुणवंताची, संतांची, महंतांची व प्रतिभावंताची मानली जाते. या वैदर्भीय ग्रामीण कादबंरीकारांचे ठसठशीत, भरीव व मुल्यगर्भ योगदान वास्तवतेत कांदबरी लेखनातुन व्यक्त होते.

कादबंरी म्हणजे समाज व निसर्ग याविरुध्द व्यक्तिंचा चाललेला संघर्ष होय. ग्रामीण कादंबरी मागे ग्रामीण जीवन असते. ग्रामीण जीवनाचे प्रश्न, ग्रामीण माणसांची सुख–दु:खे, आशा–आकांक्षा या सर्वांचे प्रतिबिंब वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतून व्यक्त होतांना दिसते. आजच्या यंत्राधिष्ठीत, शहरी, उद्योगप्रधान संस्कृतीपेक्षा ग्रामीण जीवन अत्यंत निराळे आहे. ग्रामीण जीवन शेतनिष्ठ, ग्रामीण व्यक्तिंच्या मनाचा ठाव घेणारे आहे.

ग्रामीण कांदबरीचे वास्तव जाणुन घेण्यासाठी चौकस दृष्टी ठेवणे आवश्यक असते. वैशिष्ट्यपुर्ण व्यक्तिरेखा, चित्तवेधक प्रसंग, कादंबरीचे कथानक, पात्रांचे स्वभाव विश्लेषण, पात्रांचे संवाद, सृष्टीवर्णन आणि भाषा या घटकांचा स्वतंत्र अंगाने विचार करणे आवश्यक ठरते. ग्रामीण कादंबरीत कथानक म्हणजे लेखकाची वाचकांवर पडणारी छाप, आकर्षकपणा महत्वाची असते. प्रसंग आणि स्वभावदर्शन ही दोन अंगे ग्रमीण कादंबरीची परस्वरावलंबी व परस्पर परिपोषक असावी लागतात. वाचकांची जिज्ञासा कायम ठेवणे हे जास्त महत्वाचे असते. ग्रामीण कादबंरीतुन नाट्य तंतोतंत उभे राहावे म्हणुन संवादाची गरज आहे. कादंबरीची गोडी वाढावी म्हणुन सृष्टीसौदर्य वर्णन केले जाते.

ग्रामीण जीवनातील वास्तवता ग्रामीण कादबंरीतून व्यक्त होत असतांनाच काही कादंबरीकाराच्या प्रादेशिकतेची जोड असलेल्या कादंबऱ्यात सुसंस्कृततेच्या दोषापासुन मुक्त असलेला मनुष्य आणि निसर्ग हाच या कादंबरीची केंद्रवस्तु ठरतो. कथा ही ग्रामकथाच असते. आणि या ग्रामकथेचा क्षेत्रीय जीवनाशी संबंध जुळलेला असतो. प्रादेशिक–ग्रामीण संस्कृतीला प्रदेशाची मर्यादा असते. झोपडपट्टी ही शहराचा एक भाग असली तरी आपल्या देशाचा शासन, अर्थ, शिक्षण व्यवस्थेने निर्माण झाली आहे.

शहरी आणि ग्रामीण यामध्ये शिक्षण व्यवस्थेने प्रचंड दरी निर्माण झाली आहे. दरी म्हणजे "विषमता" औद्योगिक भरभराट झालेल्या शहरांच्या अंगावरील क्षतांसारख्या या झोपडपट्ट्या वाढत जातात. झोपडपट्टीतील जीवन हा शहरांना लाभलेला शाप असला तरी आपले स्वरुप जपण्याचा प्रयत्न ग्रामजीवन करीत असते.मराठी वाङमयात जसे लेखक समिक्षांचे योगदान आहे. तसेच ग्रामीण कादंबरीत वैदर्भीय कादंबरीकाराचे योगदान दिसुन येते. हेच ग्रामीण कादंबरीचे जागृत वास्तव आहे.

कादबंरी हा जीवन प्रवाहाबरोबर चालणारा वाढणारा–बदलत जाणारा असा साहित्यप्रकार आहे. यात घटना, कथानक, पात्रे, निवेदन शैली, भाषा इत्यादी घटकांनी कादंबरीची संरचना उभी राहते. कादबंरी हा निवेदनप्रधान वाङमयप्रकार असल्यामुळे त्यात सांगण्याजोगा मजकुर भरपुर असतो. या मजकुरालाच आपण कथानक असे म्हणतो. कादंबरीच्या कथानकातच घटना, प्रसंग, पात्रे, प्रस्तुतीकरण पध्दती या सर्वांशी संबध येतो कथानक हे घटक एकजिनसीपणाने येत असते. म्हणुनच कथानक एकात्म होते. कथानकाच्या माध्यमातुन अनेक घटना व पात्रे यांच्या परस्परसंबधातुन विविध क्रिया घडत जावून कथानक पुढे सरकत जातो. कथानकाचा अत्यंत लहान घटक म्हणजे घटना. अशा घटना नैसर्गीक व मानसिक स्वरुपाच्या असतात. या घटना तयार (आयत्या) नसुन पात्रांकडुन प्रसंगी, विशिष्ट ठिकाणी, विशिष्ट काळी घडत असतातत्र

कादंबरीत लेखक, निवेदक व अन्य पात्रे यांच्या हेतुमधील व जीवनसृष्टीमधील देवघेव करीत असते. कादंबरीत या तिघांचे हेतु साकार होत असते. प्रारंभापासुन अखेरपर्यंत कथानकाची व्याप्ती असते. कथानक हे प्रवाही ठेवावे लागते. एका घटनेतुन दुसरी घटना अशी साखळी असावी लागते. आशयाला अनुरुप अशी भाषा वापरत कादंबरीतील उत्कंष, हुरहुर व विस्मय या तिन्ही घटकांनी कथानकाला आकर्षक बनवायचे असते. कादबंरीतील विशिष्ट हेतुंनी इतिहासकालीन, पुराणातील वातावरण उभारुन तत्कालीन जीवनदर्शक घडवून ती ऐतिहासिक व पौराणिक बनलेली असते. विशिष्ट, प्रदेश, ग्रामीण भुभाग या माध्यमातुन प्रादेशिक, ग्रामीण बनलेली दिसुन येते.

कादंबरीत कथानकाला गतिमान करण्याचे काम पात्रांच्या माध्यमातुनच केले जाते. एखाद्य कादंबरीत किती पात्रे असावीत, याला ठराविक नियम नाही. कादबंरी हा वाङमयप्रकार समाजजीवनाबरोबर वाढत राहणारा असल्यामुळे समाजजीवनातील व्यवहार, माणसा—माणसांतील परस्परसंबध राग, लोभ, हर्ष, खेद या भावना यांच्या केंद्रस्थानी 'माणुसच' असतो व्यक्तीव्यक्तींच्या संबधाच्या जाळयांनीच समाज घडतो. समाजाचे खरे दर्शन व्यक्तींच्या विविध कृती—उक्तीद्वाराच घडते. या कृती उक्ती व्यावहारीक तसेच मानसिक असतात. कादंबरीतील पात्रे ही खरी नसुन खऱ्या असल्याचा आभास निर्माण केलेला असतो. एकाच कादंबरीकाराने त्या निर्माण केलेल्या असतात. पत्येक पात्राला विशिष्ट व्यक्तीमत्व दिले जाते. लेखकाने आपले विविध अनुभव पात्रांमध्ये वाटुन दिलेले असतात. काही पात्रे नैसर्गीक व मानसिक दृष्ट्य खुप समृध्द असतात. अशा रंगवलेल्या पात्रांना "कागदी पात्रे" असे म्हणतात.

कादंबरीत येणाऱ्या पात्रांचे ढोबळमानाने मुख्य पात्रे व गौण पात्रे असे वर्गीकरण केले जाते. मुख्य पात्रात नायक, नायिका, खलनायक, प्रतिनायक यांचा समावेश होतो. तर गौण पात्रात इतर सर्वसाधारण पात्रांचा समावेश होतो. कादंबरीतील मुख्य गौण दोनही पात्रे महत्वाची असतात. कादबंरीतील पात्रे जशी मानवी असतात, तशी अमानवी देखील असतात. एखाद्य वैज्ञानिक कादंबरीत एखादे यंत्र पात्र असेल, निसर्ग पात्ररुपी असेल, विशिष्ट व्यक्तिंशी निगडीत असलेला एखादा संदर्भ देखील पात्ररुप होतो.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाशी समांतर चालणारा व वाढणारा वाङमयप्रकार आहे. एका व्यक्तीचे व व्यक्तींचे जीवन समाजप्रवाहाशी जुळवत, टक्कर देत जगत असते. या जगण्याच्या धडपडीत समाजाशी विविध स्थळी व विविध काळी अनेक नात्यांनी बांधले जात असते. यामुळे मानवी जीवनातला बाह्यंत्राने सुध्दा आपोआपच गुंतागंत प्राप्त होते. या गुंतागुंतीची उकल मानुस ढोबळ घटनाप्रसंगाद्वारे जशी करतो, तशीच अंतर्मुख होवुन मनात विचार करुन मानसिक दृष्ट्यही करतो. कधी निसर्गाच्या विराट स्वरुपाशी नाते जुळवुन गुंतागुंत उकलण्यासाठी प्रयत्न करतो. हे जीवन जगण्याचे एकुण स्वरुप आहे. यातुनच वातावरण आपोआपच निर्माण होते. कादंबरीकार घटना, प्रसंग, व्यक्ती यांच्याद्वारे कथानक निर्माण करतो. त्या कथानकाला वास्तवता, अस्सलपणा प्राप्त होण्यासाठी वातावरण निर्मीतीची आवश्यकता असते. विशिष्ट स्थळ व काळ यांची निर्मीती करुन व्यक्तीच्या हालचालीस वाव देण्याची गरज असते. ही स्थलकालनिर्मीती पुर्णत: काल्पनिक असली तरी वातावरण निर्मीतीमुळे वास्तव किंवा खरी वाटायला लागते.

समाजाचे जीवन आणि काळ हे दोन्ही गतिमान असतात. दर काहात समाज जीवनात छोट्य—मोठ्य गोष्टी घडतात. संवेदनशील कलावंत या गोष्टीची दखल घेतो. त्याला जमावलेल्या व भावलेल्या अशा गोष्टींची नोंद घेवुन हाताळतो व कादंबरीत त्यांचे प्रतिबिंब पडत असते. हे प्रतिबिंब म्हणजेच वातावरण होय. मानवी जीवनाची गुंतागुंत तो मानवी व्यक्तींच्या जगण्याच्या संदर्भातच उकलु शकतो. मानवी जीवनाचा जगण्याच्या संदर्भ फार व्यापक असतो. सुचकता हा कुठल्याही साहित्याचा आवश्यक गुण आहे. सुचकतेमुळे साहित्याला कलात्मक प्राप्त होते. अशा कलात्म साहित्याच्या वाचनासयाठी वाचकांची रसिकताही कारणी लागत असते. व त्याला कलाकृतीचा आनंद मिळतो. सुचकता ही मुख्यत्वे वातावरण निर्मितीच्या द्वारे निर्माण केली जाते. वातावरणामुळे कादंबरीला संदर्भ प्राप्त होवुन व्यापक आलोक किंवा फलक प्राप्त होतो.

कादंबरी हा जीवनाशी समांतर जाणारा वाङमयप्रकार आहे. जीवनातल्या लयीप्रमाणेच हा वाङमयप्रकारही लयबध्द होतो. जीवनातल्या लयीतील हेलकाव्याचे प्रतिबिंब या वाङमयप्रकारात

पडते. कादंबरी संरचनेतील विविध घटकांमध्ये घटना हा सर्वात लहान घटक. या घटना नैसर्गीक तसेच मानसिक स्वरुपाच्या असतात. कादंबरीतील विशिष्ट वातावरणात पात्रांकरवी घडत असतात. स्वाभाविकच या घटनांमागे विविध पात्रांचे विविध प्रकारचे हेतु प्रतिबिंबीत होत असतात. या घटनांमागे लेखकाची जीवनसारणी व मुल्यप्रणाली उभी असते. कादंबरीची शब्दार्थमय संसारकहाणी कादंबरीतील निवेदक पात्रांकडुन सांगितली जाते. या निवेदक पात्राची एक जीवनदृष्टी, कथाहेतु असतो पण निवेदकांच्या या हेतुमागे लेखकाची व्यापक भुमिका असते. ही भुमिका मुल्याधिष्ठीत व कलाप्रेरित असते. लेखक आपल्या दृष्टीकोणानुसार त्यांच्या अंत:स्थ हेतुंची, मुल्यांचा, कलात्मकतेचा अविष्कार करण्यासाठी कांदबरीची रचना करुन त्यात पात्रे, वातावरण भाषा इ. घटकांना संयोजित करीत असतो.

कादंबरीकाराचा दृष्टीकोन व कादंबरीचे रुप म्हणजे रचना यांचा परस्पर संबंध असतो. आत्मशोध व जीवनशोध या साहित्याच्या प्रेरणा होत. कादंबरीत आत्मशोधाची म्हणजे स्वत:चा शोध घेण्याची प्रेरणा अद्‌भुत रम्यता—स्वप्नरंजन—रोमॅटिक—वास्तवाच्या पलीकडच्या अवस्थेत प्रकटलेली दिसते. जीवनशोधाची प्रेरणा मात्र काही कादंबऱ्यात समकालीन जीवनशोध व कादंबरीचे रुप यांचे नाते विस्कळुन केवळ तंत्रमंत्रात्मक वाढलेली दिसते. त्यामुळे जीवन—जाणीवा या जीतक्या तीव्रतम स्वरुपात अविष्कृत व्हायल्या होत्या तेवढ्य त्या कादंबऱ्यात झाालेल्या दिसत नाही. शैलीनिष्ठ, तंत्रनिष्ठ समजुन सजवुन वापरलेली भाषा या तांत्रिक भोवऱ्यात बऱ्याच कादंबऱ्या अउकलेल्या दिसतात.

कादंबरी हा निवेदनप्रधान वाङमयप्रकार आहे. कादंबरीला कथानक असते. हे कथानक निवेदन या प्रसुतीकरण पध्दतीच्या द्वारे सांगावे लागते. हे निवेदन करण्यासाठी प्रथमपुरुषी (मी, आम्ही) निवेदक असतो. कधी तृतीयपुरुषी (तो, ती, ते, त्या, ती) निवेदक असतो. निवेदक हे कथानकातील सर्व घटनाप्रसंग यांना धरुन येते, म्हणुन त्यात वर्णन येते. पात्रापात्रात संभाषण असते. कधी एकाच पात्राच्या मनातील स्वभाषण असते. निवेदनात घटनाप्रसंगावरची भाष्ये असतात. या निवेदनाची वेगवेगळी माध्यामे असतात. निवेदक एका प्रकारे सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी असतो. सर्व घटनाप्रसंगाच्या वेळी जणु काही तो उपस्थित असतो. पात्रांच्य अंतस्थ हालचालीही त्याला कळत असतात. प्रथमपुरुषी निवेदनात निवेदकांच्या चिंतनाला व अंतर्मुखतेला अधिक वाव असतो.

भाषा ही खास मानवी संवादाची व्यवस्था आहे. यामुळे भाषेला एक पायाभुत सामाजिक संस्था म्हटले जाते. मानवाच्या बाह्य व्यवहारासोबतच भाषा मनातील आंतरिक व्यवहारही पार पाडते. भाषा ही सर्वच मानवाची समान मक्तेदारी असल्यामुळे व्यापक असते. पण समान हितसंबंधी गटात व्यवहारासाठी किंवा व्यक्तीच्या वैयक्तीक राग—लोभाही भावनांना धरुन तीचा हेतुपुर्वक व गरजेनुरुप वापरही होतो. अशा वापरातील भाषा ही व्यापक व स्थिरुप प्राप्त झालेल्या भाषेपेक्षा निराळी असते. म्हणजे तीला अस्थिर रुप प्राप्त होते. शेतकरी, व्यापारी, हमाल, वगैरे मंडही त्यांच्या गरजा प्रमाणे भाषेचा वापर करुन भाषेची अस्थिररुपे निर्माण करतात. बदल हा भाषेचा मुख्य गुण आहे. म्हणुन ती सतत प्रवाही असते. याला कारण भाषा ही व्यक्तीपरत्वे, जातीजमातीनुसार, भौगोलिक प्रदेशानुसार व कालगणिक बदलते.

साहित्याची निर्मीती, आकलन, आस्वाद व समिक्षा ही भाषेद्वाराच होते असते. भाषेमुळे डोळ्यसमोर एखादी आकृती उभी राहते. कारण शब्दांना संकेताने प्रतीकात्मक अर्थ चिकटलेले असतात. साहित्यकृती ही शब्दरुप असते. हे शब्दरुप काव्य, कथा, नाट्य इ. प्रकारचे असते. साहित्यीकाची प्रतिभा या रुपाद्वारे प्रकट होत असते. म्हणुन साहित्यकृती ही एक भाषिक घटना असते. कादंबरी हा खुप मोठा भाषिक आवाका असलेला वाङमयप्रकार आहे. या भाषिक आवाका रुढार्थाने गद्यमय असतो. कविता हा मर्यादित भाषिक आवाका असलेला पद्यमय वाङमयप्रकार आहे. वाङमयप्रकारात गणिक भाषा आपली रुपे बदलते कवितेतील भाषा संवादाचे प्रधान कार्य सांभाळुन भाव तीव्रतेने व्यक्त करण्यासाठी साधनरुप न राहता माध्यम होते. म्हणुन कादंबरी हा रुढार्थाने गद्य वाङमयप्रकार असला तरी तो काव्यात्म होवु शकतो.

कादंबरी हा जीवनप्रवाहाबरोबर वाहात, वाढत विकसित होत जाणारा वाङमयप्रकार आहे. जीवनातील अनेक घटना, माणसामानसातील विविध प्रकारचे संबंध, एकाच व्यक्तीच्या मनातील विचारांची गुंतागुंत ही कादंबरीच्या माध्यमातुन चांगल्या प्रकारे व्यक्त होवु शकते. यासाठी

भाषा ही आशयसुत्राला अनुसरुन वापरली जाते. घटनाप्रसंगाची वर्णने मानवी मनातील भावनांची स्पंदने, स्थळप्रदेशाची वर्णने ही भाषेद्वारे केली जाते. यामुळे भाषेला आशयानुरुप वास्तव, अतिवास्तव सौदर्यलक्षी अशी परिमाणे प्राप्त करुन घ्यावी लागतात. प्रत्येक वाङमयप्रकाराला स्वत:ची अशी एक चौकट असते. तिला आपण शब्दसंहिता म्हणु ही शब्दसंहिता विशिष्ट भाषिक रुपांद्वारा घडविली जाते. उदा. कवितेच्या शब्दसंहितेत शब्द, वाक्ये, कडवी, प्रतिभा, रुपके, प्रतिके, लय अशी भाषिक रुपे असतात. तर कादंबरीत शब्द, वाक्ये, परिच्छेद, जीवन आशय इत्यादी रुपे असतात. यावरुन आपल्याला कालाकृतीच्या एकात्म अनुभव घेता येतो.

मराठी साहित्यात असा एक प्रवाह ग्रामीण म्हणुन ओळखला जातो. 'ग्रामीण' हे साहित्यातील अभिव्यापक आशयाचे वर्णनात्मक विशेषण आहे. म्हणुनच १९६०नंतर ग्रामीण कादंबऱ्यातुन समाजविषयीचे कुतुहल व्यक्त करुन पीळदार भाषेत, गावरान ठसका, आणि रुबाब न्यारा असणाऱ्या कादंबऱ्या वाचकासमोर आल्या आधुनिकीकरणामुळे ग्रामीण जीवनात घडणारे स्थित्यंतर १९६० नंतरच्या कादबंरीतुन घडते. प्रादेशिक बोलीभाषा व तिची ताकद पाहुन लेखकांनी कादंबरी लेखन केले आहे.

वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरीतुन समाजातील सत्य परिस्थितीचे चित्रण व ग्रामीण जीवणाचे हुबेहुब चित्रण रेखाटले आहे. गरीब जनतेवर होणारा अन्याय अत्याचार हेच या ग्रामीण कादंबरीचे वास्तव आहे.

संदर्भग्रंथ :—

१) काळुंखे रामचंद्र — ग्रामीण कादंबरी : आकलन आणि विश्लेषन
२) कुलकर्णी मदन — मराठी प्रादेयिाक कादंबरी : तंत्र आणि स्वरुप
३) ठाकुर रविंद्र — मराठी ग्रामीण कादंबरी : दिलीपराज प्रकाशन, पुणे
४) बोराडे. रा. र. — ग्रामीण साहित्याची रुपरेषा
५) रसाळ रामदास — ग्रामीण साहित्यांक (म. भा. भोसले)

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य यातील प्राधान्यक्रमामध्ये असलेल्या ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण

डॉ. अशोक जाधव

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती शकुंतलाबाई धाबेकर महाविद्यालय,

कारंजा (लाड) जि. वाशिम. 9021661009

प्रस्तावना:

ब्रिटिशांनी भारतामध्ये शैक्षणिक क्षेत्रातील केलेल्या बदलामुळे फार मोठा सुजान वर्ग निर्माण झाला. या वर्गाला ब्रिटिशांच्या दास्यात्वाची जाण झाली. त्यामुळे ब्रिटिशांकडून आपण राजकीय स्वातंत्र्य मिळविले पाहिजे असे वातावरण निर्माण झाले. आपल्या देशातील स्वशासन आमच्याकडेच असले पाहिजे असा विचार पुढे यायला सुरुवात झाली. त्यामुळे ब्रिटिशाकडून राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे ही कल्पना ऐतदेशीय विचारवंतांना वाटली. राजकीय स्वातंत्र्य मिळावे या हेतूने विविध विचारवंत आपले विचार व कार्य करायला लागले. परंतु या विचार व कार्यासोबतच राजकीय स्वातंत्र्याच्या आधी सामाजिक स्वातंत्र्य हेही तेवढेच महत्त्वाचे असल्यामुळे सामाजिक स्वातंत्र्य प्रथमत: मिळावे व त्यानंतर राजकीय स्वातंत्र्य मिळावे. अशा दोन प्रकारच्या भूमिकेतून आपला विचार व्यक्त करणारे विचारवंत निर्माण होऊ लागले. प्रस्तुत शोधनिबंधात दोनही वर्गाच्या विचारवंताच्या विचारांचा परामर्श घेऊन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

राजकीय स्वातंत्र्याचा आग्रह:

ब्रिटिशांच्या शैक्षणिक सुधारणांमुळे निर्माण झालेल्या भारतीय विचारवंतांवर पाश्चात्य तसेच उदारमतवादी विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसतो. ब्रिटिशांनी शिक्षणासोबतच भारतीयांचा राजकीय सहभाग वाढविण्याच्या हेतूने राष्ट्रीय महासभेचे ई. स. 1885 ला निर्माण केले. उदारमतवादी विचारवंतांनी सुरुवातीला वसाहतींच्या राज्याची, त्याचप्रमाणे राजकीय सहभागाची पाठराखण केली. पूर्ण राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे अशी मागणी ई. स. 1928 च्या फैजपूर काँग्रेस अधिवेशनातून समोर आलेली दिसते. त्या अगोदर केवळ राजकीय सहभाग आणि ब्रिटिशांनी भारतीयांप्रती काय केले पाहिजे याविषयीचीच मागणी राष्ट्रीय सभेने केलेली दिसते. राजकीय स्वातंत्र्याच्या कल्पनेला ई. स.1916 साली होमरूल लीग चळवळीने प्रथमत: उभारी दिल्याचे दिसते. स्वराज्य हा माझाजन्मसिद्ध हक्क आहे आणि मी तो मिळविणारच असे प्रसिद्ध उदगार टिळकांनी यावेळी केले. मात्र त्यांचा सामाजिक स्वातंत्र्याला टोकाचा विरोध दिसून येतो. प्रामुख्याने त्यांची प्राथमिकता राजकीय स्वातंत्र्याला होती. "कोणताही समाज जेव्हा राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त करेल तेव्हाच तो खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्याचा उपयोग घेवू शकेल. स्वातंत्र्य शिवाय समाजाची उन्नती होऊ शकत नाही समाजाची प्रगती आर्थिक, राजकीय व सामाजिक स्वातंत्र्यावरच अवलंबून असते"[1] राष्ट्रीय सभेच्या मंचावरून सामाजिक स्वातंत्र्याची चर्चा व्हावी असा विचार राष्ट्रीय सभेच्या न्यायमूर्ती रानडे या उदारमतवादी नेत्यांनी मांडला होता. परंतु टिळकांनी या विचाराचा कडाडून विरोध केला. सोबतच ब्रिटिश करीत असलेल्या सामाजिक सुधारणा कायद्यांवर सुद्धा टिळक नाखुश होते. ब्रिटिशांचा हिंदू धर्मामध्ये हस्तक्षेप करण्याला त्यांचा विरोध होता. त्यांचे म्हणणे होते की, राजकीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आम्ही आमच्या सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्वतः बदल घडवून आणू. "राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त केल्याशिवाय समाज सुधारणेच्या मागे धावू नये. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्यापासून समाजाचे लक्ष विचलित होईल. राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आवश्यक असलेले शक्ती कमी पडेल."[2] असे त्यांचे मत होते.

टिळक व आगरकर यांच्यातील वैचारिक संघर्ष:

आगरकर व टिळक यांच्यामध्ये मतभेद हे याच कारणामुळे होते. राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य याबाबतीत टिळक व आगरकर यांच्यातील मतभेद प्रसिद्ध आहेत. "आधी राजकीय सुधारणा तर आधी सामाजिक सुधारणा या मुद्द्यावर एकमत न झाल्याने त्यांच्यात मतभेद होऊन दुरावा निर्माण झाला"[3] टिळक व आगरकर यांची मैत्री घट्ट होती परंतु वैचारिक मतभेदामुळे ते एकत्र राहू शकले नाही. समाजाचा भाग असलेल्या स्त्रिया या गुलाम

म्हणून समजल्या जात होती. पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धती असल्याने स्त्रियांना स्वातंत्र्य नव्हते. महाराष्ट्राच्या प्रबोधन काळात स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर विचार विमर्श होऊ लागला. लॉर्ड विल्यम बेटिंग ने अनिष्ट सती प्रथेची परंपरा कायदा करून नष्ट केली. बालविवाह, केशवपण तसेच स्त्रियांचे समाजातील स्थान दुय्यम स्वरूपाचे होते. ब्रिटिशांनी मुलीच्या लग्नाचे वय नऊ वरून बारा केल्याने टिळक संतापले त्यांनी या कायद्याचा विरोध केला. त्या उलट आगरकरांनी या कायद्याचे समर्थन केले. "कायद्याने मुला मुलींच्या विवाहाचे वय निश्चित केले पाहिजे. त्यामुळे बालविवाह मुळे होणारे अनर्थ टाळण्यास मदत होईल. ऋतु पूर्व पुरुष समागम शास्त्र संमत नाही अशी आगरकरांची भूमिका तर कायद्यामुळे अंमलबजावणीस अनेक अडथळे येतील, त्यामुळे कायदा नकोच. तसेच सांप्रत धर्मरूढी पद्धतीनेच विवाह पद्धती शास्त्रसंमत आहे अशी टिळकांची भूमिका होती"[4] केशवपणाच्या बाबतीतही टिळक व आगरकर यांच्या विचारात मत भिन्नता दिसते. मयत झालेल्या पुरुषाच्या पत्नीचे केस कापण्याची प्रथा म्हणजेच केशवपण. आधीच पुरुषी वर्चस्वाखाली असलेली स्त्री तिच्या पतीच्या निधनाने सामाजिक बहिष्कारास पात्र ठरत असे. त्यामुळे स्त्रीचे स्वातंत्र्य अबाधित राहण्यासाठी आगरकर प्रयत्नशील होते." विधवा स्त्रीला जबरदस्तीने विद्रूप करून तिचे अभिजात स्वातंत्र्य व सौंदर्य हिरावून घेणे होय ही प्रथा कायद्याने बंद करावी असे आगरकरांचे मत होते तर विधवेला केशवपणाने समाजात शुद्धी प्राप्त होते व तिला कुटुंबात मोकळेपणाने वावरता येते त्यामुळे ही प्रथा कायद्याने बंद होऊ नये असे टिळकांचे मत होते".[5] शारदा सदन नावाची संस्था पंडिता रमाबाई यांनी चालवली होती. ही संस्था विधवा स्त्रिया व त्यांच्या शिक्षण व पुनर्वसनाकरिता कार्य करत होती. शारदा सदन व पंडिता रमाबाई यांच्या ख्रिस्ती असण्यावरून टिळकांचा यास विरोध होता."पंडिता रमाबाई ख्रिस्ती आहेत म्हणून त्यांना विरोध करू नये, उलट स्त्री शिक्षण व विधवा पुनर्वसनास शारदा सदन मुळे मदतच होत आहे, असे आगरकरांचे मत होते. तर ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्यासाठी रमाबाईंनी शारदा सदन काढले आहे असे टिळकांचे मत होते".[6] ई. स. 1887 मधील दादाजी विरुद्ध रखमाबाई प्रकरण या संदर्भाने खूप गाजलेले दिसते. या प्रकरणाची पूर्वपिठीका अशी की, दादाजी व रखमाबाई पती-पत्नी होते त्यांच्यामध्ये बेबनाव निर्माण होऊन त्यांनी कौटुंबिक वाद न्यायालयापुढे सादर केला. हिंदू शास्त्रानुसार नवरा कसाही असला तरी स्त्री त्याचा त्याग करू शकत नाही. त्यामुळे न्यायालयाचा निकाल दादाजी च्या बाजूने लागला व रखमाबाईला निकाल मान्य नसल्यास चार महिन्याच्या कैदेची शिक्षण सुनावली. या प्रकरणात महिलेची बाजू आगरकर घेतात तर पुरुषाची बाजू टिळक घेताना दिसतात."रखमाबाई स्त्री स्वातंत्र्याच्या तत्त्वानुसार जर पती पसंत नसेल तर घटस्फोट मिळण्यास हरकत नसावी, ही आगरकरांची भूमिका होती"[8]

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी भूमिका:

राजर्षी शाहू महाराजांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला महत्त्व दिल्याचे दिसून येते, सामाजिक स्वातंत्र्य की राजकीय स्वातंत्र्य याबाबतीत आपले विचार त्यांनी 15 एप्रिल 1920 रोजी नाशिक येथे श्री उदाजी मराठा विद्यार्थी वस्तीगृहाच्या इमारतीच्या कोनशिला समारंभाच्या वेळी प्रमुख पाहुणे म्हणून आपले विचार व्यक्त करताना म्हटले की, "आधी राजकीय सुधारणा की आधी सामाजिक सुधारणा हा वाद समंजसपणाचा नाही, या सुधारणा स्वतंत्र नाहीत. एकात एक गुंतलेल्या आहेत. जणू काय या दोन सुधारणा राष्ट्रोनतीच्या गाड्याची दोन चाकेच आहेत. एक चाक लावून गाडा सुरक्षित नेणे शहाणपणाचे होईल काय? या गोष्टी विचाराने सिद्ध आहेत. पाश्चात्य देशांचा अनुभवही हेच सांगतो राजकीय सुधारणा अगोदर पाहिजे सामाजिक सुधारण्याची तुर्त जरुरी नाही, असे प्रतिपादन ऐकू येते तेव्हा तेथेच काहीतरी पाणी मुरत आहे असे समजावे. हे बोलणे कपटी व काव्याचे आहे"[9] यावरून सामाजिक स्वातंत्र्याच्या संदर्भात राजर्षी शाहू महाराज आग्रही दिसतात. म्हणून त्यांनी आपल्या संस्थानात कल्याणकारी राज्यव्यवस्था ब्राह्मणेत्तर वर्गाला आरक्षण दिले. अनेकांना वकिलीच्या सनदा दिल्या तसेच शिक्षणासाठी शाळा व वसतिगृहे निर्माण केली. सामाजिक स्वातंत्र्याकरिता केवळ कायदे करून चालणार नाही म्हणून त्यांनी आदर्शवत कृतीही केलेली दिसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक स्वातंत्र्याविषयी भूमिका:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही सामाजिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. राजकीय स्वातंत्र्यासाठी सामाजिक स्वातंत्र्याची पूर्व अट त्यांच्या विचारातून दिसून येते. हिंदू समाजातल्या अस्पृश्य मानलेल्या जातींना सार्वजनिक ठिकाणी पाणी पिण्याचे स्वातंत्र्य ही नव्हते. स्पृश्य व्यक्ती तसेच जनावरे वरील ठिकाणचे मनसोक्त स्वातंत्र्य उपभोगत होते मात्र अस्पृश्यांना हे स्वातंत्र्य उपभोगण्याची मनाई करण्यात आलेली होती. त्याचप्रमाणे या समूहाला हिंदू असून

देखील हिंदूंच्या मंदिरामध्ये प्रवेशवर्ज करण्यात आला होता. म्हणून ते पारतंत्र्यातून मुक्त होईल तेव्हाच त्यांना राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा अर्थ कळेल अशी भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती. त्यांचे याबाबतीत असे मत होते की,"नुसत्या राजकीय स्वातंत्र्याने जनतेचे कल्याण होईल, हा भ्रम आहे. इंग्रज गेला की आपण सुखी होऊ अशी खात्री कोणासही देता येणार नाही. जगातील अनेक स्वतंत्र देशातील जनता आजही दुःखी कष्टी आहे, असे अनुभवाने दिसून येते. रूमानिया, अलबेनिया, सर्विया व युगोसलावाकिया हे देश स्वतंत्र आहेत. पण ते सुखी आहेत काय? फीनलंड व रशिया यांची स्थिती आपल्या डोळ्यापुढे आहेच. ज्या राष्ट्रात समाजस्थिती सुव्यवस्थित तेच राष्ट्र स्वातंत्र्य मिळवून टिकवू शकते"[10] म्हणून कोट्यवधी समाज आजही सामाजिक पारतंत्र्यांमध्ये आहे त्याला यातून दूर काढणे गरजेचे आहे. मनुष्याला जगण्यासाठी प्राथमिक गरज अन्न पाणी लागते. परंतु हिंदू समाजातील अस्पृश्य बांधव तहान लागल्यावरही आपली तहान भागू शकत नाही याला काय म्हणावे. त्याचप्रमाणे तो देवाला नमस्कार करण्याकरिता मंदिरात जाऊ शकत नाही याला काय म्हणावे असा प्रश्न उपस्थित करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सामाजिक स्वातंत्र्याचा आग्रह धरताना दिसतात यासाठी मंदिर प्रवेश चळवळी व सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्त्री स्वातंत्र्य यावर जी बंदी घालण्यात आली किंवा एकूणच ब्राह्मणेतर समाजाचे नुकसान ज्या ग्रंथाने केले त्या मनुस्मृतीचे दहन डॉ. आंबेडकर यांनी केले.स्त्रिया व ब्राह्मणेत्तर समाजाचे स्वातंत्र्य ज्या धर्मग्रंथाने हिरावून घेतले तो धर्मग्रंथ म्हणजे मनुस्मृती होय. म्हणून त्यांनी तिचे प्रतीकात्मक दहन ई. स. १९२७ ला महाड येथे केले. हिंदू धर्मातील धर्मशास्त्राचे उदात्तीकरण त्यांना मान्य नव्हते. त्यानुसारच समाजव्यवस्था वर्णवादी व जातीव्यवस्थाक बनल्यामुळे समाजात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, तसेच न्यायिक विषमता निर्माण झाली असल्यामुळे बहुसंख्यांक भारतीय समाजाला सामाजिक स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही. त्यामुळेच अश्या धर्मशास्त्राचा निषेध डॉ. आंबेडकर यांनी केलेला दिसतो.

मूल्यमापन:

ब्रिटिशकालीन कालखंडात,जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेठ, दादाभाई नौरोजी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, महात्मा ज्योतिराव फुले, डॉ. भाऊ दाजी लाड, लोकहितवादी, ग.वा. जोशी, विष्णुशास्त्री भांडारकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, पंडिता रमाबाई, दादोबा तरखडकर, छत्रपती शाहू महाराज, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, यासह अनेक विचारवंतांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला अग्रक्रम दिलेला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याची मागणी करणे असा विचार खऱ्या अर्थाने ई. स. 1916 नंतरच होमरूळ चळवळीतून समोर आलेला दिसतो. तत्पूर्वी ब्रिटिशांकडून भारतीयांसाठी सुधारणात्मक उपायोजना करण्यासंबंधी अर्ज विनंती करण्याची भूमिका राष्ट्रीय सभेकडून व इतरही संस्था व संघटने कडून घेतल्या गेली. ई. स. 1916 नंतरच स्वातंत्र्याच्या मागणीचा जोर धरण्यात आला. राजकीय स्वातंत्र्याचा प्रथमता आग्रह धरला तो बाळ गंगाधर टिळकांनी हे कबूल करावे लागते. परंतु त्यांच्या सामाजिक स्वातंत्र्य संदर्भात जाणीवा खुजा वाटतात. त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याला प्राथमिकता दिलेली दिसते. राजकीय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सामाजिक स्वातंत्र्याचा विचार त्यांनी मांडला होता हे देखील कबूल करावे लागेल. परंतु स्वातंत्र्यानंतरचा कालखंड पाहता आजही सामाजिक स्वातंत्र्याची गळचेपी झाल्याचे दिसून येत आहे. आजची परिस्थिती लक्षात घेऊन टिळकांनी सुद्धा सामाजिक स्वातंत्र्यालाच महत्व दिले असते. महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, यासह अनेकांनी सामाजिक स्वातंत्र्याला अग्रक्रम दिला. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य तसेच कोट्यवधी अस्पृश्य बांधवांचे स्वातंत्र्य मिळविता येण्यासाठी त्यांनी चळवळी उभारल्या. या चळवळी व आंदोलनाची फार आवश्यकता होती याची जाणीव या निमित्ताने होते. सामाजिक स्वातंत्र्य मिळाल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला अर्थ मिळणार नाही हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विधान आजही प्रासंगीकच वाटते. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्याच्या मागणी बरोबरच सामाजिक स्वातंत्र्याची मागणीचा पुरस्कार केला असता तर वर्तमानातील राजकीय स्वातंत्र्याचे चित्र वेगळे दिसले असते.

संदर्भग्रंथसुचि:

1. देशपांडे श्रीकांत वि, भारतीय राजकीय विचारवंत, मंगेश प्रकाशन नागपूर द्वितीय आवृत्ती 2009 पृ. क्र. 20
2. पूर्वोक्त. पृ. क्र. 19
3. पाटील रामचंद्र, महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, दीपस्तंभ प्रकाशन जळगाव 2017, पृ. क्र. 116.
4. पूर्वोक्त पृ. क्र. 116

5. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
6. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
7. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
8. पूर्वोक्त पृ. क्र. 117
9. संपादक, जाधव ग. बा. आधुनिक भारतीय पुरोगामी राष्ट्रवादाचे जनक राजर्षी श्री शाहू महाराजांची भाषणे, लोकवाङ्मय गृह चौथी आवृत्ती 2009 पृ. क्र. 65
10. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग 2 1937 ते 1945, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती महाराष्ट्र शासन पृ. क्र. 332

कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम

डॉ. सुखलाल राठोड,

ग्रंथालय, गोदावरी कला महाविद्यालय अंबड, जि. जालना.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाची गती कोविड 19 या महामारीने स्थिर केली आहे. गेल्या दोन वर्षापासून जगावर या महाभयानक महामारीची काळोखछाया पडली आहे. यामुळे येथील जवळ-जवळ 10 लाख 6 हजार 379 लोकांचा मृत्यु झाला आहे. सर्वत्र भयाण वातारण निर्माण झाले आहे. हि परिस्थीती घालवण्यासाठी या महामारीवर योग्य संशोधन करुन उपाय शोधले पाहिजे. संशोधनासाठी आवश्यक घटक म्हणजे 'ग्रंथालय' आहे. हि ग्रंथालये हि बंदिस्त झाली आहेत ती नव्यानं वेगवेगळया उपक्रमाच्या माध्यमातून सुरु झाली पाहिजेत. ग्रंथालयांचे मुख्यत: सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणि ग्रंथालय असे प्रकार पडतात. सर्व शैषणिक संस्था बंद झाल्या कारणाने ग्रंथालये हि बंद झालीत. ती कोविड 19 चा सामना करत सुरु झाली पाहिजेत. याचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखात घेतला आहे.

ग्रंथालयाची माहिती :

ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथसंग्रहाचे स्थान आहे. याचा उगम प्राचीन काळातच झालेला आहे. इष्टिका, पपायर्स व चामडे यावर माहिती चित्रित व मुद्रित केली जात होती. हि एक सामाजिक संस्थाच असून ती मानव संस्कृतीशी निगडित आहे. यामध्ये ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालयातील कर्मचारी यांचा समावेश होतो. ग्रंथालयांनी प्राचीन काळापसून मानवी संस्कृती प्रगल्भ करण्याचे कार्ये केले आहे. कालानुरूप त्यात बदल होत आला आहे. आज मुद्रण प्रणाली अतिशय विकसित झायाने हजारो नवनवीन ग्रथांची निर्मिती झपाटयाने होत आहे. या ग्रंथांना योग्य पध्दितीने वर्गीकरण करुन क्रमवार साठवून ठेवून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालय करत असते.

ग्रंथालयाचे कार्ये :

ग्रंथालय हे सामाजिक संस्थेचा भाग असल्याने समाजोपयोगी वेगवेगळी कार्ये करत असतात ती म्हणजे.

शैक्षणिक कार्ये :

ग्रंथालयाचे हे सर्वा महत्वाचे कार्ये आहे. शिक्षणातील अत्यावश्यक घटक म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो त्यासाठी माहितीची उपलब्धता आवश्यक असते. ती मिळवून देण्याचे कार्ये ग्रंथांच्या माध्यमातून ग्रंथालय करत असतात. शैक्षणिक ग्रंथालचे असो वा सार्वजनिक ग्रंथालय, यातून ज्ञान प्राप्त होत असते. म्हणूनच ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

संशोधनात्मक कार्ये :

शिक्षण घेतलेला व्यक्ती नवनवे संशोधन करुन आपल्या ज्ञानात भर टाकत असते. जगाच्या प्रगतीसाठी वेगवेगळया विषयावर संशोधन होणे आवश्यक असते. या संशोधनाचा मूळ पाया हा ग्रंथालयापासूनच सुरु होतो. ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन करुनच पुढील संशोधन होत असते.

राजकिय कार्ये :

राजकारण हा प्रत्येक माणसाच्या जीवनाशी निगडित विषय आहे. कोणत्याना कोणत्या मार्गाने त्याचा संबंध राजकारणाशि येत असतो. राजकीय परिस्थीती कशा पध्दतीची आहे याचे ज्ञान ग्रंथालयातून होत असते. जगातील प्रभावी व्यक्तिंनी महत्वपूर्ण ग्रंथांचे वाचन करुन आपले विचार लोकांना पटवून देऊन सत्ता प्रस्थापित केली आहे. म्हणजे राजकीय कार्ये हि ग्रंथालयात करत असते.

औद्योगिक कार्ये :

औद्योगिकरण हे जगाच्या विकासाचे सर्वात महत्वपूर्ण साधन आहे. वेगवेगळी कारखाने निर्माण होऊन मानवाचे जीवन अधिक सुखकर करण्याचे कार्ये यातून होते. या औद्योगिकरणासाठी योग्य मार्गदर्शन लिखित स्वरुपात ग्रंथालयात उपलब्ध असते. म्हणुन औद्योगिकरण करण्यासाठी ग्रंथालय कार्य करत असते.

सांस्कृतिक कार्ये :

ग्रंथालय हे मानवी जीवनाशी अतिशय निगडीत आहे. मानवाच्या वेगवेगळया चालीरिती, संस्कृती या ग्रंथालयात मुद्रित झालेले आहेत. वेगवेगळी धार्मिक ग्रंथालये, भाषा, साहित्य यामधून मानवी संस्कृतीचे जतन होत असते. अशी ग्रंथ ग्रंथालय उपलब्ध करुन देते म्हणजे जे सांस्कृतिक कार्ये करते.

शैक्षणिक ग्रंथालय :

ग्रंथालयाचे मुख्यत: दोन प्रकार पडतात. 1) सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणिक ग्रंथालय. सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे सर्व वाचकांसाठी ते खुले असते. यामध्ये वय, हुद्दा, वर्ग, वर्ण असा कोणताही भेद येथे नसतो, तर शैक्षणिक ग्रंथालये हि केवळ शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीच खुले असते. शैक्षणिक ग्रंथालय हि अतिशय महत्वपूर्ण असून, ती विस्तृत प्रमाणात असतात. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा प्रमुख घटक ग्रंथालय असतो. शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथालये विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर टाकणारे महत्वपूर्ण कार्ये करत असतात. नवीन शैक्षणिक धोरणात देशाच्या समृध्दीसाठी विद्यार्थ्यांचा हातभार कसा लावता येईल, यावर भर देण्यात आला आहे. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक जगभरातील ज्ञान सहजासहजी उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालयेच करु शकतात. मात्र सध्या सुरु असलेल्या परिस्थीतीत हे कार्य करणे शक्य होत नाही.

कोविड 19 महामारी आणि ग्रंथालय :

जगभरात कोविड 19 म्हणजेच कोरोना या भयाण महामारीने हाहाकार माजवला आहे. अनेक लोकांचे प्राण गेले आहेत. सगळीकडे अतिशय भीतीयुक्त वातावरण तयार झाले आहे. आतापर्यंत अनेक रोग आले ते हि घातकच आहेत, मात्र याचे वास्तव खूप वेगळे आहे. हा अतिसंसर्गजन्य रोग आहे. खूप लवकर त्याचे संक्रमण होत आहे, आणि अद्यापपर्यंत तरी यावर कोणालाही औषधीय उपाय शोधता आलेला नाही. परिणामी याच्या संक्रमणामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या लोकांची संख्या झपाटयाने वाढत आहे. भारताचा विचार केला तर, आतापर्यंत 3 लाख 53 हजार 528 लोकांनी कोरोनामुळे जीव गमावला आहे. अशा भयानक रोगापासून स्वरक्षण म्हणून एकमेकांपासून दूर राहणे हाच प्रभावी उपाय यावर सांगितला जातो. हे शक्य नव्हते, म्हणून लॉकडाऊन लावण्यात आले. यामध्ये सर्व कार्यालये, दळणवळणाची साधने बंद करण्यात आली. यामुळे माणूस आपोआपच बाहेर न पडता घरीच राहु लागला. तरीही या रोगाने दुसऱ्या लाटेत भयाण रुप धारण करुन अनेकांना यमसदनी पाठवले. कोरोना विषाणूचा बाधा झालेल्यांसाठी त्यांना विलगीकरणात ठेवण्यात येऊ लागले. अशा परिस्थीतीत ग्रंथालये बंद झाली.

ग्रंथालये हे ज्ञानसाधना, मनोरंजनाचे व मनोविकासाचे प्रभावी साधन आहे. ती पूर्णपणे बंद करणे हिताचे नाही. हे लक्षात घेऊन, काही प्रमाणात ग्रंथालये खुली करण्यात आली आहेत. काविड 19 चे लॉकडाऊन शैक्षणिक संस्थांना हि लागू आहे. दोन वर्षापासून शाळा, महाविद्यालये बंद आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बौध्दिक नुकसान होत आहे. कारण त्यांना ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथ वाचन करता येत नाही. काही काळानंतर कोविड परिस्थीती सुधारतांना दिसत आहे. मात्र पूर्णपणे निवळली नाही. अशा परिस्थीतीत ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग शोधण्यात आला. हे शिक्षण सुरु हि झाले. मात्र यामध्ये अनेक अडथळे आहेत. प्रत्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकत नाही. कारण तशी साधने त्यांच्याकडे उपलब्ध नाहीत. जरी उपलब्ध झाली तरी, त्यातून पुरेसे ज्ञान मिळत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या

विकासासाठी ग्रंथालयांनी नवनवीन उपक्रम राबवून, ग्रंथ त्यांच्यापर्यंत पोहचवली पाहिजेत. जगभरातील ग्रंथालयांना निर्बंधापासून ते पूर्ण बंद होईपर्यंत कोण-कोणत्या सेवा द्यावयाच्या या भयानक समस्येचा सामना करावा लागत आहे. ग्रंथालये सुरु ठेवायची असतील तर पुढील उपाय करणे आवश्यक आहे.

1. **हात सॅनिटायझर करणे :**

ग्रंथालयात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येकाने आपले हात योग्यरित्या सॅनिटायझर करुन घ्यायला पाहिजेत. याबरोबरच मुखपट्टी सतत वापरली पाहिजे. आणि योग्य अंतर ठेवले पाहिजे. ग्रंथालय व सर्व साधने स्वच्छ ठेवली पाहिजेत. कोरोना हा विषाणू भयानक आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याला नष्ट करण्यासाठी उपाय केले पाहिजे. यासाठी सर्व परिसर स्वच्छ ठेवला पाहिजे. सॅनिटायझर केला पाहिजे. संगणक व इतर साधने हि स्वच्छ ठेवून सतत सॅनिटायझर केले पाहिजेत.

2. **परत केलेली पुस्तके वेगळी ठेवणे :**

वाचकांनी परत केलेली पुस्तके, वेगळी ठेवून त्यांचे हि निर्जंतुकरण केले पाहिजे.

3. **कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली पाहिजे :**

ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांची नेहमी तपासणी करुन प्रवेश दिला पाहिजे. यासाठी त्याला कोरोना प्रतिबंधात्मक साधने मोफत मिळाली पाहिजेत. याबरोबरच त्याला वेळेवर वेतन हि मिळण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

4. **वाचनकर्त्यांची संख्या मर्यादित करावी :**

ग्रंथालये हि खूप मोठी असतात. येथे रोज अनेक वाचक येत असतात. मात्र या काळामध्ये यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. वेगवेगळे दिवस ठरवून प्रत्येकाने ठरलेल्या दिवशीच ग्रंथालयात यावे, असे नियोजन करुन एकत्र होणारी गर्दी कमी करुन कोविड काळात हि ग्रंथालये सुरु ठेवता येतील.

5. **दूरस्थ सेवांचा अधिक वापर :**

ग्रंथालयामध्ये ज्ञान मिळविण्यासाठी, पुस्तके घेण्यासाठी विद्यार्थी येत असतात. हे कोरोना काळात योग्य नाही. महणून विद्यार्थ्यांना शक्य तो घरपोच ग्रंथ मिळण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

6. **ऑनलाईन माहिती पुरवणे :**

विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची सवय झाली आहे. ऑनलाईन वर्ग घेतले जात आहेत. मात्र ग्रंथालय उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून विद्यार्थ्यांना उपयुक्त अशी ग्रंथ ऑनलाईन स्वरुपात पुरवली पाहिजेत. यासाठी महाविद्यालयाच्या संकेतस्थळावर सहज पुस्तके उपलब्ध करुन दिली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांचे भ्रमणध्वनी क्रमांक घेऊन वर्गनिहाय ग्रुप बनवून सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक पुस्तके अनेकांनी वाचता येईल. असे नियोजन केले पाहिजे.

कोरोना घडामोडींची योग्य माहिती देणे :

कोरोना हि महामारी दिवसेंदिवस घातक ठरत आहे. तिला नियंत्रणात आणण्यासाठी होणाऱ्या नवनवीन उपयांची माहिती एकत्र करुन प्रत्येक ग्रंथालयांनी ऑनलाईन सहजरित्या उपलबध होईल, अशी संकेतस्थळावर संकलित केली पाहिजे.

सांराश :

अशाप्रकारे कोविड 19 या महामारीने त्रस्त झालेल्या जगाला सावरण्यासाठी ग्रंथालय उपयुक्त ठरु शकतात. शैक्षणिक ग्रंथालयातील अफाट ग्रंथसाठा त्यांच्या वापराविना अज्ञान पसरण्यास वेळ लागणार नाही. म्हणुन शैक्षणिक ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी आपली कर्तव्य योग्यरित्या पार पाडली पाहिजेत. कोरोना ग्रस्त लोकांसाठी ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे प्रयोग काही ठिकाणी यशस्वी झाले आहेत. ग्रंथ वाचनामुळे विलगीकरणातील कोरोना रुग्णांना बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने

त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून वाचन संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्यासाठी विद्यार्थी दशेतच विद्यार्थ्यांना वाचनाची ओढ लावण्याचे शैक्षणिक ग्रंथालये कार्ये करु शकतात. म्हणून अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न करणे हाच कोविड 19 महामारीच्या काळातील प्रभावी उपक्रम असेल.

संदर्भ :

1. नरगुंडे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पूणे.
2. कुंभार रा., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन, पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन 2015.
3. काटे ना.रा. ग्रंथालय संदेशवहन आणि समाज, अरुणा प्रकाशन लातूर 2012.
4. शेटकर ग. भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
5. Pooja P. Dadhe, Library Services Provided During Covid-19 Pandemic : Content Analysis of websites of Premier Technological institute of India.
6. www.worldmeters.info/coronavirus.
7. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र.
8. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र.

भारतीय बॅकिंग क्षेत्र — आव्हाने व संधी

डॉ. गजानन सोमकूंवर

बॅरि. शेषराव वानखेडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय खापरखेडा जि. नागपूर.

सारांश

भारतातील बॅकिंग उदयोगाचा इतिहास हा फार मोठा आहे. यामध्ये पारंपारीक बॅकेपासून ते ब्रिटीशाचा काळ ,स्वातंत्रयानंतरचा काळ, राष्ट्रीयकरनानंतरचा काळ ते खाजगीकरण व आता परदेशी बॅकेची वाढती संख्या असा हा दिर्घकालीन प्रवास भ ारतीय बॅकेचा आहे. बॅकिंग क्षेत्रात फार मोठया प्रमानात सूंधारना झालेल्या आहेत. ग्राहकांना आधूनिक सुविधा देण्यासाठी अनेक बदल करण्यात आलेले आहे.भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर बॅकां हया खाजगी स्वरुपाच्या होत्या . सामाण्य मानसाना बॅकिंग सेवा उपलब्ध करुन देण्यासाठी बॅकांचे राष्टीयकर करण्यात आले.त्यांनतर खाजगीकरण , उदारीकरण व जागतीकीकरण धोरण स्विकारल्यानंतर बॅकिंग क्षेत्रात खजगीकरणाला वाव देण्यात आला. व त्यानंतर खाजगी बॅका ग्राहक सेवेसाठी उपलब्ध करुन देण्यात आल्या. त्यामूळे सार्वजनिक बॅकां व खाजगी बॅका यामध्ये स्पर्धा निर्माण होवून ग्राहकाना उच्च दर्जाची सेवा मिळण्याची स्रधी प्राप्त झाली. भारतीय बॅकिंग क्षेत्रात अनेक बदल झालेले आहेत. बॅकांच्या आधूनिक सुविधामूळे बॅक आता प्रत्येक घराघरात पोहचली आहे मग ते ग्रामिण क्षेत्र असो वा शहरी क्षेत्र असो. सध्या बॅकिंग क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठया प्रमानात करण्यात येत आहे. त्यामूळे धोके व समस्या सुध्दा मोठया प्रमानात वाढलेल्या आहेत. त्यामूळे बॅकेला ग्राहकाच्या भविष्याचा विचार करुन खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.हा लेख तीन भागात विभागला गेला आहे. पहिल्या भागात बॅकिंग उदयोगाचा परिचय व इतिहाय, दूस—या भागात बॅकेसमोरिल आव्हाने व संधी आणि तीस—या भागात निष्कर्ष घेतलेला आहे. एन.पी. ए. ही बॅकिंग क्षेत्रासमोरिल फार मोठी समस्या आहे. त्यासाठी सरकारने अनेक बॅकांचे विलीनीकरन करायला सुरवात केलेली आहे.तसेच भारतामध्ये खानगी बॅकांच्या शाखा मोठया प्रमानात स्थापन होत आहे.

प्रस्तावना

बॅकिंग क्षेत्राची सुरवात ब्रिटिश काळात १७ व्या शतकात झाली. ब्रिटिशानी भारतात व्यापार करण्याकरीता प्रवेश केला. भारतीय पेढयावर त्यांचा नसलेला विश्वास आणि भाषेची अडचन असल्यामूळे त्यांना भारतीय पेढयाबरोबर व्यवहार करणे जमले नाही. यामूळे ब्रिटिशांनी एजंसीगृहे तयार केली. ही एजंसीगृहे म्हणजेच आजच्या बॅक व्यवसायायाची सुरवात होय. इंग्रजानी सर्वप्रथम १७७० मध्ये कलकत्ता येथे बॅक ऑफ हिदूस्थान ची स्थापना केली. त्यानंतर बॅक ऑफ बंगाल,बॅक ऑफ बॉम्बे आणि बॅक ऑफ मद्रास ची स्थापना केली. १९२१ मध्ये या सर्व प्रेसिडेंसी बॅकेचे एकत्रीकरण करुन इंम्पीरिअल बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. रिझर्व्ह बॅकेच्या स्थापनेपूर्वी इंपिरिअल बॅक मर्यादित प्रमानात केद्रीय बॅकेचे कार्य करीत होती. रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडियाचा कायदा १९३४ मध्ये मंजूर करण्यात आला असून १ एप्रील १९३५ मध्ये रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना झाली.बॅकिंग नियमन कायदा १९४९ लार मंजूर करण्यात आला व या नियमाने रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया सरकारी नियंत्रणखाली आणल्या गेली. या कायदयाअंतर्गत रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया ला बॅकांच्या पर्यवेक्षण आणि नियंत्रणाखाली विस्तृत अधिकार मिळालेत.

स्वातंत्रयापूवी बॅकांवर मोजक्याच लोकांचे नियंत्रण होते.सामाण्य जनता बॅकापासून बरिच दूर होती. त्यामूळे स्वातंत्रयानंतर भारत सरकारने १९५५ इंपिरिअल बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करुन स्टेट बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना केली. १९६९ मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी पन्नास कोटी पेक्षा जास्त

आहे अशा १४ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. व बॅक व्यवसाय हा सामान्य माणसापर्यन्त पोहचविण्याचा प्रयत्न सरकारने केला. त्यानंतर १९८० मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी २०० कोटीपेक्षा जास्त आहे अशा ६ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले व बॅक व्यवसाय सामान्य मानसापर्यन्त पोहचविण्याचा प्रयत्न सरकारने कलेला आहे.

बॅकांना सक्षम बनविण्यासाठी १९९१ मध्ये रिझर्व्ह बॅकेचे माजी गव्हर्नर एम. नरसिहमं यांच्या अध्यक्षेतेखाली समिती स्थापन करण्यात आली.या समितीने १९९२ मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्वीकृत बूॅकींग पद्वती लागू करण्यासाठी बॅकिंग क्षेत्रासाठी व्यापक सुधारना सूचविल्या होत्या. १९९३ मध्ये बॅकिंग रेग्यूलेशन कायदयातील दुरस्ती मूळे नविन खाजगी क्षे.त्रातील बॅकेचा समावेश झाला. १९९८ मध्ये बॅकिंग सेंवा सुधारण्यासाठी नरसिहंम याच्या अध्यक्षतेखाली पून्हा समीती स्थापन करण्यात आली..या समीतीने बॅकिंग क्षेत्रातील स्वायत्ता देशातील ४ स्तरिय बॅकिंग व्यवस्था,विहीत भांडवली पर्याप्त व्यवस्था निकष वाढविणे आणि परदेशी बॅकांच्या प्रवेशसंबधी या समीतीने शिफारशी केलेल्या होत्या.

भारतातील बॅक्किंग उदयोगाचा विकास गेल्या काही वर्षामध्ये फार मोठया प्रमानात झालेला आहे. पतविस्ताराचा उच्च वेग, विकसित बाजारपेठेतील बॅकांप्रमाने नफा, उत्पादकतेत वाढ,,गैरकार्यक्षम मालमत्तेचे प्रमाण कमी, आर्थिक सर्वसमावेशक लक्ष,यामूळे भारतीय बॅकींग व्यवस्था मजबूत बनत आहे. या पेपरमध्ये बॅकिंग उदयोगाला समोर जाण्यासाठी शक्यता असलेल्या विविध आव्हानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

उदिष्टे

बॅकिंग क्षेत्राची ऐतिहासीक प्राश्र्वभूमी तपासणे

बॅकिंग क्षेत्रातील आव्हानाचा अभ्यास करणे

बॅकिंग क्षेत्रातील विकासासंबधी उपाय सूचविणे

संशोधन पद्वती

प्रस्तूत संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्वतीचा वापर करण्यात आलेला

ऐतिहासिक पार्श्भूमी

भारतामध्ये सर्वप्रथम बॅक ऑफ हिदूस्थानची स्थापना १८७० मध्ये झाली.ही भारतातील सर्वप्रथम बॅक होय. त्यानंतर प्रेसिडेन्सी बॅकेच्या अधिनियम अंतर्गत १८७६ मध्ये बॅक ऑफ कलकत्ता.बॅक ऑुफ बॉम्बे, बॅक ऑफ मद्रास या तीन बॅकाची स्थापना करण्यात आली.१९२१ मध्ये या सर्व प्रसिडेन्सी बॅकांचे एकत्रीकरण करुन इंम्पिरिअल बॅक ऑफ इंडियाची स्थापना करण्यात आली. भारत स्वातंत्र झाल्यानंतर बॅक व्यवसाय हा खाजगी होता.सामाण्य मानसापासून हा व्यवसाय कोसो दूर होता. ही उनिव लक्षात घेवून १९६९ मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी ५० कोटीपेक्षा जास्त होत्या अशा १४ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. बॅक व्यवसाय सामाण्य मानसासाठी उपलब्ध करुन देण्यात आला.त्यानंतर १९८० मध्ये ज्या बॅकांच्या ठेवी २०० कोटी पेक्षा जास्त आहे अशा ६ बॅकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले त्यानंतर १९९१ मध्ये रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडिया चे माजी गव्हर्नर एम. नरसिहम याच्या अध्यक्षतेखाली समीती नियूक्त केलेली होती.व पून्हा १९९८ मध्ये एम. नरसिहम यांच्या अध्यक्षतेखाली समीती नियूक्त केलेली होती. या समीतीने चार स्तरिय बॅकिंग संरचना,विहित भांडवली निकष वाढविणे, आणि खाजगी बॅकांना प्रवेश अशा प्रकारच्या शिफारशी केलेल्या होत्या.सर्व शिफारशिची अंमलबजावणी तात्काळ करण्यात आलेली नाही परंतू ही समीती बॅकिंग क्षेत्रातील सुधारण्यामध्ये एक प्रमूख घटना असल्याचे सिद्व झालेले आहे.

भारतातील बॅक्किंग क्षेत्र हे भारतीय रिझर्व्ह बॅकेच्याक्षेत्राखाली कार्य करते.नियामक— केंद्रिय बॅक, शेडयूल व नॉन शेडयूल बॅकां असलेल्या बहूस्तीय नेटवर्कसह बॅक आधारीत वित्तीय प्रणालीचे

अनूकरण करता. या शेडयूल व नॉनशेडयूल बॅका विविध श्रेणीमध्ये कार्य करतात. ज्यात मोठया सरकारी बॅका, जून्या खाजगी बॅका,नविन खाजगी बॅका, परदेशी बॅका, प्रादेशिक ग्रामीण बॅका,सहकारी बॅका,बिगर बॅकिंग वित्तीय संस्था आणि विकास वित्तीय संस्था. अत्यंत उपयूक्त आणि अपरिहार्य अशी व्यवहारीक बॅकिंग संरचना भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीमध्ये महत्वाची भूमिका बजावत आहे.

१९८८ मध्ये सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली बॅकांच्या संगणकीकरणावर समीती स्थापन करण्यात आलेली होती. व तेव्हापासूनच भारतात डिजिटल बॅकिंगची सूरवात झालेली होती.व भारतातील बॅकाच्या कामकाजात झापाटयाने बदल झालेला आहे. एमआयसिआर,आधारीत चेक,ई बॅकिग मोबाईल बॅकिंग, अशा प्रकारचे अनेक नवनविन तंत्रज्ञान बॅकिंग क्षेत्रात वापले जात आहे. व ग्राहकाना नवनविन प्रकारच्या सेवा बॅक ग्राहकांना देत आहे.

बॅकिंग क्षेत्रापुढील आव्हाने

१. एन.पी.ए. हे बॅकेसमोरिल सर्वात मोठे आव्हान आहे. एन.पी.ए. ला बूडित कर्ज असेही म्हणतात.देशातील एकूण एन.पी.ए. मध्ये ७० टक्के पेक्षा जास्त वाटा हा कॉपोरेट क्षेत्राचा आहे. भारतीय बॅकांना हा सर्वात मोठा धोका आहे.गेल्या काही वर्षात अर्थव्यवस्थेतील मंदीमूळे एन.पी.ए . मध्ये मोठया प्रमाणत वाढ झालेली आहे. ही कर्ज परत मिळत नसल्यामूळे बॅकांचे फार मोठया प्रमानात नूकसान होत आहे. जेव्हा कर्जदार कर्ज फेडण्यास तयार नसतो जेव्हा बॅक दिर्घ कालावधिसाठी परतफेड करण्यासाठी कर्ज अधिक लवचिक बनवते. तेव्हा पुनर्रचित मालमत्तेमूळे बॅकेच्या नफयावर परिणाम होतो. आय.एम.एफ. च्या अहवालानूसार भारतातील एकूण कर्जापैकी ३६.९ कर्जाला धेाका आहे.तरीही भारतामधील बॅकामध्ये ६.९ टकके नूकसान शोषण्याची क्षमता आहे.जर कर्ज वाईट झाली तर बॅकांना फार मोठया नुकसानीला समोर जावे लागते.

२. जोखीम व्यवस्थापन प्रणाली सुधारने आर.बी.आय.ने १९९ मध्ये बॅकामधील मालमत्ता दाईत्व व्यवस्थापन आणि जोखीम व्यवस्थापन प्रणालीवर मार्गदर्शन तत्वे जाहीर केली होती. आणि ऑक्टो२००२ मध्ये क्रडिट जोखीम व्यवस्थापन व बाजार जोखीम व्यवस्थापनावर मार्गदर्शन नोटस आणि २००५ मध्ये ऑपरेशन रिक्स मॅनेजमेंटसवर नोटस जाहीर केलेली होती.जोखीमीवर लक्ष केंदीत केले तर त्याची अंमलबजावनी स्वत:च एक अंत म्हणूनपाहिले जावू शकत नाही. सध्याचे व्यावसाईक वातावरण जोखीम व्यवस्थापनासाठी एकात्मीक दृष्टीकोनाची मागणी करते.प्रत्येक जोखीम स्वतंत्रपणे व्यवस्थापीत करणे यापूढे पूरेशे नाहीत. भारतातील बॅका वयक्तीक संगमेट सिस्टममधून एंटरप्राईझवाईड रिस्क मॅनेजमेटकडे जात आहे. यामूळे बॅकेतील जोखीम व्यवस्थापन कौशल्याची अधिक मागणी होत आहे.आणि क्षमता वाढविण्याची गरज समोर आलेली आहे. प्रथम प्राध्यान्य संपूर्ण जोखीम एकत्रीकरणाच्या इष्टतेकडे देखिल लक्ष देणे आवश्यक आहे.

३. भारतातील बहूसंख्य जनता ग्रामीण भागात राहते.सध्याग्रामीण भागात बॅकेच्या पूरेशा शाखा नाहीत.एटीएम नाहीत. बॅकिग क्षेत्राकडे अजूनही ग्रामीण भागातील बाजारापर्यन्त पोहचण्यासाठी पायाभूत सुविधा नाहीत. ज्या शाखा ग्रामीण भागात आहे त्या शाखेमध्ये तांत्रीक सुधारण्याचा अभाव आहे. शहरातील बॅकामध्ये असलेल्या सेवा ग्रमीण भागात आढळून येत नाही. बॅकांना स्पर्धा करावयाची असेल तरहे सर्व आवश्यक आहे. .

४. फसवणूक हे कर्जदाराद्वारे केलेले जानूनबूजून केलेल कृत्य आहे. यामध्ये गुतविलेल्या निधिचा घेाटाळा दिसून येता .या फसवणूकीमध्ये अकाउट फसवणूक,डीमांड ड्रॉप फसवणूक विमा नसलेल्या ठेवी, बिल डिस्केकटिग फसवणूक फसवे कर्ज इ. उदाहरणे आहेत.

५. भारतीय बॅकांनी संगणीकृत कामकाज सूरु केलेले आहे आणि इतरही तांत्रीक सुधारना केलेल्या आहेत.परंतू त्या पूरेशा आहेत काय मोठया शहरातील बॅकेकडे पूरेशे तंत्रज्ञान आहे परंतू

ग्रामीण बॅकेकडे नाही त्यामूळे मोठया शहरातील बॅका व ग्रामीण क्षेत्रातील बॅका च्या शाखेची तूलना करता येणार नाही.

६. सध्या सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅकेमधून अधिक कर्मचारी निवृत्त होत आहे.तर कनिष्ठ स्तरावरील तरुण कर्मचारी अधिक अनूभव असणा—याची जागा घेत आहे.परिणामत:हा मध्यम व वरिष्ठ पातळीवर एक आभासी पोकळी निर्माण होत आहे.

७. ग्राहक सेवा बॅकिग पद्धतीबाबत चिंता आहे. ज्यात लोकसंख्येच्या मोठया वर्गाला विशेष: निवृत्ती वेतनधारक, स्वयरोजगार आणि असंघटीत क्षेत्रात काम करणा—या वगळले जाते. बॅकानी लोकसंख्येच्या सर्व वर्गाना समानतेच्या आधारावर समान बॅकिंग सेंवा देने अपेक्षित आहे.ग्राहकां च्या हिताना केव्हा केव्हा पूर्ण संरक्षण दिले जात नाही.त्यांच्या तक्रारीची योग्य दखल घेतली जात नाही.

८. भांडवल पर्याप्तेचे प्रमाण बॅकेत कीती भांडवल आहे.यावरुन कळते.जेव्हा भांडवल कमी पडते. तेव्हा बॅकेला पैसे उधार घ्यावे लागतात किंवा ठेविदाराचे पैसे कर्ज देण्यासाठी वापरावे लागतात. हा पैसा मात्र बॅकेच्या स्वत:च्या भांडवलापेक्षा जोखीमीचा आणि धोकादायक असतो. सीआरएआर मधील घसरण चिंताजनक आहे. सीआरएआर मध्ये सातत्याने घट होत आहे. बॅका सहजपणे उभारु शकत नाही. विशेष: सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅका ज्याच्याकडे जास्त कर्ज आहे.जर बॅकानी आपले भांडवल वाढविले नाही.तर बॅका आ.बी.आय. ने ठरविलेल्या किमान भांडवलाची आवश्कता पूर्ण करण्यास अपयशी ठरतात अशावेळी बॅकांना गंभिर समस्याना समोर जावे लागते.

संधी

१. ग्रामीण भागातील लोक अजूनही अध्यावत तंत्रज्ञानासह सुसज्य नाहीत.नवकल्पनासाठी ही संधी आहे.या संधीचा वापर करण्यासाठी काही नाविण्यपूर्ण मार्ग शोधण्यासाठी ग्रामीण जनतेला तंत्रज्ञानासह सुसज्य ठेवले पाहिजे. ग्रामीण बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी नवकल्पना आवश्यक आहे.

२. कोविड नंतरच्या काळानंतर ब—याच संस्थाना हे समजले की काही परिस्थितीमध्ये घरुनच कामकरणे अधिक उत्पादनक्षम असू शकते. म्हणून संस्थानी त्यांच्या कार्यक्षक्तीचा एक महत्वाचा काहीना घरी काम करण्याची संधी प्राप्त होवू शकते एकीकडे कर्मचा—याची व्यस्तता ,समाधान काम करण्याच्या वेळा कमी त्यामूळे बॅकेच्या खर्चात लक्षणिय बचत होवू शकते.

३. बॅकातील अनेक ग्राहकापैकी बरेच ग्राहक डिजीटल बॅकींग सेवेचा लाभ घेत आहे. बॅकांनी या सर्व डिजीटल ग्राहकांना सर्व संकटापासून दूर ठेवण्याची एक मोठी संधी आहे

४. बॅकानी त्यांची संसाधने पूनगठीत शाखा,नेटवर्क कमी, कमी झालेले मनूष्यबळ, आस्थापना खर्चात नाटयमय घट, कर्मचा—याच्या कौशयाचा सन्मान आणि प्रतीभावंत व्यवस्थापकीय पूल आकर्षित करण्याच्या नाविण्यपूर्ण मार्गाच्या रुपात पूनरचना करावी लागेल.

५. भारतीय बॅकींग प्रणलीमध्ये सर्वात मोठी संधी ग्राहक आहे.भारतीय ग्राहक आता आपल्या जिवनशैलीच्या आकांशा लहानवयात पूर्ण करु पाहात आहे. त्यात इक्विटी आणि कर्जाच्या इष्टत्तम संयोगाने अधिक उपभोक्ता आणि मालमत्ता निर्मीतीसाठी स्पर्धात्मक अत्याधूनिक रिटेल बॅकिंग सेवांची मागणी वाढत आहे.ग्रहक विविध उत्पादने व सेवांच्या बाजारपेठेचे प्रतीनिधित्व करतो.ग्राहक उपयोगी वस्तू कंपण्या या संभावतेचा वापर करण्यास तयार आहे. बॅकांनी त्याचा जास्तीत जास्त फायदा घ्यावयाचा आहे.

भारतातील बॅकिंग क्षेत्राच्या विकासासाठी उपाय

एन.पी.ए. व्यवस्थापन

ग्राहक संबध व्यवस्थापन

व्यावसाईक दृष्टीकोन

शाखा विस्तार
मालमत्ता पूनरर्चना
कर्ज देण्याच्या प्रक्रीयेत बदल
विलीनीकरण
गुणवत्ता व्यवस्थापन
नाविण्य पूर्णउत्पादन ऑफर
घरोघरी सेवा देण्याचा दृष्टीकोन

निष्कर्ष

बॅकिंग क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील महत्वाचे क्षेत्र आहे. हे क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेला आर्थिक बळ देण्याचे कार्य करते. भारतातील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रात या क्षेत्राचा प्रसार झालेला आहे. परंतू तरीसुद्वा तळागळात बॅकेची शाखा दिसून येत नाही.त्याकरीता बॅकेने भरीव कामगीरी करणे आवश्यक आहे.खाजगीकरण,उदारीकरण,व जागतीकीकरणाच्या धोरणमूळे बॅकीग क्षेत्रात अनेक बदल झालेले आहेत. व बॅकेने आपल्या क्षेत्राचा विकास व विस्तार मोठया प्रमानात केलेला आहे. व यासाठी बॅकेला अनेक मोठया संधी प्राप्त झालेल्या आहेत. आज डिजीटल बॅकिंगमूळे बॅक घरोघरी पोहचलेली आहे. परंतू तेवढया मोठया प्रमानात धोका सूदधा निर्माण झालेला आहे.त्यामूळे बॅकेला सुरक्षितता ठेवून मोठया प्रमाणत कार्य करण्याची गरज आहे व ग्राहकाच्या हिताचे सक्षण करणे ही सुदधा जबाबदारी बॅकेची आहे.

संदर्भ

Goyal K.A. and Joshi V.2011 merger in banking Industry of Indian :same emerging issues Asian Joural of business and manegment science 1(2)157-165
Bartel A.P. 2004 Human Resource management and organization perfor mance .evidence from retail21 Bankingindustrial and labour relationreview 57(@0181-203
Sharma N.L. and shekher –Indian banking Indrustry challehge and opportunities
Manikyam R.C.- Indian Banking sector –challehgs and opportunities
Rbi.org.in
http;maharastratimes.com
yojana 2018

छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड

इतिहास विभागप्रमुख शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर.

ई-मेल - sainathrahatikar@gmail.com मो.क्र. 9284479220

प्रस्तावना :-

मराठ्यांच्या इतिहासाचे प्रामुख्याने दोन कालखंडात विभाजन करण्यात येते. पहिला 'शिवकाळ' आणि दुसरा 'पेशवेकाळ'. इ.स. 1630 ते 1707 हा शिवकाळ होय. शिवकाळात छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज व छत्रपती शिवाजी तिसरे यांनी राज्य केले. शिवकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या विचारसरणीचा प्रभाव शासन व्यवस्थेवर दिसूनयेतो. तर पेशवेकाळात पेशव्यांचा.

छत्रपती संभाजी महाराजांचा कालावधी तसा खूप छोटा आहे अन् तोही धामधुमीचा. त्यांच्या इ.स. 1681 ते 1689 या नऊ वर्षांच्या काळात पोर्तुगीज, सिद्धी, इंग्रज व मोगल या बलाढ्य शत्रुंनी स्वराज्यावर हल्ले सुरू केले. तसेच अंतर्गत गटातूनही त्यांच्याविरूद्ध विविध 'कट कारस्थाने' ही रचण्यात आली. त्यामुळे छत्रपती संभाजी महाराजांना एकाचवेळी परकीय व अंतर्गत शत्रुंच्याविरूद्ध संघर्ष करावा लागला आहे. अशा परिस्थितीत सुद्धा संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्याचे संरक्षण केले आणि स्वराज्यातील व्यापार-उदीम पूर्ववत चालू असल्याचे दिसूनयेते.

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या व्यापारविषयक धोरणाचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने अंतर्गत व्यापारी धोरण व परकीयव्यापारी धोरण अशा दोन भागांचा अभ्यास करावा लागतो. हा विषय अत्यंत व्यापक आहे. परंतु प्रस्तुत ठिकाणी छत्रपती संभाजी महाराजांच्या केवळ अंतर्गत व्यापारी धोरणांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

गृहितके :-

(1) छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वराज्यात अंतर्गत व्यापाराच्या विकासाचे व संरक्षणाचे धोरण स्वीकारले होते.

उद्दिष्ट्ये :-

(1) छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वराज्यातील अंतर्गत व्यापाराच्या विकासासाठी कोणते धोरण स्वीकारले?

(2) व्यापार व व्यापारी यांच्या संरक्षणासाठी काय केले? या संदर्भात जाणून घेणे प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती व संदर्भ साधने :-

प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी संदर्भ संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या व्यापारविषयक धोरणाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये काही प्राथमिक तर काही दुय्यम साधनांचा समावेश आहे. प्रस्तुत शोध निबंध लेखनासाठी दुय्यम संदर्भ साधनांचा आधार घेतला आहे.

सतराव्या शतकातील महाराष्ट्राची व्यापार स्थिती :-

शिवकालीन महाराष्ट्रात खेडे स्वावलंबी आणि स्वयंपूर्ण होते. त्या काळात व्यवसाय हे जातीवर आधारित असून जातीबाहेरचे व्यवसाय करण्याची फारशी प्रथा नव्हती. कसब्याच्या ठिकाणी आठवडी बाजार भरत असे. तेथे पंचक्रोशीतील लोक आपले वस्तू खरेदी-विक्री करत असत.

सतराव्या शतकात दळणवळणाची फारशी व्यवस्था असल्याचे दिसूनयेत नाही. पायवाटा, गाडीवाटा यांचा अधिक भरणा होता. कोकणात जलमार्ग होते. देश आणि कोकण यांना जोडणारे अनेक घाटमार्ग होते. त्यांचा वापर

व्यापारासाठी आणि वाहतुकीसाठी होत असे. चौल, दाभोळ, कल्याण, भिवंडी, राजापूर, वेंगुर्ला, पेण इत्यादी व्यापारी केंद्रे प्रसिद्ध होती.

छत्रपती शिवाजी महाराज हे युगपुरुष होते. व्यापारवृद्धी शिवाय राज्य भरभराटीला येणार नाही याची त्यांना खात्री होती. म्हणून त्यांनी आपल्या राज्यातील व्यापाऱ्यांना अनेक सवलती आणि जकातीत सूट दिल्याची उदाहरणे आढळतात. आज्ञापत्रामध्ये त्यांचे व्यापारविषयक धोरण सूत्ररुपाने आले आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर छत्रपती संभाजी महाराजांकडे स्वराज्यांची जबाबदारी आली. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर सर्वाधिक प्रभाव शिवाजी महाराजांचा होता. त्यामुळे त्यांच्या व्यापारी धोरणावरही छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या धोरणांचा प्रभाव दिसूनयेते.

छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारी धोरण :-

(1) व्यापाऱ्यांना सवलती :-

इ.स.1685 मध्ये जंजिरेकर सिद्धी याने चेऊल प्रांतात लुटालूट केली. त्याबद्दल तेथील देशमुखांनी सुभेदार रायाजी सदक प्रभुला सांगितले की, "गनिमांनी येऊन शहर जाळून, लूटमार केल्यामुळे रयत परागंदा झाली आहे. 'व्यापारी व सराफी' गाव सोडून गेले आहेत. त्यांना कौल मिळाला तर तेही पुन्हा तेथे येऊन आपला धंदा सुरू करणार होते. तेव्हा सुभेदाराने पंतप्रधानांचा कौलनामा आणून देतो असे सांगून पुन्हा वसाहत करूनव्यापार, शेती करण्यास सांगितले. त्यानुसार 30.10.1687 रोजी हा कौलनामा सादर करण्यात आला होता."[1] हा कौलनामा खूप मोठा असला तरी त्यातील व्यापारविषयक कलमांचे येथे विवेचन करणे योग्य राहील.

(अ) शेतीप्रमाणेच गनिमांमुळे व्यापाऱ्यांचेही नुकसान झालेले होते. चेऊल प्रांत दोन वर्ष ओसाड पडला होता. तेथील व्यापारी, सोनार निरनिराळ्या जागी निघून गेले होते. त्यामुळे व्यापार उदीम बसला होता. तेव्हा त्यांची विनंती मान्य करून त्यांनाव्यापारासाठी सवलती दिल्या.

(2) काही व्यापाऱ्यांचे मागील कर्ज दिवाणाकडे, मामलाकडे व महालाकडे होते. ते कर्ज मिळाल्यावर व्यापार सुरू करणार होते. त्यांच्याही मागण्या मान्य करण्यात आल्या.

(3) चेऊल शहरात वसाहत आल्यावर सोनार, सराफ तेथे वस्ती करणार होते. त्यांच्याकडून कोणी कर्ज व उसनेपासने मागणार नाही असे सरकारकडून आश्वासन देण्यात आले.

(4) दिवाण लोक कामे करवून घेऊन त्याची मशागत देत नसत. म्हणून जे कामे करतील त्यांना मजूरी मिळण्याची व्यवस्था करण्यात आली.[2]

अशाप्रकारे चेऊलच्या व्यापाऱ्यांना व वसाहत करणाऱ्यांना दि. 30.10.1687 रोजी सादर करण्यात आला. छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाराच्या विकासासाठी या कौलनाम्यास मान्यता दिली. यावरून ते व्यापाराच्या विकासासाठी किती सकारात्मक होते हे समजते.

(2) कारखान्याची उभारणी :-

"छत्रपती संभाजी महाराजांनी इंग्रज व फ्रेंचाकडून दारूगोळा व तोफांची मागणी केली, परंतु इंग्रजांनी टाळाटाळ करून दारूगोळा दिला नाही. अन् फ्रेंचाकडूनयोग्यवेळी व्यापाराची पूर्तता होत नसे. म्हणून त्यांनी इ.स. 1682 मध्ये 'डिचोली' आणि 'कुडाळ' येथे दारूगोळ्याचे दोन कारखाने उभारण्यासाठी लागणारा गंधक, सोरा वगैरे साहित्य कर्नाटक आणि मलबार येथून आणल्याचे दिसूनयेते."[3]यावरून संभाजी महाराजांनी दोन कारखाने काढल्याचे उल्लेख कागदपत्रात सापडतात.

असे असले तरी 1684 मध्ये छत्रपती संभाजी महाराजांनी इंग्रजांकडे 'दारूगोळा व तोफांची' मागणी केली होती, असे कॅप्टन केजवीनयांच्या पत्रातून उल्लेख सापडतो. दि. 28.01.1684 रोजी कॅप्टन केजविनने आपल्या

राजाला लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो, "आपल्या शेजारी असलेल्या बलवान संभाजी राजाने पोर्तुगीजांच्या 40 मैल लांबीचा प्रदेश बेचिराख केला आहे. आता तर त्याने आपल्या ताब्यातील 'एलिफंटा' आणि 'करंजाही' घेतला आहे. 30,000 (तीस हजार)सैन्य घेऊन तो सरहद्दीवर आपल्याला धमकी देत आहे. छत्रपती संभाजी महाराजांनी आमच्याकडून 400 पिपे बंदुकांची दारू, 60 मोठ्या तोफा, 4000 पौंड कथिल, 400 वार कापड, 150 लहान बोटी आणि एक मोठी बोट इत्यादी गोष्टींची मागणी केली आहे."[4]

केजविनच्या या पत्रावरून छत्रपती संभाजी महाराजांना दारूगोळयांची व तोफांची किती गरज होती हे लक्षात येते.

(3) अंतर्गत व्यापाराचे संरक्षण :-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या अंतर्गत व्यापाराचे संरक्षण करण्याचे धोरण अंगिकारले होते. स्वराज्याला सागरी किनारपट्टीवरील आरमारी शक्तीशी लढा देऊनच आपल्या व्यापाराचे संरक्षण करावे लागत होते. त्यांनी पोर्तुगीज, सिद्दी व इंग्रज या परकीयांशी लढण्यासाठी आपली आरमार शक्ती वाढवित राहिले आणि आपल्या व्यापाराचे संरक्षण केले.

16 मे 1682 च्या मुंबईकर इंग्रजांनी सुरतकरांना लिहिलेल्या पत्रात छत्रपती संभाजी महाराजांच्या आरमारी शक्तीचा उल्लेख आढळतो. त्यावेळी संभाजी महाराजांकडे 85 गलबते 5 हजार माणसे, 57 युद्ध नौका (छोट्या होड्या वगळून), 5 हजार सौनिकांचे तळ, तीन शिडांची गुराबे इ. होते.[5]

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या रयतेच्या, व्यापार व शेतीच्या संरक्षणासाठी अद्यावत असे आरमारी सामर्थ्य वाढविले होते. या शक्तीच्या जोरावरच त्यांनी स्वराज्याचे व स्वराज्यातील शेती, उद्योग, व्यापार व लोकांचे संरक्षण केले होते, असे म्हणता येईल.

(4) व्यापारवृद्धीसाठी प्रयत्न:-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाराच्या वृद्धीसाठी प्रयत्न केले होते. मराठी व्यापारी केवळ आपल्या राज्यातच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपले वस्तू पाठवावेत म्हणून त्यांनी प्रयत्न केले होते. "इ.स. 1681 च्या ऑक्टोबर महिन्यात मराठ्यांचे एक जहाज 'पोर्टो-नोव्हो' येथून कापड घेऊन 'मलाक्काला' (हे आता मलायाच्या संघराज्यात आहे) गेले. तेथे जहाजातील सर्व माल विकण्यात आला. कोरोमंडलचा डच गव्हर्नर पिट याच्या विनंतीमुळे या जहाजाच्या नावाड्यास (Nakhuda) सर्व प्रकारचे सहाय्य देण्यात आले."[6] असा उल्लेख डच पत्रव्यवहारात आढळतो.

यावरून छत्रपती संभाजी महाराज आपल्या राज्याच्या व्यापारवृद्धीसाठी प्रयत्न होते असे म्हणता येईल.

सारांश :-

छत्रपती संभाजी महाराजांनी आपल्या राज्यातील व्यापाऱ्यांना सवलती देऊन त्यांना आपापल्या पेठेत व्यापार करण्यासाठी सांगितले. आपल्या व्यापाराच्या संरक्षणासाठी देखील ते तत्पर होते. त्यांनी आपली आरमार शक्ती अद्ययावत ठेवली होती. त्यामार्फत व्यापारी व रयत यांचे संरक्षण करत होते.

छत्रपती संभाजी महाराजांनी 'डिचोली' आणि 'कुडाळ' येथे दारूगोळयाचे दोन कारखाने काढल्याचा उल्लेख कागदपत्रामध्ये सापडतो. तसेच आपले व्यापारी आंतरराष्ट्रीय स्तरावरूनव्यापार करावेत म्हणून त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसूनयेते. त्यांच्या या धोरणाचा परिणाम म्हणून इ.स. 1681 मध्ये मराठ्यांचे एक जहाज 'पोर्टो नोव्हो' येथून कापड घेऊन मलाक्काला गेले आणि तेथे त्यांचा सर्व माल विकण्यात आला.

थोडक्यात, छत्रपती संभाजी महाराजांनी स्वकीयव्यापाराच्या विकासाबरोबरच तिच्या संरक्षणासाठी आणि वृद्धीसाठी अतोनात प्रयत्न केले होते असे म्हणता येईल.

संदर्भ :-

(1) गोखले डॉ.कमल, 'शिवपुत्र संभाजी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, पाचवी आवृत्ती, 2014, पृ.क्र. 379.

(2) कित्ता, पृ.क्र. 381-382

(3) कित्ता, पृ.क्र. 416-419

(4) कॅप्टन केजविन, 'टु द किंग', दि. 28.01.1684

(5) बॉम्बे टु सुरत, दि. 16.05.1682.

(6) डच रेकॉर्डस्, डग रजिस्टर, भाग-29, 1681, पृ.क्र. 641

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

प्रा. निलेश अरूण दूर्गे

सहाय्यक प्राध्यापक(अर्थशास्त्र विभाग) भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय

एटापल्ली, जि.गडचिरोली

मो.नं. 9421115541 profnadurge@gmail.com

सारांश

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची ओळख केवळ राज्यघटनेची निर्मिती व दलितांच्या उद्धारापुरती मर्यादित नसून आज जगात एक महान अर्थतज्ञ म्हणून ओळखले जाते. डॉ.आंबेडकरांनी देशातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी त्यांचे कार्य अतुल्य आहे. आंबेडकरांचे विचार अर्थशास्त्रातील पॅरेटोच्या महत्तम कल्याणच्या विचाराची सुसंगत आहेत. ज्यात प्रत्येक नागरिकाचे महत्त्व कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट आहे. आंबेडकरांचे विचार कृषी, उद्योग या पुरतीच नाही तर देशातील आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, कामगार विषयक कायदे, चलन निर्गमन, विदेशी विनिमय, रिझर्व अधिकोष, बजेट आणि राजस्व इत्यादी विषयावर त्यांचे प्रभुत्व आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला निर्धारित करणाऱ्या अनेक क्षेत्राचे काम व त्या क्षेत्रात कार्य करताना त्यांचा उद्देश सर्व भारतीय नागरिकांचे कल्याण व हित साधने हेच होते. आर्थिक नियोजनासाठी देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलती देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे, महिला वर्गाचे सर्वांगीण विकासाकरता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादी आर्थिक नियोजन सुचवले. आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबवण्यावर त्यांनी भर दिला. देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा केले. ज्यामुळे श्रमिक वर्गाला योग्य न्याय प्राप्त करून देता आला. देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्व डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले. म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपुर्ण आहे.

बीजशब्द:- आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्र, कामगार कायदे, बजेट आणि राजस्व

प्रस्तावना

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक बहुआयामी प्रतिभा संपन्न व्यक्तिमत्व आहे. त्यांनी आपले संशोधन व चिंतन अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने सुरू केले. सन 1923 साली "द प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, इट्स ओरिजन अँड इट्स सोल्युशन", तर 1935 साली " दि इवोल्युशन ऑफ प्रोव्हेन्शिअल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया" ही दोन पुस्तके प्रकाशित केली. त्यांनी निमितपणे अर्थशास्त्राच्या विविध विषयावर व्याख्याने देऊन त्याचबरोबर आंबेडकरांचे लिखाण, चिंतन हे सामाजिक क्षेत्रातील विद्यमान समस्या, राजकारण, कायदे, धार्मिक व नैतिक विषयाच्या दिशेने सुरू होते. वेगवेगळे विद्यापीठातून त्यांनी व्याख्याने दिली तसेच घटना सभेच्या बैठकीतून दिलेले त्यांचे व्याख्याने प्रकाशित झाली या विविध स्त्रोतामधून त्यांचे आर्थिक चिंतन दिवसेंदिवस अधिक समृद्ध होत गेले. डॉ.आंबेडकरांनी देशातील अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी त्यांचे कार्य अतुल्य आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी आर्थिक नियोजनासाठी देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबविणे, देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा, देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्वचा स्वीकार तसेच उद्योग क्षेत्राच्या विकासासाठी कृषी क्षेत्रातील विकासावर भर देण्याची गरज डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले आहे. म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत योगदान किती आहे, याचा अभ्यास करणे योग्य ठरते.

संशोधनाचे उद्दीष्टये

1. डॉ. आंबेडकरांची आर्थिक नियोजन ही संकल्पना अभ्यासणे.
2. भारतीय कामगार विषयक कायद्यात डॉ.आंबेडकरांचे यांचे योगदान तपासणे.
3. डॉ.आंबेडकरांच्या कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार अभ्यासणे.
4. डॉ.आंबेडकरांच्या कृषी क्षेत्रविषयी योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला असुन यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, नियतकालिके, वर्तमानपत्र व इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान

1. आर्थिक नियोजन

डॉ.आंबेडकरांनी देशातील आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी देशाने एक योग्य असे आर्थिक नियोजन स्वीकारणे गरजेचे होते. भारतात ब्रिटिशांनी जवळपास 190 वर्ष ब्रिटिश राजवटीतून देशातील आर्थिक पिळवणूक केली. परंतु भारत 1947ला स्वतंत्र झाल्यानंतर देशातील मुख्य पक्ष असलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष आणि प्रथम पंतप्रधान पंडित जवारलाल नेहरूच्या प्रेरणादायी नेतृत्वात आर्थिक नियोजनाशी आपली प्रगती व्हायला पाहिजे होती, परंतु आर्थिक नियोजन नसल्याने हवी तेवढी प्रगती झालेली नाही. पण डॉ.आंबेडकर यांनी स्वतंत्र भारताचे पहिले मजूर मंत्री असताना त्यांनी देशाच्या विकासाकरिता आर्थिक नियोजनाची काही ठळक वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यामध्ये भारतातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागण्यासाठी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढ करणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, भविष्यातील आर्थिक विकासाचा पाया असणाऱ्या औद्योगीकरणाचा वेग वाढवणे, श्रमिक आणि सुशिक्षित तरुणांसाठी अनेक रोजगार संधी उपलब्ध करून देणे, तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिकाधिक रोजगार निर्माण करणे, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलत देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे आणि शहरी व ग्रामीण भागातील आर्थिक असमानता दूर करून सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या दलित, आदिवासी, ओबीसी, अल्पसंख्यांक व महिला वर्गात सर्वांगीण विकासाकरिता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादीचा समावेश आर्थिक नियोजनात डॉ.आंबेडकर यांनी केलेला आहे.

2. कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार

अर्थशास्त्र हे मानवी कल्याणाच्या उद्दिष्टांनी तयार झाले असल्याने अर्थशास्त्राला धनसंपदाची शास्त्र म्हणून ओळखली जाते. आंबेडकरांचे विचार अर्थशास्त्रातील पॅरेटोच्या महत्तम कल्याणच्या विचाराची सुसंगत आहेत. ज्यात प्रत्येक नागरिकाचे महत्त्व कल्याण साधण्याचे उद्दिष्ट आहे.डॉ.आंबेडकरांच्या मते, कल्याणकारी अर्थशास्त्र हे राष्ट्रीय उत्पन्न, बेरोजगारांच्या संधी, सामाजिक व आर्थिक विषमता, दारिद्र्य निर्मूलन यांची गणना व मापन करण्याबाबतही मानवी विकास साधताना कल्याणकारी असावे. तसेच याविविध योजना या वैशिष्ट्यपूर्ण व महत्त्वपूर्ण असाव्यात तसेच व्यक्तीचे हक्क व त्यांचे कल्याण हवा यासारख्या समस्या चर्चा करून विश्लेषणात्मक दृष्टीने चर्चा विचार करावे, असे त्यांचे मत होते. देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची लोकसंख्या मोजण्यासाठी दारिद्र्य रेषा प्रणाली त्यांनी मान्य केली होती. दारिद्र्य रेषेचे मोजमाप हे गणितीय पद्धतीने दाखवणे आवश्यक मानले होते.

3. कामगार विषय कायदे

भारतामध्ये ब्रिटिशांच्या काळात उद्योगातील कामगारांचे शोषण केल्या जात होते ते शोषण दूर करण्यासाठी भारतामध्ये विविध कामगार कल्याण कायदे अस्तित्वात आणण्याचे कार्य आंबेडकरांनी केले. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी श्रम आवश्यक आहे, परंतु कामगाराचे जर शोषण होत राहिले, तर देशाच्या विकासावर त्याचा दुर्गामी परिणाम होणे निश्चित आहे. कामगाराच्या शोषणाला दूर करण्यासाठी केवळ कामगारच नव्हे तर त्या माध्यमातून देशाच्या विकासासाठी औद्योगिक विकासाची पायाभरणी आंबेडकरांनी केलेली आहे. आज कामगाराच्या हक्काच्या लढाई करण्यासाठी जे विविध कायदे व्यवस्था निर्माण झाली आहे. त्यावेळेस तिला या देशात लागू करण्याचे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले. डॉ.आंबेडकर मजूर मंत्री असताना कामगाराच्या हिताच्या दृष्टीने कामगार कायद्यात अनेक सुधारणा घडवून आणले आहे. स्त्रियांना कामगार कायद्याने रात्र पाळीचे काम करण्यास बंदी घातली, स्त्रियांना प्रसूतीच्या काळात विशेष भरपगारी रजा मिळावी म्हणून विशेष प्रयत्न केले.तसेच कामगारांना महागाईच्या निर्देशांकाच्या आधारावर महागाई भत्त्याची पूर्तता मिळवून दिली.

डॉ.आंबेडकरांनी मध्यवर्ती शासनाचे कामगार विषय कायदे उदा. कारखाने अधिनियम, इंडियन ट्रेड युनियन कायदा, स्त्री प्रसुती लाभ कायदा, पगार देण्याचा कायदा, भ्रमक खान कामगार कल्याण कायदा, औद्योगिक कलह कायदा, इंडियन बॉयलर ऍक्ट, मोटर वाहन कायदा, अपघात नुकसान भरपाई कायदा इत्यादी कामगार विधेयक कायदे जे कामगाराला अन्यायकारक होते. त्या कायद्यात बदल करण्याचे कार्य आंबेडकरांनी केले आहे. त्यासाठी त्यांनी विधिमंडळात कामगार हितासाठी कामगार विषय कायदे सुधारणा केलेली आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय संविधानामध्ये जे नागरिकांना मूलभूत हक्क प्रदान केले आहे, त्यात मागासवर्गीय व दुर्बल घटकांच्या हिताचे रक्षण करण्याची तरतूद केली.तसेच "राज्य धोरणांची निर्देशक तत्वे" याचाही घटनेत समावेश केला. त्यात कामाचा, शिक्षणाचा आणि विवाक्षित बाबतीत सरकारी सहाय्यता अधिकार, कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती आणि प्रसूतीसहाय्य यांची तरतूद, कामगारासाठी निर्वाह वेतन, उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग, बालकांकरिता मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची तरतूद, स्त्री आणि पुरुषांना समान वेतन इत्यादी कामगार कल्याण धोरणाचा उल्लेख केलेला आहे. कामगारांच्या हितासाठी तुम्ही संघटन उभारले पाहिजे अशा स्वरूपाचे डॉ.आंबेडकरांचे मत होते. केवळ कामगार संघटनेच्या बळावर मालकांच्या विरोधात कामगार विजय होऊ शकत नाही ते अनुभवाने सिद्ध झालेले आहे. कारण कामगार संघटनांनी राजकारणात शिरले तर शासन सत्तेवाचून कामगाराच्या हिताचे रक्षण करणे अशक्य आहेत.

4. बजट आणि राजस्व

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत दरवर्षी वित्तीय वर्षात बजट त्या देशातील संसद किंवा विधानसभेमध्ये वित्तमंत्री मांडत असते. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, प्रत्येक बजटमध्ये एक नवीन आणि पर्यायी वित्तीय नीतीचे निर्धारण होणे आवश्यक असते, ज्यामुळे देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतिशील होऊ शकते. बजटचा मुख्य भाग राजस्व असून कोणतेही राजस्व व्यवस्थेचा न्यायसंगत व प्रतिपादित असणे आवश्यक असते. देशातील कोणत्याही बजेटमध्ये कर दात्याला महत्त्वपूर्ण स्थान असते. जर दोन कर असेल तर त्याची व वसुलीच्या गती विधीमध्ये तफावत असली पाहिजे.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते, प्रत्येक बजेट न्यायसंगत व प्रतिपादित असायला हवा, परंतु तो बजेट तोटा देणारा नसावा. बजेट सादर करताना बजेटमध्ये अनिवार्य शिक्षण, आरोग्य सुविधा दारूंच्या व्यसनातून लोकांची मुक्ती, आणि जीवनाची सुख सुविधा प्रदान करण्यासाठी जर बजेट तोट्यात असेल तरी तो बजट न्यायोचित्त राहील, असे आंबेडकरांचे मत होते. आंबेडकरांनी बजेटच्या संदर्भात अशी भावना व्यक्त केली की, खर्चाच्या त्या पदांना प्राथमिकता दिली जाईल. ज्यामुळे देशाच्या प्रगत करण्यात मदत मिळेल.

5. कृषी क्षेत्र

डॉ.आंबेडकर यांनी 1918 मध्ये The Journal of Indian Economic Society मध्ये "Small Holdings in India and Their Remedies" हा लेख प्रकाशित केला. या लेखामध्ये शेतीला एक महान राष्ट्रीय उद्योग म्हणून दृष्टिकोन ठेवला. तसेच धारण क्षेत्राचा आकार आणि छोट्या धारण क्षेत्राचे आकडेवारी याविषयी सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे. "छोट्या धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण करून आकार वाढविल्यास शेतीची उत्पादकता सुद्धा वाढण्यास मदत होईल",असे आंबेडकर यांचे मत होते. यंत्रप्रधान शेती, विस्तृत शेती, सहकारी व सामुदायिक शेती इत्यादी शेतीचा उत्पादन वाढीसाठी पुरस्कार केला. जमीन मालकाकडून शेतीच्या वहिवाटीचे हक्क काढून घेऊन त्या बदल्यात त्यांना नुकसान भरपाई द्यावी आणि जमिनीचे एकत्रीकरण करून सामूहिक शेती विकसित करावी. भारतीय परंपरेनुसार जात, धर्म, पंथ इत्यादीचा विचार न करता देशात जमिनीचे वाटप करताना ग्रामीण भागाकरिता शेतकरी, शेतमजूर, कुळ अशा प्रकारचे वर्ग निर्माण होणार नाही,याची काळजी घेणे आवश्यक मानले. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, पडित जमीन लागवटीखालील आणल्यास भूमिहीनांचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटण्यात मदत मिळेल. तसेच शेतीचे प्रश्न सोडवण्यासाठी औद्योगीकरण हा प्रगती व खात्रीशीर मार्ग मानला आहे.

डॉ.आंबेडकरांनी शेतीच्या शेतसारा वसुलीच्या पद्धतीला दोष देऊन अन्यायपूरक व्यवस्था म्हटले आहे. शेतकऱ्यांच्या ऐपतीनुसार शेतसारा लागल्यास गरीब शेतकऱ्यांना न्याय प्राप्त होईल व शेतकऱ्यांचे शोषण संपुष्टात येईल. शेतसारा वसूल संबंधी त्यांनी काही उपाय सुचवले, ज्यामाध्यमातून शेतकऱ्यांना न्याय प्राप्त करून देता येईल. आणि शेती विकासात याधोरणामुळे मदत होईल. भारतातील सर्व शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार करणारे डॉ.आंबेडकर हे देशातील पहिले अर्थतज्ञ होते. डॉ.आंबेडकरांनी ग्रामीण भागात शेतीच्या वितरणातील विषमतेमुळे बहुसंख्य शेतकऱ्यांच्या वाट्याला अत्यल्प जमीन आली, त्यांच्या आधारावर जीवन जगणे कठीण जाते. शेतीचा आकार हा आर्थिक स्वरूपाचा असायला पाहिजे. डॉ.आंबेडकरांच्या मते, "शेतीच्या उत्पादनातून खर्च वजा जाता ते उत्पन्न शेतकरी व त्यांच्या कुटुंबाच्या पोषणासाठी आवश्यक असते. तो शेतीचा आकार आर्थिक समजावा." केवळ धारण क्षेत्र मोठे असले तरच ती आर्थिक आहे व लहान आकाराची शेती अनार्थिक आहे. शेतीची उत्पादकता धारण क्षेत्रावर नाही तर भांडवल, सिंचन व शेतीच्या इतर उत्पादन अवलंबून असते. डॉ.आंबेडकरांच्या आर्थिक धोरणाची संकल्पना भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर लागू करण्यात आली.

आज कृषी क्षेत्राचा विचार करता सरकारने कृषी विकासाचे व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना अधिक गांभीर्याने घेतले नाही. शेतीच्या विकासासाठी ज्या सक्षम धोरणाची आवश्यकता आहे. त्याविषयी मात्र सरकारचे योग्य निर्णय झाले

नाही. त्यामुळे आजचा शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होताना दिसून येत आहे. म्हणून आज भारतीय कृषीसंबंधी प्रश्न सोडवण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांच्या विचारांची व धोरणाची गरज आहे.

निष्कर्ष :-

एकंदरीत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात जे विचार मांडले, त्यामध्ये आर्थिक नियोजन, कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे विचार, बजेट आणि राजस्व, कामगार विषयक कायदे आणि कृषी क्षेत्रातील विकास इत्यादी विषयावर विचार मांडले. आर्थिक नियोजन हे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीसाठी आवश्यक मानले ज्यामुळे देशातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवण्यासाठी अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालने, ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना विशेष सवलती देऊन आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे. महिला वर्गाचे सर्वांगीण विकासाकरता संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्वावलंबन व गरिबी दूर करणे इत्यादी आर्थिक नियोजन सुचवले तसेच यादेशातील आर्थिक कल्याणासाठी देशांमध्ये राष्ट्रीय योग्य निती राबवण्यावर त्यांनी भर दिला. देशातील कामगाराच्या हितासाठी विविध कामगार कल्याण कायद्यात सुधारणा केले. ज्यामुळे श्रमिक वर्गाला योग्य न्याय प्राप्त करून देता आला. देशातील अर्थव्यवस्थेचे हित जोपासण्यासाठी आणि न्यायसंगत बजेट आणि राजस्व डॉ.आंबेडकरांनी मान्य केले. डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय शेती मागासली असल्याचे कारण भारतीय शेतीची उत्पादकता कमी आणि धारण क्षेत्राचे लहान लहान तुकडे हे कारण मान्य केले. तसेच उद्योग क्षेत्राचे विकासासाठी कृषी क्षेत्राचे विकासावर भर देणे गरजेचे मान्य केले आहे अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकरांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकावर प्रकाश टाकून आर्थिक विचाराचे योगदान भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ:-

1. कुलकर्णी बी.डी.ए.,ढमढेरे एस.व्ही., आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे 2008
2. ठक्कर प्रा.के.एच.,अर्थशास्त्रीय विचारांचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूरसप्टेंबर 2005
3. कीर धनंजय, डॉ.आंबेडकर लाईफ ॲण्ड मिशन, बॉम्बे पापुलर प्रकाशन, मुंबई
4. जाधव डॉ.नरेंद्र, डॉ.आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे 1992
5. आंबेडकर बी. आर., बाबासाहेब आंबेडकर राईटिंग्ज ॲंड स्पिचेस, (BAWS) भाग 1 व भाग13, वसंत मून, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र-मूंबई 1979
6. आंबेडकर डॉ.भीमराव लिखित दलितांनी आर्थिक उन्नती कशी साधावी?, राजेश प्रकाशन, पुणे
7. योजना मासिक (मराठी)ः- जानेवारी 2014 , डिसंेबर 2013, एप्रिल 2011
8. विकीपीडीया वेबसाईट https://mr.wikipedia.org/s/3jq7

महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे

डॉ सुनिता कलाखे,

सहाय्यक प्राध्यापक व विभाग प्रमुख अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी विज्ञान व कला म.हाविद्यालय चिखली, जिल्हा बुलढाणा महाराष्ट्र.

Email: dr.sunitakalakhe@ gmail.com

सार(Abstract):

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये महाराष्ट्र शासनाचा दिनांक नऊ मार्च 2023 रोजी राज्याचे वित्तमंत्री श्री देवेंद्र फडणवीस यांनी सादर केलेला अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे या अर्थसंकल्पातील ठळक तरतुदीचा प्रस्तावनेत चर्चा करण्यात आली आहे संशोधन पेपर चा मुख्य गाभा शेतकरी हिताच्या तरतुदीवर करण्यात आला असून शेती संदर्भात करण्यात आलेल्या15 प्रमुख बाबींचा ऊहापोह करण्यात आला आहे.

शोध शब्द (Key words): अर्थसंकल्प, शेती, दुग्ध, मत्स्य, उत्पादन, सिंचन प्रकल्प, कृषी विकास, पिक विमा,

प्रस्तावना:

महाराष्ट्र शासनाच्या आर्थिक पाहणी अहवालानंतर राज्य सरकारचा अर्थसंकल्प सादर करण्यात आला यामध्ये शेतकऱ्यांना थेट लाभाच्या अनेक योजनांची घोषणा करून शेतकरी वर्गांना खुश करण्याचा प्रयत्न अर्थमंत्री देवेंद्र फडणवीस आणि मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते एक रुपयात पिक विमा मागेल त्याला शेततळे शेडनेट हरितगृह आधुनिक पेरणी यंत्र कॉटन बेडर उपलब्ध करून देण्यासाठी 1000 कोटी रुपयांची तरतूद करून आणि नागपुरात कृषी सुविधा व विदर्भासाठी संत्रा प्रक्रिया केंद्र उभारण्यास सोबत 50 कोटीचा मत्स्य विकास कोश ही सरकारने देण्याचे कबूल केले आहे त्यासोबतच शेळी मेंढी पालनासाठी सुद्धा 1000 कोटीची तरतूद करून शेतकरी हिताचा अर्थसंकल्प बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय राज्यातील सर्व महिलांना बस प्रवासात ५० टक्क्यांची सवलत, एक कोटी १५ लाख शेतकऱ्यांना नमो शेतकरी महासन्मान निधी अंतर्गत केंद्राप्रमाणे दरवर्षी अतिरिक्त सहा हजार रुपये थेट अनुदान, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळांमधील सर्व विद्यार्थ्यांना इयत्ता आठवीपर्यंत मोफत गणवेश, शिष्यवृत्तीत वाढ, शेतकऱ्यांना एक रुपयात पीक विम्याचे कवच, मुलगी जन्मल्यानंतर वयाच्या पाच टप्प्यांवर तिला रोख आर्थिक मदत यासह असंख्य घोषणांचा पाऊस पाडत उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी गुरुवारी वित्तमंत्री म्हणून आपला पहिला अर्थसंकल्प विधानसभेत दिनांक 9 मार्च 2023 रोजी सादर केला,

केंद्र सरकारच्या धर्तीवर राज्याच्या अमृतकाळातील पाच ध्येयांवर आधारित अर्थसंकल्प सादर करीत असल्याचे सांगत फडणवीस यांनी समाजाच्या विविध घटकांना सुखावणारा आणि भरघोस सोईसुविधा देणारा अर्थसंकल्प मांडला. पुढील वर्षी होणाऱ्या लोकसभा विधानसभा निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर मतपेरणी करणारा हा अर्थसंकल्प असल्याचे त्यातील लोकप्रिय तरतुदींमधून स्पष्ट दिसते. संजय गांधी निराधार अनुदान योजना आणि श्रावण बाळ योजनेतील लाभार्थीच्या अर्थसाह्यात वाढ करण्यात आली आहे. आर्थिक पाहणी अहवालाने राज्याच्या अर्थस्थितीबाबत चिंता व्यक्त केली असूनही फडणवीस यांनी घोषणा करीत पेटारा उघडला. एकाच अर्थसंकल्पात एवढ्या मोठ्या घोषणा होण्याची ही पहिलीच वेळ. महापुरुषांची स्मारके, धार्मिक स्थळे यांच्यासाठी भरीव तरतूद केली आहे.भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या इंदू मिल येथील स्मारकासाठी ७४१ कोटी रुपये तर शिवसेनाप्रमुख बाळासाहेब ठाकरे यांच्या स्मारकासाठी ३५१ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

बाळासाहेबांच्या 'स्मारकासाठी निधीची घोषणा करीत एकनाथ शिंदे गटाला खूश करण्यात आले तसेच उद्धव ठाकरे गटाला 'करून दाखविले'चा संदेशही दिला आहे.

शेती विषयक प्रमुख तरतुदी:

1. 'शेतकरी महासन्मान निधी योजना :

केंद्र सरकारच्या प्रधानमंत्री कृषी सन्मान निधी योजनेच्या धर्तीवर राज्यात नमो 'शेतकरी महासन्मान निधी योजना सुरु करण्यात येणार आहे. यात शेतकऱ्याला प्रतिवर्ष ६००० रुपये राज्य सरकार देणार आहे. आता शेतकऱ्याला केंद्राचे ६००० व राज्याचे ६००० असे १२,००० रुपये प्रतिवर्ष मिळतील. १.१५ कोटी शेतकरी कुटुंबांना याचा लाभ मिळेल. त्यासाठी ६९०० कोटींचा भार सरकार उचलणार,

2. एक रुपयांत पीकविमा :

शेतकऱ्यांवर कोणताच भार न देता राज्य सरकार शेतकऱ्यांचा विमा हप्ता भरणार आहे. शेतकऱ्यांना केवळ १ रुपयांत पीकविमा मिळणार असून यापोटी ३३१२ कोटी रुपयांचा भार राज्य सरकार उचलणार आहे.

3. काजू बोंडूवर प्रक्रिया केंद्र:

कोकणासाठी काजू बोर्ड स्थापन होणार असून त्यासाठी २०० कोटी रुपयांचे भांडवल दिले जाईल. उत्पन्नवाढीसाठी कोकणात काजू बोंडू प्रक्रिया केंद्र सुरु केले जाणार आहे. कोकण, चंदगड तसेच आजरा (जि. कोल्हापूर) येथे काजू फळ विकास योजनाही राबवली जाणार आहे. यासाठी ५ वर्षांसाठी १३२५ कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

4. सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन:

सेटिय शेतीला प्रोत्साहन 'देण्याची घोषणा करताना ३ वर्षांत २५ लाख हेक्टर क्षेत्र सेंद्रिय शेतीखाली आणण्याचे उद्दिष्ट अर्थसंकल्पात ठेवण्यात आले आहे. यासाठी १००० जैवनिविष्ठा स्रोत केंद्र स्थापन करणार असून डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशनची. व्याप्ती वाढवली जाणार आहे. यासाठी ३ वर्षांत १००० कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून दिला जाणार आहे.

5. कृषी सुविधा,व संत्राप्रक्रिया केंद्र:

नागपुरात डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी महाविद्यालयात आंतरराष्ट्रीय कृषी सुविधा केंद्र स्थापन करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. कृषी क्षेत्रात अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर आणि प्रसार हा याचा उद्देश असून या केंद्रासाठी २२८ कोटी रुपये देण्यात येणार आहेत. नागपूर जिल्ह्यातील नागपूर, काटोल, कळमेश्वर, अमरावती जिल्ह्यात मोर्शी, तसेच बुलढाणा जिल्ह्यात आधुनिक संत्रा प्रक्रिया केंद्रे उभारली जाणार असून त्यासाठी २० कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

6. श्री अन्न उत्कृष्टता केंद्र:

आंतरराष्ट्रीय भरडधान्य वर्षानिमित्त महाराष्ट्रात 'श्रीअन्न अभियान' राबवले जाणार आहे. यासाठी २०० कोटी रुपयांची आर्थिक तरतूद करण्यात आली असून सोलापुरात श्री अन्न उत्कृष्टता केंद्र स्थापन केले जाणार आहे. 7. महाकृषिविकास अभियान:

राज्यातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीसाठी महाकृषिविकास अभियान राबविण्यात येणार आहे. पीक, फळपीक घटकाच्या उत्पादनापासून ते मूल्यवर्धनापर्यंतचे काम यात केले जाणार असून तालुका, जिल्हानिहाय शेतकरी गट, समूहांसाठी ही योजना असेल. यात एकात्मिक पीक आधारित प्रकल्प आराखडा तयार केला जाणार असून यासाठी ५ वर्षांत ३००० कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले जाणार आहेत.

8. 30%कृषी वीजवाहिन्यांचे सौरऊर्जीकरण:

वीज ट्रान्सफॉर्मर नसल्याने पाणी असूनही शेतक-यांची गैरसोय टाळण्यासाठी ट्रान्सफॉर्मर योजना सुरू केली जाणार आहे.

मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजनेत हेक्टरी ७५,००० रुपये वार्षिक भाडेपट्टा दिला जाणार आहे. दिवसा वीजपुरवठ्यासाठी ३ वर्षांत ३० टक्के कृषी वीजवाहिन्यांचे सौरऊर्जीकरण केले जाणार असून, यासाठी शेतक-यांना ९.५० लाखांचा लाभ दिला जाणार आहे.

प्रधानमंत्री कुसुम योजनेतून १.५० लाख सौर कृषीपंप, प्रलंबित ८६,०७३ कृषीपंप अर्जदारांना तत्काळ वीजजोडणी देण्याची घोषणा करण्यात आली तसेच उपसा जलसिंचन योजनेतील शेतक-यांना वीजदर सवलतींची मुदत आता मार्च २०२४ पर्यंत वाढवण्यात आली आहे.

9. आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यात अन्नधान्याऐवजी रोकड:

विदर्भ, मराठवाड्यातील १४ आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यांतील केशरी शिधापत्रिकाधारकांना अन्नधान्याऐवजी प्रतिवर्ष प्रति शिधापत्रिकाधारकांच्या आधार बँक खात्यात थेट १८०० रुपये जमा केले जाणार आहेत.

10. शेतक-यांसाठी निवारा भोजन:

कृषी उत्पन्न बाजार समितीत शेतमाल विक्रीसाठी येणा-या शेतक-यांना निवासाची सुविधा उपलब्ध व्हावी म्हणून राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शेतकरी भवन उभारले जाणार आहेत. तसेच या ठिकाणी शिवभोजन थाळी उपलब्ध होणार आहे.

10. शेतकरी अपघात विम्यात वाढ:

गोपीनाथ मुंडे अपघात विमा योजना यापूर्वी विमा • कंपन्यांकडून राबवली जात होती. आता गोपीनाथ मुंडे शेतकरी सुरक्षा सानुग्रह अनुदान योजना राबवली जाणार आहे. त्यामुळे शेतक-यांचा त्रास वाचणार असून अपघातग्रस्त शेतक-यांच्या कुटुंबांना आता २ लाख रुपयांपर्यंत लाभ मिळणार आहे

11.. गोसेवा, गोसंवर्धन :

देशी गोवंशाचे संवर्धन, संगोपन, संरक्षणासाठी महाराष्ट्र गोसेवा आयोगाची स्थापना केली जाणार आहे. या आयोगामार्फत गोवर्धन गोवंश सेवा केंद्र योजना, गोमय मूल्यवर्धन योजना राबविली जाणार आहे. देशी गोवंशाच्या संवर्धनासाठी भ्रूण बाह्यफलन, प्रत्यारोपण सुविधेत वाढ केली जाणार आहे. विदर्भ- मराठवाड्यातील ११ जिल्ह्यांत दुग्ध विकासाच्या दुस-या टप्प्यासाठी १६० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातं नवीन पशुवैद्यकीय महाविद्यालय उभारण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात केली आहे.

12. मत्स्यविकास कोष:

प्रकल्पबाधित मासेमारांना नुकसानभरपाईसाठी धोरण राबविणारे महाराष्ट्र पहिले राज्य असून प्रकल्पामुळे विस्थापित वा तात्पुरत्या प्रभावित मासेमार कुटुंबांना मदत देण्यासाठी प्रकल्पाच्या २ टक्के वा ५० कोटी रुपयांचा मत्स्यविकास कोष तयार केला जाणार आहे. तसेच मासेमारांना डिझेल अनुदानासाठी यांत्रिक नौकेच्या १२० अश्वशक्तीची अट काढण्यात आली असून, त्यामुळे ८५ हजार अधिकच्या मासेमारांना लाभ होणार आहे. तसेच अनुदानाचा वर्षानुवर्षांचा अनुशेष यावर्षी दूर केला जाणार आहे. यासाठी २६९ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. पारंपरिक मासेमारी करणा-या मासेमार बांधवांसाठी केंद्राच्या मदतीने ५ लाखांचा विमाही उतरवला जाणार आहे.

13. शेळी मेंढी पालनासाठी भरीव निधी:

महाराष्ट्र मेंढी, शेळी सहकार विकास महामंडळाची स्थापना करण्याची घोषणा करतानाच या महामंडळातर्फे १० हजार कोटी रुपयांचे बिनव्याजी कर्ज उपलब्ध करून देण्याची घोषणाही अर्थमंत्र्यांनी केली. अहमदनगर येथे या

महामंडळाचे मुख्यालय •असणार आहे. तसेच धनगर समाजासाठी १००० कोटी रुपयांच्या तरतुदीची घोषणा करण्यात आली आहे. धनगर समाजाच्या २२ योजनांचे एकत्रीकरण करून मंत्रिमंडळ शक्तिप्रदत्त समितीमार्फत त्याची अंमलबजावणी केली जाणार आहे. तसेच राजे यशवंतराव होळकर महामेष योजनेत मेंढीपालनासाठी भरीव निधी देण्याचे आश्वासनही अर्थसंकल्पात देण्यात आले आहे.

14. सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपये :

१७.७२ लाख कुटुंबांना नळजोडणी देणार गोसीखुर्दसाठी जून २०२४ ची नवी मराठवाडा वॉटर ग्रीडचा प्रस्ताव केंद्राकडे पाठविला आहे.

राज्याच्या आर्थिक पाहणी अहवालात सिंचनाची आकडेवारी न देणाच्या सरकारने सिंचन प्रकल्पाच्या या अर्थसंकल्पात अनेक घोषणा केल्या आहेत. यात प्रामुख्याने रखडलेले प्रकल्प जलदगतीने पूर्ण करणे, कृष्णा-मराठवाडा सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपयांची सुधारित प्रशासकीय मान्यता, ५ हजार गावांमध्ये जलयुक्त शिवार योजना, नदी जोड प्रकल्प, मराठवाडा वॉटर ग्रीड, गोसीखुर्द प्रकल्प पूर्ण करण्याची नवी तारीख आदींचा समावेश आहे.

तापी महापुनर्भरण:

पश्चिम विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रासाठी महत्त्वपूर्ण असलेला तापी महापुनर्भरण प्रकल्प राबवण्याची घोषणा करतानाच या योजनेसाठी केंद्र सरकारकडे पाठपुरावा करणार असल्याचे अर्थमंत्र्यांनी जाहीर केले आहे.

कृष्णा-मराठवाडा सिंचन:

कृष्णा-मराठवाडा सिंचन प्रकल्पासाठी ११,६२६ कोटी रुपयांची सुधारित प्रशासकीय मान्यता देण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. या प्रकल्पातून धाराशिव, बीड जिल्ह्यातील १३३ गावांना सिंचन लाभ होणार आहे.

मराठवाडा वॉटरग्रीड:

मराठवाडा वॉटरग्रीडचे प्रस्ताव केंद्र सरकारकडे मान्यतेला पाठवण्याचे अर्थसंकल्पात जाहीर करण्यात आले आहे. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील गंगापूर, वैजापूर, पैठण तालुक्यांना जायकवाडी धरणातून पाणी उपलब्ध करून देण्याचे- तसेच बीड, लातूर जिल्ह्यांसाठी जायकवाडी, माजलगाव, उर्ध्वमनार धरणातून पाणी उपलब्ध करून देण्याची घोषणा करण्यात आली आहे. धाराशिव जिल्ह्यासाठी उजनी सीना कोळेगाव, निम्न तेरणा धरणातून पाणी दिले जाणार आहे.

रखडलेले प्रकल्प पूर्ण करणार:

नव्या सरकारने मागील ८ महिन्यात २७ सिंचन प्रकल्पांना सुधारित प्रशासकीय मान्यता दिली आहे. चालू २६८ पैकी ३९ सिंचन प्रकल्प यावर्षी पूर्ण करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेतील ६ प्रकल्प आणि बळीराजा जलसंजीवनी योजनेतील २४ प्रकल्प पूर्ण केले जाणार आहेत. गोसी राष्ट्रीय प्रकल्पास यावर्षी १५०० कोटी रुपयाची तरतूद करण्यात आली असून, हा प्रकल्प जून २०२४पर्यंत पूर्ण करण्याचे उदिष्ट ठेवण्यात आले आहे. कोकणच्या सिंचन सुविधासाठी विशेष कृती कार्यक्रम तयार करून खारभूमी बधायाच्या कामांना गती दिली जाणार आहे.

१५. जो जे वांचील:

मागेल त्याला शेततळे योजनेचा व्यापक विस्तार करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात करण्यात आली आहे. आता. मागेल त्याला शेततळे,फळबाग, ठिबक सिंचन, शेततळयांचे अस्तरीकरण, मागेल त्याला शेडनेट, हरितगृह, आधुनिक पेरणीयंत्र, कॉटन श्रेडर उपलब्ध करून दिले जाणार आहे. यासाठी सरकार १००० कोटी. रुपये खर्च करणार आहे.

समारोप:

महाराष्ट्र शासनाच्या या अर्थसंकल्पनामध्ये शेतकरी वर्गांना खुश करण्याचा प्रयत्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे शेतकऱ्यांसाठी पिक विमा कवच महासन्मान निधी योजनेमध्ये सहा हजार रुपयांची वाढ त्यामुळे राज्यातील शेतकऱ्यांना आता 12 हजार रुपये मिळणार असले तरी पाच लाख 47 हजार कोटीच्या अर्थसंकल्पामध्ये 29 हजार 163 कोटी रुपयाची शेतीसाठी तरतूद करण्यात आली आहे या सोबतच 11,626 कोटी रुपये सिंचन सिंचन प्रकल्पासाठी खर्च होणार असल्यामुळे ही तरतूद सुद्धा शेतीसाठी असल्याचे आपल्याला दिसून येते. पर्यावरण पूरक विकासासाठी 13437 कोटी रुपये खर्च होत असल्याचे या अर्थसंकल्पात आपल्याला दिसून येते एकंदरीत संपूर्ण अर्थसंकल्पाच्या दहा टक्के पेक्षा जास्त खर्च हा शेती क्षेत्रावर होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांसाठी हा अर्थसंकल्प अधिक प्रभावी असल्याचे दिसून येते. परंतु अर्थसंकल्पात हमीभाव हमीभाव निर्यातीसाठीचे प्रयत्न निर्यातीसाठीचे अनुदान याबाबत कुठेही वाचता दिसून येत नाही शेतकऱ्यांच्या मालाला अधिक चांगला भाव मिळावा यासाठी शासनाने काहीही तरतूद केलेल्या दिसत नाहीत. अर्थसंकल्पावर विरोधी पक्षनेते आणि शेतकरी संघटनाच्या पदाधिकाऱ्यांनी मात्र विकासाच्या बड्या बड्या वाता आणि शेतकऱ्याला लाथा अशा शब्दात अर्थसंकल्पावर टीका केल्याचे आपणास दिसून येते.

संदर्भ: 1.Government of Maharashtra. (2023) ANNUAL SCHEME 2023-2024 (Department wise) Maharashtra state Planning Department department

2. Government of Maharashtra. (2023) अर्थसंकल्पीय भाषण (2022-23) BUDGET SPEECHhttp://mls.org.in/budget-2022/

3. MAHARASHTRA STATE BUDGET 2023 24 The Economics Times10 April, 2023, 10:24 AM IST

शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन

प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,
(सहयोगी प्राध्यापक) इतिहास विभाग प्रमुख स्व.निर्धन पाटील वाघायेकला व विज्ञान महाविद्यालय,सौंदड जि.गोंदिया –४४१८०६
E-mail – bhandarkarpriyansh@gmail.com Mobil No. – 9765889913/ 7620959936

प्रस्तावणा :–

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात पठाण शासनक शेरशहाची कारकीर्द अतिशय महत्वाची समजली जाते. मोगल बादशहा हुमायूनचा चौसा आणि बिलग्रामच्या लढाईमध्ये दनदनीत पराभव करून दिल्लीवर पठाणाची सत्ता इ.स. १५४० मध्ये स्थापन केली. आणि इ.स. १५४५ पर्यंत शेरशहाकडे दिल्लीची सत्तासुत्रे होती. सत्ता हाती आल्यानंतर शेरशहाने उत्तर भारतात काही मोहिमा आखून साम्राज्य विस्तार केला. जवळ–जवळ संपुर्ण उत्तर भारत शेरशहाच्या वर्चस्वाखाली होता. शेरशहाची कारकिर्द त्याने शासन व्यवस्थेमध्ये ज्या सुधारणा केल्या त्यासाठीच प्रसिध्द आहेत.

शेरशहाची शासन व्यवस्था/राज्यकारभार विषयक सुधारणा :–

शेरशहा हा केवळ शौर्यशाली योध्दाच आणि यशस्वी विजेताच नव्हता तर तो एक प्रतिभा संपन्न असा पठाण शासक होता. शेरशहाला फक्त ५ वर्षाची कारककिर्द लाभली असली तरी त्याने राज्यकारभाराच्या सोयीच्या दृष्टीने प्रशासनात अशा काही महत्त्वपुर्ण सुधारणा घडवून आणल्या की, शेरशहाच्या सुधारणा इतिहासकारांचा वादाचा विषय बनला आहे. डॉ. कानूनगो. शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेविषयी रचनात्मक प्रतिभा संपन्न शासक होता'' तर काही इतिहासकारांच्या मते, शेरशहाने अल्लाउद्दीन शासन खिलजीच्या व्यवस्थेचे अनुकरण केले असे म्हटले जाते. शेरशहा प्रजा हित दक्ष राजा असल्यामुळे त्याने राज्यकारभारात अतिशय महत्तपुर्ण सुधारणा घडवून आणून एक आदर्श निर्माण करून ठेवला. म्हणुनच शेरशहाला त्याच्या शासन व्यवस्थेचा शिल्पकार म्हटले जाते.

१) केंद्रीय शासन व्यवस्था :–

साम्राज्याची संपुर्ण सत्ता शेरशहाच्या हातामध्ये केंद्रीत झाली असली तरी, शेरहशने त्या सत्तेचा कधिही दुरूपयोग केला नाही. प्रजेचे कल्याण आणि साम्राज्याची सुरक्षितता या दोन गोष्टीकडे लक्ष ठेवून शेरशहाने आपले केंद्रीय शासन व्यवस्थेचे आयोजन केले. राजाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी चार प्रमुख मंत्री विभाग निर्माण केले. त्यामध्ये

अ) दिवाण – ए – वजारथ (प्रधानमंत्री) :– या विभागाचा प्रमुख वजीर राहत असून राजा नंतर संपूर्ण साम्राज्यावर देखरेख ठेवण्याचे कार्य आणि अर्थ खाते सांभाळण्याचे कार्य सुध्दा वजीराला करावे लागे.

ब) दिवाण – ए – आरिज (सैन खाते) :– हे सैन्य खाते असून या विभागाच्या प्रमुखाला आरीज–ए–मुमालिक म्हटले जाई. सैन्य व्यवस्थेच्यासर्व जबाबदाऱ्या खात्याच्या प्रमुखाचा असते.

क) दिवाण – ए– रसालत (परराष्ट्र खाते) :– हे परराष्ट्र खाते असून परराज्याशी पत्रव्यवहार करण्याचे कार्य या विभागाचे असे.

ड) दिवाण – ए – इन्शा :– या विभागाकडे अंतर्गत पत्र व्यवहाराची कार्ये सोपविल्या गेले होते. वरिल चार मंत्र्याशिवाय दिवाण – ए – काझा (न्याय खाते) तसेच दिवाण–ए–बारिव (गुप्त हेर खाते) इ. प्रमुख विभाग शेरशहाने केंद्रीय शासन योग्य रितीने चालविण्यासाठी निर्माण केले होते.

२) प्रांतीय शासन :–

शेरशहाने आपल्या संपुर्ण साम्राज्याचे ४७ प्रांतात विभाजन केले होते. प्रांत प्रमुखाला राज्यपाल म्हटले जाई. पुन्हा याप्रांताचे सरकार मध्ये (जिल्हा) विभाजन केले जाई. सरकारमधील अंतर्गत शांतात व सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी सिखदार व मुंशी हे दोन अधिकारी नियुक्त केले जात. सरकारचे पुन्हा परगण्यामध्ये (तालुका) विभाजन केले जाई. त्यावर सिखदार (सैन्यप्रमुख) अमिन (जमीन, महसुल व्यवस्था) पोतदार (कोषाध्यक्ष) आणि दोन कारकून इ. कर्मचारी वर्ग परगण्याचा

कारभार पाहण्यासाठी ठेवले जात असत. परगण्याचे पुन्हा ग्रामामध्ये विभाजन केले जाई. त्यावर पाटिल, मुकद्दम, कोतवाल इ. कडे ग्रामाची व्यवस्था सोपविली होते.

३) सैन्यखाते :—

शेरशहा स्वत:च अतिशय उत्कृष्ठ सेनापती आणि योध्दा असल्यामुळे त्याची सैन्य/लष्कर व्यवस्था अतिशय कार्यक्षम होती. शेरशहाच्या सैन्यामध्ये अफगानांची संख्या जास्त प्रमाणात होती. त्याच्या सैन्यामध्ये पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ आणि तोफखाना यांचा समावेश होता. खास सैन्य व्यवस्थेसाठी शेरशहाने दिवाण—ए—आरिज हे स्वतंत्र खाते निर्माण करून त्यावर आरिज—ए—मुमालीक या अधिकाऱ्याची नियुक्ती केली होती. या सेनापतीकडे सैन्यसंचालीत करता मोहिमा इ.ची जबाबदारी असली तरी शेरशहा याकडे स्वत: लक्ष देत असे. सैनीकांना त्यांच्या योग्यतेनूसार रोख वेतन दिले जाई. शेरशहाने चेहरा रजिस्टर पध्दत आणि घोडयांना डाग देण्याची पध्दत सुध्दा अमलात आणली होती. अल्लाउददीन खिलजीप्रमाणे शेरशहाने राजधानीच्या ठिकाणी प्रचंड असे स्थायी सैन्य सरंक्षणासाठी तयार ठेवले होते. शेरहशहा लष्कराचे महत्व ओळखून असल्यामुळे वारंवार लष्करांची पाहणी करत असे. शेरशहाणे मोगल बादशहा हुमायूणचा पराभव करून दिल्लीवर पठाणाची सत्ता स्थापण केली. ती केवळ आपल्या सैन्याच्या भरवशावरच. यावरून शेरशहाची सैन्य व्यवस्था किती कार्यक्षम असेल याची कल्पना आपल्याला येवू शकते.

४) जमीन महसूल व्यवस्था :—

शेरशहा आपल्या जमीन महसूल व्यवस्थेबाबद विशेष प्रसिध्द आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने जमीन महसूल हेच फार मोठे उत्पन्नाचे साधन असते. याची कल्पना शेरशहाला होती. त्यामुळे शेरशहाने राज्याचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी त्यामध्ये क्रांतीकारक बदल घडवून आणले.

शेरशहाने संपुर्ण जमिनीची दोर खंडाच्या सहाय्याने मोजणी करून उत्पन्नाच्या आधारावर उत्कृष्ठ, मध्यम आणि कनिष्ठ असे तीन वर्ग पाडले आणि एकणू उत्पन्नाच्या १/३ जमीन महसूल शेतकऱ्यांकडून घेतले जाई. शेतकऱ्यांवरील कर रोख किंवा धान्याच्या स्वरूपात घेतला जाई. शेतजमीन आणि जमीन महसूल यांची नोंद पट्टापत्रावर करून त्यावर शेतकऱ्याची सही घेतली जात असे. याशिवाय शेरशहाने जमीन महसुलाच्या पुन्हा तीन पध्दती अंमलात आणल्या.

१) बटाई पध्दत :—

बटाई पध्दतीचे पुन्हा तीन प्रकार पाडण्यात आले आहे. ते खालीलप्रमाणे —

अ)**<u>खेत बटाई</u>**—

खेत बटाई म्हणजे शेतात पिक उभे असतांना शासन आणि शेतकरी यांच्यात शेतसारा ठरविला जाई.

ब)<u>लंक बटाई</u> :—

शेतातील पिक खळण्यात आल्यानंतर ठरविला जाणारा शेतसारा म्हणजे लंक बटाई पध्दत होय.

क)<u>रास बटाई :—</u>

रास बटाई म्हणजे धान्य साफ केल्यानंतर ठरविला जाणारा शेतसारा म्हणजे रास बटाई होय.

२) नस्क पध्दत :— (कणकुत)

यात जमिनीचे उत्पन्न ढोबळमानाने विचारात घेवून त्यानूसार शेतसारा आकारला जाई.

३) नगदी पध्दत :—

या पध्दतीत तीन किंवा अधिक वर्षाचा करार करून शेतसारा ठरत असे. हि पध्दत शेतकऱ्यांना अतिशय उपयुक्त होतो.

याशिवाय जरी बाणा — जमीन मोजणीकर तर तहसीलांना शेतसारा वसुलीचा कर इ. कर शेतकऱ्यांना दयावे लागे. शेरशहाच्या महसूल व्यवस्थेत काही दोष असले तरी त्या काळाचा आणि इतर शासकाच्या तुलनेत शेरशहाची महसुल सुधारणा उत्कृष्ठ होती असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

५) न्याय व्यवस्था :— (दिवाण—ए—काजा)

शेरशहा न्यायप्रिय शासक असून अतिशय नि:पक्षपाती होता. न्यायदानासाठी दिवाण—ए—काजा हे स्वतंत्र खाते शेरशहाने निर्माण केले होते. आणि त्यावर काजी या न्यायधिशांची

नेमणुक केली होती. विशेष प्रसंगी शेरशहा सुध्दा न्याय दानाचे कार्य करीत असे. शिक्षेचे स्वरूप अत्यंत कडक स्वरूपाचे होते. जिल्हा व तालुक्याच्या ठिकाणी न्यायदानासाठी वेगवेगळे अधिकारी होते. शेरशहाच्या न्याय व्यवस्थेविषयी निजामुद्दीन अहमद म्हणतो''शेरशहाच्या दरारामुळे आणि न्याय प्रियतेमुळे चोर व लुटारू देखील व्यापाऱ्यांचा मालाची राखण करीत असत.''

६) चलन व्यवस्था :—

भारतीय चलन व्यवस्थेच्या इतिहासात शेरशहाची कारकिर्द महत्वपूर्ण मानली जाते. त्याने 'दाम' नावाची चांदीचे सिक्के प्रचारात आणले तसेच १९५ ग्रॅम वजनाचा चांदीचा रूपया चलनात आणला. डॉ. स्मिथच्या मते, ''हा रूपया म्हणजे ब्रिटिश मुद्रा प्रणालीचा आधार होता.'' तसेच शेरशहाने काही सोन्याचे सिक्केही तयार केले.

७) पोलिस व गुप्तहेर विभाग :—

साम्राज्यात शांतता व सुव्यवस्था ठेवण्यासाठी शेरशहाने पोलिस विभाग निर्माण केले परंतू हे कार्य शेरशहाने सैनिकाकडेच सोपविले होते. प्रांत प्रमुख, सरकार प्रमुख, परागणा प्रमुख, ग्राम प्रमुख हे प्रमुख अधिकारी होते. यांच्या हाताखाली सैन्य ठेवले जाई. प्रत्येक अधिकाऱ्यांना आपल्या परिसरातील गुन्हयाचा शोध घ्यावा लागे. अधिकारी वर्गांनी गुन्हयाचा शोध न लागल्यास त्यांना कठोर शिक्षा शेरशहा देत असे. त्यामुळै गुन्हेागार चोर, लुटारू तसेच अधिकाऱ्यावर वचक असल्यामुळे शेरहशच्या साम्राज्यात शांतता निर्माण झाली.

गुप्तहेर विभाग :— (दिवाण—ए—खास)

या खात्याच्या प्रमुखास दरोगा—ए— डाक चौकी म्हटले जाई, याव्दारे शेरशहाला साम्राज्यातील बारीक—बारीक बातम्या वेळोवेळी मिळत होत्या. शेरशहाच्या साम्राज्यात त्याच्या गुप्तहेर विभागाचा महत्वाचा वाटा आहे.

८) व्यापार व दळणवळण :—

शेरशहाने इतर सुधारणाबरोबरच परकिय चलण प्राप्त करण्यासाठी व्यापार आणि दळणवळणच्या क्षेत्रामध्ये अतिशय महत्वपूर्ण सुधारणा केला. व्यापाराची भरभराट व्हावी म्हणुन पूर्वी व्यापारावर असलेले अनेक बंधने काढुन घेतली. अंतर्गत आणि बहिर्गत व्यापारावर जकात कर आकारल्या जात असे. त्यामुळे व्यापारात वृध्दी/वाढ घडून आली.

व्यापार वाढीमध्ये दळणवळणाची साधने महत्वाची असल्यामुळे शेरशहाने दळणवळणाच्या साधनात सुध्दा वाढ केली. बंगाल मधील सोनार गावपासून तर दिल्ली, आग्रा आणि सिंधू नदीपर्यंत तीन हजार मैल लांबीची एक पक्की सडक बांधून काढली याशिवाय दिल्ली ते आग्रा, लाहोर ते मुलताण इ. प्रमुख रस्ते शेरशहाने बांधून काढले.

९) इतर सुधारणा :—

शेरशहा शिक्षणप्रेमी असल्याने त्याने आपल्या काळात शिक्षणासाठी अनेक मदरसे स्थापन केली. हिंदु आणि मुस्लीमासाठी शिक्षणाच्या वेगवेगळया सोयी होत्या. याशिवाय शेरशहाने धर्मार्थ दवाखाने निर्माण केले. धर्मशाळामध्ये आणि संपुर्ण राज्यामध्ये योग्य रितीने पत्रव्यवहार व्हावा म्हणून सैनिकांची नियुक्ती केली. त्याचबरोबर शेरशहाने भारताच्या वायव्य सिमेवर रोहतागचा किल्ला बांधला. दिल्लीचा पुराणा किल्ला तसेच बिहार राज्यातील संसाराम येथे स्वत:चा मकबरा (समाधी) बांधून काढला.

शेरशहाच्या धार्मिक धोरणात्मक इतिहासकारात मतभेद असलेले दिसून येतात. परंतू शेरशहाने हिंदूवर धार्मिक अत्याचार केले नाही.

मुल्यमापण :—

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासात पठाणशासक शेरशहाची फक्त पाच वर्षांची कारकिर्द अतिशय अविस्मरणीय ठरली. शेरशहाने स्वत:च्या कर्तबगारीने शुन्यातून पठाणाची सृष्टी निर्माण केली. यावरून शेरशहा किती पराक्रमी आणि मुत्सद्दी असेल याची कल्पना आपल्याला येवू शकते. शेरशहा यशस्वी विजेता असला तरी तो आपल्या अंतर्गत सुधारणासाठी इतिहासामध्ये विशेष प्रसिध्द आहे. प्रशासनाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये शेरशहाने अतिशय महत्त्वपूर्ण सुधारणा करून जनकल्याण आणि साम्राज्याचे संरक्षण या दोन गोष्टी साध्य केल्या.

शेरशहाचे उत्कृष्ठ असे केंद्रीय शासन आणि त्याच धरतीवर असलेली प्रांतीय शासन व्यवस्था, शेरशहाने उभारलेले कार्यक्षम असे लष्कर, त्याची इतिहास प्रसिध्द महसूल व्यवस्था, त्याची नि:पक्षपाती न्यायव्यवस्था, व्यापार आणि दळणवळण क्षेत्रात देशाच्या भरभराटीच्या दृष्टीने केलेल्या सुधारणा अतिशय महत्त्वपूर्ण समजल्या जातात. एकंदरीत शेरशहाच्या सुधारणाचा विचार करताना प्रशासनाचा असा एकही अंश सुटला नाही. कि त्या अंगाला शेरशहाने स्पर्श केला नाही. शेरशहाने सत्ताधारासाठी अगोदरच भुमी तयार करून ठेवली होती. म्हणुनच शेरशहाला अकबराचा अग्रगामी दुत असे म्हटले जाते.

शेरहशच्या शासन व्यवस्थेसंबंधी इतिहासकार कीन म्हणतो ''या पठाणा एवढा शहानपणा कोणत्याही शासकाने दाखविला नाही.ब्रिटिशांनी सुध्दा दाखविला नाही.''तर कानून गो म्हणतात ''शेरशहा आणखी जास्त वर्ष जगला असता तर त्याने शासनामध्ये असे काही सुधारणा केल्या असत्या की अकबराच्या सुधारणांना जागाच राहिली नसती.''

संदर्भ ग्रंथ सुची :—

१. प्रा. बाळकृश्ण सा.बारगळ, 'मध्यमकालीन भारत' इ.स. १२०६ ते १७०७
२. नी.सी.दिक्षीत, 'भारताचा इतिहास प्रारंभापासून' इ.स. १७६१ पर्यंत, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, महाल नागपूर तीसरी आवृत्ती जून २००८
३. प्रा.प्रभाकर कृ. ढवळे, भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, सहावी आवृत्ती १९८७
४. डॉ.एम.एल.शर्मा, 'मुगल साम्राज्यका उदय और वैभव'
५. डॉ.आर.एस.शर्मा, 'भारत में मुगल साम्राज्य'
६. डॉ. आर.पी.त्रिपाठी, 'मुगल साम्राज्यका उत्थान व पतन'

ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम

प्रा. डॉ. जयंत पोरे,

गो.से .महाविद्यालय, खामगाव

प्रस्तावना

भारतीय व्यावसायिक परिस्थिती आता कशी आहे आणि काही वर्षांपूर्वी ती कशी होती याचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, भारतीय व्यावसायिक रचनेत गेल्या काही वर्षापासून निश्चितच बदल झाला आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने औद्योगिकीकरणावर जास्त लक्ष केंद्रित केल्या गेले आहे भारतीय व्यावसायिक परिस्थितीच्या परिवर्तनात सरकारची(केंद्र व राज्य) मोठी भूमिका आहे. यामध्येच काही वर्षात ऑनलाइन व्यापार होय. ऑनलाईन व्यापार हा नव्याने उदयास आलेला व्यापार आहे .

ऑनलाइन व्यापाराची संकल्पना सर्वप्रथम 1990 मध्ये आली. ज्या काळात भारतात इंटरनेट उपलब्ध नव्हते. तथापि 90 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, अधिकाधिक लोक इंटरनेट बद्दल जागृत झाली आणि त्याद्वारे व्यापार सुद्धा केला जाऊ शकतो हे माहीत झाले. बहुतेक भारतीयांसाठी काही वर्षापर्यंत ते एक लक्झरी व्यापार म्हणून होता. 2020 मध्ये (IRCTC) ने ऑनलाईन आरक्षण प्रणाली सुरू केली तेव्हा लोकांनी इंटरनेटला काहीतरी उपयुक्त साधन म्हणून स्वीकारण्यास सुरुवात केली. लोकांना (AMAZON)ॲमेझॉन बद्दल माहिती मिळाली आणि त्यामुळे भारतात ई कॉमर्स चा उदय झाला .

ई-कॉमर्स कंपन्यांच्या आगमनानंतर भारतात अशा अनेक अशक्य गोष्टी सहज साध्य होताना दिसत आहेत. लोकांनी ई-कॉमर्स उद्योगाचा लाभ घेण्यास सुरुवात केली आहे .औषधे किराणा सामान यासारख्या दैनंदिन जीवनावश्यक वस्तू त्यांना घरपोच मिळत आहेत.

विविध ऑफर च्या माध्यमातून हा उद्योग दिवसेंदिवस वाढत आहे .वर्षभरामध्ये साधारणतः तीन ते चार ऑफर देण्यात येतात. त्यामध्ये मुख्यतः 15 ऑगस्ट, 26 जानेवारी व दिवाळी ह्या मुख्य असतात .वस्तूची ऑनलाइन खरेदी हा आजकालच्या तरुण पिढीला आवडता विषय झाला आहे. मोबाईलवर इंटरनेटची सुविधा असल्याने खरेदीचा प्रचंड प्रमाणात वेग घेतला आहे. वॉच, कपडे ,बूट इत्यादींची मागणी वाढत आहे. पुढील काही वर्षात ऑनलाईन व्यापाराचे प्रमाण वाढेल असे मत तज्ञ व्यक्त करीत आहे .जसजसा ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे त्या प्रमाणात किरकोळ व्यापाऱ्यांची चिंता वाढत आहे. त्याच कारणाने किरकोळ व्यापारी ऑनलाइन व्यापारावर बंदी घालण्याची मागणी करीत आहेत. इंटरनेट माध्यमातून वस्तूंची वैशिष्ट्ये ,किंमत, छायाचित्रे पाहिली जातात त्यातून वस्तूंची तुलना केली जाते. बाजारातील दुकानांच्या ज्या किमती असतात त्यापेक्षा कमी किमतीला व घरपोच या वस्तू मिळतात त्या कारणाने ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे .

संशोधनाचा उद्देश :-

1. ऑनलाइन खरेदी विक्रीच्या वाढत्या प्रमाणाचे अध्ययन करणे .
2. ऑनलाईन खरेदीमुळे लहान व्यवसायिकांच्या व्यवसायावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन करणे.
3. ऑनलाईन खरेदीमध्ये होणाऱ्या फसवणुकीचा शोध घेणे.

संशोधनाची गृहिते :-

1.ऑनलाईन शॉपिंग खरेदी तसेच विक्रीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

2. ऑनलाईन व्यवसायाने लहान व्यवसायिकांना हानी सहन करावी लागत आहे .
3. ऑनलाईन खरेदीने ग्राहकांची फसवणूक मोठ्या प्रमाणावर होत आहे .

संशोधन पद्धती :-

वस्तुस्थिती जाणून घेण्याकरिता एखाद्या विषयाचा सूक्ष्म रीतीने समिक्षात्मक अभ्यास करणे होय. या संशोधनासाठी प्रमाणित केल्या पद्धतीला संशोधन पद्धती असे म्हणतात. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय सामग्रीवर आधारित असून यामध्ये प्रामुख्याने पुस्तके, मासिक, वर्तमानपत्र व शासकीय अहवाल तसेच इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आजही अमेरिका व चीन सारख्या देशापेक्षा मागे आहे .या दोन्ही देशांमध्ये PWC च्या 2014 च्या संशोधनानुसार ई-कॉमर्सने 150 अब्ज पेक्षा जास्त विक्री केली आहे. 2020 मध्ये डिजिटल कॉमर्स 360 च्या अंदाजानुसार ऑनलाइन व्यापाऱ्यांनी राज्यांमध्ये वर्षानुवर्षे 44% वाढ केली आहे तसेच किरकोळ विक्रीत $ 4.04 ट्रिलियन पर्यंत वाढली जी 1999 नंतरची सर्वात जास्त वाढ आहे.

गेल्या काही वर्षापासून भारतीय अर्थव्यवस्था किंवा व्यापार एक प्रकारे डिजिटल क्रांतीतून जात आहे. देशाच्या 50% पेक्षा जास्त लोकसंख्येकडे आता इंटरनेट उपकरणे उपलब्ध आहेत भारतातील प्रचंड लोकसंख्य तही जास्त लोकसंख्येचा वापर इंटरनेटचा पोहोचला आहे. इंटरनेटचा सर्वात जास्त फायदा ई कॉमर्स ला झाला आहे .इंडिया बँक इक्विटी फाउंडेशन (IBFF) च्या अहवालानुसार देशातील ई-कॉमर्स उद्योगातून मिळणारा महसूल 2020 पर्यंत US $100 पेक्षा जास्त राहील असा अंदाज आहे.

भारतात ऑनलाइन व्यापार वाढत आहे. त्याचबरोबर या व्यापारात फसवणुकीचे प्रमाण ही वाढत आहे. ऑनलाइन व्यापारा ची कार्यालय देशभरात कुठेही असतात त्या कारणाने ग्राहकांनी तक्रार कुठे करायची याची माहिती ग्राहकांना नसते. ग्राहक संरक्षण कायद्याने ग्राहकांना संबंधित ठिकाणाच्या ग्राहक मंचात दावा दाखल करण्याचे म्हटले आहे. मात्र ऑनलाईन खरेदी करताना असे संरक्षण नाही ग्राहकांच्या काही अडचणी असल्यास त्यासंबंधी तक्रार कंपनीच्या कार्यालयातच करावी लागते. आज तरी ऑनलाईन व्यापारात ग्राहकांच्या फसवणुकीचे प्रमाण वाढत आहे असे असून सुद्धा भारतीय अर्थव्यवस्थेत व बाजारात ऑनलाईन व्यापार फुफावत आहे .

निष्कर्ष व उपाय

भारतीय व्यापार किरकोळ व्यापार हा जगातील पाचव्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उद्योग आहे आणि तो वेगाने वाढत आहे .भारतातील किरकोळ विक्री मध्ये गेल्या काही दशकांमध्ये अनेक उल्लेखनीय कामगिरी व वाढ झालेली आहे आणि किरकोळ व्यापार हा अर्थव्यवस्थेचा एक भाग आहे. मध्यमवर्गीयांची उत्पन्न वाढले आहे व जीवनशैलीत बदल होत आहे. किरकोळ व्यापाऱ्याला मॉल संस्कृती किंवा ऑनलाईन बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी स्पर्धा करावी लागत आहे परंतु स्पर्धेत टिकून राहणे तेवढे सोपे नाही कारण ग्राहक हा हुशार झाला आहे कंपन्यांकडून विविध ऑफर्स ब्रँडेड वस्तू व सेवा शोधत असतो व ग्राहकांच्या अपेक्षा दिवसेंदिवस वाढत आहेत हे अंतर ओळखून किरकोळ विक्रेत्यांनी ते अंतर कमी केले पाहिजे त्यामुळे ग्राहकांची समाधानाची पातळी वाढेल .

ऑनलाइन खरेदीचे जसे फायदे आहेत तसेच तोटे सुद्धा आहेत ऑनलाइन वस्तू सतत स्वस्त मिळत असल्या तरी त्याच्या दर्जाबाबत कोणतीही शाश्वती नसते. किरकोळ व्यापाऱ्यात आपण वस्तू ताबडतोब घेऊ शकतो. ऑनलाइन मध्ये वस्तू यायला तीन ते चार दिवस लागतात पारंपारिक दुकानातून वस्तू खरेदी केली तर वस्तूंची वॉरंटी गॅरंटी व परत करणे सहज शक्य होते याउलट ऑनलाईन वस्तू परत करणे अवघड असते या सर्व अडचणी येतात.

संदर्भसूची

1. भारतीय अर्थव्यवस्था:- क. डॉ .स. श्री .मु. देसाई व डॉ. सौ. निर्मला भालेराव
2. ई-कॉमर्स मूलभूत सिद्धांत :-नीता फडणवीस
3. ई कॉमर्स :- विवेक मेहत्रे
4. ई-कॉमर्सची मूलतत्त्वे :_डॉ.
5. www.ecommerce.com
6. संकेतस्थळ www.google.com

कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं

डॉ. एम.आर. दातीर
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र) जगदंब महाविद्यालय,अचलपूर
मो.नं.9623739904

भारत में कृषी केवल आजीविका का साधन नही, बल्कि जनमानस में रची-बसी एक पुरातन संस्कृति है | उत्तम खेती, मध्यम बान, निषिद चाकरी, भीख निदान की परंपर वाले हमारे देश में कृषक को 'अन्नदाता' और धरतीपुत्र कह कर सम्मानित किया गया | परंतू औद्योगीकरण, शहरीकरण और आधुनिकीकरण के वर्तमान दौर में कृषिक्षेत्र और जोत आकार संकुचित होनेसे कृषकों के आर्थिक-स्तर पर चोट पडी | अपेक्षाकृत कम लाभदायकताके कारण कृषक परिवरों में पुश्तैनी खेती से विमुख होने का सिलसिला शुरू हो गया है | मुख्य रूप से कृषि पर टिकी हमारी अर्थव्यवस्था के लिए यह एक बुरा संकेत है | जो भविष्य में हमारे लिए अनेकसामाजिक-आर्थिक विपदाओं का कारण बन सकता है | इसलिए कृषि और कृषकों के आर्थिक उध्दार के मकसद से अनेक मंचों पर विमर्श प्रारंभ हुआ है | कृषि और कृषि उद्यमों से इतर भी सोचा-विचारा गया है | लीक से हटकर कुछ नए अवसरतलाश करने की कोशिश की गई है | और इन्ही प्रयासों का परिणाम है 'कृषि पर्यटन', जिसे एग्री-टूरिज्म,एग्रो-टूरिज्म या फार्म टुरिज्म भी कहा जाता है | कुछ देशों मे इसे एग्रीमेंट का नाम दिया गया है |

गांव-गांव पर्यटनः-

जैसा कि नाम से स्पष्ट है 'कृषि पर्यटन' एक ऐसा उधम है, जिसमें कृषि और पर्यटन के बीच एक विवेकपूर्ण और संतुलित सामंजस्य स्थापित करकेपर्यटकों के मनोरंजन एवं विश्राम की व्यवस्था की जाती है | इस विषय पर चर्चा से पूर्व आवश्यक है कि इन दोनों क्षेत्रों की यथास्थिती पर एक नजर डाली जाए | भारत मे कृषि आधी से अधिक जनसंख्या के लिए रोजगार और आजीविका का साधन है | परंतू सकल घरेलू उत्पाद (GDP) में इसका योगदान लगभग 17-18 प्रतिशत आंका गया है | कृषि की महत्ता इसतथ्य से भी आंकी जा सकतीहै कि देश में कुल भौगोलिक क्षेत्र के लगभग 43 प्रतिशत क्षेत्र पर बुआई कर खेती की जाती है | सन 2011 की जनगणना के अनुसार देश में किसानों की संख्या लगभग 11.9 करोड है | जबकि लगभग 14.4 करोड कृषि श्रमिक इस कार्य में सीधे जुडे है | भारत में विश्व की लगभग सभी प्रकार की जलवायु और मिट्टी पाई जाती है | जिससे यहां अनुठी और अतुलनीय जैव-विविधता मौजुद है | यह प्राकृतिक वरदान भारतीय कृषि को अपार संभावनाओ वाला क्षेत्र बनता है | दुसरी और पर्यटन हमारे देश का उभरता हुआ व्यवसाय है | जिसने सन 2018 में देश के जीडीपी (GDP) मे 9.2 प्रतिशत और रोजगार मे 8.1 प्रतिशत का योगदान दिया है | पर्यटन क्षेत्र में 6.9 प्रतिशत की वार्षिक वृध्दि दर देखी जा रही है | सन 2018 मे देश मे कुल 88.9 लाख विदेशी पर्यटक आए थे | जिनकी संख्या दिन बदिन बढती जा रही है | पर्यटन की दृष्टि से विश्व के 136 देशो में भारत का 40 वा स्थान है | परंतू पर्यटन की प्रतिस्पर्धी कीमतों के नजरिए से 10 वा स्थान है | इस विवेचन से स्पष्ट है कि भारत में कृषि और पर्यटन दोनों ही क्षेत्रों मे विकास तथा विस्तार की संभावनाएं मौजूद है | जिनका लाभ कृषि पर्यटन के उभरते उधम को मिल सकता है |

भारतीय पर्यटन उद्योग में कृषि पर्यटन एक नए अवसर के रूप में सामने आया है | जिनका मुख्यकारण सामाजिक दशाओ मे हो रहा बदलाव है | आजकल शहरी जीवन आपा-धापी से भरपूर और जटिल हो गया है | आमदनी बढी है | लेकिन साथ मे तनाव भी लाई है | शहरी व्यस्तता के कारण लोग अपनी जडों यानी गांवो से दूर होते जा रहे है | एक सर्वेक्षण के अनुसार लगभग 35 प्रतिशत शहर निवासियो का गांव में अब कोई संबंधी नही रह गया है और 43 प्रतिशत कभी गांव नही गए है| इसका सबसे बुरा प्रभाव बच्चों पर पड रहा है | बडे और आधुनिक स्कूल उन्हे किताबी

ज्ञान तो दे रहे है | परंतू वे प्रकृति से दूर होते जा रहे है | उन्हे नही पता कि उनकी थालीमेआने वाली रोटीकिसतरह खेत से यात्रा शुरू करकेउनकीरसोई तक पहुंचती है | गाय-भैंस से दूध कैसे निकलता है | खेत खलिहानो, ताल-तलैयों और पशू-पक्षियों से उनकासंबंध टूट गया है |या कमजोरपड गया है | इस कारण शहर के निवासीअब अपना कुछ समय गांवमेबितानाचाहतेहै | भले ही पर्यटक के रूप में लगभग इन्ही कारणों से विदेशी पर्यटक भी हमारे गाँवों में आकर अपनी छुट्टीया बिताना चाहते है |

कृषि पर्यटन के अंतर्गत शहरी क्षेत्रों और विदेशी पर्यटको के लिए खेतों को खोलना और ग्रामीण जीवन का अनुभव लेना शामिल है | उन्हे विभिन्न फसलों के बारे मे बताना, फसलो को कैसे बोया और काटा जाता है | फसलो को स्वयं काटने का अनुभव महिलाओ को गेहूँ अथवा अन्य फसलों को साफ करने का अनुभव बच्चों को भेड, बकरी, मुर्गी के साथ खेलना एवं स्वयं स्पर्श करना, साथ ही बैलगाडी पर सवारी, बकरियों के छोटे बच्चो को गोद में खिलाना, बत्तखों के पीछे दौडना, मुर्गियां को भाग कर पकडना शहरो मे मॉल मे घुमने, कार्टून तथा मोबाईल पर विडिओ गेम खेलने से ज्यादा रोमांचित करता है | इन अनुभवों को वे जीवन पर्यंत याद रखते है | साथ ही गाँवों का पारम्परिक भोजन और उसको पारम्परिक बर्तनो मे तैयार करने की कला के साथ-साथ हस्तकला, संस्कृति, संगीत और भाषा से दो-चार होने का अवसर मिलता है |

कृषि पर्यटन क्यों :-

1) कृषि पर्यटन विश्व के साथ-साथ हमारे देश में उभरते क्षेत्रों मे से एक है | कृषि पर्यटन जैसी अवधारणाएं उत्तम दर्जे की उत्पाद एवं जानकारियां उपलब्ध कराती है |

2) यात्रा और पर्यटन के कुल योगदान में भारत 184 देशों मे 11 वे स्थान पर है |

3) यात्रा और पर्यटन क्षेत्र में कुल रोजगार का 9 प्रतिशत योगदान देने मे सक्षम है |

आज की खेती पारम्परिक खेती नही रह गई है | बल्कि खेती से समुचित लाभ लेने के लिए नई-नई तकनीको का प्रयोग करना पड रहा है | जिसके कारण खेती दिन-पर-दिन महंगी होती जा रही है | जनसंख्या के दबावमे खेती पर बढते दबाव के कारण भूमी की उर्वरता दिन-पर-दिन कम होती जा रही है | ऐसी स्थिती में यदि कृषि पर्यटन के माध्यम से खेतीमे होनेवाले परिश्रम और लगने वाली लागत को शहर के व्यक्ति एवं बच्चे स्वयं अनुभव करेंगे तो उनके मन मे किसानों के प्रति एक आदर का भाव उत्पन्न होगा और वे अनाज की महत्ता को समझेंगे और उसे बेकार करने से बचेंगे |

विश्व में कृषि पर्यटनका विकास बहुत जोर-शोर से हो रहा है कृषि पर्यटन को विभिन्न रूपो मे देखा जा रहा है | कृषि पर्यटन लोगों को ताजी हवा में सांस लेने, ग्रामीण परिवेश को जानने, घुडसवारी, बैलगाडी सवारी, ताजे फलों का सेवन, जानवरों के साथ खेलना, दुध निकालने का अनुभव, खेतो मे कटाई का अनुभव, खेतो से ताजे फल, सब्जी काटने व खरीदने का अनुभव, फलो को पेडों से तोडकर खाने का अनुभव कृषि पर्यटन को अन्य पर्यटनों के मुकाबले मे एकदम अलग-सा अनुभव देता है | यह मनोरंजन के साथ-साथ शैक्षणिक एवं अधिगम प्रक्रिया भी है |

भारत एक कृषि प्रधान देश है | शहरी आबादी दिन-प्रति-दिन बढतीजा रही है | आजकल शहरी बच्चों की दुनिया एक बंद दरवाजे वाले स्कूलों, कक्षाओं, टेलिविजन पर कार्टून कार्यक्रमों, वीडियो गेम, इंटरनेट तक ही सीमित होकर रह गई है | उन्होने मदर नेचर को केवल टीवी स्क्रीन अथवा नेशनल ज्योग्राफिक चैनलो में ही देखा है | यह भी देखागया है की शहरो मे रहने वाले 25 प्रतिशत लोगों का गाँवो से कोई सम्पर्क ही नही है | और नही उनके रिश्तेदार गाँवों मे है | लगभग 34 प्रतिशत लोग कभी गाँव ही नही गए है |

कृषि पर्यटन के उद्देश (शोध पत्रीका के उद्देश):-

1) देश मे कृषि पर्यटन को बढावा देने के लिए चल रही कृषि पर्यटन पहल और मौजूदा योजनाओं का अध्ययन करना |

2) कृषि पर्यटन मे मौजूदा व्यापार मॉडल का दस्तावेजीकरण व्यवहार्य मॉडल सुझाव देना |

3) कृषि पर्यटन के निर्वाह में विस्तार और सलाहकार सेवाओं की रणनीतिक भूमिका का पता लगाने हेतू |

❋कृषि पर्यटन-एक संभावना :-

1) खेती उद्योग और जीवनशैली के बारे मे जिज्ञासा :--

गांवो में जडे रखने वाली शहरी आबादी को हमेशा भोजन, पौधों, जानवरों, कच्चे माल जैसे लकडी, हस्तशिल्प, भाषा, संस्कृति, परम्परा, कपडे और ग्रामीण के बारे में जानने की जिज्ञासा रहती है | कृषि पर्यटन जो किसनों, गांवो और कृषि के चारोंओर घुमता है | आबादीके इस क्षेत्र की जिज्ञासा को संतुष्ट करने की क्षमता रखता है |

2) एक सस्ता प्रवेश व्दार :- कृषि पर्यटन मे भोजन, आवास, मनोरंजन और यात्रा की लागत कम से कम है | यह पर्यटक आधार को बढाता है | यात्रा और पर्यटन की वर्तमान अवधारणा शहरी और समृध्द वर्ग तक सीमित है जो आबादी का केवल एक छोटा हिस्सा है | कृषि की अवधारणा यात्रा और पर्यटन को बडी आबादी तक ले जाती है | और लागत प्रभावशीलता के कारण यह पर्यटन के दायरे को चौडा करती है |

3) परिवार उन्मुख मनोरंजन गतिविधियों के लिए मजबूत मांग :-

गांव सभी आयु वर्गों यानी बच्चों, युवा, मध्यम और बूढे पुरूष, महिला पुरे परिवार को सस्ती कीमत पर मनोरंजक अवसर प्रदान करते है | ग्रामीण खेल, त्यौहार, भोजन, पोशाख और प्रकृति पूरे परिवर को विभिन्न प्रकार के मनोरंजन प्रदान करते है |

4) शांतिऔर शांति के लिए इच्छा :- आधुनिक जीवन विविध सोच और विविध गतिविधियों का एक संकलन है | हर व्यक्ति आधुनिक सुख-सुविधाओं का आनंद लेनेके लिए और अधिक पैसा कमाने के लिए अलग-अलग दिशाओंमे काम करने का प्रयास करता है | इसलिए शांति हमेशा अपने तंत्र से बाहर है | पर्यटन शांतिपूर्ण स्थान खोजने का एक साधन है | कृषि पर्यटन में शांति और शांति का समावेश है क्योंकि यह शहरी क्षेत्रों से दूर है और प्रकृति के करीब है |

5) प्राकृतिक वातावरण में रूचि :-

व्यस्त शहरी आबादी प्रकृति की ओर झुक रही है क्येांकि, प्राकृतिक वातावरण व्यस्त जीवन से हमेशा दूर रहता है | पक्षी, जानवर, फसल, पहाड, जल निकाय, गांव शहरी आबादी को पूरी तरह से एक अलग वातावरण प्रदान करते है | जिसमे वे अपने व्यस्त शहरी जीवन से कुछ समय के लिए मानसिक शांति और संतोष का अनुभव कर सकते है |

6) भीड-भाड वाले रिसोर्ट और होटलों से मोहभंग :-

भीड-भाड वाले होटल एवं रिसोर्ट शांति चाहने वाले लोगों के लिए परेशानी का सबब बनते जा रहे है | इसीलिए फार्म हाउसों के माध्यम से उप-शहरी क्षेत्रों मे गांव जैसा माहौल बनाने का प्रयास करते है | आजकल फार्म हाउसों में की जाने वाली शादीया और पार्टिया इसका ज्वलंत उदाहरण है |

7) ग्रामीण मनोरंजन :-

गांव त्यौहारों ओर हस्तशिल्प के माध्यम से शहरी लोगों को विभिन्न प्रकारके मनोरंजन प्रदान करते है | ग्रामीणों की जीवन शैली, पोशाक, भाषाएं, संस्कृति एवं परम्पराएं उन्हे आकर्षित करती है | किसानों के आसपास का कृषि वातावरण और पूरी उत्पादन प्रक्रिया शहरी शिक्षाके बीच जिज्ञासा पैदा कर सकती है | कृषि महत्व के स्थान जैसे उच्चतम फसल उपजाने वाले खेत, उच्चतम पशू उपज देने वालेखेत,प्रसंस्करण इकाईयों, खेत जहां नवाचारों ने पर्यटकों को आकर्षित करने की कोशिश की, कृषि उत्पादों जैसे फार्म गेट, ताजा बाजार,प्रसंस्कृत खाद्य पदार्थ, जैविक खाद्य शहरी पर्यटकों को लुभा सकते है |

8) कृषि पर्यटन का शैक्षिक मूल्य :-

कृषि पर्यटन शहरी स्कूली बच्चों के बीच ग्रामीण जीवन और कृषि विज्ञान के बारे में जिज्ञासा पैदा कर सकता है | यह स्कूल पिकनिक के लिए सबसे अच्छा विकल्प प्रदान करता है | यह कृषि में शहरी कॉलेज के छात्रों के लिए अनुभव करके सीखने का अवसर प्रदान करता है | यह भविष्य के किसानों को प्रशिक्षण प्रदान करने का एक साधन है | यह कृषि क्षेत्र के अधिकारियों को प्रशिक्षित करने के लिए शैक्षिक और प्रशिक्षण उपकरण के तौर पर प्रभावी रूप से उपयोग किया जाएगा | यह मनोरंजन के माध्यम से शिक्षा के लिए अव्दितीय अवसर प्रदान करता है | जहां सीखना मजेदार और आसान है |

कृषि पर्यटन को बढावा देने के लिए रणनीति:-

1) उत्पाद :-

कृषि पर्यटन मे उत्पाद देखना, विश्वास करना और अंततः अनुभव करना | यह अनुभव अव्दितीय और बेजोड है | पेड पर चढना, बैलगाडी में सैर और खेत मे गन्ने के रस का आनंद लेनेका अनुभव अपने आप मे अनुठा है और कोई भी मिलियन डॉलर का पर्यटन केंद्र इस तरह के अनुभव नही दे सकता |

2) मूल्य :-

कृषि पर्यटन इकाईयां पीक सीजन मे यानी नवंबर से जनवरी तक अधिक चार्ज कर सकती है |और बाकी अवधि के दौरान कम चार्ज रख सकती है | ग्रामीण त्यौहारों के दौरान या महत्वपूर्ण घटनाओं के समय एग्रो-टुरिज्म इकाईया अधिक चार्ज कर सकती है |

3) स्थान :-

वह स्थान जहां पर्यटकों को ठहराया जाता है | मूल्य निर्धारण को भी प्रभावित करता है | यदि पर्यटकों को किसानो के साथ गांवों मे ही समायोजित किया जाता है | तो शूल्क कम हो सकता है | जबकी खेतो में आवास की लागत अधिक होती है | क्योंकि विशेष रूप से पर्यटक प्रयोजन के लिए बुनियादी ढांचा खेत मे बनाया जाता है | जबकी गांव में किसानों के घर मे मौजुदा सुविधाओं का उपयोग किया जाता है |

4) प्रचार :-

कृषि पर्यटन को बढावा देना और रणनीति गठबंधन तीन स्तरों पर हो सकताहै |

i) एयर लाइनों, टूर ऑपरेटरों और विदेशी दुतावासों के साथ गठबंधन करके

ii) होटल उद्योग के साथ मे गठबंधन करके

iii) कृषि पर्यन युनिटस व्दारा किया गया प्रमोशन यह बढावा देनेकी रणनीति हो सकती है |

कृषिपर्यटन को बढावा देने के लिए सुझाव :-

1) संचार :-

एक दुरस्थ कृषि पर्यटन इकाई को प्रचार प्रदान करना मुश्किल है | इसलिए या तो सामुहिक रूप से एग्री-टूरिज्म ऑपरेटर्स प्रचार कर सकते है | या आईटीडीसी, राज्यपर्यटन विकास निगम, एनजीओ प्रेस और टूर ऑपरेटर जैसे संगठन इस जिम्मेदारी को उठा सकते है | कृषि पर्यटन को बढावादेनेमें सूचना प्रोद्योगिकी बहुत महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती है |

2) परिवहन :-

ग्रामीण इलाकों मे पहुँच मार्ग की कमी और खराब परिवहन सुविधाओं के कारण दूरस्थ कृषि पर्यटन इकाईयो तक पहुंचना सबसे बडी चुनौती रहा है | इंटरनेट कनेक्टिविटी और सडक, हवाई और रेलमार्ग संयोजकता जैसी सुविधाएं कृषि पर्यटन के विकासके लिए जरूरी है | ग्रामीण क्षेत्रों में सडके, परिवहन और दूरसंचार विशेष रूपसे जहां कृषी पर्यटन इकाईयां प्राथमिकता के आधार पर स्थापित की जाती है | ये प्रयास साझेदारी मोड में निजी भागीदारी के साथ प्रभावी हो सकता है |

3) आवास :-

कृषि पर्यटन मे सुरक्षित और स्वच्छ आवास होना चाहिए | शहरी और विदेशी पर्यटक इन न्युनतम सुविधाओं की तलाश करते है | एक ओर एग्री टूर आपरेटरों को उन्मुख करना और दूसरी ओर ऐसे प्रयासों को प्रोत्साहन प्रदान करना आवश्यक है | नियमित रूप से साफ पानी की आपूर्ति और स्वच्छ शौचालय महत्वपूर्ण है |

4) नेटवर्किंग :-

दूरस्थ स्थान पर कृषि पर्यटन ऑपरेटरकी सहायता के लिए राष्ट्रीय और राज्य स्तर पर सार्वजनिक और निजी हितधारको की नेटवर्कींग आवश्यक है | इस नेटवर्क से एग्री टूरिज्म इकाईयों को नीति समर्थन,बुनियादी ढांचा और प्रचारमिल सकता है |

5) किसानों की क्षमता का निर्माण :-

किसानों की सुविधाओं, आतिथ्य और सार्वजनिक संबंधोके रखरखाव की ओर उन्मुख होना चाहिए |

6) पर्यटकों की सुरक्षा :-

कृषि पर्यटन इकाईयां सुदूर क्षेत्रों मे स्थित है जिसमे सडक,चिकित्सा सुविधा, दूरसंचार का अभाव है | और कभी-कभी चोरी और जंगली जानवरों से खतरा होता है | इसलिए आपातकालीन चिकित्सा देखभाल के लिए सुविधाओं के अलावा स्थानीय आबादी का समर्थन होना चाहिए |

7) सार्वजनिक-निजी भागीदारी :-

कृषि व्यवसायी, किसान संगठन, सहकारी समितीयां, एन.जी.ओ. और एग्रीबिजनेस कंपनीया किसानों और सरकारी एजेंसीयो के टूर ऑपरेटरों की मदत से इन उपक्रमों को अपना सकती है | ट्रांसपोर्टर्स और हॉस्पिटैलिटी इंडस्ट्री को भी इस प्रक्रिया मे फायदा होगा |

❋ निष्कर्ष :-

भारत में प्राकृतिक परिस्थितियों और विभिन्न प्रकार के कृषि उत्पादों के साथ-साथ ग्रामीण परम्पराओं, त्यौहारों की विविधता के कारण कृषि पर्यटन के विकास की काफी सम्भावनाएं है | देश की आबादी का एक बडा हिस्सा शहरी क्षेत्रों में रहता है | ग्रामीण जीवन का आनंद लेना चाहता है | ग्रामीण जीवन के बारे में जानना चाहता है | देश में कृषि पर्यटन व्यवसाय विकसित करने का यह एक अच्छा अवसर है | लेकिन किसानों में इस व्यवसायके बारे में कम जागरूकता के साथ-साथ वित्त और उचित दृष्टिकोण की समस्या है | इसलिए जिलों के कृषि विज्ञान केंद्रों एवं कृषि विश्वविद्यालयों को'कृषि पर्यटन' के विकास एवं विस्तार हेतू प्रयास करना चाहिए और 'कृषि पर्यटन' के संबंध में कुछ नवीन विचारों का आदान-प्रदान करना चाहिए | सरकार को अनुदान और संस्थागत वित्त व्दारा कृषि पर्यटन गतिविधियों के लिए इष्टतम वित्तीय सहायता प्रदान करने का प्रयास करना चाहिए |

❋ संदर्भ ग्रंथ सूची :-

1) डॉ. संजय कुमार शर्मा, पर्यटन एवं पर्यटन उत्पाद, तक्षशिला प्रकाशन
नई दिल्ली
2) डॉ. जगमोहन तेगी, पर्यटन मार्केटिंग एवं विकास, तक्षशिला प्रकाशन,
नई दिल्ली
3) हरीश कुमार खत्री, पर्यटन भूगोल, प्रकाशक – कैलाश पुस्तक सदन,
भोपाल
4) कुरूक्षेत्र-जून 2022
5) योजना-

ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्यात्सव : 'चैत्रबन'

प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने

मु. जेवनाळा, पो. गुरठा, तह. लाखनी, जि. भंडारा

मराठी विभाग प्रमुख, स्व. नि. पा. वाघाये महाविद्यालय, एकोडी, ता. साकोली, जि. भंडारा

मो. नं. 7875684461 Email. ID: lambkanecs@gmail.com

प्रस्तावना :—

प्रतिभावंत साहित्यिक, लेखक, कवी, गीतकार म्हणून ग. दि. माडगूळकर संपूर्ण महाराष्ट्राला सूपरिचित आहेत. १ ऑक्टों. १९९९ ते १४ डिसेंबर १९७७ हा त्यांचा जिवित कालखंड आहे. त्यांच्या नावावर एकूण ९ काव्य गीतसंग्रह, १० कथा संग्रह, २ कादंबऱ्या, नाटक, आत्मचरित्र व्यक्तिचित्रणसंग्रह व ललितलेख संग्रह प्रसिध्द आहेत. गीतरामायणकार गदिमांनी मराठी चित्रपट गीतकार, कथा—पटकथा, संवादलेखक म्हणूनही नावलौकिक मिळविला आहे. 'चैत्रबन' या त्यांच्या गीत संग्रहात मराठी चित्रपटांसाठी त्यांनी लिहिलेल्या एकून २७८ वैविध्यपूर्ण गीतांचा समावेश केलेला आहे.

कवी, गीतकार ग. दि. माडगूळकर :—

महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासून गीत हे काव्य व संगीत कलांची गंगोत्री समजल्या जाते. गीतांमुळेच काव्ये व संगीत अमर आहे. सूर, ताल, लयींसह व्यक्त होणाऱ्या गीतांमुळे मनुष्याला अपार आनंद प्राप्त होतो. साध्या, सोप्या, सरळ शब्दरचनेतील गीतांमुळे रसिकमन रिझविल्या जाते.

आधुनिक मराठी गीत परंपरा भा. रा. तांबे, बा. भ. बोरकर, मंगेश पाडगावकर, वसंत बापट, ग. दि. माडगूळकर, शांता शेळके, सुरेश भट, आरती प्रभू, ना. धो. महानोर, ना. घ. देशपांडे, ग्रेस, राजा बढे, पी. सावळाराम, जगदिश खेबुडकर, गंगाधर महांबरे, रमेश अढाऊ या कवी गीतकारांनी प्रवर्तीत केली आहे. ग. दि. माडगूळकरांनी १९४१ ते १९६१ या २० वर्षात विविध मराठी चित्रपटांसाठी गीते लिहिली. त्यापैकी निवडक २७८ गीते 'चैत्रबन' या गीतसंग्रहात समाविष्ट केली आहेत. गदिमांची ही गीते, लोकपरंपरा, लोकधारणा, लोकसंस्कृती, लोकश्रध्देच्या परिपेक्ष्यातून आविष्कृत झाली आहेत. समाजातल्या सुखदु:खाचे, भावभक्तीचे, निसर्गाचे, प्रितीचे, देशभक्तीचे, शैशवसृष्टीचे रम्यचित्रण या गीतांमधून व्यक्त झाले आहेत. "फुलपाखरा सारख्या गदिमांच्या तरल प्रतिभेने भावनांच्या तारा नाजुकपणे छेडून, शब्दांचा आणि स्वरांचा गोड मेळ तीन तपे मराठी मनात सतत गुंजत ठेवला आहे. त्यामुळेच ही चित्रपट गीते श्रवणिय व लोकमानसाच्या चीत्तांत रूंजी घालणारी ठरलेली आहेत. असे गौरवोद्गार प्रसिध्द कवयित्री, गीतकार शांता शेडके यांनी काढले आहेत.

चैत्रबनाच्या परिसरात :—

चैत्रबनात समाविष्ट केलेली गीते वेगवेगळया मराठी चित्रपटांसाठी गदिमांनी प्रसंगानुसार लिहिलेली गीते आहेत. ही गीते खेडयापाडयातून, मंदिरातून, शाळांमधून, भजिनीमंडळातून, रेडीओ, लाऊडस्पिकर, ग्रामोफोनद्वारे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांद्वारे स्वरांचे लेणे घेऊन त्याकाळी आणि आजही फिरतांना दिसतात. माडगूळकर बालपणापासून निसर्गात, जनमानसात समरस झाले होते. त्यांचे प्रत्यंतर या गीतांमधून येते.

प्रेमसाफल्य :—

'आली प्रितीची पहिली रात' या प्रेमगीतातून प्रेयसीच्या जीवनात बहरलेलया प्रितीच्या पहिल्या रात्रीचे वर्णन आले आहे. इथे प्रियकराला पाहताच प्रेयसीच्या भावना प्रफुल्लीत झाल्या आहेत. त्या व्यक्त करतांना गदिमा म्हणतात,

'आली प्रीतीची पहिलीच रात बहारांत!
गगनाच्या अंगणी प्रियकर बघूनी
फुलली तारांराणी सदनांत ।

(चैत्रबन पृ.११)

प्रेमसाफल्याने मनोमनी भरून आलेली प्रेयसी प्रियकराच्या प्रेमानुभवाचे वर्णन माहेरच्या माणसांना 'रूणझुणत्या पाखरा' या गीताद्वारे पाठविले,

'सांग जा आईला, तू सांग जा आईला
संग जा वहिनीला, तू सांग जा बहिणीला
गुणांची मी गुणवती आवडते भरतारा!
(चैत्रबन पृ.४०)

प्रियकराकडून अपार प्रेम लाभल्याने नखशिखान्त शहारलेली प्रेयसी प्रियकराला म्हणते,

कुणी म्हणेल वेडा तुला?
कुणी म्हणेल वेडी मला
या वेडाची गोडी ठाऊक
तुझी तुला अन् माझी मला
(चैत्रबन पृ.५६)

अशी ही प्रेयसी प्रियकरावरून जीव ओवाळून जननिंदेलाही अव्हेरते. त्यामुळे प्रियकर सुध्दा एकनिष्ठेने 'डोळयांत वाच माझ्या' या गीतातून उद्‌गारतो,

"पद्‌मासन जन्में, हे काव्ये जीवनी या
या जीवनांत काव्ये, काव्यात जीवने या
गंधात धुंद वारा, वाऱ्यांत गंध नाचे
डोळयांत वाच माझ्या, तूं गीत भावनांचे"
(चैत्रबन पृ.१२१)

भक्तीगीते :–

चैत्रबनांतील भक्तीगीते भक्तीरसाने ओथंबलेली आहेत. भक्तीतील उत्कटता, आर्तता, आराधना, अनन्यशरणता, परमेश्वराशी सायुज्यता साध्या, सोप्या, रसाळ शब्दांमधून गदिमांनी व्यक्त केली आहे. 'कबीराचे विनतो शेले' या गीतातून रामभक्त कबीरासाठी प्रभूराम दासांचाही दास होतो हे सांगतांना गदिमा म्हणतात,

'कबीराचे विणतो शेले कौशल्येचा राम
भाबडया या भक्तासाठी देव करी काम
राजा घनश्याम!'
(चैत्रबन पृ.५५)

भक्तांच्या मदतीला धावनू जाणाऱ्या विठ्‌ठलाला गदिमा आळविता,

'फिरत्या चाकावरती देसी मातीला आकार!
विठ्‌ठला तू वेडा कुंभार!
घटाघटांचे रूप आगळे
प्रत्येकाचे दैव वेगळे
तुझ्याविना ते कोणा ना कळे
मुखी कुणाच्या पडते लोणी, कुणा मुखी अंगार!'
(चैत्रबन पृ.३२२)

सर्वशक्तीमान परमेश्वराला आळवितांना गदिमांची गीतामधली स्त्री भाबडेपणाने गाते,

'नाचनाचुनी अती मी दमले, थकले रे नंदलाला!
निलाजरेपण कटिस नेसले, निसुगपणाचा शेला
आत्मस्तृतीचे कुंडल कानी, गर्व जडविला भाला
उपयोगांच्या शत कमलांची, कंठी घातली माला
थकले रे नंदलाला!
(चैत्रबन पृ.२८५)

परमेश्वराजवळ आपली तक्रार नोंदवितांना गदिमांचा भक्त गातो,

'उध्दवा, अजब तुझे सरकार!
लहरी राजा प्रजा आंधळी, अधांतरी दरबार

लबाड जोडती इमले माझ्या
गुणवंतांना मात्र झोपडया
पतिव्रतेच्या गळयांत धोंडा, वेश्येला मनिहार!
(चैत्रबन पृ.२८३)

महाराष्ट्रीयन लोकमानसात मुरलेल्या आणि त्याला व्यापून राहिलेल्या भक्तीभावाला गदिमांनी चैत्रबनातील गीतांतून अजरामर केले आहे.

देशभक्तीपर गीते :—

साताऱ्याचे क्रांतीसिंह नाना पाटील, जी. डी. लाड, नाथा लाड, शाहीर निकम, नागनाथ नायकवडी, यांच्या उत्कट देशभक्तीचा सहवास गदिमांना लाभला होता. १९४२ च्या चलेजाव आंदोलनातील शाहीर निकमांची गाणी गदिमांच्या लेखनीतून उतरली होती. 'वेदमंत्राहूनी आम्ही वंन्दे वंन्दे मातरम्!', 'जिंकु किंवा मरू, माणुसकीच्या शत्रूसंगे युध्द आमचे सुरू' ही त्यांची राष्ट्रीयभावना वेळोवेळी त्यांनी व्यक्त केली आहे. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून 'भारतमातेला मुक्त करण्यासाठी तिच्या मुक्ती यज्ञात लाखो क्रांतीविरांनी प्राणांची आहूती दिली. त्यातूनच भारतमातेची मुक्तता शक्य झाली. गदिमा म्हणतात,

माऊलीच्या मुक्तेचा यज्ञ झाला भारती
त्यांत लाखो वीर देती जीवीतांच्या आहुती
आहूतिंनी सिध्द केला मंत्र 'वंदे मातरम्'
(चैत्रबन पृ.२६)

'यत्न तो देव जाण राणी' या चैत्रबनातील देशभक्तीपर गीतातून गुलामीत अडकलेल्या जनसमुदायाला गदिमा धीर देतांना म्हणतात,

'उदंड झाली उदासीनता, जळ हाटे नयनी
यत्न तो देव जाण राणी!
आठव त्यांच्या पुण्य प्रतापा
विझता वन्ही चेतव फिरूनी आनंदवनभुवनी'
(चैत्रबन पृ.२२३)

देशमुक्तीची तळमळ, गुलामगिरीविरूध्द चीड, गदिमांच्या देशभक्तीपर गीतांतून व्यक्त झाली आहे.

चैत्रबनातील लावण्या :—

शाहीर गदिमांची ती लावणी गीतात, 'जय मल्हार', शाहीर रामजोशी या मराठी चित्रपटापासून गदिमांनी अनेक चित्रपटांना लावणीचा शृंगारसाज चढविला आहे.

'कोठेवाडी घोडयावरून पुढयात घ्या हो मला
राजसा, जाऊ या जेजूरीला!
किंवा
'माझ्या व्हटाच डाळींब फुटल,
सांगा राघू मी नाही कधी म्हटल'

या चैत्रबनातील लावण्या फार प्रसिध्द आहेत. गदिमांची लावणी गीतातील स्त्री धीट, शृंगारीक भाव व्यक्त करणारी व मर्द गडयांचा रांगडा स्वभाव, मर्दीनी देहावर भाळून प्रेमाची कबुली देणारी आहे. 'बुगडी माझी सांडली ग' या लावणीतील प्रेयसी म्हणते,

'बुगडी माझी सांडली ग जातां साताऱ्याला
चुगली नका सांगू ग माझ्या म्हाताऱ्याला
घरात तेव्हा नव्हते बाबा
माझा मजवर कुठला ताबा
त्याची धीटाई तोबा—तोबा!
वितळू लागे ग लोणी बाई बघता
निखाऱ्याला!
(चैत्रबन पृ.२६८)

गदिमांनी शृंगाराप्रमाणे मीलन व विरहाच्या लावण्याही लिहिल्या आहेत.

समारोप :—

चैत्रबनात गदिमांनी भक्तीकाव्ये, प्रेमकाव्ये, निसर्गकाव्ये, लावण्या, बालगीते, सवाल—जवाब अशी वैविध्यपूर्ण गीत रचना निर्माण केली आहे. गीताच्या सर्व अटी समर्थपणे पूर्ण करू शकणारा मराठीतील पहिला गीतकार म्हणजे ग. दि. माडगूळकर होय. असे गौरवोद्गार डॉ. अक्षयकुमार काळे यांनी काढले आहेत. मराठी भावमनाचा इतका अचूक वेध घेणारा कवी विरळाच. चिरेबंद घाटदार रचना, अचूक शब्द योजना, भावनेची अकृत्रिम आर्तता व प्रसन्नता, संगीतासाठी आपल्या भावनात्मक आशयाची मोडतोड करण्याची कधीही न भासलेली आवश्यकता ही गदिमांच्या गीतांची वैशिष्टये लक्षणिय आहेत.

निष्कर्ष :—

१) चैत्रबनातील मराठी चित्रपट गीतांमुळे गदिमांना मानाचे स्थान लाभले आहे.
२) चैत्रबनातील गीतांमध्ये नादमाधुर्ये व लालित्य यांचा सुरेख संगम साधला आहे.
३) चैत्रबनातील गीतांमध्ये आत्मनिष्ठा, भावनेची निर्मळता व उत्कटता दिसून येते.
४) अत्यंत प्रसन्न, प्रासादिक, सोपी, रसाळ गीत रचना ही चैत्रबनातील गीतवैशिष्टये होय.
५) चैत्रबनातील गीतांमधला शब्द मोठा झाला तो आशयाच्या बहुमखी सांस्कृतिक संपन्नतेमुळे.
६) चैत्रबनातील गीतांमधून चित्रमयता, सूचकता, दृकप्रत्ययाची प्रभावी क्षमता गदिमांनी उजागर केली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :—

१) चैत्रबन : ग. दि. माडगूळकर, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६१.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा

सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे

मराठी विभाग प्रमुख महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, अमरावती.

परिचय :—

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे मराठी साहित्यातील एक बहुप्रसवा साहित्यिक असून त्यांचा जन्म वर्धा जिल्हयातील खडकी या गावी ११ नोव्हेंबर १९३२ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव चंद्रभानजी तर आईचे नाव अन्नपूर्णा होते. १९५८ साली शिक्षक म्हणून त्यांनी आपल्या नोकरीची सुरूवात केली आणि १९९१ साली पुणे येथील एस.सी.ई.आर.टी. या संस्थेतून वर्ग एक राजपत्रित अधिकारी म्हणून ते निवृत्त झाले. यादरम्यान त्यांनी काव्य, कथा, कादंबरी, चरित्र, प्रवासवर्णन, वैचारिक व संपादित अशा विविध साहित्य प्रकारांमध्ये लेखन करून ३० पुस्तकांची निर्मिती केली आहे. सद्यस्थितीत ते अमरावती येथे राहत असून आज वयाच्या ९१ व्या वर्षीसुद्धा त्यांचे लेखन कार्य चालूच आहे. त्यांची आत्मकथन व सत्यार्जवी धर्माभियान: एक अस्वस्थ शुभ वर्तमान अशी दोन पुस्तके प्रकाशनाच्या मार्गावर आहेत.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये त्यांच्या साहित्याची प्रेरणा कोणती आहे हे शोधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. याकरिता त्यांच्या आजपर्यंतच्या साहित्यनिर्मितीचा आढावा घेणे आवश्यक आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्यनिर्मितीचा संक्षिप्त आढावा :—

१९५९ साली कांग्रेसच्या नागपूर येथील अधिवेशनात भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे आष्टी स्वातंत्र्य संग्रामाची कहानी सांगणारे 'अभिषेक' नावाचे प्रथम पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यांचे हे पुस्तक हिंदी भाषेमध्ये होते. त्यांच्या हया पुस्तकानेच त्यांच्या वाङ्.मयीन प्रवासाला सुरूवात झाली. १९५८ मध्ये शिवाजी विधी महाविद्यालय, अमरावती येथे शिकत असतांनाच त्यांनी हया पुस्तकाच्या लेखनाला सुरूवात केली होती. पुढे १९५८ च्या आक्टोबर महिन्यात त्यांनी नया अकोला येथील जनपद हायस्कूलमध्ये नोकरी स्वीकारली आणि १९६१ मध्ये त्यांचे लग्नही झाले. त्यामुळे त्यांच्या वाङ्.मय निर्मितीमध्ये काही काळ खंड पडला.

१९५४ मध्येच त्यांनी अमरावती येथील कंवर नगरातील महानुभाव आश्रमाचे महंत कविश्वर कुळाचार्य श्री. मुरलीधर बाबा कारंजेकर यांच्याकडून गुरूमंत्र घेऊन उपदेश घेतला होता. येथूनच त्यांच्या महानुभाव जीवन प्रवासाला सुरूवात झाली व त्यांनी महानुभाव साहित्याचे वाचन व संशोधनालाही सुरूवात केली. हयाच कालावधीत डॉ. वि.भि. कोलते यांचे 'महानुभाव संशोधन : १' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. डॉ. कोलत्यांनी हया पुस्तकाव्दारे महानुभाव पंथ हा अवैदिक असल्याची मांडणी केली तेव्हा त्यांचे हे मत खोडून काढण्याकरिता प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी १९६७ साली 'वादप्रवाद' हे पुस्तक प्रकाशित केले. त्यानंतर महानुभाव पंथीय तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा असलेला कवी विश्वनाथ व्यास बाळापूरकर कृत 'ज्ञानप्रबोध' हा ग्रंथ त्यांनी १९७१ मध्ये संपादित केला. त्यानंतर वारकरी कीर्तनकार ॲड. ल.सि. चौधरी यांच्या महानुभाव पंथावरील 'महात्मा उर्फ मानभाव पंथ व चक्रधर' या टीकात्मक पुस्तकाला उत्तर म्हणून १९७२ साली त्यांनी 'महानुभाव:एक आव्हान' हे पुस्तक प्रकाशित केले. याचवर्षी अष्टमहासिध्दी हया महानुभाव तीर्थस्थळाचे महात्म्य वर्णन करणारे 'अष्टमहासिध्दी महात्म्य तथा स्तोत्र' हे पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे अमरावती जिल्हयातील चिखलदरा येथील विद्यानिकेतन पब्लिक स्कूलमध्ये रेक्टर म्हणून काम करीत असतांना चिखलदरा येथे प्रौढ शिक्षणाचे एक साहित्यनिर्मिती शिबिर आयोजित करण्यात आले होते. त्या शिबिरामध्ये त्यांनी 'पिवया मोती' हे पुस्तक लिहिले जे जुलै १९७८ मध्ये प्रकाशित झाले. त्यानंतर फेब्रुवारी १९८२ मध्ये श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या जीवनावरील 'जय श्री चक्रधरा' ही कादंबरी व जुलै १९८२ मध्ये श्री चक्रधरस्वामी यांचे जीवन, कार्य व तत्त्वज्ञान यांचे सम्यक व सर्वांगीण दर्शन घडविणारा 'श्री. चक्रधर दर्शन' हा ग्रंथ डॉ.वि.भि.

कोलते, महंत श्री. नागराज बाबा महानुभाव व डॉ. यु.म. पठाण यांच्यासह संपादित केला. तसेच १९८३ साली त्यांची 'जय श्री चक्रधरा' ही कादंबरी हिंदी भाषेत प्रकाशित झाली.

अमरावती जिल्हा प्रौढ शिक्षण प्रकल्पाधिकारी म्हणून काम करीत असतांना १९८५ मध्ये त्यांनी प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'सूर्य उगवला' ही प्रबोधनात्मक पुस्तिका प्रकाशित केली. तर १९८६ मध्ये महानुभाव तीर्थ आणि प्रसादांची माहिती देणारे 'तीर्थप्रसाद' व प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'रिवाज तोडो' ही प्रबोधनात्मक हिंदी पुस्तिका प्रकाशित केली सोबतच लीळाचरित्राचाच अंगभूत भाग असलेल्या पण स्थळनिर्देश नसलेल्या लीळांचा 'अज्ञात लीळा' हा ग्रंथ डॉ. व.दि. कुळकर्णी यांच्यासह तसेच लग्नविधी व हिंदू धर्मातील इतर महत्वाचा धार्मिक विधींचे संकलन असणारे 'पौरोहित्य' हे पुस्तक त्यांनी संपादित केले. १९८७ साली पुन्हा प्रौढ शिक्षण वर्गातील प्रौढांकरिता 'शिक्षण महर्षी डॉ. पंजाबराव देशमुख' ही छोटेखानी चरित्रात्मक पुस्तिका व 'पंचकृष्ण' हा महानुभाव पंथातील पंचकृष्णांचा चरित्रात्मक ग्रंथ प्रकाशित केला. यानंतर त्यांचा महानुभाव पंथावर विविध लेखकांनी, कीर्तनकारांनी, तत्त्वचिंतकांनी केलेले आरोप खोडून काढणारा व महानुभाव पंथ व महानुभाव तत्त्वज्ञानाची सुयोग्य अशी मांडणी करणारा त्यांच्या एकूणच साहित्यातील अत्यंत महत्वाचा असा 'पुनर्शोध' हा ग्रंथ मार्च १९९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

१९९९ साली शेतकरी आंदोलनाच्या निमित्ताने त्यांनी युरोपचा दौरा केला व हया दौऱ्याचे वर्णन करणारे 'बा युरोपा' हे प्रवास वर्णन त्यांनी लिहिले; परंतु काही कारणास्तव हे प्रवास वर्णन प्रकाशित होऊ शकले नाही. पुढे ९ जानेवारी २००० रोजी रिध्दपूर येथील महाचिंतनीतील, 'चक्रधरोक्त सूत्रातील आरोग्य चिंतन' हे भाषणरूपी पुस्तक त्यांनी प्रकाशित केले.

श्रीचक्रधर स्वामींच्या लोकोत्तर कार्याची ओळख करून देणारा तसेच त्यांच्या जीवन—कार्याची आटोपशीर व नेटक्या स्वरूपात माहिती देणारा 'सर्वज्ञ श्री चक्रधर' हा त्यांचा ग्रंथ जून २००२ मध्ये महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबईने प्रकाशित केला.''पंढरी संदेश या साप्ताहिकाच्या दि. ०४/१२/२००२ च्या आळंदी विशेषांकात महानुभाव संप्रदायाची निंदानालस्ती करणारे, अत्यंत, शिवराळ, असभ्य भाषेतील 'चार लेख' प्रसिध्द करण्यात आले. त्यातील मजकूर आणि भाषा दोन्ही निषेधार्ह आहेत''[१] या लेखास उत्तर म्हणून जुलै २००३ मध्ये त्यांचा 'पंढरीस संदेश' हा ग्रंथ तर ऑगस्ट २००३ मध्ये तळवेळ जि. अमरावती येथील भैयासाहेब देशमुख यांचे 'तळवेळीतला नरसिंह' हे चरित्रात्मक पुस्तक त्यांनी प्रकाशित झाले.

''टाकळी जि. औरंगाबाद येथील आचार्य श्री. विद्याधर बाबा पंजाबी यांच्या आश्रमाच्या विशाल प्रांगणात पार पडलेल्या धर्मसभेत श्री. बाबुराव वाघ लिखित 'वारकरी संप्रदाय विजय' सारख्या निंदात्मक प्रकाशनास आणि महानुभावांच्या निंदा करणाऱ्या प्रयत्नास पंथीयांचे वतीने साधार उत्तर तयार करून ते प्रकाशित करण्याचे ठरविले होते''[२] त्यानुसार १ सप्टेंबर २००८ मध्ये प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'धर्मजय' हा ग्रंथ लिहून प्रकाशित केला. सप्टेंबर २०१५ मध्ये त्यांच्या 'जय श्री चक्रधरा' हया श्रीचक्रधर स्वामींच्या जीवनावरील २४ वर्ष फौजदारी केस चाललेल्या कादंबरीचीच 'उत्तरयात्री' ही आवृत्ती प्रकाशित झाली. तर नोव्हेंबर २०१५ मध्ये त्यांची अचलपूरचा राजा रामदरण्याचा इतिहास वर्णन करणारी 'दरणा' ही कादंबरी व सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या १२४४ सूत्रांचा ससंदर्भ अर्थ सांगणारा, महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने अत्यंत मोलाचा असा 'ब्रम्हविद्या : सूत्रार्थ प्रकाश' हा ग्रंथ प्रकाशित झाला.

महानुभाव संप्रदाय हा हिंदुधर्मांतर्गत असलेला 'हिंदू संप्रदाय' नसून तो स्वतंत्र व परिपूर्ण असा धर्म आहे. हया गंभीर विचाराची मांडणी करणारा 'महानुभाव एक स्वतंत्र व परिपूर्ण धर्म' हा ग्रंथ मार्च २०१७ मध्ये तर लीळाचरित्र, सिध्दांत सूत्रपाठ, दृष्टांतपाठ आणि उध्दरणाच्या प्रक्रियेस उपयुक्त अशा सूत्रांचे सार्थ विवरण देणाऱ्या 'सार्थक लीळाचरित्र' हया ग्रंथाची मराठी आणि हिंदी आवृत्ती एप्रिल २०१७ प्रकाशित झाली.

मराठी भाषेतील पहिला गद्य ग्रंथ जो महानुभाव पंथीयांचा सर्वात महत्वाचा ग्रंथ असून ज्याला 'महानुभाव पंथीयांची गीता' असेही म्हटले जाते. असा म्हाइंभटकृत 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ जानेवारी २०१८ मध्ये आणि उपदेश करतांना श्रीचक्रधर स्वामींनी सांगितलेल्या दृष्टांताचे संकलन असलेला कोशिराजबासकृत 'दृष्टांत पाठ' हा ग्रंथ त्यांनी सप्टेंबर २०२१ मध्ये संपादित केला.

याशिवाय प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'ओज' हया साप्ताहिक पत्रिकेचे अनेक वर्ष संपादक म्हणून कार्य केले असून त्यांनी 'महानुभाव' मासिकाच्या संपादक मंडळातही कार्य केले आहे ते महानुभाव साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष असून हया मंडळाने आजवर एकूण १४ महानुभाव साहित्य संमेलनाचे आयोजन केले आहे. अशाप्रकारे प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचा साहित्य प्रवास असून त्यांचे महानुभाव पंथाच्या प्रचार व प्रसाराचे कार्य आणि साहित्य लेखन आजही चालूच आहे. त्यांनी श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या संपूर्ण जीवन कार्याचे वर्णन करणारा 'सत्यार्जवी धर्माभियान : एक अस्वस्थ शुभ वर्तमान' हा ग्रंथ नुकताच लिहून पूर्ण केला असून हया ग्रंथासह त्यांचे आत्मकथन प्रकाशनाच्या मार्गावर आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्य निर्मितीची प्रेरणा :—

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे समग्र वाङ्मय महानुभाव साहित्य विश्वाला पर्यायाने मराठी साहित्याला मौलिक योगदान देणारे आहे. एकूणच त्यांचे लेखन समाजप्रबोधनासाठी उपकारक असेच आहे. त्यांच्या लेखन प्रपंचामुळे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींचे तत्त्वज्ञान व समाजोध्दारक विचार सर्व समाजापर्यंत पोहचविण्यास मोलाची मदत झाली आहे.

प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा महानुभाव पंथाचे प्रणेते सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांचे समाजोध्दारक तत्त्वज्ञान हीच आहे. सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांच्या क्रांतिकारी विचारातच त्यांच्या लेखनामागील प्रेरणा दडलेल्या आहेत. सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींना तत्कालीन समाजातील सर्व सामान्यांचे दु:ख दिसले, त्यांची पीडा दिसली, तत्कालीन समाजातील विषमता दिसली, दैन्य दिसले, दास्य दिसले. देवा—धर्माच्या नावावर सर्वसामान्यांची होणारी लुबाडणूक व शोषण दिसले. अंधश्रध्दा, यज्ञयाग, कर्मकांड यामध्ये आकंठ बुडालेला व अनेकानेक देविदेवतांच्या पूजेमध्ये गुरफटलेला सर्वसामान्य वर्ग व त्यामुळे त्यांचे होणारे धार्मिक अध:पतन हे सर्व सर्व पाहून त्यांचे मन करूणेने ओथंबून गेले आणि मग त्यांनी हया सर्व दु:खाच्या मुक्तीचा मार्ग सांगितला. ते म्हणजेच त्यांचे महानुभावीय तत्त्वज्ञान होय.

ज्या काळामध्ये संपूर्ण समाजावर वर्णव्यवस्थेचा पगडा होता व ब्राहमण हाच सर्वश्रेष्ठ वर्ग आणि महार मांगादी जातींना नीच आणि कनिष्ठ समजल्या जात होते. अशा काळात 'शिखासूत्रांचा त्याग करून, महारवाडयावरून धर्म काढा' असे सांगणे म्हणजे त्याकाळी किती मोठा विद्रोह होता ? म्हणून अशी शिकवण देणारा महानुभाव पंथ म्हणजे केवळ एक संप्रदायच नव्हता तर ती एक चळवळ होती. अशाप्रकारे ''परंपरेला न स्वीकारता एक स्वतंत्र जीवनधारेचा मार्ग चक्रधरांनी अनुसरला व आपल्याबरोबर हजारोंना ते घेऊन गेले''[३] सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या हयाच जीवन व कार्याचा प्रभाव प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या जीवनदृष्टीवर पडलेला आहे. त्यामुळे महानुभाव तत्त्वज्ञान हीच त्यांच्या साहित्याची वैचारिक प्रेरणा आहे. त्यांच्या हया वैचारिक तळमळीतूनच वादप्रवाद. महानुभाव : एक आव्हान धर्मजय, पुनर्शोध, लीळाचरित्र, दृष्टांतपाठ, ब्रम्हविद्या सूत्रार्थ प्रकाश, सार्थक लीळाचरित्र, हया वैचारिक संशोधनात्मक व संपादित ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. एका महानुभाव कुटुंबात जन्माला आल्यामुळे अगदी जन्मापासूनच त्यांच्यावर धार्मिक संस्कार होतेच. शिवाय त्यांच्या वडिलांचा आष्टी येथील स्वातंत्र्यसंग्राम चळवळीत असलेला सक्रीय सहभाग; हयामुळे त्यांचे मन अगदी लहानपणापासूनच सर्वज्ञ श्रीचक्रधरांच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या विचाराने संस्कारित झाले होते. शिवाय १९५४ साली त्यांनी अमरावती येथील कंवर नगरातील महानुभाव आश्रमाचे महंत कविश्वर कुळाचार्य श्रीमुरलीधर बाबा कारंजेकर यांच्याकडून उपदेश घेतला होता. याच काळात त्यांच्या महानुभाव साहित्य वाचनालाही सुरूवात झाली होती. पुढे १९५८ मध्ये त्यांनी शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली. या काळात त्यांच्या वाचनातही भरगच्च अशी वाढझाली आणि १९५९ पासून त्यांनी वाङ्मय निर्मितीलाही सुरूवात केली. अशाप्रकारे श्रीचक्रधर स्वामींच्या स्वातंत्र्यवादी विचारांच्या प्रेरणेतूनच 'अभिषेक' हया आष्टीच्या स्वातंत्र्य संग्रामाची कहाणी सांगणाऱ्या हिंदी भाषेतील त्यांच्या प्रथम पुस्तकाची निर्मिती झाली.

पुढे काही काळानंतर त्यांची मुख्याध्यापकपदी नियुक्ती झाली आणि त्यानंतर ते प्रौढ शिक्षण अभियानांतर्गत अमरावती जिल्हा प्रौढ शिक्षण प्रकल्पाधिकारी म्हणून नियुक्त झाले. हयाच काळात त्यांची प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमांतर्गत प्रौढांसाठी गद्य वाचन म्हणून १९८६ साली 'सूर्य उगवला' हे मराठी भाषेतील व 'रिवाज तोडो' हे हिंदी भाषेतील जुन्या रीती—रिवाज परंपरांना छेद देणाऱ्या व

अंधश्रध्दांना विरोध करणाऱ्या प्रबोधनात्मक कथांची पुस्तके प्रकाशित झाली. त्यांच्या हया पुस्तकामागेही सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या प्रबोधनात्मक विचारांचीच प्रेरणा असल्याचे दिसून येते.

सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामीचे कार्य बघता त्याकाळी येथील कर्मठ धर्मपंडितांनी जे ब्रहमज्ञान संस्कृत भाषेच्या कडीकुलुपांमध्ये बंदिस्त करून ठेवले होते, त्या ब्रहमज्ञानाला संस्कृत भाषेच्या कडिकुलुपातून मुक्त करून मराठीसारख्या लोकभाषेमध्ये सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींनी आपले तत्वज्ञान लांकोसमोर मांडले. एवढेच नाही तर वर्णव्यवस्था, जातिभेद, कर्मकांड यांना कट्टर विरोध करून सर्व जातिपातीच्या लोकांना हृदयाशी धरले. तसेच स्त्रीशूद्रांनाही आपल्या धर्माची व्दारे मोकळी करून दिली. एका मातंगाच्या हातचा लाडू स्वत: खाऊन ब्राह्मण शिष्यांनाही प्रसाद म्हणून खायला दिला. अशा या थोर महापुरूषांविषयी मनामध्ये श्रध्दा व भक्ती निर्माण होणे साहजिकच आहे. म्हणून हा महापुरूष व त्याचे कार्य सहज सोप्या भाषेत लोकांपर्यंत पोहोचावे याकरिता प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी 'जयश्री चक्रधरा' व 'उतरयात्री' अशा कादंबऱ्यांची तसेच 'सर्वज्ञ श्री चक्रधर' 'पंचकृष्ण' इ. चरित्रात्मक पुस्तकांची निर्मिती केली. यातून त्यांची सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामीवरील श्रध्दा, भक्ती व पंथनिष्ठा अगदी स्पष्टपणे दिसून येते.

अशाप्रकारे प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांचे साहित्य पंथनिष्ठेच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झालेले असून त्यांच्या साहित्यानिर्मितीमागे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या वैचारिक प्रेरणेचा भक्कम असा पाया असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते.

निष्कर्ष :—

१) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे मराठी साहित्यातील एक महत्वपूर्ण व बहुप्रसवा साहित्यिक आहेत.

२) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी वैचारिक संशोधित, संपादित व ललित अशा विविध प्रकारात साहित्य निर्मिती केली आहे.

३) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी आपल्या साहित्यनिर्मितीची सुरूवात आष्टी येथील स्वातंत्र्यसंग्रामाची कथा सांगणाऱ्या 'अभिषेक' या हिंदी पुस्तकाने केली.

४) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांनी १९५४ साली वयाच्या २२ व्या वर्षी महानुभाव पंथाचा उपदेश घेतला.

५) महानुभाव पंथाचा उपदेश घेतल्यानंतर त्यांनी महानुभाव साहित्याचे वाचन व संशोधनाला सुरूवात केली.

६) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे हे महानुभाव साहित्य परंपरेतील एक महत्वपूर्ण साहित्यिक असून त्यांनी आपल्या वैशिष्टपूर्ण साहित्यनिर्मितीने महानुभाव साहित्यामध्ये आपले अढळ असे स्थान निर्माण केले आहे.

८) महानुभाव असल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर महानुभाव तत्त्वज्ञान व सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामींच्या विचारांचा प्रभाव आहे व या प्रभावातूनच त्यांनी साहित्यनिर्मिती केली आहे.

९) प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या संपूर्ण साहित्याचे अवलोकन केले असता पंथनिष्ठा हीच त्यांच्या साहित्यनिर्मितीची प्रेरणा असून त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे सर्वज्ञ श्रीचक्रधर स्वामी यांचे समाजोध्दारक तत्त्वज्ञान व वैचारिक प्रेरणेचा भक्कम असा पाया असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :—

१) प्रा.नागपुरे पुरूषोत्तम, 'पंढरीचा संदेश', प्रकाशक म. श्री. हंसराजदादा खामनीकर, विश्वस्त अध्यक्ष, सर्वज्ञ विद्यापीठ, माडवाडगाव जि.अहमदनगर, प्रथमावृत्ती जुलै २००३ पृष्ठ क्र. १

२) प्रा.नागपुरे पुरूषोत्तम, — धर्मजय, प्रकाशक — म.श्री. येळमळकर बाबा महानुभाव, आंबेवडगाव जि. जळगावख प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००८, पृष्ठ क्र. २२.

३) डॉ. देशमुख उषा माधव, माया प्रकाशन, रामदासपेठ, नागपूर, प्रथमावृत्ती जून २००५, पृष्ठ क्र. ४०

कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम

डॉ. राठोड सुखलाल शामराव,

(ग्रंथपाल), गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय अंबड, जि. जालना.

प्रस्तावना :

संपूर्ण जगाची गती कोविड 19 या महामारीने स्थिर केली आहे. गेल्या दोन वर्षापासून जगावर या महाभयानक महामारीची काळोखछाया पडली आहे. यामुळे येथील जवळ-जवळ 10 लाख 6 हजार 379 लोकांचा मृत्यु झाला आहे. सर्वत्र भयाण वातारण निर्माण झाले आहे. हि परिस्थीती घालवण्यासाठी या महामारीवर योग्य संशोधन करुन उपाय शोधले पाहिजे. संशोधनासाठी आवश्यक घटक म्हणजे 'ग्रंथालय' आहे. हि ग्रंथालये हि बंदिस्त झाली आहेत ती नव्यानं वेगवेगळया उपक्रमाच्या माध्यमातून सुरु झाली पाहिजेत. ग्रंथालयांचे मुख्यत: सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणि ग्रंथालय असे प्रकार पडतात. सर्व शैषणिक संस्था बंद झाल्या कारणाने ग्रंथालये हि बंद झालीत. ती कोविड 19 चा सामना करत सुरु झाली पाहिजेत. याचा आढावा प्रस्तुत संशोधन लेखात घेतला आहे.

ग्रंथालयाची माहिती :

ग्रंथालय म्हणजे ग्रंथसंग्रहाचे स्थान आहे. याचा उगम प्राचीन काळातच झालेला आहे. इष्टिका, पपायर्स व चामडे यावर माहिती चित्रित व मुद्रित केली जात होती. हि एक सामाजिक संस्थाच असून ती मानव संस्कृतीशी निगडित आहे. यामध्ये ग्रंथ, वाचक आणि ग्रंथालयातील कर्मचारी यांचा समावेश होतो. ग्रंथालयांनी प्राचीन काळापसून मानवी संस्कृती प्रगल्भ करण्याचे कार्ये केले आहे. कालानुरूप त्यात बदल होत आला आहे. आज मुद्रण प्रणाली अतिशय विकसित झायाने हजारो नवनवीन ग्रथांची निर्मिती झपाटयाने होत आहे. या ग्रंथांना योग्य पध्दितीने वर्गीकरण करुन क्रमवार साठवून ठेवून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालय करत असते.

ग्रंथालयाचे कार्ये :

ग्रंथालय हे सामाजिक संस्थेचा भाग असल्याने समाजोपयोगी वेगवेगळी कार्ये करत असतात ती म्हणजे.

शैक्षणिक कार्ये :

ग्रंथालयाचे हे सर्वा महत्वाचे कार्ये आहे. शिक्षणातील अत्यावश्यक घटक म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण असो त्यासाठी माहितीची उपलब्धता आवश्यक असते. ती मिळवून देण्याचे कार्ये ग्रंथांच्या माध्यमातून ग्रंथालय करत असतात. शैक्षणिक ग्रंथालचे असो वा सार्वजनिक ग्रंथालय, यातून ज्ञान प्राप्त होत असते. म्हणूनच ग्रंथालय हे महाविद्यालयाचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते.

संशोधनात्मक कार्ये :

शिक्षण घेतलेला व्यक्ती नवनवे संशोधन करुन आपल्या ज्ञानात भर टाकत असते. जगाच्या प्रगतीसाठी वेगवेगळया विषयावर संशोधन होणे आवश्यक असते. या संशोधनाचा मूळ पाया हा ग्रंथालयापासूनच सुरु होतो. ग्रंथालयात असणाऱ्या ग्रंथांचे वाचन करुनच पुढील संशोधन होत असते.

राजकिय कार्ये :

राजकारण हा प्रत्येक माणसाच्या जीवनाशी निगडित विषय आहे. कोणत्याना कोणत्या मार्गाने त्याचा संबंध राजकारणाशि येत असतो. राजकीय परिस्थीती कशा पध्दतीची आहे याचे ज्ञान ग्रंथालयातून होत असते. जगातील

प्रभावी व्यक्तिंनी महत्वपूर्ण ग्रंथांचे वाचन करुन आपले विचार लोकांना पटवून देऊन सत्ता प्रस्थापित केली आहे. म्हणजे राजकीय कार्ये हि ग्रंथालयात करत असते.

औद्योगिक कार्ये :

औद्योगिकरण हे जगाच्या विकासाचे सर्वात महत्वपूर्ण साधन आहे. वेगवेगळी कारखाने निर्माण होऊन मानवाचे जीवन अधिक सुखकर करण्याचे कार्ये यातून होते. या औद्योगिकरणासाठी योग्य मार्गदर्शन लिखित स्वरुपात ग्रंथालयात उपलब्ध असते. म्हणुन औद्योगिकरण करण्यासाठी ग्रंथालय कार्य करत असते.

सांस्कृतिक कार्ये :

ग्रंथालय हे मानवी जीवनाशी अतिशय निगडीत आहे. मानवाच्या वेगवेगळया चालीरिती, संस्कृती या ग्रंथालयात मुद्रित झालेले आहेत. वेगवेगळी धार्मिक ग्रंथालये, भाषा, साहित्य यामधून मानवी संस्कृतीचे जतन होत असते. अशी ग्रंथ ग्रंथालय उपलब्ध करुन देते म्हणजे जे सांस्कृतिक कार्ये करते.

शैक्षणिक ग्रंथालय :

ग्रंथालयाचे मुख्यत: दोन प्रकार पडतात. 1) सार्वजनिक ग्रंथालय आणि शैक्षणिक ग्रंथालय. सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणजे सर्व वाचकांसाठी ते खुले असते. यामध्ये वय, हुद्दा, वर्ग, वर्ण असा कोणताही भेद येथे नसतो, तर शैक्षणिक ग्रंथालये हि केवळ शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठीच खुले असते. शैक्षणिक ग्रंथालय हि अतिशय महत्वपूर्ण असून, ती विस्तृत प्रमाणात असतात. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा प्रमुख घटक ग्रंथालय असतो. शालेय व महाविद्यालयीन ग्रंथालये विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर टाकणारे महत्वपूर्ण कार्ये करत असतात. नवीन शैक्षणिक धोरणात देशाच्या समृध्दीसाठी विद्यार्थ्यांचा हातभार कसा लावता येईल, यावर भर देण्यात आला आहे. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक जगभरातील ज्ञान सहजासहजी उपलब्ध करुन देण्याचे कार्ये ग्रंथालयेच करु शकतात. मात्र सध्या सुरु असलेल्या परिस्थीतीत हे कार्य करणे शक्य होत नाही.

कोविड 19 महामारी आणि ग्रंथालय :

जगभरात कोविड 19 म्हणजेच कोरोना या भयाण महामारीने हाहाकार माजवला आहे. अनेक लोकांचे प्राण गेले आहेत. सगळीकडे अतिशय भीतीयुक्त वातावरण तयार झाले आहे. आतापर्यंत अनेक रोग आले ते हि घातकच आहेत, मात्र याचे वास्तव खूप वेगळे आहे. हा अतिसंसर्गजन्य रोग आहे. खूप लवकर त्याचे संक्रमण होत आहे, आणि अद्यापपर्यंत तरी यावर कोणालाही औषधीय उपाय शोधता आलेला नाही. परिणामी याच्या संक्रमणामुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या लोकांची संख्या झपाटयाने वाढत आहे. भारताचा विचार केला तर, आतापर्यंत 3 लाख 53 हजार 528 लोकांनी कोरोनामुळे जीव गमावला आहे. अशा भयानक रोगापासून स्वरक्षण म्हणून एकमेकांपासून दूर राहणे हाच प्रभावी उपाय यावर सांगितला जातो. हे शक्य नव्हते, म्हणून लॉकडाऊन लावण्यात आले. यामध्ये सर्व कार्यालये, दळणवळणाची साधने बंद करण्यात आली. यामुळे माणूस आपोआपच बाहेर न पडता घरीच राहु लागला. तरीही या रोगाने दुसऱ्या लाटेत भयाण रुप धारण करुन अनेकांना यमसदनी पाठवले. कोरोना विषाणूचा बाधा झालेल्यांसाठी त्यांना विलगीकरणात ठेवण्यात येऊ लागले. अशा परिस्थीतीत ग्रंथालये बंद झाली.

ग्रंथालये हे ज्ञानसाधना, मनोरंजनाचे व मनोविकासाचे प्रभावी साधन आहे. ती पूर्णपणे बंद करणे हिताचे नाही. हे लक्षात घेऊन, काही प्रमाणात ग्रंथालये खुली करण्यात आली आहेत. काविड 19 चे लॉकडाऊन शैक्षणिक संस्थांना हि लागू आहे. दोन वर्षापासून शाळा, महाविद्यालये बंद आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांचे बौध्दिक नुकसान होत आहे. कारण त्यांना ग्रंथालयात जाऊन ग्रंथ वाचन करता येत नाही. काही काळानंतर कोविड परिस्थीती सुधारतांना दिसत आहे. मात्र पूर्णपणे निवळली नाही. अशा परिस्थीतीत ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग शोधण्यात आला. हे शिक्षण सुरु हि झाले. मात्र यामध्ये अनेक अडथळे आहेत. प्रत्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकत नाही. कारण तशी

साधने त्यांच्याकडे उपलब्ध नाहीत. जरी उपलब्ध झाली तरी, त्यातून पुरेसे ज्ञान मिळत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी ग्रंथालयांनी नवनवीन उपक्रम राबवून, ग्रंथ त्यांच्यापर्यंत पोहचवली पाहिजेत. जगभरातील ग्रंथालयांना निर्बंधापासून ते पूर्ण बंद होईपर्यंत कोण-कोणत्या सेवा द्यावयाच्या या भयानक समस्येचा सामना करावा लागत आहे. ग्रंथालये सुरु ठेवायची असतील तर पुढील उपाय करणे आवश्यक आहे.

1. **हात सॅनिटायझर करणे :**

ग्रंथालयात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येकाने आपले हात योग्यरित्या सॅनिटायझर करुन घ्यायला पाहिजेत. याबरोबरच मुखपट्टी सतत वापरली पाहिजे. आणि योग्य अंतर ठेवले पाहिजे. ग्रंथालय व सर्व साधने स्वच्छ ठेवली पाहिजेत. कोरोना हा विषाणू भयानक आहे. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याला नष्ट करण्यासाठी उपाय केले पाहिजे. यासाठी सर्व परिसर स्वच्छ ठेवला पाहिजे. सॅनिटायझर केला पाहिजे. संगणक व इतर साधने हि स्वच्छ ठेवून सतत सॅनिटायझर केले पाहिजेत.

2. **परत केलेली पुस्तके वेगळी ठेवणे :**

वाचकांनी परत केलेली पुस्तके, वेगळी ठेवून त्यांचे हि निर्जंतुकरण केले पाहिजे.

3. **कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्याची काळजी घेतली पाहिजे :**

ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांची नेहमी तपासणी करुन प्रवेश दिला पाहिजे. यासाठी त्याला कोरोना प्रतिबंधात्मक साधने मोफत मिळाली पाहिजेत. याबरोबरच त्याला वेळेवर वेतन हि मिळण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

4. **वाचनकर्त्यांची संख्या मर्यादित करावी :**

ग्रंथालये हि खूप मोठी असतात. येथे रोज अनेक वाचक येत असतात. मात्र या काळामध्ये यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. वेगवेगळे दिवस ठरवून प्रत्येकाने ठरलेल्या दिवशीच ग्रंथालयात यावे, असे नियोजन करुन एकत्र होणारी गर्दी कमी करुन कोविड काळात हि ग्रंथालये सुरु ठेवता येतील.

5. **दूरस्थ सेवांचा अधिक वापर :**

ग्रंथालयामध्ये ज्ञान मिळविण्यासाठी, पुस्तके घेण्यासाठी विद्यार्थी येत असतात. हे कोरोना काळात योग्य नाही. महणून विद्यार्थ्यांना शक्य तो घरपोच ग्रंथ मिळण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

6. **ऑनलाईन माहिती पुरवणे :**

विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची सवय झाली आहे. ऑनलाईन वर्ग घेतले जात आहेत. मात्र ग्रंथालय उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून विद्यार्थ्यांना उपयुक्त अशी ग्रंथ ऑनलाईन स्वरुपात पुरवली पाहिजेत. यासाठी महाविद्यालयाच्या संकेतस्थळावर सहज पुस्तके उपलब्ध करुन दिली पाहिजेत. विद्यार्थ्यांचे भ्रमणध्वनी क्रमांक घेऊन वर्गनिहाय ग्रुप बनवून सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक पुस्तके अनेकांनी वाचता येईल. असे नियोजन केले पाहिजे.

कोरोना घडामोडींची योग्य माहिती देणे :

कोरोना हि महामारी दिवसेंदिवस घातक ठरत आहे. तिला नियंत्रणात आणण्यासाठी होणाऱ्या नवनवीन उपयांची माहिती एकत्र करुन प्रत्येक ग्रंथालयांनी ऑनलाईन सहजरित्या उपलबध होईल, अशी संकेतस्थळावर संकलित केली पाहिजे.

सांराश :

अशाप्रकारे कोविड 19 या महामारीने त्रस्त झालेल्या जगाला सावरण्यासाठी ग्रंथालय उपयुक्त ठरु शकतात. शैक्षणिक ग्रंथालयातील अफाट ग्रंथसाठा त्यांच्या वापराविना अज्ञान पसरण्यास वेळ लागणार नाही. म्हणुन शैक्षणिक ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी आपली कर्तव्य योग्यरित्या पार पाडली पाहिजेत. कोरोना ग्रस्त लोकांसाठी ग्रंथ उपलब्ध करुन देण्याचे प्रयोग काही ठिकाणी यशस्वी झाले आहेत. ग्रंथ वाचनामुळे विलगीकरणातील कोरोना रुग्णांना बौध्दिक

मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून बौध्दिक मेजवानी मिळाल्याने त्यांनी कोरोनावर मात केल्याचेही निदर्शनास आले आहे. म्हणून वाचन संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्यासाठी विद्यार्थी दशेतच विद्यार्थ्यांना वाचनाची ओढ लावण्याचे शैक्षणिक ग्रंथालये कार्ये करु शकतात. म्हणून अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना ग्रंथालयाचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न करणे हाच कोविड 19 महामारीच्या काळातील प्रभावी उपक्रम असेल.

संदर्भ :

1. नरगुंडे रेवती, ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पूणे.
2. कुंभार रा., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र संशोधन, पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन 2015.
3. काटे ना.रा. ग्रंथालय संदेशवहन आणि समाज, अरुणा प्रकाशन लातूर 2012.
4. शेटकर ग. भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
5. Pooja P. Dadhe, Library Services Provided During Covid-19 Pandemic : Content Analysis of websites of Premier Technological institute of India.
6. www.worldmeters.info/coronavirus.
7. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र.
8. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ

प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे

ग. भि. मुरारका कला वाणिज्य महाविद्यालय, शेगाव.

वि.वा.शिरवाडकर उर्फ कुसुमाग्रज हे मराठीतील महत्त्वपूर्ण कवी आहेत.

कुसुमाग्रजांच्या काव्याच्या कालखंड हा स्वातंत्र्यपूर्व आहे या कालखंडातील तसेच स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील वेगवेगळ्या प्रवृत्तींचा अभ्यास, चिंतन, जाणीवा त्यांची कविता मांडत जाते. त्या कालखंडामध्ये वावरणारा एकंदरीत समाज व त्या समाजातील वेगवेगळ्या अडचणी, समस्या, प्रश्न कुसुमाग्रजांच्या संवेदनेतून सुटत नाहीत. कुसुमाग्रज मराठी साहित्याला एक कवी म्हणून जरी परिचित असले तरी, त्यांना एका वाङ्मय प्रकारापुरते मर्यादित करता येणार नाही. त्यांनी नाटक,कादंबरी,कथा, लघुनिबंध इत्यादी प्रकार अत्यंत सूक्ष्म रीतीने हाताळले आहेत. असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व असले तरीही कुसुमाग्रजांना एक ओळख प्राप्त झाली ती त्यांच्या कवितेच्या माध्यमातून. त्यांचा विशाखा हा काव्यसंग्रह त्यांना यशो शिखरावर घेऊन जाण्यात महत्त्वाचा ठरला. विशाखा या काव्यसंग्रहातील काव्य विश्व हे बहुविध आहे. कुठे एका विषयामध्ये कुसुमाग्रजांची कविता गुंतून पडत नाही तर वेगवेगळ्या विषयांचे बारकावे ती शोधत जाते. व इच्छित ध्येय गाठते. कुसुमाग्रजांच्या प्रतिमा आणि त्यांची भाषा ही सहज उलगडत जाणारी असून वाचकांना खेळवून ठेवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. कुसुमाग्रजांची कविता ही प्रेमाचा आलेख जसा निर्माण करते अगदी तसाच ती राष्ट्रविषयक विषयांच्या कवितांच्या माध्यमातून राष्ट्रप्रेम स्पष्ट करते. राष्ट्र, प्रेम, निसर्ग,समाज या सर्वांचा उद्गार ती व्यक्त करते.

'अहीनकुल, हिमलाट आणि आगगाडी आणि जमिन ' या तिन्ही कवितांचे चेहरे वेगवेगळे आहेत. असेअसले तरीही त्यातून अभिव्यक्त होणारा अर्थ हा सामाजिक अस्वस्थतेचा आणि आर्थिक शारीरिक मानसिक आणि बौद्धिक विषमतेचा एक वेगळा विचार व्यक्त करतो. कुसुमाग्रज कवितांमधून वेगवेगळ्या प्रवृत्तींचा विचार सातत्याने मांडत जातात. एका अर्थाने विचार केला तर सर्वसामान्य माणसांचा एक प्रतिनिधी म्हणूनच उद्गार व्यक्त करताना कुसुमाग्रजांची कविता दिसून येते. आयुष्याच्या महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर योग्य मार्गदर्शन आणि त्या मार्गदर्शनाची आशावादामध्ये होणारी परिणती या दोघाचा एक वेगळा समन्वय कुसुमाग्रजांची कविता व्यक्त करताना दिसून येते. अनुकूल मधील नकुल हिमलाट मधील सर्व समान माणूस आणि आघाडी आणि जमीन मधील जमीन या प्रार्थनेतिक संवेदना समाजाच्या एका नेमक्या टप्प्यापर्यंत येऊन पोहोचतात. त्या टप्प्यावर आपलं जीवन आहे त्या अवस्थेमध्ये केवळ व्यतीत करणारा माणूस नाउमेद झालेला जेव्हा कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे लक्ष होतो, तेव्हा त्याच्या जीवनाला आशावादाचे नवे धुमारे फुटू लागतात. कुसुमाग्रजांच्या अहीनकुल या कवितेमध्ये सुरुवातीला सर्व काही ठीक आहे, असे वाटत असले, तरीसुद्धा ही कविता जसजशी पूर्णत्वाकडे जात राहते, तशी ती वैश्विक रूप प्राप्त करते. मानवता हा महत्वपूर्ण बाणा कुसुमाग्रजांच्या या कवितेचा आहे.

' कधी लवचिक पाते खड.गाचे लवलवते
कधी वज्र धरेवर गगनातून कडकडते
कधी गर्भ रेशमी पोत मध्ये जरतार
प्रमदेचे मादक वस्त्र जणू सळसळते. '

एकाच वेळेस सौंदर्य आणि भयानकता कुसुमाग्रजांच्या अहिन कुल या कवितेची प्रचिती आणून देतात. या कवितेतील अहि हा सुंदर आहे देखणा आहे परंतु अमानुष आहे. त्याचं दिसणार सौंदर्य हे विषारी आहे. त्याच्या अत्याचाराला सीमा नाही ते अमर्याद आहे. तो अन्याय करणार आहे. त्याचा मुकाबला काही एकट्या फुलविली करू शकणार नाहीत. त्यासाठी हवाय उदंड आत्मविश्वास तो त्यांच्यामध्ये नाही. म्हणून तो अहि समग्र वातावरण विषारी करत मोठ्या एठदारपणे जात राहणार.आहे. जोपर्यंत त्याचा बंदोबस्त करणारा त्याच्यासमोर येऊन उभा ठाकत नाही तोपर्यंत. कुसुमाग्रज त्याच्या सौंदर्याचे केवळ वर्णन करून थांबत नाही तर, तर नकूलाच्या माध्यमातून एक नवा आशावाद सजीवांमध्ये पेरत जातात. नकुल हा उद्दाम नाही. गर्विष्ठ नाही. संधी साधू आणि श्रेय लाटणारा नाही. कदाचित सामाजिक नेतृत्वाची एक कल्पनाच कुसुमाग्रजांनी नकूलाच्या माध्यमातून केली असावी ते म्हणतात,

' हा थांब कुणाची जाळीमध्ये चाहूल
अंगार कणापरी नयन कुणाचे लाल
आरक्त ओठ ते ध्वज जणू रक्ताच्या
रे नकुल आला आला देख नकुल. '

आपल्या धुंदीत साऱ्या वातावरणाला कमी लेखणाऱ्या नागाला आपल्या मरणाची गंधवार्ता येते, आणि तो स्वतःला वाचविण्यासाठी सज्ज होतो. शब्दशः या कवितेतील अहि आणि नकूलाच्या प्रतिमांना आपण बघितले तर, नैसर्गिक पातळीवरील पारंपरिक वैरत्व आपणास पाहायला मिळते. साप आणि मुंगूस यांचे शत्रुत्व हे सर्वश्रुतच आहे. पण कुसुमाग्रज त्यातून जो सामाजिक आढावा घेतात ते महत्त्वाचे आहे या कवितेच्या शेवटी कुसुमाग्रज म्हणतात की,

' क्षणि धुळीत गेली वाहत ती विषधार
शतखंडित झाले ते गर्वन्नत उर
विच्छीन्न तनुतुनी उपुसूनी काढुनी दात
वाऱ्या परि गेला नकुल वनातून दूर. '

सत्य असत्य, नीति अनीती, मानवता आणि अमानुष्यता यांचा चाललेला संघर्ष अखेर संपतो,आणि विजय हा सत्याचा, नीतीचा, आणि मानवतेचा होतो हे सर्व झाल्यानंतर उर बडवून विजयाचे श्रेय लाटण्याचे प्रयत्न नपुलाकडून होत नाही. हे सर्वात महत्त्वाचे. समाज निर्मितीचे हे चित्र कवी बांधिलकीच्या अंगाने निर्माण करतो.

' हिमलाट ' ही कुसुमाग्रजांची अत्यंत महत्त्वाची कविता आहे. समाजामध्ये सातत्याने घडून येत असणाऱ्या सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे चित्र त्यांची ही कविता उभी करते. सामाजिक जीवन जगत असताना समाजात दोन स्तर दिसून येतात ते म्हणजे गरीब आणि श्रीमंत यांच्यामध्ये चाललेला संघर्ष कुसुमाग्रज या कवितेच्या माध्यमातून उभा करतात.

' हिमलाट पहाटे पहा जगावर आली
श्रीमंत महाली तिथे हिला ना थारा
मखमाली दुलया देती मधुर उबारा
डोकावून पळते कापत हीच थरारा
हो काय दरारा कणकाचा भयशाली. '

शोषक आणि शोषित यांचा संघर्ष हा सनातन आहे. कामगार आणि भांडवलदार या रूपाने तो सातत्याने व्यक्त होतो. एका बाजूला झोपड्या तर दुसऱ्या बाजूला टोलेजंग इमारती आहेत. यामध्ये ऐश आरामी जीवन जगणारी माणसे आहेत. माणूस हा नैसर्गिक दृष्ट्या एकसारखा असला तरी, त्याच्या राहणीमानामध्ये असणारा मोठा फरक कुसुमाग्रज दाखवितात. या फरकामागे असणारा त्यांचा आर्थिक दृष्टिकोन महत्त्वाचा आहे. जोपर्यंत सर्वांचा विचार आर्थिक दृष्टिकोनातून समानतेच्या अंगाने होणार नाही, तोपर्यंत समाजामध्ये संघर्ष हा होत राहील याची जाणीव कुसुमाग्रजांची कविता व्यक्त करते. समाजात निर्माण झालेला असमतोल नष्ट करण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करावे लागतील याची जाणीव ही कुसुमाग्रज सर्वसामान्य माणसांना करून देण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येतात. त्यासाठीचे एक आवाहन ते करतात,

' ज्योतीतून धावत या तेजःकण सारे
या यज्ञातील अन सरणातील निखारे
अरे ढाळ नभा तव ते ज्वाला मय तारे
पेटवू वा वणवा कणाकणात मशाली
हिमालाट पहाटे पहा जगावं आली. '

हिमलाट ही कुसुमाग्रजांची एक सामाजिक वळणाची कविता आहे. जुने आणि नवे मूल्य यांचा संघर्ष समाजात पाहायला मिळतो. नवे मूल्य आपण स्वीकारले पाहिजेत, यासाठीची एक परिस्थिती तयार करण्यासाठीची मानसिकता या कवितेमधून व्यक्त होताना दिसून येते. सर्व एकत्र आलो तर, या हिमलाटेचा प्रतिकार आपणास सहज करता येईल, यासाठी कुसुमाग्रज सर्वसामान्यांच्या पाठीशी ठामपणे उभे राहताना दिसून येतात.

हिमलाट ही कविता जशी वेगळ्या चेहऱ्याने अवतीर्ण होते, अगदी वेगळा चेहरा घेऊन आगगाडी आणि जमीन ही कुसुमाग्रजांची कविता प्रतीकात्मक स्वरूपामध्ये मानवतावादाचे चित्र रंगवताना दिसून येते. या कवितेमध्ये दोन प्रवृत्ती प्रकर्षाने दिसून येतात. पहिली सुष्ट आणि दुसरी दुष्ट. दुष्ट प्रवृत्तीची मांडणी करीत असतानाच, तिची क्षणिकता आणि सुष्ट प्रवृत्तीची अमर्यादता ते सांगत जातात. जमिनीची उदारता हे तिचे दुबळेपण नाही याची जाणीव कुसुमाग्रज या कवितेमध्ये करून देतात. गाडी ही जुनून करणाऱ्या तर जमीन ही सहन करणाऱ्या शक्तीचे प्रतीक म्हणून त्यातील संघर्ष नाट्यमयरित्या चित्रीत करीत जाताना कुसुमाग्रज दिसतात. ते आपल्या कवितेमध्ये म्हणतात की,

' नको ग नको ग आक्रंदे जमीन
पायाशी लोळत विणवी नमुना
दुबळे अशीच खुशाल ओरड
जगावे जगात कशाला भेकड!
दुर्बळ भेकड त्वेषाने पुकारी
घुमले पहाड घुमल्या कपारी
उलटी पालटी होऊन गाडी ती
हजार शकले पडली खालती. '

आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या सामर्थ्याचे उदाम प्रदर्शन नाही तर नम्रपणा हा स्वभाव जमिनीचा आहे त्यामुळे आघाडीला विनंती आहे परंतु आगगाडीकडूनच त्याचा चुकीचा अर्थ काढला जातो व मुद्दामपणे ती आपल्याच तोऱ्यात दावत सुटते. उद्दामता हे सर्वनाशाचे कारण आहे याची जाणीव कुसुमाग्रजांची कविता करून देते. शोषितांना आपल्या ठिकाणी असणाऱ्या सामर्थ्याची जेव्हा जाणीव होते तेव्हा समाजामध्ये परिवर्तन हे निश्चित असते. आगगाडी आणि जमीन हे जीवनाचे दोन वेगवेगळे अंग आहेट. यातील कुठल्याही अंगाचा अव्हेर होता कामा नये, याची दक्षता समाजातील समंजस प्रवृत्तीला घ्यावा लागतो. कुसुमाग्रजांची कविता प्रतिमांमध्ये बोलत असली तरी साधेपणा हे तिचे सामर्थ्य आहे. हेच सामर्थ्य वाचकांना खिळवून ठेवते.

संदर्भ :

१. विशाखा : कुसुमाग्रज
२. कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्य विचार : डॉ. देवानंद सोनटक्के
३. कुसुमाग्रज/शिरवाडकर : डॉ. द. दि. पुंडे

ृषी उत्पन्न आि ा उर्जा स्त्रोत

डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे
भू ोल विभा ा
सरस्वती महाविद्यालय, ंज, ता. ंज जि.बीड

डॉ.राम प्र.ताटे
राज्यशास्त्र विभा ा,
महिला ला महाविद्यालय,बीड

पृथ्वीची विभा ा ी दोन ोलार्धात होते पृथ्वीच्या भ्रम ामुळे वाऱ्यांच्या दिशा निश्चित होतात.उत्तर ोलार्धात उन्हाळा असतो तेव्हा भारतावर नेऋत्य दिनेशने वारे वाहु ला ातात.नेऋत्य दिशेला हिन्ही महासा ार आहे.त्यामुळेहे वारे या समुद्रावरील बाष्प घेऊन येतात.म्ह ून भारतात वर्षातले दोनते चार महिने पाऊस पडतो.दि ा ा ोलार्धात उन्हाळा असतो तेव्हा हे वारे दिशा बलतात.उत्तरे डून दि ा ा डे वाहु ला ातात हे वारे थंड आि ा ेरडे असतात.मात्र आंध्रप्रदेश, तामिळनाडु आि ा ंरळमधील ाही भा ातात हे वारे बं ालच्या उपसा ारावरुन येतात.त्यामुळे तिथे बं ालच्या उपसा ारावरुन येतात.त्यामुळे तिथे ऑक्टोंबर ते डिसेंबर या ाळात पाऊस पडतो.

ृषी उत्पन्न आि ा उर्जा स्त्रोतहासंशोधन पेपर लि ा ामध्ये प्राथमि संशोधन तंत्रामध्ये ाही निवड संदर्भ ंथांचा अवलंब र यात आलेला आहे.तर द्वितीयसंशोधन तंत्रामध्ये मासि ंसाप्ताहि ं, वर्तमानपत्र आदीसंशोधन तंत्राचा वापर रुन सदरीलसंशोधन पेपर लिहि याचा प्रयत्न र यात आला आहे.

भारत सर ारच्या पर्यावर ा, वने आि ा हवामान बदल मंत्रालयाच्या अ ात्यारीतील ंद्रीय प्रदुष ा नियंत्र ा मंडळाच्या सं तस्थळावर असलेल्या मान ांनुसार हवेच्या दर्जा ुा ां (एअर क्वालिटी इंडेक्स अर्थात एक्युआर) आि ा त्याचे मानवी जीवनावर हो ारे परि ाम पाहिले ी याचे ांभीर्य ल ात येतेहा ुा ां 0 ते 50 असेलतरीती हवा चां ाली असते. अशा हवेचे मानवी शरीरावर मीत मी अनिष्ट परि ामहोतात ि वा होत नाहीत 51 ते 100 पर्यंत ुा ां असल्यास हवा समाधान ार मानली जाते.अशा हवेत श्वसनाचे ि र ोळ त्रास उद्भवू श तात. विशेषत: दम्याच्या रु ांना उंचीवरील मजल्यावर रहावे ला ात असल्याची जा ीव निर्मा ा होते. हवेचे ुा ां 101 ते 200 असल्यास ती हवा मध्यम दर्जाची मानतात.अशा हवेत श्वसन, दमा, हृदयरो ा रु ांना श्वसन सुरळीत न होऊन अस्वस्तता निर्मा ा हो याची शक्यता जास्त असते.हाच ुा ां 201 ते 300 च्या दरम्यान असल्यास हवा ाराब मानली जाते या हवेमध्ये जास्त ाळ राहिल्यास निरो ी मा ासालाही श्वसनाचा त्रास सुरु होतो.301 ते 400 ुा ां अस ारी हवा आ ा ी ाराब मानली जाते.अशा हवेमध्ये श्वसनाचे दीर्घ ालीन त्रास उद्भव याची शक्यता असते.400 ते 500 ुा ां अस ारी हवा अतिशय ाराब असते.या हवेमध्ये निरो ी मा ासे आजारी पडतात आि ा आजार ग्रस्त लो ांना मृत्यू संभवतो तरत्यापे ा जास्त ुा ां असल्यास ती हवा मानवी वस्तीसाठी अयो य मानली जाते.

उर्जा मी ार्चात मिळव यासाठी ला ूड, द ाडी ोळसा, ानिज तेल आि ा नैर्सा ि वायूचा वापर मोठ्या प्रमा ात ंला जातो. यासाठी जं ालाची त्तलहोते.द ाडी ोळसा, ानिज तेल वायुचा मोठ्या प्रमा ात उपसा र यात येतो.यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवतात वाहने, ार ानेते घर ुती वापर सर्वत्र यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवली जाते या संसाधनांचा उर्जा मिळव यासाठी जाळत असताना हवेत पू ा ज्वलन झाल्यास ार्बन डाय ऑक्साईड जातो. ानिज तेल आि ा द ाडी ोळशामध्ये इतरही घट असतात.सल्फरसार ा पदार्थाचे अर्थवट ज्वलन होते आि ा सल्फरडाय ऑक्साईडसार े वायुही वातावर ात मिसळतात.द ाडी ोळसामध्ये पारा, शिसे, सल्फर डायऑक्साईड, नायट्रोजन डायऑक्साइड जड धातु आि ा इतरही घट असतात ते सर्व वातावर ात मिसळतात.

ानिज तेलातून अने घट ाटून टा याची प्र्रि या र यात येते.त्याहीपे ा नैर्सा ि वायु आ ा ी मी प्रदुष ं वातावर ात सोडतो. मात्र मूळ ार्बन डायऑक्साईड प्रत्ये इंधनाच्या ज्वलनातून बाहेर पडतोच ार ान्यांच्या सं येतील वाढ, घर ुती ऊर्जा वापरातील वाढ आि ा वाहनांचा सं येतील वाढ यामुळे इंधनाचा वापर मोठ्या प्रमा ात वाढला आहे. त्यामुळे प्रदुष ाचे प्रमा ा भयान वे ाने वाढत आहे.सर्व प्रा यांच्या श्वसनातून ार्बन डायऑक्साईडचे प्रमा ा वाढत जाते.वातावर ात मिसळ ाऱ्या या प्रदुष ांमुळे ऑक्सिजनचे प्रमा ा घटते यामुळे हवा श्वसनास अयो य बनते.शेत री दे ील शेतातील पि ांचा वापर यो य नसलेला भा ा उचलूनत्याचे ात न बनवता थटे शेतात जाळतात. ही प्रमा ात हवा प्रदुष ासहा घट ही ार ीभूत ठरतो.

महाराष्ट्रात 1022 पासून भारतात राष्ट्रव्यापी दुष ाळांची रां ा ाला ालेली दिसते.1022, 1033 व 1052 असे सल ा तीन भीष ा राष्ट्रव्यापी दुष ाळ भारतात पड याची नोंद आहे.दुष ाळांचे सत्र येथेच थांबले नाही 12 वे ते 1930 पर्यंत जवळपास 250 पे ा अधि प्रदेशनिहाय दुष ाळ भारतात पडले याची नोंद डच व्यापारी व्हॅन ट्विस्टने रुन ठेवली आहे.मृत प्रा ी धी मृत मा ासेही ाऊन ज ायची वेळ या दुष ाळांनी आ ालीहोती.त्यात 1396 ते 1407 या ाळात पडलेल्या दु ार्दिवीच्या भयं र दुष ाळाची नोंद जा ति पातळीवर घेतली ेली.एवढा तो प्रलयं ारीहोता.समग्र अर्थव्यवस्था भुईसपाट र ाऱ्या या दुष ाळाने निर्मा ा त्यांना रस्त्यावर आ ूनसोडले नसतेतर नवल वाटयला न ो.

आर्थि पर्यावर ा सुदृढहोईल अशी आंदोलने झालेली नाहीत. आर्थि पर्यावर ात अर्थ र ांचे रजांचे आि भवितव्याचे सर्वां ा व सार्वत्रि भान याचा समावेश होतो. त्या दृष्टीने आज समाज प्रयत्न रतो हा प्रश्न निर्मा ा होतो.अर्थ र हा राज र ाचा भा ा असला तरी अर्थ र ाचे राज र ा धीहीहोऊ द्यायचे नाही.तरच अर्थ र ा व्यवस्थित चालु श ल. यात शं ा नाही आज सर्वा डे एवढी आधुनि साधने आली परंतु त्याचा वापर आम्ही आमच्या व्यक्ति ात अर्थव्यवस्थेला हातभार र यासाठी ि ती रतो आि अनुत्पाद ार्यासाठी ि ती रतोहे समजावून घेतले पाहिजे.

भा री लहान आहे वाटा मा ा ारे अधि आहेत अशी आजच्या अर्थव्यवस्थेची रचना आहे.शोषित-वंचितांचे अर्ध र ा से बदलायचे हे मात्र आम्हाला अजूनहीसमजलेले नाही.उलट नित्य नवे समाज आम्हीही मा ास आहोत असे म्ह ात आपल्या व्यथा मांडू ला ालो आहोत. आर ा ा मा ू ला ाले असलेतरी याचे ंभीर र ा आपल्याला आहे ा ? यात ाहीसमाजांचे राज र ा आहे ा?हाही प्रश्न निर्मा ा होतो.

भारतातील शेती ेत्राचे ए ू ा चित्र बरेच ुंता ुंतीचे दिसून येतात. देशात 2020-2021 मध्ये ए ू ा अन्नधान्याचे उत्पादन 30 ोटी 80 ला ा टन अशा वि मी पातळीपर्यंत पोचले प ा अन्नधान्याची दरडोई उपलब्धता 1991 मध्ये वार्षि 186.2 ि लो ॅमहोतीती आज तीस वर्षानंतर जवळपास तित ीच म्ह ाजे दरडोई वार्षी 187.1 ि लो आहे. बां ाला देशामध्येती 200 ि लोतर चीनमध्येती 450 ि लो आहे.2021-2022 मधील भारताचे अन्नधान्य उत्पादन 315-72 मॅट्रि टन आहे.

ज ातील सर्वाधि पी घनता भारतात आहे.ि बहुना भारताच्या भू ोल, हवामान आि माती ारूप वैशिष्ट्यपू ा आहे.नैर्सा रित्या ृषी मालच्या विस्तृत जातीचे, वा ांचे उत्पादन र यासाठीहीस्थिती उत्ृष्ट आहे.असे प्रतिपादनतोमर यांनी ले आहे.तोमर यांच्या मते जर भारताची सर्वाधि पी घनता उत्ृष्ट असे म्हटलेतर 2006 मध्ये स्वामीनाथन आयो ाच्या अहवालावरुन भारतातील 40 टक शेत री शेतीसोडून विघरशेती नो री व्यवसाय र याच्या मानसि तेत आहेतते ारीठरले. ेल्या 15 वर्षात अंदाजे दीड ोटी शेत ऱ्यांनी शेतीसोडली आहे.त्यामुळे ारिबी, नैराश्य, बेरोज ारी शहरां डीलस्थलांतर यात वाढ झालेली आढळते.त्याच वेळेस शेतमंजूराच्या सं येत मात्र जलद वाढ दिसत आहे.राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीच्या उत्पन्नाचा वाटा मी आहे.प ा शेतमंजूरांच्या उत्पन्नाचा वाटा जास्त आहे असे दिसून येते.देशातील अन्नधान्याचा साठा भारतीयांना अन्न महामंडळातर्फे रा ाला जातो.त्यातून सर्वाधि वितर ा व्यवस्थेमार्फत अन्नधान्यांचे देशात वितर ा होते.

जा ति पातळीवर हवा प्रदुष ात महासत्ता बनल्याचा अधिर्भावात मिरव ाऱ्या चीनने आघाडी घेतली आहे.याचे र ा म्ह ाजे प्रत्ये राष्ट्राला, राष्ट्रातील बहुतांश ना ारि ांना स्वार्थाने पछाडलेले आहे.प्रत्ये राष्ट्र दरडोईस ल उत्पन्न वाढव याचा प्रयत्न रत आहे.ज्यांचे आज दरडोई उत्पन्न चां ाले आहे.ते आ ा ी जास्त र याच्या म्ह ाजेचश्रीमंतहो याच्या मा ो धावत आहेत.ते दरडोई उत्पन्न ि ती रायचे माहिती नाही र ा जास्त हा शब्द सापे ा असतो.दरडोई उत्पन्न वाढवि यासाठी उत्पन्न जास्त रायला जाहिजे. उत्पादन वाढवायचे तर जास्त उर्जा मिळवायला हवी उर्जा जास्त मिळव यासाठीसंसाधने हवीत त्यातही उत्पादनापासून जास्त नफा हवा असेलतर ार्च मी रायचातर मी ार्चाचे इंधन वापरुन पुरेशी उर्जा मिळायला हवी. म्ह ूनच राष्ट्राच्या प्र ातीचा मापदंड म्ह ून दरडोई उर्जेचा वापर पाहिला जातो.

उर्जा मी ार्चात मिळव यासाठी ला ू ड, द ाडी ोळसा, ानिज तेल आि नैर्सा वायूचा वापर मोठ्या प्रमा ात ला जातो.यासाठी जं ालांची त्तलहोते.द ाडी ोळसा, ानिज, तेल आि वायुचा मोठ्या प्रमा ात उपसा र यात येतो.यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवतात.वाहने, ार ानेते घर ुती वापर सवत्र यांच्या ज्वलनातून उर्जा मिळवली जाते.या संसाधनांना उर्जा मिळव यासाठी जाळत असताना हवेत पू ि ज्वलन झाल्यास ार्बन डाय ऑक्साईड जातो. ानिज तेल आि द ाडी ोळशामध्ये इतरही घट असतात.सल्फरसार या पदार्थाचे अर्धवट ज्वलन होते आि सल्फर डाय ऑक्साईडसार े वायुही वातावर ात मिसळतात.द ाडी ोळशामध्ये पारा, शिसे, सल्फर डाय ऑक्साईड, नायट्रोजन डाय ऑक्साईड जड धातू आि इतरही घट असतात.ते सर्व वातावर ात मिसळतात.

संदर्भ ंथ :-

1) विठ्ठल पुं ाडे - भू ोल व पर्यावर ा (भारत व ज ा) वैदि पब्लि शन
2) जयेंद्र शे ार ुप्ता - भौति व जैवि पर्यावर ा शि ा, जैन प्र ाश मंदीर
3) प्रतियो िता मासि जानेवारी 2023
4) साधना साप्ताहि पु ो मार्च 2023

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु. अकोला
मो.क्र. ९८९०९७२५३० E-mail :manoharwagatkar@gmail.com

प्रस्तावना :

अस्पृश्य मानले गेलेले लोक त्यांना अस्पृश्यतेला शिक्का लावण्यापूर्वीच सुरुवातीपासून गावाबाहेर राहत असत आणि त्यांच्यावर नंतरच्या काळात अस्पृश्यता लादल्यानंतरही त्यांनी गावाबाहेर राहणे सुरूच ठेवले, अशीच शक्यता अधिक विचाराह आहे, परंतु यातून एक अतिशय कठीण प्रश्न निर्माण होतो. तो असा, ते गावाबाहेर का राहात होते ? असे करण्यासाठी त्यांना कोणी भाग पाडले किंवा जबरदस्ती केली? सर्व जगामध्ये आदिम समाजाचे रूपांतर आधुनिक समाजामध्ये कोणत्या कारणामुळे झाले हे समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना माहीत आहेतच त्याच कारणांमुळे हे अस्पृश्य लोकही सुरूवातीपासूनच गावाबाहेर राहत होते, असे गृहित धरणेच या प्रसंगी स्वाभाविक ठरते व हेच या प्रश्नाचे उत्तर होय.

प्रारंभिक समाजाचे रूपांतर आधुनिक समाजामध्ये कोणत्या कारणामुळे झाले हे कदाचित स्पष्ट करून सांगितल्यावाचून बऱ्याच लोकांच्या ध्यानात येणार नाही व त्यामुळे वरील निष्कर्ष स्वाभाविक कसा आहे हे त्यांना कळणार नाही. या विषयाची योग्य जाण येण्यासाठी प्रारंभिक समाज हा आधुनिक समाजाहून दोन बाबींमध्ये वेगळा होता हे ध्यानात बाळगले पाहीजे. प्रारंभिक समाजामध्ये भटक्या जमातींचा समावेश असे, परंतु आधुनिक समाजामध्ये स्थायी जमातींचा समावेश आहे. दुसरी गोष्ट अशी की आदिम समाजातील समाजात प्रादेशीक संबंधावर आधारित स्थानिक जमातींचा अंतर्भाव असतो. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे, प्रारंभिक समाजाची उत्क्रांती होऊन त्याचे आधुनिक समाजात रूपांतर होत असताना दोन दिशांनी त्याचा विकास झाला. एका दिशेच्या उत्क्रांतीमधून भटक्या जमातीऐवजी प्रादेशिक जमातीचा उदय झाला. अशा प्रकारचा बदल घडून आला याबद्दल शंकेला जागा असू शकत नाही. राजांच्या अधिकार प्रणालीमध्ये या बदलाचे स्पष्ट प्रत्यंतर पाहावयास मिहते. इंग्लिश राजांची कार्य पद्धती उदाहरणादाखल घेऊया स्वत:ला इंग्लंडराजा संबोधणारा किंग जान हा पहिला पुरूष होय. त्याच्या पूर्वीचे राजे स्वत:ला सामान्यतय इंग्लिश लोकांचा राजा असे संबोधत असत. पहिल्या विधानात प्रादेशीक प्रतिनिधीत्व निहित आहे. एके काळी इंग्लंड हा असा देश होता की त्यात इंग्लिश लोक वास्तव्य करून होते. परंतु आता इंग्लिश लोक हे एक राष्ट्र असून ते इंग्लंड मध्ये वास्तव्य करून आहेत. अशाच प्रकारचा बदल फ्रेंच राजांच्या पद्धतीतही घडून आलेला दिसून येईल. एकेकाळी फ्रेंच राजांना 'फ्रेंच लोकांचा राजाश असे संबोधण्यात येत असे. परंतु नंतर श्फ्रान्सचा राजाश असे संबोधण्यात येऊ लागले. प्रारंभिक समाजामध्ये असलेल्या भटक्या जमातींच्या जागी उत्क्रांतीच दुसऱ्या प्रवाहाने स्थायी जमाती निर्माण केल्या. याशिवाय हा बदल इतका निश्चित व प्रभावी आहे की त्याने प्रत्यक्षातील अस्तित्व पटवून देण्यासाठी कोणत्याही स्पष्टीकरणाची आवश्यकता उत्तर नाही.

अहिंदूतील अस्पृश्यता :—

अस्पृष्य लोक कोण आहेत आणि अस्पृश्यतेचे मुळ कारण काय? या दोन मुख्य विषयांचे संशोधन या प्रबंधाच्या पुढील पानांमध्ये करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. संशोधनाला प्रत्यक्ष सुरूवात करण्यापूर्वी काही प्राथमिक प्रश्नांचा, उहापोह करणे आवश्यक आहे. त्यातील पहिला प्रश्न असाय संपूर्ण जगामध्ये केवळ हिंदू लोकच अस्पृश्यता पाळतात काय? दुसरा असा, जर अहिंदू लोकही अस्पृश्यता पाळत असतील तर अहिंदूतील अस्पृश्यता व हिंदूतील अस्पृश्यता यातील तुलनात्क अध्ययनातून कोणत्या गोष्टी निष्पन्न होतात? दुर्दैवाची गोष्ट अशी की आजपर्यंत अशा प्रकारच्या तुलनात्मक अध्ययनाचा प्रयत्न करण्यात आला नाही. याचा परिणाम असा झाला की हिंदूतील अस्पृश्यतेच्या अस्तित्वाबद्दल बऱ्याच लोकांना जाणीव असली तरी तिची खास वैशिष्ठये त्यांना माहीत नाहीत. तथापि तिच्या खास वैशिष्ठयांच्या अद्भूत स्वरूपाची जाणीव केवळ अस्पृश्य लोकांची स्थिती समजून घेण्यासाठीच आवश्यक आहे.

प्राचीन व आदिम समाजामध्ये या बाबतीत कशी स्थिती होती हे तपासून पाहण्यासाठी सुरूवात केल्यास अधिक चांगले होईल. त्याची अस्पृश्यतेलामान्यता होती काय? याबाबतीत अस्पृश्यता म्हणजे काय याची नीट कल्पना आपणास सुरूवातीस असणे आवश्यक आहे. या मुद्यावर मतभेद असू शकत नाहीत. विटाळ, भ्रष्टता, वाटणे आणि अशा प्रकारच्या विटाळातून मुक्त होण्याची भावना हीच अस्पृश्यतेमध्ये अंतर्भूत आहे, हे सर्वजन मान्य करतील.

वर उल्लेखलेल्या अर्थाने आदिम समाज अस्पृश्यतेला मान्यता देत होता की नाही हे पाहण्यासाठी आदिम लोकांचे सामाजिक जीवन तपासून पाहिले तर त्यांचा अशा प्रकारच्या विटाळाच्या कल्पनेवर विश्वास होता एवढेच नव्हे तर या विश्वासापोटी त्यांनी धार्मिक कर्मकाडेही निर्माण केली होती याबद्दल शंका उरत नाही. पुढील गोष्टीमुळे विटाळ होतो, अशी प्राचीन मनुष्याची कल्पना होती.

(१) काही विशिष्ट घटणा घडल्यामुळे

(२) काही विशिष्ट वस्तूंचा स्पर्श झाल्यामुळे आणि

(३) काही विशिष्ट व्यक्तीला स्पर्श झाल्यामुळे..

एका माणसापासून दुसऱ्या माणसास स्पर्शामुळे अपवित्रता संचार करते अशीही प्राचीन मनुष्याची श्रद्धा होती. अपवित्रतेचे असे संक्रमन होण्यासाठी खाणे, पिणे इत्यादी स्वाभाविक प्रसंग विशेषत: अधिक धोकादायक आहेत, असे त्याला वाटत होते. ज्याप्रसंगी हुकमी अपवित्रता निर्माण होऊ शकेल अशा घटनांमध्ये आरंभिक मनुष्याच्या मते पुढील प्रसंगांचा समावेश होत असे.

गर्भवती स्त्रिया अपवित्र असून त्या अपवित्रता पसरविण्यास कारणीभूत ठरतात, असे मानले जात असे. आईची अपवित्रता बालकापर्यंतही विस्तारीत करण्यात आली होती.

हि स्त्री किंवा पुरूषाच्या सामाजिक व वैवाहिक जीवनास सुरूवात झाल्याची लक्षणे म्हणजेच पुरूषांचा संस्कारविधी व स्त्रियांची रजस्वला होण्याची स्थिती होय. त्यांना एकांतवासात राहावे लागत असे अंगाला उटणे आदी लावावे लागत असे आणि सुतेप्रमाणे अंग विच्छेदनही करून घ्यावे लागत असे. अमेरिकेतील टोळयांतील लोकांमध्ये अशा संस्काराचे वेळी केवळ विशेष प्रकारचे भोजन घ्यावे लागत असे, तर ठराविक वेळेच्या अंतराने वांतीकारक औषधही घ्यावे लागत असे.

विवाहाच्यावेळी जे विधी करण्यात येत असत त्यावरून लग्न ही एक अपवित्र बाब आहे, असा आदिम मनुष्याचा समज होता, असे दिसते. ऑस्ट्रोलियन पद्धतीप्रमाणे कधी कधी वधूला आपल्या टोळीतील पुरूषांशी शरीरसंबंध करावा लागे किंवा अमेरिकेतील रिवाजाप्रमाणे टोळीतील वैद्यांशी किंवा पूर्व आफ्रिकेतील, प्रघाताप्रमाणे वराच्या मित्र मंडळीशी तिला संभोग व्यवहार करावा लागत असे. काही टोळयांमध्ये वराने वधूला तलवारीने हळूच ओरबडण्याची प्रथा होती. हुंडा सारख्या काही लोकात वराशी लग्न होण्यापूर्वी प्रथम वधूचे लग्न एका झाडाशी करण्याची रूढी होती. विवाहातील हे सर्व रितीरीवाज लग्नातील अपवित्रता घालवून तिच्यापासून व्यक्तीचे रक्षण करण्यासाठीच पाळण्यात येत असत.

पावित्र्याची कल्पना केवळ वस्तुपुरतीच मर्यादित नव्हती. काही विशिष्ट लोकांचे वर्गही पवित्र मानले जात असत. कारण त्यांना दुसऱ्या एखाद्या माणसाने स्पर्श करणे म्हणजे त्यांना वाटविण्यास कारणीभूत ठरत होते. पोलिनेशिअन लोकांमध्ये अशी रूढी होती की त्यांच्या प्रमुखाला एखाद्या खालच्या दर्जाच्या माणसाने स्पर्श केल्यास अपवित्र समजले जात असे. तथापि त्याचा दंड मात्र त्या हीन दर्जाच्या माणसाला भरावा लागत असे. याउलट इफत मध्ये अधी प्रथा होती की पवित्र माणसाचा संबंध जर श्नागिनश शी (संस्कारासबंधी अपवित्रता) आला तर त्याचे पावित्र्य नष्ट होत असे युगांडामध्ये नवीन देऊळ बांधण्यापूर्वी लोकांना स्वत:ला शुद्ध करून घेण्यासाठी चार दिवसाचा अवधी देण्यात येत असे. काही अन्य ठिकाणी गटप्रमुख आणि त्यांच्या वस्तू बहुधा इतक्या पवित्र माणण्यात येत असत की खालच्या दर्जाच्या लोकांनी त्यांना स्पर्श केल्यास त्याना त्या धोकादायक ठरत असत टांगा बेटामध्ये जो मनुष्य प्रमुखाला स्पर्श करीत तो भ्रष्ट झाला असे समजण्यात येत असे, आणि हा दोष केवळ डच्च दर्जाच्यामुखाच्या तळपायाला स्पर्श केल्याने नष्ट हो असे. मलाया पेनिन्सुलामध्ये प्रमुखाचे पावित्र्य राजाचिन्हामध्ये असते अशी समजूत हाती आणि त्याला स्पर्श करणाऱ्यास गंभीर स्वरूपाचा आजार किंवा मृत्यु येतो, अशी समजूत होती.

विदेशी माणसांचा स्पर्श विटाळाला कारणीभूत ठरतो अशी आदिम लोकांची समजूत होती.

दक्षिण आफ्रिकेतील बायोग या लोकांची अशी श्रद्धा होती की परदेशात प्रवास करणाऱ्यांना परदेशी भूतात्म्याची भूतबाधा होण्याचा विशेष धोका असतो. परदेशी माणसे भ्रष्ट असतात. कारण ते विचित्र देवांची पूजा करून चमत्कारिक प्रभाव प्राप्त करून घेत असतात, असा त्यांचा समज होता. म्हणून त्यांना धूप देण्यात येत असे किंवा अन्य उपायांनी त्याचे शुद्धिकरण करण्यात येत असे डीयरी आणि लगतच्या जमातीमध्ये त्या जमातीचाच एखादा माणूस परदेशाचा प्रवास करून परत आला तर त्याला परका समजण्यात येत असेय आणि जोपर्यंत तो खाली बसत नाही तोपर्यंत त्याच्याकडे मुळीच लक्ष देणध्यात येत नसे.

परदेशातून आलेल्या माणसापासून जेवढी धास्ती बाळगण्यात येत असे तितकीच धास्ती परदेशात जाण्याबद्दलही बाळगण्यात येत असे. आस्ट्रोलियात जेव्हा एक टोळी दुसऱ्या टोळीजवळ जात असे तेव्हा त्या टोळीतील लोक हवेच्या शुद्धिकरणासाठी हाती पेटत्या मशाली घेऊन जात असे तेव्हा त्याच्यासमोर वेदीतील पवित्र अग्नी घेऊन काही सैनिक सरहद्दीकडे जात असत.

हिंदूतील अस्पृश्यता :—

अपवित्रतेच्या बाबतीत आदिम लोक किंवा पुरातन लोक यांच्यापेक्षा हिंदूमध्ये भिन्न अशी कोणतीही बाब नाही त्यांना अपवित्रतेची कल्पना मान्य होती याचे विपुल पुरावे मनुस्मृतीमध्ये आहेत. शारीरिक अपवित्रता व मानसिक पवित्रताही मनूला मान्य आहे.

मनूने जन्म, मृत्यु आणि मासिक धर्म यांना अपवित्रतेचे जनक मानलेले आहे. मृत्युसंबंधीची अपवित्रता विस्ताराने फारच व्यापक होती. रक्ताच्या नात्याप्रमाणे तिचा विस्तार कमी अधिक होत असे. सुतक (अपवित्रता) येते त्यात केवळ आईवडील नातेवाईकांचाच उदा मामा समावेश होत असे असे नव्हे तर दूरच्या नात्यातील लोकांचाही समावेश होत असे इतकेच नव्हे तर त्याचा विस्तार गुरू, गुरूपत्र,गुरुपत्नी, शिष्य, सहपाठी, क्षेत्रिय, राजा, मित्र, कुटूंबातील लोक, आणि शव वाहक लोक अशा गैरनातेवाईक लोकांपर्यंतही पाहोचत असे.

अपवित्रतेच्या टप्यामध्ये येणारी कोणतीही व्यक्ती त्यापासून सुटू शकत नसे. काही विशिष्ट व्यक्तींनाच त्यातून सूट मिळत असे. पुढील श्लोकांमध्ये मनूने त्यांना वगळले असून त्यांना वगळण्याचे कारणेही त्यात दिलेली आहेत.

अध्याय ५ श्लोक९६ जे राजा व अन्य व्रतधारी लोक आणि यज्ञ कार्यात रस असलेले लोक सुतकातून मुक्त राहतात. कारण राजा हा इंद्रासनावर बसलेला असतो आणि अन्य दोन्ही प्रकारचे लोक सदैव ब्राह्मणांप्रमाणे पवित्रच असतात.

श्लोक ९४ राजा महान सिंहासनावर आरूढझालेला असल्यामुळे व प्रजेचे रक्षण करण्यासाठीच तो सिंहासनावर आरूढझालेला असल्यामुळे त्याला पवित्र करून घेण्याची तातडीची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९६ जे लोक युद्धात किंवा बंडामध्ये ठार झाले त्यांच्या नातेवाईकांना हाच नियम लागू आहे. त्याचप्रमाणे वीज पडून मरण पावलेल्यांच्या नातेवाईकांना, राजाने देहदंड दिलेल्या व्यक्तीच्या नातेवाईकांना, गोब्राह्मणांच्या रक्षणासाठी मरण पावलेल्यांच्या नातेवाईकांना हाच नियम लागू असून ज्यांना त्वरित शुद्ध करून घ्यावे अशी राजाची इच्छा असेल त्यांनाही हा सद्य शौचांचा नियम लागू आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९६ जगाच्या आठ संरक्षण देवता—चंद्र, अग्नी, सूर्य, वायू, इंद्र, कुबेर, वरूण आणि यम यांचा राजा हा अवतार आहे.

अध्याय ५ श्लोक ९७ वरील देवतांची अधिष्ठापना राजाच्या ठायी असल्यामुळे ऐहिक जगातील पवित्रता, अपवित्रता त्याला बाधत नाही. कारण मृत्युलोकातील मानवाची पवित्रता व अपवित्रता यांना देवताच निर्माण व नष्ट करतात. ष

यावरून हे स्पष्ट दिसून येते की मनूच्या मताप्रमाणे उदात्त कार्यासाठी ज्यांना मृत्यु आला त्यांच्या नातेवाईकांना, राजाला व राजाने तशी कोणाला सवलत दिल्यास त्यांना सुतकाच्या सर्वसामान्य नियमाची बाधा होत नसे. श्ब्राह्मण सदैव पवित्र असतोश हे मनूचे विधान सर्वापेक्षा श्रेष्ठ असे पद ब्राह्मणांना असल्याचे दर्शविण्यासाठी सर्वसामान्य अर्थाने वापरलेले आहे, हे ध्यानात

घ्यावयास हवे. ब्राह्मण अपवित्रतेपासून सदैव मुक्त होता, असा त्याचा अर्थ. कारण तो तसा नव्हता. अब्राह्मणाना लागू होते केवळ ब्राह्मणांनाच लागू होणाऱ्या निषेधांनी व अशुद्धतेबद्दल अज्ञांनी मनुस्मृती पुरेपूर ठासून भरलेली असून ब्राह्मणाला त्यांचे पालन करणे अनिवार्य होते व त्यांचे पालन करण्यास तो चुकला तर तो अपवित्र होत असे. अशुद्धतेसबंधी मनूच्या ज्या कल्पना होत्या त्या केवळ काल्पनिक नसून प्रत्यक्ष व्यवहारात चालू होत्या. कारण अशुद्ध व्यक्तीद्वारा देण्यात आलेले भोजन त्याने अग्राह्य ठरविले आहे.

याशिवाय मनूने सुतकाचा काळही ठरवून दिलेला आहे. तो विभिन्न आहे. सपिडाच्या मृत्युबद्दल हाकाळ दहा दिवसांचा आहे. लहान बालकासाठी तीन दिवसांचा व सहपाठी मित्रासाठी एक दिवसाचा अवधी त्याने सांगितलाआहे. केवळ नेमून दिलेला काळ लोटण्याने अपवित्रता जात नाही तर या काळाच्या शेवटी प्रसंगानुरूप एक शुद्धिकरणाचा विधीही करावा लागतो.

अस्पृश्योन्नती व स्त्रियांची जबाबदारी :—

महाड येथे दलित पुरुषांच्या बरोबर सत्याग्रह करण्यासाठी दलित— अस्पृश्य महिला स्त्रियाही प्रचंड संख्येने हजर होत्या. त्या सत्याग्रही स्त्रियाना उपदेश करताना डॉ. बाबासाहेब सांगतात. आपण या सभेत आल्याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे. घरप्रपंचाच्या अडचणी ज्याप्रमाणे स्त्री व पुरुष मिळून सोडवितात, त्याप्रमाणे समाजातील (संसारातील) अडचणी स्त्रीपुरुषांनी मिळून सोडवावयास पाहिजेत. पुरुषांनीच हे काम अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना अवधी लागेल याबद्दल शंका नाही...जो पुरुषवर्ग हे काम करीत आहे त्यांच्याशी सहकार्य केल्याशिवाय राहू नये. यासाठी तुम्ही यापुढे नेहमी परिषदेस हजर राहिले पाहिजे, असे माझे तुम्हास सांगणे आहे. खरे म्हटले तर अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न पुरुषांचा नसून तो स्त्रियांचाच आहे.

तुम्ही आम्हा पुरुषांना जन्म दिला आहे. आम्हाला इतर लोक कसे जनावरा— पेक्षाही कमी लेखनात हे तुम्हास ठाऊक आहे. काही ठिकाणी आमची सावलीसुद्धा घेत नाहीत. इतर लोकांना कोर्टकचेऱ्यांमध्ये मानसन्मानाच्या जागा मिळतात. परंतु तुमच्या पोटी जन्मलेल्या आम्हा मुलांना पोलिस खात्यातील शिपायाचीही नोकरी मिळत नाही. इतका आमचा हीन दर्जा आहे. हे सर्व तुम्हास ठाऊक असताना तुम्ही आम्हास जन्मास का घातले असा प्रश्न तुम्हास कोणी केला तर त्याचे उत्तर तुम्ही काय देऊ शकाल ? या सभेत बसलेल्या कायस्थ व इतर स्पृश्य बायांच्या पोट जन्मलेल्या मुलात, व तुमच्या पोटी जन्मलेल्या मुलात काय अंतर आहे ? तुम्ही विचार करावयास पाहिजे की, ब्राह्मणांच्या स्त्रियांत जेवढे शील आहे, तेवढे तुमच्या तही आहे. आणि तुमच्यात जेवढे मनोधैर्य, करारीपणा, व धमक आहे, तितकी ब्राह्मण स्त्रियांत नाही. असे असताना ब्राह्मण स्त्रियांच्या पोटी जन्मलेले बालक का सर्वमान्य व्हावे, व तुमच्या पोटी जन्मलेले बालक सर्व ठिकाणी का अवमानिले जाये ? त्याला साध्या साध्या माणुसकीचा हक्क असू नये याचा तुम्ही कधी विचार केला आहात काय ? मला वाटते, तुम्ही त्याचा कधीच विचार केला नाही. तुम्ही जर विचार केला असता, तर पुरुषांच्या आधी तुम्ही स्त्रियांनी सत्याग्रह केला असता कारण तुमच्यापोटो जन्म घेतला एवढेच पातक आमच्या हातून घडले आहे. व त्याच पातकामुळे आम्हास ही अस्पृश्यतेची शिक्षा भोगावी लागत आहे. तेव्हा तुम्ही विचार करावयास पाहिजे की, तुमच्या पोटी जन्म घेणे हे पाप का ठरले जावे. व इतर स्त्रियांच्या पोटी जन्म घेणे पुण्यप्रद का व्हावे. या प्रश्नाचा जर तुम्ही विचार केला, तर तुम्हांला एक तर प्रजा उत्पत्ती बंद करावी लागेल किंवा तुमच्यामुळे त्यांना लागत असलेला कलंक तरी तुम्हास धुऊन टाकावा लागेल. या दोहोंपैकी कोणतीतरी एक गोष्ट तुम्ही करावयाला लागले पाहिजे.

तुम्ही प्रतिज्ञा करा की, अशा कलंकित स्थितीत आम्ही पापुडे जगणार नाही. समाजोपती करण्याचा जसा पुरुषांनी निश्चिय केला आहे, तसाच तुम्ही करा. दुसरी गोष्ट आपणास जी सांगावयाची आहे ती ही की, तुम्ही सर्वांनी जुन्या व गलिच्छ चालीरीती सोडून दिल्या पाहिजेत. खरे म्हटले असता, अस्पृश्य माणसान तो अस्पृश्य आहे अशी ओळख पटविणारा शिक्का त्याच्या कपाळावर मार नाही. परंतु अस्पृश्य लोकांच्या ज्या काही चालीरीती आहेत, त्या चालीरीतीय लोक अमूक एक माणूस अस्पृश्य जातीपैकी आहे, हे चटकन ओळखतात. ह्या पा रीती एकेकाळी आपणावर सक्तीने लादण्यात आल्या होत्या असे माझे मत आहे. परंतु इंग्रज सरकारच्या राज्यात तशी सक्ती होऊ शकत नाही. म्हणून ज्या गोष्टी— मुळे लोक आपण अस्पृश्य आहोत, असे ओळखतात त्या सान्या गोष्टी तुम्ही आता बंद केल्या पाहिजेत. तुमची लुगडी नेसण्याची पद्धती ही

तुमच्या अस्पृश्यतेची स आहे. ती साक्ष तुम्ही बुजविली पाहिजे. वरिष्ठ वर्गाच्या बाया ज्या पद्धतीने नेसतात, त्या पद्धतीने तुम्ही लगडी नेसण्याचा प्रघात पाडला पाहिजे तसे करण्यात तुमचे काही खर्चत नाही. त्याचप्रमाणे गळयात भाराभर गळसन्या व हातांत कोपले भर पावे या चांदीचे गोटयाटस्या ही देखील तुम्हास याची खूण आहे. एका पेक्षा अधिकांची जरुरी नाही. त्याने नवयाचे आयुष्य वाढते किंवा आपल्या शरीराला शोभा येते, अशातला काही भाग नाही. दागिन्यांपेक्षा कपालाच अधिक शोभा आहे. तेव्हा कलाच्या किंवा चांदीच्या दागिन्यात पैसे सर्च करण्याऐवजी चांगल्या कपडयात पैसे खर्च करा. दागिना घालायचाच असला तर सोन्याचा करून पाळावा नाहीतर पाहू नये. त्याचप्रमाणे स्वच्छतेने वागण्याची खबरदारी घ्यावी.

तुम्ही घरच्या गृहलक्ष्मी आहात. घरात कोणीही अमंगळ गोष्टी होऊ न देणे याबद्दल तुम्ही काळजी वाहिली पाहिजे. गेल्या मार्च महिन्यापासून सर्व लोकांनी मेलेल्या जनावरांचे मांस खाणे बंद केले आहे. ही गोष्ट आनंदाची आहे. पण एखाद्या घरी तसे झाले नसल्यास ते घडवून आणण्याची जबाबदारी तुम्ही आपल्या अंगावर घेतली पाहिजे. जो नवरा मेलेल्या जनावराचे मांस घरात आणील, त्यास तुम्ही स्पष्ट सांगा की, असला प्रकार माझ्या घरी चालणार नाही. आणि माझी खात्री आहे की, ही गोष्ट तुम्ही मनावर घ्याल तर हा अमंगळ प्रकार अजिबात बंद होणार आहे. तसेच तुम्ही आपल्या मुलांनाही शिक्षण दिले पाहिजे.

ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषासाठीच नाहीत. त्या स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनीही ओळखली होती. नाहीतर जे जे पलटणीत राहिले त्या त्या लोकांनी आपल्या मुलांना ते शिक्षण दिले नसते. साग वशी माती ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधारावयाची असेल, तर तुम्ही मुला—मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका. हा जो उपदेश मी तुम्हाला केला आहे, तो तुम्ही वान्यावर सोडणार नाही, अशी मला आशा आहे.

अस्पृश्यांच्या करिता संरक्षण

स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत अल्पसंख्य व दुर्बल समाजाच्या हित संबंधाचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अशी घटनात्मक निर्बधे व त याकडे दुर्लक्ष करण्यात येत असेल तर ते आम्हास मान्य होणार नाही. राजकीय प्रश्नांचे काही अभ्यासक विचारवंत असे मान्य करतात की, हे (सामाजिक समस्यांचे)प्रश्न सोडविण्याचा तडजोडीचा मार्ग शोधणे आवश्यक आहे. ते अभ्यासक विचार असेही मान्य करतात की, अशा प्रकारे मान्य झालेल्या तडजोडीचा राज्यघटनेत अंतर्भाव कराया..

आपले हितसंबंध सुरक्षित राखण्याचा खात्रीलायक उपाय माझ्या मते बसा आहे की, स्वतंत्र भारताच्या भाषी मंत्रीमंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचा आपल्या हातात असला पाहिजे आणि जेव्हा तुम्हाला देशाच्या कायदेमंडळा योग्य प्रतिनिधित्व मिळेल तेव्हाच हे शक्य आहे.

योग्य प्रतिनिधित्वाच्या बदलात दुसरे काहीही आम्हाला मान्य होणार नाही. आणि देशाच्या राजकीय घटनात्मक बदलामध्ये तुम्हाला पुरेसे प्रतिनिधित्व देया हमी जर त्यात नसेल, तर अशा घटनात्मक बदलास जर तुम्ही आपली संमती देण्याचे नाकाराल, तर तसे करणे हे पूर्णत: तुमच्या अधिकारातले आहे.

अस्पृश्य वर्गाचे स्वतंत्र संघटन

माझ्या अनेक स्नेही मंडळींनी मला असे सूचित केले की, माझ्या या तटस्थ भूमिकेमुळे अस्पृश्यवर्गाचे हित धोक्यात येईल. त्याकरिता अस्पृदयगति एकतर ब्रिटिश सरकारशी सलोख्याचे संबंध ठेवावेत अथवा राष्ट्रीय काँग्रेसशी सहकार्य करावे, मी या प्रश्नाचा पुन: पुन्हा विचार केलाय आणि पूर्ण विचारांती अशा निर्णयाप्रत आलो आहे... काँग्रेस अस्पृश्यता मानीत नाहीय व जनतेची ती एकमेव संघटना आहे. असे मानण्यात येते. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने अस्पृश्यताविरोधी: ठराव संमत केला होता, यात काही शंका नाही. परंतु प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने काँग्रेसने काय केले? काँग्रेसने आपल्या कार्यक्रमात काँग्रेसच्या सभासदांनी खादी वापरण्याची अट घातली. त्याप्रमाणे अस्पृश्यता निवारण्याची आपल्या सभासदावर काँग्रेसने का घातली नाही ? हे कार्य त्यांना सहज करता आले असते.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, आपला मार्ग आपणच निवडला पाहिजे. तो देखील स्वत:वर विसंबून राहून. काहींना हा मार्ग स्वीकारण्याचे होणार नाही. याची मला जाणीव आहे.

सरकार किंवा काँग्रेस यांच्यावर विसंबून राहण्यात काय फायदा आहे, असा माझा तुम्हाला सवाल आहे?... अस्पृश्य जनतेसमोर प्रश्न आहे तो हा की, ते स्व एक शक्ती कसे बनू शकतीलय की ज्यामुळे इतरांना त्यांचे अस्तित्व मान्य करणे भाग पडावे आणि त्यांच्या मताला हवकसंबंधांना हरएक प्रसंगी प्राधान्य मिळावे आता अशी वेळ आलेली आहे की, अस्पृश्यवर्गाने जागृत होऊन आपल्या मतांना वाचा फोडता येईल आणि ज्याच्या माध्यमातून एकसूत्रीपणे कार्य करता येईल अशी श्अखिल भारतीय संघटना, स्थापन करणे आवश्यक आहे.

अस्पृश्य वर्गाची उन्नती

केवळ राजकीय अधिकार प्राप्त झाल्याने अस्पृश्यांच्या समस्त दु:खाचे निवारण होणार नाही. त्याकरिता त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावणे हाच खरा उ होय. अपनी सबंध अनिष्ट आचारांचा त्याग केला पाहिजे. त्यांच्या राहण्याच्या पद्धतीत सुधारणा केली पाहिजे. त्यांना शिक्षण देऊन सुशिक्षित केले पाहिजे.

शेवटी अस्पृश्यवर्गाने सर्व दृष्टीनी निर्भय होण्याकरिता इतरांच्या बरोबरीने माणुसकीचे अधिकार कृतीत आणण्याचा प्रयास सुरू करण्याकरिता त्यांना प्रोत्साहित करणे व दमदार शक्तिमान बनवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :—

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मथा, संपादन शंकरराव खरात, इंद्रायणी साहित्य, पुणे.
२. अस्पृश्य मूळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले?, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राज प्रकाशन, यवतमाळ.
३. बहिष्कृत भारतातील अकरा लेख, संपादक प्रा. सतीष तराळ, डॉ. चिंतामण कांबळे, मराठी जनसाहित्य परिषद, अमरावती.

महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण

सौ.के.एस.के.महाविद्यालय, बीड

सारांश : भारतामध्ये महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात मुलींची संख्या कमी होत आहे. ही चिंताजनक बाब आहे. महाराष्ट्रात 1991 मध्ये दर 1000 मुलांमागे मुलींचे प्रमाण 946 होते, ते प्रमाण 2001 मध्ये ३३ ने कमी होऊन 913 झाले व 2011 च्या जनगणनेनुसार मुलींचे प्रमाण आणखी 30 ने कमी होऊन ते 883 एवढे झाले आहे. आज मुलगी जन्माला येण्याचा हक्कच हिरावून घेतला जात आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग (दुरुपयोग) करुन जन्माआधीच मुली मारल्या जात आहेत, ही बाब अतिशय गंभीर आहे. त्यामुळे भविष्यात अनेक सामाजिक अडचणी निर्माण होणार आहेत.

प्रस्तावना पुरोगामी महाराष्ट्राने देशात सर्वात प्रथम म्हणजे 1988 मध्येच लिंग निवडीस प्रतिबंध करणारा कायदा केला होता, त्यानंतर केंद्र शासनाने 20 सप्टेंबर 1994 मध्ये हा कायदा केला. सन 2003 मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली. या कायद्यांतर्गत गर्भलिंग निदान करणाऱ्यावर प्रतिबंध केला आहे म्हणूनच या संवेदनशील विषयाबद्दल, समाजातील सर्व स्तरांमध्ये जागृती व्हावी. दुसरी गोष्ट कायद्याची कठोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

बीजसंज्ञाः- महिला, जन्मदर, मृत्युदर, वयोगट, वर्ष, कायदे, अनुदान.

लिंगगुणोत्तर प्रमाण – भारत व महाराष्ट्र

अ.क्र.	देश/राज्य	0 ते 6 वर्ष वयोगटातील बालकांच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाणाचा तक्ता	
	वर्ष	2001	2011
1.	भारत	927	914
2.	महाराष्ट्र	913	883

स्त्री-पुरुषांच्या समानतेचा पुरस्कार सध्या सगळ्या (सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक इ.) क्षेत्रात होताना दिसतो. पण प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती मात्र फारच वेगळी दिसते.

देशाच्या सन 2011 च्या जनगणनेचा आढावा घेतला असता 0-6 वर्षे वयोगटामधील लिंगण गुणोत्तर, सन 2001 मध्ये 927 व सन 2011 मध्ये 914 असे झालेले आहे. सन 2001 पासून हे प्रमाण 2011 पर्यंत 13 अंकांनी कमी झालेले आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार ६ वर्षाखालील बालिकांचे प्रमाण 30अंकांनी कमी झाल्याचे धक्कादायक बाजू पुढे आलेली आहे. महाराष्ट्रातील 6 वर्षाखालील बालिकांचे दर हजार बालकांशी प्रमाण 2001 मधील 913 पासून 2011 मध्ये 883 पर्यंत म्हणजे 30 अंकांनी कमी झाले आहे. ही अतिशय गंभीर व चिंताजनक बाब आहे. सर्व साधारणपणे लिंग गुणोत्तर 952 असावे. हा दर गृहित धरला तर 2011 च्या जनगणनेनुसार 0 ते 6 वर्षे वयोगटातील असलेल्या 883 या लिंग गुणोत्तरानुसार गेल्या दहा वर्षात राज्यात अंदाजे 468680 इतक्या स्त्री भ्रुणहत्या झालेल्या आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्ह्यांमध्ये लिंग गुणोत्तराचा आढावा घेतला असता त्यामध्ये सुद्धा विविधता दिसून येते. जिल्हानिहाय आकडेवारी पाहता 2001 जनगणनेशी तुलना करता बीड जिल्ह्यामध्ये हे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजेच 93 अंकांनी घसरले असून गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये सर्वात कमी म्हणजेच 10 अंकांनी घसरले आहे. राज्यातील फक्त 4 जिल्ह्यामध्ये हे प्रमाण काही अंकांनी वाढले आहे. ते जिल्हे सातारा (3 अंक), कोल्हापुर(6 अंक), सांगली (11 अंक) व चंद्रपुर (6 अंक) असे आहेत.

गृहितकेः- 1. महिला आरक्षणामुळे महिलांचा विकास होतो.

2. स्त्री नेतृत्वावर पुरुष प्रधान संस्कृतीचा पगडा दिसून येतो.

उद्देशः- 1. महिला समुहाच्या माध्यमातून संघटीत करणे.

2. समुहातील महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे.

3. समाजातील लैंगिक भेदभाव नष्ट करुन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे.

संशोधन पद्धतीः- सदर निबंधांचा अभ्यास करतांना द्वितीय साधन सामुग्रीचा आधार घेतलेला आहे. त्यामध्ये जिल्हा न्यायालय, महिला व बालविकास अधिकारी कार्यालय, विविध बँकामधील बचतगट, महिला तक्रार निवारण कार्यालय, पोलीस अधिक्षक कार्यालय या सर्व शासकीय कार्यालयातील दुय्यम प्रकारची माहिती घेतलेली आहे.

जिल्हा निहाय महाराष्ट्र राज्यातील तुलनात्मक लिंग गुणोत्तरः-

0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकाचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण (जनगणना 2001, 2011)

अ. क्र.	जिल्हा वर्षे	0 ते 6 वर्षे वयोगटातील बालकांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण		2001 ते 2011 मधील फरक
		2001	2011	
1	ठाणे	931	918	-13
2	रायगड	939	924	-15
3	रत्नागिरी	952	940	-12
4	सिंधुदुर्ग	944	910	-34
5	नाशिक	920	882	-38
6	धुळे	907	876	-31
7	जळगाव	880	829	-51
8	अ.नगर	884	839	-45
9	पुणे	902	873	-29
10	सोलापूर	895	872	-23
11	सातारा	878	881	3
12	कोल्हापूर	839	845	6
13	सांगली	851	862	11
14	औ.बाद	890	848	-42
15	जालना	903	847	-56

16	परभणी	923	866	-57
17	हिंगोली	927	868	-59
18	लातूर	918	872	-46
19	उ.बाद	894	853	-41
20	बीड	894	801	-93
21	नांदेड	929	897	-32
22	अकोल	933	900	-33
23	वाशिम	918	859	-59
24	अमरावती	941	927	-14
25	यवतमाळ	633	915	-18
26	बुलढाणा	908	842	-66
27	नागपूर	942	926	-16
28	वर्धा	928	916	-12
29	भंडारा	956	939	-17
30	गोंदिया	958	944	-14
31	चंद्रपुर	939	945	6
32	गडचिरोली	966	956	-10
33	मुंबई (उप)	923	910	-13
34	मुंबई	922	874	-48
महाराष्ट्र राज्य		**913**	**883**	**-30**

स्त्रियांना संरक्षण देणारे भारतीय दंड विधानातील विशेष कायदे

अ. क्र.	अपराधाचे स्वरुप	कलम भा.दं.वि.	अधिकाधिक शिक्षा
1	स्त्रीकडे पाहून अश्लिल किंवा असभ्य हातवारे करणे	294	तीन महिन्याची सजा किंवा दंड
2	हुंडाबळी	304 बी	जन्मठेप
3	स्त्रीच्या संमतीशिवाय गर्भपात	313	जन्मठेप किंवा 10 वर्षे सजा
4	अल्पवयीन मुलींना विवाहासाठी पळवणे	366 अ	10 वर्षे सजा व दंड
5	बलात्कार	376	7 ते 10 वर्षे सजा किंवा दंड
6	अवैधरित्या दुसरी पत्नी करणे	495	7 वर्ष सजा किंवा दंड

महिला विकासासंबंधी विविध शासकीय योजना

1.निराश्रित महिलांसाठी शासकीय संरक्षणगृहे. 2. व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या मुलींना विद्यावेतन.

3. देवदासी अनुदान, 4. निराधार, निराश्रित व विधवा महिलांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता अनुदान

5.कामधेनू योजना, 6.हुंडा निर्मुलन 7.नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी वसतीगृहे.

8.राष्ट्रीय महिला कोष. 9.अनैतिक व्यापारातून महिला व अल्पवयीन मुलींचे लैंगिक शोषण थांबवण्यासाठी पथदर्शी प्रकल्प. 10. रॉकेल विक्रीचे नवीन किरकोळ परवाने. 11. शिधावाटप/रास्तभाव दुकानाचे वाटप. 12.सावित्रीबाई फुले कल्याण योजना. 13 महिलांसाठी व्यवसाय शिक्षणाचे प्रशिक्षण. 14. महिला महाविद्यालय. 15. तंत्रनिकेतने व अभियांत्रिकी महाविद्यालये.

केंद्र शासनाच्या योजनाः

1. स्वयंसेवी संघटनांना सर्वसाधारण अनुदान
2. रस्त्यावरील मुलांच्या कल्याणाची योजना.
3. राष्ट्रीय शिशू कक्ष निधी योजना. (पाळणाघर)
4. बालगृह/ विशेष बालगृहे
5. बालसदन
6. बालकाश्रम

महिला सक्षमीकरणः-

प्राचीन कालखंडापासून महिला अन्याय अत्याचाराला बळी पडत आहे. तिला नेहमीच चार भिंतीच्या आत कुटुंबांच्या गोतावळयात डांबून ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. राजकारण आणि महिला यांचा काहीही संबंध असू शकत नाही अशी समज असतांना महिलांना राजकारणातील आरक्षणामुळे महिला सर्व बंधने जुगारुन राजकारणात आलेल्या आहेत. अनेकवेळा पर्याय नसल्यामुळे महिलांना राजकारणामध्ये सहभागी करुन घ्यावे लागते किंवा अनेक पदावर महिलांची नेमणूक करावी लागते. त्यामुळे निश्चित महिलांचा राजकीय सहभाग वाढलेला आहे. महिला आता सत्ताधारेत आल्या आहेत. त्यामुळे पुरुषांशी चर्चा करणे, सल्ला विचारणे, निर्णय घेणे, पुरुषाबरोबर विविध समित्यावर काम करणे. ह्या सर्व बाबींमध्ये महिला सहभागी होऊ लागल्या आहेत. सभेमध्ये भाषण करणे, चर्चा करणे, निर्णय प्रक्रियेमध्ये भाग घेणे, आपले मत मांडणे इत्यादी. एकंदरीतच महिला आरक्षणामुळे महिला राजकीय दृष्ट्या सक्षम होतांना दिसून येतात.

संदर्भ ग्रंथ सूचीः-

1. महाराष्ट्र शासन – 2001-2011 जनगणना.
2. लोकसंख्या भुगोल - एस.एल.कयास्ता, जयपूर.
3. लोकसंख्या भुगोल – डॉ.विठ्ठल घारपुरे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन

प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे

श्री रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

सारांश

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती देशाते उद्धरी' अशी विद्वानांनी केलेली विधाने ऐकली म्हणजे स्त्रियांचा दर्जा पुरुषां इतकाच किंबहुना पुरुषांपेक्षा उच्च दर्जाचा आहे हे कोणासही कबूल करावे लागेल. पण प्रत्यक्ष व्यवहारात स्त्रियांची स्थिती आज तशी नाही हेही प्रत्येकास कबूल करावे लागेल.

आज स्त्री नोकरीच्या ठिकाणी असो वा असंघटित क्षेत्रात काम करताना असो प्रत्येक ठिकाणी तिला डावलले जात असल्याचे दिसून येते. एकीकडे स्त्री शिक्षणाकडे अग्रेसर होत प्रत्येक मोठ्या पदावर पोहोचत आहे तर भारतातील बराच मोठा महिला वर्ग अशिक्षित आहे. व गरिबीमध्ये खितपत पडलेला असल्याचे दिसून येते. गरीबीमुळे ह्या स्त्री वर्गाला कामाशिवाय गत्यंतर नाही. त्या मिळेल ते काम करण्यास तयार असतात. आज कामाच्या निमित्ताने बरेच लोक खेड्याकडून शहराकडे जात आहेत. शहरांमध्ये सहज करू शकणारं काम म्हणजे घरकाम. घरकाम करण्यासाठी स्त्रीला प्रशिक्षण घ्यावं लागत नाही. ते ती सहज करू शकते. शहरांमध्ये पती-पत्नी दोघेही कमावते असल्यामुळे त्यांना घरकामगार महिला हवीच असते. आणि शहरांमध्ये त्या सहज उपलब्ध देखील होतात.

घरकामगारमहिला शिक्षणाच्या अभावामुळे कमी वेतनामध्ये घरकाम करतात. सात ते आठ तासापेक्षा जास्त काम या महिला करतात. सततचे घरकाम, जेवणाचा निकृष्ट दर्जा यामुळे त्यांच्या शरीरास आवश्यक ती पोषक तत्वे प्राप्त होत नाहीत. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत असल्याचे दिसून येते. असंघटित क्षेत्रातील अतिशय महत्त्वाचा वर्ग असलेल्या घरकामगार महिलांना अनेक प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. शिक्षणाचा अभाव, आरोग्याच्या प्रचंड समस्या, कायद्याच्या संरक्षणाचा अभाव आणि अत्यल्प वेतन अशा समस्येने त्या वेढलेल्या असतात.

प्रस्तावना

मोलकरीण व घरकामगार ही अशी व्यक्ती असते जी एखाद्या व्यक्तीच्या निवासस्थानाच्या आत कार्य करत असते. 'घरगुती सेवा' हा शब्द समान व्यापारासाठी लागू आहे. घरगुती कामगार एखाद्या व्यक्तीसाठी स्वच्छता करणे, घरगुती देखभाल किंवा स्वयंपाक, लॉन्ड्री आणि इस्त्री, मुलांचा आणि वृद्धांचा सांभाळ करण्यापासून इतर घरगुती कामासाठी विविध प्रकारच्या घरगुती सेवा करतात. अशी कामे नेहमीच केली जाणे आवश्यक आहे. परंतु औद्योगिक क्रांती आणि कामगार बचत उपकरणांच्या आगमनाच्या आधी ते शारीरिक दृष्ट्या खूप कठीण होते.

काही घरगुती कामगार त्यांच्या मालकाच्या घरातच राहतात. काही प्रकरणांमध्ये, ज्या नोकरदारांच्या कामात मोठ्या घरांमध्ये जटील व्यवस्थापनाची कामे गुंतलेली असतात. अशा वेळेस घरेलू कामगारान्चे कौशल्य अत्यंत मूल्यवान आहे. तथापि बहुतेक वेळा घरगुती कामांची मागणी असते आणि बहुतेक वेळा आवश्यक असूनही सामान्यतः कमी मानले जाते. जरी अनेक देशात घरेलू कामगारांना संरक्षण देण्याचे कायदे चालू असले तरी बहुतेक वेळेस त्यांची अंमलबजावणी मोठ्या प्रमाणात होत नाही. बऱ्याच ठिकाणी घरगुती कामाचे नियमन नियमित केले जात नाही आणि घरगुती कामगार गुलामगिरी सह गंभीर अत्याचारांच्या आधीन असतात.

शिक्षणामुळे माणूस प्रगल्भ बनत जातो, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, आणि ज्याने ते पिले तो गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही' या त्यांच्या उक्तीप्रमाणे शिक्षित व्यक्ती स्वतःवर अन्याय होऊ देत नाही. भारतात आज विशेष करून शहरी भागात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करीत आहेत. आज प्रत्येक क्षेत्रात

स्त्रिया कार्यरत आहेत. परंतु आजही जर आपण भारताची तुलना इतर विकसित देशांशी केली तर आपल्या लक्षात येईल की, महिलांना शिक्षित करण्यास आपण किती मागे आहोत? जरी आज प्रत्येक गावागावात शिक्षण पोहोचले आहे, तरीही देशातील काही ठिकाण असेही आहेत जेथे स्त्रियांना शिकवणे व्यर्थ मानले जाते, आणि याच प्रवृत्तीमुळे मोठ्या संख्येमध्ये महिला आज अशिक्षित आहे. याच अशिक्षितपणामुळे असंघटित महिला कामगारांच्या संख्येत वाढ होत आहे. याच असंघटित महिला वर्गापैकी एक म्हणजे महिला घरकामगार होय. घरकामगार महिलांमध्ये अशिक्षितपणाचे प्रमाण मोठे आहे आणि या अशिक्षितपणामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण सुद्धा अधिक असल्याचे दिसून येते. त्यांना संघटनाचे महत्त्व माहिती नाही. त्यांना हक्क व अधिकारांची जाणीव नाही. अशिक्षितपणामुळे त्यांच्यावर अवाजवी निर्बंध घातले जातात.

स्त्रीवर तिचे कुटुंब निर्भर असते. स्त्री जर सुशिक्षित असली तर निश्चितच ती तिच्या अपत्याला शिक्षित करू शकते. चांगले आचार विचार देऊ शकते, तसेच ती जर सुदृढ व निरोगी असली तर ती चांगल्या प्रकारे कुटुंबाची देखभाल करू शकेल. परंतु असंघटित महिला कामगारांपैकी घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या आरोग्यावर त्यांच्या कामाचा परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. 92 % घरकामगार स्त्रिया आरोग्याच्या समस्येने ग्रस्त आहेत. यात पाठदुखी, कंबरदुखी, हातपाय दुखणे या समस्यांसह 70% स्त्रियांमध्ये अशक्तपणा, 38% स्त्रियांमध्ये हाता पायांना भेगा पडणे व 50 % स्त्रियांमध्ये चक्कर येण्याचे आजार आहेत. बऱ्याच स्त्रियांमध्ये ॲनिमिया थैलेसिमिया इत्यादी आजारांचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. घरकामगार महिला या असंघटित व असुरक्षित आहेत. त्यामुळे त्यांना शिक्षित करणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या आरोग्याकडे लक्ष देण्यास प्रोत्साहित करणे गरजेचे आहे.

उद्देश

1. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या वैयक्तिक व कौटुंबिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
2. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
3. घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या आरोग्यविषयक स्थितीचे अध्ययन करणे.

साहित्याचे पुनरावलोकन

डॉ. सोनवणे मधूलिका (2016) यांनी आपला संशोधन लेख 'घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या कामाचा त्यांच्या कौटुंबिक जीवनावर होणारा परिणाम' याअंतर्गत नमूद केले आहे की, भारतातील असंघटित कामगारांपैकी घरकामगारांना गणले जाते. हे असंघटित कामगार कायद्याच्या संरक्षणापासून वंचित आहेत. हे घरकामगार बऱ्याचदा शहरात स्थलांतरित झालेले दिसतात. त्यांच्या कामामुळे या महिला त्यांच्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावतात. या सर्वांमागे त्यांची गरिबी आहे. काम आणि त्यांचे कौटुंबिक जीवन यामध्ये सांगड घालणे हे खूप कठीण आहे. कामाचे ठिकाण व घरातील वातावरण यामध्ये बरीच तफावत दिसून येते.

पटनायक चंद्रमोहन (2017) यांनी आपल्या संशोधन लेखांतर्गत नमूद केले आहे की भारतातील अर्थव्यवस्था विकसित करण्यामागे संघटित आणि असंघटित कामगारांचा फार मोठा वाटा आहे. संघटित कामगारांमागे त्यांची संघटना ही त्यांचे हक्क कायदे व अधिकार याविषयी जागरूक असते. परंतु असंघटित कामगार संघटित नसल्यामुळे त्यांच्यावर बरेच अन्याय व अत्याचार होतात.

अध्ययन क्षेत्र

संबंधित विषयाच्या अध्ययनासाठी वाशिम शहर हे क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले. वाशिम हा भारताच्या महाराष्ट्र राज्यातील एक जिल्हा आहे. हा जिल्हा जुलै 1998 रोजी स्थापन झाला. जिल्ह्याची लोकसंख्या 10 लाख 20 हजार 216 इतकी आहे. वाशिम जिल्ह्याचे प्रशासकीय मुख्यालय वाशिम शहर आहे. ही वाकाटकांची राजधानी होती.

वाशिम शहराचे प्राचीन नाव वत्सगुल्म आहे. जिल्ह्यातील मुख्य पिके सोयाबीन, गहू, ज्वारी, बाजरी, तुर, कापूस, ऊस, हळद ही आहेत.

अध्ययन पद्धती

वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन करण्याकरिता तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. तसेच नमुना निवडीच्या गैरसंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीतील श्रृंखला पद्धतीद्वारे वाशिम शहरातील 400 घरकामगार महिलांची निवड करण्यात आली. कारण सर्वच महिला घरकामगार एका ठिकाणी मिळणे कठीण होते.

निष्कर्ष

घरकाम करणाऱ्या महिलांचे मत जाणून घेतले असता असे निदर्शनास आले की, सर्वाधिक घरकामगार महिला अशिक्षित असून त्यांचे कौटुंबिक सदस्य सुद्धा अशिक्षित आहेत. सर्वाधिक घरकामगार महिला ह्या दारिद्र्यरेषेखाली येतात. महत्तम घरकामगार महिला च्या कामाचा त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. सर्वाधिक घरकामगार महिला यांना पाठदुखी, कंबरदुखी, गुडघेदुखी, चक्कर येणे, वात येणे, एनिमिया इत्यादी आजाराचा त्रास होतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. mr.m.wikipedia.org
2. www.iosrjournals.org
3. www.researchgate.net
4. The impact of work life of women domestic workers on their family life IOSR journal of Business and Management, ISSN 2278-487×, VOLUME 18 AUG 2016, page no. 47-50.
5. International research journal of human resource and social sciences, ISSN 2349-4085 volume 4, 9 sep 2017.

मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर

प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, महिला महाविद्यालय, सोलापूर

प्रास्ताविक:

कृष्णराव केळुसकर यांचा जन्म वेंगुर्ले तालुक्यातील केळूस या गावी 20 ऑगस्ट 1860 रोजी झाला. 1881 साली मुंबईतील विल्सन हायस्कूलमधून मॅट्रिक झाले आणि लगेच त्यांनी इस्त्रायली शाळेत चार वर्षे शिक्षकांची नोकरी केली. त्यानंतर त्यांची 1886सालच्या नोव्हेंबर महिन्यापासून विल्सन हायस्कूलचे ते अध्यापक म्हणून काम पाहिले. तेथे त्यांनी अनेक वर्षे निष्ठेने काम केले. एक प्रामाणिक व कुशल निष्ठावंत ध्येयवादी नि: आदर्श शिक्षक म्हणून त्यांची सर्वत्र किर्ती झाली. गरीब निराश्रित व होतकरु विद्यार्थ्यांना मिळविण्यासाठीते सतत त्यांच्या इतर अडचणी दूर करण्यासाठी सधन गृहस्थांकडे याचना करीत हिंडणे हा जणू त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रमच होता. परंतु या दयाबुध्दीबरोबर त्यांची कर्तव्यबुद्धीही तितकीच जागृत असे. त्यांची शिस्त फार कडक असे. त्यांचे नाव ऐकताच गडबड, गोंधळ करणारी मुले थरथर कापत असत, त्यांची ज्ञानसंपन्नता कर्तव्यतत्परता, उद्योगशीलता व मुलांची उन्नती नि:प्रगती साधण्यासाठी अखंड परिश्रम करण्याची तळमळ ह्या गुणांमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व व कार्य त्या शाळेत उठून दिसे. त्यांनी इंग्लंड, जर्मनी व अमेरीका या देशातील शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करण्याचा ठरविला होता व त्याचवेळी अनेक शाळांनी त्याचा फायदाही घेतला, ही गोष्ट त्यांना भूषणास्पद आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश:

कृष्णराव केळुसकर यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्यांचा अभ्यास करणे, हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

ज्ञानाजर्नाचा कणा:

ज्ञानार्जन ज्ञानदान नि: मागासवर्गीय व दलितांचा उद्धार हेच आपले जीवितकार्य असल्याचे कृष्णरावांनी ठरविल्यामुळे त्याला पोषक होईल असे वाचन करणे हे अखंडपणे सुरूच असे. शाळेत शिकवून, शिकवण्या करून, ते आपला उरलेला प्रत्येक क्षण ज्ञानाचे कण टिपण्यात वेचीत. ते पहाटे उठून समुद्रावर जाऊन वाचन करीत. रहदारीचे रस्ते नसतील तेथून जाता येता वाचन करायचे. सुट्टीच्या दिवशी आगगाडीतून बसून पहिल्या स्थानकापासून शेवटच्या स्थानकापर्यंत वाचीत जायाचे, असा त्यांचा उरलेला परिपाठ असे. याशिवाय त्यांची वाचनस्थळे अनेक ठिकाणी होती. राणीचा बगीचा, मुंबई विद्यापीठ बगीचा, चर्नी रोड येथील बाग ही त्यांची प्रशांत वाचनस्थळे, 'वाचन-वाचन' असा जप करीत अफाट वाचनतृष्णा तृप्त करण्यासाठी धडपडणारा हा कोणी आधुनिक ब्राम्हीच असावा. असे लोकांवाटे तेथे हातातील पिशवीमधून ग्रंथ बाहेर काढून ते वाचन सुरू करायचे आणि खिशातील वही काढून शब्द, वाक्यप्रयोग, मुद्दे, माहिती यांची टिपणे काढायचे. सुभाषिते, वचने, म्हणी यांचाही त्यात समावेश करत या स्वाध्यायशीलतेमुळे ते चालते बोलते एक ग्रंथभांडारच झाले होते. म्हणावा वाचन संपवून सकाळी ते चौपाटीवर पोहायला जात. ज्ञानसागरात व सिंधूसागरात पोहणे हाच त्यांचा छंद होता.

केळूसकर यांचे आदर्श चिपळूणकर:

आपल्या कर्तबगारीने मराठीचा व्यासंगपूर्ण सखोल अभ्यास करून त्यांनी तांत्रिक ग्रंथावर शुद्धमराठीत ग्रंथ लिहून आपले लेखनकार्य महाराष्ट्राच्या प्रत्ययास आणून देईन, अशी त्यांनी त्याक्षणीच आपल्या मन: प्राप्ती प्रतिज्ञा केली. मराठी भाषेचे "शिवाजी"विष्णूशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेंचा आदर्श त्यांनी समोर ठेवला. परंतु कृष्णशास्त्री गोडबोले यांच्या वाणीचा व बुद्धिप्रामाण्यवादी विचारसरणीचा त्यांच्यावर अधिक प्रभाव पडल्यामुळे चिपळूणकरांच्या विलक्षण प्रभावी च भावनाप्रधान भाषाशैलीतील व विचारातील त्वेष व तुच्छता विकारवशता व आत्मप्रौढी यांचे

वळण त्यांनी उचलले नाही. शिवाय विष्णुशास्त्रींची विचारसरणी त्यांना मान्य नव्हती. केळूसकरांच्या लेखनात विकारवशतेपेक्षा विवेक आणि उष्णतेपेक्षा उजेड अधिक आहे हे त्यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते.

विनायकराव ओकांचा अहंकार हा त्या काळातील ब्राम्हणी दुराभिमानाचा प्रतीक होता. ब्राम्हणेतर मनुष्याच्या अंगी कर्तृत्ववान व बुद्धिमान ब्राम्हणा इतकी बुद्धिमत्ता व कर्तृत्ववानता नसते. अशी अहंकार भावना त्याकाळी केवळ ओकांसारख्याच व्यक्ती बाळगीत होत्या, असे नाही. त्यानंतर न्यायमूर्ती रानडेही त्या अहंकारापासून मुक्त झाले नव्हते हे आश्चर्य नव्हे काय? राजर्षी शाहू छत्रपतींनी भास्करराव जाधव यांची कोल्हापूर संस्थानात 1895 साली दंडाधिकारी म्हणून नेमणूक केल्यावर न्यायमूर्ती कोल्हापूर संस्थानांचे दिवान सबनीस यांना विचारले की, "काय हो सबनीस, जाधव तुमच्या तुमच्या आमच्यासारखे काम करू शकेल का?"अशा प्रश्नातून अनेक अंगी व्यक्तित्व बाजू मांडले जात, यामुळे वैचारिक कसोटी समजून येते.

त्यानंतर "सुबोधपत्रिका, दिनबंधू, शेतकऱ्यांचा कैवारी" इत्यादी साप्ताहिकांत कृष्णरावांचे तेजस्वी व विचार प्रवर्तक लेख प्रसिद्ध होऊ लागले. त्यापैकी एक लेख "राजकीय ऋषी"मामा परमानंद यांनी वाचला व तो लेख वामनराव मोडकांनी लिहला आहे असे समजून त्यांनी मोडकांचे अभिनंदन केले. केळूसकरांनी धर्मशास्त्र, समाजसुधारणा, स्वदेशाभिमान, इतिहास, आरोग्यशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांवर आपले सखोल व विवेकी विचार प्रसिद्ध केले आहेत. 1893 सालच्या डिसेंबरमध्ये लिहिलेल्या आपल्या स्वदेशाभिमान या लेखात ते म्हणतात की, "मनुष्यास जसा स्वाभिमान तसा राष्ट्रास स्वदेशाभिमान त्यात ते पुढे म्हणतात. "आपल्या देशाचा नाश किंवा स्वातंत्र्य अपहार करण्यास कोणी प्रवृत्त झाल्यास त्यांना आपल्या सुखाची. वित्ताची व आप्तजनांची किंवा जीविताची बिलकूल पर्वा न करता युद्धाचा प्रसंग करुन स्वदेशाचे किंवा स्व:स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्यास जो झटतो तो मनुष्य खरा स्वदेशाभिमानी होय. असा त्यांचा विचार व ही वृत्ती कोणास प्रवृत्त करील. तर तिला निंदा व घातक स्वरूप प्राप्त झालेअसे समजावे.

मागासवर्गाच्या उध्दाराची चळवळ:

केळूसकरांनी आपल्या विचारातून व ज्ञानतपातून कनिष्ठ वर्गाच्या उन्नतीसाठी त्यांनी ज्या तरुणांना काम करण्याची इच्छा होती. त्यांना चालना दिली. त्यांचे मित्रपरिवार डॉ. ल. व. धारगळकर, ध.म. फडतरे, दा. कृ. दळवी व स्वत: कृष्णराव या सर्वानी मिळून 1887 साली "मराठा-ऐक्येच्छू सभा"नावाची संस्था स्थापन केली. विद्येत मागासलेल्या मराठी भाषा बोलणाऱ्या हिंदू लोकात म्हणजे मराठे, वाणी भंडारी कुणबी, तेलगु, आगरी, माळी, कोळी, बंजारी, शिंपी, तेली, गवळी, सुतार, लोहार, कुंभार वगैरे शेतकरी व कारागीर लोकांत विद्येचा प्रसार करणे, त्यांच्यामध्ये असलेल्या वाईट चालीरीती सुधारण्याविषयी झटणे, त्यांचे आर्थिक, राजकीय इतर हितसंबंध व हक्क यांचा पुरस्कार करण्यास झटणे मागासलेल्या निरनिराळया जातीत परस्परांविषयी समता, प्रेम व ऐक्यभाव या वृत्ती वृद्धिंगत होतीलअसे करण्यास झटणेया संस्थेची ध्येय होते. सी.के. बोले, ह.वि. राजवाडकरादी मंडळी या संस्थेचे कार्य 1890पासून करू लागले. नारायणराव मेघाजी लोखंडे हे या सभेचे 1890 ते 1895 पर्यंत पाच वर्ष अध्यक्ष होते. ते महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक चळवळीतले उजवे हात होय. भारतीय कामगारांच्या उद्धारासाठी चळवळ करणारी कामगार संस्थाही सत्यशोधक समाजाची एक संस्था असून समाजाच्या वतीने 1884सालापासून लोखंडे यांनी कामगारांच्या हितार्थ व उन्नतीसाठी चळवळ सुरू केली.

मुंबई सत्यशोधक समाजाच्या चळवळीत स्वतः कृष्णराव केळूसकर यांनी भाग घेतलेला होता. मराठा-ऐक्येच्छू सभा ही सत्यशोधक समाजाच्या मागून सामान्य जनतेच्या उद्धारासाठी निघालेली मुंबईतील दुसरी मोठी संस्था आहे. केवळ एकाच जातीच्या उन्नतीसाठी निघालेली "ब्राम्हणसभा"तिची स्थापना 16 जून 1888साली झाली. ब्राम्हण सभेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी मांडताना "ब्राम्हणसभेची गेली साठ वर्षे या ग्रंथाचे लेखक वा. रा. गुळवणे म्हणतात, "जोतीराव फुले यांनी स्थापना केलेल्या सत्यशोधक समाजाने ब्राम्हण समाजावर प्रखर हल्ले सुरू केले होते. वेद, मुर्तिपूजा, चातुर्वर्ण्य आणि

पौरोहित्य ही सर्व झुगारून दिली पाहिजेत धार्मिक गुलामगिरी नष्ट झाल्याशिवाय त्यांची उन्नती होणे शक्य नाही. ब्राम्हण समाजाचे नाक खाली करण्याचे जणू सत्यशोधक समाजाने विडाच उचलेला होता, असे म्हणण्यास हरकत नाही, ही महात्मा फुले यांच्या कार्याची बोलकी पावतीच आहे.

मुंबईत 1904 साली काँग्रेसचे अधिवेशन भरणार होते. सरकारने प्राथमिक शिक्षण मोफत करावे, असा ठराव काँग्रेस करणार काय याची चौकशी करावी असा ठराव मराठा ऐक्येच्छू सभेने केला. याच शिक्षणाची चळवळ मुंबईत येऊन राहीलेल्या महाराष्ट्रीयांच्या जिल्हानिहाय समित्या स्थापन झाल्या. शेवटी काँग्रेसने मुंबई अधिवेशनात प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार लोंकामध्ये करावा व प्राथमिक शिक्षण मोफत आणि सक्तीचे करण्याच्या दृष्टीने कार्य आरंभ केले. कृष्णरावांनी आणखी दुसऱ्या एका संस्थेला मार्गदर्शन केले. "मराठा प्राव्हिडंट फंड"व तिसरी संस्था "डेक्कन □ग्रिकल्चर रिलीफ ॲक्ट" 1889 साली रत्नागिरी येथे काढले असे कृष्णराव केळुसकरांनी दिलेल्या एका मानपत्रात अभिमानाने नमूद करुन ठेवण्यात आले आहे. त्या काळी दारिद्र्यात पिंचलेल्या शेतकऱ्यांच्या स्थितीचा पाठपुरावा केला. कामगार गरीब जनतेची गाऱ्हाणी सरकारपुढे मांडीत, सामाजिक पुरुषांना चेतावणी देतसन 1888साली सरकारने मिठावरील कर वाढवला, त्याचा भार शेतकऱ्यांवर अधिक पडणार होता. त्या कराविरुद्ध चळवळ करण्याविषयी दाजीराव दळवी यांना 23 मार्च 1988 रोजी पत्र पाठवून कृष्णरावांनी आग्रहाची विनंती केली की,"आपल्या सभेचा हेतू गोर-गरीब शेतकऱ्यांचे हरएक प्रकारचे दु:ख निवारण करण्याचा आहे. सध्या मिठावरील कर वाढविल्यामुळे चोहीकडे शेतकऱ्यांचे हाल सुरू आहेत. त्यासाठी आपल्यास या गोष्टीचा विचार करून इष्ट व योग्य तो मार्ग निवडावा व शेतकऱ्यांचा अर्ज सरकारास पाठविण्याची तजबीज करावी ही विनंती."

कोकणातील खोती-पद्धतीविरुद्ध पुढे सा. के. बोले, आनंदराव सर्वे, कृष्णराव केळुसकर व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी चळवळ केली. हे सर्व नेते जमीनदार व सावकारी नष्ट करण्याच्या चळवळीचे अग्रदूत होते. मुंबईतील एका विख्यात संस्थेत आदर्श शिक्षक म्हणून गाजलेला हा ज्ञानी पुरुष लोकसंग्रह करून शेतकऱ्यांची गाऱ्हाणी व दु:खे निवारण्यासाठी कसा शांतपणे झटत होता, हे दिसून येते.

कामगार नेता:केळूसकर

मुंबईतील सत्यशोधक समाज"मराठा-ऐक्येच्छू सभा"व "मराठा प्राव्हिडंट फंड"या संस्थांनी कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसारासाठी फारच मोठे प्रयत्न केले. त्यांचे सामाजिक, धार्मिक, अर्थिक, व सांस्कृतिक जीवन सुधारावे म्हणून पराकाष्ठा केली.

त्यांनी शेकडो विद्यार्थ्यांना सहाय्य व मार्गदर्शन केले. "मराठा ऐक्येच्छू"सभेने 24 सप्टेंबर 1905 रोजी मुंबईत कामगारांची जाहीर सभा घेऊन कामगारांच्या कामाच्या वेळेला मर्यादा घालावी, तास कमी करावेत, अशा मागण्या केल्या. कामाची वेळ बारा तासाची करावे असे मत व्यक्त केले. परंतु त्यावेळी निर्णय झाला नाही.

सामान्य जनतेत जनजागृती करण्याचे कार्य व्याख्यानांद्वारे होईल. त्यावेळी नारायण राव लोखंडे, विठ्ठलराव वंडेकर, केळूसकर व बोले हे प्रमुख वक्ते असायचे. अशाच एका सभेत आमचे लोक गरीब का आहेत? या विषयावर 13 जानेवारी 1895 रोजी बोलताना केळूसकर म्हणाले की,"आमचे लोक म्हणजे अर्थात ज्यास हल्ली मागासलेले लोक म्हणतात त्यांची गरिबी. ते गरिबी असण्याचे कारण जमीन सरकारची असल्यामुळे शेतकीचा बराच भाग सरकारला द्यावा लागतो. रयतवारी पद्धतीप्रमाणे ज्या जमिनी गरिबांच्या ताब्यात होत्या त्या हळूहळू त्यांच्या हातातून जात चालल्या आहेत. दुसरे कारण गुरांची कमतरता व जंगलाचा जुलमी कायदा असल्यामुळे शेतात मिळावे असे खत व राब मिळत नाही व त्यामुळे जमिनी बेकस होत चालल्या आहेत. तिसरे कारण आमच्या लोकांचे जबरदस्त अज्ञान. आमचे जवळजवळ शेकडो नव्याण्णव लोक अशिक्षित असल्यामुळे त्यास सरकारी दिवाणी. देवघेव वगैरे व्यवहार चांगले हुशारीने करता येत नाहीत. शिवाय आपले हक्क काय, आपले नुकसान कशात आहे व फायदा कशाने होणार आहे. हे त्यांना कळत नाही". यासाठी आमच्यापैकी ज्यांना ऐपत असेल त्यांनी शिक्षणप्रसार करण्यास झटावे. परंतु, "शिक्षणाकडे अधिक पैसा खर्च करण्यास आमचे सरकार समर्थ

नाही. असा जबाब प्रतिवर्षी मिळत असे. लष्करी खात्याकडे खर्च करण्याच्या बाबतीत त्यांचा हात फारच सढळ दिसतो. हे खाते यथास्थित राखल्यावाचून आपल्या येथील सत्तेची त्यांना शाश्वती न वाटने सहाजिकच आहे. अशी केळूसकरांनी सरकारवर टिका केली आहे."

सामाजिक संस्थाचे जनकत्व केळूसकर:

1912 साली डिसेंबर महिन्यात "मराठा ऐक्येच्छू सभेच्या विद्यमाने विद्येत मागासलेल्या हिंदू जातीच्या हितार्थ अपूर्व अशी एक परिषद मुंबईच्या टाऊन हॉलमध्ये भरली होती. जव्हारचे राजे कृष्णशहा पतंगशहा अध्यक्ष होते. राजे कृष्णशहा पतंगशहा यांनी अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी या ऐक्येच्छू सभेचा गौरव केला म्हणाले. "विजांसारखा अंकुर" ही म्हण आजच्या परिषदेसंबंधाने पूर्णपणे लागू पडते. हिचा उद्भव ज्या मराठा सभेने घेतला त्या निरनिराळ्या जातीच्या व परिषदाच्या प्रमुख गृहस्थांसही किर्ती वाटत आहे. हे स्पष्ट होते आणि माझ्यासमोर जो हा निरनिराळ्या जातीच्या प्रतिनिधींचा संघ दिसत आहे त्यावरुन याबाबतीत आता वादच उरला नाही. ही प्रचंड परिषद भरविण्याची कल्पना केळूसकरांचीच होती. ती यशस्वी करण्यासाठी केळूसकर व सी. के. बोले हे रात्रदिवस खपत होते. स्वत: पाठीमागे राहून मागास समाजाच्या परिषदातील कामकाजाचे संचालन करायचे. असा गुरुवर्याचा क्रम असे. ते कार्य करीत असताना त्यांनी श्रेयाची हाव व क्षमाची कधी तमा बाळगली नाही. 1917 साली अन्न-धान्याची टंचाई पडली, त्यावेळी ह. वि. राजवाडकर यांनी मुंबईत सहकारी पेढी काढली व सहकारी दुकाने काढली. त्या सहकार चळवळीत गुरुवर्य त्यांचे सहकारी व सल्लागार होते."

मराठा ऐक्येच्छू सभेच्या कार्याचा प्रसार व परिणाम महाराष्ट्रातील मागासलेल्या व दलित समाजावर कसा झाला त्याविषयी आपल्या 1913 ते1917 पर्यंतच्या प्रतिवृत्तात मराठा ऐक्येच्छू सभेचे कार्यवाहक मोठ्या अभिमानाने म्हणतात. ही संस्था स्थापन झाल्यास एवढा काळ म्हणजे तीस वर्षापर्यंतच काळ ही अस्तित्वात राहून तिच्याकडून मागासलेल्या जातीच्या हिताची अशी अनेक प्रकारची कामे होत राहीली आहेत. याबद्दल कोणालाही समाधान वाटणार नाही. अज्ञान, भोळ्या व गरिब लोकांची स्थिती सुधारण्याचा यत्न करण्यास प्रवृत्त व्हावयास मनाला सुसंस्कार व्हावा लागतो व लोकहितबुद्धी विशेष प्रकारे विकास पावावी लागते. अशी योग्य माणसे आमच्या मागासलेल्या समाजात उत्तरोत्तर अधिकाधिक निर्माण होत आहेत. ही एक मोठी समाधान माणण्याजोगे गोष्ट होय आणि आधुनिक पद्धतीचा, शिक्षणाचा,प्रचार, प्रसार जस-जसा जास्त होत जाईल तसतशी स्व:जनांचे व अखिल जनवृदांचे हित साध्य करण्यास योग्य व कार्यक्षम उपायाची योजना करण्यास समर्थ व तत्पर अशी परोपकारी माणसांची संख्या वाढतच जाणे साहजिक आहे.

समारोप

अशा पद्धतीने विविध विधायक चळवळी सुमारे तीस-पस्तीस वर्षे भाग घेतल्यावर केळूसकरांनी सामान्य जनतेचे जागृती होऊन तिची जी प्रगती झाली होती ती पाहून 1918 च्या दरम्यान तुकाराम जावजी चौधरी यांच्या चरिताप्रारंभी थोडे समाधान व्यक्त केले. ते म्हणाले की, "ब्रिटिश रियासत या देशात स्थापित होऊन सर्व जातीच्या, धर्माच्या व दर्जाच्या लोकांस समतेने वागविण्याची व्यवस्था पाश्चात्त्य राजनीतीस अनुसरून होऊ लागल्यामुळे वेगवेगळ्या लोकांस त्यांच्या गुणांनुसार व कर्तबगारीने नावलौकिक संपादण्याचा सुयोग प्राप्त झाला आणि हिंदू समाजातल्या कित्येक जाती ज्या विद्याकलादिकास निरंतरच्या पारख्या झाल्या होत्या त्यास यथोचित्त उत्तेजन मिळवून त्यातल्या थोड्याशा लोकांनी त्या सुसंधीचा पूर्ण लाभ घेतलेल्या आजमिताला दुग्गोचर होत आहे आणि यापुढे असे लोक अधिकाधिक समोर येतील असे वाटू लागलेले आहे, असे कृष्णराव केळूसकर यांनी म्हटलेले आहे."

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

Effectiveness of Activity Based Learning Methodology of pedagogy subject

Dr. Ranjana V. Tijare

(Asst. Professor) Shri Vasant College of Education, Nagpur

***Abstract*: -** *New Educational methodology was adopted in western country before 90s but this methodology in teaching learning program took decades to enroot in India. Why it took long period to adopt these new methods? The answer is lack of awareness, teacher's mentality, financial crises and unavailability of resources. National education policy 1986 recommended new educational methods such as problem solving, skill-based learning, use of technology etc, but were not implemented properly or throughout the country. In recent, NEP 2020 focuses on learner centric new teaching styles such as skill-based learning, activity-based learning, and blended learning. In this paper I have focused on the use of ABL to improve our teaching learning practices, and advantage-disadvantage of ABL, and the role of teacher in ABL.*

Keywords: - *Activity Based Leaning, methods of Activity Based Leaning Advantage and Disadvantage of Activity Based Leaning, Role of teacher*

Introduction

Activity Based Learning is closely related to experimental learning and personalized learning. ABL is synonymous to John Dewey's - 'learning by doing' concept and Mahatma Gandhi's 3H concept. viz Head, Heart and Hand. ABL is rooted in the idea that children are active learners rather than passive recipients of information. ABL stimulates six senses of students and attract towards subject, so learning activity becomes joyfully, and that's why students actively participate in the classroom activity. Activity Based Learning might also focus on learning through play and fun. Creating activity based curriculum, along with its program, its evaluation and finding outcomes is one of the difficult task in ABL. One of the specialties of this teaching method is that the Teacher and students both are engaged. Due to ABL, research based aptitude develops amongst the students. The internal qualities of teachers are highlighted and process of teaching becomes smoother and blissful. Such type of Teaching-learning methods when used becomes interesting and effective for the learner and they learn updated knowledge, technology, techniques with their own pace.

History of Activity Based Learning

British Thinker David Horsburgh - a pioneer of ABL started Activity Based Learning in 1944 during the time of world war ll when he came to India and settled here. After his retirement he started a school named 'Neel Baugh' in Kolar district, Chennai. In this school he used innovative and creative learning methods by adding subjects such as drawing, gardening, sketching, sewing, music etc along with core subjects. Since 2003, the ABL methods have been applied in corporate schools in Chennai. Now, Haryana state launched Activity Based Learning program in government schools and also in Kolhapur 200+ such school projects run on ABL.

What is Activity Based Learning?

Activity Based Learning is the process of learning through some activities or performing task. ABL motivate students to participate in their own learning experiences through activities or demo such as role play, game, quizzes, field work etc. It is such a type of teaching where child learn at their own pace via various supervised activity. It is more interactive and engaging method of teaching.

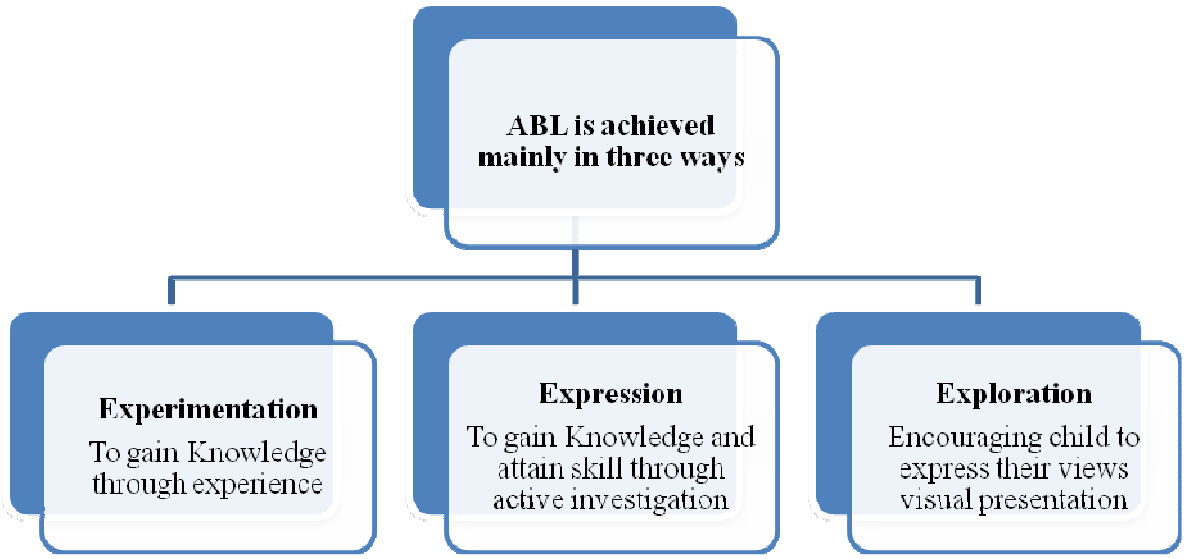

Methods of Activity Based Learning

Real Objects: - Student gets direct and real experience on the basis of perception i.e. by showing live pictures of flowers, vegetables, fruits, birds, trees, etc. Real objects work better when trying to understand them rather than something virtual or imaginary.

Dramatization: - It is a communication process. Drama is played with physical movement, facial expressions (verbal and none verbal) etc Due to this students are imparted with permanent knowledge through expression and conversational background of drama. Such method can be better used in subjects like history, languages, philosophy to understand the conclusion and inculcate values from them.

Experimentation:- Student get an opportunity to work with cooperation, sympathy and coordination, and exchange their views. It is effective means to cultivate social and moral traits. It also cultivates the spirit of discipline. Students cultivate the habit of working in systematic and scientific manner and develop research and scientific attitude and approach.

Project:-This method is based on learning by experience and learning by doing. This method inculcates the traits of creativity, activity, attachment, practicality and experimentation in the students. Under the project method student not only study the subject separately but also get blended knowledge of all subjects while finding the solution of any problem.

Problem solving:- The problem solving method is that in which the student attempts to find out solution to a problem on the basis of his previous knowledge and skill. By solving he reaches deep into the concept and his thinking or problem solving ability increases. Therefore, it is psychological method. The students can be motivated to learn and do on their own. The knowledge acquired by this method is permanent and effective.

Field Trips:- These provides students with opportunities to have direct experience out of school life. Students get firsthand knowledge of how man is provided with different amenities of modern life for example a visit to a bank. a post office, a farm, dam, museum, zoo etc. It develops the ability of observation, imagination and feeling of cooperation and team work. Students get real experiences through field trip.

Research method:- In this method, students work like a researcher and solve the problem. By the help of this method teacher develops the scientific and mathematical attitude in the student's. It develops the habit of self learning, hard working, patience, self dependence and observation.

Videos:- From decades till now videos have taken the center stage in grabbing attention. It could be a documentary, a movie, or a lesson. Any form of the video will create the interest amongst students. Teachers can post their topic videos and can share their knowledge not only with their college students but also with students of other institutions for better implementation and enhancement of student's outcomes. We can watch lectures of various expertise by using online videos (eg. youtube). One can download their favorite video, they can also add to watch later section if one is in hurry and can watch

whenever they want to, they can also share to another friend. All these leads to better understanding as videos impact is much more positive than reading and attending lectures in classroom.

Gamification:- Gamification is about applying gaming strategies to improve learning and make it more engaging for individuals. Gamification for learning can be beneficial because games instil lifelong skills such as problem solving, critical thinking, social awareness, cooperation and collaboration. Games also increase individual's interest in certain subjects, thus improve grades and enhance their cognitive ability. We can conduct games such as jumbling words, crosswords, quiz, mathematical games etc. This method is applicable for KG to PG.

Advantages of activity based learning

- Students are physically and mentally involved in the learning process, that's why there all over development takes place.
- Student gets real life and concrete experience.
- ABL focus on making students independent via investigation and analysis.
- It induces habit of team work and so their social development of student increases.
- Emphasizes the relevance of educational method
- It is student centric rather than teacher centric
- Students are habitual to self learning
- Development of critical, analytical thinking, problem solving skill, communication skill and enhances student's creativity.
- Enhances decision making and leadership qualities
- Highlights teachers creativity and qualities

Disadvantage of activity based learning

- It is time consuming and challenging for the teacher to complete the syllabus in given time
- All topics of syllabus cannot be covered by this method
- It is more expensive.
- If there is unavailability of material, this method is a failure
- Lack of knowledge and lack of techno-savvy teacher is another problem
- In rural areas this method collapses due to well trained teacher and unavailability high tech gadgets.

Role of teacher in activity based learning

In ABL methodology, the place of the child is more important and centric than the teacher. Teacher can't force their views and perspectives over the students. In Activity based learning teacher has to play different role as compare to traditional learning. They are facilitator, course coordinator, mentor, decision maker, planner and organizer.

Conclusion

Activity based learning is a student centric learning style. It is effective, more creative, powerful style for the students. ABL achieved mainly in three ways experimentation, expression and exploration. It will be not only helpful to attract the students towards school but also useful in providing the quality of education. So, NEP 2020 recommends placing it in our learning strategies. ABL gives students real, permanent and lifelong experiences and motivates the students to create interest in subject. It will develop amongst students the values of self learning, self realization and also develop social, psychological, cognitive aspects. So, it is very powerful style in the teacher's hand.

References

- Abu Gado,S. &Isha I. (2011) The Impact of activity learning strategy on grade 3 students' achievement. Educational Science Studies,38 (2)
- Anandlakshmi 'A report on Activity based learning' SSA pp 1-8 Times of India Times of India.com
- Awasti Deepa (2014) Activity Based Learning Methodology Can Improvement in Quality of Education in India Global Journal For Research Analysis volum-2, Issue-8
- Batdi, V. (2014) The effect of activity – based learning approach on academic achievement (A meta analytic and thematic study)E- International Journal of Educational Research l(1) 39-55
- Singh R.P. , Dudeja Gita (2017) Pedagogy of School Subject Geography R,Lal Book Depot Meerut
-

The Bank Merger in India & their Benefits

Purvesh Pramod Fating

Preface:

The banking sector is the foundation of every nation's economy. It is very important to keep this area healthy and strong. The RBI is responsible for regulating the banking sector in India, which is important in the Indian economy, and monitors the functioning of the banks. It is a well known fact that our banking system is in trouble with NPAs and this situation is getting worse day by day. Public sector banks are running at a loss due to intentional mismanagement, fraud and political interference. The problem of NPAs is becoming more serious day by day. The situation is also deplorable due to mismanagement and inefficiency of the banks. Out of the 21 public sector banks, Allahabad Bank, United Bank of India, Corporation Bank, IDBI Bank, UCO Bank, Bank of India, Central Bank of India, Indian Overseas Bank, Oriental Bank of Commerce, Dena Bank and Bank of Maharashtra The bank's immediate reforms were brought under scrutiny. The RBI's control over the operations of these banks had a huge impact on their business. Without proper criteria and bad loans, these banks faced a mountain of bad loans. Under the immediate reform action, these banks will have to open new branches, hire new employees, distribute dividends and disburse loans. Restrictions were imposed on things. On the whole, the commercial activities of such banks were hampered. As a result, the restriction naturally affects the bank's profits and in a way, such a bank is more likely to become inactive. Although the basic objective of the immediate reform action system is to save such banks from bankruptcy, the restriction on the business of such banks, of course, affects their income.

Following the global financial crisis of 2008, all countries agreed to further strengthen the banking system and maintain a minimum level of capital for banks in terms of risk management. The Government of India had announced additional investment under the Rainbow Scheme to meet the capital of banks in line with the global risk criteria known as Basel III. Against this backdrop, the Government of India has decided to consolidate some of the public sector banks in India and keep a handful of banks in operation. Banks will include one strong, one medium and one weak bank under PCA. This decision of the Central Government will bring about a huge change in the banking business in India. This article attempts to review this.

Objectives of the study

* To study the pre-merger situation of banks in India.
* To study the decision taken by the Government of India to do bank marger.
* To study the effect of bank merger.

Status of Banks in India before to Bank Merger

Due to rising NPAs and losses, public sector banks had a net loss of Rs 87,357 crore in FY17-18. Punjab National Bank (Rs 12,283 crore) was the biggest loser, followed by IDBI Bank (Rs 8,237.93 crore). Of the 21 public sector banks in the country, only Indian Bank and Vijaya Bank were in the red. Public sector banks' non-performing loans (NPLs) had risen from Rs 8.65 lakh crore to Rs 7.9 lakh crore (end-December 2018). 77,000 crore was recovered in 2017-18. Indian banks were struggling internationally due to rising bank losses. At the same time, taking advantage of the weak links in the management sector of public sector banks, industrialists like Vijay Malla were tired of taking huge loans from various banks. For all these reasons, public sector banks in India were in financial trouble. The central government was also limited in providing financial assistance to the troubled banks.

Against this backdrop, consolidation of state-owned banks was the only option before the government. Despite the nationalization of banks, there was no improvement in the management of banks. On an experimental basis, the government had merged State Bank and its five associate banks. As a result of the government's decision, SBI reduced its branches by about 1,800 branches and consolidated more than 200 administrative offices, resulting in significant savings in Stay Bank's expenditure over a period of one and a half years. Based on this example, the Government of India has decided to merge the banks.

Following the 2008 global financial crisis, banks were recognized by all countries for strengthening their banking systems and maintaining a minimum level of capital in terms of risk management. Under the Rainbow Scheme, the government had announced additional investments to meet the capital of

banks in line with the global risk criteria known as Basel III. Against this backdrop, the central government decided to merge Bank of Baroda, Vijaya Bank and Dena Bank. The three banks announced by the government include a strong bank, a medium-sized bank and a weak bank under the PCA. Also, considering the geographical issues, such a bank can expand its business by being active in the three areas of South, North and West.

The decision to merge the banks

Loans to companies, especially small and medium enterprises, are less available due to the limitations on lending under the PCA. Nowadays, there is no liquidity in the market due to lack of funds to raise capital. Companies that are large in terms of business have bonds or similar instruments available in the capital market. The government cannot afford such strangulation of small and medium enterprises. In such a scenario, it was imperative for the Government of India to consolidate such logically consistent banks. With the central government aiming to expand the country's economy to the tune of ???? 5,000 billion, the Indian government has decided to set up World Bank-sized banks capable of providing large loans.

A group of ministers headed by Finance Minister Arun Jaitley was set up in 2017 with the aim of making qualitative changes in the functioning of banks. The group of ministers had announced plans to merge the loss-making small banks into a larger one. It will also reduce the amount of non-performing loans (NPAs) and provide better convenience to consumers. That was the motive behind the decision. According to the report of this group of ministers, the Modi government started the merger of the nationalized bank. By April 1, 2020, the Modi government has merged the following banks.

Merger of 5 Associate Banks in State Bank of India

State Bank of India merged five Associate banks of State bank of India with itself from April 2016. On June 20, 2016, the Union Cabinet approved the merger of State Bank of India (SBI) and Associate Bank to become a global bank.

* State bank of Bank of Bikaner, State Bank of Travancore, State Bank of Patalia, State Bank of Mysore and State Bank of Hyderabad will be the five state-owned banks of State Bank of India from April 2017. These five subsidiary banks were merged into State Bank of India.
* In June 2016, the Cabinet had approved the merger of State Bank of India (SBI) and five subsidiary banks to become a global bank to transfer all these five banks to State Bank of India with effect from 1 April 2017.
* The merged entity will now be a banking conglomerate with an asset base of about Rs 37 lakh crore with 22,500 branches and 58,000 ATMs.
* SBI merged State Bank of Saurashtra for the first time in 2008. Two years later, the State Bank of Indore was merged.

Merger of Bharatiya Mahila Bank with Bharatir State Bank

The Bharatiya Mahila Bank was set up three years ago by the Government of India to provide the financing needed for the economic upliftment of women. In February 2017, the Union Cabinet approved the merger of Bhartiya Mahila Bank with State Bank of India. Earlier, the cabinet had completed the process of merging the state banks a few months back. In this way, the journey of Bharati Mahila Bank has come to an end in just three years. Mahila Bank had seven branches run entirely by women.

Merger of Dena and Vijaya Bank into Bank of Baroda

Union Finance Minister Arun Jaitley has announced the merger of public sector Dena Bank, Vijra Bank and Bank of Baroda on September 17, 2018. This is the largest decision taken by the Government of India on the merger of these three public sector banks after the merger of State Bank of India & their Associate Banks. After the merger of three public sector banks, Dena Bank, Vijya Bank and Bank of Baroda, it will be the third largest bank in India.

* The combined NPLs of the three consolidating banks are currently Rs 80,000 crore.

* Legal action has been taken against 12 nationalized banks with large non-performing loans (NPLs) under the Reserve Bank's 'Quick Corrective Action-PCA' scheme, which cannot lend or open new branches. At present such banks can only accept deposits. If these banks do not give loans, then the banks do not have any means of income, as a result, the losses of the national banks will continue to increase. Due to this, consolidation of national banks was inevitable.

* The bank formed after the merger will be the third largest bank in India. Even after the merger, the three banks will continue to receive financial support from the government for their capital.

Merger of ten banks into four banks

In the second phase of merger of public sector banks, the Modi government has decided to merge ten leading banks into four banks from the beginning of the new financial year in a cabinet meeting chaired by Prime Minister Narendra Modi in February. . Following this decision, the following banks have been merged.

* In Punjab National Bank, Oriental Bank and United Bank will be merged and the new bank will be known as Punjab National Bank. It will be the second largest public sector bank in the country.
* Syndicate Bank will be merged with Canara Bank and the new bank will be known as Canara Bank. It will be the fourth largest public sector bank in the country.
* Andhra Bank and Corporation Bank will be merged into Union Bank and the newly formed bank will be known as Union Bank. It will be the fifth largest public sector bank in the country
* Allahabad Bank will be merged with Indian Bank, making it the seventh largest public bank in the country. It will be known as the newly formed Indian Bank.

Consequences of bank mergers

With the central government's decision to merge 10 state-owned banks into four banks, the country will now have 12 large public sector banks, with the aim of empowering the country's public sector banks and accelerating economic growth. In 2017, the number was 27. State Bank of India is the largest in the country and the merger will make Punjab National Bank the second largest bank. The merger of Punjab National Bank, Oriental Bank and United Bank will bring together their combined turnover to Rs 17.95 lakh crore, which will be one and a half times the size of Punjab National Bank. Both the Bank of India and the Central Bank of India operate independently as public banks. Last year, the merger of Vijaya Bank and Dena Bank with Bank of Baroda was approved. It was implemented in April 2019. Earlier in 2017, State Bank of India merged five affiliated banks, namely Bikaner-Jaipur, Mysore, Travancore, Patiala and Hyderabad, as well as Mahila Bank. After the merger, they were accommodated in different branches without any staff cuts. Due to reinvestment in government banks, sufficient reserve funds became available to the banks, which provided a large amount of funds for lending to these banks.

Merged banks

* Punjab National Bank, Oriental Bank and United Bank (the second largest public sector bank in the country) (Total financial turnover - 17.95 lakh crore) (New Bank - Punjab National Bank)

* Canara Bank and Syndicate Bank (4th largest public bank in the country) (Total financial turnover - Rs 15.20 lakh crore) (New Bank - Canara Bank)

* Union Bank, Andhra Bank, Corporation Bank (the fifth largest public sector bank in the country) (Total financial turnover - 14.59 lakh crore) (New Bank - Union Bank)

* Indian Bank and Allahabad Bank (the seventh largest public sector bank in the country) (total financial turnover - 8.08 lakh crore) (new bank - Indian Bank)

Currently operating are State Bank, Punjab National Bank, Canara Bank, Union Bank, Indian Bank, Bank of Baroda, Bank of India, Central Bank, Indian Overseas Bank, UCO Bank, Bank of Maharashtra and Punjab and Sindh Bank. 55,000 crore will be reinvested in this. In it

* Punjab National Bank - 16 thousand crore
* Union Bank - 11,700 crore
* Bank of Baroda - 7 thousand crore
* Indian Bank Overseas Bank - 3800 crore
* Central Bank of India - 3300 crores
* Indian Bank - 2500 crores
* UCO Bank - 2100 crore
* United Bank - 1600 crores
* Punjab and Sindh Bank - 750 crore

Conclusion

The Narasimhan Committee established by the Reserve Bank in 1999 on bank reforms. The Narasimhan Committee had recmmended three to four international banks and ten national banks in the country. But over time, that is likely to change. The merger of banks by the Government of India by 1 April 2020 has created seven of the seven largest public sector banks at the national level, each with a combined turnover of Rs 1 lakh crore, enabling Indian banks to compete effectively globally. The consolidation of banks has increased the lending capacity of merged banks and increased their ability to compete globally in terms of financial capacity.

REFERENCES

[1] "The relationship between risk and capital in commercial banks". By Shrieves, R. E.
[2] "Banks' risk management: Written By H. A. H and Al-Mazrooei,
[3] "Mergers in Banking Industry of India: Written by Goyal, K. A. and Joshi, V.
[4] "The Impact of Human Resource Management and Work Climate on Organizational Performance". Gelade, G. A. and Ivery,
[5] "Indian Economy Written Data & Sundaram
[1] Shrieves, R. E. "The relationship between risk and capital in commercial banks". Journal of Banking & Finance, 16(2): 439–457, 1992.
[2] Wolgast, M. "M&As in the financial industry: A matter of concern for bank supervisors?" Journal of
Financial Regulation and Compliance, 9(3): 225-236, 2001.
[3] Al-Tamimi, H. A. H and Al-Mazrooei, F. M. "Banks' risk management: A comparison study of UAE
national and foreign banks". Journal of Risk Finance, 8(4): 394-409, 2007.
[4] Sensarma, R. and Jayadev, "Are bank stocks sensitive to risk management?" Journal of Risk
Finance, 10(1): 7-22, M. 2009.
[5] Zhao, T., Casu, B. and Ferrari, A. "Deregulation and Productivity Growth: A Study of The Indian Commercial Banking Industry". International Journal of Business Performance Management, 10(4): 318-343, 2008.
[6] Goyal, K. A. and Joshi, V. "Mergers in Banking Industry of India: Some Emerging Issues". Asian Journal of Business and Management Sciences, 1(2): 157-165, 2011a.
[7] Fernando, A. C. "Business Environment". Noida: Dorling Kindersley (India) Pvt. Ltd. (2011), pp. 549-553.
[8] Gelade, G. A. and Ivery, M. "The Impact of Human Resource Management and Work Climate on Organizational Performance". Personnel Psychology, 56(2): 383-404, 2003.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

भारतीय शेती उत्पादन वाढी करिता सेंद्रिय शेती काळाची गरज

सहा.प्रा.विकास का.देशमुख

श्री.वसंतराव नाईक महाविद्यालय धारणी.जि.अमरावती

प्रस्तावना-

प्राचीन काळापासून शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय लोकसंख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ घडून आली. त्यामुळे वाढत्या लोकांच्या अन्नधान्याच्या गरजा भागवण्यासांठी जास्तीत जास्त क्षेत्र शेती पिकाखाली आणण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. तसेच अधिकाधिक धान्याचे उत्पादन देणाऱ्या धान्य पिकाच्या बियाण्यांचे संशोधन करण्यात येऊ लागले. अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांना प्राधान्य देण्यात आले. विविध सिंचन प्रकल्प राब सिंचनाच्या सुविधा वाढविण्यात आल्या. शेती क्षेत्रात यांत्रीकीकरणास चालना मिळाली. परंतु लोकसंख्या वाढीमुळे अन्नधान्याची मागणी जास्त व पुरवठा कमी पडू लागला. त्यामुळे कमी कालावधी जास्त उत्पादन घेण्यासाठी रासायनिक खते, किटकनाशके, सुधारित व संकरित बी-बियाणे यांचा वापर वाढला. त्यामुळे उत्पादन खर्चही वाढला. या रासायनिक शेतीच्या अवलंबामुळे उत्पादन वाढीच्या फायदयांबरोबरच त्याचे दुष्परिणामही समोर आले. रासायनिक शेतीमुळे जमिनीचा पोत खालावला, उपयुक्त सूक्ष्मजीवजंतूचा नाश झाला. विषयुक्त अन्नधान्याच्या सेवनाने मानवी आरोग्यही धोक्यात आले. त्यामुळे विषमुक्त अन्न व आरोग्यविषयक गरजांतून आणि पर्यावरणपूरक व आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर शेती पद्धती म्हणून शेतकऱ्यांना पुन्हा सेंद्रिय शेतीची गरज वाटू लागली आहे. सेंद्रिय शेती केवळ पिकांचे उत्पन्न वाढविण्यापुरतीच मर्यादीत नसून ती शाश्वत विकासाबरोबरच संपूर्ण सजीवसृष्टी, पर्यावरण आणि मानवजातीला उपयुक्त व फायद्याची आहे.व पर्यावरण, जमिन, हवा, पाणी या सर्वच घटकांच्या संवर्धनासाठी फायदा होणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे-

१. शेती उत्पादन पद्धतीतील बदलत्या स्वरूपाचा आढावा घेणे.

२. मानवी आरोग्य सुधारण्यासाठी व पर्यावरण संवर्धनासाठी सेंद्रिय शेती कशी उपयुक्त ठरेल याचा अभ्यास करणे.

४. सेंद्रिय शेतीमालाच्या विक्री व्यवस्थेचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती व अभ्यास-

वर्तमानकालीन सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन उपयुक्त ठरते. याच अनुषंगाने सद्यस्थितीत भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात शेतीक्षेत्रात जाणवणारी विषयुक्त अन्न आणि दिवसेंदिवस घटत जाणारी शेतीची उत्पादकता, मानवी आरोग्य व पर्यावरणाचा होणारा -हास यासारख्या समस्यांचे निरसन होणे आवश्यक आहे. संशोधन विषयाचा शास्त्रीय संशोधनपद्धतीने सखोल अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधन आढावा-

भारताचे पहिले पंतप्रधान श्री. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, शेती हा मानवाच्या इतिहासातील पहिला महत्त्वाचा शोध आहे. उत्पादनातील सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे जमीन त्या काळात जमिनीत सेंद्रिय पदार्थाचे प्रमाण जास्त होते. त्यामुळे जमिनीची जडणघडण व सुपिकता टिकविण्यासाठी मदत होत होती. परंतु अन्नधान्याची गरज वाढल्यामुळे जमिनीतून जास्तीचे उत्पन्न घेण्यात येऊ लागले, त्यासाठी नवीन बियाणांचा वापर वाढत गेला व त्यासाठी रासायनिक खतांचा वापरही मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला. सिंचनाच्या सोई वाढल्या. या सर्वांचा अतिरिक्त वापर होऊ लागला. परिणामी जमिनीची सुपिकता वेगाने ढासळू लागली. १९९२ पर्यंत रासायनिक

खतांच्या किमती कमी होत्या. पुढील काळात त्या गगनाला भिडल्या तसेच रासायनिक पदार्थ वापराचे दुष्परिणामही जगासमोर आले व हे संकट टाळण्याची चिंता सुरु झाली. याचवेळी हवामान व पाऊत यांच्यात लक्षणीय बदल झाले व त्यामुळे शेती करणे अवघड झाले. सध्याच्या या अवघड परिस्थितीत शाश्वत शेतीच्या विकासासाठी नवीन शेती पद्धतीची गरज भासू लागली. यामुळे सेंद्रिय शेती पद्धतीचा विकास करणे काळाची गरज ठरली. या दृष्टीने जमिनीचे महत्त्व व अधिक उत्पादनासाठी नियोजन क्रमप्राप्त ठरले. त्यासाठी प्रबोधनाचे स्वरूप पद्धत व हेतू यात आवश्यक ते बदल करून शेती उद्योग किफायतशीर करण्याची नितांत गरज आहे.

चोरे वनिता (२०१४)

देशाचा कृषी विकास दर वाढविण्याच्या दृष्टीने राज्य व केंद्र स्तरावर जाणीवपूर्वक प्रयत्न करन कृषी विकासाची व्यवहाररचना, फलोत्पादन धोरण, शासकीय धोरण, नवनवीन शासकीय धोरणांची आवश्यकता लागवड ते विक्री व्यवस्था इत्यादी विषयी माहिती संशोधन लेखातून मिळते.

कुलगोड एस. बी. (२०११)

शेतमाल बाजारपेठेच्या नियोजनाशी निगडीत असलेल्या अनेक घटकांचा परस्परातील संबंधाचा होईल, असे या लेखातून स्पष्ट होते. " अभ्यास करून बाजारपेठचा विकास झाल्यास बाजार समिती संपूर्ण कार्यक्षमतेने व अखंडितपणे कार्यरत

बापट द. र. (२०१५)

भारतात लोकसंख्या वाढीचा वेग अजूनही अधिकच आहे, यामुळे वाढत्या लोकसंख्येस लागणाऱ्या अन्नधान्याची पूर्तता करण्यासाठी उपलब्ध संसाधनावर अधिक ताण पडत आहे इसवी सन २०३० व २०५० मध्ये भारताची लोकसंख्या अनुक्रमे १३० व १५० कोटी असेल असे सांगितले

आपली सेंद्रिय शेतीची परंपरा (२०१६)

प्राचीन काळापासून भारतात सेंद्रिय शेती केली जात होती. कृषी पराशर या ग्रंथामध्ये भरघोस कृषी उत्पादनासाठी सेंद्रिय खताचे महत्त्व सांगितले आहे. तसेच गाईच्या शेणापासून चांगले सेंद्रिय खत कसे तयार करावे हे देखील आढळते. पुढील काळात कौटिल्याने गुरांचे शेण, गुरांची हाडे, मासांचे अवशेष आणि दूध यांच्या मिश्रणाचा खत म्हणून वापर करण्याचा शेतकऱ्यांना सल्ला दिला आहे. यापुढे जाऊन ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकामध्ये 'कुराल' या ग्रंथामध्ये नांगरट करण्यापेक्षाही सेंद्रिय खतांचा वाढता वापर अधिक महत्त्वाचा असल्याचे नमूद केलेले आहे. तसेच हिरवळीचा वापर सेंद्रिय खत म्हणून कसा करावा याचेही लिखाण उपलब्ध आहे. फळबागांची वाढ जोमाने होण्यासाठी जनावरांचे शेण, पशुंच्या हाडातील भगज, मेलेले मासे, तिळाची पेंड, मध, भिजवलेले उडीद, तूप यांचा वापर करून द्रवरूप खतांची निर्मिती माहिती 'कुशल' या ग्रंथात आहे. कृषीविषयक प्राचीन लिखाणात भारतामध्ये फार पूर्वीपासून सेंद्रिय शेतीच्या संदर्भात आचार आणि विचार यांना महत्त्व असल्याचे निदर्शनास येते. आजही आपल्या देशात भरघोस कृषी उत्पादनासाठी कुजलेले शेणखत, कुजलेले कंपोस्ट खत यांचा अधिक वापर करण्याचा सल्ला दिला जातो. अशा प्रकारे भारतीय सेंद्रिय शेतीची परंपरा पुरातन आणि समृद्ध आहे. सरंजामशाहीचा अंत होण्यापूर्वी भारतातील शेती ही पश्चिम युरोपमधील शेतीपेक्षा उत्पादन तंत्राच्या संदर्भात अधिक प्रगत होती. मात्र आज रासायनिक शेतीला समर्थ पर्याय ठरू शकणाऱ्या आधुनिक सेंद्रिय शेतीच्या विकासाची गरज निर्माण झाली आहे.

विश्लेषण-

कृषिप्रधान देश म्हणून भारतात देशानी कृषी ज्ञान आणि संशोधनात चांगली प्रगती केली आहे या कृषीविद्यापीठ उभारून आहे. भारता स्वालंबी होण्याच्या दिशेने होत आहे आणि हा एक आहे असे प्राचीन काळापासून गातेचे स्थान देण्यभूमी प्राणी व उपजत आहे यात आहे. आपण जीव आहे मनुष्य दिवसेंदिवस स्वार्थी होत आहे तो वापरतो मनुष्य

मनुष्याला जसे उबारा पाउस रोग आहे तरी ती सुद्धा संरक्षण पूर्वीही पुढील पिढीकडे सोपवली ती आपल्या मातीच्या घरांचे आपोआप जतन आणि संवर्धन होऊन मातीचा पोत टिकून राहील पूर्वी जमिनीवर ठेवत यांचे आच्छादन असे. यामुळे पासून परंतु माणसाने आपल्या आणि नागरजा भागविण्यासाठी कालांतराने जमिनीवरील झाडे सुरवात केल्याचा परिणाम होण्यासता मनीची धूप झाल्याने नाना आणि आवश्यक असलेला पाणी होऊगा परिणाम जमिनीची सुपीकता कमी होण्यात झाला आणि परिणाम म्हणून कृषी उत्पादकागती एक मातीचा पर निर्माण करण्यास निसर्गात बरीच वर्ष लागतात परंतु मानवाच्या स्वार्थी हलगर्जी आता आहे. रोद्ररूप विचारात घेता ती संरक्षण आहे.

सेंद्रिय शेती खालील महत्वपूर्ण मुद्यांवर अवलंबून आहे जसे मातीचे संवर्धन, तपमानाचे व्यवस्थापन पावसाच्या पाण्याचे नियोजन आणि संवर्धन,सौर उर्जेचा अधिकतम वापर व उपयोग,गरजांमध्ये स्वावलंबन,नैसर्गिक क्रमचक आणि जीवनाच्या स्वरूपांचे अनुपालन, जनावरांची एकीकृ,नवीनीकरणीय संसाधनांवर अधिकतम अवलंबून आहे.

सेंद्रिय खतांचे प्रकार-

वनस्पती व प्राणी यांच्या अवशेषापासून खत तयार होते त्याला सेंद्रिय खत म्हणतात.सेंद्रिय खतांमध्ये महत्त्वाची खते म्हणजे शेणखत, कंपोस्ट, हिरवळीची खते गांडूळ खते यांचे खत खाटिक खाण्याचे खत हासत तेलबियांची पेंड इत्यादी १) शेणखत शेण, मूत्र, गोठ्यातीत पालापाचोळा इत्यादी घटकापासून तयार होणा-या खताला शेणखत म्हणतात त्यामध्ये नत्र, स्फुरद व पालाश असते.शेणाचा महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे बायोमध्ये उर्जा निर्मितीसाठी होतो आणि शिल्लक राहिलेले पातळ शेण पिकांच्या वाढीसाठी पोषक अन्नद्रव म्हणून वापरले जाते.२) कंपोस्ट खत शेतातील गवत पिकांचे कापणीनंतर उरलेले अवशेष, भुसा, उसाचे पाचट कापसाची धसकटे सेंद्रिय पदार्थामुळे विघटन होऊन त्यातील कार्बन नाचे प्रमाण कमी होते चांगला कुजलेला पदार्थ तयार होतो त्याला कंपोस्ट म्हणतात यामध्ये नत्र, स्फुरद आणि पालाश असते ३) हिरवळीची खते - तनकर वाढणा-या पीकाची निवड करून त्यांची दाट पेरणी करून पीक फुलो-यावर येण्याच्या आधी ते नागराच्या सहाय्याने जमिनीत गाडतात त्यापासून जमिनीचा पोत सुधारतो व ती सुपीक बनते अशा खतांना हिरवळीचे खत म्हणतात गाठलेल्या पिकांना कुजण्यासाठी दीड ते दोन महिन्यांचा कालवधी लागतो, लाग भेच्या, मृग, चवळी, गवार, पशेवरी, बरसीम, ग्लौरीसिडीयागापासून वाचा पुरवठा होतो मुगाच पातापानीका अमिनीत गाठल्यामुळे गव्हाच्या उत्पादनात चांगली वाढ होते ४) गांडूळ खत हातात गळाची विष्ठा, नैसर्गिकरित्या कुजलेले पदार्थ, गांडुळाची अंडीपूंज, बाल्यावस्था आणी अनेक उपयुक्त जीवाणूंचा समावेश असलेल्या खताला गांडूळ खत म्हणतात ५) माशांचे खत समुद्रकिनारी वाया गेलेल्या माशापासून तसेच माशाचे तेल काढल्यानंतर उरलेल्या अवशेषापासून खत तयार होते ज्यात नत्र, स्फुरद आणि पालाश यांचे प्रमाण भरपूर असते याला माशाचे खत म्हणूनही म्हटले जाते ६) खाटीकखान्याचे खत खाटीकखान्यात जनावरांचे रक्षापासून खत बनवितात त्याला खाटकाचे खत म्हणतात पात नत्र आणि स्फुरद चांगल्या प्रमाणत असते.

सेंद्रीय शेतीची मुख्य वैशिष्ट्ये

१) मातीचा सुपीकपणा कायम राखते.

२) सेंद्रीय शेती ही एक स्थायी आणि पर्यावरणास अनुकूल अशी उत्पादन प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये लहान शेतकऱ्यांसाठी विशिष्ट लाभ आहेत शेंद्रीय शेती खालील सुविधांच्या योगे अन्न सुरक्षा आणि गरीबांच्या हाताला काम आणि दोन पैसे जास्त फायदा मिळवून देते.

३) कमी संसाधने व पाऊसपाणी असलेल्या क्षेत्रांत उत्पादनाची वाढ होणे. शेत आणि आसपासच्या क्षेत्रात जैव विविधता आणि नैसर्गिक संसाधनांचे जतन होणे, मिळकत वाढवणे किंवा खर्च कमी करणे,

४) सुरक्षित आणि विभिन्न साधनांचे उत्पादन घेणे.

शेंद्रीय शेतीकरिता आवश्यक बाबी

१) मातीचे संवर्धन रसायनांचा वापर थांबविणे, ओल्या गवताच्या जागी पिकाचे अवशेष उपयोगात आणणे, सेंद्रीय आणि जैविक खताचा वापर वाढवणे.

२)पीक क्रमचक्र आणि बहु-पिकांचा अवलंब करणे, अत्यधिक नांगरणी करणे टाळा आणि मातीस हिरव्या किंवा ओल्या गवताखाली झाका.

समारोप- सेंद्रिय शेतीच्या वापरामुळे शेतीच्या उत्पादनात वाद करणे करिता नितांत गरज आहे जमिनीच्या सुपीकतेकारिता आज भारतात शेंद्रीय शेती करणे करिता सरकारने पुढाकार घेवून शेतकरी यांच्या अधिक उत्पादन वादिकारिता प्रोत्सहान देणे गरजेचे आहे

संदर्भ-

१) डॉ. अनिरुद्ध जोशी , डी. एस. डी. ए. चे', 'सुवर्ण अधिवेशन येथे सादर केलेला प्रबंध २००१

२) मोरे एस. डी. व अडसूळ पी. बी. सेंद्रिय शेती (संकलन) कृषि विद्यापीठ २०००.

३) लोमटे व पेंडसे, सेंद्रिय शेती, परभणी कृषि विद्यापीठ, परभणी २००५.

४) सारंगी उमेशचंद्र, महाराष्ट्रातील जमिनी, सान पब्लिकेशन, पुणे, १९९०

५) तळाशिलकर सुरेश, शाश्वत शेतीच्या दृष्टीने, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००४.

६) परचुरे मनोहर, शेती करा व श्रीमंत हा कृषी ग्रंथ मांडार प्रकाशन, पुणे १९९९४.

७) कुलगोड एस. बी., बाजारपेठेचा नियोजनबद्ध विकास भाग १२ मे-जून २०१६

८) बापट द .र. शाश्वत कृषी उत्पादन सन २०००.

९) अल्बर्ट हावर्ड, डिके अरुण (अनु), एका शेतीचे वारसपत्र, कृषी ग्रंथभांडार पुणे २०१२.

१०) तळशिलकर सुरेश, शास्वत शेतीसाठी सेंद्रिय खते, सन पब्लिकेशन, पुणे २०११.

११)भारतीय अर्थव्येवस्था वार्षिकांक २०२२.

१२) योजना माशिक जून २०२२

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

महाराष्ट्रातील शालेय शिक्षणाचा शैक्षणिक स्तर खालावण्याचा कारणांची मिमांसा

प्रा. डॉ. बाळकृष्ण पू अढाऊ,

तक्षशिला महाविद्यालय अमरावती.

शालेय शिक्षण:- वर्ग एक ते बारा पर्यंतचे शिक्षण म्हणजे शालेय शिक्षण

सारांश:-

शैक्षणिक दृष्ट्या अभ्यास करावयाचा म्हटले की त्याचे दोन भागात मुख्यतः विभाजन होते

1. स्वातंत्र्य पूर्वीचा काळ
2. स्वातंत्र्यानंतरचा काळ
3. जागतिकीकरणा नंतरचा काळ

अभ्यासाच्या दृष्टीने तुलनात्मक दृष्ट्या अभ्यास करण्याकरिता जागतिकीकरणा नंतरची म्हणजे 1991 नंतरचा कालावधी मुख्यतः विचारात घेण्यात आला आहे. परिक्षेत्र म्हणून महाराष्ट्र राज्याच्या विचार करण्यात आला आहे. दृष्टीने शिक्षण प्रक्रिया राबविण्या मागचा प्रमुख उद्देश मानवामध्ये रोजगार क्षमता, निर्णय क्षमता, संस्कारक्षमता, आदर्शपणा व मूल्यधिस्टितता कशा पद्धतीने उच्च दर्जाची राहील या मुख्य उद्देशाने शालेय शिक्षण प्रक्रियेकडे पाहण्यात येते. परंतु 2014 ते 2022 या कालावधीची शैक्षणिक स्तराचा अभ्यास केला असता महाराष्ट्रातील शैक्षणिक स्तरांमध्ये क्रमांक दोनवर असलेला सात क्रमांकावर गेला आहे. अभ्यासांती निष्कर्ष निघाला.

अभ्यासाचा कालावधी:- 2019 ते 2021

परिक्षेत्र:- अमरावती विभाग

गृहीतक;- शालेय शैक्षणिक स्तर दिवसेंदिवस खालावत आहे

संशोधन पद्धती:- सर्वे मेथड, उपलब्ध सेकंडरी डेट.

उद्देश:-

१. शैक्षणिक स्तर खालावण्याच्या कारणांचा शोध घेणे

२. शैक्षणिक स्तर उंचावण्याकरता उपाययोजना सुचविणे

न्यादर्श :- 100 विद्यार्थ्यांची निवड शालेय स्तर

माहिती :-

भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्ण पूर्व काळापासून समाज विकासाचे जे अनेक मार्ग आहेत त्या अनेक मार्गांपैकी शिक्षणाचा मार्ग हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणाला वाघिणीच्या दुधाची उपमा देण्यात आलेली आहे. शिक्षण व्यवस्थेच्या ज्या अनेक पायऱ्या आहेत त्यापैकी प्रथम पायरी हे शालेय शिक्षण असून दुसरी पायरी विद्यापीठ शिक्षणाची निश्चित होते तर तिसरी पायरी म्हणजे संशोधनात्मक शिक्षण होय. शालेय शिक्षण ही प्रथम पायरी अत्यंत महत्त्वाची असून एकूण शिक्षणात समावेशित असणाऱ्या 90% तरुणांकरिता शालेय शिक्षण हे त्यांच्या जीवन विकासातील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा होय, कारण मुलांचे बौद्धिक शारीरिक विकास हा वय वर्षे सहा पासून सुरु होऊन साधारणपणे शास्त्रीय आधारनुसार वीस वर्षांपर्यंत जो विकास होत असतो त्याच विकासाच्या आधारावर मानवाच्या विकासाचा मार्ग निश्चित होत असते. म्हणूनच अभ्यासकाने अभ्यासाकरिता विषयाची निवड करीत असताना शालेय शिक्षणामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या घटकाची निवड करून न्यादर्स म्हणून 100 विद्यार्थ्यांची निवड करून त्यांच्याकरिता तसेच शिक्षणाकरिता प्रश्नावली तयार करून भरून घेण्यात आली. तसेच सूक्ष्म निदर्शन पद्धतीच्या संशोधनाकरिता वापर करण्यात आला. संशोधनाकरित मस्तानी वर्ग एक ते पाच वर्ग सहा ते आठ व वर्ग नऊ ते बारा अशाप्रकारे तीन गट तयार करून किती गोळा केली संबंधित माहितीच्या आधारे जी माहिती प्राप्त झाली त्या आधारावर सांख्यिकीय विश्लेषण करण्याकरिता संपूर्ण माहिती विद्यार्थ्याकडून प्राप्त झालेली आहे.

सारणी क्र – ०१

विद्यार्थ्यांकरिता प्रश्नावली वर्ग पाच ते दहा

अ क्र	प्रश्नावली	होय	नाही	एकुन
०१	अभ्यासक्रमात बदल झाला आहे काय	९०	१०	१००
०२	प्राथमिक शिक्षणापेक्षा माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकाच्या अध्यापन पद्धतीत बदल झाला आहे काय	१०	९०	१००
०३	शिक्षक विद्यार्थी केंद्रित आहे काय	१०	९०	१००
०४	शिक्षकाच्या सुट्ट्यांचे प्रमाण अधिक आहे काय	१००	--	१००
०५	शिक्शकाना शाळा बाह्य कामे अधिक आहेत काय	१००	--	१००
०६	परीक्षा पद्धती ही फक्त रिझल्ट ओरिएंटेड आहे काय	९०	१०	१००
०७	परीक्षा आयोजनाचा स्तर कमी झाला काय	९०	१०	१००
०८	विद्यार्थ्यांकरिता आयोजित करण्यात येणारे स्किल ओरिएंटेड प्रोग्राम शाळेत वैज्ञानिक पद्धतीने राबविण्यात येतात काय	१०	९०	१००
०९	आजचा अभ्यासक्रम प्रात्यक्षिकावर आधारित आहे प्रत्यक्षात शालेय स्तरावर त्या पद्धतीने राबविण्यात येतात काय	१०	९०	१००
१०	विद्यार्थ्यांचे नाते पालक पाल्य या स्वरूपाचे असते काय	--	१००	१००
११	खेळातून अध्ययन प्रणाली राबविण्यात येते काय	--	१००	१००

सारणी क्र – ०२

शिक्षकांकरिता प्रश्नावली

अ क्र	प्रश्नावली	होय	नाही	एकुन
०१	शाळा बाह्य कार्यक्रमात आपला अधिक वेळ जातो काय	१००	--	१००
०२	मुख्याध्यापक प्रात्यक्षिक दृष्ट्या पूर्णपणे सक्षम असतो काय	--	१००	१००
०३	मुख्याध्यापकाची भूमिका शाळेचा पालक म्हणून असते काय	--	१००	१००
०४	आपण पूर्ण वेळ मुख्यालय राहतो काय आपण शाळेत कशासाठी जातो ही भूमिका निश्चित असते काय	--	१००	१००
०५	गावातील राजकीय वातावरणाचा अध्ययन व अध्यापन कार्यावर परिणाम होतो काय	१००	--	१००
०६	आपली नियुक्ती आपल्या गुणांच्या कौशल्याच्या सामाजिक बांधिलकीच्या आधारावर होते काय	१०	९०	१००
०७	आपले काम योग्य रीतीने पार पाडण्याकरता सर्व प्रकारच्या साधन सुविधा शालेय परिसरात उपलब्ध असते काय	१०	९०	१००
०८	पालकाचे आपली अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया राबविण्याकरता परिपूर्ण सहकार्य असते काय	१०	९०	१००
०९	आपण नोकरी लागल्यानंतर आपण आपल्या ज्ञानात कौशल्यात वाढ करण्याकरता विशेष प्रयत्नरत असतो काय	१०	९०	१००

सारणी क्र ०२ च्या आधारे शैक्षणिक स्तर उंचावण्याकरिता जे प्रयत्न शासन, मुख्याध्यापक व्यवस्थापन स्तरावरुन व्हावयास पाहिजे ते होत नाही. सारणी क्र ०२ द्वारे जी माहिति प्राप्त झालीत्या माहितिच्याआधारावरुन असा निष्कर्श निघतो की शैक्षनिक स्तर खालावण्याकरिता सारणी मध्ये जी माहिति विचारली त्यावरुन लक्षात येत.

निष्कर्ष :-

तालिका क्रमांक एकच्या आधारावर अभ्यास केला असता एकूण १०० विद्यार्थ्यांनी प्रतिसाद दिला प्रतिसाद देणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला दहा प्रश्नांची प्रश्नावली तयार करून माहिती गोळा केली असता एकूण उत्तरदात्यांपैकी 95 टक्के विद्यार्थ्यांनी कागदोपत्री शैक्षणिक स्तर उंचावण्यात आला आहे. असे नियोजन शालेय व शासकिया स्तरावरुन करन्यात येते. प्रत्यक्षात गुणात्मक दृष्ट्या अध्ययन व अध्यापन पद्धतीचा स्तर घालविण्यात आला आहे अशी भूमिका मांडली.

सुचना:-

१. शिक्षक नियुक्तिची पद्धत बदलली पाहिजे.
२. शिक्षकाला उपक्रम प्रनित प्रशिक्षनाची सुविधा असली पहिजे.
३. परिक्षा पद्धतित सुधारना होने गरजेचे आहे.
४. वर्गातील विद्यार्थी संख्या कमि असली पहिजे.
५. अनुपस्थित विद्यार्थ्यावर कार्यवाही होने गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

१. Sharma S. Teacher Education In India.
२. Gupta A.K. (1984) Teacher Education : Current and future Prospects New Delhi. Sterling.
३. विद्याभारती प्रकाशन
४. Kapur, J.N in AIU University News 2 p 131.
५.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

Study of Zooplankton Diversity inSonala Dam, Sonala, Dist. Washim, (M.S.)

Dr. Ujwala P. Lande

Assistant Professor, Department of Zoology,

Shri Shivaji College of Arts, Commerce & Science, Akola, (M.S.), India

Corresponding author : E mail landeujwala@gmail.com **Mobile No. : 9404092739**

Abstract:-

The present study was undertaken to studyZooplankton Diversity in Sonala dam, Sonala, Dist. Washim, Maharashtra. Sonala dam is an earthen dam, constructed by irrigation department of Maharashtra Govt. Zooplankton diversity was studied from this dam which is one of the most ecological parameters as these are the intermediate link between phytoplankton and fish. They play a significant role in transferring energy in aquatic ecosystem as primary consumers and can be used as indicators of tropic phase of a water body. The study area was divided in to five sampling stations to cover the whole dam. Monthly sample were collected by filtering fifty liter water sample through standard plankton net of bolting silk cloth No. 25 with 56µ mesh size and the concentrated sample were collected in 10 ml distilled water and were preserved in lugol solution and 4% formalin and observed . Population abundance and Percentage of zooplanktons was in the order of Rotifer ▪ Cladocera ▪ Copepoda ▪ Ostracoda. Rotifers (27.90%), cladocera (16.76%), copepod (15.49%); ostracods (13.28%);

Key words :- Zooplankton, Sonala dam , Indicators, Ecosystem

Introduction : .

Zooplankton is the important component of aquatic fauna which serves as amajor component of aquatic food chain. It also maintains proper equilibriumbetween biotic and abiotic components of the aquatic ecosystem**.** The freshwater zooplankton is comprised of four major groups of invertebrate animals: Rotifers, Copepods, Cladocerans and Ostracoda occurring abundantly in all types of aquatic habitats and plays a vital role.Zooplankton diversity and their ecology greatly contribute to as understanding of the basic nature and general economy of aquatic habitats. Physico-chemical factors also regulate zooplanktonpopulation in water body. Various researchers carried out work to study the zooplanktons of different fresh water bodies. Jayabhaye (2010), studied zooplankton diversity of river Kayadhu, near Hingoli city Maharashtra. Tayade and Dabhade (2011) studied the rotifer community around Washim region and prepared a checklist of Rotifers in Washim region. Study of qualitative diversity of rotifer community of freshwater Katepurna reservoir, district Akola, Maharashtra, (India) was carried out by Pawar and Dabhade (2016). Zooplankton diversity reflects the water quality and they are the good indicators of changes taking place in the water resources. Kabra *et.al.* (2016), carried out a research work to analyze zooplanktons of Fresh water ecosystem in Washim town, Maharashatra, India. The Biodiversity of aquatic life conservation is an important task because day to day pollution is increasing and their direct effect is on aquatic life. In present days, the biodiversity is in danger due to pollution and human activities. Conservation of biodiversity is essential so it is compulsory to keep update knowledge of every aquatic species diversity. The density of planktons in water body determines stocking rate of fishes because they are the chief sources of the food of commercially important fishes as well as development in production of inland fishery sector. The presence and dominance of zooplankton species played a very significant role in the functioning of freshwater ecosystem.

Therefore, present investigation was undertaken to study zooplankton diversity of Sonala dam freshwater body in Washim District of Maharashtra, India with following aims and objectives-

1) Collection and preservation of Zooplankton from Sonala dam freshwater body.
2) Identification of Zooplankton by using standard methodology .
3) Study of diversity of zooplankton in Sonala dam water body.

Materials and Methods

The present study is a part of limnological survey undertaken inSonala dam, Sonala, Dist. Washim. Sonala Dam reservoir was constructed in the year 1981. Agricultural fields surround the reservoir. The reservoir is mainly used for drinking water supply to nearby villages and for irrigation. The nearby villages also use the water for bathing and washing purposes. The dam is constructed by irrigation department of Maharashtra Govt. The Sonala dam is located at 77^0, 12', 30" Longitude and latitude of 20^0, 19', 00" in Sonala village of Washim district in Maharashtra (India). It is an earthen dam

with 19.20 meter maximum height and 446.90 hector submergence with 132.50 square Km. of catchment area. The dam is presently used for irrigation and drinking for regional rural areas. The reservoir is constructed on the River Aran also known as River Adan a tributary of River Godavari. Adan River in its way runs through the Maraldoh village, before draining in the dam.

The selection of five sampling stations was made on the basis of human and other domestic activities. For biological analysis in water, 50 liter of water sample was filtered through standard plankton net of bolting silk cloth No.25 (56 mesh size). 125 ml was the final volume of the filtered sample which was transferred to another 125 ml plastic bottle and labeled mentioning the time, date and place of sampling. The samples were preserved by adding 2ml of 4% formalin. After 24 hours, the supernatant was carefully discarded and the final volume of concentrated sample was 50 ml. Preserved 50 ml water sample bottles were brought to the laboratory and examined under a Binocular microscope with different magnification. Quantitative analysis was done by Drop Count Method. Detailed taxonomic identification was carried out with Pennak (1989), Koradkar (1992) and Dhanpati (2000). Karl Pearson's formula was used to calculate correlation coefficient between some of the physico-chemical parameters and rotifers.

Result and Discussion :

Sonala Dam exhibited heavy bulk of rotifers all through the period of investigation. The observed zooplanktons belong to groups rotifers, cladocera, copepods and ostracoda. Rotifers (27.90%) dominated the zooplanktons population and were followed by cladocera (16.76%); copepod (15.49%); ostracods (13.28%); worms and larvae (11.52%) (Table-1). Abundance in zooplanktons was in the order of rotifers > cladocera > copepoda > ostracods and Station wise enumeration of total zooplanktons exhibited highest number of total zooplanktons at station I followed by station II, station IV, and station III however, at station V, the total zooplanktons were found to be the minimum. Rotifers were found to be maximum at station I and IV. Numerical abundance is shown in table 1. Zooplankton was observed maximum (55028 org/lit.) at station I and it was found minimum (47812 org/lit.) at station V (Table-1).Seasonal trend of zooplankton representing lower number in monsoon season. It might be due to rain water, causing diluting effects as suggested by Chapman et.al;(1985). On the other hand zooplankton might have consumed by fishes as reported by Dave et.al ;(1999). The increased turbidity in rainy season may be the cause for declining zooplankton population as suggested by Sharma and Sahai; (1988).

Conclusion:

The planktonic population varies qualitatively and quantitatively depending on the morphometry, source of water, its organic and inorganic content, climatic factors and with the season Zooplankton population belongs to four category exhibit more population of rotifers in the present investigation which is good food for the fishes therefore, the water body is advantageous for fish culture, Meshram, C.B. (2005). The presence of water insects, molluscs, macrophytes, provides food for migratory and residential birds. The pollution indicator phytoplankton and zooplankton were less in number at all the station confirms that the water is safe for drinking and also for healthy fish culture. The present status of water body is mesotrophic and nonpolluted hence; the water can be utilized for irrigation, drinking and fishery activities.

References:

1) Ahemad, Masood (1990) : Hydrobiological studies of whorl reservoir Aurangabad (Maharashtra State), India. J. Environ. Biol., 11,335-343.
2) APHA, (1998): Standard methods for the examination of water and wastewater 20theds. American Public Health Association. American water works Association WaterEnvironment Federation. Washington, D.C.
3) Chapman, A. M; Green, J. D and Jolly. H.(1985): Relationship between zooplankton abundance and trophic status in Newzealand lakes; Hydrobiol.,123: 119-136
4) Contreas J.J,S.S.S. Sarma,M. Merino- Ibarra and S.Nandini (2009) : Seasonal changes in the rotifer diversity from a tropical high altitude reservoir (Valle de Bravo, Mexico) J.Enviro. Biol.,30,191-195
5) Dadhick, N. and M.M. Saxena. (1999). Zooplankton as indicators of trophical status of some desert waters near BikanerJ. Environ. Pollut., 6, 251-254.
6) Murugan T (2008) : An inventory of the Algal flora of Temple tanks at Kanchipuram. Indian Hydrobiology 11(1): 99 - 102. **A Report:**

7) Dave, R. K.; Prakash, M.M. and Dhakad, N.K. (1999) : Seasonal trends in abiotic factors of the lentic habitat of Kalika pond, Dhar, Limnological research of India, 157-171.
8) Madin, L.P; Bollens, S.M; Horgan, E; Butler, M and others (2001) : Voracious plank tonic hydroids : unexpected predatory impact on a coastal marine ecosystem. Deep – Sea Res II 43 : 1823 – 1829.
9) Sharma, N. and Y.N. Sahai (1988) : Primary productivity of Jari tank. Proc. Nat.Symp.Past,Present and Future of Bhopal Lakes. Pp. 97-104. **A Book :**
10) Adoni, A. D.(1985): Workbook in Limnology. Pratibha Publisher,C-10 Gour Nagar,Sagar (M.P).
11) APHA (1985): Standerd Methods for the Examination of Water andwastewater,Washington,DC.11) A Thesis :
12) Meshram, C.B. (2005) : Zooplankton biodiversity in relation to pollution of lake Wadali, Amaravati. J. Ecotoxicol. Environ.Monit., 15, 55-59

Table :

Table1:Numerical abundance of zooplankton(org/l)at different stations of Sonala Da

Sr.No.	Zooplanktons	Stations					Total	%
		I	II	III	IV	V		
1	Rotifera	14801	13917	14654	15316	14138	72826	27.90
2	Cladocera	9646	9646	10383	7879	6185	43740	16.76
3	Copepoda	8026	9205	6480	9205	7511	40426	15.49
4	Ostracoda	8247	8395	6185	5913	5913	34653	13.28
	Total Zooplanktons	**55028**	**53607**	**51251**	**53335**	**47812**	**261034**	100

Innovative Best Practices in Academic Libraries

Dr. Sudhir B. Sangole

Librarian Dr. BabasahebAmbedkar Mahavidyalaya, Amravati. (MH)

Abstract:-Innovation is bringing new ideas, something new or different introduced. It is the process of translatinganidea or invention into a good or service that creates value or forwhichcustomers will pay.This paper includes what's best today might not be the most effective tomorrow. Therefore, the innovative best practice is an attitude, an approach or a philosophy supported the need for continuous learning and improvement within the NAAC Committee, there are mention separate section for the library and library and data services, so library could be a most significant part of support for entire range of educational activities on an academic institution. "Books are to be used, every reader his or her book, every book its reader"– S. R. Ranganathan.

Keywords:-*Innovation, Libraries, NAAC, Library Services, ICT, Information Literacy*

INTRODUCTION

Theabilityto innovatewas alwaysone factorthat contributedto thesuccessof anorganization. Organizations that disposeof thenecessary resources, allowsandencourageinnovative ideas that willinnovate quickly and successfully. The capacityto innovaterepresents therefore the ability of continuously making knowledge and ideas.Innovative best practices in academic library could also be viewed mutually that enhances user satisfaction contributing to full realization of one's academic potential. Effective academic libraries enhance student learning outcomes by providing a variety of programs, services and resources which support teaching and learning. It encourages students' reading practices. Document prepared by NAAC for Best practices in academic libraries says, "Best practices is also innovative and be a philosophy, policy strategy, program, process or practice that solves an issue, or create new opportunities and positively impact on organizations, NAAC developed a group of best practices followed in academic libraries and dotted the purpose within the following four broad areas: a) Resource Management and Administration of Library b) Collection & Services c) Extent the user services d) use of technology.

Academic libraries of every kind are witnessing change in last twenty years thus far till nineteenth century, importance given to storage of documents. In the present decades open access era libraries have undergone changes not only in about what a library is and the way it should be; but within the form and various types of holdings method of storage, organization and dissemination of document information. Innovative practices or Best practices are the standard enhancing plan of action, services or functions picked by a tutorial library. The libraries must exercise best practices to satisfy this day challenges using ICT to fulfill the employment of the services and resources from the library. The innovative practices are nothing but the standards of the simplest practices academic institutions. Innovative practices are ever changing and continuous process and are always the results of identification, feedback, innovative and knowledge oriented always expected agreeable to documentation. Academic library expects transparent accountability, affordable and accessible to the stakeholders.

Given the actual fact, the library will be considered because the backbone of any academic institution, because it not just supplements the activities of an establishment, but also plays a awfully significant role in supplementing students and faculties. Libraries gain their strength and recognition from the richness of their resources collected over a period of your time.

Librarians are adopting innovative or best practices within the academic libraries taking the technology of the time of their advantage and by experience. Librarian will should study the potential of library software as many features are still not known to us.

The academic Library may be implemented innovative or best practices in terms of using Standard Policies and Procedures of all library activities which as follows:

- Library automation using ICT tools and library software. Using software for the educational library operations has the following advantages: It satisfies Dr. S. R. Ranganathan's the fourth law of library and knowledge science i.e., Save the time of the user and also its corollary, save the time of the staff. It reduces the period to be taken for routine functions of the library. The productive work is utilized.
- At the start of each year, an orientation programme was being given to the first year students.
- Initiating to fresher conducting information Literacy skills into learning activities
- Library newsletter / Information Alert Services / Pamphlets. News Groups. This helps to marketing the library resources and services. It makes the utilization of library a simple way public city.
- Display newspaper clippings on the board
- Display of employment information / Career / Study in Aboard / Services g
- Displaying new arrival books/journals on the library bulletin board and circulating a listing to different in faculty department
- Compiling student's ratio of attendance statistics (graphic) on the library bulletin board further as faculty departments.
- Students suggestions box for timely response
- Internet facilities to different users stream/course
- Library website inclusion of comprehensive information about the resource library, facility and services, prospectus, question bank
- Organizing Critical Review from Books / Magazine / Newspaper m) Organizing General Knowledge Quiz / Debate on Current Awareness / Essay Competition n) Collecting Users Feedback through survey periodically
- Conducting Book Exhibition and Book Talks
- Best Library User Award Annually for college students. Awards are always a motivating factor. It acts an incentive for a habitual user of the library. Such kind of awards attracts the scholars towards the library and helps in not only boosting the usage of the library by the scholars but are effective in making him/her a habitual user of the library and a lifelong learner.
- Mobile Access Technology on College Library App
- Conducting Workshop / Training / Conference and Seminars
- Publishing College Magazine / Library News letter
- Development of a library web page including all the services and necessary information. Web based instruction (FAQ's)
- Feedback form stockholders through scientifically designed and analyzed questionnaire, at least quarterly.
- Vendor's participation
- Library Brochure
- One – on – one Appointments
- Library Tour
- Virtual Reference Desk / Ask Your Librarian

BEST PRACTICES IN LIBRARY SERVICES WITH INNOVATIVE WAY

To ensure academic excellence of both teachers and students relevant text books, reference books, standard journals, E-Journals are being procured by the library. The exciting new highlights the latest innovative services and programs in academic libraries. Now a day's rapidly increasing use of smart phones, tablets in the library to access information, as well as the growing role of social media, blogging, and e-learning instruction, the identities of libraries are being transformed. Every function of the library, including Students service, can be improved with technology. Provide right information to right user at right time at right place in this digital time.

- Library Services in Mobile

  Users work in an academic library looking go thru mobile, or they are seeking ideas for specific apps to create or implement, they will find user-friendly and

approachable manner, with examples drawn from experience. It will inspire and support the integration of mobile technologies on all scales into academic library. Social Media in Libraries: The innovative use of Twitter, blogs, Facebook, Pinterest, Social Catalogs etc., Social Media policy provides creative ways to reach teens and others who were not using the library, so librarians and faculty would find this valuable information on this adoption.

- Customer Service in Libraries

  Library different from a bookstore, and some will likely respond with "Computers" or "Programs" customer service policies and models in any library can both adapt and be proud of to micro-approaches that emphasize offering excellent user-focused technology planning, with patrons in mind, Web 2.0 tools to connect users with the library, establishing good service delivery chains, and making library excellent.

- E-Learning in Libraries

  Online credit-based instruction for undergraduates, digital reference, information-literacy, e-learning collaboration, open-source software that supports online interactive learning, screen casting for instruction and reference, and many more innovative services. Definitely it will be worth the time consuming to read and reap some ideas for developing e-instruction for library patrons.

CONCLUSION

Innovative or best practices in academic are the quality enhancing strategies, services or functions picked by an institution the possible highest number of target groups with available resources in best possible ways. The present day challenges using ICT and LMS to meet the information requirements of the user's community and to maximum the utilization of the services and resources of the library. The stakeholders of the college must realize the problems that are facing by the libraries and do the needful to solve them on a priority basis at the same time, quality aspects come from commitment and dedication of the library professionals of the academic colleges.

It is suggested to NAAC that the innovative best practices followed in libraries operating in colleges should have been taken into account. There are areas which we not been able to find out as innovative best practices. A few examples of such areas are index to periodicals, real time reference services, preparation of various statistics of the use of e-resources and many other areas.

REFERENCES

1) GuravShivajirao D. (Jan 2015): Best Practices developed and adopted in Academic Libraries, Proceedings of UGC Sponsored National Conference on Challenges in 21st Century Librarianship, Shirur (M.S.): ChandmalTarachand Bora College; 9th – 10th January 2015.
2) Jotwani, D. (2008). Best Practices in a Modern Library and Information Center – The Case of Central Library, IIT Bombay, 6th International Caliber 2008. Allahabad: University of Allahabad.
3) Kulkarni, S. A. Best Practices in College Libraries, National Seminar on Library and Information Services in Changing Era, 22-23 January 2009, P.273-281.
4) NAAC. (2007, April). Best Practices in Library and Information Services. Bangalore, Karnataka, India.
5) University Grants Commission. http://www.ugc.ac.in (Accessed on 11 November, 2016)

Comparison Of Anxiety And Achievement Motivation Of Footballers Of Intercollegiate And University Team

Prof. Chandrashekhar S. Ingole
RamkrushanMahavidyalay, Darapur, Dist. Amravati.
Email: ingolecs145@gmail.com

ABSTRACT:

The Researcher study this topic to investigate level of Anxiety and Acchievement motivation of Footballers of intercollegiate level and University team.For the purpose of this study the researcher had taken male Footballers of Intercollegiate level andUniversity team of SGBAU representing team. For the purpose of this study total 40 subject 20 for each group were selected by applings simple random sampling method and the age of the subjects was ranged from 18 to 25 years.To measure the Anxiety of Players (SCAT) Sport Competitive Anxiety Tests and (ACMT) Achievement Motivation Tests Questionnaire developed by Hermans H.J in(1970) were used and the scores were recorded accordingly.For this independent 't' test was employed for each variables separately, the level of significance was set at 0.05 for testing the hypothesis.The finding of statistical analysis reveals that the significant differencet =2.664 > tab t - 2.0252is found in Anxiety level of footballers of intercollegiate leveland university level players this may be due to high anxiety is understood to be an attribute with superior players.Similarly there is significant of difference(cal t =2.717 > tab t 2.0252) in Achievement motivation level this may be due to the higher desire Achievement motivation in University level Footballer than the Intercollegiate participating team.

Key Words- Anxiety, Achievement motivation, Stress, Footballer, SCAT, ACMT.

INTRODUCTION

Physical education is defined as "instruction via movement." Its goal is to improve pupils' physical proficiency and movement expertise. Physical education is a channel for men's entire education, emotional intellectual growth, and emotional intellectual development via experiences; thus, promoting physical education and sports is the moral and social obligation of any nation.

Emotion is a state of feeling that entails different physiological reactions, and because kids have a natural propensity to express themselves via physical movement and relationships, emotional well-being is especially crucial in physical education. Emotions may have an impact on students' performance in physical education. Anger, trust, and fear may all have a favourable or detrimental influence on student performance, depending on whether or not pupils are taught to regulate and channel their emotions.

Anxiety

Anxiety and fear are common emotions. Although the terms anxiety and fear have distinct scientific definitions, they are sometimes used interchangeably. Phobia, for example, is a sort of anxiety that is also classified as a mental disease. Anxiety is a distressing emotional condition, the causes of which are not always obvious. It is commonly accompanied by physiological symptoms that might result in weariness or exhaustion. As a result, anxiety is a psychological as well as a physiological phenomena.

Physical tension, a high level of body alertness, and continual sensations of stress are not by chance signs of anxiety; they are the product of our 'fight or flight' mechanism. These signs are important markers that help us decide whether to 'fight' or 'flight.' Basically, in sports, we must always battle in difficult conditions or against difficult opponents. In that case, a modest level of anxiety is required to reach peak performance. Anxiety over a modest level has a detrimental impact on performance.

Anxiety may therefore be a valuable motivator, but it can also be functional and dysfunctional. Whereas low amounts of anxiety might be beneficial, large levels of worry can inhibit our involvement due to fear, causing us to become dysfunctional.

Achievement motivation

Achievement motivation is the student's proclivity to approach or avoid a competitive scenario. It encompasses the notion of aspire to achieve in a larger meaning. In its most basic form, it implies that

accomplishment motivation is a function of two constructs. These are the two constructs: (1) The desire to succeed; (2) the dread of failure. If an individual's desire to join in the activity outweighs his or her fear of failure, the person is more likely to participate in the activity. Achievement motivation affects athletic performance by influencing the following factors: physical preparation, technique, tactics, and even life style.The desire to succeed is not a natural motivation, like hunger or thirst, but is most likely formed or learnt in the learning environment. Based on the research, discussions with experts, and personal experience, it was expected that there may be a considerable difference in anxiety and achievement motivation between college footballers and the SGBAU team.

PURPOSE OF THE STUDY

The main purpose of this study was to doComparison of Anxiety and Acchievement Motivation of Footballers of intercollegiate level and University team.

METHODOLOGY

The researcher recruited male football players from the intercollegiate and university levels for the study. Twenty intercollegiate level footballers and twenty university level players from Sant Gadge Baba University were chosen using a basic random sample approach, with ages ranging from 18 to 25 years. Anxiety and achievement motivation were chosen as research variables.

To assess footballers' anxiety, the (SCAT) Sport Competitive Anxiety Tests established by R Marten (1977) and (ACMT) Achievement Motivation Tests Questionnaire developed by Hermans H.J in (1970) were employed, and the results were recorded.

RESULTS AND DISCUSSION

The data pertaining to each of the selectedvariables, were examined statistically by applying independent 't' test at 0.05 level of significance.

Table – 1: Computation of t-ratio of AcchievementMotivation (ACMT)of Footballers of intercollegiate and university level.

	Mean	**SD**	**Mean Difference**	**Standard Error**	**t-ratio**
Intercollegiate Footballer	20.55	4.47	3.95	1.454	**2.717***
University teamFootballers	24.5	4.72			

*** Significant at .05 level** **Tabulated t (38) = 2.0252**

@Not significant at .05 level

The findings of Table 1 show that there is a significant difference (t =2.717 > 2.0252) in the achievement motivation of intercollegiate and university level footballers. The degree of Achievement Motivation of university level footballers is observed to be much greater than that of intercollegiate level players; this may be owing to the intercollegiate participating team's increased desire for Achievement Motivation.

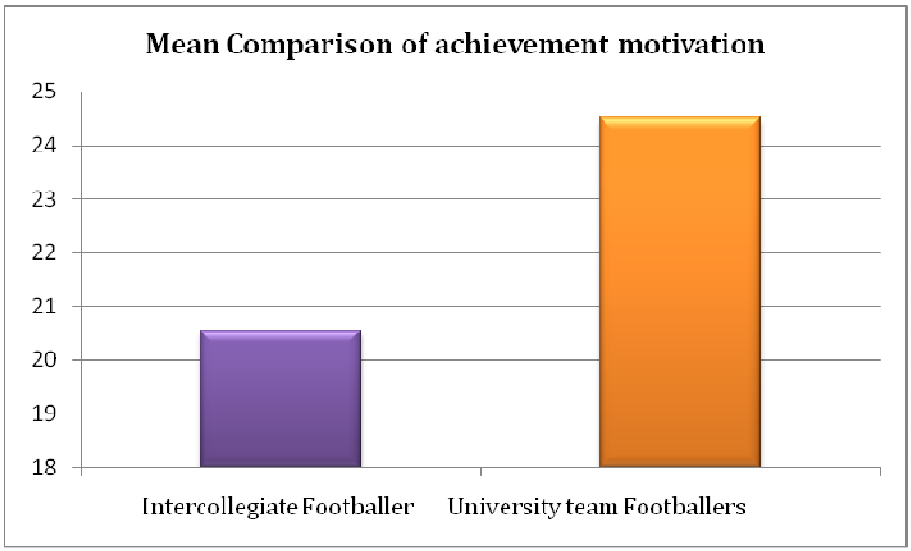

Figure 1: Bar diagram on means of achievement motivation of intercollegiate footballers and university footballers

Table2: Computation t-ratio of Anxiety(SCAT) of Footballers of intercollegiate level and university level.

Condition	Mean	SD	Mean Difference	Standard Error	t-ratio
Intercollegiate Footballer	19.8	3.212	2.8	1.051	2.664*
University team Footballers	22.60	3.432			

*

Significant at .05 level **Tabulated $t_{0.05(38)}$ = 2.0252**

@Not significant at .05 levels

The data of Table 2 show that there is a significant difference (t =2.664 > 2.0252) in the Anxiety level of University level footballers and intercollegiate level players. University level players' anxiety levels are observed to be much greater than intercollegiate level footballers' anxiety levels. It may be linked to the key component of human behaviour for obtaining a high degree of performance anxiety plays a regular part. High Anxiety is said to be a quality shared by elite players.

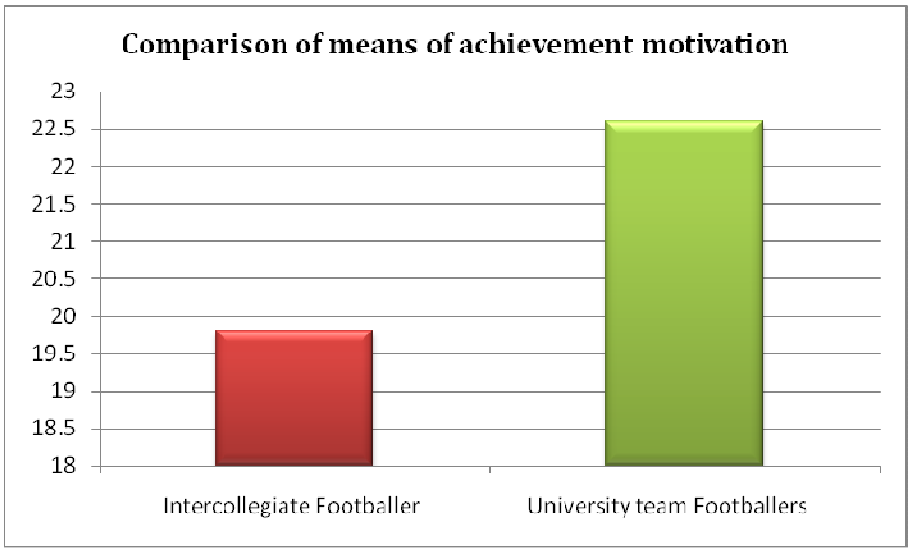

Figure 2: Comparison on means of anxiety level of intercollegiate and University footballers

CONCLUSIONS

Recognizing the limits of this study and drawing conclusions based on statistical data, the following conclusion can be reached: There was a significant difference in Anxiety and Accomplishment Motivation between intercollegiate and university football players.

REFERENCES

1. Charde, S. k. (2013). Test Measurement and Evaluation in Physical Education. Nagpur: Amit Brothers Publication.
2. Cox, R. H. (2002). Sports Psychology, Concepts and applications. New Delhi: McGraw HIll.
3. et.al, S. M. (2002). A comparative study of anxiety level of male asian archers. indian journal of physical education sports medicine & exercise science,vol10, p:22.
4. Ghosh, A. (2012). A comparative study of sports competition anxiety between state level chess and cricket players. international journal of physical education.
5. Haider, Z. (2012). A study of sports competition anxiety among different level volleyball players. International journals of physical education health and sports science vol 1, 59.
6. kumar, R. (2013). A comparative study of self concept and anxiety among sprinters and jumpers of Osmania UniversityISSN:2277-3665. Academic sports scholar vol:2.
7. Mangal, S. (2013). Education Psychology. Ludhiana :TandonLudhiyana Publication.
8. smith, B. (1980). The effect of anxiety among on shooting proficiency among college women basketball players. Completed research in health,physical education and recreation , 133-134.
9. Verma, J. (2012). Statistics for psychology. New Delhi: Tata McGraw Hill Education Private Limited.

[vii] https://journalismresearchnews.org/article-four-ways-control-media-government-funding/

1:02 PM

August -2022-ok

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO. 359 (CCCLIX) A

ISSN : 2278-9308 August, 2022

Impact Factor – 8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2022

ISSUE No - 359 (CCCLIX)

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Mobile view Preview Projection Edit

WWW.IJIRT.ORG
7.37 Impact Factor by google scholar

An International Scholarly Open Access, Peer-Reviewed, Refereed,
Multidisciplinary Journal UGC and ISSN Approved Norms | ISSN: 2349-6002

International Journal Of Innovative Research In Technology

An International Scholarly Open Access Journal, Peer-reviewed, Refereed Journals, Impact factor 7.37 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar AI-Powered Research Tool), Multidisciplinary, Monthly, Indexing in all major database & Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier (DOI), Multi Language (Regional language supported)

Publisher and Managed by: Solaris Publication
UGC Approved Journal no 47859(19) | ESTD Year: 2014

ISSN 2349-6002 | Impact Factor 7.37

www.ijirt.org

Bama's *Just One Word*- Writing from the Margin

Dr. Shuddhodhan P. Kamble
Associate Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (M.S.)

Abstract-Barma's characters are from lower caste and her short stories have shown that bits of wisdom can be found in the most ordinary places a school, an office or the village streets. Bama has introduced basic social issues in the subtle manner through these stories. In her all the short stories, 'discrimination' is the keyword that is evident. These stories have depicted the burning social issues like caste discrimination, female infanticide, environmental concern, hypocrisy and poor educational system. Being a teacher, Bama knows the school life very closely; most of the stories of the collection are about the school, teachers and students.

Key words- Feminism, Dalit Feminism, Casteist, Discrimination

Bama is popular for her three novels, *Karukku (*2000), *Sangati* (2005) and *Vanman (*2008). Her first short story collection titled *Harum–Scarum Saar* (2006) was published without any introduction. She left the stories to speak, for them, Bama's short story collection *Just One Word* is different from her earlier work, A. Mangai pointed out this difference in the 'Introduction' of the book. He writes:

The conspicuous difference between her novels (or long fiction) and her short stories is the mated summative voice of the authorial narration, characteristically substituted by a touch of ironic humour and the sensitive exploration of small acts of resistance and compassion. (xiv)

Barma's characters are from lower caste and her short stories have shown that bits of wisdom can be found in the most ordinary places a school, an office or the village streets. Bama has introduced basic social issues in the subtle manner through these stories. In her all the short stories, 'discrimination' is the keyword that is evident. These stories have depicted the burning social issues like caste discrimination, female infanticide, environmental concern, hypocrisy and poor educational system. Being a teacher, Bama knows the school life very closely; most of the stories of the collection are about the school, teachers and students. In the story *The Verdict*, she has shown the beginning of the discrimination. The upper caste children are taught to not mix with the Dalit children in the school. Even they are restricted from mixing up with them. The worst part of it is that the headmaster of the school does not find anything wrong in spreading the teaching of untouchability in the school. The teacher Sarada teaches the butterfly to fly away to teach freedom in the story *The Yellow Butterfly*. Her experiment makes students to learn about binding and freedom are two ways of living. The innocent boy Raju is taught to speak the truth always in the story *Worldly Wisdom* but whenever he speaks the truth, he gets punishment. Telling the truth brings the wrath of his mother and villagers upon him. Raju's confusion between the teachers's teaching and worldly wisdom shows the turmoil of the little boy. The story *Wherever You Look* shows the worst situation of the caste discrimination, the teacher Kamlavalli believes in the caste discrimination but she teaches the lession on equality in the class. The writer asks question that how a teacher who believes in the caste system can teach Subramania Bharathi's poem on the absence of caste system. Children are the future of the nation; it is the responsibility of parents, teachers and elders to nurture them without any inequality on the basis of caste. However, the little girl, Durga's family problem makes her a mature girl in the early time of her life in the story *Durga*

Bama has got a special attachment with the nature. She expresses her sorrow over the destruction of the nature in the story *Loss*. The story *Loss* also shows a struggle of a Dalit lady teacher to get a house on rent in the village. The first story *The Grazing Fields* shows Kirukkan's love for the nature and animals. He is called a mad man but his philosophy about the caste discrimination proved him a wise man at the end of the story. Colour discrimination of the birds hints at the caste system in the story *The woe, the Way.* The caste system plays important role, even in the urban areas. The story *Corpse* shows that the

relationships in the modern locality are hollow and caste based. The caste based references are made in the offices; the lower caste officer does not get proper respect from the junior colleague. The story *Just One Word* focuses on the caste stricken mentions of the Dalits, the upper caste colleagues just see from the prejudiced caste glasses to the lower cast officers. The protagonist Kaanchaarathan, from the story *This Man* is the tamil of the pied piper of Hamlin and his songs are enjoyable for the children. Adults fail to understand him but children are overjoyed by the presence of Kaanchaarathan. The two neighbors' quarrels on the reason of dirt in the locality but their pet animals live together peacefully; it is shown in the story *Man and Beast.* The workers in the story *Is It Fair?* do not want to purchase the bus tickets as they could not get any work on that day. As per rule it is not fair to go on the bus without buying the ticket but the poverty of the workers proved it fair. The story *Shards* shows the pathetic condition of the boy Chandran who was in the reformatory for juveniles. His wish for the freedom was an impossible dream for him. The last story *Wailing* points out the problem of female infanticide, this problem prevails in the upper caste families also. Bama has narrated all these problems through her stories, her observations and the skill of the narration has made the stories realistic.

The writing of Dalit women focuses on their experiences of being a Dalit woman; their lives are always with a 'difference' to that of the upper caste women. Munmoni Saikia comments on subjugation of the Dalit women in Bama's stories in the article, "Bama's *Just One Word*: A Dalit Feminist Perspective", he writes:

> Besides being subjugated as a woman, a dalit woman has to suffer from the curse of caste that they inherit by birth. The caste that limits their means of livelihood by assigned occupations in a casteist society and it compels them to live a life of poverty. (179)

Bama's short stories have shown the Dalit women characters who suffer for being the Dalits, they are oppressed through internal and external patriarchy. Munmoni Saikia also studies the views of Dr. Babasaheb Ambedkar on the patriarchy, she says:

> Dr. B.R. Ambedkar in his analysis of caste considers patriarchy as the twin sister of brahminism. The nature of Indian patriarchy is 'brahminical' and keeping it in view Dr. Ambedkar coined the term 'Brahminical Patriarchy' or 'graded inequality'. (180)

As Dr. Babasaheb Ambedkar said that it is not necessarily Brahmins who practice brahminism, anyone who encourages discrimination of based on the hierarchical structure is a follower of brahminism. Even woman can be a follower of brahminism, Bama has written about such a woman in her short story *Wherever You Look*. She has shown humiliation of a Dalit woman by a non-Dalit woman, this is the example of brahminical patriarchy. In this story an upper caste lady teacher named Kamalavalli humiliates her colleague Kanniyamma for using her plate in her absence. Kaniyamma is a Dalit woman who does not receive her portion of respect only because of her lower caste. Kamalavalli even did not call Kanniyamma to her daughter's marriage, because it is thought presence of a Dalit woman in the wedding would be inauspicious. However, this same Kamalavalli goes to the class after sometime to teach Subramania Bharati's poem urging social revolution. Bama delineates the irony through this situation, in which Kamalavalli teaches students that there is no such thing as caste and talking of high castes and low castes is a sin. The story is about an attitude of the upper caste woman, Munmoni Saikia comments on the story in the article, "Bama's *Just One Word*: A Dalit Feminist Perspective", she writes:

> Surely education provided Kanniyamma a means of her livelihood and a status of honour in the society outwardly, but the caste stratification in our society is so deeply rooted in our society that the upper caste people are unable to accept them as their equals and so they are unable to treat dalits fairly. It is felt that sometimes education fails to provide self- esteem to dalits. (181)

In the same story, Lakshami- in charge of midday meal stops a dalit boy Kuppan from serving the food to her. Bama classifies caste with the concept of pollution and purity, through the story. She depicts a picture of how caste and occupation holds a status of

"Purity and Pollution" is governed religiously which are related to social structure and hierarchy. A teacher is considered as a reformer of the society, however, we often come across some teachers who not only believe in the discrimination but they become barriers in the development of a healthy society. Bama's short story *The Verdict* speaks about how the seeds of hatred for the lower caste children are rooted in the school. Jenitha Blessy J. and Dr. V. Bhuvaneswari write about discrimination in the schools and colleges in their article, "The Dynamics of Dalit Women Consciousness in the Select Short Stories of Bama", they write:

> Caste laws were made to prevent Dalits from entering in to civic and social spheres of life. The hegemony of high caste becomes so pervasive because knowledge was prohibited for Dalits. Ironically, though the Dalits occupied the lowest strata of society and were rendered as 'untouchables', the goods they produced were somehow accepted in some places. But the idea of pollution and purity makes the lives of the Dalits more difficult. This thought is enforced in young minds in order to raise them under their cultural heritage of discrimination. (1252)

The Indian society is one of the most hierarchical civilizations in the world; even in the modern time people continue to think that one section of the society is officially and unofficially superior to another section of the society. Uma Chakravarthi writes in this regard in her book *Gendering Caste Through a Feminist Lens*, she opines:

> We need to recognize that cultural oppression as it operates in the lives of dalits and women, especially on women of the lower caste, is far more *dehumanizing* than economic exploitation, which we understand as the dominant feature of class, by itself. (7)

Bama is very much concerned about the nature; many of her short stories can be studied from the view of Eco-criticism. In the story *Loss*, Bama encapsulates a single Dalit woman's experience. While searching for a home on rent she has to go through many obstacles of reality for being a Dalit woman. The story also expresses a sorrow on loss of the nature in building the houses,the protagonist of the story wants to live in the nature but it is not possible for her because of development in her area. Gender discrimination is one of the themes in Bama's stories, she writes on this issue in the story *Wailing*. The Indian society neglects the girl child and boys are nourished with lot of care because it is believed that only a boy can take care of the parents in their old age. Bama has created a character of Durga in the story *Durga* who suffers from domestic violence but never loses her hope for better future. The stories *Just One Word* and *Corpse* are about continuation of caste discrimination in the urban life. Though the time has changed and the Dalits are no more poor and uneducated but they are not treated with respect. The newly built colonies have got mixture of different people's houses from various castes but at the time of social gathering the lower caste families are avoided from it. Maadasamy, the protagonist of the story *Just One Word* experiences the same humiliation of his childhood time when he becomes an officer. His lower caste identity continues to stick him even in his adulthood; his colleagues do not respect him for being a Dalit. All the stories in this collection are about the universal prevalence of intolerance, prejudice and discrimination of various kinds. A Mangai writes about the stories in the 'Introduction' of the collection, he asserts:

> The short stories in this collection document the emerging influences on the lives and consciousness of people. The Mandal commission may not have noticed outbursts of castes feelings in Tamil Nadu, but the internalized caste sentiments that socialize children- pervasive in schools – practiced in our government offices, and clearly obvious in the new urban reformulations are perhaps subtler and therefore deeper. (xvi)

Bama has made an attempt to describe intersectional experiences with the help of the dalit characters in her short stories. She has brought out an important element of discrimination to give deep understanding of caste infected social realities. Jenitha Blessy J. and Dr. V. Bhuvaneswari have commented on the issues raised by Bama in the stories in their article, "The Dynamics of Dalit Women Consciousness in the Select Short Stories of Bama", they write:

She clearly states that the apparent problems of discrimination have deeper issues that are directly connected to personal upbringing. She also depicts that these issues that might lower person's self image, self worth, behaviours etc. (1254)

REFERENCE

[1] Bama. *Just One Word*. Translated by Malini Seshadri, Oxford UP, New Delhi, 2018.

[2] Saikia, Munmoni. "Bama's *Just One Word:* A Dalit Feminist Perspective." *International Journal of English Language, Literature and Translation Studies (IJELR),*Vol.8 Issue.2. 2021 (April-June), pp. 178-183. http://ijelr.in/8.2.21/178-183%20MUNMONI%20SAIKIA.pdf

[3] Blessy, Jenith and Bhuvaneswari, V. "The Dynamics of Dalit women Consciousness in the Selected Short Stories of Bama." *Gedrag & Organisative Review*, Volume 33: Issue 02-2020, pp. 1249-1255, https://lemma-tijdschriften.com/gallery/goj-1671.pdf .

[4] Chakravarti, Uma. *Gendering Caste Through a Feminist Lens.* Sage Publications, New Delhi, 2018.

International Journal of Innovative Research in Technology

International Peer Reviewed & Refereed Journal, Scholarly Open Access Journal
ISSN: 2349-6002 | ESTD Year: 2014 | Impact factor 7.37 | UGC, ISSN Approved Journal no 47859

Impact Factor : 7.37 (calculated by google scholar | AI-Powered Research Tool)	Monthly, Multidisciplinary and Multi language (Regional language supported)
International, Scholarly Open Access	Peer Review & Refereed Journal
Journal Soft copy, Research Paper, Certificate, DOi and Hard copy of Journal Provided. Refereed Journal, Peer Journal and Indexed Journal and Quick, qualitative and Speedy Review and Publication Process. COPE Guidelines, SEO and Automated Metadata Citation Generator, Referred by Universities	Indexing In Google Scholar, SSRN, ResearcherID-Publons, Semantic Scholar | AIPowered Research Tool, Microsoft Academic, Academia.edu, arXiv.org, Research Gate, CiteSeerX, ResearcherID Thomson Reuters,Mendeley : reference manager, DocStoc,ISSUU, Scribd, SSRN, Open and many more indexing
Automated Metadata Citation Generator	Fast Process and Low Publication Charge
Provide the Whatsapp, Mail and SMS notification	Fast Process and Low Publication Charge
Highly Secure SSL Website	Managed by Solaris Publication

This work is subjected to be copyright. All rights are reserved whether the whole or part of the material is concerned, specifically the rights of translation, reprinting, re-use of illusions, recitation, broadcasting, reproduction on microfilms or in any other way, and storage in data banks. Duplication of this publication of parts thereof is permitted only under the provision of the copyright law, in its current version, and permission of use must always be obtained from IJIRT www.IJIRT.org Publishers

Submit Your Manuscript/Papers To editor@ijirt.org
or www.ijirt.org © IJIRT, All rights reserved

Typesetting: Camera-ready by author, data conversation by Solaris Publication

International Journal of
Innovative Research in Technology
An International Open Access Journal Peer-reviewed, Refereed Journal
www.ijirt.org | editor@ijirt.org An International Scholarly Indexed Journal

Certificate of Publication

The Board of International Journal of Innovative Research in Technology (ISSN 2349-6002) is hereby awarding this certificate to

DR. SHUDDHODHAN P. KAMBLE

In recognition of the publication of the paper entitled

BAMA'S JUST ONE WORD- WRITING FROM THE MARGIN

Published in IJIRT (www.ijirt.org) ISSN UGC Approved (Journal No: 47859) & 7.37 Impact Factor

Published in Volume 11 Issue 3, August 2024

Registration ID 166994 Research paper weblink:https://ijirt.org/Article?manuscript=166994

EDITOR

EDITOR IN CHIEF

ISSN 2349-6002

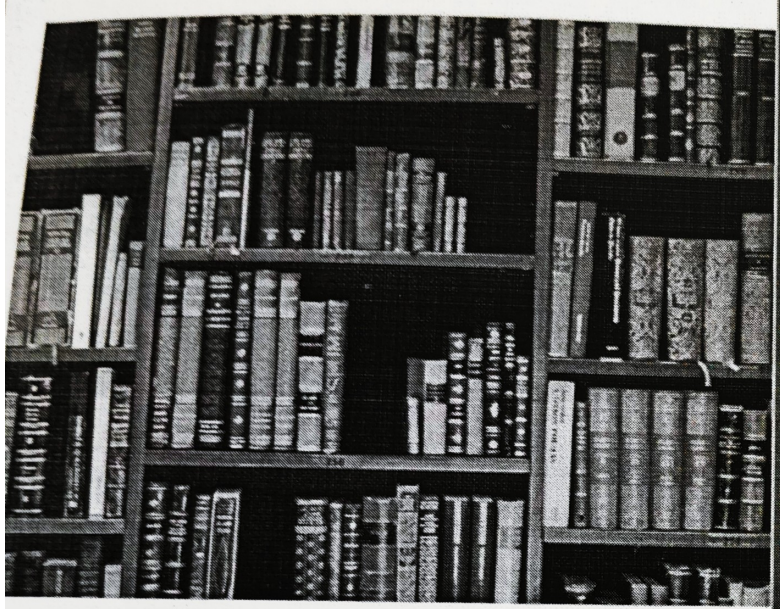

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 7, Vol. I, Issue-XLI, 18 December 2021

आज़ादी का अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10938/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLI, 18 December 2021

Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded
and
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

Dist. Latur - 431515
(NAAC Accredited 'B' Grade)

One Day National Seminar (Online) on

"Reflection of Society and Culture in Indian Literature in English"

Edited by
Asst. Prof. Atish Akade

Address for Correspondence

Mrs. Patavi Laxman Shete
Editor in Chief, Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed & Refereed)
Principal, Sarswati Public School, Nanded (MH) India | Email: 4thworldwide2015@gmail.com
Dr. Rajesh G. Vankhare
House No. 654, Bamnagar Near Mandir, Ahmedpur (M.) Number - 431515 (India - Latur District)
Email : vankhare.rajesh@yahoo.com, worldwideinternationalresearch@gmail.com Mob. No. 9623979067
Country - (+91) India (For International Contacts only + 91-9823979067)

[Arts - Humanities, Social Sciences, Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmacy, Dentistry, Journalism, Mass Communication, Library Science, Physical]

Scanned with ACE Scanner

32.	INDIAN CULTURE AND PATRIOTISM IN THE WRITINGS OF SAROJINI NAIDU	Dr. Sudam Laxman kumar	114
33.	GIRISH KARNAD'S *THE DREAMS OF TIPU SULTAN*: A PLAY OF VISIONARY DREAMER	Dr. Anant Vithalrao Jadhav	117
34.	CHETAN BHAGAT'S*2 STATES*: A CULTURAL CONFRONTATION	Mr. Kalyankar A. S. Mr. Karale N. G.	122
35.	THE EFFECT OF INDIAN TRANSLATION ON CULTURE	Dr. Shrimant R. Tonde	127
36.	CHETAN BHAGAT'S *FIVE POINT SOMEONE*: A PROTEST VOICE OF YOUTH	Mr. Karale N. G. Mr. Kalyankar A. S.	130
37.	REFLECTION OF INDIAN SOCIAL REALITY IN SHASHI THAROOR'S *RIOT* : A STUDY	Dr. S. T. Haibatpure	133
38.	REFLECTIONS OF FEMINISM IN WOMEN'S LITERATURE	Dr. Jeetendra Nagorao Deshmukh	136
39.	DR. APJ ABDUL KALAM'S *WINGS OF FIRE* AS A REFLECTION OF THE SELF AND SOCIETY	Mr. Arvind Chandrakant Biradar	139
40.	INDIAN TRADITIONAL CULTURE IN KARNAD'S PLAYS	Dr. Bhosale Gajanan Vishwanath	142
41.	INFLUENCE OF GANDHI IDEOLOGY ON RAJA RAO'S KANTHAPURA	Dr. Arya D. W. Miss. Kendre S. A.	146
42.	RAJA RAO'S KANTHAPURA: A MICROCOSM OF THE INDIAN TRADITIONAL SOCIETY	Dr. Y. S. Handibag	151
43.	AN EXPLORATION OF BAMA AND URMILA PAWAR:DALIT WOMEN'S FEMINIST VISIONS	Jadhav Mukesh Baliram	156
44.	THE THEME OF *BHAKTI* REFLECTED IN TAGORE'S GITANJALI.	Prof. Dr. Jawalge Hanumant Rambhau	160
45.	THE REFLECTION OF SOCIO-CULTURAL ISSUES IN SHARANKUMAR LIMBALE'S *THE OUTCASTE*	Dr. Rajendra D. Gholap	163
46.	DYNAMICOFCIVICYOUNGSTERS,THEIRL ANGUAGE&NON RURAL REALISM OFINDIAIN THENOVELS OFCHETANBHAGAT	Uday Madhukarrao Kharat	168
47.	SOCIO-CULTURAL PERSPECTIVES IN NARAYAN'S *THE GUIDE*	Dr. Bhosale Gajanan Vishwanath	172
48.	CONTEMPORARY DALIT SHORT STORIES- AN OVERVIEW	Shuddhodhan P. Kamble	175
49.	CULTURAL CONFLICT IN BHARTI MUKHERJEE'S *THE TIGER'S DAUGHTER*	Dr. VIJAYKUMAR G. PAWAR Mr. SUYOG S. DODAL	179
50.	ABROGATION AND APPROPRIATION OF ENGLISH LANGUAGE IN INDIAN ENGLISH FICTION	Dr. Shivnarayan Waghmare	183
51.	RUSKIN BOND: THE MAN BEHIND INDIAN SHORT STORIES	Miss. Zarreen Naz Mohammed Iqbal	185

Scanned with ACE Scanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

CONTEMPORARY DALIT SHORT STORIES- AN OVERVIEW

Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

ABSTRACT:

The short story has a distinctive feature of its own in many a manner; it can be read in one sitting. Its size and length has made it different from longer fictional formats and styles. The writers America, Russia and France used short story to make experiments with tight plot and stripping narration. In the current time, short story is known for its realistic picturisation, the short story writers have used this genre of literature to show the realistic picture of the society to the world. The short story has been existed in the Indian culture since last thousands of years. *The Panchtantra kathas, Sarita Sangara, Barihat katha* are some of the famous collections of short stories in the medival Indian literature. Indian short story was affected in this period due to confluence of the East and the West cultures.

Dalit literature is started from two classic short stories collections in Marathi by the eminent Dalit writers, Baburao Bagul's (1931-2008) *When I Hide my Cast* (1963) and *Death is Getting Cheaper* (1969) had created a great impact on the psyche of the Indian society. Shankarrao Kharat(1921-2001) and Anna Bhau Sathe (1920-1969) are the two prominent names in the early Dalit writing. In the current time so many young Dalit writers are writing short stories to explore the world of Dalit community in the present scenario. These Dalit short stories have been translated into English in the recent time.

KEY WORDS- Short story, Dalit literature, Dalit Short story

INTRODUCTION-

Short Story is the oldest form of storytelling; it was in the society in the oral form to impart the moral teaching in the community. *Aesop's Fables* were very much popular in the Greek culture and in the Indian context the *Jatakakathas* and *Panchtantra Stories* were popular as fables. M.H. Abrahams and Geoffrey Galt Hapman define Short Story as, "A Short Story is a brief work of prose fiction and most of the terms for analyzing the component elements, the types, and the narrative techniques of the novel are applicable to the short story as well." The short story has a distinctive feature of its own in many a manner; it can be read in one sitting. Its size and length has made it different from longer fictional formats and styles. Short story had been existed in all the cultures since the beginning of the civilization. In the ancient time Short Story was simple story of hope and wishes fulfilled. Sometime story was full of magic and super natural elements like fairy tales. It was called as "novella" or novel as it was supposed to be new in the contemporary time. The writers America, Russia and France used short story to make experiments with tight plot and stripping narration. In the current time, short story is known for its realistic picturisation, the short story writers have used this genre of literature to show the realistic picture of the society to the world.

The short story has been existed in the Indian culture since last thousands of years. *The Panchtantra kathas, Sarita Sangara, Barihat katha* are some of the famous collections of short stories in the medival Indian literature. Indian short story was affected in this period due to confluence of the East and the West cultures. In the British Colonial rule, English education has

Scanned with ACE Scanner

created modern sensibility which has given birth to modern short story in Indian literature. Premchand, Rabindranath Tagore, Raja Rao, Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Anita Desai, Shashi Deshpande are some of the major short story writers of India. Short stories have been written in all the regional languages of India. The process of translation has made these stories readable to all the readers of India and the whole world.

Short Story in the Dalit literature

Dalit literature is started from two classic short stories collections in Marathi by the eminent Dalit writers, Baburao Bagul's (1931-2008) *When I Hide my Cast* (1963) and *Death is Getting Cheaper* (1969) had created a great impact on the psyche of the Indian society. Shankarrao Kharat(1921-2001) and Anna Bhau Sathe (1920-1969) are the two prominent names in the early Dalit writing. They wrote short stories to build a strong foundation of the Dalit literature in Maharashtra. The earlier short stories showed revolt against the injustice on the name of lower caste. Dalit short story continued to grow from the last fifty years. Many Dalit writers have given the excellent short stories in the regional languages. Hindi, Marathi, Gujrati, Tamil, Malayalam and other Indian languages have a good tradition of the Dalit short stories. Autobiography is considered as the important as the dominant genre of Dalit writing, however Short Story is remained a favorite mode of expression for all the Dalit writers. The theme of the Dalit stories has changed in the course of time; earlier repression has turned into resistance.

The Renowned Dalit writer and Scholar Arjun Dangale's *Poison Bread* (1991) has translation of ten Marathi Dalit short stories of the famous writers like Bandhumadhav, Waman Hoval, Yogiraj Waghmare, Arjun Dangale, Bhimrao Shirwale, Baburao Bagul, Amitabh, Keshav Meshram, Anna Bhau Sathe and Avinash Dolas. The women writers like Urmila Pawar, Bama, Gogu Shyamala, Pradnya Daya Pawar have written the short stories in the regional languages, their short stories are based on their experience as a woman and their struggle for gender equality. Anna Bhau Sathe's *Gold from the Grave*, Omprakash Valmiki's *Amma,* Arjun Dangle's *Poison Bread* are the some classic short stories in Dalit literature.

Contemporary Dalit Short Stories-

In the current time so many young Dalit writers are writing short stories to explore the world of Dalit community in the present scenario. This section of the article will focus on the select collections of short stories by the contemporary Dalit Writers. All the following collections are from various states of India, it's a representation of various castes and culture of the Dalit community of India. These Dalit short stories have been translated into English in the recent time-

***1) Just One Word* (2018)-**

Just One Word (2018) is written by the famous Tamil writer Bama, it has been included fifteen short stories. Malini Seshadri has translated this collection into English from Tamil language. In *Just One Word*, Bama takes us into the world that looks innocent, however, in truth, hate and prejudice bubble. Bama's writings include Dalit feminism and depiction of the inner strength of the subaltern woman, in the time of caste domination and social discrimination. She has portrayed some unforgettable characters with detailed description in the stories. In this collection she looks into the human nature from the perspective of feminism.

2) *Mother Wit* (2013)

Mother Wit (2013 is written by Urmila Pawar and it si translated by Veena Deo into English from Marathi. It has included fifteen short stories of powerful women characters. The characters of *this collection are* mostly women, are individuals living in a caste and gender dominated society.

Scanned with ACE Scanner

They are double marginalized in their own community. Urmila Pawar's narrative is hardly ever fraught with angst it is firmly assertive at best and revolutionary within itself. The women in the short stories in *MotherWit* acquire their agency and autonomy through their own actions. This assumption is simply a part of Pawar's creative process and in no way is this reductive of women who have it harder and are still not empowered yet.

3) *Father May be an Elephant and Mother only a Small Basket, But...* (2012)

Gogu Shyamala's collection of short stories *Father May be an Elephant and Mother only a Small Basket, But...* is an amalgamation of sweet and sour; cheerful and dismal, good and evil happenings in Madiga community of a Telangana village. She has woven her experiences and memories into narratives. Her stories delineate the oppression and exploitation of Dalit women within and outside their own community. Oppression of women is one of the common subjects in her stories. The very first story entitled "Father May be and Elephant and Mother only a Small Basket, But..." revolves around the theme of gender oppression. Here the narrator is a little Madiga girl and talks about the hardworking nature of her mother who has kept the family going even in the long absence of her father. Her father ran away to some unknown place afraid of being beaten to death when he was accused of a theft by the village chiefs who are of higher caste. So, the mother and elder son work day in and day out to make both ends meet. But their utter poverty still persists.

4) *Amma and Other Stories* (2008)

This is an English translation of fifteen stories of the leading Hindi dalit writer, Omprakash Valmiki, best known for his autobiography Joothan. Together these stories vocalize the anguish and anger of the lowliest of the low in the caste hierarchy. More specifically, they deal with their sufferings at the hands of the dominant high castes and their questioning of their oppressors; their slender hopes and their small dreams; and their problems of identity as they try to make their way up the social and economic ladder. Omprakash Valmiki lists women of all classes among the dalits and there is a story in the collection that shows a high caste woman suffering at the hands of her male relatives. Softer emotions of love and longing are also not left out. Valmiki is acutely aware of the caste hierarchy among the dalits themselves and his story 'Shavayatra' makes for a deeply poignant reading. 'Amma' of the title is almost an epic tale of a dalit woman's resolve to keep her progeny away from the broom and the canister. At their best the stories are not merely dalit stories but a deeply human collection that will compel attention, engage the sympathies of the readers and make them ask inconvenient questions. The stories will also add a new dimension to dalit discourse. The English translation is being published in the hope that the stories will reach a much wider audience and will sensitise readers to the travails of the dalits and their efforts to make a space for themselves, and help prepare the climate for social change.

5) *Unclaimed Terrain* (2013)

Originally written in Hindi, Ajay Navaria's stories examine the prejudices of India's caste system, but they speak of inequality wherever it occurs. As complex as they are political, his characters - brahmin or dalit, thakur or mahar - are neither black nor white, neither clearly good nor evil. They evade the determinations of social expectation; they linger in the 'unclaimed terrain' between past object and future subject, between caste and democracy.

6) *Thunder Storm* (2015)

In fifteen stories that are at once grim, wryly ironic, humorous and affecting, acclaimed Rajasthani writer Ratan Kumar Sambhria portrays with rare acuity the injustices rampant in a caste-driven society and the triggers that spark rebellion.Poverty and greed degrade blood ties; money

Scanned with ACE Scanner

plays a dramatic role in changing equations between oppressors and oppressed; livestock and land become precious beyond measure. Yet, love – between men and women, mother and child, a man and his land, and human beings and the animals they nurture – underlies such dark overtones, and integrity and honour shine through in the bleakest moments.Remarkable for their craft and rendered here in an authentic translation, these deceptively simple stories are narratives of love and anger, hope and fortitude, and subtly negotiate equality in a society inherently marked by inequity.

COCLUSION-

Contempoarary Dalit short story has got a very important place in the contemporary Dalit literature. Many young writers from all the states of India are writing the short stories as this is a popular genre in the contemporary time.

REFERENCES-

Primary Sources –

i) Bama.*Just one word* . Oxford University press, 2018

ii) Pawar, Urmila. *Mother wit*. Zuban Publishing House, 2013.

iii) Gogu, Shyamala. *Father may be an elephant and mother only a small basket, but...* Navayan Publishing, 2012.

iv) Sambharia, Ratan Kumar. *Thunder-Storm*.Hachette Book Publishing, 2015.

v) Navaria, Ajay. *Unclaimed terrain*. Navayan Publishing, 2013.

vi) Valmiki, Omprakash. *Amma and other stories*. Manohar Publishers and Distributors, 2008.

Secondary Sources

vii) Trivedi, Dr. Tanuja. *Contemprorary Dalit Literature*. Jnanada Prakashan (P&D), 2011.

viii) Limbale, Sharan Kumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*. Orient Blackswan, 2018.

ix) https://feminisminindia.com/2020/08/25/book-review-motherwit-by-urmila-pawar/

x) .H. Abrahams and Geoffrey Galt Hapman, *A Handbook of Literary Terms*, Cengage, New York, 2009.

Scanned with ACE Scanner

IJRAR.ORG E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

DALIT FEMINISM: A QUEST FOR SELF IDENTITY OF DALIT WOMEN

DR. SHUDDHODHAN P. KAMBLE
ASSOCIATE PROFESSOR
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA, AMRAVATI (M.S.), INDIA

Abstract: There is a difference in the writing of women and men writers of the Dalit literature. The Dalit Women writers have got a new platform to express themselves with emergence of feminism during 1970. Feminism is a social movement and in the initial stage this movement was confined to upper caste and educated women only. The Dalit men writers had written about the Dalit women but it was from their own point view. It was just like writing Dalit literature by non-Dalit writers. Dalit men writers had not depicted Dalit women characters as their equal partners but as a weaker sex. Dalit women's sorrow could not be presented in literature by men Dalit writers and the upper caste women writers. So they have come forward to write on their own life in their own words like the Afro-American women. Dalit women have also come forward to fight against their sexual harassment.

IndexTerms **- Dalit literature, Feminism, Dalit Feminism.**

I. INTRODUCTION

Dr. Babasaheb Ambedkar insisted for the girl's education, he said that if a girl gets education then the whole family will become educated. Dalit women followed his teaching and started to take education. Savitribai Phule and Mahatma Phule started the first school for the girls in Pune in 1848. This historical step has accelerated the movement of education among the girls. It has also started the Feminism movement in India; many women got prestigious positions in the society through education. They got the equal opportunity in every field. Dr. Ambedkar gave resignation of the labour ministry, after the rejection of the Hindu Code Bill in the Parliament in 1947. Later,the Hindu Code Bills were passed in 1950, which has brought a revolution in the life of the Indian Women. Savitribai Phule, Mahatma Phule and Dr.Ambedkar are the Pioneers of the Indian feminist movement. There is a strong voice of the Indian women in the Indian literature. Sashi Deshpande, Mahasweta Devi, Anita Desai, Shobha De, Amrita Pritam, Arundhati Roy, Manju Kapur, Namita Gokhale are the some prominent names of the women writers who have made the depiction of the Indian woman through literature. The modren Indian feminism started in the Nineteenth century, Tarabai Shinde (1850-1910), a feminist activist wrote a book in Marathi, *Stri Purush Tulana* (1882) to protest against the upper caste patriarchy. In the twentieth century Indian feminism became stronger with the influence of the European feminism. Simon de Beauvoir's *The Second Sex* (1949) is considered as the Bible of the feminism all over the world.

Simon de Beauvoir says that a woman is not born but she becomes a weaker sex in the patriarchal society. She writes about a woman's position in the society in her popular book *The Second Sex*, she observes, "Humanity is male, and man defines woman, not in herself, but in relation to himself; she is not considered an autonomous being." (26) The woman of the lower caste is 'thrice Dalit'. She suffers on the three levels, first on being a Dalit, secondly for being a woman and thirdly her Dalit husband treats her as a subordinate family member. A Dalit woman is treated badly like an animal in the Dalit family itself. She is not sent to the school, her exploitation takes place on social and psychological levels. A Dalit man has to fight outside the family but a Dalit woman has to fight outside the family as well as inside the family. She has to take care of every family member but, nobody cares for her in the family. A Dalit woman is paid less than a Dalit man for the same work. Her struggle and oppression was

voiceless since the last many centuries. Though, the Dalit literature has given a way to rebel against the evil of caste, the Dalit woman was still continued to bear everything silently.

II. Dalit Feminism-

There is a difference in the writing of women and men writers of the Dalit literature. The Dalit Women writers have got a new platform to express themselves with emergence of feminism during 1970. Feminism is a social movement and in the initial stage this movement was confined to upper caste and educated women only. Their aim was to establish equal social, economical and political rights for women. Dr. Rajiva Ranjan asserts about Feminism in his article, "Understanding Feminism", he says, "Feminism is the advocacy of women's rights on the grounds of equality of sexes. It initiated in the west, exhibiting throughout the world and was exemplified by countless people and institutions committed to action on belief of women's rights and interests." (120) The middle class women of the same period were struggling to get equal right in the property and similarity in the wage with men for their similar work. As like upper caste women, the middle class women also challenged the patriarchal system in India. Indian feminism has developed in three phases; the first phase started after entry of European colonialists with raising their voices against many Indian evil customs. Second phase of Indian feminism started in the time of independence movement when various organizations started women's movement. Third phase started after independence, Indian women demanded equality with male counterparts at home and at the work place. However, it is found that there is a vast difference in the experience of the upper caste woman and the Dalit woman. Dalit literature provided a medium of expression to Dalit men but still Dalit women were unnoticed. Dalit women were suffering on two grounds, first on the basis of caste and secondly, for gender discrimination. The agonies and pathos of the Dalit woman were double in comparison to the Dalit men; they were silently bearing all the hardships of their life.

The Dalit men writers had written about the Dalit women but it was from their own point view. It was just like writing Dalit literature by non-Dalit writers. Dalit men writers had not depicted Dalit women characters as their equal partners but as a weaker sex. Dalit women's sorrow could not be presented in literature by men Dalit writers and the upper caste women writers. So they have come forward to write on their own life in their own words like the Afro-American women. Dalit women have also come forward to fight against their sexual harassment. They were brutalized not only by the upper caste men but also by the Dalit men. There are very few examples of Dalit women's strong representation in the Dalit men's autobiographies. The great visionary social reformers Mahatma Phule and Savitribai Phule started the first school for the girls in 1848 in Pune. This was the beginning of the Women Empowerment in India; education has provided a power to women to achieve a respectable status in the society. Dalit women's education has provided them a chance to make their own representation in the literature. Dalit women's autobiographies have also received a serious attention from the society. It has initiated the Dalit Feminism in India. Nasrullah Mambrrol studies about Dalit Feminism in his article, "Dalit Feminism: Issues, Factors and Concerns", he writes:

> In her path-breaking essay Dalit Women Talk Differently A Critique of 'Difference' and Towards a Dalit Feminist Standpoint Position, Sharmila Rege laid the ground for future engagement on caste and gender by arguing for re-assessment of feminist perspective through a Dalit feminist viewpoint. Distinguishing between a narrow 'characterstics politics based difference and difference that is historicized or rooted in the 'long history of lived struggles'; she argues a Dalit feminist standpoint emerges from the endless struggles of Dalit women. (5)

The prominent critic of Dalit feminism Sharmila Rege talks about dalit feminism in her important essay, "Dalit Women Talk Differently: A Critique of 'Difference' and Towards a Dalit Feminist Standpoint Position", she asserts:

> The Dalit feminist standpoint which emerges from the practices and struggles of dalit woman, we recognize, may originate in the works of dalit feminist intellectuals but it cannot flourish if isolated from the experiences and ideas of other groups who must educate themselves about the histories, the preferred social relations and utopias and the struggle of the marginalized. (WS-45)

Bama advocates that the Dalit Feminism is different than the Feminism movement of the upper caste women. She has expressed her view on this in an interview with Jaydeep Sarangi, she said:

> Feminism in India emphasizes the empowerment of women in general in terms of equality in all its dimensions. It is true that all women all over the world suffer because they are women. In India the problems faced by Dalit

> women are entirely different from that of non-Dalit women. In the Indian context, women suffer a lot in the family because it is man-centred; in the society because it is patriarchal and male-chauvinistic, and religion justifies and legitimizes both these unjust institutions and mind-sets favoring men alone. In addition to these, Dalit women face other problems because our society is not only a male –dominated society, but it is an upper-caste male-dominated society. Due to untouchability and caste based violence and atrocities Dalit women are tortured and humiliated even by upper-caste women. So, the term 'feminism' in India is not enough to encompass the liberative perspectives, aspirations, values, convictions and dreams of Dalit women. How can any ideology of emancipation and empowerment that does not include the annihilation of caste in its agenda and is not committed to the task of restoring the self-esteem and self respect of Dalit women who do not have equal social status like other non-Dalit women, make any sense to us? Therefore I feel we need separate term 'Dalit feminism'. (*Writers in Conversations* 5)

Baby Kamble's *The Prisons We Broke* (1987) Bama's *Karruku* (1992),Urmila Pawar's *The Weave of My Life: A Dalit Woman's Memoirs* (1988), Shantabai Kamble's *The Kaleidoscopic Story of My Life* (1983), and Kumud Pawade's *Thoughtful Outburst*(1981) are some of the important autobiographies written by the Dalit women. Dr. Babasabeb Ambedkar said that the Dalit women's position in the society is the lowest of the low. The Dalit women have written about their sexual harassment, mental torture, domestic violence and injustice made by the patriarchal society. These issues were not raised by the men Dalit writers in their writing. Shweta Singh writes in this regard in her article, "Representation of Dalit Women in Dalit Men's and Women's Autobiographies" she writes:

> Dalit women's personal narratives not only challenge their absence in Dalit men's narrative but also the concerns shared by women across all strata. These alternative accounts openly criticize the patriarchal structure in their society thus reflecting on women's problems with specific issues on a Dalit society.(42)

Dalit women have been wrongly depicted in the India literature as only victims of the lust. The upper caste writers are biased about Dalit women; they have shown them only as a sexual hunt of the upper cast men. N. Kaushi Reddy writes about the dalit women's depiction in the Indian literature in his article, "Projection of Dalit Womanism in Gogu Shyamala's Selected Short-Story Collection *Father May be an Elephant and Mother Only a Basket, But …* : An Analysis", he observes:

> They are portrayed as the victims of the lust of the higher caste men and never had they permitted to fight against the injustice done to them; even in the writings of the progressive writers such as Mulk Raj Anand, Premchand and So on. (177)

Mulk Raj Anand's novel *Untouchable* (1935) has shown that Sohini, sister of the protagonist Bhaka is raped by the priest. Such depiction of the women character gained only sympathy for the Dalit women. Nobody has considered that the Dalit women are fighters, they can resist like other oppressed class to secure their respect.

III. Conclusion-

The image of the Dalit women is changed from victim to fighter; the Dalit literature written by the women has resistance as the major theme. There is a strong resistance of the Dalit women in all the genres of the literature they have written the poetry of protest, autobiographies to explore their own world, and novels to narrate their story. Aditya Raj and Pooja write about the Dalit women's resistance in Dalit literature in their article, "Woman in Dalit Literature: Voice, Agency and Subjectivity.", they say, "The oppressed tries to break the destructive forces around and prove their existence of being a Dalit. In Dalit literature, specially the voice of the women is one such medium." (62)

REFERENCES

[1] Beauvoir, Simone de. *The Second Sex*. Translated by Constance Borde and Sheila Malovany Chevallier, Vintage e Books, 2011.

https://www.hansrajcollege.ac.in/hCPanel/uploads/elearning/elearning_document/1949_simone-de-beauvoir-the-second-sex.pdf . Accessed on 21 Feb. 2023.

[2] MAMBRROL, NASRULLAH. "DALIT FEMINISM: ISSUES, FACTORS AND CONCERNS." *LITERARY THEORY AND CRITICISM*, JULY 9, 2018, PP. 1-7.

HTTPS://LITERARINESS.ORG/2018/07/09/DALIT-FEMINISM-ISSUES-FACTORS-AND-CONCERNS/

[3] Raj, Aditya and Pooja. "Woman in Dalit Literature: Voice, Agency and Subjectivity."*Journal of Exclusion Studies,* Vol. 2 No.1, February 2012, pp. 55-62,

https://www.iitp.ac.in/images/faculty_profile/human/Aditya/No.%209.pdf .

[4] RANJAN, RAJIV. "UNDERSTANDING FEMINISM." *INTERNATIONAL JOURNAL OF ENGLISH LANGUAGE, LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES (IJELR)*, VOL.6. ISSUE.4. 2019 (OCT.-DEC), PP. 120-122,

HTTP://WWW.IJELR.IN/6.4.19/120122%20DR.%20RAJIVA%20RANJAN.PDF .

[5] Reddy, Kaushi. "Projection of Dalit Womanism in Gogu Shyamala's Selected Short-Story Collection *Father May Be an Elephant and Mother Only A Small Basket, But…*: An Analysis." *Dalit Literature: Journey From the Repression to Resistance*, edited by Dr. S. Chelliah and Dr. Bijender Singh, Kalpaz Publications, Delhi, 2019, pp. 175-185.

[6] REGE, SHARMILA. "DALIT WOMEN TALK DIFFERENTLY: A CRITIQUE OF 'DIFFERENCE' AND TOWARDS A DALIT FEMINIST STANDPOINT POSITION"*ECONOMIC AND POLITICAL WEEKLY*, VOL. 33, ISSUE NO. 44, 31 OCT, 1998, PP. WS-39-WS-46.

[7] Sarangi, Jaydeep. "Dalit Feminist Activist Writes Back: Bama Faustina in Conversation with Jaydeep Sarangi". *Writers in Conversation*, Vol. 5 no.1, February 2018, pp. 1-8, file:///C:/Users/W7/Downloads/Interview_with_Bama.pdf .

[8] SINGH, SHWETA."REPRESENTATION OF DALIT WOMEN IN DALIT MEN'S AND WOMEN'S AUTOBIOGRAPHIES." *THE DELHI UNIVERSITY JOURNAL OF THE HUMANITIES & THE SOCIAL SCIENCES*, VOL. I: 2014, PP. 39-47. HTTPS://JOURNALS.DU.AC.IN/HUMSOC/PDF/4DU-JOURNAL.PDF.

Certificate of Publication

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

The Board of

International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)

Is hereby awarding this certificate to

DR. SHUDDHODHAN PANDURANG KAMBLE

In recognition of the publication of the paper entitled

DALIT FEMINISM: A QUEST FOR SELF IDENTITY OF DALIT WOMEN

Published In IJRAR (www.ijrar.org) UGC Approved - Journal No : 43602 & 7.17 Impact Factor

Volume 11 Issue 1 February 2024, Date of Publication: 13-February-2024

PAPER ID : IJRAR24A2035

Registration ID : 282608

R.B.Joshi

EDITOR IN CHIEF

September 2021 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 275

HUMAN VALUES & LITERATURE

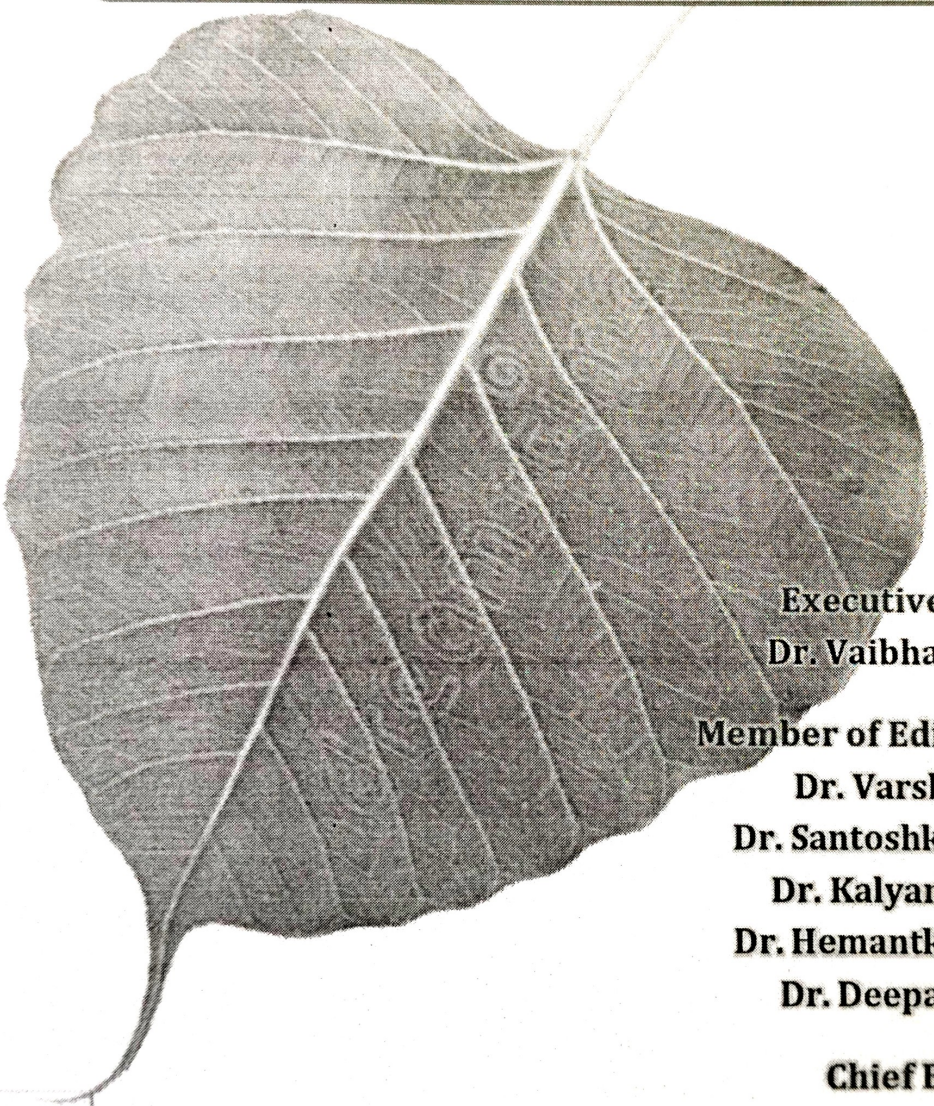

Executive Editor
Dr. Vaibhav Sabnis

Member of Editorial Board
Dr. Varsha Patil
Dr. Santoshkumar Patil
Dr. Kalyan Kokane
Dr. Hemantkumar Patil
Dr. Deepak Deore

Chief Editor
Dr. Dhanraj Dhangar

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title	Authors' Name	Page No.
1	The Harmony between Man and Nature : The Essential Human Value Reflected in Literature	Dr. Nisha Gupta	05
2	Degeneration of Values in Mahesh Elkunchwar's *'Old Stone Mansion'*	Dr. Deepanjali Borse	09
3	Tennessee William's *'The Night of the Iguana'* : A Journey Towards Serenity through Acceptance, Endurance, Courage, Compassion and Understanding	Prof. Malini Adhav, Dr. A. S. Bagul	13
4	Literature : An Efficacious Aid to Impart Human Values	Yogesh Vispute	19
5	The Human Values in Aravind Adiga's Novel *'The White Tiger'*	Mr. Shivaji Patil	22
6	Human Values in 20th Century Kannada Literature	Dr. Ashwathamma K.	25
7	Role of Literature in Imparting Human Values	Ms. Pooja Nichole	29
8	Money Affects Relations in Sudha Murty's *'Dollar Bahu'*	A. D. Akhade & Dr. S. D. Sindkhedkar	32
9	Inculcating National Values in Amitav Ghosh's *'The Hungry Tide'*	Ms. Namrata Bansal, Prof. (Dr.) Asghar Ali Ansari	36
10	Restoring the Humanitarian Values of Faith, Order and Love in the Victorian Crisis : A Critical Study of Lewis Carroll's *'Through the Looking Glass'*	Nilim Mohan	39
11	Globaisation as Morning Star of Humanity : Performative Aspect of Literature	Ridhima Narayan	43
12	Shaw : The Harbinger of the New Dawn	Mrs. Deepti Pimpalikar	46
13	Imparting Human Values in Children through Literature with Special Reference to Indo-English Children Literature	Pooja Bhuyan	50
14	Inculcation of Human Values through Literature	Suvarna More	54
15	The Portrayal of Women Characters in Dr. Deepak Chaudhari's Short Stories Collection, 'Changing Human Relationships'	Mr. Dinesh Wadile	57
16	Dalit Literature : A Voice for Social Equality	Shuddhodhan Kamble	61
17	Deprivation of Human Values as Showcased in Baburao Bagul's Short Story *'Mother'(Aayi)*	Priyanka Soni	64
18	Immigrant Experiences and the Matrix of Human Values in Chitra Divakaruni's *'My Sister of Heart'*	Dr. M. Farida Begum, Dr. S. M. Basha	68
19	Depiction of Cultural and Human Values in the Prose of Dr. B. R. Ambedkar	Gautam Satdive	72
20	Emergence of Corona and Changing Humanity Portrayed in Dr. Deepak Chaudhari's Short Stories' Collection *'WELCOME 2020'*	Dr. Rohit Patil	76
21	Element of Humanism in Kabir	K. Gayathri Karun	80
22	Martin Buber and Dilip Naik on Human Relation : A Philosophical Understanding	Uttam Boruah	84
23	Developing Narrative Writing Skills and Human Values through Storytelling	Ms. Iqra Khan, Dr. Farah Khan	88
24	The Threads of Patriotism and Nationalism in Dr. Deepak Chaudhari's Book, *'India @ Partition and Riots'*	Mr. Rajesh Suryawanshi	93
25	Teaching Human Values and Professional Ethics through Literature	Smt. Bhavana Patil	96

Scanned with ACE Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue- 275 : Human Values & Literature
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
Sept.- 2021

Dalit Literature : A Voice for Social Equality

Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.
Email- kamblesp13@gmail.com
Mob. No. : 9421294442

Introduction:

The word 'Dalit' has emerged from the Sanskrit word 'dal' which means 'broken', 'Split open', 'downtrodden', 'crushed', etc. This word is used first time by the great Social Reformer of Maharashtra, Mahatma Phule for the untouchable community in Maharashtra. They were also called as 'Shudras' or 'Harijan', their lives were like animals since many thousand years. The structure of Indian Society is based on caste system and Varna system. It is divided in four parts i.e. Brahamin, Kshatriya, Vaisya and Shudra. The Shudras were not allowed to live a respected life; many restrictions were imposed on them. Their touch was considered as a curse in the Hindu religious book *Manusmriti,* they were not allowed to spit on the earth. They had to clean the footsteps of their own with broom tied at their waist. Their touch to water at the public places was prohibited. They had been living like animals till the beginning of the British Rule. The British people did not follow these inhuman practices and allowed the untouchables to work in the various offices on various posts.

The social and cultural revolution made by Dr. Babasaheb Ambedkar (1891-1956) against caste based social discrimination transformed the living of the Dalit community in India. Education is a major cause of change in their lives. Indian Constitution has included the clauses against discrimination on the basis of caste, religion, colour, creed, etc. Awareness through education made them able to fight against the discrimination. Presently, they are living a life of respect and honour. Though the Indian Constitution banished such bad treatment and discrimination, still we find many cases of caste atrocities in the independent India. The agonies and pathos of the Dalits depicted in the literature, many writers from this community wrote about their bad experiences. This comes under the Dalit Literature and it has reached beyond the boundaries of our country.

Origin and Development of Dalit Literature-

For the ages the Dalits wanted to highlight their suffering, Dr. Babasaheb Ambedkar's movement for equality made them conscious about their suffering and injustice. They started to develop their self respect; this consciousness among the Dalits is a basic reason of origin of the Dalit Literature in India. The protest against inequality had been shown in literature in the past also, in the period of the Buddha many voices were raised against inequality on the basis of caste. The saints like Kabir, Tukaram, Chokhamela,etc have also written about exploitation and oppression in their poems. Many poets and writers of the pre independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities have got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra.

Scanned with ACE Scanner

The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh. According to the resolution No.5 of this conference, "Writing of Dalits and other non-Dalits concerning the Dalits is called Dalit Literature."[1] The origin of the Dalit literature in Maharashtra had been taken place from the writings of Namdeo Dhasal, Raja Dhale and others who were the founders of Dalit Panther movement which was inspired by the Black Panther movement of the Black people of America. Many critics have stated that the Dalit literature has its inspiration in the Black literature. In the decades of 1960 to 1970, many writers from the Dalit Community expressed their protest and agonies in the regional languages. B.V. Bhosale in his book *Sociology of Dalit Literature* says that, "Between 1972 -1978 there emerged writers from Dalit community in Gujarat, Karnataka, Andhra Pradesh, Orissa, and Tamil Nadu who started writing about the caste exploitation." [2] The regional languages were used by these writers to express their feelings, their writing have got international recognition after its translation in many foreign languages, especially in English.

The Dalits have been writing about their existential crisis and protest for equality and justice. They had never protested against their injustice till Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Revolution. He has inspired them to fight for their rights. Though Dalits literature depicts anger and protest, it has no negative qualities. It is a voice for social justice and equality. Arjun Dangle says in this regard, " Dalit Literature is marked by revolt and negativism, since it closely associated with the hopes for freedom by a group of people who as untouchable, are victims of social, economic and cultural inequality."[3]

Human Values inculcate in Dalit Literature-

Human Values are needed in the society to develop a healthy society, Love, Truth, Right Action, Peace, Non-Violence have been taught by many writers in literature. It is said that, 'Literature is a mirror to society.' All the good and bad customs and manners come in the literature through the depiction of various social elements. Human values have been included to teach morality to the people. Love and Compassion is the base of the Dalit Literature, the Dalits want love instead of hatred for their caste factor. As any other literature, the Dalit Literature also teaches Human Values to establish a healthy society.

Dr. Babasaheb Ambedkar embraced Buddhism in 1956 with his thousands followers, this incident has changed lives of the Dalits particularly in Maharashtra. According to Buddha's Philosophy, everyone should believe in non-violence. So after conversion in Buddhism many Dalit writers have written about peaceful life and living. Their anger and protest in writing is to get equal status in the society, they fight this battle only one weapon of the pen. They always follow statutory way to get their rights. Their move is on the path of non-violence and peace as shown by the Buddha. Education has made them aware about self respect. The Buddhist way of living changed them on social and cultural ground. They have got respectful jobs to live a respectful life. Dr. Babsaheb Ambedkar is known as the Architect of the Indian Constitution who had included the laws for social equality. As per the Article 15 of the Indian Constitution every Indian citizen is equal and there cannot be discrimination on the name of caste, religion, colour, creed, language, etc. The provisions have been made in the Constitution for Social Justice and Social Welfare; these are also objectives of the writing by the Dalits. The Dalits now known as the Schedule Castes have a strong faith in Indian Constitution so they use unlawful way to get justice. Dalit writers also follow this rule to maintain social harmony in our country. Their writings have never crossed the limitation laid down by the laws.

Scanned with ACE Scanner

Conclusion-

Raja Dhale , a leader of the Dalit Panther Movement and Wiriter says, "Social change cannot occur without change in the values of life and all studies in the field of social transformation have established that change always takes place first on the cultural plane, in the sphere of values and belief-systems and only then does it translate into principles of conduct. This runs contrary to the Marxian understanding of change being inspired by special circumstances or as a result of frustration with social conditions. Dr. Ambedkar's life and writings gave a new direction to the lives of Dalits in Maharashtra. On conversion to Buddhism, the lives of Dalits have completely altered and the erstwhile untouchables have adopted a new lifestyle. Today, their values have been radically altered and Dalit literature is part and parcel of that change."[6] The aim of Dalit Literature is to establish a classless and casteless society in which there will be no suffering and discrimination. To quote Dr. Babasaheb Ambedkar, "Dalit Literature is not the literature of those who advocate revenge. It is also not literature that spreads hatred. Dalit Literature first and foremost advocates the significance of humanity and liberation and it is a historical necessity too." Dalit Literature is a value based literature and it opens the door for liberation and freedom for all the underprivileged class of the society.

Works cited

1) Dangle, Arjun. *Poisoned.Bread.* Orient Black Swan, New Delhi.2018.
2) Bhosale, B.V. *Sociology of Dalit Literature.* ABD Publisher.2015.
3) Dangle, Arjun. *Poisoned Bread.* Orient Black Swan, New Delhi.2018.
4) Sieger, Frederick J. *"Literature and a Concern for Human Values."* Journal of Reading, vol. 15, no. 2, 1971, pp. 139–142. JSTOR, www.jstor.org/stable/40009728. Accessed 15 Aug. 2021.
5) Haldar, Santawan. *"Dalit Representation in Indian Literature:Its Scope and Potentialities.". Bama- A Dalit Feminist* edited by Dhawan, R.K. And Puri, Sumita ,Prestige Books International, New Delhi. 2016.
6) *Dalit Sahitya ki Avdhaarna aur Premchand,* ed. Sadanand Shahi, first ed. 2000, Premchand Sahitya Sansthan, Premchand Park, Betiahaata, Gorakhpur, UP 273001. (Premchand and Dalit Literature—Raja Dhale, Translator Shanta Singh.

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April - 2023

ISSUE No - (CDVII) 407

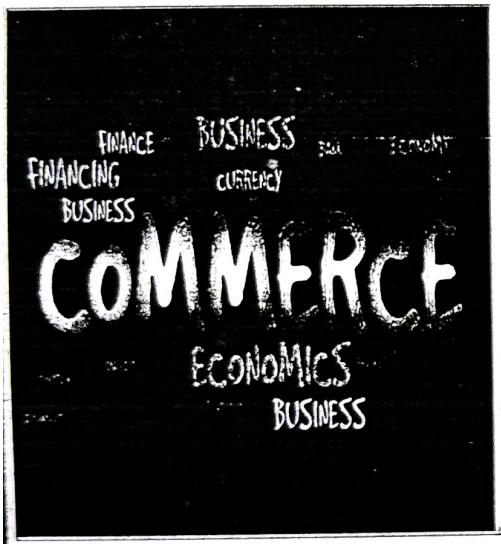

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Dalit Literature and Translation	Mr. Shuddhodhan P. Kamble	1
2	A Comparative Analysis Of Geographical Indication Between India And United States	Ms. Shilpa Ram Rathod	3
3	Unveiling the Diverse Male Personalities in Jaishree Misra's Novel ' A Scandalous Secret'	Ajay Madhukarrao Kalmegh	9
4	Economic Ideology of Pandit Jawaharlal Nehru	Prof. Dr. Vijay Dalpatrao Kapse	13
5	Digital Transformation In Finance: Challenges And Future In India	Dr. Patil Bhagwan Shankar	16
6	Green Supply Chain Management	Dr. Sou. Parvati B. Patil	20
7	Urban Expansion and Its Consequences: A Case Study of Chandla Town, Bundelkhand, Madhya Pradesh	Vaseem Ahmad	25
8	New Education Policy: A need of hoursand nor mere an issue	S.S.Arsad	31
9	A Conceptual Review of Literature on Rural-Urban Fringe: A Link with Bilaspur City, Chhattisgarh	Hari Shankar Kumar	33
10	A Study On Financial Performance Of Private Sector Banks On The Basis Of Profitability Analysis.	Dr. Madhavi Mahesh Nighoskar	41
11	A Critical Assessment Of The Election Laws In India	Dr. Mahendra Pachadkar	48
12	Consumer's Demographic Features as contiributors to Hedonic Motivation.	Shreya Gawande	53
13	भारत में चुनाव सुधार और सशक्त होता लोकतांत्रिक व्यवस्था	आशीष कुमार सिंह	56
14	आदिवासींचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान एक - ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा. डॉ. मस्के नारायण कारभारी	59
15	राज्यशास्त्राचा जनक ?रिस्टॉटल : एक चिंतन	प्रा.डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे	63
16	क्रिप्टो करेंसी	डॉ . विद्या चन्ने	67
17	बापूसाहेब राजभोज आणि काळाराम मंदिर सत्याग्रह	प्रा. डॉ. किशोर कोंडबाजी काजळे	72
18	स्क्रिझोफेनिया आजार : समज-गैरसमज आणि उपचार	डॉ. विजयता एम. विटनकर	83
19	जातीसंस्था आणि सामाजिक अशांतता	प्रा. डॉ. संजय जे. भगत	88
20	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	91

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Dalit Literature and Translation	Mr. Shuddhodhan P. Kamble	1
2	A Comparative Analysis Of Geographical Indication Between India And United States	Ms. Shilpa Ram Rathod	3
3	Unveiling the Diverse Male Personalities in Jaishree Misra's Novel ' A Scandalous Secret'	Ajay Madhukarrao Kalmegh	9
4	Economic Ideology of Pandit Jawaharlal Nehru	Prof. Dr. Vijay Dalpatrao Kapse	13
5	Digital Transformation In Finance: Challenges And Future In India	Dr. Patil Bhagwan Shankar	16
6	Green Supply Chain Management	Dr. Sou. Parvati B. Patil	20
7	Urban Expansion and Its Consequences: A Case Study of Chandla Town, Bundelkhand, Madhya Pradesh	Vaseem Ahmad	25
8	New Education Policy: A need of hoursand nor mere an issue	S.S.Arsad	31
9	A Conceptual Review of Literature on Rural-Urban Fringe: A Link with Bilaspur City, Chhattisgarh	Hari Shankar Kumar	33
10	A Study On Financial Performance Of Private Sector Banks On The Basis Of Profitability Analysis.	Dr. Madhavi Mahesh Nighoskar	41
11	A Critical Assessment Of The Election Laws In India	Dr. Mahendra Pachadkar	48
12	Consumer's Demographic Features as contiributors to Hedonic Motivation.	Shreya Gawande	53
13	भारत में चुनाव सुधार और सशक्त होता लोकतांत्रिक व्यवस्था	आशीष कुमार सिंह	56
14	आदिवासींचे भारतीय स्वतंत्रता आंदोलनातील योगदान एक - ऐतिहासिक अवलोकन	प्रा. डॉ. मस्के नारायण कारभारी	59
15	राज्यशास्त्राचा जनक ?रिस्टॉटल : एक चिंतन	प्रा.डॉ. देविदास ग्यानुजी नरवाडे	63
16	क्रिप्टो करेंसी	डॉ . विद्या चन्ने	67
17	बापूसाहेब राजभोज आणि काळाराम मंदिर सत्याग्रह	प्रा. डॉ. किशोर कोंड्बाजी काजळे	72
18	स्क्रिझोफेनिया आजार : समज-गैरसमज आणि उपचार	डॉ. विजयता एम. विटनकर	83
19	जातीसंस्था आणि सामाजिक अशांतता	प्रा. डॉ. संजय जे. भगत	88
20	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	91

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDVII) 407
ISSN : 2278-9308
April, 2023

Dalit Literature and Translation

Mr. Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor, Department of English, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (M.S.)

Introduction-

R.G. Jadhav writes about Dalit literature in his essay "Some Reflections on Dalit Literature", he says, "Dalit Literature is the post colonial nativistic movement aimed at the cultivation of creative urges of the masses of numerous castes, tribes and communities condemned for centuries to voiceless existence." (37) Dalit literature does not only protest and anger but it also reconstructs the past of the Dalit community. M.N. Wankhade writes about the aim of Dalit writers in his essay "Friends, The Day of Irresponsible Writers is Over", he observes, "The Pens of the Dalit writers are ready as levers to lift the people's democracy out of the mud of anarchy." (328) Dalit literature aims for Social Equality and Human Values. Baburao Bagul's short stories collection *Jeva me Jat Chorali* (*When I Concealed My Caste*) and Anna Bhau Sathe's short story *Smasanatil Son* (*Gold from the Grave*) have got special attention of the readers because of its real depiction of the lower caste people. The tradition of real portrayal of the under privileged class had been continued in the writings of Namdev Dhasal, J.V. Pawar, Narayan Surve, Daya Pawar and others. The Autobiographies of the Dalit writers had shaken the foundation of literary world in India. For the first time readers were reading about sorrows of the Dalit community. Dalit literature is very different in its structure, theme, and style.

Dalit Literature and Translation-

Dalit writers have used their mother tongue to express their emotions, the use of regional languages have been made to write about the dalit society in the Dalit literature. Its translation into English language has expanded the geographical limitations. The Dalit literature has got its readers at the international level after its translation into English language. In 1992, the two anthologies of Marathi Dalit literature were translated into English i.e. *An Anthology of Dalit Literature* edited by Mulk Raj Anand and Eleanor Zelliot (Gyan) and *Poisoned Bread*: *Modern Marathi Dalit Literature* edited by Arjun Dangale. These are the pioneering books of translation of the Dalit literature which have widened the horizons of the Dalit literature. Many reputed publications have started to translate the Dalit literature from the regional languages like Tamil, Kannada, Guajarati, Telagu, Hindi and Marathi. The translated Dalit literature into English language has received a mix response from the readers.

Bama's autobiography *Karraku* has been translated into French and English, Valmiki's *Joothan* has also got the positive response at the international level. The foreign universities have prescribed many translated literary texts in their curriculum. After the World Conference on Racism in 1978 at Geneva, the dalit literature has received an attention at the world level. The Globalization has given a chance to the dalit writers and activists to contact other oppressed groups at the international level. The Afro-American writers formed an organization named The Black Panthers to protest against the racism in America, similarly the Indian Dalits formed the Dalit Panther in Maharashtra. The translation of the Dalit literature into English has provided a free platform for discussions on the problems of the dalit community in India. Dalit literature has become the part of the World literature after its translation into English language.

The translators of the Dalit literature have faced many problems while translating it into English; it has been a complex activity. The culture and the contexts of the regional languages were difficult to convey as it is through English language. However, the translators' valuable efforts made the Dalit literature open to the world. Raj Kumar writes about the translation of Dalit literature his book *Dalit Literature and Criticism*, he says:

Translating Dalit texts into English enables Dalit literature to reach a global audience. So far translating a Dalit text from an Indian language to English is concerned, there is no one kind of English language. In fact, there are as many kinds of Indian English in Indian as there are Indian states. (79)

In spite of many problems of finding actual terms and vocabulary, translators successfully broke the restrictions of the regional languages of Dalit literature. Many words have been used as it is from the regional languages and the notes have been given to explore its meaning. The international publishers like Black Swan have published many translated works of the Dalit literature. The Sahitya Academy, New Delhi has also provided grants to the translators of the Dalit literature. Recently, Navayan

Scanned with ACE Scanner

Publishing House, New Delhi has been translating many contemporary Dalit texts into English. Translation of the Dalit literature has not only opened the door for the international readers but it has also brought all the prominent writers of Dalit literature under one umbrella. The translation has provided an opportunity for the researchers and the scholars to study the Dalit literature from various perspectives. The researchers are studying the problems of the Dalit community in the universities at abroad through the translated Dalit writing. It has been studied in the comparative study with the Afro-American literature.

Translation paves the way to better understanding culture, literature and tradition of other language. The translation of the Dalit literature into English has widened its scope at the international language. The translator needs a complete knowledge of both source language (SL) and Target Language (T.L.). Translation is a complicated process; it requires linguistic expertise of the translator in both the languages. The translation of the Dalit literature has given wide range of readers at the global level. Nandita Ghosh comments about translation of Dalit literature in her article, "Translating into other identities: Bama and Her writing", she writes:

By the end of the 1990s, Dalit writing had acquired its own distinctive generic characteristics. It did so around the same time when Indian writing in English and in translation was also acquiring its own distinct identity nationally and internationally. Dalit literature unsettled the assumptions of any upper-caste dominated literary genre by adding its own style and vision. In unsettling genric assumptions it not only dismantled any upper-caste dominated idea of India and Indian literature. (188).

Conclusion-

The translation of the Dalit literature into English and other foreign languages has widened the scope of the Dalit literature. The translation of the Dalit writing has made it the part of the World literature.

Works cited-

1) Jadhav, R.G. "Some Reflections on Dalit Literatue." *Sociology of Dalit Literature*, edited by B.V. Bhosale, ABD Publishers, Jaipur, 2014, pp. 37-54.
2) Wankhade, M.N. "Friends, The Day of Irresponsible Writers is Over." *Poisoned Bread*, edited by Arjun Dangale, Orient Blackswan Private Limited, 2018, pp.322-333.
3) Kumar, Raj. *Dalit Literature and Criticism*. Orient Blackswan, Hyderabad, 2019.
4) Ghosh, Nandita. "Translating into other identities: Bama and Her writing". *Subaltern Women's Narratives*, edited by Samraghini Bonnerjee, Routledge, London, 2020, pp. 178-194, file:///C:/Users/rj/Downloads/RoutledgeTranslatingBamaarticle%20(1).pdf .
5) Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*. Translated by Alok Mukherjee, Orient Blackswan, Hyderabad, 2018.
6) Brueck, Laura. *Writing Resistance: The Rhetorical Imagination of Hindi Dalit Literature*. Primus Books, Delhi, 2017.
7) Chakravarti, Uma. *Gendering Caste Through a Feminist Lens*. Sage Publications, New Delhi, 2018.

Scanned with ACE Scanner

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - XII Issue - I August - January - 2023-24

English Part - I & II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

Single Blind Review / Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.508
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"GENIUS"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta3535@gmail.com, www.ajantaprakashan.in

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 7.508 **(www.sjifactor.com)**

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Dr. Deepak Sinkar
Assistant Professor, Department of Visual Art, PLC- State University of Performing and Visual Arts, Rohtak Haryana.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. Mita Howladar
Assistant Professor, Calcutta Girls B. T. College Kolkata, West Bengal, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

Dr. Ritu Sehgal
Assistant Professor, DAV Institute of Engineering and Technology, Jalandhar, Punjab.

Dr. K. B. Laghane
Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Dr. Farhath Ali
Department of Education, Moulana Azad National Urdu University Hyderabad, T.S.

EDITORIAL BOARD

Dr. Hanumanthappa J.
Dept. Of Studies In Computer Science,
University of Mysore, Manasagangotri,
Mysore-570 006, Karnataka, India.

Dr. Asharf Fetoh Eata
College of Arts or Science Salmau Bin
Adbul Aziz University, KAS.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide, Dept .of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Isita Lahiri
Dept. of Business Administration,
University of Kalyani, Kalyani West Bengal.

Dr. Nirmala S. Padmavat
Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya,
Selu, Dist: Parbhani

Dr. Lalit Gopal
Assistant Professor, Department of Design,
BBK DAV College for Women, Amritsar. (Punjab)

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Expression Invariant Face Recognition: A Compressive Approach **Manisha O. Sharma** **Vaibhav M. Pathak**	1-5
2	Refractory Metals **Abhay Bhagwan Chate**	6-11
3	Soil Erosion in India **Dr. Ashok Shahaji Bhalerao**	12-18
4	Uses of Social Networking & Social Media in Libraries **Dr. Niraj T. Khobragade**	19-26
5	Right to Privacy of LGBT Communities in India : An overview **Dr. Swapnil Ukendrasing Sagane**	27-34
6	A Study of Selected Psychological Differences between Elite Level Football and Hockey Players **Dr. Bhupendra Singh Arjun Singh** **Dr. Yeshwant Patil**	35-39
7	Artificial Intelligence in Teacher Education **Dr. Maninder Kaur**	40-45
8	Black Money : The Malediction on India's Economy **Megha Sharma**	46-52
9	The Efficacy of Summary Trials in Modern Judicial Practice : A Study Focused on the Criminal Procedure Code, 1973 **Santosh H. Gaddapwar**	53-58
10	Augmenting Elementary Education with Constructive Approach **Dr. Bindu Sharma**	59-66
11	Gharana and Guru - Shishya Tradition **Dr. Preeti Damle**	67-70

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Rural-Urban Variation of Teaching and Learning English in the Secondary Schools of Barpeta District, Assam : Problems and Prospects **Md. Shahidul Islam** **Dr. Pulak Kumar Deka**	71-78
13	Manuscripts Written on the Subject of Dance in Gujarat **Dr. Smruti Vaghela**	79-85
14	Scenario of Super Markets in India **Dr. Mrs. Shobha Arun Paudmal**	86-91
15	Sports Technology : Artificial Intelligence in Sports **Dr. Meenakshi**	92-97
16	Study of Enzymatic Conversion of Biodiesel From Jatropha Oil, Maharashtra, India **Tembhurne R. R.**	98-103
17	Socio Economic Development of Maharashtra State **Dr. Bharat A. Pagare**	104-108
18	Assessment of Water Quality Parameters in Tembhapuri Dam : A Limnological Perspective **Madhuri Raju Paithane**	109-115
19	Mother - Daughter Relationship in The Thousand Faces of Night by Githa Hariharan **Dr. Vijayalaxmi Koppikar**	116-119
20	उच्च प्राथमिक स्वरावरील विद्यार्थ्यांचे इंग्रजी संप्रेषण कौशल्य विकसित करण्यासाठी कार्यकम निर्मीती व त्याची परिणामकारता **Kalkhaire Ankush Namdev** **Dr. Pundge Madhukar Ambaji**	120-129
21	New Education Policy 2020 : A Critical Analysis **Dr. Punam Kesharwani**	130-135

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
22	A Study on the Awareness of NEP Implementation and its Effectiveness and 7 Sustainable Development Goals among Secondary School Teachers of Maharashtra and Dhaka Region **Yogesh Raghunath Sonawane** **Dr. Sushil Borde**	136-142
23	The Study of Social Action in Sociology **Dr. Shanta Y. Bangari**	143-146
24	Challenges & Opportunities of Human Resource Management **Dr. B. P. Darekar**	147-152

CONTENTS OF ENGLISH PART - I & II

S. No.	Title & Author	Page No.
1	An Analytical Study of Online Buying Behavior of Women **Jayshree Sharma** **Dr. T. G. Mirge**	1-5
2	Trends in Re-Engineering the Library **Dr. Sudhir B. Sangole**	6-11

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

गणेशखिंड, पुणे - ४११००७

Savitribai Phule Pune University

Ganeshkhind, Pune – 411007

दूरध्वनी क्रमांक : ०२०— २५६२११५६/५७/६०
Telephone : 020-25621156/57/60
ईमेल/ Email : boards@pun.unipune.ac.in

शैक्षणिक विभाग (मान्यता कक्ष)
Academic Section (Approval Cell)
वेबसाईट/ Website: www.unipune.ac.in

परिपत्रक क्र.२२४/२०२२

विषय:— शिक्षकांची नियुक्ती, सेवांतर्गत पदोन्नती, मार्गदर्शक मान्यता इत्यादीसाठी शोधनिबंध (Research Paper) ग्राह्य धरणेबाबत.

विद्यापीठ अधिकार मंडळाने घेतलेल्या निर्णयानुसार शिक्षकांची नियुक्ती, सेवांतर्गत पदोन्नती (CAS) संशोधन मार्गदर्शक मान्यता (CAS) इत्यादीसाठी खालीलप्रमाणे शोध निबंध ग्राह्य धरण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

अ) UGC Approved List of Journals आणि UGC Care List अस्तित्वात येण्यापूर्वी ISSN क्रमांक असणाऱ्या सर्व संशोधन पत्रिकेतील शोध निबंध.

ब) बारकाईने पुनर्विलोकन केलेल्या (Peer Reviewed Journal) संशोधन पत्रिकेतील शोध निबंध. परंतु त्यासाठी सदरची प्रक्रिया Single blind review/Double blind review/Open or Transperent Peer Review पध्दतीने पूर्ण केल्याबाबतचे संबंधित संशोधन पत्रिका संपादकांचे प्रमाणपत्र आवश्यक राहील. उपरोक्त प्रक्रिया न करता संशोधन पत्रिकेच्या संपादकाने केवळ बारकाईने पुनर्विलोकित केलेले (Peer Review Journal) असे नमूद केले असेल तर ते ग्राह्य धरण्यात येऊ नये.

क) वेळोवेळी प्रसिध्द केलेल्या UGC Care List मध्ये Index केलेल्या संशोधन पत्रिकेत प्रसिध्द शोध निबंध.

सदरचे धोरण पुर्वलक्षी प्रभावाने लागू करण्यात येत असून यापूर्वी विहित संख्येएवढे शोध निबंध प्रसिध्द नसल्याच्या कारणास्तव नाकारण्यात आलेले कोणतेही प्रस्ताव या धोरणाप्रमाणे मान्य होत असल्यास अशा अर्जदारांस पुन्हा नव्याने प्रस्ताव सादर करावा लागेल.

मा. प्राचार्य/मा. संचालक, सर्व संलग्न महाविद्यालये/मान्यताप्राप्त परिसंस्था आणि मा. विभागप्रमुख, विद्यापीठातील सर्व शैक्षणिक विभाग यांना विनंती की, सदर परिपत्रकाचा आशय सर्व संबंधितांच्या निदर्शनास आणून द्यावा.

गणेशखिंड, पुणे — ४११००७)
जा.क्र. :— सीबी/६१६)
दिनांक :— १२/०८/२०२२)

(डॉ. मुंजाजी रासवे)
उपकुलसचिव

2. Trends in Re-Engineering the Library

Dr. Sudhir B. Sangole
Librarian, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati. (MH)

Abstract

This paper explains about the Re-engineering concept and its application in Library and information science. Re-engineering is a continuous evaluation effort to improve quality of the system

Keywords: Re-engineering, Redesigning

Introduction

Libraries are playing an important role in promoting literacy & supporting education in societies. It is a knowledge center and reader visits the library with the intention of acquiring desired information. The Information Communication Technology (ICT) has a great impact on libraries & its tremendous development has resulted in the availability of information at the user's finger tips. ICT has made communication process dynamic and interaction across boundaries is now possible in faster and more reliable manner. Libraries and information centers should now adopt these technologies to provide services to their patrons by using mobile phones, cellular networks, cable television and cloud and IOT. In library scenario, the needs of users are always dynamic and to satisfy diverse needs of all users quickly, is a complex task for any knowledge professional or librarian. ICT, Internet and library automation software make it possible for users to locate what they want, and these techniques fulfill their needs without going to library. In information system user is an important component and "Know your Customer" is a basic rule. Advance technologies such as mobile technology, cloud computing. IOT, GIS and www will play an effective role in creating, processing, storing and disseminating information in a library scenario.

Furthermore, library resources such as books, magazines, journals, & monographs are gradually making a shift towards electronic format. Publishers have started offering literature in electronic format along with the print version. Due to rapid penetration of mobile phones and availability of cheaper internet on mobile phones, need of user has changed in a varied manner, and the users have started migrating to electronic media from print media. With the advent of

technology and rapid changes in ICT influencing the libraries, to keep pace with these changes, libraries have to constantly update & change. Many libraries are trying to facilitate end users with access to information resources and application through the implementation of web technology. Hence there is an urgent need of changing the overall activities of the libraries and this change is inevitable. To cope up with change the Libraries are now implementing the management techniques such as TQM. Re-engineering, Six Sigma etc.

Re-engineering technique was very famous in the business world in 1990's & is equally beneficial for libraries to redesign their services in order to provide specific information to its end users. Re-engineering involves redesigning key process, while keeping customer at the center of process redesign.

What is re-engineering?

This term was first used by Michael Hammer in 1990 at a Harvard business review article, "Re-engineering work: don't automate obliterate, davenport has also been considered as the pioneer of introducing the concept of re-engineering".

Michal Hummer and James Champy than further developed the concepts of re-engineering corporation (1992) "Re-engineering simply means rethinking and redesign of business process to achieve dramatic improvement in critical contemporary measures of performance, such as cost, quality, service and speed."

Re-engineering is a rapid and radical redesigning of process, services, policies and the organizational structure of an organization. Its application increased in different fields.

Definitions of Re-engineering

1. Re-engineering does not mean the using new computer systems in the existing system (i.e. replacing manual system). Rather, it is the modification of the existing system by the computer based system or a new human based system, and can even replace an existing computer based system with a human based system.
2. Microsoft Computer Dictionary defines the term 'Reengineer' (vb) as "To rethink and redefine processes and procedures."
3. Encyclopedia of Information Technology defines Re-engineering as "the examination and modification of a system to reconstitute it in a new form and the subsequent implementation of the new form".

4. Daniel P. Petrozoo and John C. Stepper in their book 'Successful Re-engineering' define the term 'Re- engineering' as "Re-engineering is the concurrent redesign of processes, organizations, and their supporting information systems to achieve radical improvement in time, cost, quality, and customers' regard for the company's products and services." Though this definition is based on the company environment in Library and Information Services and System also it is applicable more or less. Here, in the LIS environment, the term Customer is replaced with term User and term Company will be replaced with Library and Information Centre.

Need for Re-engineering

- Improper infrastructure
- Reform in Publishing/Communication industry
- Techno savvy higher education
- Constraint in Library budget
- Information explosion
- Advancement in technology
- User needs are changing
- Untrained Library staff

Objective of Re-engineering

- To improve the efficiency & productivity of the library
- To provide quality library products and services to users
- To provide online services
- To deal with the constant change in ICT & information explosion
- To prove its existence in the competitive environment as a service organizations
- To assure the Dr. S. R. Ranganathan's five Laws of Library science
- To achieve improvement in performance and increase Operational efficiencies
- To update its essential aspect of the library and running its functions
- To reinventing the Library for Online Education

Advantages of Re-engineering Library

- The user of a re-engineered library need not to go to r library physically, instead, people from all over the world can gain access to the same information as long as internet connection is available.

- A major advantage of re-engineering (Le. maki libraries go online), is that people can gain access to the information at any time, night or day
- The same resources can be used at the same time by number of users.
- Re-engineering libraries can provide very user-friend interfaces, giving clickable access to its resources.
- An exact copy of the can be made any number a times without any degradation of quality
- The cost of maintaining a re-engineering is lower than that of a traditional library
- Offering online learning environment.
- Making short the chain from author to user.

Re-engineering Process

- Preparation: Identification of the problems.
- Strategy Development Problem analysis and prioritization.
- System Design: Developed expert framework to solve the problem.
- Implementation: Execution of technical and social objectives.

Re-engineering is continuous process is a improvement in performance and it is applicable universally. In any organization when the processes are not user oriented, then the users decide that it is not worthy. This ultimately results in user dissatisfaction. Hence there is desperate need to analyze and redesign the existing, outdated method to improve its performance.

Conclusion

With the help of technological advances, library and knowledge professionals need to redesign library services to support learning, teaching, research, and other developmental activities. To provide virtual and digital library services via technologies such as Cloud computing and GIS. high bandwidth is required and if the internet connectivity is lost, the services will also discontinue, so country wide strong IT infrastructure is a pre-requisite. Bridge the digital divide and access to digital resources will definitely help to provide effective and valuable information services to library patrons in order to satisfy their information needs and for that librarians should perform the role of webmaster.

Library networks and consortia are focusing on resource sharing, creation of catalogues and bibliographical databases. Knowledge professionals should redesign library portal in such a

way that it becomes integrated network of resources (In-house as well as internet based). In India Government funded consortia (National Knowledge Resource Consortia), INDEST-AICTE consortia (open) consortia, funded by MHRD), UGC-INFONET (funded by UGC), CeRA, HELINET, ERMED consortium and many voluntary consortia like FORSA and IIM library consortia (shared budget model) are available.

But there is need emphasize on conference papers. research articles etc. along with other e-document delivery services such as conference papers, proceedings etc., are also significant source of creation of knowledge and dissemination of information.

Re-engineering is a continuous effort to improve the productivity of system while reducing the cost time and effort. It is important to rethink on this issue and apply to the library to provide the better services to fulfill the multidimensional needs of the users.

References

1. Choudhary C. (Oct, 2015). Impact of Professional Ethics of Modern Re-engineering college library services Internation Journal of Allied Practice, Research and Review, 18-27
2. Ghumre, S. (March 2014, Vol Issue. 11). Re-engineering College Library & Information Services International Journ of Research in Management Science and Technology.2211-2216.
3. Jain, P. (2013) APPLICATION OF SOCIAL MEDIA IN MARKETING LIBRARY &INFORMATION SERVICES A GLOBAL PERSPECTIVE European Journal of Banes Economics and Accountancy Vol. 1, No. I
4. Kadam, S. D. (2013). Re-Engineering Library and Information Centers and Library Services in Modern Digital Era. In S.M. College (Ed.), Changing Trends in Academic Librarianship in an Electronic. Shirur (Ghodnad)-412210 (Pune)5.5.P. Mandal's CT Bora College.
5. Kumar, A. (2013). Use of Social Networking Sites (SNS) A study of Maharshi Dayanand University, Rohtak, India. Library Philosophy and Practice (e-journal).. Paper 1000.
6. Megha, G. (2014). Re-engineering library from semi digital to digital library:A case study International journal for research in applied science an engineering technology, 18-24.

7. Padval, B. S. (2016). Re-Engineering of Library Practices in Academic Libraries. Research hub –International multidisciplinary Research journal (RHIMRJ) III (3), 1-3.
8. Suraweera, S. N. (2010). Value of Social Networking in Libraries and Information organisation in Asia and Oceania WORLD LIBRARY AND INFORMATION CONGRESS Gutenberg, Sweden:WORLD LIBRARY AND INFORMATION CONGRESS: 76TH IFLA GENERAL CONFERENCE AND ASSEMBLY.
9. Suryawanshi, S. E-Resources Management for Academic Libraries:L Opportunities & Challenges. www.unitech-solutions.in/tmk/files/44.pdf
10. Urkudkar, S. (2013). Re-Engineering in Library Services Jaipur Satyam Publication.
11. Veer, D. K. (2010). Re-engineering library & information Services & Resources in modern digital era. INFLIBNET 7th convention planner (pp. 312-318). Assam: Tezpur University Assam.

Certificate of Publication

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

The Board of

International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR)

Is hereby awarding this certificate to

Dr. Rajesh M. Deshmukh

In recognition of the publication of the paper entitled

Challenges in implementation of CRM in Banking Sector

Published In IJRAR (www.ijrar.org) UGC Approved - Journal No : 43602 & 7.17 Impact Factor

Volume 11 Issue 1 March 2024, Date of Publication: 02-March-2024

PAPER ID : IJRAR24A2607

Registration ID : 283721

R.B.Joshi

EDITOR IN CHIEF

UGC and ISSN Approved - Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.17 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly Journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS | IJRAR

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal

Website: www.ijrar.org | Email: editor@ijrar.org | ESTD: 2014

Manage By: IJPUBLICATION Website: www.ijrar.org | Email ID: editor@ijrar.org

IJRAR | E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

68th ANNUAL ILA CONFERENCE
PROCEEDINGS

International Conference on

Re-engineering of Libraries in the Context of Emerging Technologies: Myth or Reality

Chief Editors
Dr. O. N. Chaubey & Dr. Pardeep Rai

Editors
Dr. Dharam Kumar
Dr. Abhijeet Sinha
Mr. Qumar Abbas

Organised by
Indian Library Association, Delhi
and
J. L. N. Medical College, Ajmer (Rajasthan)
in association with
Rajasthan Technical Library Association, Jaipur
2023

Scanned with OKEN Scanner

11.	Re-Engineering of Academic Libraries in the context of NIRF: Implications of Five Laws of Library Science *Dr. Rasmita Mohanty, Dr. Ranjit Kumar Das*	90
12.	Green Library: A New Vision of the 21st Century *Rezwan Mohammad Shekh, Dr. Saiyed Faheem Ali*	96
13.	Re-Engineering of Academic Libraries: A Case-Study of Osmania University Library, Hyderabad *Dr. S.Sandhya Rani*	103
14.	Re-Engineering of Academic Library Services: Marketing and Promotion *Prof. Dr. Sanjay Madhukarrao Salwe*	116
15.	Green Library Buildings: A Study on National and nternational Rating Systems *Dr. Sunil Sharma, Umesh Sharma, Sobhagyawati Gupta*	124
16.	Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra *MSudhir B. Sangole, Dr. Vaishali P. Gudadhe*	140
17.	Intelligent Lighting System Based on Human Detection: An Application to Library System *Dr. Suman Muddapur, Dr. Satish Kanamadi, Dr. V S Malemath*	151
18.	Re- engineering of Libraries : What? Why ? and How? *Prof. Swati S. Toraskar*	160
19.	Re-engineering of Libraries: Present Scenario *Mrs. Vandana Dhumal, Dr. Rekha Phatak*	171
20.	Re- Engineering in College Library Services *Dr.Vijay P. Jadhao*	178

Theme 3: Emergence of Digital Libraries including IRs and ETDs due to Re-engineering

21.	An investigation on the role of I3 (Information, Infrastructure, and Innovations) in nation-building *Prof (Dr.) R. P. Bajpai, Anita Singh, Anshita Hayaran, Dr. Kapil Singh Hada*	184
22.	Emergence of Digital Libraries due to Re-Engineering *Mr. Atul Ramdas Nagarkar, Dr. Shivshankar K. Ghumre*	201

Scanned with OKEN Scanner

Re-Engineering process in College Libraries affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Maharashtra

Sudhir B. Sango
Librarian, Ramkrushna Mahavidhyala, Darap
sudhirsangole22@gmail.co

Dr. Vaishali P. Gudadh
Professor & Head, DLIS, Sant Gadge Baba Amravati, University, Amrava
vgudadhe020@ gmail.co

Abstract: The process of re-engineering and redefining has received much of impetu from necessity, as old methodologies have proved ineffective in the context of many pre sentday situations and must, therefore, give away to new approaches. The proponent argue that the re-engineering has the advantages like cost savings, increased customer o user satisfaction, improved sales and service effectiveness, and greater ability to respon to competitive threats, etc. All libraries are striving to provide information services t their clientele based on the resources available within the library as well as that are avail able elsewhere. The authors tried to study the status of the ICT implementation in the college Libraries affiliated to the Sant Gadge Baba Amravati University.

Keywords: Information Professionals; Re-Engineering; Challenges in Libraries; Changing role of Library Professionals

1. Introduction

Re-engineering, which has been very popular in the business world during the 1990's, is reinventing the way one does business. It involves redesigning key processes, while keeping the customer at the center of process redesign. One can find many examples of re-engineering in the business literature. With the growing emphasis on quality improvement libraries are also searching for methods for cutting costs and improving services.

The rapid expansion of networked information services, together with the increased emphasis on quality assurance processes, highlights some interesting problems for academic libraries. While strategic planning in academic libraries now reflects a more customer-focused approach, the principal assumption behind most of the planning is that academic libraries are still firmly in the right business and that continuous improvement of existing practices will lead to greater user satisfaction.

Added to this, there are important factors affecting academic libraries in the external environment. These factors arise out of changes in relationships within

Scanned with OKEN Scanner

the publishing and information industry and changes in information technology (IT). Traditionally, academic libraries have followed the "local ownership" approach by acquiring substantial serial holdings to meet the needs of their clients. As a result they have always been the largest purchasers of serials and, as such, are tied to the future of the large serial publishers. The spiraling price of serials causes libraries to cancel more, which in turn causes publishers to raise the price to cover smaller production runs. At the same time, communications technology and photocopying make it easier to obtain copies of individual articles rather than rely on a serial subscription. This puts pressure on the publishing industry and means that traditional sources supply are no longer clear. The changing economics of providing access to the serial literature mean that libraries can no longer be self-sufficient and are faced with increasing uncertainty in choices for document supply.

The advent of commercial document delivery services has added a new dimension to service delivery, and many academic libraries now make use of them. It is the emergence of these services that has led to the "just-in-time" versus "just- in-case" debate and to the development of so-called "access versus ownership"policies. There is, however, great uncertainty as to how the process of procurement should be managed- for example, whether the library or the client should pay for the service, and whether the library or the client should deal directly with the vendor. Such services present a challenge to traditional academic library philosophies, and there seems to be no consensus of opinion on how they should be integrated into library service strategies.

2. Appearance of Reengineering

The Reengineering started to reduce excess staff in a system, before that the situation was every executive was interested in increasing his own staff to show his "position", and was of the opinion that their position is nothing to do with their customers/users. To start reengineering means to start surgery on the management i.e. cutting the quantity of overheads (staff).

"Reengineering offers an easy way out reengineering calls for throwing out everything that exist and recommends reconstituting a workable organization on the basis of completely fresh ideas" (Agrawal and Singh, 2011), This process is applied to those organization/system which require to produce profit for their survival or otherwise they will die/end.

By applying this technique, instant relief is achieved by executive by executive board. The experts of reengineering comments that "American manager...must

Scanned with OKEN Scanner

8. Research Methodology

In Present study the researcher adopted the survey method. The questionnai technique was used to collect the data from the Library professionals, who a directly involved in reengineering of the college libraries. The questionnaire w framed to collect the data, which focused on the following factors:

1. Reengineering process
2. Organizational structure
3. Human resource Development
4. Various skill and competencies
5. Outsourcing
6. Information Retrieval system
7. Problems and prospects of reengineering process

402 Questionnaires were distributed to librarians of affiliated colleges to Sant Gadg Baba Amravati University, Amravati, among which 271 librarians' responded. Afte scrutiny of the questionnaires, 33 questionnaires were filled incomplete and some colleges didn't have library automation software in the library. Hence researcher dropped these 33 questionnaires and selected 238 questionnaires, which were filled completely. Tabulated data was analysed, applied statistical chi-square test and presented as following:

Fig. No. 1: Research Study Area - Sant Gadge Baba Amravati University Jurisdiction Indicating 5 Districts

Scanned with OKEN Scanner

Table no.1: Questionnaires Distributed and Responded from Librarian

Sr. No	District	No. Of Colleges	Response Received	Percentage
1	Amravati	126	89	22.14
2	Akola	62	48	11.94
3	Buldhana	83	36	8.96
4	Washim	94	41	10.20
5	Yavatmal	37	24	5.97
Total		402	238	59.20

Source : Computed from the Survey Data

It was found from the table no. 1, that 402 questionnaires were distributed among of which 238 questionnaire were from the librarians of colleges affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Table no.2: Software used by Libraries for Automation

S.No.	Software used by library for Automation	No	%
1	WINISIS	1	0.42
2	SOUL	153	64.29
3	LIBSYS	4	1.68
4	SLIM	1	0.42
5	LIBMAN	29	12.18
6	LIBRARIAN	13	5.46
7	SANJAY	0	0.00
8	E-GRANTHALAYA	10	4.20
9	Any other	27	11.34
		238	100

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 2 shows that most of the libraries use SOUL Library software i.e 153(64.29%), followed by LIBMAN i.e. 29(12.18%), LIBRARIAN used by 13 (5.46%0 librarian, E-Granthalaya by 10 (4.20%) librarian, LIBSYS and SLIM used by only one college, while 27 (11.34%) college libraries use in-house or use MS-Excel to maintain library data and circulation. The reason behind this may be library software not purchased oand hence using MS-Excel sheet.

Scanned with OKEN Scanner

Table no. 3: Use of Bar-code/RFID Technology

S.No.	Use of Bar-code/RFID Technology	No	%	df	X^2 Table value
1	Bar-code	121	50.84	2	113.31
2	RFID	2	0.84		
3	None	115	48.32		
Total		238	100.00		

Source : Computed from the Survey Data

X^2 Table value for 2 df at 5% level of significant is 5.99

H_0-There is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

H_1-There is significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology

The calculated value of X^2 for the Use of Bar-code/RFID Technology is 113.31 and the table value of X^2 for 2 degree of freedom at 5 percent level of significant is 5.99. The calculated value of X^2 is more than table value, the null hypothesis is rejected. Hence there is no significant difference among college libraries regarding to the Use of Bar-code/RFID Technology.

The table no. 3 shows that 121 (50.84%) college libraries found using barcode technology, RFID mentioned by only two college libraries, while 115 (48.32%) college libraries found not yet using barcode technology. These 48.32% college libraries may be in the first phase of Library automation.

Table no.4: Re-engineering process

S.No.	Re-engineering process solution for managerial problems of library	No	%
1	Yes	213	89.50
2	No	25	10.50
	Total	238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

The table no. 4 shows that 213(89.50%) agreed that Re-engineering process is solution for managerial problems of library, while 25(10.50%) librarians found negative regarding to re-engineering process.

Scanned with OKEN Scanner

Table no.5: Reason for acquiring journals in electronic form

S.No.	Reasons For Acquiring Journals In Electronic Form	No	%
1	Economic to acquire	63	26.47
2	Easy to maintain	211	88.66
3	Solves the problems of Theft and Mutilation	74	31.09
4	Quick Retrieval	133	55.88
5	Provides services in networking facility	68	28.57
6	Much user-friendly	154	64.71
7	Any other reason	46	19.33

Source : Computed from the Survey Data

The respondents were asked about the reasons of acquiring journals in electronic form and found 63(26.47%) expressed that it is economic to acquire, 211(88.66%) said it is easy to maintain, 74(31.09%) expressed it solves the problems of theft and mutilation, 133(55.88%) opined quick retrieval, 68(28.57%) provides services in networking facility, 154(64.71%) expressed more user-friendly and 46(19.33%) mentioned any other reason i.e it is necessary to provide journals in electronic form to techno-savvy users.

It can be concluded that though some respondents do not subscribe journals in electronic form but still they are of opinion that journals in electronic form are very much important in 21st era and also easy to search research related information for the users.

Circulation, Information Services & Resource Sharing

The Information Technology has made its impact on the academic library in recent years in India. The library services are redefined with changing Information Technology environment. Circulation, providing library services and resources sharing among other libraries become easy.

Table no.6: Issuing circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS

S.N.	Issuing Circulars, Reminders, Notices, Etc. To The Users Via E-Mail/SMS	No	%
1	Yes	133	55.88
2	No	105	44.12
		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

Scanned with OKEN Scanner

The table no. 6 shows 133(55.88%) respondents mentioned that they issue circulars, reminders, notices, etc. to the users via e-mail/SMS while 105(44.12%) mentioned that they do not mail or SMS to the users.

It can be concluded that mostly respondents use e-mail or SMS system to correspond with the users regarding to the library information.

Table no.7: Organisation of user education and user orientation programmes

S.No.	Organisation Of User Education And User Orientation Programme	No	%
1	Yes	211	88.66
2	No	27	11.34
3		238	100.00

Source : Computed from the Survey Data

It was found that 211(88.66%) mentioned, they organise user education and user orientation for the users while 27(11.34%) do not organise user education and user orientation.

It can be concluded that most of the colleges organise User Education programme in the starting of the session for new coming users and also arrange lectures in the class for P.G. students to literate them with the resources of the library.

9. Conclusion

Library staff and library patrons are becoming more adept at handling technological changes. And, perhaps, most important, the Library can now provide for the patrons, 24 hour access for selected materials with the help of Library websites or Library web portal. Most of the Libraries began its re-engineering efforts and continues. One of the things we have come to realize is that re-engineering is an ongoing process. Change is an opportunity, but sometimes also a problematic fact of life. Planned and managed change remains the goal. The User Education, Information Literacy programme is need of the hour to use the library effectively and efficiently. Among many possible solutions to survive the change one is the re-engineering of library services. Re-engineering is about changing to the way one do things. Change is the basic need of re-engineering means starting over.

Financial constraints are the major organizational levels. As a result the implementations of information communication technology for libraries are

Scanned with OKEN Scanner

not receiving adequate support from their parent body. Thus, re-engineering of library activities is important. In the context of current user's demand and growth and development of library, re-engineering of library services is essential. The ultimate aim of reengineering college libraries is to provide the right information to the right user at the right time as the modern library is now generally called an information market and the library user is a consumer of information. As librarians should be actively marketing and promoting library services. The basic aim of is to know and understand the users in order that the library is able to satisfy those needs in an effective way. Libraries are making efforts to change in ways that will make them more responsive and effective in the future.

10. References

1. Agrawal, Anil and Singh, D.K. (2011) "ICT Application in Academic Libraries: A case study of Banaras Hindu University system". Edited by Swain, N.K.et at. In Paradigm Shift in Technological Advancement in Librarianship. Jodhpur, Scientific Publishers., p 507.

2. Ahadi, H. R. (2004). An examination of the role of organizational enablers in business process reengineering and the impact of information technology. *Information Resources Management Journal,* 17(4), 1-19. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/215882078?accountid=35054

3. Ahmed, N.U. and Montagno, R.V. (1996). Operations strategy and organizational performance: an empirical study. *International Journal of Operations & Production Management.* 16(5), 41-53.

4. Caudle, Sharon L. (1995). Reengineering for Results: Keys to Success from Government Experience. Washington: National Academy of Public Administration. 128p.

5. Chen, Kuan-Nien (2006). Library evaluation and organizational learning: a questionnaire study. *Journal of Librarianship and information Science,* 38 (2), 93-104.

6. Gavgani, V. Z., PhD., Nanekaran, F. S., &Shiramin, A. R. (2011). Need for content reengineering of the medical library and information science curriculum in Iran. *Library Philosophy and Practice,* , 1-13. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/870326844?accountid=35054

7. Krishan Kumar (2000). Library Manual, New Delhi: Vikas Publishing House, 386p.

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Social Media and Youth

Lect. Vinay S. Lodha
Department of Arts & Commerce,
Vidya Bharti Junior College,
Karanja (Lad) Dist. Washim

Abstract :

The main objectives of this study were to investigate the extent of social media use and the purposes, access and impact of its use by the young people in Ghana. Two hundred youth aged between 15-25 participated in the study.

The findings revealed patterns of young people's social media use consistent with similar studies of youths in other countries. The study revealed the need for young people to have a greater awareness of the risks of social media use. It was found that the majority of Ghanaian youths were using Social media on an enormous scale, mainly for communication purposes. According to this study, although social media has a positive impact on the youth, yet quite a large number of respondents reported having met with negative experiences on these online sites.

Keywords : Youth, Communication, Social Networking Sites, Social Media.

Introduction :

The last 10 years, the number of youth using social media sites has increased dramatically. According to a recent poll, 22% of teenagers' log on to their favorite social media site more than 10 times a day, and more than half of adolescents log on to a social media site more than once a day [9]. Hinduja et al.[13] in their research showed that 75% of teenagers own mobile phones, and 25% use them for social media, 54% use them for texting, and 24% use them for instant messaging. These research prove that a large part of this generation's social and emotional development is occurring while on the Internet and on mobile phones.

This research seeks to find out what use social media are in the lives of the youth and their implications. With the advent of information Technology (IT) almost everywhere, there has been a dramatic adjustment in the way we live.IT tools such as computers, Tablets and mobile phones have become valued elements in the lives of most Ghanaian youths merely because it aids them to interact and communicate freely. Technology has many positive facets but can become dangerous when in wrong hands. Social media offers several benefits and opportunities to young people, including access to information, extended social networks, social skills practice, identity expression, informal learning opportunities, interest-based groups, development and maintenance of friendships and fun. Social media has been described as an important part of a young person's life and a platform for experimentation, creative self-expression and identity formation.

The participants were asked to indicate the frequency with which they used different SNS, whether they used SNS daily, three times a week or occasionally. Figure 5 show that WhatsApp and Facebook were used much more frequently than the other SNS. 95% and 44% of respondents showed they used WhatsApp and Facebook respectively compared to the rest. In terms of the hours spent on SNS each day by the Respondents, the findings showed that 15% of them spent less than an hour per day, 65% 1-5 hours, 16% 4-8 hours, and 8% 7-9 hours per day on SNS. Also 18% of the respondents spent 15 hours or more a day on social media.

Statement of Problem :

Technology has many positive aspects but, in the wrong hands, it can become dangerous. For the young people technology is a tryout to do what they feel is good or exciting to them and their friends. Social media has been described by Cortesi [2] as an important part of a young person's life and a platform for experimentation, creative self-expression and identity formation. The rise in the use of social media by the youth has several threats and consequences. These threats and consequences include privacy concerns such as sharing lot of information, posting of false information about themselves or others, exposure to fraudsters and addictions to Internet or social media use that might impact negatively on their social, psychological, low academic output and emotional well-being.

Cyber crime is one of the major issues concerning internet use amongst the youth in Ghana. The crimes include credit card fraud, identity theft, hacking and Dating scams. With the current acquaintance and easy access that the youth are able to get out of these

mediums, this study will establish the impacts it has have on the youth in Ghana.

Social Framework :

UGT unlike other theoretical perspectives, holds that audiences are responsible for choosing media to meet their requirements and needs to attain gratification. This theory would then imply that the media compete against other information sources for viewers' gratification. Researchers are presently using this theory to examine the extent of use, motivations and gratifications for the exponential use of new media including social network sites(SNS)[5].A number of studies have applied UGT in investigating social media use. Karimi et al.[5] applied this theory to compare the motivations for use of SNS by higher education students from Iran, Malaysia, the United Kingdom, and South Africa. Whiting et al.[18] identified ten uses and gratifications related to people's social media use: entertainment, communication, expression of opinions, surveillance/knowledge about others, information sharing, relaxation, social interaction, information seeking, pastime and convenience. Other works has shown that motivations for joining SNS include keeping in touch with friends, getting to know more people, networking, finding academic course information and meeting people with mutual interests. Uses and Gratifications theory is adopted as a theoretical framework for reasons being that it has previously been used successfully to examine the underlying reasons for media use to satisfy particular needs and has also been successfully used to understand consumers' motivations and behaviors in the use of traditional media such as TV and radio.

While some research supports Ahn's view on SNS being a benefit for teens' social communication, Lee would argue that this is true until it expands to the familial unit. Lee (2009) studies online communication and adolescent social ties in her quantitative study and suggested that the internet and time spent on SNS weakens adolescents' existing relationships with families. This happens due to the lack of time spent with family in the evenings and on weekends. Lee suggests that teens are spending their time on SNS instead of face-to-face time with family. This statement comes with many variables as it does not take into account the rules and knowledge of parents, nor does it take into consideration the family system already in play; such as, foster homes, divorce, death of parents, living with other family members, etc. These variables can play into a teens' time spent on SNS. Lee focuses on the social aspects of family life and mentions that although peer-to-peer socialization is mostly done via SNS family socialization is not and teens today are finding it harder to pull away from SNS use to interact face-to-face with their family members. Lee also discusses the lack of research done on academic and family socialization. SNS use in teens and its benefits for socialization is seen as a good thing; however, teens are bringing their SNS use into the classroom and their family times after school (Lee). Lee wonders if teenagers are becoming too dependent on their SNS devices in areas of life that SNS use is seen as tableau.

Social Media Membership of Respondents :

The respondents were questioned to indicate whether they were members on any SN. The results showed that social media is popular among the youth surveyed, where 86% of respondents had profiles, 7% did not, and 7% did not respond. They were asked further to indicate the types of social media they used. The results (Table 2) showed that Facebook and WhatsApp were the most popular SNS among the participants by 93.5% and 95.0%, respectively. Other SNS used by study participants in descending order were Twitter, YouTube, Instagram.

Total Number N = 200		
Category	**Number Of User**	**Percentage**
Facebook	187	93.5%
Whatsapp	190	95.0%
Twitter	63	31.5%
You Tube	145	72.5%
Instagram	105	52.5%

Respondents were asked what means or what device they use to access SNS. The findings of the study revealed that the respondents accessed social media through various technological devices (Figure 1) including desktop computers (45.8%), smartphones (72.3%), laptops (56%) and tablets (33.9%).72.

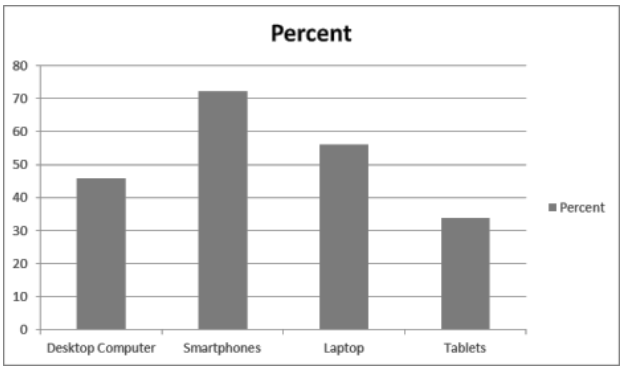

Conclusion :

The Social Media research undertaken has been to shed light on the evolution of the dominance of social media among the youthful internet users and its eventual impact on them. The findings of this study have shown that social media is popular among the study participants with over 90% having profiles on social networking sites, especially Facebook and WhatsApp. The patterns in social media use by young people in the study are largely consistent recorded in other studies in relation to popular social media sites, extent of use, purposes for use, mode of access, and problems encountered in using these sites, as well as the many benefits to their development, including self-identity, relationship development and maintenance, acquisition of social, communication and technical skills, and new knowledge.

We conclude that the youth must be educated on better usage of social media so as to minimize time wastage on chatting and other irrelevant engagements that are not of major importance on their lives. Also stakeholders and network providers need to come up with means of filtering information that reaches the young people through social media platforms. This will curtail exposing them to pornographic and other unwarranted materials. To communicate effectively to the youth, we recommend that schools and government agencies should embrace social media as one of their means of communication.

References :

1. Amanda Lenhart and Mary Madden. Social networking websites and teens : An overview. Pew Internet American Life Project, 2007.
2. J. Lin, J.Lin. “Research shows that internet is rewiring our brains [online]”. UCLA Today, 2008.
3. S. M. Livingstone and L. Haddon. “Kids online: Opportunities and risks for children”. Bristol, U.K: Policy Press, 2009.
4. Common Sense Media. “Is technology networking changing childhood? A national poll”, 2009. Accessed 10 October, 2016.
5. Hinduja S and Patchin J. “Offline consequences of online victimization: school violence and delinquency”. J Sch Violence, pages 89-112, 2007.
6. Internet World Stats. Usage and population statistics, 2014. Accessed 10 October,2016.
7. D Tapscott. “Growing up digital: The rise of the net generation”. New York : McGraw-Hill, 1997.
8. N. B. Ellison, C. Stein eld, and C. Lampe. “The benefits of facebook "friends:" social capital and college students' use of online social network sites”. Journal of Computer-Mediated Communication, 12(4):1, 2007.
9. Madden et al. “Teens, social media, and privacy digital market asia, data pick of the day: Teen usage of whatsapp up 160% in 2013”. Digital Market Asia, http://www.digitalmarket.asia/data-pick-of-theday-teen usage-of-whatsapp-up-160-in-2013// February 24, 2014

The Role of Youth in Nation Building

Ku. Ruikar Priyanka B.
Assistant Professor,
Department of English,
Mungsaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha

Abstract:

Youth is the foundation of an entire nation. It is seen that all citizens are to be involve in building or developing the nation thus the involvement of youth is must. The young generation shoulders the responsibility of nation building. They are not the leaders of tomorrow but are the partners of present. So their role in nation building is an important factor. Present paper tries to focus on the role of youth in nation building.

Introduction :

Bhagat Singh, Jawaharlal Nehru and Mahatma Gandhi, every of them had unlike conceptions about the notion of imperialism and adopted unusual strategies to complete self have power over in India. Bhagat Singh went the extremist way, Nehru supposed in a sole segment struggle to obtain self-determination little The Mahatma spearheaded the multi-phase struggle via certainty and non-violence as the determined weapons. All the same Bhagat Singh realized that his approach, however in effect for a brief time on a trivial constituency, was not a infallible arrange to promote the a load at generous and include them into the colossal interest group to acquire independence, it was by now also late at night with the British Indian authority killing him and other extremists to death. Thankfully, after a small amount of days Nehru chop into imprints with the ideology of Gandhi for a lot in life of sanctified factors.

Focus upon the convictions of these three awful leaders for two reasons. One is for the class of crash they had on the sum total march of the nonconformity struggle and the other is for the humanitarian of radical manage they urban to oust the semi-hegemonic British rule. Free a small piece deeper into the inventiveness struggle it was increasingly elemental for India to implement a familiar strategy to initiate the masses, occupy entirely the course of the population from peasants to capitalists, accumulate means to categorize struggle and subsequently to finish ask for the conveying of power. But then, unlike folks had poles apart perceptions, Bhagat Singh was pro-anarchist communist, Nehru assumed in socialism, Jinnah fought for Pakistan on communal propaganda; subsequently it was in receipt of awkward to cover the entire nation's consciousness and end in a ordinary ideology to attain independence.

With unbroken assortment of ideologies and approaches, here was a destitution for a charming person in charge who would guidebook the realm in its struggle for self lead on avenue of righteousness. The Mahatma was the answer. He about brought a revolution in the homeland with his by now hardened methods of Satyagraha and Ahimsa. Studying special movements, we bottle conveniently simplify that for any struggle or stir to succeed, at hand is a neediness to upgrade an compliant accost which would motivate our fellow countrymen to seam the society irrespective of the sacrifices to be completed and the time faithful which was in mainly hand baggage a unbroken lifetime. emergence in the past to the donate day, I think the entire realm is ready through any more segment of liberty struggle. individual position agitations, background based politics, rampant corruption in management institutions, communal riots, Leninist chaos, terrorism; entirely these in the 21st century. If it was the British tyrants then, it is the Swadeshi goons today. But it does not in actual fact question whether it is British, Indian or Pakistani for the reason that the focal culprit is the simple creature vice: selfishness.

Youth vigor is a professional power in the globe today. The youth are packed with tremendous energy and soaring ambitions. They know how to be utilized as a constructive and as a destructive prize open by any nation. During the eighties, the youth faculty ended itself prominent in countless socialist countries of Europe and in China. Tianamen accord in Beijing, China witnessed able demonstration. Thousands of Chinese youth sacrificed their lives in instruction to produce democracy in that high-handed State. Everywhere here are riots in any country, supporting army service the youth faculty to promote their consequence During the riots against Mandal rank in India, thousands of institution students nervous in the

streets of the cities. loads of of them committed self-immolation.

India is a corpulent country with a people of 100 crore individuals. folks between the epoch of 15 to shape added than 50 apiece cent of the full amount population. The difference of youth comprises this grow old group. The students, employees, workers, farmers and people from innumerable professions —including the unemployed educated —are the citizens which truly count in every one of walks and disciplines of our public life. Unfortunately, a heavy quantity of these are without accurate guidelines about their futures. It is dodgy to make available them to linger idle as it would expand their frustration which would product in disorder and disturbances. It is a splendid general expenditure of person assets if these strapping hands are not allocated a little apt jobs. No country preserve present such a wastage. They be supposed to be directed appropriately to engage in around constructive tasks. This manpower bottle figure out wonders provided its capability is tapped for the developmental projects of the nation. Indian youth boast by no means lagged behind after called upon to know any challenge. It is for the countrywide leaders to dramatic piece their cut by mobilizing their abilities and if them with fit opportunities.

The vast youth development in Czechoslovakia succeeded against the armed invasion of their country. The hot histories of Kampuchea, Korea, Cuba, France and Myanmar impart evidences of their unassailable might. Further, in our personal country before partition, the youth played a extraordinarily dynamic job in the candor movement. After freedom too, they are in the front of lots of influential movements. They assert misused the manipulate of loads of a imperial administration and control influenced their guidelines decisions. The job of nation-building is extraordinary and bottle be on bad terms into phases. each person container put in towards the same. each and every one the litter associates may abide position in this aristocratic brief according to their capacities. Foremost of all, they must be completed to cotton on a known factor predict and its value to the humanity and as well the segment they might occupy yourself in it for assembly it a success. prearranged a as it should be direction, they are inevitable to effect testing for its fulfillment.

They would stroke additional than content by the grasp that, they bear been assigned a job in the errand of nation-building, The attainment will egg on them to put their hearts for fulfilling the commitment. anything is ended by the administration for nation-building, affects the totality civilization —the immature and the other alike. At slightest the youth cogitate that they are life denied the real of involvement in this task. It would be sensible to accomplice them with completely such programmes which tell to them. Such a move would please to cause them a implication of belongingness and would prevent them convoluted in constructive jobs.

It is not identical trying to mobilize the youth for nation- shop odd jobs provided that one has the requisite honesty, brainpower and leadership. one time they are genuinely involved, their attention in constructive go to work would be aroused. They would be primed to creation honestly for the welfare of the country. The youth may be assigned the vacancy of distribution of exact realization for superior farming, new techniques and genteel habit of fertilizers and pesticides. In a ambition against efficient offences, their energies may well be old in molding broadcast attitude accordingly that the abolition and prevention of such offences may well be expedited. The youth may drive effectively as an limb of the paperwork in the implementation of authority programmes intended at fighting different maladies.

A further area — in which their energies may be advantageously employed — is the duty of adult schooling and the universalization of education. If particular correct incentives, encouragement and support, they canister take away over the task of fulfilling the targets hard and fast by the government. Their air force may be utilized to combat offences like smuggling, black-marketing and hoarding. They tin prevent the giving out in creating civic attitude against folks who indulge in such unfair practices. Cooperatives may be optimistic through them for creating counterpart marketing conveniences to render the anti-social practices ineffective. at hand is a want to restfulness commitment in the youth who, if as it should be directed, be capable of trade murky a desert into a in bloom oasis. By enlisting the cooperation and involvement of the youth force, the control will be flourishing in mobilizing idle manpower and would in addition rescue these fresh minds from apt victims to anti-social fundamentals and practices. By employing these people in approximately socially nifty tasks, the potential of violence, fighting and mayhem can be awfully minimized. It is, therefore, in the state benefit that these babies men are attracted towards every one of types of developmental activities. We would insinuate

that the youth have got to be skilled in employment streams. They be supposed to be permitted to explain precise tempers. biased behavior in colleges and the universities be obliged to banned. schooling be supposed to be complete job- oriented.

Our authority spends heavy amounts of income on a add up to of organizations that are set payment of implementation of many schemes and programmes allied to public development. Involvement of the youth and their organizations would rate a great deal a lesser amount of in conditions of money. The undeveloped frequent may be inspired and optimistic to implement villages or other right units of surgical procedure in which they know how to concentrate on the all-round improvement. The submit trend of the institute has before now shaped havoc throughout the world. The youth say deceased out of control still to pay to invasions of satellite television, Western cultivation as extremely as proper to the downer tendencies of the west. Indian youths are level to photocopying no matter which and all advent by means of the west.

Every country necessity accompany that its youth prerogative is suitably utilized. The youth necessity not be led off target by politicians and criminals, Most academia campuses control develop into politicized. Elections to learner leaderships are fought with a downright vengeance. Apprentice leaders clutch gargantuan clout. They may be utilized by rival groups of teachers to unsettle the theoretical environment. A rule be supposed to be enforced and it be required to outlaw such elections and groups. Drug habit gives them brute and mental debilities and makes them out of shape for any handy job. If we look after not dominate the access and treatment of drugs like Hashish and Marijuana in India, the youths are liable to drop into a deadly corner of drugs which would provide evidence to be a full-blown calamity for our little minds. We shall hence suffer the loss of a strong push which tin be second-hand during war emergencies as correctly as for scattering literacy and education. The youth must be reserved dominated in schools and colleges with conveniences for sports and entertainment. NCC preparation ought to be prepared essential for them. The media is liability its paramount to hammer arrest in them. Indian youth is apt to overcome the tribulations it faces.

Conclusion :

So it is said that the youth plays a great role in nation building. The role of youth in nation building is really very crucial. They have the ability to make nation prosperous. However, they will not be able to do this without the support of government and fellow youth.

E-References :

1. www.teenik.com
2. http://brainly.in
3. https://www.toppr.com
4. https://www.researchgate.net
5. www.indianyouth.net
6. https://www.cram.com
7. https://freechild.org

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.625 | Special Issue 218 : Indian Youth : Challenges and Opportunities

Use of Library Services by Youth in Chenging Era

Shri. S. S. Satturwar
Shri. Babasaheb Deshmukh
Parwekar Mahavidyalaya,
Pandharkawada

Introduction :

Subsequently, several organizations have started using computers in late 1960s. By early 1970s several indexing and Abstracting journals were published for library applications, Index Medicus, Chemical abstracts, Biological Abstracts etc. By the mid 1970's several organizations including National Library of Medicine (NLM) (USA) and System Development Corporation (SDC) has started online searches. From remote terminals from a variety of machine readable indexing and abstracting databases.

Far from being a simple repository of books and media, today's libraries serve as invaluable resources for everything from data analytics to 3-D printing and beginning lessons in coding. Today modern library to take in the changing faces of its patrons and respond accordingly. Every demographic is different, but there are countless ways that the modern library can respond to recent trends and offer information and resources that are both innovative and relevant to its users.

Digital librarian and independent consultant, helps us look at how libraries are using technology to improve services for customers today. Innovative libraries are using digital tools like Digital maker labs offer customers the chance to learn and use some of the most cutting-edge technology. From 3D printers, Computer controlled CNC (Computer Numerical Control) routers, to hot presses for T-shirts and Laser cutter-engravers, Maker Labs are popping up in libraries all over the UK.

Growing body of research examines teens and youth of digital technologies to meet their academic and personal information needs, It have considered how public, school and college libraries fit into modern teens and youth information practices. Libraries might better serve teens with high levels of technology access by reframing their services in terms of promoting social interaction and community building as well as focusing less onprov iding materials and technology access and more on teaching how to search and evaluate information housed outside of libraries physical and virtual boundaries

1.1.Digital maker labs :

Digital maker labs offer customers the chance to learn and use some of the most cutting-edge technology around. From 3D printers, Computer controlled CNC routers, to hot presses for Tshirts and Laser cutter-engravers, Maker Labs are popping up in libraries all over the UK. While it's fair to say you won't see one in every library, chances are your nearest Maker lab won't be too far away.

1.2. Coding clubs :

With digital and IT everywhere in our lives, there's been a real revolution. Coding clubs are great they teach children (and us) how to make and use technology the way we want it. Microbits, a tiny programmable computer designed by the BBC, the Arduino and Raspberry Pi are now being used or loaned out in libraries across the UK to teach children how to code, but also how to solve problems and design solutions for them.

1.3. Digital storytelling :

Now libraries are working with writers and coders to create new interactive stories where the reader can become immersed and attempt to control the narrative flow. Libraries have always had a love affair with the written word, whether on paper, microfilm, CDROM or web page. Meaning of storytelling is to tell stories is fundamentally human. storytelling emerged in popular consciousness around the turn of the 21st century. Digital storytelling is the latest iteration of a narrative tradition. It involves creating and sharing stories using digital tools, incorporating multimedia elements such as image, sound, and words in a narrative that is then disseminated via a web platform

1.4. Mobile apps :

Mobile apps are a real trend right now, as people have access to their mobile devices constantly. A mobile app can extend the library's services outside their physical borders and facilitate the interaction with patrons. An app that offers functionalities such as a library catalogue, interactive library guides, a library virtual tour, an interactive calendar with all the library's events, the possibility to loan and read electronic books and articles, the possibility to reserve the library's resources or to pay for some services represent a real benefit for the patrons, facilitating their activities at the library.

1.5. Open Libraries :

The more open library concept is relatively new and controversial, especially outside Scandinavia. Even so, this combination of staffed and unmanned library services is beneficial to the community and it ensures the need for libraries is fulfilled, especially in smaller communities. Thus, open libraries are being used to extend opening hours and not to reduce staffed hours.

1.6. RFID technologies :

Lately, as libraries have extended their hours of availability, new forms of self-service solutions have emerged in the form of machines or software for different processes. Tools such as inventory readers, fines payment or reception of returned materials are facilitating the user flow at the library and the staffs' daily activity.

1.7. Cloud printing, copying, and scanning :

The digital era has been directly affecting home printing. Cloud printing supports mobile working and traveling and means that people can work wherever there is a library rather than needing a traditional office space. It can also attract different kinds of people who might not previously have used a library. Cloud printing has become commonplace in libraries because it gives users the ability to utilize their smartphones, tablets, and laptops to print.

1.8. Robots :

There is a number of libraries who have already successfully implemented some kind of automated technology. For example Connecticut's Westport Library, which recently acquired two robots, Vincent and Nancy, that will be used to help teach coding and computer programming skills. Yes, it is a whole new level of social interaction, but it's a very good way to get people's at This has been just a glimpse of some of the fantastic digital projects going on around the world. Libraries have always been about sharing knowledge, culture and skills and these new digital services are just one way of engaging with customers and providing them with services to help them and many other technologies are available in libraries.

1.9. Nimble Technology :

Nimble is a Concept of an advanced library augmented reality tool. Designed by a London-based interactive designer and Google engineer Suresh Kumar, Nimble dose not only offer digital enhancement of a print book, but also incorporates the idea featured earlier in the post- the turn-by-turn library guide, all these features can be accessed using the smart library card, all-in-one solution to let patrons use the digital books to work with whichever content want.

1.10. Academic Libraries :

Now a days, everyone in the college campus has its own smart phone in his hand and colleges are providing free wi-fi facility to facilitate the users. Internet is offering great potential for libraries to offer web-based library services for academic library users. Some library professionals get frighten that the web services will decrease the use of library but my friends it will increase the users globally. Web is not a threat for academic libraries rather; it is an important source for libraries to show their presence in web-based information environment.

Libraries are using technology to improve services for Youth and this new technology are use full for Environment also it also save paper and reading habbit of youth is on screen are incrised so new technology gives more benifit by this.

9. References :

- Fennessy, E.T. Albright, L. and Miraglia, K. Electronic journals and electronic content management systems. Against Grain 10 (3) Jun 1998, p. 82-4 86.
- http://www.ala.org/acrl/publications/ keeping_up_with/storytelling
- https://princh.com/current-technology-trends-in-libraries/#.XJSH5tUza1t
- https://www.emeraldinsight.com/doi/ abs/10.1108/LHTN-05-2017-
- Khokle, R. Free E-Resources, in proceeding of the international conference by Mahajan college and technology, Yavatmal, 2019.
- Klemperer, K. and Chaoman S : Digital libraries : a selected resource Muszaki Tajekozatatas 45 (7) Jul 1998, p 265-71
- Labhsetwar M. How Technology Changing the Future of Libraries, in proceeding of the international conference by Mahajan college and technology, Yavatmal, 2019.
- Lihitkar, Shalini R. Cloud Computing : An Emerging Technology for Libraries, in proceeding of national conference, Yavatmal, 2014.
- Lisa Hughes. The value of online books to university libraries. April 2006. http://www.info.sciencedirect.com /content /books/factsheets/ whitepaper.pdf
- Nimat Ravindra B. Current technology and trends in libraries, in proceeding of the international conference by Mahajan college and technology, Yavatmal, 2019.

- Prabhakaran, K., E-research Methodology, mark publishers, Jaipur, first edition, 2014.
- Rao, Siriginidi Subba." Familiarization of electronic books" in The Electronic Library, Volume 19. Number 4. 2001.
- Rao, Siriginidi Subba "Electronic books: their integration into library and information centers" in The Electronic Library, Vol. 23 No. 1, 2005
- Satpute, N. S. Smart Libraries: Need of hour. In proceeding of national seminar by Art and science college, Kurha,2005
- Satturwar S. Impact of New technology on libraries: Now And in future, in proceeding of the national conference of KGE &T Darapur, 2012.
- Satturwar Sandeep Subhash, Current technology and trends in libraries, in proceeding of the international conference by Mahajan college and technology, Yavatmal, 2019.
- Sontakke, P. N. A mobile future for academic libraries, in preceding of the national conference, Yavatmal, 2014.
- Trivedi Mayank, UGC/NET/SLET Library and Information Science Vol 2, Shanti Prakashan, Ahmedabad, 1st edition, Ahamadabad, 2013.
- Wikipedia (2005), The Free Encyclopedia. Available at: http://en.wikipedia. org/ wiki/ Ebook
- Wiley InterScienceEnhanced Access License (EAL). http://as.wiley.com/ WileyCDA/ Section/ id-302163.html
- www.shodhganga.com
- www.wikipedia.com
- https://www.researchgate.net/publication/ 304630590_Teens_Technology_and_Libraries_An_Uncertain _Relationship

Perspectives of Youth in Changing Era of Libraries

Dr. Sangeeta Mahajan
Librarian, Dayanand College of Law,
Latur

Abstract:

Policy makers use the advantage of information and communication technology in every corner of the mankind. In the present scenario, Young generation is taking lead in this advance technology. Youth are the key user for any library & best placed to engage with new digital platforms. Information is collected from various sources. Digitalization of information provides better use and services to library. This paper throws light on modern technologies & services supported to the younger generation user.

Introduction :

India is becoming a superpower in the world. This is because of not only the technology used, economical and social reforms in the nation but also number of Youth representing in India relative to the world. India is expected to have 34.33% share of youth in total population by 2020. India is also seen to remain younger than many other populous countries. This has provided a great opportunity for the country to reap this demographic dividend for making rapid economic growth. As it is known to us that if young ones when nourished properly can grow like a huge redwood tree but if not controlled or neglected can explode like volcano.

It is always said that 'Knowledge is the power'. This Index of power leads to growth of that country. Information plays a vital role in educational and overall growth and development. It is what allows us to take better verdicts for ourselves and those around us, to innovate and to create. This information when provided in a meaningful way shows way to development, from individual to global level. This ensures that everyone can access, use, share and create the information. Libraries help to distribute this because they are having open spaces which are having full of information experts.

International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA) in their professional report published in 1996 mention the guidelines for library services to youths. These are as follows:

Goals :

1. The library has to establish clear policy statements concerning the right to free access by youths to library and information sources; and respect for the rights of youth to select resources appropriate to their needs without restriction.
2. The library program for Youths is effectively managed according to best practices.
3. There is impartial distribution of resources to support programs and services for Youths.
4. Library staff is knowledgeable about youth development and age appropriate resources for Youths, inclusive of those with special needs.
5. The library provides a wide range of current resources of needs specifying to Youths to encourage lifelong learning, literacy, reading motivation, and reader development.
6. The library provides resources to support the educational needs of Youths.
7. The library assists Youths in acquiring the skills to effectively access all library resources and become information and computer literate.
8. The library encourages youth development by providing opportunities for Youths to participate in planning and implementing library programs and services for themselves; and volunteer opportunities for helping others.
9. The library creates an area just for Youths that is attractive and that reflects their lifestyle.
10. The library works in joint venture with other community agencies and organizations to support all aspects of healthy, successful youth development.

Materials:

Provide useful Resources in the form of printed materials which can include:

- Books
- Magazines
- Brochures

- Posters
- Comic books
- Graphic novels
- Other languages, including Braille and Sign language

Non-printed material which can include:

- websites
- Audio books
- Multimedia such as CD-ROMs, CDI
- Computer software
- Video-cassettes and DVD's
- Electronic networks and database products

Services:

- Free access to the Internet
- Providing reference information to support educational accomplishment and personal development.
- Arranging library tours that support self-sufficiency and comfort level in using the library.
- Training for literacy and information finding skills, using both print and electronic resources.
- Offering readers advisory services for individuals and groups
- Encouraging the use of the collection in all formats
- Providing finding aids and other supporting materials
- Facilitating access to resources outside the collection when necessary, such as referrals and inter-library loans.
- Promoting services to Youths within the community
- Co-operating with other information and service providers in the community
- Providing services to special groups such as Youths with disabilities and who may be imprisoned or unable to come to the library for a variety of reasons.

Programmes:

- Book talks, storytelling, and book promotion
- Discussion groups and clubs
- Information programs on topics of interest such as health, careers, and current issues
- Celebrity visits of authors, athletes, and persons of local interest
- Performances of a cultural nature such as music, art, and drama
- Co-operative programming with community institutions and groups
- Young adult productions (drama, publications, TV, video)
- Workshops designed to teach a skill or for creative expression
- Reading debates
- Book exhibitions

Staff:

- Staffs who work with Youths should have the following skills and competencies:
- Understanding of the unique developmental needs of Youths
- Admiration towards youth as individuals
- Respect Knowledge of young adult culture and interests
- Ability to create partnerships among other groups in the community that address needs of Youths
- Flexibility to follow the changing needs and interests of Youths
- Ability to advocate for Youths within the library and in the wider community
- Ability to work in partnership with Youths
- Knowledge of all media, including books and resources in all formats
- Creative Thinking skills

Role of Library:

Explosion of information is the major attribute of this era. To cope up with this information explosion and to serve the users in minimum time library and information centers has to adopt new innovations in information and communication technology. Libraries have been slough from traditional to modern. Frequently, we have to keep updated to technological changes with our skill to work with. Youths in today's era are very smart and expect the smart services from the library. Today's generation is all about technosavy and expects user friendly technological services. Libraries will no longer remain far away from the use of this technology. Digital environment causes to reform libraries set up to support their parent organizations.

Today's youth is under pressure from family, academic and social expectations. Cut throat competition in each and every aspect of life creating stressful environment to do and achieve better for the future. During the stage of youth, he is engaged with any organization i.e. he is learning, working, researching or in search of job/work. In every aspect libraries play an important role to shape the youth and

their future. Increasing demands of youths, mold library and information centers to work accordingly.

Library Management Software :

Libraries now strive for using software to housekeeping the mechanism of library to provide speedy services to users in minimum time. Use of software in the library is able to reach towards user's relevant content, quick access and provide value added services. There are many subscription based and free softwares i.e. SOUL, LIBSYS, LIBMAN, KOHA, e-granthalaya, Evergreen, Openbiblio, Newgenlib etc.

Online Public Access Catalogue (OPAC) :

Traditional form of catalogue now converted into electronic format known as OPAC/WEBOPAC. Library software provides OPAC facility to its users on local intranet or internet. Users can access resources available in the library and save their time also they were able to know more about their required contents, authors, publications etc. OPAC facilitates to use at local level and WEBOPAC at global level.

Internet :

Libraries provide wi-fi /internet facility to its users free of cost to enable to search for e-books, e-journals, online databases, internet surfing for various academic websites related to their study. Users are in need of such facilities of remote access within the campus to continue their e-learning. Library supporting staff should acquire the skills to work with computer hardware and networking.

E-reference service :

Demand of reference from the users will be provided by the libraries via e-mail, WhatsApp, SMS, CD's, DVD's, pen drives etc. Librarians are able to provide links for reference, soft copies by sitting in the library.

Inter Library Loan :

Every library is unable to purchase all resources needed for library due to lack of funds. Inter library loan is a practice of sharing of library resources to another library. On demand of users library staff can provide such reading material either in book form or in electronic form.

Institutional Repositories :

Students in the academic institution have a great influence of their faculty and seniors. Institutional repositories are a collection of intellectual output of an institution. Intellects created by faculties, students and staff are made available through Institutional repository to the end users.

Library Websites :

Website of a library provides information about available resources and services. It represents the organizations vision and mission. Links to various other websites on library's web page, compartment highlighting important information, symbolic presentation on website, graphics and pictures are the ornaments of a healthy library website which attracts the youths to access it. Youths in fact need information at their desktop at any time.

Social Media Networks :

Now a day's libraries use social media to reach its end user. Social media is a most interesting platform amongst the youth to share their views, ideas, expressions and talent. Library websites linked with face book, twitter, linkedin, WhatsApp, instagram, you tube etc.

Challenges :

Lack of ICT based services :

Though the libraries living in digital environment, till there are some libraries unable to implement ICT based services due to lack of budget, lack of skilled manpower and lack of infrastructural facilities. Technology developing rapidly, library personnel has to upgrade with this rapid growth. Administrative responsibilities, fear of technology use lagging library personnel to upgrade results in disappointing smart youths.

Lack of awareness in general users :

ICT illiterate Youths are unable to know about ICT based functions & services of library. Enrichment of library resources, services and programmes become fruitful when there is more use. Library personnel need to make awareness about library as a learning centre by arranging library orientation, library visits, book exhibitions, various programmes highlighting features of library.

Types of services and its challenges differ from library to library. It is the skill of Library professionals to attempt as per the need.

Conclusion :

Use of ICT is the primary need of the services in library. In present scenario youths are much better to use these modern tools. Identifying the expectations of youths, libraries need to change & provide quality services serve with the help of ICT. With multifaceted and embedded responsibilities in front, the significance of library management is increasing step by step and they should be well-trained in ICT to meet the demands of young generation users. Library personnel's should

be well acquainted and educated with advance technology.

References :

1. http://hrmars.com/index.php/journals/papers/IJARBSS/v7-i12/3710
2. http://mospi.nic.in/sites/default/files/publication_reports/Youth_in_India-2017.pdf
3. https://nlist.inflibnet.ac.in:2489/ijor.aspx?target=ijor:gyankosh&volume=8&issue=2&article=001&type=pdf
4. https://nlist.inflibnet.ac.in:2489/ijor.aspx?target=ijor:ijidt&volume=9&issue=3&article=007
5. https://nlist.inflibnet.ac.in:2489/ijor.aspx?target=ijor:pjolis&volume=13&issue=2&article=012&type=pdf
6. https://www.ifla.org
7. https://www.researchgate.net/publication/269571607_2013_DecJan_READING_HABIT_OF_INDIAN_YOUTH_IN_DIGITAL_ENVIRONMENT_Introduction

Role of Youth in Environment Conservation

Ms. Sapana Mohanrao Mahure (TGT)
School of Scholars,
Amravati. Maharashtra (India)

Abstract:

Young people can play an active role in protecting and improving the environment. They can change their lifestyle and how it affects the environment. They can make their homes, schools and youth organizations more environmentally friendly by adopting environmentally friendly practices, recycling of different materials as well as preserving resources such as water and electricity. Engaging youth in environmental protection not only creates direct impact on changing youth behaviours and attitudes, but possibly influence their parents, relatives and parents. This is impossible without education, information, without raising awareness regarding the importance of environment and its conservation. Conservation of environment is highly important for the good development of social and economic life. Youth are back bone of the nation. They can change the future of the society with their well being and courageous behavior.

Keywords : Youth education, conservation of environment, management plans, environment.

Introduction :

The environment is simply defined as our surrounding, including both living and non-living things and youth are the young people. Environmental protection is a broad subject Environmental problems are rising day by day and everyone is concerned about global warming and climate change as globally but local and national environmental problems are less concerned. Protecting the environment starts with pollution control therefore, youth can help reduce waste by paying attention to minor details in their daily lives. , for example, not to take extra plastic bags when we go shopping. Actually there are many other tips for greener environment.

Role of Environment :

Environmental functions. These are the functions of the environment that support human life and economic activity. The first of these functions is the production of raw materials from the natural resources of soil, water, forests, minerals and marine life.

Causes for the Loss of Environment :

- **High quantity of Exhaust gases :** The biggest reason by far for all kinds of environmental degradation is the exorbitant amount of gases, harmful to the environment, which is released by the various industries. Prime amongst these gases are C02, S02 and NH3. Of course there are many more, and these are the main culprits for ozone holes and global warming.
- **Deforestation:** Close second comes the deforestation all over the world, to harness forest resources, to clear land, for wood and for various other reasons. Deforestation causes major problems for one simple reason; it decreases the number of trees, which clean the environment, provide oxygen and also affect rain patterns. This is the major reason why there are calls for tree plantation; it is to make up for this loss.
- **High number of industries such as mining :** Mining creates a lot of pollution, mainly because it releases particulate matter, which qualifies as Respirable Particulate Matter (RPM); the particulate matter which can enter our lungs and can harm the entire respiratory system. This form causes the most direct harm to humans, also particulate matter can come from indoor pollution, as can be seen in cooking on traditional ‘choolahs’ and cottage industries like ‘bangle-making’.
- **Chemical effluents :** Effluents are another by-product of industries which poses threat to the environment, leather and tanning industries, petroleum industries and chemical manufacturing industries create major waste products which are released directly into nearby streams without treatment, creating river pollution and causing harm to aquatic life.
- **Transport** : As the spending power of the population increases and as cars become available more, the number of vehicles on the road increases. The amount has grown exponentially in countries like India, Brazil and China and this is a point form of pollution which directly affects humans. Smog is a nuisance that is created because of vehicular

pollution, and Hydro-Carbons released from engines are the cause of creation of lower level ozone that is harmful to humans.

- **Unprecedented Construction :** Urban Heat Island is a direct cause of the unprecedented construction activities that are being carried out right now, and urban heat island causes trapping of pollutants. Urban Heat island is an effect caused due to trapping of solar radiation by concrete and cement which are materials which trap heat extremely well. Construction causes removal of vegetative cover which usually allows for better exchange of heat. This heat island effect causes constricted circulation of air, which traps pollutants released in urban areas and does not allow for mixing of the air, thus decreasing the air quality.
- **Secondary Pollutants :** Secondary pollutants are ones that are not directly emitted; however they get created when primary pollutants react amongst themselves. Major amongst them is the creation of ozone from reaction between non-burnt Hydrocarbons and Nitrous Oxides. There are various other secondary pollutants and the reaction between these pollutants cause reactions that lead to formation of ozone holes. Stratospheric clouds are the main reaction sites for such pollutants
- **Ruinous agricultural policies :** Overloading the land with fertilizers, overgrazing and shifting agriculture are ruinous agricultural policies that degrade land, creating soil erosion that leads to silting in major rivers and reservoirs. Soil degradation is a continuous cycle and it ultimately leads to desertification and degradation of land quality by allowing the direct action of eroding agents on cultivable land.
- **The Population Explosion :** The increasing population creates a load that the entire environment has to support, not only in terms of food and lodging, but also in terms of the amount of waste that it generates and the ability of the environment to sustain this growth. All major activities are carried out to support this growing population, and whilst this is unavoidable, what is required is the proper planning that should come with this explosion.
- **Unplanned Land-use policies :** Land models are available these days which help in proper planning and use of land resources. However, failure to use these models and land management policies can lead to land pollution and degradation of the worst kind. Extraction from mines renders them unusable for habitation and if rehabilitation work is not carried out, the piece of land is sure to lose all its value and become unusable.

Role of Youth in Conserving the Environment :

Here are few points on how youth can save the environment by creating awareness about the following :

- Use Reusable Bags. Plastic grocery-type bags that get thrown out end up in landfills or in other parts of the environment. ...
- Print as Little as Necessary. ...
- Recycle. ...
- Use a Reusable Beverage Containers. ...
- Don't Throw Your Notes Away. ...
- Save Electricity! ...
- Save Water. ...
- Avoid Taking Cars or Carpool When Possible.
- Use alternative resources energy
- Do not litter your surrounding
- Rain water Harvesting

Conclusion :

The Earth is for all; therefore, only together can we protect it and take care of it properly. The quality of the surrounding environment represents a partnership between the kindergarten, school and the local community to achieve common objectives, such as environmental and social development and the environmental consciousness of citizens for a sustainable society. By distributing flyers, we wanted to bring to everyone's attention the need to protect the environment and our health through concrete and urgent action.

Reference :

1) Agarwal, A., and G. C. Clark. 1999. Enchantment and disenchantment : the role of community in natural resource conservation. World Development 27 : 629–649.
2) Youth environment - the United Nations report 2006 7. Wals, A.E.J., & Wheelie, D. van (1997). Environmental Ed.
3) Role of Youth for A Cleaner and Greener Environment Voices of youth-Environment website.

Role of Librarian in Internet and World Wide Web Environment

Ubale Shyam Sunder
Librarian,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur

Abstract:

The transition of traditional library collections to digital or virtual collections presented the librarian with new opportunities. The Internet, Web environment and associated sophisticated tools have given the librarian a new dynamic role to play and serve the new information based society in better ways than hitherto. Because of the powerful features of Web i.e. distributed, heterogeneous, collaborative, multimedia, multi-protocol, hypermedia-oriented architecture, World Wide Web has revolutionized the way people access information, and has opened up new possibilities in areas such as digital libraries, virtual libraries, scientific information retrieval and dissemination. Not only the world is becoming interconnected, but also these of Internet and Web has changed the fundamental roles, paradigms, and organizational culture of libraries and librarians as well. The article describes the limitless scope of Internet and Web, the existence of the librarian in the changing environment, parallelism between information science and information technology, librarians and intelligent agents, working of intelligent agents, strengths, weaknesses, threats and opportunities involved in the relationship between librarians and the Web. The role of librarian in Internet and Web environment especially as intermediary, facilitator, end-user trainer, Web site builder, researcher, interface designer, knowledge manager and sifter of information resources is also described.

Keywords : Role of Librarian, Internet, World Wide Web, Data Mining, Meta Data, Latent Semantic Indexing, Intelligent Agents, Search Intermediary, Facilitator, End-User Trainer, Web Site Builder, Researcher, Interface Designer, Knowledge Manager, Sifter.

Introduction :

Traditionally librarian is known as a person located in the library building carrying out the tasks like acquiring, organizing, preserving the printed documents besides helping the readers in locating the information needed by them. In the last decades of the twentieth century this picture has rapidly changed under the influence of advances in computer and communication fields. The paper collections have given place to networked, computer resident, user searchable collections like bibliographic databases, Online Public Access Catalogues (OPAC) obliterating the need for the user to visit the library building. With the digitization of ever increasing number of collections and advances made in computer/communication hardware and software seamless access to digitized information located in geographically diverse locations has become reality. The walls of library are thus pulled down and a "Virtual Library" in Cyber Space came into being. The Virtual Library brought in its wake new flavors in the form of digitizing not only printed material but also pictures, maps, scenarios, paintings and sounds and presenting them all in a lively show in a theatre like environment. Where do librarians stand in this scenario and where their profession is headed is the nagging question faced by one and all in the profession. This article tries to focus on the impact of Internet and World Wide Web on the traditional library profession and on the opportunities and options open to the librarians. Traditionally librarians have been information providers for centuries. They now have the opportunity to use modern tools to provide quicker, more complete, and more sophisticated service to the users. Databases and reference sources can be queried via the Internet and World Wide Web; remote library catalogs are available on desktops; newsgroups and mailing lists provide a wonderful opportunity to discuss mutual concerns quickly and electronic mail allows librarians to find out and contact those who might be able to help in solving the Problems. Perhaps no innovation has impacted the library profession to such a great extent as the Internet, World Wide Web and networked resources. The interconnection of world through the use of Internet and Web has changed the fundamental roles, paradigms and culture of libraries and librarians once for all. The base of recorded information is growing at an accelerating rate in increasing variety of formats such as texts, numeric, graphic, video, audio, images, etc. In addition, increasing arrays of computing and telecommunication technologies are emerging to create new options and

opportunities for the development of information capture, storage, retrieval and delivery. The seamless access of information available anywhere.

Limitless Scope of Internet and World Wide Web :

Internet, network of networks, connects several computers and resources around the world using the language called TCP/IP (Transmission Control Protocol/Internet Protocol). During the early years of Internet use, the access was mainly for basic database searching in large systems such as Online Computer Library Centre (OCLC), Research Libraries Information Network (RLIN), Bibliographic Retrieval System (BRS), and DIALOG. With the growth of the Internet and the addition of more diverse electronic resources, the capacity for searching the Internet also increased. Since 1993, the Internet has experienced unprecedented growth in terms of networks, host computers and users. Prior to the Internet dissemination of information was limited to the delivery of formal print publications. In contrast, nowadays a person is able to create a Web page or send an e-mail message for disseminating information. Furthermore, people are able to use e-mail or teleconferencing to exchange information with others in real-time collaborative sessions.

World Wide Web (WWW) or Web is the practical and existing real world application of the age-old dreams of a universal information database - information that would not only be accessible to people around the world, but information that would link to other pieces of information so that only the most useful information would be quickly found by a user. World Wide Web, developed by Tim Berners-Lee of European Particle Physics Laboratory (CERN), can be defined as a "distributed heterogeneous collaborative multimedia information system". The most fundamental and powerful features of the Web are its :

Librarian in the Changing Environment :

The environment in which librarians work is changing in terms of greater access to a range of information, increased speed in acquiring information, greater complexity in locating, analyzing and linking information, constantly changing technology and adaptation, lack of standardization of both hardware and software, continuous learning for users and staff, management of financial investment for technology. The question of role of librarian in the new environment of exponentially growing Internet and World Wide Web has been addressed by a number of authors. On one hand, it has been postulated that librarians would play a more dynamic role than at present as guides to the information seekers in an explodding universe of information. In another way, the rise of digitized information is an opportunity to elevate the role of librarian and leads to the emergence of a new breed of librarian: "The Cyber Librarian" or "Cybrarian" - a specialist in locating information on the Internet (Hathorn, 1997)

Parallelism between Information Science and Information Technology :

The advent of high-speed high memory computers and the developments in the sciences like Artificial Intelligence and Neural Networks, Statistical and Computational Methods have resulted in casting the traditional library operations in new light. The task of distilling information from a universe of data is addressed by the librarian, technologist and analyst in their own way. For the librarian it is the "searching the literature", for the technologist it is "data mining" and for the analyst it is "asking critical questions". The common feature in their endeavor is that the request for the information must be presented to the technology in a highly precise manner at the man-machine interface .For the librarian the aids for framing a query in a precise manner are linguistics, semantics, and context. The precise mechanisms developed by the technologist include Structured Query Language (SQL) for relational data and Z39.50 WAIS (Wide Area Information Service) standard for accessing and retrieving free text data. The task of locating and finding the correct information is made easy by the technologist by introducing what is called "Metadata". Metadata is nothing but the data about data and describes the attributes and contents of an original document or work. Metadata makes information access easy by labeling the contents consistently and it leaves a pathway to the users to follow and find the information all in one place (Milstead and Feldman, 1999). For the librarian the traditional tasks of cataloguing and indexing are equivalent to the task of metadata by the technologist.

Librarians and Intelligent Agents :

The rapid growth of unstructured data on Internet and World Wide Web has created significant problems related to the efficiency and accuracy of information retrieval. In addition, information repositories on Internet are heterogeneous, inconsistent and sometimes incomplete (Bowman et.al, 1994). To make effective use of this wealth of information, a number of resource discovery tools have been created. In Internet browsing, the user follows the hypertext links to locate the

information. When the size of the Web increased beyond few sites and a small number of documents it became clear that manual browsing through a significant portion of the hypertext structure is no longer possible (Koster, 1995). To solve this problem and locate information required by the user search engines have been developed. Many of the search engines use the concept of a 'robot' or 'spider', an automated browsing program. A web robot is a piece of program that traverses the Web's hypertext structure by retrieving a document and recursively retrieving all documents that are referenced and develops huge index database. When a user performs a search on a topic or keyword, Web search engines returns several thousands of hits, many of which may not be relevant to the user's enquiry. The size and wide coverage of such a database can make it difficult to quickly and effectively track down relevant information using the limited searching features that.

Qualities of Software to Become Intelligent Agent :

It is reasonable to say that the intelligence level of agents can be correlated to the degree to which they implement the following properties or qualities.

Autonomy : Autonomous agents use their knowledge to handle user-defined tasks independent of the user and often without the user's guidance or presence.

Adaptive ; Adaptive agents should be able to learn as they react to or interact with external environment, so that their performance improves over time. The external environment may include the physical world: users (humans), other agents, or the Internet and other resources. For this reason, adaptive agents are sometimes called as learning agents.

Collaborative : When the task of finding the same information in different sources is given to sets of agents, they may perform the task in parallel. In order to avoid the duplication, they must work together to establish which agent will carry out each task, and how they will merge the information they collect for presentation to the users. Also, agents should be able to work in concert with other agents, possibly via an agent communication language, to achieve a common goal.

Mobility - This concept refers to the ability of agents to migrate in a self-directed way from one host to another.

Role of Librarian in Internet and World Wide Web Environment :

Internet and World Wide Web are very powerful and bringing changes not only in librarianship but also in his daily professional activities. Ever since the creation of United States Machine Readable Cataloguing (USMARC) record in the late 1960's and the resulting proliferation of online catalogs, librarians have been spurred by technological developments to become more efficient organizers, indexers, abstractors, archives, in addition to assuming new roles such as, intermediary, facilitator, end-user trainer/educator, web organizer & designer, researcher, interface designer, knowledge manager/ professional and sifter of information resources. While the librarian plays many roles in an organization, it is difficult to identify a role as primary one as the same changes from time-to-time depending on the organizational objectives and requirements.

Conclusion :

The role of librarians is continuing to evolve with the adoption of Internet and World Wide Web into the profession of librarianship. Though it is difficult to predict with certainty how active the role of librarians would be in this evolving scenario, it can be said with confidence that their services cannot be dispensed with because they have the necessary qualification and historically the first right to attend to the information. Needs of the seekers.

References :

1. Bowman, C.M., Danzig, P.B., Manber, U., and Schwart, M.F. (1994). Scalable Internet Resource Discovery: Research Problems and Approaches. Communication of the ACM, 37(8), 98-107. Brodie, M.(1995). Process Reengineering in Academic Libraries: Shifting to Client-Centered Resource Provision". CAUSE/EFFECT,
2. 18(2). Accessed April 4, 2001 at: http://www.educause.edu/pub/ce/cem95/cem952.html .
3. Dallape, L., and Bonski, D.J.(1997). Do Digital Libraries Need Librarians?
4. An Experimental Dialog. ONLINE, 21(6). Accessed April 5, 2001 at: http://www.onlineinc.com/onlinemag/NovOL97/matson11.html. Drake, M.A.(1996). Information, Librarians, and Learning: The challenge Ahead. Follett Lecture Series. Accessed April 5, 2001 at: http://www.ukoln.ac.uk/services/papers/follett/drake/paper.html
5. Griffiths, J.(1995). The Changing Role of Librarians: Managing New
6. Technologies in Libraries. In: Library and Information Services in

7. Astronomy II, ESO, Garching, Germany, 10-12 May. Accessed
8. April 5, 2001 at: http://www.eso.org/gen-fac/libraries/lisaii/ papers/griffiths/ jose-marie-griffiths.html Grothkopf, U. (1997). Bits and Bytes and Still a Lot Of Paper: Astronomy
9. Libraries and Librarians in the Age of Electronic Publishing.
10. Astrophysics and Space Science, 247, 155-174.
11. Hathorn, C.(1997). The Librarian is Dead, Long Live the Librarian.
12. PRETEXT Magazine. Accessed April 4, 2001 at:
13. http://www.pretext.com/oct97/ features /story4.htm
14. Ingwersen, P.(1992). Information Retrieval Interaction. London: Taylor
15. Graham. pp.228 Kim, S.(1999). The Roles of Knowledge Professionals for Knowledge
16. Management. In: 65th IFLA Council and General Conference,
17. Bangkok, Thailand, 20-28 August. Accessed April 5, 2001 at:
18. http://www.ifla.org.sg//IV/ifla65/papers /042-115e.htm
19. Koster, M.(1995). Robots in the Web: Threat of Treat?. ConneXions, 9 (4). Accessed April 5, 2001 at: http://info.webcrawler.com/mak/projects/ robots/threat-or-treat.html Library Association. (1997). Intelligent Agents: Is this software after
20. Your job? Library Association Record, 99 (7). Accessed April 5,
21. 2001 at: http://www.la-hq.org.uk/ directory/ record/r199707/
22. Agents.html Meek, J. (1995). Intelligent Agents, Internet Information, and Interfaces.
23. Australian Journal of Educational Technology, 11 (2), 75-90. Accessed
24. April 5, 2001 at: http://cleo.murdoch.edu.au/ gen/aset/ajet/ajet11/su95p75.html .

Opportunities of Self Employment in Agripreneurship

Dr. Vivek H. Meshram
Astt. Professor, (Dept. of English),
Arts, Science and Commerce College, Chikhaldara. Dist. Amravati.

Abstract:

The word Agripreneurship means an entrepreneurship in Agriculture. This is such a concept which indicates an idea or vision into a new business or the development of an existing business by a person or a group of individuals. Entrepreneurs are very creative, they are always in search of opportunities and challenges, ready to take risks and succeed. On the other hand agripreneurs are affected by various factors like, economic and social barriers etc. This scenario can change if the rural youth become aware about rural advisory services and become successful in agripreneurship, the duty of this advisory committee is to provide necessary information, access to markets and train to the agripreneurs in functional skills. The aim of this research paper is to make the rural youth aware about agripreneurship in promoting employment and to be self-employed.

Introduction :

Entrepreneurship development in rural areas is increasingly being recognized as a means to overall development of the rural community as well as that of country. The problem posing youth of our country is not so much in terms of creation of productivity and wealth as that of developing the capacities and ensuring utilization of human potential in creating wealth. It is neither recommended nor possible to distribute all needed inputs to the rural youth, to take advantage of growing commercialisation in the field of agriculture instead, motivational and capacity building inputs that promote entrepreneurship in the areas of agriculture would go a great deal in mitigating their problems of unemployment and poverty. Worldwide it is observed that small and medium enterprises create most of the jobs. In Indian context if full employment is to be created, we need to exploit the potential of small scale industries including those directly linked with agriculture such as value addition of crops, fruits and vegetables, diversification and value addition in agriculture as a whole.

There are as of now available numbers of technologies in agriculture and allied areas that provide opportunities to the rural youth to take shift from subsistence farming to commercial and economically viable agriculture. To avail of these opportunities the rural youth need to be motivated and made aware of these along with development workers who also must comprehend the process of entrepreneurship development to help the rural youth avail the opportunities for diversification and commercialisation in agriculture and create viable enterprises. Agribusiness gives a viable opportunity to the youth in Agripreneurs in terms of self-employment. The personal income which get through agribusiness gives them a personal strength and confidence. Role of the rural Agripreneurs in agriculture has much significance they can transform socio-economic arena through Agripreneurship. The rural youth can make essential contributions to agriculture and rural economic activities in all developing regions. Ongoing focus on use of renewable energy and attention to the leadership of the rural youth and their contribution is also important. One such opportunity is use of solar energy to process fruits, vegetables and agricultural commodities at farm level. India is the second largest producer of fruits and vegetables with only four per cent processing. It is estimated that about 20 to 25 per cent of fruits and about 30 per cent vegetables are spoiled due to lack of processing.

Farm level processing of fruits and vegetables and making available to market will make significant impact on economic status of the rural youth. There are many activities of agriculture that could be taken up as an enterprise such as vermicompost, floriculture, sericulture, food processing etc. Extension machinery working at grassroot should concentrate to provide capacity building and motivate them to take up various enterprises as per their interest, suitability and availability of their interest. In the new deal Agri-entrepreneurship is the need of an hour for achieving sustainable “Livelihoods” and it is the root of human development and economic growth is “livelihood” rather than “jobs.” Today Agri-entrepreneurship is adding the economic profits and cost-benefit ratios to Agricultural produce. Defining Agri-entrepreneurship, it is viewed as any business in agricultural industry,

which includes production of agriculture, food, natural fiber, the environment and natural resources it also includes the production of food item (food grain-fruits-vegetables-flowers), processing and supply of agricultural goods which range from Corn to Cornflake, Fruits and Fruit juice and Cotton to Cloth. Apart from these products, bi-products of farming like fuels derived from farm waste and farming equipment, machinery, chemicals etc., also form a part of Agri-business activity. In the 21st century, Information Communication Technology (ICT) is utilized in the Agri. Business applications like- Kisan kiosk, Krishi related website, Agri. business portals are many more. For a successful career in Agri. Business the farmers should focus on producing the products based on the market demands and keeping pace with the Science and Technology innovations i.e., ICT, Green House, Sprinklers/Drip irrigation, Tissue culture etc., which play a crucial role in Agripreneurship.

Agro-entrepreneurship is seen as one panacea in overcoming unemployment problem in the rural areas and generating employment opportunities. It is also seen as a platform in solving problems viz. (a) reduce burden on agriculture, (b) generate employment opportunities for rural youth, (c) control migration from rural to urban areas, (d) increase national income, (e) support industrial development in rural areas, (f) reduce pressure on urban cities, etc. Nowadays the scenario has undergone a change with modernization, urbanization and development of education and business. The opportunities of employment for the rural youth have increased drastically. Agro-based industries are usually the medium and small enterprises where middle level services are provided groups or co-operatives from the rural areas including the repair and maintenance services provided by the artisans at individual level.

Agriculture and industry have traditionally been viewed as two separate sectors. Traditional definition of agro-processing industry refers to the subset of manufacturing that processes raw materials and intermediate products derived from agricultural sectors. Agro-processing industry involves the transformation of the products originating from agriculture, forestry and fisheries (FAO). Agro-processing could also be defined as a set of techno-economic activities carried out for conservation and handling of agricultural produce and to make it usable as food, feed, fiber, fuel or industrial raw material. Hence, the scope of agro-processing industry encompasses all operations from harvesting till the materials reach the end users encompassing, activities like packaging, quantity, quality, pricing, branding, marketing and sales. Inadequate attention to agro-processing sector in the past put both the producer and the consumer at a disadvantage and it also hurt the economy of the Country. In view of its large potential for growth and implied socio-economic impacts, potential for employment and income generation.

While going through entrepreneurship in agriculture different types of entrepreneurs can be taken into consideration cutting across various levels like:

Vegetable and fruit preservation : The small scale industry can be started without any efforts on the production of various fruits and vegetables for e.g. banana chips, potato chips, tomato sauce, tomato pickle, jam, jelly, candy etc. Similarly as India is a great producer of vegetables viz. cauliflower, potato, onion etc. production of fruits is also not behind, various kinds of fruits like banana, papaya, mango, jujube, guava, orange and pineapple etc. these all have the greatest potential to boost agripreneurship.

Farm Level *:* At the individual family level, each family can be treated as an enterprise optimizing production by utilizing the technologies, resources and demand of the market.

Honey beekeeping : Honey beekeeping can be a better opportunity for self-employment and entrepreneurship because of its vast area of flora and fauna. Training programs on honey bee keeping also provided by state and central government which has less capital investment and no need of land. Demand for honey is rising in the market at large.

Service Providers : Different types of services get into demand for optimizing agriculture outputs and these include input procurement, hiring of implements and equipment's like tractors, seed drills, sprayers, harvesters, threshers, dryers and technical services such as installation of irrigation facilities, weed control, plant protection, harvesting, threshing, transportation, storage, etc. similar opportunities exist in the livestock husbandry sector for providing breeding, vaccinations, disease diagnostic and treatment services, apart from distribution of the cattle feed, mineral mixture forage seeds, etc.

Input service providers : many prosperous entrepreneurs are involved in providing critical inputs such as bio-fertilizers, bio pesticides, vermicomposting, soil amendments, plant of different species of fruits, vegetables, ornamentals, root media for raising plants in pots, agricultural tools, irrigation accessories, production feed. There are also entrepreneurial ventures on sericulture, fisheries in rural areas.

Milk products : Milk products is a good option for opportunities of self-employment. India is the largest milk producing country. Livestock keeping is a traditional way of livelihood in India. Day by day with the increasing demand of milk and milk products is an open opportunity for the youth as it does not need any major investment if the aspirants are trained technically and sense the importance of this open opportunity even a small amount of investment is made available, this can be a booming money making business.

Post Production Processing and Marketing of farm Produce : Post-production operations require high levels of technology inputs which can be handled by People's Organization like self-help groups, sugar co-operatives, dairy cooperatives and fruit growers' cooperatives in many States. These ventures involve processing of the agriculture produce and they need good professional support for managing the activities and compete with other players in the markets, particularly the retail traders and middlemen.

For example Bhartiya Agro Industries Foundation (BAIF) development research foundation has been promoting livestock husbandry, particularly dairy husbandry as an important activity for sustainable livelihood in rural areas. Promotion of dairy husbandry was preferred since all the small and large land holders in rural areas own cows and these animals stand in generating gainful self-employment in times in times of severe under-employment. BAIF's strategized on utilizing the low productive cows for producing high yielding cows through crossbreeding. These animals start producing milk at the age of three years and yield about 2500 kg of milk per lactation and such cows fetch Rs. 15,000-20,000 and generate a net income of Rs 5000-7000 per annum. In addition to economic returns the cattle supply the farmyard manure and boost agricultural production. Simultaneously the supply of bullock power is strengthened. This programme has benefitted 15 lakh families in 25000 villages. Initially when this programme was floated more than 65 per cent of the families were with their income below the poverty but now at least seven-eight lakh families are able to maintain two-three crossbred cows and have come out poverty. Thus, Dairy husbandry has become an important supplementary activity in the sugar belts of Western Maharashtra. However, in places like Gujarat and Rajasthan, where there is an uncertainly in the agricultural productivity due to erratic rains, dairy husbandry has turned out to be the major source of livelihood. Establishing mobile livestock breeding and extension services by employing trained para-vets has been the objective of the programme. The para-vets provided door-to-door services by creating awareness and motivation in addressing problems related to livestock management apart from providing breeding services, using frozen semen of superior sires. Today young farmers in Western Maharashtra maintain nearly 15-20 cows and the cowshed are connected to the biogas plant. In addition, many of them have also started supplying cattle feed, mineral mixture, seeds for forage production and other inputs required by the farmers.

Conclusion :

The rural youth have high potential for entrepreneurship but lack the necessary understanding of personal traits that help in making them entrepreneurial. Their family members too need to understand the importance of entrepreneurship and provide necessary moral and financial support to encourage them to take to entrepreneurship. Sensing the need of agripreneurship to make agriculture more effective and profitable there is a great scope for entrepreneurship, it is not only an opportunity but also a need of hour emphasizing on the rural youth, spreading awareness and consciousness amongst youths to outshine in the enterprise field, making them realise their strengths, and important position in the society and the great contribution they can make for nation as well as the entire economy.

References :

1. Bairwa Shoj : Lal, Lakra Kerobim, Kushwaha S., Meena L. K., and Kumar Pravin, Agripreneurship Development as a Tool to Upliftment of Agriculture, International Journal of Scientific and Research Publication,March 2014, Vol. 4, Issue 3, pp. 1-4.
2. Gupta Kirti Bardhan and Gupta Lok Bardhan, A Framework for Identification of Opportunities for Agribusiness and Agripreneurship in India, Journal of Management Research and Analysis, January-March 2017, Vol.4, Issue 1, pp. 30-34.
3. Dr. Tripathi Ravindra and Agrawal Shewta, Rural Development Through Agripreneurship: A Study of Farmers in Uttar Pradesh, Global Research of Advanced Research, 28 February 2015, Vol. 2, Issue 2, pp. 534-542.
4. Dr. Valentina G., Agripreneurship for Employment and Empowerment of Women in Rural Areas, 2015, GenNext Publications, G. Print Process, Delhi.
5. Verma Rabeesh Kumar, Sahoo Alok Kumar, Rakshit Santanu, Opportunities in agri-preneurship in India: Needs Challenges and Future Prospects, Rashtriya Krishi, June 2018, Vol. 13, Issue 1, pp. 69-72.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Opportunities for youth in Tourism & Hospitality Industry : A study through the facts

Dr. Yogesh L. Patinge
Assistant Professor in Commerce
Govindram Seksariya College of Commerce, Wardha. Maharashtra (India)

Abstract:

"The Ministry of Tourism designs national policies for the development and promotion of tourism. In the process, the Ministry consults and collaborates with other stakeholders in the sector including various Central Ministries/agencies, state governments, Union Territories and the representatives of the private sector. Concerted efforts are being made to promote new forms of tourism such as rural, cruise, medical and eco-tourism. The Ministry also maintains the Incredible India campaign. Despite the rich cultural and natural heritage which India possesses, the security issues and crime especially against female visitors, form a persisting trouble that has plagued the Indian tourism industry."

Keywords: Cultural and historical heritage, variety in ecology, terrains, hospitality education, places of natural beauty.

Introduction :

The Indian tourism and hospitality industry has emerged as one of the key drivers of growth among the services sector in India. Tourism in India has significant potential considering the rich cultural and historical heritage, variety in ecology, terrains and places of natural beauty spread across the country. Tourism is also a potentially large employment generator besides being a significant source of foreign exchange for the country. The industry is expected to generate 13.45 million jobs across sub-segments such as Restaurants (10.49 million jobs), Hotels (2.3 million jobs) and Travel Agents/Tour Operators (0.66 million). The Ministry of Tourism plans to help the industry meet the increasing demand of skilled and trained manpower by providing hospitality education to students as well as certifying and upgrading skills of existing service providers. India has moved up 13 positions to 52nd rank from 65th in Tourism & Travel competitive index.[1]

Market Size :

India's rising middle class and increasing disposable incomes has continued to support the growth of domestic and outbound tourism. Total outbound trips increased by 8.7 per cent to 19.9 million. Inbound tourist volume grew at a Compound Annual Growth Rate (CAGR) of 6.8 per cent. Foreign Tourist Arrivals (FTAs) in India increased 11.8 per cent year-on-year to 670,000 tourists. While Foreign Exchange Earnings (FEEs) from tourism increased 13.1 per cent year-on-year to Rs 12,903 crore (US$ 1.92 billion), according to data from the Ministry of Tourism. Tourist arrivals in India on e-Tourist Visa (e-TV) grew by 196.6 per cent year-on-year to 66,097 tourists, attributable to the introduction of e-TV for 150 countries as against the earlier coverage of 113 countries, according to data from the Ministry of Tourism. Online hotel bookings in India are expected to double by 2019 due to the increasing penetration of the internet and smart phones.[2]

Growth Drivers :

- A growing recognition of tourisms contribution to employment and economic growth. The availability of better infrastructure, focused marketing and promotion efforts, liberalisation of air transport, the growth of online travel portals, growing intra-regional cooperation and more effective Private Public Partnerships (PPPs) are seen as key drivers for tourism in the next decade
- More than half of the Ministry of Tourisms Plan budget is channelised for funding the development of destinations, circuits, mega projects as well as rural tourism infrastructure projects
- Commencing from 27th November 2014 e-Tourist Visa facility has been made available for citizens of 150 countries arriving at 16 airports in India as on date. During 2015, a total number of 4,45,300 Visas on Arrival were issued as compared to 39,046 Visas on Arrival during 2014, which amounts to a growth of 1040.4%
- The Tourist Visa on Arrival (TVoA) was renamed as Electronic Travel Authorisation (ETA) on 15th April, 2015. Currently the ETA facility is available for 150 countries. This is

expected to have a significant positive impact on foreign tourist arrivals in India

- Recently, the Indian government has also released a fresh category of visa - the medical visa or M visa, to encourage medical tourism in India. Short term medical visa under existing E-Tourist scheme is included

Statistics :

- Tourism is a big employment generator – every USD 1 million invested in tourism creates 78 jobs.
- Tourism is the third largest foreign exchange earner after gems, jewellery and readymade garments.
- Foreign Exchange Earnings (FEE) from tourism were USD 21.071 billion as compared to USD 20.236 billion on YOY basis, registering a growth of 4.1%.
- India registered 8.03 million FTAs registering an annual growth of 4.5% over the previous year.
- The number of domestic tourist visits in India was 1290.12 million as compared to 1142.53 million in previous year recording a growth rate of 12.92%.
- FTAs (Provisional) were 3.64 million, an increase of 9.1% over the same period of previous year.
- FEEs (Provisional) were USD 9.58 billion, an increase of 14.4% over the same period of previous year.[3]

E-Tourist Visa :

The facility will be made available to citizens of about 180 countries in several phases. On 27 November 2014, India introduced its visa on arrival enabled by ETA facility for tourists and business visitors, to citizens of following countries – Australia, Brazil, Cambodia, Cook Islands, Djibouti, Fiji, Finland, Germany, Indonesia, Israel, Japan, Jordan, Kenya, Kiribati, Laos, Luxembourg, Marshall Islands, Mauritius, Mexico, Micronesia, Myanmar, Nauru, New Zealand, Niue Island, Norway, Oman, Palau, Palestine, Papua New Guinea, Philippines, Russia, Samoa, Singapore, Solomon Islands, South Korea, Thailand, Tonga,

Tuvalu, UAE, Ukraine, USA, Vanuatu and Vietnam. T he facility was extended to China, Macau and Hong Kong on 30 July 2015. The facility was further extended to citizens of Andorra, Argentina, Armenia, Aruba, Belgium, Bolivia, Colombia, Cuba, East Timor, Guatemala, Hungary, Ireland, Jamaica, Malta, Malaysia, Mongolia, Monaco, Mozambique, the Netherlands, Panama, Peru, Poland, Portugal, Seychelles, Slovenia, Spain, Saint Lucia, Saint Vincent and the Grenadines, Surinam, Sweden, Taiwan, Tanzania, Turks and Caicos Islands, the United Kingdom, Uruguay and Venezuela on 15 August 2015. [4]

Conclusion-Reasons to Invest :

- Tourism in India accounted for 6.88% of the Gross Domestic Product (GDP) being the third largest foreign exchange earner for the country
- India registered 8.03 million foreign tourist arrivals registering an annual growth of 4.5% over the previous year
- The Foreign Exchange Earnings (FEE) from tourism were USD 21.07 billion
- India is 15th in the world in terms of International Tourism Receipts with a share of 1.62% of the world's tourism receipts
- India offers geographical diversity including 35 World Heritage Sites and 10 bio-geographic zones
- India has a diverse portfolio of niche tourism products which includes cruises, adventure, medical, wellness, sports such as Golf and Polo, MICE (meetings, incentives, conferencing, exhibitions), eco-tourism, film, rural and religious tourism
- Hotels with a project cost of USD 29.85 million or above are already included in the Harmonized Master List (HML) of Infrastructure. The MOF (Ministry of Finance) is constantly being pursued for inclusion of Hotels with project cost of USD 3.7 million to USD 29.85 million in the HML
- The centrally funded scheme of Swadesh Darshan and Pilgrimage Rejuvenation and Spirituality Augmentation Drive (PRASAD) provide for introducing suitable Public Private Partnership (PPP) for improved sustainability of the projects. Viability Gap Funding may be provided under the schemes in accordance with the relevant guidelines/instructions of the Government

References :

1. http://www.ibef.org/industry/tourism-hospitality-india.aspx
2. http://indiainbusiness.nic.in/newdesign/index.php?param=industryservices_landing/385/3
3. http://www.makeinindia.com/sector/tourism-and-hospitality
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism_in_India

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Social Media and Youth Positive Thinking

Dr. D. P. Parate
Department of Commerce,
S.S.S.K.R. Innani Mahavidyalay

Abstract :

The primary focus of the paper is to examine the relationship between student's beliefs and attitude towards social media use in Education on their Academic Performance. It also seeks to examine the social media usage trends among management students of private colleges and universities and understand the interaction between social media usage and their academic performance.

The paper used predominantly the quantitative approach and briefly outlines the relationship between use of social media in education on the academic performance of students using the data from a sample of 237 management students from 3 private colleges and 2 private universities of Delhi NCR region. Data was collected using a self-designed questionnaire. Pilot testing was done to check the reliability of the questionnaire and the Cronbach alpha value was found to 0.72. Correlations, regressions and descriptive analysis were carried out.

The study results provided considerable support for the hypothesized relationships between positive beliefs and attitudes towards social media for exchanging academic activities and the academic performance of the students. The results also indicated that management students used social media mainly for sharing their assignments, projects and learning experiences with their colleagues. The study results suggested that the academic institutions should promote both students and faculty to develop a positive attitude towards usage of social media as effective learning tools in order to affect the academic results of their institution in a positive way.

Research implications of the findings outlined in this paper will encourage research to link various aspects of social media and its impact on the academic performance. Future studies may use a mixed method approach and use qualitative design for understanding the relationship in an in-depth manner.

Keywords : Social Media, Event Management, Academic performance, Management students

Introduction :

The term social media refers to the wide range of internet-based and mobile services that allows users to participate in online exchanges, contribute user created content, or join online communities. Social media is defined by Kaplan and Haenlein (2010) as internet based applications that allow the creation and exchange of content which is user generated''. Social media allows users as well as communities to create, collaborate and edit user content. Key features of web included providing a rich user experience, where users interact with the data which is dynamically created from users' input, users act as contributors to a site through reviews as well as comments and allowing users to classify and find information through the art of tagging. Features of web have formed a solid foundation for social media as highlighted by Kaplan and Haenlein and the reverse of the relationship is noted by Hendler and Golbeck. The rapid development of mobile devices, apps, and tablet computing is revolutionizing the concept of socializing as well as mobile computing and learning. Graphing mathematical equations, creating and sharing notes, electronic publishing, and employing location-aware technologies are among the few educational uses for mobile devices that can provide numerous potential opportunities for the academic world (Johnson, Adams, & Cummins)

The use of new technologies, especially social media, is becoming increasingly ubiquitous in students' daily lives. Free or inexpensive apps distributed through app stores have given rise to a social-media-focused culture that is shaping how we should communicate, teach, and learn. Hence, we can conclude that Social Media is contributing a lot in gathering information and making aware with the latest updates.

Social Media in Education :

The push to innovate teaching and learning using social media has been a clear theme in both the early stage research on web technologies represented by blogs and wikis as well as recent research on social networking sites such as Facebook and Twitter. Bradley and Grosseck gave emphasis on recognition of higher education and promoting the huge potential brought by web technologies to improve student engagement, college experiences, and pedagogical practices, and has been advocating innovations and changes to stay current

with the changed education market. Indicated several factors and investigated in the context of higher education, faculty use and student engagement on social media and their usage in education. Junco, Elavsky, & Heiberger, studied impact of social media and its relation to academic achievement. concluded that university students showed more positive attitudes toward peer interaction and academic achievement through interactive blogs. The study showed that the use of Twitter significantly improved undergraduate students‘ engagement and semester grade point averages (GPA). However, in the other study the author found that time spent on Facebook was significantly negatively related to college students‘ GPA, and was weakly related to time spent preparing for classes.

The rise of social media. In his article, he draws and reports that the rise of social media among three target groups is dramatic. Not only has the usage of these technologies grown, Patel notes that the tenants of learning and work productivity also improve dramatically as we move along the target groups. In fact, this notion of using social media as a learning tool has carried over to the business world. Baird and Fisher are credited with conducting the first major examination of potential uses of social media in education and identify key advantages that social media platforms provide today's neo-millennial learners. Their study readily points out that today's students have been raised in the "always on" world of interactive media, the Internet, and digital messaging technologies and, therefore, have very different expectations and learning styles than previous generations. This net-centric generation values their ability to use the Web to create a self-paced, customized, on-demand learning path that includes multiple forms of interactive, social, and self-publishing media tools.

On The basis of the reviewed literature, there seems to be a lot of work done in the area of social media and its effect on children and adolescents. Various studies have also investigated the feeling of students and their general attitudes toward e-learning. However, despite the fact the change in technology impinges upon a change in learning and teaching styles also, there had been lack of studies that focus on understanding the students‘ perspective towards the use of social media in education. Also, there seems to be a limited research done to understand the relationship between students‘ attitudes towards usage of social media and their academic performance specifically in the Indian context. There is a scarcity of research on social media usage in education in India and due to this needed focus; the present study is an attempt to fill the gap.

The main objective of the study is to examine the relationship between students‘ beliefs and attitude towards social media use in education and their academic performance. Specifically, the objectives of the study are:

To understand the students perspective towards the use of social media in education. To investigate the relationship between various individual variables viz. gender, perceived ease of use and privacy concerns and the beliefs and attitudes of management students‘ towards the use of social media in education.

To investigate the relationship between students‘ beliefs and attitude towards social media use in education and their academic performance in the management students.

Students’ beliefs and attitudes towards social media usage in education :

Item self report questionnaire was designed based on past studies in the area to measure the students‘ beliefs and attitudes towards social media use in education. The three dimensions are represented in the scale i.e. opinion towards usage of social media in education (3 items); efficacy of social media tool as compared to traditional educational tools(6 items); utility of social media in improving skills (6 items). It had been highlighted in the model that positive attitude towards social media use in education is characterized by high scores on all the three sub-scales. Pilot testing was done to check the reliability of the questionnaire and the pretest showed that scales are reliable with overall Cronbach alpha levels. Few sample questions from the questionnaire are, Using social media in education makes learning meaningful; ―I enjoy using social media for completing assignments and project; ―I experience better participation in classes when I am allowed to contribute through social media. Students‘ beliefs and attitudes were considered to be positive or negative based on the comparison of mean scores with.

Conclusion :

The primary purpose of this research was to explore the students perspective towards the use of social media and positive thinking in education examine the relationship between students beliefs and attitude towards social media use in education and their academic performance. The findings suggest that social media tools can be very useful for being used as educational tool. Students‘ beliefs and attitudes towards social media tools and its use in education are positive.

Students welcomed using social media tools for providing supplementary information related to their curriculum. Most students depicted a positive opinion towards the efficacy and utility of social media tools and their use in education. Findings also highlighted that students‘ perceived ease of use and privacy related issues also affect their attitude towards social media use in education. Moreover, the beliefs and attitude of students towards social media tools was found to be positively affecting their academic performance. Thus, one of the key implications of this study is for the management institutions and educators who need to consider the academic use of social media tools and explore the various strategies and possibilities for reaching students with learning materials via social media.

References :

1. Hadija, Z, Barnes, S, & Hair, N- Why We Ignore Social Networking Advertising Why We Ignore Social Networking Advertising Journal of Qualitative Marketing Research.
2. Junco, R, Heiberger, G, & Loken, E- The effect of Twitter on college student engagement and grades The effect of Twitter on college student engagement and grades Journal of Computer Assisted Learning.
3. Kaplan, A M, & Haenlein, M- Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media Business Horizons, 53(1), 59–68
4. Roblyer, M D, McDaniel, M, Webb, M, Herman, J, Herman, J, & Witty, J V-2010 Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites Internet and Higher Education, 13,134–140
5. Wakefield, JS, Warren, SJ, & Alsobrook, M- Learning and teaching as communicative actions: A mixed methods Twitter study Knowledge Management & E-Learning.
6. Weatherly, J N, Grabe, M, & Arthur, E L L-2003 Providing introductory psychology students access to lecture slides via Blackboard 5: A negative impact on performance Journal of Educational Technology Systems.
7. Baird, D, Fisher, M-2005 Neomillennial user experience strategies: Utilizing social networking media to support "always on" learning styles Journal of Educational Technology Systems Journal of Educational Technology Systems.
8. DeBerard, M S, Speilmans, G I, & Julka, D, & Julka, D L-2004 Predictors of academic achievement and retention among college freshmen: A longitudinal study college student Journal.
9. Gordon, C F, Juang, L P, & Syed, M, & Syed, M-2007 Internet use and well-being among college students: Beyond frequency of use Journal of College Student Development.

Impact of Advertisement on Buying Behaviour of Teenage Girl in Wardha City

Afsana Sattar Sheikh
Research Scholar, Wardha

Abstract:

Marketing is the main ingredient in the today's world for selling any product and day by day its role is becoming inseparable. That is why now we are seeing lot of expenditure is done on the marketing of the products by the company. These marketers make the advertisement which influences their target customers. In the advertisement teenagers are specially targeted by the marketers as they are easy to influence and are always ready to experiment with the new product and services. Also in the country like India where young population is more it's always better to target youth and teenagers for advertisement. Today increasing importance of advertisement makes it worth to study its impact on the teenage girls.

Keywords : Marketing, advertisement, India, teenagers, youth and teenage girls.

Introduction :

As we have discussed earlier day by day advertisement is getting importance. Due to this company spends a lot on their advertisement of the products which we can see on the television on daily basis that advertisement of products keeps on changing on regular frequency so that product should be in the interest of the product. There are various ads of the products which changes as the trend changes. Even today social media are now used for the advertisement by the company as youth is spending a lot of their time on social media applications.

For the purpose of making advertisement successful it is quite necessary to have proper targeting of the customers according to segmentation. In this we can find that for the purpose of the advertisement of the products now companies are targeting teenage girls for selling their products like cosmetics, beauty products, clothes and other accessories etc. in the further part we will discuss about the effect of these advertisement on the buying behavior teenage girls.

Objectives of the study :

- To know the impact of advertisement on teenage girls.
- To study the buying behavior of teenage girls with respect to advertisement.
- To know does advertisement has impact of buying behavior of people.

Sources of Data Collection :

- Questionnaire.
- Observation method.
- Newspapers.
- Magazines.
- Research articles.
- Referred journals.
- Reference books.

Limitations of the study :

- This study will be limited to Wardha city.
- It will be based on available data.
- The study is done for limited period.
- Sample size was relatively small.

Sample Area :

The study is undertaken in Wardha city in Maharashtra as the sample area.

Sample Size :

With regard to sample size we have taken 50 teenage girls as our sample size from different areas of the city.

Data Analysis & Interpretation :

1. On which you spend your time more?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Watching TV	20	40
Using Social Media	30	60
Total	**50**	**100**

2. Do you watch advertisement/ commercials?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Yes	50	100
Sometimes	0	0
No	0	0
Total	**50**	**100**

3. From where you get information about new products?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Advertisement	30	60
Friends	10	20
Others	10	20
Total	**50**	**100**

4. Does advertisement influence your thinking?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Definitely Yes	35	70
Sometimes	10	20
Definitely No	5	10
Total	**50**	**100**

5. Do you buy products watching advertisement?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Yes	25	50
Maybe	20	40
No	5	10
Total	**50**	**100**

6. Does it impact your buying behavior?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Yes	30	60
Up to certain extent	15	30
No	5	10
Total	**50**	**100**

7. Do you think advertisement on social media has impact on buying behavior?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
Yes	30	60
Sometimes	15	30
No	5	10
Total	**50**	**100**

8. Which type advertisement has more impact on you?

Particulars	No. of Respondents	% of Respondents
TV commercials	20	40
Social Media	15	30
Newspapers	10	20
Others	5	10
Total	**50**	**100**

Findings :

1. From first it is clear that more teenage girls are using social media than watching TV.
2. Each respondent agreed that they watch advertisement/ commercials.
3. 60% respondents agreed that they information about new products from advertisement followed by friends or any other source.
4. About 70% respondents agreed that advertisement influence their thinking positively.
5. Half respondents agreed that they buy products watching advertisement while 20% said maybe & 10% said no.
6. 60% teenage girls said that advertisement has impact on buying behavior while 40% said up to some extent.
7. Even 60% respondents said that social media advertisement has also on their buying behavior.
8. Girls agreed that TV commercials have most impact on their buying behavior followed by social media, newspapers and other forms.

Conclusion :

Thus from above it can be seen that advertisement has definitely impact on the behavior of teenage girls. That is why company spends such a huge amount in making advertisement attractive and unique. Even now we are able to find that social media advertisement is also a new area where companies are trying their hand to influence youth and definitely it is proving a positive way for company to promote their products.

It is been again seen that advertisement by newspapers and other medium is becoming less popular that TV advertisement and social media advertisement. And definitely it can be concluded that social media advertisement has a great growth in very less span of the time. As we know that teenage youth are experimental that is why companies are now tending towards them by way of a advertisement so that they can get their targeted customers.

References :

1	Bartan Roger	Media in Advertising, Handbook of Advertising Management	Mc. Graw Hill Co.
2	Hepner H.W.	Advertising creating communication with consumers	Mcgraw Hill
3	डॉ. मुक्तादेवी मोहिते	प्राचीन भारतीय कला आणि आधुनिक जाहिराती	उत्तर अंबाझरी मार्ग, नागपूर-440033 प्रथम आवृत्ती-2011
4	डॉ. सुधीर बोधनकर / डॉ. मेधा कानेटकर	जाहिरात आणि विक्रय व्यवस्थापन	श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ, नागपूर-10 प्रथम आवृत्ती - 21/3/2004

Youth's Perception and Unemployment

Dr. Anupama Nitin Labhe
Assistant Professor
G. S. College of Commerce, Wardha

Abstract:

Most of the unemployment in India is definitely structural. During the 1951-2011 periods, population in this country increased at an alarming rate of around 2.1 percent per annum and with it the number of people coming to the labour market in search of jobs also rose rapidly, whereas employment opportunities did not increase most of the time correspondingly due to slow economic growth. This statement is generally made based on available statistical data. But the real picture may be different. Unemployment rose not only due to increased population and slow economic growth but also there are number of factors which contribute in the increased growth of unemployment. This paper try to find out those factors which directly or indirectly contribute in increased unemployment.

Concept of unemployment :

As our paper focuses on impact of unemployment on youth, we must first know the definition of youth and unemployment. Youth according to national youth policy," as those aged 15 to 29". As per India's Census 2011, Youth (15-24 years) in India constitutes one-fifth (19.1%) of India's total population. India is expected to have 34.33% share of youth in total population by 2020.

Unemployment may be defined as a situation in which the person is capable of working both physically and mentally at the existing wage rate, but does not get a job to work.

Some of the reasons found in some survey shows that rise in education and household income, aspiration levels of educated youth have also risen. They are not willing to join labour force or work force requiring low skills and low remuneration.

National Sample Survey Organisation has developed a standardized concepts and definations of labour force,employment and unemployment suitable to Indian conditions. The three concepts of unemployment developed by the NSSO are :

i) Usual Status Unemployment

ii) Current Weekly Status Unemployment and (iii) Current daily Status Unemployment.

Unemployment costs the economy in threefold ways :

1. To unemployed
2. To government
3. To society

1. **To the unemployed** : Let us try to understand the personal cost to unemployed. As he does not have any income source his indebtedness increases as a result poverty in a country also increases. He loses his social value as well as confidence as a result they become less employable in the future. If he goes in depression it's very difficult for the family or friends to pull him out of that situation. In Most of the cases it is found that he commits suicide or commits such action or involve in such activities which create unrest in the society.
2. **To the Government** : Unemployment not only cost to an unemployed individual but also to Government. It loses its revenue as tax payers are lesser in number. As the unemployment rate increases its adverse effect on revenue increases. This affects the development programs and economic growth. Social problems also increase such as it has a tendency to commit more crime and vandalism. It becomes difficult to integrate young unemployed people into society.
3. Unemployment not only cost to an unemployed individual but also to Government. It loses its revenue as tax payers are lesser in number. As the unemployment rate increases its adverse effect on revenue increases. This affects the development programs and economic growth. Social problems also increase such as it has a tendency to more crime and vandalism. It can lead to alienation and difficulties in integrating young unemployed people into society.

Unemployment has social evils also. High unemployment causes negative multiplier effect. As unemployed do not generate demand for the goods and

services, no quantitative demand create in the industrial sector. As we all know if the demand increase it has a positive multiplier effect as against fall in demand results in negative multiplier effect. This may cause recessionary trend.

Highest unemployment rate was witnessed among urban females at 10.8% against male at 7.1%. But surprisingly in rural areas males are at 5.8% and 3.8% in rural females. As we discussed earlier in this paper we found the main reason of unemployment is that rise in education and household income, aspiration levels of educated youth. This tendency mostly found in rural youth hence increases higher rate of unemployment in rural male than rural female. They are not willing to join labour force or work force requiring low skills and low remuneration. Some surprising facts come before me when I made personal interaction with contractors of building, electrical service provider, painters etc. They all have given the same reason of their problem and that is labour problem. The youths are not ready to work as they are getting food grains at very cheaper rate. They work for a day and their needs for the week are easily meet.

The youth is after making quick money. Even the unskilled youth has high expectations from his job. His tendency towards quick money indulges him in unsocial activities, which not only decreases the economic growth of the country but it imposes additional burden on the country. As without getting anything from that youth the Government is spending lot of money on his education, his maintenance and lot more. And if that youth is involved in anti social activities then the damages he caused to public property and the disturbances he created in maintenance of peace and harmony cost much more to the Government.

There are so many jobs which are available in market but sometimes his incapacity and in other cases his high expectations keeps him away from the employment.

Conclusions :

From above discussion we may conclude that in most of the cases youth is responsible for his unemployment. Measure must be taken right from his early education. Education must be a one which provides him value added education. When he is eligible to work he must be an employable youth than unemployed educated youth. Counseling must be given to youth so that they must understand their responsibility as well. Youths are interested in getting Government jobs only. Government cannot accommodate all the skilled and unskilled labour force. If youth become self reliant then they will find the new opportunities of employment for themselves as well as for them who are in need of job. I advise youth to not expect much from the industry you will get what you deserve from your caliber.

References :

1. dea.gov.in
2. www.mospi.gov.in
3. data.gov.in
4. Indian Economy: V.K.Puri and S.K. Misra

ISSN : 2348-7143
February 2020

Modern E-Learning Tool : e-PG Pathshala

Dr. A. S. Sonone
Librarian,
Sitabai Arts, Commerce & Science College,
Akola

Abstract:

This paper highlights on the most important e-learning programme i.e e-PGPATHSHALA of INFLIBNT. This programme is introduced by inflibnet with the help of MHRD under the National Mission on Education through ICT and being executed by university Grants Commission, New Delhi in the year 2011. Today we are living in the digital age. Technology is widely used in education to provide quality education through ICT. UGC has taken an initiative to provide online e resource platform for PG students including text and videos with help of the best experts in the subjects.

Keywords : e-PG Pathshala, ICT e-learning, INLIBNET.

Introduction :

In the year 1988 the University Grants Commission of India formed the committee on National Network system for university libraries to give suggestions on the measures of networking for resource sharing. The Chairman of the UGC Prof.Yesh Pal was the Chairman of the committee. The committee has submitted its report .This report set out a project proposal for the establishment and development of and INFLIBNET.In pursuance to the amendments of the UGC Act in1984, the UGC established autonomous centers which are called Inter-University Centre's within the university system under Clause 12 (ccc) of the UGC Act. Information and Library Network (INFLIBNET) is an Inter-University Centre of University Grants Commission (UGC) and a society registered under Societies Registration Act 1860. It is a fully financed autonomous body of the UGC. The Centre was established by the University Grants Commission, Ministry of Human Resource Development and Government of India for the development of higher education in the country. It is one of the major program of the University Grants Commission (UGC) which initiated in 1991 with its headquarters located at Gujarat University campus, Ahmadabad Later the centre was shifted to its own building INFOCITY Gandhinagar in Gujarat. The center was established by the UGC for the modernization of the University and other institutions of the higher education in India. The main aim of the center is to establish networking of the universitty and other important national research institutes in India.

About e-PGPATHSHALA :

e-PGPathshala is an initiative of the MHRD under its National Mission on Education through ICT (NME-ICT) being executed by the UGC. The content and its quality being the key component of education system, high quality, curriculum-based, interactive e-content in 70 subjects across all disciplines of social sciences, arts, fine arts and humanities, natural & mathematical sciences, linguistics and languages have been developed by the subject experts working in Indian universities and other R & D institutes across the country. Every subject had a team of principal investigator, paper coordinators, content writers, content reviewers, Language editors and multimedia team.

Objectives of the Study :

1. To evaluate the e-PG pathshala programme.
2. To find out its utility in higher education.
3. To study the area of subjects included in the programme.

Research Methodology and Data Collection :

For this study descriptive research method is used .data is collected from primary sources as well as inflibnets annual reports, e-PG pathshala website and UGC sebsites**.**

E-content development for PG pathshala.

1. Any PG teacher, engaged in teaching in an Institution recognized by the UGC, for at least ten years, in the particular discipline.
2. Any educational institutions in the country imparting higher education, who agree with the aims and objectives of the NME-ICT/UGC, shall be eligible to submit proposals.
3. An Agency/Institution/Individual through invitation of the NME-ICT/UGC

Above any one can submit proposal to UGC for the development of e content**.** Proposals can be submitted online on e-PG Pathshala website

Presently 77 Subjects of post graduate levels are Included for the e content development. Broad areas of the subjects are as follows :

1. Social Sciences
2. Languages
3. Life Science
4. Engineering and technology
5. Medical and health Science
6. Basic Sciences

23823 Modules :

UGC is already in the process of developing high quality, curriculum based e-content at PG level under the e-PG Pathshala programme of NMEICT. About 23823 modules are already uploaded on the ePG Pathshala website (www.epqp.inflibnet.ac.in). UGC is also offering MOOCs as online courses on the SWAYAM platform by various universities with the provision of credit mobility across educational institutions

e-PG Pathshala provides e-content for post-graduate courses in various subjects in four quadrant. It can be accessed as Open Educational Resource where no teacher support/ hand-holding for students is available. SWAYAM is a web platform on which MOOCs shall be hosted. These MOOCs shall have teacher-student groups where MOOC coordinator/ tutor/ teacher will be interacting with the learner. A learner can earn certificate/ credit on successful completion of course on sway am.

Findings :

- Access to e-resources is available for online users only, they cannot access without it.
- Users suffer due to non availability of Internet. If net facility is not available users cannot benefit from it.
- Users suffer due to non availability of course material in their regional language, at many places regional language is their medium of instruction and learning so language become a barrier for them.
- Many users are not aware of this site, this site is still not very popular and even faculty of many places is unaware about it.
- For few subjects content is less available in this site,
- Material though effective is of no use due to unawareness of this site. In some subjects material is very effective but it is of no use due to unawareness

References :

1. www.inflibnet.ac.in
2. www.ugc.ac.in
3. www.epg.pathshala.ac.in
4. https://www.inflibnet.ac.in/publication/ annualrepor t/AR_2016-17.pdf

ISSN : 2348-7143
February 2020

A Comparative Study of General Environmental Awareness of Degree College Students studying Biological & Physical Science Subjects

Dr. Balaji R. Lahorkar
Principal, Smt. SindhutaiJadhao Arts & Science College,
Mehkar, Dist. Buldana. Pin 443301 (MS)

Importance of Environmental Awareness :

Being aware about the Nature, Environment & Earth and behaving to benefit it rather than hurt is called Environmental Awareness. Humanity's entire life support system depends on the well-being of all the environmental factors. Environmental awareness is important as it creates, fosters and strengthens a sense of connection to the nature, promotes sustainable development and encourages conservation of irreplaceable natural resources and vulnerable plants and animals in the environment. A greater awareness of natural resources in the Environment, an understanding that resources on Earth are finite, understanding the need for energy conservation, it helps students to develop a deeper understanding of environmental issues and have the skills to make informed and responsible decisions. Environmental awareness strengthened through education encourages research, investigation, ability to face various environment challenges.

Environmental Awareness among people only can frame various directives for environment protection. The researcher is a Teacher of Environmental Studies to Degree College Students, he teaches the subject to both the Students studying Biological & Physical Science Subjects. As the Biological Science Studying students are acquainted with the knowledge of ecology, biology, plant science, zoology etc, on the other hand the physical science studying students are acquainted with the knowledge of physics, chemistry and geology, with environmental concerns. Students in these programs learn to use scientific theories and methods to preserve the environment. And as the Environmental Studies is interdisciplinary field of study, which combines ideas and information from both the Biological & Physical Science Subjects, it is the duty of teacher to interrelate the knowledge among the EVS Students from relatively different streams. Hence the Researcher wanted to compare the General Environmental Awareness of Degree College Students studying Biological & Physical Science Subjects.

Objectives of the Study :

To Compare the general awareness of degree college students studying biological& Physical science subjects regarding -

1. The branch of biology that deals with the relations of organisms to one another and to their physical surroundings.
2. The regions of the surface and atmosphere of the earth occupied by living organisms.
3. The biotic and abiotic factors within an ecosystem.
4. How each living thing gets food, and how nutrients and energy are passed from creature to creature through food chain.
5. Temperature tolerance ability of plants & animals.
6. Causes of reduction of ozone, acid rain, pollution, soil erosion**.**

Methodology of Research Used for the study : The researcher used survey method of primary data collection in order to test the general awareness of degree college students studying Biological &physical science subjects.

Data collection toolused for the study : The researcher used General Awareness: Environment Quiz available on the website of JAGRAN JOSH (https://www.jagranjosh.com) for collection of data for the survey in order to test the general awareness of degree college students studying Biological & physical science subjects.

Statistical toolused for the study : The researcher used percentage as Statistical tool for the study.

Population, Sample of the study : The B.Sc. Students of Smt. Sindhutai Jadhao Arts and Science College, Mehkar, Dist. Buldana studying in the year 2019-2020 is the population of the study. Sample of 50 Students each studying Biological & physical science subjects were selected by random sample method from the population.

Tabulation of awareness response of Biological Science Students Response :

1. Branch of Biology which is concerned with the inter-relationship between plants and animals is called :				**Total**
(A) Physiology	(B) Ecology	(C) Anatomy	(D) Morphology	
5	29	7	9	50
2. The largest unit of living organisms on earth is :				
(A) Ecosystem	(B) biome	(C) Biosphere	(D) Population	
9	3	35	3	50
3. The two components of an ecosystem are :				
(A) Plants and animals	(B) Biotic and abiotic	(C) Plants and light	(D) Weeds and micro-organisms	
8	39	1	2	50
4. The green plants are called :				
(A) Producers	(B) Consumers	(C) Decomposers	(D) None of these	
38	4	3	5	50
5. Total organic matter present in an ecosystem is called :				
(A) Biome	(B) Biomass	(C) Biotic community	(D) Litter	
3	29	8	10	50
6. Plants are killed at low temperature because :				
(A) Desiccation takes place owing to the withdrawal of water from vacuolated protoplasm	(B) Precipitation of cell proteins	(C) Cells rupture due to the mechanical pressure of ice	(D) All the above three are correct	
8	3	0	39	50
7. Which one of the chemicals is responsible for the reduction of ozone content of the atmosphere?				
(A) SO2	(B) Chlorofluorocarbon	(C) HCl	(D) Photochemical smog	
2	40	3	5	50
8. Acid rains occur when atmosphere is heavily polluted with :				
(A) CO, CO2	(B) Smoke particles	(C) Ozone	(D) SO2 and NO2	
10	12	1	27	50
9. Spraying of DDT on crops causes pollution of:				
(A) Soil and Water	(B) Air and Soil	(C) Crops and Air	(D) Air and Water	
42	2	2	4	50
10. Soil erosion can be prevented by :				
(A) Increasing bird population	(B) Afforestation	(C) Removal of vegetation	(D) Over grazing	
5	35	4	6	50

Tabulation of awareness response of Physical Science Students Response :

1. Branch of Biology which is concerned with the inter-relationship between plants and animals is called:				**Total**
(A) Physiology	(B) Ecology	(C) Anatomy	(D) Morphology	
9	22	9	10	50
2. The largest unit of living organisms on earth is :				
(A) Ecosystem	(B) biome	(C) Biosphere	(D) Population	
12	6	24	8	50
3. The two components of an ecosystem are:				
(A) Plants and animals	(B) Biotic and abiotic	(C) Plants and light	(D) Weeds and micro-organisms	
10	24	7	9	50

4. The green plants are called:				
(A) Producers	(B) Consumers	(C) Decomposers	(D) None of these	
29	8	10	3	50
5. Total organic matter present in an ecosystem is called:				
(A) Biome	(B) Biomass	(C) Biotic community	(D) Litter	
8	24	11	7	50
6. Plants are killed at low temperature because:				
(A) Desiccation takes place owing to the withdrawal of water from vacuolated protoplasm	(B) Precipitation of cell proteins	(C) Cells rupture due to the mechanical pressure of ice	(D) All the above three are correct	
13	5	3	29	50
7. Which one of the chemicals is responsible for the reduction of ozone content of the atmosphere?				
(A) SO2	(B) Chlorof-luorocarbon	(C) HCl	(D) Photochemical smog	
6	31	6	7	50
8. Acid rains occur when atmosphere is heavily polluted with:				
(A) CO, CO2	(B) Smoke particles	(C) Ozone	(D) SO2 and NO2	
11	11	4	24	50
9. Spraying of DDT on crops causes pollution of:				
(A) Soil and Water	(B) Air and Soil	(C) Crops and Air	(D) Air and Water	
36	5	6	3	50
10. Soil erosion can be prevented by:				
(A) Increasing bird population	(B) Afforestation	(C) Removal of vegetation	(D) Over grazing	
6	29	6	9	50

Findings of the Study :

1. **Ecology is the Branch of Biology which is concerned with the inter-relationship between plants and animals**: 58% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 44% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
2. **Biosphere is the largest unit of living organisms on earth**: 70% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 48% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
3. **Biotic and abiotic are the two components of ecosystem**: 78% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 48% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
4. **The green plants are called producers in the food chain**: 76% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 58% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
5. **Total organic matter present in an ecosystem is called Biomass**: 58% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 48% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
6. **Desiccation takes place owing to the withdrawal of water from vacuolated protoplasm, Precipitation of cell proteins and Cells rupture due to the mechanical pressure of ice are the causes of killing Plants at low temperature**: 78% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 58% is the percentage of

awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.

7. **Chlorofluorocarbon chemical is responsible for the reduction of ozone content of the atmosphere**: 80% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 62% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
8. **Acid rains occur when atmosphere is heavily polluted with SO2 and NO2**: 54% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 48% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
9. **Spraying of DDT on crops causes pollution of Soil and Water**: 84% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 72% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.
10. **Soil erosion can be prevented by Afforestation**: 70% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying biological science subjects, 58% is the percentage of awareness regarding this among degree college students studying physical science subjects.

Conclusion :

The Comparative Study conclude that, the Students studying biological science subjects are more aware than students studying physical science subjects about the Environment regarding

1. The branch of biology that deals with the relations of organisms to one another and to their biological surroundings.
2. The regions of the surface and atmosphere of the earth occupied by living organisms.
3. The biotic and abiotic factors within an ecosystem.
4. How each living thing gets food, and how nutrients and energy are passed from creature to creature through food chain.
5. Temperature tolerance ability of plants & animals.
6. Causes of reduction of ozone, acid rain, pollution, soil erosion.

Recommendations :

Students studying Physical Science Subjects should be encouraged more than the Students studying Biological Science Subjects to share their environmental knowledge so that the identification of environmental awareness among them could be at acceptable level, for this the organizer has to plan various activities. The activities like picking the News of various environmental issues published in daily newspapers and comment on it would be allotted in the combined group of both the subject students. This will help them be more knowledgeable about environmental issues by sharing the knowledge they are having with the different science streams.

References :

1. The website, https://www.jagranjosh.com
2. The website, https://www.greenschoolsalliance.org
3. The website, https://study.com
4. The website, https://explorable.com/research-methodology
5. The website, https://www.britannica.com/science/environmental-science

Unemployment Unrest and Youth in India

M. B. Ballal
Asst. Prof. Ghulam Nabi Azad Arts, Commerce and Science College,
Barshitakli, Dist. Akola

India is a big country. The high rate of unemployment among the educated is both due to the lack of sufficient jobs and poor schooling as well as the mediocre quality of education on offer at most colleges. As we head towards the general elections, political parties will stoke grievances to exacerbate rather than control social conflict. The large numbers of educated but unemployed youth are likely to get sucked into it.

As per the new reports, India's unemployment numbers are at a high. The centre for monitoring Indian Economy estimated that near about 1.20 crore jobs were lost in 2018- pushing the unemployment rate to 7.38% A leaked NSSO report pegged the unemployment rate at 6.1% the highest in over four decades. After first trying to present the numbers from becoming public, the government challenged their accuracy.

Uninion minister Arun Jaitley asserted :

"If the economy is growing at 12% nominal growth for the last five years. It would be an economic absurdity to say that such a large economic growth, the highest in the world, doesn't lead to the creation of jobs….. if no job creation takes place then there is social unrest. This has been a peace period where no major social agitation has been witnessed in the last five years."

There are competing narratives about the significance of "official" unemployment rates on the larger canvas. In Maharashtra, last government has canvassed and advertisement of 72,000 posts in different government officials, it has created Maha Portal and many unemployed youths have been waiting for that. But the government ministers have spoken different things about it and at last the government has to be lost the power. For example: Manish Sabharwal, a reporter of the Hindustan Times, said, every boy who wants a job has a job; they just don't have the wages they want need." However, it is also true that despite Jaitley's claims, there is a growing consensus that job creation has not kept pace with the numbers of those youths, who are seeking jobs.

Before, considering the impact of unemployment in all its forms on social protests and on political and democratic stability. It is necessary to throw the size of India's young population and education, especially college education into the mix. India has a large youth population with half of its 1.3 billion people below 25.

The unemployment problems affecting large numbers of young people and a growing number of those have attended school. According to the recently released Annual status of Education Report (ASER) 2018, 97% of children in the age group of 6-14 years are now enrolled in school. Many of them are getting graduate education.

As the countries Who are economically developing, as India, colleges due to the efforts made by governments of promote schooling and college education as well as a growing awareness among individuals and families that education improves one's life chances.

The economic dilemma of young people is a global phenomenon. But, in India which is fated as an emerging economy, the already acute problems of unemployment and underemployment might worsen in the coming years. In other words, over coming the as privations of youth is one of the major challenges the country is facing with.

A degree may once have been a passport to suitable employment but in this competitive world of jobs these days, an advance degree can't protect people from losing their jobs.

A Unesco report released recently underscores India will achieve universal primary education by 2050, universal lower secondary education in 2060 and universal upper secondary education in 2085. While 60 million children in India receive little or no formal education; the country has over 11.01 million out-of-school students in the lowest secondary level. Which is the highest drop-out rate in the world. Young people's choices, capabilities and prospects have profound impacts not only on their own lives, but also on their societies. There are two critical components involved. One, inadequate learning facilities, and the other abysmal job creation. Addressing these issues are critical. The skills gap issue pertaining to the poor quality of learning in country's education centres seems to lend credence to the fact that many of those places are ill-equipped to train those keen on a better career, for a better future for themselves and their families.

While entrepreneurs and industrialists across the country keep talking about "skills gap", skill training alone would not solve the issues unless there is positive industrial growth leading to job creation.

As per the report of United Nations Development programme (UNDP) between 1991 and 2013, the size of the working age population in creased by 300 million, of which the Indian economy could provide work for only 140 million. The report said that by 2050, at least 50 million more people are expected to enter the job market in India.

Whether it's insurgency in the north east, moist Militancy, Unrest in Jammu and Kashmir J&K or protests for reservations in government jobs, at present there are different protests organized by different castes in different parts of India, the most prominently were the Gurjar protest for reservation, Maratha Morcha in Maharashtra, Jaat March in Haryana. At present in India, Joblessness is the central issue. Kaushik Basu said, "the erosion of jobs is like climate change it happens slowly and so makes no news but its impact can be devastating."

The centre has launched ambitions programmes like make in India. Digital India and skill India to help create jobs as also further a knowledge based economy.

Unwavering commitment towards the programme and drawn up policies. It will help works things out. We should implement the developing strategies and accountability based project. Experts and faculties from IITs and IIMs and other autonomous institutions to be roped in for time- bound audit of project implementation.

There should be youth's involvement in these projects, like Bhutan in India, children's parliament, should be considered by the government of India. It does not have party politics but these members can share their proceedings to the speaker of the parliament, the prime Minister and the opposition leaders and other senior officials.

If would allow the children to voice their ideas thoughts and feelings, so that their concerns and opinions can be listened to and included in our social and political landscape.

If we wanted to succeed in skill India, there must be an ecosystem in place connecting learning institutions, teachers, trainers, industries and policy makers. Each constituent should contribute in building synergy to push through the movement sustainably with definite role.

On the innovation front, we should take initiative with foreign countries. Such as circus industries, as circus artists in Philadelphia United States, which will help us to create a large number employment opportunities inentertainment industry at large for, the democratic country like India. Where different fundamental forces are working with different perspectives, prolonged youths is their power and such youths who are unrest, is the greater danger to our democracy and country as well so we must look into this matter very seriously.

References :

1. Debashish Bhattacharya: Shu coming to grips with joblessness, published on 17th, 2016, The Hindu, Daily News Paper.
2. Un wand youth report 2012: The Un focal pointferyount, 2012 Achieved from the original, 13 Dec, 2014.
3. Martin, Gary (July 2009), A portrait of the youth labor market in 13 countries 1980-2007, Monthly Labor review-3-21
4. City and Guilds Centre for skills development, skills development, attitudes and perceptions, March, 2008.
5. Madhan Gupta and pushkar: The independent United, 25 Feb, 2019 The cuire Daily News Paper.

Divorce in India : Stigma on Society

Dr. Nilima Dawane
Assistant Professor, Dept. of Sociology,
L.T. College, Wani.

Abstract:

Divorce is defined as the formal end of marriage and it involves a legal process. It signifies the end of a relationship. Divorce is one of the most painful things one may have to undergo in life. It is the official or legal procedure to end a marriage.

A divorce is said to be the most traumatic event that can happen to a couple. In a country like India, divorce and religion are very much interconnected. Divorce occurs when a married person feels no longer capable of living with each other. It signifies end of a marital relationship, i.e., breakage of marital bonding. Divorce is a fairly long process and involves a hectic procedure in a country like India.

To be divorced, there should be a mutual consent between the couple. Only when both parties are conclusive about divorce, the court shall consider it. After a divorce is complete there is no legal relation or obligation between the married people.

Recently the number of divorce cases have increased. This is mainly attributed to the changing culture, traditions and perceptions of today's society. India's ancient customs and traditions are being transformed to modern thinking and beliefs.

Years ago, divorce was considered as a social taboo. But now Indian society is undergoing a period of change. Initially divorce cases lasted only in cities but now has spread to small towns and villages.

Hence we can say that divorce rates are increasing day by day due to modern life styles.

Keywords : Problems, efforts, suggestions, issues, activities etc.

Causes Of Divorce/Problems In Marriage :

- **Disloyalty**: If either man or wife starts a corporal relation with anybody other than the partner without the agreement, the other party can file a demand for divorce.
- **Malice**: Any type of physical and/or mental unkindness which initiatives a spouse to seek divorce.
- **Disappearance**: Leaving a spouse for 2 years or more is called disappearance. There can be four kinds of desertion: wife left husband, husband left wife, wife created such a situation that husband left wife, or husband created such a situation that wife left husband. The victim can claim divorce.
- **Psychologically Sick**: If the spouse is psychologically not stable.
- **Leprosy**: If the spouse is suffering from leprosy.
- **STDs**: If the spouse is suffering from any sexually transmitted disease.
- **Conversion**: If the spouse has transformed from Hindu religion to any other religion (not Jainism or Buddhism or Sikhism; but to Islam or Christian or anything of that sort.) The other person can file for a divorce case.
- **Abstinence**: If whichever husband or wife has left household and become a sanyasi, the other party can claim for divorce.
- **Missing**: If one of the partners is absent for 7 or more years, the other party can file for a divorce.
- **Two-timing**: Before the Hindu Marriage Act was made, there was no rule of exclusivity. So a person could have more than one wife. So if any person had numerous wives before the act, his all wives but the last one, have the right to fight for divorce on the ground of exclusivity after the act was made. However, husbands do not have any such right, as it was assumed that women do not marry multiple men
- **Unnatural Sex**: If the husband commits an act of sex which is not natural, the wife can fight for divorce. These can be: rape of other woman, sodomy, or sex with animals. If wife is involved in any such act, the husband can not do a case.
- **Communal Divorce**: If both the partners do not want to live together and has established on

the circumstances of the divorce between themselves only, they can request the court together for a mutual divorce. However the court will try to cover up failing which they can be separated, with/without a cooling period of 6 months.

Effects of Divorce :

The effects on children, parents, relatives, friends and even the nation has been studied in detail for many decades. There are many incidents that prove or show that divorce plays a significant role in the psychology of a child, relative, nation, etc.

Effect of divorce on children of India:

As a marriage that to break and dissolve, parents ask themselves of the need to be together for their kids. Studies show that dates decades ago have already proven or shown that in many cases the divorce has a negative physiological impact on their children. Here are some of the long-term and short term effects that it has.

a. **Physical Health** : Parents divorce does in fact actually affect the child's physical health in many cases. Those who are experiencing parental divorce are more likely to have asthma attack. Children whose parents are divorced are liable to get cancer in their pancreas, lungs and anus.

b. **Longetivity** : Longevity refers to life span of a person during divorce the Childs life span has a high risk of pre mature death before 21 years of age. The child mortality risk increases when his parents divorce.

Dr. Lewis Terman concluded, 'The long term health effects of parents were often devastating, it was a risky circumstance that changed pathways of many young participants'.

c. **Mental Health** : Divorce wreaks havoc on the physiological effects of divorce are persisant. Children have more emotional and behavioural patterns negative feeling and physiological patterns.

Effect of Divorce in India :

Divorce plays a key effect on any country especially India.

1.36 million People are divorced in India. That is around 0.24% of married population.

More women are divorced and separated than men in India.

The divorce rates in north east are higher than elsewhere. Mizoram has highest divorce rates.(4.08%).So what does all this tell about breakdown of marriages in India?

The gender gap – More women divorced are choosing to stay divorced or not finding partners for remarriage, unlike men.

Laws of Divorce in India :

Divorce with Mutual Consent: When husband and wife both agree to a divorce, the courts will consider a divorce with mutual consent. For the petition to be accepted, however, the couple should be separated for over a year or two years (as per the relevant act) and be able to prove that they have not been able to live together. Often, even when either husband or wife is reluctant, they still agree to such a divorce because it is relatively inexpensive and not as traumatic as a contested divorce. Matters such as children's custody, maintenance and property rights could be agreed to mutually.

Divorce without Mutual Consent :

In case of a contested divorce, there are specific grounds on which the petition can be made. It isn't as if a husband or wife can simply ask for a divorce without stating a reason. The reasons for divorce are as follows, though some are not applicable to all religions.

1. **Cruelty** : Cruelty may be physical or mental cruelty. According to the Hindu Divorce Laws in India, if one spouse has a reasonable apprehension in the mind that the other spouse's conduct is likely to be injurious or harmful, then there is sufficient ground for obtaining divorce due to cruelty by the spouse.
2. **Adultery** : In India, a man that commits adultery (i.e. has consensual sexual intercourse outside of marriage) can be charged with a criminal offence. The wife may, of course, file for divorce as a civil remedy. If, on the other hand, a wife commits adultery, she cannot be charged with a criminal offence, though the husband can seek prosecution of the adulterer male for adultery.
3. **Desertion** : One spouse deserting the other without reasonable cause (cruelty, for example) is reason for divorce. However, the spouse who abandons the other should intend to desert and there should be proof of it. As per Hindu laws, the desertion should have

lasted at least two continuous years. Christians, however, will not be able to file a divorce petition solely for this reason.

4. **Conversion** : Divorce can be sought by a spouse if the other spouse converts to another religion. This reason does not require any time to have passed before divorce can be filed.
5. **Mental Disorder** : If the spouse is incapable of performing the normal duties required in a marriage on account of mental illness, divorce can be sought. If the mental illness is to such an extent that the normal duties of married life cannot be performed.
6. **Communicable Disease** : If the spouse suffers from a communicable disease, such as HIV/AIDS, syphilis, gonorrhoea or a virulent and incurable form of leprosy, the Hindu Divorce Laws in India say that the other party can obtain a divorce.
7. **Renunciation of the World** : If the spouse renounces his/her married life and opts for sanyasa, the aggrieved spouse may obtain a divorce.
8. **Presumption of Death** : If the spouse has not been heard of as being alive for a period of at least seven years, by such individuals who would have heard about such spouse, if he or she were alive, then the spouse who is alive can obtain a judicial decree of divorce.

Procedure of Divorce :

Property-It seldom matters whether you or your spouse own the property. If you are married – irrespective of the fact that a divorce petition has been filed – you have the right to occupy the property.

Child Custody-Many assume that the mother always gets custody of her children. This is not the case. While the courts usually agree to the decision of the parents in a mutual consent divorce, the courts are expected to see to the best interest of the child.

Documents needed for Divorce :

1. Address proof of husband
2. Address proof of wife
3. Marriage certificate
4. Four passport size photographs of marriage of husband and wife
5. Evidence proving spouses are living separately since more than a year
6. Evidence relating to the failed attempts of reconciliation
7. Income tax statements for the last 2-3 years
8. Details of profession and present remuneration
9. Information relating to family background
10. Details of properties and other assets owned by the petitioner

Conclusion :

Report recommended amendments in the Hindu Marriage Act by suggesting irretrievable breakdown of marriage as a new ground for granting divorce among the Hindus. Supreme Court has fragmented opinion on this topic. But In the light of Article-142 of the Constitution of India, when there is situation of irretrievable breakdown of marriage then supreme court can pass the decree for the dissolution of the marriage in order to do complete justice between the parties in aid of the power conferred under Article-142 of the constitution of India.

We can also see the intent of legislator's after the 71st and 217th report from the law commission of India supporting irretrievable breakdown as a ground for divorce. So, The Marriage Laws(Amendment) Bill, 2010 proposes to make the following amendments : (a) To insert section 13C in the Hindu Marriage Act, 1955 and section 28A in the Special Marriage Act, 1954 to provide for divorce on the ground of irretrievable breakdown of marriage.(b) To insert section 13D in the Hindu Marriage Act, 1955 and section 28B in the Special Marriage Act, 1954 to provide for a right to wife to oppose the petition for divorce on account of irretrievable breakdown of marriage on the grounds of grave financial hardship.

References :

1. Altekar, A.S., 1983, The Position of Women in Hindu Civilization, Delhi, Motilal Banarasidas, Second Edition, Fifth Reprint.
2. Chodrow, Nancy, 1978, The Reproduction of Mothering, Berkely University of California Press.
3. Desai Neera and M Krishnaraj, 1978, Women and Society in India, Delhi, Ajanta.
4. Dube Leela et al (eds.) 1986, Visibility and Power: Essays on Women in Society and Development, New Delhi.
5. Forbes G., 1998, Women in Modern India, New Delhi, Cambridge University Press.
6. Maccoby, Eleaner and Carol Jackin, 1975, The Psychology of Sex Differences, Stanford, , Stanford University Press.

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Opportunities for Youth in Agricultural Development

Dr. Prassnajeet R. Gawai
Head of the Department of Economics,
Sitabai Arts, Commerce and Science College,
Akola.

Introduction :

"Unless farming becomes both intellectually stimulating and economically rewarding, it will be difficult to attract or retain rural youth in farming"

- Dr. M.S. Swaminathan.

Our youths are underutilizing their time, energy and enthusiasm in various other activities leading themselves and India nowhere. The right thing to do at the moment is to attract and retain youth in Agriculture and allied activities as this sector will be future to feed billions. Urbanization and migration to other countries has made agriculture an unwanted sector for youth to enter in India. Urbanization is attracting youth with various income generating prospects and leading youth get attract to various other unrest in the society. This unrest of urbanization is developing lot of importance for agriculture, which needs a societal change in mindsets of parents and children about adoption of agriculture and allied activities. It is also, evident that, agricultural Skill is not genetically inherited. So, has to be adopted and cultivated in rural youth or farmers. Agriculture as a whole to be developed in such a way that, it attracts youth towards profitable and constant income generating activities. To see this happen, there is great need of constant overview on policies, research and development and training programs for youth and farmers in India that utilizes farm resources in cost effective and appropriate form.

1. **India is young country:** Global population is expected to increase to 9 billion by 2050, with youth (aged 15-24) accounting for about 14% of this total. Rural population in India, accounts to 68% (90.22 Crores), total youth population is 28% (35.6 Crores) ranging between the ages of 10-24 years. India is emerging as future young nation in the globe. Besides, the country is adding 2 million young people to the ranks of unemployed every year. This is likely to entail tremendous cost, including social unrest and dislocation.
2. **New generation is going to take up Agriculture:** Agriculture is contributing to 15.35% of national GDP and covers 68% of total population. Increasing literacy rate in rural areas (71%) is ray of hope for bringing changes in all the areas around villages including Agriculture. The mantle of Agriculture rest in the hand of educated rural youth in the country.
3. **Realities on ground:** Education and Mass Media exposure is inducing high aspirations among rural youth resulting in migration of youth from rural to urban areas, Agriculture to non-agriculture sectors. Education system does not involve Agriculture in initial years due to which interest is not created in the young minds. Urban attraction leads rural youth to opt non-agriculture education so that they get jobs in urban areas. Even the majority of the farmers are not in favour of their children taking up Agriculture and settling in villages. Agriculture is ridden with uncertainties in monsoon and markets making it one of the risky professions. Hence, for Agriculture, there are few takers among rural youth by choice.

Challenges :

Rural youth experience following challenges while opting Agriculture as profession.

- Insufficient access to knowledge, information and education.
- Limited access to land.
- Inadequate access to financial services.
- Difficulties accessing green jobs.
- Limited access to markets.
- Limited involvement in Policy dialogue.
- Lack of agricultural content in education.
- High risk in agriculture profession.

Opportunities :

In spite of challenges, some opportunities are available for youth in Agriculture there are as follows.

Income Generating Horticulture Crop Production, Processing and Business Activities.

To change the fate of the farmers and youth in Indian agriculture, recommended to farmers, to reduce the supply chain and if possible directly sell the produce to the consumers by avoiding the middle men; To

provide quality to the product by adopting "Good Agriculture Practices-(GAP)" in producing organic produces at the production stage and good post-harvest management practices like, packing according to the consumers need at the marketing stage for arriving at time saving profit making businesses; To provide employment to the rural youth in agribusiness and marketing of the agricultural produces; To develop the best relationship between urban & rural people.

Income Generating Activities in Agriculture - Opportunities for Rural Youth :

The income generating agribusiness activities, youth /farmer can take up are such as, Mobile Soil/water testing kits/ laboratories; Land preparation consultancy/ customized land preparation techniques for farmers; Compost preparation out of rural waste and marketing; Vermicomposting; Micro-irrigation lay out consultancy by less studied rural youth as professional graduates charge more; Hybrid Seed production skills/ hybridization techniques for rural youth; Weed control through customized implements manually operated/petrol operated by letting these small & low cost implements; Plant protection techniques such as extracting neem oil, production of NPV at labs and preparation and marketing of Trichoderma cards; Price forecasting consultancy and charging for the service and Agriculture Journalism as a source of income in foreign exchange activity. He also, proposed few policy recommendations to be adopted immediately to bring youth/farmer by attracting and retaining in agriculture, which are Installation of Agri information kiosk at every village panchayat level and training by the corporates, NGO's, KVK and SHG's as a role of CSR.

Income Generating Activities in Animal Husbandry :

Youth in rural areas / villages have to concentrate on the available advantages in Animal husbandry and reap benefit in Income generation as Indian Livestock is huge in population but poor in productivity. To develop livestock, youth should take up interest and enter into value addition and small scale industries in the enterprises such as Diary farming, Meat production and processing technologies by developing indigenously.

Income Generating Activities in Fisheries :

Fisheries in India and the opportunities in it for youth to make it most acceptable activity in the country. Every opportunity in detail that a farmer/youth/women can take up to as a profitable business and also, in creating employment to rural people of both coastal and Inland fisheries practitioners are such as, Fish / shrimp Farm Managers; Shrimp / fish Hatchery Managers; Shrimp hatchery technicians; Aqua lab technicians; Aqua lab Managers; Fish Retail outlets; Mobile Fish retail outlets for Fish Value added products; Ornamental fish rearing and breeding units; Ornamental fish fabricating units; Ornamental retail fish marketing shops.

Recommendation :

1) The Government should conduct awareness programmes on the Agri-clinics trainings and agri- premiership trainings, especially in remote areas. So, that, rural youth can come forward to take up agri-preneurship.
2) Government should take interest hand in hand with Private organizations in creating awareness/ changing mindset of the parents, youth and in farmers about Agri-entrepreneurship.
3) Agricultural finance to be horizontal to all sections of the rural youth society.
4) Agriculture and Agri-preneurship as a subject to be introduced compulsorily at school level.
5) Government to enforce strict competition for priority sector lending, which attracts youth to enter into Agriculture
6) Agricultural subjects to be introduced in the school level, to develop interest in children
7) Advertisement to the rural youth about agriculture and allied activities to promote and attract Integrated farming to be engaged to enable youth and get sustainable income.

Reference :

- UNDP (nd): Cultivating Youth Entrepreneurship Through Agribusiness. [Online].
- http://www.ke.undp.org/content/kenya/en/home/ourwork/inecgr/successstories/cultivating-youth-entrepreneurship-through-agribusiness.html
- Choudhary, H.R. and A. Choudhary. 2013. Why Indian Farmers and Rural Youth Are Moving From Farming. Popular Kheti.
- Hazra, A. 2012. Rural India: Still floating towards cities. Kurukshetra, 60.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Benefits of Library Management System Software

Dr. Rajkumar G. Bonde
M.S.Gote College,
Washim

Summary :

Each and every library having its own system in Modern as well as ancient period .Now day's system is changed to simple to library management software. In this time many Software worked for library systems. Software's means computerized programs that help library routine work maintains update and fast for library users Library Management software having some as well as important benefits.

Old Library management system are systems there is no any raised question for this performance Bit Old systems are having no modern Technology, No computers, no software. They are facing many problems but they worked preferred. Modern time software's are not causing time of users as well as library staff time Saving concept is actually happened in modern time software process. So That the five laws of library sciences are actually affected in software's process.

Keywords : Library, Library Management System, Software etc.

Introduction :

Every library or Information Science centre having one Of his Own System .In Middle age or ancient time library having a Its own system or management. They are maintained by their Own risk, register method or any type of printed catalogue methods. They means librarians or library staff are managed libraries by their own Knowledge and own risks, in that time library having not used any computer or software for library management? Libraries are used the computers in Library at decode of 1960 in USA. After using successfully computers in library then taken more period for software in enter in library and Information Science centre in library and Information Sciences Centre. Library Managements Software is Very useful as well as user friendly. So that library management Software helpful for library.

Library Management System Benefits :

Universities are not like that a few years ago. As sophisticated technologies such as cloud, mobile, digital and analytics develop, libraries have also changed the way they offer many services. While today's students face growing challenges and expectations, college libraries are thriving. University library management systems are web and mobile device-based applications that allow higher education institutions to provide content and resources to students, faculty, and staff. Library management is a sub-discipline of corporate management, and its focus is on specific issues that library and library management professionals face. Library management includes formal management tasks, freedom of knowledge and fundraising responsibilities. Problems facing library management often come from managing nonprofit organizations.

Functions :

Most libraries that store physical media, such as books, magazines, movies, and other materials, adopt some of the derivatives of the Dewey Decimal System as a way to tag, store, and retrieve materials based on specific identifiers. The use of such systems has led librarians to develop and use generic structures that can serve as tools for library professionals and library users. These structures include home directories, domain directories, indexes, unique identifiers, unique identifier tokens, and artifacts.

The home directory serves as a directory for all domains or theme-specific directories and directs users to more specific areas of the library, where users can find more specific domain directories. For example, upon entering a very large library, you can find a home directory that leads users to a specific side of the library, focusing on specific aspects of law, history, novels, and so on.

Domain directories usually have a very large library system in which the home directory does not contain all the system information. As a result, the home directory directs users to the domain directory, which contains hierarchical references to the category or domain-specific artifacts assigned to the directory. For example, a very large library may have many domain directories, one is legal directories, one is historical directories, and one is novel directories and so on. For smaller libraries, there is no need to use the domain directory and the home directory contains all the directories, Information.

Index refers to a group of artifacts by some related group limitations. The most common index groups are "by title", "by item", "publisher" and "by author". A unique identifier (also known as an ID) refers to the method of assigning and tagging an artifact, which contains a unique readable string to the same artifact. Such identifiers usually have a unique character set that helps to distinguish artifacts from common features such as the address or location of artifacts in the library and a generic title. Such unique identifiers can also be broken down into tokens and usually placed somewhere on the surface of a stored artifact, such as book binding, to keep the object at ease.

Unique identifier strings are divided into predefined and fixed-position segments or substrings. Each section is called a token and refers to the mapping of meaningful content, so it is named a unique identifier token. For example, one token directs users to a specific section of the library, another token assigns users to a particular channel on that leaf, and another directs users to specific bookshelves on that channel. All this ultimately leads to artifice. Such tokens are usually or separated by characters called token generators such as "Artifacts refer to those original items or are authorized copies of those items that have been sorted, stored in the library and retrieved from the library. Examples of artifacts are books, magazines, research papers, movies and computer disks.

Planning and Maintenance of Library Facilities :

Successful planning is "an active plan to ensure that the right people are put in the right place at the right time to do the right thing" because customer needs are often needed, so planning or modeling an existing library for a new library is a must. To supplement their business budgets, managers often receive gifts and gifts from donors through fundraising. Many amenities began to be used, including cafes, spaces for library friends, and shows to generate additional income. These areas should be considered when planning a building expansion. The location of the new building must be found, and then the building must be designed, built, and finally evaluated. Once established, it is important to maintain the building regularly. This can be done by delegating tasks to management staff or by hiring external companies.

Disaster planning must also be considered in the library environment: the impact of the disaster not only on the library, but also on the potential role of the library as a support service after the disaster.

Associations and Publications :

The Library Leadership and Management Association (LLAMA) is a division of the American Library Association that provides funding through awards and grants, as well as webinars, conferences, and various industry publications. LLAMA Membership includes quarterly online magazine subscriptions to Library Leadership and Management, as well as discounts on other publications and related conferences, the online cloud-based library management system provides librarians an easy way to create and store their library collections. It allows students and teachers to communicate and collaborate across multiple channels. These systems can be used in university libraries to improve classroom teaching. Here are ten benefits of integrating cloud-based library management into your organization:

1. **Easy to Use** : Library management software is simple, easy to use and easily integrated with existing systems. The advantages of a library management system are that it provides online and offline storage, automated backups, and simple updates to simplify and improve the learning process.
2. **Increase Library Collaboration** : Avoid frustration and frustration by giving students access to 24/7 library resources. Library Management Software helps librarians create all kinds of books, e-books, magazines, photos, videos and events.
3. **Effective Cloud Data Management** : Seamlessly automating, simplifying and implementing library databases makes it easy for your organization to benefit from secure cloud services. Increase performance by automating various library tasks including collection, catalog, queue management, distribution, and reference
4. **Highly Secure, Scalable and Reliable** : University libraries benefit from scalable infrastructure, role-based secure access, high performance and reliability, ensuring seamless access to library databases.
5. **Mobile Access** : Mobile Operating System Search Library provides mobile access to lists, calendars, books and resources from anywhere, anytime, through smart phones and tablets.
6. **Dynamic Reporting** : Dynamic reports, charts, and graphs improve library

performance to see and monitor better decision-making.

7. **No Defects** : Automated library software has been developed for user-friendly, powerful and easy data entry, which makes library functions flawless.
8. **Innovation** : Students can search through chat, forums and social media, write articles, upload photos and videos, manage email, send messages, and get in touch with librarians and other students.
9. **Fully Customizable** : Library automation systems are fully customizable and meet the needs of educational institutions to provide fast and reliable data.
10. **High Cost Efficiency** : The adoption of advanced technology is a cost-effective and viable option for educational institutions. By using the cloud, mobile and digital libraries can eliminate paper-based processes and management overheads, increase productivity, reduce operating costs, and save time.

Conclusion :

Library management software is boon for modern library and information centers. This software's are very helpful to users and user friendly to saving more time. These are time savings and accurately providing information to library users.

References :

1. www.Library.wikipadea.in
2. www.librarysoftware.in.
3. http://www.w3schools.com/591/591insert,asp.
4. www.en:Wikipedia.org/wiki/library_ Management.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

Tribale Development through Agriculture Schemes in Maharashtra

Dr. Ganesh M. Khekale
Shri Shivaji College of Arts, Commerce & Science,
Akola

Abstract:

The major tribal in Maharashtra are dependent on agriculture for their livelihood. Below agricultural income and production have resulted into their economic deprivation. Agriculture schemes can improve the production and productivity of agricultural sector in tribal region and can cause the improvement in economic condition of the people. Maharashtra Government has been introduced in this area but it is concentrated in those areas, which have irrigation and other supporting facilities, and among those farmers who have relatively government schemes base than the rest of the tribal. In this scheme involve lack of irrigation facility, poor credit supports etc. are some of the factors restricted its spread. Government is characterized both labour and land augmenting one. Agriculture schemes supporting increases cropping intensity. It affects the cropping pattern as well. The nature and magnitude of impact, varies from region to region and therefore, needs to be explored. All these aspects were thoroughly studied in this research paper.

Keywords : Agriculture, Tribal, Productivity, Crops.

Introduction :

The predominant attitude of agriculture officials towards tribal communities is to try to convince them to give up their backward agriculture and adopt more modern and high productivity agricultural practices. Often no attempt at all is made to try to understand the traditional agricultural systems and practices of tribal communities. It is taken for granted that this is bound to be 'backward' and hence in need of replacement by the readymade 'modern' solutions available with officials. This is not at all the reality that one sees in many tribal villages. Instead what we see in these villages is an agriculture system in harmony with nature as well as the food and nutrition need of people. Further careful observation reveals this to be a risk minimising system which can provide at least some food even in adverse weather conditions. Hence the relevance of this eco-friendly, zero fossil fuel system has increased further in times of climate change and erratic weather.

The tribes of Bhandara district traditionally cultivated over 200 rice varieties, each consumed for a specific intent such as for instant energy when exhausted and for medicinal properties. These native varieties were the result of years of dedicated efforts to develop crops suitable for the local climatic conditions. The yielding rice varieties introduced in the early 50s during Revolution failed to have significant effect in the western regions in the first three decades. The subsequent decades the yielding rice varieties such as HMT and Chinnor replaced the indigenous ones considered to be the most responsive. These yielding varieties failed to give any spectacular increase in yield as the resource-poor tribal farmers were unable to afford the recommended inputs. After the farmers realized the limitation of hybrid seeds as the seeds lost vitality after a generation or two. Then, they found that the dwarf varieties introduced for higher productivity resulted in lesser hay and hence shortage of fodder for the livestock, an integral part of the farming system. After they has resulted in the tribal farmers reverting to organic methods of cultivation, thus reducing their dependency on external inputs.

Exhibitions and personal interactions with growers, the expert team has collected data on the likely reasons behind the extinction of varieties, existing crop landraces and their specific properties, besides factors affecting crop diversity. Data indicate that Dhanora in Gadchiroli district and Jwar have a number of landraces of food crops that are resistant to pests, grow on poor soils, flourish under changed climatic conditions. In time farmers are involved in conservation and revival of indigenous crops in 46 villages of five tribal blocks, spread across Bhandara, Gadchiroli, districts, with a focus on paddy, finger millet, hyacinth bean, cowpea, sorghum, barnyard millet. Landraces is facilitated through community seed banks. Tribal farmers who are assigned the task of producing seeds are offered choice samples collected after one and two generations of purification and upgradation. The product sold at a price decided by the seed saver group, offer a new avenue of income. Presently, 09 villages in Gadchiroli, 11 in Nandurbar, 12 each in Gondiya, and five in Thane are

involved in producing seeds and in operating community seed banks towards preserving traditional crop varieties.

Tribes in Maharashtra :

The State is having 50,757 sq. Km under the Tribal Sub geographical area (3,07,313 Sq. Km) of the State. The State houses 46 Scheduled Tribes population is largely concentrate Thane (Sahyadri Region) and the eastern districts of Chandrapur, Gadchiroli, Bhandara, Gondiya, Nagpur, Amravati and Yavatmal (Gondwana Region). Main tribes in the State are the Bhil Pawras, Thakurs and the Varlis. There are three tribes Viz the Kolams (Yavatmal District; Project District), the Katkaris (mainly in Thane and Raigad Districts) and the MadiaGonds (Gadchiroli District), which have been notified as Primitive Tribes by the Government of India.

Maharashtra is having sizeable number of tribal populations, which comprises 9.35 percent of the total population of the state. Of the total population of the state (112.37 million), 10.51 million reported as Scheduled Tribe, of which 5.32 million are males (50.57 percent) and 5.20 million (49.43 percent) are females. In between two census periods, i.e., 2001 and 2011, the st populations (census 2011). The growth rate for ST population during 2001 population of the state stands at 9.35 percent (census 2011) against 8.9 percent in 2001. The district Nandurbar has the highest proportion of ST population with 69.3 percent followed by Gadchiroli (38.7 percent), Dhule (31.6 percent) and Nashik (25.6percent).

Agriculture schemes for Tribal

The Schemes are transferred from State for the implementation of effective to assist tribal farm families to bring them above the poverty line including assistance to cane plantation.

Nearly, 88 percent of the tribal residing in the State are below the poverty line. This scheme therefore, envisages financial assistance to tribal farmers, whose annual income is upto Rs 25,000 only. Under the scheme, subsidy is given on various items, which contribute to increase in the productivity of their farms. Under this scheme, the assistance now available for various items to each family is as under :

Sr. No.	Item	Limit of subsidy	Percentage of subsidy
1	Land Development Works	49000	100
2	Input kits	5000	100
3	Improved Agricultural implements and plant protection appliances.	10000	100
4	Repairing of old wells	30000	100
5	Inwell Boring	20000	100
6	Supply of bullock pairs	30000	100
7	Supply of bullock carts	15000	100
8	Pipeline	20000	100
9	Pumpset	20000	100
10	New wells	70000 to 100000	100
11	Kitchen Garden	25000	100
12	Sprinkle/ drip Irrigation	35000	100
13	Farm Pond	45000	100

Source : https://tribal.maharashtra.gov.in/

Beneficiaries are entitled to take benefit according to their needs for one or more items. However, the financial assistance is limited to Rs 5,000 for except New Well & Construction of New Well assistance is limited to Rs.70,000/- to 1 Lakh only.

Tribal Development Programme :

In the tribal development the following issues are significant :

1) Tribal farmers areas are predominantly agricultural.
2) The tribal development of these areas envisages increased agricultural income. The emphasis has, therefore, to be on introduction of improved and modern agricultural technology.
3) Tribal agriculture income is that of inadequate provision of irrigation, the most important input for increasing agricultural income.
4) Tribes who have been associated with agriculture. During the off-seasons, these tribes will depend upon minor products of sub income.
5) Banking facilities in the tribal areas are being adequately strengthened. Composite co-operative organizations. Sbi.mahabank etc.
6) Freedom the tribes from bondage of indebtedness, protective legislation has to be vigorously introduced.

7) In areas where forest cultivation is practiced necessary social services support given by the Government. The economic schemes are also being taken to improve sanitary conditions, education facilities in these tribal farmers.

Conclusion :

There is no doubt that agriculture is back on the development of tribal people. Government schemes worldwide, investment in agriculture and tribal development is still lagging. Government schemes for agriculture is also not seen as a major priority player in agricultural and tribal development is undervalued. For the development of tribal people, the Government should invest on various schemes for tribal.

References :

1. http://www.vikalpsangam.org/article/understanding-tribal-agriculture/#.Xje5gmgzaM8
2. https://www.villagesquare.in/2017/08/25/maharashtras-tribal-farmers-revive--crops/
3. Census 2011
4. Report of the High-Level Committee on Balanced Regional Development Issues in Maharashtra, October 2013.

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Role of Youth in Environmental Conservation

Dhanshyam A. Waghmare
Contributory Teacher
Post Graduate, Department of Education,
SGBAU, Amravati

As we have seen in the past, there are many more rules, laws, conventions to protect the environment, but there is no effective implementation. For this implementation, young people play a vital role.

Young people make up a large part of the world's population and young people will have to live longer with the consequences of current environmental decisions than their elders. Future generations will also be affected by these decisions and the extent to which they have addressed concerns such as depletion of resources, loss of biodiversity and long-lasting radioactive waste.

Young people can play an active role in protecting and improving the environment. They can change your lifestyle and the way it affects the environment. They can make their homes, schools and youth organizations more environmentally friendly by adopting environmentally friendly practices, recycling different materials and preserving resources such as water and electricity. Involving young people in protecting the environment not only creates a direct impact on changing young people's behaviors and attitudes, but probably influences their parents, relatives and families.

Young people are the backbone of the nation. They can change the future of society with their well-being and courageous behavior. Unfortunately today we find young people who are more interested in other places that are not useful to them, as well as nationally. They choose to spend their days drugging and playing video games. They spend their nights celebrating and living, so to speak. More and more young people of this age group are sitting at home in front of the television to play all day instead of improving or going to work. They have no vision and, if they have dreams, they have no impulse to try to achieve them.

The environment is simply defined as our environment, including living and non-living beings, and young people are young people. Environmental protection is a broad topic Environmental problems are increasing day by day and everyone is concerned about global warming and global climate change, but local and national environmental problems are less concerned. Environmental protection starts with pollution control, so young people can help reduce waste by paying attention to the minor details of their daily lives, for example, by not carrying extra plastic bags when we go shopping. In fact, there are many other suggestions for a greener environment.

By applying ecological knowledge at home and in schools, we can help market a city, a greener city. The disposal of computers, household appliances and rechargeable batteries can seriously damage the environment. The role of young people is to implement recycling programs for computers and used appliances. You can organize collection services with them. There are also many collection points for recycling rechargeable batteries, so don't throw them away. Young people have a role to play in environmental and conservation efforts that will improve livelihoods.

Green tips :

Go green at home :

- Turn off tap water when not needed.
- Use the dishwasher when the dishes are full. Try to avoid using it more frequently, that is, for each dish.
- Try to be cautious when using water. Close the taps when not in use. In this way, it is estimated that each family can save more than a gallon of water, which is very high when combined in a room.
- Turning off the lights and saving electricity is also a way to go green. During the day, it is good to open windows and screens so that sunlight comes in and fills the house with heat. After all, sunlight is essential for the body in the form of vitamin A.
- The local power company could provide a free presentation on how to make the house a better energy efficient home.

Go green with recycling and reuse :

- Distributing unwanted or unusable materials to free service organizations is a better way to start being green. Reusing furniture would save some extra money spent on new furniture. For example, you can remodel a table by adding sheets of wood and creating your own wardrobe.

- Recycling of paper, plastic, glass and metals can also be done through the local waste collection service. Instead of simply deleting older elements, you can use your creativity to create the essence. For example, the older screen fabric could be sewn with flat sheets and made as curtains or pieces of cloth covering the lampshades. They are easy and cheap in terms of interior decoration materials.
- Choosing reusable water bottles over plastic bottles every month is a good way to avoid using plastic and reuse water bottles. At first they can be expensive, but once they are used to they will be worthy of providing health and hygiene as well as becoming ecological.

Going Green with Transport :

- Sharing vehicles or sharing vehicles is the best way to save the environment from three or four times the pollution. Shared travel can be done with friends, neighbors or relatives who work in the same direction as yours, not necessarily in the same company.
- Maintaining the vehicle regularly and providing assistance near a service station would help to minimize contamination production.
- Many companies have started offering the "Work while you're at home" plan. Enjoying this advantage not only saves ecological energy, but also allows you to spend time together in a family and save on travel and fuel costs.

These are some of the ecological tips. Following them will give them a healthy and rich life :

1. The younger generations can make changes in their lifestyle in favor of the environment; they can simply be the change they want to create in the community
2. They can be involved in environmentally friendly activities; Encourage your friends, relatives and neighbors in these activities.
3. The participation of young people in environmental protection activities not only helps to change the environment, but also produces a transformation in the attitude and behavior of young people. It can assist in the production of an environmentally friendly new generation
4. Young people are not afraid of making new changes in their lives. They can help bring a new vision and ideas to change society.
5. Young people today have understood that the world cannot change on its own, that changes must be introduced and that young people are the best ambassadors to bring about change.
6. One of the pollutants that we have in the environment is the excessive use of some products, mainly plastic compounds. The younger generations can switch to organic products to save the environment.
7. It is very essential that young people are involved in changing the world. This may be possible if young people also present themselves at the political formulation level of the country. If young people simply quit the political sector by simply saying it is "the dirty game", then there would be no one who could really change the dirty game for a fair game. Young people should enter politics and help introduce reforms in national politics.
8. There are many young people around the world who work to improve the environment. They should receive support from the company. Young people should not always like themselves in front of televisions, networks or other substance abuse. The juvenile stage is the golden stage of life; We should make the most of it productively for many people.
9. Young people should be motivated to play their role in managing the challenges posed by people in the community, in the process of carrying out environmental conservation work. It is certain that not all members of the community can be in favor of environmental conservation. Young people should be able to break those rigid chains.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Unemployment and Youth

Dr. J. D. Gupta
Smt Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya,
Amravati

Abstract:

Unemployment is a common economic malady faced by each and every country of the world, irrespective of their economic system and the level of development achieved. But the nature of unemployment prevailing in underdeveloped or developing countries sharply differs to that of developed countries of the world. In this paper we will put some highlight on unemployment of youths in India.

Introduction :

In a recent survey of about 6,000 young people aged between 15 and 34, the Centre for the Study of Developing Societies (CSDS) found that 48 per cent of respondents cited unemployment as India's biggest problem. India happens to be one of the fastest growing economies in the world, and yet this financial growth has not trickled down to benefit the sheer volume of people who are out of jobs. What is even more unfortunate is that it is not so much the dearth of jobs, but the lack of skilled manpower is the reason behind such large numbers of unemployed youth. It is not unemployment, but un-employability that leaves the Indian youth frustrated, dejected and disillusioned. Unequal access to opportunity remains a persistent problem while lack of formal vocational education, high school dropout rates, inadequate skill training capacity, negative perception towards skilling, and lack of industry ready skills even in professional courses are the major causes of poor skill levels of India's workforce. Cognizant of the fact, over the years, successive Indian governments have launched schemes to both increase the number of new jobs being created and young people's ability to do them. The most recent of these is the Skill India Mission, which aims to provide training to 400million people by 2022 through various government initiatives.

Nature of Unemployment Problem in India :

Unemployment problem of the country can now be broadly classified into :

a) Rural unemployment and
b) Urban unemployment.

Rural Unemployment :

In India the incidence of unemployment is more pronounced in the rural areas.

Rural unemployment is again of two types:

i) Seasonal unemployment and
ii) Disguised or perennial unemployment.

i) **Seasonal Unemployment** : Agriculture, though a principal occupation in the rural areas of the country, is seasonal in nature. It cannot provide work to the rural population of the country throughout the year. In the absence of multiple cropping system and subsidiary occupation in the rural areas, a large number of rural population has to sit idle 5 to 7-months in a year. Seasonal Unemployment is also prevalent in some agro- based industries viz., Tea Industry, Jute Mills, Sugar Mills, Oil Pressing Mills, Paddy Husking Mills etc.

ii) **Disguised or Perennial Unemployment** : Indian agriculture is also suffering from disguised or perennial unemployment due to excessive pressure of population. In disguised unemployment apparently it seems that everyone is employed but in reality sufficient full time work is not available for all. In India, about 72 per cent of the working population is engaged in agriculture and allied activities. In 1951 more than 100 million persons were engaged in the agricultural and allied activities whereas in 1991 about 160 million persons are found engaged in the same sector resulting in as many as 60 million surplus population who are left with virtually no work in agriculture and allied activities.

Urban Unemployment :

Urban unemployment has two aspects :

i) Industrial unemployment and
ii) Educated or middle class unemployment.

i) **Industrial Unemployment** : In the urban areas of the country, industrial unemployment is gradually becoming acute. With the increase in the size of urban

population and with the exodus of population in large number from rural to the urban industrial areas to seek employment, industrialization because of slow growth could not provide sufficient employment opportunities to the growing number of urban population.

Thus the rate of growth of employment in the industrial sector could not keep pace with the growth of urban industrial workers leading to a huge industrial unemployment in the country.

ii) **Educated or middle-class Unemployment** : Another distinct type of unemployment which is mostly common in almost all the urban areas of the country is known as educated unemployment. This problem is very much acute among the middle class people. With rapid expansion of general education in the country the number of out-turn of educated people is increasing day by day. But due to slow growth of technical and vocational educational facilities, a huge number of manpower is unnecessarily diverted towards general education leading to a peculiar educated unemployment problem in the country. The total number of educated unemployment increased from 5.9 lakh in 1962 to 230.50 lakh in 1994.

Violent Social Conflict :

The unemployment problem is affecting large numbers of young people and a growing number of those have attended school. According to the recently released Annual Status of Education Report (ASER) 2018, 97% of children in the age group of 6-14 years are now enrolled in school. Many of those who attended school have gone on to obtain college degrees.

Pai invokes the work of Gunnar Heinsohn for whom a nation's youth bulge – i.e. a period of rapid demographic growth because of which 30-40% of all males are aged 15 to 29 – can trigger widespread social conflict, especially when fairly large numbers of young people are educated and unable to secure jobs.

In a similar vein, Jack Goldstone has identified "an expanding population of higher-educated youth facing limited opportunities to obtain elite political and economic positions" as one of the key conditions for violent social conflict. Writing about select West Asian countries, Brynjar Lia attributed the growth in university education to the rise in numbers of educated youth who were not absorbed in the labour market and became 'available' for recruitment by radical and violent organisations. At the same time, it is believed that education may help mitigate the potential for widespread social conflict. Which of these two likely scenarios is in store for India, or is it something in between?

India's Case :

As countries such as India develop economically, a larger share of the young population begins to attend schools and colleges. This is both due to the efforts made by governments to promote schooling and college education as well as a growing awareness among individuals and families that education improves one's life chances.

There is widespread evidence from countries around the world that education benefits both individuals and nations in material terms. Most Indians believe in the benefits of education which is why one survey found 71% of them to be willing to even borrow money for the education of their children.

In theory, college education, in particular, improves employment prospects. Many young people find jobs of their liking and when suitable employment is not immediately available, they are likely to remain patient if the economy is growing and if they see others like them benefiting from the nation's economic growth in terms of employment or other opportunities.

In both senses, i.e. in terms of actual employment and optimism about future employment, education can mitigate the negative effects of the youth bulge.

Why College Education Isn't Helping?

On the other hand, however, while the Indian economy is growing, it appears that those with college degrees are not benefiting in terms of suitable employment. There are several reports of hundreds of young people with master's degrees or even PhDs applying for jobs they are overqualified for. According to a report prepared by the Centre for Sustainable Employment at Azim Premji University, unemployment among the well-educated is thrice the national average. There are approximately 55 million people in the labour market with at least a graduate degree – of which nine million are estimated to be unemployed.

The high rate of unemployment among the educated is both due to the lack of sufficient jobs and poor schooling as well as the mediocre quality of education on offer at most colleges. This makes large numbers of graduates unsuitable for employment that is

commensurate with their degrees. While the employability rates of college students have improved over the years, it remains under 50% and as low as 30% for graduates in arts and commerce. Nearly half of all undergraduate students – who make up for 80% of the total number of students – are enrolled in the least employable disciplines.

A Ray of Hope :

The World Bank recently estimated that India needs to create 8.1 million jobs a year to maintain its employment rate, which has been declining.

Given India's demographic dividend and urgency to create jobs, the manufacturing sector could prove to be a large employer that provides decent income opportunities.

For example, rapid modernisation of the food processing sector could be one way of increasing its export potential as well as improving employment elasticity-to-growth and investment in it.

With a rise in per capita income, domestic demand for processed food would also rise, making the sector a viable option for pushing manufacturing growth and employment.

Removing structural bottlenecks to the manufacturing sector is key to promoting job creation in more productive and better-paid activities, according to an OECD report on economic outlook released in May 2019.

The International Labour Organization predicts India will have 18.9 million jobless people in 2019. Even as India's economy is projected to grow 7.5 per cent by 2020, will this growth translate into jobs?

Santosh Kumar Gangwar, who took charge as the Minister of State (Independent Charge) for Labour and Employment in the newly elected government, has a tough job ahead.

Conclusion :

An increase in the number of young people globally seems to be one of the sources of future economic growth in India. However, the proportion of Indian youth in the labour force has been declining. To improve this situation appropriate macro policies are important for generating employment. Skill improvement and vocational training are among the important things needed in active labour market policies. Also micro finance institutes should be encouraged for livelihood promotion

References :

1. https://www.eldis.org/document/A58104
2. https://tradingeconomics.com/india/youth-unemployment-rate
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Unemployment_in_India
4. https://thewire.in/labour/why-india-should-worry-about-its-educated-but-unemployed-youth
5. https://www.downtoearth.org.in/news/economy/india-s-unemployment-rate-doubled-in-two-years-soe-in-figures-64953

Social Media and Youth

Kavita Meshkar
Research scholar, C.H.B. Lecturer,
Education Department,
Sant Gadge Baba Amravati University,
Amravati - 444602.

Abstract:

Over the last few years, the internet has expanded with big applications, such as: messaging, blogs, videos, facebook, skype, twitter, whatsapp and more. Websites and applications that enable users to create, share content or to participate in social networking. All information is around the world is one click away from your device. All of this thanks to social media. Social media is amazing but remember this that everything has good and bad side. Here, this paper, aim to bring to light the impacts of social media specifically to the youth of this generation. This paper or article is not against the social media. Social media is awesome when not over extended or over used, so instead of staying all day in your house checking your e-mail, or faiths in your social media, go out more and socialize more.

In 2020, it is now easier to access the internet than ever before. This easily leads to the misuse of the technology that we are provided with but not everybody misusing it. Everyone is on social media – young, old, rich, poor etc. Studies show that the age group of 12-21 access social media more than any other. Social media has reduced the world to a global village and also reduces distance in world. Youth can interact with people from other parts of the earth by just a click of the button and also all information around the world is one click away from your device. All of this thanks to social media. The most amazing thing about social media is that you can carry where you go with yourself using your device.

What is social media?

Social media are interactive computer-mediated technologies that facilitate the creation or sharing of information, ideas, career interests and other forms of expression via virtual communities and networks.

Social media also refers to all applications and websites or blogs that enable people around the globe to interconnect via the internet, chat, and share content, video call among many other functionalities offers to its users.

Other than this social media technologies may include :

- Blogs,
- Picture-sharing,
- Expressing like dislikes
- Wall-postings,
- Email,
- Instant messaging,
- Music-sharing,
- Many more.

When a person want to use or want to be a part or member of any social sites or social media he or she has to first sign up and then he or she will be able to sign in and access content and be able to share and chat with other users or members of that social media platform. Social media is huge. Some of the popular ones include Facebook, Twitter, Snapchat, Instagram, pinterest, Facebook Messenger, YouTube, WeChat, WhatsApp, and more, each having different logo.

Over the last few years, social media have gained so much growth and fame worldwide to an extent so that many researchers has started learning more about all these social platforms by their good side as well as bad side. Despite the fact that almost everyone in the community is connected to at least one social media platform, whenever you see on the trains, flight, inside the buses, on the platform as well as movie theatre youth and teenagers are hooked on to social media.

Impact of social media :

Social media is awesome when not over extended or over used. So, The use of social media has both negative and positive impacts on our youths today. it is quite impossible to reject and hide from its impact on the youth. This paper aim to bring light on the effects of social media on society specially on youth.

Social media has positive and negative effect :

Positive impact :

- The positive impacts of social media on the youth today, they have become able to be in contact with other. We can make unlimited friends worldwide and chat with them without any time limit, space limit and even at free of

cost or sometimes very lowcost. Now a day even we can have a video chat for free of cost which was three to four rupees for one minute sometimes before.

- Social media become an outlet for user as they share their thoughts, talents, ideal thoughts with others. It also provides an opportunity for the teens to connect with others who share their interests in art, music, games, and blogs.
- It makes easy to express honest opinions, likes and dislikes easily and without fear, including shy personalities also who aren't interacting face to face.
- A lot of close friendships have been formed through social media and have helped to benefit each other in multiple ways.
- Because of social media young people get chance to network with organizations that could help them with opportunities for personal or individual progress.
- The feeling of loneliness is a problem of young people transitioning from state care but it's an area where using social media could help. Young people are exposed to more images of murder victims, accidents, rape cases or even video footages of gun shootings, violence, verbal outbursts, nudism and explicit sexual content.

Negative impact of social media :

- People think that they are using free time for a phone (social media) but actually when they will calculate, they will find, it is big time in one day. They don't ever realize of what a big junk of a day they spent on social media.
- Social media has a very powerful temptation so it can also become addiction.
- The social media became the first priority over their family. Youths are spending more time with their social media friends than their families, friends and loved ones. The first thing they check after waking up is their social media accounts. Same thing happens before they go to sleep.
- Today, in the Society people live next to each other but not talking with each other rather found busy with their phone.
- It increases crimes. Usage of social media may create a chance for emotional distress in getting frightening, irritating and degrading communication from another teenager which is called cyber bulling. It's been proved that cyber bulling will build advanced levels of depression and anxiety for victims and also resulted in youth suicide. Most of the females become victims of this cyber bulling Because of the frequent use of social media, Lack interest in study is increases in teenagers, youth.
- Working on PC or mobile continuously may lead eye problems and also become inactive and lack of movement.
- People spread information on social media to gain fun. All information may not true, we cannot say that all information is on social media is true. Sometimes we found the information false and fake. This can drive people into hysteria, if the fake news involves their friends and loved ones.
- Some people adopt fake personalities to show the world that they made it. They do things that they would never dare do in real life just to impress people.

Conclusion :

As many ways as people believe that social media is bad, but we should believe in that it can also provide a lot of good, you just have to use it for the right things. Society cannot stay away from social media, it may not be practical and advantageous. They have fun on social media. It is a great way of getting more information and for pass time. But still instead of staying all the day on emails and friends, go out and become socialize more.

The parents and the teachers need to tell the children the correct use of social media so as to avoid or minimise the contingency of mal-practices that prevail over social media. We as people must collaborate to face and provide a solution to this problem.

References :

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_media#Definition_and_classification
2. https://www.loebigink.com/how-does-social-media-effect-youth
3. https://phys.org/news/2018-02-benefits-social-media-young-people.html
4. https://www.wisdomjobs.com/careeredge/social-media-and-its-impact-on-youth-2198

The Role of spirituality in shaping and moulding Indian Youth

Prof. Dr. M. M. Bhave
Department of English,
S.K.N.G College Karanja, Lad.

Abstract:

Which is the most difficult era of human life? Infancy? Adolescence? Mature adulthood? Agedness? It probably depends upon where you are as to how you might answer that query. While many might suggest that one's sunset years are the hardest, my own judgment would be that the period designated as youth might be the most challenging. Youth is a frustrating time in life. It is that period when one is hardly old enough to be on his own, and yet he is feeling a sense of independence. Youth ever are attempting to find some sense of identity; that is why they sometimes act and dress so weird. They are bizarre! Youngsters have energy, they are daring, and their hearts are filled with visions of the future. Indeed, they can be a most valuable component. Today's youth lives a hectic and pressure filled life. He struggles to find the purpose of their existence…. the struggle to find peace and support in this harsh and fast paced world. They have started to lose faith in religion because it never gives them what it promises. They fail to relate to what is preached to them…... Depression is rife among the younger generation. People frequently commit suicide under peer pressure, lack of success, lack of fiends, love or satisfaction in what they do. People have lost their will power….they can no longer cling to hope, hope that tomorrow might spell the arrival of brighter times. They no longer find the reason for their existence and collapse under the burden they have to cope with everyday. It is here that SPIRITUALITY comes in. This research paper throws light in youngster's mind that all subjects originated from SPIRITUALITY.

*Spirituality is a foundational aspect of what it means to be human. Each of us has the ability to experience something more in life than is immediately apparent to us on the surface level of life events. Spirituality is our capacity to discover or create something more in the ordinary events of life. Spirituality functions as the energy, the capacity, and potential for transforming our lives into something purposeful, meaningful, and valuable. In the recent times, due to a change in lifestyle and the social fabric of the society, it has been viewed that there has been a shift of people, in particular the youth, from the old religious practices towards the folds of SPIRITUALITY. This has led to the emergence of a number of alternative, holistic movements and faiths taking the large number of youth into its folds. The youth today is exposed to varying degrees of socio – economic and political changes leading to shift in their lifestyles and thought process. The youth is trying to search for some inner peace in the fast pace of their lives. The **ART OF LIVING** plays a crucial role to simplify the complex meanings of life for the youth and helping them to cope with the changing society. ….Spiritualism…a search for something sacred—is an increasingly important topic for people today. Individuals approach the realm of spirituality through religion, meditation, yoga, and even personal reflection. Spiritual people are **gracious, optimistic, compassionate** and **self-actualized**.*

अध्यात्मविद्याविद्यानाम् /- Srīmadbhagwadgītā, Adhyāya 10, Shloka 32.

Meaning : Of all the sciences, Spiritual science is the most supreme.

Importance :

- Subject of Spirituality is useful for both – those who have worldly pursuits as well as those with an inclination for *sādhanā* (Spiritual practice)
- Subject which bestows eternal and supreme *Anand*
- Subject bestowing Omniscience
- A chance for an individual to free himself from the cycle of birth and death

Science and Spirituality :

Man's total world of experience is made up of the world of objects, the world of feelings and the world of ideas. Man has his body, mind and intellect as three equipments of experience, through which he constantly experiences life. When life is working through his physical body, he perceives the world of objects. When life functions through the mind, he experiences the world of feelings. When life expresses through his intellect, he comprehends his world of ideas Spirituality is a **great science**. It helps to achieve a balance among our three equipments of experience – **body, mind and intellect**. Hence we say that science and spirituality are

the two sides of the same coin. They are the two ends of the continuum.

Challenges Before Youth :

The majority of this generation may be self-centered in many ways but we are more concerned with finding the true purpose of our existence and discovering beauty and hope where it seems nonexistent than many generations before us. Our Generation had no Great War or Great Depression….

Recently a new **F.O.B.O.** is entering to the world of youngsters. It can be termed as the fear of better options or may be called as indecision attitude of youths. This happens out of the race to accomplish the best. This may be a state of paralyzed mind which can not take the proper decision in life.

For example : We go to an ice cream parlor but can not make a quick decision to select the flavor of the ice creams. So is case in the market when we go to purchase clothes, shoes etc. The greatest indecision attitude reflects in selecting the bride or bride groom also. Some youngsters are well educated and are paid well still they are not satisfied. This indecision state of mind makes a person crippled and next in weak. This F.O.B.O. is spread up in youths on large scale.

In old age we had no many options but we were quick and better in taking decision. But today due to probability of large options or opportunities, youths are getting inactive in process of selecting the better options. They are confused. This sititution of having many options cripples the ability of decision power and to work skillfully. Another **F.O.D.A.** is threatening the life and world of youth. It means fear of doing anything. In such case the decision is not taken properly but postponed.

Recommendations :

- Youth intends to do many things, make resolution to cultivate good habits, to kick certain bad habits, to study with concentration, to do something with concentrated mind. Very often his mind rebels. In such situation a youth has to govern his own mind. According to **Bhagawad Gita**, "*the undisciplined mind acts as our enemy, whereas trained mind acts as a friend*." As long as '**I**' identifies itself with the undisciplined mind arrived complex human life, is dictated by events and circumstances of the world.
- Pleasure has become the goal of youths nowadays; or it is the cause of all miseries good and evil have an equal share in moulding character and in some instances misery is greater teacher than happiness. Wisdom is the goal of all life so the highest wisdom must be **Spiritual Knowledge**. Only fools run after sense enjoyment.
- Words are secondary. Thoughts live, they travel far. Great work requires great and persistent efforts for a long time. Go on doing good, thinking holy thoughts that is the only way to suppress base impressions. Character is repeated habits and repeated habits alone can reform character.
- The great secret is – absence of jealousy. Be always ready to concede to the options of your brethren, and try always to conciliate.
- Don't change the world, change yourself. The world will change if we change. The more we grow in love and virtue and holiness, the more we see love and virtue and holiness outside. Condemnation accomplished nothing.
- The life is hard fact. Youth is the maker of his own fortunes or misfortunes.
- Acceptance.
- Responsibility for self and actions. Including inner thoughts and emotions.
- Valuing life more than money and power.
- Judgment between positive behaviors and actions versus negative ones.
- Courage to stand up for nature, community, family, and self.
- Acknowledgement of a higher power then one's self.
- Living within the energetic and natural flow of life.
- Listening to Creator, Ancestors, Elders, Nature, and your Spirit.
- Understanding the difference between personal wants and community needs.
- Helping Elders, Youth, Widows, and those in need.
- Continual observation, education, and learning.
- Honoring the balance of creation and walking in harmony with it.
- Honest communication from the heart with everything.

The present paper **highlights** that spiritual resurgence should be in the academy and it is important to produce education system that allows for the participation of the whole self . The duty of bringing

spirituality into the classroom is that there is no formula or safe method but an infinite amount of possibilities that are dependant on the connections of the individuals within the class. There is no amount of reading or learning on the topic of spirituality that can ensure students will emerged the greater understanding of their spiritual connections. The connected spirituality encourages the sprit of explorations we seek to uncover these relationships, resisting those that seek to dominate, encouraging those that seek to promote peace and openness. We need to embrace the complexity of these world and struggle to create safe spaces for exploring these complexities; this is the journey of the connected spirituality. The **infinite future** is before youth. And so the youth must always remember that each word, thought and deed, lays up a store for you and the bad thoughts and deeds are ready to spring upon you like a tigers and **good thoughts** are ready with **a power of thousand angel** to defend you always and forever.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Youth Policy for the Empowerment of Youth : A Brief Review

Mr. Nagsen Bansod
College Librarian,
Shiksha Mandal's G. S. College of Commerce,
Wardha

Abstract:

The paper deals with a brief review of youth policy for the utilization of youth power for the nation building and development of the nation. The author has mentioned the duties and rights of the youth as per youth policy and described it as the development of an individual youth and their role in the development of the society and the nation.

Keywords : Youth, Youth development, Youth policy.

Introduction :

"To empower youth of the country to achieve their full potential, and through them enable India to find its rightful place in the community of nations".[1]

It is always referred as India is a young country. The one third part of our total population is the persons which belong to the age defined as youth. In the forthcoming days India will be superpower if the energy of the youth is utilized positive and effective manner. Youth are the sources of energy for the development of any nation it also treated add the real assets of the country. The development takes place from an individual to the family, family to the society, from society to states and states to the nation. An individual is a part of family, a family is a mix of various age of peoples. From the family an elder to younger the responsibilities are forwarded. It is expected that the youth from the family are the energetic they have to follow the principle of the family while performing the activities. The family always relies upon the younger on that they will perform their duties responsibly for the development of the family. While being responsible citizen the nation also expects from youth that they should perform their duties responsibly for their own development along with the nation's development.

Who is Youth :

Youth is a more fluid category than a fixed age-group. 'Youth' is often indicated as a person between the age where he/she leaves compulsory education, and the age at which he/she finds his/her first employment. Often, Youth age-group is defined differently by different countries/ agencies and by same agency in different contexts.[1] United Nations defines 'youth' as persons between 15 and 24 years of age[2.]

In the Year 2003 the National Youth Policy defined the youth as person between the age 13-35 but in the year 2014 it is defined is as 15-19 yrs. Hence in India, the persons belonging attaining to the age 15 are treated as youth.

As per the census, out of the total population the 27.5 % are youth belonging to the age group 15-29.[3] As mentioned in the 12th Five Year Plan India is expected to become the 4th largest economy by 2025, contributing about 5.5 to 6 % to the world GDP only after the United States, China and Japan. It is a great opportunity in order to its development.

Youth plays a crucial role in the development of nation. Youth are the young members of the society which has posses a power of productivity and creativity; they are energetic in such a way that they can make revolutions.

Youth are the great assets and major part of the population. In order to involve the youth in the process of development of nation and the overall development of youth, the government has make a policy, known as youth policy. The policy has insisted on the sustainable development of youth based on states geographical condition and diversity. It also emphasized on the opportunity available at locally. The policy aims to develop scientific temper, knowledge of geographical diversity, sources of income and development, duties and responsibilities of a good citizen. It believes that the well management of youth power can enhance the process of the development.

According to the National Youth policy during last 60 years various schemes are implemented successfully. But there is also a need to develop rationalization and quality of schemes. The policy states that there is a need to fulfill the need of youth for the effective use of youth towards nation building. The policy focused on the making the youth able to solve their problems, to make them able to find solutions of the problem in order to pioneering the state.

Youth Policy :

Youth policy provides a holistic vision for the youth of India, to empower the youth, to achieve their full potential in order to enable them to find rightful place.

According to the Youth Policy the following rights are provided to the youth ;

1. Rights offered by the constitution of India
2. Right to participate in the social development schemes and projects.
3. To achieve the meritorious in education on the personal interest and capacities.
4. Right to employment availability, creating employment and choice to select any business.
5. To organize, establish, control the student and non-student organization.
6. Right to receive the minimum medical facilities, healthy environment and shelter.
7. Right to protest again violence, inequality, fraud and exploitation.
8. Right to grab the opportunity in sports, arts, recreation and adventure.

Rights and duties or responsibility are the two sides of a coin, so while offering the rights tro the youth the policy has expected to fulfill the following duties :

1. To follow the fundamental duties as imbibed by the constitution of India.
2. To behave in society in order to maintain peace, social harmony and social bonding.
3. To contribute in the society to make free from discrimination, exploitation, crime and violence.
4. To be free from the addiction of alcohol drugs etc.
5. To maintain national integrity and to honour the fundamental right and liberty towards the society diversified on the basis of culture, language, religion and region.
6. To contribute and take intuitive in the development of the state and nation by participating in social work and service to the nation.
7. To honour and protect the private and public property.
8. To be sensitive towards the maintaining environmental balance, flora and fauna of the country and attempts to preserve them for future generations.
9. To honour the tradition, culture and knowledge while adapting the global technologies.

The youth policy extends the scope of gender equality, as there will be no bias issues towards the discrimination on the basis of gender among the youth. The policy wishes active participation of youth in all the activities for an individual's development and society. The policy supports inclusiveness in order to provide an equal opportunity to youth, right to live with honour, and also the development of educationally, economically and cultural weak group of the society. It also accepts the diversity and honoring the cultural, linguistic, regional and religious diversity. Policy aims the sustainable development, while utilizing the natural resource they must be use in proper manner, and preserve and protect them for the future generations. The youth must be responsible towards the society and society must be responsible to the youth.

Conclusion :

Youth Policy is based on the constitutional based and truly guidelines for an ideal development of the youth at an individual level in specific and societal level in general. The policy guides for the national development by using power of youth, the policy helps the youth for their overall development. The policy has provided the rights to the youth and also expects the fulfillment of duties and responsibilities. If the youth follow the guidelines as per the youth policy and government implemented the youth policy in proper and in effective manner, and utilize the youths power, no one can stop the nation to be the 'super power'.

References and Sources :

1. http://www.rgniyd.gov.in/sites/default/files/pdfs/scheme/nyp_2014.pdf
2. https://sports.maharashtra.gov.in/nfsshare/sports_ma/about_department/1530687722_youth_policy.pdf

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Spirituality and Today's Youth

Dr. Nandkishor Dhawale
Asso. Prof., Commerce.
Smt.Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati.

I may have strayed from the topic at some points but I did my best to make sure that I made my points clear. I would also like to clarify that these are purely my views and I don't mean to contradict anybody out there. Everybody can have their own opinions and I have mine which I have laid out here. These are not intended to provoke any racist or religion related discussion. I request you to keep this in mind and then read this article.

Today's youth lives a hectic and pressure filled life. People see a chair and think of it as a piece of furniture….They never appreciate the hard work that has gone behind making it what it is….nor do they sympathize with the tree from which life was torn out with a single stroke of the axe Spirituality helps us find mental peace and contentment. We learn to be mindful of what we are doing and what we see. While eating a fruit spirituality not only makes us mindful of its taste but also makes us think of the way it became what it is, it makes us see the blossoming tree, the rain, the wind and the sunshine….as well as the farmer's hard work and the patience and care with which he nurtured the little sapling into a fully grown tree…..

Spirituality is a process of personal transformation, either in accordance with traditional religious ideals, or, increasingly, oriented on subjective experience and psychological growth independently of any specific religious context. In a more general sense, it may refer to almost any kind of meaningful activity or blissful experience. There is no single, widely-agreed definition for the concept. Spirituality can never be taught by anyone…..The only teacher is your soul. You have to grow from the inside to become spiritual.

Religion can be preached by many but spirituality is not religion as we perceive it. Religion is connected solely to God but spirituality is the domain of awareness where we experience values like truth, goodness, beauty, love and compassion, and also intuition, creativity, insight and focused attention. Religion has divided humanity through narrow domestic walls of caste, creed, color and race. Religious gurus say that Jesus is the best or Allah is the best or say Vishnu is the best and urge us to focus solely on our religion, disregard what others say. But I believe that the origins of all religions should be taught because then we will our similarities and not just our differences. I believe that if Mohammed, Jesus, Buddha and Moses were to meet, they would be the best of friends because the spiritual basis of all religions is something that promotes unity.

Today's youth struggles to find the purpose of their existence….the struggle to find peace and support in this harsh and fast paced world. They have started to lose faith in religion because it never gives them what it promises. They fail to relate to what is preached to them….. Depression is rife among the younger generation. People frequently commit suicide under peer pressure, lack of success, lack of fiends, love or satisfaction in what they do. People have lost their will power….they can no longer cling to hope, hope that tomorrow might spell the arrival of brighter times. They no longer find the reason for their existence and collapse under the burden they have to cope with everyday. It is here that spirituality again comes in. " I am spiritual but not religious" is the ongoing trend….They no longer want to abide by written rules to approach God, they want to explore…find unconventional paths to inner peace and material success. Young people follow spirituality because they want to take their life into their own hands….be free to do what they want and whenever they want without any constraints…they want to feel responsible for their own life and what they do….they no longer want to put the blame of their failures on God nor do they want to give the credit of their successes to Him. They no longer want to box themselves in as A Hindu or a Christian or a Muslim. They believe that when they die, all their accounting will be done to God and then they don't want to walk through a door with a label on it…because there is only one God and for Him…it doesn't matter which religion you belong to….what matters is what you have done in your life. And this is what spirituality actually does, it doesn't teach you about God, it teaches you the fundamental principles of life, gives you advice on how to live and helps you understand the true value of friendship, honesty, love and other qualities…..It makes you see the brighter side of life, see the good in others and keep your faith in humanity…….

Spirituality does away with the concept of Hell and Heaven. It removes the fear of the afterlife. The elusive concepts of Hell and Heaven prevent people from exploring, experimenting and trying new things….because they never know what's right and what's wrong. We often make mistakes but spirituality makes us take the responsibility for them. We lie, cheat and hurt people- sometimes on purpose but we always feel sorry for what we have done and apologize but spirituality makes us do so because we know the values of friendship, love and honesty…we know it's wrong so we do it but never out of fear for God.

Today's youth suffers a lot under depression and stress….peer pressure often makes them think that they are useless and just a waste of space…..they are better off dead so that someone better can take their place. Spirituality calms their troubled soul, gives them hope….. It makes them think rationally. It stops people from thinking that they are just a waste of space and are better off dead so that someone better can take their place because it creates a doubt in their hearts: "How do they know that that someone is going to be better than them….He or she could be worse for all they know". This gives them hope… hope that God must have sent them into this world for a purpose and that tomorrow might spell the arrival of better times….. The Almighty is as perfect as anyone can be… spirituality opens our mind, removes evil from our hearts helps us reach the stage where we no longer hold any attachment to this material world and where problems and poisonous words and deeds said and committed by mere mortals can no longer hurt us….

To attain enlightenment we must never approach God with the thinking mind because it may only stimulate our intellectual activities, ideas and beliefs…we should try to do so with our crying heart because it will awaken our soulful and spiritual consciousness. Religion, as perceived by us, boxes us in and prevents exploration, experimentation and free mixing between people. True religion and spirituality are so entwined that it is impossible for us to tell the difference between them…..there are scarcely any who understand religion's true meaning so we just follow what we understand. Religion, as perceived by us, makes us a devotee of God while spirituality brings us close, in terms of qualities and wisdom, to the Almighty Himself….

The majority of this generation may be self-centered in many ways but we are more concerned with finding the true purpose of our existence and discovering beauty and hope where it seems nonexistent than many generations before us. Our Generation had no Great War or Great Depression…. our war is spiritual and our depression is our lives…..Spirituality, peace, happiness and religion, are what we fight for and the quest for which makes us stand up against injustice and fight for what we deserve...

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.625 | **Special Issue 218** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*

The Responsibility of Youth towards Family, Society, Politics and Nation Building : A special study of Literature

Prof. Nitin Keshaorao Wasnik
Asst. Professor of English, Shivramji Moghe Mahavidyalaya,
Kelapur (Pandharkawada), Dist. Yavatmal - 445302

Abstract:

Youth is an integral part of any country. It is well-known fact that youth is a great asset for the nation. ***Swami Vivekanada*** *believed on the talent of youth in the country. He said that the youth are the pillars of nation. We can use this power for national development. A society must pay special attention to the dreams, concerns and aspirations of its youth because they can shape the nation's future. According to* ***Dr. A.P.J. Abdul Kalam*** *the youth should pursue a career goal can also simultaneously serve his family, the society, nation and humanity as a whole.* ***Mahatma Gandhi*** *strongly believed on 'Good deeds results in good actions'. The development of any country depends on its youths. The youths are the future of nation. Today is an era of globalization and information technology. The entire world seems a unit in this scenario. Transportation becomes very easy and smooth in the world. One country is concerned to another country for all the time. Being the representatives of the time, youth can live in touch with the entire world on the basis of computer technology. They can get information from all the directions in one click on mobiles. On the other hand, this immense change affects the lives of mankind.People are running after money and power forgetting moral values, culture and humanity in the name of modernism. Besides, the younger generation does not feel sympathetic towards their family members. As a result many a challenges emerged recently. The present research article attempts to focus how the youths in various genres of English literature discharge their responsibilities towards their family, politics and national development.*

Keywords : Youth, Family, Politics, Writers, Responsibility, Humanity, Novel, Story.

Introduction :

Youths form a very important part of population in our country. They are more energetic and enthusiastic doing anything better for the nation. Today, they would take any kind of responsibility upon their shoulders and give fruitful result. The role of the youth is to renew, refresh and maintain atmosphere and status of our society convenient for others. Youth are expected to advance the current technology education, politics and peace of the country. The younger generation is found much misunderstood and more maligned. They can be fostered with moral values and motivational deeds. Youth whether girl or boy, son or daughter has to discharge many responsibilities while living. Their responsibility starts from their home. They have to care of their parents in older age. Besides, as soon as they grow up the entire responsibility of the house falls upon their shoulder. If they avoid it, the family has to suffer a lot. The society considers them very careless children. Secondly, many a youth is not found taking care of their family. They are running away from their responsibilities. On the contrary, they go addicted to tobacco, wine, cigarette, pubs, night clubs, mobile, and many such bad habits. They do not care of their family members nor any helpless in society. The involvement of youth is found in crimes such as rape, terrorism, naxalism, corruption, theft, exploitation, violence, blasts, murder, accidents and so many ones. This is a very horrible side of youth.

Political engagement of the youth in India is the need of the present time. If they involve in politics, many changes can happen which in turn may be important and better for the nation. Today's youth is so active and participative in nature. Dr. A.P.J. Abdul Kalam, former President of India often quotes that "The ignited minds of the youth are the most powerful resource of the Earth, above the Earth and under the earth." He believed that youth power, if properly directed and controlled could bring about better changes in humanity for its progress, meeting its challenges and bringing about peace and prosperity. The role of youth in nation building is very important. They can work for national development. The youth can make a difference to society in the areas of education, green-environment, social justice, equality and minimizing the rural-urban divide.

Objectives :

1. To focus the involvement of youth in various activities.

2. To analyze the behavior of youth in family and society
3. To emphasize the responsibilities of youth towards family and nation
4. To illustrate the role of youth giving the examples from literature.
5. To study the various genre of literature and characterization.
6. To study the characters from novels of NayantaraSahgal and stories of other well-known writers in English Literature.

Research Methodology :

Descriptive research method has been used for this paper.

Data Collection :

The data has been furnished from the related articles, books and novels. Materials from various essays have been taken. Primary and secondary sources have been used for writing a paper.

Study of literature :

The function of literature is to focus the society. It is a reflection of society and culture. Majority of Indian writers in English deal with the themes about social issues, political upheaval, religious violence, women empowerment, youth problem, and so on. The protagonists of novels or stories are the representatives of the people in society. The writers explore the characterization in their writings as they experience or observe around them. There are so many writers who sketch youth as seen in family or in society. Nayantara Sahgal is one of the finest writers in Indian English who dealt with political aspect through her novels. Let's glimpse some of her youth protagonists as follows:

Novel- 'Storm in Chandigarh' :

The present novel deals with complex human relationship in which love, friendship and freedom run throughout. It describes the political issues between **Panjab and Harayana**. The characters like**Saroj, Inder, Vishal, Leela, Jit and Meera** have to face numerous problems because of political upheaval. In this novel Inder does not take care of his wife. Even Saroj has to leave him for her own identity. Sahgal is deeply concerned with the failure of marital relationship and loneliness of individual. All her women youth like Saroj, Simrit, Rashmi and Anna have to give divorce to their husbands for self -identity in society. Their husbands fail to shoulder their responsibilityand affect by political situation.

Novel – 'The Day in Shadow'

In this novel of NayantaraSahgal, a protagonist **Simrit**marries with **Som**who later leaves her. Simrit is simple and happy with her family. She only needs love of her husband. Here, Som breaks communication with her. Then Simrit gives up him and goes in search of her former friend Raj. The writer depicts politics in this novel. Some politicians do not think of people, rather they stick to their chairs. They do not want to serve society. On the other hand, there are some youth political leaders who want to serve humanity. **Raj Garg** an independent member of parliament is the greater follower of Gandhian ideology. The novelist suggests that the lone crusader like Raj will continue forever. The youths have to enter the politics and clean the atmosphere. In both the novels the writer has presented male-youth who do not wish to discharge their responsibility towards family. On the contrary, the girl-youth Saroj and Simrit are presented very courageous women who leave their husbands and go in quest of identity in society.

The Model Millionaire – (Oscar Wilde) :

This is short story of Oscar Wilde, Irish writer. In this story, Hughie is a poor fellow who loves Laura Merton, daughter of retired Colonel. He cannot marry her due to lack of money. He tells his sorrowful story his friend Alan Trevor, a painter. One day, he comes to meet Alan who was painting of beggar-man. Hughie feels very sympathetic towards the beggar and offers him a coin. His offering a coin turns his fate. He gets ten thousand pound from a rich man who was in beggar costume in studio. The youth like Hughie represents the younger people who show love and sympathy around them. The role of such youth is significant for society. Philanthropic spirit has been lost from the society. But the youth has to help the poor and helpless persons of society.

The Fly – (Katherine Mansfield) :

The story takes place in the office of the boss. Woodifield meets his old friends and informs him about his son's grave. In fact, both the men lost their sons in war. Their sons participate in war and meet to death. The youth in this story represent those who want to serve nation. We find that today's youth have gone very far from national integrity. Besides, they have forgotten patriotic instinct that was instilled in us by freedom fighters in India.

No Men are Foreign– (Poem by James Kirkup) :

This is a poem of James Kirkup. The poem spread a message of peace, brotherhood international integrity.

In modern time, youth became so narrow minded. They ignite other people against the citizens of other state or nation. This is not better for the development of any nation. In such scenario, this poem indeed helps to spread love and peace in the world. The students should show love and a feeling of brotherhood towards other human beings.

Two Gentlemen of Verona – (A. J. Cronin)

'Two Gentlemen of Verona' is a story of two boys. The writer calls them gentlemen. Jacopo and Nicola who live a frugal and hard life by doing odd jobs in order to sustain themselves and take care of their ill sister. The boys exhibit maturity beyond their age. They also show what being a 'gentleman' is all about embracing responsibilities without complaining, displaying nobility of character.

Such youth like Jacopo and Nicola can bring a big change in society. The modern younger generation should learn from these characters.

Conclusion :

Youth are the social actors of change and progress. The entire family lies on his shoulders. The youth are the pillars of society as well as nation. They are the future of country. Hence, youth engagement in politics can occur a great positive change in present scenario. Today, many a politicians are selfish and power holders. They have not any sympathy towards society. If youth enters with high passion and service to humanity in politics, then nothing can falter a nation from progress and development. There is also a scene of family violence in our country. The youth must take responsibility upon their shoulder of their families. Youth is a very important part of society. The children follow them in action and thoughts. Therefore youth should not forget the idealism and moral values while living. Their behavior should be moral and ideal for other human beings. Similarly the youth should read literature, biographies of greater personalities. Definitely the literature can bring a beautiful change in the bahaviour of youths in the world. Literature insights us and directs us towards a good path.

Work Cited :

1. MK Naik. "The Indian English political Novel" Dimensions Indian English literature.(New Delhi : Sterling, 1985)
2. Sahgal, Nayantara. The Day in Shadow. New Delhi: Vikas Publications,1971.Print.
3. Sahgal, Nayantara. Storm in Chandigarh. New York: W.W. Norton, 1969.Print.
4. Board of Studies in English, SGBAU. "Fast Tracks" A Multi- skill Course in English : Published by Cambridge University Press India Pvt.Ltd.
5. Board of Studies in Commerce Languages, SGBAU. "Impression" An Anthology of Prose and Poetry, Raghav Publishers & Distributors

Teacher's Role in Instilling Spiritual Understanding in Youth : J. Krishnamurti's Perspective

Dr. Purushottam P. Deshmukh
Department of English, Shri. Shivaji College,
Akola – 444001

Function of Education :

In this world of tremendous advancement in the field of science and technology, there is a very big responsibility upon the shoulders of teachers to instill spiritual understanding in youth. Generally, it is seen that students are not encouraged to give vent to their questions. At schools and colleges in our country, the teaching-learning process has always been a kind of monologue. Teacher speaks and students listen to him. This one way method of teaching has borne dire consequences. Students have taken it for granted that the duty of a teacher is to talk and talk alone. However, students are not wrong, for they have been conditioned that way. There are a few complex factors that hold students from asking questions:

- They have questions but they fear the teacher might feel insulted or teacher might insult them for wrong questions.
- They think that asking a question can become a display of intelligence and fear being segregated from the rest of the class.
- They are reluctant in leaving their comfort zones.
- They assume that they are not knowledgeable and conduct themselves intuitively and avoid deliberate efforts.

On account of the factors as such, the teaching-learning process, and especially the teacher, has been a kind of an imposing authority. Where there is imposition of ideas and concepts, although good, students cease to learn and their spirit of rebellion against established norms extinguishes. As a result, we have uncreative and violent youth that resorts violence and destruction. This is what we have seen during anti-CAA protests in our country.

Unless a student asks himself certain fundamental questions, there is no possibility of spiritual growth in him. He must ask himself: … "why he goes through the struggle to be educated; if he is passing the examinations merely to get a job. Or, is it the function of education to prepare him to understand the whole process of life"[1] Of course, having job is necessary, but he must realize that merely getting job is not everything. Surely, life is not just a job, an occupation. It is something extraordinarily wide and profound and mysterious – a realm in which both teachers and students exist as human beings. Life is an extraordinary thing. However, we find absolute lack of observation among teachers and students. The birds, the flowers, the flourishing tress, the stars, the rivers and the fish therein – all this is life. "Life is the poor and the rich. It is the constantan battle between groups, races and nations. It is meditation and what we call religion. And it is also the subtle hidden things of the mind. It is the envies, the ambitions, the passions, the fears, fulfillments and anxieties."[2] What teachers and society as a whole are doing to the youth is really horrible. No young man knows what he is going to do when he grows. He gets married and before he knows where he is, he is a father. Probably he is bound to be tied to a job in which he will gradually wither away. Surely, education has no meaning unless it helps the youth to understand the vast expanse of life with all subtleties. No student must have asked himself a question what intelligence is. J. Krishanmurti says: "Intelligence is the capacity to think freely, without fear, without a formula, so that you begin to discover for yourself what is real, what is true; but if you are frightened, you will never be intelligent. Any form of ambition, spiritual or mundane, breeds anxiety, fear; therefore, ambition does not help to bring about a mind that is clear, simple, direct and hence intelligent."[3] The tragedy of human life is everybody has fear in one form or the other. Fearful youth cannot revolt against anything and is either involved in mental violence or external destruction. The truth is the youth who is in constant revolt discovers and does not conform. If he is afraid, he cannot observe, learn and cannot be deeply aware. Fear destroys human thought, human relationship and love. Fear forces the youth to live safely and living safely generally means living in imitation. The absence of raising the fundamental questions has led the youth to conform to the pattern of rotten social order. Krishnamurti says, "When the youth is not ambitious, not acquisitive, not clinging to his own security – only then can he respond to the challenge and create a new world."[4] A teacher is largely responsible to

have destroyed the faculty of attention in his students. A student is not interested in what a teacher is teaching and hence he is not paying attention. The teacher compels him to pay attention, which is not attention at all. Attention is not concentration but love. Attention comes when a student is deeply interested in something, for then he loves to find out all about his interest; then his whole mind, his whole being is there. Discovery of truth demands freedom from tradition, which means freedom from all fears.

The Problem of Freedom :

If the mind is free of all preoccupations to observe something beautiful, it becomes quiet and sensitive and in this state, there is clue to our problem of freedom. Freedom is not a matter of doing what happens to suit us. Many people in the world are independent, but that does not mean freedom. To be free means to be intelligent. Freedom is really a state of mind in which there is no fear or compulsion, no urge to be secure. Most of us want to be safe. "We want to be told that what marvelous people we are, or how lovely we look, or what extraordinary intelligence we have. All that kind of thing gives us self-assurance, a sense of importance. We all want to be famous people – *and the moment we want to be something, we are no longer free*."[5] The moment we want to be somebody, we are no longer free. Titles, position, and knowledge encourage us to be something. Our parents and teachers tell us we must amount to something in life, that we must be successful like somebody else. We try to imitate the example of some *hero*, to be like the religious Masters, saints and hence we are never free. Whether we follow the example of a Master, a saint, a teacher, a relative, or stick to a particular tradition, it implies a demand on our part to *be* something. But it is only when we do really understand the dangers implied in imitation, there *is* freedom. A function of an educator /teacher is then to us (the youth) from childhood not to imitate anybody, *but to be ourselves all the time*. The problem is all our educators/teachers have always been imitators of something or somebody and hence they have utterly failed '*to see the thing in itself as it really is*.' However, to find out freedom is not to come to a conclusion. Krishnamurti says: "To be free is not merely to do what you like, or to break away from outward circumstances which bind you, but to understand the whole problem of dependence."[6] The irony is, as long as a young man conforms, as long as he is ambitious, acquisitive, and destroying others in the pursuit of position and power, he is considered a respectable. A wrong means can never be used towards a right end. An educator/teacher does not seem to have got rid of negative emotions like jealousy in his personal or professional life. Jealousy implies dissatisfaction with what one is and envy of others. To be dissatisfied and discontented with what one is the very beginning of jealousy. We want to be more virtuous, know how to meditate better, reach god, to be different from what we are; therefore we are envious jealous. The desire to change ourselves breeds envy, jealousy, whereas in the understanding of what we are, there is a transformation of what we are. Teachers tell *what* to think instead of *how* to think.

Listening :

The problem is whether we listen to find out or store the information thinking it to be valuable from the future point of view. For happiness, we have to listen and find out how to free the mind of all fear. As long as we are afraid of anyone or anything, there can be no happiness. The young men can never be happy as long as they are afraid of their parents, teachers, afraid of not passing the examination, not making progress, not being approved of, not patted on the back. This world is brimful with people where very few know how to live. Most of the world merely survives. It somehow drags along and therefore life becomes a dreadful thing. If the youth is not being taught to live, education has no meaning. If the youth is giving so much importance to be just tidy, replete with good manners, successful by passing all the examinations with excellent grades, he is on the wrong path. It is like cleaning and polishing the fingernails while the house is crumbling. No teacher talks about all this to his students. A student spends lot of time on studying humanities, commerce, science and technology, it is equally necessary for him to spend more time thinking and sharing about deeper issues because this makes for richness of life. He must know a symbol, a word, is not the thing it represents. The word *door* is not the actual door.

The Creative Discontent :

The youth must have the creative discontent in his heart. And there is tremendous creative discontent in every youth. The teachers force his students to be absolutely quite in his class. But that is forced quite and is a dead silence. A student is afraid of making noise in the presence of his psychological authority called teacher. A teacher must help his student how to learn observing the flow of his/her mind. He must not stuff the mind of his students with the insignificant stuff he has been carrying in him since the beginning of his career as a teacher. Ages old wisdom of the teacher

destroys pliability of his pupils in the course of time. A teacher is result-oriented in his approach as far as performance of his pupils at examinations is concerned. If pupils are left concerned only with result as good grades, they cannot think clearly. A teacher tethers his students to performance at examinations as a monkey tethered to a stake. By this way, a teacher is teaching his students *how* to be secure in future. This teacher is insecure in his personal and professional life. He can transform lives of his students only when he is not giving them a target of results to be achieved. A student who can intelligently discard ideal or conceptual security taught by his teacher is alone capable to bring about creativity in his personal and later in his professional life. When mind is not pursuing any form of security and therefore free of fear can think directly.

Conclusion :

The existing milieu places a very big responsibility upon the shoulders of the teachers. The Indian youth is resorting to arson and violence and destroying public property on the pretext of injustice. All this is taking place because organized religions have failed to imbue in youth the spiritual understanding of their own existence. Technologically, man has advanced incredibly, yet he remains as he has been for thousands of years. He has been fighting, greedy, envious, burdened with great sorrow and therefore very violent.

References :

1. *Think On These Things*, Krishnamurti. J., Krishnamurti Foundation India, 2007
2. Ibid
3. *The Awakening of Intelligence*, Krishnamurti, J, Victor Gollancz Ltd. London: 1990
4. *The Structure of Our Being*, 1985, Krishnamurti, J, Krishnamurti Foundation India, 1990
5. *Beyond Violence*, Krishnamurti, J, Krishnamurti Foundation India, 2002
6. Ibid

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.625 | **Special Issue 218** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*

A Voice of Youth in The Novels of Chetan Bhagat

P. S. Athawale
Asst. Professor, Dept. of English
Nehru Mahavidyalaya
Ner, Tq. Ner Dist. Yavatmal (Maha.)

Abstract:

In every age youth plays a pivotal role in changing the socio- cultural scenario of the society. Youth is the symbol of energy, creativity, innovation and inspiration. Youth sets its goal and tries to achieve it in the whole life-span. Even though they have dynama of capacity but really need guiding principles. In the novels of Chetan Bhagat it can be seen rightly the youth and its voice. Chetan Bhagat is a voice of youth. The youth is in the center of the age of bglobalisation, commerce and economic changes.

Introduction :

Chetan Bhagat is a social critic in the contemporary Indian writing in English. Light-hearted mannerism can be seen in the fiction of Chetan Bhagat. Chetan Bhagat is an Indian author, columnist and novelist of middle class psyche and analyzer. His best novels are Five Point Someone: What Not To Do At IIT (2004) One Night @ The Call Centre (2005) The 3 Mistakes of My Life (2008) 2 states (2009) Revolution 2020 (2011)Half Girlfriend (2014) One Indian Girl (2016)and The Girl In Room 105(2018) etc.

Five Point Someone: What Not No To Do At IIT is a novel paved the way of the Hindi movie 3 Idiots. Hari Kumar is a story narrator he talks about the others a lot but he doesn't real talk about himself. The story revolves around the engineering college -campus and the students. The story tells the generation's way of expressing on socio-cultural and techno-issues in the system.

One Night @ The Call Centre (2005) is a novel revolves around a group of six call center employees working at the connexions Call Centre in Gurgaon, Haryana state in India. One night they got call from God. And God speaks modern English. The story tells about lost love, thwarted ambitions, lack of family affection, a influence of patriarch setup, an inner views of the lifestyle of the youth in the globalized office. They all six were mingled in various types of relations. But their Boss was very cruel and sadist. They all caught in the critical situation and none was there except God's call to save them from the situation and also from Life critical situation. The story tells the anxieties i and insecurities of the rising Indian middle class youth.

2 States : The Story Of My Marriage (2009) is a story represents couples hardships, convincing their parents for approval of their marriage. They both are from IIM Ahmedabad and their parents also don't have any bondage of affection due to regional and religious inequality as a new generation they have broken the bandage of caste religion and language. The story was adopted for the movie Two States in 2014 by Abhishek Varman

The 3 Mistakes Of My Life (2008) a novel relates a story of three friends in the city of Ahmedabad in western India. The story revolves around the 2001 Gujarat earthquake and Godhra train burning. In the story it tracks friendship, Innocence, tarnished by religious, politics and communal hatred.They are from various sects of life .One is from sports club, another is released from prison and Ishaan their late friend. Ishaan is a victim of politics in the cricketing selection eternity. Omi is the nephew of a Hindu politician and Govind is a Geek with a penchant for business. They all mingleld in their task but the earthquake and Godhra train massacre richesthe people. Ishan dies to save Ali leaving both friends and Vidya (wife of Omi) had a son named Ishaan .The present novel shows the generations psyche regarding caste, religion, language and cultural discrimination. These characters are the representatives of the modern generation.

Revolution 2020: Love, Corruption Ambition (2011) a novel is a story concerned with love-triangle, corruption and a journey of self-discovery. It is addressed the issue of how private coaching Institutions exploit the aspiring engineering students in the present education system.

In the story the true friends struggled for their existence keeping desires in mind .The three main characters show the model youth and their struggle mainly Gopal,Aarati and Raghav.

Half Girlfriend (2014) is an example of Indian youth Romance novel sets in rural Bihar,New Delhi, Patna and New York. It is the story of Bihari boy in

Quest of winning over the girl he loves. It shows clear picture of the youth's socio-cultural views in the contemporary society.

One Indian Girl (2016) is a fictional novel and story of a girl working at the Distresses Debt group of Goldman Sachs, bank. Her husband works in the Facebook company. The couple is a representative of the modern society. Chetan Bhagat expresses his feelings and point of view on feminism.

The Indian Express calls the book "likeable landbook for Feminist".

The Girl in Room 105 a novel tells about a IIT coaching class tutor and his story of girlfriend's Murder. He seeks justice in the stereotypes political issues has faced in Indian society. The story shows the gusty picture of Indian politics and administration. The modern youth is harshly reflected in the story.

Conclusion :

Chetan Bhagat is the author of blockbuster novels. His novels inspired the youth to know the truth in the Indian society .In his novels depicts the true picture of the modern upper and middle class family in the society. It shows the crystal clear picture of Indian youth and psyche.

References :

1. "Book Review": The Girl In Room 105- The Post. thepost.co.in. 6 November 2018.
2. 'The Age Of Bhagat'.India Today. 28 August 2014.Retrieved 20 August 2014.
3. Nagpal Tyagi, shalu (18 April 2014)."movie Review" : 2 States" Mid-Day. Retrieved 25 April 2014.
4. https://en.m.wikipedia.org

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Assessment for Dietary Micronutrient Deprivation of Adolescent Tribal Girls from Chopda Takula in Jalgaon District

Mr. Pavan Dinkar Mahajan
Assistant Professor,
Department of Home Science,
Smt. RDG College for Women, Akola

Keywords : Consumption pattern adolescent tribal girls, Micronutrient deficiencies, Micronutrient intake, micronutrient needs.

Introduction :

People between age of 10 and 19 years are defined as adolescents by The World Health Organization (WHO). Age-based definition of "child", includes the great majority of adolescents as individual under 18 years of age validated by the Convention on the Rights of the Child 1. Some terms used in this report are that youth is age group 15 to 24 years defined by the United Nations. However, young people between 10 to 24 years are defined as youth by WHO and others to merge adolescents and youth 2-3. Adolescence is a period between ages 10-19 years, denotes physical growth, biological growth, sexual maturation and social transition 4. Adolescence is one fifth of the world's population and around 21% of population in India i.e. 243 millions 5.

Micronutrient deficiencies are responsible factor for the global burden of diseases 6. The major public health problem affecting more than 2 billion people worldwide is micronutrients malnutrition which has greater depth in countries which are affected by malnutrition infection and poverty. If micronutrient deficiencies are ignored and left untreated, it can leave negative impact on the health and economical development of the country 7-8. World's 20% population is of adolescent (10 -19 years) and they are most affected population 8.

Due to under nutrition there has been slower growth spurt in adolescent, therefore as per many researches for substantial growth and developmental changes in adolescence good nutrition is the key 9.

Adolescence: an evolutionary platform of development :

Adolescence is not only a stage of physical development but also psychosocial, emotional and cognitive 10. Adolescence is the evolutionary platform of development phase between childhood and adulthood along with marked physical growth, reproductive maturation, and cognitive transformations. During puberty physical changes begin in early adolescence while sexual maturity is reached and reproduction is possible 11.

During adolescence both boys and girls undergo profound period of their development and growth to achieve ideal body height accompanying with crucial changes in physiology and body structure which leads to higher demand of nutrient support for changes and development specifically in females with beginning of menarche 12.

For the growth and development, maintenance of adequate defences against infectious diseases, utilization of macronutrients, other metabolic and physiological functions micronutrients are highly essential. (WHO, 1996) 13. Dietary micronutrients deprivation is typically affected due to certain dietary pattern. To elaborate the relationship between micronutrient deprivation and food consumption can be understood through these dietary patterns.

Objectives :

a) To assess the food consumption pattern by using dietary assessment method and its correlation of with micronutrient status of adolescent tribal girls.
b) To assess the factors affecting micronutrient deficiencies among the adolescent tribal girls.
c) To determine that the micronutrient status of adolescent tribal girls has effect of socioeconomic status.

Research Methodology :

Subject identification and selection :

The study was conducted during the period of January 2019 to September 2019 with a sample of 140 adolescent tribal girls between the age group of 13-18 years. The study area was particularly selected within Chopda Taluka in Jalgaon District; samples were collected from poorest villages under this Takula, selected on the basis of socioeconomic indicators.

Inclusion Criteria : Adolescent tribal girls of age group 13 to 18 years old who are non-school going,

unmarried and available at household during the time of survey.

Exclusion criteria : The study participants who are seriously ill were not included in the study.

Sampling Design :

This was a community-based cross sectional study carried out among adolescent tribal girls by adopting a Cluster sampling technique followed by simple random sampling procedure.

Data Collection Tools and Techniques :

Keeping in mind the objectives of the study, a pre-tested structured questionnaire was developed to receive general information and diet survey to assess socioeconomic and nutritional status. The data was collected by questionnaire cum interview method under following subheads. A tool was developed to collect the information relevant to general information, health and diet attributes of the respondents and if they had received any supplements of vitamins, minerals was also recorded.

Analysis of data :

All the data was taken in MS excel and later converted into statistical software for easy analysis. Calculation of Frequency, percentage distribution, mean, standard deviation, standard error and test were calculated for statistical analysis of the data. Comparisons were made with the standards and recommended dietary allowances.

Finding of the study :

The finding of the study revealed that total 140 respondents were belonging to poor socio-economic background families.

From fig. no. 1, 2 and 3 it can be observed that most of the respondents belong to joint family with only one or two earning person in house, also considering their occupations like farm labourer, labourer, craftsman, household labourer etc. it was found that due to lower income the food was scarce which lead to uneven meal patterns.

Further in fig. no. 4 it was studied that being a tribal area most of the respondents had liking towards non-vegetarian food as compared to vegetarian food. Due to their choice of food, body lacks to receive adequate micronutrients available from vegetarian food. When a vegetarian diet is appropriately applied in meal pattern, it can provide adequate nutrition to individuals through adolescent stage and can lead to healthy life with lower risk of major chronic diseases.

Fig. No. 1

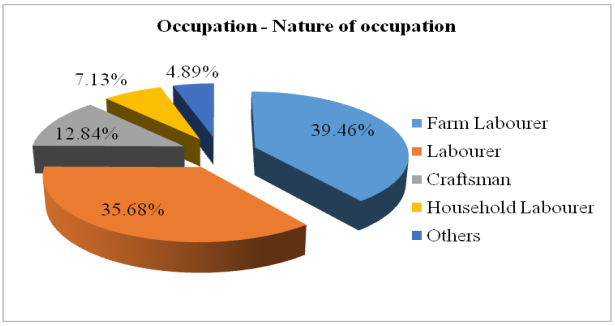

Fig. No. 2

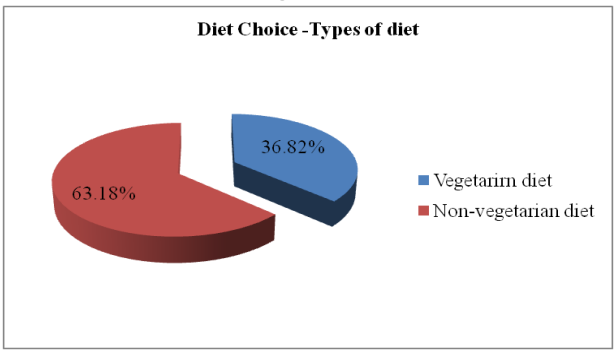

Fig. No. 3

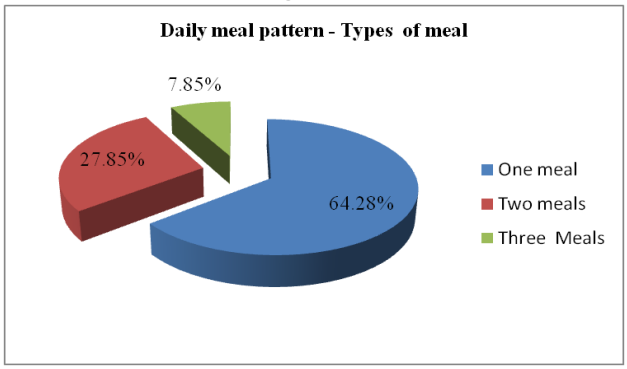

Fig. No. 4

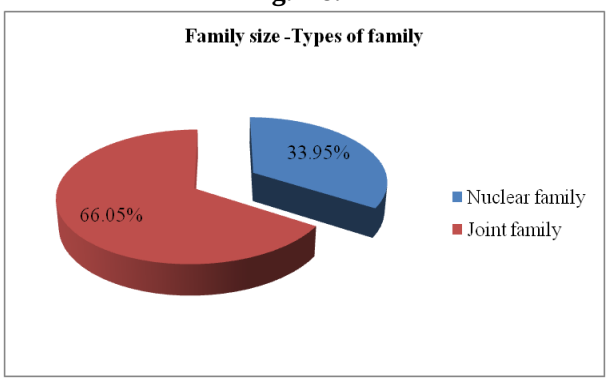

Nutrient intake was calculated using food composition tables (Gopalan et al., 1989) 14. 24 Hours dietary recall method was used to calculate micronutrients intake of subjects for one day. Recommended dietary allowances (NIN-2010) was compared with Mean nutrient intake for one day.

Vitamins :

Water soluble vitamins (fig. no. 5)

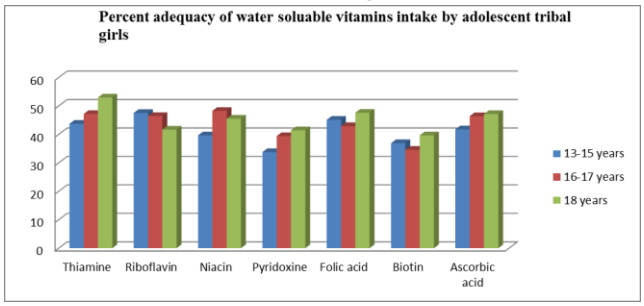

During the study it was observed that thiamine was highest in age group of 18 as compared to age group 13 to 15 and 16 to 17 years it was 43.71 and 47.18%. Mean intake of Biotin was below 40% in all age group. During the study it was seen that mean intake of riboflavin was 41.67 to 47.54% in all age group. However mean intake of niacin was 39.67 to 48.27%, pyridoxine was observed to be between 33.78 to 41.46 % in all age group. Whereas mean intake of folic acid was 42.89 to 47.61 % and ascorbic acid was revealed to be between 41.78 to 47.15 % respectively in all age group. Therefore it was concluded that the percentage of water soluble vitamin in all age group was lower as compared to RDA.

Fat soluble vitamin (fig. no. 6)

While studying the micronutrient status fat soluble vitamin it was revealed that mean intake of vitamin D was highest i.e. 32.15 to 39.43 % as compared to other fat soluble vitamins, Vitamin A (27.12 to 31.58%), Vitamin E (24.15 to 28.67%) vitamin K (21.67 to 26.89%) in all age group it was found to be lower as compared to RDA.

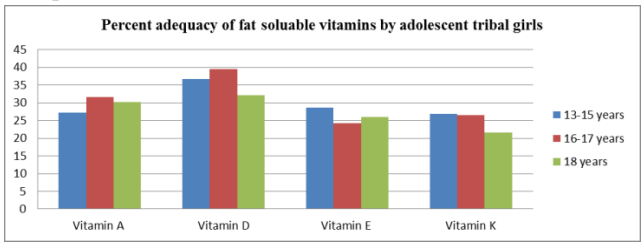

Minerals :

Macro-minerals (fig. no. 7) :

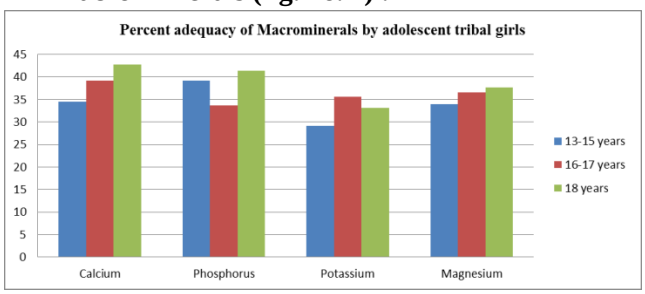

Finding of the macro-minerals study revealed that mean intake of potassium was lowest (29.12 to 35.58%) in all age group. Mean intake of calcium was seen highest in all age group (34.51 to 42.78%). Comparatively mean intake of magnesium was (33.92 to 37.63%) lower than phosphorus (33.65 to 41.34%) in all age groups.

Micro-minerals (fig. no. 8)

Study of micronutrients intake reveals that mean intake of micro-minerals is lowest as comparative other vitamins and micro-minerals. The mean intake of copper was lowest (22.14 to 24.65%) in all age group. Whereas mean intake of chromium and zinc was (23.56 to 25.85%). However the mean intake of iron was found to be highest compared to other micro-minerals (25.77 to 29.14%) in all age group. The mean intake of all macro minerals was found to be lower as compared to RDA.

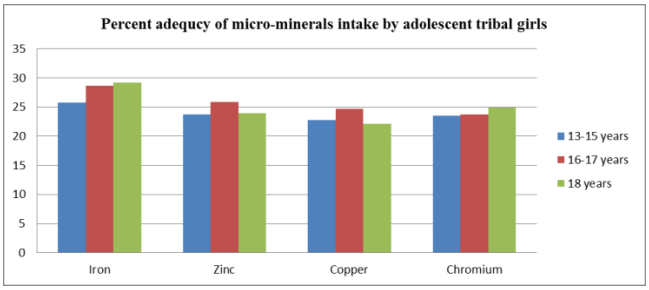

Data of micro nutrients intake reveals that the mean intake of vitamins and minerals was significantly ($p<0.01$) lower than RDA in all age groups.

Discussion and conclusion :

The study illustrates that all adolescent tribal girls failed to achieve dietary intake recommendation. Theses adolescent tribal girls have inadequate micronutrient rich food; in addition these girls often skipped meals on daily basis, which is most likely due to their lower socio-economic status. This study suggest that during adolescent period nutrient rich food such as fruits, vegetable, meat and dairy products make most important contribution to overall nutritional status. As these adolescent girls will be future mothers, their deficiencies will reflects on the health of their children due to the micronutrient intake was found to be very low. In spite of many micronutrient improvement programs such as National Nutrition Anaemia Prophylaxis Programme – (NNAPP) etc. organized by the government by health department for women and children the present study revealed that there was lower intake of micronutrients.

Due to non exposure to diet diversity it was clearly found that focus was on food choices rather than nutrients dense foods. Being a tribal region it was found that meat consumption was more than vegetarian food whereas including vegetarian diet could be healthy

choice. Consumption of both vegetarian and non vegetarian can provide adequate levels of certain vitamins, minerals, trace elements and omega-3 fatty acids to every individual of all age group.

This study also reveals that diet depends upon individual's proper choices of food which are often influenced by the knowledge of nutrition and the availability of certain foods. There are evidences that micronutrient deficiencies are widespread among adolescent tribal girls. With appropriate prevention and measures these deficiencies can be uprooted with proper efforts. More nutritional education should be provided for implementation of healthy practices on this age group and its impact on future health of youth.

References :

1. United Nations General Assembly. Convention on the rights of the child, Treaty Series, 1577:3. New York, United Nations, 1989.
2. Rosen JE. Adolescent health and development (AHD): a resource guide for World Bank operations staff and government counterparts. Washington, D.C., The World Bank, 2004.
3. Sawyer SM et al. Adolescence: a foundation for future health. The Lancet, 2012, 379(9826):1630–1640.
4. World health organization. Adolescent friendly health services- an agenda for change. Geneva: World Health Organisation.2002;5.
5. Progress for children: A report card on adolescents. Socio-demographic profile of adolescents. UNICEF. 2012;10.
6. Black RE, et al: Maternal and child undernutrition and overweight in low-income and middle-income countries. Lancet 2013; 382: 427–451.
7. UNICEF/Micronutrient Initiative Vitamin and mineral deficiency. A global progress report. Ottawa: Micronutrient Initiative; 2004.
8. Kurz KM. Adolescent nutritional status in developing countries. Proc Nutr Soc.1996;55:321–31.
9. Brabin L, Brabin BJ. The cost of successful adolescent growth and development in girls in relation to iron and vitamin A status. Am J Clin Nutr. 1992;55(5):955-958.
10. Hinton PS. Normal adolescent nutrition. In: Edelstein S, Sharlin J, eds. Life cycle nutrition: an evidence-based approach. Sudbury: Jones and Bartlett Publishers; 2009:107-125.
11. Rice FP, Dolgin KG. Adolescents in social context. In: The adolescent: development, relationships, and culture. 10th ed. Boston: Allyn and Bacon; 2002:1-23.
12. Rees JM, Neumark-Sztainer D, Kohn M, Jacobson M. Improving the nutritional health of adolescents - Position statement - Society of Adolescent Medicine. J Adolesc Health.1999;24:461–2.
13. WHO (1996): Preparations and Use of Food-based Dietary Guidelines, NUT=96.6. Geneva: WHO.
14. Gopalan, C., Ramshashtri, B.V. and Balasubramaniam, S.C. (1989). Nutritive value of Indian foods, National Institute of Nutrition, ICMR, Hyderabad (A.P.) INDIA.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Agriculture and Youth

Dr. P. N. Ladhe
Janta Kala Vanijya Mahavidyalaya,
Malkapur.

Abstract:

Global population is expected to increase to 9 billion by 2050, with youth (aged 15-24) accounting for about 14% of this total. Agriculture is contributing to 15.35% of national GDP and covers 68% of total population. Increasing literacy rate in rural areas (71%) is ray of hope for bringing changes in all the areas around villages including Agriculture. The mantle of Agriculture rest in the hand of educated rural youth in the country. This paper on the importance of youth in Indian agriculture.

Keywords : Youth, National GDP, Literacy, Agriculture.

Introduction :

India is an agriculturally dominated country or it will not be wrong to say that India lives in villages. Primary occupation of villagers is still agriculture and its allied ventures. India is a young country and rural youth constitutes about 41% of total population of India. In the present scenario the interest of rural people especially rural youth is declining towards agriculture. This noble profession of agriculture is taking the back seat among different sources of farmers' income due to decreasing profit when compared with total cost of production. Keen interest and contribution of rural youths towards agriculture is must for the prosperity of agriculture sector in the country because youths have the energy to work, they want to excel in life. Moreover they can evolve innovative way of farming keeping in view climate change and other seasonal abnormalities. It is the need of the hour to make agriculture occupation remunerative to sustain the interest of youth towards agriculture. Rural youths too want all comforts of life like their urban counterparts and if profession of agriculture makes them capable enough to satisfy their basic needs and other genuine luxuries of life then attraction of rural youths towards agriculture is natural. On the basis of last few years studies it has been observed that only 20% youth of rural families are directly engaged in the agriculture as a source of employment which is an indicator of grim situation of agriculture in future.

Role of Agriculture in India :

Youth are the most potent segment of population of the country. The youth of today are the hope of tomorrow. India is said to be the land of youth and villages. Also, in India it is well known that agriculture and you are the backbone of our country. Youth reflect the national potential and represent the life blood of nation. Development of youth determined the development of community and country as a whole. Agriculture constitutes the backbone of the Indian economy. It contributes around 32 per cent of the national income and provides employment to 70 per cent of Indian working force. Further, agricultural product constitutes 50 per cent of our exports and manufactures with agricultural content (cloth, sugar and manufactured jute) contributes another 20 per cent of India's export. Thus around 70 per cent of our exports consist of agricultural product. The role of agriculture in the industrial development of the economy is no less important. Agricultural sector supplies raw materials to the agro-based industries like sugar, jute, cotton, ground-nut and oilseeds. Failure of agricultural crops spells a disaster for the Indian industries. Agriculture also directly and indirectly provides a market for the industrial products. Directly, agricultural sector consumes industrial products like chemical fertilizers, pesticides, insecticides and small tools and equipments. Indirectly, the success in agricultural sector increases the purchasing capacity of the people to purchase industrial products. Thus, agriculture occupies a pivotal position in the Indian economy. And, a rapid development of the economy depends on a smooth and sustained growth in the agricultural sector

Reason Indian Youth Not Interested in Agriculture :

Agriculture in India is dependent on rains. Unlike industrial sector it is risky as rains in India is untimely. Indian agriculture is gambling with the monsoons. Even if the weather is suitable and we have timely rains, farmers do not get the right value for the harvest. Lack of scientific advancements in agricultural field is also one of the main reasons for youth to not take up agriculture as their occupation. They prefer industrial

sectors as they have fixed income and job security. Moreover the social status of farmers is much lesser than IT sector employees irrespective of their income.

How Can Youth Be Attracted Towards Agriculture?

Link social media to agriculture :

The rise of social media and its attraction among young people with access to the appropriate technologies could be a route into agriculture if the two could be linked in some way. Mobile phone use in Africa is growing rapidly and people are now much more connected to sources of information and each other. Utilising these channels to promote agriculture and educate young people could go a long way in engaging new groups of people into the sector.

Improve agriculture's image :

Farming is rarely portrayed in the media as a young person's game and can be seen as outdated, unprofitable and hard work. Greater awareness of the benefits of agriculture as a career needs to be built amongst young people, in particular opportunities for greater market engagement, innovation and farming as a business. The media, ICT and social media can all be used to help better agriculture's image across a broad audience and allow for sharing of information and experiences between young people and young farmers.

Strengthen higher education in agriculture :

Relatively few students choose to study agriculture, perhaps in part because the quality of agricultural training is mixed. Taught materials need to be linked to advances in technology, facilitate innovation and have greater relevance to a diverse and evolving agricultural sector, with a focus on agribusiness and entrepreneurship. Beyond technical skills, building capacity for management, decision-making, communication and leadership should also be central to higher education. Reforms to agricultural tertiary education should be designed for young people and as such the process requires their direct engagement.

Greater use of Information and Communication Technologies (ICT) :

Not only can ICT be used to educate and train those unable to attend higher education institutions but it can be used as a tool to help young people spread knowledge, build networks, and find employment. Catering to a technologically savvy generation will require technological solutions. Such technologies can also reduce the costs of business transactions, increasing agriculture's profitability.

Empower young people to speak up :

If we are to enable youth to transform agriculture then the barriers to their engagement, such as access to land and finance, need to be addressed. National policies on farming and food security need to identify and address issues facing young people. As such youth need to become part of policy discussions at the local and national levels, whether as part of local development meetings, advisory groups or on boards or committees.

Facilitate access to land and credit :

Land is often scarce and difficult to access for young people, and without collateral getting credit to buy land is nigh on impossible. Innovative financing for agriculture and small businesses is needed. For example soft loans provided to youth who come up with innovative proposals in agriculture or microfranchising.

Put agriculture on the school curricula :

Primary and high school education could include modules on farming, from growing to marketing crops. This could help young people see agriculture as a potential career. India should run projects aiming to help school children discover more about agriculture as a profession.

Greater public investment in agriculture :

Young people may see agriculture as a sector much neglected by the government, giving farming the image of being old fashioned. Investment in agriculture is more effective at reducing poverty than investment in any other sector but public expenditure on agriculture remains low.

Make agriculture more profitable :

This is an easy statement to make but a difficult one to realise. Low yields and market failures in India reduce the potential of agriculture to be profitable and to provide people with a chance of escaping poverty and improving their quality of life. Making agriculture profitable requires that the costs of farming and doing business are reduced while at the same time productivity increases. Although large-scale commercial farming springs to mind, this is not necessarily the case, and small farms can be highly productive with low labour costs.

How The Youth Can Help The Agriculture Sector In India?

Poverty Reduction :

In an agro-based economy like India, there can be no better way of reducing poverty than building a strong agricultural sector. When it comes to career choices, you will listen to people saying that they aspire to

become doctors, engineers and so on. Even farmers' families want to break free from the family occupation and choose other careers. The youth and those who have the access to education and infrastructure should venture into the sector and revive it from its troubled times.

Produce Young Entrepreneurs :

When tapped in the correct way, agriculture can prove to be a goldmine for entrepreneurs. The largely ignored sector needs young and educated brainpower who can put developmental research into practice to incentivize productive investment in small farm businesses. Such investment will foster benefits in a two-fold way. Firstly, with the presence of forward-looking young entrepreneurs, the system, otherwise characterized by declining number of supernormal profit earning middlemen, is bound to become more centralized. Secondly, with the decline of swindling middlemen, the incentive structure will favor the actual farm owners to put in more effort and thereby earn higher profits. Young entrepreneurs would also bring with them advanced knowledge of production, thereby striving to get closer to the frontiers of technological advancement.

Application of Innovations :

A big problem with the system of Indian agriculture is that unlike other agrarian, more developed economies, a large part of it is still heavily dependent on the climate. This leads to a higher variance in crop yield depending on the monsoon season in any given year. Young entrepreneurs who are expected to be more integrated with foreign techniques of production as compared to their aged counterparts would be keener to undertake innovation activities to reduce this over-dependence on climate. Though undertaking innovation can incur fixed cost, the benefits are more long-term in nature as they would increase the returns in future. Young entrepreneurship is also expected to witness better levels of economic integration with both nationalized and foreign banks to facilitate improved credit transactions, thereby making it easier to incur fixed costs in production.

Challenges for Indian Youth :

Rural youth experience following challenges while opting Agriculture as profession.

- Insufficient access to knowledge, information and education.
- Limited access to land.
- Inadequate access to financial services.
- Difficulties accessing green jobs.
- Limited access to markets.
- Limited involvement in Policy dialogue.
- Lack of agricultural content in education.
- High risk in agriculture profession.

Opportunities for India Youth in Agriculture :

In spite of challenges, Agriculture emerge as promising sector for the following reasons:

- Big country with 1.3 Billion population / consumer base.
- All season activities in Agriculture and Allied sectors.
- Ample opportunities for commercial Agriculture, processing, marketing and export.
- Increased focus on skill training, programs providing financial support, incubation, entrepreneurship facilities.

Conclusion :

The agricultural sector is of vital importance for the region. It is undergoing a process of transition to a market economy, with substantial changes in the social, legal, structural, productive and supply set-ups, as is the case with all other sectors of the economy. These changes have been accompanied by a decline in agricultural production for most countries, and have affected also the national seed supply sectors of the region. Due to the relatively low demographic pressure projected for the future, the presence of some favourable types of climates and other positive factors, including a very wide formal seed supply sector, it should be possible to overcome problems of food insecurity in the region as a whole, and even to use this region to provide food to other food-deficient regions. Opportunities must therefore be created for youths to reach these results.

References :

1. http://www.chemijournal.com/archives/2018/vol6issue4/PartAT/6-4-412-747.pdf
2. https://www.manage.gov.in/publications/youth.pdf
3. https://www.livemint.com/Politics/dJmimxJWI9QlV86AdUMu7N/Rural-youth-prefer-not-to-be-farmers-Survey.html
4. https://www.indiastudychannel.com/forum/91266-Why-young-generation-do-not-like-agriculture.aspx
5. https://www.researchgate.net/publication/332319634_Attracting_and_Retaining_Youth_in_Agriculture_Challenges_and_Prospects

Social Media and Youth

Suraj Pralhad Tilawat
M.Com, B.Ed.
S.K.N.G. College, Karanja Lad.

Pratik Prashant Gulalkari
M.Com, B.Ed.
S.K.N.G.College, Karanja Lad.

When examining young people's experience of social media, it is useful to extend the notion of social media to appreciate not only the antecedents of some current youth online practices, but also the development of research concepts and frameworks related to this topic. For many researchers and media commentators the term social media refers principally, and narrowly, to the more communication and interaction oriented parts of the internet, including blogs, social networking sites such as Facebook, and micro blogging sites such as Twitter, as well as to diverse platforms for sharing audiovisual material (e.g., YouTube, Flickr). The words "social media" first started to be used in 2005 and reflected an interest in the growth of relatively more recent interrelation parts of the internet, sometimes called Web 2.0 (Ito et al., 2010). Yet prior to these more recent applications, social and communicative elements of the internet predating Web 2.0 had been used by youth – for example, instant messaging (IM), email, and chat rooms. In addition, youth had developed the forerunners of some current social and communicative practices via other, older media, including texting, as well as the more general uses of mobile phones. Given the emphasis in current social media discussions on the creation and sharing of content, it is worth noting that before Web 2.0, mobile phones were being used by young people to exchange audiovisual content (e.g., with Bluetooth) as well as to take and post pictures online. Young people learned about creatively fashioning and sharing textual messages – as well as the symbolic meanings of those messages – through their use of texting and IM. Many of the research issues, concepts, and frameworks (such as understanding the place of information and communications technologies

[ICTs] within wider parent–child relations) that we now associate with the social media websites noted above were discussed initially in relation to these older social media precursors. Exploring a variety of historical antecedents also has the effect of underlining the fact that social media are not such a new development and are not even such a radical break with Web 1.0, for example. This entry will proceed with the broader understanding of the term social media, encompassing all of the above.

In examining social media and youth, it is also important to distinguish what is meant by youth. This term can cover different ages in different countries; in some societies youth extends into the late twenties, whereas in others such an age would be considered young adulthood. Meanwhile, the legal definitions of adulthood, the age at which young people are legally allowed to do different things (e.g., have sex, drive, buy alcohol), vary culturally. But the choice of words is an issue not just because of definitions and cut-off points, but also because of their connotations. Not only do writings about youth and "young people," or teenagers, refer to older children, but, arguably, they often take a perspective stressing how their social world and practices are closer to, and moving toward, adulthood. To refer to some of those same people as (still) "children" can sometimes stress the link to the world of young children, as well as their vulnerabilities, dependencies, and need for adult guidance.

The new sociology of childhood understands childhood and youth as social constructions that vary culturally and can change over time (James & Prout, 1997). In practice, only a relatively few internet and mobile phone studies have focused on young children, and most of the discourse about young people and social media websites has been about their use by older children, normally in their teens. This entry will refer to youth or young people, and will cover research whose object of study is youth, teenagers, adolescents, and (older) children. The word "children" is used here to denote the children of particular parents – that is, a family relationship

Youth and Mobile Phones :

This section examines research on young people's use of mobile phones, including the origins both of young people's social practices and of relevant research frameworks and concepts. The earliest research on youth and mobile phones was conducted around 2000, with studies of youth and texting appearing by 2001, reflecting the relatively early adoption of mobile phones by youth in some countries during the late 1990s. Much of the early mobile phone research, including research on youth, took place in Europe and later in Asia, in large part because of the earlier developments of the

mobile phone market in those regions compared with North America, where studies of youth and cell phones appear from about 2005. Some of these early studies of youth and mobile phones took place in Finland and Norway, where penetration rates were generally higher, and also in the United Kingdom, Japan, and, later, Italy. Japanese studies of youth and mobile phones (ketiai in Japanese) emerged out of studies of paging technology in the late 1990s, first appearing in an English volume in 2005 (Ito, Okabe, & Matsuda, 2005).

One early and ongoing focus of studies was on how the mobile phone fitted into relations between young people and their parents. Given that parents often provided their children with mobile phones and subsequently financed much of their use, one question concerned parents' motivations for doing so. In the European research, the motivation seemed to have been chiefly to monitor where their children were, hence the use of the early "umbilical cord" metaphor. Yet, just as some parents later checked their children's social media websites to find out what they were doing, that surveillance was always regarded as problematic. Research had already established that, at times, youth wanted some privacy from their parents. Those studies also identified some resistance, especially among older children, to total monitoring, noting young people's "parent management strategies" (such as saying the battery had run out or they could not find the signal). The equivalent strategies were later to be found in some of the research on youth use of social media websites.

The mobile phone provided a personalized and portable means of communication, with researchers such as Ling (2004) noting how young people could manage their social life away from the potential parental monitoring associated with using the fixed, shared telephone in the home. The same could be said of smart phones, although there has been less research on this. Many mobile phone studies contextualized such efforts at control and resistance within broader parent–child power relations, as exemplified in the rules parents tried to impose on their children's mobile phone usage. Others stressed actual conflict less, referring more to managed autonomy as parents supported their children's increasing independence. While some research identified conflicts over the cost of children's mobile phone use (arguments that had previously existed about the costs of fixed line use), other studies noted how encouraging children to pay some of these costs was a new form of training to help them manage their financial independence. Allowing their children to have a phone was at one time itself identified as a rite of passage – leading in one Norwegian study to parents reflecting on the "right" age for a child to have a phone, as younger and younger children acquired them (Ling & Halverson, 2000). Equivalent discussions later appeared in relation to young people's access to smart phones.

Certain writings about parents managing their children's mobile phone use also framed these practices within general changes in family life itself, including changes in the social construction of childhood. Broadly using Giddens's (1991) notion of the detraditionalization of institutions such as the family, various writers had discussed the increasing elements of democracy in many families with (especially older) children being allowed to express their views and negotiate with parents. The general point, also relevant for the narrower understanding of social media, is that not only are new technologies, facilities, and applications constantly being developed, but this is occurring when family relationships may themselves be changing. The other major focus of research was on how mobile phones fitted into and changed interactions between peers. This included observations about the fashionable or symbolic dimension of this technology and how the choice of brand was a part of young people's presentation of self. Japanese studies noted how youth in Japan took

Social Media and Youth :

This a stage further by customizing mobile phones through accessories and ring tones. Another example of symbolic meaning was how, at one time, the number of entries in the phone's address book and the number of calls and texts received were used as indicators of popularity among peers. The later internet version of this occurred when the number of "buddies" on IM and the number of "friends" on social networking site profiles, including visits to those profiles and "likes" expressed by others, were all taken to indicate popularity. As regards communications, texting received a substantial amount of research attention, especially since youth – or rather a specific cohort of youth in the late 1990s – were seen as pioneering the practice. There was early work on the development of texting etiquette, how young people shared texts (allowing others to look at them) and how they could experiment with the affordances of this application – the lack of nonverbal clues and its asynchronous nature – especially in sensitive communications such.

As dating. Given that the content of many texts was often not substantial in terms of the information

conveyed, attention also turned to the nature of certain communications as gifts, implying reciprocity, where the symbolic nature of the gesture of sending a text was important for maintaining peer relationships. Sometimes this was referred to as "lightweight" contact (Ito, 2005). Again, these characterizations were later applied to some of young people's communications via internet based social media. More specifically, there was also some research on youth and social capital. This focused on whether the use of mobile phones to stay in nearly perpetual contact with closer networks of friends led to the formation of cliques (Ling, 2004) – that is, it strengthened bonding capital at the potential expense of bridging capital.

Although most research on young people's use of mobile phones dealt with their relations with parents and peers, there were other strands, such as studies drawing attention to the social constraints on young people's use of mobiles. For instance, one study noted wider social discourses about the growing unruliness of youth in Japan and how calling in certain public spaces, such as transport, was prohibited (Ito, 2005). When mobile email was first developed in Japan, it proved very popular with young people because it was silent and led to practices such as sending a written message first to check where the person being contacted was and whether they were free to take a voice call. Although even early research mentioned school rules about mobile use (and resistance to these, such as youth phoning from the school toilets), there have been few studies of such institutional constraints.

Youth and the Internet :

There was a pioneering study of the internet in the United States in the mid-1990s that included young people's experiences online (Turkle 1995), and observations about interactions in families with children were made in some general studies of internet use from 1996 to 1998. The first dedicated empirical studies of young people's internet practices, however, were conducted from about 1998 to 2000. This included studies in North America (in the United States and Canada), Europe (in the United Kingdom, Belgium, and Norway), and in Asia (in Singapore and Taiwan), and there was one Israeli study. Apart from descriptions of children's early adoption of online activities, these studies covered themes such as the extent of, and motivations for, identity play (later discussed in relation to young people's self-presentation on social media websites), the consequences of children's use of the internet for sociability, how the offline world influenced

Conclusions :

Social media in the narrower sense have their own specific affordances and histories; for example, SNSs achieved far greater popularity among youth than earlier home pages ever did, and this had consequences for the amplification of social drama. In the face of constant claims, however, about the radical newness of each new technology or service, ICT researchers often find precursors to emphasize the continuities that exist with what has gone before. When domesticating new ICTs (Silverstone, 2005), people in general often build on their experiences of older ICTs, and this entry has indicated that this also holds true for youth.

Taking a wider view of social media, there are continuities in the practices developed by youth, in concerns shown about youth and technologies and in the research themes, research questions asked, frameworks used, and characterizations of social processes, as in repeated discussions of "lightweight" communications dating from early mobile phone studies. An important aspect highlighted by this work is that we need to appreciate the context in which young children go online to understand the issues and practices and, specifically, the sometimes changing circumstances in which they live their lives in the offline world.

SEE ALSO: Children, Protection of; One Laptop Per Child (OLPC) Strategy; Online Games, Addiction and Overuse of; Online Games and Children; Online Games, Effects of; Privacy and Social Media; Social Media; Social Media and Literacy; Social Media Ownership; Social Media and Social Capital

References :

1. Bovill, M., & Livingstone, S. (2001). Bedroom culture and the privatization of media use. In S. Livingstone and M. Bovill (Eds.), Children and their changing media environment: A European comparative study (pp. 179–200).
2. (2010). Friendship. In M. Ito, J. Antin, M. Finn, A. Law, & A. Manion (Eds.), Hanging out, messing around, and geeking out: Kids living and learning with new media (pp. 79–116).
3. (2000). After the death of childhood: Growing up in the age of electronic media. Cambridge, UK: Polity. Critcher, C. (2008). Making waves: Historical aspects of public debates about children and mass media. In K. Drotner & S. Livingstone (Eds.), The international handbook of children, media and culture

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Electronic Resources : Library Consortia

Dr. Rajendra Manikpure
Late Vasantrao Kolhatkar College,
Rohna, Dist. Wardha

Abstract:

Previously only printed resources were the part of libraries but now the eresources are predominant, since the trend is of e-publishing information. Consortia efforts have become an important force in the information world. Academic Librarianship is in the process of being rapidly transformed in the sense of preserving information. This paper focuses on e-resources, library consortia.

Introduction :

The library and information services of the 21st century are fast changing with the rapid development of electronic publishing; libraries are not only acquiring reading materials such as printed books and journals but also arranging for providing access to various learning resources in electronic form. In the new situation, the role of library professionals in collection development and management has become restricted. In fact, they are now playing the new role of access manager of e-resources rather than acquisition manager and custodian of scholarly resources in print form.

Library Consortia :

A Consortium could be described as a group of organizations who come together to fulfill a combined objective that usefully requires co-operation and the sharing of resources. Library Consortium is an Association of a group of libraries to achieve mutually the common objective. The consortia offer libraries theability to give users the access they are coming to expect and demand to a much broader range of materials than any one library could possibly offer.

Library consortia have come up in many countries of the world. In India too several consortia have been developed such as Forum for Resource Sharing in Astronomy and Astrophysics (FORSA), Indian National Digital Library in Science & Technology (INDEST), INFONET project of UGC, Health Sciences Library & Information Network (HELINET), CSIR E-Journals consortium, Department of Atomic Energy Libraries consortium and Indian Institutes of Management Library Consortium. Besides efforts are on to develop consortia by ICAR, ICMR, ICSSR and other government agencies. However if we look into their functioning, it is clear that most of them have been setup with the aim of procuring e-Journals at competitive prices and something sharing the e-Journals resources.

Growth and Feature of Library Consortium :

- To eliminate problems faced by libraries to provide various services to users;
- To meet the thrust of information of people due to rapid growth of population all over the world;
- To cope up with newly generated knowledge published in different forms, such as printed and non-printed documents, electronics media on various disciplines, multi-disciplinary and new generated subject areas;
- To collect all documents published at the national and international level, because of the library financial shrinkage; and
- To overcome language barriers.

Participation in a consortium has many advantages :

- Consortia-based subscription to electronic resources provides access to wider number of electronic resources at substantially lower cost;
- The consortium have been offered better terms of licenses for use, archival access and preservation of subscribed electronic resources, which would not have been possible for any single institution;
- Helpful to provide better library services like CAS and SDI
- The research productivity of all institutions is expected to improve with increased access to international databases and full-text resources.
- Consortia members will also have the benefit of cap on the annual increase in the rates of subscription. While the usual increase in price of e-resources vary from 15 to 20%, the consortia would enjoy the cap on increase in price ranging from 6.5% to 9%

E-resources Negotiation and Purchasing :

- (Lowest) rates of subscription for all consortium members
- Requirement of maintenance of print subscription; if yes, is cap on increase in print subscription offered?
- Extent of coverage of back-files with current subscription
- Journal level (or article level link) through the Library's OPAC
- Permission for inter-library loan
- Archival backup or perpetual access to e-resources
- Annual increase in rates of subscription
- Terms of license agreement

Consortia Licensing and Agreements :

- The publishers use licensing as a legal method for controlling the use of their products and services
- It is important to ensure that all issues concerning consortia licensing of e-content that go into publisher / vendors' licensing agreements are reviewed and understood thoroughly by the consortia negotiation committee and the agreement signing authorities.
- Develop a checklist of "must-be-present" terms and "not-at-all-agreeable" clauses, to avoid delay in executing the licensing contracts.
- ICOLC site provides is a very useful reference point in understanding the recommended practices.

Promoting Use of E-Resources :

- Use innovative marketing techniques and out-reach programs in the form of:
- posters, case-study sessions, user conventions
- Ensure that all resources get equal and adequate attention, and the newer resources receive greater attention.
- Training programmes and Annual Meets (both at institute level and consortium level)
- Consortium Users Group in each member institution
- Users Convention in member institutions

Conclusion :

The role of Electronic resources has become very important in the present age of ICT. Due to the development of Information Communication Technology and its applications, information is available in electronic format very commonly and the information in electronic format has become easier and accessible in comparison to printed collection. Availability of huge amount of information and day to day changing expectations of getting information quickly and efficiently are increasing the need and importance of electronic resources. The subscription of e-journals are increasing day by day and the library budgets are shrinking, so it is needed for the library professionals to work together and formulate consortia for subscription to e-journals.

References :

1. KOPP, J [1998]: Library consortia and information technology - the past, the present, the promise. Information Technology and Libraries, V.17 (1), p.7-12.
2. Mohan Lal Vishwakarma (2013). Electronic Resources and Its Evaluation, E-Library Science Research Journal, Vol. 1 (12).
3. Natarajan, M. Selection and evaluation criteria for e-resources, ILA Bulletin, 38 (3), January-March, 2003, p. 11-14.
4. Ramesh Yernagula, & P. K. Kelkar "Library Consortia: benefits and models of E-journals Consortia"

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Youth and Modern Life Style

Ku. Renuka Sanjeev Ghadyalji
Contract Basis Lecturer
Smt. L.R.T. College of Commerce,
Akola.

Abstract:

The great human tendency is always to follow the latest modern life style in all walks of life. In recent years India has moved on the path of modernization, great technological and professional advancement. Today is become the age of globalization, so there is a great change coming in the modern life style that effects the values, culture, beliefs and traditions of young people and the modern life style of youth has changed a lot over the years. The present study highlights the changes that come in lifestyle of in young people or youth. Change in the lifestyle of youth in this ever change world has its impact on our whole society. They have openly starting pushing for a modern life style of a modern man and women as an open challenge to our traditional values and customs, belief and culture.

Keywords : India, Youth, Lifestyle, Change, Modern, Culture, Society.

Introduction :

India is considered to be one of the oldest nations. In recent years; India has a great transformation not only in economic standard but also in socio-culture factors. The traditional values, norms, and behaviors are being altered into global values. Everybody is in mad race to improve their standard of living. This change in lifestyle affects the every type of class and generation in our country; especially it affects the young people or youth. Youth are a major human resource for the development of a society. No society can hope of translating its dreams and vision into reality with the proper utilization of the potential of youth. But today is the age of globalization and India has moved on the path towards modernization and great technological and confident. The youth is seen as the prime agent for contributing to the country's economic and social development. (IOSR, Journal of humanities and social sciences, June, 2014.) Change in lifestyle of young people or youth in this ever change world has its impact on our society. They had openly started pushing for a modern life style of modern man and woman as open challenge to our moral values, tradition, customs, and culture. The modern life style of today's youth is confined only to internet, discos and pubs. They want to live a lavish life. .they doesn't have any interest in the development of a nation and don't even know what's happening around the world. They are becoming self-center. They do not realize where they are healing too.

Youth :

Youth are usually referred to as young persons of a nation. In India every third person in Indian city today is youth. Youth being enthusiastic, vibrate, innovative, and dynamic in nature is the most important section of the population. A country's ability and potential for growth is determined by the size of its young population. (Central Statistical Office, 2017).Our youth are capable of thinking about their own future and the future of the nation. They are the engine room of every society and activity of a society and determine the extent of growth and development in any given society. According to oxford dictionary.2010, "youth as the time of life when a person is young, especially the time before a child becomes an adult." Youth comprises of maximum population in India and they must show to the world that if they take some kind of responsibility even they can prove out to be the best. After all, youth is the world.

Life Style :

The term lifestyle can denote to habits, attitude, tastes, and moral standards, economic levels etc. that together constitute the mode of living of an individual or group. The term lifestyle was originally used by Austrian psychologist Alfred Adler. (Vimal VIdushy, 2016). It can be determined both in intangible and tangible factors. It may include views on politics, Religion, health, politics, instancing and more. All these aspects play important role in shaping someone's lifestyle. As the people lifestyle changes their attitude also changed with effect of their value patterns of a society.

Objectives :

The objective of the study is as follows :

- To explore the changes in the modern life style of the youth.
- To study the reasons and effect of the changes.

- To work towards reduction of this big challenge.

Methodology :

Research Design selected for this research is descriptive design. In order to collect desired data, Secondary data method of data collection is adopted in this study. The data were collected from journals, magazines, publications, articles, research papers and websites.

The Changes Does Occurs in the Modern Life Style of Youth :

Change in modern life style makes people materialistic. The change occurs in the modern life style of young person's as follows :

- Nowadays the dressing sense of the young generation has been changed. This change is entered in our life in terms if fashion. It has taken a very important spot in our lives. The most of the young generation follow fashion is corrupting the young minds and they are constantly thinking about the new fashion trends and way to get those trendy clothing and accessories. The most of young generation find the fashion world better than any other job. And they also think that that it is very easy to become a actor or an actress. The youth are becoming so obsessed with fashion and waste money and time only on fashion. Fashion consciousness is increasing day by day and everyone wants to look best.
- Technology has apparently become a dominate part of our daily lives. Gully cricket and gull-danda has now been substituted by Temple run or angry birds. Though there are countless pros of technology due to which the modern life style of young people has been positively affected. Every young person and enough money to spend on various new technological items.
- The food habits of young generation have been changed. Younger generation is much interested in Chinese food and other fast food instead of simple nutrition food. KFC and Mc Donald have become obligatory. The lunch boxes have been replace with thirty minute delivery from Dominos. This has caused growing concern in national health.
- Worship was a very important part of Indian life but the culture of worshipping seems to be declining in new generation as they are picking up the modern age philosophies of the personal choices of their religion on their own.
- Indian traditional system of joint family system also seems to be declining because young generations are deciding on nuclear system. They are choosing for more freedom oriented style of living prevalent in nuclear family lifestyle.

Reasons Behind the Change :

There are so many reasons behind the changing modern life style of youth as follows :

- Nobody can ignore the usefulness of modernization on our daily life, especially on how it makes life of humans easier. Modernization implies some typical forms of change in the social structure of societies. (Yogendera Singh, 1986). In modern India, it has affected the modern life style of young generation and has drastically changed the beliefs, social values, moral values, traditions and culture of Indian society.
- The rapidly urbanizing nation is involved in a huge shift of its population. Urbanization leads to the process of migration of young generation from the rural area to urban areas. This brings a huge change in the modern life style of the youth in India.
- The role of westernization has been very significant in understanding the socio-cultural changes of modern India. (C. N. Shankar Rao, 1990). Western culture has brought about a revolutionary to our society, especially to the youth. The westernization is rapidly engulfing the minds and thoughts of our young generation. They are forgetting their culture and manner. Westernization does not mean that one should forget the culture of their own society. Modern thoughts mean to change the mindset not appearance.

Effect of This Change :

Modern life style patterns of youth have a number of effects on health physically, psychologically and socially :

- Socially, modern life affects the social relations, especially with the use of internet to chat with others. People use internet use internet messenger to communicate with each

other. This will lead to the situation of social isolation as a result of spending long time on the internet. As consequence, the person will isolate himself at home and declines the involvement of family members.

- Due to technological development, we could not ignore the degration of values of our society. Younger generation speaks lie freely and they don't hesitate sending their parents at old age homes.
- Youth starts taking drugs and alcohol and violation of rules in fashion. They proudly admit that they drink, smoke and violate traffic rules.
- The new modern life style of young generation is harmful to health and environment. Various cosmetic posses' harmful chemicals that pollute indoor environment and causes various skin diseases and health problems.
- The new modern life style of youth decline the values like truth, simplicity, honesty, loyalty, replaced by lie, lust, jealously, anger, violation of rules, the disrespect of elders and so on.
- The young generation gives priority to personal values so conflict between personal and national values arises. Social and national values shifted to self interest.
- The young generation of India is addicted to social websites. Every day in newspapers and on televisions we hear thousands of cases of youngsters are hacking social sites and indulging in activities which are against the social norms of society.
- The youth of India have been in the mood of frustration and confusion and they don't know about the right decision and as a result they are often found to indulge in anti-social activities like drug peddling, smuggling to finance their flamboyant life style.

Positive effects of modern life on youth :

- More freedom
- Technological advancement
- Longer lifespan

Negative effects of modern life on youth :

- Rising population
- Rising psychological disorders
- Poor health
- Less physical activit
- Nutrition

Conclusion :

We even find it emerging among upper and middle class people in developing countries. It is necessary with extensive national and international programmers to promote a major change. Young people must learn about the consequences of a physically inactive lifestyle. We have to reintroduce physical activities in people's everyday lives. All students should have physical activities on their daily agenda, and we should promote everyday activities like biking instead of using the car, and taking the stairs instead of the lift. In urban planning we should always remember to leave space for playgrounds for children, for sport grounds and open areas for all young peoples unorganized outdoor activities. On the other hand The 21st century is just 18 years old, and we have seen a revolutionary blast of technology. People are so much used to of technology that one cannot even imagine of living without a smartphone or their laptop. From our food to our education, digitization has been done in every field possible.

References :

1. C. N. Shanker Rao, "principles of sociology with an introduction to social thoughts." p 313, 318, 319. 1990.
2. Central statistics Office, "Social Statics Division, Youth in India" 2017.
3. S. R. Myneni, "Text book on sociology for law students." p 321. 2008.
4. Oxford Advanced Learners Dictionary, International Students edition 8th, Oxford University Press.
5. Vimal VIdushy, "Revamping Indian Society in the Era of Modernization Issues and Dilemmas".p-329, 366, 367.2016.
6. Yogendera Singh, "Modernization of Indian Tradition." p-122.1986.

Challenges before Indian Youth in Contemporary Times : An Overview and Paths Ahead

Rohini Arunrao Gaidhane
Amravati

Introduction :

According to National Youth Policy 2014, youths are defined as persons in the age group of 15-29 years. The Census data of 2011 has shown the increase in India's youth population from 168 million in 1971 to 422 million in 2011. India has the highest number of young people and this demographic feature is going to remain for many years ahead. It also means India has highest number of energetic-active humans than any other country in the world. That is why it becomes inevitable to think and work in the direction of studying challenges and paths ahead for this age group in India. There are many policies and governmental programs for the development of youths in India but the overview shows the Indian Youth is facing many challenges in need of urgent and immediate remedies. This research paper is an attempt in this direction.

Aim: this research paper aims at taking an overview of challenges before Indian youth in contemporary times and paths ahead.

Scope and Methodology: Scope of this research paper is limited to Indian Youths only and a methodology of content analysis is used in this research paper. For this paper related books, articles in magazines, government reports and websites are used as references.

Policies and programs for youth in India initiated by government of India[1], some of them are as the following :

- **National Youth Policy 2014** which aims at all round development of Youth. It proposes a holistic vision to empower Indian Youths to achieve their full potentials.
- **Skill Development and Entrepreneurship** recognizes the need for skill development; National Skill Development Policy was formulated in 2009.
- **National Young leaders Program (NYLP)**, this program has components like Neighborhood Youth Parliament (NYP), Youth for Development Program (YFDP), National Youth Advisory Council (NYAC), National Youth Development Fund (NYDF)
- **Nehru Yuva Kendra Sangathan (NYKS),** launched in 1972, is one of the largest youth organizations in the world. The focus activities include literacy and education, health and family welfare, sanitation and cleanliness, environment conservation, awareness on social issues, women empowerment, rural development, skill development & self employment, entrepreneurship development, civic education, disaster relief and rehabilitation, etc.
- **Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development (RGNIYD),** It's situated in Sriperumbudur, Tamil Nadu is an institute of National Importance under the Ministry of Youth Affairs and Sports, Government of India.
- **National Program for Youth and Adolescent Development (NPYAD),** It's an Umbrella Scheme of the Ministry of Youth Affairs and Sports under which financial assistance is provided to government/non government organizations for taking up activities for youth and adolescent development.
- **Youth Hostels** are built to promote youth travel and to enable the young people to experience the rich cultural heritage of the country.
- **Assistance to Scouting and Guiding Organizations** was launched in the early 1980's, to promote the scouts and guides movement in the country.
- There are many other programs like MGNREGA, DDU-GKY, DAY-NRLM etc.

But the rate of unemployment, increasing suicides among youth, educational backwardness of Indian youth and such many issues shows that the policies and programs are not proving sufficient to deal with issues and challenges before Indian Youths. An overview of some of the alarming challenges is taken into this paper such as the challenge of unemployment, Social Media addiction, poor quality education, lack of analytical thinking and decision making capacity, ideological

dilemma, increasing population and depleting natural resources, governmental failure in job creations etc.

An Overview of Challenges before Indian Youths :

Unemployment : Unemployment rate is defined as the number of persons employed per 100 persons in the labour force (which includes both employed and unemployed. According to Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) March 2019 report the rate of unemployment for the age group 15 to 20 was 47% and for the age group 20 to 25 it was 35%. These rates are alarming. These figures compels us to think towards India through constitutional framework. As Harold J. Laski had *said Economic liberty means freedom from unemployment,* The unemployment rate in India certainly shows that Youth in India are deprived of economic liberty. Many youths have all qualifications needed to get a job but there are no sufficient jobs to absorb them. India also has another challenge along with unemployment i.e poverty. Most of the households in India are so much so poor that they can hardly meet two times meal in a day, other most of the people can just feed their families and can not afford a stress free and self-sufficient life style. These people can not sustain in front of long chained Corruption and money laundering in employment sector. According to United Nations Human Development Report (UNHDR) 2018; Among people working in India 77.5% people do not have a good and decent work to perform. Unemployment and right to work is one of the most important right of a human being to live a decent and dignified life.

Population Growth and depletion of natural resources : It's yet another alarming challenge before Indian Youths. India's population is approximately 1.37 billion[2]. Increased population creates unnecessary burden on natural resources which are already depleting. The states with higher literacy rate and balanced sex ratio are successful in controlling their population, it also shows that women play very vital role in curbing this issue. So women empowerment is an urgent need of time.

Social Media Addiction in Indian Youth: Smartphone and its affordability has increased the smart phone users in India. Recent researches have shown how social media is responsible for health issues (both physical and mental) among youths. Many young students have died because of kidney failure, heart attacks and dehydration while overusing social media. Eye Strain, anxiety, anger, addiction, alcoholism, are some related issues with social media addiction. It also diverts youths from life goals and productive work in real life. Social media is a good platform for sharing ideas and learning but its overuse is dangerous. Rural as well as urban youths are facing the problem of social media addiction. Training programs for wise handling of social media need to be actively implemented from societal and governmental side.

Poor quality education: The number of students enrolled in abroad universities has doubled in 2017 according to UNESCO, but the quality of education especially in government schools is not up to the mark. Most of Indians still send their children (future youths of India) to government schools. Many schools are deprived of clean drinking water facility, sanitation facility, sufficient infrastructure for learning and trained teachers. The Annual Status on Education Report 2018 (ASER) has shown the concerns over the poor quality of education and its effects on the workforce of the country[3]. Education is the only way to develop critical thinking and decision making power in the students. But reports say that students are not able to read basic texts and not able to do basic arithmetic, which is really an area of concern for all of us.

Social System of India: India is a country with multifaceted social system of caste, class and gender. Boys are reared as Men and Girls as Women in the patriarchal system of India. Sex ratio is 930. It clearly shows the preference to male child by Indian parents. A recent example of 132 villages of Uttarkashi district of Uttarakhand where no girl child was born in 3 months and all 216 children born were male shows the clear cases of female feticide in India even today[4]. This mindset not only prevents girls and boys from growing as human beings with human values but also burdens them with patriarchal roles of being a man and a woman. Which has turned discriminatory not only towards girls but towards boys also. Because the fixed behaviours of being male in patriarchal system stresses a man to be non-expressive, aggressive and always responsible. It harms his personality from being human. This suppressed aggression of Indian male can be seen in the increased violence against women. Also the researches and real life examples have shown that women being treated equally are nonetheless than men. They are the equal workforce in Indian economy. So when we talk about Young people of India, it means young boys and girls of India. To attain this level of equality India boldly need to curb the system of patriarchy. Equality based society can turn more

productive and helpful for the overall growth of Indian youths. Since all issues in India are interrelated because of the multi-faceted system, a justice based analysis of Indian social system and politics need to be done by intellectuals, social scientists, policy makers and all Indians.

Ideological Dilemma among Indian Youths :

Ideology is form of social or political philosophy in which political elements are as prominent as theoretical ones[5]. Thinkers like Karl Mannheim, Antonio Gramsci and Louis Althusser have contributed in developing understanding about ideology. *Ideologies are the arrangements of political thought that illuminate the central ideas, overt assumptions and unstated biases that in turn drive political conduct*[6](Freeden2003, page no 127). Political future of any country is based on the thought process and political acts of its youth. India can not be an exception to this. Post Independent Political thought was got its shape through the Political acts of the then leaders who were also political thinkers. India has seen a generation of leadership with political culture, values and multicultural diverse character of India in the acts and deeds of the then leaders. In contemporary times the scenario seems different. The ideological bases and political culture in Indian politics seems to be overpowered by opportunist voters and power loving leaders. Few exceptions are there but most of the youths seem engaged in holding flags of some party without any ideological clarity in their own minds and merely spirited activists can be seen. The ideology is the base to decide direction of implementing any agenda by political party but the diminishing or not well defined political culture merely wasting energy of youth in politics of spirit. Which need to be channelized.

Other Challenges before Indian Youth :

Other challenges like addiction, alcoholism, suicidal tendencies, and depression are the issues faced by Indian youths.

Paths ahead :

India is going through *youth bulge*, which is an opportunity for its all-round development in all terms. But in spite of having so much of Youth population India is still lagging behind in many aspects. Its time to see at the reality with open eyes and to address the real issues of Indian Youths. The work need to be done from all possible directions and in all possible direction. It's a multi layered and multi tasked path to be worked up on. Education, Social media, Social Institutions, Politics and Political thought are some areas where the constructive steps to be taken to solve the challenges of Indian Youth.

Conclusion :

This research paper tried to provide an overview of alarming challenges before youth such as unemployment, Population Growth and depletion of natural resources, social media addiction in Indian youths, poor quality of education, discriminatory social system in India, ideological dilemma among Indian youths and other few challenges. which need to be corrected urgently and on priority basis. This paper also tried to give remedies and paths ahead in this regard.

References :

1. Youth in India 2017 report, Central Statistics Office (Ministry of Statistics and Program Implementation, Government of India, Social Statistics Division.
2. www.worldmeters.info
3. www.insightsonindia.com
4. www.indiatoady.in(21 July 2019).
5. www.britannica.com
6. Freeden, Michael.*Ideology A Very Short Introduction,* (2003),page no 127, Oxford University Press, New York.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Impact of Social Media on Indian Youth

1. Rohini Rohane, 2. Switi Wath, 3. Ankita Watkar
Student, Department of M.Com,
G.S. College of Commerce, Wardha

Abstract:

Innovation, improvement & development in technology have been blessing to human being. In today's lifestyle no one can survive or imagine life without using Facebook, Whatsapp, Instagram, Youtube, Tiktok, etc. Social media helps people to interact with others across the globe & provide platform to discuss various current issues. Every thing has two sides positive and negative.

In this article we are discuss specially on the various positive and negative effects of use social media on youngster. And its impact on their education and overall well being.

Introduction :

Now a day's social media has been play an important part of everyone's life. It is a medium to connect with people and sharing our innovation ideas, opinions on running news, event across the globe very fast. There are various social media sites which are as follows:

What is Social Media?

Social: Connected with Society

Media: What we use to make connation with other humans

"Social media used for social interaction and communication. Social media is the use of electronic and internet tools for the purpose of sharing to each other.

Research Methodology :

Our research is empirical in nature as we analyze & observe the data which already exists. This helps us to find out challenges & opportunities for youth at the time of using social media.

Objectives:

To determine to usage of various social sites by Youth.

To study the impact of usage social media on the Youth.

To know the challenges & opportunities for youth by using Social Media.

You Know :

From 2015, it is easy to access the internet than even before. This leads to increase in misuse of the technology but there is one truth is also that everybody misusing it. various institutions makes study that the age group from 12 years to 21 years access more social media than any other age group. It is difficult to know why the teenager uses social media in large, they are like in front of it. Young people spend a lot of time on social media which results various problems. The problems arises we discuss later. Firstly, we will see the usage of social media.

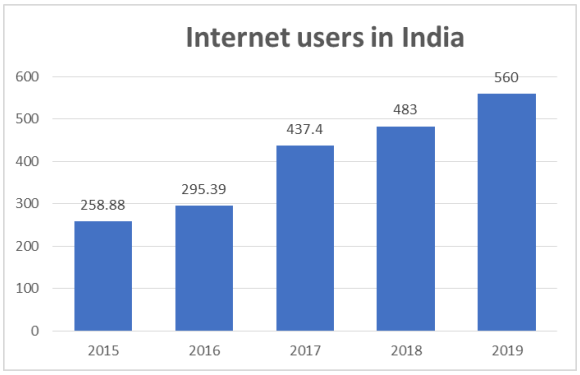

Internet users in India :

The number of internet users has been increasing day by day in rural as well as urban areas. In 2019 the active internet users of India is 560 million India is the 2nd largest internet user after the chain. There is an estimation the active internet users will be around 636 million up to 2021.

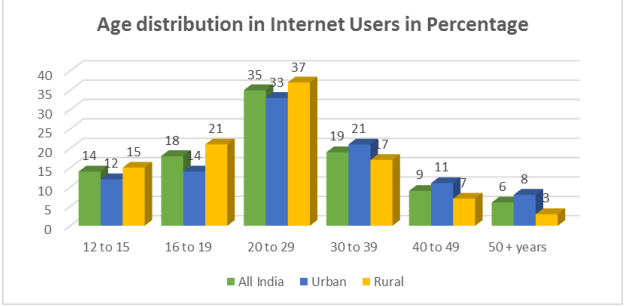

Age distribution in Internet Users :

After the entry of Jio the rate of data packs is getting cheaper and internet is more accessible & use of smartphone is also increase. Therefore the use of social media is increasing rapidly in India. It is the data near about 35% of internet users of total who use more than one social media. Two third out of total internet user is from age group of 12 – 29 years in India.

Usage of Various Social Media in India :

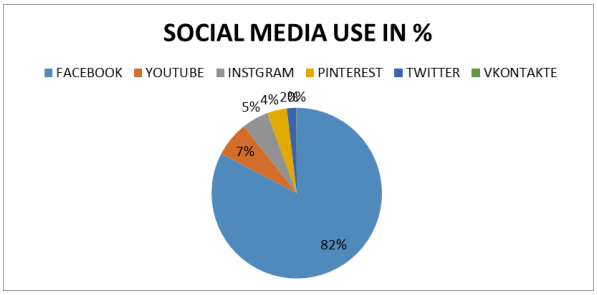

Challenges of Social Media for Teenagers :

The challenges of youngsters in case of social media o overcome from the negative impact of use of social media. The negative impact of usage of social media is as follows:

1. **Depression:** Depression, arise from emotional disturbance with the usage of social media. The problem of depression is mostly arising from usage of Facebook this is commonly known as Facebook Depression. When the users post on Facebook the reply of friend if negative this affects the emotional disturbance of user.
2. **Cyber bullying:** A cyber bullying means the use of social media to communicate false & embarrassing information about user. It is a destructive in nature. It results the psychosocial problem like depression, isolation, loneliness, stress, anxiety, low self-esteem and sometimes it gives birth to suicide also.
3. **Sleep Deprivation:** Usages of social media among youngsters cause lack of required hours sleep. As there all interest is in posting & sharing made by their friends. There is high possibility of distrusting sleep by usage of social media just before sleep.
4. **Lower self-esteem:** The girls who spend more time on social media compare herself with other beautiful girls. That time she wants to look like them. This affects negatively on them, which results lower self-esteem
5. **Poor concentration:** All the negative effects of social media results poor concentration in different tasks such as less attention on classroom lectures, reduces learning & performance.
6. **Decreased Activity:** The highly usage of social media results spending less time on activities which increases their mental abilities, skills and physical movement. The decrease activities results lack of activeness.
7. **Internet Addiction:** The some people are spends their more time of whole day on social media to see stories & videos. This hobbits turns into addiction. Addiction of internet use results on allover development of youngster.

Opportunities :

1. **Social Networks:** Social media sites like Facebook, Instagram have become an important part of modern life style. It helps you to connect with your friends, family members instantly and in real time. User can interact, reconnect and socialize with the help of Social Media .
2. **Bookmarking Site:** Social media Network site is useful to find the job like LinkedIn has become a major resource of giving employment more than 89% recruitment take place by using LinkedIn and company website. The sites is allow users to save and organize lines to any number or online resource and website.
3. **Micro blogging:** By using social media networking sites like Twitter ,we can tweet using maximum 140 words which contains a world of information. It keeps you inform about the world and your interest.
4. **Social News:** These social news sites that allows user to share different type of media such as pictures and videos. For example: YouTube.
5. **Helps students to learn essential job skills:** Social media helps to develop required soft skills through video posted on it. This gives tips and tricks for improving our soft skills.
6. **Students can use technology to form study groups:** By using social specially Facebook, WhatsApp they can form a group for study. And share their knowledge and experiences on it.

7. **Student can utilize social media to spread social awareness and kindness:** Student are the nation builders. The students have to do activities which aware society and increase kindness among them. And post this videos on social media.
8. **Students can learn new things from social media:** Students can learn so many new things by using various social media. They can listen guest lectures, study related lectures, experts lectures, motivational speech, etc.

Conclusion :

There is no any doubt that people are using social media but if today's generation/youth will accept the social media as challenge then there are most of advantages of social media, which are most important for today's generation. And if they will take it as positively then can get biggest opportunities from it. So matter is they are taking it as positive and negative.

References :

1. What young people are doing on social media, The Telegraph, https://www.telegraphindia.com/world/report-what-young-people-are-doing-on-social-media/cid/1692745
2. Akashdeep Bhardwaj, Vinay Avasthi & Sam Goundar, Impact of Social Networking on Indian Youth - A Survey, I.J. of Electronics and Information Engineering, Vol.7, No.1, PP.41-51, Sept. 2017
3. Vikramaditya Singh Bhati & Jayshri Bansal, Social Media and Indian Youth, , IJCSE, Vol.7(1), Jan 2019, E-ISSN: 2347-2693
4. Singh, M. M., Amiri, M. & Sabbarwal, S. (2017). Social media usage: positive and negative effects on the life style of Indian youth. Iranian Journal of Social Sciences and Humanities Research Vol, 5(3). 2017
5. R. Kumar and P. Agrawal (2017), "Impact of social media in thepresent scenario," Pranjana: The Journal of Management Awareness, vol. 20, no. 1, p. 31, 2017.

ISSN : 2348-7143
February 2020

Impact of Playing Handball in Youth

Asst. Prof. Shital S. Raut
Indira Mahavidyalay,
Kalam, Dist. Yavatmal

Abstract:

Handball is a team sport in which two teams of seven players each pass a ball using their hands with the aim of throwing it into the goal of the other team. A standard match consists of two periods of 30 minutes, and the team that scores more goals wins.

Introduction :

Handball, also known as team handball or Olympic handball, is widely popular in Europe, but quite unknown in other parts of the world. A game of handball consists of two teams, where each team tries to score as many goals as possible against the opposing team by throwing a ball into a net. Handball a fast paced game with similarities to basketball and netball. It was first played as an Olympic sport in Berlin in 1936. It is a team sport in which two teams of seven players each (six outfield players and a goalkeeper on each team) pass a ball to throw it into the goal of the other team. A standard match consists of two periods of 30 minutes, and the team that scores more goals wins.

Benefits of Handball for youth :

- **It provides a full body workout**: Apart from the aerobic benefit, the fast paced game of handball helps to build up muscle tone and strength. All of the jumping, turning and slamming means most muscles are getting a vigorous workout.
- **Increases cardiovascular endurance**: The court is 40 meters long and 20 meters wide, so players can run several miles during each 60-minute game. This helps increase the heart rate and boost aerobic endurance.
- **Teaches agility**: Develops agility of hands and feet, with sudden changes of pace and direction required. Accuracy is also crucial. Many people compare handball to golf. Both are extremely challenging to play well, because they involve striking a small ball with a great deal of precision.
- **Keeps you fit as you age**: Hall-of-Fame NFL quarterback George Blanda credits the sport for keeping him fit and effective well into his 40s.
- **Improves mental focus and self-confidence**: Being successful is 95% mental and 5% physical. You have the conditioning and game strategy, now you have to make sure that you stay calm under pressure and keep yourself focused on the right things. You have to believe in yourself and have the self-confidence to play your own game rather than your opponent's when you're under pressure.
- **Heart healthy**: Provides the body with a good cardiovascular workout, feeding more oxygen to the muscles via the bloodstream. The constant running up and down the court ensures that the heart is vigorously pumping throughout the match.
- **Calorie and fat burning**: A University of Utah study showed handball to be superior to racquetball–a sport that's no stroll in the park–in all four of the fitness indicators that were measured: calories burned per hour (751 vs. 644), average heart rate (164 vs. 137), average oxygen uptake (30.1 vs. 25.8), and average ventilation rate (85.9 vs. 70.9).
- **Develops hand-eye coordination**: Learning to anticipate where the ball will end up isn't easy. Timing and technique are everything.
- **Teaches you to be balanced and agile on both sides of the body**: Handball develops and sustains muscles on both sides of the body because you use both hands. Developing coordination and power in your non-dominant, or "off," hand takes time, but if you don't become semi-ambidextrous, your opponent is certain to exploit your weak side. This is the hardest part of handball to pick up, but also what sets it apart.

Methodology of Playing Handball :

Object of the Game :

The object of handball is to score more points than your opponent.

A handball game lasts for a regulation 60 minutes. This is split into two periods of 30 minutes each with a 15 minute interval. For younger players, the period time can be reduced to 20 minutes.

Players & Equipment :

The standard handball games features 7 players on each side, six outfield players and one goalkeeper. A team will also have 7 substitutes, which can be used on a rolling basis and with no need to notify the referee.

There is semi-circle area around each goal area, sometimes referred to as the crease or the zone. There is also a dashed semi-circle line which lies 9 metres from goal, which is the free throw line.

The ball must be made from leather or synthetic material and it must be of a size to fit in the hand of a player. This means that there are three regulation sizes of handball. One for over 8s where the ball has a circumference of 50-52 cm, a II for women and males aged 12 to 16 where the ball has a circumference of 54-56cm and a III for males aged 16 and over, with a circumference of 58-60cm.

A handball game can be played with a court, two goals and a ball. Official games will see teams where uniforms.

Scoring :

A goal is scored in handball when the ball is thrown into the opponent's goal.

Winning the Game :

To win in handball you must score more than your opponent. If the handball game is drawn then there must be a winner; then periods of overtime with a maximum of 2 5 minute periods are played. If the scores are still level, a shoot-out is used to determine the result of the game

Rules of Handball :

- A match consists of two periods of 30 minutes each.
- Each team consists of 7 players; a goalkeeper and 6 outfield players.
- Outfield players can touch the ball with any part of their body that is above the knee.
- Once a player receives possession, they can pass, hold possession or shoot.
- If a player holds possession, they can dribble or take three steps for up to three seconds without dribbling.
- Only the goalkeeper is allowed to come into contact with the floor of the goal area.
- Goalkeepers are allowed out of the goal area but must not retain possession if they are outside the goal area.

Conclusion :

Handball plays important role in youth. It affects physical health positively. Develops agility of hands and feet, with sudden changes of pace and direction required. Boosts the body's flexibility. Improves mental focus and self-confidence. Provides the body with a good cardiovascular workout, feeding more oxygen to the muscles via the bloodstream. One should play handball for their physical fitness.

References :

1. "8 Things You Didn't Know About Handball". Olympics. IOC. 10 June 2016. Archived from the original on 19 July 2018. Retrieved 19 July 2018.
2. Barbara Schrodt (6 October 2011). "Team Handball". The Canadian Encyclopedia. Historica-Dominion Institute.[dead link]
3. "IHF Rules of the Game: Regulations on Protective Equipment and Accessories" (PDF). Nederlands Handbal Verbond. Retrieved 3 January 2019.
4. "Member Federations". International Handball Federation.
5. John Anthony Cuddon, The Macmillan Dictionary of Sports and Games, p.393, Macmillan, 1980, ISBN 0-333-19163-3
6. Serinex.NET, SegaAlex in. "Handball History : HAND-BALL.ORG". www.hand-ball.org. Retrieved 28 November 2017.
7. "The official Handball rules (PDF)" (PDF). Retrieved 30 July2012.
8. "Rules of the Game" (PDF).
9. Official rules, rule 17:11
10. Official rules, hand signal 16:2

A Study of Unemployment in India

Dr. Shubhangee Laxmanrao Diwe
Asst.Prof., Head & Research guide
Baliram Patil College, Kinwat, Dist. Nanded

Introduction :

Unemployment is increasing day by day in India, here every people want to a real job in his life but some person is getting their satisfying jobs it's very serious problems in India. job creation and unemployment are affected by factors such as aggregate demand, global competition, education, automated and demographics. These factors can affect the number of worker the duration of unemployment and wage rates. In India, present scenario is that parents are putting lots of money for their child education and dreams their child as a person with successful career and same is the dream of child. But reality turns to frustration out of unemployment. This resource is about problem unemployment, factors helping in increasing this problem and what all measure has been taken by our government. This includes many government policies run by our government to alleviate Unemployment.

Research methodology :

This study is based on secondary data with various web sites, journals, research papers and articles.

Research objective :

The research objectives are as follows :

1. To study unemployment in India
2. To study the problems of unemployment
3. To study government policies
4. To know the problems of unemployment and give suggestions to reduce unemployment

Unemployment :

Unemployment is a major social issue in India. As of September 2018according to the India government India had 31 million jobless people. Unemployment rate in India at 6.1% . the jobless rate was 3.6% in April 2019 and 3.8% in may 18 .It means the rate of unemployment in the country is very high owing to the many people who are unable to secure jobs . Most of the unemployment in India is definitely structural. During the 1961-2011 period, population in this country had grown at an alarming rate of around 2.15 per cent per annum and with it, the number of people coming to the labour market in search of jobs had also increased rapidly, whereas employment opportunities did not increase correspondingly due to slow economic growth. Hence there has been "an increase in the volume of unemployment from one plan period to another"1.This unemployment, can be eliminated only by introducing certain radical reforms in the structure of economy

Causes of Unemployment :

1. **Education** : Although literacy rates have risen in the last few decades , there still remains a fundamental flaw in the education system in India. The curriculum is mostly theory oriented and fails to provide vocational training required to match up with current economic environment .the degree oriented system rendered itself redundant when it comes to producing human resources adept at fitting into specific profile within the economy
2. **Faulty employment planning** : The five years plans implemented by the government have not contributed proportionately towards generation of employment. The assumption was that growth economy will automatically generate enough employment. but it reality the scenario doesn't quit match up to the assumption and at here have remained gaps between the required the number of jobs and the actual numbers generated.
3. **Drawback of agriculture infrastructure** : According current statistics, agriculture remains the biggest employer in the country contributing to 51% employment. But ironically the sector contributes a meager 12-13% to the country's GDP. The problem of disguised unemployment has turned out the biggest contributor behind this deficit. Also the seasonal nature of employment in this sector builds up recurring cycles of unemployment for the rural population. Lack of proper irrigation infrastructures and outdated cultivation methods still used renders most of the agriculture land in India usable for cultivating just one crop a year. This is another contributing factor towards seasonal nature of unemployment in the sector.

4. **Alternative opportunities** : There has been a definite push towards providing the people employment by the agriculture based industries with alternate methods of employment during the full seasons. Skill based trainings for their employment in other sectors are lacking till date.
5. **Slow industrialization** : The industrial scenario in India is still slow to flourish. Agriculture still remains as the biggest employer in the country. People are not yet keen towards self employment, especially in the rural sector, depending on existing employment opportunities.
6. **Neglect of cottage industries** : For landless people in rural areas of India, one of the major means of livelihood is the cottage industries like fabric and handicrafts. But these small scale industries are adversely affected by larger more mechanized industries which out competes them in productivity . as a consequence, it is becoming more and more difficult to sustain the cottage industries inciting loss of employment for many.
7. **Lack of investment** : Inadequacy of capital investment persists heavily in India and that has been a key contributor in not generating enough industry that in turn provides employment to the labor force.
8. **Population growth** : Rapid growth of population has often been labeled as the reason for increasing unemployment in the country. In the last ten years India's population has increased by 136.28million and unemployment is at a 5 year high in the financial year of 2017-18. Current survey data revealed that at the all India level, 77% of families do not have a regular salaried person.

Under employment in India are caused by more basic structured factors such as lack of capital ,use of capital intensive ,technologies ,lack of across to land for agricultural household, lack of infrastructure ,rapid growth of population resulting in large annual increments in labour force year after year. Unemployment is a major social issue in India as of sep-2018 according to the India government, India had 31 million jobless people unarm rule in India at 6.1%.the jobless rate was 3.6% in April 2019 and 3.8 % in may 2018 . all these factors affects not only youth but also government in India. For this unemployment government run some policies to reduce unemployment.

Government Policies :

Some major poverty alleviation and employment generation program-mes are running by government as follows :

1. **SGSY- Swaran Jayanti Gram Swayrojgar Yojna**: This yojana helps in promoting poor families or micro enterprises to Self help groups.
2. **Sampurn Grameen Rozgar yojna**: Objective of this scheme is to provide additional wage employment, food security, creation of durable community.
3. **Pradhan Mantri gramodaya yojna**: this was to provide sustainable human development. Primary education, rural drinking water, rural shelter, nutrition and additional component was rural electrification. It has been revised many times and few other features has been added to this like to provide sustainable habitats and sustainable drinking water.
4. **Pradhan mantri gram sadak yojna** : this was to provide temporary employment to local labor.
5. Antoday anna yojna: Public distribution of grains to poor families. government tried to make grain available at very low price. many other like Jai prakash rojgar yojna, Swaran jayanti shahri rojgar yojna etc.

Latest and one of most efficient and popular among all policies for unemployed is **MNERGA**, this guaranteeing the job for every one for hundred days in a years with minimum wage of Rs. 120 per day. According to **Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act** a job card will be issued for adult unemployed of rural family. This card will be issued within 15 day after applying. If someone applies for job through this unemployment card one has to get provided with a job, if it is not then he will be eligible to have unemployment allowance. On paper above policy is really attractive but few other points have to be taken by our government to curb this menace from our society. This problem itself has proved to be mother to

other problems like criminal, theism, corruption and suicides etc.

Solution to reduce unemployment :

The following points might help alleviate the problem of unemployment in the country :

1. **Increased industrialization one** : one of the most sure shot remedies of the unemployment situation in India is rapid industrialization. Increased number of industries translates effectively into increased number of employment opportunities. Due to the emphasis put on agriculture I our economy, industrialization still takes a backseat, with farmers no ready to give up land for establishing industries. They need to be encouraged with better incentives and guaranteed jobs for a member of the family in the newly established industry.
2. **Emphasis on vocational and technical training** : the curriculum pursued in universities should be altered to focus more on practical aspects of learning. More institutions need to be established that offer vocational courses that will translate directly into relevant jobs.
3. **Encouraging self employment** : self – employment should be encouraged more with introduction of liability free loans and government assistance for funding. incubation centers need to be promoted to cultivate original business ideas that will be financially viable.
4. **Improved infrastructure in agriculture** : time has come for the entire agricultural infrastructure in the country to undergo a serious overhaul . better irrigation facilities, better farming equipment, dissemination of knowledge regarding multiple crop rotation and crop management should be focused on this will lead to year round increased production of crops, generation should be focused on. This will lead to year round increased production of crops , generating employment throughout the year.
5. **Inviting larger capital investment** : although India's economic market is seeing increased investment from overseas investors owing to its cheap labor costs; a lot more is still need to bridge the gap of unemployment. Government as well as leading business houses of the country should seek to invite more foreign collaboration and capital investment in every sector.
6. **Focused police implementation** ; subsequent policies have focused on the issues like poverty and unemployment, but the employment leaves a lot to be desired. Schemes like mahatma Gandhi national rural employment guarantee act (MGNREGA) and Rajiv Gandhi swavlamban rozgar yojna are example of the initiatives that the government has undertaken to address the unemployment problem. The recent make in India initiative is another such step that has heart in the right lace. The government should seek to streamline its implementation strategies so that the benefit from such schemes may be maximized.

Conclusion :

All this problem should be taken by government in priority. Few step which will result quick results also can be like government should promote self and local employment. Education system also needs lots of improvement as well as to open of vocational centers for the youth passing out of schools. Every individual according to his/her desire and capacity could have grow into a specific profession**.**

Suggestions :

The suggestions are as follows :

1. In vocational system more emphasis should be to vocational education
2. Development of cottage and small scale industries.
3. Rapidly rising population should be checked by adopting family planning and welfare schemes.
4. Modernization of agriculture should be done. waste lands should be utilized.

References :

1. Short essay on unemployment in India
2. Category: essays and paragraphs on February 15, 2019 by various contributors
3. Unemployment in India –short essay 1
4. Unemployment :meaning causes, effects and solutions

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Dimensions of Parenting and Adolescent Behaviour

Miss Sonal Tuljaram Kame
Assistant Professor, Department of Home Science,
Smt. Radhadevi Goenka College for Women, Akola

Abstract:

The relationship between children and their parents or caretakers is one of the most important relationships in a child's life, often lasting well in to adulthood. The relation of parents and their adolescent children is one of the most important relationships. Adolescence is a period of rapid cognitive and biological changes. This study has been conducted with specific objectives as to study problems in parent child relationship of adolescent children and to study the expectation of parents from their adolescent children. A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents. The data was analysed using Karl Pearson's Correlation between variables parent child relationship of adolescent children and expectation of parents from their adolescent children was worked out and the value was 0.3208 which was significant at 1% level of significance It can be concluded from the above study that closer the parent child relationship the higher expectations of the parents from their adolescent children and vice versa indicating parents should be closer to their wards so that goal of expectations can be achieved and also positive dimension of parenting has an influential impact on their adolescent children behaviour.

Keywords : Adolescent, Parent, Behaviour.

Introduction :

The relationship between children and their parents or caretakers is one of the most important relationships in a child's life, often lasting well in to adulthood. The relation of parents and their adolescent children is one of the most important relationships. Adolescence is a period of rapid cognitive and biological changes. In adolescence this relation changes dramatically as youth seek increased independence from their families and begin to make their own decisions. The relations are usually reorganised at this stage since the adolescent want more independence and more emotional distance. Positivity in parenting is associated with elevated levels of adolescent happiness, self esteem and satisfaction and diminished levels of emotional and physical distress. The different dimensions of the parenting style have a deep and direct impact on the adolescent behaviour at this stage. It also provides the foundation for the adolescent's development. Parenting to an adolescent has different dimension than that of a child. Peers become increasingly important in an adolescent's life and do influence their behaviour to a larger extent. The adolescent do have conflicts with their parents, but the behaviour of the parents in such situation plays an important role while handling the situation. However parents still play a major role in shaping their adolescent child's life in different walks of life.

Healthy relationships and interpersonal interactions in a person's life help to regulate chemicals in the brain. The dimensions of parenting influence the adolescent's behaviour in latter life. The adolescent learns to adapt their behaviour to suit their environment; therefore they often repeat their parent's behaviour which may be carried into their adulthood. Positive dimension of parenting helps to form healthy relationships, to behave appropriately and to take care of their physical and mental health. They also learn how to ask for support when they need it and they develop skills for coping with the challenging situations.

Objectives of the study :

1. To study problems in parent child relationship of adolescent children.
2. To study the expectation of parents from their adolescent children.

Hypothesis of the study :

Parent and their adolescent children expectations differ from each other.

Methodology :

A sample of 90 students studying in 3 different coaching classes of Akola city was selected for the study. The study samples were selected using PPS sampling. A pre designed questionnaire was being filled by the samples and their parents.

Result and Discussion :

The data was statistically analysed based on the responses filled by the parents and their adolescent children separately to draw the following tables followed by the discussions.

Table No : 01 Problems in parent child relationship of adolescent children :

Sr. No.	Questions	Frequency		
		Yes	No	Can't Say
1	Allow me to go to watch movies with my friends?	21	69	10
2	Allow me to go for friend's party?	42	48	10
3	Ask for my opinion in small family decisions?	34	66	00
4	Force me to wear clothes of their choice?	46	54	00
5	Do conflicts with me often?	29	61	10
6	Criticise me in front of others?	30	50	10

In opinion of 69% children their parents do not allow them to go for movies with their friends however 21% children expressed that their parents allow them to go for movies with their friends while 10% children were not able to respond. 42% children agreed that their parents allowed them to go for friend's party while 48% children gave the response that their parents do not allowed them to go for friend's party while 10% children do not respond.34% children were of the opinion that their parents allowed or asked them for their opinion in small family matters while 66% children responded that their parents did not ask them for their opinion in small family matters. 46% children were of the view that their parents forced them to wear clothes of their choice where as 54% children were of the view that their parents did not force them to wear clothes of their choice. 61% children expressed that their parents do not conflict with them while 29% children expressed that their parents conflict with them while 10% children do not respond. 30% children responded that their parents criticised them in front of others while 50% children responded that their parents did not criticise them in front of others while 20% children do not respond.

Table No : 02 Expectation of Parents from their adolescent children

Sr. No.	Questions	Frequency		
		Yes	No	Can't Say
1	Should take care of the house as an elder person?	72	18	10
2	Should concentrate on studies only?	80	20	00
3	Should always agree to us in any condition?	75	10	15
4	Are you satisfied with your child's performance?	66	34	00
5	Do you allow your child to involve in extracurricular activities?	52	48	00

In opinion of 72% parents they expected from their children to take care of the house as an elder person while 18% parents did not expect from their children to take care of the house as an elder person whereas 10% parents did not respond to the question.80% of the parents were of the opinion that their children should concentrate on study only while 20% parents responded negatively on mere concentration on study only.75% parents responded that their children should always agree to them in any condition whereas in opinion of 10% parents they do not expect from their children to agree to them in any condition while 15% parents did not say anything over it. 66% parents were satisfied with their child's performance while 34% parents were not satisfied with their child's performance. 52% parents allowed their children to involve in extracurricular activities while 48% parents did not allow their child to involve in extracurricular activities

The Karl Pearson's Correlation between variables parent child relationship of adolescent children and expectation of parents from their adolescent children was worked out and the value was 0.3208 which was significant at 1% level of significance.

Conclusion :

It can be concluded from the above study that closer the parent child relationship the higher expectations of the parents from their adolescent children and vice versa indicating parents should be closer to their wards so that goal of expectations can be achieved and also positive dimension of parenting has an influential impact on their adolescent children behaviour.

References :

1. Ambert, A. [1997] Parents, Children and adolescents : Interactive relationships and development in context. New York, Haworth Press.
2. Briggs, S.[2002]. Working with adolescents : A contemporary psychodynamic approach. New York: Palgrave Macmillan.
3. Johri, Ashish [2014] Optimism and achievement: The educational performance of immigrant youth. Soc. Sci Q 76: 1-19.
4. Keynan et al [2008] Parents educational expectations and children's academic achievements. A Literature Review. Merril- ParmerQ.2;1-29
5. Noller, p., & Callan,V.J. [1991]. The adolescent in the family. New York: Routledge.
6. Storksen, I;Roysamb, E; Holmen, T.L; & Tambs K [2000] Adolescent adjustment and wellbeing. Effects of parental divorce and distress. Scandivian Journal of Psychology, 47, 75-84.
7. Worden [1991] Adolescents and their families: An introduction to assessment and intervention. New York: Haworth Press.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Diet for Adolescent

Dr. Sunita S. Balapure
Associate Professor & H.O.D. of Home Economics
Late Dattatray Pusadkar Arts College,
Nandgaon Peth, Dist. Amravati

Abstract:

The adolescent period is characterized by heavy demands of colories and proteins. The appetite of the child increases and he tends to consume more carbohydrate food and fewer protein foods. The need for calcium and iron to support bone and muscle growth continues. In the case of girl, menstrual iron losses may predispose them to simple iron deficiency anemia. Their needs for iron are more than those of boys of similar age.

Since, the rate of metabolism is high, the need for iodine is also increased. This nutrient must be taken care of in areas lacking adequate iodine in soil and therefore, in foods. It can easily be supplied through use of iodized salt. Vitamins B are required in greater amounts by boys than girls to meet their extra demands of energy and muscle tissue development. In takes of vitamins C. & A. may be low due to improper habits of eating snacks. It is necessary to take more care of girls than boys, who may be vulnerable to malnourishment. But physically activities are mast. Secondly, if she is figure conscious she may follow some crash diets which will predispose her to malnutrition. The hazards of such crash diets can be gauged from the fact that her body is preparing itself for motherhood which in condition of undernourishment can spell danger for the future mother.

Introduction :

Adolescence is a period of rapid growth after infancy. The rate of growth reaches its peak between eleven to fourteen years for the girls and their tee to sixteen years for the boy. Internal activities like secretion, hormonal reactions are more during this stage. Pubertal growth demands more body building substances and basal metabolic rate is increased which demands more energy. Since the period of adolescence is accompanied with considerable stress due to physiological and psychological changes attitude towards as they prefer to be tall and well built with strong muscles. Therefore, an adolescent by is more receptive to form good dietary habits. Girls are often self conscious of their figure and they avoid many foods labeling them as fattening, complexion, pimples and other marks are often associated with certain foods and their consumption, withdrawal attitude a common problem of adolescents is often taken on food, weight control is another important problem with adolescent girls. They eliminate essential nutrients in this effort. Skipped meals, poor lunches, snacking, munching in between, consuming large quantities of salt drinks and salty tit-bits which reduce the appetite are the common unhealthy dietary habits observed among adolescents.

Objective Of The Study :

1. To study the need of diet for adolescents.
2. To study the problems of adolescent related to health.
3. To suggest diet for adolescents the requirement.
4. To suggest the healthy tips for adolescents to looking smart.

Vegetables and Fruit : Eat many difference coloured vegetables and fruit, it provide carbohydrates, vitamins and minerals, fiber and low in fat, eat them with most meals. At least three servings of vegetables and two servings of fruit every day.

Protein : Meats, chicken, seafood, legumes, nuts and seeds provide all protein, which body are grow especially bone, blood, tissues. The body easily uses the protein from meat, egg, milk, seafood. At least two servings every day and vegetarians required three servings of legumes, nuts and seeds and milk.

Calcium : Calcium is important for bone growth. If teen optimize their bone health. They have a decreased risk of teen fractures and of development osteoporosis during adulthood. Female are particularly at risk if they do not meet their requirement. The low calcium intake in females is due to the low intake of milk and other dairy products. Recommended three four servings of milk products per day.

Iron : Iron is another important nutrient for adolescents female need iron when they start menstruating, males need it as they gain lean body mass. On average adolescent boys meet their iron requirements with little difficulty. Body easily uses the iron from seafood, chicken. To help use the iron vitamin

'C' rich vegetables and fruit at the same time include in diet.

Different kinds of vegetables come in different colours each with its own set of disease fighting chemicals, called photochemical; eating a wide range of different coloured fruit and vegetable every day like red, purple, green, white etc. is a way to make getting healthy variety of nutrients in diet.

Problems : The body changes in girls and boys are result of the hormonal changes. That regulates the development of sex characteristics. In case of girls there is a increase in the accumulation of subcutaneous fat, especially, in the abdominal area. There is increased bone development around the pelvic region, boys, although slow in growth, beat the girl in right and weight since they put on much more muscle mass and there is growth of the long bones. The sweat glands show more activity and acne of the face and back is a common problem in this age group.

Required Diet : Nutritional requirements for boys and girls different adolescence.

Requirement of Various Nutrients

Sex	Age	Calories (kg.)	Protein (gm.)	Iron (mgm.)	Calcium (mgm.)
Boys	13.15	2660	51.7	25	0.6-0.7
Girls	13.15	2360	43.3	35	0.6-0.7
Boys	16.18	2820	53.1	25	0.5-0.6
Girls	16.18	2200	44	35	0.5-0.6

ICMR suggested the following composition of diet to derive the above recommended allowance for adolescent groups.

Sex	Age	Cereals	Pulses	Green vegetables	Other vegetables	Milk	Oil & Fat	Sugar
Boys	10-12	420 gm.	45 gm.	50 gm.	50 gm.	250 ml.	40gm.	45 gm.
Girls	10-12	380 gm.	45 gm.	50 gm.	50 gm.	250 ml.	35gm.	45 gm.
Boys	13-18	420 gm.	50 gm.	50 gm.	50 gm.	250 ml.	40gm.	45 gm.
Girls	13-18	380 gm.	50gm.	100 gm.	50 gm.	250 ml.	40gm.	45 gm.

Health Tips :

- Olive oil has strong anti-inflammatory properties that may protect skin elasticity and decrease the risk of sun damage.
- Green tea has strong antioxidant properties that, protect your skin's collagen from sun damage and may reduce signs of aging.
- Fatty fish may provide protection from skin damage that occurs in response to inflammation and sun exposure. The astaxanthin in salmon may also improve skin elasticity and hydration.
- Dark chocolate with high flavanol content may protect against sun damage. It may also improve skin hydration, thickness and smoothness.
- Vegetables provide sun protection and may prevent free radical damage to skin. This is largely due to their strong antioxidant effects.
- Sit less, Move more and Sleep well.

The adolescent period is characterized by the onset of puberty which is the final growth spurt of childhood. Maturation of children varies widely. Boys tend to mature later than girls. This fluctuation in development accounts for the wide differences in metabolic rates, in requirement of food and in scholastic capacity.

References :

1. Shubhangini A. Joshi : Nutrition and Dietetics; Tata McGraw Hill Education, New Delhi – 2011.
2. Huma Zaidi : Diet and Nutrition; Omega Publication, New Delhi – 2012.
3. www.healthed.govt.nz
4. www.healthline.com

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Unemployment Unrest and Youth

Mr. Swapnil Tejrao Ranit

Unemployment could be recognized as one of the chief issues in present Indian scenario. The problem of unemployment is affecting the growth of our country in the past few decades. There are many causes behind this grave crisis. A sea of innumerable youths is suffering from this major drawback of the economy. Every year thousands of Graduates, Engineers, Diploma holders from a variety of field pass out from various institutions with a hope to nurture their dreams regarding their future. But aren't able to perceive their aspirations. This takes them many a times into a fathomless valley of anxiety and frustration.

My research paper intends to present the reasons for the burning issues of the unemployment and how it is causing unrest among the youth. The paper will focus on the social issues as well as psychological effect on the youth.

Youth is a period to prepare ourselves to for the upcoming challenges of life. The initial steps taken in this crucial phase of life, becomes a deciding factor of quality of life one is going to have in his or her future. Thus this phase of his life could be called as a crucial and epoch making one. Taking the above discussed things into consideration let us have a look at the root cause of unemployment.

1) **Lack of knowledge and awareness about population** : In a country, where population has crossed a huge number of one hundred and thirty eight crore, the literacy rate is but 73percent, where twenty seven percent of the masses are still illiterate. As the mass population isn't aware about the drawbacks of population, they possess a very negligible approach towards the things like child birth control and problems related to it. Lack of awareness about the population leads to increase in no of unemployed youths, creating a drastic competition for him which will leave him jobless despite having possessed various educational degrees. As per India's census 2011 youth ageing between 15-24yrs in India constitutes one fifth i.e. 19 percent of India's total population. India is expected to have 34. 33 percent share of youth in total population by 2020. Which means more jobs will be required to cope up with this increase in no of youngsters. All these figures somewhere is an alarm for the nation to take some measure steps towards population growth.
2) **Desire for a boy child** : A male has always been given importance in Indian society when it comes to support family, economical help and also from the point of view of customs and rituals, males hold a significant place in out society. Because of this in many rural areas where literacy rate is less the parents promote the boy child birth. They take several chances for having the baby boy even after having being responsible for the parenthood of more than two female children in the family. The uplifted treatment given to the birth of male child adds to the overpopulation and thus in future prospects it results into unemployment. So awareness regarding population has become must if the grave problem of unemployment has to be tackled.

   A child, who is born in such circumstances, remains deprived of the basic necessities of life. His life has to go on with many compromises made by parent's side in terms of education, health and standard of living. Compromise in terms of education is compromise in terms of life. As the parent remains incapable of providing the proper education to the child. He or she lags behind the competition around him. Slowly he starts to develop sense of insecurity and lack of confidence regarding his surroundings.
3) **The flaw in education system**: Significance of skill based education : After acquiring education with many difficulties, the journey of searching a job begins and this is the real phase where the youth comes face to face with the realities of the socio economic and political structure of the society which becomes responsible to rupture his dreams.

The foremost is factor is the age of advancement, where machines are preferred much for a piece of work than manual labour, to increase the productivity and decrease the time and other cost cutting factors. For instance, varieties of cheap goods are produced with the help of machines, tractors instead of human labours. As per statistics, India has a demographic states that by 2050, as per estimates, India's working population would be in excess of 1 billion resulting in the number of people in the age group 20-60 being higher than what it is today. Which simply means, we'll have to create more employment opportunities.

I would like to put forward how the youths life gets disturbed by all the above factors and they suffer psychologically too in life.

In the rat race to achieve higher grades, he struggles hard to pass through this tough journey of life. He is constantly burdened by the parent's side and his surrounding to do good in academics. They compare his performance time to time with his peers. Sometimes, this thing demoralise him to such an extent that he falls into the fathomless sea of desperation. The constant hammering and unnecessary comparison develops a pessimist attitude towards himself. On the other hand peer pressure is another issue with this situation. The youth himself becomes to doubt his abilities by constant comparison and that's how even though he being self sufficient, he is not able to cope up with the inner dilemma in himself. As a result, he finds his struggle to be a futile effort and loses his confidence and interest in performing things.

Struggle for job, A phase of frustration :

After getting out of the long tunnel of hardships in journey of education, there comes a time where he begins to search for his identity. His hunt for a good job begins from door to door. Now he has got a good degree, for which he had struggled a long span of his life. With a hope that this degree and his educational qualification will help him to get a reputed job when he moves out, just at that time he is demanded something which he has never expected of, being a fresher. The employers demand experience, reference or demand high money for placement. Which is an impossible thing for him to pay at this stage. But no employer understands this simple fact that if he does not offer a job to this individual, he will remain a mere beginner throughout his life. And here once again his dreams shatter in no time like cards in the play. And he begins to keep himself aloof from his surroundings.

Isolation : Because of the continuous and piercing criticism he begins to maintain a distance from his relatives, friends, and his surroundings. He begins to avoid people as much as he can thus his social circle begins to shrink leaving him aloof on an unknown path in search of his lost identity. The isolation does not only remain limited to the physical extent but also affects his mental health. When he avoids the people around him the circle of criticism for him even widens more at this stage. This does not stops here, this thing continues to chase him in lonely hours as well as when he is surrounded by the crowd. But still that crowd doesn't make any difference to him as he knits his own world around him in this stage. Where he begins to recall the steps he took in his past and how they had affected his present. He begins to seek for timely pleasures in order to get rid of frustration. Many a times he takes help of drugs and other alcoholic products to cope up with his isolation. He becomes weak by both physic and inner conscience.

Addiction : After getting isolated and accustomed to this lonely phase of life he begins to feel a need to divert his heart from his pains. And that's how he begins to find the ways in which he would deal to fight his isolation. At this crucial stage, it is very easy for him to become prey to political influences, any unlawful means, which will give him money in less period of time, what he desires most. And many a times he begins to consume alcoholic products and thus becomes habitual to such hazardous consumptions. Addiction does not only affects him physically but also it comes with a series of mental and physical problems, which leave him distracted and shattered in every way. He begins to loose his left over reputation in the society. But now he no more cares for the social criticism. As he has formed his own circle of such like people around him. And that's how he starts to develop an insensitive attitude towards the society. Also at this stage he gets very easily influenced by the political setups, criminal communities and other unfair means him in society. In no time, he becomes a part of this world and adopts his complete new code of conduct giving a birth to the revolutionary in himself but criminal to the outside world, that is society.

Developing Suicidal Tendency :

'When things are earned with efforts it has it's own joy, but when they are earned without much efforts, in no time, it gives Saturn's joy.'

And this applies to this youth now who has transform from an ordinary being into a negative revolutionary personality, a loving son into a dominating gangster, and a sensitive being into a brutal, inhuman insensitive criminal. He begins to believe, this phase of his life is a 'dawn' of new beginning in his life, but in actual he starts to move towards the endless dark night of 'dusk', from where he could never return back even if at some eve he wants to. Because this path leads nowhere. He comes into contact with various anti social elements and glamour world. But he isn't able to see the 'Morass that lies beneath this Glamour'.

At a snail's pace at he begins to calculate the gains in his life. And finds that loses are more and quiet deep enough to what he wasn't able to realise in past. He finds that what he has gained are the luxuries, the monetary gains, the fame but what he lost are the people, the care takers, his confidants. Coz at the end he is criminal for the society. The stains on his character haunt him like his own shadow. Wiping of everything, that was once an asset for him. Ultimately, when he loses a battle against his own self and adopts the way of escapism. Escape from life, escape from world and escape from the prison of his own self.

A call for duty :

Being a responsible citizen, we should always keep in mind that a youth is the backbone of the nation. They are the prosperity of country in true sense. It is the most important resource that a country should have to reach progressive agenda of success. And thus, protection and proper channelizing of their magnificent potential is our national responsibility. Government should meditate over this burning issue of unemployment not only to overcome the problem of unemployment but also to form a non corrupted and a lawful structure in society. If these youths are directed in proper way by proper means, no youth will perform any unlawful or illegal means to earn money. If people began to know him by his work and conduct in society, he needs not to struggle to create his own identity. So being a responsible government and a responsible citizen it is our duty to create a pedestal for them in this society. So that he would always live their life with pride, confidence and a belief he has in himself to craft an ideal society to live.

References :

1. mospi.nic.in/sites/default/youth-in-India-2017.pdf
2. https://www.dailypioneer.com/2016/avenues/need-skill-based-education.html
3. conserve-energy-future.com/causes-effects-solutions-of-over populatin.php

Indian Youth Challenges and Opportunities
Modern Life Style and Youth

Mrs. Usha Dinesh Lokhande
Principal of ARC public School Karanja (GH)

It is believed that youths are the future of society, future of the world. They are pillars who build up nation.As we know that the coin has two sides. In the same way Indian youth is facing challenges and also they have opportunities. Indian youth is full of energy and talent. But many of them don't have the right direction. They want guidance but don't want to sacrifice their independence.

My aim of writing this paper is how youth is swimming in the water of modernity. In the name of modernity, they are tackling challenges. I want to focus mostly modern lifestyle and youth. But before that we should know what lifestyle is.

"Lifestyle refers to the way an individual, a family or a society lives in order to cope up with the physical, psychological, social& economic environment." 1The modern lifestyle is squeezed in both work and leisure behaviours of an individual with respect to activities, attitudes, moral values etc. Modern day living raised a lot of benefits along with the pressure of being the perfect in every aspect of life. As with good comes bad, this modern lifestyle has brought with itself a lot of new undesired characteristics which is affecting the young and old, but has captivated the youth mainly. So let's take a glance how it capturing the youths.

This is an age of super human being (machine). There is no doubt that machines have made life easy and comfortable. But due to too much addiction of machines, lots of problems have aroused. Unemployment is one of the problems which youths are facing in the current scenario. Unemployment among the educated youth is high. Most of the better educated youth is unable to find jobs because they are looking for high salary which is hard to find and so they remain unemployed. Sometimes wrong choice in career also takes them towards unemployment.Youth is fascinated towards glamorous world specially Bollywood. And in glamorous world, there is a lot of struggle. Due to the wrong choice in career and continuous struggle, youth tries to attempt suicide. But I wish to suggest here that committing suicide is not a solution. Life is short and so beautiful. If one wants to enter into this world, they need to be very much patient because some time one will get lots of work but many times one doesn't have anything to do in one's career. And I think no one have the rights to kill oneselves, to kill families' aspirations. What is success in career and failure in career; both are a part of life, not a whole of life.

If we goes back and see that how people lead their life, we would surprise that they communicate without smartphone correctly, without transportation they travelled thousand miles, without gym, they fit themselves. Thousands of years ago, hunter gatherers work so hard. After agricultural and industrial revolution as well as transport facilities, people get less physical activities. It caused many health problems like obesity, heart diseases and diabetes. Our ancestors never dealt with these problems. But why youths have? What today youth is doing?

The sitting back lifestyle is killing them day by day, every hour and every second. The recent studies have shown that children involved less in outdoor sports. Since childhood they are not used to any kind of physical work.They sit for long hours on their desks in front of computer screens .Obesity has, thus, occurred among many youth. Lack of physical activity combination with fast foods leads to bad effects on today's youth. The way people eat today is far different the way people ate before. Hundred years ago people used to include a lot of fruits and vegetables in their diet. This gives a lot of nutritional value to their meals, and decreases the risk of getting cardiovascular diseases which is related to the less fat content of these foods. These days' people have very bad nutritional habits, especially with the fast widespread of fast food culture particularly between young people which they continue to carry on the same eating habits in their adulthood. It is creating a number of cardiovascular and other health related problems later in life. The reason for people's poor eating habits is the less time provided by them to prepare a healthy food which probably would take time. Furthermore, people don't spent enough time to eat and choose correct and healthy meals. Everyone is just busy in building their future ignoring the fact that this might be interrupted by diseases caused by their poor eating habits. Other reasons include the need for both the man and women to join the work field. This means that the women will be away from home for long hours and

depend on the fast foods to feed her family. Therefore, children will acquire this habit and they won't be able to differentiate between healthy and unhealthy food. In addition to poor eating habits, lack of physical activity is a major problem in this today's life. That is, if it is together present with the high consumption of fatty foods, they will lead to disastrous effects on the person's health status. So, maintaining regular exercise is good for the wellbeing of an individual health and helps prevent so many heart and metabolic diseases.Everyone knows unhealthy habits such as smoking and excessive drinking are dangerous to health. But still youth are going on that way in the name of modernity.

Use of high technology machines is another way of modernity. Although use of these machines has helped in saving the time to do a lot of tasks, the wrong use of them will indirectly affect health. Last, is the use of computers and internet in the communication, transfer of information, and entertainment as well. Altogether will constitute the elements of a sedentary life style. And a sedentary lifestyle have a negative impact on mental well being.

Nowadays, by the increase of the capability and skills of smartphones, consumption of smartphones became too high. People always want to be connected to the internet at anytime and anywhere. A basic level smartphone can provide this. Thus, it can be said that smartphones are turning into a pocket computer which may replace laptop computers. Using of smartphones like this can create some opportunities for students to increase their social skills. On the other hand, this can be a dangerous weapon for students to deteriorate in their communication skills and social life. This paper aims that in which ways can technology and modernity affect students life.

The school going children are so much addicted towards the use of mobiles. Children limits themselves till the world of virtualityand remain unaware of the reality. And in that virtual world, they commits suicide. They medicate themselves in front of technology, checking smart phone 110 times every day.

Today's youth is fast changing and adopting west. So they are indulging in time pass affairs. There is no consistency in their love affair. Romeo and juliet's stories areold.

Younger generation of our country are getting drifted towards the western lifestyle and want to be branded. Our youth generation always try to show themselves best and different so they follow the western culture. And it is irony that west somewhat try to imitate basic from our culture. Youth pursuing to western lifestyle, thinking that there is something better than ours. With the latest developmental trends and adopting the western style, it is very difficult for youths to hold moral values. The future of tomorrow depends on today's youth. So youth must be committed to moral values.The social media is playing the vital role in ruining the ethical values in them.

The use of social media has both positive and negative impacts on our youth today. The good impact is that they can make themselves updated about the happening around the globe and also stay connected with their fellow youth and friends without physical meetings. Spending long hours on social media like youtube, twitter, instagram and chatting decreases productivity amonst the youths. But one should take a proper way whether to go on using the sites or stop or even moderate on their usage.

Modern lifestyle have affected very much on the young minds. Young people today are looking for isolation, to spend the most time with their cellphones, scrolling through Instagram and Facebook, messaging their new found love interests constantly, or just wasting time playing video games. They don't feel the desire to have human company or let's just say they are now afraid to communicate with people face to facewith no Gifs and Emojis, because without them they are unable to reciprocate their emotions to others.

Gone are the days when women got excited about a luxury shop getting items on sale and they all planning to go to the market to get the "ON SALE " stuff together. Welcome to the modern day online shopping spree where you get 80%, 90% and sometime 100% off on deals if you buy items from a particular site. The new culture of online shopping has made the people to sit in the comfort of their homes and order as much as possible. WHY? Because the offers are so attractive that people just can't control their hands and just add more than required amount of items, end up spending a whole lot of money and having an over credited bank bill.

Bible says, 'God created man in his image', but it seems that humans are not satisfied with what God has gifted them. They undergo many surgeries and involves them to get a new, modified version of themselves which, theyassume, is a much better self than before. Liposuction, Lip augmentation, breast implants, nose job, hip enlargement are cosmetic surgeries to name a few, ignoring themselves that it has a worse effect on their health.

In short, Modern life style has brought different changes in the life of youth. It changed their living, life style and their way of dealing with the problems. India is a developing country. It means so much still undone and many many things done. Too many things yet to be done. So who will do that? Of course, Indian youth only has the power to make our country from developing nation to a developed nation.

To sum up, different modern life style patterns affects our health in different aspects physically, psychologically, and socially. Adopting this life style patterns and especially sedentary life style for long time might threaten people's life. If this happens then the community health will be affected and we will be having high percentage of diseased and disabled persons. Which finally reduce individual's productivity and development of their own communities? The best way for reducing the effects of these modern patterns of living is by educating people about its effects on their lives. Particularly concentrating in educating children as changing the way these children live will affect future generations coming after them as well. Another part of resolving the problem is the proper use of high technology machines and advanced transportations. Such proper way means correct use in benefiting the humanity not affecting it and increasing the self-dependency in doing different tasks of the day. Promoting healthy life style which includes proper eating, physical activity, and better way of communicating and socializing in the community will have its positive impacts. Furthermore, it will reduce the risk of getting so many diseases which cardiovascular diseases and cancers are at the top of them. Finally, maintaining people's health is a primary goal of any country that probably would make her spend millions of dollars to achieve it as people are the' real wealth of a country'.Decent behaviour and character building should be built by the individual. Parents also have to be conscious that they are dealing with growing youngsters

References :

It is believed that youths are the future of society, future of the world. They are pillars who build up nation.As we know that the coin has two sides. In the same way Indian youth is facing challenges and also they have opportunities. Indian youth is full of energy and talent. But many of them don't have the right direction. They want guidance but don't want to sacrifice their independence.

My aim of writing this paper is how youth is swimming in the water of modernity. In the name of modernity, they are tackling challenges. I want to focus mostly modern lifestyle and youth. But before that we should know what lifestyle is.

"Lifestyle refers to the way an individual, a family or a society lives in order to cope up with the physical, psychological, social& economic environment." 1The modern lifestyle is squeezed in both work and leisure behaviours of an individual with respect to activities, attitudes, moral values etc. Modern day living raised a lot of benefits along with the pressure of being the perfect in every aspect of life. As with good comes bad, this modern lifestyle has brought with itself a lot of new undesired characteristics which is affecting the young and old, but has captivated the youth mainly. So let's take a glance how it capturing the youths.

This is an age of super human being (machine). There is no doubt that machines have made life easy and comfortable. But due to too much addiction of machines, lots of problems have aroused. Unemployment is one of the problems which youths are facing in the current scenario. Unemployment among the educated youth is high. Most of the better educated youth is unable to find jobs because they are looking for high salary which is hard to find and so they remain unemployed. Sometimes wrong choice in career also takes them towards unemployment.Youth is fascinated towards glamorous world specially Bollywood. And in glamorous world, there is a lot of struggle. Due to the wrong choice in career and continuous struggle, youth tries to attempt suicide. But I wish to suggest here that committing suicide is not a solution. Life is short and so beautiful. If one wants to enter into this world, they need to be very much patient because some time one will get lots of work but many times one doesn't have anything to do in one's career. And I think no one have the rights to kill oneselves, to kill families' aspirations. What is success in career and failure in career; both are a part of life, not a whole of life.

If we goes back and see that how people lead their life, we would surprise that they communicate without smartphone correctly, without transportation they travelled thousand miles, without gym, they fit themselves. Thousands of years ago, hunter gatherers work so hard. After agricultural and industrial revolution as well as transport facilities, people get less physical activities. It caused many health problems like obesity, heart diseases and diabetes. Our ancestors

never dealt with these problems. But why youths have? What today youth is doing?

The sitting back lifestyle is killing them day by day, every hour and every second. The recent studies have shown that children involved less in outdoor sports. Since childhood they are not used to any kind of physical work.They sit for long hours on their desks in front of computer screens .Obesity has, thus, occurred among many youth. Lack of physical activity combination with fast foods leads to bad effects on today's youth. The way people eat today is far different the way people ate before. Hundred years ago people used to include a lot of fruits and vegetables in their diet. This gives a lot of nutritional value to their meals, and decreases the risk of getting cardiovascular diseases which is related to the less fat content of these foods. These days' people have very bad nutritional habits, especially with the fast widespread of fast food culture particularly between young people which they continue to carry on the same eating habits in their adulthood. It is creating a number of cardiovascular and other health related problems later in life. The reason for people's poor eating habits is the less time provided by them to prepare a healthy food which probably would take time. Furthermore, people don't spent enough time to eat and choose correct and healthy meals. Everyone is just busy in building their future ignoring the fact that this might be interrupted by diseases caused by their poor eating habits. Other reasons include the need for both the man and women to join the work field. This means that the women will be away from home for long hours and depend on the fast foods to feed her family. Therefore, children will acquire this habit and they won't be able to differentiate between healthy and unhealthy food. In addition to poor eating habits, lack of physical activity is a major problem in this today's life. That is, if it is together present with the high consumption of fatty foods, they will lead to disastrous effects on the person's health status. So, maintaining regular exercise is good for the wellbeing of an individual health and helps prevent so many heart and metabolic diseases.Everyone knows unhealthy habits such as smoking and excessive drinking are dangerous to health. But still youth are going on that way in the name of modernity.

Use of high technology machines is another way of modernity. Although use of these machines has helped in saving the time to do a lot of tasks, the wrong use of them will indirectly affect health. Last, is the use of computers and internet in the communication, transfer of information, and entertainment as well. Altogether will constitute the elements of a sedentary life style. And a sedentary lifestyle have a negative impact on mental well being.

Nowadays, by the increase of the capability and skills of smartphones, consumption of smartphones became too high. People always want to be connected to the internet at anytime and anywhere. A basic level smartphone can provide this. Thus, it can be said that smartphones are turning into a pocket computer which may replace laptop computers. Using of smartphones like this can create some opportunities for students to increase their social skills. On the other hand, this can be a dangerous weapon for students to deteriorate in their communication skills and social life. This paper aims that in which ways can technology and modernity affect students life.

The school going children are so much addicted towards the use of mobiles. Children limits themselves till the world of virtualityand remain unaware of the reality. And in that virtual world, they commits suicide. They medicate themselves in front of technology, checking smart phone 110 times every day.

Today's youth is fast changing and adopting west. So they are indulging in time pass affairs. There is no consistency in their love affair. Romeo and juliet's stories areold.

Younger generation of our country are getting drifted towards the western lifestyle and want to be branded. Our youth generation always try to show themselves best and different so they follow the western culture. And it is irony that west somewhat try to imitate basic from our culture. Youth pursuing to western lifestyle, thinking that there is something better than ours. With the latest developmental trends and adopting the western style, it is very difficult for youths to hold moral values. The future of tomorrow depends on today's youth. So youth must be committed to moral values.The social media is playing the vital role in ruining the ethical values in them.

The use of social media has both positive and negative impacts on our youth today. The good impact is that they can make themselves updated about the happening around the globe and also stay connected with their fellow youth and friends without physical meetings. Spending long hours on social media like youtube, twitter, instagram and chatting decreases productivity amonst the youths. But one should take a proper way whether to go on using the sites or stop or even moderate on their usage.

Modern lifestyle have affected very much on the young minds. Young people today are looking for isolation, to spend the most time with their cellphones, scrolling through Instagram and Facebook, messaging their new found love interests constantly, or just wasting time playing video games. They don't feel the desire to have human company or let's just say they are now afraid to communicate with people face to facewith no Gifs and Emojis, because without them they are unable to reciprocate their emotions to others.

Gone are the days when women got excited about a luxury shop getting items on sale and they all planning to go to the market to get the "ON SALE "stuff together. Welcome to the modern day online shopping spree where you get 80%, 90% and sometime 100% off on deals if you buy items from a particular site. The new culture of online shopping has made the people to sit in the comfort of their homes and order as much as possible. WHY? Because the offers are so attractive that people just can't control their hands and just add more than required amount of items, end up spending a whole lot of money and having an over credited bank bill.

Bible says, 'God created man in his image', but it seems that humans are not satisfied with what God has gifted them. They undergo many surgeries and involves them to get a new, modified version of themselves which, theyassume, is a much better self than before. Liposuction, Lip augmentation, breast implants, nose job, hip enlargement are cosmetic surgeries to name a few, ignoring themselves that it has a worse effect on their health.

In short, Modern life style has brought different changes in the life of youth. It changed their living, life style and their way of dealing with the problems. India is a developing country. It means so much still undone and many many things done. Too many things yet to be done. So who will do that? Of course, Indian youth only has the power to make our country from developing nation to a developed nation.

To sum up, different modern life style patterns affects our health in different aspects physically, psychologically, and socially. Adopting this life style patterns and especially sedentary life style for long time might threaten people's life. If this happens then the community health will be affected and we will be having high percentage of diseased and disabled persons. Which finally reduce individual's productivity and development of their own communities? The best way for reducing the effects of these modern patterns of living is by educating people about its effects on their lives. Particularly concentrating in educating children as changing the way these children live will affect future generations coming after them as well. Another part of resolving the problem is the proper use of high technology machines and advanced transportations. Such proper way means correct use in benefiting the humanity not affecting it and increasing the self-dependency in doing different tasks of the day. Promoting healthy life style which includes proper eating, physical activity, and better way of communicating and socializing in the community will have its positive impacts. Furthermore, it will reduce the risk of getting so many diseases which cardiovascular diseases and cancers are at the top of them. Finally, maintaining people's health is a primary goal of any country that probably would make her spend millions of dollars to achieve it as people are the' real wealth of a country'.Decent behaviour and character building should be built by the individual. Parents also have to be conscious that they are dealing with growing youngsters

References:

1. www.contestbgc.com

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Rural Women Empowerment and Entrepreneurship

Prof. Vaishali R. More
Department of Home-Economics,
Smt. Sindhutai Jadhao Art and Science College, Mehkar

Introduction :

Women Entrepreneurship and women empowerment are considered as an important tool in eradicating poverty and unemployment. Now a day's women empowerment has become a buzzword. According to APJ Abdul Kalam'' Empowering women is a prerequisite for creating a good nation.'' When women are empowered society with stability is assured. Empowerment of women is essential as their thoughts and their value systems lead to the development of a good family, good society and ultimately a good nation. Empowerment of women may not be feasible just by creating employment opportunities for them. The need of the hour is to inspire them to set up their own enterprises. women owned businesses are a highly increasing in the economies of almost all countries. The hidden entrepreneurial potentials of women have gradually been changing with the growing sensitivity to the role and economic status in the society. At present, the government of India has come up with various welfare programs to transform colossal women force into an effective human resource for overall development of economy. This paper highlights the problems and opportunities of women entrepreneurs in India

Status of Rural Women in India :

Women used to command acute power and importance in our ancient culture, The proof of this fact can be found in all the scriptures and even our mythological stories. That shows how Indian civilization had revered the female form. Things have not remained the same in last few decades or even centuries. The social fabric has acquired completely new dimensions. The women are considered less powerful and important than men . About 73 per cent of the households belonged to rural India and these accounted for nearly 75 per cent of the total population.

About 64 per cent of rural males and 45 per cent of rural females were literate. But, when vocational skills are considered, Only about 10 per cent of male and 6.3 per cent of female workers possessed marketable skills (NSSO, Report No. 517). A multi-faceted approach, which includes literacy, hygiene and moral training, and skills training to improve their productivity, can give rural women the tools to help uplift their communities. The training and skill development among rural women would be mainly pertaining to farm forestry, papad making, sewing, cooking, sanitary pads making and so on. Women in rural India often face abusive situations related domestic violence, physical and mental torture wife-beating, sexual abuse, and so forth. It is also realized that women face resistance in participating in training program due to sharing of responsibilities at family level. They also face barriers due to bias and discriminatory behavior prevailing in society.

Skill development and rural women Entrepreneurship :

- The Ministry of Skill Development and Entrepreneurship has been created to fulfill the vision of a Shelled India where human resource development is in primary focus. This one is a revised version of. program launched earlier under the skill development policy2009.
- This new program called Skill India', is supposed to be a multi-skill program The Ministry will be responsible for coordination with all concerned for evolving an appropriate skill development frame. work, removal of disconnect between the demand for and supply of skilled manpower through vocational and technical training, skill up-gradation, building of new skills, innovative thinking and talents not only for the existing jobs but also the jobs that are to be created.
- The Ministry will also play a lead role in ensuring the implementation of the National Policy for Skill development and Entrepreneurship

Opportunity for Rural Women to be Entrepreneur and Entrepreneurship :

The concept of Women entrepreneurship'' is becoming a global phenomenon and in India it became prominent in the latter half of the eighties. Now women's entrepreneurship has been recognized as an important untapped source of economic growth. India is a land of enterprises, where almost 70 percent of the population is still self-employed and some place this estimate as high as 80 percent. An entrepreneur is a

person who is able to scan the environment, marshal resources and implement actions to bring into existence a commercial venture, which can initiate and establish large, medium or small enterprises, a women entrepreneur is a confident, innovative and creative woman capable of achieving economic independence individually or in collaboration generates employment opportunities for others through initiating establishing and running an enterprise by keeping pace with her personal, family and social life.

Her contribution is to highlight how women successfully become entrepreneurs by managing their personal and professional life and how family support plays role in their empowerment. "Women Entrepreneur" is a empowerment. "Women Entrepreneur" is a person who accepts challenging role to meet her personal needs and become economically independent The Government of India has defined women entrepreneurs as an enterprise Owned and controlled by women having a minimum financial interest of 51 per cent of the capital and giving at least 51 per cent of the employment generated in the enter pose to women.

In the simplest sense. women entrepreneurs are those women who have the lead and organize the business or industry and provide employment to others Entrepreneurship development among rural Women helps to enhance their personal capabilities and increase decision making status in the family and society as a whole. Keeping in view the importance of the power, authority and strength to be a successful women entrepreneur. A women has to have some skills which is the local area of interest of government of India at present.

Rural Women Face to Achieve Skill Development at all Fronts :

The main challenges faced by rural women achieve skills are at administrable level,socio-economic background, political etc. Some of the challenges faced by rural women are as follows :

1. **Lack of Confidence** : Due to differential socialization social norms, morals in the family rural women lack confidence, support, and decision making powers needed for the growth of an entrepreneur. Decision making power related to business activities is less due to economic dependent and domination of male headed society.
2. **Dual Responsibility** : With the dual roles as, wife and mother women unable to manage the enterprise Effectively because of lack of time, concentration and overburdened personal obligations.
3. **Finance Problem** : There is no sufficient fund to execute enough program to meet numerous political and our rural areas. The multiplicity of schemes is not adequately listed nor is there networking among agencies. As a result, clients approaching one institution are not made aware of the best option for their requirements.
4. **Illiteracy Among Rural Women** : The literacy rate of women in India is found at low level compared to male population. The rural women are ignorant of new technology or unskilled. They are often unable to do research & gain the necessary

   Training. The uneducated rural women do not have knowledge of measurement and basic accounting.

Need of Training and Development :

Indian families and society provide training to a girl to make her as a good wife rather than to uplift her as an entrepreneur she is not allowed to develop network with other business men, which is considered as an sin and bad culture.

Need of Skills Development for Rural Women :

- Therefore, when developed countries will be struggling with shrinking domestic Demands and manpower shortages. As compared to western economies where there is a burden of an ageing population, India has a unique 20–25 years window of opportunity called the "demographic dividend.
- "This "demographic dividend" means that as compared to other large developing and developed countries, India has a higher proportion of working age population vis-à vis its entire population".
- Talking about rural women, rural women are often concentrated in handicrafts, basic food processing and sale which are traditionally considered to be women's domain. Women also show a propensity to pursue micro-enterprises and homestead farming activities.

Skills training, increased growth, productivity and innovation, in particular for the informal sector are linked with poverty reduction. Skills development improves output. quality, diversity and occupational safety and improves health, thereby increasing incomes

and livelihoods of the poor. It also helps to develop social CapitaLand strengthens knowledge about informal sector associations, rural organizations and governance. According to human capital theory, the better educated the agricultural labor, the higher their productivity. The paper talks about the status of rural women and the problems faced by them; simultaneously the paper gives an insight into the need of skill development and challenges faced by women entrepreneurs.

NGO s Credit Schemes :

Suggestions for Development of woman entrepreneur in India

- The first and foremost priority should be given to the education of women which the grassroots problem. Hence educate for women has to be paid special attention.
- Government should provide separate financial aid to women entrepreneurs, that they do not face any difficulty in setting up their organization.
- Special infrastructural facilities should be provided to help women in establishing their enterprise easily and quickly.
- Training programs specially directed at women entrepreneurs should be conducted to enhance their entrepreneurial skills and abilities which help them in day to day functioning of business
- Top ranking women entrepreneurs must be felicitated so that more women are encouraged and motivated to pursue such careers
- organization of fairs, exhibitions and workshop for women entrepreneurs which will help them to connect with each other and share ideas and problems. It will also provide guidance to new women entrepreneurs who can take help and suggestions from their already established counterparts.
- Making provision for marketing and sales assistance so that women entrepreneurs are not cheated by middle man.
- Counseling through the aid of committed NGO's psychologists, managerial experts, and technical personnel should be provided to existing and emerging women entrepreneurs.
- Women should be allowed to work and should be provided enough safety and support to work. They should be provided

This is positive sign for the development of women entrepreneurship. The women of today I have the capability to analyses, organize and mobilize the surrounding situation for social transformation. Because of participation in social activities, leadership qualities and technical skills are developing in women. Of late, service sector has played a significant role in providing employment opportunities to women. Besides, lot of measures have been taken to promote women entrepreneurship in urban, semi-urban areas. But it is observed that women from the rural background can establish business units in those areas where they have core competency. Rural women need more avenues of skill development to prove their competency in the areas of entrepreneurship such as cottage industries, handicrafts making etc. Women who do not feel comfortable to work in their houses, uses their core competency by becoming entrepreneurs. The present study is based on the secondary data with regard of need of women's skill development. An attempt has been made to know what are the hurdles which rural women face to achieve skill development at all fronts

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

Current Scenario of Youth Unemployment in India

Dr. Vandana K. Mishra
Associate Professor,
Smt L.R.T. College of Commerce, Akola

Abstract:

Creating jobs for young people is a major challenge Now a days. In this broad global context, this paper presents a detailed profile of youth unemployment in India. Young people face major barriers because of poverty and low level of human resource. Though educational status has risen quickly in recent years both in urban and rural areas, gaining a foothold in the labour market which remains elusive for many young people leading to analyze the trend of youth unemployment ,joblessness etc. This paper highlights Current Scenario of Youth Unemployment in India.

Keywords : Youth Unemployment, The National Youth Policy, Youth Unemployment rate.

Introduction :

India is developing largest democratic country in a world. Also India is one of the fastest growing economies in the world today. In India, 63% population in the working age group (15-59 years) and is projected than in 2026, this will increase to 68.4%. Such a big labour force, if properly utilized can be proof as demographic dividend. But in India cannot properly utilize a big labour force so youth unemployment is going to be a challenge for the current economy in India. There are more than 6 crores well educated youth in India who are unemployed. Unemployment rate in India is reported by the India ministry of labour, they mention that in India the data of employment has first fallen, then risen and then fallen again.

The importance of youth unemployment can hardly be overestimated. The youth are the potential and future of every country and governments with a long term vision for welfare and development in their countries are concerned with the best ways to integrate the youth into the labour force. Young people are a major human resource for development, key agents for social change and driving force for economic development and technological innovation.

The first National Youth Policy was formulated in 1988 in India. In 1985, the international year of the youth, the Department of Youth Affairs and Sports, Ministry of Human Resource Development, Government of India, initiated a proposal to formulate a National Youth Policy which materials in 1988. The National Youth Policy 1988 recognized that the most important component of the youth programme has to be the removal of unemployment. However, specific action has not been initiated to implement the objective of removing or even alleviating unemployment among the youth (Visaria, 1998). Again, National Youth Policy 2003 was designed to galvanize young people to rise up to new challenges. Recently the National Council for Skill Development (NCSD) in 2005 was constituted under the chairmanship of the Prime Minister. In this council Government of India has made skill development a major national priority especially for the youth. In this context, the President of India says "India is a nation of young people. India's demographic dividends can be realized only if the country invests in developing skills to make our youth employable. Through a planned investment in skill development, the country holds the potential to account for a fourth of the global work force by 2022, when India will mark 75 years of its independence".

The present paper has focused on Factor of youth unemployment, various Factors of youth unemployment, Current Scenario and some possible solutions the problem of youth unemployment.

Objectives of The Study :

1. To study the concept of Youth Unemployment
2. To examine the current scenario of Youth unemployment in India.
3. To analyze the Youth unemployment rate from 2011-12 to 2017-18
4. To solution the problem of youth unemployment.

Research Methodology :

Data Collection : This is a descriptive research paper based on secondary data. Data have been collected through the websites, research paper, Journals, magazines and Books.

Concept of Youth Unemployment :

The National Youth Policy of Indi defines a "youth" as a person in the age group 15 to 35 years of age. The UN, on the other hand, defines a youth as somebody between 15 to 24 years of age. According to

the 2011 Census, youth account for 20 per cent of the total population. However, 84.5 million young people in India live below the poverty line, which is the highest rate worldwide, at 44.2 per cent of the total youth population. There are 44 million Indian youth who are undernourished, which constitutes 23 per cent of the youth population of India.

Youth unemployment is the unemployment of young people, defined by the United Nations as 15–24 years old. An unemployed person is someone who does not have a job but is actively seeking work. In order to qualify as unemployed for official and statistical measurement, the individual must be without employment, willing and able to work, of the officially designated 'working age' and actively searching for a position. Youth unemployment rates are historically double or more the adult rates in nearly every country in the world.

The Current Scenario of Youth Unemployment in India :

India faces a paradoxical situation where, on the one hand, youth is looking for job and on the other hand industry is suffering from availability of skilled workers. This skill mismatch makes youth unemployable. This is a result of supply driven and not demand driven education system due to lack of interface among different stakeholders viz.. Policymakers, Industry, Training Providers and Educational Institutions. The raining institutes need to educate as per industry's requirements so that demographic dividend can be tapped fruitfully.

To understand the context of employment planning initiatives in India a glance at the employment behavior vis a vis Urban labour force and the share of the key sector is a good starting point for the discussion on employment generation in Poverty alleviation. India possesses one of the largest labour polls in the world. Out of billion Population, 43.6% belong to the labour force and 41.6% are employed,

First, the employment growth rate is lower than labour force rate and

Second, the divide between these two has grown over the period, the employment growth rate being less than 1% during the major part of the last decade and

Third, the share of organizing sector employment in the total is less than 10% has decreased over time, pointing out the imperatives of employment generation in the informal sector.

Factors of Youth Unemployment :

There are many causes behind the youth unemployment rate. Causes stem from issues related to the structure of job and labor markets. There has also been a rise in the phenomenon of internships and other temporary work for youth which has a significant impact on youth unemployment rates. The factors of youth unemployment are as follows :

- Inflexible labour markets
- Increased education expectations
- Temporary contracts
- Family impact
- Shortage of Jobs
- Skills Mismatch
- Women – Security and Social Restrictions
- Decent Work Deficit
- Lack of Training for Work
- Acceleration of Population Growth and Mortality Decline
- Expansion of Education
- Slow Growth of the Economy
- Inadequate credit facilities.
- Emphasis on the formal sector alone.
- Non-attractive agricultural sector and the rural areas in general.
- Influence of culture.
- Lack of information

Youth Unemployment Rate from 2011-12 to 2017-18 :

Youth Unemployment has risen steeply since 2011-12 and is "much higher" than "in the overall population." For instance, the unemployment rate among rural males aged 15-29 years jumped more than three-fold, from 5 % in 2011-12 to 17.4 % in 2017-18, and for young women it almost doubled from 7.8 % to 13.6 percent.

In the same period, urban youth joblessness more than doubled, with female urban youth unemployment reaching 27.2%. Overall the urban unemployment rate was 7.8 percent in 2017-18, far higher than the 5.3 percent rate that reportedly prevails in rural India.

The following graph shows that Urban and Rural Youth Unemployment rate 2011-12 to 2017-18

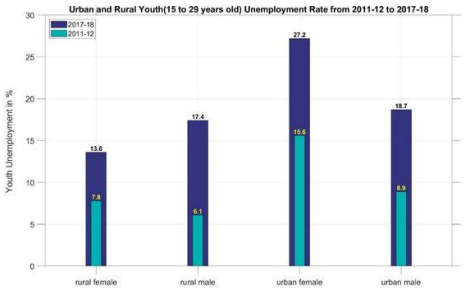

India : Modi Government suppresses…., wsws.org

The above graph shows the Rural and Urban (Male & Female) Youth Unemployment, However, these figures are deceptive. Many of those considered as "rural employed" are trying to eke out a living by tilling tiny plots of land and by hiring themselves out as day-labourers to better-off farmers. So miserable are the conditions in rural India that millions leave for the cities each year. Another striking aspect of unemployment in India is the increasing number of female workers who are dropping out—or more correctly being expelled—from the workforce. In 2005-06, 49% of females between the ages of 15 and 49 reported that they had engaged in work in the previous 12 months. Ten years later only 31% did.

Consequences of Youth Unemployment :

One of the many aspects that resulted in the formation of the Youth Development Department was the need to address the increasing problems afflicting the youth in the country. Many of the problems youth are linked to the poverty that they face as a result of unemployment. Many unemployed youth are engaged in criminal and dangerous activities in order to financially support themselves and/or to cope with the difficulties of living in poverty.

1. Increasing drug trafficking and abuse rates
2. High HIV/AIDS/STD prevalence among the youth
3. Unplanned and Early pregnancies, abortions etc
4. Prostitution etc.

Steps to Solution the Problem of Youth Unemployment :

1. **Adoption of Labor Intensive Techniques:** Despite the fact that the Strategy of Prof. Mahalanobis for basic and key industries is based on capital intensive techniques, our government should try to adopt labor intensive techniques for new fields of production.
2. **Rapid Industrialization :** To solve the problem of industrial unemployment, remedy lies in stepping up industrial efficiency. It means that the expansion of existing and the development of new industries are urgently required. Some basic industries like iron and steel industries, defense, chemical, power generation and atomic etc., should be set up.
3. **Population Control :** There is no second opinion to say that population in India is rising at a very high speed. Unless this problem is not checked, the problem of unemployment cannot be solved properly. Efforts should be made to raise the agricultural and industrial production. Therefore, special drive should be made to make the program of family planning a good success especially in rural and backward regions of the country.
4. **Re-orientation of Education System**
5. **Extension of Social Services**
6. **Decentralization**
7. **Encouragement to Small Enterprises**
8. **Guiding Centers and More Employment Exchanges**.
9. **Rural Development Schemes**

Conclusion :

India is in an increasingly interdependent world. There is growing awareness of this following the global financial crisis from 2008 on. The ever-increasing size of the youth workforce, both skilled and unskilled, in an environment of job scarcity means more young people are faced with limited employment opportunities, causing them to be either underemployed or unemployed. Indian youth, in the absence of any formal social security, is thus faced with the challenge of survival and limited growth prospects. To check unemployment among the youth in India, various measures have been initiated.

The aim of this paper is to provide a profile of Youth unemployment in India. A major long- term challenge in India is that many Youth, because of Poverty and Poor human capital endowment, participate in the Labour Market at an early stage. They cannot afford to remain unemployment for long and hence, pick up activities Characterized by low labour Productivity. In rural and urban areas, among the early labour market entrants, males are usually in causal wage employment, while their female counterparts tend to be self employed.

References :

1. Krishnamurthy, H.R., Bharatiy Arthashastra, Sapna Book House.
2. Mahesh, S. and Ravindranath N. Kadam, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act-Impact and Inadequacies of Implementation- A macro Analysis, International Journal of Science, Technology and Managaement, Vol. No.6, Issue No. 6, June 2017.
3. Puri, V.K. & Mishra, S. K., Indian Economy, Himalaya Publishing House, 31st Revised Edition, 2013.
4. Government of India, Economic Survey 2016-17.
5. https://www.google.com/wsws.org.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Information Seeking Behavior and Satisfaction of Library Users in Digital Era

Dr. Amol Babasaheb Sawai
Librarian, Vinayakrao Patil College Vaijapur,
Ta. Vaijapur Dist. Aurangabad.

Abstract:

Conducted the Study on information seeking behavior and satisfaction of library users in digital era. The overall purpose of the study was to determine the information requirements of students and also determine their awareness of available library services. For the data collection questionnaire method was used. Questionnaire was circulated to 150 UG and PG students and 122 filled-in questionnaires were returned with overall response rate @ 81.33%. The study also aims to identify the level of satisfaction with the information resources, services and library staff cooperation offered by the library. Author found that majority of the students were visited to the library every day for used internet and borrowed of books. Books are the information sources preferred by the respondents to get their desired information. Students prefer different types of information sources to get the information they want but the highest priority is given to the books. Researcher also notes that highest numbers of students were fully satisfied with the library services, resources and helpfulness of library staff.

Keywords : Information Seeking Behaviour, Users Studies, User Satisfaction.

1. Introduction :

Today is the age of information and communication technology and information is a key resource for the overall development of the person or a whole nation. It is plays a significant role in our personal as well as professional life. In this era of information explosion (in print as well as in digital form) peoples/users are confused about the access to right information, information needs, and various information sources. Again information access varies from person to person according to their needs. Information seeking is a kind of communication behavior, which surely be influenced by many factors. It is necessary to know the information needs, seeking behavior and information sources used by the user community, in order to plan and develop a need-based and relevant collection of information resources in print as well as in electronic resources in this changing world wide digital environment. Lot of studies has been carried out on information seeking behavior in past and or going in present.

2. Definitional Analysis :

2.1 Information :

Information has become an essential commodity for the man to perform his day-to-day duties. Information is a resource of immense economic and social value. It is vital to the proper functioning of a democratic society, a crucial tool in a productive economy (Babu, 1994).

2.2 Information Seeking Behaviour :

Wilson (1999) defines the term information seeking behaviour as 'the totality of human behaviour in relation to sources and channels of information, including both active and passive information seeking and information use. Thus it includes face-to-face communication with others, as well as the passive reception of information as in, for example watching television advertisements without any intention to act on the information given.

3. Statement of the Research Problem :

The problem under investigation is "Information seeking behavior and satisfaction of library users in digital era".

4. Objectives of the Study :

The main objective of this paper is to know information seeking behavior and satisfaction of library users. The study focuses on the following objectives.

- To know the frequency and purpose of visit to the library.
- To know the purpose of seeking of information.
- To know the information sources used for seeking information.
- To know Problem Faced While Seeking Information.

5. Research Methodology :

Present study has done with the help of survey method. Survey research is distinguished by its reliance upon the selection of person from large and small population and the making of observation. So that inference can be applied to present population.

6. Data Analysis and Interpretation :

For the present study a questionnaire is prepared and survey has taken from Vinayakrao Patil College Vaijapur. The following parameter used for the analysis of the study Gender wise respondents, Age Group, Frequency of visit to the library, Purpose to visit the library, Information Sources used for Seeking Information, Purpose of seeking information, Satisfaction with library services, resources and helpfulness of library staff, Problem faced while seeking information.

6.1 Gender Wise Respondents :

The table no. 1 shows that gender wise distribution of the respondents highest numbers of 68 (55.73%) were male whiles the remaining 54 (44.26%) were female. This means that the males were the highest respondents used. It is concluded that majority of the respondents participated for the study are male.

Table No. 1 Gender Wise Respondents

Sr. No.	Gender	No. of Respondents	%
1	Male	68	55.73%
2	Female	54	44.26%
Totals		**122**	**100.00**

6.2 Age Group :

It can be observed from table no. 2 age group wise distribution of respondents. Highest of 75 (61.47%) were from the age group of 19-22. While remaining 33 (27.04%) were from 22-24 age groups and 14 (11.47%) were from Above-24 age groups. Finally it is concluded that majority of the respondents were from the age group of 19-22 participated for the study.

Table No. 2 Age Group Wise Respondents

Sr. No.	Age Group	No. of Respondents	%
1	19-22	75	61.47%
2	22-24	33	27.04%
3	Above 24	14	11.47%
Totals		**122**	100.00%

6.3 Frequency of Visit to the Library :

Survey respondents were asked whether they visit library every day/2-3 times in a week/weekly/monthly/occasionally. As shown in table no. 3 the majority of respondents 69 (56.55%) were visit the library every day, followed by 2-3 times in a week 41 (33.60%), weekly 10 (8.19%) and monthly 2 (1.63%). It is conclude that respondents were visit the library every day.

Table No. 3 Frequency of visit to the library

Sr. No.	Frequency of visit to the library	No. of Respondents	%
1	Every Day	69	56.55%
2	2-3 Times in a Week	41	33.60%
3	Weekly	10	8.19%
4	Monthly	2	1.63%
Totals		**122**	100.00%

6.4 Purpose to Visit the Library :

In response of purpose of library visit table no. 4 and figure no. 1 indicates that majority of 49 (40.16%) respondents purpose of visit to the library was to used of internet followed by borrowed books 43 (35.24%) collect course material 36 (29.50%) to know the latest arrivals 28 (22.95%), to use computer 26 (21.31%), to using e-resources 24 (19.67, to read the news papers & magazines 21 (17.21%), to use of the reference material 18 (14.75%) and to read journals 16 (13.11%). Finally it is conclude that majority of respondents purpose of visit to the library is to use of internet and borrowed of books.

Table No. 4 Purpose to visit the library

Sr. No.	Purpose of visit the library	No. of Respondents	%
1	To study	31	25.40
2	To used of internet	49	40.16
3	Using e-resources	24	19.67
4	To know the latest arrivals	28	22.95
5	To collect course material	36	29.50
6	To borrow books	43	35.24
7	To Use computers	26	21.31
8	To use of the reference material	18	14.75
9	To read journals	16	13.11
10	To read the news papers & magazines	21	17.21

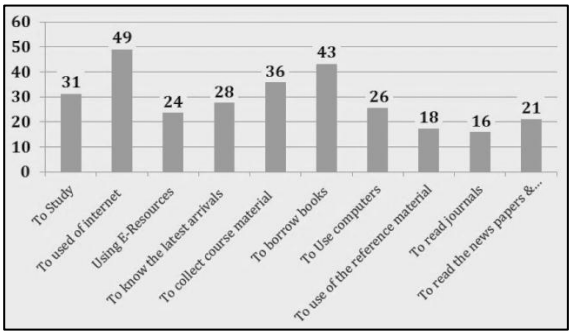

Figure No. 1 Purpose to visit the library

6.5 Information Sources Used For Seeking Information :

Table no. 5 shows the various information sources preferred by the respondents to get their desired information. It is found that nearly 48 (39.34%) respondents were given preference to the books and 39 (31.96%) preferred internet for getting their desired information. Nearly 32 (26.22%) of the respondents said that they were getting their desired information from e-resources followed by OPAC 29 (23.77%), Newspaper 25 (20.49%), Reference sources 22 (18.03%), Journals 21 (17.21%), Magazines 19 (15.57%) and Encyclopedias 16 (13.11%). Finally it is conclude that majority of respondents were given the preference to the books for getting their desired information.

Table No. 5 Information Sources used for Seeking Information

Sr. No.	Information Sources used for Seeking Information	No. of Respondents	%
1	Books	48	39.34%
2	Journals	21	17.21%
3	Encyclopedias	16	13.11%
4	E-Resources	32	26.22%
5	OPAC	29	23.77%
6	Internet	39	31.96%
7	Magazines	19	15.57%
8	Reference sources	22	18.03%
9	Newspapers	25	20.49%

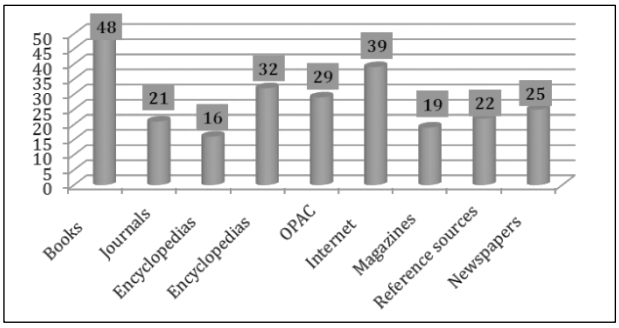

Figure No. 2 Information Sources used for Seeking Information

6.6 Purpose of Seeking Information :

The table no. 6 show that highest 43 (35.24%) respondents said they seek information for their career development followed by to preparing assignments 41 (33.60%), to prepare for examination 39 (31.96%), to solve problem 24 (19.67%), preparing projects & PPTs 22 (18.03%), to keep up to date 16 (13.11%) and to write an article 5 (4.09%). It is clear that the majority of respondents seek information for their career development.

Table No. 6 Purpose of Seeking Information

Sr. No.	Purpose of Seeking Information	No. of Respondents	%
1	To career development	43	35.24%
2	To solve problem	24	19.67%
3	To keep up to date	16	13.11%
4	To write an article	5	4.09%
5	To prepare for examination	39	31.96%
6	Preparing assignments	41	33.60%
7	Preparing projects & PPTs	22	18.03%

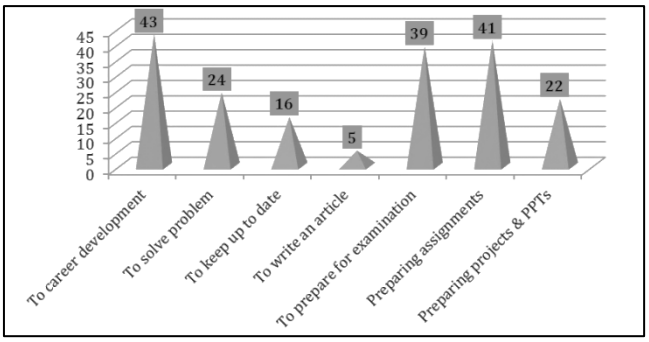

Figure No. 3 Purpose of Seeking Information

6.7 Satisfaction with Library Services, Resources and Helpfulness of Library Staff :

Table no. 7 shows the overall satisfaction level with the library services, resources and helpfulness of library staff among the respondents. The researchers found that 94 (77.04%) were fully satisfied; 24 (19.97%) were partially satisfied and 04 (3.27%) were dissatisfied with the library services, information resources and helpfulness of library staff.

Table No. 7 Satisfaction with library services, resources and Helpfulness of library staff

Sr. No.	Satisfaction with library services, resources and helpfulness of	No. of Respondents	%
1	Fully satisfied	94	77.04%
2	Partially satisfied	24	19.67%
3	Dissatisfied	04	3.27%
Totals		**122**	100.00%

6.8 Problem Faced While Seeking Information :

Table no. 8 reveals the problems faced by the respondents while seeking or searching to their desired information. It is clear from the table majority of the

respondents 41 (33.60%) were do not know how to use electronic resources and 41 (33.60%) were lack of latest information materials while seeking information followed by 26 (21.31%) were unaware of updated information technology, 24 (19.67%) were incomplete information in sources, 22 (18.03%) were low internet speed, 19 (15.57%) were information overload on internet, 15 (12.29%) lack of information skills to search and 5 (4.09%) lack of cooperation of library staff were facing problem while seeking information.

Table No. 8 Problem Faced While Seeking Information

Sr. No.	Problem Faced While Seeking Information	No. of Respondents	%
1	Incomplete information in sources	24	19.67%
2	Lack of latest information materials	40	32.78%
3	Do not know how to use electronic resources	41	33.60%
4	Information overload on internet	19	15.57%
5	Lack of information skills to search	15	12.29%
6	Unaware of Updated Information Technology	26	21.31%
7	Lack of Cooperation of Library Staff	5	4.09%
8	Low internet speed	22	18.03%

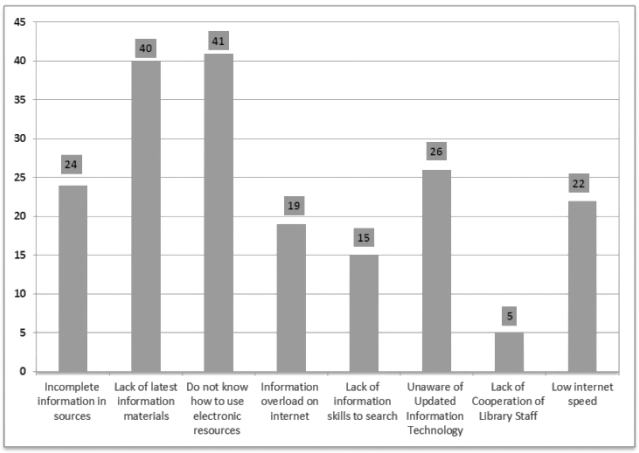

Figure No. 4 Problem Faced While Seeking Information

7. Findings and Conclusion :

- Majority of 69 (56.55%) respondents were visit the library every day and purpose of visit to the library was to use of internet.
- To get their desired information 48 (39.34%) respondents were given preference to the books and 39 (31.96%) preferred internet for getting their desired information.
- Highest 43 (35.24%) respondents said they seek information for their career development.
- 94 (77.04%) respondents were fully satisfied with library services, resources and helpfulness of library staff.
- Majority of the 41 (33.60%) respondents were do not know how to use electronic resources and 41 (33.60%) were lack of latest information materials while seeking information was problems faced by the respondents while seeking or searching to their desired information.

References :

1. Hussain, G. Akhtar & Ahmad, Parvez. (2014). Information Seeking Behaviour of the Teachers and Students at College of Engineering, King Saud University, Riyadh: A study. *Asian Review of Social Sciences.* Vol. 3 No. 1, pp. 45-54.
2. Mathew, Moly. T. (2014). Information Need and Information Seeking Behavior of Information Science Students in Haramaya University, Ethiopia. *Journal of Library & Information Science* Vol.4 No.2, pp. 224-252.
3. Natarajan, M. (2012). Information seeking behaviour of students of Management Institutions in NCR of Delhi. *Trends in Information Management*. 8(2), pp. 100-110.
4. Pareek, A.K. & Rana, Madan S. (2013). Study of Information Seeking Behavior and Library Use Pattern of Researchers in the Banasthali University. *Library Philosophy and Practice (e-journal).* PP- 1-9.
5. Partap, Bhanu. (2016). Information seeking behaviour and satisfaction of library users in digital era: A case study of Chhaju Ram Memorial Jat College, Hisar (HR). *Indian Journal of Library Science and Information Technology*, 1(2):46-52.
6. Thukaram. K. (2015). Information Seeking Behaviour of Research Scholars at Central University Libraries in Hyderabad: A Study. *Indian Journal of Information Sources and Services,* Vol.5 (2), pp. 39-44.
7. Wilson, T.D. (2000) Human Seeking Behaviour. *Information Science Research,* Vol 3 (2), 49-55.
8. Babu, D. (1994). Information generation and library use by university teachers. New Delhi: Gyan Publishing House.

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Institutional Repositories: An Overview

Dr. Avinash Uttamrao Jadhao
Librarian,
Smt. Savitabai Uttamrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Digras, Tq. Digras, Dist. Yavatmal

Abstract:

The institutional repository (IR) is a modern concept that captures and makes available through internet and it intranets the institutional research output and other relevant documents to the users by way of digitizing the output. The IR's have already started emerging in India. This paper highlights the aims, objectives, benefits, advantages and importance of IR. Most of the repositories are using open source information repository software like e-prints, d-space, and Fedora. It is observed that generally documents like theses, dissertations, seminar papers, journal articles, etc., are being found more in the repositories.

Keywords : Institutional Repository, Objective, Institutional repository software.

Introduction :

Access, pricing, copyright and host of other monopolies paved the way for open access initiatives. The core essence of open access initiatives is to make research articles in all academic fields freely available on the internet among these initiatives are the working models of open access journals and institutional repositories.

A digital repository is a mechanism for managing and storing digital content. Repositories can be of subject or institutional. Putting content into an institutional repository enables staff and institutions to manage and preserve the content, and therefore derive maximum value from it. A repository can support research, learning, and administrative processes. Repositories use open standards to ensure that the content they contain is accessible in that it can be searched and retrieved for later use. The use of these agreed international standards allows mechanisms to be set up which import, export, identify, store and retrieve the digital content within the repository.

Digital repositories may include a wide range of content for a variety of purposes and users. Typically content can include research outputs such as journal articles or research data, e-theses, e-learning objects and teaching materials, and administrative data. Some repositories only take in particular items (such as theses or journal papers), while others seek to gather any credible scholarly work produced by the institution; limited only by each author's retained rights from publishers. However, some more complex objects (websites, advanced learning objects, 3D topographical representations and other data sets) do present a technological challenge.

Definitions of Institutional Repositories :

According to Lynch (2003) - a University based Institutional Repository is a set of services that a university offers to the members of its community for the management and dissemination of digital materials created by the institution and its community members.

Foster and Gibbons (2004) defined Institutional Repository as, - an electronic system that captures preserves and provides access to the digital work products of a community.

Raym Crow (2004) defined as Institutional Repository as a - Digital Archive of intellectual product created by the faculty, research staff, and students of an institution and accessible to end users both within and outside the institution, with few, if any barrier to access. The content is institutionally defined, scholarly, cumulative and perpetual, open and interoperable.

Objectives :

The main objective of IR is to evaluate the growth and development of online research repositories in India. It provides more repositories and content and re-use of content. Most of the repositories are using open source information repository software like E-prints, D-Space, and Fedora. It is observed that generally documents like theses and dissertations, seminar papers, journal articles etc., are being found more in the repositories.

Benefits of Institutional Repositories :

The main primary advantages appear to include :

(a) For users :

1. Expansion of the range of knowledge that can be shared.
2. Opportunities to simplify and extend dissemination.

b) For institution :

1. Enabling of intellectual property rights to be exploited more effectively at institution level.
2. Leverage of existing investment in information and content management systems.
3. The highlighting of the quality of intellectual capital.

c) For all :

1. Opportunities of new forms of scholarly communication.
2. Flexible way to develop existing scholarly communication.

Software for Institutional Repository :

There are many world renowned open source software used to create repositories are EPrints, DSpace, FEDORA, CDSware etc. They are issued either under GNU public license or the BSD license and can be downloaded from their own sites or open source software directories such as SourceForge. Each of the software has a host of features, unique facilities and excellent capabilities, which the users could explore and experiment.

Greenstone Digital Library Software :

The New Zealand Digital library Project at the University of Waikato produces greenstone digital library software. This project is a research program aiming to develop underlying technology for digital libraries and make it available publicly so that other can use it to create their own collections. The main architects of the software are Roger McNab and Stefan Boddie. Greenstone is a suite of software for building and distributing the digital library collection. It organizes the collection digitally for publishing it on the internet or on CD-ROM. This software is developed and distributed in cooperation with UNESCO and the human info NGO. It is a open source software available from http://www.Greenstone.org under the term of the GNU General public license

GNU E-Prints Archiving software (Version 2.2.1) :

EPrints was created in 2000 and it is an open source software package for building open access repositories that are compliant with the Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting. It shares many of the features commonly seen in Document Management systems, but is primarily used for institutional repositories and scientific journals. EPrints has been developed as a part of digital library project at University of Southampton, UK. It is available free under the term of GNU (General public license). It runs under the Linux and creates online archive libraries of electronic prints.

DSpace :

The first version of DSpace was released in 2002, following a joint effort by developers from MIT and HP Labs in Cambridge, Massachusett. DSpace is an open source software package which provides the tools for management of digital assets, and is also commonly used as the basis for an institutional repositories . It supports a wide variety of data , including books , theses, 3D digital scans of objects, photographs, films, videos, research data sets, and other forms of content. The data is arranged as community collections of items, which bundle bitstreams together.

Bepress :

Bepress is another major hosted repository platform. This hosted service is licensed by the Berkeley Electronic Press (Bepress is taken as its abbreviation). It is used by associations, consortia, universities and colleges to preserve and showcase their scholarly output. Digital Commons is one of their products.

Benefits of IR :

The principal benefit is that repositories make it easier for faculty members to get previously scattered or restricted-access materials in a single location. Research scholars and faculty members are also expected to benefit from the increased visibility associated with repositories. Since repositories are typically defined as open access systems, the content receives more use from the academic community because it is free. This may translate into higher citation rates than comparable material published in subscription-only journals. Moreover, repositories eliminate what many academics consider the artificial space limitations of printed journals, allowing for more and different kinds of information to be published. As these constraints are lifted, researchers can expect more of their own work and that of colleagues to become available for review. It should help in the creation of knowledge to advance the field of study.

Conclusion :

The libraries should take a key role to establish the IRs to preserve and make accessible the digital content of scholarly publications. The libraries and the librarians do play crucial role in enhancing the visibility and importance of institutions for which they serve by actively taking part in the building, maintenance and sustenance of IRs. The libraries will also come to rescue of individual authors by helping them deposit their

content into the IR and also deposit the content on behalf of the individuals who can not self-archive their content. Nicholas Joint, Editor of the Library Review, suggests that libraries and librarians are well placed to give input to the metadata and digital preservation activities inherent in building IRs and made a strong case for librarianmediated deposit rather than pure-self-archiving as the future of building IRs.

References :

1. Kamila, Kanchan (2009). Institutional Repositories Projects in India. 7th International CALIBER – 2009, Pondicherry University, Pondicherry, February 25-27, INFLIBNET Centre,Ahmedabad.pp. 128-132.
2. Chang, Sheau-Hwang. (2003). "Institutional Repositories: the library's new role". OCLC Systems & Services, 19 (3).pp.77-79.
3. Lynch, C (2003). Institutional Repositories : Essental infrastructure for scholarship in the digital age. ARL Biomonthly Report .
4. Manoj Kumar K, Jagdish Arora, and Suboohi S. "Indian Electronic Theses and Dissertations project, Shodhganga, a platform for improving quality of research in Indian Universities". ETD 2016 "Data and Dissertations", 19th International Symposium on Electronic Theses and Dissertations 11-13 Jul 2016 Lille (France). Retrieved 16 October 2016.
5. Rasmita Mohanty, Ranjit Kumar Das (2014). DIGITAL LIBRARIES: Reshaping Traditional Libraries into Next Generation Libraries Volume 1 of First edition. Allied Publishers. p. 113.ISBN 9788184249019.

Information and Communication Technology in Education, Physical Education and sports Training.

Prof Dr. P. M. Deshumkh
Shri Shivaji College of Physical Education,
Amravati

Abstract:

21st century is revolutionary era of information communication technology in physical education and sports. Use of ICT has much more importance in coaching and training process. To face the challenges21st century training colleges have to adopt new communication techniques and tools. This paper light on the use and importance of ICT in teaching, training and learning process in the field of physical education games and sports. The purpose of this paper is to enlighten on use of ICT in teacher education and how ICT is useful and utilized in teaching learning process. To improve critical thinking and to enhance teaching learning process how ICT in necessary is discussed and its impact on teaching learning process is studied exotically. Conceptualization of various skills and new innovative trends has core importance in the process of teaching, learning. Virtual learning challenges class room concepts are new emerging trends of 21st century. To face new challenges ICT plays an important role in training colleges.

Keywords : ICT, Physical Education, Sports, Training etc.

Introduction :

An information technology is the most important buzzword of the present century. The 21st century is literally the century of information technology. This is the age when man has progressed in almost all the fields related to human life, Physical Education is moving forward to the direction of a remarkable progress and development. Conceptualization of skills and new innovative trends has the core importance in the process of teaching, coaching learning. E-learning is going to cover the entire system of education – computers and internet being the prime necessity and thus all the concerned personals: teachers, teacher educators, administrative authorities as well as management body should accept the fact that without implementing.it in education, no one can go a single step further towards predetermined goals, the destination may be different for various agencies and aspects of education but the most probable and desirable way path is the implementation of internet and computers as early as possible, if one is deprived of it. We have virtual reality that creates virtual word inside the mind. Entire global business may be done on the net. Today we can see a change of growth of information and application of information technology in the form of high degree of computerization and transmission of electronic information. Modern communication technologies will improve communication, increase participation, and disseminate information and share knowledge and skills. Internet is one of media for communication in Physical education and it is very effective on education. Information and communication Technology (ICT) in Physical Education is a relatively new phenomenon of Coaches, researcher, institutions and thinkers. ICT is an essential wall for achieving sustainability and will help in enabling better the teaching, coaching training and learning process. Teaching, learning and coaching is a process in which the teacher and athlete students create an interactive environment. ICT permeates the business environments it underpins the success of modern Corporations and it provides governments with an efficient infrastructures. A same trice ICT adds values to the processes of learning and in the organization and Management of learning institutions.

The internet is a driving force for much development and innovation and both development and developing countries. Technology developments lead changes in work and changes in the organization of work, and required competencies are therefore changing, gaining in importance. The following competencies Critical thinking, Generalist (broad) Competencies, ICT Competencies enabling expert work, Decision making, Handling of dynamic Situations, Working as members of a team & Communication effectively A secondary ICT curriculum should contribute to building up of teams of professionals with new competencies. The of ICT cuts across all aspects of economic social life. Technology developments in ICT are much repaid. Technology quickly becomes absolute new skills and knowledge. Curriculum and Teacher Development keeping pace with technological development and the changing

competencies required of both. Students and teachers require a state of the art curriculum and appropriate teacher development.

Professional development for teacher and coaches :

Teachers need to the adequately prepared to implement a state of the art ICT curriculum. Introducing any new Curriculum calls for careful preparation. Management, resourcing and continuing support today a classroom place different place from what it used to be. The blackboard and chalk in being supported by computers, with the emerging new technology the teaching and coaching performance is everything from an emphasis on teacher centered, lecture-based instructions to student centered interactive learning environments. Designing &implementing successful ICT enabled teacher education programmers is the key fundamentals vide-ranging educational reforms.

ICT in Physical Education:

The UNESCO (2002) documents Information and Communication Technologies in physical Education a planning guide states the importance of ICT in teacher education as follows "With the emerging new technologies, the teaching and coaches profession is evolving from an emphasis on teacher – centered, lecture-based instruction to student-centered interactive learning environments. Designing and implementing successful ICT – enabled teacher education programmers is the key to fundamental wide- ranging educational reforms…" Teacher education and physical education institutions may either assume a leadership role in the transformation of education or be left behind in the swirl of rapid technological change. For education to reap the full benefits of ICT in learning, it is essential that pre-service and in-service teacher have basic ICT skills and competencies. Teacher education institutions and programmers must provide the leadership for pre-service and in-service teachers and must be model in the new of pedagogies and tools for learning. They must also provide leadership in determining how the new technologies can best be used in the context of cultural, needs and economic condition within their country. The above documentary passage clearly states the vital need for incorporating ICT in teacher education programmer i.e. both in service and pre-service. The document further suggests that there should be 'articulation and disseminations of a vision of how ICT fit into the broad society and education. Therefore to improve the teaching-learning process, the both policy maker and educators can build a strong national policy regarding use of ICT. Teacher should know – How to use ICT in teaching their subject How to use ICT for lesson preparation How to access people work when ICT has been used. How ICT can be used to keep up-to-date share best practices and reduces bureaucracy. Thus ICT in physical education is not merely developing ICT skills and competencies; it involves developing in the student teachers the ability to continuously update them, to ascertain the kind of ICT suitable for the learning experience to be provided and the use ICT to optimize the process of education.

How ICT is useful?

The information technology provides facilities for chat, e-mail, voice-mail, video-mail etc on internet. It can be used in physical education for improving the process of education as follows :

1. **Updating information** : A lot of information is available on the different websites and which may be accessed through internet. Information relating different aspects such as curriculum development, ET, examination, innovations in physical education, new techniques for developing skills, thinking, performance, etc. maybe accessed easily through internet. If physical educators can be given these facilities of surfing the websites then they can find the most useful information for updates their knowledge.63
2. **Developing coaching Competencies** : It is widely believed that coaching competencies once developed, continue to develop by themselves, however it does not happen by itself now days CD's are available, which demonstrate various coaching competencies in real field situation, these can be seen by any trainer or physical educator. The teacher can be used video mail and video recording for the performance.
3. **Becoming acquainted with the latest techniques/ method of teaching** : In these days innovative technique like model of teaching have not been introduced by the different universities in their teacher education curriculum. Advances in Information Technology have made it possible to use alternative means. Many video cassettes on models of teaching are easily available now.

4. **Sharing Instructional Material** : Instructional material for teaching different topics is also available on the websites.
5. **Developing Research Competencies** : Many teachers working in different colleges of the different universities are not involved in any research work activity and hence standard of research work conducted is declining day by day. This happens due to the poor research competencies of teachers. This may be one of the reasons of it. This can be improve by using e-mail and chat on internet.
6. **Enriching Teacher Education Curriculum** : The UGC and NCTE have put the teacher education curriculum on their website. This agency seeks comments of practicing of teacher educators and subject specialist. Their comments may suggest modification of the curriculum before it is finalized. The good comments / points may be incorporated in new curriculum being drafted. This will go a long way in improving the quality of teacher education curriculum.
7. **Research and Development** : Researchers working in education can also contribute their share by conducting the needed type of research. The potential area of research and development are instructional materials, training Programmers for developing, reasoning, thinking, creativity, reading and compression etc. The efforts canbe enrich by using ICT.

References :

1. Candau, D. Doherty, J. Hannfin, R. Jodge, J. Yost, J. and Kuni, P (2004) Intel teaches to the future: Pre
2. service curriculum edition 2.0.
3. Dhaka, B.L.(2004),cyber Extension : Emerging Trend in information sharing, University News, Vol. (42), No. 34,9-12.
4. Gill, N.S. (2004), Evolution of InfoTech Society, University News, Vol.(42), No. 44, I-4.
5. Thhygrajan, S.P.(2004), Information Technology: Ten challenges for the next ten years, University News, Vol.(42), No.43, 16-19.
6. Mahajan, P. (2004), Technological impact on education, University News, Vol. (42),No.39,8-10.
7. Nellie Deutsch (2004), Future Trends in Educational Technology, Retrieved from http://ww.nelliemuller.com/Future_Trends in Educational Technology.htm.
8. Paily, M.V.and Vernal, L. (2004), ICT in Teacher Education: A case study, University News, Vol.(42), No.39,I-7.
9. Philip Molebash, Technology & Education: Current & Future Trends. Technology in Education: Current Trends: Information from Answers.com. http://www.britannica.com/ http://www.factmonster.com/

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

A Study of Motor Fitness Training Effect on Selected Physiological Variables of Sgb Amravati University Cricket Players

Dr. Ulhas V. Deshmukh
Shri Shivaji College of Physical Education
Amravati

Abstract:

The purpose of the study was to compare the impact of training loads on physical and physiological variables of soccer players. For this study, one hundred twenty (120) male cricket players are selected as subject. The average age of the subjects was 18-24 years as obtained for this study. Random group experimental design was employed in this study. The subjects were classified into three groups viz. endurance dominated (ED) group, strength dominated (SD) group and control (C) group; each group consisting 40 subjects. The groups were administered initial tests on physiological variables. After the initial tests, the training loads were administered to the two experimental groups, where no special training was administered to the control group. The training was administered for the period of ten weeks, five days a week in progressive manner. To find out the significance of difference between pre and post –test means't' test was employed. The level of significant was set at 0.05 levels. To find out the significance of mean difference among pre – test, post- test and adjusted mean, analysis of variance and co –variance techniques were employed. The result showed that there were found the significant effects of training loads on physiological variables after ten weeks strength dominated and endurance dominated training programme and accepted the hypothesis stated earlier.

Keywords : Football, Physiological Variable, Strength, Endurance, etc.

Introduction :

Modern cricket is very fast by its nature, the spectators and the players enjoy the game of cricket with a great amount of merriment. It is a game of constant action and requires continuous adaptation to changing situations by the team as a whole as well as by the individual players. With the constant demand for "high sports performance" the concept of football, to date, has been changed. The concept of "Total football" applies skill development, tactical development, development of all important motor components and physiological parameters which are closely associated and contributes to performance in soccer. Not only the technical, physiological development, the sports scientists are also making efforts to develop the intellectual ability of the cricket players. The existing literature in the field of soccer shows that endurance, speed, agility, maximum leg strength, upper body strength, leg power, muscular endurance, flexibility, coordination and reaction time are important pre requisites for efficient cricket performance.

The word of training methodology has crossed many milestones as a result of different types of researchers in general and their application to the sports development in particular. In the modern scientific age, athletes are being trained by highly sophisticated means for better achievement in their concerned sports. They are being exposed to the exercises and training methods which have proved beneficial for achieving higher standards. Much progress has been made in the recent years in the acquisition of knowledge about training means and techniques of sports skills.

Methodology :

Selection of Subjects :

One hundred twenty (120) male cricket players were recruited for the purpose who actively play involved in playing professional club and inter clubs cricket school games, were selected as subjects for this study. The average age of the subjects was ranging between from 18 - 24 years as obtained from their clubs.

Selection of Test Items :

Physiological Test Items :

The following physiological test items were selected in relation to standard of cricket players.

1. **Resting Heart Rate:** Measure of Resting Heart Rate by Pulpatory Method
2. **Vital Capacity:** Measure of Vital Capacity by using Wet Spirometer

Design of the Study :

Random group experimental design was employed in this study. The subjects were classified into three groups viz. endurance dominated (ED) group, strength dominated (SD) group and control (C) group; each group consisting 40 subjects. The groups were administered initial tests on physiological variables.

After the initial tests, the training loads were administered to the two experimental groups, where no special training was administered to the control group. The training was administered for the period of ten weeks, five days a week in progressive manner. Detailed procedure adopted in this regard is described under the heading "Administration of Training." The final tests were re – administered on selected physiological variables under similar conditions by the same testers after ten weeks.

Administration of Training :

The training for both the experimental groups was administered at the Shubhaschandra Memorial English School Sports Complex. The experimental groups met 5 days per week for the period of ten weeks. Each experimental session was of 60 – minute's duration with additional 30 minutes was made available for all the groups for cricket skill practice. The training commenced with first two weeks of General Physical Condition for both the experimental groups, so that; physiological systems of subjects were ready to undertake specific load administered to them for the purpose of the study. After the conditioning the training was administered separately for the two experimental groups and details of which are as follows:

Endurance Dominated Group (ED) :

For endurance dominated group the training schedules included three days of endurance training and two days were spent for the development of other components. A week's schedule was repeated for the proceeding week and there after the loads were adjusted progressive for the next proceeding block of two weeks.

Strength Dominated Group (SD) :

The strength dominated group also met 5 days per week. The training schedule includes three days of strength training whereas other two days were utilized for the development of other motor components. A weeks schedule was repeated for the proceeding week and thereafter the loads were adjusted progressively for the next proceeding block of two weeks.

Control Group (C) :

The control group was not allowed to take part in the specific experimental training programme except they had a daily 30 minute of cricket skill practices for 5-days a week for the period of 10 weeks.

Statistical Analysis :

To find out the effect of training, following statistical techniques were employed.

1. To find out the significance of difference between pre and post –test means't' test was employed.
2. To find out the significance of mean difference among pre – test, post- test and adjusted means, analysis of variance and co – variance techniques were employed.

Analysis and finding :

Its deals with the comparison of Strength dominated group, endurance dominated group and control group respectively. To observe the difference among different workload before and after the treatments on specific test items of physiological variables, the analysis of co-variance (ANCOVA) was adopted and data pertaining to these have been presented in Table- 1

Experiment	Groups			Sum of Squares		df	Means sum of squares	F-rati
	Strength dominated	Endurance dominated	Control Group					
Pre-test Means	64.225	66.225	65.375	A	80.600	2	40.300	63.207
				W	2717.325	117	23.225	
Post-test Means	62.025	64.075	65.050	A	190.717	2	95.358	4.164*
				W	2679.650	117	22.903	
Adjusted post test means	62.984	63.207	64.959	A	93.449	2	46.725	13.157*
				W	411956	116	3.551	

* Significant at 0.05 level of confidence

N=120, A= Among Means variance, W= Within Group variance,

F= Ratio needed for significance at 0.05 level of confidence: (2,117) = 3.09, (2,116) = 3.09

- The analysis of co-variance for RHR indicated that the resultant F-ratio of 1.735 was insignificant in case of pre-test means from which it is clear that the pre-test mean does not differ significantly and that the random assignment of subjects to the two experimental groups was quite successful.

- The post-test means of all the three groups yielded an F-ratio of 4.164, which was also significant at 0.05 level of confidence
- The difference between the adjusted posts means was found significant as the obtained F-ratio was 13.157.
- The F-ratio needed for significance at 0.05 level of confidence was 3.09. As the difference between the adjusted means for three groups were found significant, the critical difference for adjusted means was applied to find out which of the differences between the paired adjusted final means. Differences between the paired adjusted final means are shown in Table 2.

Table 2 : Paired Adjusted Final Means and Differences between Means for the Two Experimental Groups and Control Groups in RHR

Means			Difference between Means	Critical difference for adjusted means
Strength dominated group	**Endurance dominated group**	**Control Group**		
3.757	**3.800**		**0.043**	**0.236**
	3.800	**3.558**	**0.242***	
3.757		**3.558**	**0.199**	

* Significant at 0.05 level of confidence.

It is evident from above Table that significant difference was found between adjusted final mean of endurance dominated group and control group. The difference between means was higher than critical difference for adjusted mean. On the other hand, insignificant difference was found between the adjusted final means of Strength dominated group and Endurance dominated group, Strength dominated group and control group. The difference between means was lower than critical difference for adjusted mean.

Discussion :

With the comparison of pre-test and post-test of Strength dominated (SD) group, Endurance dominated (ED) group, and control (C) group by the analysis of covariance (ANCOVA) for selected test items of different physiological variables are discussed.

Physiological Test Items :

In case of Resting Heart Rate (RH), it was evident from the result that there were found significant difference as the yielded F-ratio of post-test means and the adjusted post means were 4.164 and 13.157 respectively. It was also evident that in the Vital Capacity (VC), there were found significant difference as the yielded F-ratio of post-test means and the adjusted post means were 12.498 and 23.910 respectively.

Discussion of Hypothesis :

There were found the significant effects of training loads on the selected physiological variables after ten weeks strength dominated and endurance dominated training programme and accepted the hypothesis stated earlier.

Conclusion :

- It was concluded that the various sub-disciplines of cricket have differing physiological requirements.
- The sub-discipline differences in the physiological requirements are largely negated by the fact that all players fulfill the demanding role of playing and are subjected to the same rigorous training routines.
- The present study found significant differences in the physiological characteristics of the player's. However, the results of this study concluded as it reached the significance level, and it assumed that the results of this study are useful to coaches and sport scientists and should be used in talent identification programmes, player selection and training programmes.
- The results of this study are limited by the small sample of subjects.

Recommendation for Future Research work :

Extensive research have been undertaken in several sports disciplines to identify physiological characteristics of young sports children which enables coaches to identify promising talent in their respective sports disciplines. However, no research is traceable which identify physiological and other characteristics of young cricketers.

Therefore it is recommended to undertake research which might identify the physiological profiles of young cricketers from normal population or other sporting population.

- In the present study sample size of young cricketers was very small. Therefore, it is recommended to replicate such an investigation with larger sample size.
- Within each sports disciplines the demands placed on various specialists differs. Therefore Investigation of physiological profiles of cricketers specializing in bowling, batting, wicket keeping is recommended.
- The present investigation involved cricketers at state / club level. The physiological profile at national and international level may be accentuated for various reasons. Therefore an investigation involving cricketers of national and international repute may be undertaken.

Recommendation for Coaches and Administrators :

- It is recommended that either training regime be made demanding or select candidates with suitable skill like bowler, batsman, and wicket keeper.
- Based on the research findings involving young children in sports, identify talented cricketers at early age and coach them right.
- It is recommended that coaches based on their knowledge of physiological profile required for various departments of the game of cricket.

Reference :

1. Burnett AF, Elliott BC, Marshall RN. The effect of a 12-over spell on fast bowling technique in cricket. J Sports Sci. 1995; 13:329-341.
2. Christie CJ, King GA. Heart rate and perceived strain during batting in a warm and cool environment. International Journal of Fitness, 4:33-38. Dawson, B., Fitzsimons, M. & Ward, D, 1993.
3. Foster D, John D, Elliott B. Back injuries to fast bowlers in cricket: a prospective study. Br J Sports Med. 1989; 23:150-54.
4. Glazier PS, Paradisis GP, Cooper S-M. Anthropometric and kinematic influences on release speed in men's fast-medium bowling. J Sports Sci. 2000; 18:1013-1021
5. Houghton L, Dawson B, Rubenson J. Movement patterns and physical strain during a novel, simulated cricket batting innings (BATEX). J Sports Sci. 2011; 29:801-809.
6. Johnstone JA, Mitchell AC, Hughes G. The athletic profile of fast bowling in cricket: a review. J Strength Condit Res. 2014; 28:1465-1473.
7. Johnstone JA, Ford PA. Physiologic profile of professional cricketers. J Strength Cond Res. 2010; 24: 2900-2907.
8. Portus MR, Sinclair PJ, Burke ST. Cricket fast bowling performance and technique and the influence of selected physical factors during an 8-over spell. J Sports Sci. 2000; 18: 999-1011.
9. Noakes TD. Durandt JJ. Physiological of cricket. Journal of Sports Sciences. 2000; 18(12)-929.
10. Stuelcken M, Pyne D, Sinclair P. Anthropometric characteristics of elite cricket fast bowlers. J Sports Sci. 2007; 25:1587-1597.
11. Woolmer B, Noakes TD, Art and Science of Cricket, Struik Publishers, ISBN 978-1-77007-658-Cape Town, South Africa Cape Town: New Holland, 2008

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Study of Anthropometric Characteristics of Inter Collegiate volley Ball Players

Dr. Chetak R. Shende
Shri Shivaji College of Physical Education,
Amravati

Abstract:

The study was conducted to evaluate the anthropometric characteristics of Inter Collegiate Basketball players; and to relate the correlations among the anthropometric characteristics in Inter Collegiate Volleyball players and Inter collegiate Basketball players. The five anthropometric characteristics anthropometric characteristics viz. height, upper arm, fore arm, grip strength and total arm strength of both hand were measured of the subject of both the groups. The collected data were analyzed and result indicated statically significant ($p<0.05$) differences from Inter Collegiate volley ball players than inter collegiate volley players and the controls in height, upper arm, fore arm, grip strength and total arm strength.

Introduction :

Volley Ball has become one of the most popular sports around the world because of its dynamic characteristics as a team sports. In volleyball, a number of anthropometric variables have been reported to have an effect on performance; body weight, BMI, body fat, length of upper leg,, length of limbs, height, thigh girth, total skin fold thickness of the lower limbs. In this game players have to require a variety of multidirectional movements, e.g. jumping, smashing, shuffling etc.

In fact, the information regarding the anthropometric status of an athlete is essential mainly to select the event-specific talents in the athletics. Some anthropometric characteristics, e.g. length and breadth measurements are genetically determined and can hardly be change with the effects of a training program me. Various anthropometric characteristics were found to be closely associated with excellent performances.

The aim of the study was to evaluate the arm anthropometric characteristics in inert university volleyball players and the correlation among characteristics studied. IN order to evaluate the physical characteristics of the hand, the grip strength was chosen as one of the indicators of hand function. Another objective of the study was to search the correlation of hand grip strength with arm anthropometric characteristics studied.

Methodology :

For the present study 120 male Inter Collegiate Volleyball players from ten universities of western zone were randomly selected who participated in Inter Collegiate West Zone Championship held at Amravati University. As well as same number of players who were participated in Inter collegiate level were selected randomly for comparison. The data were collected in the morning and evening session of the tournaments.

Anthropometric Characteristics :

In volleyball height is considered to be the most important factor. In the present study the mean height and weight in the mal volleyball players (169 + 7.18 cm and 61.11+ 11.07 kg respectively) were lesser than in the male players of the Inter Collegiate players (174.6= 11.5 cm), In the study, significantly lesser height among the Inter Collegiate players might be disadvantageous for them in attaining a good jumping height as their center of gravity would be comparatively lower. In tall players, proportionally longer extremities are beneficial to reach the maximum height above the net. Significantly positive correlations with height and all linear measurements of the arm showed proportionality in the volleyball players.

Anthropometry :

Male Volleyball players have greater mean values for all the variables than their control counterparts. These differences in male volleyball players might be due to a more intensive training programme. Highly significant differences found in volleyball players in almost all the variables might be due to physical and physiological differences. Due to lack of adequate literature present data were not compared. All the arm characteristics had anthropometric significantly positive correlation among themselves, except arm fat area and arm fat Index, highlighting structural and functional homogeneity among the arm anthropometric characteristics. Arm fat area and arm fat Index were inversely correlated with the other variables, following the equations that greater the muscle mass, the lesser the fat mass would be. So, it may be concluded that arm

anthropometric information would have immense academic value in the identification of sports talents in overhead games such as volleyball.

Grip Strength :

In volleyball players, hand grip strength was reported to be higher than in controls, showing biomechanical advantages in the game. Regarding the hand grip strength of the players of other sports event, it was reported that the hand grip strength values of Inter Collegiate male kabaddi players were higher in comparison to those of Indian Footballers and Hockey players. In cricket, male had the higher mean value for this trait (25.36= 6.09kg) as compared to controls (21.33+5.83kg). In volleyball, all the extensor and flexor muscles are responsible for the overhead activities. Passing, lifting and smashing are the fundamentals of Volleyball, which requires adequate strength of the entire upper extremity. Hand grip strength was reported to have strong positive correlations with all the arm anthropometric characteristics, showing functional efficacy of arm length, arm area and arm muscle area to generate adequate strength.

Testing Anthropometric Measurements :

Three anthropometric measurements viz. height, weight and BMI, five arm anthropometric characteristics, viz. upper arm length, fore arm length, total arm length and grip strength of both right and left hands were measured on each subject using standard techniques and were measured three times with the median value used as the criterion. The height was recorded during inspiration using stadiometer to the nearest 0.1cm. The weight was measured by digital weighing machine to the nearest 0.1kg. The readings were recorded from the scales of the digital weighing machine. The BMI was then calculated using the formula Weight (kg)/ height² (m).

Grip Strength Measurement :

The grip strength of both right and left hands was measured by using standard Grip Dynamometer at standing position. The subject were asked to put maximum force on the dynamometer thrice from both side of the hands. The maximum value was recorded in kilograms.

Statistical Analysis :

Descriptive statistics were determined for directly measured and derived variables. One way analysis of variance was tested for the comparisons of data among the Inter Collegiate volleyball players and controls. Pearson's correlation coefficients were applied to established the relationship among the variables measured. The data were analyzed using SPSS version 17.0A 5% level of probability was used to indicate statistical significance.

Results :

Statistically significant differences were noted between volleyball players and control counterparts in height (t=2.02), right hand grip strength (t=2.09), upper arm, forearm and total arm length (t=3.25, 2.59 and 3.16 respectively). One way ANOVA showed significant differences (p< 0.01-0.000) in all the characteristics studied (except BMI) among the data.

Vicariate correlation of the arm anthropometric characteristics was examined in the Inter Collegiate volleyball players. Height was significantly positive correlations with all the variables studied (except BMI). Weight with all variables (except arm fat Index), BMI with all the variables, upper arm, forearm and total arm length with all the variables. Arm muscle area has significantly positive correlation with all the variables, arm area with all the variables (except arm fat Index), upper arm bone free muscle area with grip strength of both the hands and negative correlation with arm fat Index. In a nutshell, hand grip strength was positively correlated with all the arm anthropometric variables. While arm fat area and fat Index were negatively correlated with almost all the variables studied.

Discussion and Conclusion :

Ball games require comprehensive abilities including physical technical, mental and tactical ones. Among these, physical abilities exert marked effects on the skills of the players themselves and the tactics of the team. In the Volleyball game, the upper arm and forearm generate adequate force with the contraction of the shoulder and arm muscle. Arms act like a leverage and the integrity of the shoulder and elbow complexes complete the desired task. There is more movement possible at the shoulder joint than at any other joint in the body. Over 1100 plus positions in three dimensional space can be assumed by the shoulder. To achieve peak performance during overhead activity, there must be optimal balance between mobility and stability.

Though findings were reported regarding the anthropometric characteristics of Volleyball players, the arm anthropometric study of the Volleyball players remained less researched.

References :

1. Chakrabarti D. Indian Anthropometric Dimensions, National Institute of Design, Ahmadabad, (1997) pp 96-101 and 123-129.

2. H. Harrison Clark, David H. Clark, Application of Measurement to Physical Education, Six Edition, Prentice Hall, INC. Englewood Cliff, New Jersey.
3. Johnson R. Meyers, Measurement in Physical Education, The Ronald Press Company, New Delhi, 1974.
4. Kirk Curetonjr The Validity of Foot Prints as a measure of Vertical Height of the arch and Functional Efficiency of the Foot. Research Quarterly, III (1935), pp 70-80.
5. Nitish Mondal & Jaidip Sen, Prevalence of stunning and thickness among rural adolescents of Darjeeling Districts, West Bengal, Journal of Public Health; 2010,Vol. 7 : 51-61
6. World Health Organization, Physical Status, the use and Interpretation of Anthropometry, WHO, Technical Report, Series No. 854, (1995).

Youth Entrepreneurship : Opportunities and Challenges in India.

Dr. Ganesh G. Gondane
Smt.L.R.T. College of Commerce,
Akola.

Abstract:

When most of the youngsters wish to be IT specialists, it is surprising that you wish to be a businessman. Business has different dimensions - pleasure, wealth accumulation, service. The choice depends on you. Pleasure because you meet a variety of people and at the end of the day, you feel satisfied that you handled each one of them the way that they should have been; Wealth accumulation does not require any explanation. Service is something that is exceptions in business - this comes about through proper grooming and there are many who enjoy serving human kind. To develop and nurture the entrepreneurial sector, the support of the government is crucial. Policies need to be adopted that can give a fillip to this sector. The Indian government has taken several steps to ensure the growth of this sector and instituted several bodies to promote entrepreneurial development in the country.

Keywords : Entrepreneurship, Effective Marketing, Challenges, Opportunity, Financial Institution.

Introduction :

The hunt for funding has been the bane of an entrepreneur's existence from times of yore. Many abandon their dream to build, create, and innovate in the face of this difficult struggle without realizing that a good business idea will eventually pool in the bounty-full once it has secured a place in the market. Your idea will bring you your company, your company will bring you the people, and the people will bring you the market. And as we all know, a good idea has no monetary value, just a whole lot of bursting potential. Today, the world's most successful entrepreneurs like Bill Gates, Mark Zuckerberg, and Elon Musk may hold the possibility of building pyramids out of notes, but none of them started at the top of the ladder. Facebook was created out of a Harvard dorm room at minimal cost and Microsoft was formed two years after Gates decided to drop out of college.

Definition of Entrepreneurship :

Entrepreneurship is the process of designing, launching and running a new business, which is often initially a small business. The people who create these businesses are called entrepreneurs. Entrepreneurship is the act of creating a business or businesses while building and scaling it to generate a profit. The more modern entrepreneurship definition is also about transforming the world by solving big problems.

Literature Review :

It has been established that entrepreneurship is a very vital ingredient for job creation as well as economic development as the success of income generation for the major group of both rural and urban inhabitants without recognized paid job highly depends on entrepreneurship. In the case of government support policies, it is assumed that since government is in the lead for entrepreneurial development, it should provide the much needed resources within its capability. Such resources include provision of environment conducive to business that will highly promote entrepreneurship.

Indian youth entrepreneurs have the highest innovation level in APAC region : GEM survey

The level at which youth entrepreneurs in India innovate is the highest in the Asia and the Pacific region, as per a recent survey by Global Entrepreneurship Monitor (GEM) and Youth Co: Lab. According to the survey, around 55 percent of Total Early-stage Entrepreneurial Activity (TEA) showed innovation-orientation for entering new markets or introducing new products, service, or processes that are unique to market. Interestingly, only Australia's young entrepreneurs had a similar level of innovation orientation among the nine countries, as studied by the GEM consortium.

Why do Indian youth go for jobs rather than become entrepreneurs?

11 per cent of adult population in India is engaged in "early-stage entrepreneurial activities", and only 5 percent of the country's people go on to establish their own business.

So why is the production percentage of entrepreneurs is so less? As an entrepreneur when I thought what would be the reasons for this, I have noted down some of the important points that are actually stopping people to choose entrepreneurship as their careers-

1. **Society**: What people think of us is the biggest question mark? As we all know Caste System exists in India and in the age old days this system divided people and also the jobs to make their living.
2. **Parents Acceptance**: Parents how much ever they struggle, they don't want their children to slog like them. Their thought is good but in this process they are making their kids dumb and not allowing them to explore new territories
3. **Marriage**: The biggest event of life the marriage. 99% of brides now-a-days want a well settled bridegroom or vice versa. At the same time they don't want them to take risks. Everybody wants an IAS, IPS, Software professional or at least a Government Official. So going by this trend, people who want to choose entrepreneurship as a career are staying back and going for the regular 9am-5pm jobs.
4. **Money flow:** In a business there are many up and downs. It's not like a job where at the end of the month you will be getting a salary, pay EMI's, have savings, etc., etc., But in business there is actually no blue print we ourselves should create one and make in follow by everybody. **Challenges Faced by Young in Starting New Business**

Entrepreneur India interacted with few emerging entrepreneurs to find out the challenges faced during the course of their entrepreneurial journey till date. We are penning down those challenges here to make your journey an easy ride:

Courage to start your own business : Starting your own venture is not an easy task. You need a lot of courage and strength to quit your job and start your own business. One needs to be determined and confident towards his/her goals. You need to convince yourself that there is a need of such product in the market and you are the best person to build it.

Is your idea big enough? Idea is the most important challenge which every entrepreneur faces. What are you planning to go for? What type of business you are going to deal in? Who are your target audiences? Is your Idea really worth giving a chance? These are few questions that would come up in your mind and you need to find answers for them.

Raising Capital: Money is another biggest challenge faced by an entrepreneur. Now you have to decide when, how and from whom you are going to raise the required capital. At times, people need to bootstrap their start-up for a longer period of time.

Hiring right talent: After you have decided to start your own venture, you need a team. Behind every successful business is a dream team - be it finding a right co-founder or the founding start-up team. Getting someone, who believes in your idea/venture as much as you, to make it work is always difficult, but yet the most crucial.

Effective marketing on limited budget: Being a start-up it's very essential to create visibility among your consumers. You need to reach your target audiences by using effective marketing techniques.

Importance of Financial Institutions in Promoting Entrepreneurship :

Financial institutions are one of the most important components of any country's financial system. They play a vital role in determining the effectiveness and efficiency of the financial system, and come in the importance of financial institutions in that they provide the economy services for richer than them, they represent the vital infrastructure through which money flows from savings to investors in various economic fields. Interest in medium and small enterprises is one of the factors of economic growth. Small and medium enterprises sector is an important sector of the national economy, through its contribution to economic development, increasing domestic output ... etc.

The role of Government in promoting Entrepreneurship :

Government always has a very vital role in the promotion of entrepreneurship. This is a key objective of Government now since employment opportunities are limited and encouraging entrepreneurs and entrepreneurship not only creates additional employment but also limits the burden of Government. The government agencies promote entrepreneurship through different institutions which have been set up to fulfill this objective.

Small Industries Development Organization (SIDO) :

This institute was established in the year 1973 and comes under Ministry of Trade, Industry, and Marketing. This is an apex body at the central level and formulates policies which help in the development of Small Scale Industries throughout the country.

Management Development Institute (MDI) :

This institute was also developed in the year 1973 and is located in Gurugram in the state of Haryana. This

institute is sponsored by Industrial Financial Corporation of India and works for the improvement of the effectiveness of managers throughout the country.

National Institute for Small Industries Extension Training :

This institute was established in the year 1960 with headquarters at Hyderabad. The main objectives of this institute are to direct and coordinate syllabus for the training of small entrepreneurs and advice on managerial and technical aspects of any given program for promotion of entrepreneurship.

Business Opportunities for Youths in India :

India is the store of resources and opportunities it is basically you to see them as opportunities. Indian economy is growing more than 7% YOY and one of fastest growing. India has one of largest aspiring customer pool with high speed moving towards digital world. In current Indian scenario there are many good business opportunities in digital world, health care, education, financial sector, food processing sector, construction sector, service sector, sanitation, water etc. Startup India, skill India, doubling farmer income, digital India etc. are many schemes which are creating new opportunities for young entrepreneurs.

Benefits of starting a business at young age :

1. 99% people will under estimate you, you can use this to your advantage and out manvoure them as they are not expecting much from you.
2. You get 10 times media coverage than an older person achieving the same because you're doing it young.
3. You approach everything with a fresh pair of eyes so you can use this to build a competitive advantage.
4. You don't have commitments such as a home loan or a family, you can afford to reinvest all your money in the business and invest all your time in the business. This way you can do the work of 3 or 4 people. That is the same as having $200k startup capital.
5. If you make mistakes (which you will) you will have so much time to try again and apply your lessons.
6. By the time you make it big time, if you do, you will still be young enough to enjoy your successes in a very different way than if you hit it big by the time you're retiring age.

Conclusion :

Tracing the business history of our country, it has been noted that the market is ripe for the ambitious entrepreneur to dominate it today. The best business nowadays owns a franchise of a decent organization, since it is progressively acknowledged that any office which is a piece of a very much marked national or local gathering will get profits by that affiliation. Financial institutions that play a large role in providing the cash needed to develop and finance small individual projects To boost the services and manufacturing sectors, the Govt. of India chalked out a separate SMSE department so that these industries could receive sufficient attention and support.

References :

1. Kumar, S. and Liu, D., Impact of globalization on entrepreneurial enterprises in the world markets. International Journal of Management and Enterprise Development, 2005. 2(1)
2. Productivity and Growth in Indian Manufacturing -I.J. Ahluwalia Posted: 1992
3. The Theory of Industrial Organization -Jean Tirole Posted: 1992
4. Sriram, V. and Mersha, T., Stimulating entrepreneurship in Africa. World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development, 2010. 6(4): p. 257-272.
5. Indian Economy since Independence Posted: 2001
6. Economic Policy and State Intervention -Selected Papers of Posted: 2001
7. Microeconomic Theory -a mathematical approach Posted: 1971
8. Indian Industry -Planning and Performance Posted: 1995
9. http://www.publishingindia.com/

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Open Source Software's for Library

Mr. Subhash K. Jogdande
Librarian
ASC College, Naldurgh,
Tq. Tuljapur Dist Osmanabad

Dr. Shashank S. Sonwane
Associate Professor
DLISc, Dr. B. A. M.
University, Aurangabad

Abstract:

As we know "Library is growing organisms", in the sense of fifth Law of Library science by Dr. S. R. Ranganathan all things those come in knowledge era that's in under Library. Like online book surfing, audio books, CD's, DVD's, various types of library software's etc is in under Library science and match with fifth law of library science. Open source software is, software that users have the ability to run, copy, distribute, study, change, share and improve for any purpose. Open source library software's does not need the initial cost of commercial software and enables libraries to have greater control over their working environment. Library professionals should be aware of the advantages of open source software and should involve in their development. They should have basic knowledge about the selection, installation and maintenance. Open source software requires a greater degree of computing responsibility than commercial software. Library professionals do not think seriously about the advantages of open source software for automation and hence are reluctant to use it. They do not have the expertise to support open source software. Paper highlights major open source library software.

General Terms : Open source Digital Library Management Software, Information Dissemination.

Keywords : Open source, Digital Library, Digital Library Management Software, Information Dissemination.

Introduction :

In the present era digitalized databases are being compiled in majority of the library services, which are based on information technology as well as resources available in electronic formats. In order to manage all kinds of resources and information, libraries require high quality integrated software, along with cutting edge retrieval tools. However, the high price of such software prevents most of the libraries from using them. So as to deal with this issue, and for the benefit of research scholars and the user communities of libraries, different NGOs, organizations and individuals have developed software, which are distributed free of cost. Known as free/open source software, these are extensively available on the internet and can be downloaded, installed and distributed.

What is Open Source Software?

Open source software is software that provides access to the source code, meaning that users are free to see how the product is made. Additionally, users have the right to modify the product (change the code) to their liking, experiment with different versions, and give away or resell the new product with the guarantee that they must also provide their source code, and so on. Modifying the product and redistribution are the two main components of open source software.

Ideology :

If you value fair use of information and intellectual freedom, open source software is right for you and your library. But remember; think of "free" as in freedom, not necessarily "free" as in price, although it often is. The free software movement differs slightly from open source software ideology in that free software promotes the freedom of all software everywhere and abhors proprietary software. Open source software proponents believe that this is not completely realistic and prefer promoting collaboration methods as superior to proprietary software. If a piece of software is called "free software," then it is also open source software. Live free, code free, improve the world.

Reasons to Use Open Source Software :

It promotes creative development those who can't afford proprietary software can Download open source programs for free Money saved can be used to purchase other needed materials Can easily modify your software to suit patron's needs and your needs Little to no upgrade costs No more grueling over software that doesn't meet your standards -- create it yourself based off of a close preexisting piece of software The price (free) makes it easier to change your mind when the software doesn't live up to its expectations Little to no viruses!

Definitions :

Proprietary :

The software costs money and the source code is restricted. You cannot modify, fix, add to, take away, or change the code in any form.

Open Source :

The software is most likely free and the source code is completely open. You can modify, fix, add to, take away, and change the code any way you wish.

Selected open source software's :

Major software's developed and available are described briefly hear;

KOHA :

Koha has the distinction of being the first open source integrated library management system, which includes all the main functions related to library management. It is web-based open source software distributed under the general public license. Koha supports windows as well as Linux platform. The first version of it was released in year 2000. The 'Koha Development Team' offers to host the website for Koha library system on its server. Koha also has the capacity to manage digital libraries and online and offline electronic resources.

Features :

Koha is web-based ILS, with a SQL database (MySql preferred) backend with cataloguing data stored in MARC and accessible via Z39.50. The user interface is very configurable and adaptable and has been translated into many languages. Koha has most of the features that one expects in an ILS, including:

Simple, clear interface for librarians and members (patrons)

Various Web 2.0 facilities like tagging and RSS feeds

Union catalog facility

Customizable search

Circulation and borrower management

Full acquisitions system including budgets and pricing information (including supplier and currency conversion)

Simple acquisitions system for the smaller library

Ability to cope with any number of branches, patrons, patron categories, item categories, items, currencies and other data

Serials system for magazines or newspapers

Reading lists for members

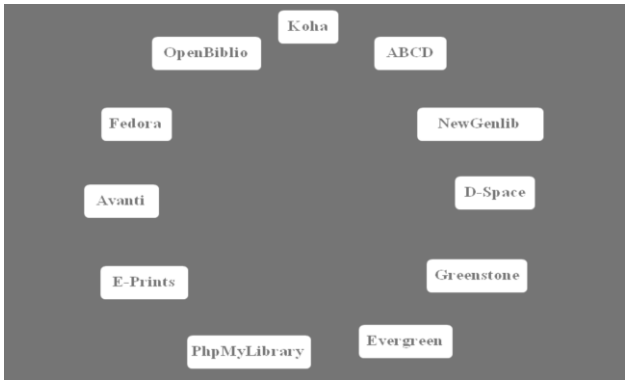

Figure no.1.Some of open source software's.

D-Space :

D-Space is an open source software package that provides the tools for management of digital assets, and is commonly used as the basis for an institutional repository. It supports a wide variety of data, including books, theses, and 3D digital scans of objects, photo-graphs, film, video, research data sets and other forms of content. The data is arranged as community collections of items, which bundle bit streams together. D-Space is also intended as a platform for digital preservation activities. D-Space was released by HP-MIT Alliance in 2002 and since its release is very popular open source software. It has been installed and successfully working extensively and widely in universities, higher education colleges, cultural organizations, and research centers etc. It is shared under a Berkeley Software Distribution license, which enables users to customize or extend the software as needed.

Evergreen :

Evergreen is an open source Integrated Library System (ILS), initially developed by the Georgia Public Library Service (2006), Public Information Network for Electronic Services (PINES) and the Evergreen Community. It is distributed under the GNU General Public License. Evergreen has been written primarily in Perl and Postgre SQL, with a few optimized sections (Singh, 2007) rewritten in C. The catalog interface is primarily JavaScript with XHTML, and the staff client user interface is written in Mozilla's XUL (XML + JavaScript). The user interface for most new staff client functionality is being built with the Dojo Toolkit JavaScript framework. Python is used for the internationalization built infrastructure. EDI functionality for the acquisitions system depends upon Ruby support.

Php My Library :

Php My Library is a PHP/My SQL web-based library automation application meant for smaller libraries. The software has the facilities of cataloguing, circulation, and OPAC module. The software also has an import export feature. It strictly follows the USMARC standard for adding materials. This software is compatible with the content management system and has as facility of online reservation system for library and also supports import from ISIS database with an ISIS2MARC program.

Fedora :

Fedora software gives organizations a flexible service oriented architecture for managing and delivering their digital content. Digital objects exist within a repository architecture that supports a variety of management functions. All functions of Fedora, both at the object and repository level, are exposed as web services. These functions can be protected with fine-grained access control policies. This unique combination of features makes Fedora an attractive solution in a variety of domains. Some examples of applications that are built upon Fedora include library collections management, multimedia authoring systems, archival repositories, institutional repositories, and digital libraries for education.

E-Prints :

E-Prints has been developed at the University of Southampton School of Electronics and Computer Science in 2000 and released under a GPL license for building open access repositories that are compliant with the Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting (OAI-PMH). It shares many of the features commonly seen in document management systems, but is primarily used for institutional repositories and scientific journals.

OpenBiblio :

OpenBiblio is an easy to use, open source, automated library software written in PHP. This software has facilities of OPAC, circulation, cataloging, and other administrative work. OpenBiblio is well documented, easy to install with minimal expertise and designed with common library feature.

Avanti :

Avanti Micro LCS Software is developed by Avanti Library Systems in Java language. This is a small, simple, and easy to install and use open source software. It is a platform independent, and can run on any system that supports a Java runtime environment. This software is useful for small libraries; it has a powerful and very flexible architecture that allows it to be adapted for use in libraries of any type. This software incorporates standards such as MARC and Z39.50 as modules and interfaces.

Greenstone :

The Greenstone Digital Library Software (GSDL) is a top of the line and internationally renowned 'Open Source Software' system for developing digital libraries, promoted by the New Zealand Digital Library project research group at the University of Waikato and is sponsored by the UNESCO (http://www.unesco.org). The software is issued under the terms of GNU General Public License. Greenstone provides a way of building, maintaining and distributing digital library collections, opening up new possibilities for organizing information and making it available over the Internet or on CD-ROM.

JOOMLA :

JOOMLA is a free and open-source content management system (CMS) for publishing web content. It is built on a model–view–controller web application framework that can be used independently of the CMS. JOOMLA is written in PHP, uses object-oriented programming (OOP) techniques (since version 1.5) and software design patterns, stores data in a MySQL, MS SQL (since version 2.5), or Postgre SQL (since version 3.0) database, and includes features such as page caching, RSS feeds, printable versions of pages, news flashes, blogs, search, and support for language internationalization.

As of February 2014, JOOMLA has been downloaded over 50 million times. Over 7,700 free and commercial extensions are available from the official JOOMLA! Extension Directory and more are available from other sources. It is estimated to be the second most used content management system on the Internet, after Word Press.

Advantages of open source software's :

The advantages of digital libraries as a means of easily and rapidly accessing books, archives and images of various types are now widely recognized by commercial interests and public bodies alike.

Traditional libraries are limited by storage space; digital libraries have the potential to store much more information, simply because digital information requires very little physical space to contain it.[12] As such, the cost of maintaining a digital library can be much lower than that of a traditional library. A physical library must spend large sums of money paying for staff, book maintenance, rent, and additional books.

Digital libraries may reduce or, in some instances, do away with these fees. Both types of library require cataloging input to allow users to locate and retrieve material. Digital libraries may be more willing to adopt innovations in technology providing users with improvements in electronic and audio book technology as well as presenting new forms of communication such as wikis and blogs; conventional libraries may consider that providing online access to their OP AC catalog is sufficient. An important advantage to digital conversion is increased accessibility to users. They also increase availability to individuals who may not be traditional patrons of a library, due to geographic location or organizational affiliation.

- **No physical boundary** : The user of a digital library need not to go to the library physically; people from all over the world can gain access to the same information, as long as an Internet connection is available.
- **Round the clock availability** : A major advantage of digital libraries is that people can gain access 24/7 to the information.
- **Multiple access** : The same resources can be used simultaneously by a number of institutions and patrons. This may not be the case for copyrighted material: a library may have a license for "lending out" only one copy at a time; this is achieved with a system of digital rights management where a resource can become inaccessible after expiration of the lending period or after the lender chooses to make it inaccessible (equivalent to returning the resource).
- **Information retrieval** : The user is able to use any search term (word, phrase, title, name, and subject) to search the entire collection. Digital libraries can provide very user-friendly interfaces, giving click able access to its resources.
- **Preservation and conservation** : Digitization is not a long-term preservation solution for physical collections, but does succeed in providing access copies for materials that would otherwise fall to degradation from repeated use. Digitized collections and born-digital objects pose many preservation and conservation concerns that analog materials do not. Please see the following "Problems" section of this page for examples.
- **Space** : Whereas traditional libraries are limited by storage space, digital libraries have the potential to store much more information; simply because digital information requires very little physical space to contain them and media storage technologies are more affordable than ever before.
- **Added value** : Certain characteristics of objects, primarily the quality of images, may be improved. Digitization can enhance legibility and remove visible flaws such as stains and discoloration.
- **Easily accessible**

Limitations of Open Source Software :

For any up gradation/change in the OSS, the library needs support. In case of OSS, there is nobody to solve problem, either one has to hire some expert to solve the problem or library should make arrangement with some company. Open source products require technical expertise to operate and maintain open source costs more to support because the software is typically self-supporting. Generally, a commercial software company will immediately respond on customer requests for any problem. With OSS, if one doesn't do it himself, he/she is at the mercy of a disjoint community of developers.

Conclusion :

The Library & Information Science (LIS) professionals should keep eyes on development in order to choose appropriate technology depending upon Institution's needs. Since, numbers of libraries worldwide are using OSS for managing their library systems more economically and effectively. Librarians and programmers should worked together in order to implement open source integrated library systems and at the same time, library professional are also required to acquire new skills for developing and managing the library by using open source LMS. For taking benefit from OSS additional technology, education, and training of the professionals is essentially required.

References :

1. ABCD library automation software. Available at : https://sites.google.com/site/ abcdlibrary automation software (accessed 17 August 2019).
2. Bibliote Q. available at: http://biblioteq. sourceforge.net (accessed 17 August 2019).
3. Biswas, Goutam and Paul, Dibyendu (2008), NewGenLib, The First Indian Open Source Software: a Study of Its Features And Comparison With Other Software. Proceeding of the, 23rd National Seminar of IASLIC held at

Bose Institute on Library Profession in Search of a New Paradigm, Kolkata, Special Publication No.48, PP 333-340.

4. Brave, Sunita and Dahibhate, N.B. (2012), Open Source Software for Library Services. DESIDOC Journal of Library & Information Technology, Vol. 32, No. 5, pp. 401-408.
5. Chinese Librarianship: an International Electronic Journal. Issue No. 32, pp.1-17. available at:http://www.iclc.us/cliej/cl32dhamdhere.pdf (accessed 17 August 2019).
6. Courant PN, Griffiths RJ (2006). Software and collaboration in higher education: A study of open source software. Organization for Open Source Software Study. Available at http:// www.ithaka.org/strategicservices/oss/OOSS_Report_FINAL.pdf.
7. Dhamdhere S (2011). "ABCD, Open Source Software for Modern Libraries", Chinese Librarianship: an International Electronic Journal 32 Available at: http://www.iclc.us/cliej/cl32dhamdhere.pdf.
8. Dhamdhere, Sangeeta Namdev (2011), ABCD, Open Source Software for Modern Libraries.
9. Evergreen. available at: http://open-ils.org/ (accessed 05 August 2019).
10. Free Software Foundations. available at: http://www.fsf.org/ (accessed 10 August 2019).
11. Greenstone Digital library Software UNESCO Portal Available at: http://www.unesco.org.
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Joomla dated on 29/08/2019.
13. Kamble VT (2012). Open source library management and Digital library software. DESIDOC J. Lib. Inform. Technol. 32 (5):388-392.
14. Kumar KT Santhosh (2010). Open Source Software for Libraries. Fifty Fifth ILA National Conference on Library and Information Science in the Digital Era pp.717-725.
15. Open Source Software Definitions. Available at: www.richchristiecomputer.com. Open sources software. Definitions. Available at: http://en.wikipedia.org/wiki/open_spurce_Software
16. Seeran A (2011). "Development of FOSS (Free Open Source Software) for Libraries." PEARL - A J. Lib. Inform. Sci. 5(1).
17. Singh J (2007). "Open-source software and knowledge management in digital context: Issues and implications", 5th International CALIBER-2007, Panjab University, Chandigarh pp.543-553.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

Impact of Historical Heroes on Indian Youth

Dr. K. R. Nagulkar
Associate Professor & Head, Department of History,
Ghulam Nabi Aazad Arts, Commerce and Science College,
Barshitakali, Dist. Akola

Abstract:

This paper is an attempt to assess the impact of the great Indian figures who worked in the movement of freedom struggle of Indian and after towards the development and nation building. It also deal with the youth as power to grow as super power in the world and the youth in the age-group of 15 to 29 years with a view to have a more focused approach..

Introduction :

In the stage of the growth of human as social being, 'youth' is often defined as a person between the age after he comes up of his compulsory education, and obtain the formal employment. The specification in figures is given in the National Youth Policy-2014. The youth in the age-group of 15 to 29 years with a view to have a more focused approach, as far as various policy interventions are concerned is taken into consideration. In view of the persons in youth are addressed as per their socio-political background in policy making for the youth. Different needs and concerns as per age and background of the youth, need to be addressed.

Initiative for Development of Youth :

It is found that the Government of India has currently invested more than Rs. 1,00,000 Crores per annum through a wide range of programmes of different Ministries on youth development through higher education, skill development, healthcare and enhancement of employability. In addition, the State Governments and a number of other stakeholders are also working to support youth development and to enable productive youth participation. The State Governments also made substantial provisions for expenditure on these heads, over and above the expenditure being incurred by the Government of India. Hence, the aggregate expenditure on youth from both the central and state Governments combined is much higher.

The important factor is to carry out systematic implementation to understand the current status of the youth segment, the challenges they face and the inter-linkages between these areas. The focus is also required to identify the range of stakeholders working on youth development, analyse the impact of their activities and determine how these stakeholders can be aligned and leveraged to more effectively support the youth. This all-round approach to tackle f the challenges facing the youth is now being given momentum.

The primary focus to coincide the engagement of the youth is two-fold. First of all, it should engage with youth in order to provide them with information and enable holistic youth development. The other one is to engage with youth in order to get inputs on issues, policies and specific programmes, especially those that directly impact youth. Engaging the youth and ensuring youth develop leadership and other interpersonal skills, will help create a generation of individuals that are committed to civic, social and political progress.

Today we find several programmes for youth engagement on canvas with the objective of promoting holistic youth development and leadership. Leadership and personal development is often a by-product of youth schemes such as in higher education formation and regulation of the college units like NSS and NCC. On the other hand there are some unstructured interactions between policy makers and young Indians in forums such as educational institutions. It is found that, there is a need for structured channels for engagement with young citizens to provide inputs to government. This gap has in part been filled by some organisations that provide analysis and commentary on public policy issues.

In India, keeping in mind the vast diversity of the country and the need to address region-specific needs and concerns of young people, it is equally vital to promote survey and research base study of the factors influencing the youth. In this regard the present research study is conducted to assess the impact of the great personalities from the Indian past, i.e. the Indian history of both the political and social reformations on the the youth of present generation. Moreover, It is important to identify the most appropriate set of interventions for youth development, and invest in the ones that will have

the maximum impact in each of these priority areas. This triggered a range of initiatives and new schemes and programs by the current Government for the youth development besides an increase in investment in the youth to capture the demographic dividend.

Evidently the youth plays a crucial role in the future development of the nation. Hence it is important that the issues related to youth are mainstreamed and youth become a national priority. This can be achieved in several ways, including Building youth development into RFDs, Key Ministries which should develop a 'Youth Connect' programme and regular holistic reviews.

There are several channels that the government may leverage to effectively engage with youth and promote youth development.

The former president, Dr APJ Abdul Kalam had dreamed that by 2020, India's population is expected to become the world's youngest; more than 500 million Indian citizens will be under 25 years of age and more than two thirds of the population will be eligible to work. This means that a growing number of India's youth need the right educational infrastructure to develop skills and adequate opportunities to get employed or become entrepreneurs.

He had also predicted that, India will be one of the most effective super power over world. When he forecasted the vision 2020, it was the youth of India, whose promising eyes had planted this vision. The president was seeing this dream in the eyes of the young generation. His visits through colleges and various schools as a president created this magnificence of impact. All the scholarship and devotion to the work and study, had shown greater impact on the young mind the Indian youth.

Dr A P J Kalam has written his biography, entitled Wings of Fire, became inspiration to the youth. His journey from under graduation to the height of President is given in minute detail in his autobiography. Very few of the educated young people from India at present, who did not read this book. This has left a strong impact the young mind of the people. Second impact is discernible in his career. These sons of mother India are offered with prestigious award of honour and degrees merely because of APJ.

The second great historical hero is Pandit Jawarlala Nehru, popularly known as Chacha Nehru. He was the first prime minister of independent India. His philosophy of cosmopolitics has shwn deeper impact on the youth Nehru proposed the policy of non alliance. This created sensation in the history of India. Especially, the youth became motivated to pan world impact of fraternity. Nehru has stated that, if the world reduces to the simple village, termed as global village, there would be no need of border or the expenditure on the military expenses. His nature of book has created a sense of global fraternity.

The other great figure from the Indian history of political unrest was the subhash Chandra Bose. He was extremist by nature. Unsatisfied by the Gandhian ideology, Dr Subhash Chandra Bose has taken a crucial step.). Youth as a particular age category may be influenced by different cultural assumptions. These assumptions lead to the understanding that young people manifest themselves in a distinctive youth culture with its own roles, values and behavior pattern. In the current year through NSS camps of various higher education institutions, it is reported that many students from Maharashtra were working under influence of patriotic feeling. In their views they were greatly inlunced by the thoughts of Dr Subhas Chandrs Bose and his Azad Hind Fauj, was a spirit of inspiration, a motivation for the youth of India.

Conclusion :

The impact of the historical heroes of India is significantly positive. India is known for its youth resource over world. The generational theorists accept that young people, by virtue of their age alone, are inherently different from children on the one hand and adults on the other. These differences are in themselves of great significance for individuals and for society. Youth as a particular age category may be influenced by different cultural assumptions. These assumptions lead to the understanding that young people manifest themselves in a distinctive youth culture with its own roles, values and behavior pattern. From the functionalist perspective, youth culture despite its frequent apparent ‘unruliness’ and ‘rebelliousness’ serves a number of ‘important positive functions both for young people and for nation and society as a whole.

Reference :

1. Nehru, Jawaharlal, (1946), Discovery of India, New Delhi : Oxford University Press,
2. Bose, Nemai Sadhan, (1976), Indian Awakening and Bengal, Kolkata : Firma K.L. Mukhopadhyay.
3. Verma. V.P, quoted in his book Modern Indian Political Thought, 1971.
4. Vyas, K.C., (1957), The Social Renaissance in India, Bombay : Vora & Co. Publishers Pvt.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

Use of Social Media in Libraries and its Impact on Library Services

Dr. Sachin V. Kadam
Assistant Professor
S.S.S. Pawar College, Purna (Jn.)

Dr. Ashok L. Kolambikar
Assistant Professor,
S.S.S. Pawar College, Purna (Jn.)

Abstract:

This paper examines the role of social media & social networking sites in the promotion of libraries. The unprecedented technological advancement of the 21stcentury, no doubt has impacted on library services globally and in India in particular. The Social Media hype has gradually crept into the library profession with social sitessuch as Facebook, Myspace, Flickr, YouTube, Library Thing, it has become evident that our services will ought to amendment to fulfil thegrowing wants of our end users. Libraries have been challenged like never before to render more proactive and more valueadded services to meet the ever changing needs of our patrons. Thispaper is thus, an effort to lookat the current situation inlibrary services delivery with these new and rising technologies. Challenges faced by libraries in the use of these Social Mediaare investigated and possible solutions proffered. Purposes of Social Media Usage in Libraries, how works Social Media in Library, Social Networking Opportunities for Libraries, Advantage and Disadvantages of use of Social Media.

Keywords : Role, Social Media, Services, Libraries.

Introduction :

Currently, it's become a trend by libraries to use Social Media Tools (SMTs) to promote their programs and services. They alsouse Social media tolls & sites to connect and engage with their communities beyond the library walls. Social media tools conjointly referred to as social networking sites (SNS) will be understood to be net, computer or mobile applications that enable folks to move with each other. People will produce, exchange knowledge and ideas, which can either, be in written or picture/video form. Common samples of such tools would come with Flickr and Instagram (photo sharing), Facebook, Hi5, WhatsApp and LinkedIn (mainly used for social and business networking),YouTube (video sharing), Twitter (news and information sharing), blogs, etc.

Today, social media has become a catalyst in reshaping the manner in which individuals and organizations do their businesses, collaborate or communicate and create relationships with colleagues, peers and prospective audiences. Social media conjointly become associate in nursing progressively acquainted tool used in educational libraries to market services and highlight resources to current and prospective patrons. As libraries yearn to stay relevant to the modern audiences, social media is viewed as a very important tool for engaging and holding patrons who are already accustomed and immersed into the social media world. In addition to promotion, the easy act of getting conversations and making relationships with patrons is vastly helpful. Through conversations on social media, libraries can gain insights into what their users want and need and ultimately understand their users'

Definition :

Social media is today's most clear, participating and interactive kind of promotion. It combines the truth grit of real time content with the sweetness of authentic peer-to-peer communication. ***Lisa Buyer*** – ***The Buyer Group***

Social Media could be a new promotion tool that enables you to urge to grasp your customers and prospects in ways in which were antecedently insufferable. This data and information should be purchased with output of respect, trustworthiness, and honesty. Social Media isn't a fashion, but I also think it's just the beginning of the marketing revolution – not the end. **Marjorie Clayman– *Clayman Advertising, Inc.***

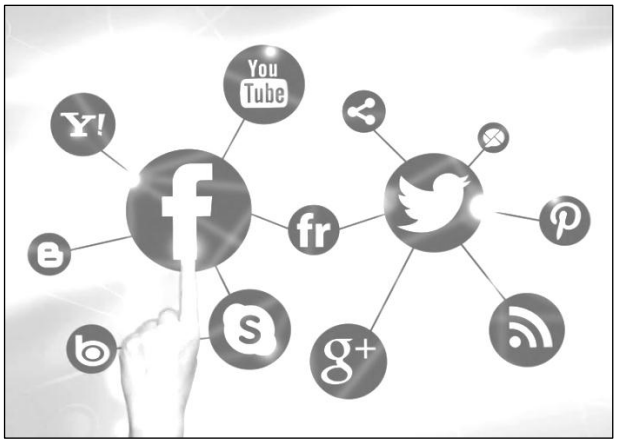

What A Social Media :

Social media are interactive computer-mediated technologies that facilitate the creation and sharing of knowledge, ideas, career interests and other forms of expression via virtual communities and networks. Users usually access social media services via web-based technologies on desktops and laptops, or download services that offer social media functionality to their mobile devices (e.g., smartphones and tablets). As users engage with these electronic services, they create highly interactive platforms through which individuals, communities, and organizations can share, co-create, discuss, and modify user-generated content or pre-made content posted online. Networks fashioned through social media amendment the method teams of individuals move and communicate. They "introduce substantial and pervasive changes to communication between organizations, communities, and individuals. "These changes are the focus of the emerging fields of self-studies. Social media differ from paper-based media (e.g., magazines and newspapers) and traditional electronic media such as TV broadcasting in many ways, comprise quality, reach, frequency, interactivity, usability, immediacy, and performance. Social media outlets operate in a dialogic transmission system (many sources to many receivers). This is in contrast to traditional media which operates under a monologist transmission model (one source to many receivers), such as a newspaper which is delivered to many subscribers, or a station that broadcasts identical programs to a complete town. Some of the foremost widespread social media websites, with over 100 million registered users, include Facebook (and its associated Facebook Messenger), Instagram, WhatsApp, Google+, Myspace, LinkedIn, Pinterest, Snapchat, Tumblr, Twitter, Viber, VK, WeChat, Weibo, Baidu Tieba, and Wikia.

Objectives of Using Social Media in Libraries :

- Create a library patron groups for sharing information by using tools like WhatsApp, Telegram.
- Librarians can tweet about events of daily activities in the library.
- Sharing library programmes photos using with photo sharing tools like as flicker, Pinterest.
- The Using instant messenger apps also library staff can send alert messages to the library patrons for discharge of books and fine reminder
- The you tube channel for the library and host events and live Programmes taking place in the library.
- To create groups between the library and users to discuss the new age of information or services.
- To share the public or private messages related to the library and its services
- To update the new books, journals and other and new arrivals in library members of interest.

Purposes of Social Media Usage In Libraries :

It was inquired from the respondents that whatoughtto be the aim of social media usage inlibraries and data centers. Participants of thestudy powerfullyunited that social media ought to beused for promotion of library product and servicesand to create discussion teams and cooperativework. They were united that it ought to be used forfund raising, to spread news and service alerts, toprovide quick updates to online users and to pushlibrary news and press release among online users.

- Marketing of library product and services
- For fund raising
- Marketing specific adult programs and services
- Marketing specific children's and youth services programs
- To modernize the library image and e-reputation
- To reach a new audience of potential users
- To push library news and press release
- To provide quick updates to users
- To build discussion groups and collaborative work
- To spread news and service alerts

How Works Social Media In Library :

Facebook : Most popular currently as a result of its librarian- friendly, with many applications like JSTO Research, World Cat, and much more. Librarians will act with users to understand their data want. Libraries try and link a number of these specialised library applications to Facebook.

MySpace : In Academic institutions where the students are; libraries have taken advantage of this site o post, calendar, custom catalogue search tools, and blog features to improve their presence.

Blogs : Here, librarians will sporadically post messages; share data on a specific subject or issue, and allow users to contribute to content. They can write articles, news on topical issues and expect an instant reaction from their users.

Wikis : Is a free online encyclopaedia that gives a background knowledge and definition of concepts. It offers a platform for users to access, edit and contribute to content. This is a cooperative web content for developing internet content.

LinkedIn : Librarians will get patrons connected with specialists in their specific field of interest via LinkedIn. Librarians will use this platform to render specialised services like Selective Dissemination of Information (SDI).

Twitter : A small blogging application, to keep staff and patrons updated on daily activities, like frequently updated collections. Users will utilize this platform to kind briefly messages or standing update. Librarians can use this platform to give users first-hand information on the on-going national elections. Users will send Instant Messages (IM) on complaints or raise queries on a specific issue and acquire a feedback on the spot victimization twitter.

YouTube : In institutions in India, events such as important highlights of inaugural lectures, conferences and workshops are disseminated via the YouTube.

Flickr : Librarians will use this tool to share and distribute new pictures of library collections. Cover page of latest arrivals of each books and journals are often disseminated to users via Flickr.

Library Thing : A tool that enriches the library OPAC. Once association degree account is made, a listing of books with ISBNs is shipped to Library factor that sends back a bit of code that is glued into the footer of the Library OPAC.

Librarians will utilize this to send a listing of current publications to users. The dynamic Library atmosphere these days, libraries are using the latest technologies and trends to make their services popular and user friendly. The concept of a library as physical place where one can visit to get information is rapidly changing to a social cyberspace where users access, communicate and contribute to existing knowledge. This is because the modern library of the twenty first century is characterised with collective information creation and facultative technologies; and additionally a removed from the previous stereotype, typical and one directional library services to users to a more dynamic, two-way communicational network environment

Social Networking Opportunities for Libraries :

Social networking presents some important opportunities to libraries which comprise promotion of library services and reference services.

Marketing of Library Services :

The growing population of patrons and librarians that make use of social networking is a sign that its vehicle for promotion the services of libraries to patrons. Flickr is a super promotion tool that may be employed by librarians to sensitize the users on general library services. Most students don't seem to be tuned in to the various services offered within the library like **reservation of books**, **reference services** and **Strategic Dissemination of Information (SDI).** Librarians will unfold awareness of library services to people who might not remember of those services via Social Media. Librarians may also develop **subject specific blogs** and play number one role in advocating the employment of blogs for critical communication and commenting on analysis findings.

Reference Services :

The use of social networking tools enables librarians to identify library patrons on the social cyberspace and pro-actively provide the type of information that would normally result from reference service. Social networking tools don't seem to be solely getting used as a vehicle for promoting services, programs and new resources but they are also used for reference service Students are using tools like Ask a Librarian, and twitter to ask questions in"real time and this is assisting in promoting the library as a relevant, efficient and helpful place.

Advantage of Use of Social Media :

- Social media is integral to market library
- Social media capture potential users of the library
- Social media offers over simply ancient ways that of promotion library services
- Social media helps students to use library

- Social media permits user to make, connect, converse, to contribute, vote and share information
- It helps libraries to include nearer to the users
- It helps libraries in building cooperative network with the users
- It is good way to grab the attention of new users
- Social media helps students in locating library resources
- Social media facilitates knowledge sharing
- Social media helps to feed user with information Social media helps in promoting distance learning

Disadvantage or Problems use of Social Media :

- Confidentiality of information
- Electricity failure
- Inadequate funding for libraries
- Inadequate library staff
- Inadequate training opportunities for library staff
- Lack of knowledge how to use it
- Lack of privacy and identity theft
- Lack of time to use social media
- Low interest of librarians in learning and utilizing social media
- Slow speed of Internet
- Too many social media tools to learn

Conclusions :

In conclusion, this paper has tried to examine the concept of social media and its application to library services for a pro-active awareness and training to educate both the librarians and the users on the invaluable importance of utilizing social networking in library services. Organizing a public awareness forum like library orientation, conferences, symposia, workshops to create awareness and educate librarians and users on the social networking services and applications. Embracing current modification so as to stay relevant and adapt to the new ICT driven surrounding. Imbibing a maintenance culture therefore on manage the few accessible ICT facilities effectively. Provision of stable power offer can encourage and facilitate the effective use of those tools. Pro-active coaching of librarians to obtain twenty first century skills to adapt to the altering ICT surroundings.

Refrences :

1. *Agichtein, E. & Others. (2008).Finding high-quality content in social media. WISDOM – Proceedings of the 2008 International Conference on Web Search and Data Mining: 183–193.*
2. Chitumbo E.M.M. & Chewe P. (2015). Social media tools for library services delivery in higher learning institutions: Case of university of Zamiba and National Institute of Public Adminstration Libraries. *Research Journal of Library Sciences, 3*(5), 1-7.
3. Chniwe, N. E. & Uzoamaka, I. (2012). Using Social Media for Dynamic Library Service Delivery: The Nigeria Experience. *Libray Philosophy and Practice,* 1-18. Retrieved form https://digitalcommons.unl.edu /cgi/ viewcontent.cgi? article=2011&context= libphilprac Accessed on Dated 31/01/2020.
4. Ellison, N.B., Stein, C. and Lampe, C. (2007). The benefits of Facebook "friends:" Social capital and college students' use of online social network sites. *J. Computer-Mediated Communication, 12*(4), 1143-1168.
5. Hamade, S.N. (2013). Perception and use of social networking sites among university students. *Libr Rev*, **62(6/7)**, 388-397. Retrieved form http://www.emeraldinsight.com /doi/ full/10.1108/LR-12-2012-0131?mobileUi=0Last Accessed on Dated 31/01/2020.
6. How Social Media work in library. (2017). Retrieved from https://kilasho1552hl034.wordpress.com/2017 /06/01/how-social-media-works-in-library/ Accessed on Dated 30/01/2020.
7. Kasimani, C. & Kasilingam, K. (2018). The Impact of Social Media in the Library Service. Conference paper retrieved from https://www.researchgate.net/publication/326626343 Accessed on Dated 30/01/2020.
8. Khan, S.A. & Bhatti, R. (2012). Application of social media in marketing of library and information services: A case study from Pakistan. *Webology, 9*(1), 1-21. Retrieved form https://www.researchgate.net/publication/298626254_Application_of_social_media_in_marketing_of_library_and_information_services_A_case_study_from_Pakistan Accessed on Dated 29/01/2020.
9. *Kietzmann, J. H. & Kristopher, H. (2011).* Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons (Submitted manuscript), 54(3): 241–251*.
10. *Pavlik M., John and Shawn. (2015). Converging Media 4th Edition. New York, NY: Oxford University Press. p. 189. ISBN 978-0-19-934230-3.*
11. Social Media (2019). Defination of Social Media Retrieved from https://heidicohen.com/social-media-definition / Accessed on Dated 26/07/2019.
12. Social Media (2019). What is a Social Media. Retrieved form https://en.wikipedia.org/wiki/ Social_media Accessed on Dated 29/01/2020.
13. Image (2019). Image of Social media tolls. Retrieved from http://www.djpages.com/wp-content/themes/ djpages04/images/main/ djpages- main.jpg Accessed on Dated 28/01/2020.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

Library and Information Services to Youth in Present Information and Communication Technology Era: A Study

Dr. Sandip B. Khandare
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati, (M. S.) India.

Dr. Shashank S. Sonwane
Associate Professor
Dept. of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad, (M. S.) India.

Abstract:

This paper is based on the academic library services to the youth students. In this paper discuss on the impact of information and communication technology (ICT) on libraries and how to provide the modern library services to the youth students in the present ICT environment. How the trend of library services has changed from traditional library services to modern library services. In this changing era the user requirement has changed they want the modern library services it is a one big challenge to library professional how to provide the services to its users effectively. This paper also discuss on how to provide the modern academic library services to the youth students in the present technology era, such as by mobile devices, through social media, by remote access, and by various ICT tools.

Keywords : Library Services, Academic Library, Youth, Information and communication Technology, Social networking.

Introduction :

The current Information and communication Technology has been rapidly developed each and every person is connect with the technology on the basis of their need of information it may be literate on illiterate. In traditional period due to the lack of awareness of information and technology the users demand was limited to the particular period. But after the explosion of information and development of technology the whole world has change. As technology continues growth as it is the demand of users has changed. They are using the technology based tools so they want information/services through and on this technology. The peoples are retrieved information from online through various electronic devices. Libraries are not an exception from this so for define the good quality of library it is very important to change the goal of library and provide the modern library services.

The youth of the any country they are the backbone of a country they determine the future of the country. It is a fact that the stronger the youth, the nation is more developed. Youth of a nation they are expected to advance the current innovative idea, technology, education, etc. they play a very important role to develop a society. The growth rate of the youth is so faster than the other age group, for this purpose the youth are so special because they are young, full and fresh energy, accept the current technology and bring out a new idea. In any academic institution so many youth students learn and they are the part of nation. For fulfill the requirement of young users it is our prime objective to accept the technology and to change the traditional library housekeeping operation, use the modern technology and provide the library services through this modern technology to users very effectively in present era.

Library Services in ICT Era :

In the present Information and Communication Technology Era the libraries allow providing so many innovative services that have become an essential part of any library system, such as;

Free Internet Access :

Free internet access to the users is most important services in the modern era. In this ICT era the information more published in the electronic format such as e-book, e-journals, e-resources, etc. for using these sources more effectively the free internet access is the most essential to the users in present era.

Wi-Fi facility :

In the present ICT environment Wi-Fi facility within the campus is essential. For access to the internet and using the online resources any time any where there should be a Wi-Fi facility is important.

Smartphone's Or Mobile Devices :

At present each and every person using the Smartphone or mobile devices, the Smartphone/mobile is one of such device which is carry out anywhere. Todays in this devices so many apps are available such as; WhatsApp, facebook, camera, messages, email, play store, instagram, SHAREit, Google, etc. so the library

and information professional they can also provide the services through this devices in present ICT era.

E-mail :

E-mail is the most universal application on the internet and it can be used for direct communication with potential users. There are many benefits to using email as a promotional tool. Mail shots are an effective medium that creates personalized services, with information about library activities and events, membership renewal.

Remote Access :

In this information explosion era any institution cannot store and disseminate the whole information. Through the remote access the users can access the e-resources from other institution any time anywhere. In the ICT era this is one of the most important services provided by the library.

Web OPAC :

Users access the OPAC to find out the real time availability of library materials form their own computer terminals. Faculty and study can reserve items, which are on loan. Faculty is also encouraged to send request for new acquisition in the library through the OPAC. On the OPAC the users can be search the document by name of author, title of document and by subjects. Web OPAC is a web based searching platform, developed with advanced information technologies for dissemination of information to the users.

Institutional Repositories :

Institutional repositories is one such a platform by this platform the academic institution can be collecting, managing, preserving and disseminating scholarly works created in a digital form by staff and students in individual academic institution. The repositories also serve as a comprehensive publications database of the parent organization. On the repositories we can also upload the syllabus, back question papers, question bank, upcoming events, Web OPAC, new arrivals, etc. so from this platform we can provide the above services.

Web 2.0 tools in Library Services :

In libraries various web 2.0 technology tools are used for library servicers on their various purposes which are given as follows:

Blogs :

Blogs is nothing but, it is a type of our daily diary. Blog is used to for our personal diary entries, communicate information, messages or links etc. library professionals can use this blog service to reach up to the end user. In this blog service, a library user interacts by inputting their ideas, suggestions and comments. Blog service of libraries helps users to access various services such as, new arrival list, library department notices, CAS, SDI etc. blogs helps library professionals to attract users by using multimedia tools.

RSS :

RSS (Really Simple Syndication) is a service which provides easy access to the websites often visited. RSS is nothing but the new form of SDI service. RSS helps users to bring the update and feeds from other website. It is a very simple tool to bring the latest, updates information from various databases or document such as e-journals, e-books, and blogs, etc.

Social Networking :

Social Networking such as Facebook, Twitter, LinkedIn, Classmates.com, flickr, You Tube, Skype and WhatsApp etc, sites are widely used in this 21st era by the peoples for various purposes due to their characteristics, services and connectivity. These social networking sites tools and services enable users to connect, contribute, share and get feedbacks of their posts. Social networking also allows academics and users to interact on issues pertaining to course work. It promotes free flow of information and sharing of resources beyond boundaries. Library and information centers also provide the library services through social networking to its users. Library professionals use the social network for sending messages, articles, news etc. Through this social networking sites the users themselves can spread the messages among them.

Wikis :

A wikis is a website or the webpage that allow users easily to edit, add or remove information about topic. It can be described as online encyclopedia. Through this web 2.0 tool, the user can share information and ask questions, answer of the questions.

Tagging :

Tagging is described as the process by which the resources in a collection are assigned tags in the form of words, phrases, codes or other strings of characters. This allows users to add and change the data and metadata and at times give a local flavor to the data and metadata. The advantage of user tags is that it helps the data to be more easily searchable.

Podcast :

Podcasting is very similar to a radio broadcast with the main differences being transmission via the Internet and producing pre-recorded content. Podcasts can be

enhanced through the use of images, video as well as links to web site content.

Instant Massaging :

Instant massaging is a one important tool of web 2.0, this is an online communication service same as chatting. IM allows online communication between two or more person using text based short messages via the web in real time. Through the registration on the particular site such as facebook, gmail, google talk, twitter, LinkedIn, Classmates.com, flickr, You Tube, Skype and WhatsApp etc. the librarian or library professionals should be provides quick online service to the user whenever required without wasting time.

Some of the more services which is essential to users in present day given at below :

- Provide reference service to support educational achievement and personal development.
- Training for Information literacy programmed to user how to use print and electronic resources effectively.
- Provide services access from outside when necessary such as inter library loans and referrals etc.
- Arranged the guest lectures to young students for careers development such as UPSC, MPSC, Skill development, and various competitive exams.

Conclusion :

The rapidly growth in the information and communication technology the information handling and seeking habits of the users has changed. The youth of the any country they have a fresh energy, innovative ideas, new policy etc. they accepted the current technology. In this ICT era the libraries have changed their scenario they are using the new technology for library resources management and for services. In this ICT era it is most important to provide the services through the modern technology. The libraries have changed their housekeeping operation they moved from traditional library to modern library, they accepted the technology and are proving the services though the new emerging technology such as social networking, Bolgs, RSS, Instant Massaging, wikis, tagging, etc.

References :

1. Ahmad Parvez (2011). Development In Library Services With The Advent of ICT Based Products & Services: A Continuous Process. International Journal of Digital Library Services. Vol. 1(2). Pp. 1-9.
2. Denice Adkins and Susan Higgins (2006). Education for Library Service To youth In Five Countries. New Review of Children's Literature and Librarianship, Vol. 12 (1), pp. 33-48.
3. Devarajan, G. and Ravindran Asari K. (2014). Information Technology and Library Automation. Ess Ess Publication, New Delhi. Pg. 78.
4. Dhandar, Sangita. (2013). Library Automation. Garima Prakashan, Kanpur.
5. Essays, UK. (2018). Youth in the Development of Our Country Theology Religion Essay. Retrieved from https://www.ukessays.com/essays/theology/youth-in-the-development-of-our-country-theology-religion-essay.php?vref=1.
6. Fenwick, Sara Innis (1976). Library Services to Children and Young People. Library Trends, pp. 329-360.
7. Garg, Manish (2013). Libraries in the Era of ICT: An Overall Transformation. International Journal of Library and Information studies, Vol. 3(1), pp. 87-92.
8. IFLA (1996) Guidelines for Library Services for Young Adults. International Federation of Library Associations and Institutions IFLA Professional Report.
9. Kaur Gurjeet (2015). The Future and Changing Roles of Academic Libraries in the Digital Age. Indian Journal of Information Sources and Services, Vol. 5(1), pp. 29-33.
10. Mahajan, Preeti (2005). Academic Libraries in India: a Present-Day Scenario. Library Philosophy and Practice, Vol. 8(1), pp. 1-4.
11. Oregon Library Association (1998). Youth Services Guidelines. Oregon Library Association.
12. Techataweewan, Wawta, M-Library Services of Academic Libraries in Thailand. Retrieved from https://www.academia.edu/32452726/M-Library Services_of_Academic Libraries in Thailand (Access on 21/01/2020).
13. Virginia, A. Walter (1997). Becoming Digital: Policy Implications for Library Youth Services. Library Trends, pp. 585-601.

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Caste System in India - A Review

Anil Kosamkar
Associate Professor, Dept. of Sociology,
Dr. L. D. Balkhande Arts and Commerce College, Pawani

Introduction :

Casteism represents one's loyalty and emotional attachment with caste at many places people identify by their caste not by their intelligence and talents. Casteism originates in society when the group of upper caste people show their superiority in every work with the coordination of their own caste people and contradict other caste people. In this process people of one's caste harm other caste people in order to show their superiority.

Caste system originated about 2000 years ago. Previously, Hinduism divided as per their financial level. According to one's theory Aryan 's brings caste system to control local area. Aryans make group of people and gave them their roles in 20th century a theory comes which said that no Aryan invasion ever occurs. Thus no one determine the exact origin of caste system in south Asia.

Definition :

According to KM Parikhar,"Casteism is loyalty to the sub caste translated into political. This is unavoidable as long as the conception sub caste exists, for that is one permanent loyalty that the Hindu has inherited. In fact no organization of society on the basis of equality is possible so long as the sub caste exists."

According to Kaka Kalelkar, casteism is an overriding blind and supreme group loyalty that ignores the healthy social standards of justice, fair play, equity and universal brotherhood.

Mahatma Gandhi born in kshatriya caste spent his whole life to give untouchables their rights in society. He also named untouchables harizan, children of god".

Characteristics of Caste System :

1. **Division of Society:** Society divided in four parts-Brahmins, Kshatriyas, Shudras, Vaishyas status and position of person not consider by his abilities and money but it is consider by his birth group.
2. **Superiority in Group :** Caste system divided in higher and lower group. People belong to higher class people consider respectable members in society and which belong to lower group are consider untouchables.
3. **Boundation on Marriage :** The people belong to upper class are allowed to marry in their own caste not with lower class or other caste people and vice versa.
4. **Restriction on Religious Activities :** People belong to lower caste not allowed to involve in any type of religious activities .Only upper class people like Brahmin are involved in any religious activities
5. **Restriction on Occupation :** People cannot choose profession of another caste. It is already decided from birth for each caste. No person can do the profession of some other caste.
6. **Food Habits Restricted :** Only certain kind of Food can be eaten by the people of certain caste , according to the caste system. For example, People of the Brahmin caste cannot eat non-vegetarian food and People of the kshatriya caste can eat non-vegetarian food.
7. **Caste is Always Innate:** This part of caste system is absolutely rigid. A person who is born in a particular caste then that person dies in that caste. This caste determines that person's status in the society.
8. **Caste is Always Hierarchical :** Caste of a person is decided from birth and it is the same as parent's caste. This rule is absolutely rigid. A person does not get the right to decide his own caste but rather the caste is forced on the person.
9. **Untouchability:** Untouchability is a very cruel practice followed in the society. People from certain lower castes are considered as untouchables and people from higher castes don't even touch these people. Taking food from them is also forbidden.
10. **Women Empowerment:** In upper caste women are given equal rights as men . But In lower caste women are subjugated to a worse treatment. Women in lower caste cannot do jobs but are made to do house work.

Causes of Caste System :

1. **Segregation due to job-type** : Social status was determined by ability in doing job.

People having certain job capability were evaluated on basis of professional ability. Example: blacksmith was considered of lower caste than business person.

2. **Hereditary based profession** : Caste system influenced peoples' career choice greatly. One was expected to carry on with profession of ancestor's i.e. hereditary based profession. Example: an uneducated farmer's child did not have liberty for education and other job than farmer.
3. **For gaining power** : 'Higher caste' people wished to gain power over lower strata people. Rich and well-to-do people wanted monopoly over weaker sections of society.
4. **Feeling of superiority** : Caste system allowed higher caste people to have sense of superiority over lower caste. Castes belonging to lower hierarchy were treated as inferior beings.
5. **Enhance status in society** : Caste system segregation allowed higher caste people to retain higher status over generations. Once a person is born into higher caste family, entire clan is destined to have 'higher' social status in caste system.
6. **Creating fear among social groups** : Caste system gave power among certain castes who would continue to create fear among people. Lower caste people were supposed to fear upper caste people.
7. **Financial, economic and social security** : Economic angle played big role in strengthening roots of caste system. It allowed people of higher caste to retain social and financial security. Entire family tree was safeguarded against crisis.
8. **Prohibition of inter-caste marriages** : Caste system strictly restricted inter-caste marriages. It aimed to preserve purity of castes and strongly forbade intermingling with other caste genes.
9. **Gaining control** : When inequality exists, strong and superior tend to control weak ones. This is law of nature and caste system gave full liberty to the powerful to control and exploit weak ones in society.

Effects of Caste System :

1. **Opportunities for lower class of the society :** Caste system has indeed prove beneficial for lower class of the society. The system provides reservation and other facilities in almost all fields across the board for lower caste population. Thus economical conditions of lower caste population has improved.
2. **Provision of basic necessities for economically backward population:** Various basic needs of economically backward population, such as services regarding health and medicine, education, ration are being fulfilled by the government. However this provision acts like a double edged sword. This provision is helpful for the population to improve their conditions on the other hand certain individuals in the same backward class do not hesitate to abuse these facilities.
3. **The Reservation PARADOX:** The caste system exists in our county since the older times. With the caste system comes the concept of inequality. To purge this inequality from the society certain policies such as reservation or the quota system were introduced by the government. The logic behind the reservation was positive discrimination based on caste.
4. **Outsider Inferiority Complex:** Population from the same clan or tribe or the same social group tend to alienate the people who are not from the same clan. Common social example: The first thing a friend's grandparents would like to know about you is your name and the caste that you belong to. Its not so common in newer generation but it sure is when it comes to older generations.
5. **Muddled Amalgamation :** Indian caste system is mixture of various different castes. These castes are classified rigidly according to social hierarchy known as 'Varnas' described in Rig Veda. These social constructs have become rigid with time and are obstructing governmental supervisory schemes. Caste hassle continues to mark its presence from remote rural areas to metropolitan cities.
6. **Social Fragmentation :** Caste system divides the society and results in rigid social constructs. These stereotypical constructs mostly favor their own caste members than

those in other castes. Thus intermingling of two different castes is found to be rather uncommon. Inter-caste relationships are still gravely despised in some social groups.

7. **Threat to Social Stability :** Caste system poses a grave threat to social stability and peace. The inequality, basis of caste system, gives rise to discontent and vexation among the society which in turn may lead to a rebellion against the government.
8. **Lack of Initiative:** As the primordial caste system was rigid, it killed the initiative of the people. This lead to stagnancy in business. Industrial development has retarded.
9. **Creation of Idle Class:** Reservations and other services provided to lower castes made them idle. Some of the lower caste population even abuse these facilities provided by the government. As a result quality of the nation's human resources has degraded to a certain extent.

Suggestion :

1. Providing value base education to student from childhood can remove casteism from the society.
2. Encouraging inter-caste marriage can also be very useful in bringing down the casteism.
3. Different social programs should be introduce in rural region to provide the knowledge about the ill effects of casteism.
4. Media can be very beneficial in removing casteism.
   By telecasting different awareness programs which migrate the casteism.
5. By improving economic condition of people of backward caste will also help in the elimination of casteism.
6. Casteism can be removed by removing ill characteristics of culture which suppress the development of backward caste.
7. Literary programs should be conducted not only for children but also for senior citizens by central and state government, different NGOs.
8. Government can establish a separate department which deal with the casteism related issues. And accordingly make necessary rules.
9. Reform reservation policy, it is not fair to cancel reservation based on caste, but it is fair to provide the benefits of reservation to the people who comes from poor economical background.
10. In the backward caste women are not given equal rights as the men so there is need of women empowerment.

Conclusion :

Caste system is an ancient way of life which has no role in the modern way of life. Caste system creates enmity among fellow citizens which lead to greater number of crimes. Caste system leads to many social problems.

Politicians take advantage of the caste system to further their own agenda. They purposefully create conflicts among two castes in order to get votes. Hence it is essential to abolish this caste system and move on to a better society. Caste system is not good for the progress of the society. We should together as one abolish the use of caste in society.

References :

1. Ram, Ahuja. Society in India, Rawat Publications, 2004.
2. Rao, Shankar. Sociology of Indian Society, S. Chand and Company, New Delhi, 2004.
3. Ghurye, G.S. Caste and Race in India, Popular Prakashan, Bombay, 1969.
4. Mishra, Girish and Pandey Brajkumar. White-Collar Crimes, Gyan, New Delhi, 1998.
5. Ahmad, Siddique. Criminology (5th ed.), Eastern Book Company, New Delhi, 2005.
6. Paranjape, N.P. Criminology (12th ed.), Central, Allahabad, 2005.
7. Attar, Chand. Poverty and Underdevelopment: New Challenges, Gyan, New Delhi.

Indian Youth Information and Communications Technology

Prin. Dr Dinesh Nichit
Dean, Faculty of Commerce & Management.
S.G.B.Amravati University, Amravati.

Introduction :

Information and communication technologies have become a significant factor in development, having a profound impact on the political, economic and social sectors of many countries. ICTs can be differentiated from more traditional communication means such as telephone, TV, and radio and are used for the creation, storage, use and exchange of information. ICTs enable real time communication amongst people, allowing them immediate access to new information. ICTs play an important role in enhancing dialogue and understanding amongst youth and between the generations. The proliferation of information and communication technologies presents both opportunities and challenges in terms of the social development and inclusion of youth.

There is an increasing emphasis on using information and communication technologies in the context of global youth priorities, such as access to education, employment and poverty eradication. In addition, ICTs can create effective channels of cooperation, dialogue and information exchange among young people. As a result, the role of young people in the Information Society is an important one. Young people are potential beneficiaries of increased access to ICT, in particular through improvements in education and social development. Young people may also play an important role in the development of the Information Society, through their ability to learn to use and develop ICT and its applications.

Research Methodology :

For the purpose of collecting all important data and information required to be processed for establishment of this report content, secondary data collection is chosen to gather all available information regarding Information Communication and Technology. Different sources from different web sites used to extract and gather all factual information regarding ICT globally. A similar method used to gather all responses from the various stake holders towards the topic. The sources are carefully chosen in order to ensure quality of the content, relevance, and ease of comprehension. Reason of choosing secondary data collection is based on a fact that varieties of sources are largely available in electronic network.

Literature and Factual Review

Important Global Facts

- Approximately one billion youth live in the world today. This means that approximately one person in five is between the age of 15 to 24 years.
- The number of youth living in developing countries will grow by 2025, to 89.5%.
- Therefore, it is a must to take youth issues into considerations in the ICT development agenda and ICT policies of each country.
- For people who live in the 32 countries where broadband is least affordable – most of them UN-designated Least Developed Countries – a fixed broadband subscription costs over half the average monthly income.
- For the majority of countries, over half the Internet users log on at least once a day.
- There are more ICT users than ever before, with over five billion mobile phone subscriptions worldwide, and more than two billion Internet users.
- Almost half the world's population is under the age of 25 and nearly a quarter are aged 12 to 24. Of those aged 12-24, nearly 40% live on less than two dollars a day.
- Youth employment is in crisis according to the ILO, which estimates that some 75 million are out of work as of 2012. That accounts for 41% of total global unemployment, and is not likely to recover until beyond 2016.
- By end-2013, mobile-cellular subscriptions will reach a penetration of 89% in developing countries. Internet user statistics are also surging, with 2.7 billion (39% of world population) expected to be online by the end of the year.
- Ongoing ITU research suggests that at present, around 43% of national strategies reference youth.
- Over the past five years, global fixed-broadband prices as a share of GNI per capita

dropped by 82%. By 2012, fixed-broadband prices represented 1.7% of monthly GNI p.c. in developed countries. In developing countries, fixed-broadband services remain expensive, accounting for 30.1% of average monthly incomes.

Responses from Various Stakeholders :

International Responses :

The information revolution and the extraordinary increase in the spread of knowledge have given birth to a new era--one of knowledge and information which effects directly economic, social, cultural and political activities of all regions of the world, including Africa. Governments worldwide have recognized the role that Information and Communication Technologies could play in socio-economic development. A number of countries especially those in the developed world and some in developing countries are putting in place policies and plans designed to transform their economies into an information and knowledge economy. Countries like USA, Canada, and a number of European countries, as well as Asian countries like India, Singapore, Malaysia, South Korea, Japan, and South American countries like Brazil, Chile, and Mexico among others, and Australia and Mauritius either already have in place comprehensive ICTs policies and plans or are at an advanced stage of implementing these programmes across their economies and societies.

Some of these countries see ICTs and their deployment for socio-economic development as one area where they can quickly establish global dominance and reap tremendous payoff in terms of wealth creation and generation of high quality employment. On the other hand, some other countries regard the development and utilization of ICTs within their economy and society as a key component of their national vision to improve the quality of life, knowledge and international competitiveness. Developing countries must look forward prospectively and participate actively in building technological capabilities to suit their needs. Technology itself also has a role to play in this. Just as technologies create them, so new innovations offer ways of bridging technological divides. Connectivity can build on existing infrastructure or bypass traditional means with technologies such as wireless. The availability of free software is transforming the information technology industry.

Governments Responses :

Governments, supported by the international community, as appropriate, should facilitate access to ICT for all youth, including those in difficult -to-reach areas, such as rural areas, and in indigenous communities. Governments should evaluate inequalities in access that exist between urban and rural youth and between young women and men and should develop national strategies to overcome the digital divide in each country, thus decreasing the proportion of youth who have no access to ICT. Governments should develop domestic policies to ensure that ICT is fully and appropriately integrated into education and training at all levels, including in the development of curricula, teacher training and institutional administration and management, as well as in support of the concept of lifelong learning.

Governments, with the support of the international community, should promote and encourage local knowledge systems and locally produced content in media and communications, support the development of a wide range of ICT-based programmes in local languages, as appropriate, with content relevant to different groups of young persons, especially young women, and build the capacity of girls and women to develop ICT. Governments, in collaboration with relevant actors in the information society, should ensure that young people are equipped with knowledge and skills to use ICT appropriately, including the capacity to analyse and treat information in creative and innovative ways, to share their expertise and to participate fully in the information society. Efforts should be made to provide special training courses for in-school and out-of-school youth to enable them to become conversant with ICT and to facilitate their use of such technologies.

Governments should strengthen action to protect youth from abuse and to defend their rights in the context of the use of ICT. In that context, the best interests of youth are a primary consideration. Governments should promote responsible behaviour and raise awareness of possible risks for young people arising from the harmful aspects of ICT in order that they may protect themselves from possible exploitation and injury. Governments, in cooperation with relevant actors in the information society, should strengthen action to protect children and youth from abuse and the harmful impact of ICT, in particular through cybercrimes, including child pornography.

Private Sector Responses :

The private sector has been extremely active in developing products and other resources to help users become more secure and gain greater control over their online personal information. Unfortunately, too many users fail to take advantage of these tools. Governments can best promote online security and privacy by educating consumers about the importance of using security- and privacy-enhancing technologies and the need to regularly update their operating systems and other key programs.

Particularly in an age of limited public resources, the private sector must remain the primary engine of ICT-based growth and industrial development. While governments cannot, of course, dictate the course of private-sector investment, it can help channel private-sector investment into pro-growth areas by providing appropriate tax and related incentives for ICT investment. Governments can also encourage foreign investment by providing a regulatory framework that increases predictability and reduces financial risk. To these ends, governments should consider the following measures:

- Incentives for private-sector R&D and ICT spending. Promoting a regulatory environment that values innovation and encourages ICT investment is vital to capitalizing on the potential of ICTs to promote development objectives. Tax credits and other incentives for private-sector R&D will foster innovation, while similar incentives for investments in telecommunications infrastructure will promote broad public access to the benefits of ICTs. To promote productivity growth, businesses and other organizations should be offered financial incentives to invest in ICTs and provide IT training to their employees. Examples of such incentives include tax credits, loans at favourable interest rates, and accelerated depreciation schedules for ICT assets.
- Transparent accounting rules. Investors are less likely to invest in firms whose balance sheet is unclear or whose financial status is less than transparent because such uncertainty raises the level of financial risk. Recent accounting scandals in several nations have only reinforced the importance to investors of open and accurate accounting. Rules that encourage or require firms to adhere to industry-standard accounting principles and provide third-party audits will increase transparency and make domestic ICT firms more attractive to foreign investors.

Ngo Responses :

Knowing NGO communication capabilities and how they collect and use information is essential to understanding how they operate in support of humanitarian assistance and disaster relief (HA/DR) emergencies. Communications are essential during emergencies. NGOs must be able to relay and receive information about constantly changing conditions, needs, operational challenges, and warnings. During emergency operations, information is not only extremely valuable but highly perishable. Timeliness, clarity, and effectiveness of communications are critical when lives are at stake.

As a result, NGOs rely on technology to function and perform well. Within the international community, the collective technical infrastructure of hardware, software, and telecommunications is often referred to as information and communications technology or, more simply, ICT. Many NGOs perceive ICT as an important tool to optimize operations and conduct information exchanges. NGOs are independent entities that manage a variety of programs in emergency settings. They require a broad base of information to secure appropriate resources and carry out operations in harmony with many other organizations. They depend on a variety of information:

- weather and geographical conditions
- political, social, and economic developments in a region
- market prices for commodities, transportation, and shipping
- NGO and UN activity
- military activity, plans, or violence
- population activity, numbers, movement, and trends
- internal logistical, security, and planning needs

Media Responses :

Throughout the twentieth century, people received most of their information by word of mouth and from letters, broadcasters or publishers of newspapers and books. Today, technological development and the increasing availability of the internet have sped up and blurred the distinction between information-creator and information-receiver. Information flows are now broad, diverse, reversible and accessible. The ability of almost anybody to set up a website and begin publishing or broadcasting content has led to fundamental changes in

the media. Companies and individuals can publish anything from text or images to a video using high speed and broad bandwidth digital technology.

They can then deliver them direct to computers or mobile devices worldwide. Technological development has led the media to both expand and reduce. Digital transmission has resulted in more and cheaper opportunities for broadcasters, and greater choice for media consumers. Media organisations now disseminate information through a multitude of platforms in order to satisfy their audiences. The media has had to:

- diversify how it delivers content
- diversify its speed of delivery
- Take account of information created increasingly by people outside the media.

Some media organisations have responded by buying large shares of the media landscape. Such mergers can lead to concerns about diversity and plurality. 'Citizen Journalism' has developed and includes bloggers, social media users and other 'non-professional' information sources. Traditional media organisations no longer serve as gatekeepers and information has been democratised.

Youth Responses :

Young people are rising to the challenge by pioneering the use of ICT, and driving trends in what is a dynamic and major growth industry. While the good news is that they are using ICT the challenge is to inspire them to use it to change their world in a positive way. National and international policy and regulatory bodies like governments, civil society and the UN can help by recognizing and encouraging the accelerated use of information and communication technologies in development strategies and frameworks for the future. With ICTs playing a crucial role in applications across the world and at either end of the development spectrum, and with such a high impact on young people, their explicit reference in such strategies is essential. While access to technology and associated electronic content has significantly changed the lives of many young people in developed countries, this is not always the case for those in less developed countries.

Access to ICTs such as computers, mobile phones and the Internet, especially broadband, remains a challenge for youth in the developing world. In addition, the cost of ICT access (mobile phones and Internet) is much higher as a proportion of per capita income in these particularly disadvantaged countries. The challenge is bringing together all relevant stakeholders, including governments, civil society and the private sector, and encouraging them to work together to provide an environment that fosters the development of young people and enables them to realize their potential in the Information Society. ICTs transcend borders enabling the communication between young people from every corner of the world, helping in the promotion of dialogue and mutual understanding. It is important then that international cooperation in regards to the transfer of technology is fostered.

Conclusion :

The knowledge society/the digital economy and the ubiquitous use of ICTs in almost every aspect of human life has made it necessary for people to have digital skills to effectively use, create and innovate with ICTs. Moreover, a growing number of jobs across all sectors require ICT skills, which has led many experts to conclude that ICT and digital skills are key to successful participation in the labour market. Despite this need, the promise of ICTs has not been realized in formal educational systems. Research by the OECD illustrates the limitations in traditional models of education, as they are not adequately preparing students to meet the demands of a changing job market. Furthermore, seizing the potential of ICTs for education requires the development and implementation of national policies/programmes aimed at integrating ICTs in education as a whole, and better responding to labour market needs.

It thus requires a coordinated approach across various ministries and levels of government. In some countries ministries of labour, telecommunications, youth or human development, education and even industry work together to identify common areas of interest and targeted activities. Promoting ICT skills development in extracurricular educational settings shows that one can acquire ICT skills almost anywhere. These are out-of-classroom opportunities which governments need to pay attention to and support if they want to foster an ICT-savvy, innovative labour force. To date, most activities have been supported and initiated by non-government entities and the private sector. What is needed now is for governments at all levels to take proactive steps to take advantage of these efforts.

Recommendation :

Responses of World Assembly of Youth :

The World Assembly of Youth at the centre of youth service organises year round events to tackle youth issues. One of the prominent is the annual event known as Melaka International Youth Dialogue

(MIYD). In 2003 WAY organised MIYD with the theme Youth and Information Technologies (ICTs) for Development. The event brought together youth and youth leaders from different countries to convene and tackle the issue. A declaration was drafted and sent to National Youth Councils, and governments as suggestions to adopt into their policies

References :

- United Nations Programme on Youth. (2011, August). Fact Sheet: Information and Communication Technology. Retrieved from International Year of Youth: http://social.un.org/youthyear/docs/ IYY_Fact_Sheet_ICT_Final.pdf
- Hemingway, C. B. (n.d.). NGO Use of Information and Communications Technology. Retrieved from A Guide to NGOs For The Military: http://www.cdham.org/wp-content/ uploads/ 2011/11/Chapter-16.-NGO-Use-of - Information-and-Communications-Technology.pdf
- ICTs & new media. (2015). Retrieved from ARTICLE 19 Free Word Centre: http://www.article19.org/pages/en/icts-new-media-more.html
- Ogunsola, L. A. (2005). Information and Communication Technologies and the Effects of Globalization: Twenty-First Century "Digital Slavery" for Developing Countries--Myth or Reality? Electronic Journal Of Academic And Special Librarianship.
- United Nations . (2007). World Programme Of Action For Youth. United Nations .
- United Nations Youth. (2012). Youth And Ict. Retrieved From United Nations Youth: http://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-icts.pdf

ISSN : 2348-7143
February 2020
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Rural Development and Youth

Pro. Savita V. Nichit
Commerce Department,
Shri. Shivaji Arts, Commerce and Science College,
Akola.

Introduction :

The concept of youth has been defined by researchers as the period in an individual life that begins from the end of childhood and entry into adulthood. The individual has reached the age of maturity, but yet to acquire the complete rights and duties of adult life, like marriage and earning of livelihood both for self and for one's family. In the case of rural development and particularly agricultural development, youth constitute the compelling force ; the mindset of the youth is cultivated in such a manner that they prove to be productive, especially when they have developed this objective to bring about rural development. The main reason being that youth has number of characteristics which when cultivated and nurtured prove to be invaluable towards agricultural and rural development. Youth associations have got involved in number of activities such as planting of crops, community farming, construction of village squares, contribution in enhancement and application of science and technical methods, energy conservation, construction, biotechnology and employment generation for the rural masses.

Identifying Youth :

Young people are innovative and creative in problem solving and in finding solutions: they are the key to helping communities in meeting their subsistence needs, improving the security of the people and even acquiring control over their own lives. Nearly, 50% of the world's populations are youth and children. There are 1.2 billion 15 to 24 year old in the world and one billion reside in developing countries. Young people constitute a high and a peaking portion of the world's population; they represent challenges as well as opportunities for development. The youth can lead to economic development as well as the social development of their communities and society. The participation of the youth in development has the following advantages: (Youth Participation, 2010).

1. Strengthens the people's abilities to satisfy their own necessities.
2. Prevents and reduces vulnerabilities to economic, social and politically unstable environments.
3. Promotes possession and sustainability of contributions.
4. Assists in entering the target communities and building up trust and social capital.

Youth Participation :

The term 'participation' has several meanings; contribution, inputs, involvement, sharing, membership and partaking. There have been four main areas about participation; information-sharing, in this case, individuals are informed in order to facilitate collective and individual action. Consultation, individuals are consulted, they provide ideas and suggestions, they interact with an organization and takes account of their feedback. Decision Making, youth participate and get involved in decision making, which may be individual or joint with others, decision making may be on specific issues of a policy or a project. Initiating action, youth are involved in the commencement of any kind of accomplishmen.

In working with young people, and valuing them as assets: as advisors, colleagues and stakeholders is crucial if development policies are to be truly representative and effective. Youth participation: the active, informed and voluntary involvement of people indecision-making and the life of their communities both locally and worldwide are vital if this is to be achieved. In ascending order of responsibility, young people can participate in development as beneficiaries, partners and leaders.

Young people's participation is about far more than gathering their views in surveys or listening to limited numbers of representatives. Formal consultation and dialogue is useful to the extent that it a) directs decisions; and b) authentically represents a body of judgment and understanding. However, it should be part of a process whereby young people progress to greater rights and responsibilities such as citizenship; from being the objectives of outreach, to being actively engaged in the planning and implementation of development interventions. Ultimately, organizations and individuals highly committed to youth participation may want to proceed to apposition of a management, where youth are working with older adults, and are becoming development professionals or leading

political actors themselves. This is a key aspect of the empowerment process at the core of youth-led development, which always acknowledges the importance of local contexts and cultural values and practices (Youth Participation, 2010).

Impediments to Youth Participation :

There have been occurrence of impediments in the participation of youth and these are stated as follows.

Poor Education and Training - Education systems often fail to prepare young people adequately to participate in decision-making. They do not develop the necessary analytical skills for critical thinking or problem-solving through participatory, active learning. In some cases, young people are given the opportunity to participate in decision-making without ensuring that they receive adequate training or access to the appropriate information that would enable them to make informed decisions.

Weak Infrastructure - In many countries, young people lack direct access to institutional systems and structures within governments, the media and private and civil society sectors. This severely impedes their ability to advocate for their rights.

In the rare cases where young people have been able to influence or make decisions, barriers within complicated infrastructure have tended to limit implementation. This destroys young people's confidence and trust in such mechanisms.

Inequality and Exclusion - Addressing inequality and the social exclusion of particular groups of young people is a big challenge within the youth sector, even for youth organizations. Creative mechanisms, such as the use of radio to reach out to rural illiterate youth in particular, must always best rived for and reviewed.

Cost - It is mistakenly argued that involving young people indecision-making at all levels is more expensive than involving adults. The positive financial consequences of allowing young people to determine something that may have an impact on their own lives and others, and may be more eagerly accepted or practical are regularly overlooked.

The Demand of the Role of Youth in Rural Areas :

There have been various areas that demand for the role of youth, these have been stated as follows :

1. **Agriculture :** Agriculture is stated to be the main occupation in the rural areas and this occupation requires extensive research, production, utilization of science and technology, cropping, irrigation and many more functions. Youth people who are well educated and possess efficient knowledge of how to implement agricultural activities assist in the development of agricultural activities. Making use of technologies in the agricultural sector, implementing extensive research is the work of the youth .
2. **Small Scale Industries** : In rural areas, besides agriculture, there have been setting up of small scale industries which require workers, there has been role of youth in the development of skills of the workers, who are not educated so that they can acquire jobs in industries and make a living. Employment in industries requires skills and expertise, therefore, the skill development amongst the rural masses is essential, especially amongst the women so that they can acquire jobs.
3. **Skill Development** : It is stated that development of skills and expertise of the people is essential for a sector to progress and develop. Whether an individual is able to read or write but skill development is imperative for progression. Skill development is in various areas such as operation of machines, manufacturing of goods, sports, music, usage of technology, computers and so forth. Skills and talents amongst the rural masses lead to the development of the country.
4. **Education** : Educational institutions are essential to develop amongst the rural areas; education enables an individual to seek a living for himself, an educated person can accomplish himself. There has been encouragement of education amongst the rural masses by establishing educational institutions, and providing education free of cost. Every individual should be granted admission, irrespective of ones age and socio-economic background so that they acquire literacy and live a meaningful life.
5. **Employment Opportunities** : Every individual in rural areas longs for employment, have a job, and have some kind of work so that they can sustain their living. The youth people are contributing towards generation of employment opportunities for the rural masses; whether they work in the agricultural sector, industrial sector, production, manufacturing,

own small tea stalls, sell beedis and other products and so forth.

Discussion :

Youth are the young people that are skilled, possess efficient knowledge and capabilities and overall they possess the enthusiasm to work and accomplish something good. The youth who are involved in rural development, have adopted this area as their field and all the areas in rural development such as construction, education, employment generation, industries, agriculture, skill development, electricity, energy, water, require development and youth have been effectively involved. The youth are involved in various activities, but there are certain impediments on the way of their participation such as insufficient knowledge and information, weak infrastructure, cost and inequality and exclusion. The points of high and low factors may prove to be discriminatory and these verify the occurrence of barriers and impediments in the task of the youth. The participation of the youth intends to help build and control young people as assets. It has been extended through an inventive process led by young people, which itself has strengthened their aptitude to participate and lead. The challenges and the negative stereotypes of youth and reveals how young people can absolutely give to development in four operational areas: organizational development, policy and planning, implementation, and monitoring and evaluation.

This subject aims to increase the understanding of the growing significance of, and better potential for the youth participation in development observation and to discover key issues and approaches. But it goes beyond the expression and style of many document advocacy research areas; which simply argue for a focus on youth participation. Rather, this research provides information on how to actually work with youth at a practical operational level in respect of policy and programming. It does this through the provision of capable and hopeful practice case studies and their associated resources, and a number of quality standards that will help organizations get started. When youth are involved in a practical and an operational level, rural development within the country would certainly take place in an effective manner and prove to be advantageous for the entire nation.

References :

- Bennell, P. (2007).Promoting Livelihood Opportunities for Rural Youth. Retrieved April 18, 2016 from
- H. Rama krishna. (2013). The Emerging Role of NGOs in Rural Development of India. International Journal of Social Science and Interdisciplinary Research, 2(4), 43-51. Retrieved April 16, 2016 from
- Umeh, G.N. & C.N. Odom. (2011). Role and Constrants of Youth Associations in Agricultural and Rural Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State, Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences, 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

A Study of Web-Based Information Sources and Library Services for Youth Today

Prof. Prashant Shamro Shirsat
Librarian & Head, Department of Library
Shri. K.N.G. Arts & Commerce College,
Karanja (Lad), Dist. Washim (M.S.)

Abstract:

The purpose of this study is to show the importance of web services towards libraries. A brief description of Web Services, different resources of web based services has been discussed followed by the present scenario and future of Web Based Services in India. Web services provide many benefits to library community, but majority of these benefits need standardization of web-based services and active involvement/participation of library staff. The findings of this paper make library community aware of available web resources for libraries and influence them to actively involve, and participate in the orientation programmes and thereby enhance the quality of library activities and develop the productivity of research work.

Keywords : Web OPAC, Electronic Reference Services, Web based Resources, Web Portal.

Introduction :

Now a day's technology is playing an important role in all fields such as hospitals, business, defence, and education etc. The nature of libraries and its activities has been widely influenced by Information technology as modern libraries are transforming significantly with the advancements in information technology not only in its outlook but also in its function, services offered, methods and tools/techniques for collection, development, processing and dissemination of information. Due to enhancement of digital instruments libraries are providing various internet - based online services using web based technologies to its users.

Web services normally provide an object oriented web-based platform to a database server, which could be utilized for another web server, or by a mobile app, thereby providing a user interface to the end user. Web based technology (such as HTTP) was originally designed for human- to- machine communication but it is utilised for machine to machine communication through more readable file formats such as XML and JSON etc.

Library Services :

The Library services depict the facilities provided by the libraries for use or retrieval of books or other reading material and dissemination of information to meet the user's requirement. The prominent and most familiar library services which are existing includes cataloguing, classification methods, circulation related services, reservation/renewal facilities, new arrivals and current contents availabilities and services like current awareness services, indexing and abstracting, document delivery, interlibrary loan, reference service, externally purchased databases, access to online databases, selective dissemination of information, internally published newsletter, reports and journals, access to other library catalogues, bibliographic services etc. All these aforesaid services have now changed its mode to according to web environment with the increasing use of internet.

Web Services :

The Web Service is provided via an electronic device to another electronic device thereby communicating with each other through World Wide Web (WWW). The World Wide Web (WWW) is a global information mode through which users can read and write with the help of computers connected to the internet.

Because of tremendous information explosion and users changing behaviour towards information retrieval, we can predict that web is an ideal mode or medium for providing information. There are various facilities which can be utilised from web and they are as follow:

- Hypertext document
- Access to data stored on remote computers.
- Text, Pictures, Sound and Animation facilities
- Equal access opportunity to all
- Exchange of electronic mail and other data files in a wide area environment.
- Information sharing between many users at any interval of time.
- It provides a distributed information system

- Online real time interaction with other network users.
- Participation in electronic media mailing lists and conferences.
- Access to remote scientific computing equipment such as super computer, remote sensing equipment telescope, graphic processors
- Receipts and delivery of electronic publication

Web - Based Library Services :

Web based library services are technically controlled and developed resources in a precedential way. According to White (2001), web based library services can be broadly defined as 'an information access service in which users ask questions via electronic means e.g. email or web forms'. Web based library services are very important in today's digital environment. It helps libraries in following way

- To save precious time of researchers
- Lack of library staff to carry out the library activities and functions
- Reduction of dependency on library staff for obtaining the requisite information
- Varying location of libraries
- Instant and elaborated requirement of research oriented information
- Requirement of information for decision making in MIS
- Rapid elevation in prices of printed journals and books
- Availability of different information in different form
- Helps in reducing library budget

Needs of Web-Based Library Services :

Web-based library services are required because of following reasons :

- Documents in electronic format contain features which are not found in printed documents.
- Documents in electronic form have higher age than documents in printed form.
- Documents in electronic forms are very easy to retrieve and access, as they do not required to be searched manually like in the case of paper files. They can be accessed or searched by using keywords which are included in the file name or the context, without bothering for the location of the document.

Different resources for Web Based Library Services :

1) Web-Portal :

A Web-portal is a website which is specially designed for bringing information from various/diverse sources which could be emails, search engines or online forums, altogether in an arranged and uniform way. A dedicated platform known as portal, displays information sources on web pages.

Application programming interface (API) of a search engine may be used by portal for permitting the users to search intranet content with restrictions on domains. Library users mostly use search portals. Search portals extract results from several search engines on a single page. Library search portals are also known as discovery interfaces.

Examples : India times, Rediff, Yahoo.

Types of Portals :

- Private or personal
- Governmental
- Corporate
- Cultural
- Search
- Property search oriented
- Tender

2) Search Engines :

A web based search engine (or internet search engine) is a software system which is specially designed to perform web searches i.e. searching the World Wide Web in a systematic way for reaching out to any particular information as specified in the web search query. The information sought may be a mix of web-pages, certain images, any kind of videos, info graphics, scholarly articles, research papers and various other types of files.

3) Electronic Journals :

Electronic journals (also known as e-journals and electronic serials) are scholarly journals or intellectual magazines that can be accessed through web. Online journals/articles are a specialized form of electronic documents having the purpose of providing materials for academic research and study. These Journals allow contents such as video material or the data sets on which research has been based, to be included therein journals unlike the printed journals.

4) Online Public Access Catalogue (OPAC) :

OPAC is an online database which enables users of a library to locate books and other material available in the library. Generally all the modern era libraries

provide this interface. It is very helpful in providing bibliographical information to the users.

Web OPAC: Web OPAC is providing web access to OPAC by any library. Any type of user or any other interested party may know about the resources of any Library through web OPAC. It also helps in inter-library loan service and save the time of the user by avoiding personal visit of the user to the library.

5) Gateways :

A gateway is a platform by which users can easily access to various network based resources of a particular subject. Gateways provide a simple and enhanced search service via resource database and indexes, which can be searched through web-based interface.

6) Web Search Engines :

Web search engine or internet search engine is a software system which is designed to carry out internet search or web search. It means to search the World Wide Web in a systematic way for particular information specified in a web search query. The search results are presented on search engine result pages. The resulted information may be alone or mix of web pages, images, videos, animation and graphics, articles, research papers and other types of files. Examples: Google, Yahoo! search, Yahoo. Etc.

7) Online Database :

Online database can be termed as collection of information items that are organized and stored in machine- readable records, which are accessible by computer through designated elements in the records. An online database is accessible from local network or internet, as opposed to files or records which are stored locally on an individual computer or its attached storage, like CD. Online databases are very important tool for researchers and other related parties as all major publishers have made available their databases (full text / bibliographic) on web and almost all the full text databases and bibliographic databases services are available on web.

8) Ask A Librarian Service :

This is a service which provides an interface between user and librarian or search expert. This service is internet based questions and answers service that connect user with the individuals who possess specialized knowledge and skill in conducting precision searches. Users can ask questions via email or web form and the query once read by the service, is then assigned to an individual expert to answer and who responds to the query with factual information or a list of information resources. These responses are sent to email address of users or it is posted on the web so that the user can access it.

Participation of Library Staff :

The role of a Library professional is very important while providing web based library and information services to the users. The Library Professionals either skilled or semi-skilled should be well aware of the latest information technologies, the importance of web and e-resources, open source available and information seeking behaviour of users. It could be a bonus if they may be given a depth orientation about the aforesaid key aspects of this field. Their curiosity, enthusiasm, excitement and keenness to explore the new resources and face the challenges associated with them would add more to the upcoming future of the subject. Therefore, they should always be encouraged to get adapted with the web resources and latest technologies. They should accept these readily and as soon as it is subscribed by their library or whenever these resources are made available online to them.

Indian Scenario :

The Indian Libraries are also upgrading their services and activities and they are improving their functions by providing Web based library services to the users but they are still lacking behind in some aspects due to the lack of basic infrastructure, skilled manpower, user ignorance and initial funds. In India, IITs, IISc, IISERs, NITs, IIMs are the best institutions which are providing web based services in true sense. But various libraries are still not providing web based library services to their users which show India's backwardness in digital era. So there is a need of orientation programs about web based services and seminars related to this in libraries.

Almost all libraries are using new web based services like email alerts. Library staff mostly use email for providing web-based services such as new arrivals of books, latest arrivals of print journals, updating library web page, recent e-resources, inter library loan facility etc.

Web OPAC is very popular among users in academic institutions. There are various e-journal service providers in India like JCCC. J-Gate Custom Content for Consortia is customized software for accessing and sharing journal literature. In India, a Library consortium is an emerging concept to serve users.

Future of Web Based Services :

Web-services of libraries will continue to grow like this only by offering information and other services to the users. Each and every library will be digitalised and provide the web based library services to its users. The libraries which provide web based services should have proper infrastructure for providing library services effectively and efficiently. The librarian should work more effectively in evaluating web resources so that they can provide qualitative and quantitative web services to their users rather just access to internet. The librarian should have depth knowledge of web resources and search engines, which enable reference librarian to answer the queries more appropriately.

Library's role in the digital era :

In digital era libraries are also playing very important role in providing adequate space for study, social interaction and convening academic interactions, discussions. It also helps in providing access to latest technologies and helps in user oriented selection of documents and other information sources. Libraries have outreached ranging to remote communities or communities which are digitally marginalised. It helps in increasing knowledge in various subjects/disciplines and improves skills of the users. Libraries are also developing standards of metadata and applying them for management of library materials.

Conclusion :

Due to today's fast growing digital environment, technological and web based instruments and services are very important and useful tool, but there adequate utilisation can only be done if the ultimate users know that web based resources exist, how these can be access and what could be offered by them, therefore library professionals have to guide the users in using and retrieving information from the web based library services. Library should organise various literacy programs related to digital resources and services for their users as well as for existing library staffs so that they enable new comer staff and users to make appropriate use of web based library services.

References :

1. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://ir.inflibnet.ac.in:8080/ir/bitstream/1944/1418/1/58.pdf
2. Balas, Janet L.A A Librarian's Work will never be done. Computer in Libraries. 19; 10, 1999.
3. Das, Suchitra. Information Resources on Internet and Information Services in Library and Information centres. SRELS Journal of Information Management. 37;1, 2000. 49p.
4. http://shatua.tripod.com/DRTCseminar.html
5. https://nlist.inflibnet.ac.in/

Youth Labor Markets in Rural Areas

Dr. Pradip Taktode
Head, of the department of Economics,
Arts College, Malkapur, Dist. Akola.

Introduction :

The standard of living of the rural people depends upon factors such as food and nutrition level, health, education, housing, recreation and security. Agriculture is of extreme importance and is considered to be particularly important for the rural people. The youth populations are engaged in the utilization of recommended farm inputs and technologies, they are involved into research activities to find new and innovation techniques and ideas that may be beneficial for rural development

The growth of the gross domestic product (GDP) over the past fifty years is completely associated to a diminishing agriculture sector and an augmentation in the comparative size of the industrial sectors. This relationship has been understood in the context as a signal of industrializing economies involved in a transmittable process. However, there is no significant connection between GDP growth, labor force participation and unemployment, as one might have expected. This seems to indicate that decreasing labor force participation and increasing unemployment, particularly among women and youth, are structurally implanted phenomenon fundamental to the developing economies with developing industrial and service sectors.

Declining labor force contribution among youth can be explained by a greater number of years spent in schooling and the greater structural complication of labor markets in countries with higher levels of development. Higher levels of interest make achieving an equivalent between labor supply and labor demand more difficult, often resulting in an increase in levels of temporary employment and periods of unemployment between graduation and finding stable employment. Competition for limited employment opportunities are revealed in the constantly higher unemployment rates in urban than rural areas and the longer labor market evolutions of youth.

With decreasing levels of unconditional poverty and increasing levels of education, people are also likely to be less motivated to accept certain unappealing jobs at the bottom end of progressively more fragmented labor markets. In other words, it could be stated that in middle-income countries more people can manage not to work and, in particular, graduates from middle-income backgrounds may prefer not to work than to do jobs which they may see as undignified, precarious or culturally objectionable. This is most strongly reproduced in the very high unemployment rates and dissatisfaction among young graduates, especially among young women .

Still, it is important to note that there have been countries that have not yet reached the middle in come level and that lower income countries sustain a dualistic economic structure that unites a small formal segment with a large non-formal segment. As a result, the employment problem apparently is not in high unemployment but in high incidence of underemployment veiled in self-employment and casual wage employment outside the formal segment. The poor are characteristically those who remain outside the formal segment and work as self-employed and casual wage laborers especially in rural areas.

An Assessment of the Role of Youth in Rural Development :

Youth are taking an active part in the development of the rural areas, the poverty stricken people and the socially depressed people in rural areas are dependent upon others for their welfare. There has been classification of the following activities that should be implemented for the development of the poor (H. Ramakrishna, 2013).

1. **Agricultural Programs** : Copious activities can be undertaken under the agriculture sect or; the jobs/works like distributing planting materials, cattle, poultry, minor irrigation, free medical care for cattle's, safe drinking water for animals etc, seeds, fertilizers, insecticides and cropping.
2. **Health Programs for humans and non-humans** : Housing, shelter, pollution free environment, and clean drinking water for animals, medical facilities, regular health check ups and camps will assist in improving the health conditions of the humans as well as non-humans.

3. **Community Development Programs** : The community development programs like adoption of villages for progress, ethical support during flood and famine period, contribution of food and drinking water during floods and famines, welfare and training programs for the rural youths, housing projects, repair and renovation of houses and so forth will gratify the basic requirements. The main program like training programs for the rural poor will hold the youths from rural migration. These types of training programs may also be extended for the rural women, so that self sustenance among this community can be realized.
4. **Human Resource Development Programs** : The personality development programs, skill development programs, educational programs, integrated development projects require the involvement of youth and these will enable the rural people to overcome the conditions of poverty and depression and earn a better livelihood.
5. **Trade and Industrial Promotion** : Rural masses are skilled at manufacturing and producing products such as handicrafts, fabrication works, wood works, beedi rolling, agarbathi manufacturing, printing press and so forth. They are keen to always look out for ways for the promotion of their trade and industries, therefore, youth population do participate in assisting the rural people in promotion of their goods.
6. **Government Support** : The government, central, state and local support is imperative at all the levels of rural development. Micro-financing and implementation of monetary transactions are necessary for the rural masses to be aware of so that they are able to effectively manage their finances. The role of youth is imperative in making them aware, guiding them and assisting them in case of any problems or difficulties.

Discussion :

The participation of the youthintends to help build and control young people as assets. It has been extended through aninventive process led by young people, which itself has strengthened their aptitude to participate and lead. The challenges and the negative stereotypes of youth and reveals how young people can absolutelygive to development infour operational areas: organizational development, policy and planning, implementation, and monitoring and evaluation.

This subject aims to increase the understanding of the growing significance of, and better potential for the youth participation indevelopment observation and to discover key issues and approaches. But it goes beyond the expression and style of many document advocacy research areas; which simply argue for a focus on youth participation. Rather, this research provides information on how to actuallywork with youth at a practical operational level in respect of policy and programming. It does this through the provision ofcapable and hopeful practice case studies and their associated resources, and a number of quality standards that will helporganizations get started. When youth are involved in a practical and an operational level, rural development within the country would certainly take place in an effective manner and prove to be advantageous for the entire nation.

References :

- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf

- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State,
- Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences,
- 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from
- http://www.idosi.org/wjas/wjas7(5)/2.pdf
- Youth Participation in Development A Guide for Development Agencies and
- Policy Makers. (2010). Retrieved April
- Development: Evidence from Aguata L.G.A of Anambra State, Nigeria. World Journal of Agricultural Sciences, 7(5), 515-519. Retrieved April 18, 2016 from http://www.idosi.org/ wjas/wjas7(5)/2.pdf
- YouthParticipationin DevelopmentA Guide for Development Agencies and Policy Makers. (2010). Retrieved April 17, 2016 from http://restlessdevelopment.org/file/youth-participation-in-development-pdf

ISSN : 2348-7143
February 2020

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) *- 6.625* | ***Special Issue 218*** *: Indian Youth : Challenges and Opportunities*

Use of Web 2.0 tools for Library and Information Services to Youth in Present Information and Communication Technology Era: A Study

Mr. Rahul K. Tupe
Librarian,
Shri. D. H. Agrawal Arts, Shri. Rang Aavadhut Commerce & Shri. C. C. Shah & Shri. M. G. Agrawal Science College,
Nawapur, Dist. Nandurbar. (M. S.) India.

Dr. B. G. Mukhyadal
Librarian,
Shri. V. S. Naik Arts, Commerce and Science College,
Raver, Dist. Jalgaon. (M. S.) India.

Dr. Raju S. Wankhede
Librarian,
Dnyansagar Arts,
Science and Commerce College,
Jafrabad, Dist. Jalna. (M. S.) India.

Abstract:

This paper discussed on use of web 2.0 tools in library and information services to youth academic students in present information and communication technology era. The web 2.0 tools are very useful for library and information services at present day, this tool has bring out the dynamic changes in the every field life, libraries are not an exception from this. Now a day each and every person is connect with the technology for various purposes. The young group of the any country that group is more connect with the current technology. This type of groups used the modern technology in their everyday life. This is need to Library and information centers to provide the modern library services to youth students with current technology. This article also covers the concept of web 2.0, its tools Such as blogs, wikis, RSS feeds, social networks, Wikis, Tagging and Instant Massaging etc. These tools and technologies are very useful for library and information services.

Keywords : Web 2.0 tools, Library and Information Services, Information and Communication Technology, Social Networking.

Introduction :

The Information and Communication Technology has changed the whole environment, at present day each and every person is connected with the technology basis on the various purposes. The youth of the any country they are the backbone of a country they determine the future of the country. It is a fact that the stronger youth, the nation is more developed. Youth of a nation they are expected to advance the current innovative idea, technology, education, etc. they play a very important role to develop a society. After the explosion of information and development of technology the whole world has change. As technology continues growth as it is the demand of users has changed. The youth students are using this technology for find the current information through the internet. In this technology era the users has retrieving information from internet. The youth began to use the internet not only to find information, but also started using other applications and services like chatting, sharing photos, participating in forums, contributing ideas and building communities. For fulfill the requirement of young users it is our prime objective to use the modern technology and provide the library services through this modern technology to users very effectively in present era.

Definition of Web 2.0 :

Tim O'Reilly had stated that, web 2.0 is the business revolt in the computer field caused by the move to the internet as platform and an attempt to recognize the rules for success on that new platform. Web 2.0' simply refers to the emergent generation of web tools and application.

Web 2.0 is the modern state of online technology as it compares to the early days of the web, characterized by superior user interactivity and collaboration, more persistent network connectivity and improved communication channels.

Web 2.0 can also be defined as a second generation in the development of the World Wide Web, conceived as a grouping of new technologies that focus on user collaboration, sharing of user-generated content and social networking.

Web 2.0 :

Web2.0 services enables one to deliver services more efficiently in an online environment, for example this can be done using discussion groups on a blog or wiki and providing service updates or marketing event using twitter or YouTube. Using these tools users can give their ideas across Social networking sites, blogs, wikis, and at photo-sharing sites etc. developing services in the sense that integrating Web2.0 tools can be updated quickly and published instantly. In this

scenario, there is no need to consult IT personnel to upload content. For example, by using blogs or micro-blogs, librarians can go straight to the users with news and up to date information related to new services, materials or services development. Librarians use the internet to communicate, share ideas and offer support for a long time through use of web2.0 tools which present opportunity for large scale professional collaboration and cooperation. A web 2.0 technology is proving to be engines of change for academic libraries by helping library professionals to organize their materials, enhance services towards the users and internal functions.

Web 2.0 tools in Library Services :

In libraries various web 2.0 technology tools are used for library servicers on their various purposes which are given as follows:

Blogs :

The tern blogs was coined by Jorn Barger in 1997 and refers to a simple webpage. Blogs is nothing but, it is a type of our daily diary. Blog is used to for our personal diary entries, communicate information, messages or links etc. library professionals can use this blog service to reach up to the end user. In this blog service, a library user interacts by inputting their ideas, suggestions and comments. Blog service of libraries helps users to access various services such as, new arrival list, library department notices, CAS, SDI etc. blogs helps library professionals to attract users by using multimedia tools.

RSS :

RSS (Really Simple Syndication) is a service which provides easy access to the websites often visited. RSS is nothing but the new form of SDI service. RSS helps users to bring the update and feeds from other website. It is a very simple tool to bring the latest, updates information from various databases or document such as e-journals, e-books, and blogs, etc.

Social Networking :

Social Networking such as Facebook, Twitter, LinkedIn, Classmates.com, flickr, You Tube, Skype and WhatsApp etc, sites are widely used in this 21st era by the peoples for various purposes due to their characteristics, services and connectivity. These social networking sites tools and services enable users to connect, contribute, share and get feedbacks of their posts. Social networking also allows academics and users to interact on issues pertaining to course work. It promotes free flow of information and sharing of resources beyond boundaries. Library and information centers also provide the library services through social networking to its users. Library professionals use the social network for sending messages, articles, news etc. Through this social networking sites the users themselves can spread the messages among them.

Wikis :

A wikis is a website or the webpage that allow users easily to edit, add or remove information about topic. It can be described as online encyclopedia. Through this web 2.0 tool, the user can share information and ask questions, answer of the questions.

Tagging :

Tagging is described as the process by which the resources in a collection are assigned tags in the form of words, phrases, codes or other strings of characters. This allows users to add and change the data and metadata and at times give a local flavor to the data and metadata. The advantage of user tags is that it helps the data to be more easily searchable.

Podcast :

Podcasting is very similar to a radio broadcast with the main differences being transmission via the Internet and producing pre-recorded content. Podcasts can be enhanced through the use of images, video as well as links to web site content.

Instant Massaging :

Instant massaging is a one important tool of web 2.0, this is an online communication service same as chatting. IM allows online communication between two or more person using text based short messages via the web in real time. Through the registration on the particular site such as facebook, gmail, google talk, twitter, LinkedIn, Classmates.com, flickr, You Tube, Skype and WhatsApp etc. the librarian or library professionals should be provides quick online service to the user whenever required without wasting time.

Conclusion :

The web 2.0 tools create a new platform which is so important now days and it is a never ending process. This web 2.0 tool is an online based communication, Information sharing, and information retrieval technology. Web 2.0 technology services can provide beyond their walls any time anywhere and try to fulfill the demand of the users. The youth groups of the any country they used the modern technology in their everyday life. In this 21st era each and every person connects with the technology but the youth groups are more connected with this. Earlier times library and information centers were using the world wide web services to provide online base services, with the advent

of web 2.0 technology librarians use it as a tools to bridge the gap between the libraries and the users. The web 2.0 tools are most important to youth users for provide the modern library services in the present ICT era.

References :

1. Idiegbeyan-ose, Jerome; Okocha, Foluke; Aregbesola, Ayooluwa; Owolabi, Sola; Eyiolorunshe, Toluwani; and Yusuf, Felicia, (2019)."Application of Web 2.0 Technology in Library and Information Centres in Developing Countries: Challenges and Way Forward" *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 2387.
2. Jena, Pushpanjali and Barik Nilaranjan (2014). Use of Web 2.0 Tools among LIS Professionals for managing and sharing of Knowledge in Private Engineering College Libraries of Odisha. International Research: Journal of Library & Information Science, Vol.4 (4), pp. 567-578.
3. Kataria Sanjay and John Paul Anbu K. (2009) Applications of Web 2.0 in the Enhancement of Services and Resource in Academic Libraries: An Experiment @ JIIT University Noida, India. ICAL–Library Services.
4. Khan, Imran (2013). Library, Librarian and Library Services in Web 2.0 Environment. International Journal of Digital Library Services, Vol. 3(4), pp. 14-36.
5. Maheshwari A. J. (2015). Influence of Web 2.0 technology on libraries and information services: A Study, in Patil, D. R. (Ed.) Innovative and Emerging Trends in Academic Libraries. Pp. 209-214.
6. Patil K. G., Mali N., and Patel V. H. (2015). An introduction to web 2.0 technology, in Patil, D. R. (Ed.) Innovative and Emerging Trends in Academic Libraries. Pp. 227-232.
7. Paul S. Muneja and Apollo K. Abungu (2012). Application of Web 2.0 tools in Delivering Library Services: A Case of selected Libraries in Tanzania. In XXth Conference by KLA on 4th-8th June. Kenya.
8. Paul S. Muneja and Apollo K. Abungu (2012). Application of Web 2.0 tools in Delivering Library Services: A Case of selected Libraries in Tanzania, Presented at SCECSAL XXth Conference hosted by KLA on 4th-8th June 2012 venue LAICO REGENCY HoTEL Nairobi, Kenya.
9. Sarah Okonedo, Felix Chimeziri Azubuike and Samuel O. Adeyoyin (2013). A Survey of the Awareness and Use of Web 2.0 Technologies by Library and Information Professionals in Selected Libraries in South West Nigeria, International Journal of Library Science, Vol. 2(4), pp. 61-68.
10. Shrivastav, Preeti and John, Kishor (2014). Web 2.0 Technologies and its Application: A Study of Management Science students DAVV, Indore, M. P., IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS) Volume 19, Issue 5, PP 82-87.
11. Sujata Santosh (2017). Adoption of Web 2.0 Applications in Academic Libraries in India, DESIDOC Journal of Library & Information Technology, Vol. 37(3). Pp. 192-198.
12. Tarade, Rashmi S. and Singh, Nilu (2015) WEB 2.0 Technologies in Academic Libraries, International Journal of Science and Research (IJSR), Vol. 4(7). Pp. 2503-2505.
13. Tripathi Manorama & Kumar Sunil (2010). Use of Web 2.0 tools in academic libraries: A reconnaissance of the international landscape, The International Information & Library Review, Vol. 42(3), pp. 195-207, DOI: 10.1080/10572317.2010.10762864
14. Verma, Manoj K. and Verma, Nitesh K. (2014). Web 2.0 Tools and Their Use in Libraries. Conference Paper. Retrieved form https://www.researchgate.net/publication/301215310_ WEB_20_TOOLS_AND_THEIR_USE_ IN_LIBRARIES.
15. Wagh S. U. (2015). Web 2.0 Technologies, in Patil, D. R. (Ed.) Innovative and Emerging Trends in Academic Libraries. Pp. 263-267.

Impact of Playing Basketball on Youth

Prof. Shashikant Nandgaonkar
Shri. Balaji College Of Physical Education,
Karanja, (Lad) Dist. Washim

Abstract:

Basketball is a team sport in which two teams, most commonly of five players each, opposing one another on a rectangular court, compete with the primary objective of shooting a basketball through the defender's hoop while preventing the opposing team from shooting through their own hoop.

Introduction :

Basketball, game played generally indoors by two opposing teams of five players each. Basketball was conceived in 1891 by Dr. James Naismith, a physical education instructor at the YMCA college in Springfield, Mass., as a way to condition outdoor athletes during the winter months. Basketball is a sport played between two teams normally consisting of five or more players. Each team has five players on the basketball court at any given time. The objective is to score more points than the other team, with points being scored by shooting a ball through a basketball hoop (or basket), which is located ten feet above the ground. The two teams shoot at opposite goals.

Benefits of Basketball in youth :

1. Promotes Cardiovascular Health : Basketball is great for your heart health! Because you keep moving, your heart rate increases. It also helps in building endurance, which is important when you want to make sure that your heart is healthy. It will help lower the risk of stroke and heart disease later in your life.
2. Burns Calories : Do you want to shed a few extra kilos? Play basketball! All the quick lateral movements, running and jumping, gives you an aerobic workout that in turn can help you burn a lot of calories. For every hour of basketball, a person who weighs 165 pounds can expect to burn about 600 calories while a person who weighs 250 pounds can expect to burn approximately 900 calories.
3. Builds Bone Strength : The physical demands of this awesome sport help in improving and building bone strength. Any physical activity that involves weight-bearing allows the formation of new bone tissue, and this in turn makes the bones stronger. Both the muscles and bones in your body become stronger with basketball as it is a physical activity that involves the tugging and pushing of muscles against bone.
4. Boosts The Immune System : When you play basketball or any other sport, it helps in reducing stress. When stress is decreased, you will have more energy and focus to complete tasks. It also makes you more social, which in turns helps in preventing depression. When stress is lowered, your immune system gets a boost as well.
5. Provides Strength Training : By playing basketball, you get an excellent full-body workout. This helps in the development of lean muscle. It can help develop your lower back, neck, deltoids, traps and core muscles. It also makes your legs stronger, and the movements like shooting and dribbling help strengthen your arms, hand muscles and wrist flexors.

Methodology of Basketball :

The rules of basketball can vary slightly depending on the level of play (for example professional rules differ from college rules) or where the game is played (international rules are different from USA professional rules). These rule differences, however, are usually just variations on the basic game of basketball and the majority of the rules discussed below can be applied to most any game of basketball played.

The winner of a basketball game is the team with the most points. You get points by throwing the basketball through the opponent's hoop or basket. In regular play a basket made from within the three point line is worth 2 points and a basket shot from outside the three point line is worth three points. When shooting a free throw, each free throw is worth 1 point.

Conclusion :

Basketball teaches you about being a good team player and can be a great social sport. Adults should

check with their doctor before taking up basketball. Basketball puts a lot of stress on the body and injuries can happen, so warming up, stretching your muscles and joints, and cooling down is important. Basketball develops physical fitness, as many sports do. However, the intense, fast-paced action of a typical basketball game simultaneously develops speed, hand-eye coordination and cardiovascular endurance in a way that sports such as baseball and softball might not. Moving quickly back and forth across the court develops lower-body fitness, while shooting, defending and passing develop upper-body fitness.

References :

1. Griffiths, Sian (September 20, 2010). "The Canadian who invented basketball". BBC News. Retrieved September 14, 2011.
2. "The Surge of the NBA's International Viewership and Popularity". Forbes.com. June 14, 2012. Retrieved June 14, 2012.
3. "REVEALED: The world's best paid teams, Man City close in on Barca and Real Madrid". SportingIntelligence.com. May 1, 2012. Retrieved June 11, 2012.
4. "The Greatest Canadian Invention". CBC News. Archived from the original on December 3, 2010.
5. "YMCA International - World Alliance of YMCAs: Basketball : a YMCA Invention". www.ymca.int. Archived from the original on March 14, 2016. Retrieved March 22, 2016.
6. Leather Head Naismith Style Lace Up Basketball (The New York Times. Retrieved August 28, 2016)
7. Jeep (July 16, 2012). "Passion Drives Creation - Jeep® & USA Basketball" – via YouTube.
8. Inflatable ball, Inventor: Frank Dieterle, Patent: US 1660378 A (1928) The description in this patent explains problems caused by lacing on the cover of basketballs.
9. Naismith, James (1941). Basketball : its origin and development. New York: Association Press.
10. "James Naismith Biography". February 14, 2007. Archived from the original on February 5, 2007. Retrieved February 14, 2007.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
***Impact Factor (SJIF)** - 6.261 | **Special Issue 157** : Indian Youth : Challenges and Opportunities*
ISSN : 2348-7143
February 2020

A Comparative Study of Sports Injuries in Basketball and Handball Players

Dr. Satender B. Singh
Assistant .Director of Physical Education,
Sharadrao Pawar Arts & Commerce College,
Gadchandur, Tal. Korpana. Disst. Chandrapur - 442908

Abstract:

The human skeleton consists of more then 200 bones. The individual bones are attached in such a way that a large variety of coordinated movements are made possible in different parts of the body. These movements are made possible by skeletal muscles, the fact that the bones act as levers, Cartilage which reduces friction and ligaments which prevent dislocation and the presence of movable joints. The site or place where two or more bones of the skeleton are attached to each other is called a joint or place of articulation.

Bones are too rigid to bend without damage. Fortunately, the skeletal system consists of many separate bones, which are held together at joints by flexible connective tissue. All movement that change the positions of the bony parts of the body occur of joints. You can understand the importance of joint if your imagine how a cast over the knee joint prevents flexing the ability to manipulate small object.

Introduction :

The terms articulation and joint redder to a point of contact between cartilage and bones. The joints structure deferments its function. Some joints permit no movement, other permit slight movement, and still others afford considerable movement. In general, the closer they fit at the point of contact the stronger the joint. At tightly fitted joints, however movement is restricted. The looser the fit, the greeter the movement.

Unfortunately, loosely fitted joints are prone to dislocation. Movement at joints is also defer mind by the flexibility of the connective tissue that binds the bones together and by the position of ligaments, muscles and tendons.

The various kinds of bones are connected together at different parts of the skeleton by joints. The main structures which unite to form the joints are bone, cartilage, synovial membrane and the ligaments.

Injury : Athletes can be stricken with any number of physical ailments. So we need a classification system to communicate effectively about sports injury. And this classification system is essential for prevention, identification, and treatment of each particular problem.

All injuries and illnesses can be categorized according to the length of time they take to develop. These are the two must common time related classes of injuries.

Acute - Occurring Suddenly

Ex. Broken bones, cuts, bruises, appendicitis.

Chronic - Developing or lasting over a long period.

Ex. Shin splints. Tennis elbow, diabetes, epilepsy.

Acute Soft - Tissue Injuries : Many sport injuries occur suddenly to soft tissues like skin, muscle, ligaments, tendons, organs, blood vessels, and nerves. There are several different bypass of acute soft – tissue injuries. Ex. Contusions, Abrasions, Punctures, Cuts, Sprains, Strains, Cartilage tears Dislocation and sublimations.

Acute Hard Tissue Injuries : We've all seen a player get hit land hard on the ground, and have perhaps even heard the snap of a bone, Although the skeleton is strong, there is a limit to how much preserve it can take, lets now look at types of injuries to bone that often occur before on athlete realizes what's happened. Ex. Fractures, Elosed fractures, open fractures.

Chronic Soft - Tissue Injuries : Chronic injuries to the muscles, tendons and bruises are caused by repeated blows, overstretching, or overuse. These injuries typically occur in athletes who are weak and inflexible or who exercise excessively. Ex. Chronic Muscle strain, Tendonitis, Bursitis.

Chronic Hand Tissue Injuries : Subjected to repeated wear and tear over an extended period of time, bones can suffer chronic conditions that can lead to cracking and abnormal boney formations. Perhaps the most common types of chronic bone injury are stress fractures and arthritis. Which are fairly uncommon in high school athletes, but stress fractures do occur, especially in basketball and track athletes. Ex. Stress fractures.

Common Sports Injuries : SPRAIN :-A sprain is a stretch and for tea of a ligament, the fibrous band of

connective tissue that joins the end of one bone with another ligaments stabilize and support the body's joints. For example, ligaments in the knee connect the upper leg with the lower leg, enabling people to walk and run.

Strain : A strain is a twist, pull and / or tear of a muscle and / or tendon. Tendons are fibrous cards of tissue that attach muscles to bone.

Fracture : Fracture is a broken bone.

Types of Fractures :

- **Simple Fracture :** In a simple fracture a bone breaks but the skin over it does not.
- **Compound Fracture :** In a compound fracture, both the bone and skin break, and there is danger of infection.
- **Multiple Fractures :** Multiple fracture means there is more than one fracture in a bone.
- **Comminuted Fracture :** Comminuted fracture means the bone has splintered, or shattered, usually owing to a crushing injury.
- **Spiral Fracture :** A spiral fracture results when a bone is broken by a twisting force.
- **Greenstick Fracture :** In a greenstick fracture, the break occurs only part way through the bone.
- **Impacted Fracture :** When the broken ends of both the bones driven into one another.
- **Communicated Fracture :** When the bone is broken into several pieces.
- **Stress Fracture :** A stress fracture is on overuse injury. It occurs added shock. Eventually, the fatigued muscle transfers the overload of stress to the bone causing a ting crack called a stress fracture.

Fractures and Dislocations :

A fracture is a break in a bone. A dislocation occurs when the end of a bone is forced out of its normal position in a joint. Fractures and dislocations frequently result from sports accidents subject to many understandable reasons. Signs of fractures and dislocations include pain. An unusual position of a joint or bone and tenderness and swelling around the injury. The victim may also experience a grating sensation, caused by fragments of broken bone rubbing together. The victim may be unable to use a hand or a foot. One should keep the victim quiet treat for shock. Whenever possible, the injured person should not be moved until expert help arrives. Improper handling of on injured bone or joint may seriously damage arteries, muscles, or nerves. It may also increase the severity of the fracture or dislocation.

A person who may have suffered a broken neck or other spinal injury should not move.

A person may receive such an injury by diving into shallow water, falling from a considerable height, or striking the hand in a sporting accident. Moving such person may cause permanent paralysis or even death.

Dislocation :

The term dislocation usually refers to the movement out of normal position of the bones of a joint. When bones become dislocated, they do not meet properly at the joint. This usually results in pain and swelling.

Sometimes in dislocation the bones of a joint are pulled out of place only slightly, doctors call this a subluxation or incomplete dislocation. In other cases, the bones become completely separated from each other. This is a complete dislocation. A doctor corrects a dislocation by manipulating the bones to return them to their normal position naturally. In simple dislocation, the patient has no external wound. A compound dislocation in one accompanied by a wound opening from the body surface. When a dislocation occurs in the same joint many times, doctors say it is habitual.

Abrasion :

Abrasion is a scraped skin or mucous membrane, which is normally a minor injury. It may become serious it spreads to a large area or if foreign particles get mixed in it. Symptoms and signs of abrasion are that skin looks scraped or irritated and starts bleeding. Abrasion causes immediate pain, which lasts for short period.

Contusion :

Contusion is bruising of skin and underlying tissues of the body due to a direct blow. Contusion causes bleeding from ruptured small capillaries that allow blood to infiltrate muscles, tendons or other soft tissue.

Bruise :

Bruise is an injury on the surface of the body produced by a sharp blow or fall. Usually the skin is not torn. If the skin breaks and bleeds, the injury is called a laceration. Pain and redness occur with the swelling. Then the bruise becomes block and blue because blood seeps from injured blood vessels into the flesh. Later the skin changes to greenish – yellow and finally to its normal color as the blood breaks down to pigments that are absorbed gradually into the bloodstream. Ice packs help relieve painful bruises. A severe bruise should be treated by a doctor.

Tennis Elbow/ Lateral Eplcondyitis :

Lateral epicondylitis or Tennis elbow is a common cause of pain along the outside aspect of the elbow. Cause include direct trauma to the area as a result of a fall, sports accident, or work related injury versus overuse as seen in repetitive lifting, carrying, or performing fine manipulations of the hand. Patients complain of point tenderness over the bony prominence along the outside of the elbow – the lateral epicondyle. The pain is aggravated by activities involving extension of the wrist. There include lifting a suitcase, shaking hands, horning door knobs, etc.

Another common cause for this condition is hitting backhand tennis shorts with the wrist in slight extension.

A diagnosis is more readily by focal tenderness along the prominence or lateral epicondyle and into the origins of the extensor muscles of the wrist. Resisted wrist extension also reproduces the patient's pain x-ray examination are usually unremarkable in this condition.

Treatment is directed of relieving the offending cause of pain through rest, combined with ice. Anti – inflammatory medication and a stretching and strengthening programmer for the wiriest. Extensors other treatments include a wrist brace to assure rest and a tennis elbow or counter farce brace worn around the muscles.

In rare circumstances when patients do not respond to activity modification and conservative methods, surgical intervention is Indic fad.

Handball : The origins of Handball are a subject of great debate. One view is that it was invented in Germany, back in the late 19th century, as an outdoor sport to keep soccer players fit during the summer months. Outdoor Handball involved 11 players on each side and was played on a virtually full – size turf soccer ground with soccer goals. It was mainly played with soccer rules, except it was played with the hands and kicking the ball was illegal rather than the other way round. However, there are records of handball style games going back to antiquity. The sport was depicted on a tombstone carving in Athens dated 600 B C. The first match of the modern era was officially recorded on 29th October 1917 in Berlin, Germany, outdoor handball had its only Olympic Games appearance in the Xth Olympiad (1936 Berlin Games). The first international match recorded was played on 3 sept. 1925 with Germany defeating Austria.

Basketball : IN early December 1892, Luther Gulick, Chairman of the physical education department at the school for Christian workers in Springfield, Massachusetts, instructed physical education tracer James Naismith to invent a new game to entertain the schools athletes during the winter season. With an ordinary soccer ball, Naismith assembled his class of 18 young men, appointed captains of tow nine – player teams, and introduced them to the game of Basketball Naismith, who had outlined 13 original rules, dispatched the school janitor to find two boxes to be fastened to the balcony railing at opposite sides of the gymnasium, where they would serve as goals. The school janitor, however, only found two half bushel peach baskets, and the game was played with there.

The soccer ball and the peach basket soon gave way to specialized equipment. For example in the early days the peach baskets were closed at the bottom, meaning someone has to climb an a ladder to retrieve the ball after basket is made. The peach basket was later replaced by a mental rim with a net hanging below, and in 1906 people began opening the netting to let the ball fall through. Check out the other sports Basketball, at a site known for tons of information about the game, MLB schedule. The first basketballs were mode from panels of leather stitched together with a rubber bladder inside.

Objectives of the study :

1. To find out the sports injuries of Basketball players.
2. To find out the sports injuries of Handball players.
3. To Cooperative the sports injuries of Basketball and Handball players.
4. To find out the level of Difference of players Belonging to Handball and Basketball.

Importance of the study : 1.The study will help the young players how to avoid the injury during play or sports.

Delimitations :

1. The study will be Delimited to sports man only.
2. The study will be Delimited to Intercollegiate players only.
3. The study will be Delimited to 18 – 25 years Age grope only.
4. The study will be Delimited to 25sports man of Basketball and 25 players Handball only.

Limitation :

1. There will be no control over the diet of the subjects under study.
2. The researcher will not know about the socio economical status of the subjects.

3. The height and weight of the subjects will not considered.

Hypothesis : It is hypothesized that number of the sports injury of Basketball players are more then the players of Handball.

Definition & Explanation of Terms :

- **Injuries :** Sports injury is the loss of cells or extra cellular matrix resulting from sports induced trauma.
- **Basketball :** Basketball is played by two teams of five players each. The purpose of each team is to throw the ball into opponents basket and to prevent the other team from securing the ball or scoring. The ball may be passed thrown, tapped, rolled or dribbled in any direction.
- **Handball :** The main objective of the handball game is to strike the ball so it hicks the front wall in such a way that your opponent will not be able to return it. The game is played until one person of team scores twenty one points. A match consists of winning two or three games.

Methodology :

I am in the chapter sources of data, procedure of caution and method of presentation is described.

Sources of Data :-Sources of data well be 25 players of Basketball and 25 players of Handball who participated in inter collegiate tournament of. **Gondwana University, Gadchiroli.**

Sampling Method :

Subject will be choose from different colleges and college will be choose with the random sampling.

Collection of Data :

The data will be collected by using the questionnaire.

Method of Presentation : The data will be analyzed by using 't' ratio method and will be ratio in the form of Tables and graphs.

Analysis of Data Analysis of data will be done with the help of suitable statistical process.

Summary, Conclusion and Recommendation :

ON the basis of analysis of data conclusion will be made and on the basis of conclusion recommendation will be drown.

Reference :

1. K. C. Shekar : "Sports physiotherapy", Vivek thani, khel sahitya Kendra, New Delhi 2003, p. no. 9-12.
2. Gerord J. Tortora : Principle of Human Anatomy, "Harper and row publisher Newyork, IIIrd edi.1983.p.no. 166.
3. Melinda J. Flegel : Sports first Aid, " Human kinetia publisher, 1992, p. no. 31,36.
4. Dr. Ajmer Singh : Essentials of physical education, Kalyani publishers, Ludhiana. 2006,p no. 380-389.
5. Ashok Kumar : Handball, Discovery publishing house New Delhi. 1999, p. no. 19.
6. H. C. Dubey : Basketball, Discovery publishing house New Delhi. 1999, p. no. 1-2.

Internet Resources:

1. www.inderscience.com
2. www.vidhyanidhi.com
3. www.wikipedia.com
4. www.adventuretourismindia.com
5. www.tourism.gov.in
6. www.maharashtratourism.gov.in
7. internet- Human kinetics
8. website-"http:// www.humankinetics.com."

Personality Development of College Students Through National Service Scheme

Dr. Sanjay J. Tidke
Department of Commerce & Management,
Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science,
Akola

Abstract:

The young people are a major human resource for country's development and key agents for social change, economic growth and technological innovation. Participation in decision making is a key priority. The idea of National Service Scheme (NSS) was launched on 24th September 1969 to involve the college youth in constructive service. NSS volunteers work in adopted villages, colleges, campuses and in urban slums for serving the cause of society such as environmental protection, health literacy etc. This study has been focused on the volunteers of NSS. This volunteers have opportunities to participate in day to day civic life through volunteerism, community service. With the introduction of these activities helps students for all round development.

Keywords : Service, Personality Development and Community Participation.

Introduction :

India is a country of youth, more than fifty percent of population is youth as per 2011 census report. They constitute the vital and vibrant human resources of the nation but their representation in the administration and development effort of the country and states are less than the expectation. National Service Scheme provide various opportunities to college youths for their all dimensional development. Youths have a right, as well as obligation to participate actively in national development and in shaping the destiny of the nation which is the point of fact, their own destiny. The problems of the youths are many and their aspirations are also naturally high, in a country There is a need to create increasing opportunities for them to develop their personality and their functional capability and this make them economically productive and socially useful. The National Service Scheme popularly known as NSS in the country is a scheme for the college students and +2 level students. The sole aim of the NSS is to provide hands on experience to young students in delivering community service. This scheme was launched on 24th September 1969 by the union government. Today 3.4 million students are actively participating in various NSS activities in the country. more than 350 universities.

The broad objectives of NSS are to understand the county in which they work, understand themselves in relation to their community, identify the needs and problems of the community and involve them in problem solving process, develop among themselves a sense of social and civic responsibility, utilize their knowledge in finding practical solution to individual and community problems, With this broad objective NSS provides opportunity to the student youth to take part in various government led community service activities & programmes.

Objectives of the Study :

1. To focuses on service learning and its importance in present day scenario,
2. To promote community service among college students,
3. To create awareness among public on various socio-environ-health issues through volunteers and

Activities of NSS :

There are two types of programme for NSS volunteers one is Regular Activities and second is Special Camps. Under regular activities students undertake various programmes in the adopted villages, college campuses and urban slums during week ends or after college hours. And under special Camp Activities residential camp of 7 days duration are organised in adopted villages or urban slums during vacations with some specific projects by involving local communities. 50 percent NSS volunteers are expected to participate in these caps.

a) Regular Activities :

Under this Programme NSS volunteers undertake various activities in adopted villages and slums for community service. Duration of these services is 120 hours. The Every NSS units organise the regular activities as a Orientation of NSS volunteers, Campus work, like cleanliness, awareness programme etc.

Community service projects in slums and adopted village. The rural projects generally include the working of volunteers in adopted villages for eradication of illiteracy, watershed management and wasteland development agricultural operations health nutrition, hygiene, sanitation etc. Under regular activities includes the celebration of National days. The purpose of such a provision is to celebrate such occasions in a befitting manner. The NSS Experience sensitizes the teachers and the students of social reality.

b) Special Camping Programme :

Under the special camping programme there is a provision of 7 days duration are organised in adopted villages or urban slums during vacations with some specific projects by involving local communities. Fifty percent of total NSS volunteers are expected to participate in these camps. Special camping programme under NSS has been dealt with Identification of problems through adopted village survey, Prepare of Project, solved the problems of village with helping government agencies and aware on various issues related to villagers . The NSS volunteers have also done useful works in organising various useful programme for eradication of social evils like superstition, casteism, dowry system etc.

Various aspects of community service rendered by colleges and universities level students are social service programmes in the campus and adopted village. NSS Volunteers do creditable work during these activities. Volunteers awarded incentive marks and certificates for this remarkable work. Besides volunteers must have work for continuously two years and 240 hours in this activities. These NSS programme developed the sense of social and civic responsibility, It inculcates the group living and sharing, Leadership qualities and democratic attitude and develops the capacity to meet emergencies and natural calamities, Promote national integration and social harmony, Its stimulates scientific temper among the youth for superstition and bad health practices. Its create awareness of civil, political and women rights and environmental, health protection and prevention of diseases.

Conclusion :

This paper focusing that the National Service Scheme tries to bridge the gap between the contents and the methods of education on the one hand and tries to meet the needs and aspirations of the community through providing various opportunities to youth to involve themselves in the national and social development through educational institutions. With the participation of NSS volunteers in NSS regular activities and special camping changed into a multi-dimensional approach which aims at all round development of an individual student besides his normal class room activities. Formal education should develop a sense of social responsibility and commitment to the country. NSS tries to inculcate this values in the students. Present study focuses that the National Service Schemes provides various diversified opportunities through his programmes divert the energy of youth may be utilized in positive direction for building a strong and healthy nation volunteers

References :

1. NSS bulletin 2001-03
2. NSS Manual 2006
3. Yojana August 2010
4. Sanajaobi Devi, The NSS Development of personality, International Journal of Multidisiciplinary Research and Modern Education issue I 2015

Relevance of Library Automation in the Present Era

Prof. Umeshj J. Gawande
Libraian, Sant Gajanan Maharaj Arts College,
Borgaon (Manju)

Introduction :

Library automation is applicable for library house-keeping operations, which includes acquisition, serial control, cataloguing and circulation, etc. The word automation is derived from Greek world automation means something which has power of self movement or spontaneous motion. In 1936 D.S. Harder had used the automation to mean automatic handling of parts between progressive production processes. According to Webster third new international dictionary of English languages, automation is the techniques of making an apparatus, a process or a system operate automatically. In other word, it is the machinery that mathematically manipulates information storing, selects, presents and records input dada or internally generated data. Mechanization of library house- keeping operations predominantly by computers is known as library automation.

What is Library Automation?

It implies a high degree of mechanization of various routine and repetitive tasks to be performed by human beings.

It is principally the use of computers, associated peripheral media (disks, optical media, magnetic tapes, storage devices, etc.) computer based products and service in library work.

Library automation requires planning, designing and implementation. Library automation requires planning, designing and implementation. Library automation reduces the drudgery of repeated manual efforts in library routine. The use of library automaton helps in eases and comfort in collection development, storage, administration, processing, preservation and communication etc. It increases productivity in terms of both works as well service.

Library automation is the general term for information and communications technologies (ICT) that to replace manual systems in the library.

Definition of the Library :

The application of computers to perform traditional library housekeeping activities and operations such as acquisition, circulation, cataloguing and the reference service and serials control.

Automation is used to reduce to the amount of the amount of staff time devoted to repetitive (and more often less challenging) activities that must be done in any properly functioning of the library activities and services.

According to the Webster's dictionary "Automation is the technique of making an apparatus, a process of a systems operates automatically ", In other words, it is the machinery that mathematically manipulates information storing, select, present and records, input data or internally generated dada. Automation world is used for automatic technical process.

Library automation means the application of machines to performs the different routines, repetitive and clerical jobs which involve various functions and services of the libraries.

Need for Automation :

1. Large growth of Document
2. Users Services
3. Cooperation and Resource sharing
4. Greater Efficiency

Objectives of the Library Automation :

- To improve control over the library collection.
- To have an effective control over the entire operation.
- To share effectively the resources among various libraries at a local, regional, and national level and international and repetitive work/tasks.
- To avoid various services of the existing staff effectively.

Importance Library Automation :

- More time to work with the library users
- Speedup of searching for users
- Better access to the collection
- Allows easy sharing of resources sharing of resources sharing with other libraries.
- More interface with the library users with other information resources.
- Getter facilities for the users as other libraries are also automation.
- Enhances consistency in the collocation streamlines circulation.
- Time saving of clerical and repetitive tasks
- Ease of maintenances of statistics and over dues

- Report to the management.

Benefits of Library Automation :

Public library is automation by planning. Designing and implementation. Following are some vital benefits of library automation :

- It provides efficient access to various knowledge resources.
- It reduces the amount of time and efforts to acquire material, take inventory, and manage the knowledge resources.
- It eases budget administration and record keeping.
- It introduces the library users to global information
- It enables the library users to search its collection from outside the library walls.
- It motivates the users to to solve problems, create knowledge than just consume it and get equipped with information retrieval skills.
- It improves cataloguing and circulation.

Best Library Automation Software :

Using a library automation software helps to take huge amount of workload off the librarians in terms of acquisitions, cataloguing, and circulation. It enable as them to serve their patrons. Moreover, integrating a library management software solution in schools or colleges of universities make it way easier to find books and manage views the stockpiling arrangement. This further enhances the book collection of a library, as the librarians can weed out the outdated ones and order the latest versions so that the collection of the library stay sustainable. In need of such automation? Good firms had got you covered with a list of the best library management software solution available below:

1. Polaris, 2. Verso, 3. Apollo, 4. Library world, 5. Khoha, 6. CodeAchi, 7. Glibbrary, 8. Elibrary, 9. LIBERO, 10. Soutron, 11. Destiny, 12. Access, 13. Oplas, 14. Eloquent, 15. Handy, 16. Atriuum, 17. Evergreen, 18. Handy, 19. New GenlLib.E asylib., 20. SLIMS, 21.Genesis

Computer in Libraries :

The application of the computer to library operation has two aspects namely housekeeping routines and information storage and retrieval. The house keeping routines include acquisition and ordering work, cataloguing, circulation control, serial control and keeping of records, statistics for overall management purpose. The application of computer to information service dissemination of information, computerized databases, information transfer and distribution etc. compromises generation and collection of information, information retrieval, current awareness services, selective

Resource Sharing :

Resource sharing ‘give’ and ‘take’ which is other words means that the library should be prepared to allow other libraries to use your resources and in turn, you can use their resources. The libraries having howsoever large resources cannot be self sufficient. In the ultimate analysis, it will have to depend upon other libraries for information requirement of its readers. The needs of readers have also changed over the years. As a person does not work in his specialty alone, but research or teaching work being interdisciplinary, he has to draw material from other disciplines as well.

Resource sharing from its elementary concepts of inter library lending now includes collection development, shared cataloguing, exchange of content page of journals, obtaining photocopies of articles, allowing readers of other organizations for library and many other spheres. This will mean developing upon catalogues and databases of various types. With the use of computers, this work has been facilitated. The membership of existing networks, etc, will allow libraries to use their resources optimally and avoid wastage. During the last decade or so a number of networks have come into existence in India, but solid cooperation of libraries participating in it is essential.

Conclusion :

Automation is the technology concerned with the design and development of process and system that minimize the necessity of human intervention. Library automation by using computer application in the library and information function and services has the advantages even though we may have doubtless about automation your library: it is significant that we must be aware of the drawback library automation.

Reference :

1. Das gupta, A. Notes on Resource sharing in libraries. Library Review v.12, Newzealand; 1980, p.291 – 294.
2. http://ppss.co.in/index.php/library-automation.
3. http://www.tutorialspoint.com
4. https://www.goodfirms.co>library best library automation software- top system reviews 2020.

Youth Unemployment : A Serious Concern

Prof. Mangesh Bhutade
Shri. Ramrao Sarnaik College of Social Work,
Washim

Introduction :

India is a young country; on the basis of this we are dreaming India as 'Super Power', but in the same time we are growing as country without job and massive unrest in youth. In India youth unemployment is becoming an increasing concern and needed to address immediately with proper manner. If we are failed to resolve this then it may bring country in to serious crisis. 'Over 93,000 candidates, including 3,700 PhD holders apply for peon job in UP' this headline of The Economics Times published in 2018 gives clear picture about our country situation. Unemployment is detrimental for society from many points of view: it is a waste of resources, it causes a permanent loss of human capital, thus dampening long run growth prospects; it has an impact on health and it diminishes well-being of society, it causes an expansion of fiscal costs for the government. (M. Choudhry, 2012) In present time India suffering from many issues like massive resistance to oppose newly amendment in Citizenship Act, National Citizenship Register, economic crisis, speedily privatization of fundamental government institutions and un-capitated ruling government. Unbalanced economy and self-destructive government decision such as demonetization are directly proportional to increasing unemployment issue in our country. This paper tries to analyze issue of unemployment and its impact on youth.

Concept of Unemployment :

Unemployment is worldwide phenomenon and an inescapable problem for all mankind. We can describe it as a situation where person is willing to work but doesn't get job. Literate or illiterate person without job or work can be called unemployed. It also may be defined as "a situation in which the person is capable of working both physically and mentally at the existing wage rate, but does not get a job to work".(Chand, 2015)Unemployment occurs when a person who is actively searching for employment is unable to find work. Unemployment is often used as a measure of the health of the economy. The most frequent measure of unemployment is the unemployment rate, which is the number of unemployed people divided by the number of people in the labor force.(Chapellow, 2019)

Status of unemployment in India :

Just think about situation in which millions of enthusiastic, literate and capable young fellows without job. What will they do? They surely will get caught in the vicious cycle of poverty, misery and crime. Such situation is arising in the India. Political parties trying to divert their attention towards other issues and handling the situation for temporary nature but in sustainable way they don't have proper planning & strategies to resolve this situation.

United Nations Development Programme (UNDP) report between 1991 and 2013, the size of the 'working age' population increased by 300 million, of which the Indian economy could provide work for only 140 million. The report said that by 2050, at least 280 million more people are expected to enter the job market in India.(Battacharya, 2016)The article written by Ian Jack, published in The Guardian informs that "Secure work is hard to find in India. In 2016, for example, more than 1.5 million people applied for 1,500 vacancies with a state-owned bank; more than 9 million took entrance exams for fewer than 100,000 posts on the railways; and more than 19,000 applied for 114 jobs as municipal street sweepers. The sheer number of young people has yet to become an asset: only 2.3% of the Indian workforce has had formal training in skills (compared with 96% in South Korea) and less than a fifth of Indian graduates are immediately employable.(Jack, 2018)According to recent reports, India's unemployment numbers are at a record high. The Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE) estimated that 11 million jobs were lost in 2018 – pushing the unemployment rate to 7.38%. A leaked NSSO report pegged the unemployment rate at 6.1%, the highest in over four decades.(Pushkar, 2019)

The above statistical situation shows that we are heading towards the big crisis, it will not only impacts youth but also integrity, security& peace of country. False promises and great speeches of country representative will not solve this issue, its required concrete plan and strategies to boost economy and reduce joblessness.

Causes of Unemployment in India :

The important causes of Unemployment in India are as follows :

1) **Rapid growth of population and increase in labour force** : It is main cause of unemployment; the rapidly increasing population makes scarcity of jobs and resources. Every one can't get work when there is lack of resources, industries and income generation activities and millions of workers.
2) **Inappropriate Educational System** : India's education system does not develop human resources properly. It fails to train the people for the job consistent with present economic environment. As a result, even the highly educated people in India fail to get appropriate job. There is no correlation between education and employment as for as Indian planning is concerned.
3) **Lack of Entrepreneurship** : In India most of the youth are schooled for taking up jobs and their mind set is turned mostly on getting a job. The pre-graduate level and graduate level do not focus on self-employment.
4) **Use of machine than use of labor force** : To do huge work in short time, many industries, Governments, privates firms extensively use machines to complete tasks, In labour surplus economy use of automatic machines and other sophisticated equipment is not very justified as it has resulted in large scale unemployment in the country. Here Traditional workers or large workforce replaced by automatic machines.
5) **Slow growth in the agricultural sector** : The big share of Indian economy has been shared byagriculture sector. Millions of household are depends on it. Slow growth of this sector is also resulted the slow production and economic activities related to it.
6) **Slow economic growth** : Because the Indian economy is relatively underdeveloped, economic growth is considerably slower than it might otherwise be. This means that as the population increases, the economy cannot keep up with demands for employment and an increasing share of people are unable to find work. The result is insufficient levels of employment nationwide.
7) **Uncertain Climate & Droughts** : Humankind is continuously exploiting the resources of earth, it resulted now global warming, climate change and droughts. This situation is adversely impacting the agricultural sectors and all agriculture laborers. Crisis in agricultural sector is main cause of unemployment.
8) **Lack of proper planning** : Some people try to play with the big fundamental structure of country, without proper study and planning they enforced bad decision on people, it will resulted the shutdown of many industries, small scale business. Demonetization is one the example of such decision.

Way forward :

1) Appropriate policies should be form and persons with vision and full potential needed to run economy & administrative decision.
2) Education based on Skill should be imparted to students from schooling to college and knowledge attitude & skills of entrepreneurship need to develop among them.
3) Population growth should be control by conducting massive awareness program on effects of high population.
4) Large scale use of modern technology in agriculture sector to boost agricultural production.
5) To do well planning of labor force and resources of country.
6) Increase investment in physical infrastructure such as roads, transport, ports, power, highways, and irrigation facilities to generate opportunities for productive employment.

Conclusion :

The dream of super power India couldn't fulfill without the development of its people and if the large number of people without proper job then there is no development. Hence before we are getting super power we should try to focus real issues of our country. Unemployment among youth will surly resulted in massive unrest and criminal activities. We all don't want New India with lots of social issues, people without job and poverty. Hence, we collectively need to think about this and try to resolve unemployment issue

then only our dream to become a developed country will be true.

References :

1) Battacharya, D. (2016, 10 17). Still coming to grips with joblessness. Retrieved 1 30, 2020, from www.thehindubusinessline.com: https://www.thehindubusinessline.com/opinion/still-coming-to-grips-with-joblessness/article9231083.ece
2) Chand, S. (2015, 2). Unemployment in India: Types, Measurement and Causes! Retrieved 1 28, 2020, from http://www.yourarticlelibrary.com: http://www.yourarticlelibrary.com/unemployment/unemployment-in-india-types-measurement-and-causes/23407
3) Chapellow, J. (2019, 5 24). Unemployment. Retrieved 1 15, 2020, from www.investopedia. com: https://www.investopedia. com/terms/u/ unemployment.asp
4) Dr Rubee Singh, A. R. (2018). Causes of Youth Unemployment: Emerging Issue in Indian Economy. International journal for innovative engineering and management research, 644-648.
5) Jack, I. (2018, 1 13). India has 600 million young people – and they're set to change our world. Retrieved 1 28, 2020, from www.theguardian.com: https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jan/13/india-600-million-young-people-world-cities-internet
6) M. Choudhry, E. M. (2012, April). Youth and total unemployment rate: the impact of policies and institutions. Retrieved 01 30, 2020, from https://www.researchgate.net: https://www.researchgate.net/publication/265202166_Youth_and_total_unemployment_rate_The_impact_of_policies_and_institutions
7) Pushkar, M. G. (2019, 02 19). Why India Should Worry About Its Educated, but Unemployed, Youth. Retrieved 01 28, 2020, from The WIRE: https://thewire.in/labour/why-india-should-worry-about-its-educated-but-unemployed-youth

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2021

ISSUE No- (CCLXX) 292

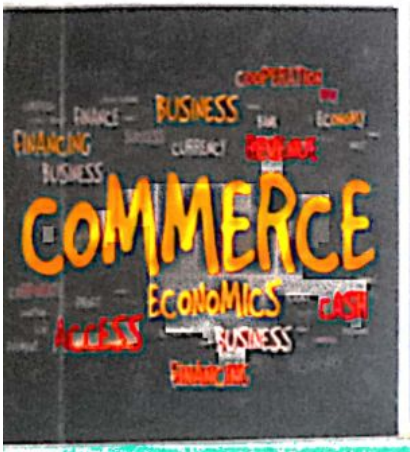

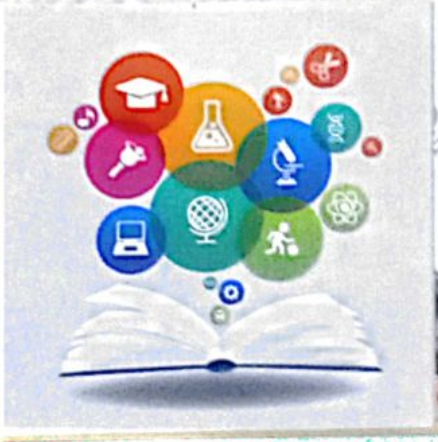

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Colla
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is Indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	महीलांचे राजकीय सहभागीकरण – एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा.डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	1
2	संत तुकारामांची नीतीमूल्ये — प्रा.डॉ. अजय कृ. खडसे	8
3	बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षण विषयक विचार — प्रा.डॉ. सुरेश पंडित	13
4	भंडारा जिल्ह्यातील उपलब्ध पर्यटन सुविधा — डॉ. एस.एच. शैख	16
5	अनुसूचित खेती से होनेवाले लाभ एवं हानी का विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा.डॉ. ए.बी.पटले	19
6	भारतीय आदिवासींच्या समस्या — डॉ. दामोदर सी. दुबे	24
7	भारतीय अर्थव्यवस्थाका मूल्यांकन एवं संभावनाएँ — डॉ. केशव सुर्यभानसा गुल्हाने	28
8	महात्मा गांधी यांच्या जीवनमुल्यांचा अभ्यास — गणेश मधुकर बुडे /डॉ. अमोल मांडेकर	31
9	महात्मा गांधी : विचारविश्व आणि ग्रामपुनर्रचना — डॉ.गजराम नाना पोटे	36
10	'प्रकाशवाटा' या आत्मचरित्राचा घेतलेला शोध — प्रा. दिलीप महादू कोने	40
11	भक्ती काव्याची अभिव्यक्ती : अभंगवाणी प्रसिध्द तुकयाची — प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	44
12	विद्यार्थांच्या समस्या आणि कार्यात्मक तरतुदी — सुहास वाघमारे	49
13	महाराष्ट्रातील नक्षलवादी विचारसरणी स्वरूप ,दृष्टिकोन आणि वाटचाल यांचे अध्ययन — प्रा.डॉ.नारायण पोहकर	52
14	भारतीय कृषी व्यवस्था व चळवळी–एक ऐतिहासिक दृष्टीकोन — Dr.Prakash Pawar	55
15	आदिवासी विकास आणि पंचायतराज संस्था — अंकुश माणिक सोनुने / महेंद्र सर्जेराव महानोर	59
16	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का परिदृश्य — निशा साहनी	63
17	Critical Analysis of the Implementation of Right to Education under Article 21A of the Constitution through Right to Education Act 2009 — Prof.Shweta Shiraskar	66
18	Awareness About Environment Through The Education And Literature — Dr. Ajaykumar S. Mohobansi	70

19	An Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	75
20	A.K.Ramanujan: A Critical Study **Dr. Kulkarni Sanjay Ganpatrao**	79
21	Use of Paradox in 'Let Her Sulk Again': A Study **Dr. Uttam B. Parekar**	82
22	Theme of Nature in Ruskin Bond's "The Blue Umbrella" **Mr.Satish Dnyaneshwar Morey**	88
23	Concept Of Equality In Indian Constitution And Social Justice **Dr. Suyog S. Ingle**	91
24	Profile Of Psychogenic Needs On Thematicapperception Test Of Adults With Mildmental Retardation **Kiran R. Binkar /Dr. G. Srikrishna**	97
25	Status of Fundamental Rights during Covid-19 **Dr. V. N. Deshmukh**	106
26	Feminist Approach in Margaret Atwood's*The Edible Woman* **Prof. Dr. Rakesh Vishwanath Talmale**	111
27	Profundity of Indian Spirit in the Poetry of Jayant Mahapatra **Dr. Satish G.Joshi**	115
28	Impact of Pandemic COVID-19 on Private school Teacher'sEconomy and Standard of Living **Ruchita R Mankar**	119
29	Bibliometric Analysis A Conceptual Study **Mr. Kaldate A. R. /Dr. Veer D. K/ Dr. Sudhakar /B. Telke /Mr. Kamalakar M.Sawant**	123
30	*Road Density and location of the Industries* A Case study of Amravati District. **Dr. Anilkumar Gopi Prasad**	128
31	An analytical study of Ahmednagar District Central Cooperative Bank Ltd,Ahmednagar. **Prof.Dr.Shubhangi S.Auti /Asst.Prof. Pravin T.Jadhav**	132
32	Elements having effect on the wide Gap in revenue of two Segments LIC & other Private life Insurance Companies. **Dr. Vaishali Fating**	137
33	Designing weight control programs for management of obesity **Dr. Mahesh M. Joshi**	142
34	संत तुकारामांच्या अभंगातील काव्यात्मकता प्रा.डॉ.ममता दयने	147
35	अचलपूर शहर परिसरातील इमादशाहीकालीन वास्तू अवशेष डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	150
36	ध्वनी प्रदुषणाला संगीत भवन ध्वनीकीची मदत होऊ शकते का? प्रा. शरद गजभीये	157
37	महाराष्ट्रातील साडेतीन शक्तिपीठे डॉ. घनश्याम सुबराव महाडीक	163
38	वर्तमान समय में नाथ–पंथ के दर्शन एवं उसके अवदान Dr. Ritesh Kumar Rai	168

CamScanner

39	Literature on Media and Information Literacy **Dr. Vyas Jagdish**	173
40	Gandhian Ideology In Raja Rao's Kanthapura' **Dr. Vinodkumar Pralhadrao Chaudhari**	182
41	Fund Mobilization Towards Industrial World **Dr. Vaishali Fating**	187
42	Peoples Contestationand Ban On Mining In Goa **Priscilla Bolivia Fernandes**	190

CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 7.675, Issue NO. 285 (CCXCII)
ISSN : 2278-9308
May 2021

An Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidylaya, Amravati

Abstract:-

Advertising consists of all the activities involved in presenting to an audience a non-personal, sponsor-identified, paid-for message about a product or organization." There is relationship between advertisement and consumer buying behavior. Buying Behavior is the decision processes and acts of people involved in buying and using products Advertising promote social messages and life style through illustrating the position of ideal consumer and stimulate social action toward purchase of that product. Advertising spending also creates positive impression about a brand in the minds of the consumers. Hence there is positive Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior.

Key Words: - Advertising,Consumer Buying Behavior

Introduction: -

According to Economic times, Advertising is a means of communication with the users of a product or service. Advertisements are messages paid for by those who send them and are intended to inform or influence people who receive them, as defined by the Advertising Association of the UK. According to britannica.com, most advertising involves promoting a good that is for sale, but similar methods are used to encourage people to drive safely, to support various charities, or to vote for political candidates, among many other examples. In many countries advertising is the most important source of income for the media e.g., newspapers, magazines, or television stations through which it is conducted. The word advertising comes from the Latin word "advertere meaning" to turn the minds of towards". Some of the definitions given by William J. Stanton is as "Advertising consists of all the activities involved in presenting to an audience a non-personal, sponsor-identified, paid-for message about a product or organization." There is relationship between advertisement and consumer buying behavior. Buying Behavior is the decision processes and acts of people involved in buying and using products. Hence according to above analysis the main objective of this paper is to known the Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior.

History of Advertising: - According to Dr. Amit Kumar, About 200 years ago, in ancient Greece and Rome the advertising was used for the transmission of information. During middle ages, advertising signs consisted of illustrations of symbols of products were very extensively used. The upsurge in advertising comes after the development of printing. Then the signs were replaced by written words or messages.During the 17th century, newspaper advertising began to develop. Earlier ads were for books, marriage offers, new beverages and ads for travel. Around 1840, in USA, space selling in newspaper started. The history of advertising in India parallels the history of the Indian Press.The first issue of the firstnewspaper of the Indian sub-continent was the 'Bengal Gazette' or the 'CalcuttaGeneral Advertiser', started by James Augustus Hicky on January 29, 1780. By 1830, around three dozen newspapers and periodicals were being published on a regular basis from India. With

CamScanner

the rise of new industries, advertising, even from British companies, increased. The first Indian ad agency, the Indian Advertising Agency, was launched in the very early years of the 20th century. On the other hand, B Dattaram & Co, located in Girgaum in Mumbai and launched in 1905, also claims to be the oldest existing Indian agency. This was followed by the launch of the Calcutta Advertising Agency in 1909. By the 1920s a number of Indian agencies were working from the major Indian cities, the most important being the Modern Publicity Company in Madras, Central Publicity Service in Bombay and Calcutta and the Oriental Advertising Agency in Tiruchirapalli. In 1931, the first full-fledged Indian ad agency, the National Advertising Service, was established. During the post-independence era, the advertising business was well on its way to growth and expansion. The Indian Society of Advertisers was formed in 1951 and in May 1958, the Society of Advertising Practitioners was established and advertising clubs came up in Bombay and Calcutta to promote higher standards of work. In the following table No. 01 Different Media of Advertising is shown below.

Table No. 01 Different Media of Advertising

Print Media	Electronic Media	Digital/ New Media
Newspaper	Television	Internet websites
Handbill	Radio	CD and DVDs of films and music
Poster	Cable Network	Cell Phones
Banner paper, cloth		
Pamphlet		
Brochure		
Leaflet		
Books		
Magazines		

Consumer Buying Behavior:- According to V. Bhargave, Consumer buying behaviour is the study of individuals, groups, or organizations and the processes they use to select, secure, use, and dispose of products, services, experiences, or ideas to satisfy needs and the impacts that these processes have on the consumer and society.Marketing success or failure of a company depends on target consumers' individual and group reactions expressed in the form of buying patterns. Since customer is the reason why any organization exists, it is necessary to understand the customer and study the pattern of his buying behaviour. According to Valentin Radu, there are following four main types of consumer behavior.

1. Complex buying behavior:-This type of behavior is encountered when consumers are buying an expensive, infrequently bought product. They are highly involved in the purchase process and consumers' research before committing to invest. Imagine buying a house or a car; these are an example of a complex buying behavior.

CamScanner

2. **Dissonance-reducing buying behavior**:-The consumer is highly involved in the purchase process but has difficulties determining the differences between brands. 'Dissonance' can occur when the consumer worries that they will regret their choice.

3. **Habitual buying behavior**:-Habitual purchases are characterized by the fact that the consumer has very little involvement in the product or brand category. Imagine grocery shopping: you go to the store and buy your preferred type of bread. You are exhibiting a habitual pattern, not strong brand loyalty.

4. **Variety seeking behavior**:-In this situation, a consumer purchases a different product not because they weren't satisfied with the previous one, but because they seek variety. Like when you are trying out new shower gel scents.

Impact of Advertisement on Consumer Buying Behavior:- Advertisements have been used for many years to influence the buying behaviors of the consumers. Advertising promote social messages and life style through illustrating the position of ideal consumer and stimulate social action toward purchase of that product. Advertising spending also creates positive impression about a brand in the minds of the consumers. Impact-based advertising is a form of advertising designed to have a lasting psychological effect on viewers so they will remember the product or vendor. This approach can help advertising produce the greatest results for a given expenditure. As well as Advertising impacts on the economic stability of the society. The influence of ads on the society builds their desire to purchase. This increases the sales of the company which sums up to benefit the economic stature of the country. Advertising helps in increasing the loyalty of existing customers, replacing lost customers and encouraging existing customers to buy more of a company's products or services. Advertising helps to make consumers aware of a product and aims to build preference for that product over its competitors. Positive Social Effects of Advertisements are as follows.

- Informed Society
- Health and Hygiene Awareness
- Rights of Consumers
- Advertisements Contribute to Creativity of People
- Environmental Protection
- Social Changes
- Quality Consciousness
- Promotion of National Interest

Conclusion:-From the above analysis of secondary data it is conclude thatthere is relationship between advertisement and consumer buying behavior and there are various Positive Social Effects of Advertisements such as Informed Society, Health and Hygiene Awareness, Rights of Consumers, Advertisements Contribute to Creativity of People, Environmental Protection, Social ChangesQuality Consciousness and Promotion of National Interest. As well as Advertisements have been used for many years to influence the buying behaviors of the consumers. Advertising promote social messages and life style through illustrating the position of ideal consumer and stimulate social action toward purchase of that product. Advertising spending also creates positive impression about a brand in the minds of the consumers. Hence there is positiveImpact of Advertisement on Consumer Buying Behavior.

Reference:-

1) Amit Kumar (2020), Evolution and Growth of Advertising.
2) V. Bhargave (2018),Consumer Buying Behavior.
3) Valeena Rashi(2019),Consumer behavior in marketing – patterns, types, segmentation.
4) https://economictimes.indiatimes.com/definition/advertising
5) https://www.britannica.com/topic/advertising
6) https://accountlearning.com/10-positive-social-effects-advertisements/

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2022

(CCCLII) 352-C

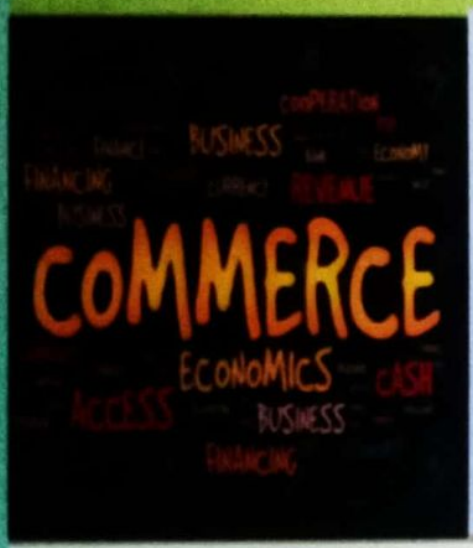

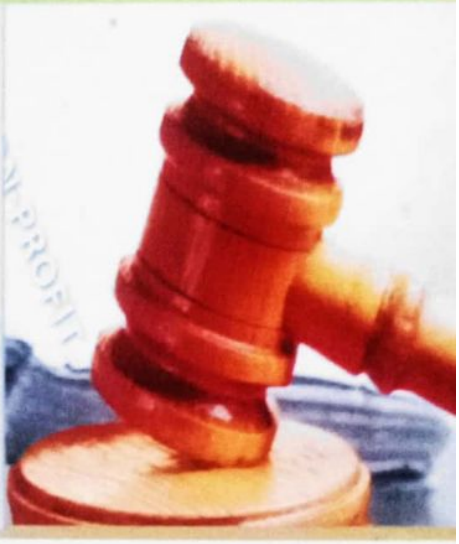

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Contribution Of Panchala To Indian Culture	Dr. Meenu Mishra	1
2	Various aspect of Human Development Index (HDI)	Prof. Ganesh Shivaji Kiroche	4
3	To Study Cultural Continuity through Analysing Architecture of Hindu Temples in India	Gauri S. Anasane , Prof.Ar .Snehal Vidhale	6
4	Approach To Sustainable Architecturein construction Practice	Prajwal Sune , Prof.Sarang Holey	14
5	Application Of Bionic Archtecture In Building Made Using Mordern Material	Bhavesh G. Sabalkar , Ar. Sarang Holey	18
6	Religion, Politics and society Dhamma and Din-i-ilahi: Religion and Social Reforms	Dalia Varghese	23
7	Indian Consciousness & Humanism in Jayant Mahapatra's Poetry	Dr. G. O. Jondhalekar	27
8	Discuss the Problem of Huck's Growth in Huckleberry Finn	Dr. Laxman Gajanan Kolte	30
9	The Role of E-Commerce in Emerging Markets	Dr. Rajesh M. Deshmukh	32
10	Contribitution Of Rashtrakutas Dynasty In Today's Architecture	Komal Ahuja , Ar. Pratiksha Langote	35
11	Where Are The Women In Ipr? An Endeavour In Bridging The Gender Gap In Intellectual Property Rights	MS. Shilpa Ram Rathod	39
12	Role of Banking Sector for financing in Entrepreneurship Development in India and the Problems Therewith	Ms. Tejashwini K C	43
13	Comparative Study Of Selected Physiological And Psychological Variables Among Vegetarian And Non-Vegetarian Runner.	Dr. Omprakash Aneja	46
14	Importantce Of Life Skill Education For Youth	Dr. Tikshya Shyamkul	49
15	जागतिकीकरण व ग्रामीण कादंबरी	गणेश दिगंबर सावजी	52
16	माध्यमिक शाळेतील नियमित पुरुष शिक्षक व पुरुष शिक्षण सेवक यांचे व्यावसायिक समाधान आणि समायोजन यांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. महेंद्र म. श्यामकुल	56

CamScanner

The Role of E-Commerce in Emerging Markets

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction: -

Now-a-days, using the Internet and email to conduct business is not uncommon. However, lack of technical and management skills in Information and Communications Technology is a barrier. There are a wide variety of resources available to help you to improve your e-commerce skills. Simply, decide what skills you need and identify the appropriate resources to help you to build those skills. According to Wesley Chai, "E-commerce or electronic commerce is the buying and selling of goods and services, or the transmitting of funds or data, over an electronic network, primarily the internet. These business transactions occur either as business-to-business (B2B), business-to-consumer (B2C), consumer-to-consumer or consumer-to-business. The terms e-commerce and e-business are often used interchangeably. The term e-tail is also sometimes used in reference to the transactional processes that make up online retail shopping." As well as according to P.T. Joseph, S.J., "Electronic commerce (e-commerce) has become a buzzword for businesses over the past few years, with increased awareness about the use of computer and communications technologies to simplify business procedures and increase efficiency. Combining a range of processes, such as Electronic Data Interchange (EDI), electronic mail (e-mail), World Wide Web (WWW) and Internet applications, e-commerce provides ways to exchange information between individuals, companies, and countries, but most important of all, between computers. E-commerce is the process of buying and selling over the Internet, or conducting any transaction involving the transfer of ownership or rights to use goods or services through a computer-mediated network without using any paper document. Electronic commerce or e-commerce refers to a wide range of online business activities for products and services. It also pertains to "any form of business transaction in which the parties interact electronically rather than by physical exchanges or direct physical contact."

Hence according to above analysis the main objective of the paper is to focus on the role of E-Commerce in emerging markets.

Meaning and Characteristics of Emerging Markets :- According to corporate finance institute, "Emerging markets" is a term that refers to an economy that experiences considerable economic growth and possesses some, but not all, characteristics of a developed economy. Emerging markets are countries that are transitioning from the "developing" phase to the "developed" phase. Following are the Characteristics of Emerging Markets.

- **Market volatility**:- Market volatility stems from political instability, external price movements, and/or supply-demand Supply and Demand. The laws of supply and demand are microeconomic concepts that state that in efficient markets, the quantity supplied of a good and quantity shocks due to natural calamities. It exposes investors to the risk of fluctuations in exchange rates, as well as market performance.
- **Growth and investment potential**:- Emerging markets are often attractive to foreign investors due to the high return on investment Return on Investment (ROI).Return on Investment is a performance measure used to evaluate the returns of an investment or compare efficiency of different investments. They can provide. In the transition from being an agriculture-based economy to a developed economy, countries often require a large influx of capital from foreign sources due to a shortage of domestic capital. Using their competitive advantage Competitive Advantage. A competitive advantage is an attribute that enables a company to outperform its competitors. It allows a company to achieve superior margins, such countries focus on exporting low-cost goods to richer nations, which boosts GDP growth, stock prices, and returns for investors.
- **High rates of economic growth**:- Governments of emerging markets tend to implement policies that favor industrialization and rapid economic growth. Such policies lead to lower unemployment, higher disposable income per capita, higher investments, and better infrastructure. On the other hand, developed countries, such as the USA, Germany, and Japan, experience low rates of economic growth due to early industrialization.

• **Income per capita**:- Emerging markets usually achieve a low-middle income per capita relative to other countries, due to their dependence on agricultural activities. As the economy pursues industrialization and manufacturing activities, income per capita increases with GDP Gross Domestic Product. Gross domestic product (GDP) is a standard measure of a country's economic health and an indicator of its standard of living. Also, GDP can be used to compare the productivity levels between different countries. Lower average incomes also function as incentives for higher economic growth.

The Role of E-Commerce in Emerging Markets:- According to corporate.payu.com, E-commerce continues to soar in emerging markets, driven by growing middle classes, increased internet penetration, and the expansion of mobile commerce. The e-commerce potential of developing countries has long been clear. A survey conducted by Credit Suisse Research Institute on the latest emerging consumer showed that the overall annual online retail sales across surveyed markets which included China, Brazil, India, Mexico, South Africa, Russia, Saudi Arabia and Turkey could reach $3.5 trillion USD as e-commerce spending converges with existing levels in developed countries. In addition to the rapid rise in internet access, other factors propelling online retail are expanding incomes, which are resulting in a larger emerging middle class shopping online for products and services. As well as according to verizon.com, the success of Indian e-Commerce has risen to such a degree that the country is now reconsidering its ban on foreign investments in its e-Commerce sector. Amazon and eBay, which are currently only allowed to function as third-party marketplaces, are anxious for a lift on the ban, which will allow them to sell their own merchandise. But beyond the opportunities soon to be available to the e-Bays and the Amazons of the world, U.S. retailers should also be hopeful for what the future holds in India, the world's second most populous country. To fully understand the e-Commerce opportunities happening in India, here are a few statistics to put it into perspective:-

• India's e- Commerce market grew by 88 percent in 2013 to USD $16 billion.
• India's Internet base, as of August 2013, was at 150 million users, representing about 10 percent of the country's total population.
• Popular products sold in India include those in tech and fashion categories, such as mobile phones, iPads, accessories, MP3 players, digital cameras and jewelry.
• Indians spend 8 hours per day online according to a study conducted in 2012.
• Myntra.com just surpassed Flipkart.com as India's biggest online retailer with 13.17 million unique visitors in the month of June 2013.
• The mobile audience in India is growing with 78 percent of shoppers preferring to shop on mobiles for deals on purchases and with 60 percent shopping on mobiles to save fuel.
• About 75 percent of online shoppers in India are 35 years old or younger, although those between the ages of 35 and 44 show the highest usage.

As well as medium-term growth for India's economy is positive due to its young population, low dependency ratio, healthy savings and investment rates, and increasing integration into the global economy. Although the opportunities are vast, doing business in India still carries some challenges, such as reluctance from some of the country's population to shop online. "Around 30% of people who buy from retail stores actually research about the product online," said a reporter for DazeInfo.com. "However, 25% of people are still skeptical about online security and don't share their financial information online. 20% people, who blamed high shipping costs as the main reason, follow this, while 15% are unsure about the handling of the product during transit and receiving the product in a good condition." As well as According to Mario Shiliashki, "The number of smart phone users in India surpassed half a billion in 2020, leading more consumers to turn to their devices for a variety of needs, from financial to retail and educational. More secure and stable infrastructure and affordable smart phones and internet connections are triggering the movement from traditional payments to e-payment options such as internet banking and subscription-based models."

Conclusion:- From the above analysis of secondary data it is conclude that on the latest emerging consumer showed that the overall annual online retail sales across surveyed markets which included China, Brazil, India, Mexico, South Africa, Russia, Saudi Arabia and Turkey could reach $3.5 trillion USD as e-commerce spending converges with existing levels in developed countries and e-commerce spending converges with existing levels in developed countries. In addition to the rapid rise in internet access, other factors propelling online retail are expanding incomes, which are resulting in a larger

CamScanner

emerging middle class shopping online for products and services. Hence the E-commerce has most important role in the emerging market.

Reference:-

1) Wesley Chai (2020). E-Commerce.
2) P.T. Joseph, S.J (2012). E-Commerce: An Indian Perspective.
3) www. corporatefinanceinstitute.com
4) www. corporate.payu.com
5) www.verizon.com
6) Mario Shiliashki (2021). E-Commerce Growth: Emerging Markets Are Key.
7) Chaffey (2013). E-Business and E-Commerce Management: Strategy, Implementation and Practice.

CamScanner

(SJIF) Impact Factor - 8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single-Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December -2022

ISSUE No - 385 (CCCLXXXV)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci College
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Peasant Society and Economic Awareness: - A Study in Maharashtra. **Dr. Vinayak B. Shinde**	1
2	Evolution and Approaches of Total Quality Management **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	3
3	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educational and Economical Works **Mr. Sachin S. Ramteke**	7
4	A study of Educational Thoughts of Swami Vivekananda **Dr M.S.Hiremath**	11
5	The Effect of Social-Emotional Competence on Children Academic Achievement and Behavioral Development. **Dr. Vandana V. Fulzele**	14
6	A Study On Decomposes Product Summability Process Of Of Periodic Signals (Functions) **Dr. Dalendra Kumar Bhatt**	18
7	A Study of Feminine Portrayals in the Novels of Anita Desai **Dr. Vishal Sen**	21
8	Problem Faced Indian Agriculture **Dr. Surendra D. Pawar**	23
9	Food Safety In Fisheries : Issues **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	27
10	Economic Prospects And Challenges In Waste Management **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	32
11	Significance Of Vivekanand's Vision In The Present Perspective Of Self-Reliant Bharat **Divya Jaiswal**	37
12	Prospects For Green Economy In Tourism: A Case Study Of Aurangabad District **Dr. Madhavi Mahesh Nighoskar**	43
13	The legislative framework in POCSO for Child Sexual Abuse with respect to comparison between developed and developing countries of the world **Dr. Mahendra Laxman Pachadkar**	48
14	Air Pollution with refrence to Environmental Law : A Theoritical Study **Abhishek Kumar Mishra**	54
15	भिलाला जानजाति का पीठवरा(धार और आलीराजपुर जिले के संदर्भ में) डॉ. कुवरसिंह बघेल	59
16	भिलाला जानजाति का विवाह (भूमि अलंकरण के संबंध में) डॉ. शीला बघेल	62
17	श्रमण संस्कृतिकी वैदिक संस्कृति को देन डॉ. रणजीतसिंह मेवाड़े	67
18	उत्तर भारत में प्रथम स्वाधीनता संग्राम डॉ. महेशलाल गर्ग	70

CamScanner

Evolution and Approaches of Total Quality Management

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction: - According to Adam Barone, "Total quality management is a structured approach to overall organizational management. The focus of the process is to improve the quality of an organization's outputs, including goods and services, through the continual improvement of internal practices. The standards set as part of the TQM approach can reflect both internal priorities and any industry standards currently in place. Industry standards can be defined at multiple levels and may include adherence to various laws and regulations governing the operation of a particular business. Industry standards can also include the production of items to an understood norm, even if the norm is not backed by official regulations." As well as Total Quality management is defined as a continuous effort by the management as well as employees of a particular organization to ensure long term customer loyalty and customer satisfaction. Remember, one happy and satisfied customer brings ten new customers along with him whereas one disappointed individual will spread bad word of mouth and spoil several of your existing as well as potential customers. Quality can be measured in terms of durability, reliability, usage and so on. Total quality management is a structured effort by employees to continuously improve the quality of their products and services through proper feedbacks and research. Ensuring superior quality of a product or service is not the responsibility of a single member. According to Peter Landau, Total Quality Management is a management approach that focuses on delivering products and services with the highest quality to maximize customer satisfaction and meet regulatory standards. Total quality management is an organization-wide effort for continuous improvement. That improvement can be defined as an employee's ability to provide on-demand products and services that are of value to their customers, even as their needs change. That's the "quality" in total quality management. The "total" indicates that the effort is one that touches every inch of every employee of an organization. As a methodology, however, total quality management has no widely agreed-upon approach. It does, though, draw from other tools and techniques, such as project quality control, quality assurance and testing, and others. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on Evolution and Approaches of Total Quality Management

Evolution of Total Quality Management:- Total Quality Management can be elaborately defined as follows-

➢**Total:-** It means everyone in the organization is responsible for Quality irrespective of their position and functions. In this way it takes systems view (total view) which is exhaustive and rigorous.

➢**Quality**:- Meeting customer's needs at the lowest cost, first time and every time. Produce and serve according to customer needs.

➢**Management**:- Continuous improvement by an interactive network of communication and control. Commitment of top managers and optimum utilization of resources. According to the Daily Digest for Entrepreneurs and Business Leaders, total Quality Management (TQM) refers to management methods used to enhance quality and productivity in business organizations. TQM is a comprehensive management approach that works horizontally across an organization, involving all departments and employees and extending backward and forward to include both suppliers and clients/customers. TQM, in the form of statistical quality control, was invented by Walter A. Shewhart. It was initially implemented at Western Electric Company, in the form developed by Joseph Juran who had worked there with the method. TQM was demonstrated on a grand scale by Japanese industry through the intervention of W. Edwards Deming—who, in consequence, and thanks to his missionary labors in the U.S. and across the world, has come to be viewed as the "father" of quality control, quality circles, and the quality movement generally. W. Edwards Deming, trained as a mathematician and statistician, went to Japan at the behest of the U.S. State Department to help Japan in the preparation of the 1951 Japanese Census. The Japanese were already aware of Shewhart's methods of statistical quality control. They invited Deming to lecture on the subject. A series of lectures took place in 1950 under the auspices of the Japanese Union of Scientists and Engineers. Deming had developed a critical view of production methods in the U.S. during the war, particularly methods of quality control. Management and engineers controlled the process; line workers played a small role. In his lectures on SQC Deming promoted his

CamScanner

own ideas along with the technique, namely a much greater involvement of the ordinary worker in the quality process and the application of the new statistical tools. He found Japanese executive receptive to his ideas. Japan began a process of implementing what came to be known as TQM. They also invited Joseph Juran to lecture in 1954; Juran was also enthusiastically received. Japanese application of the method had significant and undeniable results manifesting as dramatic increases in Japanese product quality—and Japanese success in exports. This led to the spread of the quality movement across the world. In the late 1970s and 1980s, U.S. producers scrambled to adopt quality and productivity techniques that might restore their competitiveness. Deming's approach to quality control came to be recognized in the United States, and Deming himself became a sought-after lecturer and author. Total Quality Management, the phrase applied to quality initiatives proffered by Deming and other management gurus, became a staple of American enterprise by the late 1980s. But while the quality movement has continued to evolve beyond its beginnings, many of Deming's particular emphases, particularly those associated with management principles and employee relations, were not adopted in Deming's sense but continued as changing fads, including, for example, the movement to "empower" employees and to make "teams" central to all activities. The brief information about history of Total Quality Management is given in the following table No. 01

Table No.01

History of Total Quality Management

Sr. No.	Year	Particulars
01	1920	➢ Some of the first seeds of quality management were planted as the principles of scientific management swept through U.S. industry. ➢ Businesses clearly separated the processes of planning and carrying out the plan, and union opposition arose as workers were deprived of a voice in the conditions and functions of their work. ➢ The Hawthorne experiments in the late 1920s showed how worker productivity could be impacted by participation.
02	1930	➢ Walter Shewhart developed the methods for statistical analysis and control of quality.
03	1950	➢ W. Edwards Deming taught methods for statistical analysis and control of quality to Japanese engineers and executives. This can be considered the origin of TQM. ➢ Joseph M. Juran taught the concepts of controlling quality and managerial breakthrough. ➢ Armand V. Feigenbaum's book Total Quality Control, a forerunner for the present understanding of TQM, was published. ➢ Philip B. Crosby's promotion of zero defects paved the way for quality improvement in many companies.
04	1968	➢ The Japanese named their approach to total quality "companywide quality control." It is around this time that the term quality management systems arises. ➢ Kaoru Ishikawa's synthesis of the philosophy contributed to Japan's ascendancy as a quality leader.
05	After 1968	➢ TQM is the name for the philosophy of a broad and systemic approach to managing organizational quality. ➢ Quality standards such as the ISO 9000 series and quality award programs such as the Deming Prize and the Malcolm Baldrige National Quality Award specify principles and processes that comprise TQM. ➢ TQM as a term to describe an organization's quality policy and procedure has fallen out of favor as international standards for quality management have been developed. Please see our series of pages on quality management systems for more information.

CamScanner

Approaches to Total Quality Management:- Approaches to Total Quality Management of Deming's, Juran's, Crosby's and Feigenbaum's are as follows.

Deming's Approach to TQM:- The theoretical essence of the Deming approach to TQM concerns the creation of an organizational system that fosters cooperation and learning for facilitating the implementation of process management practices, which, in turn, leads to continuous improvement of processes, products, and services as well as to employee fulfillment, both of which are critical to customer satisfaction, and ultimately, to firm survival. Deming stressed the responsibilities of top management to take the lead in changing processes and systems. Leadership plays in ensuring the success of quality management, because it is the top management's responsibility to create and communicate a vision to move the firm toward continuous improvement.

Juran's Approach to TQM:- TQM is the system of activities directed at achieving delighted customers, empowered employees, higher revenues, and lower costs. Juran believed that main quality problems are due to management rather than workers. According to Juran, it is very important to understand customer needs. This requirement applies to all involved in marketing, design, manufacture, and services. Identifying customer needs requires more vigorous analysis and understanding to ensure the product meets customers' needs and is fit for its intended use, not just meeting product specifications.

Crosby's Approach to TQM:- Crosby identified a number of important principles and practices for a successful quality improvement program, which include, for example, management participation, management responsibility for quality, employee recognition, education, reduction of the cost of quality prevention costs, appraisal costs, and failure costs, emphasis on prevention rather than after-the-event inspection, doing things right the first time, and zero defects. Crosby claimed that mistakes are caused by two reasons: Lack of knowledge and lack of attention. Education and training can eliminate the first cause and a personal commitment to excellence zero defects and attention to detail will cure the second. Crosby also stressed the importance of management style to successful quality improvement. The key to quality improvement is to change the thinking of top managers-to get them not to accept mistakes and defects, as this would in turn reduce work expectations and standards in their jobs.

Feigenbaum's Approach to TQM: - Feigenbaum defined TQM5 as: An effective system for integrating the quality development, quality-maintenance, and quality-improvement efforts of the various groups in a firm so as to enable marketing, engineering, production, and service at the most economical levels which allow for full customer satisfaction. He claimed that effective quality management consists of four main stages, described as Setting quality standards; Appraising conformance to these standards. Acting when standards are not met; planning for improvement in these standards. Feigenbaum emphasized that efforts should be made toward the prevention of poor quality rather than detecting it after the event. He argued that quality is an integral part of the day-today work of the line, staff, and operatives of a firm. There are two factors affecting product quality: The technological-that is, machines, materials, and processes; and the human-that is, operators, foremen, and other firm personnel.

Ishikawa's Approach to TQM:- Ishikawa argued that quality management extends beyond the product and encompasses after-sales service, the quality of management, the quality of individuals and the firm itself. He claimed that the success of a firm is highly dependent on treating quality improvement as a never-ending quest. A commitment to continuous improvement can ensure that people will never stop learning. He advocated employee participation as the key to the successful implementation of TQM. Quality circles. Ishikawa suggested that the assessment of customer requirements serves as a tool to foster cross-functional cooperation; selecting suppliers should be on the basis of quality rather than solely on price; cross-functional teams are effective ways for identifying and solving quality problems.

Conclusion:- From the analysis of above secondary data it is conclude that total Quality Management is the art of managing the whole to achieve excellence. It is based on three basic concepts such as quality control, employee participation and customer satisfaction. TQM is a management approach for an organization, centered on quality, based on the participation of all its members and aiming at long-term success through customer Total Quality Management satisfaction, and benefits to all members of the organization and to society.

CamScanner

Reference:-

1) Adam Barone (2022), What Is Total Quality Management (TQM), and Why Is It Important?
2) Peter Landau (2022), Total Quality Management (TQM): A Quick Guide.
3) Daily Digest for Entrepreneurs and Business Leaders (2021), Quality Circles; Quality Control.
4) S. Shiba, A. Graham, D. Walden (1993), Total Quality Management.
5) Dale H. Bestertield and Others (2011), Total Quality Management.
6) Jens J. Dahlgaard and Kai Kristensen (1998), Fundamentals of Total Quality Management.
7) Thomas Pyzdek and Paul Keller (2013),The Handbook for Quality Management

CamScanner

Impact Factor-8575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B..Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

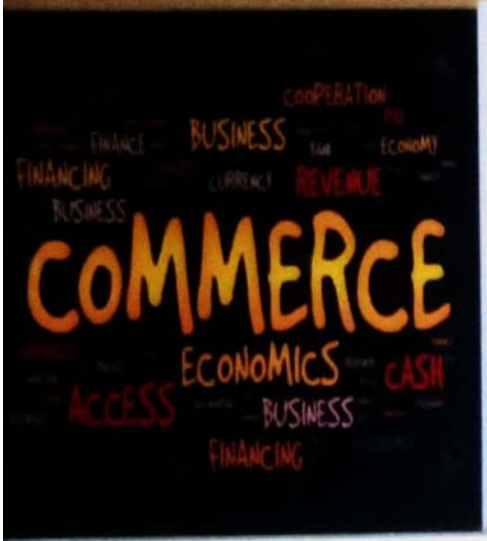

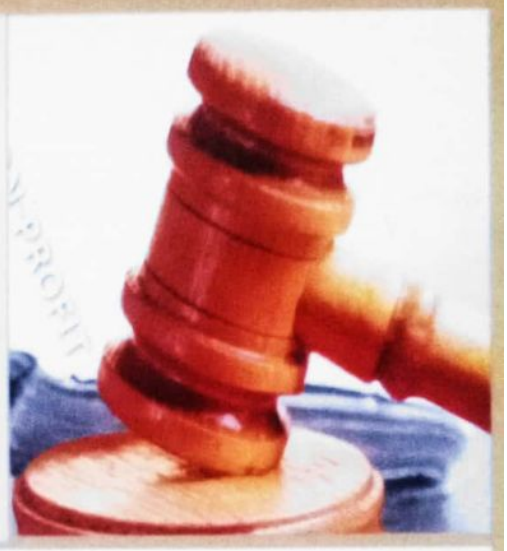

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	The Pattern Of Social Welfare Administration At District Level (A Case Study Of Andhra Pradesh Scheduled Castes Co-Operative Finance Corporation Limited In Guntur District) — **C. Soni**	1
2	A Study On Peoples Participation In Politics At Grass Root Level With Special Reference To Grama Sabha In Guntur District Of Andhra Pradesh — **C. Swapna**	7
3	Impact of Covid-19 on Higher Education: A Critical Review — **Dr. Ashish P. Mohata**	15
4	Plot Construction of the novel 'Huckleberry Finn' — **Dr. Laxman Kolte**	21
5	The Importance of Corporate Social Responsibility — **Dr. Rajesh Deshmukh**	23
6	Operational Efficiencyof Selected General Insurance Companies in India — **Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat**	26
7	James Joyce's A Portrait of the Artist as a Young Man: A Spiritual Odyssey of the Human World — **Miss. Aarushi Walgaonkar**	31
8	Challenges Pertaining to the Federal Structure of Indian Constitution: Necessity of True Federalism in the Context of Controversy of Federalism. — **Miss. Yogita S. Hutke**	35
9	Digitalization in Lending Process:an Exponentially growing phenomenon — **Miss.Rasika Suresh Tambe**	39
10	Women's Participation In Freedom Movement Of India — **Mr. Prashant Vasant Ransure**	44
11	Caste identities in Modern Indian State — **Prof. Khokale Dadaram Laxman /Prof. Patkar Kalpesh Dilip**	49
12	Effectiveness of Self Instructional Material in terms of Academic Achievement in Political Science of Graduate Students — **Rakesh Devara**	52
13	Recent Trends of FDI in India — **Dr. Santosh B. Kabade**	57
14	The Tribal education SomeChallenges and Issues among the Mana Tribes in Vidarbha Region of Maharashtra State — **Prashant K Jambhule**	64
15	Impact Of Indoor-Outdoor Spaces On Differently Abled — **Samiksha S. Bhise[1], Prof.Vidya Singh[2]**	67
16	The Relationship between physical fitness parameters and jump height with throwing speed of intervarsity female handball players. — **1 Josyula Tejaswi 2 A. S. Sajwan**	73
17	Use Of Ferro-Cement As A Building Material — **Karman Chawla, / Prof. Ar. Palash Agrawal**	77

CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
mpact Factor -(SJIF) -8.575 Issue NO. 345 (CCCXLV)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

The Importance of Corporate Social Responsibility

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce,Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Anravati.

Introduction:-

Corporate social responsibility also known as CSR is a term used to describe a company's efforts to improve society in some way. These efforts can range from donating money to nonprofits to implementing environmentally friendly policies in the workplace. The purpose of corporate social responsibility is to give back to the community, take part in philanthropic causes, and provide positive social value. Businesses are increasingly turning to CSR to make a difference and build a positive brand around their company. According to Christine A. Mallin, "Corporate social responsibility (CSR) has gained an increasingly high profile in recent years. CSR can be defined as the ways in which a business seeks to align its values and behavior with those of its various stakeholders. The stakeholders of the business include the employees, customers, suppliers, government, interest groups such as environmental groups and wider societal interests on whom the operations of the business may have an impact. Often it can be a difficult balancing act for a business to try to effectively consider the perceived needs of these often disparate groups of stakeholders, and some companies appear much more successful in this regard than others." CSR is generally understood as being the way through which the companies achieves a balance of economic, environmental and social imperatives. According to above analysis the main objective of paper is to focus on the Importance of Corporate Social Responsibility.

Concept of the Corporate Social Responsibility:- Although responsible companies had already existed for more than a century before, the term Corporate Social Responsibility was officially coined in 1953 by American economist Howard Bowen in his publication Social Responsibilities of the Businessman. As such, Bowen is often referred to as the father of CSR. According to United Nations Industrial Development Organization, "Corporate Social Responsibility is a management concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interactions with their stakeholders. CSR is generally understood as being the way through which a company achieves a balance of economic, environmental and social imperatives "Triple-Bottom-Line-Approach", while at the same time addressing the expectations of shareholders and stakeholders. In this sense it is important to draw a distinction between CSR, which can be a strategic business management concept, and charity, sponsorships or philanthropy. Even though the latter can also make a valuable contribution to poverty reduction, will directly enhance the reputation of a company and strengthen its brand, the concept of CSR clearly goes beyond that." Corporate social responsibility (CSR) is a broad business concept. It usually describes a company's commitment to carry out their business in an ethical way. This means managing their business processes while taking account of their social, economic and environmental impact, and considering human rights. According to Mallen Baker, "Corporate social responsibility (CSR) is how companies manage their business processes to produce an overall positive impact on society. It covers sustainability, social impact and ethics, and done correctly should be about core business how companies make their money not just add-on extras such as philanthropy."

Types of Corporate Social Responsibility:- According to Jannatun Nafi there are following types of the Corporate Social Responsibility

- **Ethical Responsibility:-** Ethical responsibility is about looking after the welfare of the employees by ensuring fair labor practices for the employees and also the employees of their suppliers. Ethical

CamScanner

labor practices for suppliers mean that the companies will ensure the use of products that have been certified as meeting fair trade standards.

- **Philanthropic Responsibility**:- Philanthropic responsibility means serving humanity. This criterion pays attention to the well-being of the unprivileged or needy people who badly require our support to sustain them on this planet. Companies fulfill their philanthropic responsibility by donating their time, money, or resources to charities and organizations at national or international levels.
- **Environmental Responsibility**:- Currently, we need to focus on two main areas of our environment: limiting pollution and reducing greenhouse gases. Companies are bound to fulfill their economic responsibility because awareness of environmental issues is growing largely among the consumers and today they want businesses to take necessary steps to save our planet and preserve all the lives in it. Companies that are concerned about reducing air, land, and water pollution have increased their standing as good corporate citizens while benefiting society.
- **Economic Responsibility**:- Economic responsibility is an interconnected field that focuses to strike a balance between business, environmental, and philanthropic practices. Economic responsibility abides by, the set standards of ethical and moral regulations. In this context, companies try to find out a solution that can facilitate their business growth and generate profits by benefitting the community and our society.

The Importance of Corporate Social Responsibility:- In the 21st century, sustainability and corporate social responsibility (CSR) have become strategic imperatives for organizations as fundamental market forces for financial viability and success, where consumers are important stakeholders. Businesses worldwide develop CSR initiatives to become better corporate citizens but also to communicate their activity to both internal and external stakeholders, which may involve a number of groups. Corporate social responsibility is the practice of integrating social and environmental goals into business operations. Common roles of CSR include helping control costs, improve a company's brand, attract top-quality talent and facilitate long-term financial success. CSR is an essential aspect of any business. Not only does it enable businesses and organizations to connect with customers, but it also creates a space for corporations to engage with the world around them in a positive way. A s well as Hency Thacker highlight the importance of Corporate Social Responsibility by following points.

- **Risk Management**:- It is no longer a debate that social and environmental risk affect businesses in a big way. In the long term, these factors affect the growth strategies and are completely out of its control.
- **Cost Savings**:- In the past, operating sustainably came at a huge cost to the company. Cost savings as one of the factors in the importance of CSR would be surprising a few years ago. Responsible companies have found new technologies that have reduced the operating costs.
- **Brand Value**:- A quick look at the top 10 brands in the world would suggest that responsibility is at the core of their operations. A well-managed CSR program can help increase brand equity, awareness and resonate with strong values.
- **Increased Sales Customer Matters**:- Companies that lead with a purpose are perceived positively by the customers. According to a study, 88% of the people surveyed would buy products from a responsible company. 85% of the people said that they would support the company in their community.
- **Employee Retention and Engagement**:- Employees enjoy working for companies that have a positive public image. CSR initiatives incorporate volunteering programs which foster values such as empathy and loyalty. This leads to better team-work and camaraderie among employees. It is a well-known fact that happy employees lead to low attrition.

CamScanner

• **Poverty Alleviation**:- In spite of the plethora of welfare programs, the gap between the haves and have-nots is one of the steepest in the world. The corporate sector's core competency is the execution of projects. They have the talent and know-how to ensure maximum impact at minimum cost. CSR programs bring out change at the grassroots level by harnessing this operational efficiency.

Conclusion:- From the above analysis of the secondary data it is conclude that "Corporate Social Responsibility is a management concept whereby companies integrate social and environmental concerns in their business operations and interactions with their stakeholders. Ethical Responsibility, Philanthropic Responsibility, Environmental Responsibility and Economic Responsibility are the types of Corporate Social Responsibility. As well as in the view of the importance of Corporate Social Responsibility Risk Management, Cost Savings, Brand Value, Increased Sales Customer Matters, Employee Retention & Engagement, Poverty Alleviation are the main factors.

Reference:-

1) Christine A. Mallin (2009), Corporate Social Responsibility A Case Study Approach.
2) Mallen Baker (2017), Definitions of corporate social responsibility – What is CSR?
3) Jannatun Nafi (2018), Different Types of Corporate Social Responsibility.
4) Hency Thacker (2019), What is the importance of CSR?
5) Sanjay K Agarwal (2008), Corporate Social Responsibility in India
6) Bobby Banerjee (2007), Corporate Social Responsibility.

CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B..Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2020

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	छायावाद का पुर्वार्ध — डॉ. (श्रीमती) वारिश जैन	1
2	संत साहित्य में मानवीय मूल्य की पृष्ठभूमि — सुधांशु गौर शंख	5
3	Concentration Index of Rural Population in Wardha District — Prof. N. G. Somale	8
4	Covid-19 and Mental Health — Mrs.Shilpa Vishal Ganvir	12
5	Subaltern' Position of Female Characters in Vijay Tendulkar's Kamala — Manoj Pralhad Bhagat	15
6	Role of RBI in Banking Sector Reforms in India — Dr. Veena P. Chavhan	18
7	The interpretation of Social Ills in Kamala Markandaya's Nectar in a Sieve and A Handful of Rice — Anil Jaydeo Ganvir	23
8	Vijay Tendulkar And His Significant Contribution To Marathi Theatre — Dr. T. K. Kanthale,	30
9	Black Womanhood In The Fiction Of Afro-American Women Novilists — Dr. Shyam M. Gedam	34
10	Connectivity Of Railway Network With The Help Of Beta And Pie Index In The State Of Maharashtra — Dr. Rajesh Pandurang Meshram	38
11	Evolution of languages : a survey — Dr. Radheshyam Dipte,	42
12	Religious Approach Of Goutam Buddha: AStudying Review — Ranjan Baisya,	48
13	Cyber Security: Cyber Threats in 21st Era, Special reference with Indian Security Paradigm — Dr. Arvind Kumar Kushwaha,	52
15	Thomas Hardy's attitude to woman and sex in the Novel Tess of the D'Urbervilles — Dr. LaxmanGajananKolte	60
16	वारसा जतन आणि भाषेचे महत्त्व — डॉ. प्रशांत सुनील शेळके	63
17	भारतीय समाज आणि शैक्षणिक उदासिनता — कु. विणा एस. काकडे	66
18	लिंगभेद असमानतेचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक जिवनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन — डॉ.प्रा. धनराज श्रावन चौखुंडे	70
19	आहार आणि आरोग्य — डॉ. सुवर्णा देविदास जवंजाळ	75
20	संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छतजा अभियानाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा. अमरिष एस. गावंडे	77
21	महाराष्ट्रातील आघाडयाचे राजकारण — डॉ.महादेव रावसाहेब मुंडे	82
22	मनोहरांच्या उत्थानगुंफा" कांवतेतील आंबेडकरवाद — प्रा. डॉ. सुधीर भगत /तुळशिराम शंकर कांबळे	87
23	अभिधम्मत्थसंगहो ग्रन्थ में कामावचर कुशल चित्त का एक अध्ययन — शंकर चौधरी	93

CamScanner

24	भारतीय अर्थव्यवस्था, शेतकरी आत्महत्या कारणमीमांसा व उपाययोजना योजना डॉ.वासंती निचकवडे	98
25	जैवतंत्रज्ञान आणि शेती प्रा. विष्णू ब. पवार	105
26	भारतीय स्वतत्रता एवं सविधान कैसे बना और डॉ. अम्बेडकर का चुनाव कैसे हुआ? डॉ. यशवंत डी. मेश्राम	107
27	शेती – एक फायदेशीर व्यवसाय प्रा. डॉ. वर्षा मनोहराव गंगणे	112
28	अरूण काळे यांच्या कवितेतील जीवनसंघर्ष प्रा.डॉ.अरविंद युगंधर	116
29	परम्परा के साथ आधुनिकीकरण के दिशा में मारवाड़ी महिला (२०२०) डॉ. ज्ञानेश्वर गुरू मशाखेत्री / कु. स्विटी बद्रीनारायण राठी	121
30	मानवी आचाराविषयी सॉक्रेटीसचा दृष्टीकोन डॉ. सुनिल काळमेघ	124
31	पश्चिम विदर्भातील इतर मागासवर्गीयांच्या विकासात महाराष्ट्र राज्य इतर मागासवर्गीय वित्त आणि विकास महामंडळाचे योगदान अमोल राऊत	129
32	स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील आदिवासी कल्याण कार्यक्रम डॉ. राजेद्र ज. कांबळे	135
33	चक्रधरांच्या दृष्टांतकथा – एक अभ्यास डॉ. मीता दिनकरराव कांबळे	139
34	महाराष्ट्रातील चंद्रपूर महाऔष्णिक विद्युत केंद्राचे कायदे व सरकारचे धोरण प्रा. कमल हेमंत अडिलकर /प्रा. डॉ. मृणालिनी नरेंद्र तापस	144
35	बदलत्या वातावरणाचा शेतीवरील परिणाम प्रा.डॉ.सुनिता कलाखे	149
36	शैक्षणिक ग्रंथालयात आपत्ती व्यवस्थापन. प्रा. डॉ.प्रदीप हिम्मतराव बारड	153
37	भारतीय शेतकऱ्यांचीस्थिती आणि शेतीचे बदलते स्वरूप - एक विश्लेषण प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील	159
38	दलित–आंबेडकरी कवयित्रींचा काव्यविषयक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. अजय चिकाटे	164
39	ममता कालिया के उपन्यासों में महानगरीय जीवन की व्यस्तता का चित्रण डॉ. ज्योति एन. मंत्री /कपील गिरी	170
40	गुरु नानक के सामाजिक विचार ड़ॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट	173
41	डॉ. आंबेडकरांचे महिला सक्षमिकरणाचे तत्वज्ञान डॉ. दिपक मनीराम चव्हाण	177
42	संत साहित्यातील एकनाथांच्या भारूडांचे वेगळेपण डॉ. कल्पना एस. बोरकर	181
43	वाढत्या लोकसंख्येचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम प्रा. स्वप्निल एस. बोबडे	186
44	महिला सबलीकरण आव्हाने आणि उपाय डॉ.आव्हाड भगवान भानुदास	191
45	प्रभा खेतान के उपन्यासों में स्त्री चेतना रितुबाई उ. तुरकर	195

CamScanner

46	संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना :एक ऐतिहासिक घटना प्रा.कांबळे शिवाजी ईरबा	199
47	महानुभाव पंथाने तत्त्वज्ञान आणि श्रीचक्रधरस्वामींचे चार पदार्थ डॉ. केशव के. गाडबैल	203
48	जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेची ग्रामीण विकासातील भूमिका — विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रा.पुरूषोत्तम बांडे	206
49	वस्तु व सेवा कर — कर क्षेत्रातील क्रांतीकारी पाऊल प्रा. डॉ. सुवर्णा कायरकर	214
50	फास्टफूडबाबत महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची जागरूकता अभ्यासणे प्रा. डॉ. बबीता अ. हजारे	217
51	१९४० ते १९६० या कालखंडातील मराठी कादंबरीचे बदलते स्वरूप प्रा. सतीश एस. कर्णासे	222
52	A study of education and training available in creches in nagpur city Dr. Shubhangi Kukekar	226
53	Information and Communication Technology (ICT) Dr. Mrs. Meenakshi J. Thombrey	228
54	कामगार नेते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. कविता प्रल्हादराव हिरुळकर	232
55	व्यक्ति की सृजनात्मक क्षमता और समाज निर्माण का काम डा. नीलम शर्मा, / डॉ.एन.के सोमानी,	236
56	संवैधानिक आदर्शो का पवित्र घोषणा–पत्र : नीति–निदेशक तत्व डॉ.एन.के सोमानी,/ डा. नीलम शर्मा	240
57	Khadi Cotton With Natural Dye Extracted From Bark Of Cotton Plant (Gossypium Herbaceum Linn) Kavita B. Sabane / Dr. Sandhya Deole	249
58	An analytical study of Talent Management in Banking Sectors (Public and Private Sector) Yamini Yadorao Meshram	253
59	भारतीय उच्च शिक्षा: अवसर व चुनौतिया हर्ष कुमार	261
60	A study on the role of foreign direct Investment in Retail Industry In India Dr. Balkrushna P.Adhau	266
61	The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management Dr. Rajesh M. Deshmukh	269

CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO251 (CCLI)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra)

Abstract: -Making decisions is a central part of any management role, a core element in problem solving, and important in a range of other social and business activities. For Effective Business Management there is an important role of decision making and Six thinking hats is an effective tool used for decision making purposes while conducting business analysis. This had been developed by Edward De Bono. It involves rational thinking along with the emotional factors while making a decision. According to above analysis the main objective of this paper is to found the Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management.

Key Words: -Six Thinking Hats

Introduction: - According to David McPherson, Having a true passion for the business you are managing is very important for your success. But passion alone is not enough. You also need core business skills to properly launch your organization and survive over the long term. You need to understand business planning, strategy, finance, and marketing. If you plan to hire people to help run things, you need communication skills, leadership skills and an understanding of how to motivate and reward employees. You need a clear strategic vision for the company and an ability to make informed management decisions based on research and analysis of the market, the competition and any other internal or external forces that can impact your business. According to Dr. Vijender Pal Saini,"The meaning of 'Quality' in Oxford Dictionary is 'the standard of something when it is compared to other things.' ISO defines quality as 'the totality of features and characteristics of a product or service that bears on its ability to meet a stated or implied need."TQM is considered a customer-focused process and aims for continual improvement of business operations. It strives to ensure all associated employees work toward the common goals of improving product or service quality, as well as improving the procedures that are in place for production.Total quality management (TQM) is the continual process of detecting and reducing or eliminating errors in manufacturing, streamlining supply chain management, improving the customer experience, and ensuring that employees are up to speed with training. As well as Making decisions is a central part ofany management role, a core elementin problem solving, and

CamScanner

important in arange of other social and businessactivities. For Effective Business Management there is an important role of decision making and Six thinking hats is an effective tool used for decision making purposes while conducting business analysis. This had been developed by Edward De Bono. It involves rational thinking along with the emotional factors while making a decision. According to above analysis the main objective of this paper is to found the Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management.

The Role of Six Thinking Hats for Effective Business Management:- According to Olivier Serrat,Lateral thinking is reasoning that offers new ways of looking at problems coming at them from the side rather than from the front to foster change, creativity, andinnovation. One tool of lateral thinking, the Six ThinkingHats technique, was devised by de Bono in 1985 to give groups a means to reflect togethermore effectively, one thing at a time.He distinguishes six different frames of mind in which the brain can become sensitive. Each of these frames of mind can be found in the brain and create conscious thoughts for certain aspects of the issues that are being discussed, e.g. gut feeling, pessimistic views and neutral facts.Adam Sicinski Analyzed the role of six hats as following.

The roles the blue hat :- The blue hat typically plays following role-

- To think about thinking.
- To define the problem.
- To gather global perspectives about the problem and the solution.
- To manage the other thinking hats.
- To manage time.
- To manage the flow of ideas.
- To manage the implementation of ideas.

The roles the White hat: - The White hat typically plays following role-

- A white hat collects facts, stats, and data that help it piece together the information it needs to reach logical fact-based solutions.
- Bringing forward stats, facts, and data that can be used to solve the problem.
- Prioritizing facts over opinions and beliefs.
- Highlighting gaps in knowledge, perspective, and awareness.
- Bringing forth logical solutions to the problem at hand.

The roles the Red hat: - The Red hat typically plays following role-

- Bringing to light intuitive insights.
- Seeking out other people's feelings and hunches.

CamScanner

- Exploring the emotional point of view.
- Revealing hidden strengths behind ideas.
- Identifying weaknesses based on hunches.
- Uncovering hidden internal conflicts.

The roles the Black hat: - The Black hat typically plays following role-

- Bringing to light possible flaws and dangers.
- Highlighting inadequate resources.
- Eliminating weaknesses and bad ideas.
- Questioning inadequate contingency plans.

The roles of Yellow hat: - The Yellow hat typically plays following role-

- Exploring benefits of each scenario that is presented.
- Seeking out potential opportunities that might exist.
- Making a positive risk-assessment.
- Assessing the feasibility of ideas.
- Infusing the problem-solving process with positive energy.

The roles of Green hat: - The green hat typically plays following role-

- Expanding thinking and awareness of ideas and potential solutions.
- Thinking outside the box and bending conventional rules and practices.
- Providing creative ideas and solutions.
- Installing new perspectives through creative insights and ideas.

Six Thinking Hats or Edward de Bono's Six Hats is a good decision making technique and method for group discussions and individual thinking. Combined with the parallel thinking process, this technique helps groups think more effectively. It is a means to organize thinking processes in a detailed and cohesive manner. As well as it is effective tool of decision makingand itplays important role for Effective Business Management.

Conclusion: - From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that the Six Thinking Hats technique provides a common language that works in different cultures. It promotescollaborative thinking, sharpens focus, facilitates communication, reduces conflict, enables thorough evaluations,improves exploration, fosters creativity and innovation, saves time, and boosts productivity. As well as for effective Business management the decision making is very important and for effective decision making the Role of Six Thinking Hats is plays important role.

Reference:-

1) Vijender Pal Saini(2007),Total Quality Management.

CamScanner

2) Adam Sicinski(2008), How To Solve Problems Using The Six Thinking Hats Method

3) Olivier Serrat (2009),Wearing Six Thinking Hats.

4) David McPherson (2016), Fundamentals of Business Management.

CamScanner

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023

New Directions in Humanities

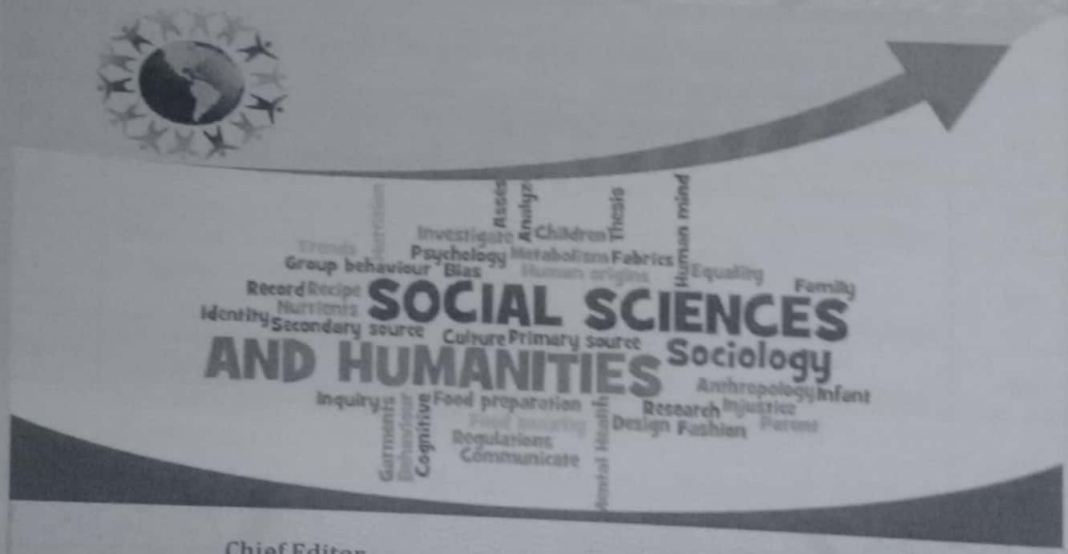

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pradnya S. Yenkar
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Camp, Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Impact Of Covid-19 And Lockdown On Mental Health Of Various Sections — **Prof.Dr .Devdas S.Ramteke**	1
2	An Overview of the Development of Education System in India — **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	6
3	COVID-19:Challenges and Opportunities in Indian Economy — **Dr. Devendra S. Rangachary , Prof.Dr. Mithilesh Rathore**	12
4	Echo of Ecocriticism in Maneka Gandhi's 'Love Story' — **Dr. Shitalbabu Ambadas Tayade**	16
5	Importance Of English Language In The Present Scenario — **Dr. Nishigandh Satav**	20
6	Socio-Cultural challenges in Indian Education System:-with Special Reference to Indian Women — **Dr. Rizawana B. Gadakari**	23
7	Importance of Good Communication Skills — **Mrs. Anjali Deshmukh**	26
8	The Modern Trends In Literary Forms Of Media: Photography And Internet — **Prof. Purushottam V.Bathe**	29
9	Experiment-Based Subjects: A Challenge To Learn In An Online Mode — **C. N. Jadhav**	33
10	Nostalgic Sense for Past in Tennessee Williams' 'The Glass Menagerie A Strategy of Survival in Oddity — **N. G. Jadhao**	37
11	Effect Of COVID-19 Pandemicin Learning and Teaching Science Subjects: A Challenge to Both Teachers And Student — **P. P. Nalawade , J. R. Bansod , N.N. Kakpure**	40
12	Unaccustomed Earth:Generational Shift in tackling the Emotional Conflicts by Indian Immigrants — **Dr. Nakul D. Gawande**	44
13	Synthesis And Characterization Of Cu-Nanoparticles By Using O.Sanctum And M.Panniculata — **L.P.Khalid , P.V.Pulate , N.G.Kokateand , J.B.Patil**	47
14	Stress among the positive patients during the Covid-19 pandemic — **Manjusha Jagannath Barbudhe**	52
15	Recent Trends in Humanities, Commerce, Science and Technology — **Mr. Shrirang Deshmukh**	57
16	The Impact of Financial Constraints on Student Enrolment in Higher Education: A Major Challenge in Higher Education — **Dr. Sanjay B. Kadu**	59
17	Human Predicament in the select stories of Guy de Maupassant and Thomas Mann — **Dr. R. M. Patil , Ms. Yogita S. Bhuyar**	62
18	COVID 19 impacts on woman with Poly Cystic Ovary Syndrome on their pre-existing mental health issues in Vidarbha:Thematic Study — **Apeksha Bandebuche , Dr. D. S. Ramteke**	64
19	Innovations in EdTech: Improving Access and Outcomes for Learners — **Dr. Pratik B. Upase**	68
20	The Effect of Job Vulnerability on Pandemic Prevalent Concern:	72

CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO-390-A
ISSN : 2278-9308 February, 2023

An Overview of the Development of Education System in India

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Introduction: - The beginning of the state system of education in India under the British rule may be traced back to the year 1813 when the East India Company was compelled by the force of circumstances to accept responsibility for the education of the Indians. Education is a powerful force in bringing rapid changes in the society. Many people have stressed the fundamental role of education and its unique significance for national development. Education plays an important role in the training of the teacher. Therefore, it is essential to know more about education. According to Timothy J. Kell, "Indian higher education has its roots in the British system, inherited after 1947 independence. The oldest Indian universities, Madras now Chennai, Bombay now Mumbai and Calcutta (now Kolkata) were founded in 1857. Enrollment in Indian higher education is exploding. The number of universities 279 and enrolled students 9.6 million have both tripled since 1984. English and Hindi are the nation's two official languages, and the most common languages of instruction, especially in professional, technical and graduate programs. In some programs, regional languages eg. Gujarati, Malayalam, Urdu are used. ECE considers English used in India to be English as a foreign language". For centuries, India has been a major center for learning and many popular universities existed here. Even today, the country has some of the best Universities in the world. Education is a process of development from birth to death. It includes each and every experience of life. Experience based on culture is also education. Thus all experiences are educative in nature. Besides, it is also facing many challenges in education. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on the Overview of Development of Education System in India

An Overview of the Development of Education System in India: - The word education is defined in many different ways. The concept of education as a whole cannot be given by any one particular definition. The concept and breadth of education is very diverse. Educationists, philosophers, scientists, political thinkers, idealists have expressed their own views regarding education based on their experience, understanding and situations. Some of the definitions of 'education' are as follows:-

Rig Veda - Education is something "which makes a man self-reliant and selfless".

Upanishad - "Education is that whose end product is salvation".

Panini - "Education means the training which one gets from nature".

Shankaracharya -"Self-realization is education".

Gandhiji - "Education means an all-round drawing out of the best in a child and man - by body, mind and spirit". According to Parth Purohit, The development of education system during the British period was determined by the needs of the colonial powers. Keeping their motives in mind, the British developed the education system accordingly. The information about the development of education system in India is given as below-

01) Charter Act of 1813:- Although, before 1813, Missionaries and various religious groups had brought some basic education non-officially to the Indian masses but it was through the Charter Act that a state system of education was officially introduced in Indian history. In this unit, we are going to discuss and identify the significance of the Charter Act and Macaulay's Minute during the British period in India. In the 18th century, it was the Christian missionaries from whom the Indian masses basically received religious education pertaining to Christianity. Charter Act of 1813 on Indian education is said to be historic. It had decided on the future course of its development. It makes the beginning of an era of modern Indian education in the country. All the later educational developments in British India virtually originate from the provisions of the Act.

02) Lord Bentinck's Resolution of 1835:- Lord William Bentinck accepted Macaulay's minute or opinions towards the language of education for India. The Bentinck Policy made the resolution of Macaulay's views on the stress of English language as a medium of instruction. The main resolutions of Bentinck policy are in the followings-

- English to become the medium of instruction in Indian education.
- A total ban in investment of any fund on printing of oriental works.
- Investment of all the funds for education in the improvement of English literature and science only.

CamScanner

• A vacant post of any teacher in oriental learning would be filled only after the Government finds it expedient

The policy of Lord William Bentinck in the field of higher education made obstacle to invest any expenditure on vernacular teaching, as a result of this policy, in Government vernacular schools, the use of vernacular language as a medium of instruction was prohibited.

03) Wood's Despatch 1854:- The Wood Despatch was introduced by Charles Wood in 1854. It is known as the Magna Carta of English Education in India. It paved the way for usage of vernacular languages in primary education and that of English language in higher education in India. Features of Wood Despatch for Higher Education was as follows-

• Promotion of Anglo-Vernacular and English Language in the Higher Education in India.
• Big Cities like Bombay, Madras and Calcutta to have universities based on the model of the London University of United Kingdom.
• Higher Education in India needs to follow a systematic method of education.
• Women's Education shall be promoted at all levels of Education.
• At all levels, proper training of teachers needs to be promoted extensively.
• Wood Despatch led to the establishment of Medical, Engineering and other institutes of professional education in India.
• The primary objective of introducing professional education in India was to make Indian people realize that the British rule was progressive.
• Whereas secondarily, it also ensured employment is provided to the Indian masses.

04) The Indian Education Commission 1882 :- The Hunter Education Commission was a commission appointed by Viceroy Lord Ripon with the goals of investigating complaints about the non-implementation of the Wood's Despatch of 1854, the current status of elementary education in the British territories, and suggesting ways to extend and improve it. The report of this commission, led by Sir William Wilson Hunter, was submitted in 1882. Recommendations of Hunter Education Commission were as follows –

• Emphasized the importance of the state's special care in the extension and improvement of primary education, and that primary education should be imparted in vernacular.
• It was suggested that control of primary education be transferred to newly formed district and municipal boards.
• Drew attention to inadequate female education facilities, particularly outside presidency towns,and made recommendations for their expansion.
• Literate candidates were given preference for lower-level government jobs, and primary schools in underserved areas were expanded.
• Under the Local Self Government Act, district and municipal boards were entrusted with the management of primary education.
• The funds were divided into rural and urban areas to prevent funds designated for rural schools from being misappropriated by urban schools.
• Private parties were to establish secondary schools with funds provided by the government.

05) Lord Curzon's Educational Policy: -Lord Curzon's educational reforms started with the Simla conference held in September 1901, a starting point of an era of increased educational activity and earnest prosecution of educational reforms The first step in the educational reform that Lord Curzon initiated was the holding of a conference at Simla in September 1901. This was the first conference on all India basis. The conference was attended by the Provincial Directors of Public Instruction, representatives of the Christian Missionaries and a few selected educationists. Lord Curzon changed the policy given by Hunter's Commission and formulated his own policies which included -

• For education as well as for the recognition of the school, state should be the controlling body.
• For secondary school, recognition by the university was essential for appearing high school examination.
• There should be some facilities given by the state education department like the grant-in-aid and scholarships.
• Quality of education was made priority.
• There was no provision for religious education.
• For female education, there should be free education with separate curriculum.

06) The Indian Universities Commission 1902:- The Indian Universities Commission was a body appointed in 1902 on the instructions of Lord Curzon which was intended to make recommendations for reforms in University education in India. This commission submitted its report in 1902 and this followed introduction of a Bill called Raleigh Bill. The Raleigh Bill when became an act, it was called Indian Universities Act 1904.In connection with the improvement in the administration and education of Universities the Commission recommended the following -

- Reorganization of the administration.
- Systematic supervision of the affiliated colleges.
- Imposition of more well defined conditions of affiliation.

07) Universities Act of 1904:- Universities Commission Schools under the control of University. A new Commission was appointed in 1902 to examine the condition and prospects of the universities established in British Raj. The Commission recommended the reorganization of university administration; strict and systematic supervision of the colleges by the university; and stricter conditions of affiliation and major changes in curricula and examinations. More relevant and important for school education is, as a result of the recommendations of this Commission, secondary schools were brought under the control of the Universities. Under the Indian Universities Act of 1904, schools had to be recognized by the Universities and rules and regulations were framed for this purpose.

08) Government Resolution on Education Policy 1913:- In 1913 Resolution on Education Policy, the government refused to take up the responsibility of compulsory education, but accepted the policy of removal of illiteracy. It urged provincial governments to take early steps to provide free elementary education to the poorer and more backward sections. This Education Policy included following -

- The government refused to comply with the demand of national movement leaders to implement compulsory primary education in British India; they did not want the responsibility of mass education.
- Provincial governments were asked to assume responsibility for providing free elementary education to the poorer and more disadvantaged classes.
- Secondary education quality and private efforts to improve.
- Each province will have its own university.

09) Calcutta University Commission (1917-19):- Calcutta University Commission, The was appointed by the Government of India in 1917 to conduct an investigation into the problems connected with the university of calcutta, and to make recommendations on the question of the proposed university of dhaka. Calcutta University Commission, The was appointed by the Government of India in 1917 to conduct an investigation into the problems connected with the university of calcutta, and to make recommendations on the question of the proposed university of dhaka. The Commission recommended an almost autonomous University, making it responsible for its internal administration, finance and all formal teaching. As for the lower tier of higher education, the Commission maintained that no satisfactory reorganization of the University system of Bengal would be possible without radically reorganizing secondary education system. The role of the Calcutta University would predominantly be that of a teaching University consisting of incorporated and constituent colleges. Incorporated colleges would be those which would be owned and managed by the University. The conditions of admission to the rank and privileges of a constituent college would be defined by the University statutes.

10) Central Advisory Board of Education (CABE) 1921:- The idea that there should be a central Advisory Board of Education was first put forward by the Calcutta University Commission (1917-19) which felt "that the Government of India could perform an invaluable function by defining the general aims of educational policy, by giving advice and assistance to local governments and to the development of educational ideas in the various provinces, and also elsewhere than in India. Almost simultaneously the Government of India Act, 1919 decided to make education mainly a provincial and a transferred subject and to limit the control of the Central Government over it to the minimum. This fundamental decision changed the character of the Government of India from that of an executive to an advisory authority; and consequently, the Secretariat Procedure Committee set up to implement the Government of India Act, 1919, observed that, in future, the executive authority of the Government of India should be mainly exercised through moral persuasion and recommended that, "in place of giving executive orders it should tend more and more to become a center of the best information, research and advice." This recommendation made the adoption of the recommendation of the Calcutta University Commission all the more imperative and accordingly, a Central Advisory Board of Education was set

CamScanner

up in 1920 under the chairmanship of Education Commissioner to the Government of India. It is a good deal of useful work but, owing to a financial crisis calling for drastic retrenchments, was abolished in 1923

11) The Hartog Committee 1929:- The Committee studied the various aspects of education and submitted its report before the commission in 1929. It put forward comprehensive recommendations in regard to various facts of education in India. First, the Committee made some general observations regarding the state of education in India. The committee observed that there was considerable progress made in education by the time. In general, people regarded education as a matter of national importance. Increasing enrolment in primary school indicates that the sense of indifference to education was breaking down and social and political consciousness among the people had also increased. The Hartog Committee made the following recommendations for the improvement of higher education in India-

- The committee recommended that the teachers for affiliated colleges should be appointed by the universities. This procedure will raise the standards of education.
- The honors course should be of more advanced nature than the pass courses and these courses should be instituted only at the universities.
- Provision should be made for technical education by the universities.
- In order to improve the standard of higher education, the standard of the secondary examination should be raised.
- The admission in the universities should be made on the basis of abilities and aptitudes of students.
- Departmental examinations should be held to recruit the graduates in administrative services.
- Efforts should be concentrated on improving university work culture, on confining the university to its proper function of providing good advanced education to students.

12) The University Education Commission (1948-49):- The first committee for the most important education in independent India was the University Education Committee of 1948, Radhakrishnan, to report on the status of Indian university education and propose improvements and extensions. Desirable to adapt to the future and future requirements of the nation. The setting up of the University Education Commission popularly known as the Radhakrishnan Commission in 1948 was a major landmark for enunciating the goals and objectives of higher education in Independent India. The Commission made, the following recommendations-

- The aim of education must be to awaken and promote the innate ability of a person and to train him/her for development of self and democratic attitudes.
- The Commission emphasized the role of post-graduate education, training and Research for the advancement of knowledge.
- Realizing the importance of the medium of instruction, the Commission recommended that English as a medium of instruction in higher education should be replaced as early as possible by an Indian language.

13) Education Commission / Kothari Commission (1964-66) :- Indian Education Commission (1964-1966), popularly known as Kothari Commission, was an ad hoc commission set up by the Government of India to examine all aspects of the educational sector in India, to evolve a general pattern of education and to advise guidelines and policies for the development of education in India. It was formed on 14 July 1964 under the chairmanship of Daulat Singh Kothari. The main task of the Commission was to advise the Government on the national pattern of education and on the general policies for the development of education at all stages-ranging from the primary to post-graduate stage and in all its aspects besides examining a host of educational problems in their social and economic context. The main features of the Commission's report were as follows-

- Introduction of work-experience which includes manual work, production experience, etc. and social service as integral part of general education at more or less all level of education.
- Stress on moral education and inculcation of a sense of social responsibility. Schools should recognize their responsibility in facilitating the transition of youth from the work of school to the world of work and life.
- Vocationalization of secondary education.
- Strengthening of the centers of advance study and setting up of a small number of major universities which would aim at achieving highest international standards.
- Special emphasis on the training and quality of teachers for schools

CamScanner

• Education for agriculture and research in agriculture and allied sciences should be given a high priority in the scheme of educational reconstruction. Energetic and imaginative steps are required to draw a reasonable proportion of talent to go in for advance study and research in agriculture science.
• Development of quality or pace-setting institutions at all stages and in all sectors.

14) National Policy on Education 1986:- In 1986, the government led by Rajiv Gandhi introduced a new National Policy on Education. The National policy on Education 1986 recommends a child centered approach to elementary education. It is necessary in this connection that the academic programme and school activities should be built around the child, and the school environment and condition of school facilities should be such as to encourage the retention of children in school. The policy therefore, envisages a phased drive with central assistance called 'Operation Blackboard' for the improvement of primary schools all over the country by providing them with (i) two reasonably large rooms that are usable in all weather; (ii) necessary toys and games material, blackboards, maps, charts and learning material, and (iii) an additional teacher, preferably a woman, wherever there is only one to a school. The drive is phased to cover 20% community development blocks/ municipal areas in 1987-88, 30% in 1988-89 and 50% in 1989-90. The Major emphasis in the National Policy on Education is on consolidation of existing facilities in institutions, improvement in their management, redesigning and restructuring of courses and programmes. Open University and distance education and establishment and development of mechanisms that promote coordination and improvements in standards.

15) The National Policy on Education (NPE) 1992:-The Central Advisory Board of Education, a committee set up in July 1991 under the chairmanship of Shri N. Janadhana Reddy, Chief Minister of Andhra Pradesh; considered some modifications in NPE taking into considerations the report of the Rammurti Committee and other relevant development having a bearing on the policy. This Committee submitted its report in January 1992, which is known as National Programme of Action of 1992. This policy aimed to promote national progress, a sense of common citizenship and culture, and to strengthen national integration. It laid stress on the need for a radical reconstruction of the education system, to improve its quality at all stages, and therefore gave much greater attention to science and technology, the cultivation of moral values and a closer relation between education and the life of the people. You will appreciate that NPE of 1986 and POA 1992 are important policy documents adopted by the Government of India to bring about certain revolution and changes to the Indian Educational System. The basic formulations can be summed up as follows-

• Programme of Action of 1992 provided a significant formulation regarding the content and process of education. Emphasis was given on the values of secularism, socialism, democracy to be imbibed by the citizens of the country.
• Education must reduce the rural urban disparities and determined measures should be taken to promote diversification and dispersal of employment opportunities.
• Emphasis was laid on adult education especially within the age group of 15 and 35 years.
• The Programme of Action (POA) 1992 aimed to fulfill the objective of universal enrolment and retention of children and successful completion of education upto 14 years.
• POA also suggested decentralized planning and good management of primary education.

16) The National Policy on Education (NPE) 2020:-National Education Policy 2020 has been announced on 29.07.2020. The National Education Policy 2020 proposes various reforms in school education as well as higher education including technical education. A number of action points/activities for implementation in school education as well as higher education are mentioned in the National Education Policy 2020. The some important features of NEP 2020 are as follows-

• Ensuring Universal Access at All Levels of schooling from pre-primary school to Grade 12.
• Ensuring quality early childhood care and education for all children between 3-6 years.
• New Curricular and Pedagogical Structure 5+3+3+4.
• No hard separations between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams.
• Establishing National Mission on Foundational Literacy and Numeracy.
• Ensuring Universal Access at All Levels of schooling from pre-primary school to Grade 12;
• Ensuring quality early childhood care and education for all children between 3-6 years;
• New Curricular and Pedagogical Structure (5+3+3+4);

CamScanner

- No hard separations between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams.
- Holistic and Multidisciplinary Education with multiple entry/exit options.
- Establishment of Academic Bank of Credit.
- Setting up of Multidisciplinary Education and Research Universities.
- Setting up of National Research Foundation

Conclusion:- From the above analysis of secondary data it is concluded that The all education Acts,Commissions,Resolution, policy and all committees such asCharter Act of 1813,Lord Bentinck's Resolution of 1835, Wood's Despatch 1854, The Indian Education Commission 1882 ,Lord Curzon's Educational Policy,The Indian Universities Commission 1902,Universities Act of 1904,Government Resolution on Education Policy 1913,Calcutta University Commission (1917-19),Central Advisory Board of Education (CABE) 1921, The Hartog Committee 1929, The University Education Commission (1948-49), Education Commission / Kothari Commission (1964-66), National Policy on Education 1986, The National Policy on Education (NPE) 1992, The National Policy on Education (NPE) 2020provided the platform of reforms and development at all levels of education from school to higher education and its aims to increase the focus on strengthening teacher training, reforming the existing exam system, early childhood care and restructuring the regulatory framework of education in India.

Reference:-

1) Timothy J. Kell (2008), The Indian Educational System: An Overview of Education in India, with Practical Guide to Determining Credit and Grade Equivalencies.
2) Parth Purohit (2018), The History and Evolution of the Indian Education System.
3) Neha Grover (2022), Hunter Education Commission (1882-83) - Modern India History.
4) V.K. Maheshwari (2015), Lord Curzon and Indian Education- Neither appropriate nor opportune.
5) Civil Aspirant (2020), Indian Universities Commission 1902 (Raleigh Commission).
6) Karthick Ramachandran (2016), The Hartog Committee (1929).
7) Edufocus (2017), Indian Education Commission, 1964-66.
8) National Policy on Education 1986 Implementation Report, Ministry of Human Resource Development Governmentof India (Department of Education), 1988.
9) Ministry of Education (2022), Salient Features of NEP, 2020.
10) Gaytri Sunkad (2019), Education system in India.

CamScanner

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXIII(233)

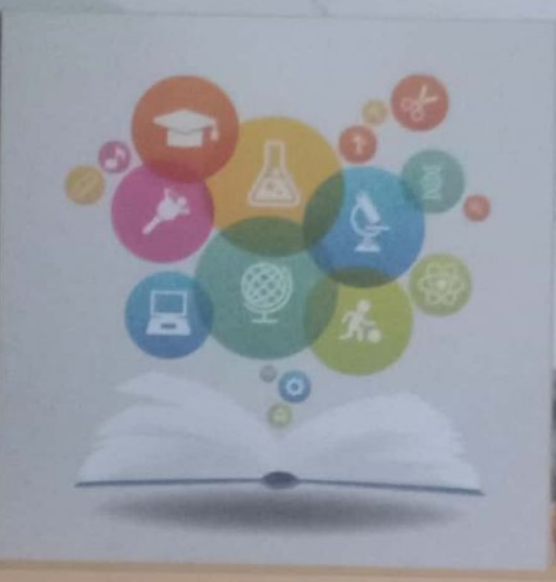

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm.Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Humanity Beyond Borders: A Study on Khushwant Singh's Train to Pakistan — **Dr Veena Hame**	1
2	A Comparative Study Of Weightlifters Performance in All India Inter University weightlifting competition 2018 and 2019 — **Dr. Shivaji Dnyandeo Bhintade**	6
3	Disputes Relating To Environment And The Role Of National Green Tribunal — **Dr. Varsha N. Deshmukh**	11
4	The portrayal of Aristocratic Women in Mrs Henry Wood's Fictions — **Anil Jaydeo Ganvir**	15
5	Wild Life (Protection) Amendment Act 2017 With Reference to Protection of Critically Endangered Species — **Adv. Archana W. Awaghad**	29
6	Women Entrepreneurship Problems &Prospects Developmentin the Rural Area" — **Prof. Dr. Dattatraya S. Tambe**	32
7	Ecolinguistics : The Relationship between Language and Environment — **Prof. Meshramkar Sunetra**	39
8	Personal Hygiene and Reproductive Health Awareness during Pubertal Development of Adolescent Girls. — **Dr. Sharmila Kubde**	42
9	"Role of Reserve Bank of India in Indian Economy" — **Asst. Prof. Sangita Virendra Dumore**	46
10	आत्महत्या ही एक सामाजिक समस्या — प्रा.डॉ.बी.एल. म्हस्के	49
11	ज्ञानेश्वरीतील कर्म विचार — डॉ. राजेश मिरगे	53
12	'लॉकडाऊन आणि भारतीय कायदा' — डॉ. दिनेश चं. निकाळजे	56
13	कृतीशील विचारवंत लोकमान्य टिळकांच्या प्रेरणादायी विचारांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास — **डॉ. संभाजी संतोष पाटील**	61
14	'जागतीकीकरणाचा भारतातील आदिवासी संस्कृतीवरील परिणाम' — प्रा.डॉ.बाळकृष्ण पुं.अढाऊ	68
15	भेदिक लावणी संगीताचे अध्ययन — प्रा. वैशाली एस.चौरपगार (मोहोड)	71
16	आदिवासी मावची जमातीतील स्मृतीस्तंभ (खांबदेव) — प्रा. वळवी कविता सिपु	74
17	आचार्य बुद्धघोष रचित 'सिद्धार्थचरितमहाकाव्यम्' में उत्प्रेक्षालंकार योजना का विवेचन — डॉ. ओमकुमार टोम्पे	78
18	कोंगेना महाराजांतील लॉकडाऊन काळात भारतीय संगीताची भूमिका — डॉ. सरिता इंगळे	84

CamScanner

19	पर्यावरण: प्रदूषण व संवर्धन महत्व — प्रा.डॉ.रमेश पुंडलीक देशमाने	87
20	व-हाड प्रांतातील होमरूल आंदोलनाचा इतिहास — डॉ.निलय देशमुख	93
21	'धर्म' एक व्यापक धर्मजाणिवेना शोध — प्रा. डॉ. जयश्री संजय सातोकर	97
22	कर्मयोगी संत गाडगेबाबांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान — डॉ.प्रशांत सुखदेवराव चव्हाटे	102
23	स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीवादी कवितेतील आशय — प्रा.डॉ. केशव किसनसा गाडवैल	105
24	राजकीय पक्ष - एक विश्लेषण — डॉ. संभाजी संतोष पाटील	109
25	हिंदी के प्रयोगवादी उपन्यास : एक अवलोकन — डॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट	115
26	मॅग्नेटिक महाराष्ट्र - औद्योगिकरणाची गरूडझेप — प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे	117
27	भारतीय रूपया :– इतिहास अवमूल्यन के कारण और उपाय–एक अध्ययन — प्रा.डॉ. ए.बी. पटले	120
28	ग्रामीण शेती आणि विज नियोजन — प्रा. गायत्री चवाळे	125
29	चर्मकार समाजाचा पारंपारीक व्यवसाय व आर्थिक स्थितीचे समाजशास्त्रीय अध्ययन — प्रा. डॉ. सुभाष के. पवार	129
30	जागतिकीकरणाचा स्त्री जीवनावर झालेला परिणाम — प्रा.भास्कर पाढेन	134
31	प्राचीन महाराष्ट्र व बौद्ध धर्म — डॉ. घनश्याम सुबराव महाडीक	136
32	Manual scavenger's in india- Their welfare and rehabilitation — Dr. Umesh N. Udapure	140
33	The personal data protection bill, 2019: an analysis — Adv.Renuka Talokar	149
34	Crisis In Indian Agriculture — Dr. Dattatray Nivruttirao Ghodake	155
35	नव्वदोत्तरी कवयित्रींच्या कवितेतील 'स्वत्व' जाणीव - एक शोध अरुणा ढेरे, संजीवनी तडेगावकर, अस्मिता चांदण यांच्या कवितेसंदर्भात — प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	162
36	नारी मनोविज्ञान के परिप्रेक्ष्य में कृष्णा सोबती के उपन्यास — तेजल किशोरकुमार मेहता	166
37	वर्त्तमान परिप्रेक्ष्य में संत कबीर साहित्य की प्रासंगिकता — रीतु तुरकर	169
38	नागपूर शहरातील किशोरांने सामाजिक–आर्थिक स्तर व शैक्षणिक यश आणि त्यांच्या भावनिक, सामाजिक व व्यावसायिक समस्यांने सहसंबंधात्मक अध्ययन — डॉ. माया प्रभाकर शिरखेडकर	175

CamScanner

39	वैदर्भीय हस्तलिखिते — प्रा. डॉ. अनिता देशमुख	181
40	बौद्ध कला के विकास की आर्थिक पृष्ठभूमि — डॉ.नम्रता प्रसाद	184
41	महात्मा फुले यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसुड' या ग्रंथातील शेतकऱ्यांच्या उन्नती विषयीचे विचार — प्रा. डॉ. भूमिका गो. वानखडे	189
42	खामगाव तालुका क्रांतीकारी राष्ट्रीय चळवळ आणि महात्मा गांधी — डॉ. किशोर मारोती वानखडे	192
43	Influences of Socio- Economic Status on Cognitive Abilities on school going children — Dr. Vaishali Nandagawali Panhekar	196
44	सूर्यकांत त्रिपाठी निराला की सामाजिक तथा सांस्कृतिक दृष्टि — डॉ. सुधांषु रॉय	201
45	भारतातील अन्न धान्य वाटपाची सार्वजनिक वितरण व्यवस्था : एक अवलोकन — प्रा. डॉ. संजय काळे	206
46	New Trends inIndian Banking System — Dr. Rajesh M. Deshmukh	212

CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,233(A)

ISSN : 2278-9308
June 2020

New Trends inIndian Banking System

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra)

Abstract:-In 1991, the Government opened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities, thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best of the services.The Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. As Well as In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such as Digitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks, Cloud Banking, Biometrics, wearables IT in Banking, Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange.

Key Words –New Trends, Banking System.

Introduction:- The banking system of India consists of the central bank i.e. Reserve Bank of India -RBI, commercial banks, cooperative banks and development banks these institutions, which provide a meeting ground for the savers and the investors, form the core of India's financial sector.The Imperial Bank of India subsequently named the State Bank of India. The first Indian-owned Allahabad Bank was set up in 1865 in Allahabad. In 1895, the Punjab National Bank was established in 1895. The Bank of India founded in 1906 in Mumbai.According to S. Vijay Kumar,The first banks were The General Bank of India, which started in 1786, and Bank of Hindustan, both of which are now defunct. The oldest bank in existence in India is the State Bank of India, which originated in the "The Bank ofBengal" in Calcutta in June 1806.After India's independence, the Imperial Bank of India became the State Bank of India in 1955. The second phase of nationalization of banks took place in 1969.Today, Indian banking sector is mature with banks having strong and transparent balance sheets. The major growth drivers are increase in retail credit demand, proliferation of ATMs and debit-cards, decreasing NPAs due to securitization, improved macroeconomic conditions, diversification, interest rates, regulatory and policy changes.According toS. Praveen Kumar,"The banking system has had to serve thegoals of economic policies enunciated in successive fiveyeardevelopment plans, particularly concerningequitable income distribution, balanced regionaleconomic growth, and the reduction and elimination ofprivate sector monopolies in trade and industry". As well as according to Sanjay Kumar Dhanwani,"The Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. Productivity enhancement, innovative products, speedy transactions seamless transfer of funds, real time information system, and efficient risk management are some of the advantage derived through the technology. Information technology has also improved the

CamScanner

efficiency and robustness of business processes across banking sector." In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such asDigitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks,Cloud Banking, Biometrics, wearablesIT in Banking,Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange. Hence according to above analysis the main objective of this paper is to study the new trends in banking system of India.

New Trends in Indian Banking System:-Banking is an industry that handles cash, credit, and other financial transactions. Banks provide a safe place to store extra cash and credit. They offer savings accounts, certificates of deposit, and checking accounts. According to M.Sujatha and others,"today, we are havinga well-developed banking system with different classes of banks – public sector banks, foreign banks, privatesector banks – both old and new generation, regional rural banks and co-operative banks with the Reserve Bankof India as the main head of the system.In 1991, the Governmentopened the doors for foreign banks to start their operations in India and provide their wide range of facilities,thereby providing a strong competition to the domestic banks, and helping the customers in availing the best ofthe services." There are following new trends in Indian Banking System.

- **Digitization**:-Modern trends in banking system make it easier, simpler, paperless, signature less and branchless with various features like IMPS (Immediate Payment Service), RTGS (Real Time Gross Settlement), NEFT (National Electronic Funds Transfer), Online Banking, and Telebanking. Digitization has created the comfort of "anywhere and anytime banking." It has resulted in the reduced cost of various banking procedures, improved revenue generation, and reduced human error. Along with increased customer satisfaction, it has enabled the customers creating personalized solutions for their investment plans and improves the overall banking experience.
- **Enhanced Mobile Banking**:- Mobile banking is one of the most dominant current trends in banking systems. As per the definition, it is the use of a smartphone to perform various banking procedures like checking account balance, fund transfer, and bill payments, without the need of visiting the branch. This trend has taken over the traditional banking systems.
- **UPI (Unified Payments Interface)**:- UPI or Unified Payments Interface has changed the way payments are made. It is a real-time payment system that enables instant inter-bank transactions with the use of a mobile platform. In India, this payment system is considered the future of retail banking. It is one of the fastest and most secure payment gateways.
- **Block Chain**:-Block chain is the new kid on the block and the latest buzzword. The technology that works on the principles of computer science, data structures and cryptography and is the core component of crypto currency is said to be the future of banking and financial services globally. Blockchain uses technology to create blocks to process, verify and record transactions, without the ability to modify it.

CamScanner

- **Artificial Intelligence Robots**:-Several private and nationalized banks in India have started to adopt chatbots or Artificial intelligence robots for assistance in customer support services. For now, the use of this technology is at a nascent stage and evolution of these chatbots is not too far away. Usage of chatbots is among the many emerging trends in the Indian banking sector that is expected to grow.
- **The rise of Fintech Companies**:-Fintech companies and fintech apps have changed the way financial solutions are provided to the customers. Besides easy access to financial services, fintech companies have led to a massive improvement in services, customer experience, and reduced the price paid. In India, the dynamic transformation has been brought upon by several important elements like fintech startups, established financial institutions, initiatives like "Start-Up India" by Government of India, incubators, investors and accelerators.
- **Digital-Only Banks**:-Digital-only banks have emerged to create paperless and branchless banking systems. This is a new breed of banking institutions that are overtaking the traditional models rapidly. These banks provide banking facilities only through various IT platforms that can be accessed on mobile, computers, and tablets. It provides most of the basic services in the most simplified manner and gives access to real-time data.
- **Cloud Banking**:-It seems the technology will soon find its way in the banking and financial services sector in India. Cloud computing will improve and organize banking and financial activities. Use of cloud-based technology means improved flexibility and scalability, increased efficiency, easier integration of newer technologies and applications, faster services and solutions, and improved data security.
- **Biometrics**:-A biometric Authentication system is changing the national identity policies and the impact is expected to be widespread. Banking and financial services are just one of the many other industries that will be experiencing the impact. With a combination of encryption technology and OTPs, biometric authentication is forecasted to create a highly-secure database protecting it from leaks and hackers attempts.
- **Wearables**:-With smartwatch technology, the banking and financial services technology is aiming to create wearables for retail banking customers and provide more control and easy access to the data. Wearables have changed the way we perform daily activities.
- **IT in Banking**:-Information technology in banking sector refers to the use of sophisticated information and communication technologies together with computer science to enable banks to offer better services to its customers in a secure, reliable and affordable manner and sustain competitive advantage over other banks.
- **Electronic Clearing Service**:-Electronic Clearing System (ECS) is an electronic method of fund transfer from one bank account to another. It is generally used for bulk transfers performed by institutions for making payments like dividend, interest, salary, pension, etc.

CamScanner

- **Automatic Teller Machine**:-An automated teller machine (ATM) is an electronic telecommunications device that enables customers of financial institutions to perform financial transactions, such as cash withdrawals, deposits, transfer funds, or obtaining account information, at any time and without the need for direct interaction with bank staff.
- **Point of Sale Terminal**:- A point of sale terminal (POS terminal) is an electronic device used to process card payments at retail locations. A POS terminal generally does the following: Reads the information off a customer's credit or debit card. Checks whether the funds in a customer's bank account are sufficient.
- **Electronic Data Interchange**:-Electronic data interchange (EDI), or electronic data processing, is the electronic transmission of data between computers in a standard, structured format. Electronic funds transfer (EFT) is the term used for electronic data interchanges that involve the transfer of funds between financial institutions.

Conclusion: - From the above analysis of secondary data it is concluded that, the Banking sector has been immensely benefited from the implementation of superior technology during the recent past, almost in every nation in the world. As Well as In the recent period there are many new trends are accepted by Indian banking System such as Digitization, Enhanced Mobile Banking, UPI (Unified Payments Interface), Block Chain, Artificial Intelligence Robots, The rise of Fintech Companies, Digital-Only Banks, Cloud Banking, Biometrics, wearables IT in Banking, Electronic Clearing Service, Automatic Teller Machine, Point of Sale Terminal, Tele Banking, Electronic and Data Interchange.

Reference:-

S. Vijay Kumar (2017),Banking Sector in India – A Review.
S. Praveen Kumar (2016),Recent Trends In Indian Banking Sector.
Sanjay Kumar Dhanwani(2018), Recent Trends In Indian Banking Industry.
M.Sujatha and others (2017),A Study on Recent Trends of BankingSector in India.
R Parameswaran (2001), Indian Banking.
Noor Basha Abdul (2005), Banking and Indian Financial System.

CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B..Aadhar

Single Blind Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February-23

(CCCXCVI) 396

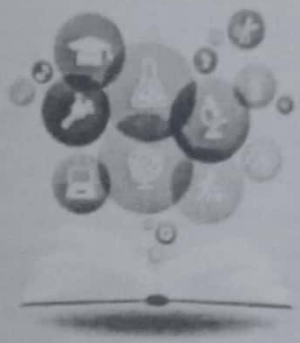

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci College,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci College
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CCCXCVI) 396
ISSN : 2278-9308 February, 2023

An Overview of Rural Marketing in India

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Associate Prof. in Commerce Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra) 444606

Introduction: -

Marketing may aptly be described as the process of defining, anticipating and knowing customer needs, and organizing all the resources of the company to satisfy them. In fact, satisfaction of customer's needs and wants provides the rationale for the firm's existence. According to S. Jaideep, "The concept of Rural Marketing in India Economy has always played an influential role in the lives of people. In India, leaving out a few metropolitan cities, all the districts and industrial townships are connected with rural markets. The rural market in India generates bigger revenues in the country as the rural regions comprise of the maximum consumers in this country. The rural market in Indian economy generates almost more than half of the country's income." As well as according to Ms. Surabhi Lakshmi, "Rural marketing is now a two-way marketing process. There is inflow of products into rural markets for production or consumption and there is also outflow of products to urban areas. The urban to rural flow consists of agricultural inputs, fast-moving consumer goods (FMCG) such as soaps, detergents, cosmetics, textiles, and so on. The rural to urban flow consists of agricultural produce such as rice, wheat, sugar, and cotton. There is also a movement of rural products within rural areas for consumption."The rural market of India started showing its potential in the 1960s. The 70s and 80s witnessed its steady development. And, there are clear indications that the 21st century is going to see its full blossoming. According to above analysis the main objective of this paper is to take an Overview of Rural Marketing in India with the important points and elements regarding to rural marketing such as Concept of rural marketing, importance of rural marketing, Current Status of rural marketing in the India.

Concept of rural marketing:-Rural marketing is a marketing system that involves the development, planning, pricing, and distribution of goods and services so that people in rural areas can access basic products at fair prices. According to Gurjant A.,Everything you need to know about the rural marketing. About two-thirds of the people, especially in the developing countries live in rural areas and depend upon agriculture and related activities for their livelihood.In urban areas, the output from the farm, i.e., food, fiber and other raw materials are processed and made available to the consumers.Rural marketing is a compilation of the developed product, reasonable price, appropriate placing and right awareness. The marketing rule sates that, the right product, at the right price, at the right place, at the right time, through the right medium should reach the right customer. As well as according to Tutorials Point,Rural marketing involves a bunch of processes that includes developing, pricing,promoting, distributing rural specific product and service which satisfies the consumerdemand and also achieves organizational objectives as expected from the target market. It is basically a three-way marketing stage where the transactions can be as follows -

- Urban to Rural: It is a process of selling the products and services by urbanmarketers in rural areas. These products mostly include pesticides, FMCG products,consumer durables, etc.
- Rural to Urban: It is a process where a rural producer sells his products in urbanmarket. This may or may not be direct, but mostly there are middlemen, agencies,government co-operatives etc. who take initiatives in the successful running of theselling process happen successfully in an appropriate price.
- Rural to Rural: It is a process which includes selling or exchange of agriculturalproducts, tools, cattle, carts and others to another village in its proximity.

According toV.K. Bishnoi, Rural marketing represented the emergent distinct activity ofattracting and serving rural markets to fulfill the needs and wants ofpersons, households and occupations of rural people. As a result of theabove analysis, we are in a position to define rural marketing "Ruralmarketing can be seen as a function which manages all those activitiesinvolved in assessing, stimulating and converting the purchasing power into an effective demand for specific

CamScanner

products and services, and movingthem to the people in rural area to create satisfaction and a standard ofliving for them and thereby achieves the goals of the organization.

Importance of rural marketing: - Due to rural marketing system, rural buyers can easily access needed standard goods and services at fair prices. In the same way, rural marketing improves rural infrastructure. Additionally, rural marketing can also improve their income. These all aspects can directly improve living standard. According to W G Prasanna Kumar & K N Rekha, In the current market scenario the marketing of rural products is in the nascent stage and therefore marketing of a rural product is a challenging task because the urban market is very competitive due towhich and the entry of rural products in the urban market becomes difficult. But with proper marketingstrategy formulation this can be achieved. Exploring the urban market as well as the rural marketproducts has become inevitable for growth and expansion of the rural business. The markets canbe classified into urban markets and rural markets. The urban markets provide tremendousopportunities for the rural products provided the rural products are offered to the urban consumers bypproper strategy formulation using the marketing mix. The usage of integrated marketingcommunications and information technology will provide a strong platform for marketing rural productsmarkets. Brand building and effective Marketing will go a long way in promoting ruralproducts to the urban markets. The urban markets offer tremendous potential to the rural producers due to theiraffluence and changing needs. Therefore the urban market is a very attractive market for the ruralproducers in terms of profits and brand building. The rural marketers now should realize the importanceof marketing of rural products to the urban markets and start focusing on the urban markets by developing marketing strategies specially focused on the urban consumers.

Current Status of rural marketing in the India: - According to IBEF:There's no second thought about the fact that the Indian rural market is increasingly becoming the economic powerhouse of the country. The hinterlands, accounting for about 50 per cent of India's gross domestic product (GDP) and housing nearly 70 per cent of the country's population, are showing remarkable multiplier effect and thereby excite policy makers and business leaders.Moreover, rural areas, where 12 per cent of the world population is residing, are witnessing enormous growth in their incomes and crucial shift in consumer behavior.Companies have realized this enormous opportunity and are largely tuning their strategies to woo the rural clan through their products and services.Certain facts that strengthen the position of rural India as an economic segment are enlisted hereafter-Rural India accounts for around 55 per cent of the manufacturing GDP; rural areas were host to nearly 75 per cent of new factories built in the last decade, and rural factories account for 70 per cent of all new manufacturing jobs.Rural consumption per person has increased by 19 per cent yearly between 2009 and 2012, two percentage points higher than its urban peers. In incremental terms, spending in rural India during this period, increased by US$ 80 billion, significantly higher than US$ 55 billion by urban populations.Business conglomerates are increasingly getting attracted by the immense growth potential Indian rural markets possess. They have not only customized their offerings to suit rural consumers, but have also devised innovative ways to convince them and please them.With rural consumers increasing their appetite for better products and high-standard services, fast-moving consumer goods (FMCG) companies intensified their efforts in rural India in 2012-13. FMCG majors like Dabur India and Hindustan Unilever (HUL) vouch for their rural markets and consider them to be extremely critical for the growth of their businesses.The Indian Government acts as a catalyst in the growth process of rural markets. It envisages various schemes, support policies and relaxed-regulations for companies looking at venturing into rural markets.Consumer preferences in rural markets have shown a paradigm shift over the last few years. Their consumption basket looks very similar to that of urban counterparts. Premium products are replacing basic versions and brands are making their presence felt. Nielsen estimates that the FMCG market in rural India will mark US$ 100 billion by 2025, from the current level of US$ 12 billion. Moreover, the Government's efforts to improve the efficiency of welfare programs with cash transfers will further boost rural consumption; it plans to deposit US$ 570 billion in the accounts of 100 million poor families by 2014.

Conclusion:- From the analysis of above secondary data it is concluded that, The rural markets are estimated to be growing festally comparedto the urban markets.Rural marketing is now a two-way marketing process. There is inflow of products into rural markets for production or consumption and there is also outflow of products to urban areas. The rural market has been growing steadily over the past few years and is now even bigger than the urban market. As well as rural areas were host to nearly

CamScanner

B.Andhar' International Peer Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor (IIJIF) (B.A.J.), Issue 05, (Oct-Nov-2019) 556

[illegible]

[illegible]

Reference:
1) S. Sanjay (2015), The Concept Of Rural Marketing In India Economics Essay.
2) Ms. Jaisalmi Lakshmi (2022), Lecture notes on Rural Marketing.
3) V. K. Bishnoi (2018), Rural & Agricultural Marketing.
4) W. G. Prasanna Kumar, A.K. N Bilda (2020) Rural Marketing Management.
5) DILP (2016) Indian Rural Market.
6) Avadhesh Kumar Singh&Satya Prakash Pandey (2005),Rural Marketing- Indian Perspective Age International (P) Limited, Publishers, New Delhi.
7) Gary Armstrong& Others (2017),marketing: an introduction,Sixth Canadian edition.

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632 Issue NO. (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308 March, 2023

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes	Prof. Uttam R. Deulkar, Dr. Uday Manjre	1
2	Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India	Mr.Rajesh M. Thoke , Dr.Vikhe A.A.	6
3	Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness	Dr. Kamini M. Mamarde	9
4	The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema	Dr.K.Chitti kalavathi	12
5	Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes	Kumari sushma, Sharma Deepak	18
6	Role of Human Resource Management on Indian Economy	Yogeshwar Ramesh Jogi	24
7	Situational factors related to anxiety and mood	Prof. Dr. Sudhir Kahate	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works	Mr. Sachin S. Ramteke	31
9	Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body	Miss. Shubhangi P. Rawale, Dr. Sunil Labale	35
10	An Analytical Study of Elections in India: Political Review	Amol Bhikaram Dhotre, Dr.Arun M. Shelke	38
11	Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur	Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat	42
12	Cultural Shifts in the Post-2021 Society	Samruddhi Gole, Dr. Kalyan More	46
13	Political journalism in india: journalism and politics The history and current state	Ms. Deepika S. Golatkar	52
14	सामाजिक समस्याओं को उकेरती हिंदी फिल्में	डॉ. राजेश	55
15	बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक	सद्दाम हुसैन डॉ. मो. जमशैद आलम	59
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार	प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे	66
17	गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे	72
18	बदलत्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व	महेन्द्र देवरावजी भलमे	76
19	[illegible] : एक अध्ययन	विजया विनायकराव वानखेडे	79
20	[illegible]	[illegible]	84

	ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण डॉ. अशोक जाधव	
21	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम डॉ. सुखलाल राठोड	88
22	भारतीय बँकिंग क्षेत्र — आव्हाने व संधी डॉ. गजानन सोमकुंवर	92
23	छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड	97
24	भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा. निलेश अरुण दुर्गे	101
25	महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे डॉ सुनिता कलाबे,	105
26	शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर	110
27	ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम प्रा. डॉ. जयंत पोरे	114
28	कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं डॉ. एम.आर. दातीर	117
29	ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्योत्सव : 'चैत्रबन' प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	122
30	प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे	126
31	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम डॉ. राठोड सुखलाल शामराव	130
32	कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	134
33	ृषी उत्पन्न आणि ऊर्जा स्त्रोत डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे,डॉ.राम प्र.ताटे	137
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	139
35	महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण	145
36	वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे	149
37	मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	152
38	Effectiveness of Activity Based Learning Methodology of pedagogy subject **Dr. Ranjana V. Tijare**	156
39	The Bank Merger in India & their Benefits **Purvesh Pramod Fating**	159
40	कन्नड मातृभाषिक विद्यार्थ्यांसाठी प्रमाण मराठी भाषा अध्ययनात येणाऱ्या अडचणींचा शोध डॉ.विजया पाटील , श्री.रमेश तिप्पाना जाधव	163
41	कोरोना परिप्रेक्ष्य (लहरें) में वृद्धजनोंकी बढ़ती समस्याएं और समाधान हेतु प्रयास डॉ. विजय बळीराम गावंडे	170
42	पारधी समाजाची सद्यस्थिती व समस्या प्रा.डॉ.रवींद्र अर्जुन पवार	175

CamScanner

43	बंजारा समुदायाची सद्यस्थिती,संस्कृती व समस्या प्रा.डॉ.वसंत मोतीराम राठोड	181
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विकासातील योगदान आणि सद्य स्थिती Dr. Lamture Nagesh Topanna	187
45	Short Story as a Prominent Mode of Expression in Dalit Litearture Mr. Shuddhodhan P. Kamble	196
46	Role Of Self-Help Groups In Agriculature And Rural Devlopment Dr. Kamble Bajirao Namdev	199
47	Women And Children : Human Right Hrishikesh Shirbhate	202
48	A Study Of Anxiety Level Among Unmarried Persons Of Late Marriage Group Dr.Purushottam Kumar Mishra	205
49	अनुवाद विशेष सन्दर्भ स्मिता हनुमंतराव नायक	210
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापनातील योगदान डॉ. रविंद्र दा. इचे	213
51	The Impact of Leadership Style on Business Organizational Performance Dr. Rajesh M. Deshmukh	216
52	The Decadal And Rural- Urban Variations Of Sc And St Population In Yavatmal District (Maharashtra) Prof.Dr. Kishor Marotrao Taksande	219
53	"Urdu Khutoot Nigari: Tehqeeqi O Tanqeedi Jaiza" (Urdu Letter Writing: Research & Critical Review) Shahid Iqbal Khan Sarfaraz Khan , Dr. Syed Asfiya Syed Zakriya,	223

CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDIII) 403

ISSN : 2278-9308 March, 2023

The Impact of Leadership Style on Business Organizational Performance

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Introduction:-Great leadership also encourages the development of better business culture. When leaders inspire others, everyone's attitude changes. Companies become more open, transparent, team-based, innovative and kind. The positive values and ethics of the leader filter down to everyone else, informing how they behave. According to Tom Eppersonthat leadership style has a 70% impact on an organization's climate which in turn impacts business performance.The connection between leadership style, the passion of employees, and the impact on the bottom line.Leaders influence a variety of outcomes including turnover, customer satisfaction, sales, revenue, productivity, and more. Good leadership creates employee engagement and passion, which lead to higher levels of customer loyalty, service, innovation, and ultimately profits.It's human nature to want to see a quick return on our investments. When it comes to technical training, it's really easy to see the results. If you send somebody to a typing class, you can sit there and watch them type and know that they've learned something.But when it comes to leadership development, it often takes a while to see the impact of that work. The results are more subjective and dependent on the situation.However, like technical skills, leadership skills will improve over time the more the skills are practiced and invested in. As the saying goes, it's a marathon not a sprint. Much like a business where successful returns come with consistent contributions of capital, developing leadership skills takes a steady, focused investment and perseverance. As well as according to Michael A. Germano, J.D.Leadership has a direct cause and effect relationship upon organizations and their success. Leaders determine values, culture, change tolerance and employee motivation. They shape institutional strategies including their execution and effectiveness. Leaders can appear at any level of an institution and are not exclusive to management. Successful leaders do, however, have one thing in common. They influence those around them in order to reap maximum benefit from the organization's resources, including its most vital and expensive: its people. According toJohn Yaw Akparep and Others that in order to meet the needs of the highly competitive markets, organizations must continually increase performance by adopting the appropriate leadership style. Leadership style is a key determinant of the success or failure of any organization. Leaders influence, direct, and motivate others to perform specific tasks and also inspire subordinates. Literature suggests that the role of leadership is critically important for achieving the performance of organizations. According to above analysis the main objective of this paper is to identify the various types of leadership styles adopted by Business Organization and its impact on Business Organizational Performance.

Concept of Leadership Style:-Leadership is the ability to continuously influence a team of individuals and encompasses many important traits. While management is the overall direction and oversight of the work activities of a team, leadership focuses on the ongoing motivation, engagement and productivity of a team. Leadership concepts refer to factors that leaders consider when applying a leadership style and overseeing a team of individuals. These principles focus on ideas and perceptions about the traits leaders should have and how they should perform in a leadership role. Additionally, leadership concepts help professionals understand what kind of skills and character traits to develop in order to advance in leadership roles. According to Laurie J. Mullins and Gill Christy, "Building successful teams requires effective leadership with an emphasis on trust, clear communications, full participation and self-management: 'The influence and usefulness of teamleaders comes, not from their delivery of traditional supervisory and control methods, butfrom their ability to lead from the front and in training, coaching and counseling their teammembers to high standards of performance." According to Fahad Usmani (2022),a leadership style is a method of managing, directing, and motivating followers.Leadership styles define how leaders strategize their relationships with their followers. Therefore, knowing the leadership style is vital to gaining followers' loyalty and increasing the leader's effectiveness.

Types of Leadership Style: - According to Ozgur Demirtas and Mustafa Karacathe common features of leadership as follows-

- Leadership is not a property owned by a person but a process.

CamScanner

- The process involves a special form of influence called motivation.
- The nature of intrinsic or extrinsic incentives is not part of thedefinition.
- The ultimate goal of the influence is to create collaboration topursue a common goal.
- "Great things" occur in the minds of the leader and followers. Theydo not have to be desirable to all other parties.

As well as Leadership facilitates organizational success by creating responsibility andaccountability among the members of the organization. In short, it increasesvalue in an organization.Leadership style is the way a managerial leader applies his influence in gettingwork done through his subordinates in order to achieve the organizational objectives. The behavior adopted by a leader in the process of supervision of asubordinate is known as style.There are four basic styles as follows-

1) Autocratic Leadership style:-This style is known as authoritative or directive style of leadership. In thisstyle, the entire authority is focused in the hands of the leader. He decides allpolicies. He gives direction to subordinates and demand complete obediencefrom them. He creates the work situation for the subordinates and the later haveto execute what they are told. Autocratic leader possess all the authority andassumes complete responsibility for the task entrusted.Autocratic leadership is a management style wherein one person controls all the decisions and takes very little inputs from other group members. Autocratic leaders make choices or decisions based on their own beliefs and do not involve others for their suggestion or advice.

2) Democratic Leadership style:-Democratic leadership, also known as participative leadership or shared leadership, is a leadership style in which members of the group participate in the decision-making process. This type of leadership can apply to any organization, from private businesses to schools to the government.With a democratic leadership style, everyone is given the opportunity to participate, ideas are exchanged freely, and discussion is encouraged. While this process tends to focus on group equality and the free flow of ideas, the democratic leader is still there to offer guidance and control.The democratic leader is also charged with deciding who is in the group and who gets to contribute to the decisions being made. Research has found that the democratic leadership style is one of the most effective types and leads to higher productivity, better contributions from group members, and increased group morale.

3) Laissez Faire Leadership style:-Laissez-faire leadership is based on trust. People who enjoy a wide degree of latitude in making decisions and working on projects autonomously are often most comfortable with laissez-faire leaders.At the opposite end of the spectrum, people who work well in a rigid environment with clear directives and routine goals typically prefer authoritarian leaders.The short version of laissez-faire leadership: Do what you want as long as you get the job done right.From a laissez-faire leader's perspective, the key to success is to build a strong team and then stay out of the way.Loosely translated from its French origins, laissez-faire means "let it be" or "leave it alone." In practice, it means leaders leave it up to their subordinates to complete responsibilities in a manner they choose, without requiring strict policies or procedures.Although laissez-faire leadership does not fit every organization, industry or situation, some workplaces thrive under laissez-faire leaders. It's all a matter of finding the right match.

4) Paternalistic Leadership style:-Paternalistic leadership is a managerial approach that entails a dominant authoritative personality who acts as a matriarch or patriarch and treats partners and employees just like they are members of large extended families. In turn, the leaders expect trust, obedience and loyalty from the employees.A Paternalistic Leader creates such an amicable ambience at the workplace that employees consider their team as a family. Yearning to belong to a group is a natural human tendency. Just like families have a head; organizations have leaders, who occupy an authoritative position to determine what's best for the team. Paternalistic leadership is an approach, where a leader is equipped to adhere to the interests of the employees and the organization. Hence Autocratic,Democratic,Laissez Faire andPaternalistic Leadership styleare the four Basic Leadership Styles.

Conclusion:- From the above analysis of secondary data it is concluded that the leader plays a key role in the orientation and direction of the organization which is the one that sets the vision and mission of the organization and others follow it. So, an appropriate leadership style influence and ensure the prosperity and the economic growth of both organization and employees. Leadership style impacts the organization by affecting employee morale, productivity, decision-making speed, and metrics.

CamScanner

Successful leaders carefully analyze problems, assess the skill level of subordinates, consid alternatives, and make an informed choice.

Reference:-

1) Tom Epperson (2018), The Impact of Good Leadership.
2) Michael A. Germano, J.D.(2010), Leadership Style and Organizational Impact.
3) Yaw Akparep and Others (2019), The Influence of Leadership Style on Organizational Performance at Tuma Kavi Development Association, Tamale, Northern Region of Ghana.
4) Laurie J. Mullins and Gill Christy (2016), Management and Organizational Behavior, Pearson Education Limited, Eleventh edition.
5) Fahad Usmani (2022), Leadership Styles: Definition, Meaning, & Types of Leadership Styles.
6) Ozgur Demirtas and Mustafa Karaca (2020), A Handbook ofLeadership Styles, Published by Cambridge Scholars Publishing.
7) Andrew J. DuBrin (2017), Principles of Leadership.

CamScanner

IJRAR.ORG E-ISSN: 2348-1269, P-ISSN: 2349-5138

INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS (IJRAR) | IJRAR.ORG

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

Challenges in implementation of CRM in Banking Sector

Dr. Rajesh M. Deshmukh

Associate Prof. in Commerce

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (Maharashtra)

Abstract:- CRM plays a crucial role in improving customer satisfaction, retaining customers, and driving business growth. One of the key benefits of CRM in the banking sector is the ability to gather and analyse customer data. By adopting a comprehensive CRM strategy, banks can improve their performance and stay ahead in a highly competitive marketplace. By collecting information about customer behaviour, preferences, and feedback, banks can better understand their customers and tailor their products and services to meet their needs. There are many challenges to fully implement the CRM in banking sector. It has both positive and negative sides to consider upon.

Keywords:- CRM, Banking Sector

Introduction:- CRM (Customer Relationship Management) is a strategy for managing a company's interactions with customers and clients. It involves using technology to organize, automate, and synchronize sales, marketing, customer service, and technical support processes. In the banking sector, CRM plays a crucial role in improving customer satisfaction, retaining customers, and driving business growth. One of the key benefits of CRM in the banking sector is the ability to gather and analyse customer data. By collecting information about customer behaviour, preferences, and feedback, banks can better understand their customers and tailor their products and services to meet their needs. (Barthalomeo, 2022) This leads to increased customer satisfaction and loyalty, as customers feel that their needs are being understood and addressed. Another benefit of CRM in the banking sector is the ability to streamline customer interactions and improve efficiency. With CRM, banks can automate repetitive tasks, such as sending customer reminders, and can respond to customer inquiries and complaints more quickly. This results in a more efficient and effective customer service experience, which can help to reduce customer churn and increase customer satisfaction. The main aim of this research paper is to focus on Challenges in implementation of CRM in Banking Sector

CRM & Customer Satisfaction:- Improving customer satisfaction and efficiency, CRM can also help banks to increase their sales and revenue. By using customer data and analytics, banks can identify new sales opportunities and target their marketing efforts more effectively. (Evans, 2020) This can lead to increased cross-selling and up-selling, as well as higher customer lifetime value. (BUOPSO, 2021)

CRM for Risk Management:- It can also help banks to improve their risk management processes. By collecting and analysing customer data, banks can identify and mitigate potential risks, such as fraud and money laundering, more effectively. This helps to protect the bank and its customers, and can also improve regulatory compliance. (Blog Team CRM, 2022) Finally, CRM can also help banks to compete more effectively in the marketplace. With a robust CRM system in place, banks can differentiate themselves from their competitors by providing a better customer experience. This can help to attract new customers and retain existing ones, driving business growth and success. So, CRM plays a critical role in the banking sector, providing benefits in terms of customer satisfaction, efficiency, sales and revenue growth, risk management, and competitiveness. By adopting a comprehensive CRM strategy, banks can improve their performance and stay ahead in a highly competitive marketplace.

Challenges for Implementing CRM in Banking System:-

a) Integration with legacy systems:- Integrating new systems with legacy systems refers to the process of connecting old and new technology to ensure that they work together seamlessly. This is often necessary in order to ensure that organizations can continue to use existing systems and data while taking advantage of new technology. Integration can involve various steps such as data mapping, APIs, and middleware.

b) **Data privacy and security concerns:-** Banking data privacy and security are key concerns due to the sensitive and personal information being handled. The following are the main concerns-

- Data breaches: Unauthorized access to customer information can lead to theft of sensitive data such as credit card numbers, social security numbers, and other confidential information.
- Insider threats: Employees of the bank can access and misuse customer data for personal gain.
- Phishing scams: Fraudulent emails or websites that mimic legitimate bank sites and steal login credentials or other sensitive information.
- Malware: Malicious software can infect bank systems and steal customer data.
- Payment fraud: Unauthorized use of credit or debit cards, or fraudulent transactions made using stolen information.

To mitigate these risks, banks implement security measures such as encryption, firewalls, multi-factor authentication, and regular security audits. They also educate customers on safe online practices to protect their personal and financial information (Abhishek Mahalle, 2018).

c) **Lack of standardization and uniform data:-** Lack of standardization in banking refers to the inconsistent use of data formats, protocols, and definitions among different banks and financial institutions. This can lead to difficulties in data exchange, integration, and analysis. Uniform data issues in banking arise from the use of different systems, applications, and databases that store and manage financial information.

This can result in data inconsistencies, duplications, and errors that can negatively impact decision-making and risk management. To address these issues, many financial institutions are implementing data standardization and governance initiatives to ensure the quality, consistency, and accuracy of their data. This can involve the use of common data models, data dictionaries, and data governance processes to ensure that data is consistently defined and managed across the organization.

d) **Resistance to change and cultural differences:-** Resistance to change in the banking industry can stem from various factors such as fear of job loss, discomfort with new technologies, lack of understanding of the benefits, and scepticism about the success of the change. Cultural differences can also impact the implementation of change in banking, as different countries and regions may have different beliefs, values, and practices. For example, in some cultures, there may be a greater resistance to new technologies, while in others, there may be a greater emphasis on innovation. To overcome these challenges, it is important for organizations to effectively communicate the rationale behind the change and address any concerns of employees, while also taking into consideration cultural differences and finding ways to effectively integrate them into the change process.

e) **High cost of implementation and maintenance:-** For Implementing & maintaining CRM in Banking Sector does bears huge cost as follows:-

- **Expensive software:-** CRM systems for banks can be costly to purchase and license.
- **Integration with existing systems:-** Integrating CRM with existing systems can be time-consuming and expensive.
- **Data migration:-** Migrating customer data from legacy systems can be costly and complex.
- **Training:-** Training employees on using the new CRM system can be time-consuming and expensive.
- **Technical support:-** Ongoing technical support and maintenance can add to the cost of implementing CRM in the banking sector.

f) **Difficulty in measuring the ROI of CRM initiatives:-** Measuring the ROI of CRM initiatives in Banking can be challenging due to:-

- **Multi-faceted impact:-** CRM initiatives can affect multiple areas of the business, making it difficult to attribute specific outcomes to a single initiative.
- **Long-term benefits:-** The benefits of CRM initiatives can be long-term, making it difficult to quantify their impact within a specific time frame.
- **Data challenges:-** Banking institutions often have complex and fragmented data systems, making it difficult to track the right metrics and accurately measure results.
- **Lack of standard metrics:-** There is no standard set of metrics for measuring the ROI of CRM initiatives, making comparisons between institutions and initiatives difficult.

- **Difficulty in estimating the cost of customer acquisition and retention:-** It can be challenging to accurately estimate the costs of acquiring and retaining customers, making it difficult to determine the actual ROI of CRM initiatives. (proprofs, 2021)

Conclusion:- There are many challenges to fully implement the CRM in Banking sector. It has both positive and negative sides to consider upon. But, the challenges it has can be overcome by following few of the steps by clearly defining and communicating the goals and objectives of the CRM implementation. The involvement of all relevant departments and stakeholders in the implementation process can make implementation as more feasible and smooth process. (Salami, 2009) There are also efforts to be taken to ensure data quality and integrating CRM with existing systems and processes (Chauncey Crail, 2022). This may sometimes include a high cost, but it pays off well in long run. Also, the adequate training about technicalities and support for employees to effectively use the CRM system. Whenever possible there should be a system to continuously monitor and measure the success of the implementation and making necessary adjustments in the CRM system as a customization process. The Bank shall select a flexible and scalable CRM solution that can adapt to ever-changing business needs (Akhrin, 2021). Lastly, the organization shall build a strong culture of customer-centricity to drive adoption and usage of the CRM system.

References:

1) Abhishek Mahalle, J. Y. (2018). Data Privacy and System Security for Banking and Financial Services Industry based on Cloud Computing Infrastructure. *International Conference on Computer Supported Cooperative Work in Design* (pp. 407-413). IEEE Xplore.
2) Akhrin, D. (2021, June 15). *The Importance Of Finding A Scalable CRM For Your Business*. Retrieved from forbes.com: https://www.forbes.com/sites/forbesbusinesscouncil/2021/06/15/the-importance-of-finding-a-scalable-crm-for-your-business/?sh=5e83a0617c1a
3) Barthalomeo, M. (2022, Macrh 31). Top 8 Benefits of CRM for Banking. Retrieved from https://www.solunus.com/: https://www.solunus.com/post/top-8-benefits-of-crm-for-banking
4) Blog Team CRM. (2022, January 20). Customer Relationship Management Risks and Controls. Retrieved from https://crm.walkme.com/: https://crm.walkme.com/customer-relationship-management-risks-and-controls/
5) BUOPSO. (2021, October 23). What is the role of CRM in customer satisfaction? Retrieved from www.linkedin.com: https://www.linkedin.com/pulse/what-role-crm-customer-satisfaction-buopso/?trk=organization-update-content_share-article
6) Chauncey Crail, C. B. (2022, March 21). What Are CRM Integrations? Everything You Need To Know. Retrieved from Forbes.com: https://www.forbes.com/advisor/business/software/what-is-crm-integration/
7) Evans, D. (2020, March 30). How Does A CRM Help to Increase Customer Satisfaction? Retrieved from www.yokellocal.com: https://www.yokellocal.com/blog/how-does-a-crm-help-to-increase-customer-satisfaction
8) proprofs. (2021, July 2). Measuring ROI for CRM: A Valuable Process. Retrieved from bigcontacts.com: https://www.bigcontacts.com/blog/measuring-roi-for-crm/
9) Salami, M. P. (2009). IMPACT OF CUSTOMER RELATIONSHIP MANAGEMENT (CRM) IN THE IRAN BANKING SECTOR. International Journal of Organizational Innovation , 225-241.
10) Singh, V. (2022, May 26). 10 Tips That Show The Importance Of CRM in Banking Sector - Kapture CRM. Kapture CRM. Retrieved January 31, 2023, from https://www.kapturecrm.com/blog/10-tips-that-show-the-importance-of-crm-in-banking-sector/
11) Banking CRM Software: Key Features, Top Platforms, Costs and ROI. (n.d.). Banking CRM Software: Key Features, Top Platforms, Costs and ROI. Retrieved January 30, 2023, from https://www.scnsoft.com/banking/crm

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X Issue - II February - July - 2022

English / Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

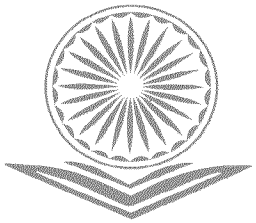

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"GENIUS"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 6.631 **(www.sjifactor.com)**

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha
Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.
Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit
Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor
Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar
Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare
Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane
Dean. Faculty of Management Science.
Dean. Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Brian Schiff
Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia
Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. Hanumanthappa J.
Dept. Of Studies In Computer Science,
University of Mysore, Manasagangotri,
Mysore-570 006, Karnataka, India.

Dr. Asharf Fetoh Eata
College of Arts or Science Salmau Bin
Adbul Aziz University, KAS.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide, Dept .of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Isita Lahiri
Dept. of Business Administration,
University of Kalyani, Kalyani West Bengal.

Dr. Nirmala S. Padmavat
Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya,
Selu, Dist: Parbhani

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	A View on Emotionally Intelligent Person and its Habits and Practices **Mr. Konapure T. M.**	1-6
2	Comparative study on Morphological Variables of Mangalore University and Mysore University Kabaddi Players **Dr. Roshan Kumar G.**	7-10
3	Emperical Study on Security in E-Payment System with Special Reference to Udupi District **Dr. Umesh Maiya**	11-17
4	Sikh Art: Origin and Development **Prabhjot Kaur** **Dr. Rohita Sharma**	18-24
5	Resilient Leadership is the Way of Resilient Society during Pandemic **Dr. Neelappa B. Hosamani**	25-28
6	Forensic Accounting: A New Concept of Investigation **Prof. Anil S. Patil**	29-36
7	Spacing into the Mainstream: A Prologue to Feministic Matrix in Canadian Verses **Dr. Vinodkumar P. Chaudhari**	37-40
8	Yoga and Naturopathy are a Milestone in the Rehabilitation of Injured Player **Dr. Rajendra Waman**	41-46
9	Effect of Parenting Style on Youth's Personality **Dr. Mrs. Patil Sanjivani Jagdish**	47-51
10	The Use of "Flipped Classroom Pedagogy" in the Teaching-Learning Process for High School Students: Awareness **Mr. Raju Gulbas Dahiwale** **Dr. Prashant B. Pagare**	52-57
11	A Study of Awareness and Problems Faced with Respect to M-Commerce in Public **Dr. Sanjay B. Shinde**	58-64

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Sports : Modern Trends and Challenges in Coaching and Training **Dr. Baliram Hanmantrao Ingle**	65-69
13	N-List Programme is a Boon for College Library **Sudhir B. Sangole**	70-76

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कर्मवीर भाऊराव पाटलांचे शैक्षणिक विचार व प्रासंगिकता **श्री. कुबेर भरत पांडुरंग**	१-३
२	मानवी समाज व परिवर्तनात्मक दृष्टीकोण **श्रीमती. शेख जहारा अब्दूल रहीम**	४-५
३	गावठाण : ग्रामीण मातीचा रंग लाभलेली कादंबरी **डॉ. महेश सखाराम बावधनकर**	६-१२
४	बाहय जगाचे ज्ञान **डॉ. सुनिल काळमेघ**	१३-१७
५	जागतिकीकरण व कामगार चळवळ : सद्यास्थिती व आव्हाने **प्रा. तक्षशील नारायणराव सुटे**	१८-२२
६	राष्ट्रीय कृषि विमा योजना - एक आढावा **प्रा. डॉ. सुनीता सिनगारे**	२३-२९
७	न्यायालयीन सक्रियता एक अभ्यास **प्रा. डॉ. संजय माधवराव सांभाळकर**	३०-३३
८	जागतिक बदलानुसार भारतीय परराष्ट्र धोरण - एक विश्लेषण **डॉ. आर. पी. करोडकर**	३४-३९
९	मराठी लोकनाट्याची ओळख **डॉ. चैनलाल राणे**	४०-४७
१०	जागतिकीकरण आणि स्थानिक संस्कृती **डॉ. रवि नारायण साखरे**	४८-५१
११	राष्ट्रनिर्माण: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका **प्रा. डॉ. अशोक जाधव**	५२-५५
१२	डॉ. प्रभाकर मांडे यांचे लोकसाहित्य संशोधनविषयक कार्य **डॉ. शत्रुघ्न फड**	५६-६३
१३	राजर्षी शाहू महाराज यांचा आरक्षणविषयक दृष्टीकोण **प्रा. डॉ. आर. डी. खताळ**	६४-६६

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखकके नाम	पृष्ठ क्र.
१	अनामिका के काव्य में स्त्री **डॉ. ज्ञानोबा गादगे**	१-३
२	प्रयोजनमूलक हिंदी **डॉ. रामलिंग भोसले**	४-७
३	कोरकू जनजाति का कलाविष्कार : खमनाट्य **डॉ. सतीश पावड़े**	८-१४

13. N-List Programme is a Boon for College Library

Sudhir B. Sangole
Librarian, Ramkrushna Mahavidhyalaya, Darapur. Maharashtra (India).

Abstract

Library is a repository of resources. The primary function of educational system is to serve their users (faculty members, students, research scholar and staff). In the present electronic era, e-resources have come to play an important role in education. The academic libraries often prefer e-resources to substitute of print resources for maximum use. Especially e-journals have become widely popular among library users. Lots of efforts have been taken in past few years to overcome financial crunch by resource sharing through consortia. UGC and MHRD have initiated some qualitative initiatives to cope-up with the financial crunch of academic libraries i.e. UGC-INFONET, INDEST-AICTE and NLIST Programme

Keywords: UGC INFIBNET, Type of e-resources, N-LIST Programme, Basic Requirement, Major Function.

Introduction

Libraries are playing an impotent role for acquiring e-resources to proper ways in the college Library. It is a need of today's ear to subscribe e-resources for college library. Now a day's users of library are so smart. They want to know the information very pin pointed and updated with in short time.

INFLIBNET is concerned in modernizing university libraries in India and connecting country them as well as information centers in the through a nationwide high speed data network using the state-of-art technologies for the optimum utilization of information. INFLIBNET is set out to be a major player in promoting scholarly communication among academicians and researchers Information Services Infrastructure for Scholarly. The project entitled 'National Library and Content (N-LIST). Being jointly executed by the UGC-INFONET digital library consortium, INFLIBNET center and the INDEST-AICTE consortium IIT Delhi provided for cross subscription to e-resources subscribed by the two consortia that is subscription to INDEST-AICTE resources for technical institute

ShodhGangotri, Shodhganga and E-ShodhSindhu are three main repositories of INFLIBNET N-LIST consortia. The Based on the recommendation of an Expert Committee, the MHRD has formed e-ShodhSindhu merging three consortia initiatives, namely UGC-INFONET Digital Library Consortium, N-LIST and INDEST-AICTE Consortium. The N-LIST Programme is subsumed under UGC-INFONET Digital Library Consortium as college Component. The colleges (except Agriculture, Engineering, Management, Medical, Pharmacy, Dentistry and Nursing) in India are eligible to get access e-resources under N-LIST Programme.

The life-taking Corona Virus has enormously affected the entire world. Covid-19 pandemic era has radically changed the ways academic institutions function today. The present scenario has transformed the traditional methods of teaching and learning into web-based teaching and learning where in online methods are adopted by the teaching professionals and learners to virtually connect and communicate with each other. During this pandemic and lockdown period, the library users could only rely on the library e-resources to meet their information needs as the doors of the library had to be shut and the physical library collection could not be accessed by the users. At this crucial phase, N-LIST e-resources proved to be the best source of information to the users. To have an access to the N-LIST E-resources was a major boon for the users during the pandemic as they able to access a wide variety of collection of e-books and e-journals on diversified subjects to select from by various Indian and foreign publishers.

About N-LIST: (National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content)

National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content (N-LIST) was proposed under the Ministry of Human Resource Development under its national mission on education through information and communication technology. It is an initiative of INFLIBNET centre and it was launched on 4th May 2010. It is jointly implemented by UGC-INFONET Digital Library Consortium, INFLIBNET Centre and INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi. From the year 2014, N-LIST programme is included under UGC-INFONET Digital Library Consortium as a college component. The colleges except Agriculture, Engineering, Management, Medical, Pharmacy, Dentistry and Nursing in India are eligible to access the e-resources under the programme. N-LIST aims to provide access to e-resources to students, researchers and

faculty of the colleges and other beneficiary institutions across the country through server(s) installed at the INFLIBNET Centre at affordable cost. N-LIST Consortium inception has changed the scenario of academic college libraries in India. NLIST consortium is one of the fastgrowing consortia for college libraries in India. MHRD, has made significant efforts and funded good amount to the promotion and use of N-LIST electronic resources for the college libraries. It is an excellent step towards higher quality education.

Definition of e-resources

An electronic resource is defined as a resource which require computer access or any electronic product that delivers a collection of data, be it text referring to full text bases, electronic journals, image collections, other multimedia products and numerical, graphical or time based, as a commercially available title that has been published with an aim to being marketed. These may be delivered on CD ROM, on tape, via internet and so on. Over the past few years, a numbers of techniques and related standards have been developed which allow documents to be created and distributed in electronic form. Hence to cope with the present situation, librarians are shifting towards new media, namely electronic resources for their collection developments that the documents of users are better fulfilled. The e-resources on magnetic and optical media have a vast impact on the collections of University libraries. These are more useful due to inherent capabilities for manipulation and searching, providing information access is cheaper to acquiring information resources, savings in storage and maintenance etc. and sometimes the electronic form is the only alternative.

Types of e-resources: The e-resources are basically divided in two major types are:

1. Online e-resources

- E-journal (Full text & bibliographic)
- E-books
- Online databases
- Web sites

2. Other electronic resources

- CD ROM
- Diskettes
- Other portable computer databases.

Basic Requirement

- Computer system.
- Telephone connection
- Subscription for N-List
- Modem
- Inverter / Uninterrupted power supply

Major Function

- Establish proxy servers and associated authentication mechanism ofr college.
- Provide full text access to electronic resources.
- Identify gaps in the resources and infractures.
- Collect and analyze users statistic of r-resources.

N-List

N-List stands for national Library and Information services Infrastructure for scholarly content. It is a major programme of university grant commission. The main aim of N-List is to collect e-resources from different popular publishers around the globe and provide e-resources to college and university libraries in India.

User have access near about 6000+ e-journals, and 1,99,500+ e-books under n-list 6,00,000 e-books through NDL e-resources are available in the various language like English, Dutch, German, Italian, etc.

How to Access NLIST E-Resources?

Access to NLIST resources are through Proxy servers of INFLIBNET. The URL address of NLIST site is: http://iproxy.inflibnet.ac.in:2048/login once you visit the site, enter the login and password .The members can obtain user ID and Password from their Libraries. Electronic Resources Subscribed under the N-LIST Programme Electronic resources subscribed by the N-LIST programme can broadly be divided into the following three categories.

Full-text Electronic Resources

Full-text electronic resources contain complete articles along with their bibliographic details. The N-LIST programme subscribes to full-text e-resources from academic societies, commercial publishers and aggregators like American Institute of Physics, American Physical Society, Oxford University Press, Royal Society of Chemistry, Cambridge university Press, H W

Wilson, etc. All fulltext resources subscribed under the N-LIST programme contain electronic journals as revealed in the table given below.

E-Journals subscribed under the N-LIST programme Source

E-Journals (Full text)	Resources
American Institute of Physics [18 titles]	http://jounals.aip.org/
Annual Reviews [33 titles]	http://arjurnals.annualreviews.org
Economic and Political Weekly (EPW) [1 title]	http://www.epein/
Indian Journals [180+ titles]	http://www.indianjournals.com/
Institute of Physics [46 titles]	http://iopscience.iop.org/
JSTOR [2500+ titles]	http://www.jstor.org/
Oxford University Press [262 titles]	http://www.oxfordjounals.org
Royal Society of Chemistry [29 titles]	http://www.rsc.org/publishingjounals
H. W. Wilson [3000+ titles]	http://search.ebscohost.com
Cambridge University Press [224 titles] (2010-2016)	http://jounals.cambridge.org/

Electronic Books

Electronic books are either subscribed on annual subscription basis (ebrary) or are purchased on "one-time payment and perpetual access basis" as in case of NetLibrary, McGraw Hill and Oxford Scholarship. Total number of electronic books accessible to colleges under N-LIST programme exceeds 1,99,500+ as revealed below in the table reproduced below.

E-Books subscribed under the N-LIST programme

E-Books	Resources
Cambridge Books Online [1800 titles]	http://ebookscambridge.org
E-brary [185000+ titles]	http://site.ebrary.com/lib/infibnet
EBSCoHost-Net Library [936 titles]	http://search.ebscohost.com
Hindustan Book Agency [65+ titles]	http://portal.igpublish.com/iglibrary
Institute of South East Asian Studies	http://portal.igpublish.com/iglibrary
Oxford Scholarship [1402+ titles]	http://www.oxfordschorship.com/
Springer eBooks [2300 titles]	http://link.springer.com
Sage Publication eBooks [1000 titles]	http://knowldge.sagepub.com
Taylor Francis eBooks [1800 titles]	http://www.tandbooks.com
Myilibrary-McGraw Hill [1124 titles]	http://mylibrary.com/
South Asia Archive [through NDL]	http://portal.igpublish.com/iglibrary

World e-Books Library [Now Available through NDL only]	http://mylibrary.com/

Current Status

As on March 10 2022, a total number of 5949 colleges have registered themselves with the N-LIST programme including 3755 Govt. / Govt.-aided colleges covered under the section 12 B/2F of UGC Act as well as Non-Aided colleges. Log-in ID and password for accessing e-resources has been sent to the authorized users from these 3755 colleges. All e-resources subscribed for colleges under the N-LIST Project are now accessible to these 3755 colleges through the N-LIST website (http://nlist.inflibnet.ac.in).

Statewise Member Colleges Status

Sr. No	State	Registered	Beneficiary
1	Andaman and Nicobar Islands	2	2
2	Andhra Pradesh	246	160
3	Arunachal Pradesh	7	4
4	Assam	226	155
5	Bihar	143	40
6	Chandigarh	1	1
7	Chhattisgarh	170	127
8	Dadra and Nagar Haveli	2	2
9	Delhi	74	62
10	Goa	33	30
11	Gujarat	432	128
12	Haryana	161	108
13	Himachal Pradesh	51	31
14	Jammu and Kashmir	100	71
15	Jharkhand	100	61
16	Karnataka	708	453
17	Kerala	279	236
18	Madhya Pradesh	225	126
19	Maharashtra	1169	841
20	Manipur	52	38
21	Meghalaya	29	23
22	Mizoram	22	16
23	Nagaland	30	23
24	Orissa	95	24

25	Pondicherry	20	11
26	Punjab	173	113
27	Rajasthan	164	34
28	Sikkim	3	0
29	Tamil Nadu	413	312
30	Tripura	20	10
31	Telangana	148	105
32	Uttar Pradesh	244	94
33	Uttarakhand	33	14
34	West Bengal	374	300
		5949	**3755**

(Source< http://nlist.inflibnet.ac.in/statelist.php > as on date March 10th, 2022)

Conclusion

N-List programme is a good Boon for college Libraries in India. It is a Government organization to help college and University libraries to develop their e-resources. It is very economical programme. But the journals of arts streams are very less than science streams. Over all this is very nice programme/consortia for student, teacher and research scholars.

References

1. Kumar, Rajeshwar (2013). Awareness and use of electronic resources through N-LIST: A boon to academic libraries. International journal of librarianship and administration, 4 (1), 17-25
2. http://nlist.inflibnet.ac.in/
3. Arora, Jagdish & Prakash, P.: ICT Enabled services and activates of the INFIBNET, 49, 12, University news.
4. Goal, M.K. (1998).Lets Learn Internet, New Delhi: Sterling Publication.
5. Nair, R.Ramesh (2002) Accessing Information Through internet New Delhi; ESS Publication.
6. Pisani, A. (2002). Library consortia and cooperation in the digital age. Biblioteca Universitaria, 5 (2), 87-102.
7. Singh, J. (2017). Use of electronic resources in N-LIST programme by the undergraduate colleges of Jalandhar district, Punjab: A study. Indian Journal of Information Sources and Services, 7(2), 1-8.

University of Nebraska - Lincoln
DigitalCommons@University of Nebraska - Lincoln

Library Philosophy and Practice (e-journal) | Libraries at University of Nebraska-Lincoln

May 2021

Mapping Intellectual Assets: A Case Study

Sandip B. Khandare
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Amravati. M. S. India., sandipkhandare89@gmail.com

Shashank S. Sonwane
Dept. of Library and Information Science Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. M. S. India., shashank65@yahoo.com

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac

Part of the Library and Information Science Commons

Khandare, Sandip B. and Sonwane, Shashank S., "Mapping Intellectual Assets: A Case Study" (2021). *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 5494.
https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/5494

Mapping Intellectual Assets: A Case Study

Dr. Sandip B. Khandare
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Amravati.
M. S. India.
sandipkhandare89@gmail.com

Dr. Shashank S. Sonwane
Associate Professor
Dept. of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.
M. S. India.
shashank65@yahoo.com

Abstract:

The present study is attempts to map the assets of Department of Economics of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad with the help of Knowledge source map, Knowledge asset map and knowledge location map. For drawing the Knowledge source map, Knowledge asset map and Knowledge Location map a Syllabus and Bio-data of Department of Economics of Dr. B. A M. U. Aurangabad has been analyzed. The study also identifies the central assets and the leaders in economics department as well as points out the areas in which there is lack of specialized knowledge.

Keywords: Knowledge Mapping, Intellectual Asset, Knowledge Sources Map, Knowledge Asset Map, Knowledge Location Map.

Introduction:

Knowledge mapping assists on individual employee, a team, or an organizational unit in understanding and using the knowledge available in an organizational setting. The intellectual environment that is mapped through this tool is mostly made up of referenced expertise, documented experiences and extracted and formalized processes or procedures.

The mapping process can provide a number of insights into the knowledge assets of organization and its problems in allocating knowledge effectively. A knowledge asset is explicitly qualified source of knowledge that provides potential benefits for the solution of problems relevant to an organization. (Adhe et.al. 2007).

What is Knowledge?

Knowledge means “information that has been comprehended and evaluated in the light of experience, and incorporated into the knower’s intellectual understanding of its subject” (Ali, 2006).

Types of Knowledge:

1. Tacit Knowledge:

Tacit Knowledge is knowledge that is not captured by traditional information technologies. Tacit knowledge often includes details about how people make decisions, the values they assign to different variables, and other ways that people use information but never set down in a formal way. Tacit knowledge is highly personal. It is hard to formalize and therefore difficult, if not impossible, to communicate. Tacit or implicit knowledge (also referred to as experimental knowledge) is thus both unrecorded and unarticulated. (Natarajan, 2015). Tacit knowledge is personal, context-specific knowledge that is difficult to formalize, record or articulate- it is stored in the heads of people. The tacit component is mainly developed through a process of trial and error encountered in practice. (Dhiman, 2009). The practical knowledge is acquired through experience in theoretical and practical day to day problems. It is a sum of what is known by a person till data. It is closely linked with applied knowledge. Tacit knowledge depends upon the person's intension to record it or not. Simply it's way of working which may be recorded by the concerned person only because it is different from people to people. Expertise on a particular subject can be used to reduce effort for the same work repeatedly. It may also be used for quality assurance of knowledge and data analyzing. (Pandey, 2017).

2. Explicit Knowledge:

Explicit knowledge is that component of knowledge that can be codified and transmitted in a systematic and formal language- documents, databases, webs, e-mails, charts, etc. (Dhiman, 2009). Explicit Knowledge is the traditional sort that is found in document databases and other formal reports. Although helpful, systems that concentrate on explicit knowledge miss out on much of what businesses actually need to survive. Explicit knowledge is formal and systematic. For this reasons it can be easily communicated and shred, in product specifications or a scientific formula or a computer program. (Natarajan, 2015). Explicit knowledge can be formulated or coded to be used by the people. This sort of knowledge is publicly available and easy to sore and disseminate. This knowledge is based on the routine work of the researchers and professionals. What is done regularly with the information used in the whole process is the part of explicit knowledge. (Pandey, 2017).

Difference between Tacit and Explicit Knowledge:

Tacit Knowledge- Tacit knowledge-knowledge-in-Practice; developed from direct experience and action; highly pragmatic and situation specific; sub-consciously understood and applied; difficult to articulate; usually shared through highly interactive conversation and shared experience. (Reddy, 2007).

Explicit Knowledge- Explicit Knowledge can be formally articulated or encoded; can be more easily transferred or shared; is abstract and removed from direct experience. (Reddy, 2007).

Knowledge Mapping

Knowledge mapping is "a technique for the analysis, organization and presentation of information in an organization, in such a way that its content can be more readily and quickly assimilated by managers and staff. The methodology can usefully address intranet implementation and can aid information design and corporate communication" (Ray, 2000).

Knowledge mapping is defined as the process of associating items of information or knowledge. Knowledge mapping is a visual display of captured information and relationships, which enables the efficient communication and learning of knowledge by observers with different backgrounds at multiple levels of details. Knowledge Mapping is defined as the process of associating items of information or knowledge (preferably visually) in such a way that the mapping itself also creates additional knowledge. (Eppler, 2013).

The knowledge maps can be of six types.

1. Knowledge Source Map
2. Knowledge Assets Map
3. Knowledge Location Map
4. Knowledge Structure Map
5. Knowledge Application Map
6. Knowledge Development Map

Scope of the Study:

The present study deals with Department of Economics of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad. The university was established on 23 August 1958. The Department of Economics was instituted in the year 1958-59, almost along with the commencement of Marathwada University. It was one of the few Departments established in the

initial year and the only Department in the faculty of Social Sciences. At present there are six teachers working in the capacity of professor, Associate Professor and Assistant Professor and all the teachers is a research guide.

Economics is one of the oldest department in the university and having undertaken number of research projects. The present study has been undertaken for mapping the assets (Teachers) of department of Economics of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad by using Knowledge Source map, Knowledge asset map and Knowledge Location map.

Objective of the Study:

1. To draw a knowledge source map
2. To prepare knowledge asset map
3. To prepare knowledge location map
4. To identify central assets & leaders in the department
5. To identify domains in which specialized knowledge is lacking

Methodology of the study:

The following three methodologies were used in this study.

Knowledge Source Map:

For drawing the knowledge source map, syllabus of M.A. Economics was analyzed as per Dewey Decimal Classification (DDC) 21st Edition. A syllabus is analyzed regarding which paper is taught by whom. The information was presented in the map with concentric circles and the tracks from general subject to specific subject, to represent the subject taught and teachers who teach the core subject as well as allied subject.

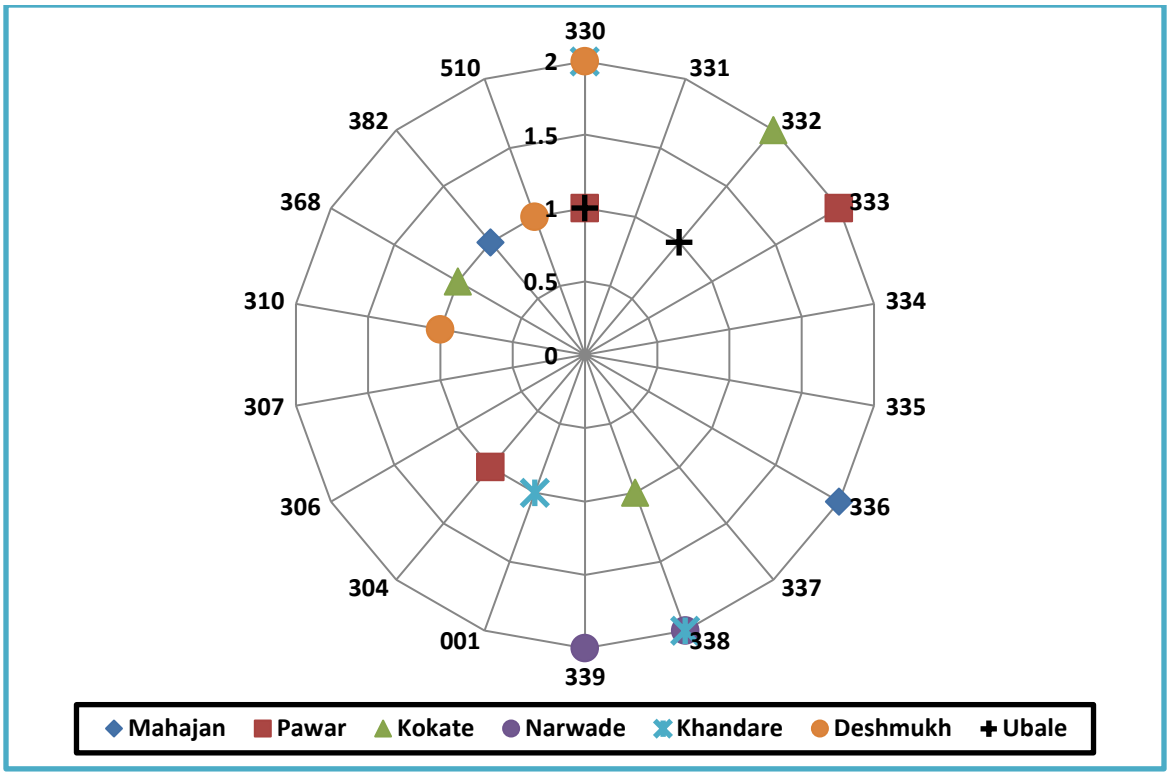

Figure No. 1: A Knowledge Source Map of Dept. of Economics, Dr. BAMU, Aurangabad.

Knowledge Asset Map:

For drawing the knowledge asset map, Biodata of faculties of department of economics was analyzed. Knowledge asset map provides a balance sheet of the organization its capabilities. These capabilities have been represented in the form of a core competency of individual as well as aggregated skills of the work force based on their publication.

Table No. 1: A Knowledge Asset map of Dept. of Economics, Dr. BAMU, Aurangabad.

Faculties	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	Others	Total
Dr. Mahajan	1	6	4	2	-	-	1	2	32	1	27	**76**
Dr. Pawar	20	10	5	1	-	1	2	-	13	-	92	**144**
Dr. Kokate	-	4	13	3	-	-	1	2	5	-	20	**48**
Dr. Narwade	-	5	9	2	2	-	-	1	27	1	21	**68**
Dr. Khandare	2	-	1	4	-	-	2	-	1	-	7	**17**
Dr. Deshmukh	-	1	1	1	1	-	-	-	5	-	10	**19**

330	Economics
331	Labor Economics
332	Financial Economics
333	Economics of Land & Energy
334	Cooperatives
335	Socialism & Related System
336	Public Finance
337	International Economics
338	Production Economics
339	Macroeconomics & Related Topics
Others	Other than subject area.

The table no.1 provides an overview of the teachers working in the department of Economics in B.A.M.U. Aurangabad, in terms of their competencies. The above table represents their core area of publication on particular topics and their specialization in the subject.

Knowledge Location Map:

For drawing the knowledge location map, Biodata of faculties of department of economics was analyzed. Knowledge location map indicates that, the information regarding the publications by the faculty members, published in various types of information sources.

Table No.2: A Knowledge Location Map of Dept. of Economics, Dr. BAMU, Aurangabad.

Sr. No.	Nature of Publications	No. of Publication	Percentage
1	Books (Including Proceedings)	196	52.69
2	Articles Published in Journals	176	47.31
Total		**372**	**100.00**

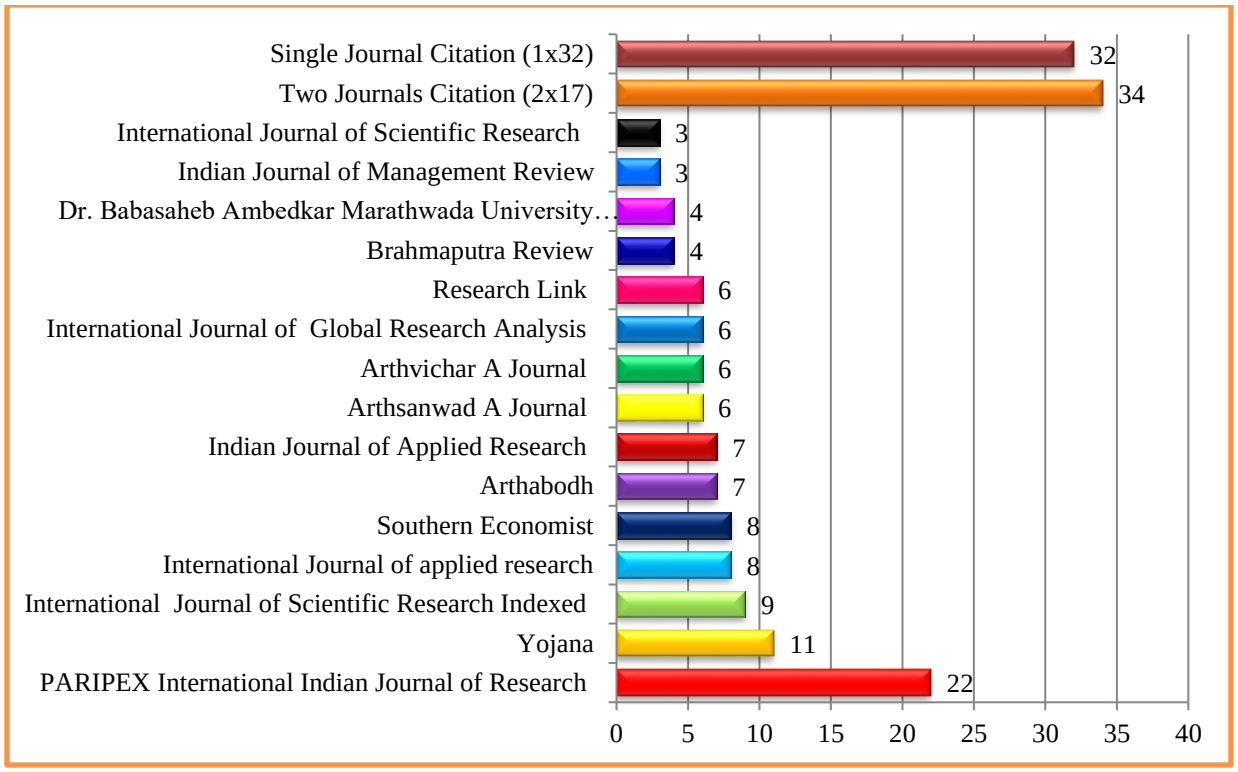

Figure No. 2: A Knowledge Location Map of the articles published in various Journals.

It is observed form the table no. 2 that, out of 372 publications, 196(52.69%) publications are from Books (Including Proceedings) and 176(47.31%) publications are from Journals. The knowledge location map indicates an overview of the journals in which the articles are published and these journals are arranged according to the number of articles published or can be located in particular journals.

Conclusion:

The knowledge source map (figure no.1) reveals that, 58% people within the department apply their skills to General Economics. The subject in which the department lack in expertise are Labor Economics, Cooperatives, Socialism & Related System, International Economics, Economics of Social Sector, Rural Development, Energy Economics, Industrial Economics, Financial Economics, Statistical and Computer Application in Economics. This map also indicates that Dr. Khandare teacher teach more than 25% subjects.

The knowledge asset map (table no.1) reveals that, Dr. Mahajan is central assets for university in terms of her skills, while it indicates that Dr. Mahajan and Dr. Narwade are leaders in production Economics. The map also reveals that there is general lack of specialized

knowledge in the domain of cooperatives, socialism & Related System, Macroeconomics & Related topics. The map further reveals that there is need for training and personnel development in International Economics and Public Finance. The future staffing decision need to take this fact into account in which area it is strong in core subject and which area there is lack of core subject teaching. The map also indicates that Dr. Pawar is leader in the allied subjects followed by Dr. Mahajan. Dr. Khandare who is leader in the knowledge source map (figure no. 1) lacks behind in the knowledge asset map (table no. 1).

Knowledge Location map (table no.2) indicates that, out off 372 publication 196(52.69%) publication are from Books (Including Proceedings) and 176(47.31%) publication are from Journals. The figure no.2 reveals that, out of 176 Journal publications, PARIPEX International Indian Journal of Research tops the journals in which maximum 22 articles are located, published by the faculty of Department of Economics. Followed by Yojana with 11 articles, International journal of scientific research indexed with 9 articles, etc.

References:

Adhe Govind, Sonwane Shashank And Vaishnav Ashwini., Mapping knowledge assets in: Fifth International CALIBER-2007 ON "International and Knowledge Management in Networked World", organized by INFLIBNET, Ahmedabad. Held at Panjab University. Chandigarh during February 8th, 10th . 2007. Pg 811-815.(ISBN:978-81-902079-4-2).

Adhe Govind, Sonwane Shashank And Vaishnav Ashwini., Mapping Intellectual assets: a case study. In International conference on Future of Knowledge organization in the networked environment (IKONE), organized by Documentation Research Training centre, Bangalore, held at The Capitol, Rajbhavan marg, Bangalore, during 3rd-5th Septrmber, 2007. Pg. 325-332.

Ali Amjad, Ane's Encyclopedic Dictionary of Library and Information Science. Vol. 2, Ane Books India, Chennai, 2006.

Dhiman Anil K. and Sharma Hemant., Knowledge management for Librarians, Ess Ess Publication, New Delhi, 2009.

Eppler, M. J., Making Knowledge visible through knowledge maps: concepts, element. In Handbook on knowledge management, vol. 1 (189-205). Springer (India) pvt. Ltd. New Delhi, 2003.

Holsapple, Clyde W., Knowledge and its attributes in Handbook on Knowledge Management, Rajkamal Electric Press, New Delhi, 2003.

Natarajan, M., Knowledge management Challenges and Applications. Ess Ess Publication, New Delhi, 2015. Pp.89-90.

Pandey Satya Nand, Knowledge Management and Development of libraries for making digital India. Edited by Mukhyadal B.G., Sonwane S. S. and Khandare, S. B., Modern library Services shifting from print to virtual, Ess Ess Publication, New Delhi, 2017.

Ray Prytherch., Harrod's Librarians Glossary (and reference book). Ed. 9th Gower Publishing Com. Ltd. England. 2000.

Reddy B. Rathan., Knowledge Management (Tool for Business Development), Himalaya Publishing House, Mumbai, 2007.

Srikantaiah, T. Kanti and Michael E. D. Koenig, Knowledge Management for the information Professional, Ess Ess Publication, New Delhi, 2008.

CITATION ANALYSIS OF ECONOMICS PH.D. THESES OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR MARATHWADA UNIVERSITY AURANGABAD: A SCIENTOMETRIC STUDY

Sandip B. Khandare
Shashank S. Sonwane

Dr. Sandip B. Khandare
Librarian
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati, M. S. India.
Email:
sandipkhandare89@gmail.com
Corresponding Author

Dr. Shashank S. Sonwane
Associate Professor
Dept. of Library and Information Science
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University,
Aurangabad, M. S. India.
Email: shashank65@yahoo.com

The main purpose of this paper is to analyze the citations of Economics Ph.D. theses of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad for the applicability of Bradford's Law of Scattering and Leimkuhler model. The data has been taken from Citations of Ph.D. theses of Economics subject from 1967 to 2017. During the period of the study a total of 30,611 citations were received from 319 Ph.D. theses. Out of 30611 citations 7750 citations are Journal citations. A ranked list of journals has been prepared and it is found that 'Economic and Political Weekly' was the most productive journal which has published 1076(13.88%) total articles. Accordingly the relationship between the zones, the data does not fit Bradford's law of scattering mathematically but verbally it fits into it. The Leimkuhler model is tested and found that the data does not fits in the present data set for Bradford multiplier k=12.42.

Keywords: Bradford's Law, Leimkuhler model, Citation, Economics, Ph.D. theses, Scientometric.

INTRODUCTION

Scientometrics is the branch of science of science. Scientometric methods include statistical and thesaurus methods, and indicators as to the number of citation, terms etc. It involves quantitative studies of scientific activity, including among others' publication and so overlaps bibliometrics to some extent. Scientometric studies help to analyze various aspects of journal articles or citations such as; degree of collaboration, average author per paper, productivity per paper, year wise productivity, authorship pattern, relative growth rate of publication, etc. (Kothari and Gage, 2016).

Citation analysis is a very effective technique for analyzing the library records to decide the actual need of the document. Citation analysis helps to evaluate and interpret citations received in articles, or research document by the authors. This method entails the analysis of the bibliographical

references that is usually appended in every research document (Kumar et al., 2013).

CITATION ANALYSIS

Paul and Roy (1983) defined citation analysis as, "Citation is one branch of bibliometrics where the unit of analysis is a document that is being cited as a bibliographic reference or as a footnote in a citing document". Martyn (1976) has rightly defined citation analysis as, "The analysis of citations or references or both which form part of the scholarly apparatus of primary communications. The technique is used for putting items of references in some kind of rank or order, whether they are journals of authors cited".

REVIEW OF LITERATURE

Chaturbhuj and Batcha (2020) studied Application of Bradford's law of scattering and leimkuhler model on fluid mechanics literature published during 2001-2019. The author used different parameters including domestic collaborative index, international collaborative index, bradford's law of scattering, year wise distribution, country wise distribution, ranking of authors, most preferred journals by authors, and application of Egghe's Leimkuhler model etc. Bradford's law of scattering applied on cited journals and each zone covers one third of articles. In the study, Leimkuhler model was employed for verification of Bradford's law. Borthakur (2020) studied citation analysis of theses and dissertations in chemistry submitted to the central library, Dibrugarh University, Assam (2015-2019). For the study 21 theses and 07 dissertations of chemistry were chosen as a sample from 2015-2019 in which 5145 citations were appended. The result revealed that, the collaborative research is prevailing in the field of chemistry. It is also found that journal contributes the highest number of citations, etc. Deka and Das (2020) has done a Citation Analysis of Doctoral Theses submitted to the Department of Library and Information Science, Gauhati University (2011-2017). The author analyzed 3684 citations retrieved from 30 theses. The author found that journals are the most preferable source material. *DESIDOC Journal of Library and Information Technology* was on top rank with 72 citations. The half-life of literature is found approximately as 12 years etc.

Gadhvi et al. (2020) evaluated Citation Patterns followed in Research Papers of the *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*. A total of 6914 citations appeared in 399 papers published in DESIDOC Journal of Library & Information Technology from 2012 to 2018. The authors analysed volume wise analyses of citations per article, authorship patterns, forms of literature, chronological analysis of citations and a ranked list of top 25 cited library science journals in the paper. The study found that the highest (51.59%) number of citations were single authored, 6.72% citations were from books and 55.07% citations were from journals. Gupta B. M. was the most cited author of *DESIDOC Journal of Library & Information Technology* during the period of the study. Amsaveni (2016) conducted a study on the assessment of Bradford Law's of Scattering to Neural Network Literature through Bibliometric Study. The author used the

Bradford law of Scattering, for verification of Bradford's Law he used leimkuhler model. Sudhier (2010) in his study used the Bradford's law of scattering to the citation of doctoral theses of physics literature. In the study Leimkuhler model has used for testing the applicability of Bradford's law of scattering in given subject. Wardikar and Choukande (2013) conducted a study on citations of Doctoral Theses literature of Library & Information Science with the application of Bradford's law of scattering and Leimkuhler model.

Wagh et al. (2018) analyzed the citations of doctoral theses of home science literature. The study reveals that the Bradford's Law of scattering fits to the study and the applicability of Leimkuhler model also tested in the study. Paliwal (2016) analyzed 3827 citations of 177 research papers of Annals of Library and Information Studies journal during 2009 to 2013. The Bradford's law as well as the Leimkuhler model both were used in the study. The analysis of the study found that both the laws were valid for the data set. But, in the present study Bradford's law of scattering does not fits in the present data set. Zavery (2013) studies on Citation pattern in Ph.D. Theses in Library and Information Science at S.N.D.T. Women's University, Mumbai during 1996-2012. A total of 1789 citations were identified during the period of the study. The finding of the study reveals that there were 17 types of documents cited by the scholars. Journal articles were the most preferred sources of citations, single authored articles were cited the most. The researchers have cited more foreign publications as compared to Indian resources, etc.

OBJECTIVES OF THE STUDY

The main objectives of the study are to:

1. find out the types (form wise) of cited documents.
2. prepare a rank list of most cited journal by the Economics researchers of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.
3. identify the core journals in Economics subject of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.
4. test the appropriateness of verbal and graphical formulation of Bradford's law of scattering.

METHODOLOGY

Economics is one of the oldest departments in Social Science faculty of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad established in 1958. After the establishment of department the first Ph.D. was awarded in 1967. Citation analysis studies of Ph.D. theses help to find out the most cited or usable document in the subject. The present study citation analysis of Ph.D. theses of economics subject help researchers to select highly cited documents for their research as well as it helps to librarian for collection development.

A total of 30,611 citations of 319 Ph.D. theses of Economics Subject of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad during 1967 to 2017 were selected as a source of data. Out of 30,611 citations 7750 citations are journal citations. These 7750 journals have been analyzed to test the Bradford laws to see the patterns of publication in these journals. As per the objective of the study the citations were

analyzed and presented in the form of tables and figures. MS-Excel was used for data entry.

Year wise Distribution of the theses

During 1967-2017 a total of 319 theses were accepted by Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad in Economics. It is observed form the table 1 that the researchers of Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad submitted 319 theses in Economics from 1967 to 2017, and all 319 (100%) of the theses were available for the study, It can also observed that, the majority of the theses were submitted in the year 2011 that is 30.

Table 1: Theses in Economics

Sl. No.	Year	Theses Available	Sl. No.	Year	Theses Available
1	1967	1	21	1998	3
2	1972	1	22	1999	12
3	1976	1	23	2000	6
4	1977	1	24	2001	2
5	1980	2	25	2002	15
6	1981	1	26	2003	3
7	1982	1	27	2004	8
8	1984	2	28	2005	9
9	1985	5	29	2006	11
10	1987	3	30	2007	8
11	1988	1	31	2008	14
12	1989	5	32	2009	24
13	1990	6	33	2010	19
14	1991	3	34	2011	30
15	1992	7	35	2012	18
16	1993	9	36	2013	18
17	1994	1	37	2014	9
18	1995	4	38	2015	27
19	1996	3	39	2016	20
20	1997	4	40	2017	2
Total					**319**

Form wise distribution of cited literature

The distribution of cited literature among different forms in Economics is presented in table 2. A total number of 30,611 citations of 319 Ph.D. theses are distributed in different sources as shown in table 2. It is observed from the table 2 that, the frequency distribution of different forms of literature used by researchers in Economics. It was found that the Books contributed the maximum number of citations, accounted 13237 (43.24%) of the total citations. This indicates that Books are the most preferred form of literature used by the researchers in Economics. Journals are the second most cited form of literature accounted 7750 (25.32%) of the total citations, followed by Reports with 5593 (18.27%) citations and etc.

Table 2: Form wise distribution of cited literature in Economics

Sl. No.	Name of Document	Total Citation	Percentage
1	Books	13237	43.24
2	Journals	7750	25.32
3	Reports	5593	18.27
4	Website	1156	3.78
5	Thesis	889	2.90
6	News Paper	845	2.76
7	Conference	487	1.59
8	Encyclopedia	131	0.43
9	Gazetteer	98	0.32
10	Hand Book	82	0.27
11	Act.	60	0.20
12	Year Book	54	0.18
13	Digest	40	0.13
14	Manual	20	0.07
15	Directory	17	0.06
16	Workshop	13	0.04
17	Monograph	11	0.04
18	Dictionary	11	0.04
19	News Latter	7	0.02
20	Others	110	0.36
Total		**30611**	**100.00**

Ranking of Journals

Out of 30,611 citations of 319 Ph.D. theses 7750 citations are Journal citations. The ranking of journals is shown in the table 3.

There are total 2093 journals which are cited by the researchers in Economics during the period of the study. The journal of *Economic and Political Weekly* is cited by the maximum number of researchers in Economics with 1076 (13.88%) total citations, *Indian Journal of Agricultural Economics* comes to next in citation by the researchers with 789 (10.18%) citations, followed by *Yojana* with 287 (3.70%) citations, *Agriculture Situation in India* with 216 (2.79%) citations, *Kurukshetra* with 163 (2.10%) citations respectively.

Bradford's Law of Scattering

In the present set of data the numbers of journals have been arranged in order of decreasing productivity of articles. They were divided in a nucleus of 3 equal zones. Numbers of articles in each zone were more or less equal.

The total numbers of journal articles were grouped into 3 equal zones producing similar number of articles, i.e. 2583 articles in each zone. It was observed that, 6 core journals grouped in zone 1 published 2583 articles accounting for one third of the total output. Similarly, the second zone

Table 3: Ranking of Journals in Economics

Sl. No.	Name of Journal	Total Citations	Percentage (%)
1	Economic and Political Weekly	1076	13.88
2	Indian Journal of Agricultural Economics	789	10.18
3	Yojana	287	3.70
4	Agriculture Situation in India	216	2.79
5	Kurukshetra	163	2.10
6	Indian Co-operative Review	153	1.97
7	Lokrajya	150	1.94
8	Arthsanvad	158	2.04
9	Southern Economist	108	1.39
10	The Maharashtra Co-operative Quarterly	101	1.30
11	Agricultural Marketing	97	1.25
12	Urban Ink magazine	64	0.83
13	Shetkari Masik	58	0.75
14	Maharashtra sinchan vikas	56	0.72
15	The Indian Journal of Labour Economics	51	0.66
16	Minority Commerce Weekly	50	0.65
17	Arthbodha Patrika	49	0.63
18	Indian Dairyman	45	0.58
19	RBI Bulletine	44	0.57
20	Social Welfare Journal	43	0.55
21	Khadi Gramodyog the journal of Rural Economy	42	0.54
22	Artha Vijnana	41	0.53
23	The Co-operator	40	0.52
24	Journal of Maharashtra Agricultural Universities	40	0.52
25	Samaj Prabodhan Patrika	39	0.50
26	American Economic Review	39	0.50
27	Co-operative perspective	36	0.46
28	Baliraja Masik	35	0.45
29	Journal of Rural Development	31	0.40
30	Indian Economic Journal	30	0.39
Truncated….			

comprises of 119 journals with 2583 articles and 1968 journals with 2584 articles grouped in third zone. Accordingly, the relationship in the zone will be 6: 119: 1968. Even though data does not fit Bradford's law of scattering mathematically but verbally it fits into it. The 6 journals coming under first zone are core journals.

Table 4: Bradford's Law of Scattering in Economics

Zone	No. of Articles	No. of Journal
I	2583	6
II	2583	119
III	2584	1968
Total	**7750**	**2093**

The Bradford's algebraic interpretation of the law is 1: n: n^2. The connection of each zone in this study is 6: 119: 1968. Here, 6 is the number of journals in the nucleus zone and mean Bradford's multiplier is the 19.83.

Hence,
1x6: 6x19.83: 6x$(19.83)^2$ x0.83
6: 118.98: 1958.28> 2083.26

$$\text{Percentage of Error} = \frac{2083.26-2093}{2093} \times 100$$
$$= -9.74/2093 = -0.0046536073$$
$$= -0.0046536073x100$$
$$= \mathbf{-0.46}$$

Here the percentage of error is negligible. It is also observed that the number of journals contributing citations to each zone increases by a multiplier of 19.83. So it can be said that the distribution in the present study follows Bradford's law, for more confirmation of this law we can apply one more law i.e. Leimkuhler model.

Application of Leimkuhler model

In the present study, Bradford's law as well as Leimkuhler models both are tested to verity the scattering of literature in Economics. The Leimkuhler model helps to test whether the Bradford's law fits or not fits in the present data set as well as its helps to identify the core journals which is highly used by the researchers in the economics subject of Dr. BAMU, Aurangabad. Leimkuhler has developed a model based on Bradford's verbal formulation as shown below:

For application of Bradford's law, the citation distribution was divided in three equal zones (p). Bradford assumes that there should be minimum three equal zones, here also 'p' is to be 3. Then by using the mathematical formula for calculating the Bradford's multiplier 'k' as; (Wagh, et al., 2018; Paliwal, 2016; Amsaveni, 2016).

$k = (e^y x y_m)^{1/p}$

Where $e^y = 1.781$

P is Bradford number of zones = 3

Y_m is the number of citation of rank first journal = 1076

$k = (1.781x1076)^{1/3} = (1916.356)^{1/3}$

k = 12.42

$y_o = A/P$

Where y_o = No. of citation/articles in each zone.

A = No. of citation/articles

y_o = 7750/3 = **2583.33**

The nucleus zone r_o can be defined as:

$r_o = T(k-1)/(k^p-1)$

$r_o = 2093(12.42-1)/(12.42^3-1)$

$= 2093(12.42-1)/(1915.86-1)$

$= 2093x(11.42)/(1914.86)$

$= 23902.06/1914.86$

r_o = 12.48

Different Bradford's zone can be obtained using the value of 'k' and 'r_o'.

Nucleus zone = $r_o = r_o x1 = 12.48x1 =$ **12.48**

First zone = $r_1 = r_o xk = 12.48x12.42 =$ **155.0016**

Second zone = $r_2 = r_o xk^2 = 12.48x(12.42)^2$

= **1925.12**

Table 5: Using Leimkuhler Model, Bradford's Zone and Number of Journals

Zone	No. of Articles	No. of Journal
I	2583	6
II	2583	119
III	2584	1968
Total	**7750**	**2093**

Hence,

1: k: k^2 = 12.48: 12.48x12.42: 12.48x $(12.42)^2$

= 12.48: 155.0016: 1925.12 =**2092.60**

Percentage of error = 2092.60-2093/2093x100

= -0.019

Hence, it can be noted from the above calculations that the nucleus zone is having 12.48, the first zone is having 155.0016 and the last zone is having 1925.12. i.e., from the table 3 one can find it as 6, 119 and 1968 respectively. Therefore, the Bradford's law of scattering does not fits in the present data set for Bradford multiplier k=12.42.

CONCLUSION

Bradford's law of scattering helps to find out the most cited journal in the respected subject. The present study attempted to apply the Bradford's law of scattering to the citation of economics Ph.D. theses from 1967 to 2017. During the period of the study a total of 30,611 citations retrieved, out of these 30,611 citations 7750 citations are journal citations. In economics subject of Dr. BAMU, *Economic and Political Weekly* was the most cited journal by researchers. 6 core journals grouped in 1 zone, published 2583 articles accounting for one third of the total output. The journal distribution pattern of citation of economics Ph.D. theses data does not fit Bradford's law of scattering mathematically but verbally it fits into it. In the study, Leimkuhler model is applied to verify the Bradfrod's law of scattering. It is found that the percentage of error is very negligible but according to the Bradford's zone and Leimkuhler calculation Bradford's law of scattering does not fits in the present data set for Bradford multiplier k=12.42.

Citation analysis is one of the best methods to list the most used resources by the users. The present study helps researchers to carry out research in similar fields as well as it will help Dr. BAMU Library to plan for effective collection development in Economics Subject. The study show that six journals coming in the first zone that is core zone, this six journals mostly used by the researchers in their research. It helps to select and subscribe the high cited journals in the economics subject.

REFERENCES

1. Amsaveni, N. (2016). Assessment of Bradford Law's of Scattering to Neural Network Literature through Bibliometric Study. *International Journal of Next Generation Library and Technologies*, 2(3), 1-15.

2. Borthakur, P. (2020). Citation Analysis of Theses And Dissertations In Chemistry Submitted To The Central Library, Dibrugarh University, Assam, 2015-19. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 4374. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4374/

3. Chaturbhuj, S. B., & Batcha M, Sadik (2020). Application of Bradford's Law of Scattering and Leimkuhler Model on Fluid Mechanics Literature Published during 2001-2019. *Library Philosophy and Practice (ejournal)*. 4524. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4524/.

4. Deka, B., & Das, J. (2020). Citation Analysis of Doctoral Theses submitted to the Department of Library and Information Science, Gauhati University (2011-2017). *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 4266. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4266/ .

5. Gadhvi, G., Chavda, P., & Pandya, P. (2020). Citation Patterns followed in Research Papers of the DESIDOC Journal of Library & Information Technology. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*. 4226. https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/4226.

6. Kothari C. R., & Gage G. (2016). *Research Methodology methods and techniques*. New Delhi: New age international, 1-2.

7. Kumar, S., Mondol, A. K., & Verma M. K. (2013). Citation analysis of Journal of Creative Behaviour: A Critical Study. *International Journal of Information Research*, 2(3), 326-338.

8. Martyn, L. A. (1976). User studies in library planning. *Library Trends*, 24(3).

9. Paliwal, S. (2016). Application of Bradford Law and Leimkuhler Model on Annals of Library and Information Studies (ALIS): 2009-2013. *International Journal of Library Science and Research*, 6(2), 1-10.

10. Paul, M., & Roy, R. (1983). *Developing horizons in Library and Information Science*. Jaipur: Printwell, 226.

11. Sudhier, K. G. (2010). Application of Bradford's Law of Scattering to the Physics Literature: A Study of Doctoral Theses Citations at the Indian Institute of Science. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 30(2), 3-14.

12. Wagh, S., Gawande, N., & Wadalkar, R. R. (2018). Application of Bradford's Law of Scattering to Home Science Literature: A Study of Doctoral theses Citations. *International Journal of Current Engineering and Scientific Research*, 5(5), 23-29.

13. Wardikar, V. G. & Choukhande V. P. (2013). Application of Bradford's Law of Scattering to the Literature of Library & Information Science: A Study of Doctoral Theses Citations Submitted to the Universities of Maharashtra, India. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 1054. .

14. Zavery, P. (2013). Citation Pattern in Ph.D. Theses in Library and Information Science at S.N.D.T. Women's University, Mumbai during 1996-2012. *Library Herald*, 51(4), 386-392.

❖❖❖

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 226 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED, INDEXED AND REFEREED JOURNAL

INDIAN YOUTH : CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

... Guest Editor ...
Dr. V. R. Kodape

... Executive Editor ...
Dr. N. M. Chhangan
Prof. P.S. Shirsat

... Chief Editor ...
Dr. Dhanraj T. Dhangar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Impact Factor – 6.625 ▪ Special Issue - 226 ▪ February 2020 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-Research Journal

Chief Editor

Dr. V.R. Kodape
Organizing Secretary/Principal

Editor

Dr. N. M. Chhangani
Convenor

Prof. P.S. Shirsat
Co- Convenor

Editor Board

Dr. M.M. Bhave
Prof. A.D. Barde
Dr. S.S. Rathod
Dr. D.B. Raghuwanshi
Dr. P.P. Yeole

Organizing Committee

Prof. O.S. Pawar
Dr. B.K. Oberai
Prof. G.N. Gajbhiye
Dr. K.P. Waghmare

Printed by

PRASHANT PUBLICATIONS

3, Pratap Nagar, Sant Dnyaneshwar Mandir Road, Near Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon.
Website: www.prashantpublications.com Email: prashantpublication.jal@gmail.com
Ph: 0257-2235520, 2232800, 9665626717, 9420036460

EDITORIAL POLICIES - Views expressed in the papers / articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

ISSN : 2348-7143
February 2020

: CONTENTS :

English

1. Social Media and Youth 1
Lect. Vinay S. Lodha

2. The Role of Youth in Nation Building 4
Ku. Ruikar Priyanka B.

3. Use of Library Services by Youth in Chenging Era 7
Shri. S. S. Satturwar

4. Perspectives of Youth in Changing Era of Libraries 10
Dr. Sangeeta Mahajan

5. Role of Youth in Environment Conservation 14
Ms. Sapana Mohanrao Mahure

6. Role of Librarian in Internet and World Wide Web Environment 16
Ubale Shyam Sunder

7. Opportunities of Self Employment in Agripreneurship 20
Dr. Vivek H. Meshram

8. Opportunities for youth in Tourism & Hospitality Industry : A study through the facts 23
Dr. Yogesh L. Patinge

9. Social Media and Youth Positive Thinking 25
Dr. D. P. Parate

10. Impact of Advertisement on Buying Behaviour of Teenage Girl in Wardha City 28
Afsana Sattar Sheikh

11. Youth's Perception and Unemployment 30
Dr. Anupama Nitin Labhe

12. Modern E-Learning Tool : e-PG Pathshala 32
Dr. A. S. Sonone

13. A Comparative Study of General Environmental Awareness of Degree College Students studying Biological & Physical Science Subjects 34
Dr. Balaji R. Lahorkar

14. Unemployment Unrest and Youth in India 38
M. B. Ballal

15. Divorce in India : Stigma on Society 40
Dr. Nilima Dawane

16. Opportunities for Youth in Agricultural Development 43
Dr. Prassnajeet R. Gawai

17. Benefits of Library Management System Software 45
Dr. Rajkumar G. Bonde

18. Tribale Development through Agriculture Schemes in Maharashtra 48
Dr. Ganesh M. Khekale

Printed by **:** PRASHANT PUBLICATIONS

19. Role of Youth in Environmental Conservation 51
Dhanshyam A. Waghmare

20. Unemployment and Youth 53
Dr. J. D. Gupta

21. Social Media and Youth..... 56
Kavita Meshkar

22. The Role of spirituality in shaping and moulding Indian Youth..... 58
Prof. Dr. M. M. Bhave

23. Youth Policy for the Empowerment of Youth : A Brief Review..... 61
Mr. Nagsen Bansod

24. Spirituality and Today's Youth..... 63
Dr. Nandkishor Dhawale

25. The Responsibility of Youth towards Family, Society, Politics and Nation Building : A special study of Literature..... 65
Prof. Nitin Keshaorao Wasnik

26. Teacher's Role in Instilling Spiritual Understanding in Youth : J. Krishnamurti's Perspective..... 68
Dr. Purushottam P. Deshmukh

27. A Voice of Youth in The Novels of Chetan Bhagat..... 71
P. S. Athawale

28. Assessment for Dietary Micronutrient Deprivation of Adolescent Tribal Girls from Chopda Takula in Jalgaon District 73
Mr. Pavan Dinkar Mahajan

29. Agriculture and Youth..... 77
Dr. P. N. Ladhe

30. Social Media and Youth..... 80
Suraj Pralhad Tilawat, Pratik Prashant Gulalkari

31. Electronic Resources : Library Consortia..... 83
Dr. Rajendra Manikpure

32. Youth and Modern Life Style 85
Ku. Renuka Sanjeev Ghadyalji

33. Challenges before Indian Youth in Contemporary Times : An Overview and Paths Ahead..... 88
Rohini Arunrao Gaidhane

34. Impact of Social Media on Indian Youth..... 91
Rohini Rohane, Switi Wath, Ankita Watkar

35. Impact of Playing Handball in Youth 94
Asst. Prof. Shital S. Raut

36. A Study of Unemployment in India..... 96
Dr. Shubhangee Laxmanrao Diwe

37. Dimensions of Parenting and Adolescent Behaviour..... 99
Miss Sonal Tuljaram Kame

38. Diet for Adolescent..... 101
Dr. Sunita S. Balapure

39. Unemployment Unrest and Youth..... 103
Mr. Swapnil Tejrao Ranit

40. Indian Youth Challenges and Opportunities Modern Life Style and Youth 106
Mrs. Usha Dinesh Lokhande

41. Rural Women Empowerment and Entrepreneurship 111
Prof. Vaishali R. More

42. Current Scenario of Youth Unemployment in India 114
Dr. Vandana K. Mishra

43. Information Seeking Behavior and Satisfaction of Library Users in Digital Era 117
Dr. Amol Babasaheb Sawai

44. Institutional Repositories: An Overview 121
Dr. Avinash Uttamrao Jadhao

45. Information & Communication Technology in Education, Physical Education & sports Training. ... 124
Prof Dr. P. M. Deshumkh

46. A Study of Motor Fitness Training Effect on Selected Physiological Variables of Sgb Amravati University Cricket Players 127
Dr. Ulhas V. Deshmukh

47. Study of Anthropometric Characteristics of Inter Collegiate volley Ball Players 131
Dr. Chetak R. Shende

48. Youth Entrepreneurship : Opportunities and Challenges in India 134
Dr. Ganesh G. Gondane

49. Open Source Software's for Library 137
Mr. Subhash K. Jogdande, Dr. Shashank S. Sonwane

50. Impact of Historical Heroes on Indian Youth 142
Dr. K. R. Nagulkar

51. Use of Social Media in Libraries and its Impact on Library Services 144
Dr. Sachin V. Kadam, Dr. Ashok L. Kolambikar

52. Library and Information Services to Youth in Present Information and Communication Technology Era: A Study 148
Dr. Sandip B. Khandare, Dr. Shashank S. Sonwane

53. Caste System in India - A Review 151
Anil Kosamkar

54. Indian Youth Information and Communications Technology 154
Prin. Dr Dinesh Nichit

55. Rural Development and Youth 159
Pro. Savita V. Nichit

56. A Study of Web-Based Information Sources 162
Prof. Prashant Shamro Shirsat

57. Youth Labor Markets in Rural Areas 166
Dr. Pradip Taktode

58. Use of Web 2.0 tools for Library and Information Services to Youth in Present Information and Communication Technology Era: A Study 169
Mr. Rahul K. Tupe, Dr. B. G. Mukhyadal, Dr. Raju S. Wankhede

59. Impact of Playing Basketball on Youth 172
Prof. Shashikant Nandgaonkar

60. A Comparative Study of Sports Injuries 174
Dr. Satender B. Singh

61. Personality Development of College Students Through..... 178
Dr. Sanjay J. Tidke

62. Relevance of Library Automation in the Present Era 180
Prof. Umeshj J. Gawande

63. Youth Unemployment : A Serious Concern..... 182
Prof. Mangesh Bhutade

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Impact Factor
5.455
www.sjifactor.com

ISSN 2349-9370
Vol. 7 Issue 5
Jan. 2020
Special Issue

Research Journal of India

www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com www.mmcdarwha.org

Special Issue

One Day Interdisciplinary National Conference on

Recent Trends and Issues in Humanities

Organized by Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha

11 January 2020

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)
In Collaboration with
Principal
MUNGASAJI MAHARAJ MAHAVIDYALAYA
DARWHA, DIST. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 202 (India)

Scanned with ACE Scanner

Index

	मान्यवरांचे संदेश, संपादकीय, अनुक्रमणिका		3-10
1	Social and Cultural Impact of English as an International Language	Dr. B.S. Kavhar	11-14
2	Patriarchal Oppression in Shashi Deshpande's *The Dark Hold No Terror*	Ashish M. Sahare	15-17
3	IMPORTANCE OF ENGLISH IN GLOBALISED ERA: A STUDY	Dr. Dinesh Sudhakarrao Tatte	18-21
4	Innovative Tools In Teaching Language	Asst.Prof. Ku. Goldie Kishor Jambhulkar	22-23
5	Tweeting the Alter N Shift from English 2 Younglish	Dr. Jagruti S. Vyas	24-26
6	Innovative Techniques in Teaching and Learning English: An Investigation into Possibilities	Dr. Sandeep K. Thorat	27-29
7	Impact of English Language on Society	Prof. Ruikar Priyanka B.	30-31
8	Applying Innovative Methods in English Language Teaching	Gajanan B. Mane	32-34
9	Postmodern Society and the Need for Universal Language	Dr. Kapil R. Singhel	35-37
10	Impact of Technology on English in Academia	Dr. Vinita S. Virgandham	38-41
11	Effects of Social Media on Language	A.M. Shekh	42-47
12	Impact of Social Media on English Language	Prof. Dr. Asrar R. Khan	48-50
13	Innovative Tools in Teaching Language	Mr. Dhiraj Vilasrao Nimsatkar	51-56
14	Learning English Language through mobile Phones	Shuddhodhan P. Kamble	57-60
15	Critical Anaysis of Dalit Literature as Emerging Protest Literature in 20th Century	Dr. K.D. Bompilwar	61-64
16	Problematics of teaching-learning English language in rural India	Dr. Rajesh G. Maske	65-67
17	AUTHENTIC PORTRAYAL OF SOCIAL LIFE IN DICKENS' GREAT EXPECTATIONS	1. Dr. Manoj N. Bhagat 2. Dr. Arvind R. Ladole	68-70
18	Social Media and Language	Prof. Prakash M. Telgote	71-72
19	SWAYAM, Testmoz, Google Classroom, YouTube and practicum 'Learn First, Reach One, Teach One' is the Novel Teaching Learning	Dr. Rajesh Anandrao Ade	73-75
20	Teaching English Language Through Mobile	Ku. Namrata S. Rajgure	76-78
21	Impact of Language on Society in Present Era	Dr. Usha P. Yaul	79-81
22	Women and Gender Issues in Githa Hariharan's The Thousand Faces of Night	Dr. Leena V. Phate	82-86
23	Gender: Status of Dalit Women in Indian Society	Dr. Sanjay S. Tamgadge	87-88
24	Ambedkarwadi Consciousness Through Marathi Literature	Prof. Jaydeo M. Wankhede	89-91
25	Difficulties of Teaching in English at Undergraduate Students	Prof. Digambar D. Wankhede	92-93
26	Use of Language in Social Media	Prof. Dr. Arvind Ladole	94-96
27	Changing Patterns and Conflicts in Women Character in Sudha Murty's Novels	Archana N. Deshmukh	97-99
28	Portrayal of Women Characters in V. S. Naipaul's 'A House for Mr. Biswas'	Namrata H. Mali	100-102

Scanned with ACE Scanner

29	Race is critical "Beloved"	Dr. Pritee Deorao Thakare	103-105
30	The Necessity of Use of Technology in Language Classroom	Prof. Dr. Ravi Prakash Chapke	106-109
31	Impact of Social Media on English Language	Prof. Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)	110-112
32	Marginalization Of Daughter In The Novel Of "Difficult Daughter"- By Manju Kapur	Dr. Nilima Shishir Tidke	113-114
33	Impact of English Language on Society in Present Era	Prof. Ratanlal Yeul	115-117
34	FOOD SECURITY AND NUTRITIONAL STATUS OF WOMEN SELECTED FROM A RURAL AREA IN VIDARBHA	Dr. Vibha H. Katey	118-120
35	Diet of Indian Working Women for Healthy Life	Dr. Mrs. Mina Kalele	121-123
36	A study of awareness of Diet Related Diseases in Women of Rural Indian Society through Mass Media	Mrs. Rachana M. Sirsat	124-127
37	Planning Meals for the Human	Dr. Sangita V. Ghuikhedkar	128-131
38	Food Safety and Quality	Dr. Sarita Deshmukh	132-137
39	Role of pharmacy in Indianwomen's diet	PranetaDesale[1]*, Rakesh Salunkhe[2]	138-141
40	Women's Health and Diet	Shubhangi Dhage	142-143
41	STUDY OF INDIAN WOMEN DIET	Dr. Sanjay R.Choudhary Dr. Afsana K.Sheikh	144-148
42	MATHEMATICAL LINEAR REGRESSION MODEL FOR PREDICTING THE GROSS DOMESTIC PRODUCT OF INDIA	S.R. Bhoyar	149-152

(या नियतकालिकात प्रकाशित झालेल्या लेखांचे किंवा शोधनिबंधांचे अधिकार सुरक्षित असून इतरत्र प्रकाशनार्थ संपादक मंडळाची परवानगी घेणे गरजेचे आहे. मात्र या लेखांमधून अथवा शोधनिबंधांतून प्रकाशित मतांशी संपादक मंडळ, सल्लागार मंडळ किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. मूळ संदर्भ तपासून घेण्याची विनंती वाचकांना व अभ्यासकांना करण्यात येत आहे. मुद्रणदोषासह कोणत्याही चुकांबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली जाईल; मात्र कायदेशीर बाबी कळंब येथील न्यायालयांतर्गतच सोडविता येतील.)

Scanned with ACE Scanner

Learning English Language Through mobile Phones

Shuddhodhan P. Kamble
Aissistant Professor,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.
Mob. 9421294442

Introuduction:-

It is said 'Food, Clothes and Shelter' are three basic needs of human beings, but in current time we can add one more thing in the list of basic needs i.e. mobile phone. Use of mobile phones has become a necessary part of life. In India, everyday users of mobile phones are increasing per day. Students of current generation have special attraction for the mobile phones. Besides calling, mobile phone has many more functions like camera, internet, game, etc.Most of the students are using advanced Smart mobile phones for their hobbies and education. Social media is one of the major reasons of using mobiles phones. Due to internet facility mobile phones have became mini computer system for the students. They can connect themselves with various learning apps thorough mobile phones Apps stores/Play store have a large number of paid and free apps on learning. English language learning apps are also available on Apps store / Play store.Students of all the classes can learn English language through these apps.

Learning English language through mobile phones:-

There was a time when the teacher used to say, "switch off your mobile phones!" in the class room. It has changed now a teacher can teach effectively with mobile phones in a language class. So, it is time to say the students," Switch on your mobiles and enjoy language learning." Mobile phones are available and cheap in our country. It is easy to carry and use in the class. Students find writing sms, letter, etc. on their mobiles more interesting than on the class board or on the note books. It can be effectively used as an audio-visualaid in the class. There are a few schools or colleges where audio-visual aids are available. So mobile phones provide a platform for effective learning English language. We are very well aware of the fact that any language can be learnt through four skills. These skills are Listening, Speaking, Reading and Writing.Students can enjoy learning these skills on mobile phones.

i) Listening Skills

Listening is a very important skill to learn the correct language. If students can listen carefully then he or she will learn pronunciation of the words, construction of the sentences, vocabulary skills, etc.Language laboratory is used to develop listening skills, there students can learn to listen carefully. They canlisten news on mobiles by watchingonlinenews channels. They will get double benefit of this, first they can listen the use of English language and second they will know about current affairsof the world. Listening music and poems can reduce stress, it is also good for health. Students can enjoy listening poems and songs in English to add new vocabulary to their knowledge. Even students can learn from You Tube learning videos which are available in English language. Listening to all these things will improve language skill among the students.

ii) Speaking Skills :-

Student can use mobile phones to speak in English with friends and relatives. They can also communicate in English with the customer care representatives and to any official person.Speaking will boost their confidence and communication skills. There are many apps to practice speaking skills, some of them provide chance to speak with native English speakers. Mobile phones can also be used to record own voice to check pronunciation of the words. Speaking with different kinds of people will help to increase vocabulary of the

Scanned with ACE Scanner

students. It is said, 'Practice makes perfect.' So if the students will make practice of speaking on mobiles then they will be able to speak fluently.

iii) Reading Skills :-

There are numerous books available to read on mobile apps. Students can download e-books and read them whenever they get time. They can also download reading material related to their syllabus. Reading messages, motivational speeches, English books and subject related articles will improve Reading Skills in the students. A dictionary of English language is must to improve word power. the students can download the quality dictionary to check meaning of the difficult words. In this way, they will become habitual of reading the dictionary through mobile phones. Students' reading practice on mobiles will improve their Writing skills also.

iv) Writing Skills :-

Writing is an important skill to learn any language.Students send messages on mobiles to their friends and relatives,if they write all messages in English then they will get improvement in writing skills. Teachers can correct and guide them to write correct messages in English. Writing E-mails, Resume, letters, etc. is a part of curriculum of English. Students can get reading material about it on internet through mobiles. Students can download apps from Appstore/Playstore to improve writing skills. Social media is a major platform on which students express themselves. Instead of expressing in mothertongue if they start to express their views in English then they will learn writing correctly.

Some free mobile apps to learn English language:-

There are so many free and paid English language learning apps available on App store/Play store, following listed are some of them.

1. Hello English :-

Hello English covers all the aspects of language learning, including vocabulary, translation, grammar, spellings, spoken, and reading skills. Hello English uses interactive aims to teach different English lessons, and you'll earn coins to unlock more difficult lessons. I can confirm that even experts can find some good lessons to sharpen their English.

For practice, the app also offers new audio books, latest news, and books to keep enhancing your English language. Hello English is free and ad-supported, but there is also a premium version to remove ads and unlock special courses for a particular purpose. When you'll first launch the app, you'll have to select your native language to continue. There are 22 languages supported, and make sure you choose the right one as the app will work in your native language from here.

Afterwards, you'll be given a 20 questions test that the app will use to assess your current English level, According to the test results, you'll be recommended lessons that will work best for you.

2. Duolingo :-

If you want to learn from scratch, then this is the app you are lookingfor. Duolingo uses interactive games to help you learn up to 23 different languages, including English.

For beginners, the app focuses on helping you learn verbs, phrases, and sentences. Although advanced users can also improve their language by completing writing, speaking, and vocabulary lessons.

You'll have to choose the language you want to learn and your native language to start the learning process. Afterwards, you can confirm whether you want to learn the language from scratch or you just want to improve. Depending on your selection, the app will make you go through a simple test. This test will help understand your proficiency in the language and Duolingo will provide learning material accordingly.

Scanned with ACE Scanner

If you'll make a mistake, the app will immediately use a different game to help you learn and correct it. If you'll still make mistake, it will use a different game to further help you understand.

3. Lingbe :-

Both Duolingo and Hello English can help you learn English and improve it. However, when you are ready to practice your spoken skills in the real-world, you'll need Lingbe. It's a community-based app where people help each other and share their native language. Lingbe has a language exchange system. To get talking minutes to learn a foreign language, you'll have to first talk with someone in your native language and help them learn it. So it's basically a give and take app where you are both the teacher and the learner. Overall, it's a fun way to make friends, learn cultures, and learn a new language.

Although there are many apps like Lingbe that connect with native speakers, but I have selected it for its extreme simple user interface and rules, you just need to select your native language and the language you want to learn and then tell a little about your interests. This information will not be visible to other users, it will only be used to connect you with the right user on call.

4. Memrise :-

Memrise offers a large variety of courses for a lot of different languages, including English. These courses are actually constructed by other members of the Memrise community, making Memrise is a crowd secured learning platform.

5. Busuu :-

Busuu is quite similar to Memrise as the courses here are also created by native speakers in the community. You'll have to start from a custom difficulty level and the courses will be proved accordingly. Busuu additionally works as a social media platform where people with different languages can chat and share their experience.

6. Awabe :-

A completely free app that helps you to learn over 4000 common phrases and vocabularies. The app works completely offline and there is tons of audio and video lessons, and a bunch of language learning games. You will also get daily speaking, listening and memorizing tests that ensure your skills stay fluent.

7. Learn English Daily:-

This app follows a simple approach to learning English by listening and speaking. The app consists of thousands of words and phrases narrated by anative speakers. You can listen to those phrase to improve your pronunciation and memorize them. It also notifies you to speak sentences everyday to keep your English fluent.

8. Beelinguapp:-

Beelinguapp uses audio books to help you learn different languages. You just have to listen to stories and novels in the language. You can learn and side by side read the text in your native language.

Audio books lovers will surely love this app as they can listen to audiobook of their interest and at the same time learn a new language. There are many free audio books to improve your English skills, but some are paid.

9. Hello Talk:-

Hello Talk is similar to Lingbeasit connects you with native speakers to help improve your language skills. However, it adds a few extra features that might interest you. You can view

Scanned with ACE Scanner

the profiles of users manually to find a match that interests you. Additionally, you can also send test and audiomessages, and even do video calls to other people.

10. English Speaking Practice:-

It is a practicing took to help your pronunciation and create confidence to have a conversation in English. The app has hundreds of recorded conversations where you can listen to native speakers and then speak and record yourself. You can listen to yourself and native speaker to compare and your pronunciation.

Conclusion:-

Students can also use Google Translate for translation. They can translate any sentence of their choice and learn it in English. All the above mentioned practice and use of apps will improve English language skills of the students. All levels students can use these to take full command over the language. Teachers should guide and help students in this practice whenever students face problems.

References:

1) Beatty, K. *Teaching and Researching Computer Assisted Language Learning.*Longman, 2010.
2) Harmer, J. *The Practice of English Language Teaching*. Longman, 1991.
3) Jordan, R.R. *English for Academic Purpose*. Cambridge University Press, 1981.
4) Savage, A. and Mayer, P. *Effective Academic Writing*. Oxford University Press, 2006.
5) hangkiat.com /blog/mobile-apps-learn-english.
6) www.wikipedia.com

❖❖❖

Scanned with ACE Scanner

Form IV

(See Rule 8)

Statement about ownership and other particular about the Journal

Research Journal of India

1. Place of Publication	-	Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
2. Periodicity	-	Annual (October)
3. Printer's Name	-	Seva Prakashan, Vijay Colony, Amravati 444606 (M.S.)
4. Publisher's Name	-	Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445401
5. Chief Editor's Name	-	Dr. Pavan Mandavkar
Nationality	-	Indian
Address	-	Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal

We, Dr. Pavan Mandavkar & Dr. Mrs. Veera Mandavkar hereby declare that the particulars given above are true to the best of our knowledge and belief.

Vidya Prasarak Mandal's

Mungasaji Maharaj Mahavidyalay

Darwha, District Yavatmal (M.S.) 445 202

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Reaccredited by NAAC with 'B' Grade

Telephone 07238- 254245

Website: www.mmcdarwha.org

Email ID: mmcollegedarwha@gmail.com

Annual Subscription	-	Individual / Institutional
Account Details : Bank	-	Bank of Maharashtra
Branch	-	Azad Maidan Road, Yavatmal
IFSC code	-	MAHB0000047
MICR coe	-	445014001
A/c No.	-	60175373000
Mode of Payment	-	By NEFT transfer or crossed cheque or by Demand Draft of Nationalized Bank favorably Bank of Maharashtra payable at Yavatmal or by cash deposit in A/c in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre

₹ 500/-

(All rights are reserved with the Publisher & Editorial Board. The opinion expressed are of the authors & the association advisory board, editorial board as well as the peer committee does not hold any responsibility for any of the views expressed. Judiciary matter in Kalamb Court only.)

ISSN 2349-9370

9 772349 937002

Scanned with ACE Scanner

2	Education Thoughts of Swami Vivekanand **Dr. Santosh M. Ghuge**	6
3	Role of parents in Gender Sensitization of a child **Dr.Swapnil Arsad**	10
4	Electronic commerce issues and challenges **Dr. D. V. Bhavsagar**	13
5	Socio-economic Study Of Bhupdeopur Reserve Forest Area Of District Raigarh, Chhattisgarh, India. **Dr Vijay Laxmi Naidu**	16
6	Use Of Plagiarism Software In Nmims: An Evaluation Study **Mr. A. B. Meshram**	34
7	Innovation Start-Up Business And Entrepreneurship **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	39
8	Impact Of Marketing On Development Of Tourism In India **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	44
9	Green Technology: A Pathway towards Future Alternative Technology **Aravind Dyama**	49
10	Diversity of Chlorophyceae members of MasanghatLake of Bhadrawati, Dist.-Chandrapur, Maharashtra, India **Praveenkumar N.Nasare**	51
11	Role and Contributions of Dr. Babu Jagjivan Ram ji in Dalit Movement in India **Dr. Alpana Vaidya**	56
12	बीड जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढ व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास **प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण**	61
13	कान्हागवळी मत्स्यव्यवसाय सहकारी संस्थेचे आर्थिक अध्ययन **प्रा. चवनकुमार एस. करेले**	65
14	भारतीय लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकतेचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **डॉ. सुनिल नाना संदानशिव**	69
15	केंद्र शासना विरूध्द भ्रष्टाचाराच्या संदर्भात अण्णा हजारे यांनी केलेले आंदोलने **देवेंद्रसिंग नरसिंग सोळंक , डॉ. प्रा. संगिता जी. भांगडिया**	74
16	भारताचा इंडिया — मूल्यवेध **डॉ. विलास गुलाबराव गजबे**	83
17	यवतमाळ जिल्हयातील आंध आदिवासी महिलांचा सामाजिक दर्जा **प्रा. डॉ. सुधिर मारोतराव गोटे**	89
18	स्थानिक स्वशासनाचे महत्त्व **प्रा.डॉ.कदम डी.एम.**	93

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 359 (CCCLIX) A

ISSN : 2278-9308 August, 2022

19	छत्रपती शिवाजी महाराजांचा स्त्री विषयक दृष्टीकोन **प्रा. डॉ. सौ. एस. पी. लाखे**	98
20	भारतीय संगीतातील बदलते संगीत प्रवाह **डॉ. सरिता इंगळे**	103
21	कोविड–१९ महामारीमुळे शिक्षण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या समस्या **डॉ. जी. एल. शेंडगे ,प्रा. उषा कारभारी अहिरे**	107
22	पर्यटनाच्या स्थळांच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा अभ्यास (विशेष संदर्भ - पश्चिम विदर्भ पर्यटन स्थळे) **प्रा. शाम. किसनराव तेंत्रपाळे**	110
23	स्त्रियांच्या रोजगारसंदर्भात कौटिल्याचा दृष्टिकोन **डॉ. भगवान नारायण पंडा**	115

THE CONTEXT

Quarterly journal of Arts & Humanities

International, Indexed & Peer Reviewed / Refereed Journal

Publication details and instructions for authors:
https://www.aels.in

This is an Open Access Journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License:
CC BY-NC-ND 4.0

Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist* as a Major Novel in post-9/11 Literature

Shuddhodhan P. Kamble

Assistant Professor, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract

The literature about the terrorist attacks of September 11th 2001 is known as the post-9/11 literature. The term '9/11' is widely used to refer to this date, the event, and most specifically the impact of the planes hitting the twin towers in New York city and their subsequent collapse in front of a horrified audience of millions. September 11 came to be seen as instantly recognizable as a traumatic event. It was portrayed as the worst thing that had happened to America. The post- 9/11 literature has the function of healing 9/11 as a traumatic event caused a measure of rapture and schism not only in America but worldwide. Literature is also a medium of resistance, many critics agree that the key function of post -9/11 literature is the resistance of the dominant American narrative. A large number of novels have been written about this attack, some of them have shown the condition of ordinary Muslims in America just after 9/11 attack. This research paper is an attempt to establish the element that Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist* is a major novel in post-9/11 literature in English.

Keywords: *post-9/11 literature, traumatic, resistance*

The Context
Volume 7 No. 1, January 2020 ISSN 2349-4948

Mohsin Hamid's *The Reluctant Fundamentalist* as a Major Novel in post-9/11 Literature

Shuddhodhan P. Kamble

Mohsin Hamid's novel *The Reluctant Fundamentalist* is an important addition to post -9/11 literature. This novel is a story of the protagonist Changez, a young Ivy League-educated Pakistani. The structure of this novel is that of a story within a story. The framing narrative takes place over the course of one afternoon and evening in a market place in Lahore, Pakistan. It takes the form of on-sided conversation between Changez and an unidentified American man, who may be an undercover military agent. Though this conversation – although calling it a conversation is really stretching the definitions of communication, in fact calling it a monologue would be far more accurate-we hear the inner narrative of the novel. The inner narrative is the story of Changez's life in New York, his work for a financial company and his relationship with Erica, a young American woman he meets during his time at Princeton. His story takes place during the months prior to and just after the September 11th attacks in 2001. The framing narrative gives the reader a view of America from the outside, offering a critical perspective on how America appears to those who are not only non-American but from a differing civilization. The inner narrative offers a critique of what is going on within post-9/11 America, exploring the idea of nation split by the dominant political narrative.

There are numerous novels, films, stories and other art productions in this regard revert and megaphone US policies on War on Terror. Terrorism critical studies have simply pointed out to replicate the US analysis or version of terror. On the other hand, another important feature of terrorism studies and also part post 9/11 fiction stands opposite of this particular argument. Either terrorism critical studies avoid all other socio-political interpretations of terrorism or condemn their critique on terror as 'violent radicalization' of the subject like the US does. *The Oxford English Dictionary* distinguishes between terror as the emotional state of being frightened, which is often attributed to a novel or tale of terror, and terrorism, or a system of terror, in which either a government rules by intimidation or a person or group adopts a policy of intimidation intended to strike with terror those against whom it is adopted. These latter two senses of terrorism are often invoked to justify the relativist argument that 'one person's terrorist is another person's freedom fighter'. But it is often very much cleared out that counter terrorism is not concerned or theorized under the term of terrorism and the US intervention to the several parts of the world has been termed as War on Terror.

In this juncture, there are some writers of fiction who are engaged in a clarification campaign to protect Islam and Muslims. Mohsin Hamid's *The*

Reluctant Fundamentalist (2007) is one example where he portrays a dramatic monologue of the protagonist, Changez Khan who destined to abandon his prestigious job in America and relieve into his own country, Pakistan as a victim of the terror discourse soon after the demolition Twin Towers. Changez is at the top of his class in Princeton and is picked up by a leading financial company in New York. He soon becomes the company's best trouble-shooter. His skill in recording sick companies and turning them around moves his seniors to single him out to cut and prune staff and bring financial order into chaotic work places all over the world, from the Far Fast to Latin America. Later, Changez meets Erica while on holiday in Greece and is instantly attracted to her. Meanwhile, Erica confesses that she is still in love with her dead boyfriend and that she cannot get herself to forget him.

In the final movement of this narrative, Erica surrenders to her sickness and checks into a rehab centre. When Changez meets her there, he is shocked at how gaunt and sick she has become. He comes away shaken only to discover that she has vanished from the sanatorium- perhaps she is dead but no one knows for sure because her body is never found. By now, Changez has lost it as well: a nameless urge to find what is missing from his successful career, along with a deep homesickness for the innocent world of his youth, drives him to give up his job in America, return to Pakistan and start life over again as a college teacher.

Through the story of Changez, a young Ivy League-educated Pakistani, *The Reluctant Fundamentalist* by Mohsin Hamid challenges the ideas of the dominant narrative of post-9/11 America that the nation was innocent and righteous in its military actions. Furthermore, this novel transforms the fault-line between the West and the Islamic world into a "living, breathing space in which the human consequences of the rigid and lethal polarities become visible"

The ambiguous conclusion of this novel brings together the thrust of what it seeks to achieve. As readers we have been introduced to the inner world of one who has been cast as 'other' within the dominant narrative in the post-9/11 world. Through the manipulation of narrative structure, the representative voice of the dominant American narrative, the American male, is forced to remain silent and listen. Changez, a Pakistani male who, as a result of 9/11, changed overnight from being a successful immigrant to a suspect in the country which he thought of as home, is given centre stage to air his grievances with America, thus allowing for a space in which dissent is not only able to be heard but must be heard. As a result of the representation of the inner narrative of Changez's life in America, the self-conflicting nature of America is revealed. Through the portrayal of the character of Erica and the company Underwood Samson as allegories for aspects of America, this novel brings into question the statements that the dominant narrative claims as fact. It is the inconclusive nature of the ending of this novel, however, that is surely the most instructive and revealing for those who read it. It is the conclusions that the reader might draw upon closing the pages that reveal the effects of the dominant narrative or the ability of this novel among others to enable us to question it.

One thing that emerges from his presentation of silence of the masses is that Mohsin Hamid has not lost hope. He leaves his stories of deterioration incomplete. There is not a single event in his novels where a character commits suicide. The blurring of ink into little flowers is emblematic of optimistic approach which makes Hamid's figures optimistic and hopeful much like his own philosophy of life. He says in one of his articles, "Silence kills hope. It kills optimism" His narratives are a gesture of his defiance against fear and pressure dominant opinion imposes on silent minority.

Work cited

Hamid, Mohsin. *The Reluctant Fundamentalist*. London: Penguin, 2008.

Reengineering of Libraries: A Conceptual Study

Dr. Sudhir B. Sangole
Librarian, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidhyala, Amravati

Abstract: The idea of reengineering libraries is urgently needed. Re engineering is very popular modern management techniques. The goal of reengineering is to introduce new services to enable improved services. The conventional, engineering and reengineering phases of library creation are all examined in this work. Specific characteristics served as markers for each stage of development. This paper explains reengineering initiatives using real-world library examples.

Keyword: Re-engineering, Digital library, RFID, Virtual Library

Introduction

Business process re-engineering one of the popular buzzwords in the 1990s was re-engineering (BPR). Critics and critiques have begun to surface as their use has grown in a variety of industries. So, what precisely is "re-engineering" or "BPR"? At this point, it could be useful to define the phrase "re-engineering." Re-engineering entered the corporate sector's vocabulary in the early 1990s (Johansson, H. et al., 1993). Re-engineering Work: Don't Automate Obliterate, a 1990 article in the Harvard Business Review, is where Michael Hammer initially coined the phrase. In addition, Davenport is credited with being a pioneer in establishing the idea of re-engineering. Then, at the start of the current decade, Michal Hammer and James Champy expanded on the idea of re-engineering in their ground-breaking book, "Re-engineering Corporation (1992)." The fact that more than two million copies of this book were sold in just five years can be used to determine the significance of the publication. The book was chosen for the "Best Seller" award by the New York Times (Gaur, R.C., 2001). Re-engineering, according to Hamer and Champy (1993), is the fundamental rethinking and radical rebuilding of business processes in order to achieve significant gains in crucial, modern performance metrics like cost, quality, service, and speed.

Objectives

This research paper's main goal is to comprehend the idea of re-engineering and how it applies to libraries. Understanding the distinctions between traditional libraries, engineered libraries, and re-engineered libraries is the second goal.

Traditional Libraries

Libraries that existed earlier were storehouses of manuscripts, printed books, magazines, journals, and other documents such as maps, pictures, art materials, CDs, etc. All such learning resources were usually locked in admirals and were available for viewing upon subsequent request. Resources were available for reference only. Scholars and other readers refer to these resources at the library. Libraries were "silent" places with neat and clean environments meant for serious learners. Libraries have massive collections that are organized according to broad classifications based on general subject knowledge. The search for the required document took a long time. Later on, classification systems were developed, such as the Dewey decimal classification (1876), Colon Classification (1933), Universal Decimal Classification, and Library of Congress classification. Classification systems aided in bringing books on the same subject together in the library stacks. The user can locate books easily in libraries where classification systems are in vogue. Cataloging codes were developed, such as the Anglo-American Cataloguing Rules (1908) and the Classified Cataloguing Code. These cataloging codes proved helpful in preparing the "Library Catalogue. “Separate entries were prepared for each resource stacked in the library. Library catalogs were significantly helpful in facilitating the search for documents. Users can now get information on the availability of books on their topic of interest and attempt a successful search for their desired book after obtaining the "call number" from the catalog.

Engineering of Traditional Libraries

The Oxford Learner's Dictionary defines the term "engineering" as "any activity of applying scientific knowledge to the design, building, and control of any entity." Encyclopedia Britannica defines the term as the application of science to the optimum conversion of the resources of nature to the use of humankind. Similarly, the Engineer's Council for Professional Development (United States) defines the term as the creative application of scientific principles to design or develop structures, machines, apparatus, manufacturing processes, or works utilizing them singly or in combination, or to construct or operate the same with full cognizance of their design or to forecast their behavior under specific operating conditions concerning an intended

function, the economics of operation, and safety to life and property.Thus, from the definitions mentioned above, the term "engineering" refers to the application of scientific knowledge to any entity to make its resources useful to mankind. Engineering processes in libraries can be defined as the use of computer technology, the internet, and other processes to change the shape of libraries and their processes. The use of computers in various activities in libraries around the world began in the 1970s. Integrated library software such as Lybsys, SOUL, E-Granthalaya, and Granthalaya was used by many libraries in India. This software had separate menus for different departments of libraries, such as acquisition, circulation, serials control, OPAC, technical processing, administration, etc. The integrated library software was easy to use, and librarians sitting in various departments could work on the menu related to their assigned work. These programs were proprietary software, and libraries had no authority to modify them. Libraries had to pay maintenance and other charges for any kind of improvement or removal of any error in the software. Thus, integrated software has limitations and is very costly. Barcoding and RFID software were part of this integrated library software.

Digital libraries have emerged to great extent throughout the world. Digital libraries are collections of documents in digital form. The digital collection is of two types first, digitized documents from printed documents, and second, digital documents The main objective of the creation of a digital library is the preservation of old and rare documents available in libraries. Documents stored in digital libraries can be remotely accessed by users at any time, according to their needs. Open-source software such as Greenstone Digital Library Software (GSDL), Dspace, E-Prints and Fedora is used for the creation of digital libraries. The Digital Library of Indiz is an example of this category of libraries. The digital library of India is hosted at IIT, Kharagpur. Digital libraries that are currently available include the Internet Archive, Universal Digital Library, World Digital Library, and Open Library. Digital libraries can be viewed as the transformation of traditional libraries into digital libraries. Hybrid libraries host both prints as well as digital documents. Virtual libraries, or libraries without walls, are collections of digital documents in virtual space. Users can access the virtual library regardless of space and time barriers.

Reengineering of Library (Meaning)

A library is a warehouse of knowledge where documents and information are kept systematically. Library and information center process and manage all records and make them available to their users in a variety of ways. The library has a variety of functions and services, like acquisition, cataloging, circulation, serial control,automation, digitization, and reference

services like CAS and SDI. Due to the high impact of information and communication technology, it is time to rethink, reconstruct, and redesign the information resources and services of libraries. Chris D. Ferguson, (1997) said that reengineering libraries can bring librarians and technologists together within a common service environment.

Reengineering is nothing but redefining the infrastructure and services for the benefit of library users. Reengineering leads to improvements in the libraries, which result in quantum leaps in performance, achieving breakthroughs that can be measured in maximum user satisfaction, maximum utilization of available resources, and minimum costs, thus increasing the speed and accuracy of services. In this changing environment, librarians should update their knowledge and implement new technologies in the library to facilitate library users.

Need for Re-Engineering of Library

Reengineering can be viewed as the third step in the development of libraries. Manual working procedures have been replaced by automated procedures. Proprietary library software has been replaced by open-source library software. Digital libraries and virtual libraries have evolved and been established. For one or more reasons, there is now a need for library service re-engineering. The first reason is to provide users with value-added services that make them feel more informed and convenient. The second reason will be to make an effort to remove the monotony aroused by providing similar kinds of services continuously for so many years.

Re-Engineering of Library Services

Reengineering can be seen as the second phase of modernizing library services. The first phase of modernization can be viewed as the engineering phase, and the second phase can be considered the reengineering phase. In the first phase, efforts were carried out to transform traditional libraries (a paper-based work culture) into automated libraries (a paperless work culture). The second phase of modernization can be seen as one step forward toward providing value-added services. Most of the steps taken in the reengineering phases are web-based and can also be viewed as web-based communication tools. These ways to talk can replace similar events that used to take place in person. Some of the components of the reengineering of services can be summarized as follows:

- **Ask a Librarian Service:** The Ask a Librarian Service can be viewed as a virtual help desk for users of libraries. Users can post any query through this service, and a panel of librarians will satisfy them with feasible solutions It connects libraries for students, teachers, and researchers. A benefit of this service is that a query can be posted anytime and from

anywhere thespians to such a query, experts dealing with the nature of the query wilresovide an answer to the query at any possible time throughout the day The Library of Congress' Ask a Librarian webpage (https://ask.loc.gov/ facilitates menu choices (Ask a Specialist, Ask a General Question, and Browse Frequently Asked Questions). Under the Ask a Specialist menu links have been provided under the headings "Subjects and Formats," Re gions and Languages," and "Programs and Services." After clicking on these links, a web form appears on the screen where users can post their queries after filling in their details.

- **Virtual Library Tours:** Libraries in many parts of the world prepare virtual brary tours. These virtual library tours include videos and images arranged sequentially. They may accompany music and sound effects. These virtual tours appear to be a real representation of a physically established library Librarians working in the different departments of the library explain the role of their department in the virtual library tour. The chief librarian may act as an anchor who introduces users to different sections of the library The purpose of these virtual library tours may be instruction or outreach. Virtual library tours are delivered through the web. Usually, a link for virtual library tours appears on the website of the respective library. Virtual library tours have been made by the Library of Congress, the New York Public Library, the Bodleian Library at the University of Oxford, the Online Library at the University of London, and the UCI Libraries at the University of California, Irvine.
- **Most institutional and public libraries in India and around the world have websites.** Library websites can be considered a window to library resources. It has links to OPAC, digital repositories, online resources, electronic theses and dissertations, information about the staff, and other things.

- **Social Media:** Like other organizations, libraries are also using different so- cial media platforms to establish connections with their users. These social media platforms, such as Facebook, LinkedIn, Instagram, Twitter, etc., act as communication gateways. Libraries can display their new arrivals and new services through these social media platforms. Users can get informa- tion delivered, and they can chat with library staff for any query and get an instant solution.

- **Online User Education:**Web-based online user education programs are a good alternative to physical user education programs. Many libraries throughout the world are conducting web-based user education programs. Students, scholars, and other users can attend this kind of

program while sitting at their respective faculties or hostel rooms. Users can get access to the recorded version on request. Accommodating users physically as per the timetable in large numbers is a difficult task. The skipping of students in such training sessions is another problem in offline programs.

- **Web Forms:** The web forms available on library websites are helpful in many ways. Many academic libraries have developed separate web forms for posting suggestions, queries, requests for interlibrary loans, online res- relations of books, user surveys, etc. Users are required to open these web forms, and after filling in a few details, they can act as per their require- ments.

- **Makerspaces:**Makerspaces are specific places in libraries where users get together to make things. Users belonging to the electronics, robotics, pro- gramming, etc. fields can use these maker spaces for the creation of unique things. Makerspaces strive to attract users (user engagement) and maxi- mize resource utilization.

- **Public Relations:** The idea of establishing a Public Relations Department in libraries as a re-engineered service is being used in many libraries through- out the world. Such departments act as links between users and library services. These departments communicate library services to users using various mediums, including organizing book exhibitions, conducting usersurveys, arranging book talks, celebrations (library day, librarian's day, brary week), and competitions for users.

Conclusions

For libraries and librarians, the idea of re-engineering like other enterprises crucial. This innovative idea aids in the identification of many elements that ought to be considered in the reengineering of library services. These elements ought to Services that have been redesigned demands of today's tech-savvy users. It introduces fresh approaches to informative management, like organized means of sharing and delivering information.

References

1. Barman, R. K., and Thakuria, P. K. (2010) 'Re-engineering of Systems and Services of Selected Technical Institute Libraries in Assam: A Qualitative Study, 7th Convention PLANNER - 2010, pp. 143-154. Available at: https://ir.inflibnet.acin handle/1944/956

2. Bidarkar-Lehekar, S. P. (2018) 'Process of Re-Engineering in Academic Libraries "Knowledge Librarian" An International Peer Reviewed Bilingual E-Journal of Library and Information Science, 5(1), pp. 170-175.

3. Blackburn, Fiona (2018) 'Reengineering the library: issues in electronic resources management, Journal of the Australian Library and Information Association, 67(4), pp. 470-47. DOI: 10.1080/24750158.2018.1537830

4. Chaubey, A. K. (2018) 'Re-engineering of Academic Library System: Challenges and Opportunity, ResearchGate. Available at: https://www.researchgate.net/ publication/329209107 (Accessed on 05.11.2021)

5. Das, J. N. (2010) 'Re-engineering of Library and Information Services through Internet, 7th Convention PLANNER-2010, pp. 125-132. Available at: https://ir.inflibnet.ac.in/ handle/1944/954

6. Devi, V. R., and Haritha, B. (2010) 'Re-engineering Library Acquisition: A Case Study, 7th Convention PLANNER - 2010, pp. 66-72. Available at: https://ir.inflibnet.ac.in/ handle/1944/947

7. Dharamraj, K.V., Santosh, D. K. and Chavan, S. (2010) 'Re-engineering Library & Information Services & Resources in Modern Digital Era', 7th Convention PLANNER - 2010, pp. 312-318. Available at: https://ir.inflibnet.ac.in/handle/1944/971
8. Jotwani, D. (2010) 'Re-engineering of Library Acquisitions", 7th Convention PLANNER - 2010, pp. 1-10. Available at: https://ir.inflibnet.ac.in/handle/1944/940

9. Kalita, K., Mazumdar, R. N. and Deka D. (2010) 'Re-engineering of Library: A Study of Present Scenario of Library Computerization of Academic Libraries in Sikkim, 7th Convention PLANNER - 2010, pp. 26-35. Available at: https://ir.inflibnet.ac.in/ handle/1944/942

10. Lyon, Liz (2012) 'The Informatics Transform: Re-Engineering Libraries for the Data Decade, International Journal of Digital Curation, UKOLN, 7(1), pp. 126-138. Available at: http://dx.doi.org/10.2218/ijdc.v7i1.220

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2020

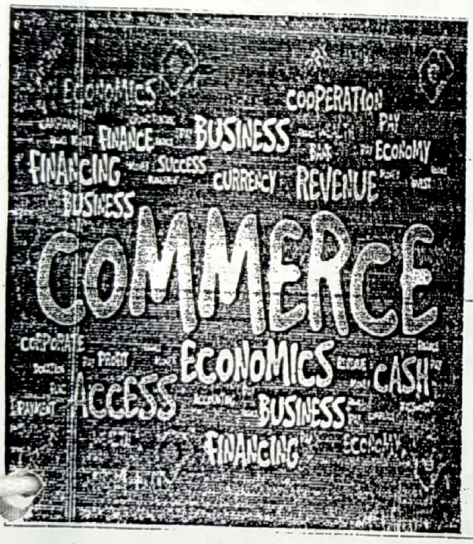

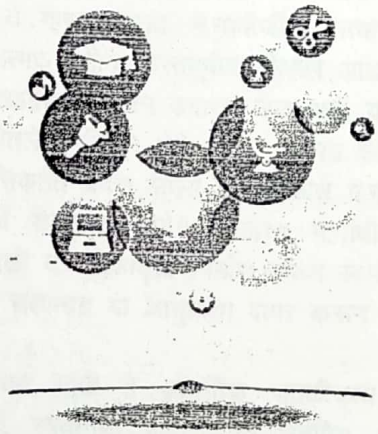

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 240 (CCXL)
ISSN : 2278-9308
July,2020

महात्मा गांधी : प्रमुख सत्याग्रह आणि तत्त्वज्ञान

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

म.गांधीजी हे विसाव्या शतकातील राजकारणी, स्वातंत्र्य संग्राम सैनिक, युगप्रवर्तक व महान, मानसतज्ज्ञ होते. जनतेशी निगडीत विविध समस्यांची त्यांना जाणीव होती. सन 1920 ते 1948 हा कालावधी गांधी युग म्हणून भारतीय इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी तसेच भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे यासाठी सक्रिय सहभाग नोंदविला तसेच विविध रचनात्मक, सकारात्मक कार्याद्वारा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला चालना दिली, प्रेरणा दिली. विविध राजकीय आयुधांचा आजीवन उपयोग केलेला दिसून येतो. सत्याग्रह हे त्यापैकीच एक महत्त्वाचे आयुध (शस्त्र) होय. सत्याग्रहाचा मूलअर्थ सत्यासाठी आग्रह हा होतो. सत्याग्रहाचा मूलाधार सत्य, अहिंसा व मानसीक परिपक्वता हा होता. सत्याग्रहाद्वारा जनतेमध्ये जनजागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ अधिक गतीमान होऊ शकते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. कोणताही सत्याग्रह म.गांधीजींनी व्यक्तिगत स्वार्थासाठी केलेला आढळून येत नाही. सत्याचा आग्रह अहिंसेच्या मार्गाने प्रतिपक्षाची मानसिकता बदलविण्यासाठी करावा असे ते म्हणत असत. म.गांधीजींचा सत्याग्रह आंदोलनाची पायाभरणी दक्षिण आफ्रिकेत झालेली असून रचनात्मक प्रयोग भारतभूमीवर केलेले आढळून येतात. निःशस्त्र प्रतिसाद आणि निष्क्रीय प्रतिवेध या मार्गाने सत्याग्रह आंदोलन उभारले जात असे. या तत्त्वास ठेच पोहचताच म.गांधीजी सत्याग्रह आंदोलनात माघार घेतलेली दिसून येते. सत्य, अहिंसा सत्याग्रह आंदोलनाचा मूलाधार होता. सत्याग्रहाद्वारा प्रतिपक्षाचा मानसिकतेत बदल झाला पाहिजे असे म.गांधी म्हणत असत. चंपारण्य, खेडा, मिठाचा सत्याग्रह हे महत्त्वपूर्ण सत्याग्रह आहेत ज्याद्वारा म.गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला रचनात्मकता उपलब्ध करून दिली व जनजागृती निर्माण करून स्वातंत्र्य लढ्याला वेगवान केले. अंततः म. गांधीजींनी स्वातंत्र्य लढ्यात सत्याग्रह या आयुधाचा वापर करून सक्रिय सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो.

भारतात जन्मलेले महात्मा गांधी हे जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्त्व अत्यंत कर्मठ मिमांसक प्रयोगशील, स्वाभिमानी, सत्यनिष्ठ, अहिंसावादी, धर्मप्रिय, अभ्यासू, चिकित्सक व्यक्तिमत्त्व. २ ऑक्टोंबर १८६९ ला जन्मलेले भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे विसाव्याशतकातील जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्व कॉंग्रेसचेच राष्ट्रीय नेते नव्हते तर संपूर्ण भारताचे राष्ट्रीय नेते होते. म. गांधीचे योगदान विचार कृती त्यांनी केलेले सत्याचे प्रयोग यासर्व बाबींचे प्रतिबिंब जनसामान्यांच्या मनावर खोलवर आजतागयत रु जलेले दिसून येते. त्यांच्या विचारांचा पगडा भारतीय राजनितीवर एवढा मोठा होता की त्यांना त्यांचे समकालीन व्यक्ति महात्मा या उपाधीने गौरवांकीत संबोधनाने संबोधित करीत असत. ६ जुलै १९४४ ला नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सर्वप्रथम रंगुन रेडीओ स्टेशनवरुन म. गांधी यांचा उल्लेख राष्ट्रपिता असा केलेला आढळून येतो तर महात्मा महान.असा आत्मा हा सन्मानसूचक शब्द सर्वप्रथम राजवैद्य जीवराम कालीदास यांनी आपल्या संबोधनात वापरलेला, व्यक्त केलेला आढळतो. महात्मा, राष्ट्रपिता आणि बापू या तीन सन्मानसंचक शब्दातूनच त्यांचे कर्तृत्व उजागर होते. म. गांधी यांना त्यांच्या जन्म-मृत्यु ऐसा त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान, त्यांची आंदोलने, सत्याग्रह, सत्य, अहिंसा, शांती, स्वदेशी, स्वराज्य, ग्रामविकास, स्वच्छता, प्रेम, शिक्षण, समाजसेवा, भूतदया, बंधुता, अस्पृश्यता, निर्मुलन, गरीबी निर्मुलन, सांप्रदायिक ऐक्य, राष्ट्रीय पुर्ननिर्माण, प्रौढशिक्षण, ग्रामोद्योग, महिला , कृष्ठसेवा, आदिवासी विकास, इत्यादी विषयावर फक्त चिंता व्यक्त न करता त्या विचारावर अनुसरण सुध्दा जीवनभर केलेले दिसून येते. म. गांधीचे व्यक्तीमत्वच मुळात एक चालते बोलते विद्यापीठ होते.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. डॉ.ओमप्रकाश बोबडे

Of डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

has published a paper on समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

Peer Reviewed International Research Journal B.Aadhar Issue no, 249. Published on Dated 1, October - 2020.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO249 (CCXLIX)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अर्थतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेपंडीत, संविधान निर्माते तर होतेच याचबरोबर समाजातील विविध घटकांचा समाजाचा सखोल अभ्यास केलेला असल्यामुळे तसेच समाजातील विविध समस्यांची, प्रश्नांची जाणीव त्यांना असल्यामुळे व त्या समस्या, प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी केलेले शास्त्रशुद्ध प्रयत्न पाहता डॉ.बाबासाहेब उच्चकोटीचे समाजशास्त्रज्ञ ठरतात. त्यांनी समाजातील विविध प्रश्नावर आपले सडेतोड विचार जगासमोर मांडलेत. शिका, संघटीत व्हा आणि आपल्या मानविय अधिकारासाठी संघर्ष करा असा मोलाचा संदेश दिला. विविध प्रसंगी बाबासाहेबांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी वृत्तपत्राचे संपादन, संप, सत्याग्रह, आंदोलने इत्यादी आयुधांचा जीवनभर उपयोग केलेला दिसून येतो. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते. म्हणूनच सामाजिक परिवर्तनाचा मूलाधार शिक्षण हेच असे ते म्हणत असत. समाजाची रचना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यावर आधारीत असली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. न्याय्य समाजव्यवस्था हा बाबासाहेबांच्या सामाजिक चिंतनाचा मुख्य विषय होता. डॉ.बाबासाहेबांनी लोकशाही समतामूलक मूल्ये आणि समाजवादी मूल्ये यांची सांगड घालण्याचा जीवनभर प्रयत्न केलेत. सामाजिक अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांचा 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' हा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. त्यांची समाजविषयक तळमळ, समाजोन्नती विषयक विचार, त्यांनी समाज विकासासाठी खर्ची घातलेले जीवन मार्गी लावलेले सामाजिक प्रश्न पाहता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ व्यक्ती नसून समाजसुधारणेचा विचार आहे हे स्पष्ट होते आणि त्यांच्या संपूर्ण परिवर्तनवादी सामाजिक कार्याचा आढावा घेतला असता डॉ.बाबासाहेब एक थोर समाजचिंतक, समाजशास्त्रज्ञ होते हे सिद्ध होते.

"मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर आधारीत समाज असेल" – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या संदर्भात डॉ.बाबासाहेबांनी वरील मत ॲनिहिलेशन ऑफ कास्ट या ग्रंथात उद्धृत केले आहे. तत्कालीन परिस्थितीत उद्धृत केलेले भाष्य आज सद्यपरिस्थितीत सुद्धा अगदी तंतोतंत लागू पडते.

सद्यस्थितीत सर्वसांमान्य माणसाचे, कष्टकरी मजुराजे, शेतकऱ्याचे जगणे पाहिले तर डॉ. बाबासाहेबांनी सरकार कडून व्यक्त केलेली अपेक्षा आजही वाजवीच दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत. तसेच डॉ.बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत, शिक्षणतज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटु, संपादक, समाज क्रांतीकार, अर्थशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य भारताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृष्ट लेखक होते. प्रामुख्याने डॉ.बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. हे जरी खरे असले तरी डॉ.बाबासाहेबांनी कृषी क्षेत्रावर वा शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी व्यक्त केलेले विचार पाहून डॉ.बाबासाहेब हे जणजाति दर्जाचे कृषीतज्ज्ञ ठरतात. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्यात तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढं मोठं त्यांचं उत्तुंगं व्यक्तिमत्त्व होतं. ते सार्वभौम, स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम डॉ.बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच डॉ.बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअतर्गत बी.एस.सी., पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. ह्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ.बाबासाहेबांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत "ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲंड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी", "डिव्हॅल्युएनशन ऑफ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधींची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिदि	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	''श्रावणधारा''(१९७०)	डॉ.सी.एस.राणे	82

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Asurvali

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

स्वामी विवेकानंदाचे व्यक्तिमत्त्व मानवातीत पुरुषोत्तम स्वरुपाचे होते. त्यांच्या उदात्त वाणीने त्यांनी असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक सकारात्मक नवीन दृष्टी दिली. त्यांची प्रतिभा प्रगल्भ होती. त्यांनी विविध विषयावर वेळोवेळी तत्कालीन परिस्थितीत समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तिशाली विचाराने प्रेरित केले होते व आजही केलेले आहे. स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना दिलेला एकाग्रतेचा संदेश हा प्रत्येक क्षेत्रांत काम करणाऱ्या तरुणाकरिता मोलाचा व प्रेरणादायी आहे. तसाच तो कोणताही व्यवसाय करणाऱ्या करीता ही आवश्यक आहे असे स्वामी विवेकानंद म्हणत असत. तरुणांस जर यश हवे असेल तर त्यांनी मनाची एकाग्रता ठेवूनच कार्य करावयास हवे. मनाची एकाग्रत राखण्याचे उपाय देखील स्वामीजींनी स्पष्ट केलेले दिसून येतात. श्रद्धा आणि प्रेम याद्वारा साधली जाणारी एकाग्रता ही स्वाभाविक स्वरुपाची असते असे स्वामीजी म्हणत असत. पापी आणि दुष्ट विचारापासून दूर राहिल्यास मनाची एकाग्रता सहज निर्मित होते असेही स्वामीजी म्हणत असत. अंततः सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया एकाग्रता असल्याने स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना एकाग्र होवून कर्म (कार्य) करण्याचा, अध्यापन करण्याचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो.

12 जानेवारी हा युवक दिन. हा दिवस नरेन्द्रनाथ दत्त उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते. आजही आहेतच. स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत ज्ञान, साधना, सेवा, मनाची एकाग्रता याविषयी मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना दिलेला आहे. तो संदेश आजही तेवढाच महत्त्वाचा दिसून येतो जेवढा की तो तत्कालीन तरुणांसाठी होता. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत "एकाग्रता हा सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया आहे." तिच्या अभावी काहीच करता येणार नाही. युवकांनी सतत अध्ययनशील असले पाहिजे तें जे काही शिकत आहेत ते त्यांनी मनाच्या एकाग्रतेने आत्मसात केले पाहिजे. सद्यःस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो अनेक तरुण एकाग्रतेच्या अभावी ज्ञान साधनेच्या मार्गातून भटकून समाज विघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. आजचा तरुण व्यसनाच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. ज्ञानाअभावी, अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणांना जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूमिला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. एकाग्रतेच्या विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा होय. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकास प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिशा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटींचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खेत्री यांनी नरेन्द्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे 39 वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान, जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यावर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विशेषतः तरुण वर्गास प्रेरित करुन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 285

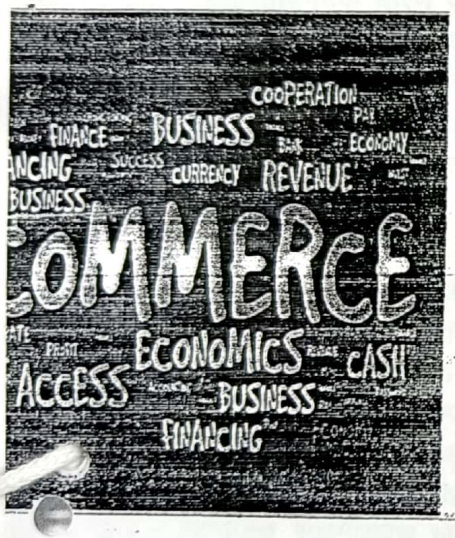

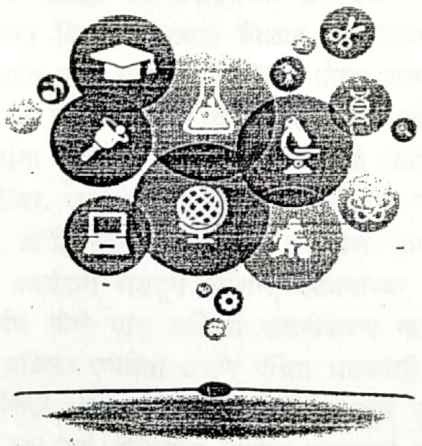

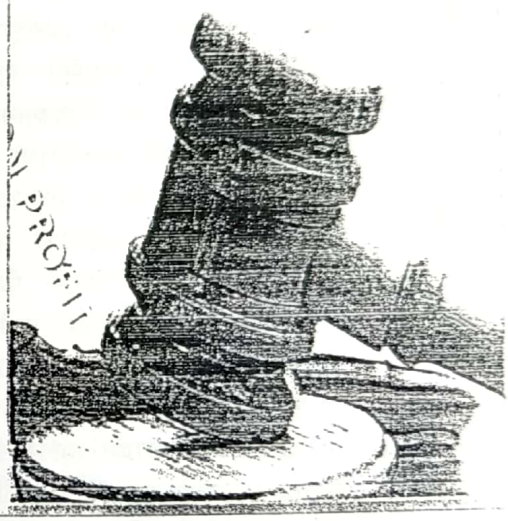

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCLXXXV)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

महाराष्ट्राच्या तिसऱ्या महिला धोरणाची फलश्रुती : एक आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,अमरावती.
मो.नं. ९८६०८८२४५६ Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य असून महाराष्ट्राला पुरोगामी, सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. असंख्य विभूतींनी महाराष्ट्राची जडणघडण केलेली आहे. त्याचाच परिपाक म्हणजे आजची महाराष्ट्रीयन स्त्रियांची प्रगती व उन्नती होय. स्त्री विकासास हातभार लावणाऱ्या चळवळी ह्या महाराष्ट्राच्या भूमीतच विकसीत झालेल्या दिसून आल्यात. विविध स्त्रीविषयक चळवळीची जन्मभूमी महाराष्ट्र राज्यच होय. महाराष्ट्रातील काही ज्ञान व अज्ञात स्त्री समाजसुधारकांनी विविध चळवळींच्या, समाजसुधारणेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या विकासास हातभार लावलेला दिसून येतो. याचीच पुढची पायरी म्हणजे शासकीय स्तरावरून राबविण्यात येणारी धोरणे होत. विविध शासकीय धोरणांचे प्रेरणास्थान हे विविध ज्ञान–अज्ञात समाजसुधारकच होत. म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने आजपर्यंत तीन महिलाविषयक धोरणे राबविलीत. तिसरे महिला धोरण अत्यंत सकारात्मक व उपक्रमशील धोरण ठरले. या तिसऱ्या महिला धोरणामुळेच महिला सक्षमीकरणच्या प्रक्रियेला महाराष्ट्राच्या भूमीत चालना मिळाली. महिलांना शासकीय स्तरावरून दिलासा–आधार मिळाला. समाजाचा एक परिपूर्ण आणि समान घटक म्हणून स्त्रीस समान स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी हे तिसरे धोरण अत्यंत प्रभावशाली ठरले. शासनाने 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. फक्त महिला सक्षमीकरण वर्ष साजरे केल्याने किंवा जाहिर केल्याने महिलांना सर्वांगिण विकास होतच असे नाही. त्यासाठी अनेक उपक्रम शासकीय पातळीवर एन.जी.ओ. पातळीवर राबवायचे असतात. त्याशिवाय महिला सक्षमीकरण होत नसते. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटीत करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपक, आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड–निवड निर्माण होणे यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात. अशी युनोने केलेली व्याख्या आहे. मुळात सक्षमीकरण ही प्रक्रिया उपेक्षित आणि वंचित घटकांशी निगडीत असते. समाज विकासाच्या प्रक्रियेत जे घटक बाजूला किंवा वंचित राहिलेत, विकासापासून दूर राहिलेत. ज्यांच्यावर समाजबंधने, गुलामगिरी लादण्यात आली. त्या सर्व वंचितांना (वंचित घटकांस) मानवी हक्क मिळवून देण्याची प्रक्रिया म्हणजेच सक्षमीकरण होय. विविध शासकीय धोरणाद्वारा, योजनाद्वारा महिलांना सक्षमीत केले जात आहे. त्याचाच एक भाग म्हणजे राज्य महिला धोरणे होत. विकासामध्ये महिलांची सहभागीता वाढावी यासाठी आजपर्यंत तीन धोरणे राज्य स्तरावर आखण्यात, राबविण्यात आलीत. सन 1994 मध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री.शरद पवार यांच्या पुढाकाराने पाहिले. महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण राबविण्यात आले. महिलांच्या विकासासाठी राज्य स्तरावर धोरण बनविणारे महाराष्ट्र हे पहिले आणि पुरोगामी राज्य ठरले. या महिलांचे धोरण आखणीत महाराष्ट्रातील तमाम महिला संघटनांनी सहभाग घेतलेला होता असे दिसून येते. या धोरण राबविण्याने महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरणात बरीच प्रगती झालेली दिसून आल्यामुळे सन 2001 मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री स्व.विलासराव देशमुख यांचे नेतृत्वाखाली दुसरे राज्य महिला धोरण राबविण्यात आले. किंवा तयार केले होते. या दोन्ही धोरणामुळे महिलांना प्रगतीकरिता अनेक चांगले निर्णय झालेले दिसून येतात. काही चांगली सकारात्मक योजनाही राबविण्यात आलेल्या दिसून येतात. अनेक चांगले उपक्रम राबवून महिलाविषयक दृष्टीकोनाला सकारात्मक दिशा लाभलेली दिसून येते. दुसरे धोरण जाहीर होऊन 12 वर्षे झाल्यावर काळानुरुप व न्यायाच्या अधिक जवळ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2021

ISSUE No- (CCLXX) 292

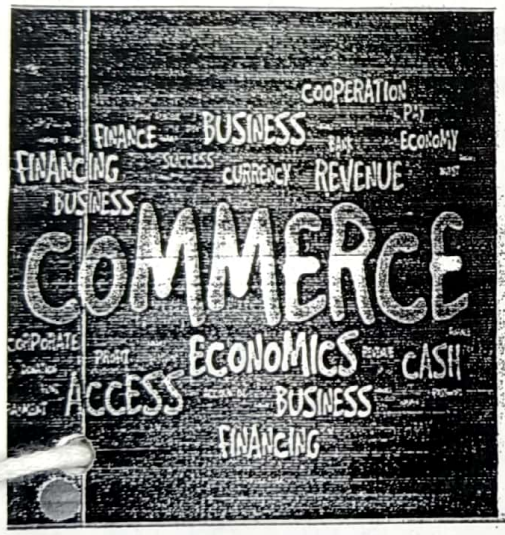

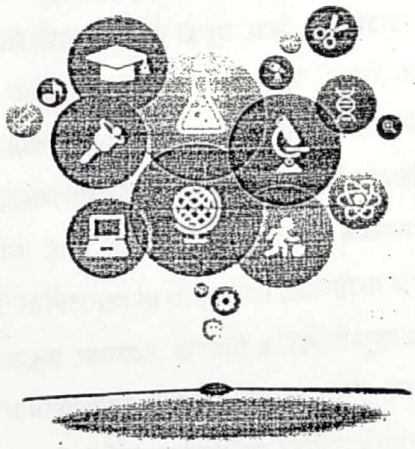

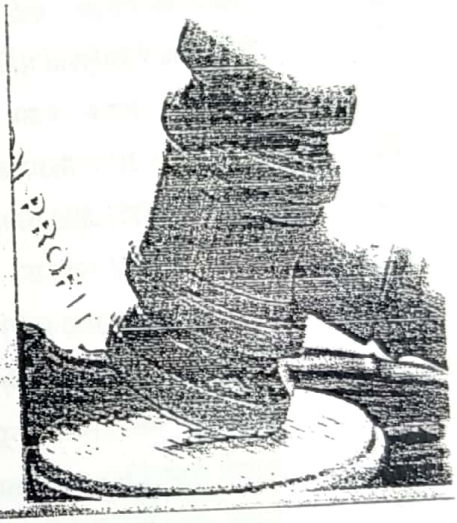

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCXCII) | May 2021

अचलपूर शहर परिसरातील इमादशाहीकालीन वास्तू अवशेष

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. सन 1050 पासून 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून येते. अशा सत्तांपैकीच एक सत्ता इमादशाहीची होती. इमादशाही घराण्याचे वऱ्हाड प्रांतावर सुमारे 90 वर्ष शासन होते. इमादशाहींची मुलकी राजधानी अचलपूर शहर असून लष्करी राजधानी ही गाविलगड होती. इमादशाही शासकांनी सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून अशी विभागणी केल्याचे दिसून येते. इमादशाहीचा कालखंड हा इ.स.1490 ते 1572 हा जरी असला तरी इमादशाहीचा संस्थापक फतह-उल्ला-इमादशहा हा बहमनी सुलतानांकडून वऱ्हाडावर इ.स.1471 पासून शासन करीत होता. त्याचेच कारकिर्दीत विविध वास्तूंची निर्मिती अचलपूर परिसरात झालेली दिसून आली. त्याचेद्वारा निर्मित वास्तुंमध्ये प्रामुख्याने किल्ले, किल्ल्यांची तटबंदी, सराया, धर्मशाळा, धार्मिक वास्तू (मशिदी, दर्गे, कबर, मकबरे व प्रशासकीय भवन) व पाणीपुरवठा करणाऱ्या नळयोजना इत्यादींचा समावेश होतो. प्रशासकीय इमारती आज सद्यस्थितीत अचलपूर येथील जुन्या किल्ल्याचा आलमगीर चौकातील एकमात्र बुरुज आढळून आला आहे. तोही सर्व बाजूंनी अतिक्रमणाच्या विळख्यात सापडलेला आहे. इतर सर्व वास्तू फक्त भग्नावशेष स्वरुपात दिसून आल्यात. नळयोजना नादुरुस्त आढळून आली. गाविलगडच्या पायथ्याशी असणाऱ्या गावामधील इमादशाहीकालीन सर्व वास्तू सुद्धा भग्नावशेष स्वरुपात आढळून आल्यात. बारवांचे अस्तित्व सुद्धा नष्ट होतांना दिसून आले. या सर्व इमारती निर्मिती स्थानिक काळ्या पाषाणातूनच केलेली आढळून आली. अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. ऐतिहासिक पर्यटन वाढिस लागावे यासाठी विविध कालखंडात निर्मित वास्तूंचे जतन करुन पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले. अंततः इमादशाही कालीन अत्यंत मोलाचा वास्तू अवशेषाचा ऐतिहासिक वारसा नष्ट होईल यात शंका नाही. शासकीय स्तरावरुन त्याचे जतन व संरक्षण करणे गरजेचे दिसून आले.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

7

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

डॉ. ओमप्रकाश सां. बोबडे

Has successfully contributed and published a paper entitled here with

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

In an

International Peer Reviewed & Refereed

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Editor in Chief for S R Journal's

ISSN 2319-4766 SJIF 2021 = 7.380 APRIL - JUNE 2021 VOLUME 10/ISSUE 51

Scanned with CamScanner

Lok Shikshan Sanstha, Waroda's

LOKMANYA MAHAVIDYALAYA, WARORA

Dist.Chandrapur (Maharashtra)

Affiliated to

Gondwana University, Gadchiroli (Maharashtra)

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Mr./Mrs. डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे *of* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महा., अमरावती. *has attended One-Day National E-Seminar on "Recent Trends in Modern History" organized by Department of History, Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist.Chandrapur on 05 June 2021, Saturday.*

He/She has presented a paper entitled अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ *and published in an International Peer Reviewed and Referred Journal, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Impact Factor - 7.380, ISSN 2319-4766.*

Dr. Dipak P. Lonkar
Convener & Head, Dept. of History
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal & Chief Organizer
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Babasaheb Ambedkar

Scanned with CamScanner

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती. मो.नं. 9860882456
Email : omprakashbobade@gmail.com

सारांश

महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक शहर. प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र तसेच हे शहर मध्ययुगीन बेरार (वर्हाड प्रांत) प्रांताच्या राजधानीचे शहर. अचलपूर शहरावर प्राचीन कालखंडापासून ते मध्ययुगापर्यंत विविध शासकांनी शासन केले. विविध घराण्याचे शासन अचलपूर शहरावर होते. अशाच विविध घराण्यातील वीरांच्या स्मृतींबाबत अचलपूर शहरात वीरगळ कोरलेला दिसून येतात. प्रामुख्याने अस्तित्वात असलेल्या वीरगळ ह्या मुसलमानपूर्व काळातील आहेत. त्यांची निर्मिती ही राष्ट्रकुट ते यादव या कालखंडातील असून त्या वीरगळ ह्या काळ्या पाषाणात आयताकृती तसेच एकाच बाजुने कोरलेल्या आहेत. तर काही वीरगळ ह्या सतराव्या व अठराव्या शतकातील दिसून आल्यात. या वीरगळींमध्ये सतीशिळांचा सुद्धा समावेश होतो. प्रसिद्ध प्राचीन श्री.अमिनाथ मंदिर परिसरातील वीरगळ ह्या सुस्थितीत असून त्यांना देव्हार्यात स्थान दिलेले दिसून येते. या स्मृतीशिळांना शेंदूर व चूना माखलेला दिसून येतो. वीरगळच्या सर्व प्राप्त लक्षणांनी अचलपूर येथील वीरगळ परिपूर्ण आहेत. या वीरगळीवर सुर्य, चंद्र, ढाल, तलवार, घोडा व कुत्रा ही अंकने आहेत. श्री अमिनाथ मंदिर परिसर वगळता इतरत्र अचलपूर शहरातील वीरगळ भग्नावस्थेत आहेत व अस्ताव्यस्त पडलेल्या आहेत. स्थानिक नागरिक आपल्या गतवैभवाविषयी अनभिज्ञ दिसून येतात. नागरिकांमध्ये वीरगळच्या इतिहासाबाबत उदासिनता दिसून येते. या वीरगळींच्या संरक्षणासाठी तसेच जतनासाठी शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करणे गरजेचे दिसून येते. अचलपूर शहरातील वीरगळ सुबक, सुंदर व रेखीव असून त्यांच्या जतनासाठी सामुदायिक प्रयत्न करणे सुद्धा गरजेचे असून त्यांच्या जतनासाठी संग्रहालय निर्मित करून पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. पर्यटन स्थळ म्हणून ऐतिहासिक अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास स्थानिक नागरिक स्वतःच्या इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तूबाबत, वीरगळबाबत जागरुक होतील व शासकीय तसेच सामाजिक सहभागीतेच्या माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा विकास साधण्यात मदत करतील यात शंका नाही. सारांशतः विदर्भात सुद्धा वीरगळचे अस्तित्व आहे. किंबहुना वीरगळ विदर्भात सुद्धा आहेत हे अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळवरून दिसून येते

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय : अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्यां ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) पश्चिमेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March 2021
Special Issue 261(B)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

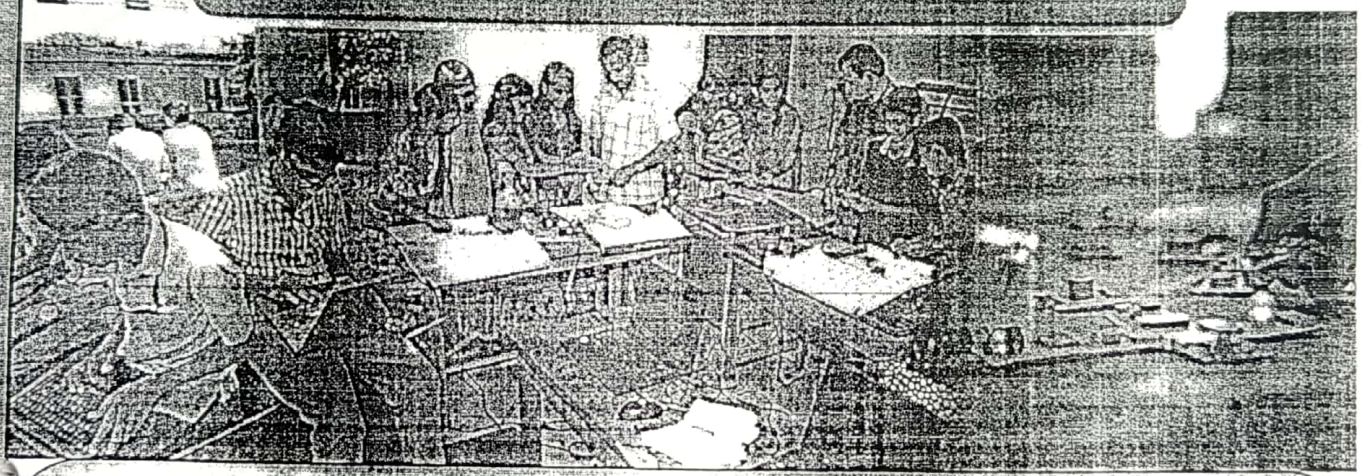

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Waghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. I. R. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Scanned with CamScanner

29	माहिती तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील उपयुक्तता जाणीव जागृती	प्रा. गोकुल डामरे	133
30	माहिती साक्षरतेमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका	प्रा.निलेश राउत	140
31	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ.अंजली पांडे	143
32	उच्च शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञान उपयुक्तता व महत्त्व	प्रा. दिनेश ढगे, डॉ. सतीश राणे	151
33	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेक्षण तंत्रज्ञाची (ICT) भूमिका	सौ. हर्षदा वाघोने	154
34	संगीत क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व व उपयोगिता	डॉ.सुनिल पटके	157
35	माहिती तंत्रज्ञान, वृत्तपत्रे आणि मराठी भाषेची उपयोगिता	डॉ. अविनाश मेश्राम	160
36	नवीन शैक्षिणिक धोरण व माहिती व तंत्रज्ञांनाची भूमिका	प्रा.पी.पी. सानप	165
37	माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातील ग्रंथालयात कन्साॅरशियाचे महत्त्व	डॉ. कविता इंगळे	167
38	शिकवणे आणि शिकण्यामध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर : संधी आणि आव्हाने	डॉ. नंदकिशोर राऊत	171
39	शिक्षण क्षेत्रातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची भूमिका : फायदे व तोटे	डॉ. विष्णू गुमटकर	175
40	माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षण	श्री.विलास टाले	179
41	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्व	डॉ.लक्ष्मण शिराळे	184
42	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत - माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व समस्या	प्रा. मुनेश्वर जमईवार	190
43	ब्लेंडेड लर्निंग - उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधुनिक अध्यापन पद्धती	डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	194
44	ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे व तोटे	पुरुषोत्तम चाटे	197
45	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षकाला होणारा उपयोग- एक अभ्यास	डॉ.पी. डी. हुडेकर	200
46	कोव्हिड -१९ च्या लॉकडाऊनमुळे क्रीडा व शारीरिक शिक्षणामध्ये विविध तंत्रज्ञान शिकविण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग	प्रफुल्ल वानखेडे	207
47	अध्ययन अक्षमता आणि दृकश्राव्य माध्यम - एक अभ्यास	डॉ. सौ. माधुरी देशमुख	210
48	विविध क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.सीमा कालने	214
49	संगीत शिक्षणावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम	डॉ.मृणाल कडू	217
50	ग्रामीण भागात अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाच्या संधी व आव्हाने	प्रा. सुधीर बनुबाकोडे	220
51	अध्ययन व अध्यापनात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	मनोहर चौधरी	224
52	शिक्षणात आंतरजालाचा वापर	प्रा. सागर दांदगे	229
53	तंत्रज्ञान आणि शिक्षण प्रक्रियेत झालेला बदल	डॉ.कामिनी मामर्डे	232
54	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. सौ. आरती खडतकर	235
55	अध्ययन व अध्यापन माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.कविता किर्दक	238
56	पारंपरिक अभ्यासक्रमात माहिती व तंत्रज्ञानाची गरज	प्रा.संगीता पवार	240
57	शिक्षा में सूचना व संचार प्रौद्योगिकी उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. शाहेदा मुनाफ	243
58	शारीरिक शिक्षामें सूचना तंत्रज्ञान का महत्त्व	डॉ. कैलास पवार	246

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 261 (B) : Use of ICT in Teaching - Learning
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March 2021

ब्लेंडेड लर्निंग-उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९८६०८८२४५६
E-mail : omprakashbobade@gmail.com

ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षा) पद्धती ही एक महत्त्वपूर्ण औपचारिक शिक्षण पद्धती आहे. या शिक्षा पद्धती मध्ये आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून अध्यापन करणे तसेच पारंपरिक वर्ग अध्यापन या दोघोंचा मिश्रित स्वरुपात समावेश होतो. शिक्षण पद्धतीत परिवर्तन होणे ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. उच्च शिक्षणातील अध्यापनात विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स टेक्नॉलॉजीचा व टेक्नीक्सचा उपयोग करून आधुनिक पद्धतीने अध्यापन प्रक्रिया करणे काळाची गरज झालेली आहे. किंबहुना आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक टेक्निकलचा उपयोग आधूनिक युगातील ज्ञानार्जन प्रक्रियेचा अविभाज्य आणि अनिवार्य अंग झालेला आहे. तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती सुद्धा तेवढीच विद्यार्थी विकासासाठी गरजेची आहे. ई–लर्निंग द्वारा विद्यार्थ्यांचा विविध आधूनिक टेक्निक द्वारा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होते. व्यक्तिगत आवडी–निवडीनुसार विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतो. अनेक संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी आधूनिक ई–लर्निंग पद्धती महत्त्वाची आहे. परंतु याचा अर्थ असाही नाही की आपण परंपरागत शिक्षण पद्धतीचा पूर्ण त्यागच करावा. या दोहोंचा परंपरांचा सुवर्णमध्य म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षण पद्धती) होय. ब्लेंडेड लर्निंग पद्धतीमध्ये उच्च शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी आधूनिक ई–लर्निंग टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती द्वारा परस्पर सहयोगाने उपलब्ध साधनाद्वारा आणि तज्ज्ञ मार्गदर्शनात निरंतर शिक्षण घेतात असे दिसून आल्यामुळे आधूनिक उच्च शिक्षणात ब्लेंडेड लर्निंग ही शिक्षण पद्धती अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती ठरते.

शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत सतत व निरंतर परिवर्तन होत असतात. वेळोवेळी शैक्षणिक मूल्यांमध्ये, अभ्यासक्रमामध्ये, शिक्षण पद्धतीमध्ये आणि शैक्षणिक साधनांमध्ये बदल होत असतात. उच्च शिक्षणात तर सतत परिवर्तन होत असते. मात्र उच्च शिक्षणात गुणात्मक बदल परिवर्तन आणण्याची जबाबदारी ही प्राध्यापकांवरच असते परंतु ही सर्व जबाबदारी त्यांना विविध अध्यापन पद्धती द्वाराच पार पाडावी लागते. अशातच परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर उच्च शिक्षणात होणाऱ्या परिवर्तनानुरूप आधूनिक विविध तंत्रज्ञानाचा उपयोग करीत विद्यार्थ्यांना शिक्षा प्रदान करावी लागते. आधूनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत संसाधनाचा अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत उपयोग करून घ्यावा लागतो. परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून, संसाधनाचा उपयोग करून सर्वांगिन विद्यार्थी विकास साधावा लागतो. शिक्षण क्षेत्रातील निरंतर परिवर्तनाचा एक परिणाम म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग पद्धती होय. ब्लेंडेड म्हणजे मिश्रित. या पद्धतीमध्ये पारंपरिक शिक्षण पद्धती बरोबरच आधूनिक टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक्स (ज्मबीदवसवहल – ज्मबीदपुनमे) ने परिपूर्ण संसाधनाचा वापर करून शिक्षण देणे याबाबीचा समावेश होतो. ब्लेंडेड लर्निंग ही संकल्पना सर्वप्रथम २००६ मध्ये बॉक आणि ग्राहम द्वारा लिखित पुस्तकामध्ये मांडलेली आहे. ब्लेंडेड लर्निंग मध्ये मिश्रित शिक्षण पद्धतीचा विद्यार्थी उपयोग करीत असल्याने विद्यार्थ्यामध्ये वैयक्तिक पातळीवर शिक्षण घेण्याची स्वायत्तता प्राप्त होते. ई–लर्निंग द्वारा उच्च शिक्षण क्षेत्रातील विद्यार्थी स्वयंअध्ययनाकडे वळलेले दिसून येतात. उत्कृष्ट साधनांची निवड कशी करावी त्यांचा उपयोग शिक्षणात कसा करावा याबाबत विद्यार्थ्यामध्ये पात्रता निर्माण होते. परंपरागत शिक्षण पद्धतीच्या तुलनेत ई–लर्निंग मध्ये विद्यार्थ्यास अधिक स्वतंत्रता प्राप्त होते यामुळे विद्यार्थ्याची अध्ययन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati
Scanned with CamScanner

Impact Factor - 0.241 | Special Issue - II June 2021 | ISSN 2250 - 0383

Itihas Sankalan Patrika

SHODHANKAN

International Half Yearly
Peer Reviewed Referred
Research Journal

Special Issue on

Ancient Indian Iconography & Architecture

Organized by

Sarda Education Society (Trust)'s
(A Linguistic Minority Educational Institute)

SMT RADHABAI SARDA
ARTS, COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE
ANJANGAON SURJI - 444705,
DIST - AMRAVATI (Maharashtra)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati)

Executive Editor
Dr Nitin Ulhasrao Saraf

Guest Editor
Dr Arvind Sontakke

Guest Publisher
Dr Bashisth Choubey
Principal

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

INDEX

Sr. No.	Article Name	Author	Pg. No.
1	सिंधू संस्कृती कालीन मूर्तिकला	डॉ. गिरिधर नागोराव सोमवंशी	12
2	सातगाव भुसारी येथील मूर्ती शिल्प : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ किशोर मारोती वानखडे	14
3	मथुरा आणि गंधार कलाशैलीतील बुद्ध मूर्तीकलेच्या वैशिष्ट्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	18
4	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गडकिल्ल्यांवरील शिवालये	डॉ मधुकर व्ही जाधव	21
5	खान्देशातील दुर्लेक्षित मुर्ती	श्री महेश सुरेश जोशी	25
6	अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी मंदिरावरील वैनायकीची प्रतिमा	प्रा. डॉ. देवर्षी मुकुंद अरविंद	27
7	परभणी जिल्ह्यातील नृसिंह मंदिरे	श्री नागेश सखारामपंत जोशी	30
8	महाराष्ट्रातील किल्ले निदर्शक विरगळ	श्री अनिल किसन दुधाने	34
9	जैन धर्मातील मानस्तंभ एक अभ्यास	सौ छाया नितीन जिंतूरकर.	41
10	अष्टविनायक - स्थापत्य कला आणि मूर्तीकला यांचा मिलाफ	प्रा. दिपक हिंदूराव तडाखे	44
11	सिंधुकालीन मूर्तीकला	प्रा. डॉ. मंजूषा ह. धापूडकर	46
12	सुधागड तालुक्यातील ठाणाळे (लीपा) लेणी	डॉ एस व्ही पाथरकर	49
13	जीर्ण किंवा खंडित झालेल्या मूर्तींचा वज्रलेप	श्री उमाकांत नागजीभाई राणिंगा	51
14	महाराष्ट्रातील दुर्लक्षित सतीशिळांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. विकास भानुदास टकले	54
15	जेजुरीगड (गडकोट) खंडोबा मंदिर वास्तु व शिल्पकलेचा अजोड नमुना - एक अभ्यास	डॉ वंदना राजेश शिंदे	57
16	बळसाने, ता.साक्री , जि .धुळे येथील विरगळ एक अभ्यास	श्री ओजस बोरसे	62
17	मंदिर स्थापत्यातील सुरसुंदरींचे महत्व	डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे	66
18	मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	68
19	वेताळवाडी किल्ल्यावरील द्वारशिल्पे	प्रा. डॉ. दीपक शिरसाठ प्रा डॉ प्रशांत देशमुख	71
20	वीरगळ इतिहासाचे अबोल साक्षीदार	डॉ उर्मिला क्षीरसागर	76
21	अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	78
22	इतिहासाचे मूक साक्षीदार - वीरगळ	डॉ.प्रल्हाद अ. कुलकर्णी	81
23	नांदेड जिल्ह्यातील मातृदेवता मूर्तीचा अभ्यास :एक अवलोकन	डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले	84
24	विदर्भातील भंडारा परिसरातील जैन प्रतिमा	प्रा. डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	87
25	बुद्धकालीन मुर्तीकला	प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार	90
26	गणेश प्रतिमांचे प्रकार	प्रा. शोभा राजेंद्र भिकाने	93
27	श्री चक्रधरांची प्रणितातीरावरील भ्रमंती मार्गावरील मंदिरे व मुर्तीशिल्प	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	96
28	पश्चिम विदर्भातील बालाजी मंदिरे	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे	99
29	कंधार येथील क्षेत्रपाल: ऐतिहासिक अवलोकन	सिंधू निवृत्ती लोणकर	102
30	विष्णू मूर्ती ओळख	प्रा. स्मिताल रावसाहेब मोरे	104
31	येरगी गावातील मूर्तीशिल्प	श्रीमाला के.जी.	108
32	हूपरीची ग्रामदेवता श्री अंबाबाई	डॉ सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	110
33	सिंधू संस्कृतीकालीन मूर्ती शास्त्राचा अभ्यास	कु. सानिया सर्फराजखान पठाण	3

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मात्र मध्ययुगीन कालखंडात झालेला आढळून येतो. तसेच पूर्व मध्यकालीन विविध राजकीय सत्तेचे सुद्धा अचलपूर हे एक प्रमुख केंद्र होते. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. हिंदू व जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. भग्नमूर्ती शिल्पे, मूर्ती ह्या अचलपूर शहरात सर्वत्र आढळून येतात. विशेषतः भग्न मूर्तीशिल्पे बिच्छण व सापण नदीच्या काठावर व काठावरील मंदिरांमध्ये आढळून आलीत. अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे, मूर्ती ह्या अत्यंत सुरेख, रेखीव, आकर्षक व सुंदर आहेत. ही शिल्पे प्रामुख्याने काळ्या कडप्या दगडामध्ये तसेच स्थानिक प्राप्त काळ्या पाषाणामध्ये कोरलेली आहेत. श्री.अमिनाथ मंदिर परिसर व जिल्हापरिषद हायस्कूल परिसरातील श्री हनुमान मंदिरातील भग्नशिल्पे, टक्कर चौकातील श्री भगवान महावीर मंदिर परिसरातील जैन मूर्तीशिल्पे ही भग्न जरी असली तरी सुंदर व सुरेख आहेत. मध्ययुगीन कालखंडातील मुसलमानी आक्रमणास बळी पडू नये म्हणून तत्कालीन लोकांनी/भाषिकांनी मातीच्या ढिगाच्या खाली, विहीरीमध्ये तसेच नदीमध्ये दडपून/लपवून ठेवली ती मूर्तीशिल्पे आज भग्न स्वरुपात आढळून आलीत. या भग्न मूर्ती शिल्पाच्या संरक्षणाकरिता जनतेला सामुदायिक व शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा मांडलिक म्हणून रामदरणा याचा तत्कालीन एलिचपूर येथे राज्यकारभार होता. सन 1312 च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी ने अचलपूर शहर जिंकले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वतीने अचलपूर शहराचा प्रशासक म्हणून कुतुबुद्दीन अल्वी याची नेमणूक केली होती. अचलपूर शहराचा सर्वप्रथम मुस्लिम प्रशासक कुतुबूद्दीन अल्वी होय. सन 1339 मध्ये खेरला येथील गोंड राजा नरसिंग देव याने अचलपूर शहर जिंकून घेतले मात्र राज्यकारभार केला नाही. इ.स. 1490 च्या सुमारास बहामनी सत्तेचा वऱ्हाड प्रांताचा सुभेदार फतेउल्ला इमाद-उल-मुल्क याने बेरार या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. पुढे हे घराणे 82 वर्ष टिकले. सन 1574 नंतर इमादशाही नष्ट झाली. सन 1632 नंतर अचलपूर शहरावर मुगलांचा अप्रत्यक्ष अंमल. हैद्राबादच्या निजामाचा मुळ पुरुष याचा उदयही अचलपूर येथेच झाला. अचलपूरच्या स्वतंत्र नबाब घराण्याचा उदय त्यात इस्माईखानपन्ही. सलाबतखान. नामदारखान हे राज्यकर्ते पुरुष प्रसिद्ध त्यांच्याच राज्यकारभारामध्ये अचलपूरच्या स्थापत्याचा विकास. असा स्पष्ट उल्लेख सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस डिस्ट्रीक्ट गॅझेटियर्स, अमरावती डिस्ट्रीक्ट 1911 या ग्रंथामध्ये येतो. सन 1853 पर्यंत अचलपूर शहर हैद्राबादच्या निजामाच्या राज्याचा भाग होते. निजामाचे अधिकारी स्थानिक प्रशासन चालवित असत. सन 1853 मध्ये निजामाने कर्जापोटी फेडिस्तव आणि तैनाती फौजेच्या पगारापोटी वऱ्हाड प्रांत (अचलपूर शहरासहित) इंग्रजाजवळ अनामत म्हणून ठेवल्यामुळे अचलपूर शहर अप्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यात होते. सन 1853 ते 31.08.1905 [illegible] शहरासहीत वऱ्हाड प्रांत कायम पटट्याने इंग्रजांकडे तसेच सन 1867 पासून 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर या शहाराला [illegible]

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

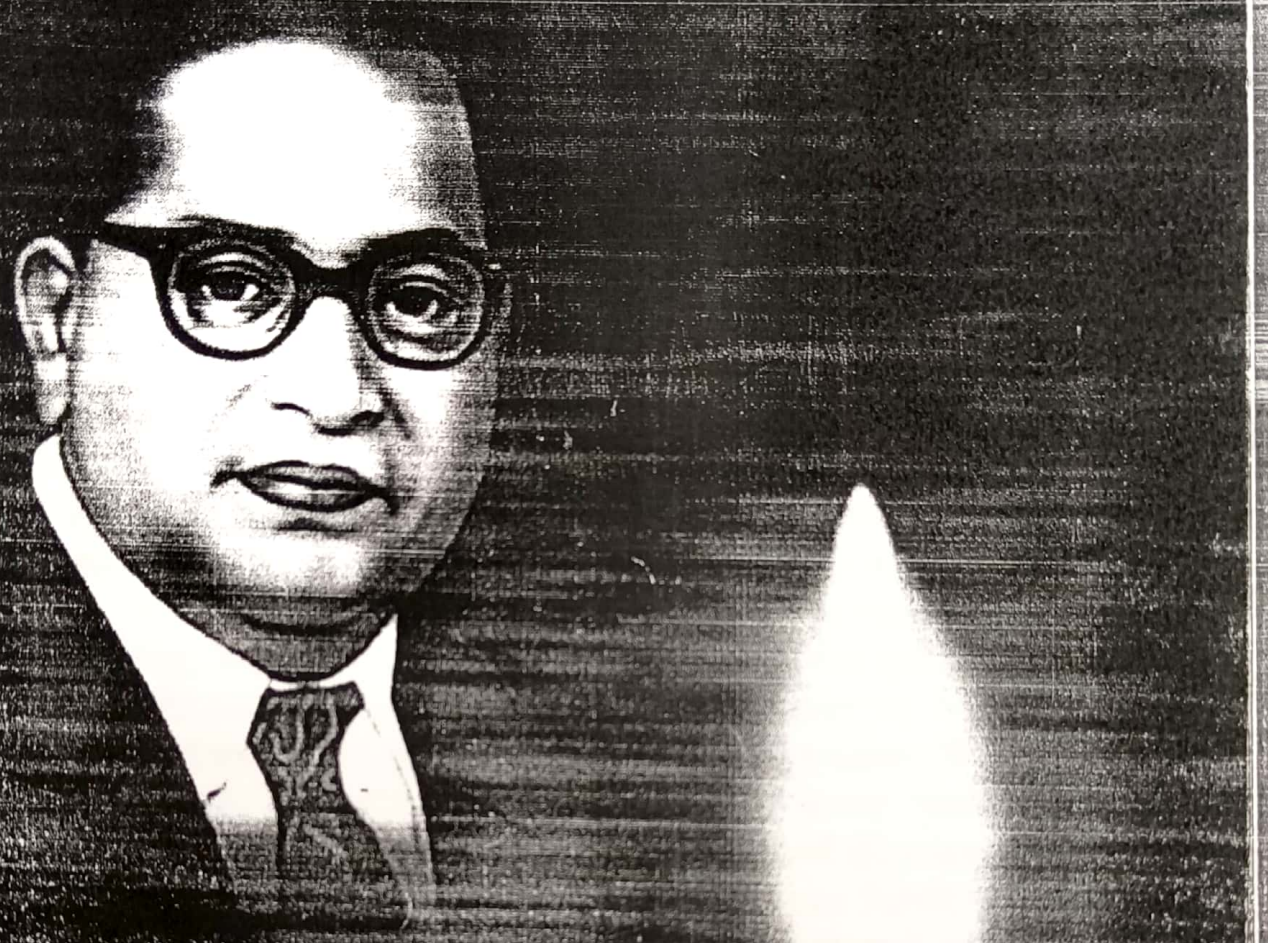

॥ प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

॥ सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

॥ सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with CamScanner

पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक क्रांती प्रवाहाचे कृतीशील विचारवंत व नेते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता ही प्रामुख्याने लोकपत्रकारीता होती. पत्रकारीता हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. वृतपत्र हे अमोघ अस्त्र आहे याची त्यांना जाणीव होती. समाज प्रबोधन हा पत्रकारितेचा मुख्य हेतू होता. बाबासाहेबांची पत्रकारीता ही समाजाभिमुख होती. तसेच समाज परिवर्तनासाठी होती. बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेचा समाज परिवर्तन, समाजसुधारणा हाच मुख्य हेतू दिसून येतो. संपादक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी पत्रकारीतेच्या माध्यमातून भारतातील दीन-दलित व अस्पृशांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तसेच राजकिय जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तसेच सामजिक पुनरर्चनेसाठी व बहूजनांच्या मनात स्वाभिमान जागृत करण्यासाठी त्यांनी तमाम भ्रारतीयांना वृतपत्राच्या माध्यमातून सुशिक्षित होण्याच्या सल्ला दिला. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी निर्भीड पत्रकारिता ही लोकपत्रकारीता डॉ. बाबासाहेबांनी निर्भीडपणे, निस्वार्थपणे आजीवन केलेली दिसून येते. मानवी समाजाचे ऐक्य लोकपत्रकारीतेला अभिप्रेत असते असे बाबासाहेब म्हणत असत. स्वातंत्राचा हक्क, सामाजिक विषमता आर्थिक सामाजिक विषमता, अस्पृश्याना समान वागणूक,विविध सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक विचार त्यांनी आपल्या लिखाणातून मांडलेले दिसून येतात. शेवटी बाबासाहेबांनी दलित, बहुजनांच्या उद्धारासाठी व्यक्त केलेले विचार व विचारानुसार दिलेले योगदान पाहून डॉ. बाबासाहेब उच्च कोटीचे पत्रकार व संपादक ठरतात.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ,नामवंत कृषीतज्ञ,प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक उत्कृष्ट संसदपटू,संपादक, समाज क्रांतिकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षकतज्ञ,स्वतंत्र भारताचे प्रथम कायदा मंत्री, उत्कृष्ट लेखक व चिंतक होते त्याच बरोबर बाबासाहेब सर्व धर्म अभ्यासकसुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढमोठ त्यांचं उतुंग व्यक्तिमत्व होत. ते सार्वभौम वक्तीमत्वाचे धनी होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहैम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रा अंतर्गत बी. एससी., पीएच. डी., डी. एससी, एम. एससी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकिय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक संशोधना अंतर्गत "Adminstration And Finance of The East India Company, Devaluation of Provincial Finance, The Problem of Rupee, Indian Currency Anhd Finance of The East India Company" या प्रबंधावारच पीएच. डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकावर. अंग उपांगावर आपले विचार तत्कालीन परीस्थितीत जगासमोर मांडलेले दिसून येतात. यासाठी त्यांनी विविध वर्तमान पत्राचे संपादन सुद्धा केले.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer

Dr. Suryakant Kapsikar

• सौजन्य

डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज

नागपूर

• प्रकाशक

तृप्ती सूर्यकांत कापशीकर

कापशीकर प्रकाशन

बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

• मुद्रक

दिनेश ग्राफीक

त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,

नागपूर-४४००२२

• मुखपृष्ठ

दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

समर्पण !

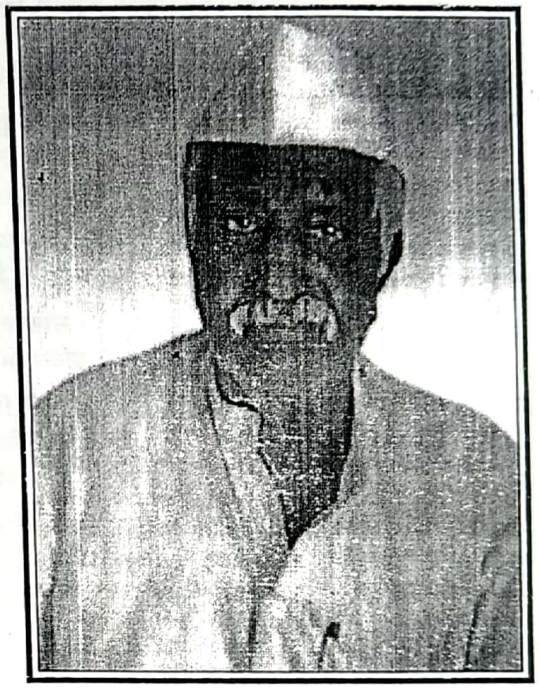

मेरे पिताजी (बापू)

दिवंगत महादेवराव कापशीकर

सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक

इन्हे साश्रुनयन समर्पित!

Scanned with CamScanner

13) **Mahatma Gandhi And Babasaheb Ambedkar: As National Reformers of India** — 72
Dr. K J Sibi

14) **Gandhian Philosophy is a Boon for Sustainable Development** — 78
Dr. Dipti Ranjan Malik

15) **Mahakavi Subramania Bharati - Champion of Women's Emancipation** — 83
By Dr. Latha Venkataraman

16) **Kadamibini Ganguly and the Age of Consent Bill** — 91
Dr. Sananda Sen

17) **Contribution of P.N. Kaula in Library Science** — 98
Dr Prema Anandrao Kumbhalkar

18) **Contribution of Dr. S. R. Ranganathan: A Father of Indian LIS Profession** — 102
Dr. Sudhakar S. Thool

19) **Melvil Dewey: A Historical Perspective** — 107
Mr. Rajendra R. Latpate

20) **Contribution of Prof. P. N. Kaula : A Boon for LIS Profession** — 112
Dr. B. K. Thawkar

21) राघास्वामी मतः दर्शन एवं सिद्धांत — 116
प्रीती वर्मा

22) ब्रह्म समाज के सामाजिक सुधारक–राजा राममोहन रॉय — 121
डॉ. अल्पना वैद्य

23) भारतीय समाज सुधारक और शिक्षाविद् हंसा मेहता — 126
डॉ. मंजू गुप्ता

24) रूमा देवी– बाड़मेर की शान — 136
दीपिका शर्मा

25) मानवता की अवधारणा और सामाजिक समता (डॉ. भीमराव आम्बेडकर के संदर्भ में) — 139
डॉ. अनुभुती सेंडीमन, डॉ. सरोज एस. घोडेश्वर

26) डॉ. अम्बेडकर का सामाजिक चिंतन — 144
श्री. विंदिया महोबिया

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

27) दलित आन्दोलन और बाबा साहेब डॉ.अम्बेडकर का योगदान — 148
संजय कुमार

28) समाज सुधारक के रूप में डॉ. अम्बेडकर — 157
डॉ. विमला मरावी, डॉ. राजू रैदास

29) अम्बेडकरी ब्राह्मण बापूसाहेब उपाख्य गंगाधर नीळकंठ सहस्त्रबुद्धे — 160
डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

30) समाजसुधारक संत तुकाराम — 169
प्रा. दीपक महाजन

31) महात्मा बसवेश्वरांचे अध्यात्मातील योगदान आणि आजच्या काळातील त्याची समर्पकता — 174
प्रा. शिंदे नारायण अंबू

32) संत सेवालाल — 180
सतिश बं. राठोड

33) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाजाभिमुख प्रशासाकिय सुधारणा — 183
डॉ. शरद सांबारे

34) पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकरांनी केलेला मंदिरांचा जीर्णोध्दार व बांधकामे — 187
प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील

35) स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा — 196
डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

36) गो. ग. आगरकर : चरित्र आणि व्यक्तिमत्व — 200
डॉ. सुदर्शन दिवसे

37) पंडिता रमाबाई — 211
डॉ. वैशाली सु. भाकरे

38) प्राचिन भारतीय समाजात महिलांची स्थिती, फुले दांपत्याचे कार्य व महिला सक्षमीकरण — 217
डॉ. प्रदीप रामचंद्र भानसे,

Scanned with CamScanner

स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

स्वामी विवेकानंदांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंच उच्चकोटिचे, सर्वगुणसंपन्न व प्रगल्भ होते. त्यांनी त्यांच्या आचरणातून व आपल्या वाणीतून असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सकारात्मक दिशा दिली. त्यांची प्रतिभा अत्यंच उच्चकोटीची होती. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व पराकोटीचे नैतिक होते त्याचबरोबर ते मानवातीत पुरुषोत्तम होते त्यांनी आजीवन विविध विषयावर समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तीशाली सकारात्मक विचाराने प्रेरित केले होते व ते आजही केलेले आहे. ध्येयापासून दूर गेलेल्या तरुणांना स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्वामी युवकांसाठी प्रेरणास्त्रोत व मार्गदर्शक आहेत. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्तीची शिकवण युवकांना स्वामी विवेकानंदांनी आपला स्वतःच्या आचरणामधून शिकविलेली दिसून येते. स्वामींनी भारतीय तरुणांना सेवेचा मंत्र दिलेला असून पवित्र बनून दुसऱ्याचे हित जोपासने हीच खरी उपासना होय असे ते म्हणत असत. कोणत्याही स्वरुपाचा भेदभाव न करता सेवा करावयास हवी असे त्यांचे परखड मत होते. मानवजातीची सेवा हीच ईश्वरसेवा असेही स्वामी म्हणत असत. काम कोणते करतो याच्यापेक्षा काम कशाप्रकारे करतो यावरून प्रत्येकाची श्रेष्ठता ठरवीली पाहिजे. एकंदरीत काय तर स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना कर्मनिष्ठ सेवेचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो. तरुण नैतिक असला पाहिजे असे ही त्यांचे परखड मत होते. सारांशता स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना राष्ट्रप्रेमाची, राष्ट्रभक्तीची, गोरगरिबांच्या सेवेची, पददलित गरजूंच्या मदतीची, नैतिक मूल्यांची, भूतदयेची शिकवण दिलेली असून आजही त्यांचा हा संदेष सद्यपरिस्थितीत सुद्धा समस्त भारतीय तरुणांस मार्गदर्षक ठरतो यात दुमत नाही. तो संदेश आजही तसाच प्रेरक आहे जसा तत्कालीन परिस्थितीत होता.

12 जानेवारी हा दिवस संपूर्ण भारतभर युवक दिन म्हणून साजरा केला जातो. हा दिवस नरेंद्रनाथ उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस. स्वामी विवेकानंदांचा जन्म दिवस युवक दिवस म्हणून साजरा व्हावा यातच त्यांचे कर्तृत्व दिसून येते. स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते आजही आहेतच. त्यांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत सेवा विषयीचा मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना आपल्या व्याख्यानांमधून दिला होता. सद्यस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो. अनेक तरुण समाजविघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. काही

तरुणांनी केलेले कृत्य तर मानवी स्वरुपातील वाटतच नसून ते कृत्य राक्षसी भासते. आजचा तरुण व्यसनांच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणास जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूगीला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. राष्ट्रभक्ती युवकांमध्ये निर्माण व्हावयांस हवी, तशी आज दिसून येत नाही. अशा प्रसंगी स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा दिसून येतो. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकांस प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिषा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटीचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खत्री यांनी नरेंद्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे एकोणचाळीस वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेवर जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. स्वामी स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते. तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यानंतर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्त्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विषेशतः तरूण वर्गास प्रेरित करून राष्ट्रभक्ती बाबत देशसेवेत सामावून घ्यावयाचे होते.

स्वामी विवेकानंद युवकांना सेवाव्रती होण्याचा सल्ला देतात. तरुणांस स्वामी विवेकानंदांनी दिलेला सेवेचा मंत्र सुद्धा अत्यंत मोलाचे विचारधन होय. सेवेविषयी स्वामी म्हणतात की पवित्र बनणे आणि दुसऱ्यांचे हित करणे हेच साऱ्या उपासनेचे सार होय. केवळ मंदिरामध्ये शिवाला पाहणाऱ्या माणसापेक्षा जो माणूस जाती, वंश, संप्रदाय इत्यादींचा विचार न करता एखाद्या गरिबात देखील शिवाला पाहून त्याची सेवा करतो, त्यास मदत करतो तीच खरी सेवा होय. दया दाखवून सेवा करणे यापेक्षाही ईश्वरबुद्धीने प्राणिमात्राची केलेली सेवा ही त्याहून अधिक चांगली होय. यावरून स्वामी विवेकानंद प्राण्यांप्रती भूतदयेची भावना व्यक्त करतात. दानासारखे पुण्य नसून दानातून ईश्वरप्राप्ती होते. म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणतात, की दान करण्याची संधी मिळणे हे महतभाग्य होय. असाच विचार स्वामी विवेकानंदांनी मानवजातीच्या सेवेबाबत सुद्धा व्यक्त केलेला दिसून येतो. मानवजातीची सेवा ही ईश्वरसेवाच होय. मानवात्मा म्हणजेच ईश्वात्मा असून मानवजातीच्या सेवेला स्वामी विवेकानंद सर्वतोपरी समजत असत. म्हणूनच स्वामी विवेकानंद तरुणांना मानव सेवेचा सल्ला देतात. गरीब, गरजू, पिडीतांची, दलितांची सेवा केली पाहिजे. त्यांना आपल्याला प्राप्त प्रत्येक वस्तूंचा भाग देण्याचाही सल्ला देतात. तसेच प्राणीमात्रांची शरीरें देखील देवमंदिरे होत असेही स्वामी प्रतिपादीत करतात व तमाम

Scanned with CamScanner

SHRI DADASAHEB GAWAI CHARITABLE TRUST
AMRAVATI

Feminine Essence 2K24:

Celebration of Women's Resilience and Triumphs

Scanned with CamScanner

Shri Dadasaheb Gawai
Charitable Trust
Amravati

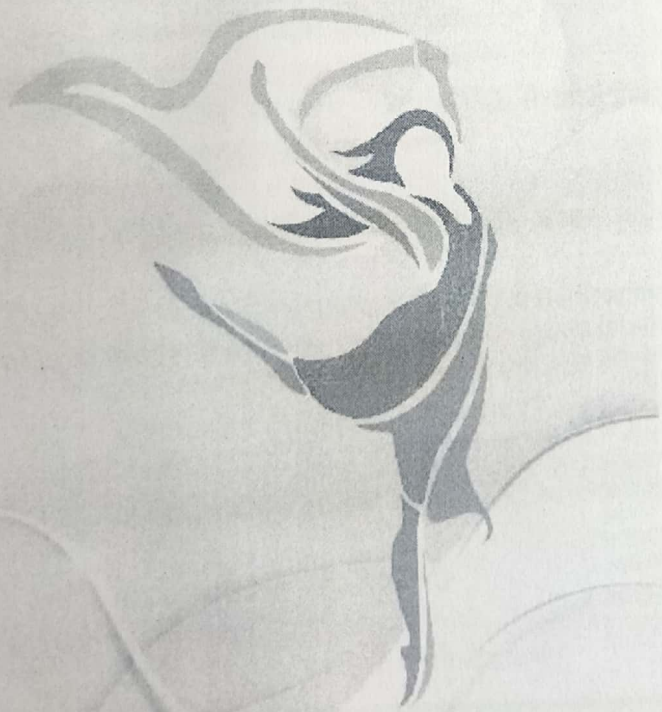

Published by
Academic Excellence Committee
Shri Dadasaheb Gawai Charitable Trust,
Amravati

**"Feminine Essence 2K24 :
Celebration of Women's Resilience and
Triumphs"**

First Edition
14 April, 2024

ISBN
978-81-948833-9-5

Editorial Board
1. Prof. P. R. S. Rao
2. Dr. Varsha Gawande
3. Dr. Pranali Pete

Advisory Committee
Dr. Mallu Padwal
Dr. Kamlakar Payas
Dr. Bhagwan Phalke
Prof. Sachin Pandit
Prof. Rekha Wankhade

Printer and Typist
Atharv Graphics
Amravati, Maharashtra

Disclaimers :

Concerned authors are solely responsible for their views, opinions, policies, copyright infringement, legal action, penalty or loss of any kind regarding their articles. Neither the publisher nor the editors will be responsible for any penalty or loss of any kind if claimed in future. Contributing authors have no right to demand any royalty amount for their articles.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or any means, electronics or mechanical, photocopying and recording without the permission in writing from editors / contributors / publishers.

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Particular	Author	P.N.
33)	A Study of Network Intrusion Detection Artificial Intelligence Systems Using	Thamraj N. Ghorsad Dr. Amol Zade Swati T. Ghorsad	135
34)	Image Forgery detection	Apeksha P. Ingle	150
35)	Career Development and the Challenges of Women	Mr. Pranit Ramteke	155
३६)	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या मानसिक आणि शारीरिक समस्या आणि त्यावरील उपाय	प्रा. अनिता गंगादास राठोड, डॉ. जगदीश वि. मनवर	१५८
३७)	स्त्रियांचे उध्दारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. डॉ. कल्पना त्र्यं. मेहरे	१६३
३८)	आदर्श व्यक्तिमत्व : महाप्रजापती गौतमी थेरी	प्रा.डॉ. रजनी भीमराव गेडाम	१६६
३९)	महिला सक्षमीकरण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्री शिक्षण विषयक विचार व योगदान	डॉ.संदिप भिकाजी खंडारे	१६९
४०)	शाश्वत विकास आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. खेमानंद सुखदेव फुलझेले	१७२
४१)	सामाजिक क्षेत्रातील महिलांसमोरील आव्हाने आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. प्रकाश वामनराव म्हस्के	१७५
४२)	बुद्ध धम्म व स्त्री – पुरुष समानता	सहा. प्रा. गंगाधर पांडे	१७८
४३)	लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. कुंदन अजाबराव अलोणे	१८०
४४)	महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषतः साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	१८४
४५)	मराठी कादंबरी साहित्यातील देवदासी स्त्री– जीवन	प्रा. डॉ. अनिल भीमराव भगत	१८७
४६)	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार	सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे	१९२
४७)	बुद्धिझम व स्त्री सक्षमीकरण	प्रो. डॉ. आर. जे. वानखडे	१९४
४८)	महिलांचे मानसिक आरोग्य	प्रा. डॉ. सारीका एस.बोदडे	१९६
४९)	आदर्श व्यक्तिमत्व : विशाखा थेरी	प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार	१९९
५०)	भारतीय राजकारणात महिला नेतृत्वाचे प्रमाण	प्रा. डॉ. प्रशांत वा. खेडकर	२०३

Scanned with CamScanner

महाराष्ट्रातील स्वातंत्रोत्तर स्त्रीयांची विविध क्षेत्रातील प्रगती विशेषत: साहित्य क्षेत्रातील सहभागाचा आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे.
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

सारांश :-

समाजपरिवर्तनामध्ये प्रक्रिया अत्यंत सावकाशपणे होत असते. समाजाच्या कोणत्याही अंग उपांगामध्ये परिवर्तनाधी प्रक्रिया बाह्य व आंतरिक स्वरूपाने होते. स्त्रियांचा प्राचीन काळापासूनच्या विकासाचा आढावा घेतला असता महिला विकासाची प्रक्रिया आंतरिक व बाह्य अंगाने अत्यंत सावकाशपणे सुरू असल्याचे दिसून येते. प्रामुख्याने महिला विकासाच्या प्रक्रियेत इंग्रजी राजवटीत खऱ्याअर्थाने वेग आला असलाचेही दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये महिला विकासाचा आढावा घेतला असता. असे दिसून येते की महाराष्ट्र राज्य महिला विकासांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व व तसेच स्वातंत्र्योत्तर कारकिर्दीत सर्वाधिक प्रगतीपथावर असून प्रगती चा वेग व महिला सहभागीतेची विविध क्षेत्रे यांच्यात लक्षणिय बाढ झालेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये महिलांनी आपला सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक, क्रिडा, कला व साहित्य इत्यादी क्षेत्रात दर्शविलेला असून त्या सहभागाची तीव्रता ही महाराष्ट्रात सर्वाधिक आहे. महिलांनी केलेली विविधांगी क्षेत्रातील रचनात्मक कामे ही भावी पीढीतील महिलांसाठी प्रेरणादायी ठरलेली असून महिला विकासाच्या पुढिल वाटचालीस दिशादर्शक ठरणारी आहेत. तसेच विशेषत: महराष्ट्रातील महिलांनी केलेली साहित्य शेत्रातील प्रगती वाखानण्यासारखी आहे, साहित्याच्या विविधांगी क्षेत्रात महिला सतत व निरंतर प्रगती करीत आहेत, विविध साहित्य कृतीतून महिलांनी सद्यस्थितीतील समाज जीवनाचे चित्र रेखाटल्याचे आढळून येते.

भारत हा विविध संस्कृतीचा देश मात्र तो अनेक वर्षापासून विविध सत्तांचा गुलाम होता. गुलामीच्या काळात स्त्री पुरुष या दोघांचाही हवा तसा विकास झालेला दिसून येत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये खरे तर सर्वांगिन विकासच मुळात कमि जास्त प्रमाणात झालेला होता. यामध्ये ही महिलांचा विकास व विकासामध्ये महिलांची सहभागिता हि कमीच होती. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकिय क्षेत्रातील सहभागाव आढावा घेण्या आधी स्त्रियांचा ऐतिहासिक काळापासूनच्या वाटचालींचा थोडक्यात आढावा घेणे अत्यावश्यक आहे. उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती एकोणविसावे शतक हेच खरे भारतीय उपखंडात स्त्रियांच्या प्रगतीची सकारात्मक वाटचाल करणारे शतक होय. ती वीसाव्या शतकापर्यदिन ऋवेदीक कालावधीपासून स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्त्रियांचा पाहिजे तसा सहभाग सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक,साहित्य व क्रिडा क्षेत्रात नव्हता तर महिलांशी संबंधीत समस्या सुध्दा पूर्णत: २० व्या शतकापर्यंत नष्ट झालेल्या नव्हत्या. सतीप्रथा, पडदा प्रथा, बहुविवाह, बालविवाह, विधवा समस्या इत्यादी कुरिती

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2023

ISSUE No - (CDXXV) 425

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2023

ISSUE No - (CDXXV) 425

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

40	Some Reflections On Partition Meta Narratives Of Selected Indian Texts **Dr. Ajay G. Murkute**	167
41	Belgaum Region Under Khusro Auqa Turk, Muhammad Asad Khan Lari, A Governor of Belagaum **Mr.Saddamhusain Mujawar, Dr.Chandrakant Koligudde**	171
42	Statutory Reservoirs of Vijayapur District **Shri. Girish Hanamreddy, Dr. K.L.N. Murthy**	174
43	प्राचिन भारतीय स्त्री–जीवन: वंचितांच्या इतिहासातील उपेक्षित दालन डॉ. अरविंद बी ढोके	179
44	"औपनिवेशिक भारत में दलित महिलाओं का प्रतिरोध और सशक्तिकरण": जानें कि कैसे दलित महिलाओं ने औपनिवेशिक काल के दौरान अपने अधिकारों और सशक्तिकरण की वकालत करने वाले सामाजिक और राजनीतिक आंदोलनों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। Ravina Kumari	183
45	कुशल मनुष्यबळ निर्मितीसाठी 'कौशल्याधारित शिक्षण' गरजेचे डॉ. बाळू दत्तात्रय राठोड	191
46	फकिरा' मराठी साहित्याला मानवता वादाचे योगदान मोनाली प्रकाश मेश्राम (राऊत)	195
47	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यछटा व स्फूट ओव्या प्रा. डॉ. अनंत वराडे	198
48	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील हरित उद्योगांच्या माध्यमातून जिल्ह्याच्या शाश्वत विकासाचा अभ्यास प्रा.डॉ. देविदास विक्रम हारगिले,	202
49	ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील प्रमुख जैन मंदिरे डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	208
50	Harmonics is the Fundamental Frequency **Manisha Digambar Shinde**	213
51	Child Adoption in India: Issues and Challenges **Mrs. Rohini Swapnil Dhikale**	216

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDXXV) 425

ISSN : 2278-9308 August, 2023

ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील प्रमुख जैन मंदिरे

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. प्राचीन कालखंडापासून ते पूर्व मध्यकाळात अचलपूर शहरावर हिंदू धर्मीय तसेच जैन धर्मीय राज्यांचे शासन होते. राष्ट्रकुटापैकी काही शासक जैन धर्मीय असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांचाच कारकिर्दीत जैन धर्म अचलपूर शहरात प्रसारित्त झालेला दिसून येतो. अचलपूर शहरात जैन धर्मीय श्वेतांबर तसेच दिगांबर यादोन्ही पंथाचे अनुयायी आढळून येतात. प्राचीन काळापासून जैन धर्मीय उपासना स्थळाचे (जीनालयाचे) अस्तित्व अचलपूर शहरात होते असेही दिसून आले आहे. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. अचलपूर शहरात सरमस्त,सुलतानपुरा, व बिलनपुरा या पुऱ्यामध्ये प्रमुख जैन प्राचीन मंदिरे अस्तित्वात आहेत. या सर्व मंदिरामध्ये क्षेत्रपालसह चोवीस तीर्थंकरांच्या मूर्ती प्राणप्रतिष्ठित आहेत. काही प्राचीन जैन मंदिराचे नुतनीकरण करण्यात आल्याचे दिसून आले तर सरमस्तपुऱ्यातील मंदिर मात्र अजूनही मध्ययुगीन कालखंडातील बांधकाम स्वरुपात अस्तित्वात आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 472

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 472

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- **Dr. Sandip B. Kale,** Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- **Dr. Hrushikesh Dalai** , Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -
Prof.Virag Gawande
Aadhar Publication ,Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College,Amravati
(M.S) India _Pin- 444604 **Email :** aadharpublication@gmail.com
Website : www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278 /

Scanned with CamScanner

22	समकालीन मराठी कथा डॉ .सुवर्णा राजेश जाधव	77
23	आतंकवाद : अल्पसंख्यांक राष्ट्रवाद डॉ.कन्हाळे व्हि.एल	81
24	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार डॉ.हर्षल दादाराव बोरचाटे	84
25	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या कामातून ग्रामीण महिला मजुराचा आर्थिक व सामाजिक विकास एक सर्वेक्षण (भंडारा जिल्हाच्या अनुषंगाने) प्रा.डॉ.राखी श्रीराम तुरस्कर	88
26	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राष्ट्रीय विधिमंडळातील (संसद) महिलांचे प्रतिनिधीत्व प्रा. परशराम एम. ठाकरे	93
27	जागतिक भरड धान्य वर्ष आणि ज्वारीचे महत्त्व. प्रा. डॉ. सुनिता कलाखे	96
28	गणित अध्यापनात पारंपारिक पध्दती व संबोध साध्यता प्रतिमानाच्या माध्यमाने केलेल्या अध्यापनातून येणाऱ्या अध्ययन निष्पत्तीचा तुलनात्मक अभ्यास. वाघमारे अपर्णा शिवाजी, डॉ .केशव वामनराव इंगोले	100
29	विद्यार्थ्यांच्या जीवनात योगाचे महत्त्व भारती रंगनाथ भगत	104
30	नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षकाची भूमिका डॉ. अलका अनिल मानकर	107
31	भारत में महिला सशक्तिकरण: एक अवलोकन डॉ. चक्रधर ग. बागडे	110
32	मध्ययुगीन ऐतिहासिक अचलपूर शहराला जोडणारे प्रमुख रस्ते डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
33	Line Is The Most Effective Language Of Communication In Indian Contemporary Paintings **Mrunal V Joharapurkar,Dr.Shashikant Rewade**	119
34	William Shakespeare's 'Hamlet': A Study of Female Psychology **Dr.Prafullachandra Ramesh Bhoge**	123

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 472

ISSN : 2278-9308 March 2024

मध्ययुगीन ऐतिहासिक अचलपूर शहराला जोडणारे प्रमुख रस्ते

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्रातील अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. शहराच्या निर्मिती पासून म्हणजेच प्राचीन काळापासून ते सन 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून आले . अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. अचलपूर शहर हे दक्षिण भारतातील एक मुख्य शहर असून या शहराचे नागरिकरण हे दक्षिणेकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर झाल्याचे आढळून आले. मध्ययुगीन कालखंडातील नगरे व त्यांचा विकास प्रामुख्याने रस्त्याच्या विकासामुळेच झालेला आढळून येतो. अचलपूर शहरामध्ये येणारे रस्त्याचे जाळे प्राचीन काळापासून निर्मित झाल्याचे आढलळे. तीर्थयात्रा, तीर्थाटन व धर्म सम्मेलने यासारख्या धार्मिक कृत्यामुळे अचलपूर शहर भारतातली ईतर प्रमुख शहरांशी जुळलेले दिसून आले. तसेच राजकिय ईतर सत्ता केंद्राशी अचलपूर शहरातून जे रस्ते तत्कालीन परिस्थितीत अत्यंत महत्वाचे होते त्या सर्व रस्त्याचे महत्व आज कमी झालेले दिसून आले. काही रस्ते तर आज अस्तित्व हीन स्वरुपात आहेत. तत्कालीन जे रस्ते राजमार्ग स्वरूपाचे होते ते आज साधे ग्रामीण रस्त्याच्या स्वरुपात सुद्धा अस्तित्वात नाहीत. थोडक्यात तत्कालीन मध्ययुगीन महत्वपूर्ण रस्ते अस्तित्वहीन झालेले आहेत. त्यांचे महत्व कालोघात कमी झालेले आढळून आले. मात्र ते रस्ते आजही वापरात आहेत तसेच ग्रामीण संपर्काचे व परिवहनाचे साधन म्हणून उपयोगात आहेत.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2024

ISSUE No - (CDLXXII.) 475

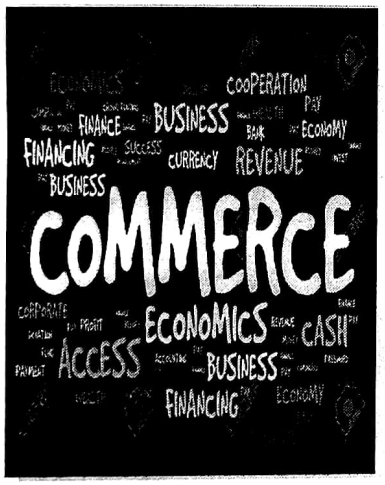

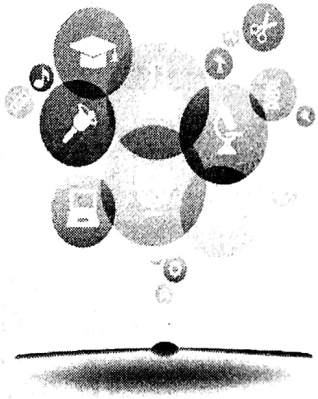

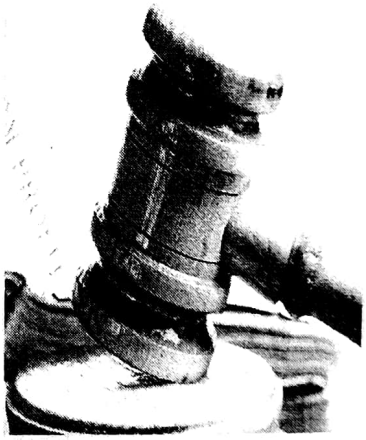

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Impact Factor – (SJIF) –8.632 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April, -2024

ISSUE No - (CDLXXII) 475

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor
Principal,
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive-Editors
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with CamScanner

19	अमरावती जिल्हयातील यावली येथील स्वातंत्र्य संग्राम प्रा.डॉ. मिलिंद दशरथराव तायडे	84
20	भारतीय लोकशाही व मतदार वर्तन – एक विश्लेषण डॉ. चक्रधर ग. बागडे	86
21	भारतातील बहुआयामी दारिद्रय: एक विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. बेलुरे विशाल चंद्रशेखर,	90
22	हिन्दी कथा साहित्य में स्त्री विमर्ष पुनम कांटिया	96
23	मूल्यशिक्षण व नवीन शैक्षणिक धोरण -2020 सुचिता उमाजीराव खल्लाळ,	99
24	स्वावलंबी भारत: नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 द्वारे जागतिक कामगिरी सुधारणे व्यंकटेश ज्ञानोबाराव चौधरी	102
25	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास ज्ञानोबा दत्ता चव्हाण,,राजू भाऊसाहेब बडे,डॉ. सुनिता एम. कलाखे	106
26	तमाशा: मराठी माणसाची सांस्कृतिक ओळख डॉ राजेश मिरगे	116
27	कबीर के काव्यन में पर्यावरण चेतनावादी प्रासंगिकता डॉ.अनिल अ. पाखरे	119
28	चलनवाढीमुळे सामाजिक नैतिकता संपुष्टात प्रा. अनिल रवीशंकर राऊत	123
29	नोकरी करणाऱ्या महिलांच्या समाजार्थिक स्थिती व बालकांचा आहार प्रा.ज्योती य.देशमुख प्रो.डॉ.सीमा बा.अढाऊ	125
30	कौटुंबिक वातावरणाचा कौमार्यावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास डॉ. सिमा दिगंबर चिखले (माटे)	130
31	पालक-बालक संबंध एक अध्ययन रूपाली सुभाषराव कणसे	133
32	महिलांचा राजकीय सहभाग व वास्तव स्थिती **डॉ. स्वाती एम. उगेमुगे**	136
33	प्राचीन ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील मंदिर स्थापत्याचा आढावा डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	139
34	अमरावती शहरातील ज्येष्ठ व्यक्तींच्या समस्यांवर वय आणि शैक्षणिक स्तर यांचा परिणाम कु.रश्मी म. खेडकर प्रा. डॉ. सीमा बा. अढाऊ	144

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) –8.632, Issue NO, (CDLXXII) 475
ISSN : 2278-9308
April 2024

प्राचीन ऐतिहासिक अचलपूर शहरामधील मंदिर स्थापत्याचा आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. प्राचीन कालखंडापासून ते पूर्व मध्यकाळात अचलपूर शहरावर हिंदू धर्मीय तसेच जैन धर्मीय राज्यांचे शासन होते. राष्ट्रकुटापैकी काही शासक जैन धर्मीय असल्याचे आढळून आले आहे. त्यांचाच कारकिर्दीत जैन धर्म अचलपूर शहरात प्रसारित्त झालेला दिसून येतो. अचलपूर शहरात जैन धर्मीय श्वेतांबर तसेच दिगांबर यादोन्ही पंथाचे अनुयायी आढळून येतात. प्राचीन काळापासून जैन धर्मीय उपासना स्थळाचे (जीनालयाचे) अस्तित्व अचलपूर शहरात होते असेही दिसून आले आहे. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. अचलपूर शहरात सरमस्त,सुलतानपुरा, व बिलनपुरा या पुऱ्यामध्ये प्रमुख जैन प्राचीन मंदिरे अस्तित्वात आहेत. या सर्व मंदिरामध्ये क्षेत्रपालसह चोवीस तीर्थंकरांच्या मूर्ती प्राणप्रतिष्ठित आहेत. काही प्राचीन जैन मंदिराचे नुतनीकरण करण्यात आल्याचे दिसून आले तर सरमस्तपुऱ्यातील मंदिर मात्र अजूनही मध्ययुगीन कालखंडातील बांधकाम स्वरुपात अस्तित्वात आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे

Scanned with CamScanner

THE RUBRICS JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY STUDIES
International, Indexed and Peer Reviewed e-Journal
ISSN 2454-1974

संशोधनामध्ये संशोधन साहित्याच्या आढाव्याचे महत्व

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

आज सद्य स्थितीत संशोधनाची व्याप्ती व स्वरूप खूप कोठ्या प्रमाणात सखोल झालेले आहे. परंपरागत संशोधन विषय व पद्धती सुद्धा परिवर्तीत झालेल्या आहेत. संशोधन विषयाची वाढलेली व्याप्ती पाहता नव संशोधकांना अतिशय शास्त्र शुद्ध व वस्तुनिष्ठ संशोधन करावयाचे असते. विषयाची निवड झाल्यावर त्या विषयाची सखोल माहिती असणे आवश्यक असते त्या अनुशंगाने स्वत: संशोधन करण्यापूर्वी ईतर अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनाचा आढावा घेणे हे नवोदित संशोधकाचे प्राथमिक काम आहे. संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या कारणाने संशोधक विद्यर्थ्याने निवडलेल्या विषयाची व्याप्ती समजून घेऊन स्वत: निवड केलेल्या संशोधनासाठी पुढील करावयाच्या नियोजनामध्ये सकारात्मकता व वस्तूनिष्ठता निर्माण होते. पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी संबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात अवलंबिलेले पद्धती, संशोधन निष्कर्ष इत्यादी साकल्याने समजतात. संशोधनपर विषयातील कोणत्या बाबींवर संशोधन झाले अथवा नाही हेही उमजते. संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना संशोधकाकडूनसादर केलेल्या दाव्याचा अथवा निष्कार्षाचा ,सारांशाचा सारांश प्रस्तुत करणे. आजवर झालेले संशोधन कशा प्रकारे पुढील संशोधनासाठी उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरेल . त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशा ठरविता येते .संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या नंतर संशोधकाला विविध संदर्भाच्या अभ्यासावर आधारलेली माहिती प्राप्त होते.

संशोधन साहित्य आढावा – गरज आवश्यकता व महत्व -

नवसंशोधन करणाऱ्या नव संशोधकास संशोधन साहित्याचा आढावा हा विषया सद्यस्थितीत सर्वाधिक कुतुहूल निर्माण करणारा आहे. अनेक संशोधक विद्यार्थी हे संशोधन विषयाचे सिनोप्सीस तयार करीत असताना गोंधळलेले दिसून येतात. त्यांना संशोधन साहित्याचा आढावा अंतर्गत काय करावे आणि काय करू नये याबाबत पुरेशे ज्ञान व माहिती नसते. अनेक विद्यार्थी संशोधन साहित्याचा आढावा न घेताच सिनोप्सीस तयार करता आणि नंतर त्रुटी निघाल्यावर पुन्हा दुरुस्ती करून सिनोप्सीस तयार करतात. असे होऊ नये. संशोधन साहित्याचा आढावा घेणे अत्यंतमहत्वाचे कार्य आहे. याकरिता साहित्याचा आढावा घेताना किती प्रमाणात संदर्भ साहित्याचा वापर करायचा, हे संशोधनाचा हेतू आणि व्यापकता यांवर ठरत असते. संशोधन विषय निवडल्यानंतर आपण संशोधन करत असलेल्या विषयावर आणि प्रश्नांवर इतर कोणी संशोधन केले आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी संबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात अवलंबिलेले पद्धती, संशोधन निष्कर्ष इत्यादी साकल्याने समजतात. संशोधनपर विषयातील कोणत्या बाबींवर संशोधन झाले अथवा नाही हेही उमजते. साहित्याचा आढावा घेतल्याने आपल्या संशोधनाची उद्दिष्ट्ये , पुढील दिशा काय असावी यांबाबत माहिती मिळते. या संदर्भात पार्श्वभूमीपर साहित्याचे चिकित्सक मूल्यमापन करता केवळ नकारात्मक बाबींवर प्रकाश न टाकता अस्तित्वात असलेल्या संशोधनातून काय सकारात्मक निष्कर्ष समोर आले आहे याची माहिती सुद्धा नव संशोधन कर्त्यास हवी असते टी सुद्धा संशोधन साहित्याचा आडवा घेतल्याने प्राप्त होते. संशोधन साहित्य आढाव्यामध्ये मुख्यत: दोन बाबींचा समावेश असतो. एक, आधीच्या च्या संशोधनातून सादर केलेल्या दाव्यांचा अथवा निष्कर्षांचा सारांश प्रस्तुत करणे. दोन, आजवर झालेले संशोधन कशाप्रकारे उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरले आहे, त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशादर्शक मांडणी करणे. संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना संशोधकाकडूनसादर केलेल्या दाव्याचा अथवा निष्कार्षाचा ,सारांशाचा सारांश प्रस्तुत करणे. आजवर झालेले संशोधन कशा प्रकारे पुढील संशोधनासाठी उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरेल . त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान

Scanned with CamScanner

ISSN 2454-1974

देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशा ठरविता येते .संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्या नंतर संशोधकाला विविध संदर्भाच्या अभ्यासावर आधारलेली माहिती प्राप्त होते. संशोधनपर विषयासंदर्भात ऐतिहासिक आणि समकालीन कोणते प्रवाह सुरु आहेत याची सुद्धा संशोधकाला माहिती मिळते. संशोधनपर विषयाच्या इतर उपविषयाची सुद्धा माहिती प्राप्त होते. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, सर्व प्रकारचे दुय्यम स्रोत व संबंधित कोशवाङ्गमय हे संशोधन साहित्याचा आढावा घेत असताना तपशीलवार व बारकाईने नजरेखालून घातल्यानंतर एक प्रारंभिक स्वरूपाची संदर्भग्रंथ सूची (बिब्लिओग्राफी) हाती तयार होते जी उर्वरित संशोधन कालखंडभर उपयोगी ठरते . दुय्यम स्रोतांचे अवलोकन करणे ही संशोधन कार्याची पूर्वतयारी असून यास शोधकार्याच्या प्रारंभीचा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. दुय्यम साहित्याला मुख्यतः प्रकाशित लिखित कामाचासंग्रह असल्याचे गृहीत धरले जाते; मात्र अलीकडे दुय्यम साहित्याची व्याख्या अधिक व्यापक झाली आहे. त्यामध्ये अप्रकाशित प्रबंध, मौखिक साहित्य, दृक-श्राव्य माध्यम, वृत्तपत्र, इंटरनेट वरील स्रोत, भाषांतर आणि लिप्यांतर साहित्य यांचादेखील समावेश करण्यात आला आहे; मात्र, हे सर्व वाङ्गय सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध असणे ही दुय्यम स्रोत म्हणून दाखलपात्र होण्याची पूर्वअट आहे. अशा विविध स्रोतांचा आधार घेऊन उपलब्ध साहित्याचे वर्णन, सारांश आणि चिकित्सक मूल्यमापन करणे म्हणजेच दुय्यम संशोधनपर साहित्याचा आढावा घेणे होय.

संशोधन आढावा संदर्भाची वैशिष्टे -

वैशिष्ट्ये : फिंक आर्लेन यांनी संशोधन साहित्य आढावासंदर्भात काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

- जुन्या साहित्याचा नव्याने अन्वयार्थ लावला जाण्याची अथवा नवीन साहित्याचा जुन्या पद्धती वापरून अन्वयार्थ लावला जाण्याची शक्यता विस्तारते.
- साहित्य आढावा भविष्यातील संशोधनास दिशादर्शक म्हणून काम करतो.
- साहित्य आढावा संबंधित क्षेत्रातील मुख्य वादविवाद तसेच सैद्धांतिक, संकल्पनात्मक प्रगतीविषयी माहिती अद्ययावत करतो.
- साहित्य आढावा पुढील संशोधन करण्यासाठी ठोस पार्श्वभूमी अथवा पाया निर्माण करतो.
- उपलब्ध संशोधनातील कच्चे दुवे स्पष्ट होण्यास मदत होते. न उलगडलेले प्रश्न दृष्टीपथात येतात.
- संशोधकास सैद्धांतिक आणि पद्धतिशास्त्रीय नांचा नव्याने तपास घेण्यास चालना मिळू

संशोधन साहित्य आढावा घेतानाचे महत्त्वपूर्ण मुद्दे :- साहित्याचा आढावा घेत असताना संशोधक म्हणून तुम्ही नवीन असाल तर, इतर संदर्भ साहित्याचा आधार घेऊन त्यांनी कशाप्रकारे साहित्य आढावा पार पाडला, हे पाहणे उद्बोधक ठरू शकते. आजवरील दुय्यम संशोधनपर लिखाणातील वादविवाद, निष्कर्ष, मुख्य युक्तिवाद, सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक मांडणी, पद्धतिशास्त्र आणि पद्धती यांविषयी सारांश रूपात मूल्यमापन मांडणे. साहित्य आढावा घेताना वाचनात आलेल्या प्रत्येक लिखाणाविषयी लिहिणे आवश्यक नसते. जे विषयाशी किंवा संशोधन विषयाच्या उद्दिष्टांशी निगडित आहे, त्याविषयी लिहिणे अपेक्षित असते. त्यामुळे निवडक साहित्य विचारात घ्यावे आणि मांडणी करत असताना उपलब्ध संशोधन साहित्याची आवश्यकता असते. त्यामुळे निवडक साहित्य विचारात घ्यावे जे विषयाशी किंवा संशोधन विषयाच्या उद्दिष्टांशी निगडित आहे, त्याविषयी लिहिणे अपेक्षित आणि मांडणी करत असताना उपलब्ध संशोधन साहित्य संशोधन कर्ता करीत असलेल्या संशोधनाशी कसे निगडित आहे, यावर भर द्यावा. त्याच प्रमाणे आढावा लिहिताना एक पुस्तक आणि त्यातील महत्त्वाचे युक्तिवाद, दुसरे पुस्तक व त्यातील युक्तिवाद असे न करता सर्व वाचलेल्या साहित्यामध्ये क्रम लावून अथवा दुवा प्रस्थापित करून लिखाण करावे.• उपलब्ध संशोधनातील कमतरता अधोरेखित करत, तुम्ही करत असलेले संशोधन कशाप्रकारे अस्तित्वात असलेल्या ज्ञानामध्ये भर घालणारे आहे, कोणते विषय तुम्ही कशाप्रकारे हाताळणार आहात यांविषयी मांडणी करावी.

निष्कर्ष -

१. आधुनिक संशोधन प्रक्रियेतील संशोधन साहित्याचा आढावा हि संशोधन प्रक्रियेतील अत्यंत महत्वाची पायरी आहे.
२. पूर्व संशोधनाचा आढावा नवोदित संशोधन कर्त्याने घटला असता त्यास त्याच्या संशोधांची व्याप्ती समजून येण्यास मदत होते.
३. पूर्व साहित्याचा नव्याने अन्वयार्थ लावला जाण्याची अथवा नवीन साहित्याचा जुन्या पद्धती वापरून अन्वयार्थ लावला जाण्याची शक्यता विस्तारते.
४. संशोधन साहित्य आढावा भविष्यातील संशोधनास दिशादर्शक म्हणून काम करतो.

Scanned with CamScanner

ISSN 2454-1974

५. संशोधन साहित्याचा आढावा संबंधित क्षेत्रातील मुख्य वादविवाद तसेच सैद्धांतिक, संकल्पनात्मक प्रगतीविषयी माहिती अद्ययावत करतो.

६. संशोधन साहित्याचा आढावा पुढील संशोधन करण्यासाठी ठोस पार्श्वभूमी अथवा पाया निर्माण करतो.

७. संशोधन साहित्याचा आढावा संशोधन कर्त्याला उपलब्ध संशोधनातील कच्चे दुवे स्पष्ट होण्यास मदत करतो

संदर्भ :

१. संत, दु. का., संशोधन : पद्धती, प्रक्रिया, अंतरंग, पुणे, १९६६.

२. फडिया,बी.एल.: शोध पद्धतींया ,साहित्य भवन पब्लिकेशन,आग्रा, २०१९

३. शर्मा ,वीरेंद्र प्रकाश: रिसर्च मेथडॉलाजी, पंचशील प्रकाशन, जयपूर ,२०१५

४. Arlene, F., Conducting Research Literature Reviews: From the Internet to Paper, London, 2005.

५. लेखकाची ची स्वत:ची निरक्षने व लेखन

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2020

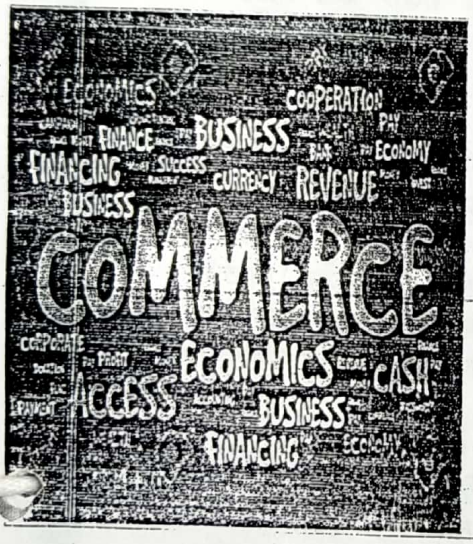

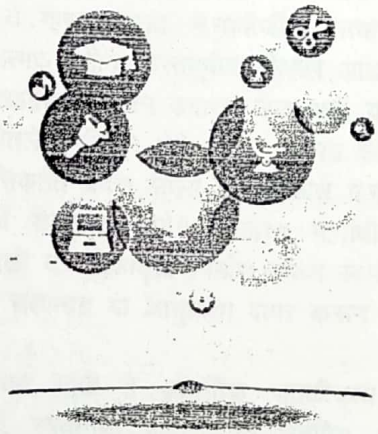

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 240 (CCXL)
ISSN : 2278-9308
July,2020

महात्मा गांधी : प्रमुख सत्याग्रह आणि तत्त्वज्ञान

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

म.गांधीजी हे विसाव्या शतकातील राजकारणी, स्वातंत्र्य संग्राम सैनिक, युगप्रवर्तक व महान, मानसतज्ज्ञ होते. जनतेशी निगडीत विविध समस्यांची त्यांना जाणीव होती. सन 1920 ते 1948 हा कालावधी गांधी युग म्हणून भारतीय इतिहासात अजरामर आहे. त्यांनी जनतेच्या समस्या सोडविण्यासाठी तसेच भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे यासाठी सक्रिय सहभाग नोंदविला तसेच विविध रचनात्मक, सकारात्मक कार्याद्वारा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला चालना दिली, प्रेरणा दिली. विविध राजकीय आयुधांचा आजीवन उपयोग केलेला दिसून येतो. सत्याग्रह हे त्यापैकीच एक महत्त्वाचे आयुध (शस्त्र) होय. सत्याग्रहाचा मूलअर्थ सत्यासाठी आग्रह हा होतो. सत्याग्रहाचा मूलाधार सत्य, अहिंसा व मानसीक परिपक्वता हा होता. सत्याग्रहाद्वारा जनतेमध्ये जनजागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्यप्राप्तीची चळवळ अधिक गतीमान होऊ शकते यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. कोणताही सत्याग्रह म.गांधीजींनी व्यक्तिगत स्वार्थासाठी केलेला आढळून येत नाही. सत्याचा आग्रह अहिंसेच्या मार्गाने प्रतिपक्षाची मानसिकता बदलविण्यासाठी करावा असे ते म्हणत असत. म.गांधीजींचा सत्याग्रह आंदोलनाची पायाभरणी दक्षिण आफ्रिकेत झालेली असून रचनात्मक प्रयोग भारतभूमीवर केलेले आढळून येतात. निःशस्त्र प्रतिसाद आणि निष्क्रीय प्रतिवेध या मार्गाने सत्याग्रह आंदोलन उभारले जात असे. या तत्त्वास ठेच पोहचताच म.गांधीजी सत्याग्रह आंदोलनात माघार घेतलेली दिसून येते. सत्य, अहिंसा सत्याग्रह आंदोलनाचा मूलाधार होता. सत्याग्रहाद्वारा प्रतिपक्षाचा मानसिकतेत बदल झाला पाहिजे असे म.गांधी म्हणत असत. चंपारण्य, खेडा, मिठाचा सत्याग्रह हे महत्त्वपूर्ण सत्याग्रह आहेत ज्याद्वारा म.गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याला रचनात्मकता उपलब्ध करून दिली व जनजागृती निर्माण करून स्वातंत्र्य लढ्याला वेगवान केले. अंततः म. गांधीजींनी स्वातंत्र्य लढ्यात सत्याग्रह या आयुधाचा वापर करून सक्रिय सहभाग नोंदविलेला दिसून येतो.

भारतात जन्मलेले महात्मा गांधी हे जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्त्व अत्यंत कर्मठ मिमांसक प्रयोगशील, स्वाभिमानी, सत्यनिष्ठ, अहिंसावादी, धर्मप्रिय, अभ्यासू, चिकित्सक व्यक्तिमत्त्व. २ ऑक्टोंबर १८६९ ला जन्मलेले भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी हे विसाव्याशतकातील जागतिक पातळीवरचे महान व्यक्तिमत्व कॉंग्रेसचेच राष्ट्रीय नेते नव्हते तर संपूर्ण भारताचे राष्ट्रीय नेते होते. म. गांधीचे योगदान विचार कृती त्यांनी केलेले सत्याचे प्रयोग यासर्व बाबींचे प्रतिबिंब जनसामान्यांच्या मनावर खोलवर आजतागयत रु जलेले दिसून येते. त्यांच्या विचारांचा पगडा भारतीय राजनितीवर एवढा मोठा होता की त्यांना त्यांचे समकालीन व्यक्ति महात्मा या उपाधीने गौरवांकीत संबोधनाने संबोधित करीत असत. ६ जुलै १९४४ ला नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सर्वप्रथम रंगुन रेडीओ स्टेशनवरुन म. गांधी यांचा उल्लेख राष्ट्रपिता असा केलेला आढळून येतो तर महात्मा महान.असा आत्मा हा सन्मानसूचक शब्द सर्वप्रथम राजवैद्य जीवराम कालीदास यांनी आपल्या संबोधनात वापरलेला, व्यक्त केलेला आढळतो. महात्मा, राष्ट्रपिता आणि बापू या तीन सन्मानसंचक शब्दातूनच त्यांचे कर्तृत्व उजागर होते. म. गांधी यांना त्यांच्या जन्म-मृत्यु ऐसा त्यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील योगदान, त्यांची आंदोलने, सत्याग्रह, सत्य, अहिंसा, शांती, स्वदेशी, स्वराज्य, ग्रामविकास, स्वच्छता, प्रेम, शिक्षण, समाजसेवा, भूतदया, बंधुता, अस्पृश्यता, निर्मुलन, गरीबी निर्मुलन, सांप्रदायिक ऐक्य, राष्ट्रीय पुर्ननिर्माण, प्रौढशिक्षण, ग्रामोद्योग, महिला , कृष्ठसेवा, आदिवासी विकास, इत्यादी विषयावर फक्त चिंता व्यक्त न करता त्या विचारावर अनुसरण सुध्दा जीवनभर केलेले दिसून येते. म. गांधीचे व्यक्तीमत्वच मुळात एक चालते बोलते विद्यापीठ होते.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2278-9308

Impact Factor 7.675 (SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. डॉ.ओमप्रकाश बोबडे

Of डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

has published a paper on समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

Peer Reviewed International Research Journal B.Aadhar Issue no, 249. Published on Dated 1, October - 2020.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research &
Development Training Institute,
Amravati

Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO249 (CCXLIX)
ISSN : 2278-9308
October, 2020

समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अर्थतज्ज्ञ, शिक्षणतज्ज्ञ, कायदेपंडीत, संविधान निर्माते तर होतेच याचबरोबर समाजातील विविध घटकांचा समाजाचा सखोल अभ्यास केलेला असल्यामुळे तसेच समाजातील विविध समस्यांची, प्रश्नांची जाणीव त्यांना असल्यामुळे व त्या समस्या, प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी केलेले शास्त्रशुद्ध प्रयत्न पाहता डॉ.बाबासाहेब उच्चकोटीचे समाजशास्त्रज्ञ ठरतात. त्यांनी समाजातील विविध प्रश्नावर आपले सडेतोड विचार जगासमोर मांडलेत. शिका, संघटीत व्हा आणि आपल्या मानविय अधिकारासाठी संघर्ष करा असा मोलाचा संदेश दिला. विविध प्रसंगी बाबासाहेबांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी वृत्तपत्राचे संपादन, संप, सत्याग्रह, आंदोलने इत्यादी आयुधांचा जीवनभर उपयोग केलेला दिसून येतो. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते. म्हणूनच सामाजिक परिवर्तनाचा मूलाधार शिक्षण हेच असे ते म्हणत असत. समाजाची रचना स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्व यावर आधारीत असली पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. न्याय्य समाजव्यवस्था हा बाबासाहेबांच्या सामाजिक चिंतनाचा मुख्य विषय होता. डॉ.बाबासाहेबांनी लोकशाही समतामूलक मूल्ये आणि समाजवादी मूल्ये यांची सांगड घालण्याचा जीवनभर प्रयत्न केलेत. सामाजिक अभ्यासाच्या दृष्टीने त्यांचा 'ॲनहिलेशन ऑफ कास्ट' हा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. त्यांची समाजविषयक तळमळ, समाजोन्नती विषयक विचार, त्यांनी समाज विकासासाठी खर्ची घातलेले जीवन मार्गी लावलेले सामाजिक प्रश्न पाहता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ही केवळ व्यक्ती नसून समाजसुधारणेचा विचार आहे हे स्पष्ट होते आणि त्यांच्या संपूर्ण परिवर्तनवादी सामाजिक कार्याचा आढावा घेतला असता डॉ.बाबासाहेब एक थोर समाजचिंतक, समाजशास्त्रज्ञ होते हे सिद्ध होते.

"मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर आधारीत समाज असेल" – डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या संदर्भात डॉ.बाबासाहेबांनी वरील मत ॲनिहिलेशन ऑफ कास्ट या ग्रंथात उद्धृत केले आहे. तत्कालीन परिस्थितीत उद्धृत केलेले भाष्य आज सद्यपरिस्थितीत सुद्धा अगदी तंतोतंत लागू पडते.

सद्यस्थितीत सर्वसांमान्य माणसाचे, कष्टकरी मजुराजे, शेतकऱ्याचे जगणे पाहिले तर डॉ. बाबासाहेबांनी सरकार कडून व्यक्त केलेली अपेक्षा आजही वाजवीच दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत. तसेच डॉ.बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत, शिक्षणतज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटु, संपादक, समाज क्रांतीकार, अर्थशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य भारताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृष्ट लेखक होते. प्रामुख्याने डॉ.बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. हे जरी खरे असले तरी डॉ.बाबासाहेबांनी कृषी क्षेत्रावर वा शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी व्यक्त केलेले विचार पाहून डॉ.बाबासाहेब हे जणजाति दर्जाचे कृषीतज्ज्ञ ठरतात. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्यात तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढं मोठं त्यांचं उत्तुंगं व्यक्तिमत्त्व होतं. ते सार्वभौम, स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम डॉ.बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच डॉ.बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअतर्गत बी.एस.सी., पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. ह्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ.बाबासाहेबांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत "ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲंड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी", "डिव्हॅल्युएनशन ऑफ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधींची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिदि	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	''श्रावणधारा''(१९७०)	डॉ.सी.एस.राणे	82

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Asurvali

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

स्वामी विवेकानंदाचे व्यक्तिमत्त्व मानवातीत पुरुषोत्तम स्वरुपाचे होते. त्यांच्या उदात्त वाणीने त्यांनी असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक सकारात्मक नवीन दृष्टी दिली. त्यांची प्रतिभा प्रगल्भ होती. त्यांनी विविध विषयावर वेळोवेळी तत्कालीन परिस्थितीत समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तिशाली विचाराने प्रेरित केले होते व आजही केलेले आहे. स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना दिलेला एकाग्रतेचा संदेश हा प्रत्येक क्षेत्रांत काम करणाऱ्या तरुणाकरिता मोलाचा व प्रेरणादायी आहे. तसाच तो कोणताही व्यवसाय करणाऱ्या करीता ही आवश्यक आहे असे स्वामी विवेकानंद म्हणत असत. तरुणांस जर यश हवे असेल तर त्यांनी मनाची एकाग्रता ठेवूनच कार्य करावयास हवे. मनाची एकाग्रत राखण्याचे उपाय देखील स्वामीजींनी स्पष्ट केलेले दिसून येतात. श्रद्धा आणि प्रेम याद्वारा साधली जाणारी एकाग्रता ही स्वाभाविक स्वरुपाची असते असे स्वामीजी म्हणत असत. पापी आणि दुष्ट विचारापासून दूर राहिल्यास मनाची एकाग्रता सहज निर्मित होते असेही स्वामीजी म्हणत असत. अंततः सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया एकाग्रता असल्याने स्वामी विवेकानंदांनी तरुणांना एकाग्र होवून कर्म (कार्य) करण्याचा, अध्यापन करण्याचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो.

12 जानेवारी हा युवक दिन. हा दिवस नरेन्द्रनाथ दत्त उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते. आजही आहेतच. स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत ज्ञान, साधना, सेवा, मनाची एकाग्रता याविषयी मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना दिलेला आहे. तो संदेश आजही तेवढाच महत्त्वाचा दिसून येतो जेवढा की तो तत्कालीन तरुणांसाठी होता. स्वामी विवेकानंद म्हणत असत "एकाग्रता हा सर्व प्रकारच्या ज्ञानाचा पाया आहे." तिच्या अभावी काहीच करता येणार नाही. युवकांनी सतत अध्ययनशील असले पाहिजे तें जे काही शिकत आहेत ते त्यांनी मनाच्या एकाग्रतेने आत्मसात केले पाहिजे. सद्यःस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो अनेक तरुण एकाग्रतेच्या अभावी ज्ञान साधनेच्या मार्गातून भटकून समाज विघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. आजचा तरुण व्यसनाच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. ज्ञानाअभावी, अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणांना जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूमिला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. एकाग्रतेच्या विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा होय. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकास प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिशा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटींचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खेत्री यांनी नरेन्द्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे 39 वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान, जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यावर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विशेषतः तरुण वर्गास प्रेरित करुन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- (CCLXIX) 285

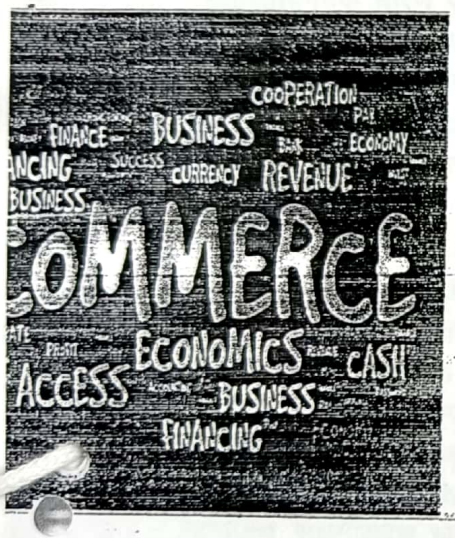

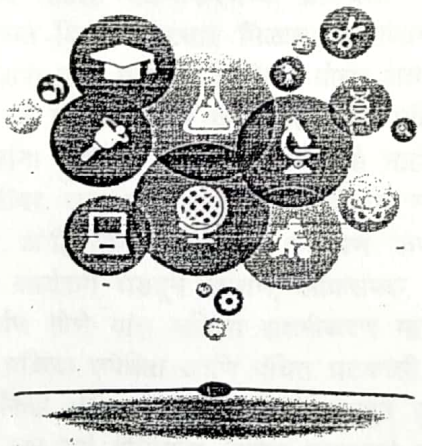

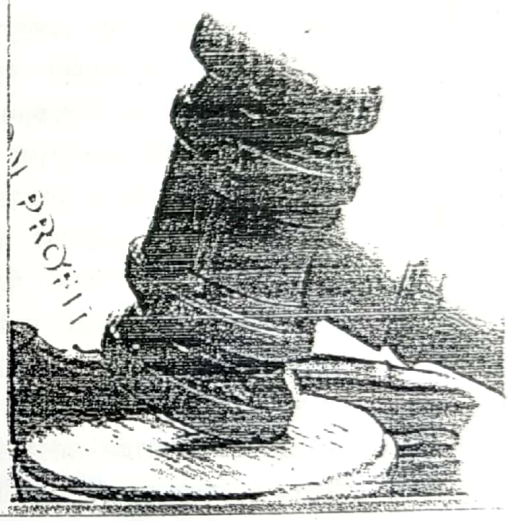

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCLXXXV)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

महाराष्ट्राच्या तिसऱ्या महिला धोरणाची फलश्रुती : एक आढावा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,अमरावती.
मो.नं. ९८६०८८२४५६ Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्र हे पुरोगामी राज्य असून महाराष्ट्राला पुरोगामी, सामाजिक व राजकीय सुधारणांची प्रदीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. असंख्य विभूतींनी महाराष्ट्राची जडणघडण केलेली आहे. त्याचाच परिपाक म्हणजे आजची महाराष्ट्रीयन स्त्रियांची प्रगती व उन्नती होय. स्त्री विकासास हातभार लावणाऱ्या चळवळी ह्या महाराष्ट्राच्या भूमीतच विकसीत झालेल्या दिसून आल्यात. विविध स्त्रीविषयक चळवळीची जन्मभूमी महाराष्ट्र राज्यच होय. महाराष्ट्रातील काही ज्ञान व अज्ञात स्त्री समाजसुधारकांनी विविध चळवळींच्या, समाजसुधारणेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या विकासास हातभार लावलेला दिसून येतो. याचीच पुढची पायरी म्हणजे शासकीय स्तरावरून राबविण्यात येणारी धोरणे होत. विविध शासकीय धोरणांचे प्रेरणास्थान हे विविध ज्ञान–अज्ञात समाजसुधारकच होत. म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने आजपर्यंत तीन महिलाविषयक धोरणे राबविलीत. तिसरे महिला धोरण अत्यंत सकारात्मक व उपक्रमशील धोरण ठरले. या तिसऱ्या महिला धोरणामुळेच महिला सक्षमीकरणच्या प्रक्रियेला महाराष्ट्राच्या भूमीत चालना मिळाली. महिलांना शासकीय स्तरावरून दिलासा–आधार मिळाला. समाजाचा एक परिपूर्ण आणि समान घटक म्हणून स्त्रीस समान स्थान प्राप्त व्हावे यासाठी हे तिसरे धोरण अत्यंत प्रभावशाली ठरले. शासनाने 2001 हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले होते. फक्त महिला सक्षमीकरण वर्ष साजरे केल्याने किंवा जाहिर केल्याने महिलांना सर्वांगिण विकास होतच असे नाही. त्यासाठी अनेक उपक्रम शासकीय पातळीवर एन.जी.ओ. पातळीवर राबवायचे असतात. त्याशिवाय महिला सक्षमीकरण होत नसते. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे स्त्रीच्या अंगी निर्णय घेण्याची, नियंत्रण करण्याची, संघटीत करण्याची क्षमता, मतप्रदर्शन करणे, कृतिशील कार्यक्रम घडवून आणणे, लोकसंपक, आर्थिक व्यवहार इत्यादी करण्याची क्षमता व आवड–निवड निर्माण होणे यास महिला सक्षमीकरण म्हणतात. अशी युनोने केलेली व्याख्या आहे. मुळात सक्षमीकरण ही प्रक्रिया उपेक्षित आणि वंचित घटकांशी निगडीत असते. समाज विकासाच्या प्रक्रियेत जे घटक बाजूला किंवा वंचित राहिलेत, विकासापासून दूर राहिलेत. ज्यांच्यावर समाजबंधने, गुलामगिरी लादण्यात आली. त्या सर्व वंचितांना (वंचित घटकांस) मानवी हक्क मिळवून देण्याची प्रक्रिया म्हणजेच सक्षमीकरण होय. विविध शासकीय धोरणाद्वारा, योजनाद्वारा महिलांना सक्षमीत केले जात आहे. त्याचाच एक भाग म्हणजे राज्य महिला धोरणे होत. विकासामध्ये महिलांची सहभागीता वाढावी यासाठी आजपर्यंत तीन धोरणे राज्य स्तरावर आखण्यात, राबविण्यात आलीत. सन 1994 मध्ये तत्कालीन महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री.शरद पवार यांच्या पुढाकाराने पाहिले. महाराष्ट्र राज्याचे महिला धोरण राबविण्यात आले. महिलांच्या विकासासाठी राज्य स्तरावर धोरण बनविणारे महाराष्ट्र हे पहिले आणि पुरोगामी राज्य ठरले. या महिलांचे धोरण आखणीत महाराष्ट्रातील तमाम महिला संघटनांनी सहभाग घेतलेला होता असे दिसून येते. या धोरण राबविण्याने महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरणात बरीच प्रगती झालेली दिसून आल्यामुळे सन 2001 मध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री स्व.विलासराव देशमुख यांचे नेतृत्वाखाली दुसरे राज्य महिला धोरण राबविण्यात आले. किंवा तयार केले होते. या दोन्ही धोरणामुळे महिलांना प्रगतीकरिता अनेक चांगले निर्णय झालेले दिसून येतात. काही चांगली सकारात्मक योजनाही राबविण्यात आलेल्या दिसून येतात. अनेक चांगले उपक्रम राबवून महिलाविषयक दृष्टीकोनाला सकारात्मक दिशा लाभलेली दिसून येते. दुसरे धोरण जाहीर होऊन 12 वर्षे झाल्यावर काळानुरुप व न्यायाच्या अधिक जवळ

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

May -2021

ISSUE No- (CCLXX) 292

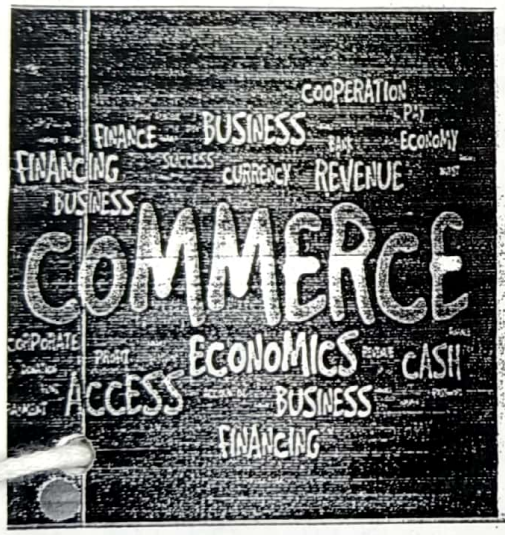

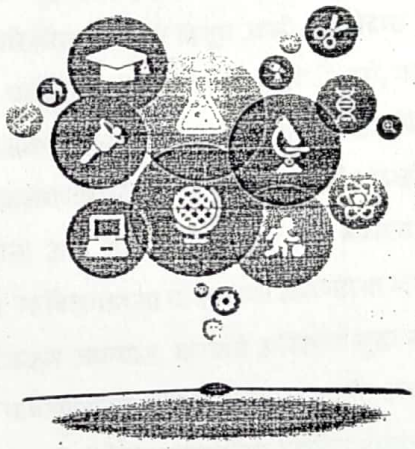

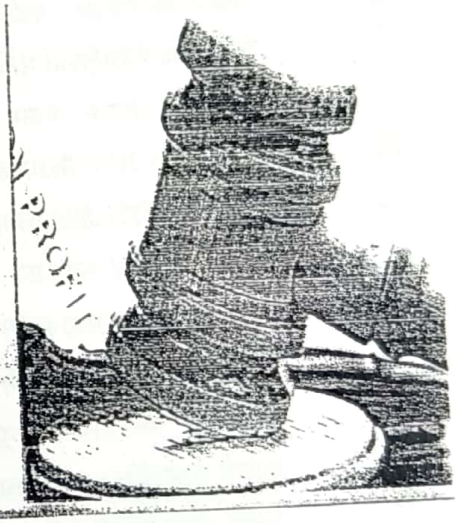

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collag
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 285 (CCXCII) | May 2021

अचलपूर शहर परिसरातील इमादशाहीकालीन वास्तू अवशेष

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. सन 1050 पासून 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून येते. अशा सत्तांपैकीच एक सत्ता इमादशाहीची होती. इमादशाही घराण्याचे वऱ्हाड प्रांतावर सुमारे 90 वर्ष शासन होते. इमादशाहींची मुलकी राजधानी अचलपूर शहर असून लष्करी राजधानी ही गाविलगड होती. इमादशाही शासकांनी सुरक्षेच्या दृष्टिकोनातून अशी विभागणी केल्याचे दिसून येते. इमादशाहीचा कालखंड हा इ.स.1490 ते 1572 हा जरी असला तरी इमादशाहीचा संस्थापक फतह-उल्ला-इमादशहा हा बहमनी सुलतानांकडून वऱ्हाडावर इ.स.1471 पासून शासन करीत होता. त्याचेच कारकिर्दीत विविध वास्तूंची निर्मिती अचलपूर परिसरात झालेली दिसून आली. त्याचेद्वारा निर्मित वास्तुंमध्ये प्रामुख्याने किल्ले, किल्ल्यांची तटबंदी, सराया, धर्मशाळा, धार्मिक वास्तू (मशिदी, दर्गे, कबर, मकबरे व प्रशासकीय भवन) व पाणीपुरवठा करणाऱ्या नळयोजना इत्यादींचा समावेश होतो. प्रशासकीय इमारती आज सद्यस्थितीत अचलपूर येथील जुन्या किल्ल्याचा आलमगीर चौकातील एकमात्र बुरुज आढळून आला आहे. तोही सर्व बाजूंनी अतिक्रमणाच्या विळख्यात सापडलेला आहे. इतर सर्व वास्तू फक्त भग्नावशेष स्वरुपात दिसून आल्यात. नळयोजना नादुरुस्त आढळून आली. गाविलगडच्या पायथ्याशी असणाऱ्या गावामधील इमादशाहीकालीन सर्व वास्तू सुद्धा भग्नावशेष स्वरुपात आढळून आल्यात. बारवांचे अस्तित्व सुद्धा नष्ट होतांना दिसून आले. या सर्व इमारती निर्मिती स्थानिक काळ्या पाषाणातूनच केलेली आढळून आली. अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. ऐतिहासिक पर्यटन वाढिस लागावे यासाठी विविध कालखंडात निर्मित वास्तूंचे जतन करुन पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले. अंततः इमादशाही कालीन अत्यंत मोलाचा वास्तू अवशेषाचा ऐतिहासिक वारसा नष्ट होईल यात शंका नाही. शासकीय स्तरावरुन त्याचे जतन व संरक्षण करणे गरजेचे दिसून आले.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

7

CERTIFICATE

OF PARTICIPATION

डॉ. ओमप्रकाश सां. बोबडे

Has successfully contributed and published a paper entitled here with

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

In an

International Peer Reviewed & Refereed

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar

Dr. Yashpal D. Netragaonkar
Editor in Chief for S R Journal's

ISSN 2319-4766 SJIF 2021 = 7.380 APRIL - JUNE 2021 VOLUME 10/ISSUE 51

Scanned with CamScanner

Lok Shikshan Sanstha, Waroda's

LOKMANYA MAHAVIDYALAYA, WARORA

Dist.Chandrapur (Maharashtra)

Affiliated to

Gondwana University, Gadchiroli (Maharashtra)

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Mr./Mrs. डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे *of* डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महा., अमरावती. *has attended One-Day National E-Seminar on "Recent Trends in Modern History" organized by Department of History, Lokmanya Mahavidyalaya, Warora, Dist.Chandrapur on 05 June 2021, Saturday.*

He/She has presented a paper entitled अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ *and published in an International Peer Reviewed and Referred Journal, Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies, Impact Factor - 7.380, ISSN 2319-4766.*

Dr. Dipak P. Lonkar
Convener & Head, Dept. of History
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal & Chief Organizer
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora

Dr. Babasaheb Ambedkar

Scanned with CamScanner

अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळ

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती. मो.नं. 9860882456
Email : omprakashbobade@gmail.com

सारांश

महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक शहर. प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र तसेच हे शहर मध्ययुगीन बेरार (वर्हाड प्रांत) प्रांताच्या राजधानीचे शहर. अचलपूर शहरावर प्राचीन कालखंडापासून ते मध्ययुगापर्यंत विविध शासकांनी शासन केले. विविध घराण्याचे शासन अचलपूर शहरावर होते. अशाच विविध घराण्यातील वीरांच्या स्मृतींबाबत अचलपूर शहरात वीरगळ कोरलेला दिसून येतात. प्रामुख्याने अस्तित्वात असलेल्या वीरगळ ह्या मुसलमानपूर्व काळातील आहेत. त्यांची निर्मिती ही राष्ट्रकुट ते यादव या कालखंडातील असून त्या वीरगळ ह्या काळ्या पाषाणात आयताकृती तसेच एकाच बाजुने कोरलेल्या आहेत. तर काही वीरगळ ह्या सतराव्या व अठराव्या शतकातील दिसून आल्यात. या वीरगळींमध्ये सतीशिळांचा सुद्धा समावेश होतो. प्रसिद्ध प्राचीन श्री.अमिनाथ मंदिर परिसरातील वीरगळ ह्या सुस्थितीत असून त्यांना देव्हार्यात स्थान दिलेले दिसून येते. या स्मृतीशिळांना शेंदूर व चूना माखलेला दिसून येतो. वीरगळच्या सर्व प्राप्त लक्षणांनी अचलपूर येथील वीरगळ परिपूर्ण आहेत. या वीरगळीवर सुर्य, चंद्र, ढाल, तलवार, घोडा व कुत्रा ही अंकने आहेत. श्री अमिनाथ मंदिर परिसर वगळता इतरत्र अचलपूर शहरातील वीरगळ भग्नावस्थेत आहेत व अस्ताव्यस्त पडलेल्या आहेत. स्थानिक नागरिक आपल्या गतवैभवाविषयी अनभिज्ञ दिसून येतात. नागरिकांमध्ये वीरगळच्या इतिहासाबाबत उदासिनता दिसून येते. या वीरगळींच्या संरक्षणासाठी तसेच जतनासाठी शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करणे गरजेचे दिसून येते. अचलपूर शहरातील वीरगळ सुबक, सुंदर व रेखीव असून त्यांच्या जतनासाठी सामुदायिक प्रयत्न करणे सुद्धा गरजेचे असून त्यांच्या जतनासाठी संग्रहालय निर्मित करून पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. पर्यटन स्थळ म्हणून ऐतिहासिक अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास स्थानिक नागरिक स्वतःच्या इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तूबाबत, वीरगळबाबत जागरुक होतील व शासकीय तसेच सामाजिक सहभागीतेच्या माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा विकास साधण्यात मदत करतील यात शंका नाही. सारांशतः विदर्भात सुद्धा वीरगळचे अस्तित्व आहे. किंबहुना वीरगळ विदर्भात सुद्धा आहेत हे अचलपूर शहरातील प्रमुख वीरगळवरून दिसून येते

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय : अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्यां ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) पश्चिमेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor – 6.625 E-ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL
March 2021
Special Issue 261(B)

Use of ICT in Teaching - Learning
Opportunities and Challenges

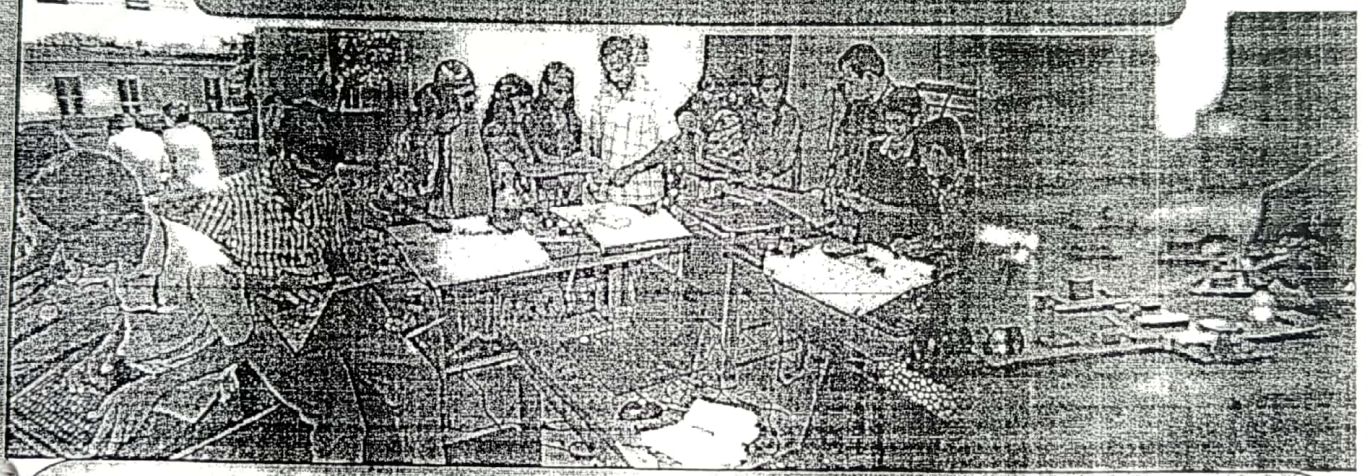

Guest Editor of the Issue :-
Dr. P. D. Hudekar
Act. Principal
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana
Dist – Buldana [M.S.] INDIA

Executive Editor of the Issue :-
Prof. Sangita K. Pawar
Vidarbha Mahavidyalaya, Buldana

Chief Editor : Dr. Dhanraj T. Dhangar

Co Editors of the Issue :-
Prof. Vaibhao G. Waghmare
Prof. M. T. Jamaiwar
Prof. S. H. Dandade
Prof. N. D. Raut
Prof. I. R. Shirale
Prof. S. V. Kalne
Shri. S. G. Pande

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Scanned with CamScanner

29	माहिती तंत्रज्ञानाची शिक्षणातील उपयुक्तता जाणीव जागृती	प्रा. गोकुल डामरे	133
30	माहिती साक्षरतेमध्ये महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका	प्रा.निलेश राउत	140
31	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ.अंजली पांडे	143
32	उच्च शिक्षणात माहिती तंत्रज्ञान उपयुक्तता व महत्त्व	प्रा. दिनेश ढगे, डॉ. सतीश राणे	151
33	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेक्षण तंत्रज्ञाची (ICT) भूमिका	सौ. हर्षदा वाघोने	154
34	संगीत क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व व उपयोगिता	डॉ.सुनिल पटके	157
35	माहिती तंत्रज्ञान, वृत्तपत्रे आणि मराठी भाषेची उपयोगिता	डॉ. अविनाश मेश्राम	160
36	नवीन शैक्षिणिक धोरण व माहिती व तंत्रज्ञांनाची भूमिका	प्रा.पी.पी. सानप	165
37	माहिती व तंत्रज्ञानाच्या युगातील ग्रंथालयात कन्साॅरशियाचे महत्त्व	डॉ. कविता इंगळे	167
38	शिकवणे आणि शिकण्यामध्ये माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर : संधी आणि आव्हाने	डॉ. नंदकिशोर राऊत	171
39	शिक्षण क्षेत्रातील माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाची भूमिका : फायदे व तोटे	डॉ. विष्णू गुमटकर	175
40	माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षण	श्री.विलास टाले	179
41	अध्ययन व अध्यापनात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्व	डॉ.लक्ष्मण शिराळे	184
42	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत - माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा उपयोग व समस्या	प्रा. मुनेश्वर जमईवार	190
43	ब्लेंडेड लर्निंग - उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधुनिक अध्यापन पद्धती	डॉ. ओमप्रकाश बोबडे	194
44	ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे व तोटे	पुरुषोत्तम चाटे	197
45	माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा शिक्षकाला होणारा उपयोग- एक अभ्यास	डॉ.पी. डी. हुडेकर	200
46	कोव्हिड -१९ च्या लॉकडाऊनमुळे क्रीडा व शारीरिक शिक्षणामध्ये विविध तंत्रज्ञान शिकविण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग	प्रफुल्ल वानखेडे	207
47	अध्ययन अक्षमता आणि दृकश्राव्य माध्यम - एक अभ्यास	डॉ. सौ. माधुरी देशमुख	210
48	विविध क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.सीमा कालने	214
49	संगीत शिक्षणावर तंत्रज्ञानाचा परिणाम	डॉ.मृणाल कडू	217
50	ग्रामीण भागात अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाच्या संधी व आव्हाने	प्रा. सुधीर बनुबाकोडे	220
51	अध्ययन व अध्यापनात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	मनोहर चौधरी	224
52	शिक्षणात आंतरजालाचा वापर	प्रा. सागर दांदगे	229
53	तंत्रज्ञान आणि शिक्षण प्रक्रियेत झालेला बदल	डॉ.कामिनी मामर्डे	232
54	अध्ययन व अध्यापन प्रक्रियेत माहिती व तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. सौ. आरती खडतकर	235
55	अध्ययन व अध्यापन माहिती तंत्रज्ञानाची उपयुक्तता	प्रा.कविता किर्दक	238
56	पारंपरिक अभ्यासक्रमात माहिती व तंत्रज्ञानाची गरज	प्रा.संगीता पवार	240
57	शिक्षा में सूचना व संचार प्रौद्योगिकी उपयुक्तता व महत्त्व	डॉ. शाहेदा मुनाफ	243
58	शारीरिक शिक्षामें सूचना तंत्रज्ञान का महत्त्व	डॉ. कैलास पवार	246

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019),
Special Issue - 261 (B) : Use of ICT in Teaching - Learning
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
March 2021

ब्लेंडेड लर्निंग-उच्च शिक्षणात अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती
मो.९८६०८८२४५६
E-mail : omprakashbobade@gmail.com

ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षा) पद्धती ही एक महत्त्वपूर्ण औपचारिक शिक्षण पद्धती आहे. या शिक्षा पद्धती मध्ये आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून अध्यापन करणे तसेच पारंपरिक वर्ग अध्यापन या दोघोंचा मिश्रित स्वरुपात समावेश होतो. शिक्षण पद्धतीत परिवर्तन होणे ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. उच्च शिक्षणातील अध्यापनात विविध प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक्स टेक्नॉलॉजीचा व टेक्नीक्सचा उपयोग करून आधुनिक पद्धतीने अध्यापन प्रक्रिया करणे काळाची गरज झालेली आहे. किंबहुना आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक टेक्निकलचा उपयोग आधूनिक युगातील ज्ञानार्जन प्रक्रियेचा अविभाज्य आणि अनिवार्य अंग झालेला आहे. तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती सुद्धा तेवढीच विद्यार्थी विकासासाठी गरजेची आहे. ई–लर्निंग द्वारा विद्यार्थ्यांचा विविध आधूनिक टेक्निक द्वारा सर्वांगिण विकास होण्यास मदत होते. व्यक्तिगत आवडी–निवडीनुसार विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतो. अनेक संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी आधूनिक ई–लर्निंग पद्धती महत्त्वाची आहे. परंतु याचा अर्थ असाही नाही की आपण परंपरागत शिक्षण पद्धतीचा पूर्ण त्यागच करावा. या दोहोंचा परंपरांचा सुवर्णमध्य म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग (मिश्रीत शिक्षण पद्धती) होय. ब्लेंडेड लर्निंग पद्धतीमध्ये उच्च शिक्षण घेत असलेले विद्यार्थी आधूनिक ई–लर्निंग टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक तसेच परंपरागत शिक्षण पद्धती द्वारा परस्पर सहयोगाने उपलब्ध साधनाद्वारा आणि तज्ज्ञ मार्गदर्शनात निरंतर शिक्षण घेतात असे दिसून आल्यामुळे आधूनिक उच्च शिक्षणात ब्लेंडेड लर्निंग ही शिक्षण पद्धती अपेक्षित आधूनिक अध्यापन पद्धती ठरते.

शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत सतत व निरंतर परिवर्तन होत असतात. वेळोवेळी शैक्षणिक मूल्यांमध्ये, अभ्यासक्रमामध्ये, शिक्षण पद्धतीमध्ये आणि शैक्षणिक साधनांमध्ये बदल होत असतात. उच्च शिक्षणात तर सतत परिवर्तन होत असते. मात्र उच्च शिक्षणात गुणात्मक बदल परिवर्तन आणण्याची जबाबदारी ही प्राध्यापकांवरच असते परंतु ही सर्व जबाबदारी त्यांना विविध अध्यापन पद्धती द्वाराच पार पाडावी लागते. अशातच परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर उच्च शिक्षणात होणाऱ्या परिवर्तनानुरूप आधूनिक विविध तंत्रज्ञानाचा उपयोग करीत विद्यार्थ्यांना शिक्षा प्रदान करावी लागते. आधूनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत संसाधनाचा अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेत उपयोग करून घ्यावा लागतो. परंपरागत शिक्षण पद्धती बरोबर आधूनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून, संसाधनाचा उपयोग करून सर्वांगिन विद्यार्थी विकास साधावा लागतो. शिक्षण क्षेत्रातील निरंतर परिवर्तनाचा एक परिणाम म्हणजे ब्लेंडेड लर्निंग पद्धती होय. ब्लेंडेड म्हणजे मिश्रित. या पद्धतीमध्ये पारंपरिक शिक्षण पद्धती बरोबरच आधूनिक टेक्नॉलॉजी आणि टेक्निक्स (ज्मबीदवसवहल – ज्मबीदपुनमे) ने परिपूर्ण संसाधनाचा वापर करून शिक्षण देणे याबाबीचा समावेश होतो. ब्लेंडेड लर्निंग ही संकल्पना सर्वप्रथम २००६ मध्ये बॉक आणि ग्राहम द्वारा लिखित पुस्तकामध्ये मांडलेली आहे. ब्लेंडेड लर्निंग मध्ये मिश्रित शिक्षण पद्धतीचा विद्यार्थी उपयोग करीत असल्याने विद्यार्थ्यामध्ये वैयक्तिक पातळीवर शिक्षण घेण्याची स्वायत्तता प्राप्त होते. ई–लर्निंग द्वारा उच्च शिक्षण क्षेत्रातील विद्यार्थी स्वयंअध्ययनाकडे वळलेले दिसून येतात. उत्कृष्ट साधनांची निवड कशी करावी त्यांचा उपयोग शिक्षणात कसा करावा याबाबत विद्यार्थ्यामध्ये पात्रता निर्माण होते. परंपरागत शिक्षण पद्धतीच्या तुलनेत ई–लर्निंग मध्ये विद्यार्थ्यास अधिक स्वतंत्रता प्राप्त होते यामुळे विद्यार्थ्याची अध्ययन

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati
Scanned with CamScanner

Impact Factor - 0.241 | Special Issue - II June 2021 | ISSN 2250 - 0383

Itihas Sankalan Patrika

SHODHANKAN

International Half Yearly
Peer Reviewed Referred
Research Journal

Special Issue on

Ancient Indian Iconography & Architecture

Organized by

Sarda Education Society (Trust)'s
(A Linguistic Minority Educational Institute)

SMT RADHABAI SARDA
ARTS, COMMERCE &
SCIENCE COLLEGE
ANJANGAON SURJI - 444705,
DIST - AMRAVATI (Maharashtra)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati
University, Amravati)

Executive Editor
Dr Nitin Ulhasrao Saraf

Guest Editor
Dr Arvind Sontakke

Guest Publisher
Dr Bashisth Choubey
Principal

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

INDEX

Sr. No.	Article Name	Author	Pg. No.
1	सिंधू संस्कृती कालीन मूर्तिकला	डॉ. गिरिधर नागोराव सोमवंशी	12
2	सातगाव भुसारी येथील मूर्ती शिल्प : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ किशोर मारोती वानखडे	14
3	मथुरा आणि गंधार कलाशैलीतील बुद्ध मूर्तीकलेच्या वैशिष्ट्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	18
4	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गडकिल्ल्यांवरील शिवालये	डॉ मधुकर व्ही जाधव	21
5	खान्देशातील दुर्लेक्षित मुर्ती	श्री महेश सुरेश जोशी	25
6	अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी मंदिरावरील वैनायकीची प्रतिमा	प्रा. डॉ. देवर्षी मुकुंद अरविंद	27
7	परभणी जिल्ह्यातील नृसिंह मंदिरे	श्री नागेश सखारामपंत जोशी	30
8	महाराष्ट्रातील किल्ले निदर्शक विरगळ	श्री अनिल किसन दुधाने	34
9	जैन धर्मातील मानस्तंभ एक अभ्यास	सौ छाया नितीन जिंतूरकर.	41
10	अष्टविनायक - स्थापत्य कला आणि मूर्तीकला यांचा मिलाफ	प्रा. दिपक हिंदूराव तडाखे	44
11	सिंधुकालीन मूर्तीकला	प्रा. डॉ. मंजूषा ह. धापूडकर	46
12	सुधागड तालुक्यातील ठाणाळे (लीपा) लेणी	डॉ एस व्ही पाथरकर	49
13	जीर्ण किंवा खंडित झालेल्या मूर्तींचा वज्रलेप	श्री उमाकांत नागजीभाई राणिंगा	51
14	महाराष्ट्रातील दुर्लक्षित सतीशिळांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. विकास भानुदास टकले	54
15	जेजुरीगड (गडकोट) खंडोबा मंदिर वास्तु व शिल्पकलेचा अजोड नमुना - एक अभ्यास	डॉ वंदना राजेश शिंदे	57
16	बळसाने, ता.साक्री , जि .धुळे येथील विरगळ एक अभ्यास	श्री ओजस बोरसे	62
17	मंदिर स्थापत्यातील सुरसुंदरींचे महत्व	डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे	66
18	मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	68
19	वेताळवाडी किल्ल्यावरील द्वारशिल्पे	प्रा. डॉ. दीपक शिरसाठ प्रा डॉ प्रशांत देशमुख	71
20	वीरगळ इतिहासाचे अबोल साक्षीदार	डॉ उर्मिला क्षीरसागर	76
21	अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे	डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	78
22	इतिहासाचे मूक साक्षीदार - वीरगळ	डॉ.प्रल्हाद अ. कुलकर्णी	81
23	नांदेड जिल्ह्यातील मातृदेवता मूर्तीचा अभ्यास :एक अवलोकन	डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले	84
24	विदर्भातील भंडारा परिसरातील जैन प्रतिमा	प्रा. डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	87
25	बुद्धकालीन मुर्तीकला	प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केदार	90
26	गणेश प्रतिमांचे प्रकार	प्रा. शोभा राजेंद्र भिकाने	93
27	श्री चक्रधरांची प्रणितातीरावरील भ्रमंती मार्गावरील मंदिरे व मुर्तीशिल्प	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	96
28	पश्चिम विदर्भातील बालाजी मंदिरे	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी वाठोरे	99
29	कंधार येथील क्षेत्रपाल: ऐतिहासिक अवलोकन	सिंधू निवृत्ती लोणकर	102
30	विष्णू मूर्ती ओळख	प्रा. स्मिताल रावसाहेब मोरे	104
31	येरगी गावातील मूर्तीशिल्प	श्रीमाला के.जी.	108
32	हूपरीची ग्रामदेवता श्री अंबाबाई	डॉ सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	110
33	सिंधू संस्कृतीकालीन मूर्ती शास्त्राचा अभ्यास	कु. सानिया सर्फराजखान पठाण	3

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

SHODHANKAN International Half Yearly Peer Reviewed & Refereed Research Journal | ISSN – 2250-0380
Impact Factor – 0.241 | JUNE 2021
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture.

अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मात्र मध्ययुगीन कालखंडात झालेला आढळून येतो. तसेच पूर्व मध्यकालीन विविध राजकीय सत्तेचे सुद्धा अचलपूर हे एक प्रमुख केंद्र होते. कलचुरी, राष्ट्रकुट यांच्या कारकिर्दीत अचलपूर हे प्रमुख सांस्कृतिक केंद्र झाले होते. हिंदू व जैन धर्मातील विविध मंदिरांची व मूर्ती शिल्पांची निर्मिती ही मूसलमान पूर्व कालखंडातच झालेली दिसून येते. भग्नमूर्ती शिल्पे, मूर्ती ह्या अचलपूर शहरात सर्वत्र आढळून येतात. विशेषतः भग्न मूर्तीशिल्पे बिच्छण व सापण नदीच्या काठावर व काठावरील मंदिरांमध्ये आढळून आलीत. अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे, मूर्ती ह्या अत्यंत सुरेख, रेखीव, आकर्षक व सुंदर आहेत. ही शिल्पे प्रामुख्याने काळ्या कडप्या दगडामध्ये तसेच स्थानिक प्राप्त काळ्या पाषाणामध्ये कोरलेली आहेत. श्री.अमिनाथ मंदिर परिसर व जिल्हापरिषद हायस्कूल परिसरातील श्री हनुमान मंदिरातील भग्नशिल्पे, टक्कर चौकातील श्री भगवान महावीर मंदिर परिसरातील जैन मूर्तीशिल्पे ही भग्न जरी असली तरी सुंदर व सुरेख आहेत. मध्ययुगीन कालखंडातील मुसलमानी आक्रमणास बळी पडू नये म्हणून तत्कालीन लोकांनी/भाषिकांनी मातीच्या ढिगाच्या खाली, विहीरीमध्ये तसेच नदीमध्ये दडपून/लपवून ठेवली ती मूर्तीशिल्पे आज भग्न स्वरुपात आढळून आलीत. या भग्न मूर्ती शिल्पाच्या संरक्षणाकरिता जनतेला सामुदायिक व शासकीय स्तरावरून प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा मांडलिक म्हणून रामदरणा याचा तत्कालीन एलिचपूर येथे राज्यकारभार होता. सन 1312 च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी ने अचलपूर शहर जिंकले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वतीने अचलपूर शहराचा प्रशासक म्हणून कुतुबुद्दीन अल्वी याची नेमणूक केली होती. अचलपूर शहराचा सर्वप्रथम मुस्लिम प्रशासक कुतुबूद्दीन अल्वी होय. सन 1339 मध्ये खेरला येथील गोंड राजा नरसिंग देव याने अचलपूर शहर जिंकून घेतले मात्र राज्यकारभार केला नाही. इ.स. 1490 च्या सुमारास बहामनी सत्तेचा वऱ्हाड प्रांताचा सुभेदार फतेउल्ला इमाद-उल-मुल्क याने बेरार या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. पुढे हे घराणे 82 वर्ष टिकले. सन 1574 नंतर इमादशाही नष्ट झाली. सन 1632 नंतर अचलपूर शहरावर मुगलांचा अप्रत्यक्ष अंमल. हैद्राबादच्या निजामाचा मुळ पुरुष याचा उदयही अचलपूर येथेच झाला. अचलपूरच्या स्वतंत्र नबाब घराण्याचा उदय त्यात इस्माईखानपन्ही. सलाबतखान. नामदारखान हे राज्यकर्ते पुरुष प्रसिद्ध त्यांच्याच राज्यकारभारामध्ये अचलपूरच्या स्थापत्याचा विकास. असा स्पष्ट उल्लेख सेंट्रल प्रोव्हिन्सेस डिस्ट्रीक्ट गॅझेटियर्स, अमरावती डिस्ट्रीक्ट 1911 या ग्रंथामध्ये येतो. सन 1853 पर्यंत अचलपूर शहर हैद्राबादच्या निजामाच्या राज्याचा भाग होते. निजामाचे अधिकारी स्थानिक प्रशासन चालवित असत. सन 1853 मध्ये निजामाने कर्जापोटी फेडिस्तव आणि तैनाती फौजेच्या पगारापोटी वऱ्हाड प्रांत (अचलपूर शहरासहित) इंग्रजाजवळ अनामत म्हणून ठेवल्यामुळे अचलपूर शहर अप्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यात होते. सन 1853 ते 31.08.1905 [illegible] शहरासहीत वऱ्हाड प्रांत कायम पटट्याने इंग्रजांकडे तसेच सन 1867 पासून 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर या शहाराला [illegible]

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : काळाच्या पलीकडील महापुरुष

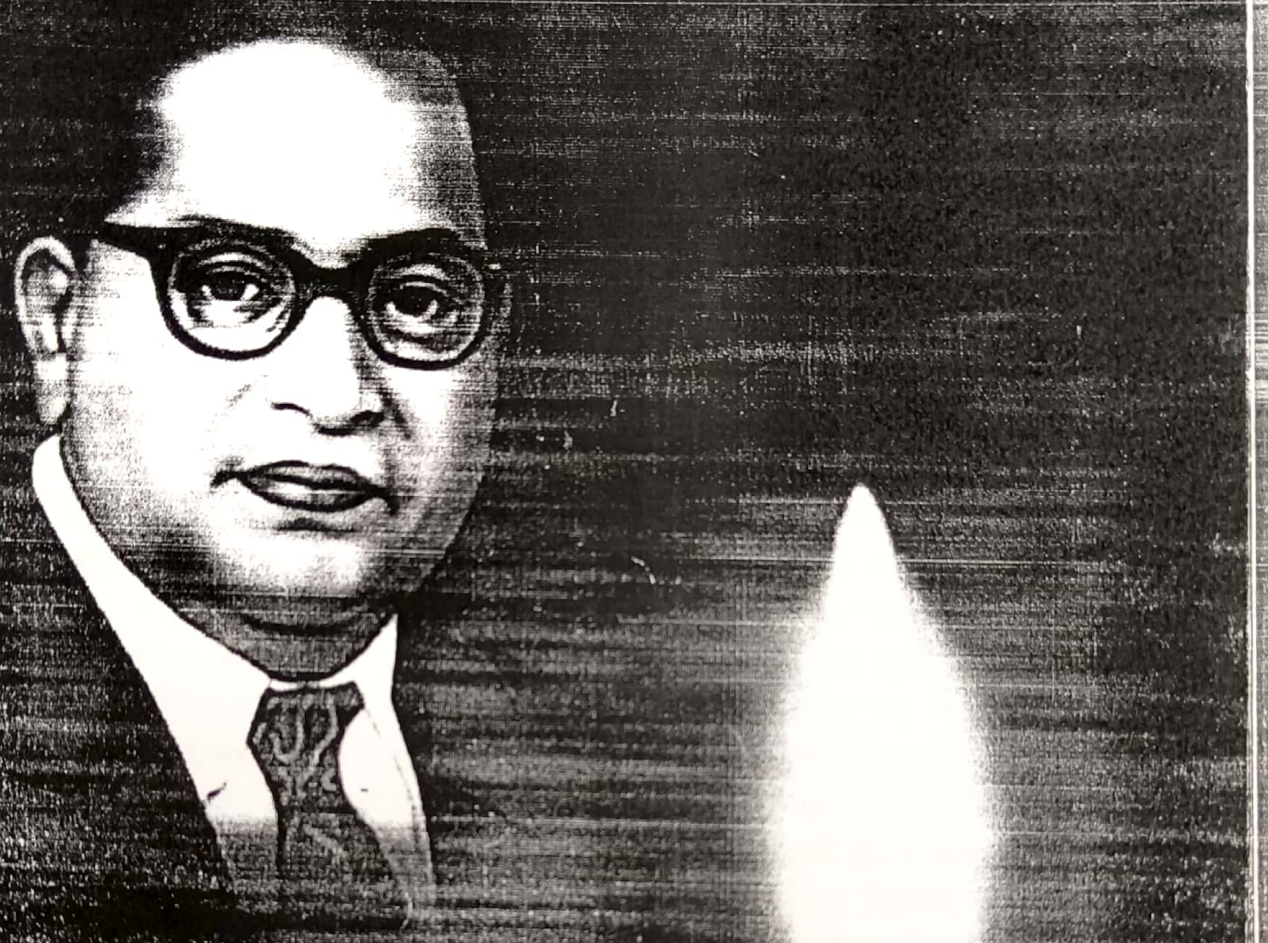

॥ प्रकाशक व मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. अंजनकुमार सहाय

श्री. दादासाहेब गवई चॅरिटेबल ट्रस्ट द्वारा संचालित

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती, महाराष्ट्र – ४४४ ६०६

॥ सहयोगी संपादक

प्रा. शुद्धोधन कांबळे

॥ सहायक संपादक

डॉ. पी. जी. राठोड

डॉ. वर्षा गावंडे

Scanned with CamScanner

पत्रकार तथा आदर्श संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक क्रांती प्रवाहाचे कृतीशील विचारवंत व नेते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता ही प्रामुख्याने लोकपत्रकारीता होती. पत्रकारीता हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे हे बाबासाहेब जाणून होते. वृतपत्र हे अमोघ अस्त्र आहे याची त्यांना जाणीव होती. समाज प्रबोधन हा पत्रकारितेचा मुख्य हेतू होता. बाबासाहेबांची पत्रकारीता ही समाजाभिमुख होती. तसेच समाज परिवर्तनासाठी होती. बाबासाहेबांच्या पत्रकारीतेचा समाज परिवर्तन, समाजसुधारणा हाच मुख्य हेतू दिसून येतो. संपादक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी पत्रकारीतेच्या माध्यमातून भारतातील दीन-दलित व अस्पृशांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक तसेच राजकिय जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी तसेच सामजिक पुनरर्चनेसाठी व बहूजनांच्या मनात स्वाभिमान जागृत करण्यासाठी त्यांनी तमाम भ्रारतीयांना वृतपत्राच्या माध्यमातून सुशिक्षित होण्याच्या सल्ला दिला. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करणारी निर्भीड पत्रकारिता ही लोकपत्रकारीता डॉ. बाबासाहेबांनी निर्भीडपणे, निस्वार्थपणे आजीवन केलेली दिसून येते. मानवी समाजाचे ऐक्य लोकपत्रकारीतेला अभिप्रेत असते असे बाबासाहेब म्हणत असत. स्वातंत्राचा हक्क, सामाजिक विषमता आर्थिक सामाजिक विषमता, अस्पृश्याना समान वागणूक,विविध सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक विचार त्यांनी आपल्या लिखाणातून मांडलेले दिसून येतात. शेवटी बाबासाहेबांनी दलित, बहुजनांच्या उद्धारासाठी व्यक्त केलेले विचार व विचारानुसार दिलेले योगदान पाहून डॉ. बाबासाहेब उच्च कोटीचे पत्रकार व संपादक ठरतात.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्य घटनेचे शिल्पकार तसेच बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ,नामवंत कृषीतज्ञ,प्रख्यात इतिहासकार, समाज सुधारक उत्कृष्ट संसदपटू,संपादक, समाज क्रांतिकारक, अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षकतज्ञ,स्वतंत्र भारताचे प्रथम कायदा मंत्री, उत्कृष्ट लेखक व चिंतक होते त्याच बरोबर बाबासाहेब सर्व धर्म अभ्यासकसुद्धा होते. परंतु प्रामुख्याने बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक आर्थिक, राजकिय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्या तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढमोठ त्यांचं उतुंग व्यक्तिमत्व होत. ते सार्वभौम वक्तीमत्वाचे धनी होते. सर्वप्रथम बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व प्राध्यापक. अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहैम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्रा अंतर्गत बी. एससी., पीएच. डी., डी. एससी, एम. एससी. च्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ.बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकिय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक संशोधना अंतर्गत "Adminstration And Finance of The East India Company, Devaluation of Provincial Finance, The Problem of Rupee, Indian Currency Anhd Finance of The East India Company" या प्रबंधावारच पीएच. डी. प्राप्त केली होती. बाबासाहेब समाज चिंतक होते. समाजातील विविध घटकावर. अंग उपांगावर आपले विचार तत्कालीन परीस्थितीत जगासमोर मांडलेले दिसून येतात. यासाठी त्यांनी विविध वर्तमान पत्राचे संपादन सुद्धा केले.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer

Dr. Suryakant Kapsikar

• सौजन्य

डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अॅन्ड कॉमर्स कॉलेज

नागपूर

• प्रकाशक

तृप्ती सूर्यकांत कापशीकर

कापशीकर प्रकाशन

बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

• मुद्रक

दिनेश ग्राफीक

त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,

नागपूर-४४००२२

• मुखपृष्ठ

दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

समर्पण !

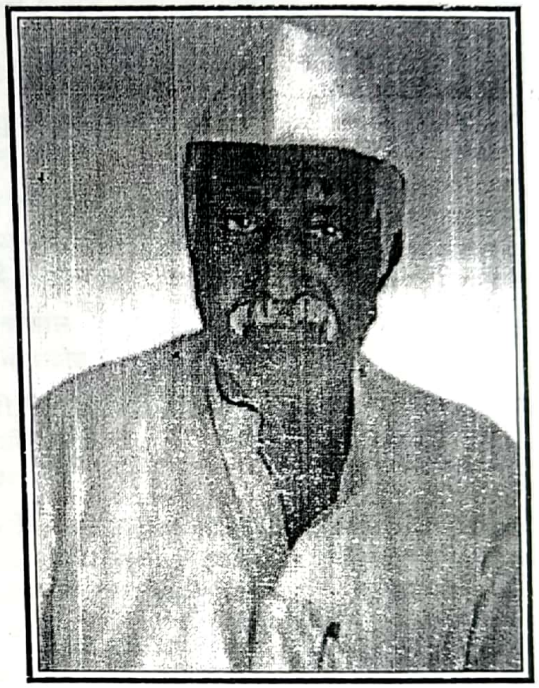

मेरे पिताजी (बापू)

दिवंगत महादेवराव कापशीकर

सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक

इन्हे साश्रुनयन समर्पित!

Scanned with CamScanner

13) **Mahatma Gandhi And Babasaheb Ambedkar: As National Reformers of India** — 72
Dr. K J Sibi

14) **Gandhian Philosophy is a Boon for Sustainable Development** — 78
Dr. Dipti Ranjan Malik

15) **Mahakavi Subramania Bharati - Champion of Women's Emancipation** — 83
By Dr. Latha Venkataraman

16) **Kadamibini Ganguly and the Age of Consent Bill** — 91
Dr. Sananda Sen

17) **Contribution of P.N. Kaula in Library Science** — 98
Dr Prema Anandrao Kumbhalkar

18) **Contribution of Dr. S. R. Ranganathan: A Father of Indian LIS Profession** — 102
Dr. Sudhakar S. Thool

19) **Melvil Dewey: A Historical Perspective** — 107
Mr. Rajendra R. Latpate

20) **Contribution of Prof. P. N. Kaula : A Boon for LIS Profession** — 112
Dr. B. K. Thawkar

21) राघास्वामी मतः दर्शन एवं सिद्धांत — 116
प्रीती वर्मा

22) ब्रह्म समाज के सामाजिक सुधारक–राजा राममोहन रॉय — 121
डॉ. अल्पना वैद्य

23) भारतीय समाज सुधारक और शिक्षाविद् हंसा मेहता — 126
डॉ. मंजू गुप्ता

24) रूमा देवी– बाड़मेर की शान — 136
दीपिका शर्मा

25) मानवता की अवधारणा और सामाजिक समता (डॉ. भीमराव आम्बेडकर के संदर्भ में) — 139
डॉ. अनुभुती सेंडीमन, डॉ. सरोज एस. घोडेश्वर

26) डॉ. अम्बेडकर का सामाजिक चिंतन — 144
श्री. विंदिया महोबिया

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

27) दलित आन्दोलन और बाबा साहेब डॉ.अम्बेडकर का योगदान — 148
संजय कुमार

28) समाज सुधारक के रूप में डॉ. अम्बेडकर — 157
डॉ. विमला मरावी, डॉ. राजू रैदास

29) अम्बेडकरी ब्राह्मण बापूसाहेब उपाख्य गंगाधर नीळकंठ सहस्त्रबुद्धे — 160
डॉ सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

30) समाजसुधारक संत तुकाराम — 169
प्रा. दीपक महाजन

31) महात्मा बसवेश्वरांचे अध्यात्मातील योगदान आणि आजच्या काळातील त्याची समर्पकता — 174
प्रा. शिंदे नारायण अंबू

32) संत सेवालाल — 180
सतिश बं. राठोड

33) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या समाजाभिमुख प्रशासाकिय सुधारणा — 183
डॉ. शरद सांबारे

34) पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकरांनी केलेला मंदिरांचा जीर्णोध्दार व बांधकामे — 187
प्रा.डॉ.सुनिल भालेराव पाटील

35) स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा — 196
डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

36) गो. ग. आगरकर : चरित्र आणि व्यक्तिमत्व — 200
डॉ. सुदर्शन दिवसे

37) पंडिता रमाबाई — 211
डॉ. वैशाली सु. भाकरे

38) प्राचिन भारतीय समाजात महिलांची स्थिती, फुले दांपत्याचे कार्य व महिला सक्षमीकरण — 217
डॉ. प्रदीप रामचंद्र भानसे,

Scanned with CamScanner

स्वामी विवेकानंद तरुण आणि सेवा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
इतिहास विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्रस्तावना :

स्वामी विवेकानंदांचे व्यक्तिमत्त्व अत्यंच उच्चकोटिचे, सर्वगुणसंपन्न व प्रगल्भ होते. त्यांनी त्यांच्या आचरणातून व आपल्या वाणीतून असंख्य लोकांच्या, तरुणांच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणलेले आहे. तरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाला सकारात्मक दिशा दिली. त्यांची प्रतिभा अत्यंच उच्चकोटीची होती. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व पराकोटीचे नैतिक होते त्याचबरोबर ते मानवातीत पुरुषोत्तम होते त्यांनी आजीवन विविध विषयावर समस्त भारतीयांना स्फुर्तीदायक आणि शक्तीशाली सकारात्मक विचाराने प्रेरित केले होते व ते आजही केलेले आहे. ध्येयापासून दूर गेलेल्या तरुणांना स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. स्वामी युवकांसाठी प्रेरणास्त्रोत व मार्गदर्शक आहेत. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्तीची शिकवण युवकांना स्वामी विवेकानंदांनी आपला स्वतःच्या आचरणामधून शिकविलेली दिसून येते. स्वामींनी भारतीय तरुणांना सेवेचा मंत्र दिलेला असून पवित्र बनून दुसऱ्याचे हित जोपासने हीच खरी उपासना होय असे ते म्हणत असत. कोणत्याही स्वरुपाचा भेदभाव न करता सेवा करावयास हवी असे त्यांचे परखड मत होते. मानवजातीची सेवा हीच ईश्वरसेवा असेही स्वामी म्हणत असत. काम कोणते करतो याच्यापेक्षा काम कशाप्रकारे करतो यावरून प्रत्येकाची श्रेष्ठता ठरवीली पाहिजे. एकंदरीत काय तर स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना कर्मनिष्ठ सेवेचा मोलाचा संदेश दिलेला दिसून येतो. तरुण नैतिक असला पाहिजे असे ही त्यांचे परखड मत होते. सारांशता स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना राष्ट्रप्रेमाची, राष्ट्रभक्तीची, गोरगरिबांच्या सेवेची, पददलित गरजूंच्या मदतीची, नैतिक मूल्यांची, भूतदयेची शिकवण दिलेली असून आजही त्यांचा हा संदेष सद्यपरिस्थितीत सुद्धा समस्त भारतीय तरुणांस मार्गदर्षक ठरतो यात दुमत नाही. तो संदेश आजही तसाच प्रेरक आहे जसा तत्कालीन परिस्थितीत होता.

12 जानेवारी हा दिवस संपूर्ण भारतभर युवक दिन म्हणून साजरा केला जातो. हा दिवस नरेंद्रनाथ उफ स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म दिवस. स्वामी विवेकानंदांचा जन्म दिवस युवक दिवस म्हणून साजरा व्हावा यातच त्यांचे कर्तृत्व दिसून येते. स्वामी विवेकानंद तरुणांचे आदर्श होते आजही आहेतच. त्यांनी भारतीय संस्कृती अंतर्गत सेवा विषयीचा मोलाचा संदेश तत्कालीन तरुणांना आपल्या व्याख्यानांमधून दिला होता. सद्यस्थितीत भारतीय युवा वर्ग भरकटलेला दिसून येतो. अनेक तरुण समाजविघातक कार्यात गुंतलेले दिसून येतात. काही

तरुणांनी केलेले कृत्य तर मानवी स्वरुपातील वाटतच नसून ते कृत्य राक्षसी भासते. आजचा तरुण व्यसनांच्या आहारी गेलेला दिसून येतो. अनेक वाईट सवयी, व्यसने भारतीय तरुणास जडलेली दिसून येतात. तरुण वयातच आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सुद्धा वाढलेले दिसून येते. आजचे युवक आपल्या मातृभूगीला काळीमा फासणारे कृत्य करणारे दिसून येतात. राष्ट्रभक्ती युवकांमध्ये निर्माण व्हावयांस हवी, तशी आज दिसून येत नाही. अशा प्रसंगी स्वामी विवेकानंदांनी युवकांना दिलेला विचारधनाचा संदेश अत्यंत महत्त्वाचा दिसून येतो. स्वामी विवेकानंदांचे विचार आजही भारतीय युवकांस प्रेरक व मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अखिल भारतीय समाजाला योग्य दिषा देवून राष्ट्रहितासाठी स्वामीजींनी प्रेरित केले होते. त्यांची प्रखर ज्ञानसाधना, अत्यंत उच्च कोटीचे विचार यांची अनुभूती झाल्यावर महाराजा अजीतसिंग खत्री यांनी नरेंद्रनाथ दत्तास 10 मे 1883 रोजी स्वामी विवेकानंद हे नाव दिले. सुमारे एकोणचाळीस वर्षे जगलेल्या स्वामींनी भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर सुद्धा आपल्या बुद्धिमत्तेवर जोरावर नवयुवकांमध्ये जागृती निर्माण केली होती. स्वामी विवेकानंद एक विद्वान जाणकार, ज्ञानोपासक, प्रखर वक्ते होते. स्वामी स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचे धनी होते. बौद्धिक क्षेत्रात स्वामी विवेकानंद जेवढे तरबेज होते. तेवढेच ते कुस्ती, तलवारबाजी, व्यायाम या प्रकारात पारंगत होते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व सर्वगुण संपन्न होते. स्वामीजींचा स्वभाव हसतमुख होता. त्यापेक्षाही स्वामीजी प्रखर आणि प्रचंड देशाभिमानी होते. संन्यास स्वीकारल्यानंतर स्वामीजींनी भारतभर भ्रमण केले. त्यांनी भारतीय आणि पाश्चात्त्य संस्कृतीचा अभ्यास केलेला होता. स्वामीजींना भारतीय जनतेस विषेशतः तरूण वर्गास प्रेरित करून राष्ट्रभक्ती बाबत देशसेवेत सामावून घ्यावयाचे होते.

स्वामी विवेकानंद युवकांना सेवाव्रती होण्याचा सल्ला देतात. तरुणांस स्वामी विवेकानंदांनी दिलेला सेवेचा मंत्र सुद्धा अत्यंत मोलाचे विचारधन होय. सेवेविषयी स्वामी म्हणतात की पवित्र बनणे आणि दुसऱ्यांचे हित करणे हेच साऱ्या उपासनेचे सार होय. केवळ मंदिरामध्ये शिवाला पाहणाऱ्या माणसापेक्षा जो माणूस जाती, वंश, संप्रदाय इत्यादींचा विचार न करता एखाद्या गरिबात देखील शिवाला पाहून त्याची सेवा करतो, त्यास मदत करतो तीच खरी सेवा होय. दया दाखवून सेवा करणे यापेक्षाही ईश्वरबुद्धीने प्राणिमात्राची केलेली सेवा ही त्याहून अधिक चांगली होय. यावरून स्वामी विवेकानंद प्राण्यांप्रती भूतदयेची भावना व्यक्त करतात. दानासारखे पुण्य नसून दानातून ईश्वरप्राप्ती होते. म्हणून स्वामी विवेकानंद म्हणतात, की दान करण्याची संधी मिळणे हे महतभाग्य होय. असाच विचार स्वामी विवेकानंदांनी मानवजातीच्या सेवेबाबत सुद्धा व्यक्त केलेला दिसून येतो. मानवजातीची सेवा ही ईश्वरसेवाच होय. मानवात्मा म्हणजेच ईश्वात्मा असून मानवजातीच्या सेवेला स्वामी विवेकानंद सर्वतोपरी समजत असत. म्हणूनच स्वामी विवेकानंद तरुणांना मानव सेवेचा सल्ला देतात. गरीब, गरजू, पिडीतांची, दलितांची सेवा केली पाहिजे. त्यांना आपल्याला प्राप्त प्रत्येक वस्तूंचा भाग देण्याचाही सल्ला देतात. तसेच प्राणीमात्रांची शरीरें देखील देवमंदिरे होत असेही स्वामी प्रतिपादीत करतात व तमाम

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCXVI) 316

September -2021

National E-Conference on

Socio-Religious and Political Movements in the Pre-independence Period and Today

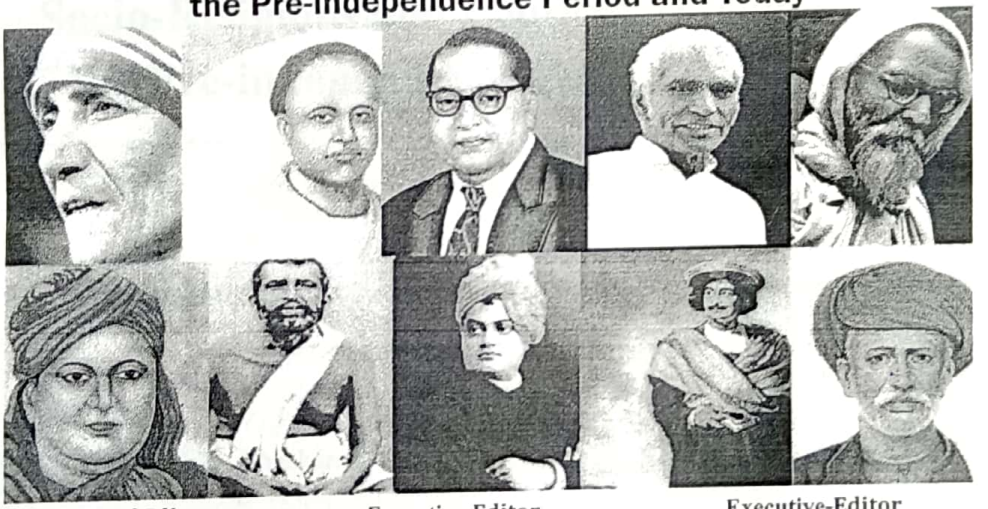

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive-Editor
Dr. Nilima D. Deshmukh
Principal
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao
Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

Executive-Editor
Dr. J. B. Devhade
Principal
Late Pushpadevi Patil Art's and Science
College, Risod, Dist.Washim

Editor
Dr. Pramod R.Chavan
Associate Professor & HOD,Deparment of History
Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,
Khamgaon, Dist. Buldana

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	हैद्राबाद मुक्ति आंदोलन और आर्य समाज — प्रा. डॉ. व्यास सी. पी.	1
2	क्रांतीची जननी मॅडम भिकाजी कामा यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान — डॉ. अफरोज हनिफ शेख	6
3	ब्राह्मो समाज : मानवतावादी सुरक्षा परिप्रेक्ष्यातून अध्ययन — डॉ.कविता डी. धर्माधिकारी	11
4	स्त्रीदास्यविमोचक : महात्मा फुले — प्रा. सुलोचना एस. लांजेवार	16
5	स्वातंत्र्य पूर्व भारतातील प्रबोधनपर्व आणि स्त्री सुधारणा — डॉ.जी.एस.पाटील	19
6	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सत्यशोधक चळवळीतील कार्य एक अभ्यास — प्रा. प्रकाश संभाजी जमदाडे	23
7	महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले या दांपत्याच्या कार्यातून महिला सक्षमीकरणाला मिळालेली दिशा — प्रा. डॉ.मंगला गोरे	27
8	सत्यशोधक समाज वमहात्मा ज्योतिराव फुलेयांचे कार्य — प्रा. डॉ. एस.एस. इंगोले	30
9	सत्यशोधक समाज:१९ व्या शतकातील परिवर्तनवादी चळवळ—एक अभ्यास — प्रा.डॉ.डी.पी. हिंगमिरे	33
10	भारतीय समाजातील सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि चळवळीचे समाज जीवनावर झालेले परिणाम — प्रा. डॉ. कल्पना एम. कवाडे	37
11	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यतमहिला क्रांतिकारकांचे योगदान — प्रा.डॉ. रघुनाथ धनालाल चौधरी	42
12	धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर तालुक्यातील कर्मवीर रणधीर आणि सत्यशोधक चळवळ — डॉ. मनीषा जगदीशलाल वर्मा	46
13	स्वातंत्र्य पूर्व आंबेडकरी चळवळीतील महिलांचे योगदान – एक अभ्यास — प्रा. रसाळ दशरथ किसन / प्रा. डॉ. विष्णू बब्रुवान वाघमारे	55
14	भारत छोडो आंदोलनात मध्यप्रांतातील जबलपूरचे योगदान — डॉ. रूपेश एम. मेश्राम	60
15	विनोबा भावे चे भारतीय अर्थव्यवस्था संबंधी विचार व कार्य — प्रा.डॉ.किशोरकुमार आर. नागपुरे	65
16	स्वातंत्र्य पूर्व काळातील सामाजिक चळवळी व सामाजिक सुधारणा — प्रा.नितीन आर.राऊटेके	69
17	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार — प्रा.डॉ. धीरज कुमार नजान	72

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

18	स्वामी विवेकानंदाने भारताच्या उन्नतीकरिता केलेले कार्य डॉ. श्रीकांत म. सोनटक्के	76
19	संत गाडगेबाबांच्या समाजसुधारणांची स्वातंत्र्यत्तर फलश्रुती डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	79
20	डॉ. ॲनी बेजंट व होमरूल चळवळ प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	82
21	राष्ट्र उभारणीमध्ये श्रमिक महिलांचे योगदान प्रा. डॉ. गजानन लिंबाराव सोडनर	85
22	भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महिलांचे योगदान डॉ राजाराम रा पिंपळपल्ले / सिंधू निवृत्ती लोणकर	88
23	स्वातंत्र्यपूर्व काळात नागपूर जिल्हयातील समाजकार्यात महिलांचे योगदान प्रा. राजेन्द्र एम. देवाळकर	93
24	जुनागड संस्थानाचे भारतीय संघराज्यात विलीनीकरणांमध्ये सरदार वल्लभभाई पटेलांचे योगदान – एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. पी. आर. जुनघरे	96
25	हैदराबाद मुक्तीसंग्राम लढ्यतील युवा किंगमेकर – कै बाबुरावजी काळे प्रा भास्कर टेकाळे	101
26	भारतीय स्वातंत्र्य लढयात स्त्रियाचे योगदान डॉ राजाराम पिंपळपल्ले	103
27	भारतीय स्वातंर्त्य चळवळीत महिलांची भूमिका सरस्वती निवृत्ती सोनाळे	108
28	महात्मा फुले यांचे अस्पृष्यता विषयक विचार–एक अभ्यास परमेश्वर शेषराव सुर्वे	113
29	सामाजिक संस्था व समाजसुधारकांचे योगदान डॉ.जगदीश दयासागर हेंडवे	118
30	महात्मा फुले यांची धर्मचिकित्सा –एक चितंन फकिरा भगवान राजगुरू	121
31	स्वातंत्र्यपूर्व काळात महिला सक्षमीकरणासाठी समाजसुधारकांचे योगदान डॉ. अनिल एन. ठाकरे	126
32	वीरांगना राणी अवंतीबाई प्रा.डॉ.किशोरकुमार आर. नागपुरे	128
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. शिला कमलाकर स्वामी	132
34	ग्रंथकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर श्रीमती मंजुषा कमलाकर स्वामी	136
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची धर्मचिकित्सा विकास गवई	139
36	महाराष्ट्रातील सुधारणा चळवळ रत्नमाला वेलदोडे	142
37	कॉ.कमल भागवत यांचे महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीतील योगदान प्रा.डॉ.संतोष रोहिदास पहारे	145

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 316 (CCCXVI)
ISSN : 2278-9308
September, 2021

संत गाडगे बाबांच्या समाज सुधारणांची स्वातंत्र्योत्तर फलश्रुती

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 ,Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात 23 फेब्रुवारी 1876 ला जन्मलेले संत गाडगेबाबा हे दीनदलित, गोरगरीब व अज्ञानी यांच्यामधील अंधश्रद्धा, अस्वच्छता, अज्ञानता यांचे उच्चाटन करण्यासाठी कार्य करणारे समाजसुधारक होते. ते कर्ते सुधारक होते. मानवी मनाशी आपल्या कर्तृत्वाने संवाद साधणारे सुधारक होते. समाजातील तत्कालीन अज्ञान, अंधश्रद्धा, भोळ्या समजुती, अनिष्ठ रुढी परंपरा दूर करण्यासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले. तत्कालीन सामाजिक अनिष्ठ रुढी, परंपरावर आपल्या वाणीने आळा घातला. आपल्या कर्तृत्वाने वाईट चालीरितींवर प्रतिबंध घातला. अपंगाच्या सेवेचे त्यांनी घेतलेले व्रत आज संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी प्रेरणादायी कार्य ठरले आहे. तसेच संत गाडगेबाबांनी दिलेला दशसूत्रीचा संदेश आज संपूर्ण देशासाठी मानवाधिकाराचा जाहिरनामा म्हणून कार्य करीत आहे. त्यांनी केलेले स्वातंत्र्यपूर्व लोकशिक्षणाचे कार्य हे स्वातंत्र्योत्तर कालावधीमध्ये प्रेरणास्त्रोत झाले आहे. त्यांच्याद्वारा राबविलेल्या ग्रामोन्नती विषयक कार्याची दखल घेत स्वातंत्र्योत्तर कालावधीनंतर आलेला सरकारांनी ग्रामविकासाचा पाया उभारून ग्राम विकास साधलेला दिसून येतो. संत गाडगेबाबांनी उभारलेला विविध संस्थाकडूनच आधुनिक महाराष्ट्राने प्रेरणा घेतलेली दिसून येते. याचाच परिणाम म्हणून आजमितीस महाराष्ट्रात असंख्य मुला-मुलींसाठी वसतीगृहे, अनाथालये व धर्मशाळा यांची निर्मिती झालेली आहे. थोडक्यात आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत संत गाडगेबाबांचा मोलाचा वाटा आहे. त्यांनी केलेल्या सामाजिक सुधारणां, केलेली सेवाभावी कार्ये, स्थापन केलेल्या संस्था ह्या आधूनिक महाराष्ट्रासाठी प्रेरणादायी राहिल्यानेच आज महाराष्ट्र पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. हीच खरी संत गाडगेबाबांची स्वातंत्र्यपूर्व काळात केलेल्या समाजसुधारणांची स्वातंत्र्योत्तर काळातील फलश्रुती होय आणि सर्वात महत्त्वाची फलश्रुती म्हणजे त्यांनी चळवळीच्या माध्यमातून प्रतिबंधीत केलेल्या रुढीपरंपरा, अनिष्ट चालीरिती ह्या आजपर्यंत पुन्हा आपल्या समाजात सुरु झालेल्या नाहीत.

घेतलास हातात खराटा, खेडीपाडी करण्यास निर्मळ
कीर्तनातल्या शब्दांमधूनही पसरली रे तुझीच तळमळ
सूर्य होऊन जळत राहिला जीवनभर तू आमच्यासाठी
तुझ्या पावलांच्या स्पर्शाने पावन झालेली इथली माती

बरील कवितेच्या ओळी ह्या संत गाडगेबाबांच्या संपूर्ण जीवनकार्याचा वेध घेणाऱ्या ओळी आहेत. संत गाडगेबाबा हे गोरगरीब, दीनदलित, अज्ञानी व असहाय व्यक्तिला आपल्या सामाजिक सुधारणांमधून व आपल्या किर्तनामधून प्रेरणा देणारे समाजसुधारक तसेच संत होते. संत गाडगे बाबांचा जन्म महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुक्यातील शेणगाव या गावात श्री झिंगराजी जानोरकर यांचे घरी 23 फेब्रुवारी 1876 रोजी झाला. संत गाडगे बाबा हे वैज्ञानिक दृष्टीकोन असलेले समाजसुधारक होते. त्यांनी आपले सर्व जीवन लोकसेवेतच घालविलेले दिसून येते. त्यांच्या अंगी संत व सुधारक ह्या दोन्ही ही वृत्ती होत्या. संत गाडगेबाबा कर्ते सुधारक होते. समाजात वावरतांना ते सत्य अगदी हर्षाने मांडीत असत. त्यांच्या अंगी रोखठोकपणा, सरलता, धर्मशीलपणा हे गुण प्रामुख्याने दिसून येतात. संत प्रवृत्तीत असणारा आत्मविश्वास सुद्धा उच्चकोटीचा होता. संपूर्ण आयुष्यभर संत गाडगेबाबा गोरगरीब, दीनदलित, अज्ञानी व असाह्य लोकांची सेवा करीत राहीले. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य अंध,

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2021

ISSUE No- (CCCXXIII)323

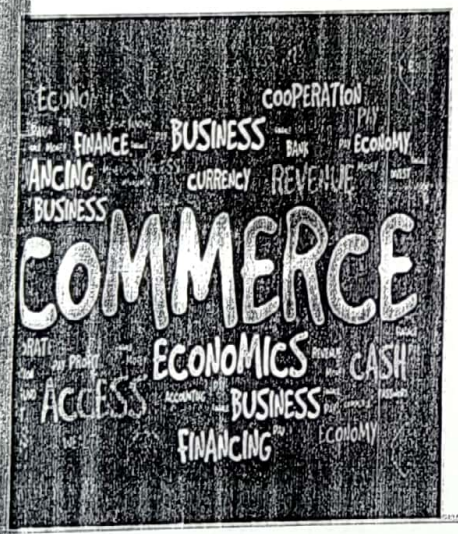

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

41	The Indian Cybercrime and the IT Act, 2000 **Dr. Rajesh B. Deshmukh / Miss Aamprapali Vijaykumar Kasture**	181
42	Trademarks: exploring the Function, Object, role and rational **Mrs. Shilpa Dolarkar**	186
43	Right to Health and food safety: What one eats, Always Matters! **Dr. (Mrs.) Vina Vijay Patil / Mrs. Shweta Shetty**	192
44	स्त्री पुरुष तुलनाकार ताराबाई शिंदे भारतीय स्त्रीवादाच्या जनक प्रा.डॉ.गोविंद म. गायकी	197
45	बालकांना लिंगभाव (स्त्री–पुरुष) समानतेचे शिक्षण – एक अध्ययन प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील	199
46	मध्ययुगीन कालखंडातील अस्थायी निवारा साधने डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	202
47	संस्कृत साहित्य कोश : आधुनिक संस्कृत साहित्यातील एक दीपस्तंभ डॉ. भगवान नारायण पंडा	205

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 323(CCCXXIII)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

मध्ययुगीन कालखंडातील अस्थायी निवारा साधने

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

भारतीय उपखंडातील मध्ययुगीन कालखंडामधील राजकीय परिस्थिती अस्थिर होती, सर्वत्र युद्धाचे वातावरण असे. विविध सत्ताधिश सतत आक्रमणाच्या स्थितीत असत. सतत मोहिमा, युद्धे चालत असत. वायव्य प्रांतातून भारतीय उपखंडात सतत आक्रमणे झालेली दिसून येतात. तत्कालीन सत्ताधिकाऱ्यांच्या, शासकांच्या विविध गरजेपोटी (उदा.युद्ध मोहिमा, शिकारी, प्रवास इ.) विविध प्रकारच्या अस्थायी निवारा साधनांची निर्मिती झालेली दिसून येते. ही अस्थायी निवारा साधने कापड, लोकर, मेन लावलेले कापड, लाकूड, बांबू, तलम कापड इत्यादी द्वारा निर्मित केलेली असत. सल्तनत व मुगल कालखंडात अस्थायी निवारा प्रकारास खेमा असे म्हणत असत. विविध सल्तनतकालीन, मुगलकालीन व मुळ भारतीय शासकांच्या कारकिर्दीत अस्थायी निवारा साधनांस वेगवेगळी नावे दिलेली होती. काही नावे कापडाच्या वैशिष्ट्यावरून, काही उभारणीच्या खांबावरून तर काही नावे स्थान-स्थळ विशेषावरून पडलेली दिसून येतात. सद्यस्थितीत शामियाना, तंबू, रावटी (राहुटी) ही अस्थायी निवारा साधने भारतीय परिक्षेत्रात आजही उपयोगात आणली जातात असेही आढळून आलेले आहे.

प्रस्तावना :

इतिहासकारांनी वा अभ्यासकांनी इतिहासाची विभागणी आपल्या सोयीकरिता कालखंडानुरुप प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक वं समकालीन या प्रकारात केलेली आहे. वस्तुतः ही विभागणी फक्त अभ्यासाच्या सोयीसाठीच केलेली दिसून येते. मुळात कोणताच इतिहास क्रमबद्धरित्या घडत नसतो. तरिही रचनात्मक व शास्त्रीय दृष्टिकोनातून ऐतिहासिक घटनांचा आढावा घेण्यात यावा त्यांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करता यावा या करीता ही विभागणी क्रमप्राप्त ठरते. भारतीय इतिहासाचे एकूण प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक असे प्रमुख तीन प्रकार आहेत. संपूर्ण भारतीय इतिहास तीन कालखंडामध्ये विभागला गेलेला आहे. प्रारंभापासून ते 1206 पर्यंतचा कालखंडाला प्राचीन कालखंड म्हणतात. सन 1206 ते 1707 पर्यंतच्या कालखंडाला भारतीय उपखंडात मध्ययुगीन कालखंड तर सन 1707 ते 1947 पर्यंतचा कालखंडाला आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा कालखंड म्हणतात. मध्ययुगीन कालखंडात सल्तनतेचा व मुघलांच्या शासनाचा प्रामुख्याने समावेश होतो. ह्या सत्तेचे सत्ताधिकारी हे भारताबाहेरचे होते. सततचा प्रवास, लढाया यामुळे या कालखंडात विविध अस्थायी निवारा साधने यांची निर्मिती झालेली दिसून येते. तसेच मध्ययुगीन भारतीय शासकांनी सुद्धा मध्ययुगीन कालखंडात प्रवास, शिकारी, युद्धे इत्यादी कारणाने विविध अस्थायी निवारा साधनांची निर्मिती केलेली होती असे दिसून येते. कोणत्याही स्वरुपाचा अस्थायी स्वरुपाचा उभारण्यात येणाऱ्या निवाऱ्यास (आजच्या बोली भाषेतील तंबूस) त्यावेळी खेमा म्हणत असत. आइने-ए-अकबरी मध्ये विविध खेम्याचे वर्णन आलेले आहे. हा तुर्की भाषेतील शब्द असून याचा शब्दशः अर्थ तात्पुरता निवारा होतो. प्रस्तुत लेखात मध्ययुगीन कालखंडातील प्रमुख अस्थायी निवारा साधने (Portable Houses) यांचे माहितीपर चिकित्सक वर्णन केलेले आहे.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October-2021

ISSUE No- (CCCXXVI) 326

The Contribution Of Indian Women In Family, Society And National Development In The Post Independence Era

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. B. S. Wazire
Deptt. Of History
Sitabai Arts, Comm. & Science College,
Akola Tah-Distt. Akola

Sitabai Arts, Comm. & Science College, Akola Tah-Distt. Akola

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

19	सामाजिक चळवळीत भारतीय स्त्रीवर्गाचे योगदान? एक ऐतीहासिक अध्ययन प्रा.डॉ. एन. आर. वर्मा	72
20	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे राजकारणातील योगदान प्रा. डॉ. एस. पी. चव्हाण	77
21	महिलांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान: एक दृष्टीक्षेप डॉ प्रज्ञा कामडी	79
22	बडी बहनजी डॉ. सुशीला नायर यांचे वैद्यकीय क्षेत्रातील योगदान डॉ. पुरूषोत्तम सं.माहोरे	84
23	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचा राजकीय क्षेत्रातील सहभाग— ऐतिहासिक अध्ययन प्रा.प्रकाश सोनाजी भगत	91
24	महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रमुख महिला समाज सुधारक व त्यांच्या कार्याचे चिकित्सक विश्लेषण डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	94
25	स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचा सामाजिक चळवळीतील सहभाग— ऐतिहासिक अध्ययन. प्रा.सुनिल मदन मनवर	100
26	भारतीय स्त्रीचे कलेतील योगदान प्रा.डॉ.शिरिष आंबेकर/सुर्यकांत फकिरा जाधव	103
27	मराठी साहित्यातील स्त्रिवादी साहित्याचे योगदान डॉ. नीलिमा दिगंबर कापसे	107

ge
o.
1
5
10
15
20
23
28
34
37
42
47
50
53
58
60
62
65
68

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravau

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 326(CCCXXVI)
ISSN : 2278-9308
October, 2021

महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रमुख महिला समाज सुधारक व त्यांच्या कार्याचे चिकित्सक विश्लेषण

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.
मो.नं. 9860882456 Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

समाज सुधारणा अत्यंत सावकाशपणे होत असते. समाजाच्या कोणत्याही अंग उपांगामध्ये, घटकामध्ये सुधारणेची प्रक्रिया बाह्य व आंतरिक स्वरुपाने होत असते. सामाजिक सुधारणांचा ऐतिहासिक आढावा घेतला असता. सामाजिक सुधारणा ही प्रक्रिया अत्यंत सावकाशपणे सुरु असल्याचे दिसून येते. रुढी, परंपरा, चालिरीती चांगल्या वा वाईट यांचा प्रभाव समाजावर सर्वाधिक असतो. त्यांचा प्रभाव सुद्धा कमी होण्यास बराच कालावधी लागत असतो. भारतीय उपखंडात सामाजिक सुधारणांची सुरुवात खऱ्या अर्थाने ब्रिटिश कालखंडातच झालेली दिसून येते. ब्रिटिशांच्या आधुनिक शिक्षणाने भारतीय जनसामान्यामध्ये जाणीव जागृती केल्याचे दिसून येते. महिला समाज सुधारकांची पहिली फळी सुद्धा ब्रिटिशांच्याच कारकिर्दीत निर्मित झाल्याचे आढळून येते. स्वतांत्र्योत्तर कालखंडातील महाराष्ट्रामधील महिला समाजसुधारकांच्या सामाजिक कार्याला महाराष्ट्रातील जनतेने सहभागीन होऊन स्वीकारलेले दिसून येते. महिला समाज सुधारकांनी समाज सुधारणेच्या विविध क्षेत्रात सामाजिक सुधारणा केल्याचे आढळून येते. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रामध्ये विविध जातीगत समुहामधून विविध महिलांनी समाज सुधारणा केल्याचेही आढळून आले. महिला समाजसुधारकांची समाज सुधारणा व सेवा आजही मोठ्या प्रमाणात सुरु असल्याचे ही दिसून आले. महिला समाज सुधारकांच्या सुधारणा विषयक कार्याची तीव्रता ही इतर महिलांसाठी प्रेरणादायी ठरलेली आहे. महिला समाजसुधारकांनी केलेली विविधांगी क्षेत्रातील रचनात्मक, सुधारणा कामे ही भावी पीढीतील (महिला व पुरुष) समाज सुधारकांसाठी प्रेरणादायी स्त्रोत असून महिला विकासाच्या व समाज सुधारणेच्या पुढील वाटचालीस दिशादर्शक ठरणारी आहेत.

सुमारे 75 वर्षापूर्वी 11 ऑगस्ट 1947 ला भारत देश स्वतंत्र झाला. त्यावेळी पहिजे तसा सर्वांगिण विकास घडून आलेला नव्हता. यामध्ये महिलांचा विकास व विकासामध्ये महिलांची सहभागीता न्यूनतम होती. महाराष्ट्रातील महिलांच्या स्वातंत्र्योत्तर समाजसुधारणांचा व प्रमुख महिला समाजसुधारकांचा आढावा घेण्याआधी स्त्रियांचा प्राचीन काळापासून समाजसुधारणेतील सहभागाचा व त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेणे अगत्याचे ठरते. उत्तर वैदिक कालखंडापासून स्त्रियांची स्थिती फारशी चांगली नव्हती. सतीप्रथा, बहुपत्नीत्व, पडदा प्रथा, बालविवाह, विधवा विवाह समस्या इत्यादी वाईट चालिरीती समाजामध्ये अस्तित्त्वात होत्या. ऋग्वेदीक कालावधीपासून तर स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत महिलांचा पाहिजे तसा सहभाग सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व इतर क्षेत्रात नव्हता. विसाव्या शतकात खऱ्या अर्थाने महिलाविषयक समाज सुधारणांची सुरुवात झालेली दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मात्र विविध वाईट चालिरीती नष्ट झालेल्या दिसून येतात तसेच महिला समाजसुधारकांची समाज सुधारणा क्षेत्रामध्ये भागीदारी, सहभागीता वाढलेली दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील प्रमुख महिला समाजसुधारक म्हणजे उल्का महाजन, मेधाताई पाटकर, शांताबाई दाणी, कुसूमताई पटवर्धन, सुधाताई फडके, रजनी

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2022

(CCCXXXVII) 337

The Contribution Of The Great Thinkers And Saints In The Making Of India

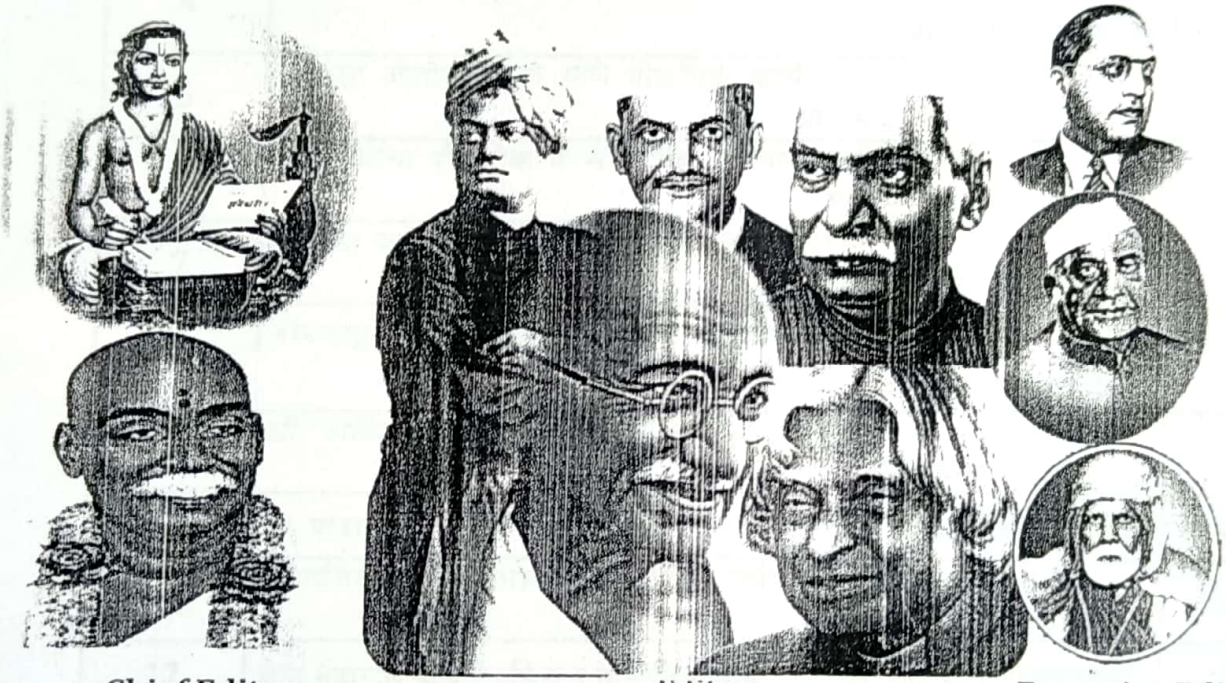

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Maya S. Watane
Head, Dept. of Political Science
Smt. Kesharbai Lahoti
College, Amravati

Executive Editor
Dr. V. L. Bhangdia
Principal
Smt. Kesharbai Lahoti
College, Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Dept. of Political Science
Smt. Kesharbai Lahoti College, Amravati
For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar International Publication

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	लोकमान्य तिलक के राष्ट्रवाद संबंधी विचारोकी प्रासंगिकता डॉ. माया एस. वाटाणे	1
2	राष्ट्रसंतांच्या विचारातील राष्ट्रवाद आणि विश्वमानवतावादाचा वेध प्रा. विशाल उद्धवराव देशमुख	8
3	यशवंतराव चव्हाण यांचे संरक्षण व परराष्ट्र धोरण विषयक विचार प्रा. अंकुश शरद विजाका	12
4	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे सामाजिक क्षेत्रातील वैचारिक योगदान प्रा. अविनाश ब.अवचट	16
5	महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक कार्य प्रा. डॉ. भारत एम. राठोड	20
6	अस्पृश्यांचा शैक्षणीक व सामाजिक विकासात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	25
7	महात्मा ज्योतीराव फुलेचे भारताच्या जडणघडणीत योगदान डॉ. नवनाथ भगवान मोरे	30
8	नीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील राष्ट्रवाद. डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	35
9	डॉ. आंबेडकर यांचा बुद्ध धम्म चळवळविषयक दृष्टीकोन डॉ. प्रवीण ब. काळे	39
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ग्रंथालय डॉ. अनिता प. पाटील	43
11	सामाजिक क्रांतीचे अग्रदूत — महात्मा ज्योतिराव फुल डॉ.सुनिता प्रल्हाद मनवर	48
12	शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक व सामाजिक कार्य डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	50
13	यशवंतराव चव्हाण यांचे लोकशाहीसंबंधी विचार प्रा.हर्षवर्धन विष्णू रोटे	52
14	मानवतेच्या महान सेविका : मदर तेरेसा प्रा. सुलोचना एस. लांजेवार	56
15	संत तुकारामांचे शरीरशास्त्रविषयक चिंतन प्रा. डॉ. सौ. मंगल एकनाथ डोंगरे	60
16	महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण विकासातील योगदान प्रा. मनिष बबनराव पांडे	64
17	म.फुले ज्यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य प्रा. के.के.. मेश्राम	68
18	म. गांधीजींचा मानवतेचा संदेश डॉ. प्रभाकर गोपीचंद मोटघरे	76
19	यशवंतराव चव्हान यांचे महाराष्ट्राच्या राजकारणातील योगदान: ऐतिहासिक विश्लेषण डॉ प्रवीण जगन्नाथ अढाऊ	82

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 337(CCCXXXVII)

ISSN : 2278-9308 February, 2022

नीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील राष्ट्रवाद.

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456, Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश

महाराष्ट्रातील संत परंपरेतील आधुनिक संत तुकडोजी महाराज हे एक महान स्वतंत्रता सेनानी होते. आपल्या प्रखर भजनामधून,वाणीतून त्यांनी आपल्या राष्ट्रवादी विचारांच्या माध्यमातून विदर्भामधील स्वतंत्रता संग्रामामधे महत्वाची सकारात्मक क्रांतिकारी भूमिका बठवलेली दिसून येते. तसेच त्यांनी स्वतंत्रता संग्रामादरम्यान सर्व तळागाळातील जनतेस आपल्या वाणीने प्रेरित केले होते,क्रांतीस प्रेरित केलेले दिसून येते. त्यांनी स्वतंत्रता संग्रामाच्या चळवळी दरम्यान विविधांगी स्वरुपाची क्रांतिकारी भजने जनतेला जागृत करण्यास लिहिलेली व गायलेली दिसून येतात. त्यांचा द्वारा रचित क्रांतिकारी साहित्याद्वारा संपूर्ण विदर्भभर स्वातंत्र्य प्राप्तीची एक विलक्षण प्रखर लाट निर्माण झालेली होती. त्यांचा साहित्यातील शब्दांनी जनसामान्यामधे स्वतंत्रता प्राप्तीसाठी उत्साह व प्रेरणा निर्मित केली. त्यांची भजने क्रांतिका-यामधे, आन्दोलकामध्ये व सर्वसामान्य जनतेमध्ये राष्ट्रवादी चेतना निर्मित करीत असत. त्यांची साहित्य निर्मिती - भजने ही सर्वसामान्य जनतेस समजतील अशा सोप्या मराठी व हिन्दी भाषेत रचलेली होती. त्यांची राष्ट्रवादी साहित्यनिर्मिती लोकभिमूख होती. त्यांनी आपल्यो साहित्यातून देश प्रथम धर्म, जात, पंथ इत्यादी नंतर असा संदेश दिलेला होता. त्यांच्या प्रतेक शब्दात प्रखर क्रांतिकारी राष्ट्रवादी चेतना होती. दगड धोंड्यानाही बॉम्ब बनविण्याची क्षमता त्यांच्या शब्दांत होती. चिमूर , आष्टी, यावली, हिंगणघाट तसेच गुरुकुंज मोझरी या ठिकाणी घडलेली आंदोलने ही राष्ट्रसंतांच्या साहित्यातील राष्ट्रवादी प्रेरनेचीच फलश्रुती होती. सन् 1942 च्या चलेजाव आंदोलनास विदर्भामध्ये राष्ट्रसंतांच्याच प्रेरणेने गती आली होती. त्यांचा राष्ट्रवादी कार्यामुळेच .राष्ट्रप्रेमामुळेचत्यांना खऱ्याअर्थाने राष्ट्रसंत बनविलेले दिसून येते. सारांशता राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्याचा मूळ आत्माच राष्ट्रवाद होता. असे त्यांनी रचलेल्या विविध भजनावरून,साहित्यनिर्मिती वरून दिसून येते. थोडक्यात राष्ट्रसंत विदर्भातील स्वतंत्रता आंदोलनाच्या चळवळीची प्रखर प्रेरणा होते..

साहित्य हा समाजाला आरसा समजला जातो साहित्यीक समाजातच राहतात. समाजातील विविध चालिरिती,परंपरा यांच्याशी साहित्यीकांचा परिचय असतो. साहित्यिकाच्या मनात स्वसंस्कृती खोलवर रुजलेली असते. साहित्यीक त्यांच्या काळातील विविधांगी घटना उदा० युद्धे, आंदोलने, चळवळी क्रांती इत्यादींनी भारावलेले असतात. सर्व बाबींचा प्रभाव त्यांच्या साहित्यातून दिसून येत असतो. भारत देश 15 ऑगस्ट 1947 ला स्वतंत्र झाला. मात्र स्वातंत्र्य सहजासहजी प्राप्त झाले नाही. संपूर्ण भारतभर स्वतंत्रता आंदोलना दरम्यान ब्रिटिशा विरुद्ध लढतांना अनेकांना आपले प्राण गमवावे लागलेत काहीना तर आजीवन कारावास भोगलेला होता. संपूर्ण भारत देश स्वतंत्रता आंदोलनामुळे ब्रिटिशांविरोधात सन १९४२ ला एकसंघ माला होता. यात विदर्भ प्रांत सुद्धा मागे नव्हता. सन 1942 च्या आंदोलनामध्ये आधुनिक संत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांची भूमिका अनन्यसाधारण महत्वाची आहे. त्यांनी त्यांच्या भजनाद्वारा ब्रिटीशांच्या विरोधात जनसमुदायामध्ये जनजागृतीचे कार्य केलेले दिसून येते.

स्वातंत्र्य घराया करी I तोड उरीची सुरी I
पडू दे प्राण प्रसंगावरी I

वरील तेजस्वी भजनाने संपूर्ण तरूण वर्गास स्वतंत्रता आंदोलनासाठी प्रेरणा मिळाली होती. एक स्वातंत्र्य योद्धा म्हणून स्वातंत्र्या विषयीची प्राणांतिक तळमळ वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या शब्दाशब्दा मधून दिसून येत होती. अशा या प्रखर तेजस्वी स्वातंत्र्य योद्ध्याचा जन्म विदर्भाच्या भूमीत यावली या गावामधे 30 एप्रिल 1909 ला झाला. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वयंसिद्ध पुरुष,संत,जनसेवक, क्रांतिकारी स्वतंत्रता सेनानी, आध्यत्मिक पुरुष, योगसाधक, अशिशित असतानाही ही शिक्षिताला लाजबील अशा प्रखर बुद्धिमत्तेचे धनी, एक प्रचारक, सर्वधर्मसमभावाचे पाईक व सर्वात शेवटी एककुशल संघटक व जनसामान्याचे नेतृत्व कर्ता होते.

अब काहे को धूम मचाते हो
दुखवाकर भारत सारे
आते है नाथ हमारे II टेक ॥

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Impact Factor-8575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

(CCCXXXV) 335

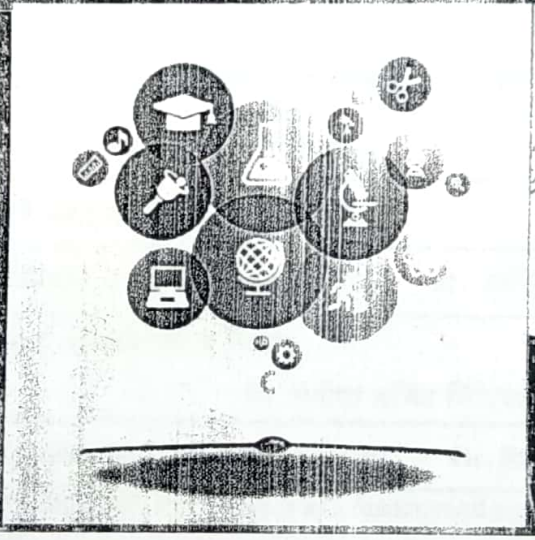

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

21	जात आधारीत जनगणना — प्रा. विजय गावंडे	99
22	सतुंलीत आहार आणि आरोग्य — डॉ.अल्का दहीकर	102
23	मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचे प्रणेते- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — कु. वैशाली वैकुंठराव वानखडे	106
24	वृध्दांना उद्भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या — डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	108
25	अचलपूर शहर - अल्लाउद्दीन खिलजी आणि प्रशासकिय घडामोडी — डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
26	महामारीचा इतिहास — प्रा. डॉ. सुरेश कातळे	119
27	विद्येची देवता सरस्वती की सावित्री : एक शोध प्रा. डॉ. जितेंद्र कदम	126
28	मराठी संत परंपरा आणि काव्य — डॉ. गणेश चव्हाण	131
29	स्वातंत्र्य सेनानी योगीराज भणसाळीजींचे कार्य व कर्तृत्व — मीना संतोषराव फुले	136
30	थोर शास्त्रज्ञ व विज्ञान लेखक डॉ. जयंत नारळीकर — डॉ. मीनाक्षी देव (निमकर)	140
31	भारत चीन सीमा विवाद – एक राजनैतिक मंथन — प्रा.राजेंद्र घोरपडे	144
32	अनुसूचित जाति बलई का लोकनाट्य : रासमंडल — डॉ. सतीश पावड़े	148
33	भारतीय पुरूषप्रधान संस्कृती : एक चिंतन — प्रा. अनिता पी. गणोरकर	152
34	आदिवासी जमात, आश्रमशाळा व शिक्षण — सौ. संगीता सचिंद्र शिंदे/प्रा. डॉ. ललिता चंद्रात्रे	155
35	Nazeer Akbarabadi Ki Shayari Mein Tyohar — **Dr. Reshma Tazayeen**	159
36	Right to Health and Medical Assistance as a fundamental right under article 21 of Constitution — **Shweta Shiraskar**	163
37	'मलाण' – सरंजामदारी व्यवस्थेचे विच्छेदन — प्रा. यशपाल भिंगे	165
38	स्त्रीभ्रूणहत्या : एक सामाजिक समस्या — सहा.प्रा. हर्षल दादाराव बोरचाटे	167
39	Problem Of Violence Of Women In The Society — **Dr. Ajaykumar S. Mohobansi**	171
40	Problem Of Small Scale Handllom Khadi Industries — **Ku. Hemlata Ramesh Selokar**	175

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
mpact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 345 (CCCXLV) | March, 2022

अचलपूर शहर - अल्लाउद्दीन खिलजी आणि प्रशासकिय घडामोडी

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.,
मो.नं. 9860882456, Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन व ऐतिहासिक शहर असून मध्ययुगीन कालखंडातील एक प्रमुख राजकीय केंद्र होते. सन 1050 ते 1947 या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्पाचे आढळून येते.यामधे सर्वप्रथम शासन करणारी उत्तर भारतीय दिल्ली सल्तनतेची सता ही खिलजी सत्ता होय. खिलजी सत्तेपैकी अल्लाउद्दीन खिलजी या शासकाने अचलपूर शहर व सभोवतालचा परिसर आपल्या प्रत्यक्ष अमलाखाली आणला होता. सर्वप्रथम अचलपूर शहराला मुलकी व लष्करी प्रशासक कायमस्वरूपी अल्लाउद्दीन खिलाजीच्या कारकीर्दीत प्राप्त झालेला दिसून येतो. अचलपूर शहरामधे स्वतः अल्लाउद्दीन खिलजी दोन दिवस थांबलेला होता.सल्तनतकालीन प्रशासन व्यवस्था सर्वप्रथम अचलपूर शहरासह सभोवातालच्या परिसरात खिलजी कालखंडात सुरु झाली. तर दिल्ली सल्तनत कालीन प्रशालन व्यवस्था अचलपूर शहरावर खिलजी काळातच स्थापन झालेली होती. प्रादेशिक राजधानीचा /सुभ्याच्या मुख्य ठिकाणाचा दर्जा अचलपूर शहरासह खिलजी कालखंडात मिळालेला दिसतो. कुतुबुद्दीन अल्वी हा मुस्लिम सरदार सर्वप्रथम अचलपूरचा शहराचा प्रशासक होय. अल्लाउद्दीनच्या आदेशान्वये अचलपूर शहरातील दुल्हा रहमान शहा गाजीच्या दर्ग्याचे नुतनीकरण झाल्याचे आढळून येते. थोडक्यात अल्लाउदीन खिलजीच्या आक्रमणाने अचलपूर शहरासह परिसरावरील पूर्वीची यादव कालीन प्रशासन व्यवस्था पूर्णतः नष्ट झालेली दिसून येते.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2022

ISSUE No- (CCCXXXIV) 334

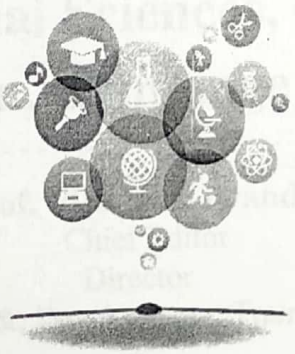

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Causes And Problems Of Street Children In India — **Dr. Vinod Kumar Cherukuri**	1
2	The Future of the Global Economy — **Prof. Pandhari G. More**	7
3	Different Types of Diodes and Usages in Modern Age of Physics — **Pallavi Narayan Gote**	10
4	A Study - Of Some Etiological Factors In Property Crime — **Milli Baby/ Amrit Walia**	15
5	A Study Of Stress Management- Impact On Collegiate Students — **Dr.Vishakha A. Joshi**	21
6	Nutrition for Fitness, Athletics and Sports — **Dr.Nitin N. Jangitwar / Dr. Ashlesha Ingole**	28
7	The Role Of Communicaiton In Effective Crisis Management — **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**	32
8	Skill Development : The Future Of India — **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	39
9	Stress Management For Library Professionals — **Dr. Shubhangi Pramod Ingole**	46
10	Review Article on the Perception of God in Eleven Principal Upanishads — **Dr Shraddha Patelia/ Bhagyabati Patelia**	50
11	A Prayer for the Universe: Pasaydan — **Nakul D. Gawande**	54
12	The Comparative Study of Rural and Urban Population in Jalgaon District — **Dr. Pankaj Y. Shinde**	57
13	Effect of Fungicide Folicure on Oxygen consumption of Fresh water Fish Channa Gachuva — **Humaira Badruzzama**	62
14	Relationship of Anthropometric Measurements and Flexibility with Performance of Football Players — **Prof.Dr.Pradeep Kachruji Ingole**	66
15	Eudora Welty's Place in the Oral Tradition — **Mrs. Namita Rupesh Shah /Dr. Ulka S. Wadekar**	70
16	आभासी चलन, वास्त व आणि समस्या — प्रा. डॉ. विजयकुमार सुरेंद्र विनोदकर	74
17	ग्राम सक्षमीकरणातून ग्रामविकासाला चालना : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा. शैलेश बाबुराव पाटील/ प्रा.डॉ.नितीन रामदास बडगुजर	78
18	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीयांच्या विकासात योगदान — डॉ.नरेंद्र के.पाटील	83
19	मधुमेही व्यक्तींच्या मधुमेह विषयक ज्ञानाचा अभ्यास करणे. — डॉ. वंदना फटाले	86
20	मानसिक आरोग्यासाठी ताण व्यवस्थापनाच्या आधुनिक दृष्टीकोनाचा दैनंदिन जीवनात उपयोग" — स.प्रा. मोरे तुकाराम सुर्यभानराव	91
21	बालकामगारांच्या समस्यांचे चिकीत्सक अध्ययन — प्रा.डॉ. तिर्थनंद रा. बन्नगरे	99

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

22	'इशारा', महात्मा फुले "शेतकऱ्यांच्या सामाजिक स्थिती-गतीचे विदारक सत्य" प्रा. डॉ. आर. बी. साखरकर	103
23	'अंधाराचा अस्त' या कथासंग्रहातील मानवी मूल्य प्रा. डॉ. जनार्दन काटकर	107
24	पदवी परीक्षेकरीता असलेल्या शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विषयक अभ्यासक्रमाचे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीकोनातून समिक्षण डॉ. आर बी. देशमुख / प्रा. शाम किशनराव पाठक	112
25	पंढरीनाथ पाटील याचे गांधी युगातील कार्य भागवत भास्करराव पाटील	114
26	अचलपूर शहर परिसरातील तुघलककालीन वास्तू अवशेष डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	118
27	अनुराधा पाटील यांच्या कवितेचे वाड्.मयीन वैशिष्ट्य डॉ प्रा सुनंदा बोरकर जुलमे	123
28	साठोंत्तरी हिंदी ग़ज़लों में अभिव्यक्त वेदना डॉ. मिनाक्षी वाणी	127
29	साइबर सुरक्षा में सोशल मीडिया की भूमिका और साइबर आतंकवाद सतिश किसन सिंह चंदेल	130
30	Public Health Challenges in India: Seizing the Opportunities **Ms. Manisha M. Rakhade**	136
31	पं. दीन दयाल उपाध्याय के विचारों की वर्तमान परिप्रेक्ष्य में उपादेयता। डॉ. लक्ष्मी शंकर यादव	141
32	Recusal of Judges in India: Practice and Precedent **Dr. Samir Nimba Chavan**	147
33	Concept of Egalitarian State under Indian Constitution - An overview **Dr. Nirajkumar D. Ambhore**	151
34	Rights of Migrant Workers in India- A Constitutional and Legislative Perspective. **Sandip B. Satbhai**	156

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 334 (CCCXXXIV)

ISSN : 2278-9308 January, 2022

अचलपूर शहर परिसरातील तुघलककालीन वास्तू अवशेष

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

मो.नं. 9860882456,Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. सन 1050 पासून 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून येते. अशा सत्तांपैकीच एक सत्ता तुघलक होती. त्यांचेच कारकिर्दीत विविध वास्तूंची निर्मिती अचलपूर परिसरात झालेली दिसून आली. या कालावधीत अचलपूर शहर बेरार शिकचे (प्रांताचे) मुख्य ठाणे होते. अचलपूर शहरामधून बेरार शिकचा (प्रांताचा) कारभार शिकदार चालवित असे. त्याचेद्वारा निर्मित वास्तुंमध्ये प्रामुख्याने धार्मिक व प्रशासकीय वास्तू होत्या. (उदा. मशिदी, दर्गे, कबर, मकबरे व प्रशासकीय भवन) या सर्व इमारती निर्मिती स्थानिक काळ्या पाषाणातूनच केलेली आढळून आली. अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. ऐतिहासिक पर्यटन वाढिस लागावे यासाठी विविध कालखंडात निर्मित वास्तूंचे जतन करुन पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले. अंततः तुघलक कालीन अत्यंत मोलाचा वास्तू अवशेषाचा ऐतिहासिक वारसा नष्ट होईल यात शंका नाही. शासकीय स्तरावरून तसेच लोकसहभागातून त्यांचे जतन व संरक्षण करणे गरजेचे दिसून आले.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राष्ट्रकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि-प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपूरला ईल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुष्टात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा मांडलिक म्हणून रामदरणा याचा तत्कालीन एलिचपूर येथे राज्यकारभार होता. सन 1312 च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी ने अचलपूर शहर जिंकले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वतीने अचलपूर शहराचा प्रशासक म्हणून कुतुबुद्दीन अल्वी याची नेमणूक केली होती.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya Amravati

Scanned with CamScanner

सौ . निर्मला अरविंद गोरडे – धनोकार

- शिक्षण : १० वी.
- निवास : वरुड रोड , मोर्शी, जिल्हा – अमरावती.
- जन्म : २१/०४/१९४५
- जन्मस्थळ : शेगाव, जिल्हा – बुलढाणा
- व्यवसाय : गृहिणी
- छंद : स्फुट लेखन ,वाचन, कविता लेखन, सामाजिक प्रबोधन.
- **विशेषता : लोकसाहित्याच्या गाढ्या अभ्यासक, प्रसिद्ध ग्रामीण लोकसाहित्याच्या लेखिका, प्रथितयश कवयित्री, विविध कवी संमेलना मधून कविता वाचन, विविध वृत्तपत्रात कविता प्रकाशित, विविध वृत्तपत्रामधून स्फुट लेखन, अमरावती जिल्ह्यातील विविध सामाजिक कार्यक्रमातून समाज प्रबोधन व व्याखाने, समाज सेविका.**

प्रस्तावनेतून....

लोकसाहित्याच्या मौखिक परंपरामध्ये स्त्रियांच्या लोकगीतांचा सर्वात मोठा वाटा आहे. या गीतांमधून स्त्रीमनाचा हुंकार आणि त्यांचे भावविश्व हे अतिशय तरलपणे अभिव्यक्त झालेले आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी या स्त्रियांशी संबंधित असणाऱ्या अनेक लोकगीतांचे संकलन करुन त्यामागील स्त्री मनाचा हुंकार मुखर केलेला आहे. सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी आपल्या 'मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे' या ग्रंथातील जवळपास एकोणचाळीस लेखांमधून लोकसाहित्याचे एक समृद्ध दालन अभ्यासकांसाठी खुले केले आहे. लोकजीवन, लोकसंस्कृती आणि लोकसाहित्य यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून हे लोकधन अवतलेले आहे. त्यातही स्त्रियांच्या भावजीवनाचा हा मौखिक आविष्कार म्हणजे एक अमूल्य ठेवा आहे. प्रस्तुत ग्रंथ केवळ स्त्रियांच्या लोकगीतांचे संकलन नसून त्या लोकगीतांचा अन्वयार्थ आणि त्यामागील सामाजिक संदर्भ देणारा दस्तऐवज आहे. परंपरेने गाईल्या जाणाऱ्या या लोकगीतांमधील भावसौंदर्य, विचारसौंदर्य तर त्यांनी उलगडून दाखविलेच आहे; पण त्यासोबत त्यांचा स्वत:चा जीवनदृष्टीकोनही ठिकठिकाणी अभिव्यक्त केला आहे.

डॉ. काशीनाथ बऱ्हाटे
प्राचार्य
स्व. छगनलाल मूलजीभाई कढी कला महाविद्यालय

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya Amravati

9 788195 085873

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

• लेखिका •
सौ. निर्मला अरविंद गोरडे

• संकलक व संपादक •
डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे

Scanned with CamScanner

मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे

- लेखिका : सौ. निर्मला अरविंद गोरडे
- संकलन व संपादन : डॉ. ओमप्रकाशन सा. बोबडे
  ०२, स्नेह रेसिडेन्सी, मनोर मांगल्य मागे,
  जुना बायपास, अमरावती, महाराष्ट्र
  मो. ९८६०८८२४५६
  Email : omprakashbobade@gmail.com
- प्रकाशक : विधान पब्लिकेशन, अमरावती
- आवृत्ती : प्रथम – जुलै २०२१
- ISBN : 978-81-950858-7-3

- © : सर्व हक्क संपादकाच्या अधीन

- अक्षर जुळवणी : श्री गजानन ढोले
- मुखपृष्ठ : श्री किशोर पहुरकर
- मुद्रक : अथर्व ग्रॉफीक्स, अमरावती
- किंमत : २००/– रु.

सर्व हक्क सुरक्षित, या पुस्तकातील मजकुरातून / चित्रातून व्यक्त झालेल्या विचारांशी / प्रकाशक / मुद्रक सहमत असेलच असे नाही. कुठलाही वाद अमरावती न्याय क्षेत्रांतर्गत राहील.

प्रस्तावना

लोकसाहित्य हा मानवी मनाचा एक सहजस्फूर्त आविष्कार असतो. लोकसाहित्य हे लोकसमूहाच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवत असते. जगात प्रत्येक मानव समूहाची एक स्वतंत्र संस्कृती असते. तिचे वहन हे प्रामुख्याने लोकसाहित्यातील मौखिक परंपरांच्या आधारे झालेले आपणाला दिसून येते. महाराष्ट्रातील लोकसाहित्य परंपराही त्या दृष्टीने अतिशय समृद्ध आणि सघन स्वरूपाच्या आहेत. लोकसाहित्याच्या विविध लोकधारा ह्या मानवी जीवनातील आणि निसर्गातील अनेक प्रतिमा प्रतीकांना मुखर करीत असतात. बरेचदा लोकसाहित्याच्या माध्यमातूनच आपल्याला लोकसंस्कृतीचा इतिहास आणि त्या लोकसंस्कृतीचे पूर्ववैभव अभ्यासता येते.

मानवी जीवनातील प्रथा–परंपरा, संकेत, धारणा, लोकदैवते, सण – समारंभ आणि त्या प्रसंगीची विधीविधाने यांचेही एकत्रित दर्शन आपण लोकसाहित्याच्या माध्यमातूनच घेत असतो . लोकजीवनाशी समरूप झालेल्या अनेक अभ्यासकांनी आजपर्यंत लोकसंस्कृतीचे आगळे वेगळे दर्शन आपल्याला घडवलेले आहे. दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, सरोजिनी बाबर, साने गुरुजी, रा. चिं. ढेरे, प्रभाकर मांडे, मधुकर वाकोडे, शरद व्यवहारे, विश्वनाथ शिंदे, अनिल सहस्त्रबुद्धे या लोकसाहित्याच्या महानुभावांनी आपल्या संकलन व संशोधनांमधून खूप मोठी भर टाकलेली आहे.

याच परंपरेला पुढे नेत मोर्शी येथील लोकसाहित्याच्या अभ्यासक सौ. निर्मलाताई गोरडे यांनी 'मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे' या ग्रंथात लोकजीवनातील विविध मौखिक परंपरांचे आणि त्या मौखिक परंपरामधून अभिव्यक्त झालेल्या स्त्री विश्वाचे चित्ताकर्षक दर्शन घडविले आहे. निर्मलाताई गोरडे यांची नाळ भूमीशी जोडलेली आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकजीवनातील परंपरा, संकेत, सण–उत्सव यांचे सूक्ष्म निरीक्षण त्यांनी केलेले आहे. त्या निरीक्षणांती त्यांना लोकजीवनातील हे वैभवशाली लेणे सहजगत्या प्राप्त झालेले दिसते.

निर्मलाताई गोरडे यांनी त्यांना सापडलेले हे लोकसंचित आणि त्या लोकसंचिताचे अन्वयार्थ लालित्यपूर्ण भाषेमध्ये लिहून अनेक वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित केलेले आहेत .आपण विविध वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित केलेले हे लोकधन ग्रंथरूपात

Scanned with CamScanner

शब्दसंपदा आणि विशिष्ट प्रसंगी उच्चारल्या जाणारी शब्दसंगती त्यांच्या पूर्णाविलोकनाचा विचार केल्यास विशिष्ट परिस्थितीत संस्कृती व जगण्याची पद्धत यातून ज्या गोष्टी विसरल्या जात आहेत. त्यांची आठवण आणि नोंद लेखिकेने आपल्या स्फूट लेखनातून प्रकर्षाने केली हे खासकरून जाणवते. उदाहरणादाखल त्यांच्या 'ओवी गाणे' या स्फुट लेखांचे देता येईल. या ओवी गाणाऱ्या वैदर्भिय रितीतील एक वेगळी परंपरा समोर मांडली जाते. गायिल्या जाणारी 'ओवी' ही काव्यातील 'ओवी' प्रकाराचीच असते असे नाही तर व्यक्तिचा मृत्यू झाल्यानंतर तिच्या भल्याबुऱ्या गुणांना उजाळा देणारी ती बोलीभाषेतील आलाप गिते असतात. 'ओवी' गीताची उकल करणारा हा छोटेखानी लेख वाचल्यानंतर, मेळघाटातील आदिवासी कोरकू लोकांच्या 'शाडोली नृत्य' या विविध प्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या लोकगीतांची आठवण होते.

सौ. निर्मला गोरडे यांच्या या स्फुट लेखांचे साहित्यीक संमिश्रण करण्याचा आग्रह धरण्यात अर्थ नाही, कारण मुळातच वैदर्भिय चालिरीती, त्यांचे सण, उत्सव, लग्नकार्यातील प्रसंग या संदर्भात लोकभाषेत सहज निर्माण झालेले जे साहित्य आणि जोपासल्या गेलेली एक परंपरा याचा उहापोह या लेख संग्रहातून केलेला आहे. 'उसामंदी मेथी पेरली नफ्यासाठी' किंवा 'हिऱ्यासाठी कर चिंधीच जतन' या आणि अशासारख्या भाषेतून जे एक स्थानिक चिंतन लोक साहित्याने समाजात रुजविले त्यांचा एक सुंदर आणि सहज भाषेतून ओघवता आलेख सौ. निर्मला गोरडे यांनी आपल्या लेखनातून मांडला आहे हे निश्चितच. लेखिकेचा या-लोकसाहित्याचा अभ्यासही चांगला दिसून येतो. आपला लेखन प्रपंच त्यामुळे वाचकांना कंटाळवाणा ठरु नये याकरिता बहुतांश लेखात त्यांनी लेखन मर्यादा पाळल्या आहेत. त्यांचा हा उपक्रम लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांकरिता उपयुक्त असून हे संग्राह्य पुस्तक बऱ्याच उशीरा का होईना परंतु प्रकाशित झाल्याने, विशेषत: वैदर्भिय चालिरीती व लोकभाषांच्या संदर्भात ते एक चांगले योगदान ठरेल यात शंका नांही.

श्याम देशपांडे
वरिष्ठ पत्रकार व निसर्गलेखक
'शिलांगण', जयनगर, अमरावती

अमरावती
दि. १८ जुलै, २०२१

संपादकीय....

आमच्या मामीजी, माझ्या मामेसासू प्रसिद्ध लेखिका, कवयित्री सौ.निर्मला अरविंद गोरडे यांच्या 'मराठी मायबोलीतील लोकसाहित्याचे लेणे' या लेख संग्रहाचे पुस्तक स्वरुप आज वाचकासमोर सादर करतांना अनेक संमिश्र भावना आज मनात आहेत .'धरती से गगन तक' या हिन्दी कवितांच्या एका मान्यवर कविता संग्रहात ज्यांची एक कविता मा.माजी पंतप्रधान कै.अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कवितेसह समाविष्ट झालेली आहे त्या वऱ्हाड मातीतील माऊलीचा लोकसाहित्याचा अभ्यास आणि त्या लोभाषेतील बारकावे टिपण्याची त्यांची हौस आणि त्यातून त्यांनी लिहीलेले हे स्फुट लेख निश्चितच बोलीभाषेच्या आकलनासाठी एक ठेवा असल्याचे जाणवल्यानंतर, माझी पत्नी सौ.सुप्रिया आणि मी यांनी लेखांची एकत्रित कात्रणे मिळविलीत आणि त्यांचे संकलन करणे सुरु केले.या संकलनात आम्हा उभयतानाच मराठी मायबोलीतील कितीतरी शब्द समुदायाचा प्रत्यय आला आणि त्यातूनच हे लेख पुस्तक रुपाने संग्रहित करण्याचा मनोदय निश्चित झाला.आम्हा उभयतांचा हा प्रयत्न मराठी रसिकांना, लोकभाषेच्या अभ्यासकांना आणि वाचकांना आवडेल ही मनस्वी खात्री आहे. हे संकलन आणि संपादन करण्याच्या कामी सर्वश्री स्वत: सौ.निर्मला अरविंद गोरडे, पती श्री. अरविंद गोरडे, त्यांचे सुपुत्र मोहन अरविंद गोरडे, स्नुषा सौ. उषा मोहन गोरडे आणि श्री. प्रशांत अरविंद गोरडे यांचे अत्यंत मोलाचे सहकार्य लाभले. संकलनास त्यांची बहुमोल मदत लाभली.त्यांचे आम्ही आभार म्हणण्यापेक्षा कृतज्ञ आहोत. या पुस्तकाकरीता प्रस्तावना लिहीणारे माझे गुरुवर्य मा. प्राचार्य काशीनाथजी बऱ्हाटे स्व.छगनलाल मूलजीभाई कढी कला महाविद्यालय, परतवाडा जि. अमरावती. यांनी आपला बहुमोल वेळ देऊन अगदी वेळेवर प्रस्तावना लिहून दिली त्यांचा मी खुपखुप आभारी आहे. तसेच पीतृतुल्य, माझे मार्गदर्शक, स्नेही, प्रसिद्ध लेखक, पत्रकार वन्यजीवरक्षक, स्तंभलेखक, समिक्षक व माझ्या लिखाणाची आधारवड प्रा.श्री.घनश्याम देशपांडे यांनी या पुस्तकाकरीता अभिप्राय (दोन शब्द) लिहून दिले त्यांचे मी आभार न मानता त्यांच्या ऋणातच राहणेच अधिक पसंत करतो. माझा संसार व स्वत:ची प्रशासकीय नौकरी सांभाळत साथ देणारी माझी पत्नी सौ. सुप्रिया टवलारे-बोबडे हीच्या सततच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहना मुळे हा लेखसंग्रह पुस्तकाच्या मुर्त स्वरुपात अस्तित्वात आला.

Scanned with CamScanner

मुख्य संपादक	: लोकेश मेश्राम
उपसंपादक	: विलास थोरात
अतिथी संपादक	: मिलिंद मेश्राम
अमरावती संपर्क प्रमुख	: आयु. संजय डोंगरे
अमरावती जाहिरात प्रमुख	: प्रा. अशोक डोंगरे
मार्गदर्शक	: कल्याणमित्र भंते ज्ञानज्योती महाथेरो संघराम गिरी, चंद्रपुर
समन्वय समिती	: आयु. डॉ. सुखदेवराव थोरात, आयु. भीमरावजी वैद्य, आयु. डॉ. मा.प. थोरात, आयु. डि.एल. कांबळे प्राचार्य एन एल साव, मुंबई सुरेशकुमार इंगोले, निवृत्त अप्पर जिल्हाधिकारी
सहयोग समिती	: सिद्धार्थ गेडाम, अशोक डोंगरे, भारतभाऊ गेडाम, अशोक मेश्राम, विनायक भुरभुरे, अशोकराव बन्सोड, प्रा. राऊत सर, दिलीप ढबाले
धम्म समन्वय समिती	: ▪ धम्मविकास समिती दर्यापूर-१९८४ - ▪ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्टडी सर्कल, दर्यापूर १९८६ ▪ दलित विद्यार्थी परिषद, अमरावती -१९९१ ▪ आरोह नाट्यमंच अमरावती-१९९४-९५ ▪ सदधम्म प्रचार केंद्र- संस्थापक मंडळ, अमरावती १९९९-२००० ▪ बालसंस्कार संशोधन केंद्र, संबोधी, अमरावती
विशेष आभार	: ▪ अमन कांबळे, प्रितम बुलकुंडे सर्व आवाज इंडिया परिवार.
संपर्क पत्ता	: C/o तारांगण यशोदा नगर, नं.१ बस स्टॉप नं.१, मोतीनगर रोड, अमरावती.
संपर्क क्रमांक	: ९६७३०६९८३८, ९१७२८३३७२३
Email	: lokeshm647@gmail.com
देणगी मुल्य	: १००/- रूपये फक्त
डिझाईन	: प्रशांत वानखेडे, ८३२९२५८५०५,९८८१९४३०५५
कम्पोजिंग अँड प्रिन्टींग	: सीवली ग्राफिक्स, नागपूर मो. ९८८१७१२१४९/७७२१८०९२५०
प्रकाशन	: तारांगण प्रकाशना तर्फे प्रिन्टर.. नागपूर

या अंकात प्रकाशित झालेल्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांमधील विचार त्यांचे संदर्भ त्यांच्या अभ्यासातून मांडणी केल्यानुसार प्रकाशित करण्यात येत आहेत. कुणाचाही अवमान करण्याचा आमचा हेतू नाही. हे त्रैमासिक एक मिशन आहे. दानसंस्कृतिचे सर्व तांत्रिक न्यायालयीन बाब अमरावती, महाराष्ट्र राज्य अंतर्गत असतील.

धम्मक्रांती चेतना अभियानात आपली भुमिका, आपले आकलन lokeshm647@gmail.com या इमेल वर कळवा आणि अभियानाचा भाग व्हा.

धम्मविश्व २०२२

RNI/MAHMAR50075

मे २०२२ - जुलै २०२२

वर्ष : १ अंक : १

अनुक्रमणिका

१. संपादकिय - धम्म क्रांती चेतना अभियान
२. दलित पँथर संपलेली नाही - ज. वि. पवार
३. समता' विरूध्द 'समरसता' - डॉ. भालचंद्र मुणगेकर
४. विज्ञाननिष्ठेची महत्ता आणि उपकारकता 'भारतीय संविधाना'ने सांगितलेली आहे! - डॉ. यशवंत मनोहर
५. महाकवी वामनदादा जन्म शताब्दी साहित्य संमेलन, नांदेड - दत्ता भगत
६. आज १२ मे ! मंगल दिवस !
७. कामगार कल्याण आणि बुद्ध - भि. म. कौसल
८. तिसरे महायुध्द छाया की एक बडी सिख है - 'बुध्द'....!!! - डॉ. मिलिन्द जीवने शाक्य
९. हिटलर संपला; सत्ता प्राप्तीचा मार्ग सांगून!! - रणजित मेश्राम, नागपूर
१०. धम्म प्रभात
११. प्रासंगिक - सुखदेव थोरात
१२. दुनिया का सब से बडा खुलासा- ईश्वर का कोई अस्तित्व नहीं है।
१३. सामाजिक एकता संघ, चिंतन, मनन वर्ग - ए बी वरघट, अध्यक्ष
१४. युक्रेन- रशिया युद्ध टळले असते - डॉ. मा. प. थोरात
१५. सर्वव्यापी राजकारण - हर्षवर्धन ढोके
१६. बौद्धांनो सावधान - आयुष्मती नंदिनी रविंद्र जाधव
१७. नागवंशी प्रबुध्द स्वर्णिम भारत ! - नागवंशी नंदकुमार सुभद्रा चांगदे[illegible]
१८. सरकारचा व्यवसायात कोणताही उद्योग नाही ? - अँड. प्रियदर्शी तेल[illegible]
१९. भारतातील बौद्ध धर्म त्याचा उदय, पतन आणि पुन्हा उदय - बिश्वो गौ[illegible]
२०. आषाढी पौर्णिमा म्हणजे बुद्ध शासनाचा प्रारंभ! - भन्ते अश्वजित
२१. केरळ मधील बौद्ध धम्म - अरविंद सुरवाडे
२२. समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ. ओमप्रकाश बोबडे
२३. कामगार उद्धारक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
२४. वर्षावासात प्रत्येक बुद्धविहारातून ग्रंथ वाचन झालेच पाहिजे! - भन्ते अश्वजित
२५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या साहित्य खंडांचे विकृतीकरण - पँथर प्रकाश बन्सोड
२६. सृजनशील काव्य -
▪ बुद्ध पौर्णिमेनिमित्त तथागत बुद्धाला विनम्र अभिवादन - डॉ. आ. ह. साळुंखे
▪ तथागता - गजानन बनसोड
▪ बुध्द शांती मार्ग...! - डॉ. मिलिन्द जीवने 'शाक्य'
▪ असे होते डेबुजी - मुरलीधर जुमळे
▪ बाबासाहेब...!!! - - डॉ. मिलिन्द जीवने 'शाक्य'
▪ तेव्हाच विजयाचा इतिहास घडेल....!!!- - गणेश लांडगे
▪ !!नमो बुद्धाय!!
▪ सावध रे गड्यांनो... सावध ... !!! - गणेश लांडगे
▪ सावित्रीमाय - यशवंत मनोहर
▪ सोच -ए बी वरघट
▪ क्रांतीसूर्य महात्मा फुले - मुरलीधर जुमळे
▪ भाकर... - आनंद दिवाकर चक्रनारायण

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

समाजशास्त्रज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

- डॉ. ओमप्रकाश बोवडे

'मला विचाराल तर माझा आदर्श समाज म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर आधारीत समाज असेल' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या संदर्भात डॉ. बाबासाहेबांनी वरील मत ॲनिहिलेशन ऑफ कास्ट या ग्रंथात उद्धृत केले आहे. तत्कालीन परिस्थितीत उद्धृत केलेले भाष्य आज सद्यपरिस्थितीत सुद्धा अगदी तंतोतंत लागू पडते.

सद्यस्थितीत सर्वसामान्य माणसाचे, कष्टकरी मजुराचे, शेतकऱ्याचे जगणे पाहिले तर डॉ. बाबासाहेबांनी सरकार कडून व्यक्त केलेली अपेक्षा आजही वाजवीच दिसून येते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार आहेत. तसेच डॉ. बाबासाहेब हे प्रख्यात कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, नामवंत शिक्षणतज्ञ, उत्कृष्ट संसदपटु, संपादक, समाज क्रांतीकार, अर्थशास्त्रज्ञ, स्वातंत्र्य भारताचे प्रथम कायदामंत्री, उत्कृष्ट लेखक होते. प्रामुख्याने डॉ.बाबासाहेबांनी आपले विचार सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि धार्मिक घटकांवर मांडलेत. हे जरी खरे असले तरी डॉ.बाबासाहेबांनी कृषी क्षेत्रावर वा शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी व्यक्त केलेले विचार पाहून डॉ.बाबासाहेब हे जणजाति दर्जाचे कृषीतज्ज्ञ ठरतात. वस्तुतः त्यांच्या नावासमोर लावाव्यात तेवढ्या उपाधी कमीच पडतील एवढं मोठं त्यांचं उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व होतं. ते सार्वभौम, स्वाभिमानी व्यक्तिमत्त्वाचे होते. सर्वप्रथम डॉ.बाबासाहेब अर्थशास्त्राचे अभ्यास व प्राध्यापक अर्थशास्त्रातील पदव्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब प्रख्यात सिडनहॅम महाविद्यालयात प्राध्यापक झाले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी अर्थशास्त्राअंतर्गत बी.एस.सी., पी.एच.डी., डी.एस.सी., एम.एस.सी. ह्या पदव्या प्राप्त केल्या होत्या. डॉ. बाबासाहेबांचा शिकविण्याचा मुख्य विषय राजकीय अर्थशास्त्र हा होता. डॉ. बाबासाहेबांनी आर्थिक संशोधनाअंतर्गत ॲडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी', 'डिव्हॅल्युएनशन ऑफ प्रोव्हिन्सी अल फायनांस, दी प्रॉब्लेम ऑफ रूपी', 'इंडिनय करंसी अँण्ड फायनांस' या प्रबंधाची रचना केली. तर सन १९१५ मध्ये त्यांनी ॲडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनांस ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी' या प्रबंधावर पीएच. डी. प्राप्त केली होती. डॉ. बाबासाहेब समाजचिंतक होते.

समाजातील विविध घटकावर, अंग- उपांगावर त्यांनी आपले विचार जगासमोर मांडलेत. बहिष्कृत भारत या पत्रिकेमध्ये डॉ. बाबासाहेबांचे राजकीय विचार आढळून येतात. अर्थशास्त्राचे समग्र चिंतन हा डॉ. बाबासाहेबांचा आवडता विषय. त्याचबरोबर डॉ. बाबासाहेब यांनी स्वातंत्र्य, समता व बंधुता यासह समाज रचनेवर विविधांगी विचार प्रेषित केलेले आहेत. समाजरचनेची सैद्धांतिक मांडणी, माणसांचे माणसांशी संबंध, सत्ता, सामाजिक प्रतिष्ठा, विचारसरणी, माणूस समाज व देव संबंध, देवाचा समाजाशी संबंध, सामाजिक क्रांती, दलित - चळवळ, जातीमूलक चिकित्सा, सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे सामाजिक स्वातंत्र्य, सामाजिक समता व सामाजिक बंधुभाव यावर व्यक्त केलेले विचार होत. डॉ. बाबासाहेबांच्या लिखाणात कितीही विविधता असली तरी त्यात एक मध्यवर्ती सूत्र होते ते म्हणजे न्याय्य समाजव्यवस्था आणि तिच्यासाठी आवश्यक अशी मूल्यव्यवस्था यांची चर्चा लिखाणात सातत्याने आढळून येते. त्यांची संपूर्ण सामाजिक चळवळ अस्पृश्यतेच्याच प्रश्नाभोवती केंद्रितः झालेली होती. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदू तत्वज्ञानाची चिकित्सा वारंवार केलेली आहे.

व्यक्तिवाद आणि समूह कल्याण यांच्यातील तणावाची जाणीव डॉ. बाबासाहेबांना होती. म्हणूनच त्यांनी उदारमतवादी प्रेरणा आणि समाजवादी मूल्ये यांची सांगड घालण्याचे प्रयत्न 'स्वतंत्र मजूर पक्षा'

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor - 8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

November -2022

ISSUE No - 378 (CCCLXXVIII)

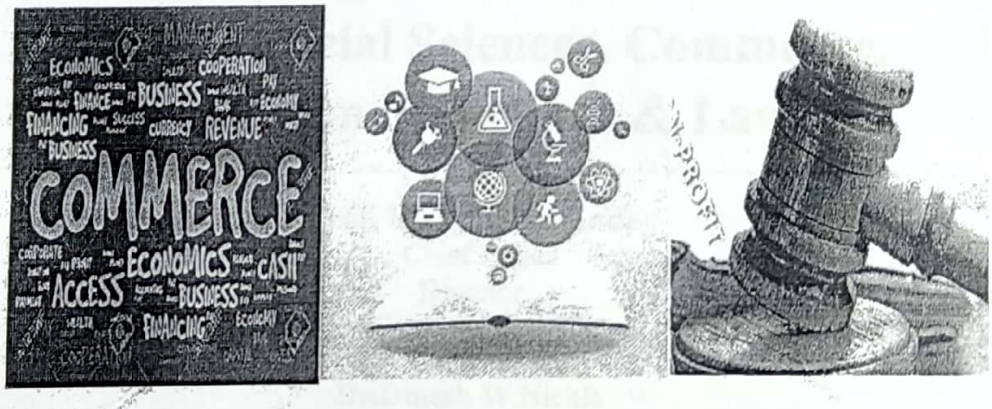

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

No.	Title of the Paper Name — Authors'	Page No.
1	अनाम शहीदों कों आदरांजली :— एक छोटा सा प्रयास — डॉ. (श्रीमती) कृष्णा सोलंकी	1
2	महात्मा फुलेंचा प्रगतीशील शैक्षणिक दृष्टीकोन — डॉ. महेंद्र झलके	7
3	नाटयानुवाद यात्रा का प्रकाशस्तंभ — डॉ. सतीश पावडे	12
4	आधुनिक महाराष्ट्राचा महानायक : वसंतराव नाईक — प्रा.डॉ. लखपती वा. गायकवाड	17
5	ऐतिहासिक अचलपूर शहरातील - प्रमुख रस्ते,चौरस्ते आणि चौक — डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	21
6	वेब बेसड् डिजीटल ग्रंथालय आणि ई-लर्निंग प्रणाली — प्रा.वैशाली तुकाराम गोरे	29
7	पश्चिम विदर्भातील बचतीचे विविध माध्यमे — प्रा.सुरेश आर. भालतडक	33
8	भारतीय मंदीर व्यवस्था व तेथील अर्थकारण— एक समिक्षा — प्रा. डॉ. जयंत एम. बनसोड	37
9	देहविक्री करणा-या महिलांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास — प्राचार्य डॉ.कल्याण मोरे	42
10	शेतकरी संघटनेच्या प्रभावातील मराठी ग्रामीण कथा — डॉ. मधुकर बैकरे	47
11	महात्मा गांधी आणि स्त्री सशक्तिकरण — प्रा.विशाखा के मानकर	51
12	महात्मा गांधी आणि असहकार चळवळ,एक पर्व — डॉ.कमलेश मानकर	53
13	Sustainable Rural Development In India: Issues And Challanges — **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	56
14	Ict Sector In Economic Growth Of India — **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	62
15	Swami Charandas'sAshtanga Yoga is a holistic health concept — **Shri.Laxman B. Dodmani , Dr.D.B.Birnale**	68
16	China's expansion in the Indian Ocean Region and India's response — **Vinay kumar**	72
17	The French Revolution Reforms the Erstwhile institutions of the Society — **Shanu A. Sahay**	75
18	महिला सशक्तिकरण की दिशा में पंचायती राज की भूमिका: भारत के संदर्भ में — मनोज कुमार यादव	84
19	Sharfuddin Sahil ki Shairy ka Ajmali Jaiza — **Dr.Azhar Abrar Ahmad**	87

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar Peer-Reviewed & Refereed Indexed Multidisciplinary International Research Journal

mpact Factor -(SJIF) –8.575, Issue NO, 378 (CCCLXXVIII)

ISSN : 2278-9308 November 2022

ऐतिहासिक अचलपूर शहरातील - प्रमुख रस्ते,चौरस्ते आणि चौक

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.,मो.नं.9860882456 ,Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

महाराष्ट्रातील अचलपूर हे प्राचीन शहर असून या शहराच्या नगररचनेचा विकास मध्ययुगीन कालखंडात झालेला दिसून येतो. शहराच्या निर्मिती पासून म्हणजेच प्राचीन काळापासून ते सन 1947 पर्यंतच्या कालखंडात विविध शासकांनी अचलपूर शहरावर शासन केल्याचे आढळून आले . अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर आहे. अचलपूर शहर हे दक्षिण भारतातील एक मुख्य शहर असून या शहराचे नागरिकरण हे दक्षिणेकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्यावर झाल्याचे आढळून आले. मध्ययुगीन कालखंडातील नगरे व त्यांचा विकास प्रामुख्याने रस्त्याच्या विकासामुळेच झालेला आढळून येतो. अचलपूर शहरामध्ये रस्त्याचे जाळे प्राचीन काळापासून निर्मित झाल्याचे आढलळे. तीर्थयात्रा, तीर्थाटन व धर्म सम्मेलने यासारख्या धार्मिक कृत्यामुळे अचलपूर शहर भारतातली ईतर प्रमुख शहरांशी जुळलेले दिसून आले. अचलपूर शहरातील मुख्य रस्ते भव्य स्वरूपाचे होते. अलीकडे ह्या रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूस स्थानिक नागरिकांनी अतिक्रमण करून दुकाने बांधलेली आढळून येतात. अतिक्रमणामुळे रस्त्याचे मूळ स्वरूप नष्ट होऊन वकाल रूप धारण केल्याचे आढळून आले. सर्वत्र रस्ते गजबजलेले, विस्कळित झालेले आढळून आलेत. रस्त्यावर थाटलेल्या दुकानांमुळे दळणवळणास अडथळा निर्माण झालेला आढळून आला. अचलपूर शहरातील विविध चौक ,चौरस्ते हे नगर नियोजनाचा व नगर रचनेचा भाग असून त्यांची निर्मिती प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक कालखंडात झाल्या कारणाने चौरस्ते व चौक व्यवस्था ह्या ऐतिहासिक वारसा असल्या कारणाने यांचे जतन करणे गरजेचे आहे. ऐतिहासिक पर्यटन वाढिस लागावे यासाठी विविध कालखंडात निर्मित वास्तूंचे जतन करुन पर्यटनास चालना द्यावयास हवी. ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले. अंततः प्रामुख्याने मध्ययुगीन कालखंडात अत्यंत मोलाचा वास्तू अवशेषाचा ऐतिहासिक वारसा नष्ट होईल यात शंका नाही. शासकीय स्तरावरून तसेच लोकसंहभागातून त्यांचे जतन व संरक्षण करणे गरजेचे दिसून आले.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्ये विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्ये तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. सांप्रत अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि.मी.) उत्तरेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतुल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आहे ही पौराणिक काळामध्ये रामायणाच्या किष्किंधा कांडामध्ये वर्णित ऋष्यमुक पर्वताचा भाग म्हणजे आजच्या अचलपूर क्षेत्राचीच ओळख होय. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amraveti

Scanned with CamScanner

(SJIF) Impact Factor - 8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single-Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December -2022

ISSUE No - 385 (CCCLXXXV)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXXV.) 385

ISSN : 2278-9308 December 2022

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Peasant Society and Economic Awareness: - A Study in Maharashtra. **Dr. Vinayak B. Shinde**	1
2	Evolution and Approaches of Total Quality Management **Dr. Rajesh M. Deshmukh**	3
3	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educational and Economical Works **Mr. Sachin S. Ramteke**	7
4	A study of Educational Thoughts of Swami Vivekananda **Dr M.S.Hiremath**	11
5	The Effect of Social-Emotional Competence on Children Academic Achievement and Behavioral Development. **Dr. Vandana V. Fulzele**	14
6	A Study On Decomposes Product Summability Process Of Of Periodic Signals (Functions) **Dr. Dalendra Kumar Bhatt**	18
7	A Study of Feminine Portrayals in the Novels of Anita Desai **Dr. Vishal Sen**	21
8	Problem Faced Indian Agriculture **Dr. Surendra D. Pawar**	23
9	Food Safety In Fisheries : Issues **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	27
10	Economic Prospects And Challenges In Waste Management **Dr. Sou. Parvati B. Patil**	32
11	Significance Of Vivekanand's Vision In The Present Perspective Of Self-Reliant Bharat **Divya Jaiswal**	37
12	Prospects For Green Economy In Tourism: A Case Study Of Aurangabad District **Dr. Madhavi Mahesh Nighoskar**	43
13	The legislative framework in POCSO for Child Sexual Abuse with respect to comparison between developed and developing countries of the world **Dr. Mahendra Laxman Pachadkar**	48
14	Air Pollution with refrence to Environmental Law : A Theoritical Study **Abhishek Kumar Mishra**	54
15	भिलाला जानजाति का पीठवरा(धार और आलीराजपुर जिले के संदर्भ में) डॉ. कुवरसिंह बघेल	59
16	भिलाला जानजाति का विवाह (भूमि अलंकरण के संबंध में) डॉ. शीला बघेल	62
17	श्रमण संस्कृतिकी वैदिक संस्कृति को देन डॉ. रणजीतसिंह मेवाड़े	67
18	उत्तर भारत में प्रथम स्वाधीनता संग्राम डॉ. महेशलाल गर्ग	70
19	अभिभावक—बालक संबंधो का विकास प्रा.सौ.सुषमा सु.जाजु	73

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

20	ऐतिहासिक हेरे संस्थान : एक अभ्यास प्रा. संदीप अशोक पाटील	76
21	छत्रपती शाहू महाराज यांच्या भाषणातील परिवर्तनवाद डॉ. अशोक जाधव	80
22	बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील ग्रामीण जीवनाचे दर्शन प्रा.कांतीलाल झोलबाजी लाडे	84
23	केंद्र पुरस्कृत इंदिरा गांधी अपंग निवृत्ती वेतन योजनेचे आर्थिक अध्ययन प्रा. डॉ. नवल डी. पाटील	87
24	दुग्धजन्य व्यवसाय एक स्वयंरोजगार सुवर्णा दिनकर गोतरकार	90
25	कृषीमाल प्रक्रिया उद्योग आणि रोजगाराच्या संधी प्रा. डॉ. आर.जी अंबाडकर	94
26	लोकमान्य टिळक : एक प्रखर राष्ट्रवादी नेता डॉ. स्मिता दि. जोशी	96
27	स्वातंत्र्यानंतर कृषी क्षेत्रातील बदल डॉ. गजानन सोमकूवर	99
28	जैन कला – विषेश संदर्भ अमरावती जिल्हा डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	103
29	नोकरी करणाऱ्या महिलांचा दर्जा, कार्यस्थिती व सुविधा डॉ. महेंद्र अजाबराव पखाले	108
30	भारत मे सहयोगी संघवाद प्रा.डॉ.असीम खापरे	113
31	आधुनिक काळात उद्योजकतेचे महत्त्व व गरज प्रा. डॉ. किरण बेलूरकर	117
32	मराठी भाषेतील सुपीकत्व आणि वास्तव प्रा.डॉ.राजेश चवरे	119
33	डिजिटल बँकिंग सेवांची दैनंदिन व्यवहारांतील भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन कु. शुभांगी दिलीप नारेकर , डॉ. विशाल एन. ठनगण	125
34	राजकीय पक्ष पद्धतीच्या बदलत्या स्वरूपाची चिकित्सा डॉ. आकाश शेषराव बांगर	132
35	लॉकडाऊन नमध्ये शालेय शिक्षणात डिजीटल माध्यमांची भूमिका राजेश अक्केवार,डॉ. किर्ती सदार	135
36	भारत में लोकतात्रिक विकास डॉ. देवेन्द्र प्रसाद राम	139
37	तीर्थ केन्द्र अयोध्या एवं उसका पृष्ठ प्रदेश का एक भौगोलिक अध्ययन देवेश त्रिपाठी	143
38	Land-use/cover changes in Dehradun District **Dr. Chandra Ballabh[1] Dr. Rabindra Nath[2] Mr. Chandan Singh[3]**	149

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, (CCCLXXX.) 385 -

ISSN : 2278-9308 December 2022

जैन कला – विषेश संदर्भ अमरावती जिल्हा

डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.,मो.नं. 9860882456, Email:omprakashbobade@gmail.com

सारांश :

जैन धर्म हा भारतीय उपखंडातील एक प्राचीन धर्म असून तो आजही अस्तित्वात आहे. या धर्माचे अनुयायी हे जैन धर्माच्या प्रतीकांची ,उपासना स्थळांची आजही उपासना करताना दिसून येतात. भारतीय जैन धर्म बांधवानी संपूर्ण भारतभर प्राचीन , मध्ययुगीन व ब्रिटीश काळात बांधलेल्या मंदिरांची,मंदिरात स्थापन केलेल्या मूर्तींची तसेच चित्रकलेची काळजी घेतली असून जतन केलेले आढळून आले आहे . तसेच प्राचीन काळापासून अमरावती जिल्ह्यात स्थापन असलेल्या कलेचे अमरावतीकर जैन अनुयायांनी सुद्धा जतन केलेले दिसून आले.समाजात नवीन धर्मपरिवार निर्माण झाला, की त्याची धर्मवैशिष्ट्ये त्याच्या कलेत दिसू लागतात. जैन कला याला अपवाद नाही. धर्माशी व पर्यायाने जीवनाशी निगडित असलेल्या गुंफा, मंदिरे, हस्तलिखिते त्याचप्रमाणे रोजच्या वापरातील वस्तू यांसारख्याचा सर्वच निर्मितीत जैनांनी सौंदर्यदृष्टी वापरली. जैन कलेने दाखविलेल्या खास वैशिष्ट्यांमुळे जैन कला आजही महत्वपूर्ण व भारतभर प्रसिद्ध अशी कला म्हणून नावारूपास आलेली आहे.आज जम्मू काश्मीर ते तामिळनाडू व गुजराथ ते पश्चिम बंगाल तसेच तिबेट पर्यंत मंदिर,मूर्ती, चित्रकला व लेण्या या स्वरुपात जैन कला सर्वत्र भारतभर आढळून आली आहे.

भारत हा विविध संस्कृतीचा देश आहे. वैदिक संस्कृती, जैन संकृती व बौद्ध संस्कृती ह्या येथील प्राचीन संस्कृती असून प्राचीन काळात धर्म आणि कला ह्यांचा सुरेख मनोहारी संगम झाल्याचे दिसून येतो . संपूर्ण भारतात ठिकठिकाणची जैन कलापूर्ण मंदिरांची निर्मिती प्राचीन तसेच मध्ययुगीन काळात झाली.त्यातील शिल्पकाम डोळयांचे पारणे फेडणारे आहे तर असंख्य मूर्तीचे कला सौंदर्य मानवी जीवनाला आपल्या कडे आकृष्ट करीत असतात. ती कला केवळ निपुण प्राचीन कलाकारांचे कौशल्यच तर भक्तिभावाने माखलेल्या भाविकांच देवाच्या चरणी नम्रपणे अर्पण केलेली कलाकृती होती. भारतात इतर धर्माबरोबरच जैन धर्माचा, त्यातील कलेचाही मोलाचा वाटा आहे. जैन कलेचा भारतीय जनमाणसावर ठसा उमटलेला आहे. प्राचीन वाङ्मयात आलेल्या जैनांच्या कलाकामगिरीच्या उल्लेखावरून तसेच आता-पर्यंत संशोधनात समोर आलेल्या मनमोहक जैन कलाकृतीतून त्यांचे कौशल्य व त्यांत स्पष्ट अस्पष्ट दडलेल्या लोकजीवनाचं प्रतिबिंबही दृष्टीस पडलेले दिसून येते. चोवीस जैन तीर्थंकरांचा महान् संदेश सांगणाऱ्या व समकालीन समाजाचे चित्र आपणासमोर प्रभावीपणे साकारणाऱ्या जनकलेचा विचार सर्व जैनकलांच्या उदाहरणावरून पुढीलप्रमाणे चार प्रमुख प्रकारांत करता येतो ते म्हणजे जैनमूर्ती, जैन मंदिरे, जनलेणी, जैनचित्रकला होय.

जैन मूर्ती –

महावीराच्या निर्वाणानंतर तीर्थंकर व धर्मपीठाचे स्वामित्व करणारे स्थविर यांच्या समाधींवर स्तूप बांधण्यात आले. नंतर शिल्पांनी व भित्तिचित्रांनी युक्त अशी लेणी व कालांतराने शिखरमंदिरांचे समूह, अशी वास्तुनिर्मिती झाली. मंदिरांच्या पायांचे आराखडे देवतानिर्दशक अशा 'यंत्र' आकृतींवर आधारलेले असत. वास्तूंच्या पायांचे आराखडे यंत्रात्मक असणे,

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya,Amravati

Scanned with CamScanner

ICHR

ICHR Sponsored One Day National Seminar on the Occasion of
Azadi ka Amrit Mahotsav

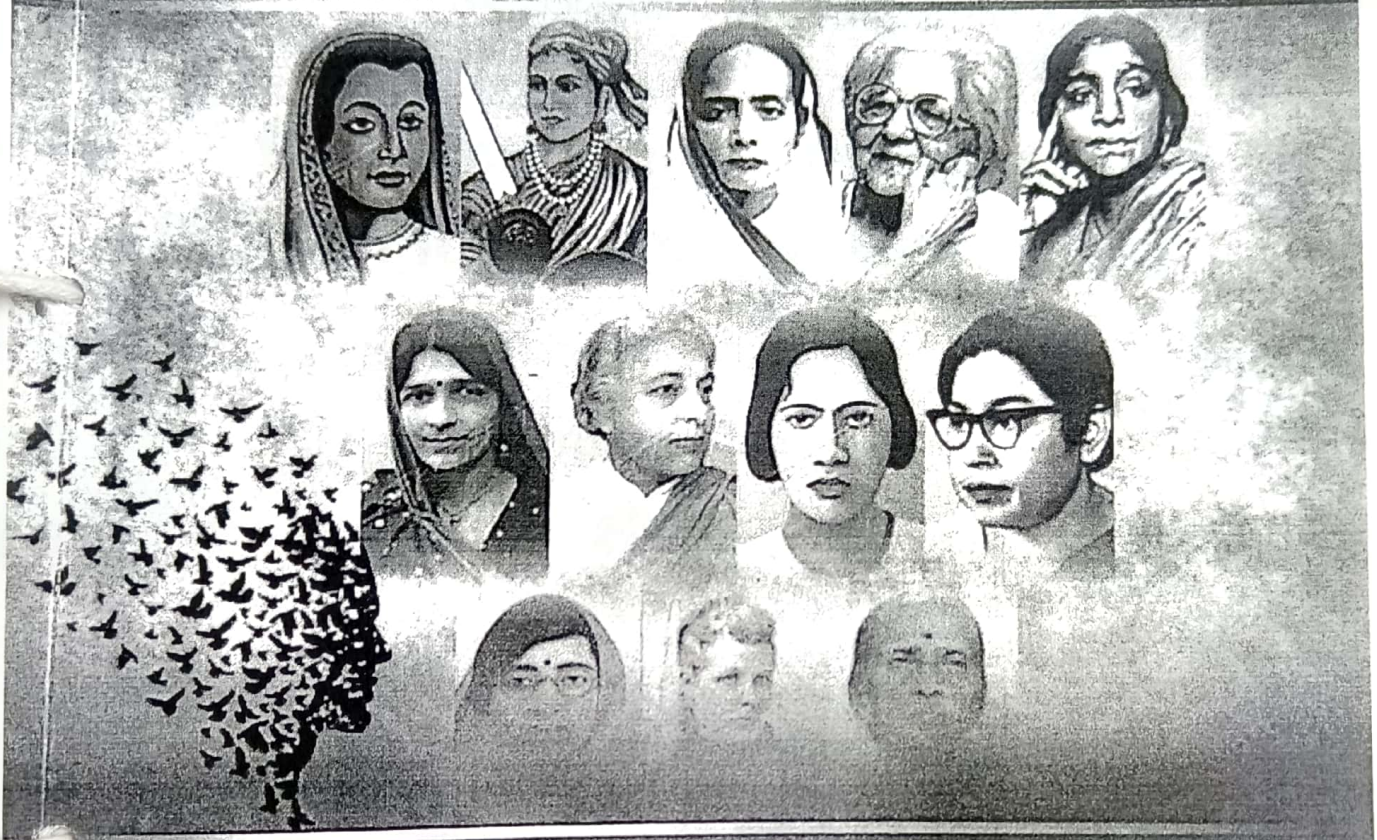

Contribution of Women in Indian Independence Movement

Editor

Dr. Govind Tirmanwar

Azadi Ka Amrit Mahotsav

Scanned with CamScanner

Contribution of Women in Indian Independence Movement

© Author

No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system, or translated in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying and/or otherwise without the prior written permission of the publishers.

ISBN : 978-93-93973-59-7

EDITION : 2022

Printed and Published By :
Shri Ganesh Raut
Om Sai Publisher & Distributors
Plot No. 29, Behind T.B. Ward,
Indira Nagar, Nagpur 440003.
Mob. : 9923693506,
E-mail : ospdnagpur@yahoo.com

Sales Office :
Smt. Jyoti Naresh Khapekar
SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Mob. : 9764673503
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Books N Books
Plot No. 65, Radhika Palace,
Medical Chowk,
Hanuman Nagar,
Nagpur - 440009.
Mob.: 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Branch :
Pune : 203, Paris Sparsh Hight,
Ambamata Mandir Road,
Ambai Dara, Dhayari,
Pune - 411041.
Mob.: 9420318884

New Delhi : 213, Vardhan House,
Ansari Road, Dariya Ganj,
New Delhi - 110002.
Mob.: 8888828026, 9325656602

Type Setter
Shree Ganesh Graphics
Mob.: 9890803277

प्रकाशित सर्व शोधनिबंधातील विचार, मते व निष्कर्ष शोधनिबंध लेखकांची आहेत, त्यांच्याशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

32.	स्वातंत्र्य आंदोलनात अकोला जिल्ह्यातील स्त्रियांची भूमिका डॉ. व्ही. जी. बसू, प्रा. अरविंद. के. भोंगळे	139
33.	भारत छोडो आंदोलनात पश्चिम विदर्भातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. नाना बानखडे, कु. शुभांगी कमलाकर फुकट	144
34.	अकोला जिल्ह्यातील कारंजा (लाड) आणि वाशिम तालुक्यातील महिलांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमधील सहभाग (१९२० ते १९४७) प्रा. डॉ. ठकसेन वा. राजगुरे	148
35.	हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात महिलांचा सहभाग प्रा. सर्जेराव चांगदेव बनसोडे	151
36.	स्वातंत्र्य संग्रामातील विरांगणांचे कार्य एक ऐतिहासीक सिंहावलोकन प्रा. डॉ. तिर्थनंद बन्नागरे, मा. डॉ. काशीनाथ मानमोडे	156
37.	इ.स. १८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम आणि कानपूरची नर्तकी विरांगना अजीजन डॉ. पी. एस. माहोरे	161
38.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख महिला स्वतंत्रता सेनानी व त्यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे	166
39.	सविनय कायदेभंग चळवळीत वर्धा जिल्ह्यातील महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. सुरेश एन. काळे	170
40.	संत गाडगेबाबांच्या अनुयायी मिराबाई शिरकर यांचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान डॉ. संदिप म. राऊत	173
41.	गांधी युग: असहकार आणि संविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचा सहभाग प्रा. आर. बी. वाघ	176
42.	ॲनी बेझंट व होमरूल चळवळीचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान डॉ. वैशाली सु. भाकरे	180
43.	महात्मा गांधीजीच्या आंदोलनात स्त्रीयांचा सहभाग प्रा. डॉ. राजेन्द्र एम. देवाळकर	184
44.	गांधीप्रणीत स्वातंत्र्यलढ्यात भारतीय स्त्रियांचा सहभाग प्रा. डॉ. बी. आ. तनपुरे	187
45.	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिवीर प्रीतिलता वाड्डेदार यांचे योगदान प्रा. डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे	189
46.	गांधीजींच्या परीप्रेक्षातून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत महीलांचे योगदान डॉ. कृष्णा मालकर, शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	192
47.	सरोजिनी नायडू: भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील सक्रिय महिला प्रा. डॉ. संदीप व्ही. भुरले	195

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख महिला स्वतंत्रता सेनानी व त्यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान

डॉ. ओमप्रकाश सा. बोबडे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती.

सारांश

भारतीय स्वातंत्र्य लढा ही भारतातील ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी आणि नंतर युनायटेड किंगडम म्हणजेच इंग्लडचे अधिपत्य घालवून स्वतरूचे स्वतंत्र स्थानिक सरकार बनविण्याची चळवळ होती. वसाहतवादाचा कालखंड सन १६०० ते १८५७ असा होता तर १८५७ ते १९४८ हा कालखंड ब्रिटिश शासनाचा होता. अनेक स्वतंत्रता सेनानी हे स्वातंत्र्य प्राप्ती साठी आजीवन लढलेले होते. या स्वतंत्रता सेनांमध्ये महिला स्वतंत्रता सेनानींचा मोलाचा वाटा होता. संपूर्ण भारतातील स्त्रीयानी क्रांतिकारी मार्गाने, विधायक कामाच्या माध्यमातून, राजकीय सेवेच्या माध्यमातून भारतीय स्वतंत्रता चळवळीत भाग घेतलेला दिसून येतो. याप्रमुख स्त्रियामध्ये सिंध, पंजाब, दिल्ली, महाराष्ट्र, कर्नाटक, बंगाल व अति पूर्वेकडील राज्यातील स्त्रियांचा प्रमुख सहभाग होता. स्वातंत्र्य संग्रामात भाग घेतलेल्या महिलांचे आजही म्हणावे तसे कर्तृत्व सार्वजनिक झालेले दिसून येत नाही. स्वातंत्र लढ्यातील स्त्रियांची कामगिरी दुर्लक्षित दिसून येते. काही महिला स्वतंत्रता सेनानी घ्या वेगवेगळया संघटनांच्या माध्यमातून चालवलीत सक्रीय राहिलेल्या दिसून येतान. काही महिला स्वतंत्रता सेनानी, क्रांतिकारी महिला वैयक्तिक पातळीवर सुद्धा संघर्षरत असल्याचे आढळून आले आहे. अनेक स्त्रियांना हुतात्म आलेले दिसून आले. अनेक महिला क्रांतिकारी स्वतंत्रता सेनानीना तुरुंगवास झालेला आढळून आला आहे. काही क्रांतिकारी महिला सेनानी पोलिसांच्या गोळीबारात मृत्युमुखी पडलेल्या आढळून आल्यात. महिला स्वतंत्र सेनानीनि देशांतर्गत तसेच परकीय भूमीवर सुद्धा स्वतंत्र लढा सुरु ठेवलेला दिसून येतो. तर पुरुष स्वतंत्रता सेनानींच्या खांद्याला खांदा लावून लढलेल्या दिसून येतात. हेरगिरी मध्ये सुद्धा महिला स्वतंत्रता सेनानींनी भाग घेतलेला दिसून येतो. थोडक्यात आजचे भारतीय स्वातंत्र्य हे स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये लढलेल्या ज्ञात व अज्ञात महिलांच्या त्यागाच्या पायावर उभे आहे.

१५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत देश स्वतंत्र झाला. मात्र भारताला सहजासहजी स्वातंत्र्य प्राप्त सालेले नाही. ह्या स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी शेकडो स्त्री–पुरुषांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. या स्वातंत्र्य लढ्याचे महत्वाचे वैशिष्ट म्हणजे स्वातंत्र्य लढयात महिलांचा असणारा सक्रिय सहभाग होय. भारताच्या स्वातंत्र्याचे हे अमृत महोत्सवी–वर्ष होय. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ७५ वर्षा नंतर सुद्धा स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील कामगिरीकडे सतत दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. भारताचा स्वातंत्र्य लढा १८५७ पासून सुरु झाला असे नव्हे तर ज्या दिवसापासून परकीय आक्रमण काऱ्यानी, विदेशी सत्तांनी आपल्या भारत भूमीवर अधिपत्य मिळविले तेव्हापासून स्वातंत्र्य समर १५ औगस्ट १९४७ अविरत सुरु होते. आजच्या या अमृत महोत्सवी वर्षा मध्ये आपणास महिलांची स्वातंत्र्य लढ्यातील कामगिरीची माहिती होणे गरजेचे आहे. भारताचा पहिला स्वातंत्र्य संग्राम १८५७ झाला. सन १८५७ चा उठाव म्हटले की झांशी च्या राणीची आठवण येते. या उठावात फक्त झाशी ची राणीच सहभागी होती असे नव्हे तर बेगम हजरत महल इत्यादींचा महिलांचा समावेश होता. महाराष्ट्रातील नरगुंद नावाच्या छोट्य संस्थानातील स्त्रियांनी १८५७ च्या उठावात सहभाग घेतला होता. कर्नाटकातील कित्तूर संसंथानातील राणी चनम्माने सुद्धा ब्रिटिश फौजेस सडो की पडो करून सोडले होते. उत्तर प्रदेशातील तुलसापूर च्या राणी कस्तुरी कुमारी ने सुद्धा सशत्र उठाव केलेला होता. राणी कस्तुरी

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati
Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

ऐतिहासिक अचलपूर शहर – वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे

डॉ.ओमप्रकाश बोबडे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

सारांश :

महाराष्ट्र राज्यातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक शहर. प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र तसेच हे शहर मध्ययुगीन बेरार प्रांताच्या राजधानीचे शहर. या शहराच्या नगररचनेचा विकास मात्र मध्ययुगात झाला आहे. नगररचना हे अचलपूर शहराचे प्रमुख वैशिष्ट्यो होय. या नगररचनेच्या अनुषंगाने विविध वास्तूची निर्मिती झाली. या विविध वास्तू प्रकारामधील एक वैशिष्ट्यापूर्ण वास्तू प्रकार वाडा होय. मध्ययुगीन कालावधीमध्ये अनेक वाडे अचलपूर शहरात निर्मित झालेले दिसून आलेत. वाडा निवासी वास्तू प्रकार होय. अचलपूर शहरात निर्मित वाडे हे 'वाडा' या वास्तू प्रकाराच्या संपूर्ण वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण होते. प्रशासनातील उच्च पदस्थ अधिकारी, श्रीमंत नागरिक यांनी वाडे बांधलेले दिसून येतात. अचलपूर शहरातील बहुसंख्य वाडे मध्ययुगीन कालावधीत बांधलेले आढळून आलेत. जवळपास सर्वच वाडे क्षतिग्रस्त आणि पडक्या अवस्थेत आहेत. देशमुख, देशपांडे व पाटील यांच्याद्वारा बांधलेले मोजकेच वाडे सुस्थितीत आहेत. या वाड्यांचे ऐतिहासिक वास्तू म्हणून जतन करणे, संरक्षण करणे गरजेचे आहे. वाड्याचे संरक्षण, संवर्धन झाल्यास पर्यटनास चालना मिळेल. पर्यटन व्यवसाय वाढीस लागल्यास युवकांना रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील. परत्वे अचलपूर शहराच्या ऐतिहासिकत्वाला प्रसिद्धी मिळेल. पर्यटनस्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास शहरातील जतन केलेले संरक्षण, संवर्धन केलेले वाडे पर्यटन वाढीस लागावे म्हणून महत्त्वाची भूमिकेत असतील. पर्यटनस्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास झाल्यास स्थानिक नागरिक स्वतः इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तूंबाबत जागरुक होतील व सामाजिक सहभागितेच्या माध्यमातून ऐतिहासिक स्थळांचा विकास वाढण्यात मदत करतील यात शंका नाही.

अचलपूर शहराचा ऐतिहासिक परिचय :

अचलपूर शहराला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. अचलपूर शहाराला स्वतःचा राजकीय वारसा असून मध्यकालीन एक प्रमुख राजकीय केंद्र तसेच शहर असल्यामुळे या शहराची स्वतंत्र अशी संस्कृती निर्माण झाली होती. या शहराची आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी स्वतंत्रपणे वैशिष्ट्यो विकसित झाली होती. मध्ययुगातील संपूर्ण वैशिष्ट्यो तथा प्रवृत्तींनी युक्त असे संपूर्ण विकसित केंद्र म्हणजे अचलपूर शहर होते. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील अचलपूर हे ऐतिहासिक शहर तसेच प्राचीन संस्कृतीचे एक केंद्र. अचलपूरचा अक्षवृत्तीय व रेखवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे 210160 उ. ते 770330 पू. दरम्यान आहे. तसेच समुद्रसपाटीपासून 1200 फुटावर उंच आहे. अमरावती या जिल्ह्याच्या ठिकाणापासून 30 मैल (50 कि. मी.) पश्चिमेस असून शहराचे क्षेत्रफळ 8 चौरस मैल आहे. शहराच्या मध्यातून सापण व बिच्छन नद्या वाहतात. नद्यांच्या काठी अनेक ऐतिहासिक स्थळांचा विकास झालेला दिसून येतो. शहराच्या पूर्वेस चांदूर बाजार, दक्षिणेस अमरावती, पश्चिमेस अकोट, धारणी ही तालुक्याची शहरे असून उत्तरेस मध्यप्रदेशातील बैतूल जिल्ह्याची सिमा लागून आहे. अचलपूर या सांस्कृतिक केंद्राला पौराणिक धर्मस्थळापासून तर आधुनिक काळातील इंग्रजांच्या राजवटीपर्यंत स्वतंत्र अस्तित्त्व होते व आजही आहे. तसेच हा दंडकारण्याचा प्रदेश म्हणून सुद्धा पुराणामध्ये वर्णित आहे. शंकराचे ज्येष्ठ पुत्र कार्तिक यांनी केलेल्या घोर तपस्येने ही भूमी कार्तिकेयाची भूमी म्हणूनही ओळखली जाते. प्रारंभापासून अचलपूर शहर ह विदर्भातील प्रमुख प्रसिद्ध शहर असून हे बेरारच्या राजधानीचे शहर होते. महाभारताच्या कालावधीमध्ये ही भूमी भगवान श्रीकृष्णाच्या पदस्पर्शाने पावन झाल्याची आख्यायिका आहे. नलदमयंतीच्या प्रेमकहाणीमुळे सुद्धा ही भूमी प्रसिद्ध आहे.

CamScanner

प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अंतर्गत ही भूमी अशोक राज्याच्या 272 ते 231 इ.स. पूर्व अप्रत्यक्ष अंमलात होती. प्राचीन मौर्य साम्राज्याच्या अस्तानंतर ही भूमी रुद्रदामन राज्याच्या अंमलाखाली आली. वाकाटक आणि राकुटाच्या काळामध्ये ही भूमी भोजकट राज्याचा भाग होती. भोजकट हे राज्य जहागिरी स्वरुपाचे होते. त्यानंतर पुलकेशि–प्रथमच्या कालावधीत हा भाग चालुक्य राज्याचा अंतर्गत भाग होता. पुढे चालुक्यांच्या पतनानंतर या भूमीवर यादवांचे अधिपत्य प्रस्थापित झाले. सन 1058 मध्ये अचलपुरला इल नावाचा जैनधर्मिय राजा राज्य करीत होता. त्याने दुल्हा रहमान गाजी सोबत युद्ध केले. युद्धात दोघांचा मृत्यु झाला. ईल राजाची सत्ता संपुात आली. 12 व्या शतकात अचलपूर येथे देवगीर यादवांचा मांडलिक म्हणून रामदरणा याचा तत्कालीन एलिचपूर येथे राज्यकारभार होता. सन 1312 च्या फेब्रुवारी महिन्यामध्ये अल्लाउद्दीन खिलजी ने अचलपूर शहर जिंकले. अल्लाउद्दीन खिलजीच्या वतीने अचलपूर शहराचा प्रशासक म्हणून कुतुबुद्दीन अल्वी याची नेमणूक केली होती. अचलपूर शहराचा सर्वप्रथम मुस्लिम प्रशासक कुतुबूद्दीन अल्वी होय. सन 1339 मध्ये खेरला येथील गोंड राजा नरसिंग देव याने अचलपूर शहर जिंकून घेतले मात्र राज्यकारभार केला नाही. इ.स. 1490 च्या सुमारास बहामनी सत्तेचा वऱ्हाड प्रांताचा सुभेदार फतेउल्ला इमाद–उल–मुल्क याने बेरार या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. पुढे हे घराणे 150 वर्ष टिकले. सन 1574 नंतर इमादशाही न झाली. सन 1632 नंतर अचलपूर शहरावर मुगलांचा अप्रत्यक्ष अंमल. हैद्राबादच्या निजामाचा मुळ पुरुष याचा उदयही अचलपूर येथेच झाला. अचलपूरच्या स्वतंत्र नबाब घराण्याचा उदय त्यात इस्माईखानपन्ही, सलाबतखान, नामदारखान हे राज्यकर्ते पुरुष प्रसिद्ध त्यांच्याच राज्यकारभारामध्ये अचलपूरच्या स्थापत्यांचा विकास. असा स्प उल्लेख सेंट्रल प्रोव्हिसेस डिस्ट्रीक्ट गॅझेटियर्स, अमरावती डिस्ट्रीक्ट 1911 या ग्रंथामध्ये येतो. सन 1853 पर्यंत अचलपूर शहर हैद्राबादच्या निजामाच्या राज्याचा भाग होते. निजामाचे अधिकारी स्थानिक प्रशासन चालवित असत. सन 1853 मध्ये निजामाने कर्जापोटी फेडिस्तव आणि तैनाती फौजेच्या पगारापोटी वऱ्हाड प्रांत (अचलपूर शहरासहित) इंग्रजांजवळ अनामत म्हणून ठेवल्यामुळे अचलपूर शहर अप्रत्यक्ष इंग्रजांच्या ताब्यात होते. सन 1853 ते 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर शहरासहीत वऱ्हाड प्रांत कायम पटट्याने इंग्रजांकडे तसेच सन 1867 पासून 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर या शहाराला जिल्ह्याच्या दर्जा थोडक्यात 1867 ते 31.08.1905 पर्यंत अचलपूर हे स्वतंत्र जिल्ह्याचे ठिकाण होते. अचलपूर विषयी 'बर्नी' या लेखकाने ङ्गजपश`ष ींहश षर्रोी लळींळशी`ष ींहश ऊशललरपफ असे उद्गार अल्लाउद्दीन खिलजीच्या देवगिरी अभियानाच्या वेळी लिहून ठेवले आहे. सद्यस्थितीमध्ये अमरावती शहर जिल्ह्याचे ठिकाण असले तरी अचलपूर शहर अमरावती शहरापेक्षा प्राचीन व प्रसिद्ध शहर होते व आहे असा स्प उल्लेख आढळतो.

वाडा :

अनेक सोपे व दालने असलेली मोठी इमारत, शहरातील पोट विभाग (सुतारवाडा, कुंभारवाडा) खेडे गावचा भाग, आवार घालून बंदिस्त केलेली जागा. वाडा : एक गृह वास्तुप्रकार धनिक मालकाच्या आवाराने बऱ्याच मोठ्याा असलेल्या निवासस्थानास मराठीत आवश्यक अशी सन्मानदर्शक शब्द वापरतात. निवासास आवश्यक अशी अतिथ्यगृह, विश्रामस्थान, भोजनगृह, दालने मोठ्याा आकाराच्या चौकाभोवती बांधण्यात येत. सामान्यतः दोन चौक असत. पेशवाईत सात चौक असणारे वाडे बांधण्यात आले. चौकामुळे सर्व दालनात हवा व प्रकाश मिळत असे. दालनाची विभागणी परंपरागत पद्धतीने होई. वाड्याामद्ये चौक, ओवरी, कचेरी, बैठकीची ओवरी, देवघर, माजघर, आतील चौक, जेवणघर, सदर किंवा सभेचा दिवा लागणाऱ्या पाहुन यासाठीच्या अतिरीक्त खोल्या इत्यादी प्रकारची विभागणी करुन खोल्या बांधलेल्या असत. मध्ययुगीन कालखंडातील वाडे अनेक मजली बांधलेली आढळून आलेत. वाड्याला तळमजला भक्कम दगडी बांधणीचा असे. पायाचे बांधकाम दगडांनी केलेले असे. वाड्याची रचना मुख्यतः लाकडी खांबा व तुळ्या यांच्या सांगाड्याभोवती होत असे. वरच्या मजल्याचे बांधकाम विटांचे असे व भिंती बऱ्याच जाड पुष्कळदा पाच फुट रुंदीच्या असत. सजावटीसाठी दोन तीन प्रकार वापरीत. लाकडी खांब, तुळ्या, हस्त, पटई यावर विविध प्रकारचे कोरीव काम करण्यात येईल. यासाठी वेलपत्ती, पऱ्यांच्या आकृत्या यांचा वापर होईल.

तेलपाणी देऊन लाकूडकाम लखलखीत ठेवीत. भिंतीत लहान–मोठ्या आकाराचे मानदान कोनाडे कोरण्यात येत.

अचलपूर शहर आणि वाडा संस्कृती :

अचलपूर शहरामधील देशमुख हे मुळचे कर्नाटक प्रांतातील होत. त्यांच्या देशमुखीच्या कारकिर्दीत त्यांनी वाडे बांधलेत ते वाडेही आजमितीस पूर्णतः मोडकळीस आलेले आढळलेत. सन 1206 ते 1853 या कालावधीत गावाच्या पाटलापासून तर देशमुखांपर्यंत स्थानिक प्रशासनातील अधिकारी हिंदूच होते. त्यांनी अचलपूर शहरामध्ये वाडे बांधलेत. सन 1758 नंतर इस्माइल खॉ नबाबाच्या कारकिर्दीला सुरुवात झाली.

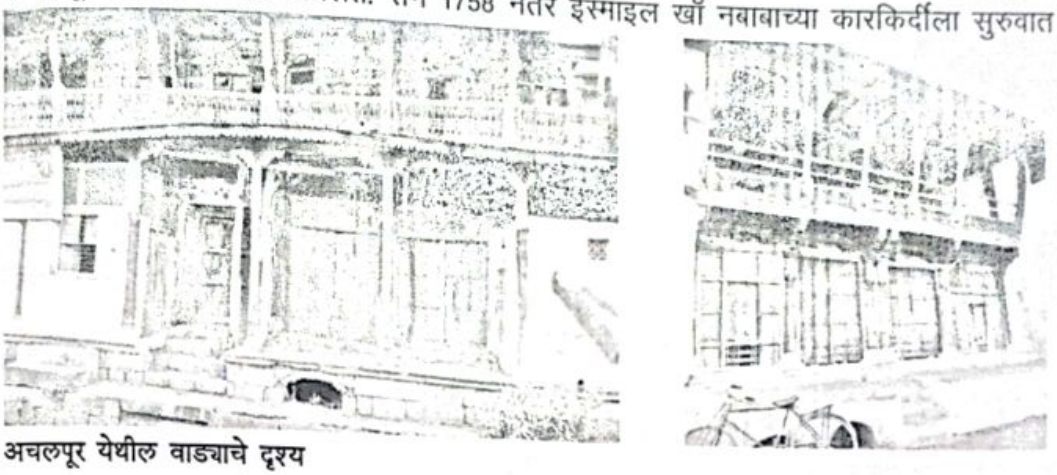

अचलपूर येथील वाड्याचे दृश्य

सन 1758 ते 1772 या कालावधीत अचलपूर शहराभोवतालचा पराकोट बांधण्यात आला. या कारकिर्दीदरम्यान आर्थिक सुबत्ता आढळून येते. सुरक्षितता प्राप्त झाल्यामुळे अचलपूर शहरांमध्ये विविध नवीन इमारती, वाडे बांधण्यात येवू लागले. आज सध्यस्थितीमध्ये अचलपूर स्थित असणारे वाडे नबाब कालखंडातील आढळून आलेत. प्रामुख्याने वाडे निर्मिती चावलमंडी, बिलनपूरा, माळवेशपूरा, सुलतानपूरा, सरमस्तपूरा, विलायतपूरा, महाल मोहल्ला व जामा मस्जिद परिसरात झालेली आढळते. वाडे मध्ययुगीन वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण होती. सद्यस्थितीत देशपांडे, देशमुख व पांगारकर वाडा सोडला तर इतर कोणताही वाडा सुव्यवस्थित स्थितीत नाही. सन 1850 च्या सुमारास विट्ठलराव मल्हारराव देशमुख, गणेश बलवंतराव देशपांडे, रावसाहेब खुशाल नारायण पांगारकर यांचा वाडा सुव्यवस्थित होता.

सन 1206 ते 1853 या कालावधीत अचलपूर शहराला वऱ्हाड प्रांताच्या राजधानीचा दर्जा प्राप्त झालेला होता. स्वतंत्र इमादशाहीचे घराणे स्थायी झाले होते. अहमदनगरचा निजामशाह व मुघल बादशाह अचलपूर येथे वास्तव्यास नव्हता. तो आपल्या अधिनस्थ सरदारांनाद्वारे वऱ्हाड प्रंताचा कारभार पाहत असे. अचलपूरचे नबाब सुद्धा हैद्राबादच्या निजामा कडून सुभेदारीची सनद मिळवित असत. या कालावधीत दक्षिण व उत्तर भारतातील अनेक सरदार, नामदार, देशमुख, देशपांडे व उच्च पदस्थ अधिकारी अचलपूर शहरात वाडे बांधून निवास करीत असत. त्यांनी बांधलेल्या वाड्यांचे अवशेष आजही अचलपूर शहरामध्ये विविध मोहल्यामधून आढळून आलेत.

□

CamScanner

अचलपूरचा देशपांडेचा वाडा :

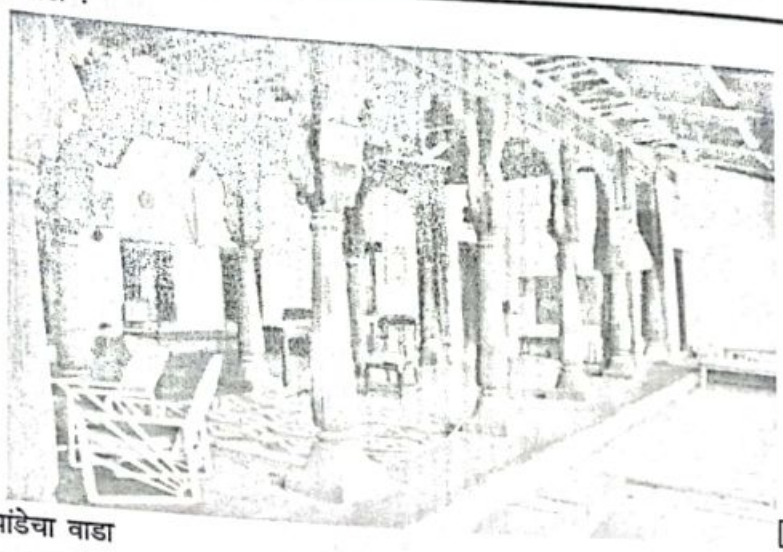

अचलपूर येथील देशपांडेचा वाडा

हा वाडा अचलपूर शहरातील अस्तित्त्वात असलेला सर्वात जूना वाडा होय. रामाजीपंत देशपांडे आणि त्यांचा मुलगा नारोरामपंत देशपांडे यांनी या वाड्याचे बांधकाम सन 1656 चे सुमारास गेले. ह्या वाड्याचे संपूर्ण बांधकाम लाकडाने केलेले आहे. वाड्याचे प्रवेशद्वार पूर्वे कडून असून दिवाणखाना सुद्धा पूर्वे कडेच आहे. वाड्याच्या समोर असलेल्या अंगणामध्ये प्रशस्त मोकळी जागा असून त्या मोकळ्या जागी हौदामध्ये कारंज्याची व्यवस्था आहे. संपूर्ण हौद गोलाकार आहे. वाड्याचा आकार चौकोनाकार असून संरक्षण भिंतीसहीत वाड्याचे क्षेत्रफळ सुमारे 3000 चौ.मी. आहे. संपूर्ण बांधकाम विटा, चुना, गारा व लाकडामध्ये केलेले असून ते आजही सुव्यवस्थित स्थितीत आहे. निवासास आवश्यक असे अतिथ्यगृह, विश्रामगृह (स्थान), भोजनगृह, देवगृह, चौक, दालने याची व्यवस्था वाड्याामध्ये आढळून येते. वाड्याच्या भिंतीची जाडी सुमारे 1.21 मी. आढळून आली. श्री.देशपांडे यांचा वाडा दोन चौकी वाडा आहे. कालपरत्वे चौक बुजविण्यात आलेत. चौकाची व्यवस्था वाड्याामध्ये प्रकाश भरपूर प्रमाणात मिळावा यासाठी केलेली होती. दालनाची विभागणी परंपरागत पद्धतीची असून मोठ्याा दालनामधून पहिल्या चौकात प्रवेश मिळतो तर चौकाच्या पूर्वेकडे देवघर आहे. देवघराच्या दालनामध्ये कुळदेवता तसेच अन्य देवतांच्या प्रतिमा आढळून येतात. सन सोळाशेच्या सुमारास निर्मित चार फूट उंचीच्या समई देवघरात स्थित आहेत. त्या समईवर मालकाचे नाव व तारीख आढळून येते. समोरच्या बाजूला मुख्य बैठक आहे. या बैठकीच्या दोन्ही बाजूस (उत्तर–दक्षिण) विश्रामस्थानाची व्यवस्था असणाऱ्या दोन खोल्या आहेत. वाड्याचा तळमजला वा तळाचे बांधकाम तत्कालीन परिस्थितीत काळ्या पाषाणामध्ये केलेले आढळून आले. वाड्याची रचना प्रामुख्याने लाकडी खांब व तुळ्यांद्वारा केलेली आहे. लाकडी खांब सुमारे 3.63 मी. उंच आढळून आलेत. त्या खांबावर उत्कृ कोरीव काम केलेले आहे. खांबांना काळा रंग लावलेला असून पूर्वी त्यास तेलपाणी याने मढवले जात असे. वाड्याचे छप्पर लाकडी असून त्यावर विटांचे आच्छादन आहे. सजावटीसाठी लाकडांवर कोरीव काम केलेले आहे. वाड्यातील प्रत्येक लाकडी साधनांवर केलेले कोरीव काम वेलपत्ती, पऱ्यांच्या आकृत्या, स्वस्तिक तसेच इतर डिझाईनने काढलेल्या आकृत्या स्पपणे आढळून येतात. संपूर्ण वाड्याचे निरिक्षण केले असता वाड्याच्या भिंतीमध्ये लहान–मोठ्याा आकाराचे कोनाडे कोरण्यात आलेले आढळून आलेत. वाड्याच्या आतमध्ये पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था विहीरीच्या माध्यमातून केली जाई. स्वच्छतागृहाची व्यवस्था आढळून आली. ह्या वाड्याशाची बांधकाम शैली दिल्ली, गुजराती परंपरागत स्वरुपाची आहे. वाडा, प्रशस्त भव्य व तत्कालीन सौंदर्याभिव्यक्तीचा उत्कृ नमुना आहे. काही भागाची थोडीफार पडझड होवून तो भाग मोडकळीस आलेला आढळून आला. हा वाडा अचलपूर शहरातील लाकडी बांधकामाचा, वास्तूचा उत्कृ नमुना आहे. या वाड्याच्या उत्तर बाजू कडील जागेमध्ये छोटे देवीचे मंदिर असून त्या मंदिरातील मूर्ती

CamScanner

विहीरीमध्ये सापडल्याचे सांगितले. ही मूर्ती काळ्या पाषाणाच्या पातशिलेवर कोरलेली असून ती देवीची (पार्वती) मूर्ती आहे. या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा या छोट्या मंदिरामध्ये केलेली असून सद्यस्थितीत ही मूर्ती वाड्यामध्ये स्थित आहे.

पार्वतीची मूर्ती –

अचलपूर येथील देशपांडेंच्या विहीरीमध्ये प्राप्त मूर्ती

या मूर्तीची उंची सुमारे 1.10 सें.मी., रुंदी 44 सें.मी., जाडी 6 सें.मी. असून ही मूर्ती काळ्या बेसाल्ट दगडास घासून निर्मित केलेली आहे. ही देवी समपादात उभी आहे. डोक्यावर करंड मुकूट परिधान केलेले आहे. कानात कर्नफुले, गळ्यात माळ, हातात कडे, कमरपट्टा, मेणाला आणि पातळ वस्त्र परिधान केले आहे. मूर्तीस चार हात असून यात उजव्या हातांमध्ये अनुक्रमे अक्षमाला, शिवलिंग तर डाव्या हातांमध्ये अनुक्रमे गणपतीचे लघू शिल्पांकन आणि कमंडलू आहे. देवीच्या दोन्ही भागास पादपीठावर परिवार देवतांचे लघू शिल्पांकन आहे. यामध्ये अनुक्रमे चवरीधारी व्याघ्रवाहीनी उजवीकडे, डावीकडे कलशधारी गंगा आणि पुरुष हा नमस्कार मुद्रेत दाखविलेला आहे. मूर्तीच्या दोन्ही भागास खाली बटु पुरुष यावर गज व शार्दुलांचे अंकन असून यावर मखर तोरणारे अलंकार आहे तर तीन लघू देवगो वरच्या भागात असून यात लघुशिल्प आहेत. निरिक्षण केले असता या देवता ब्रह्मा, विष्णु, महेश असाव्यात असे दिसते. वरच्या दोन्ही कोपऱ्यात मालाधारी गंधर्व उडत असतांना कोरलेले आहेत.

निष्कर्ष :

1) वाडा हा मध्ययुगीन निवासी वास्तू प्रकार होय.
2) अचलपूर शहरातील सर्वच वाडे सद्यस्थितीत क्षतिग्रस्त, शिकस्त आढळून आलेत.
3) अचलपूर शहरात निर्मित वाडे हे 'वाडा' या वास्तू प्रकाराच्या संपूर्ण वैशिष्ट्यांनी परिपूर्ण होते.
4) अचलपूर येथील देशपांडेचा वाडा हा सर्वात जुना आहे. यात आजही देशपांडे कुटुंब निवास करीत असलेले आढळून आलेत. हा वाडा आजही सुस्थितीत आहे.
5) अचलपूर शहरातील वाड्यांचे निरीक्षण केले असता अनेक वाडे पडक्या अवस्थेत आढळून आलेत. वाड्यांचे लाकडी पटासहीत दरवाजे मात्र सुस्थित आढळून आलेत.
6) वाडांच्या लाकडी इमल्यावर ज्यात प्रामुख्याने दरवाजे, खिडक्या, स्तंभतुळई, लाकडी कमानी इत्यादींचा समावेश होते.
7) वाडा हा मध्ययुगीन वास्तू प्रकार असून त्याचे जतन करणे गरजेचे आहे.

8) स्वतःच्या इतिहासाबाबत व गौरवशाली वास्तुंबाबत जनतेत जागृती नाही.
9) पर्यटनस्थळ म्हणून अचलपूर शहराचा विकास होणे गरजेचे दिसून आले सद्यस्थितीत पर्यटन स्थळायोग्य पायाभूत सुविधा अचलपूर शहरामध्ये दिसून आल्या नाहीत.
10) 'अचलपूर महोत्सव' यासारखे सांस्कृतिक महोत्सव शासकीय स्तरावरून आयोजित करावयास हवे. जेणेकरून अशा महोत्सवामुळे पर्यटनास चालना मिळेल.
11) शासकीम एम.टी.डी.सी. सारख्या महामंडळाने विविध प्रकारच्या उपक्रमाचे आयोजन करून पर्यटन वाढीसाठी चालना देणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

1) सेंट्रल प्रोव्हिंसेस डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर्स, अमरावती डिस्ट्रीक्ट, व्हा.ओ.1911
2) कुददुसी, एम.वाय.; प्री.मुघल बेरार, नागपूर, 1999
3) सतिषचंद्र; मध्यकालीन भारत, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली
4) खतिब, अमजद हुसैन; तवारीख–ए–अमजदिया
5) गॅझेटियर फॉर दि हैद्राबाद, असाईन डिस्ट्रिक्ट लॉयल कोर्ट, 1870
6) काळे, या.मा.; वऱ्हाड प्रांताचा इतिहास, बुलढाणा, 1924
7) देशपांडे, य.खु.; एलिचपुर वऱ्हाड ची जुनी राजधानी, 1934
8) महारा्र स्टेट गॅझेटियर, अमरावती डिस्ट्रीक्ट, 1968
9) हिरालाल; इन्सिक्रीप्शन इन सेंट्रल प्रोव्हिंसेस ॲण्ड बेरार, इस्टर्न बुक हाऊस, 1932, इन्सिक्रिप्शन सेंट्रल प्रोव्हिंसेस (इंडिया), गर्व्हमेट प्रेस नागपूर, 1916
10) कुददुसी, एम.वाय.; ग्लीम्पसीस ऑफ इंडियन हिस्ट्री ॲण्ड कल्चर, नागपूर

CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Fabruary-2020

SPECIAL ISSUE-CCVIII

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm.Sci Collage.
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

CamScanner

17	Human Trafficking In India Gross Violation Of Human Rights Legal Prospective Dr. Varsha Deshmukh	63
18	Land Suitability Analysis for Agriculture in the Drought Prone Shrigonda Tahsil of Maharashtra using Geo-Spatial Techniques Devne Manojkumar, Dhawale Ganesh, Mundhe Nitin, Thakre Sunil, Dr. Shalini M. Guldeokar.	66
19	Traffic Management Is Important in Smart Cities: A case study of Cycle Rickshaw pullers in Amravati City, Maharashtra. Dr. Shalini M. Guldeokar	74
20	One Step Towards Specific Learning Disability Mrs. Swati Shekhar Joshi Poonam Dawar (Varma)	82
21	Green Libraries: A Way Of Sustainability Mrs. Deepa Dilip Patil	86
22	"Impact of Leadership Behavior on Employees Dr. Avinash M. Jumale	90
23	Impact of Digitalization on Society In the face of huge societal challenges, how can digital transformation make a positive contribution? Prof.Suresh N.Gawai	93
24	New Platform And Limitation Of Cashless Economy Prof.Pratibha Dattatraya Pudale	99
25	Role of Library and Information Science Professionals in Digital Era Mr. Sudhir B. Sangole	102
26	Benefits of exercise in daily life Dr.Nitin N. Jangitwar / Dr.Ashlesh Ingole(Nagpure)	107
27	Its Impact on Co-operative Sector in India Prof.Pandhari G More	111
28	Digital Libraries: Issues, And Challenges Dr.Dashiram D. Sambare	116
29	Medical Negligence: Liability under Consumer Protection Act- A Case Study Review. Dr. Mahendra L.Pachadkar	120
30	Analytical Study Of The Provisions In Information Technology Act 2000 Pertaining To Fraud And Cyber Stalking Dr. Umesh S. Aswar	123
31	Unemployment Causes and Measures taken by Government Prof.Dr. Shalini K. Pande	128
32	Importance of Youth Entrepreneurship Dr. Rajesh M. Deshmukh	132

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675.
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

Importance of Youth Entrepreneurship

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of CommerceDr. Babasaheb Ambedkar Mahavidayalaya, Amravati.

Abstract:-

Entrepreneurship is a process of actions of an entrepreneur who is a person always in search of something new and exploits such ideas into gainful opportunities by accepting the risk and uncertainty with the enterprise.Youth Entrepreneurship creates employment opportunities for youth as well as the other young people they employ. These helps to bring ostracized youth back into the economic mainstream and address some of the socio-psychological problems and delinquency that arises from joblessness. Youth Entrepreneurship also helps youths to develop new skills and experiences and promote innovation and resilience in youth.

Key Word:-Youth Entrepreneurship

Introduction:-

According to Prachi Juneja,Youth is the Future of every nation & inheritors of the earth tomorrow. This statement stands true in every sense. When a country has a healthy youth population, you will find the country making headway in terms of overall development and progress. A country with high aging population and lower youth population has a lot of problems to content with that can slow its growth.Youth entrepreneurship can help sustain growing economies; integrate youth into the workforce besides leading to overall development of society.Entrepreneurship in any society is a sign of progress.The world today has transited into a 'Technology Era'. Technology has enabled progress in all fields and all societies. Technological revolution has changed the face of lives of people bringing healthcare, information and connectivity to even the most remote areas that were hereto isolated.According to Russell S. Sobel, An entrepreneur is someone who organizes, manages, and assumes the risks of a business or enterprise. An entrepreneur is an agent of change. Entrepreneurship is the process of discovering new ways of combining resources. When the market value generated by this new combination of resources is greater than the market value these resources can generate elsewhere individually or in some other combination, the entrepreneur makes a profit.The meaning of entrepreneurship involves an entrepreneur who takes action to make a change in the world. Whether startup entrepreneurs solve a problem that many struggle with each day, bring people together in a way no one has before, or build something revolutionary that advances society, they all have one thing in common action.It's not some idea that's stuck in your head. Entrepreneurs take the idea and execute it. Entrepreneurship is about execution of ideas.According to Vijay K Sharma, Entrepreneurship development is a program, method or process that aims to identify, nurture, support and grow the talents in bigger level so that it brings new business leaders in the market to reduce employment, health, educational, business, environmental problems. The goal is to improve the living, the economic, social standard thinking, and actions of people. Entrepreneurship is a key to the national development and solution to many problems. As well as according to D Sarnali, Entrepreneurship development is concerned with the study of entrepreneurial behavior, the dynamics of business set-up, development and expansion of the enterprise.Entrepreneurship development (ED) refers to "the process of enhancing entrepreneurial skills and knowledge through structured training and institution-building programmes".It

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

basically aims to enlarge the base of entrepreneurs in order to hasten the pace at which new ventures are created. This accelerates employment generation and economic development. According to above analysis the objective of this paper is to know the Importance of Youth Entrepreneurship.

Meaning and Types of Entrepreneurship:-According to Louis Jacques Filion.The term "entrepreneur" is a French word derived from the verb "entreprendre", which means to do or to undertake. It can be divided into two parts, "entre", meaning "between", and "preneur" meaning "taker". Literally, then, an *entre-preneur* is a "between-taker", or "go-between". As well as the process of creation is called "entrepreneurship". Entrepreneurship is a process of actions of an entrepreneur who is a person always in search of something new and exploits such ideas into gainful opportunities by accepting the risk and uncertainty with the enterprise.Schumpeter defined "entrepreneurs as individuals who exploit market opportunity through technical and/or organizational innovation". According to Elvis Elorde, there are following four types of Entrepreneurship.

- **Small Business Entrepreneurship:-**Small businesses are grocery stores, hairdressers, consultants, travel agents, internet commerce storefronts, carpenters, plumbers, electricians, etc. They are anyone who runs his/her own business. They hire local employees or family. Most are barely profitable.
- **Scalable Startup Entrepreneurship:-** These entrepreneurs start a company knowing from day one that their vision could change the world. They attract investment from equally crazy financial investors – venture capitalists. They hire the best and the brightest. Their job is to search for a repeatable and scalable business model. When they find it, their focus on scale requires even more venture capital to fuel rapid expansion.
- **Large Company Entrepreneurship:-** Large companies have finite life cycles. Most grow through sustaining innovation, offering new products that are variants around their core products. Changes in customer tastes, new technologies, legislation, new competitors, etc. can create pressure for more disruptive innovation – requiring large companies to create entirely new products sold into new customers in new markets.
- **Social Entrepreneurship:-** Social entrepreneurs are innovators who focus on creating products and services that solve social needs and problems. But unlike scalable startups their goal is to make the world a better place, not to take market share or to create to wealth for the founders. They may be nonprofit, for-profit.

Importance of Youth Entrepreneurship:-Youth Entrepreneurship creates employment opportunities for youth as well as the other young people they employ. These helps to bring ostracized youth back into the economic mainstream and address some of the socio-psychological problems and delinquency that arises from joblessness.Youth Entrepreneurship also helps youths to develop new skills and experiences and promote innovation and resilience in youth. As young entrepreneurs are particularly responsive to new economic opportunities and trends, they would be able to better adapt to the changing market.According toB Beeka & Doo Beeka, Promoting Youth Entrepreneurship is important according to the following points -

- Revitalize the nation, local community and support innovation/creativity.
- Enable employment opportunities for the self-employed youth and jobs for others.
- Support opportunity recognition, development and value chain transformation
- Enable marginalized youth participate in the economic mainstream.
- Address the societal ills and socio-psychological issues associated with unemployment.

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

- Encourage the use of technology in business development and resilient youths.
- Youth run enterprises provide especially the marginalized, a sense of identity, meaning belonging and psychological satisfaction.
- Enterprise assists young women and men develop new skills.
- Business experiences enable learning, applied to many other challenges in life.
- Encourage informal businesses to become formal due to growth.
- Provide role models needed for intergenerational transformation.
- Entrepreneurs being problem-solvers, provide solutions for competitive economies.
- The youth run businesses contribute taxes boosting government earnings.
- These businesses support sustainable institutions and contribute to the GDP.
- Entrepreneurship is a viable career and employment option for the youth.

Conclusion:- From the above analysis of the data collected by secondary source it is concluded that a country has a healthy youth population, you will find the country making headway in terms of overall development and progress.Youth entrepreneurship can help sustain growing economies; integrate youth into the workforce besides leading to overall development of society. Entrepreneurship in any society is a sign of progress. As well as Youth Entrepreneurship is important for Enable employment opportunities for the self-employed youth and jobs for others, Support opportunity recognition development and value chain transformation and Enable marginalized youth participate in the economic mainstream.

Reference:-

1) Russell S. Sobel (2003), Entrepreneurship.
2) Prachi Juneja (2016),Youth Entrepreneurship - An Overview.
3) B Beeka & Doo Beeka (2017), Youth Entrepreneurship.
4) Elvis Elorde (2017), Types of Entrepreneurship.
5) D.Sarnali (2018), Entrepreneurship Development in India.
6) Louis Jacques (2018), Defining the Entrepreneur.
7) Vijay K Sharma (2019), what is entrepreneurship development? – Business Entrepreneur.

Scanned with CamScanner
CamScanner

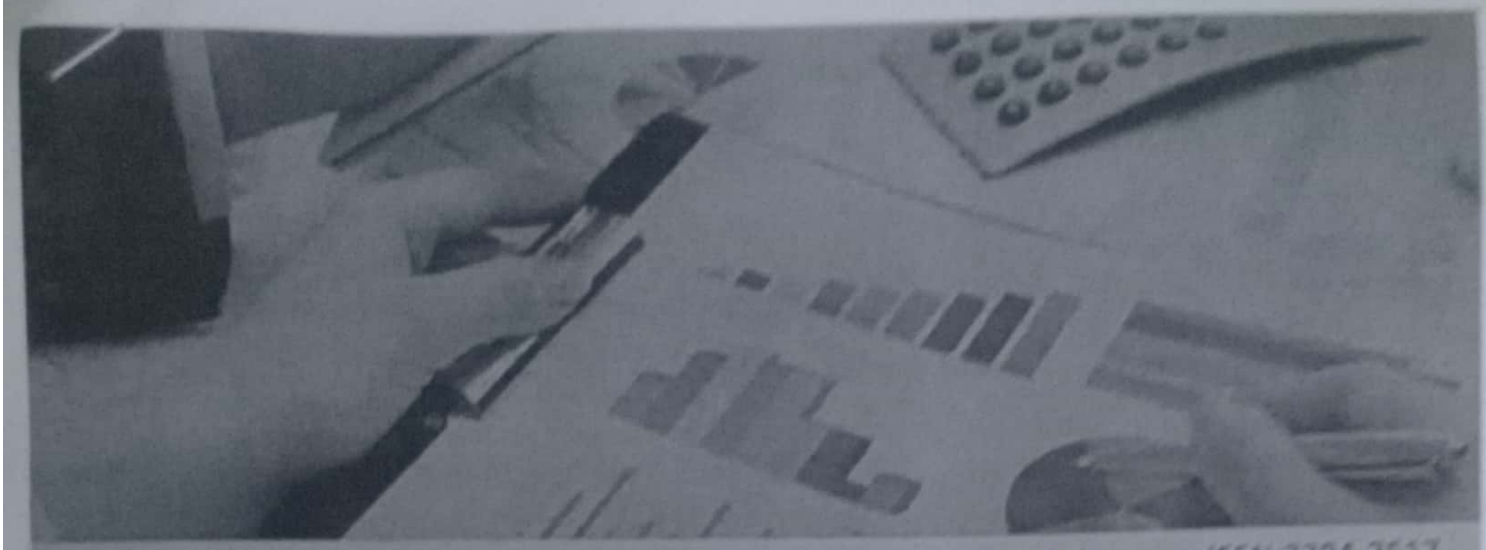

Volume.NO. I 2023 ISSUE NO. 5 Sameeksha ISSN:2394-2517

Sameeksha

International Journal of Commerce, Economics And Management

INDIRA

Indira College of Commerce and Science
89/2A, "DHRUV" New Pune Mumbai Highway
Tathwade, Pune-411033, Maharashtra, India
Phone : 91-20-66759637/ 646
Website : www.iccs.ac.in

CamScanner

First Impression: 2014

Second Impression: 2016

Third impression 18th December,2018

Fourth impression 19thDecember 2019

Fifth impression 12 th April 2023

© Indira College of Commerce and Science

SAMEEKSHA International Journal of Commerce, Economics and Management

Vol. 13 Issue 5 ※ 2023

ISSN: 2394-2517

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owners.

DISCLAIMER

The authors are solely responsible for the contents of the papers compiled in this volume. The publishers or editors do not take any responsibility for the same in any manner. Errors, if any, are purely unintentional and readers are requested to communicate such errors to the editors or publishers to avoid discrepancies in future.

Printed and Published By :

Success Publications

Radha Krisna Apartment, 535, Shaniwar Peth,

Opp.Prabhat Theatre, Pune - 411030.

Contact -9422025610, 020-24433374, 24434662

Website- www.sharpmultinational.com

For

Indira College of Commerce and Science, Pune.

CamScanner

CONTENTS

Sr. No.	TITLE	Page No.
1	**Significance of 'Door Step' banking for the elderly citizen** Mrs. Vijayalaxmi Kulkarni Dr. Shubhangi Joshi	1
2	**Open and Distance Learning Education system for Higher Level Education– Issues and Challenges** Dr. Pawar Janardan Adinath Minakshee Nitin Raut	12
3.	**Services Provided by Tours and Travels companies according to New Technology** Mrs Vaishali Sinalkar Mr. Amol Sane	19
4.	**An overview of Online Ticket System in MSRTC** Swapnil V. Mankar	23
5	**Consumer preferences towards online food delivery** Dr. Janardan A. Pawar Mr.Snehesh Tanaji Sabale	30
6	**A Study on Impact of Emerging Trends in Commerce & Management with reference to Digital Marketing** Mrs. Sheetal Deshmukh Mr. Saurabh Punde	37
7	**A Detailed Study of Career Alertness and Its Exploration Amongst the College Students.** Asst. Prof. Leo Jose Asst. Prof. Monika J. Verma	46

CamScanner

8	**A Study of Consumer Attitude towards online shopping (with Reference to Amravati City)** Dr. Rajesh M. Deshmukh	58
9	**Legal framework for Construction Projects in Pimpri Chinchwad Muncipal Corporation** Dr. Nalanda Wani Mr. Sachin S. Jadhav	70
10	**An Understanding of the Legal Framework for Digital Marketing in India** Dr. Nalanda Wani Kavita S. Waghmare	83
11	**Analysis of prevailing labour laws and pursuit of viable proposals to protect Indian working women, with a focus on MIDC in the Pune Municipal Corporation periphery** Dr. Shivajirao Bachchhav Patil Mrs. Rashmi Umarji Mrs. Swara S. Savanoor,	91
12	**Impact of Real Estate (Regulation and Development) Act,2016 (RERA) on Real Estate Sector** Dr. Subhash Suryawanshi Mrs. Jyoti Yogesh WANI Dr. Arvind B. Telang	103
13	**Embracing Diversity: The Key To Unlocking Innovation"- A Literature Review** Abhradita Chatterjee Nahvi Dr. Rama Venkatachalam	110
14	**Impact Of Restaurant Ambience On Customer Satisfaction – A Study Of Fast Food, Family Style And Fine Dining Restaurants In Pune City** Ms. Sunita Pawar Prof. Dr. Seema Desai	128

CamScanner

A STUDY OF CONSUMER ATTITUDE TOWARDS ONLINE SHOPPING (WITH REFERENCE TO AMRAVATI CITY)

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

Abstract:-

The field of e-commerce is broad. There are many applications of E-Commerce, such as home banking, shopping in electronic malls, buying stocks, finding a job, conducting an auction, collaborating electronically with business partners around the globe, and providing customer service. Internet is changing the way consumers shop and buy goods and services, and has rapidly evolved into a global phenomenon. Customers use the Internet not only to buy the product online, but also to compare prices, product features and after sale service facilities they will receive if they purchase the product from a particular store. Many experts are optimistic about the prospect of online business. Hence the objective of this paper to focus on Consumer Attitude towards online shopping with reference to Amravati city.

Key Words *– Consumer, Attitude, online shopping.*

Introduction:

The Industrial revolution of the eighteenth century involved changes not only in production, but also in financial structures and in transportation and communication network[11]. According to Chandra Shekhar Tiwari, Internet is changing the way consumers shop and buy goods and services, and has rapidly evolved into a global phenomenon. Many companies have started using the Internet with the aim of cutting marketing costs, thereby reducing the price of their products and services in order to stay ahead in highly competitive markets. Companies also use the Internet to convey, communicate and disseminate information, to sell the product, to take feedback and also to conduct satisfaction surveys with customers. Customers use the Internet not

11 Vasanti Venugopal & Raghu V.N.(2001), *Service Marketing*, Himalaya Publishing House, Nagpur, 1st Edition,p.1.

CamScanner

only to buy the product online, but also to compare prices, product features and after sale service facilities they will receive if they purchase the product from a particular store. Many experts are optimistic about the prospect of online business. In addition to the tremendous potential of the E-commerce market, the Internet provides a unique opportunity for companies to more efficiently reach existing and potential customers. Although most of the revenue of online transactions comes from business-to-business commerce, the practitioners of business-to-consumer commerce should not lose confidence. The growing use of Internet in India provides a developing prospect for online shopping. If E-marketers know the factors affecting online Indian behaviour, and the relationships between these factors and the type of online buyers, then they can further develop their marketing strategies to convert potential customers into active ones, while retaining existent online customers.[12] E-commerce applications began in the early 1970s with such innovations as electronic transfer of funds. However, the applications were limited to large corporations and a few daring small businesses. Then came electronic data interchange (EDI), which added other kinds of transaction processing and extended participation to all industries. Since the commercialization of the Internet and the introduction of the Web in the early 1990s, EC applications have rapidly expanded. The field of e-commerce is broad. There are many applications of EC, such as home banking, shopping in electronic malls, buying stocks, finding a job, conducting an auction, collaborating electronically with business partners around the globe, and providing customer service.[13] According to above analysis the main objective of this paper to focus on Consumer Attitude towards online shopping with reference to Amravati city.

Hypothesis:

For the proposed research study following hypothesis is taken-

There is positive attitude of consumer towards online shopping.

Limitations :

1. The study was limited to Amravati City
2. The study was conducted only on consumers related to online shopping .
3. The authenticity of data depends upon the honesty of respondent.

[12] Chandra Shekhar Tiwari (2014). *Changing Attitudes of Indian Consumer towards Online Shopping*, www.linkedin.com/pulse,pp.1-2.

[13] *Overview of E-Commerce*, Chapter 9, p.277.

CamScanner

Definition :

1) **Consumer:**

An individual who buys products or services for personal use and not for manufacture or resale. A consumer is someone who can make the decision whether or not to purchase an item at the store, and someone who can be influenced by marketing and advertisements. Any time someone goes to a store and purchases a toy, shirt, beverage, or anything else, they are making that decision as a consumer.[14]

2) **Attitude**:

A predisposition or a tendency to respond positively or negatively towards a certain idea, object, person, or situation. Attitude influences an individual's choice of action, and responses to challenges, incentives, and rewards (together called stimuli). Four major components of attitude are (1) Affective: emotions or feelings. (2) Cognitive: belief or opinions held consciously. (3) Conative: inclination for action. (4) Evaluative: positive or negative response to stimuli.[15]

3) **Online shopping:**

Online shopping is defined as the process a customer takes to purchase a service or product over the internet. In other words, a consumer may at his or her leisure buy from the comfort of their own home products from an online store. This concept was first demonstrated before the World Wide Web (WWW) was in use with real time transaction processed from a domestic television. The technology used was called Videotext and was first demonstrated in 1979 by M. Aldrick who designed and installed systems in the United Kingdom.[16]

4) **Amravati City:**

Amravati is the second largest city in the Vidarbha region and ninth largest city in Maharashtra, India. It is administrative headquarters of Amravati district and Amravati division which includes Akola, Buldhana, Washim, and Yavatmal districts. It is one of the Maharashtra's nominated city under Smart Cities Mission.[17]

---

[14] http://www.investorwords.com/1055/consumer.html#ixzz3bpdXPLId

[15] : http://www.businessdictionary.com/definition/attitude.html#ixzz3bpblPukt

[16] Zuroni Md Jusoh and Goh Hai Ling (2012), Factors Influencing Consumers' Attitude Towards E-Commerce Purchases Through Online Shopping, International Journal of Humanities and Social Science, *Vol. 2 No. 4 [Special Issue], p.223.*

[17] https://en.wikipedia.org › wiki › Amravati

CamScanner

Review of Related Literature:

The main reason for a full review of research in the past is to know the outcome of those investigations in areas where similar concept and methodologies had been used successfully. Further extensive or even exhaustive process of such review may offer vital links with the various trends and phases in the researches in ones area of specialization, familiarizing with the characteristic precepts, concepts and interpretation, with the special terminology, with the rationale for undertaking one's proposed investigation.[18] From the above analysis for the proposed research study the review of related literature was taken as follows-

Iqbal Ahmad Hakim (2002)[19]:

A Study Into the Awareness of Consumer Rights and Attitude Towards Consumerism in Kashmir, in this study Iqbal Ahmad Hakim Stated that the implications there of highlights the need for public policy makers, government, trade and industry and consumer action groups to be aware, sensitive and responsive to consumers awareness level about consumer rights; their attitude towards the marketing practices of firms, government regulations and the related issues of consumerism; and their mode of complaining behavior. Despite the rush to become industrialized, there are pressing consumer problems especially for those who have as yet shared little in the fruits of growth. Poverty still exists in parts o f the country particularly in J&K and the real purchasing power of consumers on the average is below that of the industrialized nation counterparts.

P. Durkasree (2011)[20] :

In the study An Analysis of Online Marketing: Customers' and Marketers' Perspective, P. Durkasree Stated that the online shopping behavior is a growing aspect among the customers especially among young customers. The service quality of the online marketing plays an important role in the determination of customer's satisfaction and service loyalty. The marketers are trying to perform more in online marketing but they are having some problems related to navigation, interactivity, logistics and payment. The marketers in online marketing are having a better scope in near future. They have to estimate their customers' needs and wants properly at each segment. The marketers

---

[18] P. Saravanavel (1987) *Research Methodology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1st Edition,p.50.

[19] Iqbal Ahmad Hakim (2002) *A Study Into the Awareness of Consumer Rights and Attitude Towards Consumerism in Kashmir*, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Management, The University of Kashmir, Srinagar. p.183

[20] P. Durkasree (2011) *An Analysis of Online Marketing: Customers' and Marketers' Perspective*, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Business Management, Department Of Business Management, Manonmaniam Sundaranar University Tirunelveli, p.224.

should design appropriate strategies to satisfy their customers at various segments simultaneously. The lesser experienced marketers should learn the prospects and problems in online marketing through the stories of successful marketers in online marketing.

Sunita Guru (2011)[21] :

In A study of Trust and Perceived Risk in Online Shopping, Sunita Guru Stated that the It was found that one of the main reasons for purchasing online was to buy things that were not available in the nearby places. The finding indicates that there is a market online for products that are not easily available in the local stores. Another reason for purchasing online found was to try innovative products. As a result innovative products could prove to be another key to success for online retail outlets. It may also be possible to successfully employ strategies used to segment, target and attract these out shoppers who purchase outside their neighborhood places and try innovative products in attracting online shoppers.

Zia Ul Haq (2013)[22]:

In the study Effectiveness of Online Advertising - A Study With Reference to Selected Cities, Zia Ul Haq Stated that the video advertisements as most useful ones as perceived by the customers as compared to banner and text advertisement. This can also be used by marketers to develop online video advertisements for promoting their products and services. Marketers can also concentrate on various video advertisement formats that can use less speed to play. Short sized videos and streams can also be a good source to promote products and services.

Research Methodology:

A Study of Consumer Attitude towards online shopping (with reference to Amravati City) for this research study following research methodology was used.

A) Research Method

For this study the Survey Method and Descriptive Research Method was used.

---

[21] Sunita Guru (2011). A study of Trust and Perceived Risk in Online Shopping, Unpublished Thesis of Degree of Doctor of Philosophy in Management, Sardar Patel University Vallabh Vidyanagar, p.448.

[22] Zia Ul Haq (2013). *Effectiveness of Online Advertising - A Study With Reference to Selected Cities*, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Business Management, Department Of Business Management Osmania University, Hyderabad,p.182.

CamScanner

B) Sample Techniques

For the research study the Simple Random Sample Method included lottery method will be used for selecting the sample. By using above sampling method following samples will be selected for research study.

Table No. 01 : Table showing selection of Sample Units from Amravati City by Using Simple Random Sample Method

Sr. No	Sample Area	Sample Selected
1	Amravati City	125
Total		125

Data Collection Techniques:

The search for answers to research questions call for collection of data. Data are facts, figures and other relevant materials, past and present, serving as bases for study and analysis. For this research study in primary source with the help of questionnaires and in the secondary source with the help of books, reports, journals, newspapers, internet data was collected.

Data Analysis:

The data which will be collected by primary source and secondary source was analyzed by Percentage method as follows.

Table No. 02 : Table showing Number of Respondent

01.	Selected as Sample	125(100%)
02.	Number of Respondent who Response the questionnaires	108(86.40%)
03.	Number of Respondent who not Response the questionnaires	17 (13.60%)

Table No. 03- Table showing Age wise Analysis

Sr. No.	Age in Years	Numbers	Percentage
01	Below 20 Years	08	7.40%
02	20-30 Years	28	25.92%
03	30-40 Years	43	39.81%
04	40-50 Years	18	16.66%
05	Above 50 Years	11	10.18%
Total		108	100%

Table No. 04- Table showing Education wise Analysis

Sr. No.	Education	Numbers	Percentage
01.	Below HSSC	07	6.48%
02	HSSC	17	15.74%

Table No. 05 - Table showing Monthly Income wise Analysis

Sr. No.	Monthly Income	Numbers	Percentage
01	Below 10000 Rs	12	11.11%
02	10000-25000 Rs	23	21.29%

CamScanner

03	UG	51	47.22%
04	PG	29	26.25%
05	Other	04	3.70%
Total		108	100%

03	25000-50000 Rs	48	44.44%
04	Above 50000 Rs	25	23.14%
Total		108	100%

From the above Table No. 03 it is clear that the age of 08 (7.40%) respondents is Below 20 Years, the age of 28 (25.92%) respondents is between 20-30 Years, the age of 43 (39.81%) respondents is between 30-40 Years, the age of 18 (16.66%) respondents is between 40-50 Years and the age of 11 (10.18%) respondents is above 50 Years. From the above Table No. 04 it is clear that the education of 07 (6.48%) respondents is Below HSSC, the education of 17 (15.74%) respondents is HSSC, the 51 (39.81%) respondents are Undergraduates, the 29 (26.25%) respondents are Post graduates and the 04 (3.70%) respondents having certificate, Diploma courses. From the above Table No. 05 it is clear that the Monthly income of 12 (11.11%) respondents is Below Rs.10000, the Monthly income of 23 (21.29%) respondents is between Rs.10000 – Rs.25000, the Monthly income of 48 (44.44%) respondents is between Rs.25000 – Rs.50000 and the Monthly income of 25 (23.14%) respondents is above 50,000 Rs.

Table No. 06

Table showing Statements Analysis regarding to Consumer Attitude towards online shopping

Sr. No.	Statements	SA	A	N	D	SD	Total
01.	There is more choice of products in Online Shopping.	78 72.22 %	19 17.59 %	06 5.55 %	03 2.77%	02 1.85%	108 100%
02.	The main benefit of Online Shopping is that prices are low to high range.	62 57.40 %	29 26.85 %	07 6.48 %	02 1.85%	08 7.40%	108 100%
03.	There is impact of online shopping on traditional shopping.	83 76.85 %	10 9.25%	08 7.40 %	03 2.77%	04 3.70%	108 100%

CamScanner

aspect among the customers especially among young customers, a total of 79(73.14%) respondents strongly agree, a total of 17 (15.74%) respondents agree, a total of 05 (4.62%) respondents are neutral, a total of 04 (3.70%) of the respondents disagree while total 03 (2.77%) respondents are found to strongly disagree. Regarding the statement The service quality of the online shopping plays an important role in the determination of customer's satisfaction and service loyalty, a total of 74(68.71%) respondents strongly agree, a total of 22 (20.37%) respondents agree, a total of 03 (2.77%) respondents are neutral, a total of 05 (4.62%) of the respondents disagree while total 04 (3.70%) respondents are found to strongly disagree.

Findings:

From the above analysis the findings are as below.

- The age of 43 (39.81%) respondents was between 30-40 Years.
- The 51 (39.81%) respondents are Undergraduates.
- The Monthly income of 48 (44.44%) respondents is between Rs.25000 –Rs.50000.
- Regarding the statement, there is more choice of products in Online Shopping, a total of 78 (72.22%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, the main benefit of Online Shopping is that prices are low to high range, a total of 62 (57.40%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, there is impact of online shopping on traditional shopping, a total of 83 (76.85%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, detail information of product is available while shopping online, a total of 76(70.37%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, while shopping online we can purchase the products anytime a day, a total of 91(84.25%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, in the online Shopping the websites helps for searching and selecting the right product, a total of 68(62.96%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, you feel safe and secure online shopping, a total of 57(52.77%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, the growing use of Internet provides a developing prospect for online shopping, a total of 82(75.92%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, today e-commerce has become an integral part of everyday life, a total of 85(78.70%) respondents strongly agree.

CamScanner

- Regarding the statement, the online shopping behavior is a growing aspect among the customers especially among young customers, a total of 79(73.14%) respondents strongly agree.
- Regarding the statement, the service quality of the online shopping plays an important role in the determination of customer's satisfaction and service loyalty, a total of 74(68.71%) respondents strongly agree.

Conclusion:-

From the above analysis and Findings it is concluded that, There is positive attitude of consumer regarding to Amravati city towards online shopping and its main reasons are such as there is more choice of products in online shopping, the main benefit of online shopping is that prices are low to high range, there is impact of online shopping on traditional shopping, detail information of product is available while shopping online, while shopping online they can purchase the products anytime a day, in the online Shopping the websites helps for searching and selecting the right product, They feel safe and secure online shopping, the growing use of Internet provides a developing prospect for online shopping, today e-commerce has become an integral part of everyday life, the online shopping behavior is a growing aspect among the customers especially among young customers and the service quality of the online shopping plays an important role in the determination of customer's satisfaction and service loyalty. Hence the hypothesis, "There is positive attitude of consumer towards online shopping." is proved and it is accepted.

Reference:-

I) **Books**

1) H.R.Ramanath (2010), Research Methodology and Operations Research, Himalaya Publishing House,Nagpur, 1stEdition.
2) J.K. sachdeva (2013), Business Research Methodology, Himalaya Publishing House,Nagpur ,2nd Edition.
3) O.R. Krishnaswami and M. Ranganatham(2012), Methodology of Research In Social Research , Himalaya Publishing House,Nagpur,2nd Edition.
4) Overview of E-Commerce, Chapter 9.

CamScanner

5) P. Saravanavel (1987), Research Methodology, Kitab Mahal, Allahabad, 1st Edition.

6) P.L. Bhandarkar and T. S. Wilkinson (2013), Methodology and Techniques of Social Research,Himalaya Publishing House,Nagpur,24th Edition.

7) Priti R. Majhi and Prafull K. Khatua (2013), Research Methodology, Himalaya Publishing House,Nagpur,2nd Edition.

8) Vasanti Venugopal & Raghu V.N.(2001), Service Marketing, Himalaya Publishing House, Nagpur.

II) Unpublished Thesis -

1) Iqbal Ahmad Hakim (2002), A Study Into the Awareness of Consumer Rights and Attitude Towards Consumerism in Kashmir, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Management, The University of Kashmir, Srinagar.

2) P. Durkasree (2011), An Analysis of Online Marketing: Customers' and Marketers' Perspective, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Business Management, Department Of Business Management, Manonmaniam Sundaranar University Tirunelveli.

3) Sunita Guru (2011), A study of Trust and Perceived Risk in Online Shopping, Unpublished Thesis of Degree of Doctor of Philosophy in Management, Sardar Patel University Vallabh Vidyanagar.

4) Zia Ul Haq (2013), Effectiveness of Online Advertising - A Study With Reference to Selected Cities, Unpublished Thesis of the Degree of Doctor of Philosophy in Business Management, Department Of Business Management Osmania University, Hyderabad.

III) Reports, Journals and Websites -

1) Chandra Shekhar Tiwari (2014), Changing Attitudes of Indian Consumer towards Online Shopping, www.linkedin.com/pulse.

2) E-commerce – New Opportunities, New Barriers - A survey of e-commerce barriers in countries outside the EU.

3) E-commerce in India, Wikipedia, the free encyclopedia.

4) http://www.businessdictionary.com/definition/attitude.html#ixzz3bpblPukt

5) http://www.investorwords.com/1055/consumer.html#ixzz3bpdXPLId

6) Zuroni Md Jusoh and Goh Hai Ling (2012), Factors Influencing Consumers Attitude towards E-Commerce. Purchase Through Online Shopping, International Journal of Humanities and Social Science, Vol. 2 No. 4 (Special Issue).

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

36	संत तुकारामांचे धार्मिक विचार सहा. प्रा. दीपक वानखडे	164
37	'एक होता कार्व्हर' या नरसिंहगावमधील कार्व्हर यांच्या संघर्षमय शिक्षणाविषयक प्रवासाची समीक्षात्मक चिकित्सा डॉ. पंकज वानखडे	167
38	पद्मभूषण डॉ.कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यात लक्ष्मीबाई पाटील यांचा सहभाग प्रा.झरेकर रमेश सोनू	174
39	महिला बचत गट नेतृत्व निर्मितीची कार्यशाळा डॉ. सारिका प्र.पाटिल	177
40	श्री. चक्रधर स्वामी यांच्या विचाराचे विश्लेषण डॉ. प्रशांत सुखदेवराव चव्हाटे	180
42	बाबुराव बागुल :विश्वबंधुत्वाचा कवी डॉ. प्रफुल्ल गवई	185
43	मानवीहक्क व काळया स्त्रीयांचा मुक्ती लढा प्रा.डॉ. लता रा.जावळे	190
44	१९६० नंतरची स्त्रीवादी कादंबरी डॉ. निशा शेंडे	195
45	भारतीय निवडणुक प्रकिया : प्रसार माध्यमाची भूमिका व बदलते प्रवाह प्रा. मनोज कृ.सरोदे	200
46	समकालीन हिंदी लेखिकाओं के कथा साहित्य में स्त्री विमर्श रितुबाई ड. तुरकर	206
47	मानव्याधिकाराचा पुर्व इतिहास प्रा.डॉ.बाळासाहेब बाघ	208
48	हिंदी साहित्य का भक्तिकाल : एक दार्शनिक पृष्ठीभूमि डॉ.सुधांशु गौर रॉय	211
49	Indian Banking New Trends. Sanjay Jayavantrao Tajane	215
50	The Importance Of Ict For Quality Education In Developing India Dr. Anil P. Mude,	218
51	The issues of ageing and gender identity in edward albee's domestic plays. Surajprasad S. Shukla	224
52	Rural Development And Digital Village Dr. P B Kharche	229
53	Tribal Health Problems, Disease Burden and Ameliorative challenges in Tribal communities with special Emphasis on Amravati Region. Pro. Dr. Balkrushna P. Adhau	234
54	An Overview of Co-operative Movement in India Dr. Rajesh M. Deshmukh	239
55	युरोपियन महासंघातून ब्रिटनचे ब्रेक्झीट प्रा. डॉ. संजय काळे	245

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675.
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

An Overview of Co-operative Movement in India

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. BabasahebAmbedkarMahavidyalaya, Amravati.

Abstract:-Cooperative societies were created long before the advent of the fair trade movement to help workers improve their livelihoods and protect their interests. Since the time of the Rochdale pioneers, the formation of cooperatives has continued and the notion of cooperative organization has reached many regions of the world.Co-operation is not, in any way, new to India. The co-operative movement in India has been a growth of over 85 years and is largely dependent for its origin as well as development on the Government. Even before 1904 when the movement was first officially set up, the Government was not unaware of the difficulties which the peasants and farmers were facing in borrowing funds and was anxious to ease the situation.As well as the Cooperatives play very important role in India because it is an organization for the poor, illiterate and unskilled people and Indian Co-Operative Movement is at a Glance in various sector of Cooperatives and also these Cooperatives Percentage Share of in National Economy is so high.

Key Words - Co-operativeMovement

Introduction:- According to Ishita R., Cooperation is an instrument of economic development of the disadvantaged particularly of the rural areas. The non-exploitative character of cooperatives voluntary nature of their membership, the principle of one man vote, decentralized decision-making and self-imposed curbs on profit eminently qualified them as an instrument of development combining the advantages of private ownership with public good. It is process of mutual help on the democratic principle. Cooperation has been known and practiced in this country since time immemorial. So co-operation is not, in any way, new to India.The co-operative movement in India has been a growth of over 85 years and is largely dependent for its origin as well as development on the Government. Even before 1904 when the movement was first officially set up, the Government was not unaware of the difficulties which the peasants and farmers were facing in borrowing funds and was anxious to ease the situation. As early as 1882 Sir William Wedderburn and Justice Ranade prepared a scheme for establishing the Agricultural Banks to provide loans to farmers. Their scheme was not accepted in the form in which it was presented- but its essential features were embodied into the Land Improvement and Agricultural Loans Act XIX of 1883 and XII of 1884 respectively, under which the agriculturists could borrow from the Government for productive purposes at the rate of 6 per cent, per annum. According to above analysis the main objective of this paper to take an Overview of Co-operative Movement in India.

Origin of Co-operation:- The term "Co-operation" is derived from the Latin word Co-operari. "Co" means with and "operari" means to work. In other words, co-operation means working together with

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

others for a common purpose. Cooperatives are organizations of people who have the same needs. Most scholars recognize the business of the Rochdale pioneers of England as the first coop. In 1844, this group of 28 men weavers and skilled workers in other trades formed a cooperative society. According to the Jennifer Wilhoit,Cooperative societies were created long before the advent of the fair trade movement to help workers improve their livelihoods and protect their interests.Since the time of the Rochdale pioneers, the formation of cooperatives has continued and the notion of cooperative organization has reached many regions of the world. The global rise of cooperatives is partially due to the work of the International Co-operative Alliance (ICA). The ICA was formed in 1895 by E. V. Neale of Rochdale and Edward Owen Greening, a supporter of worker cooperation, in order to "end the present deplorable warfare between capital and labour and to organize industrial peace, based on co-partnership of the worker and to promote the formation of central institutions for helping people to establish and maintain self-governing workshops," writes Johnston Birchall in the International Co-operative Movement.

Co-operative Movement in India:- According toPuja Mondal, The first Cooperative Credit So-cieties Act was passed in 1904. To remove the weaknesses of this Act, the new Cooperative Societies Act was passed in 1912. The movement has now made rapid strides. The government before fostering and supporting it wanted to be sure if it was developing on right lines. Therefore, it appointed Maclagan Committee in 1914 which suggested certain improvements in its functioning, such as better procedure of audit, emphasis on teachings to members and to have steady progress of the movement. However, in spite of warning given by the commit-tee, the number of societies continued to increase rapidly. The cooperative movement got a boost during the war period. Various post-war plans were drawn up in the country and they all emphasized the increasing role of cooperative movement. The second report on recommendation and planning issued by the Government of India gave an important place to cooperative movement. As a re-sult, a Cooperative Planning Committee was appointed by the Government of India in 1945. In the following table no. 01 it shows how Indian Co-Operative Movement at a Glance in the year 2016-2017

Table No. 01

Indian Co-Operative Movement at a Glance: 2016-2017

01	Total Number of Cooperatives	8,54,355
02	Of Total, Defunct/Dormant	52,440
03	Credit Cooperative (All Types)	177605
04	Non-Credit Cooperatives (All Types)	676750
05	Total Membership of Cooperatives	290.06 million

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

06	Credit Cooperative (All Types)	206.16 million
07	Non-Credit Cooperatives (All Types)	83 921 million
08	Share Capital (All Level & All Types)	Rs.4,06,886.8 million
09	Share Capital of Primary Non-Credit Cooperatives	Rs. 131505 2 million
10	Working Capital (Credit + Non Credit)	Rs.125,36,174 million
11	National Level Cooperative Federations	17
12	State Level Cooperative Federations	390
13	District Level Cooperative Federations	2,705
14	Multi State Cooperative Societies	1,435
15	Primary Agricultural Credit Societies (PACS)	97,961
16	PACS (Viable)	64,438
17	PACS (Potentially Viable)	18,101
18	No. of Villages Covered by PACS	6,44,458
19	PACS (Membership)	131.23 million
20	PACS (Total Paid up Share Capital)	Rs. 1,41,215 million
21	PACS (Govt. Participation)	5.87%
22	PACS (Total Deposits)	Rs. 846,163 million
23	PACS (Storage Capacity) in Million MT (2016-2017)	6.26 millionMT
24	Total Cooperative Storage Capacity	22.77 million MT
25	Total Kisan Credit Card Issued (as end- March 2017)	71.474 million
26	Kisan Credit Card Issued by Cooperatives (as end -March 2017)	35.883 million
27	Amount Disbursed by Cooperatives (2016-17) Rs.	14,27,580 million

(Source – Indian-Cooperative-Movement-a-Statitical-Profile-2018)

From the table No.01 it shows that Indian Co-Operative Movement at a Glance in Total Number of Cooperatives, Total, Defunct/Dormant, Credit Cooperative (All Types), Non-Credit Cooperatives (All

Scanned with CamScanner

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675.
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Types). Total Membership of Cooperatives, Credit Cooperative (All Types), Non-Credit Cooperatives (All Types), Share Capital (All Level & All Types), Share Capital of Primary Non-Credit Cooperatives, Working Capital (Credit + Non Credit), National Level Cooperative Federations, State Level Cooperative Federations, District Level Cooperative Federations, Multi State Cooperative Societies, Primary Agricultural Credit Societies (PACS), PACS (Viable),PACS (Potentially Viable),No. of Villages Covered by PACS,PACS (Membership), PACS (Total Paid up Share Capital), PACS (Govt. Participation), PACS (Total Deposits)PACS (Storage Capacity) in Million MT, Total Cooperative Storage Capacity, Total Kisan Credit Card Issued, Kisan Credit Card Issued by Cooperatives and Amount Disbursed by Cooperatives. In the following table no.02 the percentage share of co-operatives in national Economy is shown.

Table No. 02

Percentage Share of Cooperatives in National Economy

Sr. No.	Cooperatives	Percentage (%)
01	Rural Network Covered by Cooperatives	98.0
02	Rural Network (Villages Covered by PACS)	90.8
03	Total Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives (2016-2017)	13.40
04	Short Term Agricultural Credit Disbursed by Cooperatives to Small and Marginal Farmers	19.13
05	Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives Banks + Regional Rural Bank (as at end-March 2017)	67.3
06	Kisan Credit Cards Issued by Cooperatives (as at end - March, 2017)	50.2
07	Fertilizer Distributed (2016-2017) Estimated	35.00
08	Fertilizer Production Capacity (5.35 Million Tones for the year 2016-2017)	24.92
09	Fertilizer Production (51.62 Million Tones for the year 2016-17)	28.80
10	Capacity of Fertilizer Products (10.77 Million Tones for the year 2016-2017)	20.32
11	Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units (3.638 Million Tones, N Nutrient, As on 31.03.2017)	25.60
12	Installed Capacity of Fertilizer Manufacturing Units (1.713 Million Tones, P	23.53

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

Cooperatives.Direct Employment Generated by Cooperatives and Self-employment Generated for persons all of these CooperativesPercentage Share of in National Economy is so high.

Conclusion:-From the analysis of secondary data it is conclude that, Cooperative move came with structure and shape when British enactment of the Cooperative Credit Societies Act, 1904. In 1919, cooperation became a provincial subject and the provinces were authorized to make their own cooperative laws under the Montague-Chelmsford Reforms. As well as the Cooperatives play very important role in India because it is an organization for the poor, illiterate and unskilled people andIndian Co-Operative Movement is at a Glance in various sector of Cooperatives and also these Cooperatives Percentage Share of in National Economy is so high.

Reference:-

1) Ishita R (1999),Essay on the Co-Operative Movement India
2) Jennifer Wilhoit, (2005),Cooperatives: A Short History.
3) Puja Mondal (2008) History of Cooperative Movement in India
4) Indian-Cooperative-Movement-a-Statistical-Profile-(2018)
5) G.R.Madan (2007),Co-operative Movement in India.
6) Johnston Birchall (1997), The International Co-operative Movement.

Scanned with CamScanner

CamScanner

19-20

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2020

SPECIAL ISSUE-CCXXVIII(228)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. Kusmendra Sontakke
Department of History
Y.D.V.D. Arts, Commerce & Science
College, Teosa Dist.Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Scanned with CamScanner

CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

19	ऐतिहासिक अचलपूर शहर – वाडा संस्कृती आणि प्रमुख वाडे डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	85
20	जलसिंचन काळाची गरज डॉ. एस. पी. झांबरे	91
21	कृषी पर्यटन : भारताच्या आर्थिक विकासाचे एक प्रबळ साधन डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	95
22	ग्रामीण नेतृत्व निर्मितीत पंचायत राजचे योगदान डॉ.बी.एच.किर्दक	100
23	ग्रंथालयाच्या विकासात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे योगदान डॉ रश्मी श्यामसुंदर बकाने	104
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व हिंदू कोड बिल प्रा. डॉ. कुसमेंद्र गं. सोनटक्के	109
25	महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळातील कामगार संघटनांची भूमिका व कार्य- एक अध्ययन प्रा. डॉ. शालीनी के. पांडे	113
26	Rehabilitation Of Sick Small Scale Industries Dr.Smita Pundlikrao Lade	120
27	Benefits Of Physical Exercise During Lockdown Period Dr. Shirish v. Topare	125
28	Gender Equality: Contribution of Dr. Babasaheb Ambedkar - Mangesh Bhutade	127
29	Educational Journey of Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar Dr. S. M. Gavade	130
30	Dr. Babasaheb Ambedkar works towards Indian Society: A study S.N.Hirekhan	135
31	Rights Of Aged Persons: Law, Policies And Implementation With Special Reference To The Maintenance And Welfare Of Parents And Senior Citizen's Act, 2007 Adv. Rupali Chhajer,	138
32	Importance of Review of Literature in Commerce Research Dr. Rajesh M. Deshmukh	145
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय संविधान प्रा. डॉ. संजय काळे	149
34	Assessment &Administration of Health in a Tribal Community of Melghat Pro. Dr. Balkrushna P. Adhau	152
35	Influance of Sport Activities on StudentsLiving Dr. Ajay S. Bonde	161
36	Buddhism : A Role Model for World Peace Dr. Bhagayashree A. Deshpande	165
37	Gender Sensition - One Step Towards A Better World Adv. Sarika kamdi	168

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675.
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

Importance of Review of Literature in Commerce Research

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce
Dr. BabasahebAmbedkarMahavidyalaya, Amravati.

Abstract:-A literature review is a survey of scholarly sources such as books, journal articles, and theses on a particular topic. It gives an overview of key findings, concepts and developments in relation to a research problem or question. A good literature review doesn't just summarize sources—it aims to Analyze, interpret and critically evaluate the literature, Synthesize sources to highlight patterns, themes, conflicts, gaps and Show the state of current knowledge in relation to a central research question or hypothesis.There is important role of Literature Reviews in the commerce research for Improvement of the Research Methodology, Focus on Research Problem, and Cater to Knowledge Base for Research Area and Contextualizing Research Findings. As well as there are many types of Literature Reviews such as Argumentative Review, Integrative Review, Historical Review, Methodological Review, Systematic Review and Theoretical Review.

Key Words - literature review

Introduction: - According to Yoon Sik Kim, "Doing a careful and thorough literature review is essential when you write about research at any level. It is basic homework that is assumed to have been done vigilantly, and a given fact in all research papers. By providing one, usually offered in your introduction before you reach your thesis statement, you are telling your reader that you have not neglected the basics of research.It not only surveys what research has been done in the past on your topic, but it also appraises, encapsulates, compares and contrasts, and correlates various scholarly books, research articles, and other relevant sources that are directly related to your current research".A literature review is a comprehensive summary of previous research on a topic. The literature review surveys scholarly articles, books, and other sources relevant to a particular area of research. The review should enumerate, describe, summarize, objectively evaluate and clarify this previous research.The purpose of a literature review is to provide foundation of knowledge on topic. Identify areas of prior scholarship to prevent duplication and give credit to other researchers. Identify inconstancies: gaps in research, conflicts in previous studies, open questions left from other research. According to above analysis the main objective of this paper is to focus on the importance of Review of Literature in CommerceResearch.

Concept andTypes of Literature Review:-According to Shona McCombes,A literature review is a survey of scholarly sources such as books, journal articles, and theses on a particular topic. It gives an overview of key findings, concepts and developments in relation to a research problem or question. A good literature review doesn't just summarize sources—it aims to Analyze, interpret and critically evaluate the literature, Synthesize sources to highlight patterns, themes, conflicts, gapsand Show the state of current knowledge in relation to a central research question or hypothesis.

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

Types of Literature Reviews:-According to University of Southern California there are following types of Literature Reviews.

1) **Argumentative Review:**-This form examines literature selectively in order to support or refute an argument, deeply imbedded assumption, or philosophical problem already established in the literature. The purpose is to develop a body of literature that establishes a contrarian viewpoint. Given the value-laden nature of some social science research e.g., educational reform; immigration control,argumentative approaches to analyzing the literature can be a legitimate and important form of discourse. However, note that they can also introduce problems of bias when they are used to make summary claims of the sort found in systematic reviews.
2) **Integrative Review:**-Considered a form of research that reviews, critiques, and synthesizes representative literature on a topic in an integrated way such that new frameworks and perspectives on the topic are generated. The body of literature includes all studies that address related or identical hypotheses or research problems. A well-done integrative review meets the same standards as primary research in regard to clarity, rigor, and replication. This is the most common form of review in the social sciences.
3) **Historical Review:**-Few things rest in isolation from historical precedent. Historical literature reviews focus on examining research throughout a period of time, often starting with the first time an issue, concept, theory; phenomena emerged in the literature, then tracing its evolution within the scholarship of a discipline. The purpose is to place research in a historical context to show familiarity with state-of-the-art developments and to identify the likely directions for future research.
4) **Methodological Review:**-A review does not always focus on what someone said findings, but how they came about saying what they say method of analysis. Reviewing methods of analysis provides a framework of understanding at different levels i.e. those of theory, substantive fields, research approaches, and data collection and analysis techniques, how researchers draw upon a wide variety of knowledge ranging from the conceptual level to practical documents for use in fieldwork in the areas of ontological and epistemological consideration, quantitative and qualitative integration, sampling, interviewing, data collection, and data analysis. This approach helps highlight ethical issues which you should be aware of and consider as you go through your own study.
5) **Systematic Review:**-This form consists of an overview of existing evidence pertinent to a clearly formulated research question, which uses pre-specified and standardized methods to identify and critically appraise relevant research, and to collect, report, and analyze data from the studies that are included in the review. The goal is to deliberately document, critically evaluate, and summarize scientifically all of the research about a clearly defined research problem. Typically it focuses on a very specific empirical question, often posed in a cause-and-effect form, such as "To what extent does A contribute to B?" This type ofliterature review is primarily applied to examining prior research studies in clinical medicine and allied health fields, but it is increasingly being used in the social sciences.
6) **Theoretical Review:**-The purpose of this form is to examine the corpus of theory that has accumulated in regard to an issue, concept, theory, phenomena. The theoretical

Scanned with CamScanner
CamScanner

B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
April 2020

literature review helps to establish what theories already exist, the relationships between them, to what degree the existing theories have been investigated, and to develop new hypotheses to be tested. Often this form is used to help establish a lack of appropriate theories or reveal that current theories are inadequate for explaining new or emerging research problems. The unit of analysis can focus on a theoretical concept or a whole theory or framework.

Importance of Review of Literature in CommerceResearch:- According toAdeebaKazii, A Business Researchis preferred by business to train and educate the managers and other staff members in a vast array of different heads. Business research can relate to economics, business strategy and ethics etc.The following are the main importance of literature review.

1) **Improve the Research Methodology**:-Literature review helps you to acquire methodologies used by otherresearchers to find and solve research questions similar to the ones you areinvestigating. It will explain the procedures other researchers used andmethods similar to the ones you are proposing. It will give you an ideawhether the methods other researchers used worked for them and what arethe problems they faced. By doing a review of literature, you will becomeaware of pitfalls and problems and could strategies well to select amethodology that you feel will suit research work better.
2) **Focus on Research Problem**:-Review of literature could help you shape your research problem becausethe process of reviewing the literature helps you to understand the subjectarea better and thus helps you to conceptualize your research problemclearly and precisely. In addition, it also helps to understand therelationship between your research problem and body of knowledge inresearch area.
3) **Cater to Knowledge Base for Research Area**:-One of the most important objectives of literature review is to ensure thatyou read widely around the subject area in which you intend to conductresearch study. It is fundamental that you know what others are doing inyour field of interest or the similar topic you have been working on as wellas understanding theories that have been put forward and gaps that exist inthe particular field. Therefore a thorough review of literature helps to fulfill this expectation.
4) **Contextualizing Research Findings**:-Obtaining answers for your research questions is easy. The difficulties lie in how you examine your research findings in the existing body ofknowledge. How do you answer your research questions compared to whatother researchers concluded? What is the new knowledge contribution fromyour research work? How are your findings distinguished from those ofother researchers? To answer these questions, you need to go back to thereview of literature. It is important to put your findings in the context ofwhat is already known and understood in your field of research.

Conclusion:-From the above analysis of data collected by secondary source it is concluded that there is important role of Literature Reviews in the commerce research for Improvement of the Research Methodology,Focus on Research Problem,Cater to Knowledge Base for Research Area and Contextualizing Research Findings. As well as there are many types of Literature Reviews such as Argumentative Review,Integrative Review,Historical Review,Methodological Review,Systematic Review and Theoretical Review.

Scanned with CamScanner
CamScanner

Reference:-

1. Yoon Sik Kim(2018),The Importance of Literature Review in Research Writing.
2. Shona McCombes (2019),How to write a literature review.
3. University of Southern California (2019),Organizing Your Social Sciences: The Literature Review.
4. AdeebaKazii(2017),Research Methodology in Commerce.
5. Sue Greenar (2008), Business Research Methods.

CamScanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308
ISSUE No
(CDXXXIV) 434

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day Online National Multidisciplinary Conference On

Emerging Trends in Humanities and Commerce

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Prin. Dr. Vijaykumar L. Bhangdia
Principal
Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

Editor
Prof. Dr. Prashant J. Katole
Head, Dept. of Economics,
Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

Editor
Prof. Dr. Ulka S. Wadekar
Coordinator, Ph. D. Research Center
Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

A

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Climate change: global political and economic causes. Yogini Dharma Malvankar	1
2	India In The Age Of Emperor Ashoka Prof.Dr.Pramila D. Bhoyar	6
3	Recent Trends in Commerce and Business Management Dr. Rajesh M. Deshmukh	11
4	A Glance Study of Cryptocurrency and Laws Mr. Dhananjay P. Kale	14
5	The Influence of Socio-Cultural Factors on Entrepreneurial Intentions among Commerce Students Chanchal Harikisanji Taori	17
6	Analyzing the Impact of Digital Transformation on the Investment Behavior of Young Investors in Amaravati District Saurabh Vinayakrao Jaswante Dr. S. R. Raghuvanshi	22
7	Analyzing Vidarbha's Agricultural Exports: Uncovering Strengths, Weaknesses, Opportunities, and Challenges. Dr.Sandhya Shaligram Bhagat	28
8	Women empowerment and challenges in India Prof. Dr. Ranjana Bhimrao Ingole	38
9	"Preserving Cultural Heritage: Addressing Ethical and Technical Challenges in Manuscripts Metadata Creation" Dr. Vaishali P. Gudadhe,Mr. Dinesh T. Sakhare	42
10	Impact of Compensation package on work motivation And job satisfaction Ashwini A. Hatwalne Dr.Santosh T. Kute	48
11	Constitutional Commitments: Gender Equality in the Indian Legal Framework. Dr. Maya S. Watane	55
12	Impact Of Feminism On Modern Education As Depicted In Mahesh Dattani's Bravely Fought The Queen Dr. M. S.Chhangani,Priya Sarda	61
13	Effectiveness Of Child Care Institutions In Rehabilitation Of Children: An Empirical Study Mohd Shakeel Ahmed Mohd Gayas,Dr. Gowardhan. J. Mhala	64
14	Conflict for Gender Equality in Sudha Murthy's Gently Falls the Bakula Ms. Archana Deshmukh,	70
15	Unveiling the Resilience of Tribal Women: A Feminist Exploration of Mahasweta Devi's 'Draupadi Ms. Usha Janrao Tumbade,Dr.Pankaja Ingle	74
16	Analysis of Indian Agriculture Policy: A Focus on Economic Perspectives Rahul R. Band	78
17	Analytical Study of PradhanMantriAwasYojana in Gondia District Samad A. Sheikh,Dr. Vivek S. Chavan	81
18	Alignment of Human Resource Planning Management with the overall Strategic Human Resource Planning Prof.Parikshit S Naik , Dr.Yogesh K Aggarwal	86

CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXXXIV) 434-A
ISSN : 2278-9308
November, 2023,

Recent Trends in Commerce and BusinessManagement

Dr. Rajesh M. Deshmukh
Department of Commerce Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract:-

The growing phenomenon of globalization, liberalization and privatization has been influencing the Commerce education. The technological revolution has further provided new dimensions' E-banking, E-marketing, E-commerce, E-finance, E-investment paper less trading and e-governance has been gaining importance of all over the world. At the same time, the outsourcing business, call Centre, small business operation, IT based services etc. are expanding very fast. These developments demands paradigm shift in teaching and learning process. As well as there are important recent trends in Commerce and Business Management. In this paper some recent trends in commerce and business management are discussed.

Key Words:-Recent Trends,Commerce, Business Management.

Introduction:-

According toF.E . Keay, an ideal of Indian life which has a close bearing on education is that which has been happily termed naissance oblige.The future of India lies inits children, and this land, withits vast population, presents a wonderful opportunity as wellas a huge responsibility to its educators. There are, and willno doubt always be, many controversies with regard to themost desirable development that its educational system shall take, but it is to be hoped that there will arise therefrom a system which, while incorporating new and old, will transcend both in its practice as well as in its ideals. As well as according to Joseph Albert Lauwerys, "Education refers to the discipline that is concerned with methods of teaching and learning in schools or school-like environments, as opposed to various non-formal and informal means of socialization. Education can be thought of as the transmission of the values and accumulated knowledge of a society. The American philosopher John Dewey believed that education should mean the total development of the child. On the basis of the observations he made at the University of Chicago Laboratory Schools—the experimental elementary schools that he founded in 1896, Dewey developed revolutionary educational theories." As well as according to Anjali Sreekumar, "The growing phenomenon of globalization, liberalization and privatization has been influencing the Commerce education. The technological revolution has further provided new dimensions' E-banking, E-marketing, E-commerce, E-finance, E-investment paper less trading and e-governance has been gaining importance of all over the world. At the same time, the outsourcing business, call Centre, small business operation, IT based services etc. are expanding very fast. These developments demands paradigm shift in teaching and learning process. The new skills and training are required to cope up with these changes. The technological advances must be integrated into the basic fabric of Commerce education." According to above analysis the main objective of this paper is to focus on Recent Trends in Commerce and BusinessManagement.

Recent Trends in Commerce:- Several trends were shaping the commerce landscape. However, please keep in mind that the business environment is dynamic, and new trends may have emerged since then. Following are some recent trends in commerce that were prominent -

- **E-commerce Continues to Thrive**:- E-commerce was on a steady growth trajectory, with consumers increasingly turning to online shopping. The COVID-19 pandemic accelerated this trend as more people became accustomed to digital shopping experiences.
- **Omnichannel Retailing**:- Retailers were focusing on providing a seamless shopping experience across various channels, including physical stores, websites, mobile apps, and social media. The integration of online and offline sales channels was a key focus.
- **Mobile Commerce (M-commerce)**:- The use of smartphones for shopping continued to rise. Retailers were optimizing their websites and apps for mobile devices and implementing mobile payment options.
- **Personalization**:- Businesses were leveraging data and technology to provide personalized shopping experiences, from product recommendations to tailored marketing messages.

CamScanner

- **Sustainability and Ethical Consumerism**:- Consumers were increasingly concerned about the environmental and ethical aspects of products. Businesses were responding by incorporating sustainable and ethical practices into their supply chains and marketing efforts.
- **Direct-to-Consumer (DTC) Brands**:- Many brands were cutting out intermediaries and selling directly to consumers, allowing for greater control over the customer experience and the ability to collect valuable customer data.
- **Subscription-Based Models**:- Subscription services were gaining popularity across various industries, from streaming services to meal kit deliveries. Subscription models offer predictable revenue streams and build customer loyalty.
- **Voice Commerce**:- The adoption of voice-activated devices and virtual assistants was changing the way people shopped. Businesses were exploring voice commerce strategies.
- **Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR)**:- AR and VR technologies were being used for virtual product try-ons, immersive shopping experiences, and virtual store visits.
- **Live Commerce**:- Live streaming and interactive shopping experiences were on the rise, particularly in the beauty and fashion industries, where consumers could engage with influencers and make purchases in real time.
- **Contactless Payments**:- The preference for contactless payment methods, including mobile wallets and contactless cards, continued to grow due to hygiene concerns during the pandemic.
- **AI and Data Analytics**:- Artificial intelligence and data analytics were being used to enhance inventory management, demand forecasting, and customer insights.
- **Customer Experience (CX) Focus**:- Providing exceptional customer experiences was a priority for many businesses. This included efficient and convenient shipping, responsive customer support, and easy returns.
- **Online Marketplaces**:- E-commerce marketplaces like Amazon, Alibaba, and others continued to dominate the online retail space. Many businesses were looking for ways to leverage these platforms.

Recent Trends in Business Management:-Various Trends were shaping the field of business management. However, it's important to recognize that the business landscape is continuously evolving. Following are someimportant recent trends in business management.

- **Remote and Hybrid Work Models**:- The COVID-19 pandemic accelerated the adoption of remote work. Many businesses were exploring hybrid work models that combine in-office and remote work to accommodate employees' preferences and enhance work-life balance.
- **Digital Transformation**:- Digital technologies continued to reshape business operations. Companies were investing in automation, data analytics, artificial intelligence, and cloud computing to improve efficiency, decision-making, and customer experiences.
- **Leadership Development**:- Businesses recognized the need for strong leadership to navigate challenges. Leadership development programs and coaching were on the rise to groom the next generation of leaders.
- **Emphasis on Employee Well-Being**:- The well-being of employees became a top priority. Companies were offering mental health support, flexible work arrangements, and initiatives to reduce burnout.
- **Diversity, Equity, and Inclusion (DEI)**:- DEI efforts were gaining momentum, with companies working to create more diverse and inclusive workplaces. Diversity training, hiring practices, and equity initiatives were common.
- **Sustainability and ESG (Environmental, Social, and Governance) Practices**:- Companies were incorporating sustainability and ESG practices into their strategies to address environmental and social responsibilities and meet investor and consumer demands.
- **Supply Chain Resilience**:- The pandemic exposed vulnerabilities in supply chains. Businesses were focusing on building resilient and agile supply chains, with a particular emphasis on nearshoring and diversifying suppliers.
- **Data Privacy and Security**:- Increasing concerns about data breaches and privacy led to more stringent data protection measures and compliance with regulations like GDPR.

CamScanner

- **Innovative Business Models**:- Businesses were rethinking traditional business models. Subscription services, platform-based models, and ecosystem-based approaches were becoming more common.
- **Customer-Centricity**:- Companies were placing greater emphasis on understanding customer needs and delivering exceptional customer experiences. Customer feedback and data analysis played a critical role. .
- **Blockchain Technology**:-Block chain was being explored for various applications, from supply chain transparency to digital identity verification and secure transactions.
- **Reskilling and up skilling**:- Given the rapidly changing job landscape, businesses were investing in reskilling and upskilling programs to ensure that their workforce had the necessary skills for the future.
- **Leaner Organizational Structures**:- Many organizations were streamlining their hierarchies to become flatter and more agile, enabling quicker decision-making and reducing bureaucracy.
- **Crisis Management and Business Continuity**:- The pandemic prompted businesses to improve their crisis management and business continuity planning, ensuring they were better prepared for unexpected disruptions.

Conclusion:-

From the above analysis of secondary data it is concluded that,Education refers to the discipline that is concerned with methods of teaching and learning in schools or school-like environments, as opposed to various non-formal and informal means of socialization. Education can be thought of as the transmission of the values and accumulated knowledge of a society. As well as there is very important role of Commerce and Business management in the economics development of the country and there are some recent trends in commerce and business management such as remote and hybrid work models, E-Commerce,Mobile Commerce,Sustainability and Ethical Consumerism,Direct-to-Consumer (DTC) Brands,Subscription-Based Models, Augmented Reality (AR) and Virtual Reality (VR),Live Commerce, Contactless Payments, AI and Data Analytics, Customer Experience (CX) Focus,Online Marketplaces,Digital Transformation,Leadership Development, Emphasis on Employee Well-Being, Diversity, Equity, and Inclusion,Sustainability and ESG (Environmental, Social, and Governance) Practices, Supply Chain ResilienceData Privacy and Security,Innovative Business Models,Blockchain Technology,Reskilling and up skilling,Leaner Organizational Structures and ,Crisis Management and Business Continuity.

Reference:-

1) F .E . Keay (1918), Ancient Indian Education.
2) Albert Lauwerys (2023), Education.
3) Anjali Sreekumar (2021),Global Trends in Commerce Education.
4) S. Anthony Rahul Golden (2018),Recent Trends in Commerce and Management.
5) Ashok K. Srivastava (2014),Basics inEducation.

CamScanner

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

CamScanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXVIII, Vol. II
Year - 14 (Half Yearly)
(July 2023 To Dec. 2023)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

CamScanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXVIII,Vol.II,July 2023 To Dec.2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Infected Ginger (Zingiber officinale Roscoe) In Host - Pathogen Interaction Studies on Biochemical Changes In Healthy And in Marathwada Region **Dr. Premnanda G. Ghadsing**	1
2	Recent Trends in human resources Management **Dr. Nagnath M. Adate**	5
3	Impacts of Black Money on Indian Economy **Prachi Anil Katte**	14
4	Literature Review for solid waste Management using Artificial Intelligence and Machine Learning Technique **Vrushali Dilip Wankhede**	19
5	Comparative study of ground and well water quality in Latur Dist. Latur (M.S.) India **Dr. Umakant Pandharinath Kamble**	30
6	आधुनिक युग बोध की अभिव्यक्ती **डॉ. अर्जुन सिताराम पवार**	35
7	रिझर्व बँकेचे पतनियंत्रणाचे धोरण **प्रा. अंगद केशवराव फाजगे**	39
8	ग्रामीण दलित कादंबऱ्याची आशय सूत्रे **डॉ. पंडीत जी. राठोड**	48
9	गौंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्टये **डॉ. मनीषा मदुसुदन कीर्तने**	52
10	माहिती अधिकाराच्या समस्या आणि उपाय **डॉ. प्रदीप अंबोरे**	59

CamScanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXVIII, Vol. II, July 2023 To Dec. 2023

ग्रामीण दलित कादंबऱ्याची आशय सूत्रे

डॉ. पंडीत जी. राठोड
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

8 Research Paper - Marathi

प्रस्तावना:

ग्रामीण आणि दलित साहित्यलेखनाला सुरुवात होऊन आता बराच काळ लोटला आहे. या साहित्यप्रकारांवर आतापर्यंत खूप चर्चा व लेखनही झालेले आहे. अगदी सुरुवातीच्या काळात साहित्याच्या प्रवाहाबाहेरील, दुर्लक्षित, उपेक्षित अशा जीवनाविषयीचे दलित व ग्रामीण साहित्य आज मराठी साहित्याचा मध्यवर्ती प्रवाह बनलेलेले आहे. ही निश्चितच महत्त्वाची बाब आहे.

दलित आणि ग्रामीण साहित्य हे मराठी साहित्याने भारतीय साहित्याला दिलेली मोठी देणगी आहे. खास मराठी मातीतून उगवलेला अस्सल देशीवादी साहित्य म्हणून या साहित्याचा उल्लेख करता येईल. प्रस्थापित मराठी साहित्य हे मध्यमवर्गीय जीवनाभोवती रुंजी घालत असताना, रंजनवादी, कलावादी विचारांचा मराठी साहित्यावर जबरदस्त प्रभाव असताना ग्रामीण व दलित साहित्याने मराठी साहित्याला वास्तवाभिमुख, समाजाभिमुख करण्याचे बहुमोल कार्य केलेले आहे.

ग्रामीण आणि दलित साहित्यात पुष्कळ साम्य आहे. त्यातील एक म्हणजे या दोन्ही प्रकारच्या साहित्यात गावातील व गावकुसाबाहेरील लोकांच्या जीवनाचे चित्रण आलेले आहे. मात्र ग्रामीण साहित्यात गावकुसाच्या आतील लोक केंद्रभागी असतात; तर दलित साहित्यात गावकुसाबाहेरील. उपेक्षित विश्वाचे, खऱ्या खऱ्या दुःखांचे, मानवी भावभावनांचे, ग्रामीण भागात, गावकुसाबाहेर मोठ्या प्रमाणात पसरलेल्या दुर्लक्षित, अज्ञान, दारिद्रय, भूक, शोषण, वेदना यांनी पिचलेल्या समाजाचे, इथल्या मूळ मातीचे, लोकपरंपरांचे, लोकसंस्कृतीचे, शिक्षणाने, महापुरुषांच्या विचारांनी, कार्याने जागृत झालेल्या, परिवर्तनाच्या टप्प्यावर, उंबरठ्यावर येऊन ठेपलेल्या, आत्मभान प्राप्त झालेल्या, आपल्या हक्कांसाठी, साध्या माणूसपणाच्या अधिकारासाठी विद्रोहास सज्ज असलेल्या मानव समुहांचे, त्यांच्या बदलत चाललेल्या जीवनाचे,

CamScanner

येथल्या कृषिसंस्कृतीचे, आदिम जीवनाचे अशा या मध्यमवर्गीयांना अपरिचित असलेल्या विश्वाचे दर्शन ग्रामीण व दलित साहित्याने मराठी वाचकाला घडविले.

ग्रामीण-दलित कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे :

मराठीत ग्रामीण कादंबरी खूप मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेलेली आहे. डॉ. रवींद्र ठाकूर यांच्या मराठी ग्रामीण कादंबरी या ग्रंथाच्या शेवटी त्यांनी जोडलेल्या परिशिष्टात; बळीबा पाटील ते घोंगरवाडी दास मोरे (२०००) अशा २४१ ग्रामीण कादंबऱ्यांची यादी दिलेली आहे. त्यानंतरही बारोमास पाडा या व इतर अनेक कादंबऱ्या या लिहिल्या गेल्या. दलित साहित्यात कथा, कविता, आत्मचरित्रे, आत्मकथने या वाङ्मय प्रकारांपेक्षा दलित कादंबऱ्या ह्या संख्येने कमी आहेत. त्यातही मूळ दलित नसलेल्या लेखकांनी दलित जीवनावर लिहिलेल्याही अनेक कादंबऱ्या आहेत. त्याही दलित प्रश्नांचा सूक्ष्म वेध घेणाऱ्या आहेत. दलित आणि ग्रामीण कादंबऱ्या विषय व आशयाच्या दृष्टीने इतर मराठी कादंबऱ्यांहून भिन्न स्वरुपाच्या आहेत. महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामीण कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीला फडकेप्रणित कलावादाकडून वास्तववादाकडे आणले आहे. किंबहुना वास्तववादाचे भक्कम अधिष्ठान प्राप्त करून दिलेले आहे. यासंदर्भात बळी (१९५०)-विभावरी शिरुरकर, वनगरवाडी(१९५५) - व्यंकटेश माडगूळकर तसेच गो. नी. दांडेकर, श्री. ना. पेंडसे, उद्धव शेळके यांच्या कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल.

ग्रामीण कादंबऱ्यांमध्ये जो आशय आलेला आहे. त्यात खेडे, गावगाडा, बलुतेदारी, निसर्गकेंद्रितता, कृषिआधारित जीवनपद्धती, एकत्र कुटुंब आदिमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, शेती, बदलते ऋतू, शेतीतील वेगवेगळी कामे, दुष्काळ, महापूर, शेतकऱ्यांचे शोषण, हलाखी, कर्जबाजारीपणा, प्राणीजीवनाचे चित्रण, लोकजीवन, रूढी-परंपरा, सण-उत्सव, यात्रा, समूहभावना, नातेसंबंध, एकप्रकारचा रांगडेपणा यासारख्या गोष्टीकेंद्रस्थानी वा पार्श्वभागी आहेत. हा ग्रामीण साहित्याचा गाभा आहे. या पार्श्वभूमीवर मग वेगेवेगळ्या घडामोडी, घटना, व्यक्ती, पात्रे यांची निर्मिती करून कादंबरीपरत्वे वेगवेगळा आशय आलेला आहे.

१९२० पूर्वीच्या बळीबा पाटील (१८८८) व पिराजी पाटील (१९०२) या पहिल्या कालखंडातील कादंबऱ्यामध्ये दुष्काळग्रस्त शेतकरी, वरिष्ठ वर्गाकडून शेतकऱ्याचे होत असलेले शोषण, त्यांची हलाखी या गोष्टी अधोरेखित केलेल्या आहेत. या कादंबऱ्यांवर विशेषतः बळीबा पाटील वर म. फुले यांच्या विचारांचा स्पष्ट प्रभाव आहे. १९२० नंतर ना.वि कुलकर्णी, वि. स. हडप व इतर लेखकांनी ग्रामीण कादंबरीलेखन केलेले असले तरी र.वा दिघे यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी वाचकाचे लक्ष वेधून घेतले. तत्कालीन मध्यमवर्गीय कादंबऱ्यांहून नव्या व वेगळ्या अनुभवविश्वामुळे एका नव्या सोन्याच्या खाणीचा शोध असेच त्यांच्या कादंबऱ्यांचे

वर्णन ल. ग. जोग यांनी केलेले आहे. त्यांच्या पाणकळा ;सराई पड रे पाण्या; आई आहे शेतात या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्यांमध्ये शेतकऱ्याचे निसर्गावलंबी जीवन, त्याचे दारिद्रय सार्वकारी पाश, भूमिहीनांच्या समस्या, दुष्काळामुळे होणारी वाताहत, घराण्यांची पूर्वापार वैमनस्ये, त्यातून उद्भवणारे संघर्ष, प्रणयचित्रण, कुळकायद्यामुळे जमीनदार व कुळ यांच्यात निर्माण झालेला संघर्ष, विघटित होत चाललेली कुटुंबसंस्था, ग्रामव्यवस्था यासारख्या गोष्टींचे चित्रण आलेले आहे. दलित कादंबरी अण्णाभाऊ साठे, शंकरराव खरातांपासून लिहिली जात आहे.

या कादंबऱ्यांमध्ये महार, मांग, ढोर, चांभार, गारुडी, भटक्या आदिवासी जमाती यासारख्या समाजातील कनिष्ठ, शूद्र मानला गेलेला वर्ग, त्यांचे पशुपातळीवरचं जीवन, भूक, दारिद्रय, गुलामगिरी, अज्ञान, शोषण यांचे चित्रण आलेले आहे. या समाजाचे गावकुसाबाहेरचे विश्व. त्यांच्यावर लादलेली अन्याय्य बंधने, जाचक अटी, गावकी, बलुतेदारीची कामे, त्यांना सर्वांकडून मिळणारी हीन वागणूक. नाकारलेले साधे माणुसकीचे हक्क, या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, म. फुले यांचे विचार, कार्य, शिक्षणाचा प्रसार, यामुळे आत्मभान प्राप्त झालेला दलित वर्ग, त्याने सवर्णाविरुद्ध, हिंदूधर्माविरुद्ध, संस्कृतीविरुद्ध, वैवधर्मविरुद्ध, धर्मग्रंथाविरुद्ध उभारलेला संघर्ष, विद्रोह, नकार इत्यादी अनेक विषय दलित कादंबऱ्यांमध्ये येतात. त्याच बरोबर बदलत असलेल्या दलित समाजाचे, बलुतेदारी नाकारल्यानंतर नवशिक्षित दलित वर्ग वेगवेगळ्या व्यवसायात, नोकऱ्यांत उतरल्यानंतर बदललेल्या सवर्ण-दलित संबंधाचे, दलित समाजात पुन्हा निर्माण झालेल्या विभाजनाचे, गटबाजीचे, सुखासीनतेकडे झुकू लागलेल्या उच्चभ्रू दलित वर्गाचे, आपापसातील अंतर्गत संघर्षाचे, वैचारिक संबंधाचे विश्लेषण दलित कादंबरी करते.

यासंदर्भात अशोक लोखंडे यांची निष्ठा, सुधाकर गायकवाड यांची शूद्र, मेश्राम यांची हकीकत आणि जटायु, अशोक व्हटकर यांची 'मेलेलं पाणी, मुरलीधर जाधव यांची 'कार्यकर्ता', एकनाथ साळवे यांची एन्काऊंटर, माधव सरकुंडेंची वाडा, बाबाराव मडावी यांची टाहो, बाबुराव गायकवाडांची आग, नामदेव कांबळे यांची राघववेळ इ.
कादंबऱ्यांचा उल्लेख करता येईल.

दलितांचे आयुष्य, इतिहास बदलवू पाहणाऱ्या, बदलवणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, भगवान बुद्ध, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाई यासारख्या युगपुरुषांवर - क्रांतिनायकांवर, त्यांच्या जीवनातील वेगवेगळ्या घटनांवरही कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या आहेत. ज्यात प्रामुख्याने युगप्रवर्तक (हिं. गो. बनसोडे),समुद्ध (सुशीला मूल), रमाई (बंधू माधव), 'प्रभंजन अनिरुद्ध पुनर्वसू), प्रबुद्ध (भा. द खेर), अश्रू आणि अंगार (अनंत घोडे), 'रमाई (यशवंत मनोहर) यांचा

CamScanner

उल्लेख करता येईल.

निष्कर्ष आणि समारोप-

१. ग्रामीण आणि दलित साहित्य हे आशयदृष्ट्या प्रस्थापित मध्यमवर्गीय मराठी साहित्यापेक्षा वेगळे आहे.

२. ग्रामीण व दलित कादंबऱ्यांनी मराठी साहित्याला वास्तवाभिमुख, समाजाभिमुख करण्याचे बहुमोल कार्य केलेले आहे.

३. ग्रामीण आणि दलित कादंबऱ्यांमध्ये ग्रामीण भागातीलच जीवनाचे चित्रण येते. मात्र त्यामागील प्रेरणा व जाणिवा भिन्न आहेत..

४. खास मराठी मातीतून उगवलेलं अस्सल देशीवादी साहित्य म्हणून या कादंबऱ्यांकडे पाहता येते.

५. ग्रामीण आणि दलित कादंबऱ्यांमधून ग्रामीण भागातील, दलित जीवनातील अनेक प्रश्नांचा, समस्यांचा मूलगामी शोध घेतला गेला आहे.

६. दारिद्रय, भूक, शोषण, मूकरुदन या सारख्या गोष्टी या कादंबऱ्यांमध्ये समान आहेत.

७. गावगाडा, बलुतेदारी, एकत्र कुटुंबपद्धती, आदिमता, यासोबत शिक्षणामुळे आलेली जागरूकता आदी समान घटक उपरोक्त कादंबऱ्यात आहे.

कादंबरी हा व्यापक अशा जीवनाशयाला सामावून घेणारा त्याचप्रमाणे गंभीर व मानवी अनुभवविश्वाला समृद्ध करणारा असा साहित्यप्रकार आहे. असा विचार केला असता भारताची संस्कृती, भारताचा आत्मा जो खऱ्या अर्थाने ग्राम व ग्रामीण जीवन आहे, तो ग्रामीण व दलित कादंबरीचा विषय बनला. येथील ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन कादंबरीच्या माध्यमातून मराठी वाचकांसमोर आले. सुरुवातीला उपेक्षा सहन करून का होईना, ते आज साहित्याच्या मध्यवर्ती प्रवाहासोबत आहे. ग्रामीण व दलित कादंबरीने मराठी कादंबरीच्या आशयाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत, मराठी साहित्यविश्वाला समृद्ध केले आहे.

संदर्भ सूची :-

१. मराठी ग्रामीण कादंबरी - डॉ. रवींद्र ठाकूर
२. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य - डॉ. यशवंत मनोहर
३. दलित साहित्य: उद्‌गम आणि विकास- योगेंद्र मेश्राम
४. ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या - डॉ. आनंद यादव
५. साहित्य: ग्रामीण आणि दलित- डॉ. ईश्वर नंदपुरे
६. साहित्य: ग्रामीण आणि दलित- यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, नाशिक (७)
माती आणि मंथन - भास्कर चंदनशीव

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

CamScanner

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Struggle for Identity and Self-Expression in the Fiction of Anita Desai **Dr. A. L. Kulat**	1
2	The Role of Geogspatial Technology in Geographical Research **Dr. Manisha Pawar**	5
3	Impact of Lethal and Sub lethal concentration of Copper Sulphate on liver of fresh water fish, Macrones cavasius **M. S. Pentewar**	13
4	आंबेडकर : नारी उध्दारक के रुप में **निर्भय सिंह**	18
5	वाढती लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास **डॉ. संजय मारुती पाटील**	29
6	प्राचीन काळातील इतिहास लेखन , मध्ययुगीन इतिहास लेखन आणि आधुनिक इतिहास लेखणाचे स्वरूप आणि आवश्यकता **डॉ. महादेव शिवलिंग कांबळे**	36
7	लोकसाहित्यातील लोकतत्वाचे रुप विशेष एक अभ्यास **डॉ. पंडित जी राठोड**	40
8	महाराष्ट्रातील बालकामगारांच्या समस्या व उपाय **डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे**	45

CamScanner

Issue : XXIV, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
ISSN 2250-169X
Dec. 2022 To May 2023 40

7

लोकसाहित्यातील लोकतत्त्वाचे रूप विशेष एक अभ्यास

डॉ. पंडित जी राठोड
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Marathi

प्रस्तावना

प्राचीन वाङ्मयात लोकतत्त्वांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भगवान महावीर, महात्मा गौतम बुद्ध, बसवेश्वर ही काही उदाहरणे अगदी विठ्ठालची भक्ती करतांना संतांनी लोकतत्वांचा आधार घेतला आहे. लोकसाहित्यात लोकतत्त्व असते. या लोकतत्त्वात आदिम परंतु सुसंस्कृत लोकांच्या निर्मिती परंपरांचे प्रतिबिंब असते. पद्याचा समावेश गद्यांपेक्षा जास्त लोकसाहित्यात दिसतो. लोकसाहित्य हे निव्वळ लोकांचे नसून ते लोकतत्त्वाचे प्रतिबिंबच असते. लोकसाहित्यातून श्रध्दा, अंधश्रध्दा, विधी, संकेत, रूढी, परंपरांचे दर्शन घडते. डॉ. ग. ना. मोरजे म्हणतात, 'लोकसाहित्यात लोकश्रध्दा, अंधश्रध्दा, चालीरिती, नृत्य, नाटके इत्यादी सादरीकरण (प्रयोग) समाविष्ट असतात असे असूनही ते लोकांसंबंधीचे शास्त्र नाही तर लोकपरंपरा आणि लोक वाङ्मःमयाचे ते शास्त्र आहे. श डॉ. मारेजेंनी मत मांडल्याप्रमाणे लोकवाङ्मःय आणि लोकपरंपरेचे शास्त्र म्हणून लोकगीते ही लोकतत्त्वीय अविष्कार ठरतात.

लोकतत्वाचे रूप विशेष

लोकभाषा — देशीभाषाः

लोकभाषा

लोकांच्या दैनंदिन वापरात असलेली भाषा म्हणजे 'लोकभाषा' होय. 'लोकभाषा' ही लोकतत्त्वाचे एक विशेष रूप आहे. डॉ. मधुकर वाकोडे यांनी 'लोकभाषा' ही संकल्पना ओघवत्या शैलीत पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे— 'बोली ही लोकांमध्ये चालती, चारचौघांत बोलती, शिवारात हालती, घरात नांदती, रानात डोलती आणि पाणवठ्यावर वाहती असल्याने लोकजीवनाला गती देते. वेणास्वामीने आपल्या

आख्यानकाव्यात लोकभाषेतील समुदाय—समुदाव, राजा—राव, ज्योतिषी—जोतिसी, शिला—सीळा, मंगळसूत्र—गळसरी, वंश—वौश, अमृतकार—आंबूकार,

आश्चर्य—आश्चिर्य, नव्हाळी—नवाई यासारख्या शब्दांची आरास मांडल्याने आख्यानकवितेचा मखरच सजविला आहे असे वाटते. हा त्यांचा वरपांगी सोस नसून तो त्यांचा अंगभूत जीवनानुभव आहे.

बोलीतील अर्थघन शब्दाची योजना करून त्या थांबत नाहीत, तर लोकजीवनाचा कानोसा घेऊन त्या आशयसंपन्न अशा नव्या शब्दाची निर्मिती करून नागरमनाची भंबेरी उडवितात, तेव्हा त्यांच्या भाषा पटुत्वाची साक्ष पटते. आपल्या कलात्मकतेचे दर्शन घडविताना त्या 'औशधकळा गाजली' 'औशधफुलाची कौतूके' अशी गोंदण नक्षी उठवितात. ब्रह्मनंद या अर्थी 'झपुर्झा' शब्द मराठीला बहाल करणाऱ्या केशवसुतांच्या तुलनेत आज त्या स्पर्धक ठरतात ' जाऽ पोरीऽ जाऽऽ' च्या द्रुतलयीचा परिपाक म्हणजे झपूर्झा तद्वतच लोकजीवनात बाळंतिणीला पुढे बाळंतरोगासारखे विकार होऊ नयेत. म्हणून गावरान औषध देत असते. घोटभर मोहाची दारू, दारूकाम या अर्थाने त्या 'औशधकळा' शब्द चातुर्याने योजतात. आतषबाजीसाठी त्यांनी औषधकळा—औषध फुलांची ओंजळ, मायमराठीच्या पायावर वाहिली, हे त्यांचे सामर्थ्य उपेक्षिले गेले.'

प्राचीन वाङ्मयातील लोकतत्त्वांचा अभ्यास करणाऱ्या डॉ. अनिता मुजुमदार 'लोकभाषे' बद्दल लिहितात— 'भारतात होऊन गेलेल्या थोर पुरुषांच्या कार्याकडे आणि त्यांनी स्वीकारलेल्या कार्यपद्धतीकडे पाहिले तर असे दिसून येते की समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांनी सामान्यजनांच्याच भाषेचा किंवा लोकभाषेचा अंगीकार केला. भगवान महावीर, महात्मा गौतम बुद्ध, बसवेश्वर ही काही उदाहरणे देता येतील. त्या सर्वांनीच लोकभाषेतून आपले विचार लोकांसमोर मांडले. लोकांमध्ये मौखिक परंपरेने प्रचलित असलेल्या वाङ्मयाची म्हणजेच लोकवाङ्मयाची सरणी स्वीकारली. लोककथा माध्यम म्हणून घेतल्या लोकप्रवृत्तीचा अभ्यास करून व पारंपरिक जीवनविशेषांचे निरीक्षण करून त्यांतील काही विशेषांच्या आधारे त्यात परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला.'

देशीभाषा

डॉ.रा.चिं. ढेरे 'लोकभाषे' ऐवजी 'देशीभाषा' अशी संज्ञा वापरताना दिसतात. संत वाङ्मयाचे प्राणतत्त्व असणाऱ्या 'देशीभाषा' या लोकतत्त्वाबद्दल डॉ. ढेरे म्हणतात— त्रैवार्णिकांना ज्ञानापासून वंचित करणाऱ्या संस्कृत भाषेला दूर सारून आणि तिच्यातील सत्त्वांश मात्र स्वीकारून देशी भाषांतून आपले विचार मांडण्याची बंडखोरी तर

संतचळवळीच्या प्रारंभापासूनच दिसते. संतांनी देशी भाषांतून विचारप्रकटन सुरू केल्यामुळे आणि या नव्या विचारयज्ञात सहभागी होण्याची हाक सर्वांना दिल्यामुळे संत आणि लोक यांचा प्रारंभापासून मनोमिलाफ घडू लागला. त्यातूनच संतांचे विचार ग्रंथप्रामाण्यावादी नसून प्रतीतिप्रामाण्यवादी असल्यामुळे तर सामान्यातिसामान्य आणि शूद्रातिशूद्र समजल्या जाणाऱ्या जाती जमातींनाही आत्मोन्नतीचे आश्वासन लाभले. संतानी आपले लोकमंगलकारी विचार केवळ देशी भाषांतून मांडण्याचे क्रांतिकारकत्त्व दाखविले; एवढेच नव्हे, तर खास लोकसंस्कृतीतील विविध संस्था, विविध देवदेवता, विविध कलाक्रीडा यांचा अभ्यास करून आणि त्याचे बाह्यांग स्वीकारून अंतरंगात अध्यात्म भरावयास सुरूवात केली. संतसाहित्यातील हे लोकतत्त्व व्यापक आहे; त्याचमुळे संतसाहित्याचा लोकमानसावर विलक्षण प्रभाव पडू शकला.'

लोकछंद:ओवी, अंभग चौपदी:

ओवी

संतवाङ्मयात फार मोठ्याप्रमाणावर आढळणारा छंद म्हणजे ओवी होय. ओवी हा छंद लोकगीतातून उत्क्रांत झालेला आहे. म्हणून त्याला लोकछंद म्हणतात. या छंदावद्दल डॉ. तारा भवाळकर म्हणतात—'संतांनी आपल्या आविष्कारासाठी वापरलेले ओवी आणि अभंग हे खास लोकजीवनातील अतिप्राचीन मराठी छंद आहे. विशिष्ट आशयसूत्रातील ओवीमालिका म्हणजेच खरे तर अभंग! म्हणजेच ओवी हा एकच छंद! मराठी संतांनी हा गद्यप्राय,लवचिक लोकछंद सुप्रतिष्ठित केला. लोकजीवनातील हा छंद स्त्रियांच्या गीतरचनेचा छंद! म्हणजे आजच्या भोषेत अगदी तळागाळातल्या घटकाचा हा पारंपरिक सहज छंद संतांनी आपल्या आविष्कारासाठी वापरला आणि केवळ लोकोद्धाराचाच मार्ग दाखवला असे नव्हे, तर लोकछंदापासून लोकजीवनातील अनेक अंगांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, अनेक अंगांचे उन्नयन केले. लोकसंगीतात तालापेक्षा लय महत्त्वाची असते. लयीमध्ये तालाइतका काटेकोरपणा नसतो. कारण एकूणच काटोकोरपणाचे लोकसंस्कृतीला वावडे आहे. थोडा सैलपण, मुक्तता हेच तिचे सौंदर्य असते. लयीचा एक गोडवा असतो. ओवीचे गायन बहुधा कृतिसंबद्ध असल्याने त्या कामाची लय पकडीत ओवी आपली आविष्काररूपे बदलते. अशी ही लोकसंकृतीची अधिष्ठात्री ओवी संतांनी मराठी सारस्वतात सुप्रतिष्ठित केली'

ओवी हा अतिशय प्राचीन असा लोकछंद आहे. ह्या प्राचीन लोकछंदाबद्दल डॉ. अनिता मुजुमदार लिहितात— 'ओवी हा अत्यंत प्राचीनतम छंद असून महाराष्ट्रातील स्त्रिया दळण कांडण करताना ओव्या म्हणत असत असा स्पष्ट उल्लेख प्राचीन ग्रथांत

आढळतो. 'मानसोल्लास' या ग्रंथात 'महाराष्ट्रेपुयोपिम्दिरोवी गैया तु कण्डने' असा स्पष्ट उल्लेख आहे.(इ.स. ११२९)

'महाइंभटकृत' गोविंदप्रभुचरित्रात ओवी कांडताना गायलेली प्रत्यक्ष ऐकू येते. ती लीळा अशी: 'बोवीया गाएशी साधे वीपलाणे:।। एकु दी साधे कांडीत होती : गोसावी याने गावो लागली : एकी ओवी गाइली : गोविंदु आइ : गोविंद बाई : गोविंदु माझी बाळवेसी (गोविंदप्रभचरित्र १७५)''

ओवी : देशीछंद

याच ग्रंथात डॉ. अनिता मुजुमदार ओवीछंदाला देशीछंद संबोधतात आणि त्याविषयी म्हणतात—'ओवी छंदात ग्रंथरचना करणे हे प्राचीन मराठी साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. हा छंद देशी होता हे नरेंद्राच्या 'रुक्मणीस्वयंवरातील' उल्लेखावरून स्पष्ट होते. 'ते मऱ्हाटे बोल रसिक : वरि दावीन देशियेचे बीक' म्हणंन सव्याख्यान श्लोक : मिसे केवियेचेनि (रूक्मिणी स्वयंवर ४७) ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, रामदास, श्रीधर, महिपती सर्वांनीच ओवीछंदात ग्रंथरचना केलेली आहे. ती अबालसुबोध आहे म्हणून लोकवाङ्मयातून तिचा स्वीकार केला गेला आहे.'

अभंग

ओवी जशी लोकगीतातून उत्क्रांत झाली आहे तसाच अभंग हा छंदही लोकगीतातूनच उत्क्रांत झाला आहे. अभंग या छंदाने आपले नाते कधी थेटपणे लोकगीतांशी जोडले आहे तर कधी लोकगीतातून उत्क्रांत झालेल्या ओवीशी आपले सोईरसंबंध जुळविले आहे. अभंग या लोकछंदाबद्दल डॉ. अनिता मुजुमदार लिहितात—''अंभग' हे 'ओवी' चेच मालात्मिकरूप आहे. निवृत्तीज्ञानदेवांसून तुकाराम रामदासापर्यंत संतकवींनी अभंगरचना केलेली दिसते. अभंग हा ओवीचाच एक प्रकार असल्यामुळे त्याचे मूळ मौखिक ओवी गीतांत आहे हे उघडच आहे.

अभांगात ५—६ ओव्यांचा बंधात एखादा विशिष्ट विचार, कथा, अनुभव स्वतंत्रपणे रचलेला आढळतो व अनेक अभंगांत आख्यानही रचलेले आढळते. उद. नामदेवाचे कृष्णचरित्रात्मक अभंग याच स्वरूपाचे आहेत.'

चौपदी

महानुभाव वाङ्मयात आढळणारा चौपदी हा छंद ओवी आणि अभंग या लोकछंदापूर्वीचा देशीछंद होय. छंदप्रकाराबद्दल डॉ. अनिता मुजुमदार लिहितात– 'हाही प्राचीन छंदप्रकार असून तो पारंपरिक आहे. महानुभावीय ग्रंथात चौपद्या आहेत. आबाईसेने चौपदी म्हटल्याचा उल्लेख लीळाचरित्रात आहे. 'ती ऐकून चक्रधर उद्गारले: 'हे नाथवाणी

हे सीधवाणी: नाथवाणी ते निकी:'(लीळा चरित्र, उत्तरार्ध. लीळा क्र. १६१) आणि त्यातून मग पुढे त्यांची स्वत:ची चौपदी स्फुरली. ती त्यांनी उमाइसेनी चौपदी ऐकून म्हटली (लीळा चरित्र, उत्तरार्ध ३१०) या चौपदीतील भाव स्पष्टच आहे. संसारबंधातून मुक्ती मिळविण्यासाठी आर्त उत्कट प्रभुप्रार्थना रचनेत महाप्राणांचे उपयोजन मोठ्या प्रमाणात आहे ते चटकन कळते. अंतर्गत प्रास, अनुनादरण शब्दाला गोलाई असलेले पदबंध आणि साकीला धरून असलेले छंदोरूप, या सर्वामुळे हे गीत लक्षणीय झाले आहे.'

एकंदरीत लोकसाहित्याला प्रकट करण्यासाठी प्रामुख्याने लोकतत्वीय विशेषरुपांचा आधार घेतला जातो.

संदर्भ सूची :-

१. वाकोडे मधुकर, लोकप्रतिभा आणि लोकतत्त्वे, प्र.आ.मुंबई, पृ.६७
२. मजुमदार अमिता, प्राचीन मराठी वाङ्मयातील लोकतत्व, प्र.आ. औरंगाबाद १९८८— पृ. २३
३. ढेरे रा.चि., संत, लोक आणि अभिजन, प्र.आ. पुणे, १९९६, पृ.क्र १९—२०.
४. भवाळकर तारा, लोकसंचित, प्र.आ.पुणे १९८९, पृ. ६५—६६
५. मजुमदार अमिता, प्राचीन मराठी वाङ्मयातील लोकतत्व, प्र.आ. औरंगाबाद १९८८

CamScanner

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

CamScanner

IMPACT FACTOR 6.10

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXV, Vol. IV
Year - XII (Half Yearly)
Sept. 2022 To Feb. 2023

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue of Hospitality & Tourism Management, Hyderabad (A.P.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery Association, Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics, G. S. Mahavidyalaya, Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics, SKNG Mahavidyalaya Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters, University of Ryukyas, Okinawa, (Japan).

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN & Head, Dept. of Hindi, BKD College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce, Lal Bahadur Shastri College, Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business, Ensenada Campus, California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography, M. B. College, Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal, Janvikas Mahavidyalaya, Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A., Shri. Guru Buddhiswami College, Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History Shivjagruti College, Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S. B. Wadekar
Dept. of Dairy Science, Adarsh College, Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi, Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur Dist. Latur.(M.S.)

CamScanner

Issue : XXV, Vol. IV
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2022 To Feb. 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	The Effect of Skipping rope Exercise on Physicalfitness **Anjali D. Barde**	1
2	Occupational Stress Among Police in India **Dipali Deshmukh**	6
3	Impact of Lethal and sub Lethal concentration of copper Sulphate on the behavour of Fresh water Fish, Macrones Cavasius **M. S. Pentewar**	14
4	परसाई के व्यंग्य साहित्य में चेतना **डॉ. विलास कांबळे**	19
5	शंकर पुणेतांबेकर की व्यंग्य-प्रधान रचनाओं में शैली तत्व: एक अध्ययन **डॉ. व्यंकट पाटील**	22
6	पश्चिम विदर्भातील भाई समाजाची सामाजिक परिस्थिती **श्याम तुळशीरास मात्रे, डॉ. राजेंद्रकुमार रामराव गव्हाळे**	26
7	कुंडलसंगम पर्यटन क्षेत्राचा भौगोलिक अभ्यास **डॉ. मनिषा पवार**	34
8	लोकतत्व : लोकसाहित्याचा पर्याय **डॉ. पंडित जी. राठोड**	40
9	भारताचा राष्ट्रापती एक राजकीय अभ्यास **गजानन ऐनवाड**	45
10	भारतातील स्त्रीयांचा बदलता सामाजिक दर्जा : एक अध्ययन **डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे**	55

CamScanner

8

लोकतत्व : लोकसाहित्याचा पर्याय

डॉ. पंडित जी. राठोड
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Marathi

प्रस्तावना

'लोकतत्व' ही संकल्पना स्पष्ट करताना डॉ.रा.चिं. ढेरे लिहितात— 'लोकसाहित्य हे लोकमानसाच्या सर्व अंगांचे अभिव्यंजन करतें. त्यांत लोकसंस्कृति पूर्णशाने प्रतिबिंबित झालेली असते. लोकसाहित्याचा लोकसंस्कृतीशी इतका घनिष्ठ संबंध आहे की, ती दोन्ही एकाच नाण्याच्या दोन बाजूंसारखी आहेत. जन्मापासून मृत्यूपर्यतचे जीवनसंस्कार, सण—ठत्सव, यात्रा—जत्रा, कला—क्रिडा, देव—धर्म या लोकजीवनाच्या सर्व अंगाशी लोसाहित्याचा अविच्छत्र संबंध आहे. अभिजात साहित्य किंवा नागर साहित्य हे लोकसाहित्याच्या अपेक्षेने समाजजीवनाशी तितके संबंद्ध नाही. अभिजात साहित्य किंवा नागर साहित्य हे नागर संस्कृतीचे एक अंग आहे तर लोकसाहित्य हे लोकसंस्कृतीचे सर्वस्व आहे, तसे नागर साहित्य नागर संस्कृतीचे समग्र दर्शन घडवू शकणार नाही.

लोकसाहित्य हे लोकजीवनाला गवसणी घालणारे असल्यामुळे, त्यात लोकांच्या भाव—भावना इच्छा—आकांक्षा सुख—दु:ख, श्रद्धा—धारणा, राग—द्वेष, आचार—विचार अनावृत्त स्वरुपांत व्यक्त होत असल्यामुळे अभिजात साहित्याला त्याच्यापासून जीवनरस प्राप्त करणे शक्य होते. त्याचमुळे आपणास या दोन्ही प्रकारच्या साहित्यांची तौलनिक पाहणी करता असे दिसून येते कि अभिजात साहित्यात लोकसाहित्याचे आणि तन्मूलक लोकतत्त्वाचें (थ्वसा म्समउमदजे) उपादान आढळल्यावाचून राहत नाही.'

लोकतत्व : लोकसाहित्याचा पर्याय:

'लोकतत्त्व' ही संज्ञा लोकसाहित्याचा पर्याय म्हणून सुध्दा वापरली जाते असे डॉ.रा.चिं. ढेरे प्रारंभीच्या काळात म्हणत होते. त्याचा हा दाखला— 'संत साहित्य' ही संज्ञा जशी 'संतसंस्कृती' चे द्योतक घडविण्यासाठी योजलेली आहे, त्याचप्रमाणे

CamScanner

'लोसाहित्य' ही संज्ञाही 'लोकसंस्कृती'चे द्योतन घडविण्यासाठीच वापरलेली आहे. आज आपण 'लोकसाहित्य' हा शब्द इंग्रजीतील 'फोकलोअर' (थ्वसासवतम) या इंग्रजी शब्दाचा मराठी पर्याय म्हणून वापरतो. वास्तविक 'फोकलोअर' याचा अर्थ लोकविद्या, लोकविषयक आणि लोकप्रचलित बाबींच्या अभ्यासाचे शास्त्र असा होईल. साहित्य हा शब्द मराठीत 'ललित वाङ्.मय' (Imaginative or Creative Literature) या अर्थाने प्रतिष्ठत झालेला असल्याने 'लोकसाहित्य' हा शब्दही लोकनिर्मित ललित वाङ्.मय' असा अर्थ सुचविणार, हे उघड आहे. परंतु अनेक अभ्यासकांनी आता 'लोकसाहित्य' हा शब्द 'फोकलोअर' चा मराठी पर्याय म्हणून स्वीकारलेला असल्यामुळे, ही परिभाषेची संदिग्ध ाता सध्या तरी पत्करूनच पुढे जायला हवे. वास्तविक 'फोकलोअर' चा लोकविद्या' हा पर्याय अधिक अन्वर्थक आहे.

'लोक' हा शब्द इंग्रजी 'फोक (थ्वसा) चा पर्याय आहे. पण मराठीतील 'लोक' हा शब्द इंग्रजी 'फोक' पेक्षा अधिक व्यापक आहे. त्याच्यामागे वेदकालापासूनच्या परंपरेने लाभलेली व्यापक आशयाची बैठक आहे. प्राचीन भारतीय वाङ्मयात 'लोक' हा शब्द अनेक वार 'वेदा'च्या सापेक्षतेने वापरलेला आढळतो.

'लोकतत्त्व' ही संज्ञाही मी 'लोकसाहित्या' चा पर्याय म्हणून वापरली आहे. 'पुरातत्त्व' ही संज्ञा जशी 'पुराणवस्तूसंशोधनशास्त्र'साठी आता सर्रास रूढ झोलेली आहे, तशीच 'लोकतत्त्व'ही संज्ञाही 'लोकसाहित्य' साठी रूढ व्हायला काही हरकत नाही.'

लोकतत्त्व : परंपरेच्या प्रवाहाचे प्रकट रूप :

पुरातत्त्व आणि लोकतत्त्व ह्या दोन संकल्पनांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट करताना डॉ.रा.चिं.ढेरे लिहितात— 'या परंपरेच्या प्रवाहाचे प्रकट रूप आजच्या लोकजीवनात तर संचारलेले असतेच, परंतु कालच्या वाङ्मयातही रसरशीतपणे उमटलेले असते. यालाच मी लोकतत्त्व म्हणून संबोधतो. लोकगंगेचे गोठून खंडित झालेले प्रवाह पुरातत्त्व पाहते, तर तिचे अखंड वाहते रूप लोकतत्त्वाला दिसते. पुरातत्त्व पुरातन वस्तू—वास्तूचे जडत्व दवडू शकत नाही, मौन मोडू शकत नाही; परंतु लोकतत्त्वाच्या संजीवक स्पर्शाने भूतकालाची जडता निखळून पडते, त्याच्या कणाकणात तरल चैतन्य थरथरू लागते, त्याच्या मौनाला सहस्त्र जिव्हा फुटतात! आणि म्हणूनच पुरातत्त्वाने लोकतत्त्वाशी मैत्री साधली पाहिजे, असे मला वाटते.

डॉ. वासुदेवशरण अग्रवाल या महामनीषीचे लेखन वाचताना मला पुरातत्त्व आणि लोकतत्त्व यांच्या अनुबंधाचे महत्त्व एकसारखे जाणवत राहते. 'प्रत्यक्षदर्शी

लोकनां सर्वदर्शी भवेन्नरः।' या महर्षी व्यासांनी गर्जून सांगितलेल्या महामंत्राने त्यांनी जीवनभर अनुष्ठान केले आणि ज्ञानाच्या समप्रतेने भान जिज्ञासूंना घडविले.

१९७१ मध्ये महाराष्ट्रातील एका उत्खननात पुरातत्त्वज्ञांना उपलब्ध झालेल्या काही वस्तूंच्या संदर्भात मला वासुदेवशरणांच्या लोकतत्त्वज्ञ दृष्टीने महत्त्व पुन्हा एकदा प्रकर्षाने प्रतीत झाले, पुरातन लोकजीवन समजावून घेण्यात त्या पुरातत्त्वीय पुराव्यांचे नेमके महत्त्व काय, हे लोकतत्त्वाच्या आश्रयावाचून उलगडणार नाही, असे मला वाटले. या दृष्टीने, वासुदेवशरणांच्या पाऊलखुणांना शरण जाऊन पुढील काही विचार जाणत्यापुढे मांडण्याचे साहस केले आहे.'

लोकतत्त्व : लोकसंस्कृती दर्शन :

लोकतत्त्वाचा संबंध लोकसंस्कृतीशी आहे. लोकतत्त्वाचे नाते लोकपरंपरेशी आहे. ही बाब स्पष्ट करताना डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात– 'वाङ्मय निर्मात्याला ज्यावेळी लोकसमाजाचे आणि लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडवायचे असते त्यावेळी समाजात प्रचलित असलेल्या लोकसाहित्याचा त्याला स्वीकार करावा लागतो. एवढेच नाही तर लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडविण्याचा त्याचा हेतू नसतानाही त्याच्या निर्मितीत लोकसाहित्यातील काही भाग नकळत प्रकट होणे उपरिहार्य असते. कोणताही वाङ्मयनिर्माता समकालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात जीवन जगत असतो त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण लोकपरंपरेने केलेली असते. त्यामुळेच त्याच्या अनुभवविश्वाचा आविष्कार होत असताना लोकतत्त्वे (थ्वसा मसमउमदजे) प्रकट होत असतात.'

लोकतत्त्व : लोकसंकेत :

लोकतत्त्वीय सामुग्रीत समाविष्ट घटकांबद्दल डॉ. प्रभाकर मांडे लिहितात– 'ललित वाङ्मयात अनेकदा लोकतत्त्वीय सामग्री आलेली असते. समाजामध्ये रूढ असलेले विधी, आचारविचार, शुभाशुभ कल्पना, शकुनापशकुनाच्या कल्पना इत्यादी कितीतरी लोकसाहित्यासंबंधीची सामग्री वाङ्मयात विखुरलेली आहे.'

लोकतत्त्व : रसडोळसता :

लोकतत्त्वीय अभ्यासाने रसिक अधिक रसडोळस होतो असे विधान करीत डॉ. तारा भावळकर म्हणतात– 'संत नामदेवांचाच नव्हे, तर सर्वच संतवाङ्मयाचा, प्राचीन आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास लोकतत्त्वीय अभ्यासाअभावी अपुरा ठरेल. ही जाणीव नव्याने होत आहे. ही जाणीव मराठी सारस्वताच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. लोकतत्त्वीय अभ्यासाने रसिक अधिक रसडोळस होतो. संतवाङ्मय हे लोकवाङ्मयाचीच नव्हे, तर समग्र लोकसंस्कृतीची प्रेरणा घेऊन जन्माला आले आहे.'

CamScanner

लोकतत्त्व : त्रिकाल प्रभाव :

पुढे त्या लिहितात—'नामदेवाच्या 'बालक्रीडा' — पदांतून घडणाऱ्या लोकसंस्कृतीचे हे समग्र दर्शन नव्हे, हे प्रारंभी स्पष्ट केलेच आहे. परंतु अशा प्रकारच्या लोकतत्त्वीय दृष्टिकोनामुळे साहित्याचे आकलन अधिक सखोल आणि व्यापक होण्यास मदत होतेच, पण आपल्याच जीवनात आजही विद्यमान असलेल्या अनेक रूढी—कल्पनांचे, चाली—रीतींचे गुंतवळे उलगडण्यास मदत होते. जीवन एकीकडे बदलत असते हे जरी खरे असले, तरी त्याची काही मुळे आदिमतेत पक्की रुजलेली असल्याचेही भान येते आणि आपलेच जीवन आपण अधिक डोळसपणे पाहू शकतो. लोकतत्त्वीय दृष्टीमुळे केवळ 'भूता' चाच उलगडा होतो असे नव्हे तर भूताचा वर्तमानाशी असलेला अनुबंध स्पष्ट होतो. आणि भविष्याचाही डोळस वेध घेण्यास मदत होते.

सतांच्या वाङ्मयातील लोकतत्त्वीय घटकांमुळे संतवाङ्मय प्रभावी ठरले, वर्तमानातही ते वेध लावते आणि भविष्यातही त्याची मोहिनी संपणार नाही, याची खात्री पटते.

लोकतत्त्व : लोकपरंपरागत आविष्कार :

डॉ. प्रभाकर मांडेच्या शब्दांचे अनुसरण करीत डॉ. सौ. अनिता मुजुमदार लिहितात—'वाङ्मयनिर्माता जेव्हा लोकाभिमुख असतो त्यावेळी त्याला समाजातील पारंपरिक बाबींशी आपल्या निर्मितीचा अनुबंध कायम राखावा लागतो. वाङ्मयनिर्माता समकालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात जीवन जगत असतो. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची घडण लोकपरंपरेने केलेली असते. त्यामुळे त्याच्या अनुभवाचा आविष्कार होत असताना त्यात लोकतत्त्वे (थ्वसा म्समउमदजे) प्रकट होत असतात.'

लोकतत्त्व : लोकाभिमुख भुमिका :

याच संदर्भात पुढे त्या लिहितात— 'प्राचीन मराठी संत साहित्याची निर्मिती ही लोकाभिमुख भूमिकेने प्रामुख्याने लोकांसाठीच केली गेली असल्यामुळे लोकभाषेतून झाली. समाजातील पारंपारिक लोकाभिव्यक्तीच्या माध्यमातून झाली. कथाकथन, प्रवचन, कीर्तन गीतगायन, आदी तत्कालीन रूढ लोकप्रकटन संस्थाचा तिने आधार घेतला आणि त्याला अनुरूप अशी वाङ्मय निर्मिती केली. अशा प्रकारे लोकभाषेतून, लोकमाध्यमांच्या आधारे, लोकाभिमुख भूमिकेतून महाराष्ट्रातील वाङ्मय निर्मात्यांनी विशेषत: संतांनी वाङ्मयनिर्मिती केली असल्यामुळे त्यातून लोकतत्त्व अवतरले.'

लोकतत्त्व : काही विशेष:

प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात काही लोकतत्त्वीय विशेषांची मांडणी

डॉ. सौ. अनिता मुजुमदार यांनी केली ती अशी–

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयावर पुराणांचा फार मोठा प्रभाव आहे.

२. प्राचीन मराठीवाङ्मयनिर्मित्यांनी वाङ्मयनिर्मिती करताना पुराणसरणीचा अंगीकार केला आहे.

३. सर्वसाधारणपणे वक्ता–श्रोता–संवादाची सरणी प्राचीन मराठी वाङ्मयात दिसून येते.

४. कथात्मक वाङ्मय किंवा गीतरचना याकडे सश्रद्ध भाविकतेने पाहण्याची भूमिका दिसून येते व त्याची पारलौकिक आणि इहजीवनाच्या संदर्भात काही फलश्रुती असते अशी धारणा आहे.

५. समाजजीवनातील परंपरेने चालत आलेल्या लोकप्रकटनसंस्थांचा फार मोठा प्रभाव प्राचीन मराठी वाङ्मय निर्मित करणाऱ्यांवर व त्यांच्या वाङ्मयनिर्मितीवर पडलेला दिसतो.

६. प्राचीन मराठी साहित्यात पारंपरिक कथाचे त्याचप्रमाणे निरनिराळया लोककथाप्रकाराचे व लोकगीत व लोकगीतांचे उपयोजन केलेले आहे.

७. लोकाभिमुख भूमिका स्वीकारलेल्या प्राचीन मराठी संतकवींनी केवळ लोकभाषेतूनच निर्मित केली नाही तर पारंपरिक छंदांचा व गीतप्रकारांचा अंगीकार केला व आपली रचना केली.

८. प्राचीन मराठी वाङ्मयात लौकिक गीतांची एक समृद्ध आणि विविधपूर्ण परंपरा असून तिच्यांत लोकगीतांची अनेक स्वरूपदर्शने आढळतात.

९. प्राचीन मराठी वाङ्मयातून निर्मितीकालीन लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडणे शक्य असते.

संदर्भ सूची :-

१. लोकसाहित्याची संकल्पना व स्वरूप – डॉ. शरद व्यवहारे, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १९९९, पृष्ठ क्र. २४.

२. लोकसाहित्याचे स्वरूप – डॉ. प्रभाकर मांडे, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १९७८, पृष्ठ क्र. ३४३

३. लोकसाहित्य एक स्वतंत्र अभ्यासक्षेत्र – डॉ. ग.ना. मोरजे, दास्ताने प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती, १९९३, पृष्ठ क्र. २८.

४. मांडे प्रभाकर , लोकसाहित्याचे स्वरुप, द्वि.आ. औरंगाबाद १९८९, पृष्ठ क्र. ३२९

CamScanner

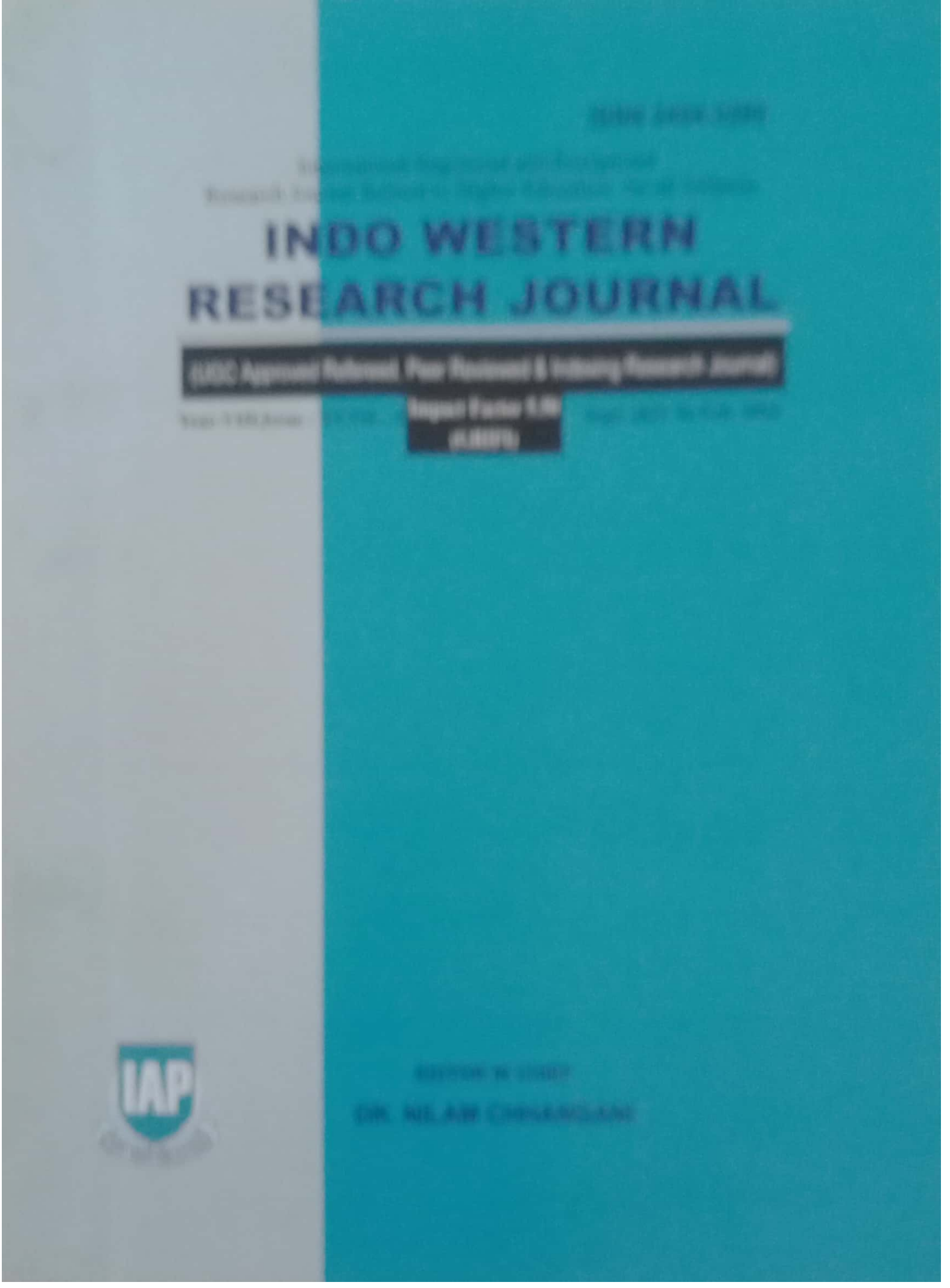

[illegible]

[illegible]

[illegible]

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

(UGC Approved Referred, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

Impact Factor [illegible]

([illegible])

[illegible]

[illegible]

DR. NILAM CHHANGANI

CamScanner

IMPACT FACTOR 3.50

ISSN 2454-3292

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XV, Vol. I

Year- VIII,Bi-Annual (Half Yearly)

(Sept. 2021 To Feb. 2022)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',

R-9/139/6-A-1,

Near Vishal School,

LIC Colony,

Pragati Nagar, Latur

Dist. Latur - 413531.

(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

E-mail :

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics, S. K. N. G. Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Subhash Deshmukh
Head, Dept. of Economics,
Dada Patil Rajale Mahavidyalaya,
Adhinathnagar, Dist. Ahmednagar(M.S.)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. P. T. Pawar
Dept. of Commerce,
Shivaji College,
Renapur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Lalita Chandratre
Dean, Sanskrit and Education,
K. K. Sanskrit University,
Ramtek, Dist. Nagpur (M.S.)

CO - EDITOR

Vanita Jadhav
Mother Terasa B.Ed. College,
Dharwad, Dist. Dharwad
(Karnataka)

Dr. Vinayak R. Waghmare
Head, Dept. of Commerce,
Shri Kumarswami Mahavidyalaya,
Ausa, Dist. Latur (M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr.Bhaskar S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. M. S. Kamble
Dept. of History,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Ambuja Malkhedkar
Gulbarga, Dist. Gulbarba
(Karnataka)

Dr. Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

CamScanner

Issue : XV, Vol. I
IWRJ
IMPACT FACTOR 3.50
ISSN 2454-3292
Sept. 2021 To Feb. 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Impact of FDI in Retail Industry in India **Dr. Balaji Narayan Devkate**	1
2	Study of When I Hid My Caste: BaburaoBagul'sshort stories **Suhas Bhikaji Vidyagar**	8
3	Indian Culture and Motherhood: A Study through the poem 'The Night of Scorpion' by Nissim Ezekiel **Pooja Anil Bokade**	12
4	Elements of madness in shakespeare's dark tragedies **Sachin Ganeshrao Mahajan, Dr. Manojkumar S. Prakash**	15
5	Impact of Covid-19 pandemic on Higher Education in Maharashtra **V. R. Waghmare**	18
6	Library Automation : An Overview **Dr. Dipali R. Deshmukh**	21
7	हिंदी साहित्य में आदिवासी विमर्श **डॉ. अनिलकुमार रामधन राठोड**	28
8	विभिन्न युगों में भारतीय संगीत का अध्यात्मिक स्वरुप **पल्लवी प्रभुराज कुलकर्णी**	31
9	छत्रपती शाहू महाराजाचे शेतीविषयक विचार **डॉ. वालाजी ग्यानोबा कांबळे**	35
10	नवीन कृषी कायदे आणि महाराष्ट्रातील शेतकरी **डॉ. अरुण पांडुरंगजी चांदूरकर**	39
11	जैन दर्शनातील नैतिक संकल्पना : एक चिकित्सक अभ्यास **डॉ. कल्पना गो. तायवाडे**	42

CamScanner

12	महात्मा गांधी व शेतकरी आंदोलन **डॉ. ज्ञानदेव राऊत**	46
13	आजचे मराठी साहित्य आणि युवक **डॉ. पंडित जी राठोड**	49
14	राष्ट्र संत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार **डॉ. उल्हास एन. राठोड**	52
15	कोवीड-१९ आणि स्थलांतराचा रोजगारावरील परिणाम **डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे**	55
16	समाजाचा लोक संस्कृतीतील प्रथा, परंपराविषयक दृष्टीक्षेप **डॉ. अनिल विजयराव देशमुख**	59

CamScanner

IMPACT FACTOR 5.50
www.irasg.com

ISSN 2454-3292
Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : XV, Vol. : I
Sept. 2021 To Feb. 2022

Research Paper 13 Marathi

आजचे मराठी साहित्य आणि युवक

डॉ. पंडित जी राठोड
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

प्रस्तावना

साहित्याच्या स्वरूपाचा अभ्यास आज युवक विविध पातळयावर करतांना आपल्याला आढळतो आहे. 'साहित्य' हे शब्दापासूनच तयार होत असते म्हणून प्रत्येक शब्दाला साहित्य म्हणता येत नाही परंतु शब्द हे साहित्याचे घटक आहे. साहित्य हे फक्त एकाच प्रकारचे नसते. परस्परांपासून ते वेगळे असते. या वेगळे असणाऱ्या संवेदनेतूनच आज युवक मराठी साहित्याकडे आकृष्ठ होतांना आपल्याला दिसत आहे. 'साहित्य म्हणजेच भाषेचे सुध्ा ारीत रूप होय'. साहित्य म्हणजेच लेखन होय. साहित्याला वांड्:मय हा पर्यायी शब्द आहे. परंतु साहित्याच्या मापदंडानूसार, 'जे–जे लिखीत ते ते साहित्य' ठरत नाही. आज इंग्रजी शिक्षण घेतलेली महाराष्ट्रातील सशिक्षित पिढी अनेक कविता, कथा नाटक, आत्मवृत्ते या मराठीच्या साहित्यातील अंतरंगांना स्पर्श करीत असल्याचे आढळून येत आहे. विशेषता मानवी जीवनाशी, मानवी संघर्षाशी प्रत्यक्ष परिणामकारक संबंध असलेले अनेक आत्मवृत्ते, कथा, कादंबरी या विषयाला आजचा युवावर्ग हाताळतांना दिसतो आहे. आजच्या विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगात 'उदई', 'बिलदर', 'बिराड', 'उपरा', 'बक्त', 'अक्करमाशी' ह्या सामाजीक कादंब–या महत्वाच्या ठरतात. आजचा युवक हा सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, बौध्दीक, अज्ञान, अंधश्रध्दा हयाचे निरसन करणारी ताकद डॉ. नरेन्द्र दाभोळकरांच्या साहित्यात आपणांस पहावयास मिळते. एक नवा आचार आणि नवी आचारपद्धती डॉ. नारळीकरांच्या साहित्यातून युवकांसाठी प्रतिबिंबित झाल्याचे प्रर्केशाने जाणवते. त्या दृष्टीने त्यांचे साहित्य प्रभावी ठरते. अनेक साधकबाधक विचार करण्याची आणि निर्णय घेण्याची बौध्दिक पात्रता वाढीस लागते. त्यातून एक गतिशिल समाज निर्माण होतो आहे. दाभोळकर, पानसरे, नरेन्द्र जाधव यांच्या साहित्यात बाणेदारवृत्ती, लेखनप्रवृत्ती आढळते. शुध्द वैचारीक लिखानाचा पायंडा प्रस्थापित होतो. महाराष्टाच्या साहित्याच्या वैचारिक चळवळीला उत्कृष्ठ स्तरावर पोहचवण्याचे कार्य यांनी केले. सामाजीक न्यायबुध्दी वाढीस आवश्यक वातावरण तयार होत आहे. अन्यायाविरूध्द सनदशीर मार्गाने दिशा दाखवण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून मराठी युवकांची चिकित्साबुध्दी आणि जिज्ञासा वाढली. बहुश्रृतता प्राप्त झाली. वास्तवदृष्टी निर्माण केली. या वृत्तीतून नवा आशय आणि नवे आविष्कारतंत्र घेऊन मराठी साहित्याला उभारी मिळाली. ती आजच्या विज्ञान युगात.

दाभोळकरांच्या साहित्यातून 'काजवा रात्री कसा चमकतो?' 'समुद्रावर लाटा कश्या निर्माण होतात?' असा प्रश्न विचारला आहे. यातून मराठी साहित्यातून वैज्ञानीकता निर्माण झाल्याची जाणीव प्राप्त होते. माणूस कितीही मोठा

CamScanner

झाला तरी त्याने मराठी साहित्य व मराठीतील विज्ञानाची नाळ तोडू नये असे सुचविले आहे.

आजच्या युवकाला सांगायाचे आहे ते साहित्यातून

आजचे सर्व स्तरातील युवक हे मोबाईल, इंटरनेट, टी.व्ही. व अभ्य माध्यमात गुंतून पडले आहे. यातून ते सर्व पाहतात व ऐकतात. म्हणून साहित्यातून त्यांना वेगळे काय मिळणार ? असा प्रश्न पडतो. परंतू या प्रश्नाचे उत्तर सोपे आहे जी ही माध्यमे देवू शकत नाही जे साहित्य देते. आजच्या युवकाला काहीतरी सांगायचे आहे. त्याला समजावून घ्यावे हा त्याचा प्राथमिक हेतू आहे. त्याला साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त व्हायचे आहे. उदा. बाळशास्त्री जांभेकरांनी वयाच्या २१ व्या वर्षी 'दर्पण' आणि वयाच्या २६ व्या वर्षी 'दिग्दर्शन' हे मासीक सुरू केले होते. वृत्तपत्रातून युवकांच्या अंतरंगातील प्रतिबिंब चांगल्याप्रकारे वृत्तपत्रीय पुरवठयामधून वाचायला मिळत आहे. ते सुध्दा साहित्याचा एक भाग आहे. ती युवकांची मनोवृत्ती वृत्तपत्रीय साहित्यातून डोकावते आहे. तशीच मनांची घालमेल सुध्दा पहायला मिळत आहे. या सर्व वाचनीय दृश्यांतून तरूणाईला, युवकांना कोठे, कसे, केव्हां जावे याचे, कोणत्या पद्धतीने वागावे, खरे सूख कश्यात आहे या पारंपरीक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी साहित्यासारखे सक्षम माध्यम हवे आहे. या युवकांच्या मनातील अंतरंगात उठणारी वादळे शमविण्याची ताकद युवकांच्या साहित्यात आहे. मान्य आहे आजच्या युवकांना बंडखोरीचे आकर्षण आहे, समवयस्क बंडखोरीचे अप्रुप आहे. असे काहीतरी करून दाखवण्यासाठी साहित्य आवश्यक आहे. आजची तरूण पिढी ही मराठी साहित्यातील 'नव्वोदत्तर' च्या पुढील कालखंडातील ठरते. १९९० च्या नंतर जन्माला आलेले युवक आहेत. त्यांना फ्रस्टेशन येणार नाही, त्यांना सिनेमाचे वाटे लागणार नाही यासाठी साहित्य फार आवश्यक आहे. त्यासाठी युवकांचे साहित्य संमेलन सुध्दा व्हायला पाहिजे. त्यातून जनजागृती करता येईल. अपेक्षीत बदल जो युवकासाठी आवश्यक आहे तो साहित्य संमेलनातून घडवता येईल. विज्ञानाच्या नियमनानुसार परस्परविरोध व परस्परबदल (अनुकुल–प्रतिकूल) हा सतत निरंतर सुरू असतो. हे अधोरेखीत करण्यासाठी साहित्य संमेलन आवश्यक ठरते. उत्साही वातावरणात अशी संमेलने युवकांनी युवकांसाठीच भरवायला हवीत. त्या माध्यमातून त्यांच्या भावनांना आवाहन करता येईल. युवकांचे आरोह–अवरोह टिपले जातील. विचारांची सुसंगत मांडणी होईल. तथा त्याचप्रमाणे त्यांच्या मूलत: व्यक्तिनिष्ठ, भावप्रेरीत, कल्पना, प्रतिभानिर्मिती सौंदर्यसृष्टीचे अनुसरण करता येईल. युवकांनी घेतलेला जीवनानुभव साहित्यकृतीतून आविष्कृत होईल. युवकांच्या मनातील अंतरीक घालमेल अभिव्यक्त होण्यासाठी साहित्य महत्वाची भुमिका बजावते. युवकांचे अनुभव विश्व उलगडण्यासाठी, उलगडून दाखविण्यासाठी साहित्याला पर्याय नाही.

निष्कर्ष :–

साहित्याचा अभ्यास करतांना साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्वाचा अभ्यास केल्याशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. कारण युवा साहित्यिक हा प्रतिभावंत असल्यामुळे सर्वसामान्य माणसाला प्रतीत होऊ न शकलेले सत्य, अनुभव, जगण्यातील परिणामकारकता, सौंदर्यविश्व युवा कवी व लेखकाला जाणवते. या सत्याच्या व सौंदर्याच्या आविष्कार साहित्यकृतीच्या माध्यमातून लेखक कवी करत असतात. अर्थातच हा साहित्यीक आविष्कार लेखकाच्या स्वभावपरत्वे अथा दृष्टिकोणाच्या वेगळेपणामुळे प्रत्येकाच्या अनुभवाचा रंग भिन्न–भिन्न होतो. व्यक्तीपरत्वे, कालपरत्वे, हेतुपरत्वे साहित्याचे स्वरूप सतत बदलत असते. परंतू जेव्हां मराठी साहित्य आणि युवक यांचा विचार केला जातो तेव्हां काही समान प्रवृत्ती वेगवेगळया काळातील व देशातील साहित्यात दिसून येतात व त्यातून भिन्न स्वरूपाच्या प्रवृत्ती सिध्द होतात.

CamScanner

संदर्भ सूची :-

१) रा.भा. पाटणकर : 'सौंदर्यमीमांसा' कॉटिनेंटल प्रकाशन पुणे, दुसरी आवश्त्ती–१९८१.
२) प्रभाकर पाध्ये : 'मर्ढेकरांची सौंदर्यमीमांसा' मौज प्रकाशन गश्ह, मुंबई–१९७६.
३) संपा : गंगाधर पाटील, म.सु. पाटील : 'प्रभाकर पाध्ये वाङ्मयदर्शन', मौज प्रकाशनगश्ह, मुंबई–१९९३.
४) प्रभाकर पाध्ये :'सौंदर्यानुभव' इस्थेटिक सोसा. व मौज प्रकाशनगश्ह,मुंबई–१९७९.
५) रा.भा.पाटणकर : 'साहित्य विचार आणि सौंदर्यशास्त्र' मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ व मौज प्रकाशन, मुंबई प्रथम आवृत्ती २००१.
६) प्रभाकर पाध्ये 'पाटणकरांची सौंदर्य मीमांसा' मौज प्रकाशनगश्ह, मुंबई–१९७६.

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन, लातूर.

ISBN नंबर नुसार पुस्तक प्रकाशनाची सुवर्ण संधी

वैशिष्ट्ये :-

१) विद्यार्थी, संशोधक, प्राध्यापक व इतर लेखकांचे पुस्तक 'ना नफा ना तोटा' या तत्त्वावर ISBN नंबर नुसार प्रकाशित करणे.
२) संशोधक, प्राध्यापक यांच्या M.Phil, Ph.D. संशोधनात्मक पुस्तकांना विशेष प्राधान्य.
३) यु.जी.सी. च्या नवीन मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांना आपले पुस्तक ISBN नुसारच प्रकाशित करणे आवश्यक आहे. तरी, संशोधनार्थी व प्राध्यापक यांनी आपले मौलिक साहित्य ISBN नुसार प्रकाशित करून घ्यावे, ही विनंती.

- संपर्कासाठी पत्ता -

प्रकाशक,
ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन
"ग्यानदेव-पार्वती", R-9/139/6, विशाल शाळेजवळ,
एल.आय.सी. कॉलनी, प्रगती नगर, लातूर.
ता. जि. लातूर - 413531.(महाराष्ट्र),भारत
ऑफिस फोन नं. - 02382 - 241913
मो. नं.9423346913, 9503814000, 9637935252, 7276301000

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

CamScanner

IMPACT FACTOR 5.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXIII, Vol. - I
Year-XII, Bi-Annual(Half Yearly)
(June 2022 To Nov. 2022)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)India

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Berlin,
Berlin, (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Washim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G.S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janakas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

CamScanner

Issue : XXIII, Vol. I
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2022 To Nov. 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Multiculturalism in Kiran Desai's The Inheritance of Loss **O. S. Pawar**	1
2	Johannes Kepler : An Astronomer **Dr. Premdas Manohar Rathod**	8
3	Effect Of Practicing Sports Among People with Various Heart Diseases **Khan Nehal Ahemad**	17
4	किन्नरों की सामाजिक अवहेलना **डॉ. विलास नागोराव कांबळे**	22
5	गरोदर स्त्रियांसाठी आहार- एक अभ्यास **डॉ. मिनल गावंडे**	27
6	संत साहित्य : तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा **डॉ. पंडित जी. राठोड**	33
7	भटक्या विमुक्तांच्या जीवन जाणिवांचा वेध घेणारा समर्थ लेखक : अशोक पवार **गणेश काकडे**	42
8	भारतीय क्रीडाप्रकारात मुस्लीम खेळांडुचे योगदान **डॉ. प्रभाकर आबाजी पंडित**	48
9	डॉ. आंबेडकरांच्या कार्याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंबोरे**	53
10	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद **डॉ. श्याम दुतोंडे**	62

CamScanner

6

संत साहित्य : तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा

डॉ. पंडित जी. राठोड
मराठी विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Marathi

तौलनिक साहित्याभ्यास ही एक आंतरविद्याशाखीय अभ्यासपद्धती म्हणून आज संशोधनात उतरणारी, रोजचे नवनवे अभ्यासविषय बहुआयामी ज्ञानशाखा आहे. जागतिक पातळीवर तौलनिक साहित्याभ्यासाची एक विशिष्ट आणि विस्ताशील अशी अभ्यासपद्धतीही रूढ झाली आहे. ज्ञानाची क्षेत्रे आज इतक्या झपाट्याने वाढत आणि विकसित होत आहेत की, एकावेळी तिचा विशेष बोलबाला होता ती विशेषज्ञतेची (Specialization) कल्पना, तिच्यातील परावलंबित्वाच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्याने आता कालबाह्य नसली तरी कालविसंगत वाटू लागली आहे. जगभर वाढत असलेला बहुसंस्कृतीवाद, जागतिकीकरणाचा अटळ आणि अपरिहार्य रेटा, विविध ज्ञानशाखांच्या वेगाने परिवर्तीत होणाऱ्या सीमा यामुळे आंतरविद्याक्षेत्रीय अभ्यासाचे महत्त्व वाढले आहे. भारतात मात्र या अभ्यासशाखेचे मोल आणि महत्त्व अलिकडे ध्यानात येऊ लागले आहे. मराठीत तर अधिकच अवघड अवस्था आहे. तौलनिक अभ्यासाला वाहिलेले एकही मराठी नियतकालिक नाही. Yadavpur Journal of Comparative Literature सारखा उपक्रम इथल्या विद्यापीठानेही हाती घ्यायला हवा. प्रा. वरंत बापट, डॉ. चंद्रशेखर जहागीदार, डॉ. भालचंद्र नेमाडे, डॉ. आनंद पाटील आणि डॉ. श्रीपाल सबनीस, डॉ. पृथ्वीराज तौर यांचे चार-पाच फार तर आठ-दहा प्रयत्न वगळता मराठीत तौलनिक अभ्यासावर संदर्भ साहित्यही नाही.

मराठी साहित्याचा एक भाग म्हणजे संतसाहित्य. अर्थात संतसाहित्य ही एकट्या मराठीचीच मक्तेदारी आहे अरो नाही. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या या देशातल्या अठरापगड जातीजमातींमधून जन्मलेल्या विविध भाषिक संतांनी, भक्तांनी आपापल्या श्रद्धेप्रमाणे, ज्ञानाप्रमाणे आपले आराध्यदैवत समोर ठेवून विपुल साहित्यनिर्मिती केली आहे. या साहित्याचे स्वरुप विविधांगी आहे. ईश्वरभेटीची आर्तता व्यक्त करणारे भक्तांचे आर्त अनुभव त्यत आहेत. त्याचप्रमाणे वेद,

CamScanner

उपनिषदे आणि ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान आणि घटपटादी परिभाषेची चर्चाही त्यात आहे. ईश्वरगुणवर्णनाची प्रेरणाही आहे. जीव, जगत आणि जगदीश यांच्या सायुज्य एकतेकडे, मानवाचा भक्त-साधक-सिद्ध-मुक्त असा चढता प्रवास करता होत जातो याचा मनोहारी आलेखही आहे. त्याचप्रमाणे आराध्य, उपास्य दैवताच्या कधी बालरूपाचा तर कधी युवा-पौढ रूपाचा मोह संतांच्या प्रतिभेला पडला आहे. दक्षिणेतील आळणावार आणि नायनमार परंपरा, महाराष्ट्राची वारकरी परंपरा, उत्तरेतील कबीर, नानकांची निगुर्ण परंपरा, बंगालातील चैतन्य परंपरा, बसवेश्वरांची वीरशैव लिंगायत परंपरा ..... अक्षरक्ष: शेकडो भरतील इतके अध्यात्माच्या प्रांतातले विविध संप्रदाय, त्या संप्रदायांचे आचार्य आणि त्या आचार्यांची गीता, रामायण, महाभारत, वेद-उपनिषदांवरील भाष्ये, इथल्या भक्तीपरंपरांवर आणि साहित्यावर असणारा चार्वाक, बौद्ध, जैन आदि मते आणि दर्शनांच्या प्रभावाच्या शक्यता, प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीतून उद्भवणाऱ्या आध्यात्मिक परंपरा, उपासनाप्रकार हा सारा भारतीय संतसाहित्याचा, भक्तिसाहित्याचा पट एवढा विशाल आणि प्रचंड आहे, त्याला इतके ताणेबाणे आहेत आणि त्यातील भारतीयत्व इतके उत्कट आहे की या बहुभाषी, बहुआयामी आणि बहुपरंपरांचे वाहन असणारे संतसाहित्य - भक्तीसाहित्य गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकूरांच्या 'विश्वंभवत्येक नीडस्' चाच आदिम-प्राचीन उच्चार आहे. अनेक विचारधारा, अनेक परंपरा आणि अनेक मानसिकता ह्या संतसाहित्याच्या विशाल आणि व्यापक पटात समाविष्ट आहेत. तरीही हे 'भारतीय' आहे. एकात्म आहे. तयातून ध्वनित होणारा हा एकच आहे. माणसाला मुक्तीच्या पथावर अग्रेसर करणे आणि भक्त व भगवंत यांच्यातील अंतर कमी करणे हे उदात्त - पवित्र उद्देश या समग्र रचनामागे आहेत. त्याचबरोबर हे साहित्य हा त्या संत - भक्त कवींचा उत्कट आत्माविष्कारही आहे.

आजवर संतसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास झालाच नाही असे नाही. मराठीत सुमारे १५, हिंदीत ३१ आणि इंग्रजीत २ इतके पीएच. डी. चे प्रबंध 'संतसाहित्य - नवे सिद्धान्त आणि उपयोजन' या ग्रंथाला जोडलेल्या परिशिष्टावरुन दिसते. काही प्रबंध त्यांच्या नजरेतून सुटले आहेत. या तौलनिक संशोधनामध्ये दोन किंवा अधिक संत- भक्तकवींची तुलना केलेली आढळते. अभ्यासविषय असलेले कवी कधी भिन्नभाषिक तर कधी एकभाषिक आहेत. परंतु आजवर संतसाहित्याला, भक्तिसाहित्याला तौलनिक अभ्यासाचे संशोधनक्षेत्र म्हणून यथार्थ न्याय मिळाला आहेच असे म्हणण्याचे धाडस करवत नाही. तौललिक साहित्याभ्यासाच्या संतसाहित्यात किती शक्यता आहेत? संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यास किती विविध अंगानी करता येऊ शकेल. संतसाहित्याचा अभ्यास हा संस्कृती अभ्यास कसा ठरू शकेल? याच्या काही शक्यता मांडणे हे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे प्रयोजन आहे.

संतसाहित्य : मध्ययुगीन साहित्याचा मुख्य प्रवाह :

संतसाहित्य हे मध्ययुगात जन्माला आले. साधारणत: नव्या जाणिवांची चिन्हे दिसू लागली.

तेव्हा त्याची निर्मिती पूर्णपणे थांबली. परंतु आजही समाजमनाच्या एका मोठ्या भागाशी संतसाहित्याचे नाते अतूट आणि अभिन्नत्वाचे आहे. धर्मजीवन हेच मध्ययुगात लोकजीवन होते. धर्म हीच जीवनाची प्रेरणा आणि धर्माचरण हीच जीवनपद्धती होती. संतसाहित्य आणि धर्मजीवनाचा इतिहास हाच मध्ययुगीन समाजजीवनाचा आणि सांस्कृतिक जीवनाचा इतिहास ठरतो.

मध्ययुगात आध्यात्मिक प्रेरणेतून पद्य आणि ऐहिक व राजकीय जाणिवेतून गद्य जन्माला आले. गद्याच्या तुलनेत पद्य अधिक काळ टिकले. गद्याचे स्वरुप तात्कालीन, प्रासंगिक राहिले. बखरींचा किरकोळ अपवाद आहे. त्यामुळे गद्य ही मध्ययुगाची युगशैली व युगपद्धती मानता येत नाही. तुलनेत संतांचे साहित्य हा मध्ययुगीन जनमानसावर अधिराज्य गाजविणारा प्रवाह ठरतो. ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरीची, कबीरांच्या वाणीची, तुलसींच्या रामचरितमानसाची, रामदासांच्या करुणाष्टके आणि मनाच्या श्लोकांची व तुकोबांची अंभगवाणी जनमानला पडलेली मोहिनी आणि अनआवाहकता मध्ययुगात विशेषत्वाने परिणामकारक राहीली. संत लोकांचा श्वास बनले. मध्ययुगात निर्माण झालेल्या अन्य वाङ्मयप्रकारांपेक्षा, अध्यात्मसंबंद्ध पंडिती साहित्यापेक्षा संतांची कविता लोकप्रिय ठरली म्हणून संतसाहित्य हाच मध्ययुगीन साहित्याचा मुख्य प्रवाह ठरतो.

संतसाहित्य : तौलनिक अभ्यासाची आवश्यकता :

आजवर भारतीय संतसाहित्याचा भरपूर अभ्यास झाला. संत आणि संतसाहित्य यावर अनेकांनी संशोधन करुन जाडजूड ग्रंथ लिहिले. आजवर झालेला संतसाहित्याचा अभ्यास हा एकतर संहिता चिकित्सेच्या अंगाने झाला. त्यातून विविध ग्रंथांच्या संशोधित पाठचिकित्सक आवृत्ती सिद्ध झाल्या. काही संतांच्या कवितेने वाङ्मयीन मूल्यमापन करण्याचाही प्रयत्न झाला. संतसाहित्यातील तत्त्वज्ञानाचेही विवेचन झाले. धार्मिक भूमिकेतून श्रद्धायुकत अंत:करणाने पारायणे तर असंख्य झाली. आजही ही घाऊक प्रमाणावर होत असतात. इथल्या कीर्तनाश्रयी प्रबोधनपरंपरेने संत आणि समाज यांचा सांधा जीवंत ठेवला. आत्मा, ईश्वर, मोक्ष, भक्ती इत्यादी आध्यात्मिक अंगांनीही संतसाहित्याचे व्यापक परिशीलन झाले. हे सारे होत असताना संतांकडे, त्यांच्या जीवनकार्याकडे, साहित्याकडे खऱ्या निरपेक्षपणे आणि तटस्थतेने पाहिले जाण्याची उदाहरणे दुर्मिळ आहेत. संतांच्या अभ्यासात अभिनिवेश हा भागही आहे. महाराष्ट्र संस्कृतीचे केंद्रबिंदू ज्ञानेश्वर की तुकाराम असा वाद माजण्याचे कारण असा अभिनिवेदश हेच म्हटले पाहिजे. संतांचे प्रबोधन, त्यांची तत्त्वदृष्टी आणि त्यांचे कल्याणकार्य अशी अनेकविध परिणामे या विषयास आहेत. मात्र या परिमाणांना न्याय मिळालाच नाही. त्यामुळे संतांच्या कार्याची फलश्रुती मांडण्याचे प्रयत्न अपुरे ठरतात. इथल्या समाजशास्त्रीय अभ्यासाला असलेली मार्क्सवादी दृष्टीची मर्यादाही नजरेआड करता येत नाही. एकूण भारतीय परिप्रेक्ष्यांत तर अशा प्रकारचे कार्य वा अध्ययन अभावानेच आढळते. आजवरच्या अभ्यासातल्या ह्या सर्व त्रुटी भरून काढून संतसाहित्याला खरा आणि सम्यक न्याय देण्याची ताकद

CamScanner

फक्त संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासातच आहे. म्हणून संतसाहित्याच्या रूपाने विद्यमान असणाऱ्या ह्या भारतीय सांस्कृतिक संचिताचे यथामूल आणि नेमके स्वरूप समजावून घेण्यासाठी संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाची नितांत आवश्यकता आहे. कारण तौलनिक अभ्यासातूनच संत साहित्याच्या मीमांसेची आणि मूल्यमापनाची प्रमेये मांडता येतील आणि मांडलेली प्रमेये संतसाहित्याच्या अंतरंग दर्शनाच्या प्रकाशात तपासून पाहता येतील.

संतसाहित्याचे आशयसूत्र

संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाच्या शक्यतांची चर्चा करताना संतसाहित्याचा समग्र आशय ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. संतांची कविता आणि आध्यात्मिकता यांचा संबंध अभिन्नत्वाचा आहे. संतसाहित्याचा आशय सोयीसाठी तीन भागांत विभागता येऊ शकेल.

संतसाहित्याची दार्शनिक व आध्यात्मिक बाजू

संतसाहित्याचा आशय नियत करणारी बाब म्हणजे त्यातील दार्शनिक तत्त्वज्ञानात्मक आणि आध्यात्मिक विचार. बहुतेक सगळे संतकवी हे त्यांच्या मर्यादित परिप्रेक्ष्यांत का होईना पण उच्च दर्जाचे साधक असण्याबरोबरच महान तत्त्ववेत्तेही होते. विश्वाचे नियंत्रण करणाऱ्या अज्ञात, नित्यनूतन तरीही सनातन सत्याचा शोध संतांनी घेतला आहे. ब्रह्म, माया, जीव, जगत, जगदीश आणि मोक्ष हे संतांच्या दार्शनिक चिंतनाचे मूलभूत विषय राहिले आहेत. संतसाहित्य हा एका वैश्विक सत्याचा शोध आहे. संतांनी आत्मचिंतन करताना परमसत्याच्या प्राप्तीच्या प्रयत्न केला आणि हा शोध लोककल्याणाची दृष्टी ठेवली.

संतसहित्याची सामाजिक बाजू

संतसाहित्याच्या निर्मितीमागे 'बुडते हे जन न देखवे डोळा म्हणून कळवसा येतसे' ही भावनाही विशेषत्वाने कार्यरत आहे. संतांनी समकालीन समाजाचे सूक्ष्म निरिक्षण केले. समाजाचे गाडे रूढींच्या चिखलात फसले आहे हे त्यांच्या ध्यानी आले. समाजाच्या स्थितीगतीचे निरिक्षण करीत त्यांनी धर्माचे, ईश्वराचे त्यांना आकलन झालेले सत्स्वरूप समाजापुढे ठेवले. संत हे धार्मिक विचारवंत ते होतेच पण त्यापेक्षाही अधिक ते लोकशिक्षण होते. एच.जी. वेस्कॉटने कबीरांना Religious Teacher असे म्हटले आहे. वेस्टकॉटचे हे विधान सगळ्या संतांना लागू पडते. संतांनी बहुदेवतोपासनेच्या निषेध केला. सगुण निगुर्ण एक गोविंदाच आहे असे सांगून अध्यात्माच्या प्रांतातील संभाव्य वैचारिक संघर्षाला मूठमाती द्यायचा प्रयत्न केला. बाह्यावडंबराचा निषेध केला. कर्मकांडाची निंदा केली. पंढरीच्या वाळवंटापुरती का असेना सामाजिक-आध्यात्मिक लोकशाही स्थापन केली. एकता, समता आणि ममतेचा संदेश दिला. संतसाहित्याची ही प्रबोधनपर बाजूही महत्त्वाची आहे.

संतसाहित्याची भावनिक बाजू

संतांच्या संवेदनशील मनाचा आविष्कार म्हणूनही संतसाहित्याचा आशय तपासून पाहता

येतो. संतांच्या ठिकाणी वसणारी सर्व भूतांबद्दलची सर्व भूतांबद्दलची प्रेमभावना तर तिथे अभिव्यक्त होतेच पण ईश्वराबद्दलची प्रेमभावनाही तशाच ताकदीने अभिव्यक्त होताना दिसते. कृष्णरंगात स्वतःला रंगविणारी मीरा, आपल्याच घरपूंक मस्तीत रमणारे मस्तमौला कबीर, ईशचिंतनात रंगून गेल्यावर अंगारवच्या कपडयांचेही भान न राहणारी काश्मीरातील आंदाल, परदुःख पद्मानेन उत्तनो सुखमिच्छती । वैर संसग संसट्ठो वेरा पमुच्यती' या बुद्धवचनाचा पडसादच आपल्या "कोणही जीवाचा न घडो मत्सर वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे" या अंभगामधून उमटविणारे तुकाराम, मधुराभक्तीत रंगून गेलेले ज्ञानदेव, कीर्तनरंगी नाचणारे नामदेव.. संतांची कविता ही विशुद्ध भावकविता म्हणूनही महत्त्वाची आहे.

संतसाहित्याचा साहित्यप्रकार ---- म्हणून आकृतीबंधाचा विचार ही अभ्यासाची चौथी बाजू होऊ शकेल. संतसाहित्याची उपरोक्त आशयसूत्रे तौलनिक अभ्यासाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाची आहेत. सगळेच संत हे कुणा ना कुणातरी भाष्यकरांना वाट पुसणारे आहेत. त्यामुळे आशयाचा शोध घेताना प्रभावाचाही शोध घेता येऊ शकतो. संतांवर असलेला तत्त्वज्ञांच्या विचारांचा आणि पारंपारिक तत्त्वज्ञानांचा असणारा विविधांगी आणि बहुआयामी प्रभाव तुलनेचे प्रचंड संशोधनक्षेत्र अभ्यासकांपुढे खुले करतो.

संत आणि विविध मतप्रणालींचा प्रभाव

सगळ्याच संतसाहित्याचे एक समान वैशिष्ट्य म्हणजे संतांवर कोणत्या ना कोणत्या सत्पुरुषाचा, संताचा, गुरुचा वा विशिष्ट विचारधारेचा प्रभाव आहेच आहे. भारतीय भक्तिसाहित्याचा इमला सिद्ध करण्यासाठी नारदीय भक्तीसूत्रे शांडिल्याची भक्तिसूत्रे, योगवासिष्ठ इत्यादींचा पाया लाभला आहे. ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीची रचना करताना भाष्यकारांना वाट पसल्याचे प्रसिद्ध आहेच. गुरुपरंपरेने नाथपंथी असलेल्या ज्ञानदेवांनी आदिनाथ शिवाऐवजी वैष्णव परंपरेतील विठ्ठलाचा आराध्य दैवत म्हणून स्वीकार केला. हा बदल मतप्रणालीच्या प्रभावातूनच झाला असला पाहिजे. काश्मीरी शैव दैवत अंगिकार करणारे ज्ञानदेव आणि अंभगातील ज्ञानदेव वेगळे वाटतात. ते या प्रभावातील बदलामुळेच. ज्ञान्याचा एका, नाम्याचा तुका आवि कबीराचा शेखा हया एकेश्वरवाद, सगुणोपासना, निर्गुणोपासना.. भक्तीच्या प्रांतात मतामतांचा प्रचंड गलबला आहे. संतावर असलेल्या या विविध मतप्रवाहांच्या प्रभावातूनच या संतांची वाङ्मयीन श्रीमूर्ती घडली आहे. संतांनी त्यांच्यावर असणारा, विविध मतप्रणालीचा प्रभाव आपल्या विशाल व्यक्तिमत्त्वात कसा जिरवून टाकला, कशा सहजतेने त्यांनी ही मते हाताळली, कसा सारासार विचार केला याचा अभ्यास संतांच्या तौलनिक अभ्यासातूनच होऊ शकतो. मध्ययुगात भारतीय समाजमनाचे आध्यात्मिक, धार्मिक आणि नैतिक भरणपोषण करणाऱ्या संतांनी तत्कालीन धर्मजीवनाला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. नाथसंप्रदायाचा संतांवर विशेष प्रभाव आहे. नाथासंप्रदायाचे अध्वा गोरक्षनाथांनी मध्ययुगीन

भारतीय धर्मप्रेरणेला सुविहीत आकार दिला. कर्मकांडी अवडंबरावर आघात करुन भारतीय साधना सोपान - देहात नवी प्राणशक्ती पुफली. त्यातून उत्तरकालीन महापुरुषांच्या जीवनकार्याच्या प्रेरणा निश्चित झाल्या. गोरक्षनाथांचा विराट आत्मा चक्रधरांच्या नाडीतून वाहातो आहे. ज्ञानेश्वरांच्या श्वसनातून दरवळतो आहे. कबीरांच्या कंठातून हुंकारतो आहे. नानकांच्या समदृष्टीतून बरसतो आहे. संतवाणीतून गंगेसारखा धावतो आहे.'[२] डॉ. ढेरेंच्या या विधानाचे मर्म, संतांवरील नाथसंप्रदायाला तौलनिक सुंदर उदाहरण आहे. भावार्थ रामायण लिहून रामोपासना करणारे नाथ गुरूपरंपरेने दत्तसांप्रदायिक, आचाराने भागवत सांप्रदायिक आणि ज्ञानदेवांच्या प्रभावाने नाथ सांप्रदायिक ठरतात. कबीर - नानकांवरील सुफी मतांचा प्रमुख लक्षात घेतल्याखेरीज कबीरांची उलटवाँसी समजतच नाही. तौलनिक अभ्यासातूनच या आणि अशाच अनेक प्रश्नांचा उलगडा होईल.

संतसाहित्य : साधर्म्य - वैधर्म्याचा विचार

तौलनिक अभ्यासात साधर्म्य आणि वैधर्म्याचे सूत्रही अत्यंत महत्त्वाचे असते. संतसाहित्य या तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या संशोधनक्षेत्राचाही अपवाद नाही. उदाहरणार्थ ज्ञानेश्वरी ही इ ाानेश्वरांनी लिहिलेली गीता टीका. अशाच अनेक गीताटीका भारतभर अनेकांनी लिहिल्या आहेत. ज्ञानेश्वरी हे संस्कृतेतर गीताभाष्य. अन्य संतांनीही गीतातत्त्वाचे स्वतंत्रपणे वा आपल्या अन्य रचनेत अनुशील, अनुसरण केलेले आढळते. ही गीताभाष्ये जशी साधर्म्यसाठी तशीच वैधासाठी तपासता येतील. मराठी आध्यात्मिक संस्कृतीचे केंद्रबिंदु म्हणून ज्ञानेश्वर आणि बंगालातील आध्यात्मिक संस्कृतीचे केंद्रबिंदु म्हणून चैतन्य महाप्रभू यांच्या रचनेत, तत्त्वविचारात आणि संघटनात्मक कार्यात काय साधर्म्य वैधर्म्य आढळते याचा शोध घेता येईल. भारतभरात सुमारे पन्नास इतके तुलनायोग्य महापुरुष गृहित धरले तरी एकाची एकोणपन्नासांशी तुलना संभवते आणि २४०१ शोधविषय संभवतात. साधर्म्य आणि वैधाचा या सूत्राच्या अनुषंगाने संतसाहित्याच्या परिक्षप्रेक्ष्यांत संशोधन तुलनेच्या अनंत शक्यता संभवतात.

आराध्य दैवताचा रूपशोध :

भारतीय संतमंडळींनी पूजलेल्या दैवतांचा अभ्यास हेही तौलनिक संतसाहित्याभ्यासाचे एक संशोधनक्षेत्र ठरू शकेल. सगळ्या संतांची विभागणी एकतर सगुणोपासक किंवा निर्गुणोपास अशी दोन विभागांत करता येऊ शकेल. मराठी परंपरेत सगुण आणि निगुर्ण अशा दोन्ही उपासकांन संत अशीच संज्ञा आहे. हिंदीत मात्र सगुणोपाकस तुलसीदास, सूरदास, मीरा, नामदेव यां भक्तकवी तर निर्गुज्ञोपासक नानक कबीर, दादू, धन्ना यांना संतकवी म्हटले आहे. सगुणोपासकां भर मुर्तीपूजेवर होता. एकटी श्रीकृष्ण ही देवता घेतली तर महाराष्ट्रीय संतांचे श्रीकृष्णरूपा आकलन श्रीविठ्ठलरूपात अभिव्यक्त होते. उत्तरेत श्रीकृष्णाच्या बालरूपाचीच पूजा होते. भक्तकवींच पूजेतला श्रीकृष्ण बालरूपच आहे तर निर्गुणी संतांनी परमेश्वराचे रूप वर्णितांना राम-कृष्ण

नामभिधाने ईश्वरतत्त्वाचे द्योतक म्हणून वापरली असली तरी त्यांना तेथे रामायणातील राम आणि महाभारतातील श्रीकृष्ण अभिप्रेत होतेच असे म्हणता येत नाही. या संदर्भात कबीरांच्या कवितेवर भाष्य करताना डॉ. मनोरमा प्रकाश म्हणतात -"निराकार ब्रह्मके निराकार और विराट रूपसे संतोष न हो सका । युगीन भक्ती आंदोलनसे प्रभावित होकर भक्तीके आवेशने उसे सगणात्मक पौरणिक नामोंसेभी अभिहित किया है । अवतारवाद में विश्वास न रखते हुओ भी राम, हरी, गोविंद, मुरारी आदि नामोंसे उसे पुकारकर साकार रूपमें विवेचित किया है। परन्तु यहाँ यह भी स्पष्ट है उल्लेखनीय है की, कबीर क ये नाम केवल नाम है । इनमें पौराणिक अवतारोंका संबंध नही है। कबीरका राम दशरथ का पुत्र नहीं है। वरन् स्मृति में रमने की शक्ती के कारण उसे राम संज्ञा दी गई है ।'[३]

दैवतांच्या रूपशोधात संशोधन मुद्दा श्री विठ्ठलाच्या संबंधात संभवतो. मुळात भक्तीचे आंदोलन दक्षिणेमधून उत्तरेकडे सरकत गेले. वैष्णव आळवार आणि शैव नायनमार संतानी लावलेली ही भक्तीची धारा उत्तरेत सरकताना त्या- त्या प्रदेशाची रूपवैशिष्ट्ये आपल्यात जिरवत गेली. 'कानडा' 'करनाटकू' विठोबा मराठमाळा झाला तो अशाच स्वीकार प्रक्रियेतून विठ्ठलाबद्दल सविस्तर विवेचन डॉ. रा.चिं. ढेरेंनी केले आहे. भक्त नामदेव हे विठ्ठलभक्त. पंजाबात गेल्यावरही ते विठ्ठलभक्ती विसरले नव्हते. परंतु श्रीगुरू ग्रंथसाहेबातील नामदेव निर्गणोपासक आहेत. उत्तरेतील नामियाना मंडळीत विठ्ठलाबद्दल अनादर नसला तरी त्यांच्याकडून विठ्ठलाची पूजाही होत नाही. हे तथ्य इथे लक्षात घेतले की, दैवतांच्या रूपशोधाच्या अनेक दिशा दिसू लागतात. संतसाहित्याचा ह्या अंगाने तौलनिक अभ्यास झाला तर अनेक आजवर न आकळलेली सत्ये आणि तथ्ये समोर येऊ शकतील.

संतकविता आणि पंडिती कविता :

मराठी कवितेच्या प्रांतात कवींची संत, पंत आणि तंत अशी तीन प्रकारांत विभागणी केली जाते. संतसाहित्य आणि पंडिती वळणाचे साहित्य ह्यात समान सूत्र हे की दोन्ही प्रकारच्या रचनांमागे धर्म ही प्रधान प्रेरणा आणि भक्ती हे प्रमुख सूत्र दिसते. त्यामुळे पंडिती कवितेचा विचार संतांच्या बरोबर करावा का? हा प्रश्न उभा राहू शकतो. अर्थात धर्म ही प्रेरणा आणि भक्ती हे सूत्र समान असले तरी दोघांच्या वाङ्मयनिर्मितीमागील भूमिकेत मुलभूत फरक आहे. पंडिती कवितेत संतत्वाच्या काही खुणा कुठे-कुठे दिसत असल्या तरी त्यात उत्कटतेपेक्षा कारागिरीचा भाग अधिक आहे. पंडित कवींनी मुख्यत्त्वे संस्कृत कवितेचा आदर्श समोर ठेऊन त्या धर्तीवर आणि त्या कथानकांनुसार रचना केली. आपली बहुश्रुतता, आपले पांडित्य आणि आपले रचनाकौशल्य दाखविण्यासाठी त्यांनी अलंकारिकता आणि भाषिक चमत्कृतीचा आश्रय घेतला. त्यामुळे पांडिती कविता पुराणाश्रयी कीर्तनपरंपरेचा आधार आणि अभिव्यक्तीचा कच्चा माल बनली. पंडितांच्या

CamScanner

तुलनेत संतांची कविता अधिक उत्कट, अधिक नैसर्गिक आणि लोकभाषेचा आश्रय करणारी आहे. पंडिताची कविता ही विशेषकरून ब्राह्मणांसाठी तर संतांची कविता त्रैवर्णिकांसाठी आहे. वेदांचा अधिकार नसलेल्यांसाठी संतांनी शोधलेला पर्याय म्हणजे वेदांतरचाचे अनुसरण करणारे संत साहित्य. सगळे पंडितकवी ब्राह्मण आहेत तर संत अठरापगड जातीतून आणि सर्वच सामाजिक स्तरांतून आले होते. ही लक्षणीय आहे. संतांची आणि पंतांची कविता ही अशा विविध अंगांनी तपासून पाहण्यासारखी आहे. प्रेरणा, प्रवृत्ती, निर्मिती- प्रक्रिया, आशय, रचनेचा आकृतिबंध, भाषा निवेदनपध्दती, व्यक्तीचित्रण अशा अनेक निकषांवरही संत आणि पंतांची कविता सांगी तुलना होऊ शकते. शाहीरांची रचनाही काही प्रमाणत अध्यात्मसंबध्द आहे. त्या अंगानेही तुलना होऊ शकेल.

संत साहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाच्या काही दिशा येथे सूचित केल्या आहेत. साहित्याचे अनेक दिशा संभवतात. शैलीवैज्ञानिक दृष्टी, तौलनिक समाजशास्त्रीय अध्ययन, तौलनिक मानसशास्त्रीय विश्लेषण, तौलनिक संहिता चिकित्सा... कितीतरी विषय या निबंधत स्पर्शिले गेले नाहीत. भारतीय संतसाहित्याचा पट विशाल आहे. आजवर पुष्कळ काम झाले हे खरे पण त्यापेक्षाही अधिक 'नांगरल्याविणं भुई' अधिक आहे, हेही तितकेच खरे आहे.

निष्कर्ष :

१. विविध ज्ञानशाखांच्या परिवर्तीत होणाऱ्या सीमांमुळे आंतरविद्याक्षेत्रीय अभ्यासाचे महत्व वाढत चालले आहे.

२. संतांनी जीव-जगत आणि जगदीश यांच्या एकतेकडे मानवाचा मुक्त चढता प्रवास कसा होत जातो याचा आलेख साहित्यातून अधोरेखित केला.

३. विविध विचारधारा, अनेकपरंपरा आणि अनेक मानसिकता ह्या संतसाहित्याच्या विशाल आणि व्यापक पटात समाविष्ट होतात.

४. मानसाला मुक्तीच्या पटावर अग्रेसर करणे आणि भक्त व भगवंत यांच्यातील अंतर कमी करणे हा पवित्र व उदात्त विचार संतसाहित्याच्या निर्मितीमागे आहे.

५. आजवरच्या अभ्यासातल्या सर्व त्रुटी भरून काढून संतसाहित्याला खरा आणि सम्यक न्याय देण्याची ताकद फक्त संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासातच आहे. म्हणून संतसाहित्याच्या रूपाने विद्यमान असणाऱ्या भारतीय सांस्कृतिक संविताचे यथामूल आणि नेमके स्वरूप समजावून घेण्यासाठी संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाची नितांत आवश्यकता आहे.

६. संतसाहित्याचे एक समान वैशिष्ट्य म्हणजे संतांवर कोणत्या ना कोणत्या सत्पुरुषाचा संताचा, गुरुचा वा विशिष्ट विचारधारेचा प्रभाव आहेच आहे.

७. पंडितांच्या तुलनेत संतांची कविता अधिक उत्कट, अधिक नैसर्गिक आणि लोकभाषेचा आश्रय करणारी आहे.

संदर्भ सूची :-

१. Wescott H.G. : Kabir and Kabir Panth.
२. डॉ. रा.चिं. ढेरे - मराठी भक्तीपरंपरा आणि रामकृष्ण विवेकानंद.
३. डॉ. मनोरमा प्रकाश - 'आधुनिक हिंदी कवितापर कबीर का प्रभाव'
४. संतसाहित्य आकलन आणि अध्यापन, (संपा.), प्रा. वसंत आबाजी उहाके आणि इतर.
५. तुकाराम दर्शन : डॉ. सदानंद मोरे.
६. संतपरंपरा : विद्यावाचस्पती शंकर अभ्यंकर.
७. अभंग नवनीत : डॉ. हे. वि. इनामदार.
८. पाच संतकवी : डॉ. शं. गो. तुळवुळे.
९. भक्तिपंथ नवचिंतन : डॉ. हे. वि. इनामदार.
१०. संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य :काही अनुबंध, रा. चिं. ढेरे.
११. संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती : गं. बा. सरदार.

CamScanner

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

(Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

Year - XI, Issue - XXII, Vol.- II

Impact Factor 6.20
(GRIFI)

Feb. 2021 To July 2021

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXII, Vol. - II
Year - XI, (Half Yearly)
Feb. 2021 To July 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) (**Mob. 09423346913**)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College,
Nanded, Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member,S.R.T.M.U, Nanded.(M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology,
Shivaji University,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics,
Devgiri Mahavidyalaya,
Aurangabad.(M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College,
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

Issue : XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Induced Mutation on Green Pod yield in Okra (Abelmoschus esculentus L. Moench **Manik Madhav Pethkar**	1
2	Credit Co-operatives and Financial Sector Reforms **Dr. Dadasaheb Jogdand**	11
3	Performance of District Central Co operative Banks in Maharashtra **C. P. Kothawale**	15
4	Microbiological Quality of Marketable Raw Mutton in Latur City and its public health significance **G. S. Biradar, Dr. L. M. Karanjkar**	22
5	Prevalence and antibiotic sensitivity pattern of Pseudomonas aeruginosa in urinary tract infections in hospitals of Omerga region (Maharashtra), India **S. B. Mali, S. M. Dulange**	28
6	हिन्दी कहानियों में नारी का पारिवारिक परिवेश **डॉ. रामचंद्र ज्ञानोबा केदार**	37
7	वृद्धावस्थेतील वाढत्या शारीरिक व मानसिक समस्या आणि समायोजन **नलिनी अनिल बोडखे**	42
8	मराठवाड्यातील सामाजिक आधारभूत संरचनेतील पेयजल पुरवठ्याचा विकास **डॉ. सुरेश वसंतराव खोंड**	47
9	महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव आंबोरे**	54

Issue - XXI, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.05
ISSN 2231- 6671
Aug. 2020 To Jan. 2021

9

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव आंबोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :

भारतामध्ये स्वांतत्र्योत्तर काळामध्ये कल्याणकारी योजना आखल्या गेल्या. यामध्ये मुख्यत्व म्हणजे ग्रामीण भागातील विकासासाठी व ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक शेतकरी तसेच मजुर यांच्या हाताला काम मिळावे म्हणुन ग्रामीण रोजगार हमी योजना सुरू झाली. या योजनेचा उद्देश हा आहे की, ग्रामीण भागातील बेरोजगार मजुरांना काम मिळावे. १९७२ च्या भीषण दुष्काळात महाराष्ट्राला अंतर्मुख होऊन विचार करायला लावला निसर्गाच्या फटक्यांनी सर्वच गमावलेल्या माणासांना परागंदा होण्याची वेळ येऊ नये. शहराकडे येणारा लोंढा थांबवायला हवा. मागेल त्याला काम त्यांच्या गावात द्यायला हवं. याची जाणीव झाली निसर्गाच्या लहरीवर ज्यांचं पोट आहे. असे राबविणारे हातच आपले पोट भरतात. आपलयासाठी दाणा पिकवणारे हे हात जगवायचे असतील तर आपणच आपल्या उत्पादनाचा वाटा दिला पाहिजे. अशी जाणीव उत्पन्नाची हमी असलेल्या नोकरदार, दुकानदार वर्गात निर्माण केली पाहिजे. एकूण भारतीय लोकसंख्ये पैंकी ६८.७४ टक्के लोकसंख्या ६,४०,८६७ खेड्यात राहते." या वरून देशाचा विकास हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर अवलंबून आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडे दुर्लक्ष करून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास शक्य नाही. त्यासाठी अगोदर ग्रामीण भागाचा विकास होणे गरेजेचे आहे. जर ग्रामीण भागाचा विकास झाला तर त्यामधुनच शहरी भागाचा विकास होईल. ग्रामीण भागात जे काही शेतीवर अवलंबुन आहेत किंवा दुसऱ्याच्या शेतीवर जाऊन काम करतात त्यांना निश्चित रोजगार नाही तसेच रोजगाराची हमी नाही त्यासाठी योग्य ती योजना राबविणे गरजेचे आहे. जेणे करून ग्रामीण भागाचा विकास होईल. ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे मुळ पाहिले तर ते एप्रिल १९६५' मध्ये सांगली जिल्ह्यात तासगाव तालुक्यातील ११ खेडे गावात सुरू करण्यात आली. ही योजना 'विलास सखाराम पागे' यांनी सुरूवात केली. पुढे

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
Dr. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.10

ISSN 2229-4406

UGC Approved International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

URA

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XXI, Vol. IV
Year - XI (Half Yearly)
Sept. 2020 To Feb. 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 9503814000
9637935252 / 7276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (MS)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur(M.S.)India.

EXECUTIVE EDITORS

Dr. E. Siva Nagi Reddy
Director, National Institue
of Hospitality & Tourism Management,
Hyderabad (A.P.)

Dr. D. Raja Reddy
Chairman, International Neuro Surjery
Association,
Banjara Hill, Hayderabad (A.P.)

Dr. Rajendra R. Gavhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldhana

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

Dr. Yu Takamine
Professor, Fafulty of Law & Letters,
University of Ryukyas,
Okinawa, (Japan).

Dr. A. H. Jamadar
Chairman, BOS Hindi,SRTMUN &
Head, Dept. of Hindi, BKD
College,Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Shaikh Moinoddin G.
Dept. of Commerce,
Lal Bahadur Shastri College,
Dharmabad, Dist. Nanded(M. S.)

Scott A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. N. G. Mali
Head, Dept. of Geography,
M. B. College,
Latur,Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Babasaheb M. Gore
Principal,
Smt. S.D.D.M.College
Latur, Dist. Latur (M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V.J. Vilegave
Head, Dept. of P.A.,
Shri. Guru Buddhiswami College,
Purna, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College, Nalegaon,
Dist. Latur. (M.S.)

Dr. S. B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Growth and Development of non-Banking Financial Companies in India **Dr. Kshetrimayum R. Singh**	1
2	Nature Trail Mapping and its 3D Visualization **Dr. N. N. Puri**	11
3	Participation of women in skill development and vocational education **Dr. Savita Sangwan, Dr. Nidhi Vats**	17
4	Industry-Institute Linkage **N. D. Korpe**	24
5	A comparative study of Cardiovascular Endurance between government and Private High School Girls of Bagalakot District **Mahadevi.S.Injangerei**	27
6	Dynamics of Indian Federalism **Mohd Yasin Wani, Ashfaq Hamid Dar**	31
7	The COVID-19 pandemic and physical activity **Neelapp Kuri**	42
8	उत्तर भारतीय संगीत के कतिपय समान स्वर वाले रागों के स्वरुप निर्धारण में रागांग की भूमिका : एक अध्ययन **दयाशंकर**	54
9	भारतीय शेती - एक भौगोलिक अभ्यास **पांडुरंग सुधाकर पवार**	59
10	व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रे : स्वरूप आणि चिकित्सा **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	63
11	मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप **डॉ. प्रदिप लक्ष्मण अंबोरे**	68
12	रायगड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय संस्थेच्या कार्यपणालीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **मृणाली स्वप्निल पलभाटकर**	73
13	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे स्त्रीशिक्षणविषयक कार्य **संजय विठ्ठलराव आवारे**	78

11

मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप

डॉ. प्रदिप लक्ष्मण अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे. काही अधिकार असे असतात की जे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात. मानवी हक्कांचा विकास हा नैसर्गिक हक्क किंवा अधिकारांच्या कल्पनेमधुन झाला. मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक हक्क, कायदेशीर हक्क आणि नागरी स्वातंत्र्यावर आधारीत आहे.

मानवी हक्क म्हणजे नैसर्गिक अधिकारांचे धर्मनिरपेक्ष रुप आहे.

मानवी हक्कांच्या व्याख्या :-

रॅन्डम हाऊस :-

मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे हक्क जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

मॅकफरलेन :-

मानवी हक्क हे असे नैतिक हक्क आहेत की, जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला माणुस या नात्याने प्राप्त झालेले आहे.

सन १९९३ चा भारतातील मानव अधिकार संरक्षण कायदा या कायदयानुसार मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य जीवन आणि समतेशी निगडीत असे मुलभुत अधिकार की ज्यांच्या संरक्षणाची हमी राज्यघटनेने दिलेली आहे आणि आंतर राष्ट्रीय ठरावामध्ये ज्यांचा समावेश आहे.

थोडक्यात मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्कांचे आधुनिक आणि धर्मनिरपेक्ष रुप आहे. मानवी हक्क व्यक्तीला सन्मान पुर्वक जगण्यासाठी आणि त्याच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी अपरिहार्य आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल विषयाच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली आहे. मानवी हक्काच्या अनुषंगाने महिलांचा विकास कोणत्या पध्दतीने झाला? कशा

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXII, Vol. III
Year - 11 (Half Yearly)
(July 2020 To Dec. 2020)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXII,Vol.III, July 2020 To Dec.2020

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Recent Financial Inclusion Schemes in India **G. C. Khamkar, Dr. S. S. Suryavanshi**	1
2	Literacy Scenario in Maharashtra : A Geographical Analysis **Vijay C. Ithape**	10
3	रहीम के काव्य में नीतिपरक विचार **डॉ. भगवान आदटराव**	17
4	मन्नु भण्डारी के कथा साहित्य में चित्रित पारिवारिक समस्या **डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील**	23
5	भारतातील नगदमुक्त आर्थिक व्यवहार **डॉ. जे. एम. काळे, अजित गोपालराव कुलकर्णी**	28
6	महाराष्ट्रातील गहू पिकाखालील क्षेत्राचे स्थल व कालसापेक्ष विश्लेषण **डॉ. हरिदास पिसाळ**	33
7	महात्मा फुले यांचे अस्पृश्यतेसंबंधी विचार **वसंत निवृत्ती बंडे**	38
8	भारतीय संस्कृतीतील भाषिक सौंदर्याचा शोध **पांडुरंग भिवाजी गोरे**	43
9	जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कवितेतील शिक्षणव्यवस्थेचे वर्तमान वास्तव **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	48
10	मराठी कवितेतील जागतिकीकरण प्रक्रियेचे चित्रण **बालाजी शिंदे**	53
11	संक्षिप्त तबला व साथसंगत एक विचार **अमोल बाबुराव जाधव**	59
12	राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षणविषयक विचार **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंभोरे**	66

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXII, Vol.III, July 2020 To Dec. 2020

राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षणविषयक विचार

डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंभोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

12 Research Paper - Sociology

जपानमधील सानुराई लोकांनी जन्माने मिळणारा उच्च दर्जा सोडून दिला. त्यामुळे जपानमध्ये एकात्म भावना विकसित झाली आणि त्या देशाची अल्पावधीत उन्नती घडून आली. तसेच भारतीय समाजाने आपल्या समाज मनातील जातिभेदाची विषवल्ली संपूष्टात आणली पाहिजे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४-६ मे १९२२) यांचे विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक, दिशादर्शक व प्रेरणादाई ठरते. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अट्ठावीस वर्षाची राजवट वैशिष्ट्यपुर्ण, संस्मरणीय व दुरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणून म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे, यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहू महाराज एक होते. ते राजांतील थोर 'माणूस' होते आणि माणसातील थोर 'राजे' होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुाारक, लोकनेता यापेक्षा इतिहासाला कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांन अनुसरुन प्रस्तुत विवेचन केले आहे.

१. शाहू महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
२. शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
३. आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून आढावा घेणे.
४. आरक्षणाबद्दलच्या अनुकूल-प्रतिकूल विचाराची चिकित्सा करणे.
५. वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता लक्षात घेणे.

महाराष्ट्रात सहकार चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेत्तर चळवळ, अस्पृश्यता निर्मूलन चळवळ, बहुजन समाज चळवळ इत्यादी सारख्या ज्या समाजसुधारणाच्या चळवळी घडून आल्या. त्यात शाहू महाराजाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे मौलिक योगदान राहिले आहे. त्यामुळे त्यांच्या योगदानाकडे दुर्लक्ष करणे हा सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीने निव्वळ कृतघ्नपणाचे ठरेल हे सांगताना प्रा.न.र.

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

VISION RESEARCH REVIEW

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue - XIX, Vol. - II
Year-X, Bi-Annual(Half Yearly)
(June 2020 To Nov. 2020)

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 -241913
9423346913 / 7276301000
9637935252 / 9503814000

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@ gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published By :
Jyotichandra Publication
Latur, Dist. Latur - 413531. (M.S.)

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Professor & Head,
Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)India.

SPECIAL EDITOR

Dr. E. Sivanagi Reddy
'Sthapathi'
Dept of Archaeology & Museums,
Hyderabad (A.P.)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sachin Napate
Pune, Dist. Pune .M.S.

Verena Blechinger Talcott
Director, Dept. of History
& Cultural Studies, University of Barlin.
Barlin. (Jermany)

Michael Strayss,
Director,
International Relation & Diplomacy,
Schiller International University,
Paris. (France)

Dr. Deelip S. Arjune
Professor, Head, Dept. of History
J. E. S. Mahavidyalaya,
Jalna, Dist. Jalna (M.S.)

Dr. Nilam Chhangani
Dept. of Economics,
S.K.N.G. College,
Karanja Lad, Dist. Sashim(M.S.)

Dr. Rajendra R. Gawhale
Head, Dept. of Economics,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S)

DEPUTY EDITORS

Dr. Rajendra Ganapure
Professor,Head, Dept. of Economics,
S. M. P. Mahavidyalaya,
Murum, Dist. Osmanabad (M.S.)

Dr. B. K. Shinde
Professor, Head, Dept. of Economics,
D. S. M. Mahavidyalaya,
Jintur, Dist. Parbhani (M.S.)

Dr. Vijay R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. Mahavidyalaya,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Mahadeo S. Kamble
Dept. of History
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. S. R. Patil
Professor, Dept. of Economics,
Swami Vivekanand Mahavidyalaya,
Shirur Tajband, Dist. Latur(M.S.)

CO - EDITORS

Dr. Allabaksha Jamadar
Professor, Head, Dept. of Hindi,
B.K.D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Murlidhar Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed.(M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology,
Gondawana University,
Gadhciroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Dr. M. Veeraprasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, Dist. Anantpur (A.P.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Dr. B. R. Ambedker & Indian Economy a Historical Review **Dr. Nilam Chhangani**	1
2	Changing Agriculture Crops Pattern in Drought Prone in Marathwada Region **Dr. Haridas Pisal**	8
3	Comparative study of Cardiovascular Endurance Between Government and Private high School Girls of Vijayapura District **Mahadevi S. Injangerei**	17
4	Effect of Yogic Parctices on Cant Ability Among Kabaddi Players **Neelapp Kuri**	21
5	मिडिया और बाजारवाद **डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील**	27
6	हिंदी पत्रकारिता तथा वेब मीडिया **डॉ. भगवान आदटराव**	33
7	भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये नाबार्डचे योगदान **डॉ. बालाजी ग्यानोबा कांबळे**	37
8	महात्मा भारत जागतिक शक्ती होण्यास गांधीवाद व सर्वोदयाचा मार्ग **वसंत निवृत्ती बंडे**	42
9	भाषा व्याख्या व स्वरुप : एक अभ्यास **बालाजी शिंदे**	46
10	स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण कथेच्या परिवर्तनाचा कालखंड **डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे**	52
11	लोकसाहित्यातील लोकगीतांचा अभ्यास **पांडुरंग भिवाजी गोरे**	58
12	बालकामगार समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंभोरे**	65

Issue : XIX, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
June 2020 To Nov. 2020

12

बालकामगार समस्येचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. प्रदिप लक्ष्मणराव अंभोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :-

भारतातील इतर सामाजिक समस्यांच्या तुलनेत विचारवंतांचे, समाजशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञांचे दुर्लक्ष झालेली एक समस्या म्हणजे बाल कामगारांची समस्या होय. बालकाशी निगडीत बाल गुन्हेगारी, बालकांचा दुरूपयोग, बाल कामगार अशा समस्या आहेत. बाल गुन्हेगारीच्या समस्येची विचारवंतांनी दखल घेतली आहे. पण बाल कामगारांची समस्या उपेक्षितच राहिली आहे. या समस्यांची ना समाजाने दखल घेतली, ना शासनाने, ना समाजशास्त्रज्ञाने वा सामाजिक कार्यकर्त्याने.

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये उद्योगधंदे वाढले, उद्योग धंदयामध्ये कामगार भरती होउ लागले. १९७० नंतरच्या दशकामध्ये आद्योगिक कामगारांचे संप व त्यासंबंधित प्रश्न निर्माण होउ लागले. कामगारांच्या आर्थिक मागण्यांची पुर्तता करण्यातून भांडवलदारावंर अधिक भार पडू लागला. १९८० नंतर ही एक समस्या म्हणून समाजापुढे येउ लागली. आता सरकारने, समाजाने, सामाजिक कार्यकर्त्याने या समस्यांची दखल घेतली आहे.

बाल कामगार व्याख्या आणि संकल्पना :-

युनायटेड स्टेट्स आणि नॅशनल चाईल्ड लेर कमीटीचे चेअरमन होमर फोक बाल कामगार म्हणजे मुलांनी केलेले असे कोणतेही काम की ज्यामुळे त्यांच्या पुर्ण शारिरीक विकासामध्ये किमान शैक्षणिक पातळी गाठण्याच्या संधीमध्ये किंवा आवश्यक मनोरंजनामध्ये बाधा उत्पन्न होते.

दि कमीटी ऑन चाईल्ड लेबरने केलेली व्याख्या बाल लोकसंख्येतील असा भाग कि जो सवेतन किंवा विनावेतन काम करतो त्याला बालकामगार म्हणावे.

थोडक्यात लहान मुलांनी केलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या श्रमास बाल कामगार असे म्हणतात. खेळण्या बागडण्याच्या शाळेत जाण्याच्या वयामध्ये मुलांचा शारिरीक विकास होत असतो, याच वयामध्ये जर त्यांना चार पैसे कमावण्यासाठी किंवा अन्य कारणाने श्रम किंवा मजूरी करावी लागत

ISSN 2454-3292

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

(UGC Approved Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

Year-VIII,Issue - XV,Vol. - I Impact Factor 5.50 (GRIFI) Sept. 2021 To Feb. 2022

EDITOR IN CHIEF

DR. NILAM CHHANGANI

IMPACT FACTOR 5.50

ISSN 2454-3292

International Registered & Recognized Research Journal Related to Higher Education for All Subjects

INDO WESTERN RESEARCH JOURNAL

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XV, Vol. I

Year- VIII,Bi-Annual (Half Yearly)

(Sept. 2021 To Feb. 2022)

Editorial Office :

'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Website

www.irasg.com

Contact : - 02382 - 241913

09423346913 / 09637935252

09503814000 / 07276301000

E-mail :

visiongroup1994@gmail.com

interlinkresearch@rediffmail.com

mbkamble2010@gmail.com

Published by :

Indo Asian Publication,

Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

EDITOR IN CHIEF

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics, S. K. N. G. Mahavidyalaya,
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.) India

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Subhash Deshmukh
Head, Dept. of Economics,
Dada Patil Rajale Mahavidyalaya,
Adhinathnagar, Dist. Ahmednagar(M.S.)

Dr. Balaji G. Kamble
Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Latur, Dist. Latur (M.S.)

DEPUTY EDITOR

Dr. P. T. Pawar
Dept. of Commerce,
Shivaji College,
Renapur, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Lalita Chandratre
Dean, Sanskrit and Education,
K. K. Sanskrit University,
Ramtek, Dist. Nagpur (M.S.)

CO - EDITOR

Vanita Jadhav
Mother Terasa B.Ed. College,
Dharwad, Dist. Dharwad
(Karnataka)

Dr. Vinayak R. Waghmare
Head, Dept. of Commerce,
Shri Kumarswami Mahavidyalaya,
Ausa, Dist. Latur (M.S.)

MEMBER OF EDITORIAL BOARD

Dr. Mohmmad T. Rahaman
Dept. of Biomedical Science,
International Islamic University,
Mahkota (Malasiya)

Dr. Sivappa Rasapali
Dept. of Chemistry & Biochemistry,
UMASS. Wesport Road,
Dartmouth, MA (U.S.A.)

Dr.Bhaskar S. Wazire
Head, Dept. of History,
Sitabai Arts College,
Akola, Dist. Akola (M.S.)

Dr.Sarjerao R. Shinde
Principal
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur (M.S.)

Dr.Satyenkumar P. Sitapara
Principal
Commerce & BBA College,
Amreli, Dist. Amreli (Gujrat)

Dr. Ambuja Malkhedkar
Gulbarga, Dist. Gulbarba
(Karnataka)

Dr. M. S. Kamble
Dept. of History,
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Prashant Kshirsagar
Dept. of Marathi
Vasant Mahavidyalaya,
Kaij, Dist. Beed (M.S.)

12	महात्मा गांधी व शेतकरी आंदोलन **डॉ. ज्ञानदेव राऊत**	46
13	आजचे मराठी साहित्य आणि युवक **डॉ. पंडित जी राठोड**	49
14	राष्ट्र संत तुकडोजी महाराजांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार **डॉ. उल्हास एन. राठोड**	52
15	कोवीड-१९ आणि स्थलांतराचा रोजगारावरील परिणाम **डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे**	55
16	समाजाचा लोक संस्कृतीतील प्रथा, परंपराविषयक दष्टीक्षेप **डॉ. अनिल विजयराव देशमुख**	59

IMPACT FACTOR 5.50
www.irasg.com

ISSN 2454-3292
Indo Western Research Journal (IWRJ)
Issue : XV, Vol. : I
Sept. 2021 To Feb. 2022

Research Paper 15 Sociology

कोवीड-19 आणि स्थलांतराचा रोजगारावरील परिणाम

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

प्रस्तावना

'स्थलांतर' हा माणसाच्या आजवरच्या इतिहासात कायमच महत्त्वाचा घटक राहिला आहे. आदीम काळापासून आजच्या कोरोना संकटापर्यंत माणसे सतत एका ठिकाणहून दुसऱ्या ठिकाणी जात राहिली आहेत. कधी संकटापासून दूर जाण्यासाठी तर कधी पोटाची खळगी भरण्यासाठी. या स्थलांतर करणाऱ्या माणसांशी तेथील मूळच्या लोकांसोबत झालेल्या संघर्षाच्या आणि सहकार्याच्या कहाण्यांनी माणसाचा इतिहास भरलेला आहे. आज एकविसाव्या शतकात, वाढलेला प्रवासाचा वेग आणि संपर्काची क्रांती यामुळे या स्थलातंराचे नवेनवे पैलू सामोरे येत आहेत. स्थलातराचे हे गणित समजून घेतल्याशिवाय आता आपल्याला पुढे जाता येणेच अशक्य आहे. किमान भारताबाबत तरी याचा धोरणात्मक विचार करणे, आपल्यालासाठी तातडीचे ठरले आहे.

कोरोनाच्या संकटापासून वाचण्यासाठी आणि भविष्यातील आर्थिक मंदीच्या भीतीने आज लक्षावधी लोक मुंबई—दिल्लीसारख्या शहरातून आपल्या मूळ गावाकडे परत जात आहेत. वाहतुकीची तुटपुज्या व्यवथेमध्ये होत असलेल्या या स्थलांतराच्या कहाण्यांनी, काहींना थेट घर्शक्त च्या फाळणीच्या वेळी झालेल्या ऐतिहासिक स्थलांतराची आठवण येत आहे. ही सारे माणसे अशी का सैरभैर होताहेत, याचा मुळापसून अभ्यास करणे आजघडीला खूप महत्त्वाचे ठरले आहे. आजवर सारा गोंधळ होता हे जरी मान्य केले तरी, यापुढे तरी स्थलांतरासारख्या माणसाच्या या मूलभूत प्रेरणेचा धोरणकर्त्यांनी गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

एकीकडे कोरोनाच्या काळात झालेली स्थलांतरे आपल्या देशातील समाजरचनेला आव्हान आणि नवा आकार देतील, असे अनेकांचे म्हणणे आहे. मात्र त्याचवेळी दुसरीकडे किनारपट्टीला बसलेल्या दोन वादळाच्या तडाख्यानंतरही माणसे नव्या ठिकाणांचा शोध घेऊ लागली आहेत. या साऱ्या पार्श्वभूमीवर 'स्थलांतर' या मुद्दयाची व्याप्ती भारतापुरती तरी नव्याने समजून घ्यायला हवी. त्यासाठी या विषयाचे अभ्यासक आणि राज्यकर्ते—धोरणकर्ते

ISSN 0976-0377
RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXIV, Vol. V
Year - 12 (Half Yearly)
(July 2021 To Dec. 2021)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXIV,Vol.V, July 2021 To Dec.2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Implementation of ICT Technology for Institutional Repositories (IR) in India : A Study **Dr. Dipali R. Deshmukh**	1
2	Techniques of Sampling Methods in Research **Pandurang Chandrakant Gadekar**	7
3	The Meditation helps to improve your holistic Life **Dr. D. S. Borkar**	16
4	Significant role of Volleyball in maintaining Physical Fitness **S. P. Deokate**	25
5	Physical Education among Secondary School Children **S. S. Bagal**	31
6	Role of Laser in optical storage Devices **Prashant P. Bharaswadkar**	35
7	Comparison of Job Satisfaction Between Government Aided Physical Education Teachers and Physical Government Non Aided Education Teachers Towards Rapport with Students **Dr. P. N. Deshmukh**	39
8	हिंदी महिला एकांकियों में अभिव्यक्त स्त्री संवेदना **डॉ. शितल माधवराव गायकवाड**	46
9	नियोजन, मनुष्यबळ व शेती संबंधीने चव्हाणाचे मत ही आजची गरज **डॉ. अनिल बनसोड**	52
10	'योग' दर्शनातील अष्टांगमार्ग संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास **डॉ. कल्पना गो. तायवाडे**	58
11	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीमुक्ती चळवळ - एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **गायत्री प्रताप जाधव**	63
12	कोवीड - १९ चा आदिवासी समाजावरील परिणाम **डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे**	68

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXIV, Vol.V, July 2021 To Dec. 2021

कोवीड - 19 चा आदिवासी समाजावरील परिणाम

डॉ. प्रदीप लक्ष्मणराव अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती, जि. अमरावती

12 Research Paper - Sociology

सारांश

कोविड –१९ या विषाणूमुळे संपूर्ण जगावर (साथीचा रोग) सर्व आजाराचा परिणाम झाला आहे. केवळ भारतच नाही, राजधानीपासून देशातील लहान गावेसुद्धा टिकली नाहीत. कोविड –१९ मुळे समाजातील प्रत्येक घटक, तो व्यापारी, विद्यार्थी, शेतकरी किंवा मजूर, आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहे. त्याचा थेट परिणाम भारतातील आदिवासी कुटुंबांवरही झाला आहे. भारतातील आदिवासीबहुल राज्ये, ज्यात झारखंड, महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश आणि इतर राज्यांचा समावेश आहे, हजारो आदिवासी मजूर दरवर्षी कमाईच्या शोधात या राज्याबाहेर जातात. दिल्ली, मुंबई, केरळ, बेंगळुरू, जम्मू –काश्मीर, गुजरात आणि कोलकातासारख्या मोठ्या शहरांमध्ये हे लोक उदरनिर्वाहाच्या शोधातात. नेहमीप्रमाणे त्यांच्या कामाचे चक्र अचानक महारोगामुळे थांबले. या कोरोना महामारीच्या दरम्यान, या आदिवासी जमातीवर काय परिणाम झाला, याचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केला गेला आहे.

की वर्ड – आदिवासी समाज, कोवीड –१९

प्रस्तावना

आदिवासी समुदायाचे लोक कोरोना संसर्गामुळे लॉकडाऊनमुळे (कोवीड–१९) देशात व राज्यांमध्ये सर्वाधिक संकटात सापडले आहेत. बहुतेक आदिवासी लोक शेतात आणि जंगालात काम करतात. परंतु आधुनिक काळात आदिवासी समुदायाची काम करण्याची पध्दती बदलत गेलेली दिसून आली. अनेक आदिवासी समुदाय दोन वेळच्या भाकरीसाठी शहाराकडे रोजगारासाठी धाव घेतांना दिसत आहेत. अशावेळी अचानक

ISSN 2231-6671

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF
DR. BALAJI KAMBLE

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized

Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXVI, Vol. - III
Year - XIII, (Half Yearly)
Aug. 2023 To Jan. 2024

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur, Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Latur, Dist. Latur.(M.S.) **(Mob. 09423346913)**

EXECUTIVE EDITORS

Dr. B. M. Gore
Principal
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed(M.S)

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus,
California, (U.S.A.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.,
D. A. & C. Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Nilam Chhangani
Head, Dept. of Economics,
SKNG Mahavidyalaya,
Karang Lad, Dist. Washim(M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. Murlidhar A. Lahade
Dept. of Hindi,
Janvikas Mahavidyalaya,
Bansarola, Dist. Beed(M.S)

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science,
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. V. R. Gawhale
Head, Dept. of Commerce,
G. S. College,
Khamgaon, Dist. Buldana (M.S.)

Dr. Shyam Khandare
Dept. of Sociology
Gondawana University
Gadchiroli, Dist. Gadchiroli (M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English,
RNC & NSC College,
Nasik, Dist. Nasik.(M.S.)

Dr. Balasaheb Patil
Head, Dept. of Economics
C. K. Thakur College,
Panvel, Dist. Raigad (M.S.)

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Effect of Alianthus excels Roxb On Leaf Spot of Turmeric Caused by Taphrina macalans Butler **Dr. Premnanda G. Ghadsing**	1
2	Marketing of Library Products and Services for Library Development **Jayant Hansaraj More, Dr. Vikram U. Dahifale**	6
3	Life and Mathematical Works of Prof. Sourav Chatterjee **Navin Limbraj Chavan**	12
4	A comparative study for the effect of Isotonic, Isometric Exercise and Eccentric exercise on physical Fitness **Dr. Ramesh K. Mane**	16
5	मराठी संतो का हिन्दी काव्य **रविशंकर दगडू रोकडे**	24
6	सेंद्रीय शेतीचे आर्थिक फायदे एक अभ्यास **दिनेश भा. खेरडे**	29
7	शेतमजूरांच्या कमतरतेमुळे महाराष्ट्रातील शेतीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास **बी. बी. बोबडे**	35
8	भारतातील जातीबध्द विषमता आणि राजकीय आरक्षण **डॉ. एन. बी. पोहकर**	41
9	आंध जमातीत करण्यात येणारे परंपरागत व्यवसाय **डॉ. मनिषा मधुसुदन किर्तने**	47
10	अन्न सुरक्षा एक सामाजिक समस्या **डॉ प्रदीप अंबोरे**	54

Issue - XXVI, Vol. III
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Aug. 2023 To Jan. 2024
54

10

अन्न सुरक्षा एक सामाजिक समस्या

डॉ प्रदीप अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय
अमरावती, जि. अमरावती

Research Paper - Sociology

प्रस्तावना:

सर्व नागरिकांना पुरेसे, वेळेवर आणि सर्वकाळ म्हणजेच बाराही महिने चांगल्या दर्जाचे अन्न मिळणे म्हणजे अन्न सुरक्षा, असे ढोबळ मानाने म्हणता येते. असे अन्न मिळणे हा प्रत्येकाचा मुलभूत मानवी अधिकार आहे. सर्व लोकांना पुरेशा प्रमाणात अन्नाची गरज असताना वाजवी किमतीला अन्न मिळणे यालाच 'अन्न सुरक्षा' असे म्हटले जाते. जागतिक स्तरावर विविध परिषदांमध्ये अन्न सुरक्षिततेची व्याख्या / संकल्पना मांडण्यात आली. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अन्न व कृषी संघटनेच्या मते, ''सर्व जनतेला क्रियाशील व सशक्त आयुष्याकरिता आहारविषयक गरजा, पूर्ती व अन्न प्रधान्यक्रम भागविण्यासाठी सदासर्वकाळ पुरेसे, सुरक्षित व सकस अन्न प्रत्यक्ष व आर्थिक दृष्ट्या सुसाध्य असणे हे अन्न सुरक्षेचे लक्षण आहे (१९८३)''. जागतिक विकास अहवालानुसार ''आरोग्यसंपन्न आणि सक्रीय जीवनासाठी सर्वांना सर्वकाळासाठी अन्नाची उपलब्धता असणे म्हणजे अन्न सुरक्षा (१९८६)'' स्टॅटझ यांच्या मते, ''दीर्घकालखंडासाठी राष्ट्रातील सर्व जनतेला सर्व कालखंडात खात्रीशीर आणि सकस अन्नधान्याचा पुरवठा उपलब्ध करून देण्याची हमी म्हणजे अन्न सुरक्षा होय''.

अन्न सुरक्षा या संकल्पनेत देशातील जनतेला सर्व कालखंडांत मूलभूत आणि सकस अन्नधान्याची उपलब्धता करून देणे आवश्यक असते. सामाजिक दृष्ट्या मान्य मार्गांनी असे अन्न मिळविण्याची लोकांमध्ये क्षमता असणे व त्यांच्यात क्रयशक्ती निर्माण करणे हे देखील गरजेचे असते. वाढत्या क्रयशक्तीबरोबरच तो अन्नधान्याची खरेदी वाढवू शकतो. म्हणजेच वाढत्या अन्नधान्याचा विचार गुणात्मक व संख्यात्मक दृष्टिकोनातून होणे गरजेचे आहे. दुष्काळ आणि भूकबळी या दोन्ही बाबींची मुळे अन्न सुरक्षिततेत आहेत. अर्थतज्ज्ञ अमर्त्य सेन (Amartya Sen) यांच्या मते,

23-24

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR 6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXVIII, Vol. II
Year - 14 (Half Yearly)
(July 2023 To Dec. 2023)

Editorial Office :
'Gyandeep',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913,09637935252,
09503814000,07276301000

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkamblebg@rediffmail.com

Publisher :
Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur.-415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen
Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Laxman Satya
Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Dr. Huen Yen
Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHAINA)

Bhujang R. Bobade
Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Insititute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Sadanand H. Gone
Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi , Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur.(M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar
Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shahada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Veera Prasad
Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidhyalaya,
Nilanga, Dist. Latur.(M.S.)

Johrabhai B. Patel,
Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike
Dept. of Sociology,
Vasant College,
Kej, Dist. Beed (M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani,Dist. Parbhani.(M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar
Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivanand M. Giri
Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur.(M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XXVIII,Vol.II,July 2023 To Dec.2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Infected Ginger (Zingiber officinale Roscoe) In Host - Pathogen Interaction Studies on Biochemical Changes In Healthy And in Marathwada Region **Dr. Premnanda G. Ghadsing**	1
2	Recent Trends in human resources Management **Dr. Nagnath M. Adate**	5
3	Impacts of Black Money on Indian Economy **Prachi Anil Katte**	14
4	Literature Review for solid waste Management using Artificial Intelligence and Machine Learning Technique **Vrushali Dilip Wankhede**	19
5	Comparative study of ground and well water quality in Latur Dist. Latur (M.S.) India **Dr. Umakant Pandharinath Kamble**	30
6	आधुनिक युग बोध की अभिव्यक्ती **डॉ. अर्जुन सिताराम पवार**	35
7	रिझर्व बँकेचे पतनियंत्रणाचे धोरण **प्रा. अंगद केशवराव फाजगे**	39
8	ग्रामीण दलित कादंबऱ्याची आशय सूत्रे **डॉ. पंडीत जी. राठोड**	48
9	गौंड आदिवासी जमात व त्यांची वैशिष्टये **डॉ. मनीषा मदुसुदन कीर्तने**	52
10	माहिती अधिकाराच्या समस्या आणि उपाय **डॉ. प्रदीप अंबोरे**	59

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXVIII, Vol. II, July 2023 To Dec. 2023

माहिती अधिकाराच्या समस्या आणि उपाय

डॉ. प्रदीप अंबोरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
अमरावती

10 Research Paper - Sociology

प्रस्तावना :

माहितीचा अधिकार (RTI) हा भारतीय संसदेचा एक कायदा आहे जो नागरिकांच्या माहितीच्या अधिकाराबाबत नियम आणि प्रक्रिया ठरवतो. त्याने पूर्वीच्या माहिती स्वातंत्र्य कायदा, २००२ ची जागा घेतली. आरटीआय कायद्याच्या तरतुदींनुसार, भारतातील कोणताही नागरिक सार्वजनिक प्राधिकरण (सरकारची संस्था किंवा राज्याचे साधन) कडून माहितीची विनंती करू शकतो ज्याला त्वरित किंवा तीस दिवसांच्या आत उत्तर देणे आवश्यक आहे. याचिकाकर्त्याचे जीवन आणि स्वातंत्र्याशी संबंधित प्रकरण असल्यास, माहिती ४८ तासांच्या आत द्यावी लागेल. या कायद्यानुसार प्रत्येक सार्वजनिक प्राधिकरणाने व्यापक प्रसारासाठी त्यांचे रेकॉर्ड संगणकीकृत करणे आवश्यक आहे आणि माहितीच्या काही श्रेणी सक्रियपणे प्रकाशित करणे आवश्यक आहे जेणेकरून नागरिकांना औपचारिकपणे माहितीसाठी विनंती करण्यासाठी किमान आधाराची आवश्यकता असेल.

RTI विधेयक १५ जून २००५ रोजी भारताच्या संसदेने मंजूर केले आणि १२ ऑक्टोबर २००५ पासून ते लागू झाले. दररोज सरासरी ४८०० पेक्षा जास्त RTI अर्ज दाखल केले जातात. कायदा सुरू झाल्याच्या पहिल्या दहा वर्षांत, १७,५००,००० हून अधिक अर्ज दाखल झाले होते. माहितीचा अधिकार हा भारतीय राज्यघटनेत मूलभूत अधिकार म्हणून समाविष्ट केलेला नसला तरी , ते कलम १९(१)(a) अन्वये अभिव्यक्ती आणि भाषण स्वातंत्र्याच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करते आणि कलम २१ अंतर्गत संविधानाने हमी दिलेले जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा अधिकार. RTI कायदा २००५ अंतर्गत प्राधिकरणांना सार्वजनिक प्राधिकरण म्हणतात. सार्वजनिक माहिती अधिकारी (PIO) किंवा सार्वजनिक प्राधिकरणांमधील प्रथम अपील अधिकारी अनुक्रमे अर्ज आणि अपीलवर निर्णय घेण्याचे अर्ध-न्यायिक कार्य करतात. भारतीय राज्यघटनेतील भाषण स्वातंत्र्य या मूलभूत अधिकाराचे बळकटीकरण करण्यासाठी हा कायदा लागू करण्यात आला. RTI हा

ANEKANT EDUCATION SOCIETY'S

TULJARAM CHATURCHAND COLLEGE OF ARTS, SCIENCE AND COMMERCE

Affiliated to

Savitribai Phule Pune University, Pune

Organized by

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

TRANSFORMING INDIAN AGRICULTURE FOR THE CHALLENGES OF 21ST CENTURY

Date:-25th March 2022, Day-Friday

This is to certify that ~~Prof./Dr./Mr./Ms.~~ Dipali Atul Padole has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on ***'Transforming Indian Agriculture for the Challenges of 21st Century'*** Jointly Organized by the ***Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce*** on Date: -25th March 2022

He/She has participated and presented a research paper entitled कोविड 19 साथीच्या रोगाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम.

Kavishna

ORGANIZING SECRETARY
Mr. K.V. Kulkarni
Dept. of Economics

CO-CONVENER
Dr. S.K. Patil
Head Dept. of Economics

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CONVENER
Dr. C.V. Murumkar
Principal

Scanned with ACE Scanner

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

March 2022 Volume-13 Issue-16

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Dr. C. V. Murumkar

Co-Editor
Dr. S.K. Patil
Mr. K.V. Kulkarni

Editorial Board

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.] Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K] Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.] Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]	guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA] Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S] Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP] Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]	Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S] Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram] Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.] Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S] Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]

Published by- Dr. R. V. Bhole

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Scanned with ACE Scanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal.
Impact Factor-7.265, ISSN- 2230-9578, March-2022, Volume-13 Issue-16

कोविड-19 साथीच्या रोगाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम.

सहा. प्रा. दिपाली अतुल यादोळे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय उत्तम नगर अमरावती.
Email- dipali.yadav8@ gmail.com.

सारांश : 2019-20 हे वर्ष जगा सोबतच भारतासाठी अत्यंत त्रासाचे कष्टदायी आणि विशेष म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम करणारे होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेची मागील दोन ते तीन वर्षआर्थिक घसरणीची ठरली.कोरोना महामारी चा भारतातील शेती क्षेत्र, उद्योग क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्रावर गंभीर परिणाम झालेला असून भारतातील, उत्पादन प्रक्रिया उपयोगीतांची निर्मिती, वस्तुंची देवाण-घेवाण, उपभोग, पुनर्गुंतवणूक, या आर्थिक घटकांमध्ये घसरण झालेली दिसते.भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ग्रामीण विकास महत्त्वपूर्ण आहे. ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक, शेतकरी, शेतमजूर यांचे शेती क्षेत्रावरील अवलंबित्व जास्त प्रमाणात आहे.भारतातील सकल देशांतर्गत उत्पादनात शेती क्षेत्राचा वाटा महत्त्वाचा असून शेती पूरक दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, शेतमाल शेतमालावर आधारित प्रक्रिया उद्योग यावर कोरोना महामारी च्या सक्तीच्या निर्बंधाचा अत्यंत दुष्परिणाम झालेला दिसून येतो.शेती क्षेत्रावरील दुष्परिणाम, प्रभावी मागणीचा अभाव, कृषी क्षेत्रातील गुंतवणुकीमध्ये घट, रोजगारात घट, शेतीक्षेत्रातील प्रतिकूलता अशा अनेक घटकांमुळे भारतीय शेती क्षेत्रावर गंभीर परिणाम झालेला दिसतो. केंद्र व राज्य सरकारांनी सामाजिक क्षेत्र म्हणजे आरोग्य, रोजगार, निवारा, बेकारी ,गरिबी यांना विकास धोरणात आणि राज्य वित्तीय धोरणात प्राधान्य द्यावे.शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी प्रकर्षाने विविध योजनांची निर्मिती करावी.

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देश असून भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे.स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती विकासासाठी, तसेच उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासाकरिता पंचवार्षिक धोरणाचा अवलंब केला गेला. हरित क्रांतीमुळे अन्नधान्याची टंचाई नष्ट होऊन भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला.1951 ते 2011याकाळात अन्नधान्याच्या उत्पादनात पाच पटीने, तर कडधान्याचे उत्पन्नात दोन पटीने वाढ झाली.1991 मध्ये भारतात संरक्षणात्मक सुधारणा व स्थिरीकरण धोरण अमलात आले.यात उद्योग,कर सुधारणा विदेशी व्यापार व गुंतवणूक, बँकिंग व भांडवल बाजारात केंद्रीत करण्यात आले.तसेच वस्तूंना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ खुली करणे, जैवतंत्रज्ञानाचा वापर करणे, जलसिंचनासाठी व बाजारातील खाजगी गुंतवणूक वाढवणे व वाहतूक यासारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास होऊन कृषी क्षेत्राचा लाभ मिळणे अपेक्षित होते. उत्तरोत्तर काळात शेती क्षेत्राच्या आधारे उत्पादकतेत वाढ होण्यास मदत झाली एकविसाव्या शतकातील कालखंडात वैज्ञानिक युगात जगत असताना जागतिक पातळीवर कोविड-19 च्या महामारीने अत्यंत भयावह परिस्थिती निर्माण झाली आहे. वैद्यक शास्त्रातील प्रगतीमुळे आत्तापर्यंत उद्भवलेल्या अनेक रोगांवर औषध शोधून काढली आहे.

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात ग्रामीण विकास महत्त्वपूर्ण ठरतो सामान्यतः ग्रामीण विकास म्हणजे गरीब व मध्यम शेतकरी कष्टकरी मजदूर इत्यादींचा सामाजिक व आर्थिक सुधारणा होय असे मानले जाते.परंतु कोविड -१९ या साथीच्या रोगांमुळे भारतातील शेती क्षेत्र हे संकटात सापडले आहे. सदर संशोधन लेखात कोविड -१९ साथीच्या रोगाचा शेती क्षेत्रात काय परिणाम झालेला आहे, या मुद्द्यांचा विचार केलेला आहे. सद्यस्थितीत होणाऱ्या गंभीर परिणाम याचा उहापोह करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.संपूर्ण जगात अनेक देशांमध्ये कोविड -१९ साथीचा रोग असल्याने संपूर्ण मनुष्यप्राणी आरोग्यविषयक संकटात सापडला आहे या रोगापासून मुक्त होण्यासाठी विविध उपाय योजना आणि प्रतिबंध लादले जात आहेत. परंतु प्रत्येक देशा जवळील उपलब्ध साधन, सकल राष्ट्रीय उत्पादन, पायाभूत सुविधा, आरोग्यविषयक सुविधा या सर्व बाबींचा कोविड -१९ साथीचा रोगाचा प्रसार होऊ नये यासाठी प्रयत्न केला जात आहे.

कोविड -१९ साथीच्या रोगाचा शेती क्षेत्रावरील परिणाम–

1) शेती क्षेत्रावरील दुष्परिणाम-

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Scanned with ACE Scanner

असून त्यासाठी दीर्घकालीन उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे जेणेकरून भविष्य कालावधीमध्ये कोणत्याही जागतिक संकटास सामोरे जाण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्था सक्षम राहील.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

1) सोलापुरे भरतकुमार कोरोना-19 ची आर्थिक मंदी. अर्थसंवाद ,त्रैमासिक एप्रिल- जून 2020. खंड 44. अंक 1

2) खांदेवाले श्रीनिवास भारतातील मंदी 2019- 20 कारणे व उपाय योजनांचे विश्लेषण ,अर्थसंवाद ऑक्टोबर- डिसेंबर. 2019 खंड 43 अंक 3

3) दैनिक वृत्तपत्र लोकसत्ता, सकाळ संपादकीय लेख.

4) https://www.bbc.com/marathi /india-52097708

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

February-2020

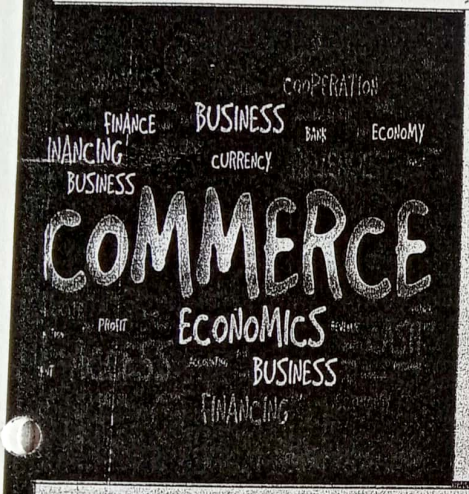

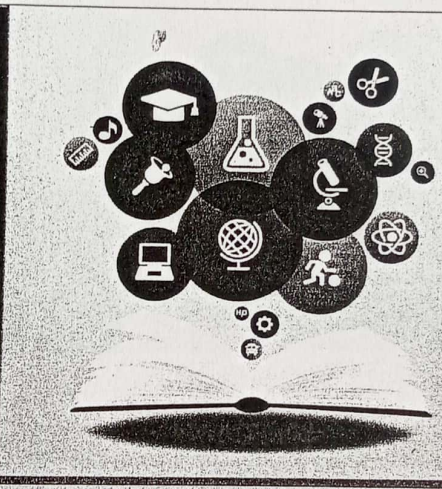

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

February - 2020

SPECIAL ISSUE - CCVII

Social Sciences,Commerce, Education, Language & Law

Dr. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Dr.Sanjay J. Kothari
Executive Editor :
Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Aadhar INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Principal
Dr. Babasaheb Ambedka
Vidyalaya, Amravat

Published by -
- **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विदर्भातील सामाजिक व सांस्कृतीक क्षेत्रातील योगदान — डॉ. राहुल मधुकर रोडे	1
2	ग्राहक — प्रा. डॉ. कु. ताई बा. उके	5
3	महाकवी श्री गुलाबराव महाराजांच्या कवितेतील करुणरस — डॉ सौ अलका सं ईंदापवार	9
4	डिजिटल फॉर्टेस - डॅन. ब्राऊन, उद्याच्या संगणक युगात एक विस्मयकारी सफर — प्रा. डॉ. आर. बी. साखरकर	15
5	स्त्री व पुरूषांचे सशक्तीकरणामध्ये एक आव्हाने — प्रा.डॉ. किर्ती आ. वर्मा	18
6	आदिवासींच्या प्रमुख समस्या - एक दृष्टिक्षेप — प्रा.डॉ. डी. एस. नामूर्ते	23
7	जर्मनीतील नाझी सत्तेचा उदय एक ऐतिहासिक विश्लेषण — प्रा. डॉ. कैलास जुलालसिंग गायकवाड	27
8	समकालीन दलित कहानियों में सामाजिक चेतना — डॉ.अनिल अ. पाखरे	31
9	हिन्दी के प्रतिनिधि समाजवादी उपन्यास और उपन्यासकार — डॉ.सरिता तिवारी	35
10	पंचायतराज व्यवस्था आणि महीला विकास — विणा एस. काकडे	41
11	विज्ञापन में चित्रात्मकता और चित्रमय आवाहन का अध्ययन — डॉ. आशिष गंगाधर उजवणे	45
12	मेळघाटमधील आदिवासींसाठी आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणा—या योजना — डॉ. अनिल गंगाधर पितळे	50
13	सामाजिक चळवळ आणि सुधारणा — प्रा. डॉ. रावसाहेब शंकर ठोके	54
14	महात्मा गांधींचे दक्षिण अफ्रीकेतील झुलू आंदोलनातील योगदान — प्रा.डॉ. एन.बी. पोहकर	60
15	ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यार्थ्यांचे मानसिक स्वास्थ्य एक तुलनात्मक अभ्यास — विनोद सुरज वाघमारे /डॉ. अमोल मांडेकर	63
16	माहितीचे संग्रहालय : ग्रंथालय — डॉ. प्रतिभा लक्ष्मण वराडे	68
17	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज शैक्षणिक विचार — डॉ.मीनाक्षी नंदकुमार मोरे	71
18	भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील होऊघातलेला बदल — एक देश एक निवडणूक — प्रा.डॉ. वैशाली शांताराम बागुल	75
19	अरूणा सबाने ह्यांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवादी जीवण जाणिवा — डॉ. अशोक भक्ते	80
20	कोलाम समाजातील लोकांमधील पूर्वग्रहाचा त्यांच्या सामाजिक विकासावर होणारा परिणाम — सहा.प्रा. डॉ.तक्षशिला मोटघरे	85

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

21	फेसबुकच्या वापराचा विद्यार्थ्यांवर होणारा परिणाम सा.प्रा.एम.बी.रेवतकर	90
22	'मध्यवयातील व्यावसायिक आणि वैवाहिक धोके प्रा. डॉ. सुवर्णा तायडे — अंभोरे	95
23	पर्यावरण असमतोल एक समस्या : कारणे आणि उपाययोजना प्रा. एम. पी. चोपडे	101
24	भारतातील दारिद्र्याची समस्या प्रा.डॉ. जे.व्ही. गायकवाड	105
25	प्राचीन मराठवाडयातील राजकीय स्थित्यंतरे प्रा. डॉ. कृष्णा मालकर	109
26	वेध सोनेरी काळाचा या मालिकेत - ग.त्र्यं. माडखोलकर यांचं साहित्यविष्व डॉ. शुभांगी लुंगे	113
27	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महात्मा गांधीजींचे योगदान प्रा.झरेकर आर.एस.	116
28	इतिहासातील महानायिका—महाराणी येसूबाई डॉ. माया वानखडे	120
29	ग्रामीण विकासात सेवाभावी संस्थाची भूमिका प्रा. राजू बुरीले	125
30	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि कलम ३७० डॉ. केशव गुल्हाने	129
31	सोशल मीडिया के फायदे और नुकसान रेणू एम.साहू	133
32	महाराष्ट्रातील विद्यापीठाच्या क्रीडा उपक्रम व आयोजनामध्ये महिलांच्या स्थानाचे अध्ययन प्रा. रूपाली अ. टोणे /डॉ. व्ही. ए. वैद्य	136
33	मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या मार्क्सवादी विचारांची चिकित्सा आकाश शेषराव बांगर	142
34	वसिष्ठसंहितानुसार यमविमर्श' प्रा. अ. रा. पवार	146
35	बालकांचा लठ्ठपणा - गंभीर समस्या प्रा. मोनाली वि. इंगळे	150
36	महीलासशक्तीकरण प्रा. डॉ. नंदा भाऊराव इंगळे	154
37	नव्वदोत्तरी स्त्रीवादी मराठी कादंबरी प्रा.सतिश एस.कर्णासे	156
38	संरक्षित खाद्यान्न : आधुनिक जीवनपध्दतीतील '' आनंदाचा ठेवा '' प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु	160
39	डॉ. रामकुमार वर्मा के ऐतिहासिक नाटकों में कल्पना और इतिहास डॉ. तीर्थराज राय	164
40	साहित्यातील समाज जीवनांचे प्रतिबिंब प्रा. रामचंद्र रतन माळीच	167
41	Impact Of Fdi On Indian Higher Education Sector- An Overview Dr. P.Y.Nimbalkar	172
42	The Idea about the 'Nation' – from Women's Perspective in the Indian National Movement. Dr. Sanjyot Apte	174
43	Contribution of Hon. Yashwantrao Chavan in Socio- economical	179

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

सुत्तपिटक या ग्रंथातील मज्झिमनिकायमधील भगवान बुद्धाचे जीवन चरित्र

प्रा .डॉ .रजनी भीमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती

प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत, प्राचीन भारतीय भाषापासून आधुनिक भारतीय भाषापर्यंत, भारतामध्ये व भारताबाहेरील देशामध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाच्या जीवनावर फार मोठ्या प्रमाणात साहित्य लिहिल्या गेलेले आहे. भगवान बुद्धाच्या जीवनावर काव्यही लिहिल्या गेलेले आहे व महाकाव्य सुद्धा लिहिल्या गेलेले आहे. त्याचप्रमाणे गद्यशैलीमध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाच्या जीवनावर अनेक ग्रंथांची रचना भारतीय व जगातील विविध भाषामध्ये करण्यात आलेली आहे. पाली त्रिपिटकामध्ये सुद्धा अशाप्रकारे काव्य, गाथांमध्ये सुत्त आढळून येतात. सुत्तनिपातामध्ये रतनसुत्त आहे, शिवाय अनेक सुत्त आहेत ज्यात भगवान बुद्धाचे जीवन, कार्य आलेले आहे व त्यांच्या गुणांची प्रशंसा आलेली आहे. सुत्तपिटकाच्याच बुद्धवंसपालीमध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाचे गाथास्वरूपामध्ये थोडक्यात जीवन चरित्र आलेले आहे. बुद्धवंस हा पाली ग्रंथ पूर्णपणे काव्यमय शैलीमध्ये लिहिल्या गेलेला आहे या ग्रंथामध्ये सिद्धार्थ गौतम बुद्धा बरोबरच इतर अठ्ठावीस बुद्धांचे अर्थात सिद्धार्थ गौतम बुद्धापूर्वी होऊन गेलेल्या बुद्धांचे काव्यमय चरित्र आहेत. या बुद्धवंसपालीमध्ये सिद्धार्थ गौतम नावाच्या ऐतिहासिक बुद्धाचेही जीवन वर्णन करण्यात आलेले आहे व त्यांच्या आधीच्या काल्पनिक बुद्धांचे जीवनचरित्र वर्णन करण्यात आलेले आहे. म्हणजेच बुद्धवंसपाली या ग्रंथाला भगवान बुद्धाच्या जीवनावरील पालीमधील पहिले काव्यग्रंथ म्हणता येईल.

भगवान बुद्धाच्या जीवन व कार्याने प्राचीन काळापासून तर आधुनिक काळापर्यंत भारतातील व जगातील असंख्य बुद्धीजीवींना तत्त्वचिंतकांना, लेखकांना साहित्यकारांना आपल्याकडे आकर्षित केलेले आहे तसेच कविंना सुद्धा आकर्षित केलेले आहे. पाली त्रिपिटक साहित्य व पाली अट्ठकथा साहित्य हे जसे गद्य स्वरूपात आहे त्याचप्रमाणे पद्यस्वरूपातही आहे असेही नाही तर ते गद्य व पद्य अशा मिश्रित स्वरूपामध्ये आहे. पाली त्रिपिटक साहित्याच्या अवलोकनावरून व अध्ययनावरून आपण असे म्हणू शकतो की, भगवान बुद्ध हे अतिशय प्रतिभा संपन्न कवी सुद्धा होते. परंतु जगातील कोणीही व्यक्ति भगवान बुद्धाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन कवी म्हणून करीत नाही व तशा प्रकारे भगवान बुद्धाचे महत्त्व वर्णन करणे सुद्धा योग्य नाही. कारण कवि व भगवान बुद्धाच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये मूलभुत स्वरूपाचे अंतर आहे. सामान्यपणे कवी हा लोकांचे, श्रोत्यांचे मनोरंजन करणारा असतो. परंतु भगवान बुद्ध हे व्यक्तिमत्त्व लोकांचे मनोरंजन करण्याकरिता नाही तर ते लोकांना, संपूर्ण मानवजातीला सन्मार्ग व सद्धम्माचा उपदेश देणारे आहेत.

प्राचीन काळापासूनच तथागत बुद्धाचे जीवन हे लोकांच्या आकर्षणाचा, आस्थेचा व श्रद्धेचा विषय राहिलेला आहे. म्हणूनच त्यांच्या जीवनावर प्राचीन काळापासून वर्तमान काळापर्यंत व भारताशिवाय विदेशामध्ये सुद्धा फार मोठ्या प्रमाणात साहित्य रचना झालेली आहे आणि ही प्रक्रिया असंख्य वर्षे मानव समाजात राहिली हे कुणालाही अमान्य करता येत नाही. प्राचीन काळापासून आतापर्यंत व भारतात आणि भारताच्या बाहेर बुद्धाच्या जीवन चरित्रावर जेवढ्या साहित्याची रचना झालेली आहे त्या सर्वांचा येथे उल्लेख करणे सुद्धा शक्य नाही. तरी सुद्धा भदंताचार्य बुध्दघोस द्वारा लिखित निदानकथा (जातक अट्ठकथायमागता) अतिशय महत्त्वाची आहे. हा पाली ग्रंथ गद्य-पद्य अशा दोन्ही शैलीमध्ये लिहिण्यात आलेला आहे. या ग्रंथाचा रचनाकाळ सामान्यपणे इसवी सनाचे चौथे - पाचवे शतक मानण्यात येते. हा ग्रंथ पाली भाषेमध्ये लिहिल्या गेलेला आहे. पाली प्रमाणेच बौद्धसंस्कृतमध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाच्या जीवनावर साहित्य रचना करण्यात आलेली आहे. बौद्ध संस्कृतमध्ये महावस्तु नावाचा अतिशय महत्वाचा ग्रंथ आहे. त्याचप्रमाणे बौद्ध संस्कृतमध्ये ललितविस्तार, सद्धर्मपुण्डरिक सूत्र आहे. हे दोन्ही ग्रंथ काव्य शैलीमध्ये आहेत व भगवान बुद्धाच्या जीवन चरित्रावर लिहिण्यात आलेले आहेत. महायानी बौद्ध परंपरेमध्ये ललितविस्तार व सद्धर्मपुण्डरिकसूत्र या ग्रंथांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

भगवान बुद्धाच्या जीवनावरील आणखी एक महत्त्वाचा काव्यग्रंथ म्हणजे आचार्य अश्वघोष द्वारा लिहित बुद्धचरित्र होय. त्याचप्रमाणे महायानी बौद्ध परंपरेमधील महाभिनिष्क्रमणसूत्र हा ग्रंथ सुद्धा अतिशय महत्त्वाचा आहे. त्याचप्रमाणे नंतरच्या काळामध्ये भगवान बुद्धाच्या जीवनावर लिहिलेल्या संक्षिप्त जीवनचरित्रामध्ये जिनालंकार व जिनचरित्र हे पाली ग्रंथ सुद्धा अतिशय महत्त्वाचे मानल्या गेलेले आहेत. हे दोन्ही ग्रंथ आज नागरी लिपिमध्ये प्रकाशित झालेले आहे. हे दोन्ही पाली काव्य ग्रंथ पाली त्रिपिटकामध्ये आलेल्या भगवान बुद्धासंबंधीच्या माहितीवरती आधारलेले आहेत.[३] इसवी सनाच्या पंधराव्या शतकामध्ये सीलोनमध्ये सिंहली भाषेमध्ये पद्यशैलीमध्ये वीदागम मेत्तेय महाथेरो यांनी बुद्धगुणालंकार नावाचा ग्रंथ लिहिलेला होता. या ग्रंथाचे हिंदी भाषांतर डॉ. भदंत आनंद कौसल्यायन यांनी केले होते व हा ग्रंथ सन १९६० मध्ये प्रकाशित झाला. या ग्रंथामध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाच्या जीवनासंबंधी बरीचशी माहिती आलेली आहे. अशाप्रकारे भगवान बुद्धाच्या जीवन चरित्राविषयी अनेक ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. आज आधुनिक भारतीय भाषामध्ये व प्रामुख्याने मराठी, हिंदी इत्यादी भाषामध्ये भगवान बुद्धाच्या जीवन चरित्रासंबंधी असंख्य पुस्तके आहे. परंतु भगवान बुद्धाच्या जीवनचरित्राचे जे मूख्य साहित्य साधन उपलब्ध आहे त्या पाली त्रिपिटकामध्ये भगवान बुद्धाच्या जीवनासंबधी जी माहिती उपलब्ध आहे तिचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे व हाच या प्रकरणाचा मुख्य विषय आहे.

बुध्दाचे व्यक्तिमत्त्व :

मज्झिमनिकायमधील अनेक सुत्तामध्ये भगवान बुद्धाच्या व्यक्तिमत्वाचे वर्णन आलेले आहे. परंतु ते वर्णन विस्ताराने आलेले नसून थोडक्यात आलेले आहे. मज्झिमनिकाय हा ग्रंथ भगवान बुद्धाच्या उपदेशांचा संग्रह आहे, जीवनचरित्र सांगणारा ग्रंथ नाही. तरी परंतु या ग्रंथामध्ये भगवान बुद्धासंबंधी जी माहिती आलेली आहे ती ऐतिहासिक माहिती आहे. मज्झिमनिकायच्या सल्लेखसुत्तामध्ये भगवान बुद्धासंबंधी अशी माहिती आलेली आहे की, एकदा भगवान बुद्ध महान भिक्खू संघासह कोसल देशामध्ये चारिका करीत जेथे कोसलांचे साला नावाचे गाव होते, तेथे गेले. साला निवासी ब्राह्मण गहपतिंनी म्हणजेच गृहस्थ (धनी- व्यापारी) ब्राह्मणांनी भगवान बुद्धाविषयी असे ऐकलेले होते -

"समणो खलु, भो गौतमो सक्यपुत्तो सक्यकुला पब्बजितो कोसलेसु चारिकं चायानो महता भिक्खुसंघेन सद्धिं सालं अनुप्पत्तो । तं खो पन भगवन्तं गौतमं एवं कल्याणो कित्तिसद्दो अब्भुग्गलो" "इतिपि सो भगवा अरहं, सम्मासम्बुद्धो, विज्जाचरणसम्पन्नो, सुगतो लोकविदू, अनुत्तरो, पुरिसदम्मसारथि, सत्था देवमनुस्सानं, बुद्धो भगवति। तो इमं लोकं सदेवकं समारंक सब्रह्मकं सस्समणब्राह्मणि पजं सदेवमनुस्सं सयं अभिञ्ञा सच्छिकत्वा पवेदेति । सो धम्मं देसेति आदिकल्याणं मज्झं कल्याणं परियोसानकल्याणं सात्थं सव्यञ्जनं, केवलपरिपुण्णं परिसुद्धं ब्रह्मचरियं पकासेति । साधु खो पन तत्थारूपानं अरहतं दस्सनं होती ति"[१९६]

अर्थात शाक्य कुलपुत्र, शाक्यकुलातून प्रव्रजित हा श्रमण गौतम कोसलांच्या प्रदेशामध्ये चारिका करीत महान भिक्खू संघासोबत शालवनामध्ये पोहचलेत. त्या भगवान गौतमाचा अशा प्रकारची कल्याणकारी प्रसिद्धी आहे की, तो भगवान अरहंत, सम्यकसंम्बुद्ध, विद्या व आचरणाने संपन्न, सुगत, जगाला जाणणारा, अनुत्तर, पुरूषांचे दमन करून सारथ्य करणारा, देव व मनुष्याचा शास्ता, भगवान बुद्ध आहे. तो ह्या जगाला, देवतासह भारासह, श्रमण व ब्राह्मणासह, देव व मनुष्यासह संपूर्ण प्रजेला स्वतः जाणून, अनुभव करून प्रगट करतो, प्रकाशित करतो. तो अशा धम्माचा उपदेश करतो जो अर्थासह, व्यंजनासह प्रारंभी कल्याणकारक आहे, मध्यकल्याणकारक आहे, शेवटीही कल्याणकारक आहे, त्याचप्रमाणे अत्यंत परिपूर्ण परिशुद्ध अनासक्त जीवनाला प्रकाशित करतो. हे अतिशय उत्तम आहे की तेथे प्रत्यक्ष अरहंताचे दर्शन होतात. अशा प्रकारे भगवान बुद्धाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन आलेले आहे. अशा प्रकारचे तथागताच्या व्यक्तिमत्वाचे वर्णन मज्झिमनिकायच्या वत्थसुत्त, सल्लेखसुत्त, अपण्णकसुत्त, सन्दकसुत्त, ब्रह्मायुसुत्त, चंकिसुत्त इत्यादी सुत्तामध्ये आलेले आहे. वरील सुत्तामध्ये सिद्धार्थ गौतमासंबंधीची अतिशय महत्त्वाची म्हणजे ते शाक्यपुत्र आहे. शाक्य कुळात जन्मलेले आहेत ही माहिती अतिशय महत्त्वाची आहे. येथे भगवान बुद्धाचे लौकिक रूप, मानवीय रूप वर्णन करण्यात आलेले आहे. याशिवाय मज्झिमनिकायमधील अनेक सुत्तामध्ये भगवान बुद्धाचे मानवीय रूप व्यक्त झालेले आहे.

बुद्ध जीवन कथा :

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

मज्झिमनिकायमधील काही सुत्तामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या व काही काल्पनिक जीवन कथा सुद्धा आलेल्या आहेत. साहित्यामध्ये वास्तवापेक्षा ऐतिहासिकतेपेक्षा व मानवीयपेक्षा काल्पनिकतेचा भाग अधिक असतो. अभ्यासकांना व प्रामुख्याने सामान्य अभ्यासकांना काल्पनिक कथेचा भाग फार आवडतो हे सर्वांना माहिती आहे. पाली त्रिपिटकामध्ये व मज्झिमनिकायमध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाचे महत्व, श्रेष्ठत्व, महानत्त्व वर्णन करण्याकरिता भगवान बुद्धाच्या जीवनाच्या काही कथा सांगितल्या गेलेल्या आहेत. पाली साहित्यांचे हे वैशिष्ट्य आहे की जेव्हा जेव्हा वेगवेगळ्या ब्राह्मण लोकांनी, ब्राह्मण आचार्यांनी, प्राचार्यांनी भगवान बुद्धाचे महानपण नाकारले तेव्हा तेव्हा त्यांना त्यांच्याच भाषेत उत्तर देण्याकरिता बुद्ध कथा रचल्या गेलेल्या आहेत. भेदवादी परंपरेमध्ये पाली त्रिपिटकातील बुद्ध कथांना ऐतिहासिक महत्त्व देण्यात आलेले नाही. परंतु त्यांचा साहित्यिक आनंद मात्र घेण्यात आलेला आहे.

संगारव सुत्तामध्ये एक अतिशय महत्त्वाची बुद्ध कथा आलेली आहे. प्रसंग अशा प्रकारचा आहे की, एकदा भगवान बुद्ध महान भिक्खू संघासोबत कोसल (जनपद) मध्ये चारिका करीत होते. त्यावेळी मंडलकप्पमध्ये धानंजानी नावाची ब्राह्मणी रहात होती व ती बुद्ध, धम्म आणि संघासोबत अतिशय श्रद्धावान होती. धानंजानी ब्राह्मणीने अडखडत तीनदा उदान म्हटले[१९७]

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स|

त्यावेळी मंडलकप्पमध्ये संगारव नामक मानवक (ब्राह्मण तरूण) रहात होता. तो तिन्ही वेदांमध्ये पारंगत होता. त्याने धानंजानी ब्राह्मणीचा भगवान बुद्धाची प्रशंसा करताना ऐकले व तो म्हणाला की, ही धानंजानी ब्राह्मणी अमंगला आहे, ती विनाशकारी आहे, ती ब्राह्मणामध्ये राहुन त्या मुण्डक श्रमणाची प्रशंसा करीत आहे. बुद्धाप्रती ब्राह्मणांची ही सामान्य मानसिकता होती. मज्झिमनिकायमध्ये असे अनेक सुत्त आहेत ज्यात ब्राह्मणांनी सहजासहजी भगवान बुद्धाचे महानपण मान्य केलेले नाही. संगारव सुत्तामध्ये भगवान बुद्धाने संगारव माणवाला म्हटले-

हे भारद्वाज ! मी दृष्टधर्म, अभिज्ञा, व्यवसान, पारमिता प्राप्त करून आदिब्रह्मचर्येचा दावा करणाऱ्यामध्ये फरक करतो. काही-काही श्रमण-ब्राह्मण आनुश्रावक आहेत, ते श्रृतीद्वारे दृष्टधर्म ... पारमिता प्राप्त करून आदिब्रह्मचर्येचा दावा करतात. त्यात काही तीन्ही वेदांचे अनुयायी ब्राह्मण आहेत परंतु हे भारद्वाज जे श्रमण ब्राह्मण आधी न ऐकल्या गेलेले. आदिब्राह्मणचर्येचा दावा करतात. त्यातील मी एक आहे. हे भारद्वाज ! बोधी प्राप्तीच्या आधी बुद्ध न होता बोधिसत्व असतांना, मला असे वाटले की, गृहस्थजीवन अतिशय गुंतागुतीचे व विकारयुक्त आहे. प्रव्रजा मोकळे मैदान आहे. ह्या नितांत, अत्यंत परीपूर्ण, अत्यंत परिशुद्ध, उज्वल जीवनाचे पालन घरी राहून करणे शक्य नाही. तेव्हा मी डोके, दाढी, मिशा कापून कासाय चीवर परिधान करून घराचा त्याग करून प्रव्रजीत कां होऊ नये ? म्हणून मी तरूण अवस्थेत, काळे केस असलेला, सुंदर तारूण्य असलेला, तारूण्याला प्राप्त, आई-वडिलांना रडत असतांना घराचा त्याग करून प्रव्रजित झालो. अशाप्रकारे प्रव्रजित होऊन कुशलांचा सशोधक होऊन, अनुत्तर शांतीपदाचा शोध घेत जेथे आलारकालाम होते तेथे गेलो... जेथे उद्दक रामपृत्त होता तेथे गेलो.. तेथे उदास होऊन निघून गेलो. तेव्हा उत्तम काय आहे याचा शोध घेत, सर्वोत्तम शांतीपदाला शोधीत मगधमध्ये चारिका करीत उरूवेला सेनानी निगमामध्ये गेलो. तेथे ध्यान करू लागलो. कारण ती जागा अतिशय रमणीय होती. अशाप्रकारे भगवान बुद्धाने आपल्याविषयी बरीचशी ऐतिहासिक माहिती संगारव मानवाला सांगितलेली आहे.

मज्झिमनिकायच्या बोधिराजकुमारसुत्तामध्ये ही अशाच प्रकारे भगवान बुद्धाने बोधिराजकुमारला आपली जीवनकथा सांगितलेली आहे.

बोधिराजकुमार सुत्तामध्ये जी बुद्ध जीवनी अर्थात बुद्धकथा आलेली आहे ती त्यांच्या गृहत्यागापासून तर बुद्धत्व प्राप्तीपर्यंत आहे. त्याचप्रमाणे पासरासिकसुत्तामध्ये सुद्धा भगवान बुद्धाची जीवनकथा आलेली आहे. ही बुद्धकथा सुद्धा भगवान बुद्धाच्या गृहत्यागापासून तर बुद्धतत्वाच्या प्राप्ती पर्यंतची कथा आलेली आहे. अशाप्रकारे मज्झिमनिकायमध्ये प्रामुख्याने महासीहनादसुत्त, पासरासियसुत्त, बोधिराजकुमारसुत्त, संगारवसुत्त, इत्यादीमध्ये आलेली बुद्ध कथा सिद्धार्थ गौतमाच्या गृहत्यागापासून तर बुद्धत्व प्राप्तीपर्यंत आहे. बुद्धकथा ही जवळजवळ सारखीच आहे. मज्झिमनिकायमधील अच्छरियधम्मसुत्तामध्ये भगवान बुद्धाच्या उत्पन्न होण्यासंबंधी अर्थात जन्म घेण्यासंबंधी कथा आलेली आहे.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Amravati

अच्छरियधम्मसुत्तामधील बुद्धाच्या उत्पन्न होण्यासंबंधीची कथा काल्पनीक आणि अलौकिक अशी आहे. ही कथा केवळ बुद्धाचे महत्त्व वर्णन करणारी आहे. परंतु या सुत्तामध्ये बुद्ध उत्पन्न होण्यासंबंधी हा ऐतिहासिक व मानवीय भाग अपवादात्मक आहे.

महासिंहनाद सुत्तामध्ये सिद्धार्थ गौतमाची जी जीवन कथा आलेली आहे ती कथा सुनक्खत्त लिच्छवीपूत्राने बुद्धाच्या धम्माचा त्याग करेल असे भाष्य केले. श्रमण गौतमाकडे आर्य ज्ञान तत्त्वज्ञानाची उच्चत्तमता नाही, दिव्य शक्ति नाही, असे तो म्हणू लागला. ही गोष्ट आयु. सारिपुत्ताला कळली. तो भगवान बुद्धाकडे गेला व त्याने भगवान बुद्धाला सुनक्खत्त लिच्छवीपुत्र अपप्रचार करीत असल्यासंबंधी सांगितले. तेव्हा भगवान बुद्धाने सुनक्खत्त लिच्छवीपुत्राला मोघ पुरूष म्हटले व व्यर्थ व्यक्ति म्हटले त्यावेळी तथागताने दहा-बळ (सामर्थ्य) आहेत. तथागत धम्मचक्राचे प्रवर्तन करतो. तथागत तर्काने प्राप्त धम्माचा उपदेश करतो. तथागत गुणसंपन्न आहे. अशाप्रकारे या सुत्तामध्ये तथागताने आपल्या योग्यतेविषयी, सामर्थ्याविषयी सारिपुत्ताला सविस्तरपणे सांगितलेले आहे.[२००] एकप्रकारे तथागताने बुद्धत्व प्राप्तीनंतरच्या जीवनातील सामर्थ्यांचे वर्णन करून सांगितलेले आहे. या सुत्तामध्ये एक प्रकारे फार मोठ्या प्रमाणात बुद्ध आपला विश्वास व्यक्त करतांना आढळून येतात.

पासरासिसुत्तामध्ये भगवान बुद्धाने आपल्या जीवनासंबंधी व प्रामुख्याने बुद्धत्व प्राप्तीच्या आधीच्या जीवनाची माहिती आलेली आहे. एकदा भगवान बुद्ध आयु. आनंदासोबत श्रावस्थी शेजारी असलेल्या रम्यक ब्राह्मणाच्या आश्रमामध्ये गेले. तेथे भगवान बुद्धाने भिक्खूंना उपदेश दिला. ते म्हणाले की, भिक्खूओं, मी सुद्धा ज्ञान-प्राप्तीच्या आधी, बुद्धत्व प्राप्त करण्यापूर्वी बोधिसत्व असतांना स्वतः उत्पन्न होण्याच्या स्वभावाला जाणून घेऊन उत्पन्न होण्याचा प्रयत्न करीत होतो. तेव्हा मी भिक्खूंनो, दुसऱ्या वेळी तरूण, अतिशय काळे केस असलेला, सुंदर तारूण्य प्राप्त.. अनुच्छुक आई-वडिलांना रडतांना सोडून... प्रव्रजित झालो... अशा प्रकारची कथा या सुत्तामध्ये आलेली आहे. म्हणजेच ही बुद्धकथा भगवान बुद्धाच्या गृहत्यागापासून तर बुद्धत्त्व प्राप्ती पर्यंतचीच आहे. शिवाय स्वतः भगवान बुद्धाने भिक्खूंना सांगितलेली होती, असे या सुत्तात म्हटलेले आहे.[२०१] या कथेमध्ये पंचवर्गीय भिक्खूंचा उल्लेख आलेला आहे, त्याचप्रमाणे इसिपतन मिगदायचाही उल्लेख आलेला आहे. या सुत्तामध्ये भगवान बुद्धाच्या गृहत्यागाच्या कारणांची कुठेही चर्चा आल्यांचे आढळून येत नाही. या सुत्तामध्ये भगवान बुद्ध केवळ ऐवढेच म्हणतात की, मी तरूण होतो. अत्यंत काळे केस असलेला होतो, सुंदर होतो, भर तारूण्यात होतो, आणि आई-वडिलांना रडत सोडून मी प्रव्रज्याग्रहण लोकांना व भिक्खूंना सुद्धा हेच सांगितलेले आहे. मज्झिमनिकायमध्ये कुठेही भगवान बुद्धाच्या गृहत्यागापूर्वीचे जीवनाचे वर्णन आढळून येत नाही. परंतु मज्झिमनिकायमध्ये त्यांच्या कुळाचा उल्लेख आहे, वंशाचा उल्लेख आहे व त्यांच्या मावशीच्या नावाचाही उल्लेख आलेला आहे.

बोधिराजकुमार सुत्तामध्येही भगवान बुद्धाने बोधिराजकुमारला आपल्या जीवन कथेसंबंधी हेच सांगितलेले आहे की, बोधिराजकुमार बोधीप्राप्तीच्या आधी, बुद्धत्त्व प्राप्त केलेले नसतांना व बोधीसत्त्व असतांना मला सुद्धा असेच वाटत होते की, सुखामध्ये सुख प्राप्त होत नाही, तर दुःखामध्ये सुख प्राप्त होत असते. म्हणून मी त्यावेळी तरूण असतांना काळे केस असलेला, सुंदर तारूण्य असलेला, वय प्राप्त असलेला, आई-वडिलांना रडत ठेवून, घराचा त्याग करून प्रव्रजित झालो. अशाप्रकारे प्रव्रजित होऊन जेथे आलारकालाम होता तेथे गेलो. नंतर सर्वोत्तम शांतीचा शोध घेत जेथे उदकरामपुत्त होता तेथे गेलो. त्यांच्या शिकवणुकीने उदास होऊन निघून गेलो. नंतर काय उत्तम आहे याचा शोध घेत सर्वोत्तम, श्रेष्ठ शांतीपदाचा शोध घेत मगधमध्ये अनुक्रमे चारिका करीत, जेथे उरूवेल सेनानी-निगम होते, तेथे गेलो. तेथे मी रमणीय भूमी-भाग, सुंदर-वनखंड, वाहणारी नदी, शेत, सप्रतिष्ठित, चारही बाजूला रमणीय गाव पाहिले... तेथेच बसलो. मला त्यावेळी अदभूत व पूर्वी न ऐकलेल्या तीन उपमांचे भान झाले.

हे राजकुमार ज्याप्रमाणे ओले लाकुड पाण्यामध्ये ठेवले व एखादा पुरूष अग्नि तयार करीत, उष्णता उत्पन्न करीत अशा भावनेने उत्तरारणी घेऊन आला आणि त्या पुरूषाने ओल्या व पाण्यात भिजलेल्या लाकडाला घासून अग्नि तयार करण्याचा प्रयत्न केला तर त्यापासून अग्नि (विस्तव) उत्पन्न होईल काय ? कारण ते लाकूड ओले आहे व ते पाण्यामध्येही टाकलेले आहे.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

त्याचप्रमाणे व्यक्तिद्वारे कामवासनांनी युक्त होऊन विचरण करतो, जी त्याची कामवासनामध्ये आसक्ती आहे, इच्छा आहे, मोह आहे व कामवासना आतून नष्ट झालेल्या नाहीत तर तो प्रयत्न करून सुद्धा तो व्यक्ति भयंकर दुःख, वेदना सहन करीत आहे. आणि तो व्यक्ति ज्ञान-दर्शन व अनुत्तर संबोधीला प्राप्त करण्यास अयोग्य आहे. मला ह्या पहिल्या अद्‌भूत व पूर्वी न ऐकलेल्या उपमाचे भान झाले.

हे राजकुमार ! मला दुसऱ्या अद्‌भूत व पूर्वी व ऐकलेल्या उपमाचे भान झाले. ज्याप्रमाणे ओले लाकूड पाण्याशेजारी वाळल्या जागेवर फेकले असावे आणि एखाद्या व्यक्तिने उत्तरारणी घेऊन यावे व म्हणाव की अग्नि उत्पन्न करणार, उष्णता उत्पन्न करणार, तर तो व्यक्ति अग्नि उत्पन्न करणार काय, उष्णता निर्माण करणार काय ?

भन्ते ! तो अग्नि उत्पन्न करणार नाही. कारण ते लाकुड ओले आहे व पाण्याच्या शेजारी वाळल्या जागेवर फेकलेले आहे. तो व्यक्ति केवळ थकून जाईल.

त्याचप्रमाणे हे राजकुमार ! जो व्यक्ति (समण किंवा ब्राह्मण) कायेद्वारा वासनामध्ये लिप्त आहे, तो व्यक्ति ज्ञान-दर्शन व अनुत्तर संबोधिला प्राप्त करण्यास अयोग्य आहे.

हे राजकुमार ! नंतर मला तिसऱ्या अद्‌भूत व पूर्वी न ऐकलेल्या उपमाचे भान झाले. वाळलेले लाकुड पाण्यापासून दूर वाळलेल्या जागेवर फेकल्या गेले व एखाद्या पुरूषाने उत्तरारणी घेऊन यावे व म्हणावे की अग्नि उत्पन्न करील, उष्णता निर्माण करील, तर तो त्या वाळलेल्या पाण्यापासून दूर फेकलेल्या लाकडाला उत्तरारणीने घासून अग्नि उत्पन्न करील म्हटले तर अग्नि उत्पन्न करील काय ?

होय निश्चितच करेल.

का ?

भन्ते ! ते वाळलेले लाकूड आहे व पाण्यापासून दूर वाळल्या जागेवर फेकलेले आहे.

त्याचप्रमाणे हे राजकुमार ! एखादा व्यक्ति (समण किंवा ब्राह्मण) कायाद्वारे कामवासनेपासून अलिप्त असेल व तो आतून चांगल्याप्रकारे मुक्त झालेला असेल तर तो व्यक्ति दुःख, कष्ट भोगत नाही. तो ज्ञानदर्शन प्राप्त करण्यास योग्य होतो.-

तेव्हा हे राजकुमार ! मला वाटले की, मी दातावर दात ठेवून, जिभेद्वारा टाळूला दाबून, मनाने मनाला दाबावे, तेव्हा तसे केल्यामुळे काखेतून घाम निघायचा. ज्याप्रमाणे एखाद्या बलवान व्यक्तिने दुर्बल व्यक्तिच्या खांद्याला पकडून दाबावे. त्याचप्रमाणे माझ्या काखेतून घाम निघायचा. त्यावेळी मी दबणारा प्रयत्न प्रारंभ केला, स्मृती लोप झालेली नव्हती, काया सुद्धा जागृत होती.

तेव्हा मला वाटले मी श्वासरहित ध्यान का करू नये ? तेव्हा मी मुख आणि नाकाद्वारे श्वास घेणे-सोडणे थांबविले.

तेव्हा सर्व लोक मला म्हणायचे की, समण गौतम मेलेला आहे. काही म्हणायचे की, समण गौतम मेलेला नाही, मरणार नाही. समण गौतम अर्हंत आहे. अर्हंत अशाच प्रकारे विहार करीत असतो.

तेव्हा मला वाटले की, मी पूर्णपणे आहाराचा त्याग का करू नये. आणि मी पूर्णपणे आहाररहित राहू लागलो. परंतु माझे ते आहाररहित जीवन असत्य ठरले.

तेव्हा मला वाटले की मी थोडा-थोडा आहार का घेवू नये ? तेव्हा मी थोडा-थोडा मूंगाचा रस ग्रहण करून लागलो. तेव्हा माझे शरीर अतिशय दुबळे बनले. माझ्या पासळ्या काड्या सारख्या झालेल्या होत्या. माझ्या शरिरावरील कातडी वाळल्यासारखी झालेली होती. मी पोटाच्या कातडीला स्पर्श करीत होतो तर पाठीच्या कण्यांना स्पर्श होत होता. अतिशय अल्प भोजनामुळे पाठीचे काटे आणि पोटाची कातडी एकदम एकाला-एक चिपकून गेलेली होती. जेव्हा मी मलमूत्र विसर्जन करीत होतो तेव्हा तेथेच भोवळ येऊन पडत होतो. जेव्हा मी शरिराला चोळण्याचा प्रयत्न करीत होतो तेव्हा, हाताने अंग दाबत होतो तेव्हा शरिरातून सडलेल्या मळांचे रोम गळत होते. लोक मला पाहून म्हणत असत की, समण गौतम काळा आहे. काही लोक म्हणायचे की समण गौतम काळा नाही सावळा आहे. ते परिशुद्ध पांढरे कातडे असलेला रंग नष्ट झाला होता.

परंतु हे राजकुमार ! मला त्या कठिण चर्येमुळे उत्तर मनुष्यधर्म, उत्तर ज्ञान-दर्शन विशेष प्राप्त झाले नाही. तेव्हा माझ्या मनात असा विचार आला की, बोधिकरिता दुसरा एखादा मार्ग आहे काय ?

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

तेव्हा हे राजकुमार मला असे जाणवले की, मी माझ्या वडिलांच्या शाक्याच्या शेतावर जांभळाच्या शीतल छायेखाली बसून कामविकार व अकुशल बाबींना नष्ट करून पहिल्या ध्यानाला प्राप्त होऊन, विहार केला आहे. कदाचित तोच मार्ग बोधी प्राप्तीचा आहे, तेव्हा राजकुमार ! मला असे वाटले की जे सुख कामभोग व अकुशधर्मापासून वेगळे आहे त्या सुखाला मी घाबरतो काय ? नतर मला वाटले की मी त्या सुखाला घाबरत नाही. तेव्हा मला असे वाटले की, अशाप्रकारे अतिशय थकलेल्या वाळलेल्या शरिराने ते सुख मिळणे अशक्य आहे. तेव्हा मी थोडे भोजन-आहार, दाळ-भात का ग्रहण करू नये ! माझ्यासोबत पाच भिक्खू रहात असत. त्यांना वाटायचे की, समण गौतम ज्या धम्माला प्राप्त करेल, तो धम्म तो आम्हाला सुद्धा सांगेल. परंतु जेव्हा मी थोडे-थोडे भोजन ग्रहण करू लागलो तेव्हा ते पाचही भिक्खू असे समजून की समण गौतम बहुत संग्रह करणारा आहे, ध्यानापासून दूर गेलेला आहे, जोडणारा झालेला आहे हे जाणून, उदास होऊन, निघून गेलेत.

तेव्हा हे राजकुमार ! मी थोडे भोजन ग्रहण करीत सबळ झालो व कामभोग आणि अकुशल बाबीपासून अलिप्त होऊन वितर्क व विचारासह, एकांततेने उत्पन्न, प्रीती-सुखयुक्त पहिल्या ध्यानाला प्राप्त होऊन विहार करू लागलो. वितर्क व विचार शांत झाल्यानंतर, आतील प्रसन्नता - चित्ताची एकाग्रता मुक्त वितर्क विचाररहित समाधीद्वारे उत्पन्न प्रिती-सुखमुक्त दुसऱ्या ध्यानाला प्राप्त होऊन, विहार करू लागलो. प्रिती व विरागाची उपेक्षा करीत, स्मृती व संप्रजन्यसह, कायाद्वारे सुखाला अनुभव करीत विहार करू लागलो. अशा तिसऱ्या ध्यानाला प्राप्त करून विहार करू लागलो. सुख आणि दुःखाचा नाश करीत आधीच सोमनस्थ आणि दोमनस्थ संपल्यामुळे दुःखरहित, सुःखरहित उपेक्षा करणारा होऊन स्मृतीच्या परिशुद्धतेने मुक्त होऊन चौथ्या ध्यानाला प्राप्त होऊन विहार करू लागलो.

तेव्हा अशाप्रकारे चित्त परिशुद्ध झाल्यानंतर स्मृतीच्या ज्ञानाकरीता मी चित्ताला प्रवृत्त केले. अशाप्रकारे प्रमादरहित, सजग होऊन संमणमुक्त विहार करीत मला रात्रीच्या पहिल्या प्रहरामध्येही प्रथम विद्या प्राप्त झाली, अविद्या नष्ट झाली, विद्या उत्पन्न झाली, अंधकार नष्ट झाला, प्रकाश उत्पन्न झाला.

अशाप्रकारे चित्त परिशद्ध संपादित झाल्यानंतर मी माझ्या मनाला जन्म मरणाच्या ज्ञानाला प्राप्त करण्याकरिता वळविले. रात्रीच्या मध्यम प्रहरी मला ही दुसरी विद्या प्राप्त झाली अविद्या नष्ट झाली.

अशाप्रकारे चित्त परिशुद्ध संपादित झाल्यानंतर तेव्हा मी आपल्या चित्ताला आस्त्रवांना (चित्तांचे विकार) नष्ट करण्याच्या ज्ञानाकरीता प्रेरित केले की हे दुःख आहे याला योग्यप्रकारे जाणले, हे दुःख समुदय आहे हे योग्यप्रकारे जाणले, हे दुःख निरोध आहे हे योग्यप्रकारे जाणले, हे दुःख निरोधगामी मार्ग आहे, हे योग्यप्रकारे जाणले, हे आस्त्रव आहे. हे योग्यप्रकारे जाणले. हे आस्त्रव निरोधगामी मार्ग आहे हे योग्यप्रकारे जाणले व अशाप्रकारे जाणून, अनुभव करून माझे मन कामास्त्रवापासून पूर्णपणे मुक्त झालो. अविद्याआश्रवापासून मुक्त झालो. विमुक्त झाल्यानंतर विमुक्त झालो असे ज्ञान प्राप्त झाले. जन्म संपलेला आहे. उत्तम चर्या पूर्ण झालेली आहे, जे करायचे होते ते केलेले आहे. आता काहीही करण्यायोग्य नाही असे जाणले. राजकुमार ! रात्रीच्या अंतिम प्रहरामध्ये मला ही तिसरी विद्या प्राप्त झाली. अविद्या संपलेली आहे. अशाप्रकारे बोधिराजकुमार सुत्तामध्ये भगवान बुद्धाच्या जीवनासंबंधीची अतिशय महत्त्वाची कथा आलेली आहे. ही बुद्ध जीवनकथा अतिशय महत्वाची आहे. या बोधिराजकुमार सुत्तामध्ये व मज्झिमनिकायमध्ये झालेल्या अन्य सुत्तामध्ये जी बुद्ध कथा अर्थात बुद्धजीवनी आलेली आहे ती स्वतः भगवान बुद्धाने सांगितलेली आहे. एकप्रकारे हे भगवान बुद्धाचे स्वकथन, स्वतः सांगितलेले स्वतःचे चरित्र आहे. भगवान बुद्धाने सांगितलेल्या स्वकथनामध्ये अनेक बाबी अतिशय महत्वाच्या आहेत.

या स्वकथनामध्ये भगवान बुद्धाचे जे चारित्र आलेले आहे ते लौकिक स्वरूपाचे आहे, अलौकिक स्वरूपाचे नाही. मज्झिमनिकायमध्ये आलेले भगवान बुद्धाचे चरित्र हे फार विस्तृत स्वरूपाचे आहे असे नाही. परंतु या कथेमध्ये भगवान बुद्धाचा गृहत्यागापासून तर बोधिप्राप्तीपर्यंतचा जो प्रवास आहे तो अतिशय महत्त्वाचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या 'द बुद्ध ॲण्ड हिज धम्म' या ग्रंथामध्ये भगवान बुद्धाचे जे चरित्र वर्णन केलेले आहे त्यात मज्झिमनिकायमधील बुद्ध कथेचा बराच आधार आहे हे स्पष्टपणे म्हणता येईल.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

संदर्भ सूची :

१. वि. वि. वि., इगतपूरी, प्रकाशन ख्माज्झिम निकाय १९९८ .

२. मोरे मा.श.मज्झिमनिकाय सुगावा प्रकाशन

३. वि. वि. वि., इगतपूरी, खंड - ५८, प्रकाशन (खूद्दक निकाये बुध्दवंसपाळी).

४. सिध्दार्थ, डॉ. जिनचरित, (२००७), ग्रंथ परिचय,

५. कौसल्यायन, डॉ. भदंत आनंद, बुध्दगयालंकार, (१९६०), प्रस्तावना,

6) धर्मरक्षित, डॉ. भिक्खू, सुत्तनिपात , (हिंदी), १९८३

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Match -2020

SPECIAL ISSUE

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-93

B.Aadhar

Multidisciplinary International Research Journal

Peer-Reviewed Indexed

March - 2020

SPECIAL ISSUE – CCXXIV 224

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr.Dinesh W.Nichit
Editor :
Principal
Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, Walgaon.Dist. Amravati.

Aadhar International Publications
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**

Executive-Editors -

- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi ,**Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr. Jiro Akita** - Professor Of Economics Tohoku University. Japan
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Asstt. Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

- **Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604**

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile :** 9595560278

Principal
Dr. Babasaheb Ambedka
Mahavidyalaya, Amrava

CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name
1	अहिराणी भाषेतील साहित्य व संस्कृती संवर्धन	डॉ. रत्ना लाला जवरास
2	१९५६ च्या धर्मांतराचा समाजजीवनावर पडलेला प्रभाव	डॉ.बी.एच.किर्दक
3	पर्यावरण विषय प्रशिक्षणाचा उच्च माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांवरील परिणामांचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास.	विनोद वाघमारे / डॉ. अमोल मांडेकर
4	ई—कच—याचे व्यवस्थापन	प्रा. डॉ.सुनिल एन. ढेरे.
5	वामनराव चोरघडे — एक दृष्टिक्षेप	प्रा. डॉ. व्यंकटेश पोटफोडे
6	दलित भारतीय कादंबरी : सामाजिक आणि सांस्कतिक अनुबंध	प्रा. डॉ.प्रभाकर रामचंद्र पवार
7	संतांची शिकवण काळाची गरज	प्रा.डॉ.उज्ज्वला पाटील
8	कविता–रती' या नियतकालिकातील कवितेतून प्रकटलेल्या महानगरीय जाणिवा	डॉ.श्रीकृष्ण पदमणे
9	डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर का राजनैतिक एवं सामाजिक दर्शन भारत के सन्दर्भ में	प्रा. डॉ. यशवंत मेश्राम
10	"पश्चिम विदर्भातील एकुण ग्रामीण साक्षरता - एक भौगोलीक अभ्यास"	**प्रा. डॉ. राहुल देविदास इंगळे**
11	E- Governance मधील उपयोग	प्रा. डॉ. संजय उ. उल्हे
12	CHESS प्रशिक्षणाचा इंग्रजी शिक्षकांच्या अध्यापनावरील परिणामाचे सर्वेक्षणात्मक अध्ययन	पांडुरंग टिकाराम कोळवते / डॉ.अमोल मांडेकर
13	वस्त्र धुलाई कला : एक परिचय	प्रा.सौ.सुषमा सु. जाजु
14	भारतीय अर्थव्यवस्था अधोगतिच्या मार्गाने जाण्याची कारणे व उपाययोजना	डॉ. केशव सुर्यभानसा गुल्हाने
15	राष्ट्रसंवर्धनात ग्रामगितेचा आरोग्य मार्ग	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख
16	बुध्द तत्वज्ञानाचा मराठी संत साहित्यावर प्रभाव	**प्रा.डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)**
17	"उच्च प्राथमिक स्तरावर इतिहास अध्यापनात शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांची परिणामकारकता अभ्यासणे."	डॉ.हर्षानंद पं.खोब्रागडे
18	महर्षी धोंडो केशव कर्वे आणि स्त्री शिक्षणाची चळवळ	प्रा. डॉ. कविता तातेड

Principal

19	स्त्री सक्षमीकरणात सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण विषयक कार्य व विचार — प्रा. स्वाती श्रीधर वैद्य	81
20	शाळा व्यवस्थापन समिती सभेतपुरुष व स्त्री पालक सदस्यांचा उपस्थितीचा सर्वेक्षणात्मक अभ्यास. — अरुण लक्ष्मीनारायण धकाते / डॉ. अमोल मांडेकर	86
21	वर्तमान युग में गांधीवाद की प्रासंगिकता — प्रा. डॉ. राजेंद्र तातेड	94
22	अमरावती जिल्ह्यातील कृषी सिंचनाची समस्या — डॉ. संजय उ. देशमुख	98
23	Content Analysis of Special Issues of Indian Journal of Social Work (1940-1960) — **Dr. Varsha B. Patil**	102
24	A Study of Changing Preferences of Customers towards OLA Taxies in Nagpur City — **Dr. Vishal N. Thangan**	108
25	Child Health: The Role of Indian Government in Newborn Health and Nutrition Related Interventions. — **Prachi B. Bhamburkar,**	114
26	A critical study of emotional intelligence and its factors of trainee teacher students. — **Dr.Hemlata N. Turankar**	118
27	Harold Pinter – The Absurdist Playwright Dr. Prafullachandra Ramesh Bhoge	123
28	Realism In George Eliot's Novel — **Dr Kaneez Quraishi**	127
29	Changing Teaching Strategies in the Age of Technological Interventions — **Dr. Smita V. Wadaskar**	131

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

CamScanner

B.Aadhar *International Multidisciplinary Research Journal*
Impact Factor - ((SJIF) –7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
March 2020

बुध्द तत्वज्ञानाचा मराठी संत साहित्यावर प्रभाव

प्रा.डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

बुध्द तत्वज्ञानाची पार्श्वभूमी :-

भगवान तथागताने आपल्या अमृत वाणीने आयुष्यभर मानवाला दया, करुणा, मैत्री, प्रेम इत्यादी तत्वांचीच आयुष्यभर लयलुट केली. परधर्म सहिष्णूतेचा मंत्र सर्वप्रथम त्यांनीच बौध्द अनुयायी व भिक्षुंना दिला. तर्कधिष्ठित बुध्दीवादाचा वारसा भारतालाच काय, अख्या विश्वाला मिळाला तो तथागतापासूनच. डॉ. पेंडसे यांचे मत,- मराठी संतावर बौध्दधर्माचा शिक्का लागू नये म्हणून अट्टाहासाने ते भागवतधर्मी आहेत, बुध्दधर्मी नाहीत असे निक्षून सांगणाऱ्या डॉ. शं.दा. पेंडसे यांनीच मराठी संतांनी बुध्दाचे तत्वज्ञानाविषयक ऋण स्वीकारल्याचे मान्य केले आहे. 'ज्ञानेश्वरीतील षडूदर्शनांच्या रुपकातील एक कोडे' या लेखात ते लिहतात, बौध्द तत्वज्ञान हे भारतीय तत्वज्ञानाच्या विकासातील एक महत्त्वाचा दुवा आहे. पं. सातवेळकर हे बौध्दांचे भंयकर द्वेष्टे होते परंतु यांनी बुध्दाचा राग संतावर काढीत असतांनाच बौध्दांच्या पथ्यावर पडणारे पण सत्य सार्टिफिकेट देऊन टाकले. ते म्हणतात, संतांच्या चळवळीत अंशतः ऋषिधर्म आहे. पण पुष्कळ बुध्द विचारच आहे. भरतसिंह उपाध्याय यांच्या मते, सन्त साधना वस्तुतः बौध्द धर्मका भग्न रुप ही है। बौध्द धर्म गिरते-गिरते भारत मे अपनी देन को साधना की उस अमिट विरासत के रुप मे छोड गया, जिसे हम आज सन्त साधना कहते है। मध्यकालीन सन्त बुध्द के ठीक उत्तराधिकारी है।

संतावर बुध्द प्रभावाची दिशा आणि संभावना :-

बुध्द तत्वज्ञानाचा संत साहित्यावर प्रभाव पडल्याची साक्ष प्राप्त झाल्यानंतर ह्या प्रभावाच्या दिशा आणि संभावनांचा विचार करणे, क्रमप्राप्त आहे. सामान्यपणे बुध्दद्वेषामुळे अनेक विद्ववानांना बौध्द धर्माच्या प्रभावाची कल्पना सुध्दा सहन करवत नाही. येथे स्पष्टपणे नमुद केले पाहिजे की, बुध्द प्रभाव (संतांवर) सर्वच आणि प्रत्येकच बाबतीत दिसून येतो असा दुराग्रह मनाशी धरुन आम्ही आमच्या मताचे प्रतिपादन करायला निघालो नाही. ऐतिहासिक आणि ग्रंथिक पुराव्यातून प्राप्त झालेल्या वस्तुस्थितीच्या आधारेच हा विचार मांडावयाचा आहे.

महाराष्ट्रात बौध्दधर्माचा प्रसार :- महाराष्ट्रातील बौध्द धर्मासंबंधी शंकेचे निरसन करणे आवश्यक आहे. अखिल जगात ज्यांच्या पर्वतकुशीत विसावणाऱ्या अजिंठा, वेरुळ, कार्ले भाजे, कान्हेरी नाशिक इत्यादी ठिकाणच्या लेण्यातील चित्रकलेची आणि शिल्पकलेची कीर्ती दुमदुमत आहे. असे विहार, स्तुप, चैत्य लेण्यांच्या निर्मीतीचे श्रेय एखट्या महाराष्ट्रालाच जातो. महाराष्ट्रात बौध्द धर्म किती वायूगतीने पसरला आणि समाज जीवनात रुजून स्थिरस्थायी झाला त्याची साक्ष देण्यासाठी काळाच्या उरावर पाय गाडून दीपस्तंभासारख्या अखंड उभ्या असलेल्या त्या लेणी म्हणजे इतिहासाच्या पावन पाऊल खुणाच होत. भारतातच नव्हे अवघ्या विश्वात बौध्द धर्माची पताका फडकविण्यासाठी धडपड करणाऱ्या महाराजा अशोकाने द्वितीय धर्मसंगीती संपन्न केल्यानंतर जे धर्मप्रचारक अनेक ठिकाणी पाठिवले. त्यांच्यात 'महाधर्मराख्वित' नावाचा भिक्षू महाराष्ट्रात पाठविल्याचा उल्लेख आहे.

सातवाहनकाळ :- सातवाहनांच्या काळात सुध्दा बौध्द धर्म महाराष्ट्रात नांदत होता. महाराष्ट्रातील उत्खनने याविषयी डॉ. शं.बा. देव म्हणतात सातवाहन काळात बौध्द धर्माचा प्रसार महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात झाला होता हे सर्वश्रृत आहे. त्याचा पुरावाही उत्खनित अवशेषात पाहावयास मिळतो. नेवाश्याला सापडलेला माताचा चैत्य, नाशिकचा छोटा स्तुप व मडक्यावरची अथवा पाट्यावरील त्रिरत्न धर्मचक्र यांस दुजांरा देतात. याशिवाय मातीचे बनविलेले त्रिरत्नाचे ताईतही लोक वापरीत असत. रामटेक जवळ मनसर या ठिकाणी बौध्दकेंन्द्र होते. तसेच काही दिवसापूर्वी भंडाऱ्या नजिक वैनगंगेच्या तिरावर वसलेल्या पवनी या गावी सांचीच्या पध्दतीचा स्तुप उत्खननात सापडला आणि तेथेही बौध्दधर्माचे केंद्र असल्याचे सिध्द झाले.

नाग व महाराष्ट्र :- सातवाहनपूर्व काळात महाराष्ट्रात नागांचे प्राबल्य होते. महाराष्ट्रातील नाग स्वतः 'महारठी' हे बिरुद लावून घेत. ह्या नागराजाचा समुद्रवलयांकित पृथ्वीवरील प्रथम वीर असा त्यांचा गौरव सातवाहनांच्या लेखात आहे आणि सातवाहनांनी नागांशी सोयरिक केली आहे. शुन्यवादाचे प्रवर्तक आचार्य नागार्जुन हे विदर्भातच जन्मले होते. गौतमीपूत्र यज्ञाश्री हा सातवाहन

Principal

राजा त्यांचा मित्र होता. आचार्य नागार्जुनाने राजा त्यातवाहनला उपदेशपूर्ण पत्र लिहिले. त्यात त्याला तिन्ही सागराला (दक्षिण-हिंदमहासागर व बंगरवाडी) चा स्वामी म्हटले आहे.

बाकाटक काळ :- सातवाहनानंतर महाराष्ट्रात बाकाटकांची राजवट प्रभावी ठरली इ.पू.२५० ते ५५० पर्यन्त या राजवट भूमीतून उदय पावून दुरवर पराक्रम केले. वाकाटकांच्या आमदनीत बौध्द धर्मालाही भरपूर आणि भव्य आश्रय आश्रयाची स्पष्ट साक्ष म्हणून अजिंठा येथील सोळा, सतरा व एकोणीस या क्रमाकांची लेणी पाहावी. या कलासुंदर धर्मावरील श्रध्देने चिरमनोरम असे मूर्तरुप धारण केले.

नाग आणि बुध्द लेणी :- वाकटकांनी नागवंशीय राणीच्या कन्येशी विवाह केला होता. त्यांच्या मंत्री व मांडलीकामध्ये प्राबल्य असावे कारण अजिठ्यांतील लेण्यात व चित्रात नागांचे प्रकर्षाने दर्शन घडते. काही चित्रे नागवंशी लोकांनी अजिंठ्याची लेणी बहुदा या नागवंशीय लोकांनीच कोरलेली आहेत. अनेक लेण्यातून डोक्यावर फणा असलेल्या नागांना कोरलेली आहेत. आणि चित्रेही काढलेली आहेत. नागवंशीयांचे बौध्द धर्मविषयक प्रेम इतिहास प्रसिध्द आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नागपूर हेच आपल्या धर्मदीक्षेचे शहर निवडतांना त्याच गोष्टीचा प्रामुख्याने विचार करुन होता.

वारकरी व नाथपंथ :- महाराष्ट्रातील बौध्द धर्माच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यानंतर मराठी संतचळवळीची नाथपंथाचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपली गुरुपरंपरा सांगतांना नाथसंप्रदायाशीच नाते या विष्णूभक्तिच्या वारकऱ्याने आपल्या विच्यारांची गंगोत्री नाथांच्याच ठिकाणी मानलेली आहे. या संदर्भात प्रा. विन ह्यांचे मत विचारणीय आहे. ते म्हणतात 'वारकरी पंथांचे मूळ स्थान नाथपंथ होते आणि त्याचाच प्रभाव नामदेवावर नाथ संप्रदाय हा भारतीय विचारधारेतला महत्त्वाचा प्रवाह समजला जातो.

बुध्द तत्वज्ञानाचा मराठी संत साहित्यावर प्रभाव -

मत्सेंद्रनाथ व गोरखनाथासारखे युगपुरुष या संप्रदायाने निर्माण केले आहेत. अनेक विद्वतांनानी नाथ पंथ हा असलेल्या ८४ विद्ववानापासून निघालेला एक क्रांतीकारी पंथ मानले आहे. बाराव्या शतकात बंगाल व पूर्व भारत मानणाऱ्या योग्यांच्या अनुयायामध्ये बौध्दांची संख्या असंख्य तर ब्राह्मण धर्मी अत्यल्प होते.

नाथ हे बुध्दाचे नाव :- या संदर्भात एक योगायोग असा की बुध्दाच्या अनेक नावापैकी 'नाथ' हेही एक नाव साहित्यात 'नाथ' शब्द उपलब्ध होतो. तथागत आणि ज्ञानप्राप्त भिक्षू म्हणजे अर्हत या अर्थी 'नाथ' शब्द वापरला बौध्दांचे स्नेहसंबंध नेपाळमध्ये संतुलित असल्यासारखे दिसून येतात. ही जवळीक म्हणजे शैवपंथाने बौध्द धर्म करण्याच्या प्रयत्नाचेच फळ होय. नेपाळमध्ये गोरखनाथाला गोरखालोक प्रमुख अधिरक्षक देवतेच्या रुपात पाहाडावर त्यांचे मंदीर लाखोलोकांचे तिर्थक्षेत्र आहे. पशुपतीनाथांच्या मंदीरापुढील गोरखनाथांचे मंदीर श्रध्दापुर्वक जाते. तिबेटी बौध्दर्माच्या इतिहासात गोरखनाथाला महत्त्वपूर्ण स्थान असून ते एक प्रमुख बौध्द भिक्षूंच्या रुपाल गोरखनाथासंबंधी असे म्हटले जाते की ते प्रथम बौध्द होते, नंतर शैव झाले. हेच मत लामातारानाथ यांचेही आहे की ते स्वतःबरोबर बौध्द आचार व विचार प्रणालीचा वारसा नक्कीच घेवून शैवपंथात आले. नाथांनी बुध्दापासू चिन्तन, संयम, विरक्ती, प्राणायाम इत्यादींचा वारसा घेतला. हठयोग देखील त्यांनी बौध्दापासूनच घेतला. असलेली आनापानसति नाथामध्ये जावून अनाहत नादात रुपातंरीत झाली.

शैव व वैष्णवांनी बौध्दतत्वे आत्मसात केली :- शैव व वैष्णवांनी बौध्दांच्या विहार व मुर्तीचा जसा ताबा घेतला वैशिष्टपूर्ण तत्वांनाही आत्मसात करुन टाकले. वैष्णवसंतामध्ये भक्ती तत्वांचा महिमा प्रकर्षाने गाईलेला आढ निर्गुण अशा दोन परंपरा संतात आढळतात. सद्गुण परंपरेत राम व कृष्णभक्तीचा अंतर्भाव होतो. रामानंद व भक्ती मार्गाचा प्रचार केला. कृष्णभक्ती वल्लभाचार्याच्या मतावर आधारित होती. या भक्तीपरंपरेचा संबंध तत्वांशी अधिक आहे. निगुर्ण परंपरा मात्र श्रमण परंपरेशी म्हणजेच बौध्द धर्माशी निगडीत आहे. एक महत्त्वाच पारिभाषिक धार्मिक अर्थामध्ये भक्ती शब्दाचा सर्वप्रथम वापर बौध्द साहित्यातच आढळतो. कोणत्याही बुध्दाचे रुपकाय आणि धर्मकाय हे सद्गुण व निर्गुण भक्तीतत्वाच्या मुळांशी आहे.

विठ्ठल हा बुध्दच :- बाराव्या शतकातील कवी जयदेव याने पुराणांच्या आधारावरच नववा अवतार म्हणून बुध्दा मराठी सतांनी तर त्यांचे आराध्यदैवत विठ्ठलच ह्यालाच बुध्द मानले आहे. संत एकनाथ बुध्दालांच विठ्ठल

Principal
Babasaheb Ambedkar

लोकांना उन्मत व धनदारात आसक्त पाहून हे विठ्ठला तू बुध्दरुप धारण करुन कमरेवर हात ठेवून बुध्द अवतार घेऊन तू विटेवर उभा आहेस. पुरीचा जगन्नाथ सुध्दा बुध्दच असल्याचे अनेक पूराण्यावरून सिध्द होते.

भगवद्गीतेवर बुध्द तत्वाचा प्रभाव :- मराठी प्रेरणेच्या मुळाशी असलेल्या स्त्रोतस्वरुप धर्मग्रंथावर देखील बुध्द तत्वाचा प्रभाव पडल्या वाचून राहिला नाही. सर्व मराठी संतांनी गीता, भागवतपुराण व योगसुत्राचा वारंवार उल्लेख केलाँ आहे. त्यापैकी गीता हा ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भगवतगीता हा ग्रंथ महाभारतातील एक भाग असल्यामुळे तो बुध्दोत्तर कालीन आहे यात संशय नाही. आणि त्यात पिंपळमहात्म्य, वेदविरोध, अर्हतांचे गुण विहार, अहिंसा, यज्ञविरोध इत्यादी बौध्द धर्मातील खुना आढळुन येतात. त्याच्या आधारावर देखील गीता बुध्दोत्तर कालीनच ठरते. गीतेच्या निर्मितीची पार्श्वभूमीच मुळी बुध्दतत्वज्ञानाला काही मर्यादेपर्यंत आत्मसात करुन घेऊन गैरसोईच्या वाटणाऱ्या तत्वांना मुरड घालून किंवा न कळत अप्रत्यक्षरीत्या त्यांना प्रत्युत्तर देण्यावर आधारित आहे. बुध्दाचा रोहीणी नदीच्या पाण्याच्या प्रसंग आला. गीताकरांनी कर्महीनात कर्म मानून कर्मवाद असे नाव दिले. या तत्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमीवर अर्जुनाला भगवान कृष्णाने नातेवाईकांच्या विरुध्द लढायचा उपदेश दिला. भगवद्गीतेवर बुध्द तत्वाचा प्रभाव मान्य करणे अतिशय कठीण काम असल्यामुळे अनेक विद्ववानांनी एक तर हा प्रश्नच टाकून दिला. भारतीय विद्ववान श्री. तेलंग, भांडारकर, लो. टिळक, रानडे, डॉ. राधाकृष्णन यांनी स्पष्टपणे बौध्द प्रभावाची शक्यता नाकारली. प्रसिध्द जर्मन विद्वान गार्ब यांनी मात्र गीतेचा काळ इ.स. २०० मानून अनेक विचारांचा गीतेवर बौध्द प्रभाव असल्याचे मान्य केले आहे.

योग सुत्रांवर बुध्द तत्वाचा प्रभाव :- गीतेमध्ये योगाचे महात्म्य फारच वर्णिले आहे. भगवंताने बुध्दत्वप्राप्तीपूर्वी सर्वप्रकारच्या त्याकाळी विद्यमान साधनांचा अभ्यास केला होता. भगवान बुध्द स्वतः योगी होते. शंकराचार्यांनी आपल्या एका स्त्रोतात स्वतः भगवतांला 'योगिनी चक्रवर्ती' म्हणून गौरविले आहे. योगदर्शन हे एक साधनेचे तत्वज्ञान आहे, तो एक मार्ग आहे. आणि ह्या अर्थाने बुध्दमार्गाशी त्याचे फार साम्य आहे. चित्तवृत्तींचा निरोध याला योग म्हटले आहे. महायान बौध्दधर्मामध्ये थोराचार (विज्ञानवाद) संप्रदायाच्या परिणामाचे फळ म्हणून योगाचा प्रचार वाढला. बोधिसत्वाला महायोगी म्हटले गेले. योगमार्ग देखील दुःख, दुःख सपुदय, दुःख निरोध आणि दुःख निरोध गामीनी मार्ग ह्या चतुविध समस्येच्या विभाजनानेच आरंभ होतो.

पतंजल योगसुत्रांवर बुध्द प्रभाव :- बुध्दमार्ग आणि योगामार्ग मध्ये केवळ विखुरलेल्या सिध्दान्तांमध्ये समानता आहे असे नव्हे तर आतल्या मुलभूत बाबतीतही दोन्ही तत्वज्ञानात साम्य आहे. चिकित्साशास्त्राने चार आर्यसत्याच्या पध्दतीनेच आपले निवेदन केले आहे. अश्या प्रकारे बौध्द तत्वज्ञानाप्रमाणे योगदर्शनाने देखील 'दुःखमेव सर्व विग्नेकीन' असे म्हणून दुःख आर्यसत्याचाच पुरस्कार केला आहे. योग आणि बौध्द दर्शनातील साम्यकाळाचा विचार केला असता बौध्दाचेच ऋण योगशास्त्रांवर असल्याचे आढळून येते.

बुध्दाचा चितंनाचा केंद्रबिंदू माणूस हाच होता. बुध्दतत्वज्ञान जीवनाच्या धाग्याशी माणसाला अतुटतेने जोडू पाहत होते. ज्ञान तत्वज्ञान ही जीवनपध्दती व्हावी अशी त्यांची तळमळ होती. माणसाला पंगु नव्हे तर स्वयंप्रकाशित करण्याचा त्यांचा संकल्प होता. प्राचीन कालीन बौध्द साहित्यातील मार्गदर्शक तत्वांची आजही जगाला गरज आहे. अनेक देशांनी युध्दाला नव्हे तर बुध्दाला अंगीकारले आहे. कारण मानवात स्वातंत्र, समता, बंधुता व न्याय ही मुल्ये रुचवायची आहेत. बुध्दाचे हेच तत्व अंगीकरुन मराठी संतांनी समाजप्रबोधन केले आहे.

संदर्भ ग्रंथ -

१. डॉ. उपाध्याय भरतसिंह, 'पालि साहित्य का इतिहास', हिंदी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग- १९९४
२. डॉ. उपाध्याय भरतसिंह, बौध्ददर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन, मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स, दिल्ली- १९९६
३. डॉ. लोखंडे भाऊ, मराठी संत साहित्यावर बौध्द धर्माचा प्रभाव, अशोक प्रकाशन. नागपूर-१९७९
४. डॉ. मोरे मा.श., जगातील बौध्दधम्माचा इतिहास, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद-२००६
५. डॉ. गोनारकर संघमित्रा, बौध्द शिक्षण प्रणाली, निर्मल प्रकाशन, नांदेड - २००९
६. डॉ. गव्हाळे बालाजी, पाली भाषेची ओळख, एहिपास्सेको प्रकाशन, पुणे-२०१०
७. डॉ. उपाध्याय भरतसिंह, बुध्दकालीन भारतीय भूगोल, हिन्दी साहित्य संमेलन, प्रयाग-इलाहाबाद-२००९.

Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Amravati

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July-2020

ISSUE NO-CCXL(240)

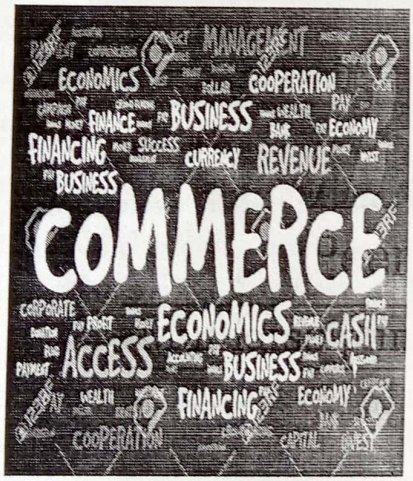

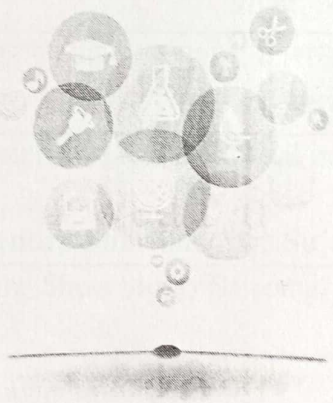

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner

19	कोरोना संसर्ग नंतर भविष्यातील भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. डॉ. गोवर्धन खेडकर	81
20	भुलाबाईच्या गितातील लोकतत्वे प्रा.डॉ. राजेंद्र हावरे	84
21	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय महिलांची स्थिती डॉ. अश्रु जाधव	88
22	भारतीय किटकनाशक उद्योग-- फलश्रुती विषाक्त अन्न: एक विवेचन कल्पना एस भावे	91
23	संत एकनाथांचे भागवत तत्त्वज्ञान डॉ. जयश्री शास्त्री	98
24	संत तुकाराम—सामाजिक प्रबोधनाचे मुहूर्तमेढ रोवणारे सुधारक डॉ.प्रेमा लेकुरवाळे (चोपडे)	102
25	भारतातील फलोत्पादन विकास : समस्या व उपाय डॉ. दत्तात्रय निवत्तीराव घोडके	106
26	लोकमान्य टिळकांच्या चतु:सूत्रीतील आर्थिक विचार डॉ.पल्लवी ताजने	112
27	पर्यावरण व अर्थव्यवस्था संबंध प्रा. डॉ. लोकचंद जाधव	118
28	विस्थापीत आदिवासीयों की सामाजिक आर्थिक स्थिती मे परिवर्तन एव प्रभाव (टायगर प्राजेक्ट धारणी) प्रा.डॉ. बाळकृष्ण पुं.अढाऊ	122
29	महात्मा फुले इनका पुनर्जागरण और सत्यशोधक समाज की स्थापना प्रा. ज्ञानेश्वर तुळशीराम शेन्डें	125
30	Impact of personality characteristics and emotional intelligence on teaching effectiveness **Dr. Sushma Dujendra Sharma /Mrs.Sujata Rajesh Gandhi**	131
31	Deconstructive Analysis ofthe Short Story "Saleema" By Daniyal Mueenuddin **Dr Veena Ilame**	137
32	Group dynamics and educational implication. **Vanita Ramteke**	145
33	Impact of Buddhism On Global Social Life. **Prof.Dr.Rajani Bhimrao Gedam**	149
34	'COVID-19': As a cause of misery and agony of vulnerable groups in India. "Eradicate poverty not the poor." **Dr.P.E.Bhosle**	151
35	कोरोना समस्ये दरम्यान ऑनलाईन शिकवणी वर्गामुळे किशोरवयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्थितीवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन डॉ. माया प्रभाकर शिरखेडकर	155

CamScanner

adhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 240 (CCXL)
ISSN : 2278-9308
July,2020

Impact of Buddhism On Global Social Life.

Prof.Dr.Rajani Bhimrao Gedam
Pali & Prakrit Dept. Dr.Babasaheb Ambedkar Mahavidhyalya Amravati

Buddha is the first scientist in the world. In this era of globalization, the Buddhist ethics is actually a way to rebuild the world. Ethics is the basic foundation of Buddhism. Panchasila (Five Precepts), Ariya Atthangika Magga(**The Noble Eight Path**) ,Dasa Pāramiyo (**Ten** Perfections) of Buddhism is absolutely suitable to make man moral.

Meaning Of Globalization :

According to Wikipedia-'Globalization **or** Globalisation is the process of interaction and integration among people, companies, and governments worldwide'

Globalization means the establishment of a central economic system in the whole world. Due to globalization, the whole world came very close, such as a village. In the process of globalization, the industry-business has gained momentum and economic business is also getting benefits. But positive and negative results have started coming from this process on social life.

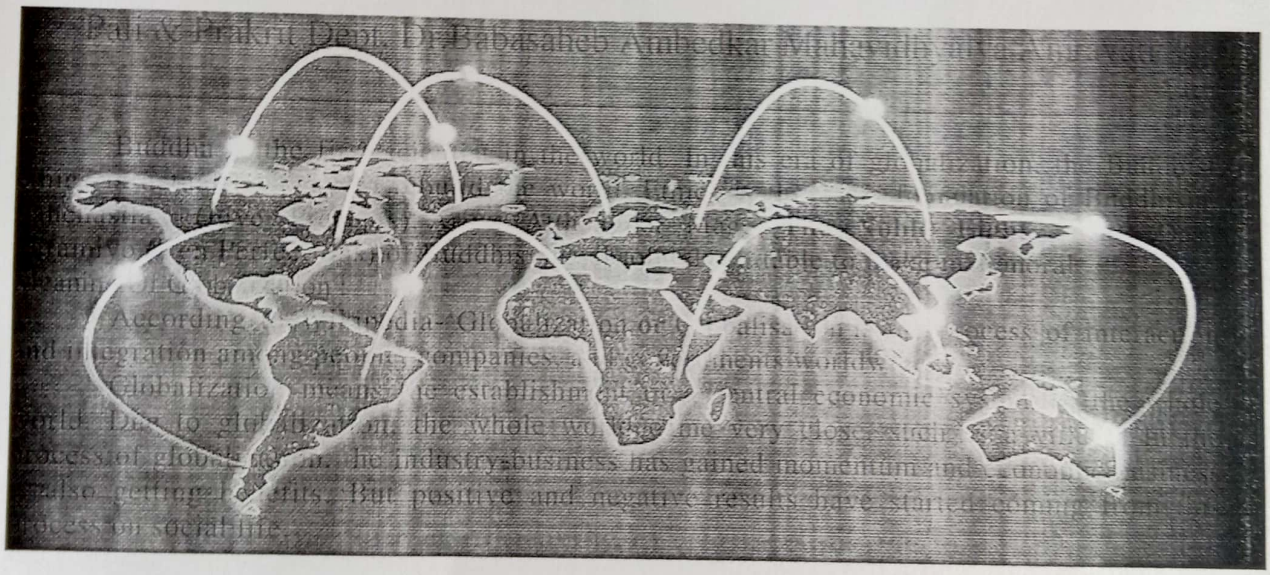

Positive Results Of Globalization :

Today, education has started increasing due to globalization. The youth of today's generation have started abandoning old orthodox thoughts and adopting new scientific ideas.

Negative Results Of Globalization :

With the advancement of human beings in the process of globalization, serious consequences are coming on the social system. Human desires are increasing day by day. Craving(*tanhā*) increasing in life and if it is not fulfilled, a person has to go through many problems. No one can solve it.

Relevance Of Buddhism :

In today's world, fear, tension, terror and instability spread in all areas social, economic, political, religious. Only Buddhism can guide in such difficult times. Today the poison of fear, terror, inequality has spread badly in the whole world Looking at the problems and objections of today, Buddhism seems to be more relevant.

Importance Of Ethical Values :

The teachings that Buddha has given seem more appropriate today. Buddha insisted in

Buddha's teachings can solve any problem. Buddha says, before accepting what I say, test it on the test of your conscience. Buddha never forced to accept his Dhamma. He used to guide people of different levels on every problem, so that every human being is well being, every human is happy.

Effects Of Globalization On Nature :

The process of globalization creates inequality in states. Natural resources are used more and more in developing countries.

Buddha says that take as much from nature as is necessary. The least use of natural resources also keeps the environment balanced.

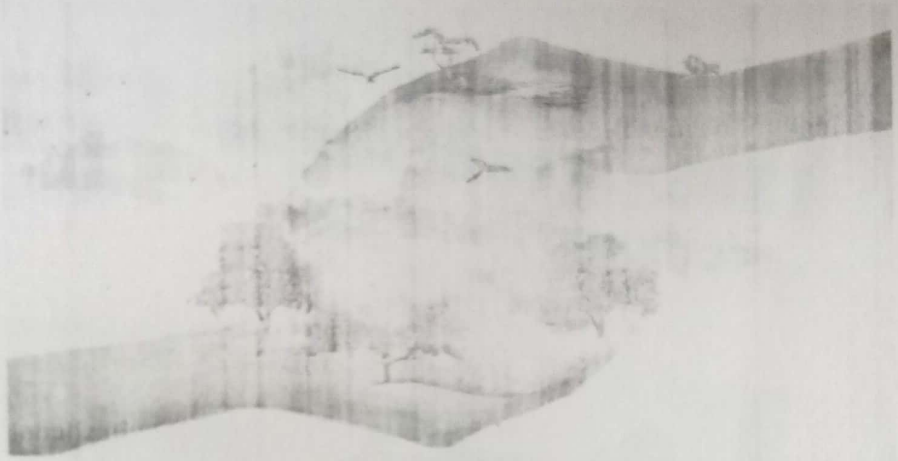

Buddhist Ethical Values For Students :

In the process of globalization, conflict is increasing. Everyone is competing to go ahead of each other. Children of such a society cannot become good citizens. Ethical values are declining. If children are taught Buddhist moral values in primary school education, then it will have a very positive impact on their lives. By becoming a good moral person, they can contribute to the creation of a good nation.

Need Of Thoughts Of Buddha

No problem of the world or country can be solved by violence or war. The principle of Buddha who gives the message of Truth, Non-violence as well as Wisdom, and Compassion can solve all the problems of the world.

Wherever there is conflict in the world, there is a need to walk on the path of Buddha. The countries that have accepted Buddhism have made great progress. There is a place of peace. No problem can be solved through violence. For this peace, loving-kindness is needed and this peace can be attained only through Buddhism.

Atta Deep Bhava-**Enlighten Yourself :**

Buddha has presented ***Bahujanhitāya Bahujansukhāya*** such a Buddha Dhamma to the world, so that every human can live a happy life. Buddha said to be a self-guide be yourself and live your bright life. This is the path to success.

The path that Buddha has shown to end the problems of globalization is the humanitarian path. The relevance of Buddhism in the present world seems to be more than the Buddha period. No country can establish peace without Buddhism. There is no such system in the world through which an ideal society can be established.

Essentials Of Buddhist Ethics :

Problems prevailing in the world are resolved by Buddha's teachings, through practicing ***Sīla*** (Virtue), ***Samādhi*** (Concentration), and ***Paññā*** (Wisdom). If every person follows ***Tisarana*** (Three Refuges), ***Pañcasīla*** (Five Precepts), ***Ariya Atthangika Magga***(The Noble Eight Path) then every person can lead a happy life after being free from all sorrows. If the world has to follow the path of development, then Buddhist ethics are the solution to every problem, this is the eternal truth.

CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE CCCVIII (308)

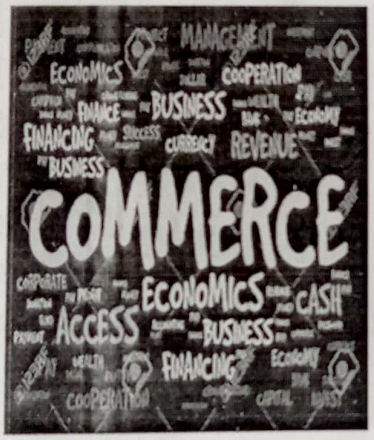

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February -2021

ISSUE No- (CCLXXI) 271

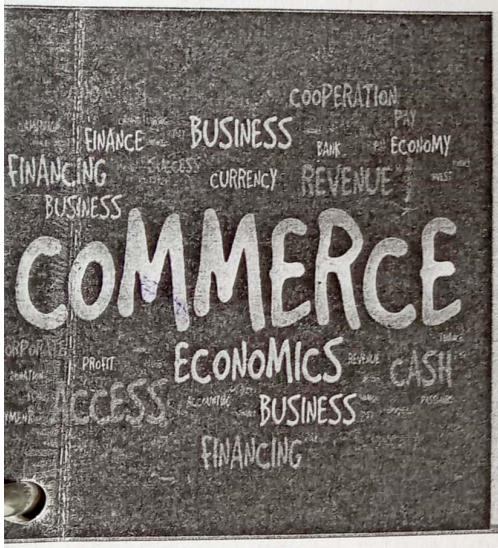

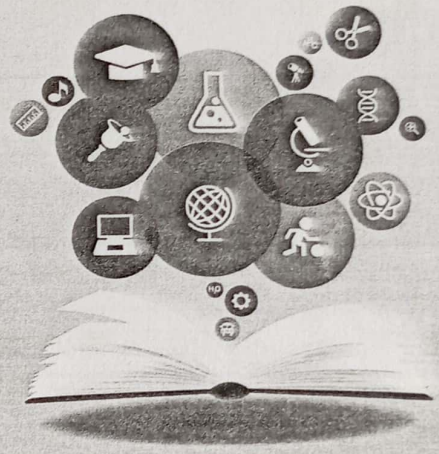

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Coll
Chandur Bazar Dist. Amrava

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambe
University, Aurang

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATION

CamScanner

20	नागपूर शहर का विस्तार — प्रा. रवि आर. साखरे	103
21	वर्धा जिल्हयातील तालुकानिहाय लोकसंख्या वाढीचे भौगोलिक विश्लेषण — प्रा. एन. जी. सोनुले	106
22	विदर्भ जलसिंचन क्षमतेचे भौगोलिक अध्ययन — डॉ. सुषमा ल. दामोदरे,	115
23	आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा आणि सद्यस्थिती — प्रा. डॉ. अविनाश मेश्राम	122
24	मराठी कथेतील वास्तवदर्शी भावविश्व — डॉ. हिराजी बनपूरकर	128
25	महाराष्ट्रातील सार्वजनिक ग्रंथालय : एक अध्ययन — प्रा. सचिन गणपतराव कर्णेवार	132
26	ब्रज का भक्ति संगीत — प्रा. डॉ. श्वेता दीपक वेगड	137
27	शेतकऱ्यांच्या समस्या व उपाय — चोपराम लक्ष्मण गडपायले / डॉ.अमोल मांडेकर	142
28	बाबा आमटेंच्या 'ज्वाला आणि फुले' मधील जीवन दर्शन — डॉ. वैजयंती पेशवे	147
29	पंडित कुमार गंधर्व यांची गायणशैली — सहा. प्रा. जगन्नाथ के. इंगोले	152
30	वारकरी सांप्रदायाची संगीता सोबत भक्तीमार्गाची वाटचाल — प्रा.गजानन बा. काळे	155
31	शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची कविता - एक समीक्षा — प्रा. डॉ. पंकज शं. वानखेडे	160
32	दुस—या महायुध्दानंतरचे मानसशास्त्र — डॉ सुनीता श्रीकांत पांडे	164
33	साहित्यातील स्त्रीदर्शन : मालतीबाई बेडेकर यांचे साहित्यातील वाङ्मयीन योगदान — प्रा. अंशुमती भा. पेंडोखरे	167
34	उस्मानाबाद तालुक्यातील सामान्य भूमी—वापरांचा भौगोलिक अभ्यास. — प्रा.चव्हाण अे.डी.	172
35	भारतातील बुद्ध धम्माचा इतिहास — प्रा. डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)	177
36	Urdu Ka Eik Khoobru Shayer — Mohammad Asra	183
37	AFKAR-E-SAROSHA — Dr. Azhar Abrar	188
38	Sahir Ludhyanwi ki shayeri — Dr.Feroz S.Khan	192

Assistant Professor
Dr Babasaheb Ambedkar

CamScanner

भारतातील बुद्ध धम्माचा इतिहास

प्रा. डॉ. रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली विभाग प्रमुख डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, अमरावती.

बहुजनांच्या हितासाठी आणि सुखासाठी कल्याणकारी धम्माचा प्रसार करा, असा आदेश दोन हजार पाचशे पन्नास वर्षापूर्वी भगवान बुद्धांनी भिक्खुंना दिला होता. अशा तऱ्हेने धर्माचा प्रसार करणारा पहिला धर्म म्हणजे बुद्ध धम्म होय. संपूर्ण आशिया खंडात बुद्ध धम्माचा फार झपाट्याने प्रसार झाला. त्याचे कारणे सहज समजण्यासारखी आहे.

भगवान बुद्धाचे व्यक्तिमत्त्वच असे होते की, लोक त्यांच्याकडे सहज आकर्षित होत असत. त्यांनी सांगितलेला धम्म मध्यम मार्गाची शिकवण देत असल्यामुळे लोकांना तो स्वीकारावासा वाटला. त्यांनी निर्माण केलेला संघ विनयशील असल्यामुळे लोकांच्या वर त्याचा सहज प्रभाव पडत असे. बुद्ध धम्म स्वीकारणे अगदी सहज सोपे होते. त्यासाठी काही शारीरिक कष्ट घेण्याची किंवा काही कर्मकांड करण्याची जरूरी नव्हती. धम्मात जात-पात वर्ण न पाहता कोणालाही कसलाही भेदभाव न करता प्रवेश मिळत असे. धम्मात आणि संघात स्त्रियांनाही प्रवेश दिला जात असे.

भगवान बुद्धाच्या काळात उत्तर भारतात प्रामुख्याने श्रमण संस्कृती आणि वैदिक संस्कृती अस्तित्त्वात होती. यमुना नदीच्या पूर्वेला श्रमण संस्कृती होती, तर यमुना नदीच्या पश्चिमेला वैदिक संस्कृती होती. वैदिक संस्कृतीचा प्रसार पूर्वेकडे आणि दक्षिणेकडे हळूहळू होत चालला होता. इसवी सनापूर्वी साधारणपणे एक हजार पाचशे वर्षाच्या आसपासच्या काळात आर्य भारतात येण्यापूर्वी जिला सिंधू संस्कृती किंवा 'इंडस व्हॅली सिव्हिलायझेशन' म्हणतात ती संस्कृती येथे सर्वत्र नांदत होती.

भगवान बुद्धांच्या काळात अंग, मगध काशी, कोसल, वज्जी, मानल, चेदी, वत्स, कुरू, पांचाळ, मत्स्य, शौरसेन अस्सक, अवन्ती, गांधार आणि कंबोज ही उत्तर भारतात सोळा राज्ये होती. कपिलवस्तुचे शाक्य, पावा आणि कुशीनारा येथील मानल, वैशालीचे लिच्छवी, मिथिलेचे विदेह, रामग्रामचे कोलीय, अल्लकपचे बळी, रेसपुत्तचे कलिंग, पिप्पलीवनाचे मौर्य आणि सिसुमार गिरीचे भग्ग ही प्रजासत्ताक गणराज्ये होती.

कपिलवस्तुच्या शाक्यांच्या गणराज्यात अनेक राजवंश होते. ते आळीपाळीने कपिलवस्तूवर राज्य करीत असे. सिद्धार्थ गौतमाच्या जन्माच्या वेळी राजपद धारण करण्याची वेळ शुध्दोदनची होती. कोशलाधिपतीच्या अधिसत्तेमुळे शाक्यांना कोशल राजाच्या परवानगीशिवाय काही अधिकार वापरता येत नव्हते.

श्रीलंकेच्या परंपरेनुसार भगवान बुध्दाचा जन्म लुबिनी वनात इसवी सनापूर्वी ६२४ साली झाला. आणि त्यांचे महापरिनिर्वाण गोरखपूर जिल्ह्यातील कुशिनारा येथे इसवी सनापूर्वी ५४४ साली झाले.

सिध्दार्थ गौतम बुध्दांनी वयाच्या २९ व्या वर्षी घर सोडले. अरियपरियेसन सुत्तात, महासच्चक सुत्तात आणि महाधिराजकुमार सुत्तात असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, सिध्दार्थ गौतमांनी आपल्या परिवारातील सदस्यासमोर माता-पिता अश्रू ढाळीत असता, केस कापून वस्त्र परिधान करून प्रव्रजा घेतली.

राजगृहाच्या मार्गावर आलार कालाम होता तेथे त्यांनी अलिंचन्यायतन समाधीचा अभ्यास केला. अभ्यास पूर्ण झाल्यावर त्यांना कळून चुकले की, "हे ना निर्वेदासाठी आहे, ना वैराग्यासाठी ना निरोधासाठी, ना अभिसासाठी, ना संबोधीसाठी, आणि ना निर्वाणासाठी आहे." सत्याच्या शोधात पुढे जात असता त्यांना उद्दकरामपुत्राचा आश्रम लागला. तेथे त्यांनी 'नैवसज्ञानासंज्ञायतन' नावाच्या समाधीचा अभ्यास केला. उदकराम पुत्राकडे त्याच्या मार्गदर्शनाखाली पवित्र जीवनाचा अभ्यास करण्याची विनंती करतात

Assistant Professor
Dr Babasaheb Ambedk

व त्यानुसार त्यांना विद्यार्थी म्हणून स्वीकारण्यात येते. सिध्दार्थ गौतम लवकरच उद्यक रामपुत्राचे सर्व सिध्दांत मनाच्या एकाग्रतेची अंतिम अवस्था प्राप्त करतात. त्यांनी आपल्या मनावर पूर्ण ताबा मिळविला होता पण त्यांचे अंतिम साध्य बरेच पुढे होते. त्याचा शोध निष्बाण, दु:खापासून पूर्ण मुक्ति तृष्णेचे समुळ नष्ट होणे. ह्या सिध्दांताने त्याचे समाधान झाले नसल्याने ते उद्यकरामपुत्राची परवानगी घेतात.

प्रकाशमान होण्याकरिता त्याचा संघर्ष 'वाईट गोष्टी करणे सोपे आहे. त्याचा फायदा देखील नाही पण फायद्याच्या चांगल्या गोष्टी करणे खरोखरच अति कठिण आहेत. राजगृहात पोहचल्यानंतर सिध्दार्थ गौतमाची राजा विदिसारशी भेट झाली होती.

ज्ञान प्राप्त करण्याकरिता सिध्दार्थ गौतमांनी उरूवेला इत्यादी ठिकाणी जाऊन कठोर तपश्चर्या केली. अन्नग्रहण न केल्यामुळे त्यांचे शरीर अत्यंत कृश झाले. आपले पोट चाचपत असता त्यांना पाठीचा कणा हाताला लागत असे आणि पाठ चाचपत असता पोट हाताला लागत असे. इतकी कठोर तपश्चर्या केली तरीही नवीन प्रकाश दिसला नाही. आणि ज्या प्रश्नावर त्यांचे मन केंद्रित झाले होते. त्या ऐहिक दु:खाविषयीचा प्रश्नाचा त्यांना उलगडा झाला नव्हता. म्हणून त्यांनी आहार घेणे सुरू केले. वैशाख पौर्णिमेला सेनानिग्रामच्या सुजाताने नैवेद्य म्हणून दिलेले अन्न ग्रहण करून बोधिसत्व सिध्दार्थ पिंपळाच्या झाडाखाली ध्यान करीत असले असता त्या रात्री त्यांना ज्ञान प्राप्त झाले आणि ते बुध्द झाले.

संबोधी प्राप्त झाल्यावर हा गंभीर धर्म सामान्य लोकांना समजेल का असा संदेह त्याच्या मनात उत्पन्न झाला. धर्मोपदेश करण्याचा निश्चय केल्यावर भगवान बुद्ध ऋषिपतन मृगवादात (सारनाथ) पंचवर्गीय भिक्खूंना धर्मोपदेश करण्यासाठी गेले. भगवान बुद्धांनी पंचवर्गीय भिक्खूंना केलेल्या पहिल्या धर्मोपदेशास 'धर्मचक्र प्रवर्तन' असे म्हणतात. त्याचा उल्लेख भारहुत, सारनाथ आणि नागार्जुनकोंडा येथील शीलालेखात आहे. काहींच्या म्हणण्याप्रमाणे भगवान बुद्धांनी तीन धर्मचक्र प्रवर्तने केली आहेत. १) सारनाथ येथे थेरवादी धम्माचा उगम करताना, २) गृध्रकूट पर्वतावर महायानी धर्माचा उगम करताना आणि ३) धान्यकटकात तंत्रयानी धर्माचा उगम करताना.

संघ निर्माण

पंचवर्गीय भिक्खूंनी भगवान बुद्धांनी सांगितलेला मार्ग स्वीकारल्यावर भिक्खू संघ निर्माण झाला. वाराणसीतील यश नावाचा श्रेष्ठीपुत्र आपल्या ५४ मित्रांसह बौद्ध भिक्खू बनला. भगवान बुद्धांनी या सर्व भिक्खूंना धम्म प्रचारासाठी निरनिराळ्या दिशांना. पाठविले. भगवान बुद्ध म्हणाले, "मुत्ताहं, भिज्ञक्खवे, सब्बपासेहि, ये दिब्बा ये च मानुसा. तुम्हे पि, भिक्खवे, मुत्ता सब्बपासेहि, ये दिब्बा ये च मानुसा. चरथ, भिक्खवे, चारिकं बहुजन हिताय बहुजन सुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुस्सानं. मा एकेन द्वे अगमित्थ. देसेथ, भिक्खवे. धम्मं आदिकल्याणं मज्झेकल्याणं परियोसान कल्याणं सात्थं सव्यंजनं केवल परिपुण्णं परिसुध्दं ब्रम्हचरियं पकासेथ. सन्ति सत्ता अप्परजक्खजातिका. अस्सवनता धम्मस्स परिहायन्ति, भविस्सन्ति धम्मस्स अत्रातारो. अहं पि, भिक्खवे, येन उरूवेला सेनानिगामो तेनुपसङ मिस्सामि धम्मदेसना या.

(भिक्खूंनो, जितकी दैवी आणि मानवी बंधने आहेत, त्या सर्वांपासून मी मुक्त झालो आहे. तुम्ही सुध्दा दैवी आणि मानवी बंधनांपासून मुक्त झाला आहात. भिक्खूंनो, बहुजनांच्या हितासाठी, बहुजनांच्या सुखासाठी, लोकांवर अनुकंपा करण्यासाठी, देवांच्या आणि माणसांच्या प्रयोजनासाठी, हितासाठी, सुखासाठी, विचरण करा. दोघांनी एकत्र जाऊ नका. भिक्खूंनो, आदी कल्याणकारक, मध्ये कल्याणकारक, शेवटी कल्याणकारक ह्या धर्माचा उपदेश करा. अर्थासहित, व्यंजनासहित, केवळ परिपूर्ण परिशुध्द ब्रह्मचर्य प्रकाशित करा. अगदी थोडा दोष असलेले प्राणी आहेत. धम्म न ऐकल्यामुळे त्यांची हानी होईल. (धम्म

CamScanner

(धम्माचे जाणकार होतील. भिक्खूंनो, मी सुद्धा जेथे उरूवेला आहे, जेथे सेनानिगाव आहे, तेथे धम्मदेशना जात आहे.)

भगवान बुध्दांनी सर्व भिक्खूंना धम्म प्रचारासाठी निरनिराळ्या देशांना पाठविले आणि ते स्वत: उरूवेलाकडे गेले. वाटेत ीस भद्रवर्गीय कुमारांना दीक्षित केले. उरूवेलात गेल्यावर त्यांनी उरूवेला काश्यप, नदी काश्यम आणि गया काश्यप यांना दीक्षा दिली. त्यानंतर राजगृहात त्यांनी बिंबीसार राजाला धम्मदेशना दिली. बिंबीसार राजाने बुद्धांना वेळवून दान दिले. लवस्तूत गेल्यावर त्यांनी इतर शाक्यांसहित राहुल राजकुमारलासुद्धा प्रव्रज्जित केले. कपिलवस्तूवरून भगवान बुद्ध पुन्हा जगृहाला गेले. तेथे श्रमण संजय बेलट्टिपुत्ताचे शिष्य सारिपुत्र आणि मौद्गल्यायन यांनी अश्वजितामुळे बौद्ध संघात प्रवेश केला.

महाप्रजापती गौतमीने संघात स्त्रियांच्या प्रवेशासंबंध प्रश्न उपस्थित केला. प्रथम भगवान बुद्ध त्याला अनुमती देत नव्हते. पण, आनंदांच्या तर्कशुद्ध बोलण्यामुळे भगवान बुद्धांनी आपले विचार बदलले आणि अनेक महिलांना उपसंपदा प्राप्त झाली. भिक्खूणी संघात खेमा, पटाचारा, सोणा, गौतमी. उत्पलवर्णा मुख्य होत्या, तर भिक्खू संघात सारिपुत्र, महामोगल्यायन, काश्यम, ...द, भद्दीय, उपालि, आनंद इत्यादी धम्मावर अचल श्रध्दा असलेले भिक्खू होते. भगवान बुद्धांनी आणि त्यांच्या भिक्खू-भिक्खूणींनी गावोगावी जाऊन लोकांना, लोकांच्या भाषेत त्यांना समजेल असा धम्मोपदेश केला. त्यामुळे धम्माचा प्रसार फार झ ापाट्याने झाला. भिक्खू, भिक्खूणी, उपासक आणि उपासिका अशा चार भागांचा मिळून भगवान बुद्धांचा संघ निर्माण झाला. वयाच्या ३५ व्या वर्षी बुद्धत्व प्राप्त झाल्यापासून सतत ४५ वर्षे भगवान बुद्धांनी पायी चालत जाऊन लोकांच्या हितासाठी, लोकांच्या सुखासाठी. धम्मप्रचार केला. वयाच्या ८० व्या वर्षी कुशिनारा येथे त्यांचे महापरिनिर्वाण झाले. "वयधम्मा संखारा अप्पमादेन संपादेथ" हे त्यांचे शेवटचे शब्द.

प्रथम संगीती

आनंदाने विचारल्यावरसुद्धा भगवान बुद्धांनी आपला उत्तराधिकारी म्हणून कोणासही नेमले नाही. भगवान बुद्ध आनंदांना म्हणाले, "आनंदा, तू कदाचित असे म्हणशील. तथागतांची वाणी आता लोपली आहे. आता आम्हाला कोणी मार्गदाता उरला नाही. पण आनंदा तुला असे वाटता कामा नये. जो धम्म आणि विनय मी तुम्हाला सांगितला आहे, तोच माझ्यानंतर तुमचा मार्गदर्शक असेल."

भगवान बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर 'धम्म' संकलित करण्याची आवश्यकता भासली. तशातच सुभद्रासारखा स्वच्छंदतावादी म्हणत असे की, 'भगवन बुद्ध असताना हे असे करा आणि ते तसे करू नका' असे आपल्यावर फार बंधन होते. आता आपण आपल्याला जे वाटेल ते करू शकतो. अशा परिस्थितीत धम्माचे आणि विनयाचे संगायन करण्यासाठी एक संगीती बोलावण्याचे निश्चित झाले.

भगवान बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर चार महिन्यांनी राजगृहाजवळच्या वैभार गिरीच्या सत्पपर्ण गुंफेत ५०० भिक्खू एकत्रित आले. तोपर्यंत आनंद अर्हत झाले होते. आनंद संगीतीत सुत्तपिटकाचे मुख्य संगायक झाले. तर, उपालि विनयपिटकाचे मुख्य संगायक झाले. अशा तऱ्हेने पहिल्या धम्म संगीतीत धम्म आणि विनय यांचे संगायन झाले.

द्वितीय संगीती

भगवान बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर सुमारे शंभर वर्षांनी वैशाली येथे दुसरी धम्मसंगीती झाली. काही भिक्खू विनयाच्या विपरीत आचरण करीत होते. यशाने पाहिले की काही भिक्खू शिंगांमध्ये मीठ घेऊन जात असत. दुपारी दोन बोटे सावली झुकली तरी जेवण घेत असत. एका गावाहून दुसऱ्या गावी गेल्यावर केव्हाही जेवण घेत असत, सायंकाळी भरपूर दही घेत असत, ज्यात ... घेत असत, बिन काठाचा गालिचा बरोबर नेत असत, सोन्या-चांदीचे दान घेत असत, विहारात

इतरांच्या संमतीशिवाय स्वत:च निर्णय घेत असत. अशा प्रकारे विनयाच्या नियमांच्या विरूद्ध आचरण करीत होते. यशाने अशा नियमबाह्य आचरणाविरूद्ध आपले मत प्रदर्शित केले, म्हणून त्याला दंड केला गेला. तेव्हा यशाने प्रयत्न करून रेवत महाथेरांच्या अध्यक्षतेखाली वैशाली येथे दुसरी धम्मसंगीती बोलावली. तीत सातशे भिक्खूंनी भाग घेतला होता. म्हणून त्या संगीतीला 'सप्तसतिका' असे म्हटले जाते. त्या संगीतीत वर निर्देश केलेल्या गोष्टी विनय विपरीत आहेत, असे ठरविले. ज्यांना वरील निर्णय मान्य नव्हता. त्यांनी दुसरी महासंगीती बोलावली आणि अशा तऱ्हेने भिक्खू संघात दुसऱ्या धम्मसंगीतीच्या काळात फूट पडली.

कथावत्थुमध्ये या सर्व मुद्यांचे खंडण केले आहे. विनयाच्या नियमांमध्ये आणि धम्माच्या मूळ तत्त्वांमध्ये अशा तऱ्हेने मतभेद झाल्यामुळे दुसरी संगीती भरविली गेली.

तृतीय संगीती

दुसऱ्या धम्मसंगीतीपासून सम्राट अशोकाच्या काळापर्यंत संघात फूट पडून १८ संप्रदाय निर्माण झाले होते. काही भिक्खू मठाधीश बनून आपल्याच नावाने धर्मोपदेश देत होते. विनयाच्या नियमांचे पालन करण्यात शिथिलता आली होती. उपोसथाचे दिवस पाळले जात नव्हते. पातिमोक्ख म्हटले जात नव्हते. संघात आलेल्या या शिथिलतेमुळे तिसरी धम्मसंगीती पाटलीपुत्र येथे मोग्गलिपुत्त तिस्सथेरांच्या अध्यक्षतेखाली बोलावण्यात आली. या संगीतीत इतर १७ संप्रदायांचे निराकरण करून स्थविरवाद प्रस्थापित करण्यात आला. या १७ संप्रदायांचे खंडण करण्यासाठी मोग्गलिपुत्त तिस्साने कथावत्थु लिहिले. अभिधम्मपिटकाचे संकलनही याच संगीतीत झाले, असे म्हटले जाते. निरनिराळ्या देशांत धम्मप्रचार करण्यासाठी धम्मदूत पाठविण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय या धम्मसंगीतीत घेण्यात आला.

चौथी धम्म संगीति सम्राट कनिष्काच्या काळात झाली होती. चौथ्या धम्मसंगीतीविषयी पुढे माहिती देण्यात आली आहे. श्रीलंकेत तीन संगीति झाल्या. पहिली देवानम्पिय तिस्सच्या काळात (इ.स. पूर्व २४७-२०७), दुसरी संगीति वट्टगामिनी अभयच्या काळात (इ.स. पूर्व १०१-७७) आणि तिसरी संगीति सुमंगल महाथेराच्या अध्यक्षतेखाली १८६५ साली झाली. म्यानमारमध्ये पाचवां धम्मसंगीति मंडाले येथे झाली. त्यावेळी सर्व त्रिपिटक संगमरवरी दगडांच्या फलकांवर कोरण्यात आले आणि सहावी संगीति १९५४ साली रंगून येथे भरविण्यात आली.

धम्मप्रसार

भगवान बुद्धांच्या काळात बिंबिसार राजाच्या मगथ देशात, प्रसेनजित राजाच्या कोशल देशात, प्रज्जोत राजाच्या उज्जैन राजधानी असलेल्या अवन्ती देशात, कपिलवस्तूच्या शाक्यांच्या देशात आणि उदयनाच्या कोसंबी देशात धम्म प्रसार झाला होता. भगवान बुद्धांचा धम्म शाक्य, लिच्छवी, मल्ल, भग्ग, कोलिय, अलकप्पाचे बुलि, पिप्पिलवनाचे मोरिय, केसपुत्ताचे कालाम इत्यादी लोकांनी स्वीकारला होता.

भगवान बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर सम्राट अशोकापर्यंत बुद्ध धम्माला विशेष सहाय्य केलेल्या राजांची फारशी माहिती नाही. पहिल्या धम्म संगीतीसाठी अजातशत्रू राजाने सर्व प्रकारचे सहाय्य केले होते. तसेच भगवान बुद्धांच्या अस्थींच्या आठव्या भागावर त्याने एक स्तूप राजगृहाजवळ बांधला होता. देवदत्तामुळे अजातशत्रू सुरुवातीला भगवान बुद्धांचा द्वेष करीत असे. पण जीवकाने अजातशत्रू राजाला भगवान बुद्धांच्या मोठेपणाविषयी आणि त्यांच्या धम्माविषयी नीट कल्पना दिल्यावर अजातशत्रूला पश्चात्ताप होऊ लागला आणि तो त्यांना शरण गेला. नंतर मरेपर्यंत त्याने बुद्ध धम्माला सहाय्य केले.

मगधचा राजा शिशूनाग याचा पुत्र कालाशोक हा शिशूनागानंतर गादीवर बसला. त्याने २८ वर्षे मगधवर राज्य केले. वैशाली येथे भरलेल्या दुसऱ्या धम्मसंगीतिस त्याने सर्वतोपरी सहाय्य केले. म्हणून तो बौद्ध साहित्यात अजरामर झाला आहे.

Assistant Professor

दुसऱ्या धम्मसंगीतिसाठी पाथेय, अवन्ती, कोसंबी, संकाश्य, कनौज इत्यादी ठिकाणच्या भिक्खूंना आमंत्रित केले होते. उज्जैनी आणि मथुरा ही महत्त्वाची बौद्ध केंद्रे होती. भगवान बुद्धांच्या काळातच उज्जैनी हे धम्माचे महत्त्वाचे केंद्र बनले होते. उज्जैनीची राजधानी अवन्ती येथून महाकच्चायन बनारसला गेला होता. तेथे त्याने भगवान बुद्धांचे प्रवचन ऐकले आणि तो भगवान बुद्धांकडून भिक्खू बनला. परत उज्जैनीचा दुसरा प्रसिद्ध भिक्कू सोन कुटिकन्न हा होता. त्याच्या विनंतीवरून भगवान बुद्धांनी विनयाचे काही नियम बदलले. त्यात दूरच्या प्रदेशात पाच भिक्खूंनासुद्धा उपसंपदा देण्याचा अधिकार दिला गेला. दक्षिणेकडील लोक आंघोळीला फार महत्त्व देत असत म्हणून भिक्खूंना वारंवार आंघोळ करण्याची परवानगी देण्यात आली. प्रवास करताना पायात वहाणा घालण्याची आणि दहा दिवसांनंतरसुद्धा एक जास्त संघाटी बाळगण्याची मुभा देण्यात आली. महाकच्चायनाने उज्जैनीचा राजा प्रज्जोत याला बुद्ध धम्माची दीक्षा दिली आणि तेव्हापासून उज्जैनीत फार मोठ्या प्रमाणात बुद्ध धम्म पसरला. महाराष्ट्रातील सोपाऱ्याचा पुण्ण, बावरीचे सोळा शिष्य, वेळू गावाचा इसिदत्त, कण्डरायण आणि लोहिच्च ब्राम्हण हे भगवान बुद्धांच्या काळातच बौद्ध भिक्खू झाले होते.

अशा तऱ्हेने भगवान बुद्धांच्या काळातच बुद्ध धम्माचा प्रसार पूर्वेकडे कजंगल (हल्लीचे कंकजोल) आणि पश्चिमेकडे मथुरा शेजारचे वेरंजापर्यंत आला होता.

जगातील निरनिराळ्या लोकांच्या पारंपरिक चालीरितीत फारसा फरक न करता किंवा त्याच्या खाण्यापिण्याच्या सवयीवर फारशी बंधने न घालता धम्माचे पालन करता येत असे. आशिया खंडातील जवळजवळ सर्वच देशात बुद्ध धम्माला राजाश्रय मिळाला. बुद्ध धम्माचा प्रसार सर्वत्र होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे बुद्ध धम्माचा उपदेश हा लोकांना समजेल त्या भाषेत सांगितला गेला.

सम्राट अशोक यांनी कलिंग विजय साजरा करण्यासाठी इ.स. पूर्वी २६१ साली अश्विन शुद्ध दशमीच्या दिवशी पाटलीपुत्राच्या बाहेरील पटांगणात लोक जमले होते. त्यांना अभिवाद करण्याच्या भाषणात सम्राट अशोक शेवटी म्हणाले, "भगवान बुद्धांचा धम्म शांतीसाठी आणि सर्व मानवाच्या बंधुभावासाठी असल्यामुळे आजपासून मी राज्य विजयापेक्षा धम्मविजय करीत जाईन. मी माझ्या राज्यातील आणि राज्याबाहेरील लोकांची प्रेमाने हृदये जिंकण्याचा प्रयत्न करीन. तेव्हापासून म्हणजे इसवी सनापूर्वी २६१ सालापासून भारतात सर्वत्र विजयादशमीचा दिवस 'धम्मविजयादशी' किंवा 'अशोक विजयादशमी' म्हणून साजरा केला जाई. सम्राट अशोकाने मुलगी संघमित्रा हिला बोधिवृक्षाचे एक रोप देऊन श्रीलंकेत धम्म प्रचार करण्याकरिता पाठविले. सम्राट अशोकामुळे भारतात आणि भारताबाहेर धम्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला.

शुङ्ग - कण्व काळ :- जरी शुङ्ग कण्वाच्या काळात बुद्ध धम्माला राजाश्रय मिळाला नाही तरी भारतातील बहुसंख्य लोक बुद्ध धम्माला मानत असल्यामुळे त्या काळात सुद्धा बुद्ध धम्म प्रगत अवस्थेत होता. त्या काळात सर्वसामान्य जनतेने बौध्द स्मारकांना मोठ्या प्रमाणात दिलेल्या देणग्यावरून हे सिद्ध होते. त्या काळातच कार्ल्याच्या लेण्या, भऱ्हुत स्तूप, सांचीचे स्तूप इत्यादी महत्त्वाची प्रसिद्ध बौध्द स्मारके बांधली गेली.

राजा मिलिंद :- राजा मिलिंद यांनी भिक्खू नागसेनशी धम्मचर्चा केल्यावर त्याने बुद्ध धम्म स्वीकारला. गंधार प्रांतातील बिजौर जवळील शिकोट येथील उत्खनात सापडलेल्या लेखात मिलिंद राजाने बुद्ध धम्माच्या प्रचारास मदत केली. मिलिंद राजाची काही नाणी सापडली आहे. त्यावर मिलिंद राजाने स्वत:ला 'धम्मक' असे म्हटले आहे. त्या नाण्यावर धम्मचक्राचा शिक्का आहे.

मोग्गलिपुत्त तिस्स ला अपरांतक देशात धम्म प्रचारासाठी पाठविले.

त्याकाळी कुशानकाळ, गुप्तकाळ, राजा हर्षवर्धन, आचार्य नागार्जुन, आर्यदेव, व्यापारी-कारागीर, सामान्य लोक, तामिलनाडू, कलप्रा, ओरिसा, कांचीपुरम, केरळ, कर्नाटक, गुजरात, बंगाल, बिहारचे पाल राजे, काश्मीर, लडाख इ. ठिकाणी बुद्ध

धम्माचा इतिहास आहे. त्याकाळी अनेक राजांनी बुद्ध धम्माचा प्रसार व प्रचार करण्याकरिता भारतामध्ये अनेक कार्य केले. धम्मप्रचारक पाठविले व संपूर्ण भारताभर बुद्ध धम्माचा प्रसार झाला.

संदर्भ सूची :-

१) जगातील बुद्ध धम्मांचा इतिहास, मा. शं. मोरे, कौशल्य प्रकाशन, २००६.
२) बौद्ध संस्कृति का इतिहास, डॉ. भागचंद्र जैन, अलोक प्रकाशन, नागपूर.
३) बुद्ध कालीन भारतीय भूगोल, डॉ. भरतसिंह उपाध्याय, २००९.
४) बौद्ध संस्कृति के प्रवाह, डॉ. मालती साखरे, साक्षी प्रकाशन, २०१५.
५) बौध्द दर्शन तथा अन्य भारतीय दर्शन, मोतीलाल बनारसीदास, १९९६.

Assistant Professor

CamScanner

(SJIF)Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March-2021

SPECIAL ISSUE No-CCLXXXI (281)

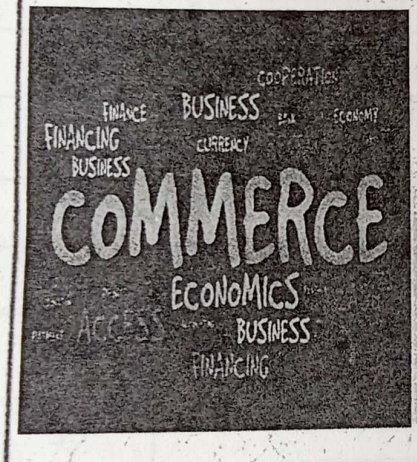

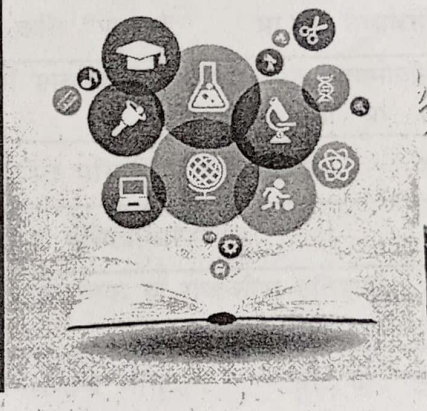

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head,Deptt.of Economics,
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner

22	A Feminist Disability Study of Flannery O'Connor's 'Good Country People' **Dhrumi Shah**	88
23	Impact Of Covid-19 On Enviornment **Shri. Shankar G. Bonde**	92
24	**Politics of Punjab A Historical Perspective** **Sudhi Gandhi /Dr.Neelam Sharma**	102
25	Effect of Improved Marketing Strategies of TurDal Millers on New Market Location and Expansion in Existing Market Potentials in Nagpur District **Dr. Tarunya Hannupuri Multani**	106
26	डॉ. दामोदर खड़से की अनूदित कृतियों में आए 'पुनरूक्त शब्द' डॉ. सुनील रामलाल मावस्कर	115
27	नागपूर शहर का भूमि उपयोग प्रा. रवि आर. साखरे	119
28	ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक स्थिती का अध्ययन प्रा.डॉ. ए.बी. पटले	125
29	विश्व कल्याणकारी संस्कृत भाषा डॉ सत्येंद्र संगाप्पा राऊत	131
30	प्रेम और सौंदर्य के कवि "प्रसाद" प्रा.डॉ. उमावती मोहनचंद्र पवार	135
31	तपोवन कें आंगन में शब्दों की संवेदना: गुरु जाम्भोजी डॉ. प्रा. शालिनी ब. वाटाणे	143
32	'दौड' उपन्यासमें चित्रित परिवर्तित जीवनमूल्य डॉ. प्रमोद परदेशी	147
33	डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांचा बुध्दिप्रामाण्यवाद पंडित ल. काळे	152
34	अमरावती जिह्याचा सामाजिक व राजकीय इतिहास प्रा. डॉ. देवलाल सुखदेवराव आठवले	155
35	पाणी व्यवस्थापनातस्त्रीयांचे योगदान प्रा. डॉ. लोकचंद बी. जाधव	167
36	पाश्चात्य शिक्षणाचा भारतीय समाजावरील प्रभाव डॉ.विजय रामदास तिरपुडे	171
37	आर्य अष्टांगिक मार्गातील सम्यक अजीविकेचे महत्त्व प्रा. डॉ. बंडू एस. मानवटकर	174
38	संत ज्ञानेवश्वरांच्या समग्र वाड्मयाचा अभ्यास 'गौळणी आणि विराण्या प्रा. रमेश म. धोटे	177
39	आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व एक प्रशासकीय अभ्यास: डॉ. बाजीराव चंद्रकांतराव वडवळे	180
40	Emerging Trends in Library and Information Science profession in India **Dr.Prashant S.Thakare**	183
41	Reaction Kinetics With 1-Chlorobenzotriazole As A Versatile Oxidant Compound: A Review **Hullara Vinaoda**	186
42	बुद्ध तत्वज्ञान आणि मानवी मनावरील उपचार डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)	188
43	Feminist Philosophy **Milind Damodhar Jadhao**	191

CamScanner

बुद्ध तत्वज्ञान आणि मानवी मनावरील उपचार

डॉ.रजनी भिमराव गेडाम (सोनुले)
पाली प्राकृत विभाग प्रमुख
डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर महाविध्यालय अमरावती

प्रस्तावना :-

बौद्ध धर्माला अनेकदा धर्म, तत्वज्ञान आणि अलीकडच्या काळात मानसशास्त्र असे संबोधले जाते. धर्म म्हणजे विश्वाचा मार्ग नियंत्रित करणाऱ्या उच्च, न पाहिलेल्या शक्तीवर विश्वास किंवा मान्यता. शिवाय, धार्मिक विधी आणि उपासनेशी संबंधित एक भावनिक आणि नैतिक घटक आहे. कारण बौद्ध धर्म अशा शक्तीचे अस्तित्व ओळखत नाही आणि सार्वत्रिकपणे कर्मकांड आणि उपासनेवर जोर देत नाही, बौद्ध धर्माचे सर्वसाधारणपणे विशेषतः अभिधम्माचे धर्म म्हणून वर्गीकरण करणे कठीण आहे.

अभिधर्मातील तत्वज्ञान आणि मानसशास्त्र :-

त्याच्या मूळ अर्थाने, तत्त्वज्ञान म्हणजे शहाणपण आणि ज्ञानाचे प्रेम. सामान्यतः, याचा अर्थ कायद्यांच्या स्वरूपाचा किंवा सर्व अस्तित्वाच्या कारणांचा तपास असा होतो. निसर्ग आणि अस्तित्व या शब्दाच्या विविध अर्थांमुळे ही व्याख्या काहीशी अस्पष्ट राहिली तर ती बौद्ध धर्माला लागू होऊ शकते. यामुळे तात्विक विचारांमध्ये दोन दृष्टीकोन निर्माण झाले ज्याला मेटाफिजिक्स फेनोमेनॉलॉजी म्हणतात. मेटाफिजिक्स म्हणजे निरपेक्ष किंवा प्रथम तत्त्वांचा अभ्यास.. याला ऑन्टोलॉजीचे विज्ञान देखील म्हणतात, ज्याचा अर्थ मुद्द्यांचा अभ्यास किंवा सोप्या भाषेत, प्रश्नाचा अभ्यास (गोष्ट स्वतःमध्ये आहे). याउलट, फेनोमेनोलॉजी म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने अनुभवलेल्या गोष्टींचे वर्णन, ते ज्ञानशास्त्राचे शास्त्र आहे, ज्या गोष्टी आपल्याला दिसतात त्याप्रमाणे त्या ज्ञात आहेत, त्यांचा अभ्यास आहे. बौद्ध धर्म तात्विक आहे, तो प्रामुख्याने घटनाशास्त्राशी संबंधित आहे. जर आपण धर्म, तत्त्वज्ञान आणि मानसशास्त्राच्या व्याख्यांचा थोडक्यात आढावा घेतला, तर आपण हे पाहू शकतो की तत्त्वज्ञानाचे अभूतपूर्व पैलू आणि मानसशास्त्राचे उपचारात्मक पैलू बुद्धाच्या शिकवणीच्या आकलनाशी उत्तम प्रकारे संबंधित आहेत. मानसशास्त्र म्हणजे मन आणि मानसिक अवस्थांचा अभ्यास. तत्त्वज्ञानाप्रमाणे, त्याचे दोन पैलू आहेत - शुद्ध मानसशास्त्र, जे धातूच्या घटना आणि मानसोपचार यांचा सामान्य अभ्यास आहे किंवा उपयोजित मानसशास्त्र आहे, जे मानसिक घटनांचा अभ्यास आणि व्यक्तिमत्त्वातील रोग आणि बरे किंवा व्यत्ययाच्या समस्येचा अभ्यास आहे.

अभिधम्म, सर्वसाधारणपणे बौद्ध विचारांप्रमाणे, अत्यंत तर्कसंगत आणि तार्किक आहे. जर आपण अभिधम्मातील प्रदर्शनाच्या पद्धतींचा बारकाईने विचार केला तर आपल्याला द्वंद्ववादाची सुरुवात दिसते, जी वादविवादाचे शास्त्र आहे, तसेच तार्किक युक्तिवाद आणि विश्लेषणाचीही सुरुवात आहे. प्रश्नांच्या स्वरूपाच्या किंवा प्रकाराच्या चौपट वर्गीकरणात हे विशेषतः स्पष्ट होते. असे म्हटले जाते की धमाबद्दल चर्चा आणि वादविवादात फलदायीपणे सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या प्रत्येकासाठी वर्गीकरणाची ओळख आणि वापरण्याची क्षमता अपरिहार्य आहे, कारण एखाद्या प्रश्नाचे अचूक उत्तर देण्यासाठी, प्रश्नाचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

मानसशास्त्राकडे बुद्धाच्या वृत्तीबद्दल, त्यांनी मनाच्या भूमिकेवर खूप भर दिला यात शंका नाही. धम्मपदातील प्रसिद्ध श्लोक ज्यात बुद्ध सर्व मानसिक स्थितींचा अग्रदूत म्हणून मनाचे बोलते. मजकूर म्हणतो की सुख आणि दुःख अनुक्रमे शुद्ध मनाने आणि अपवित्र मनाने वागल्याने प्राप्त होते. बौद्ध शिकवणीतील मनाचे महत्त्व ओळखण्यासाठी आपल्याला केवळ प्रामाणिक ग्रंथ पाहण्याची गरज आहे. तेथे आपल्याला पाच एकुण आढळतात, त्यापैकी पाच पैकी चार मानसिक आहेत, आणि ज्ञानाचे सदतीस घटक आहेत, त्यापैकी बहुतेक मानसिक आहेत. विविध धर्म आणि तत्त्वज्ञानांचे त्यांचे विशिष्ट प्रारंभिक बिंदू आहेत.

CamScanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August-2021

SPECIAL ISSUE CCCVIII (308)

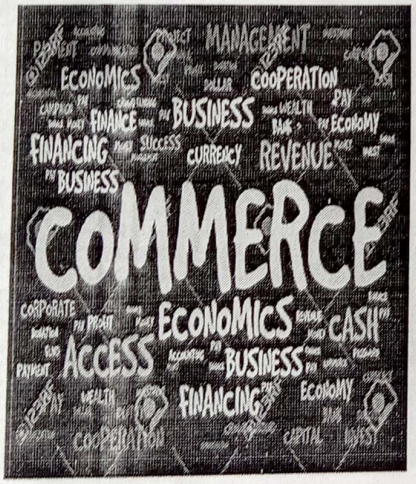

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

22	भारतातील नियोजन प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण प्रा. डॉ. एन.बी मठपती	99
23	भारूड : विषयातील व्यापकता प्रा. डॉ. राजेंद्र हावरे	102
24	नागपूर शहरातील शिक्षण महाविद्यालयातील इंग्रजी अध्यापन पद्धती असणाऱ्या विद्यार्थी आणि विद्यार्थीनींच्या अध्यापन क्षमतांचा तुलनात्मक अभ्यास डॉ. शिरीन शेख	106
25	विदर्भातील कालसापेक्ष कापूस पिक केंद्रीकरण डॉ. सुषमा ल. दामोदरे /मुकेश रा. खारकर	111
26	संत साहित्यातील ग्रामीण जाणिवा प्रा. डॉ. अजय कृ. खडसे	117
27	भातगिरणी व्यवसायाचे ऐतिहासिक समिश्रण व श्रमाचे बदलते स्वरूप डॉ. एस.एच. भैरम	121
28	महिलाएँ और मानवाधिकार डॉ. मोहिनी दहिया	125
29	लिंग समानता द्वारे महिला सक्षमीकरण प्रवीण एन. गेडाम /डॉ.हृषीकेश दलाई	128
30	मधु कांकरिया के कहानियों में सामाजिक एवं सांस्कृतिक सम्वेदना डॉ.ज्ञानेष्वर गणपतराव रानभरे	133
31	बौद्ध धर्म आणि लोकशाही मूल्ये प्रा.डॉ.रजनी भिमराव गेडाम	137
32	Journey of Woman as Human Being:With Special Reference to Indian Society. **Mr. Baban Tukaramji Bhalerao**	140
33	भारत के चिली देश साथ के साथ प्रगाढ़ होते संबंधों का विश्लेषणात्मक अध्ययन डॉ. रवि कुमार	144
34	अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मार्क्सवाद व आंबेडकरवाद प्रा.डॉ.माधव केरबा वाघमारे	148

CamScanner

B.Aadhar Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 308 (CCCVIII) Indexed Research Journal ISSN : 2278-9308 August, 2021

बौद्ध धर्म आणि लोकशाही मूल्ये

प्रा.डॉ.रजनी भिमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर महाविध्यालय अमरावती

वेळोवेळी अनेक शासनप्रणाली अस्तित्वात आल्या ज्या वेगवेगळ्या नावांनी संबोधल्या गेल्या आणि ज्या वेगवेगळ्या तत्त्वज्ञानावर आधारित होत्या. लोकशाही समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यावर आधारित आहे. ही चार लोकशाहीची मूल्ये आहेत. डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी लोकशाहीची बाजू घेतली कारण ती शांततेने बदल घडवून आणते. व्यक्तीच्या हक्काचे आणि सन्मानाचे रक्षण करणे आणि लोकांचे कल्याण करणे ही लोकशाहीची उद्दिष्टे आहेत. ही लोकशाही तत्त्वे बौद्ध धर्मात दिसतात. डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी 25 नोव्हेंबर 1949 रोजी आपल्या समारोपाच्या भाषणात बौद्ध संघांमधील लोकशाहीचा उल्लेख केला आणि म्हटले की बौद्ध धर्मात लोकशाहीची तत्त्वे पूर्णपणे समाविष्ट आहेत.

सुमारे 2500 वर्षांपूर्वी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि प्रेम यावर आधारित जीवनाचे तत्त्वज्ञान अस्तित्वात होते. या तत्वज्ञानाचे प्रवर्तक दुसरे कोणी नसून तथागत भगवान गौतम बुद्ध होते. सत्याच्या शोधासाठी अंधारात झोकून देणाऱ्या लाखो लोकांसाठी भगवान बुद्ध प्रकाशाचा किरण म्हणून आले. तेव्हा धर्म आणि देव या संकल्पनांमध्ये जनसामान्यांचा भ्रमनिरास झाला. त्यांनी समता, शांतता आणि प्रकाशाचा धर्म उपदेश केला. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि प्रेम यावर त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यांचा या आदर्शांवर दृढ विश्वास तर होताच, पण त्यांनी आपल्या शिष्यांना आणि मोठ्या प्रमाणावर लोकांना हे शिकवण्याचा आणि शिकवण्याचा प्रयत्न केला. बुद्धाच्या शिकवणीला पाली भाषेत "धम्म" असेही म्हणतात

महान राजा आणि योद्धा अशोक कलिंगाच्या युद्धात रक्तपात आणि प्राणहानीसाठी जबाबदार होता. तो एक विजेता होता ज्याने नंतर त्याच्या विजयाचा पश्चात्ताप केला आणि त्याच्या कृत्याची लाज वाटली. जेव्हा त्याला हे समजले, तेव्हा त्याने स्वतःला भगवान गौतम बुद्धांच्या स्वाधीन केले आणि त्यांच्या प्रभुत्वाच्या दयाळू मार्गदर्शनात त्याला शाश्वत शांती मिळाली. अशोक आपला मुलगा महेंद्र आणि कन्या संघमित्रा यांच्यासह बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचे कट्टर अनुयायी बनले आणि त्यांनी बौद्ध धर्माची बीजे विखुरण्यास मोठी मदत केली. यानंतर लवकरच, परिणामी अनेक राष्ट्रांनी बौध्द तत्त्वज्ञानाचा आनंदी जीवनाचा मार्ग म्हणून मोठ्या प्रमाणावर स्वीकार केला. चीन, जपान, थायलंड, मलेशिया, श्रीलंका इत्यादी देश या तत्त्वज्ञानाचे प्रमुख अनुयायी म्हणून गणले जाऊ शकतात.

6व्या आणि 7व्या शतकात भारतात बौद्ध धर्म किंवा बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानावर अनेक आक्रमणे झाली. यामुळे बौद्ध धर्माला अनेक आव्हाने आणि समस्यांना तोंड द्यावे लागले. या समतेवर आधारित तत्त्वज्ञानाने या हल्ल्यांदरम्यान कठीण काळ अनुभवला. अराजकता आणि हुकूमशाहीमध्ये लक्षणीय वाढ झाली होती, ज्याला राजेशाही म्हणूनही ओळखले जाते. भारतात मुस्लिम धर्म झपाट्याने वाढू लागला. अल्प कालावधीनंतर, वैदिक तत्त्वज्ञान देखील जीवनाचा एक मार्ग म्हणून उदयास आले. या दोन तत्त्वज्ञानाच्या अनुयायांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली. तत्कालीन राजांनी स्वतःच्या धर्माची जोरदार बाजू घेतली आणि बळजबरीने आणि दहशतीच्या मार्गाने लोकांना स्वतःच्या तत्वज्ञानाचे पालन करायला लावले. त्यांनी अनेक जुनी स्मारके उद्ध्वस्त करून स्वतःची उभारणी केली, शक्ती आणि बळाच्या जोरावर स्वतःच्या विचारसरणीचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. हा मोठा संघर्षाचा काळ होता आणि या राज्यकर्त्यांनी युद्ध आणि दहशतवादाचे तत्वज्ञान आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला. धर्माच्या मदतीने माणसाला गुलाम बनवण्याची प्रथा याच काळात अस्तित्वात आली. धर्म आणि पंथाच्या नावाखाली मानवतेचे शोषण झाले. लोकांना त्यांच्या हक्कांपासून दूर नेण्यात आले आणि त्यांना प्राण्यांप्रमाणे वागवले गेले.

16व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराज एक पराक्रमी शक्ती म्हणून आले ज्यांनी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय आणि प्रेम या तत्त्वज्ञानावर राष्ट्र उभारण्याचा प्रयत्न केला. तो एक न्यायी राजा होता आणि त्याच्या प्रजेशी समानता, [illegible] 19व्या आणि 20व्या

चॅम्पियन होते. त्यांनी लोकांना जीवनाचा खरा आणि गौरवशाली मार्ग दाखवला. यासाठी त्यांना अनेक संकटांशी लढा आणि संघर्ष करावा लागला पण त्यांचे धैर्य खचले नाही. डॉ.बी.आर. समतेवर आधारित 'धम्म' तत्त्वज्ञान भारतीयांमध्ये लोकप्रिय करण्यासाठी आंबेडकरांनी मोठा संघर्ष केला.

14 ऑक्टोबर 1956 रोजी डॉ. बी.आर. आंबेडकरांनी भारतातील लाखो लोकांना बुद्ध धम्माची 'दीक्षा' दिली. या ऐतिहासिक घटनेने समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय आणि प्रेमाच्या युगाचे स्वागत केले. डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी लोकांना "पंचशील" चे अनुसरण करण्यास सांगून मानवता पुनर्संचयित केली. त्यांनी लोकांना बौद्ध धर्माच्या मदतीने कर्मकांडावर आधारित संस्कृतीतून बाहेर येण्यास सांगितले. बौद्ध धर्माने लोकांना स्वप्नातून बाहेर येण्यास मदत केली आणि वास्तवात जगण्यास शिकवले. प्रत्येक गोष्टीचे कारण आणि परिणाम जाणून घेतल्याशिवाय कोणतीही गोष्ट पूर्ण होऊ शकत नाही, असा प्रचार केला. बौद्ध धर्माने शिकवले की आपण कोणत्याही गोष्टीवर केवळ बहुसंख्य लोकांचा विश्वास आहे किंवा परंपरेमुळे किंवा ती पुस्तकांमध्ये लिहिलेली आहे किंवा ती कायद्यानुसार आहे किंवा बाहेरून पाहणे चांगले आहे म्हणून विश्वास ठेवू नये. परंतु जे वाजवी, बौद्धिक आणि अनुभवी आहे आणि जे सर्वांच्या कल्याणासाठी आहे त्यावर आपण विश्वास ठेवला पाहिजे.

जाती-धर्मावर आधारित भारतीय समाजव्यवस्था अमानवी होती. मनुस्मृतीत हे स्पष्ट आहे. डॉ.बी.आर. आंबेडकरांनी लोकांना या व्यवस्थेची जाणीव करून दिली आणि धम्माला पर्याय म्हणून सांगितले- ज्याने माणसाला माणूस म्हणून वागवले. बौद्ध धर्म हा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वावर आधारित प्रगतीशील जीवनपद्धती आहे. मानवी शोषणाशिवाय समाजव्यवस्थेचे ते प्रतीक आहे. पंचशील सोबतच ते प्रज्ञा आणि करुणाला महत्त्व देते. पंचशील, अष्टांगमार्ग आणि बावीस शपथ पाळल्यास माणूस आणि समाज स्वतःला बळकट करू शकतो. तो एक पुरोगामी, समान समाज बनवेल. या धम्माने माणसाला देवापासून वेगळे केले आणि त्याला मानवतेशी जोडले. डॉ.बी.आर. लोकांनी धम्माचा विचार करावा आणि त्याच्या तत्त्वांनुसार वागावे आणि जगावे अशी आंबेडकरांची अपेक्षा होती. त्यासाठी त्यांनी 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' हा महान ग्रंथ लिहून समाजाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न केला.

आज आपल्याला सर्वत्र दहशतवाद दिसतो; युद्धाची भीती हा जगासमोर मोठा प्रश्न आहे.

भारताला अंतर्गत संघर्षाचा सामना करावा लागत आहे. एका टोकाला आपण प्रगती आणि विकास पाहतो, पण दुसऱ्या टोकाला आपण सामाजिक अधोगती पाहतो. भारतीय समाज परंपरेकडे अधिक जाताना आपण पाहतो. संपूर्ण जग विकासाच्या वाटेवर आहे पण मानवतेची पर्वा कोणी करत नाही. तंत्रज्ञानाने आज नवीन उंची प्राप्त केली आहे, मनुष्य सत्ता आणि पेल्फची स्वप्ने पाहू लागला आहे, तो स्वार्थी आणि आत्मकेंद्रित झाला आहे आणि जीवनाची संकल्पना पूर्णपणे बदलली आहे. लोक यांत्रिकरित्या एकमेकांशी संबंधित आहेत; ते एकमेकांपासून दूर जात आहेत. यामागे मानवी स्वार्थ आणि लोभ आहे. या गंभीर परिस्थितीत आपण माणसाचे लक्ष आळशीपणा आणि स्वार्थीपणापासून वळवले पाहिजे. आणि बुद्ध धम्मामध्ये या जमिनीवर माणसाला बदलण्याची ताकद आहे. पण हे साध्य करण्यासाठी माणसाला 'सम्यक दृष्टी', 'सम्यक नीति' आणि 'सम्यक कृती' हवी. गौतम बुद्धांच्या धम्मामध्ये या आजारी जगात शांती आणि प्रेम आणण्याची शक्ती आहे. यासाठी आपण राजा अशोकाचे उदाहरण घेऊ शकतो.

आज माणूस संकुचित आणि आत्मकेंद्रित होत आहे; तो फक्त स्वत: आणि कुटुंबापुरता मर्यादित आहे आणि समाजापासून दूर जात आहे. तंत्रज्ञानामुळे आर्थिक प्रगती झाली आहे पण सामाजिक मूल्यांचा मोठ्या प्रमाणात ऱ्हास होत आहे आणि त्यामुळेच समाजाला युद्ध आणि दहशतवादाची भीती वाटत आहे. अशा परिस्थितीत धम्म तत्त्वज्ञान संपूर्ण समाजाला एकत्र करू शकते; या तत्वज्ञानात ती शक्ती आहे. इतिहास ते सिद्ध करतो. सिद्धार्थ गौतमचे हे तत्वज्ञान शाळा-महाविद्यालयांमध्ये शिकवले पाहिजे, जेणेकरून मुले आणि तरुणांनी ही तत्त्वे लहानपणापासून आत्मसात करून एक समान आणि शांत समाज घडवता येईल. त्यामुळे माणूस सुखी होईल. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाच्या सहाय्याने आपण दहशतवाद आणि दहशतवादाचा नायनाट करू शकतो. त्यासाठी हे विचार दहशतवादी आणि अतिरेक्यांपर्यंत नेले पाहिजेत जेणेकरून तेही युद्ध आणि रक्तपातापासून दूर होतील.

CamScanner

पाहिजे. समतेवर आधारित नवा समाज निर्माण करण्यासाठी विचाराने कृती हवी. तर, डॉ. बी.आर. यांच्या अपेक्षेप्रमाणे बुद्ध धम्माच्या तत्त्वावर आधारित विचारशील कृती करण्यासाठी हात जोडूया. आंबेडकर. भारतीय लोकशाही मूल्ये बौद्ध धर्मातून ताकद घेतात आणि संविधानातील समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यांसारखी मूल्ये बुद्धापासून येतात. लोकशाही तत्त्वांवर आधारित सरकारने स्वतःला बौद्ध धर्माशी जोडले पाहिजे. बौद्ध धर्मात लोकशाही तत्त्वे आणि मानवी कल्याणाचा समावेश होतो.

संदर्भ ग्रंथ –

१) डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संकृती मंडळ मुंबई ४०००० १ .

२) दलितांची आर्थिक उन्नती कशी साधावी राजेश रमेश रघुवंशी प्रकाशन २६ गिरीजा 26, Girija Society, M.I.T. Road, Pune 58.

३) बहिक्रृत भारत आणि मूकनायक ,डॉ बाबासाहेन आंबेडकर by Shikshan Wibhag- Maharashtra Shashan Mantralaya, Mumbai-400032.

४) परीवान्तन दर्पण नियात्कालीन एप्रिल २००८ ३५७

५) Lokrajya (monthly periodical) October 2006 issue punlished by Mahiti wa Jansampark Mahasanchalnalay, Nawin Prashashan Bhawan, 17th floor, Mumbai 400032.

CamScanner

(SJIF) Impact Factor-8.575

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- 345 (CCCXLV)

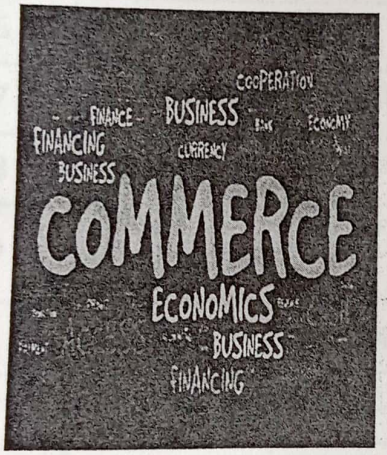

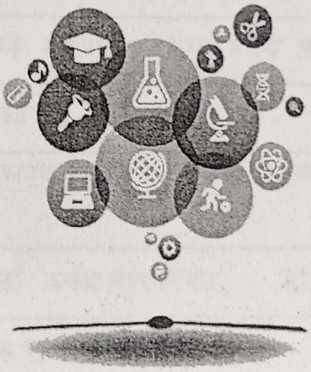

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

CamScanner

18	अॅड्रॉइड मोबाइलचा अध्ययनाकरिता उपयोग – एक अभ्यास गीतांजली शुद्धोधन नागदेवे/ डॉ. कविता साळुंके	83
19	दुरस्थ शिक्षणाची आव्हाने डॉ. श्री. प्रमोद हरीभाऊ पौनिकर	88
20	कथेची जेव्हा पटकथा होते:माध्यमांतर प्रक्रिया प्रा. डॉ. सायली योगेश आचार्य	94
21	जात आधारीत जनगणना **प्रा. विजय गावंडे**	99
22	सतुंलीत आहार आणि आरोग्य डॉ.अल्का दहीकर	102
23	मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचे प्रणेते- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर **कु. वैशाली वैकुंठराव वानखडे**	106
24	वृध्दांना उद्‌भवणाऱ्या शारीरिक, सामाजिक व आर्थिक समस्या डॉ. कैलाश वि. बिसांद्रे	108
25	अचलपूर शहर - अल्लाउद्दीन खिलजी आणि प्रशासकिय घडामोडी डॉ.ओमप्रकाश सा. बोबडे	115
26	महामारीचा इतिहास प्रा. डॉ. सुरेश कातळे	119
27	विद्येची देवता सरस्वती की सावित्री : एक शोध प्रा. डॉ. जितेंद्र कदम	126
28	मराठी संत परंपरा आणि काव्य डॉ. गणेश चव्हाण	131
29	स्वातंत्र्य सेनानी योगीराज भणसाळीजींचे कार्य व कर्तृत्व मीना संतोषराव फुले	136
30	थोर शास्त्रज्ञ व विज्ञान लेखक डॉ. जयंत नारळीकर डॉ. मीनाक्षी देव (निमकर)	140
31	भारत चीन सीमा विवाद – एक राजनैतिक मंथन प्रा.राजेंद्र घोरपडे	144
32	अनुसूचित जाति बलई का लोकनाट्य : रासमंडल डॉ. सतीश पावड़े	148
33	भारतीय पुरूषप्रधान संस्कृती : एक चिंतन प्रा. अनिता पी. गणोरकर	152
34	समुद्रकिनाऱ्याची स्वच्छता प्रा. डॉ. लोकचंद बी. जाधव	155
35	वाढत्या लोकसंख्येचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम **प्रा.संध्या आत्माराम इंगळे**	159
36	Social media and library marketing and services: Is Facebook Tools used for Academic library problems and prospects. **Dr.Prashant S.Thakare**	162
37	Changing Statusof Marriage Institute in India **Dr. Hiralal K. Bhosale**	165
38	Teachers Training After Pandemic Need Of Time.... **Dr. Sandip Bhimrao Dongare**	169
39	बौद्ध कला और वास्तुकला प्रा.डॉ.रजनी भिमराव गेडाम	172
40	**महाराष्ट्रातील धनगर जमातीची आर्थिक स्थिती व विकासाच्या समस्या** प्रा.डॉ. सुखनंदन ढाले	176

CamScanner

International Peer Reviewed Indexed Research Journal
B.Aadhar mpact Factor -(SJIF) –8.575,Issue NO, 345 (CCCXLV)
2278-9308
March,
2022

बौद्ध कला और वास्तुकला

प्रा.डॉ.रजनी भिमराव गेडाम
पाली विभाग प्रमुख डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर महाविध्यालय अमरावती

प्रास्तविक :-बौद्ध धार्मिक वास्तुकला भारतीय उपमहाद्वीप में विकसित हुई। शुरुआती बौद्ध धर्म के धार्मिक वास्तुकला से तीन प्रकार के ढांचे जुड़े हुए हैं: मठ (विहार), अवशेषों (स्तूप), और मंदिरों या प्रार्थना कक्षों (चैत्य, जिसे चैत्य ग्रिहा भी कहा जाता है) की पूजा करने के लिए स्थान, जिन्हें बाद में कुछ मंदिरों में कहा जाता था स्थानों।

स्तूप का प्रारंभिक कार्य गौतम बुद्ध के अवशेषों की पूजा और सुरक्षित सुरक्षा थी। एक स्तूप का सबसे पुराना उदाहरण सांची (मध्य प्रदेश) में है।

धार्मिक अभ्यास में बदलावों के अनुसार, स्तूप धीरे-धीरे चैत्य-गृह (प्रार्थना कक्ष) में शामिल किए गए थे। इन्हें अजंता गुफाओं और एलोरा गुफाओं (महाराष्ट्र) के परिसरों द्वारा उदाहरण दिया गया है। बिहार में बोध गया में महाबोधि मंदिर एक और प्रसिद्ध उदाहरण है।

श्रीलंका का लोहपासाद प्राचीन से वर्तमान समयतक :-

इसा पुर्व तिसरी शताब्दी में थेर महिन्द द्वारा श्रीलंका में बौद्धधम्म का प्रवेश हुआ। थेर महिन्द एवं थेरी संघमित्रा के प्रयासों द्वारा शीघ्र ही श्रीलंका बौद्धमय हो गया। श्रीलंका में बौद्ध स्थापत्य कला का उगम एवं विकास भी इसी काल मे हुआ। श्रीलंका के राजाओं ने बौद्ध धम्म के प्रचार-प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान दिया। राजा दुट्ठगामणी ने भी बौद्ध धम्म के प्रचार-प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान दिया। उन्होंने कही महत्वपूर्ण विहारों की एवं बौद्ध वास्तु की निर्मिती की जिसमे लोहपासाद का भी समावेश होता है । वर्तमान समय में भी लोहपासाद का अस्तित्व दिखायी देता है।

लोहपासाद की निर्मिती का उद्देश :-

राजा दुट्ठगामणी का शासनकाल इसा पूर्व 101 -77 था ।राजा दुट्ठगामणी बौद्धधम्म के प्रति अत्याधिक श्रद्धावान था। लोहपासाद की निर्मिति राजा दुट्ठगामणी ने भिक्खुसङ्घ के लिए की थी।

सन्निपातं कारयित्वा, भिक्खुसङ्घस्स अब्रवि।
'विमानतुल्यं पासादं, कारयिस्सामि वो अहं॥[1]

(भिक्खुओं को निमंत्रित करके भिक्खु संघ से कहा, मैं आपके लिए विमान के समान प्रासाद बनाऊँ

लोहपासाद की निर्मिती लिये उपयुक्त साहित्य :-

इस प्रासाद के लिये उपयुक्त साहित्य का वर्णन दीपवंस में निम्नप्रकार से किया गया है-

सूधाभूमि धूलसेलं मत्तिकं इट्ठकाय च।
विसुद्धभूमिका चेव अयोजालं मरूम्बकं।।
ईससक्खरपासाणा अट्ठ अट्ठलिका सिला।
एतानि भूमिकम्मानि कारापेत्वान खत्तियो ।।[2]

अर्थात: लोहपासाद की निर्मिती के लिए अच्छे चूने का, मोटे पत्थरों का, अच्छी मिट्टी एवं इटों का एवं समतल भूमि एवं लौह जाल का, बिल्लोरी पत्थरों का वजरी मिट्टी का तथा आठ बड़ी-बड़ी शिलाओं का प्रयोग हुआ है।

लोहपासाद का निर्माण कालावधि :-

लोहपासाद की निर्मिती के लिए करीब-करीब छ साल लगे।

लोहपासाद का निर्मितिमूल्य:-

लोहपासाद की निर्मिति के लिए राजा दुट्ठगामिणी ने अत्याधिक व्यय किया था। इस विहार की निर्मिती के लीये

2455-6580

www.thecreativelauncher.com

The Creative Launcher

An International, Open Access, Peer Reviewed, Refereed, Journal in English

Vol. 6 & Issue 3 (August 2021)

Editor-in-Chief

Dr Ram Avadh Prajapati

The Creative Launcher
(2455-6580)
An International, Open Access, Peer-Reviewed & Refereed Journal in English
https://www.thecreativelauncher.com
Vol. 6 & Issue 3, (August-2021) – pp- 79-82
DOI: 10.53032/TCL.2021.6.3.16

Repression and Resistance in Dalit Feminist Literature

Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyala,
Amravati (M.S.), India
Email id- kamblesp13@gmail.com
ORCID id- 0000-0001-7977-6730

Abstract
Feminist movements and Dalit feminist movement in India are mainly based on the experience of Repression and gender discrimination. Patriarchy, gender disparity and sexual violence are the basic reasons for these movements and they also find place prominently in the writings of Dalit women as they have come forward to write their experiences from women's point of view around 1980s. Baby Kamble, Urmila Pawar in Marathi, Geeta Nagabhushan in Kannada, P. Shivakami, Bama in Tamil have got national level consideration. Dalit women were raped; insulted and abused by the upper caste people. They are insecure in the society as they have been exploited on the various levels. This feeling of insecurity of the Dalit women is the central theme of their writings. These women writers have come forward to express their ideas, their experiences in social violence as well as in domestic violence and thus they protest their traditional existence with anger and anguish. Geeta Nagabhushan's dalit novels, Barna's *Sangati* (2005), P. Shivakani's *Grip of Change* (2006) are initial important writings of dalit feminism; Datit feminism writing is different from the conventional way of Feminist writing. Their experiences, expression, method of narration are extremely different from the upper caste women writers. It is found that every woman in the world has been degraded to second grade citizenship. The Dalit women in India suffer more due to their Dalit identity.

Keywords- Feminism, Anguish, Suppression, Equality, Injustice

Feminism is a strong source of inspiration for the contemporary Dalit women writers. Individual identity is at centre of almost all Dalit feminist writing. They ask questions to the traditional values and call upon all Dalit women to identify their inherent powers and live a respectful life. They even raise voice against social organizations, Dalit male writers and activists who deceived dalit women in all field and complain that Dalit men activists talk about humanity but are not humane towards their wives. Dalit feminists struggle to change the base of the society by writing their radical thoughts. As Dalit feminism is a new phenomenon, no strong voice is raised against social injustice so far. Dalit feminism is very much concerned for and commitment towards humanity; and it raises its voice against any kind of narrow attitude, violence and vengeance on the Dalit women and freedom of entire community. Dalit woman is taken into consideration as cheerful and satiated as she never raised her voice against injustice done to her. But her anguish is bursting out from her heart. Sukanya Maruti says,

Enough of this life on earth

©Perception Publishing House, 2021. This Open Access article is published under a Creative Commons Attribution Non-Commercial 4.0 International License https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/, which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. For citation use the DOI. For commercial re-use, please contact editor on:- thecreativelauncher@gmail.com

The blame and the humiliation.
Why does the roaring ocean not
Open its belly and swallow me?

(Sreenivasan, *Journal of Literature and Aesthetics* p-274)

Dalit feminist writers are exhibiting their anger in their writings. They give preference to liberation and equality of women. Dalit feminists are against Marxism as caste and gender have not been included in it. Dalit feminism is the result of Dalit woman's bad experiences. Atrocities and social discrimination have compelled them to express their anger. The atrocities and injustice on Dalit women on the base of religious customs, cultural and social norms are the main concerns of Dalit feminists and are poignantly depicted by dalit women in their writings. Vemula Ellaiah points out, "Where there is oppression, there is resistance. Oppression in a way is counterproductive. Since dalit women are oppressed, they will find their own forms of resistance and dalit feminism is a form of resistance" (Purushotham K. and Bheemaih J., *Journal of Literature and Aesthetics* p-341).

In comparison to upper caste women, Dalit women's life is filled with ups and downs. The upper caste women have been suppressed by their husband, Dalit women's life is full with suppression from all direction. Sexual humiliation of women is the worst kind of humiliation for any community. Caste system and patriarchal subjugation are main reasons for sexual humiliation. The irony is that, though Dalit males disapprove the philosophy of *Manusmriti*, they are the followers of this philosophy in real life so far as Dalit women are concerned. Dalit women suffer from maltreatment, oppression by their husband and in-laws. Writing of Dalit women is the apt examples of all the ill-treatment. Tayavva and Tali in Geeta Nagabhushan's *Aasaregalu* (l996. Props), Son, in B. T. Lalita Nayak's *Gati* (1986 Plight) are the representatives of many oppressed Dalit women who are suffering in the dark corner of the society. Neither Tayavva, nor Tali, nor Soni get support from any men, either in parental home or in their in-laws' houses. They struggle too hard to lead the life and are the symbols of every Dalit women who are suffering every day. They have to say that they suffer only because of their husband and in-laws.

The main theme of feminist Dalit literature is to focus on women as victims of sexual harassment; she is stripped naked, molested, raped, assaulted and burnt for no proper reason. Dalit women have rejected their traditional image and have raised their voice against their exploitation. The upper caste people do not think of caste or untouchability while imposing corporal punishment or at the time of indulging in lecherous activities or while committing rapes. If she accepts, lecherous activities of men, she does not remain an untouchable. Treatment of Sohini by Pandit Kalinath in Mulk Raj Anand's *Untouchable*, (1935) exposes the ill-treatment of, Dalit women by high caste men. In Bama's *Sangati* (2009) Mariamma escapes from village chief who tries to molest her, but is eventually harassed in front of Pancnayat by the chief. There is an upsurge of such incidents in dalit women's writings. Gender and caste legacy is widely prevalent in modern time in India. In some case, gender discrimination is allowed and even justified on the grounds of caste. Thus, the violence against women has been institutionalized. If there is an incident of caste clash, the high castes Hindus suppress them by destroying their crops, burning their houses and raping their women. Rape of Dalit women is a sharp weapon of high caste people. Dalit women have been living in the atmosphere of constant violence in the society. They do not have social status and their problems are harsh, because of caste.

Literature written by Dalit women is a voice of resistance because of their hardships. Anger against Hindu religion, culture and divine laws seen constantly in Daiit feminist writings. Jyoti Lanjewar, a Marathi Dalit woman writer, expresses anger in the following lines,

Begging won't get anything here
Not sympathy, not love,
A suit in court wins injustice.
Tears are of no value,
Getting water is a struggle,
Wrapping yourself in smoke from a dead fire won't work,
You have to plant the cinder of revolt in your own body.

(Anand Mulk Raj and Zelliot Eleanor, *An Anthology of Dalit Literature, p-104*)

Dalit feminist literature says that, all women should be respected and treated as human beings irrespective of their caste. Rebellion, revolt, anguishes and agonies are constantly found in Dalit feminist literature that craves for equality and justice, rejecting Jamindari system, illiteracy, atrocities, suppression and sexual exploitation. They revolt against existing conditions and express hurdles of their life in their writings. They have worked as village servants, cutting wood, carrying messages, bringing fuel/dragging out dead carcasses, etc. Large portion of their writing represents such menial work. Nevertheless, experiences of oppression, dispossession, exclusion, subjugation are also widely visible in their writing. Dalit feminists believe that promiscuity is the result of injustice inflicted by snvarnas on dalit women. Gayatri Spivak argues that the voice of the subalterns is not heard properly:

> It is not so much that subaltern women did not speak, but rather that others did not know how to listen, how to enter into a transaction between speaker and listener. The subaltern cannot because their words cannot be properly interpreted. Hence, the silence of the female as subaltern is the result of failure of interpretation and not a failure of articulation. (Nubile Clara: *The Danger of Gender: Caste, Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writing*, p-35)

After independence, Dalit women appeared in cultural arena by breaking the silence. This is shown in Urmila Pdwar and Meenakshi Moon's *Aamihih Itihas Ghadawala*. (Even We have Made History, 1978). In Dalit feminist literature, Dalit women express their conditions authentically. Historically, there is no evidence of protest and resistance of Dalit women against exploitation. They ted such a life that they had never been allowed even to perceive and think of their misery. After a long period, they have now become the subject of writing, appearing as a child widow, child bride, married girl, suffering mother, suffering daughter-in- law, left at the mercy of the in- laws. Different images of daiit woman, who is crushed by the joint Hindu family, have found place in their writings. Science and technology has created new environment and encouraged Dalit women to portray their real conditions. The sorrows, miseries, servitude, misfortunes, sexual exploitations and assaults of Dalit women have occupied central part of the literature. Though their writing has appeared in different regional languages there is not much difference in sensibility articulated by Dalit women.

Dalit women's writing, which has emerged from anger, pain, and inequality, it gives a detailed picture of Dalit society, exploitation of Dalit women by their husbands at home and by their landlords at working place. Dalit feminist writing protests the established social system which is based on injustice. Dalit women writers express their sufferings in different voices and these voices are explosive and violent, which is the only way of resisting extreme physical violence, frustration and sexual dominance. Poverty, illiteracy, ignorance, question of livelihood all have pushed them to the state of anguish, arid make their voice explosive. Therefore, we should not think that by only

shifting from home to public life and going to work place does not mean that they are liberated from the law of patriarchy.

Works Cited

Anand Mulk Raj and Zelliot Eleanor: *An Anthology of Dalit Literature,* Gyan Publishing House, 1992.

Dangle Arjun (Ed): *Poisoned Bread,* Orient Longman, 1994.

Ghosh Anita: "Dalit Feminism: A Psycho-Social Analysis of Indian English Literature." *Dalit Literature: A Critical Exploration,* 2007.

Nubile Clara: The *Danger of Gender: Caste, Class and Gender in Contemporary Indian Women's Writing*, Sarup and Sons, 2003,p-35.

Purushotham K. and Bheemaih J., "Our Exit from the Left was the Beginning of the Dalit Writing: An interview with Vemula Ellaiah." *Journal of Literature and Aesthetic,* Vol.9, No. 1 and 2, Jan-Dec. 2009, p-341.

Sreenivasan S. (ed.), *Journal of Literature and Aesthetics*, Vol. 8, No.1 and 2, Jan-Dec, 2008, p-274.

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

May-2023 Volume-15 Issue-12

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC
University Grants Commission

UGC Listed
Journal Listed No-64768
Up to-May, 2019
(Now Peer Review)

Publication Address
Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 42510

Scanned with ACE Scanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May-2023, Volume-15 Issue-12

CONTENTS

Sr. No.		Page No.
1	१९ व्या शतकातील महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार. **सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे**	1-3
2	महात्मा गाँधी एवं राष्ट्रीय आंदोलन **सुनील कुमार वर्मा**	4-7
3	सामाजिक, सांस्कृतिक और राष्ट्रीय चेतना के अग्रदूत: स्वामी रामानन्द। **डॉ. हरिसिंह राजपुरोहित.**	8-10
4	Economic Crimes : Effects on Sustainable Development Agenda 2030 ,Goal-1,2,3 आर्थिक अपराध: सतत विकास एजेंडा-2030 लक्ष्य 1,2,3 पर प्रभाव **Dr. Poornima Devendra Bairagi**	11-13
5	पालक–किशोर संबंधाचा किशोरांच्या सामाजिक वर्तनावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन **कु. सोनाली डी. पारधी , डॉ. संपदा ए. नासेरी**	14-18
6	सिध्दार्थ गौतम बुध्दाच्या जीवनातील वैशाख पौर्णिमेचे महत्व **प्रा.पुरूषोत्तम गुणवंत पखाले**	19-22
7	छत्रपती शिवाजी महाराजांची लष्कर व्यवस्था **प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर**	23-25
8	अन्नप्रक्रिया उद्योगांची भारतीय रचना **प्रा.सोनल वसंतराव धानापुने**	26-28
9	हवामान बदलामुळे शेतीवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन **डॉ. दिपक दयानंद शिंदे , प्रज्ञा दगडू खरात**	29-32
10	भारतीय समाज पर आधुनिकता का प्रभाव **डॉ. ईरा सिंह**	33-37
11	"स्वप्नवासवदत्तम् में सांस्कृतिक एवं नैतिक तत्व" **डॉ. निहाल सिंह 'इमलिया'**	38-40
12	भारत के छत्तीसगढ़ राज्य में ग्रामीण पर्यटन की संभावनाएं **डॉ मनोज कुमार साहू**	41-47

Scanned with ACE Scanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal.
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May-2023, Volume-15 Issue-12

१९ व्या शतकातील महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचार.

सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे.
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय अमरावती.
Corresponding author- **सहा.प्रा दिपाली अतुल पडोळे.**
Email- dipali.yadav8@gmail.com

प्रस्तावना

अर्थव्यवस्थेच्या दिर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता देशातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाचा आर्थिक विकासाचा आलेख तपासताना भारतातील स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीतील परिस्थिती अभ्यासणे आवश्यक आहे. स्वातंत्रपूर्व कालखंडाच्या आर्थिक विश्लेषणाकरता आर्थिक विचारांचे निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ, व्यापारवादी अर्थशास्त्रज्ञ तसेच सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशी विभागणी केली जाते .इ.स.१७७६ मधील राष्ट्राची संपत्ती या ग्रंथामुळे अ□डम स्मिथ यांना अर्थशास्त्राचे जनक संबोधले गेले. जगातील विविध देशांमधली आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे वेगवेगळ्या देशांचा आर्थिक विकासाचा आलेख वेगवेगळा आहे .भारताच्या आर्थिक विकासाच्या अवलोकना करीता १९ व्या शतकाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालावधीत इंग्रजांच्या राजवटीमध्ये भारताची आर्थिक लूट करण्यात आली .संपत्तीचा ओघ इंग्लंडमध्ये गेला . तेथील औद्योगिक क्रांतीला चालना मिळाली असे अनेक व्यक्तींचे मत आहे . व्यापार करण्याच्या दृष्टिकोनाणे हिंदुस्थानात केलेला प्रवेश आणि हळूहळू प्रत्येक संस्था उद्ध्वस्त करून त्या ठिकाणची प्रशासकीय जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीने मिळवली. ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर खाजगी व्यापार करत तसेच व्यक्तींचे, राष्ट्राचे सर्वतोपरी शोषण करत .हिंदुस्थानातील गरीब शेतकरी, विणकाम करणारे, कला कुसरीचे काम करणारे व्यावसायिक इंग्रजांच्या मालासमोर आपला टिकाव धरू शकले नाही.

इग्रजांनी भारतावर सुमारे २०० वर्ष राज्य केले .भारताच्या राजकीय ,आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रगतीस इंग्लंडने अंशतः हातभार लावला यात शंका नाही इंग्रजांच्या राजवटीमुळे भारताला कायदा व सुव्यवस्था लाभले. अन्य क्षेत्रातील प्रगतीसाठी कायदा व सुव्यवस्था या गोष्टी आवश्यक असल्याचे लक्षात आल्याने इंग्लंडने भारताला शिक्षण विषयक सुविधा, रेल्वे, या सुविधा निर्माण करून भारताचे सर्वतोपरी आर्थिक शोषण केले. या घटकांचा विचार करताना भारतातील १९व्या शतकातील काही निवडक समाज सुधारकांच्या स्त्री सक्षमीकरणात्मक आर्थिक विचारांचे अध्ययन महत्त्वाचे ठरते

संशोधनाचा उद्देश-

१- १९ व्या शतकातील महात्मा फुले व राजर्षी शाहू महाराज या समाजसुधारकांचे स्त्री सक्षमीकरणात्मक विचार अभ्यासणे.

२. १९ व्या शतकातील निवडक समाज सुधारकांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे. वास्तविक पाहता मानवाच्या आर्थिक क्रियांचे अध्ययन करताना सभोवतालची आर्थिक ,सामाजिक ,सांस्कृतिक, राजकीय, शैक्षणिक संसाधनांची उपलब्धता तिचा योग्य वापर उपलब्धता यावर आर्थिक वृद्धी व विकास अवलंबून असतो. सर्वांगीण परिवर्तनाच्या अध्ययनाच्या अनुषंगाने १९ व्या शतकातील महान समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले इ.सन. १८२७ ते इ.सन १८९० तसेच राजश्री छत्रपती शाहू महाराज इ. सन १८७४ ते सन १९२२ विचार सदैव प्रेरणादायी व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक ठरतात

१९ व्या शतकापर्यंत तसेच त्यापूर्वी शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होण्यापूर्वी भारतात सामाजिक परिस्थिती अत्यंत भयावह होती .शिक्षणाचा अभाव ,परिणामी वैज्ञानिक प्रगतीचा अभाव, जुन्या बुरसटलेल्या सामाजिक चालीरीती त्यांचा प्रभाव समाजावर होता स्त्रियांची अत्यंत दयनीयअवस्था होती. अशा समाजाच्या परिवर्तनाकरीता अत्यंत प्रखर विचारांच्या दृष्ट्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. समाजाचा खालावलेला जीवनमानाचा दर्जा तसेच आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि सर्वांगीण विकास साध्य करण्यासाठी समाजातील असलेला जातीभेद ,अस्पृश्यता नष्ट करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली होती, मानवाच्या सर्वांगीण उद्धराकरता जातीभेद ,गरीब-उच्च वर्णभेद या समस्या दूर करण्याकरिता अनंतकाळ आदर्श जीवन जगण्यास प्रेरणादायी ठरणाऱ्या समाजसुधारकांची आवश्यकता होती. तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले ,छत्रपती शाहू महाराज यांनी आपले विचार मांडून समाजातील स्त्रियांचे व समाजाचे परिवर्तन आणलेल आहे

तत्कालीन समाजाच्या उद्धाराकरीता महात्मा ज्योतिबा फुले, छत्रपती शाहू महाराज यांनी आपले संपूर्ण जीवन खर्च केले महात्मा फुलेंनी शिक्षणासाठी महत्त्वाचे कार्य केले .शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणास प्रोत्साहन तर दिले शिवाय स्त्रियांच्या नैसर्गिक हक्काचे संरक्षण करणारे अनेक कायदे केले. त्यामुळे स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती सुधारण्यास मदत झाली

Scanned with ACE Scanner

संशोधन लेखाचे महत्त्व व आवश्यकता – १- १९व्य शतकात भारतातील सामाजिक परिस्थिती अत्यंत दयनीय होती. शिक्षण, आरोग्य तसेच निम्न दर्जाचे राहणीमान ,स्त्रियांवरती होणारे अत्याचार या परिस्थितीला सुधारण्यासाठी समाज सुधारकांची आवश्यकता होत.

२- १९ व्या शतकात ई सन १८४८ साली महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्रियांसाठी शाळा काढल्या .तसेच राजश्री शाहू महाराज यांच्या कारर्तिकीत स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याकरीता अनेक कायदे केले. समाजातील समस्या बेरोजगारी कमी व्हावी जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी आरक्षण जाहीर केले .

१)**ज्योतिबा फुले यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार-** स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव या तत्त्वांवरती वागणारे शेतकरी व कामकरी यांच्या दारिद्र्याचे समस्या स्त्रीयांच्या समस्या निवारण करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे महत्त्वाचे व्यक्ती आहेत. इ. सन १८४८ साली मुलींसाठी पहिली शाळा काढली, दलित शोषित आणि पीडित तसेच सर्व जातीच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करावी अशी मागणी केली. तसेच नंतर तीन ते चार वर्षाच्या काळात एकूण बारा शाळांची सुरुवात केली. प्राथमिक शिक्षणासाठी त्रीभाषा सूत्राचा पुरस्कार केला. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शिष्यवृत्ती ,वस्तीगृहाची सोय व्हावी याचा पाठपुरावा केला .महात्मा फुले यांनी मुलींसाठी अनेक शाळा काढल्या स्त्री शिक्षिका मिळावी म्हणून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षिका बनविले.

२) **महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार-** समाजातील दारिद्र्य, बेकारी आणि निम्न दर्जाचे जीवन या आर्थिक समस्यांचे निवारण करण्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा पुरस्कार केला. तसेच आरोग्य विषयक सुविधा निर्माण करण्याचे आवाहन केले. भारतातील शेती क्षेत्रातील अनेक अडचणींना दूर करण्यासाठी व्यावसायिक शेतीला प्रोत्साहन दिले. ग्रामीण भागातील उद्योगांना द्यावे असे शासनाला आवाहन केले. हिंदुस्तानच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाकरिता राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी शिक्षणाला महत्त्व दिले. समाजविकासाशी निगडित शिक्षण व्यवस्था असावी याकरिता शिक्षण पद्धतीची पुनर्रचना करण्याची मागणी केली. तसेच समाजातील बेरोजगारी नष्ट करण्याच्या अनुषंगाने व्यावसायिक शिक्षण देण्याची मागणी केली. ग्रामीण व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्या साठी तांत्रिक शाळांच्या निर्मितीला प्राधान्य द्यावे. समाजातील दारिद्र्य गुलामगिरी कर्जबाजारीपणा यातून शेतकऱ्यांची मुक्तता व्हावी याकरिता शेती व्यवसायाला सिंचन सुविधा, विपणन व्यवस्था असावी मागणी केली.

२) **छत्रपती शाहू महाराज यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार** – १९ व्या शतकातील सामाजिक परिस्थिती अयोग्य स्वरूपाची होती. समाजातील बहुजन समाज, स्त्रिया यांच्यावर अत्यंत वाईट अत्याचार होत असे. या परिस्थिती वरती उपाय म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या शारीरिक आणि मानसिक हिताच्या दृष्टिकोनातून अनेक संरक्षणवादी कायदे केले .१९१७ मध्ये विधवा पुनर्विवाह कायदा, आंतरजातीय विवाह कायदा सन १९१९ क्रूरपणे वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा, १९२० मध्ये घटस्फोटाचा व वारसाचा कायदा करून स्त्रीसंरक्षणवादी भूमिका बजावली. सर्वांगीण विकासाकरता शेती क्षेत्राचे महत्त्व अनन्य साधारण होते याकरिता छत्रपती शाहू महाराजांनी शेती विकासाचे प्रयत्न केले धान्य व नगदी पिके आणि चहा, कॉफी ,कापूस यांच्या सुधारित जातींची लागवड केली. जलसिंचन सुविधांमध्ये वाढ करण्याकरिता धरण बांधले. शाहू महाराजांचे परदेशात गमन झाल्याने परदेशातील औद्योगिक विकासाचे अवलोकन करून त्याच पद्धतीने भारतातील संस्थानात औद्योगिक विकासाला चालना देण्या करीता कार्य केले. शेतीपूरक व्यवसायाला उत्तेजन देण्याकरिता मधमाशापालन, सुती कापड उद्योग विकसित करण्याचा करण्याचा प्रयत्न केला .शेती आणि उद्योगाचा आर्थिक विकास होण्यासाठी इतर मूलभूत सुविधांची आवश्यकता आहे याकरिता शाहू महाराजांनी मार्केट यार्ड, जयसिंगपूर (कोल्हापूर) आणि इतर ठिकाणी बाजारपेठा निर्माण केल्या. वजन मापे वजन काटे प्रमाणित केले.

समाजातील लोकांना पिण्याचे पाणी , विद्यार्थ्या साठी वस्तीगृहे, इतर आवश्यक मूलभूत सामाजिक सुविधा नागरिकांना पुरवण्यावरती भर दिला. उद्योग व शेती क्षेत्र परस्परपूरक असून त्याचे महत्व ओळखून मूलभूत सुविधांमध्ये वाढ व्हावी याकरिता कार्य केले.

३) **शाहू महाराजांचे आर्थिक विचार-**शाहू महाराजांनी जनतेतील शेती क्षेत्र विकसित व्हावं या दृष्टिकोनातून अनेक सुविधा निर्माण केल्या. शेती क्षेत्रात ती वारसा हक्कामुळे निर्माण होणारे तुकडीकरण नष्ट व्हावे याकरिता कायदा केला. शेतकऱ्यांकरिता शेती व्यवसाय विकसित व्हावा याकरिता कृषी प्रदर्शनी आयोजित केली. आधुनिक यंत्रांचा वापर करण्याचे आवाहन केले. शेती क्षेत्रामध्ये नगदी पिकांची लागवड व्हावी यासाठी चहा, कॉफी, वेलदोडे, कोको ,रबर, ताग, बटाटे या पिकांवर भर देण्याच्या आवाहन केले. तसेच मानवी जीवनात उपयुक्त असे हिरडा, जांभूळ, काजू, साग ,आंबा ,फणस या भागांच्या लागवडी करता प्रोत्साहन दिले. शेतीपूरक व्यवसायांना महत्व दिले ,जनावरांचे संगोपन करण्याकरिता शेतकऱ्यांना सहाय्य केले. शाहू महाराज यांनी संस्थानातील उद्योग व्यापार व दळणवळण याच्या विकासाला महत्त्व दिले .

निष्कर्ष-१९ व्या शतकातील भारतीय व्यवस्थेची खालावलेली आर्थिक स्थिती ,समाजाची सर्वांगीण परस्थिती उंचावण्यासाठी दीर्घकालीन सुधारणाघडवून अनन्या करिता महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज यांनी संपूर्ण जीवन खर्च केले. स्त्री सक्षमीकरण केल्याने समाजाचा विकास झाला. शेती लघु उद्योग, हातमाग, शेतीपूरकव्यवसाय .यांना चालना मिळाली. स्त्रियाना शिक्षण प्रवाहात आल्याने कुटुंबाची सर्वांगीण विकास होण्यास मदत झाली.

Scanned with ACE Scanner

संदर्भ ग्रंथ-

१) भांडारकर पू.ल (१९७६) सामाजिक संशोधन पद्धती. मरा. ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

२) डॉ.पवार जयसिंगराव(२०१९) राजश्री शाहू महाराज (गौरव ग्रंथ) भारती मुद्रणालय शाहुपुरी कोल्हापूर-४१६००१

३) कीर धनंजय (१९०९) महात्मा ज्योतिबा फुले , पौपुलर प्रकाशन प्रा. लि..ताडदेव.मुंबई.

४) भोळे भास्कर लक्ष्मण (१९९६) महात्मा ज्योतिबा फुले साहित्य अकॅडेमी मुंबई.

५) घडीयाल रेहना, समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया(२००८) मराठी अनुवाद,मंजुषा गोसावी.

६) डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले ज्योतीपर्व (२०१०) रुद्रायनी ऑफसेट औरंगाबाद.

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-8.575 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023

(CCCLXXXVIII) 390

New Directions in Humanities

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande

Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Editor

Dr. Pradnya S. Yenkar

Principal,

Vidya Bharati Mahavidyalaya,

Camp, Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publication

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor – (SJIF) -8.575 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

FEBRUARY 2023

ISSUE No - 390 -B

Sciences, Social Sciences, Commerce, Education, Language & Law

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. Pradnya S. Yenkar
Editor
Principal,
Vidya Bharati Mahavidyalaya,
Camp, Amravati

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
© All rights reserved with the authors & publisher

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Pandemic stress and challenges in education — **Dr. Vikas T. Adlok , Dr. Govind M. Tirmanwar**	1
2	Challenges for Academic Libraries in Pandemic COVID 19 — **Dr. Vishalsingh Rameshsingh Shekhawat**	4
3	Pandemic and Psychophysical Health Challenges — **Dr. Sheetal Shinde**	9
4	Impact of pandemic Covid-19 on Fisheries — **Dr. Anju P. Khedkar (Vikhar)**	11
5	New Challenges in psycho-physical health in post-covid-19 — **Dr. P. B. Ingle**	14
6	Historical Perspective of Pandemic in India — **Prof. P. D. Shrungare**	17
7	A Study on Use of Technology in Education: An Opportunity or A Challenge — **Dr. Pallavi Mandaogade (Jain)**	21
8	The Relationship of Humanities to other Knowledge Domains — **Prof. Dr. Ananda B. Kale , Prof. Manisha Kirtane**	26
9	R.K. Narayan's Malgudi days: The mirror of Society — **Savita.M. Lonare**	28
10	Student's Perspectives On Learning Physics During Pandemic — **R. B. Butley**	30
11	Use of Surprise and Twist in the Short Stories of O. Henry — **Prof.V.P. Shekokar**	35
12	A study of the Mental Stress and Mental health of Police Employee during Corona period — **Vidhya T. Ambhore**	37
13	Relationship Between Narcissism, Social Media Use And Self Esteem — **Sonali Ramesh Khandekar , Dr. Shafiq Yusufkhan Pathan**	42
14	Use of Technology in Education during the Pandemic — **Dr.Suraj K. Rodde**	47
15	कोवीड-19 कालावधीनंतर महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा अभ्यास — वैशाली ढोले , रमेश पठारे	50
16	कोविड–१९ साथीच्यारोगाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा आर्थिक व सामाजिक परिणाम — प्रा. दिपाली अतुल पडोळे	58
17	कोव्हीड नंतरचे मानसिकस्वास्थ, आव्हाने व उपाय — डॉ. गजानन र. रत्नपारखी	60
18	शिक्षण आणि आव्हाने — डॉ. दामोदर दुधे	63
19	नंदा खरे यांच्या साहित्यातील नवजाणिवा — अभिजित अशोक इंगळे	67
20	शैक्षणिक समस्यांचे विश्लेषणात्मक अध्ययन — प्रा. अमरिश एस. गावंडे	70
21	डॉ. सुखदेव ढाणके यांच्या 'पिंडपातंविषयी – आशयअभिव्यक्ती — कु. ज्योती भिकुसा शेंदुरजणे , प्रा. गजानन बनसोड	74

Scanned with ACE Scanner

कोविड–१९ साथीच्यारोगाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा आर्थिक व सामाजिक परिणाम

प्रा. दिपाली अतुल पडोळे
सहा. प्राध्यापक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय ,अमरावती. 444 606 ,dipali.yadav8@gmail.com

भारतीय अर्थव्यवस्था विकसनशील अर्थव्यवस्था आहे. शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या परस्परावलंबनातून आर्थिक घटकांची आंतरक्रिया घडून आर्थिक विकास शक्य होतो. भारताला नेहमीच नैसर्गिक तसेच मानव निर्मित समस्यांना सामोरे जावे लागले. अनुकूल बाजुने विचार करताना भारताने पंचवार्षिक योजनांचा अवलंब करुन, मुलभूत पायाभूत उद्योगांची उभारणी, कल्याणकारी योजनांचा अवलंब याचीच फलश्रुती म्हणजे समग्रलक्षी घटकांची अनुकूल वाढती आकडेवारी होय. वाढत्या लोकसंख्येला आवश्यक सोईसुविधा पुरविण्याकरिता दरवर्षी मोठ्याा प्रमाणात नियोजित सार्वजनिक खर्च करावा लागतो. परंतु नैसर्गिक आपत्तीमुळे नियोजित सार्वजनिक खर्चाचा आकडा मोठा असतो. भारताच्या आर्थिक विकासाचा महत्त्वाचा टप्पा सन 1991 चे खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणया धोरणाचा स्विकार होय. या पार्श्वभूमीचा कोविड 19 साथीच्या आजाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर आर्थिक व सामाजिक परिणाम झालेला दिसतो.

कोविड–19 चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम –

साथीचा रोगाचा प्रादुर्भाव दूर करण्याकरिता सक्तीची टाळेबंदी हा उपाय करण्यात आला. परिणामी आर्थिक वृध्दीदर घटला. भारत सरकारच्या वित्त मंत्रालयामध्ये भारताचे स्थुल देशांतर्गत उत्पादन(जी.डी.पी.) जुलै 2019 मधील 52टक्के दरावरुन जानेवारी 2020 मध्ये 4.17 टक्के आणि टाळेबंदी नंतरच्या काळात 3. 1टक्के पर्यंत घटला होता. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये देशाचा तिमाही वृध्दीदर विचारात घेता तो वर्ष 2019 मध्ये अनुक्रमे 7.1 टक्के, 6.2टक्के, 5.6टक्के आणि 5.8 टक्के वरुन 5.6टक्के, 5.1टक्के, 4.3टक्के आणि 3.1 टक्के राहून पुढे सातत्याने घटत होता. तो भारतीय आर्थिक घटकांच्या आंतरक्रियेवर गंभीर परिणाम घडवुन आणणारा होता.

भारतातील उद्योग क्षेत्रावर वाईट परिणाम झाला. कोळसा उत्पादन एप्रिल 2019 मध्ये 3.2 टक्के वरुन एप्रिल 2020 मध्ये 15.5 ने घटले होते. तसेच अत्यंत महत्त्वाच्या उद्योगांचे उत्पादन 33 टक्के ने घटले होते. सिमेंट उत्पादन 86टक्के ने, वीज उत्पादन 22.7टक्के ने, खते उत्पादन 4.5टक्के ने आणि कुडतेल 6.8 टक्के ने घटले होते.

शेती क्षेत्रावरील परिणाम :

58टक्के भारतीयांना शेती क्षेत्र व्यवसाय पुरविते. रेस्टॉरंट, हॉटेल आणि फास्टफुड च्या मागणीत जागतिक घट झाल्यामुळे कृषी उत्पादनांच्या किंमती 20टक्के कमी झाल्या होत्या. लॉकडाऊनमुळे येणाऱ्या अधिक संकटाचा सामना करणाऱ्या शेतकऱ्यांना दिलासा देण्यासाठी आणि परिस्थितीवर मात करण्यासाठी नफेखोरीमुळे शहरांमध्ये शेतीमालाच्या किंमती वाढत असताना ग्रामीण भागात मात्र शेतकरी आपले पिक विकू शकत नसल्याने आर्थिक तोट्याात होता. लॉकडॉउनमुळे रस्ते आणि रेल्वेने वाहतुक बंद असताना खेड्याातून शहरांकडे शेतमाल विक्रीसाठी घेवुन जाणे शक्य नव्हते. परिणामी शेतकऱ्यांना मोठ्याा प्रमाणात नुकसान झाले. शेतातील मशागतीसाठी शेत मजुरांची उपलब्धता न झाल्यामुळे अनेक पिकांचे नुकसान झाले. द्राक्षे, पेरु, काजू, चिकू अशा पिकांची कापनी अभावी उत्पादनाचे नुकसान झाले. तसेच प्रक्रिया उद्योग यात दुग्ध व्यवसाय, कुकुटपालन, फळ प्रक्रिया उद्योग बंद झाल्याने मोठे नुकसान झाले.

एकीकडे मजुरांचा अभाव तर दुसरीकडे मजुरांना रोजगार संधी मिळाल्या नाही. असा विरोधाभास निर्माण झाला. एकूण शेतमजुरांपैकी 54.9टक्के भूमिहिन, तर 45टक्के अल्पभूधारक आहेत. 400 दशलक्ष लोकांना टाळेबंदिचा फटका बसला होता.

वित्तीय तूट :

कोविड–19 महामारीचा वित्तीय तूट आणि निर्गुतवणूकीच्या लक्ष्यावर फारसा परिणाम झाला नाही. सन 2021 ते 2022 च्या अर्थसंकल्पामध्ये 6.8टक्के वित्तीय तूटचे उद्दीष्ट जाहीर केले होते. परंतु भारताची वित्तीय तूट जी.डी.पी. च्या 9.5टक्के पर्यंत वाढली होती. कोविड लाटेमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत लहान आणि मध्यम आकाराच्या उद्योगांना मोठ्याा प्रमाणात फटका बसला होता. स्थलांतरीत कामगार आणि

Scanned with ACE Scanner

कामगार शक्ती सक्तीच्या टाळेबंदीमुळे भारताच्या द्वितीयक क्षेत्रात सामाविष्ट असणारा बांधकाम व्यवसाय ठप्प झाला. परिणामी बांधकाम क्षेत्रात समाविष्ट दैनंदिन कामगारांच्या सेवांची मागणी कमी झाली. सक्तीच्या टाळेबंदीमुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या रोजगारात कपात होवून मजूरांना बेरोजगार व्हावे लागले.

प्रभावी मागणीचा अभाव :

प्रत्येक सुक्ष्म आणि स्थुल आर्थिक घटक एकमेकांवर अवलंबून असतात. सक्तीचे निर्बंध पाळल्याने उत्पादनाचे घटक पडून राहिले. उत्पादन कमी, रोजगार कमी, मागणी कमी, उत्पादकता कमी, परंतु केंद्र सरकारला अनेक कारणांसाठी सार्वजनिक खर्च करावा लागला. आयकर, जीएसटी, सीमाशुल्क आणि केंद्रीय उत्पादन शुल्क, मत्स्यपालन, बँकिंग क्षेत्र, वाणिज्य या क्षेत्रातील फायदेशीर आणि नियामक अनुपालन बाबी, कार्पोरेट बाबी या करिता जवळजवळ 15000 कोटी रूपये दिले होते.

कोविड–19 या साथीच्या रोगाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सामाजिक परिणाम :

1. लोकांमध्ये मानसिक तणाव, कोरोना विषूचा प्रादूर्भाव आणि लॉकडाऊन सुरू असल्याने संसर्गाची भिती आणि जीवनशैलितील अनपेक्षित बदलामुळे लोकांवर अनेक मानसिक परिणाम झाले.

2. तणाव आणि नैराश्य : अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामामुळे सर्वांचेच आर्थिक नुकसान झाले. त्याचा लोकांच्या जीवनावर विपरित परिणाम झाला. त्यामुळे लोकांमध्ये तणाव आणि नैराश्य निर्माण झाले होते.

3. कौटुंबिक कलहात वाढ : सक्तीच्या लॉकडाऊनमुळे कुटूंबात एकत्रित राहणाऱ्यांची संख्या वाढली. नियोजित जीवनशैलीत अडथळा निर्माण झाल्यामुळे कुटूंबात कलह, वादविवाद निर्माण झाले होते.

4. आरोग्य विषयक तक्रारीमध्ये वाढ : भारतीय जनतेच्या जीवनशैलीमध्ये ताणतणाव, नैराश्य यामुळे आरोग्य विषयक तक्रारीमध्ये वाढझाली. वृध्द नागरिक, लहान वयाची मुले यांच्या दिनचर्चेत बदल निर्माण झाला. मैदानी खेळाचा अभाव, केवळ बंदिस्त वातावरणामुळे नागरिकांची मानसिकता योग्य राहिली नाही. परिणामी आरोग्य विषयक तक्रारींमध्ये वाढझाली होती.

समारोप :

भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल प्रगतीपथावर असून कोविड–19 या साथीच्या रोगाचा देशाच्या समग्रलक्षी पातळीवर परिणाम झाला. देशातील उत्पादकता, मागणी, रोजगार, उपभोग, बचत, उत्पन्न या घटकांमध्ये घट झाली. शेतीक्षेत्रातील उत्पादनानेअर्थव्यवस्थेमध्ये संरक्षक म्हणून भूमिका बजावली. कोविड–19 च्या असंतुलनामध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दुर्बल क्षेत्राच्या सशक्तीकरणाची जाणीव निर्माण झाली. आरोग्य सुविधा, बाजारपेठ, स्थलांतरण, रोजगारात वाढ करणे, शेती क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा देणे यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा जीडीपी स्थीर राहिला.

संदर्भ :

1.सोलापुरे भरतकुमार, कोरोना–19 ची आर्थिक मंदि, अर्थसंवाद, त्रैमासिक एप्रिल–जून 2020 खंड 4 अंक–1.

2.खांदेवाले श्रीनिवास, भारतातील मंदि 2019–20 कारणे व उपाय योजनेचे विश्लेषण, अर्थसंवा ऑक्टोबर–डिसेंबर 2019, खंड 43, अंक–3.

3.दैनिक वृत्तपत्र लोकसत्ता, सकाळ संपादकीय लेख.

4.पुरोहित डॉ. वसुधा, कृषी अर्थशास्त्र, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, पुणे.

5.bbc.com/marathi/india

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2023

(CDIII) 403

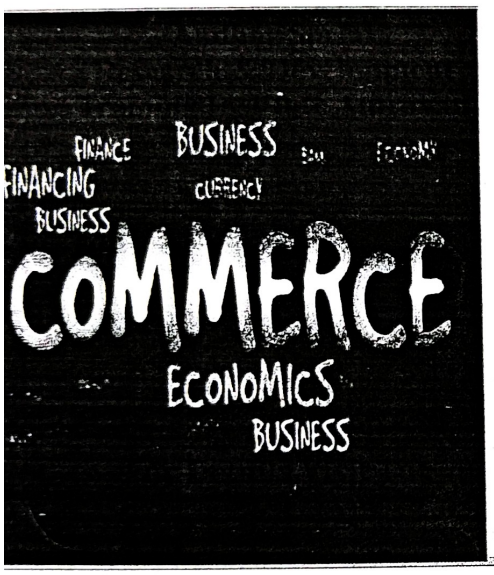

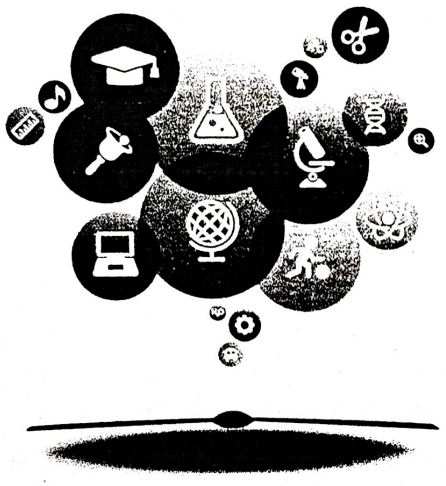

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :
- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Challenges In Tribal Education: Difficulties And Development In Tribes — **Prof. Uttam R. Deulkar, Dr. Uday Manjre**	1
2	Role of Famer Producer companies with help of Innovative Business to increase farmer's income in India — **Mr.Rajesh M. Thoke , Dr.Vikhe A.A.**	6
3	Comparative Study Between Kabaddi And Basketball Players About Their Strength And Fitness — **Dr. Kamini M. Mamarde**	9
4	The Ornaments Depicted In The Craving Female Deities In The Temples Of Rayalaseema — **Dr.K.Chitti kalavathi**	12
5	Relationship Of Physical, Physiological And Athropometric Variable With 5km Running Performance Of Male Athletes — **Kumari sushma, Sharma Deepak**	18
6	Role of Human Resource Management on Indian Economy — **Yogeshwar Ramesh Jogi**	24
7	Situational factors related to anxiety and mood — **Prof. Dr. Sudhir Kahate**	27
8	Dr. Babasaheb Ambedkar's - Social, Political, Educationaland Economical Works — **Mr. Sachin S. Ramteke**	31
9	Effect Of Antarangyoga Sadhana On Human Body — **Miss. Shubhangi P. Rawale, Dr. Sunil Labale**	35
10	An Analytical Study of Elections in India: Political Review — **Amol Bhikaram Dhotre, Dr.Arun M. Shelke**	38
11	Startup India:A new Paradigm for Young Entrepreneur — **Ku.Jayaprabha Mahadeo Bhagat**	42
12	Cultural Shifts in the Post-2021 Society — **Samruddhi Gole, Dr. Kalyan More**	46
13	Political journalism in india: journalism and politics The history and current state — **Ms. Deepika S. Golatkar**	52
14	सामाजिक समस्याओ को उकेरती हिंदी फिल्में — डॉ. राजेश	55
15	बिहार के विकास में विधानसभा सदस्यों की भूमिका : २००५ से २०२० तक — सद्दाम हुसैन डॉ. मो. जमशैद आलम	59
16	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धम्मक्रांती व अस्पृश्यता निर्मूलनासंबंधी विचार — प्रा.डॉ. वामन ए. खोब्रागडे	66
17	गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे राजकीय व सामाजिक कार्य — प्रा. डॉ. काशिनाथ शिवराव मानमोडे	72
18	बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे उभरते राजकीय नेतृत्व — महेन्द्र देवरावजी भलमे	76
19	वैदर्भीय ग्रामीण कादंबरी : एक वास्तव — विजया विनायकराव वानखेडे	79

Scanned with ACE Scanner

20	राजकीय स्वातंत्र्य की सामाजिक स्वातंत्र्य यातील प्राधान्यक्रमामध्ये असलेल्या ब्रिटीशकालीन वैचारिक संघर्षाचे विश्लेषण डॉ. अशोक जाधव	84
21	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम डॉ. सुखलाल राठोड	88
22	भारतीय बॅकिंग क्षेत्र — आव्हाने व संधी डॉ. गजानन सोमकूंवर	92
23	छत्रपती संभाजी महाराजांचे व्यापारविषयक धोरण : एक अभ्यास प्रा.डॉ.साईनाथ शेटोड	97
24	भारतीय अर्थव्यवस्थेत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान प्रा. निलेश अरूण दूर्गे	101
25	महाराष्ट्र राज्याचा अर्थसंकल्प 2023 : कृषी विकासातून समृद्धीकडे डॉ सुनिता कलाखे,	105
26	शेरशहाच्या शासन व्यवस्थेचे मुल्यमापन प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर	110
27	ऑनलाइन व्यापार व त्याचे त्याचे परिणाम प्रा. डॉ. जयंत पोरे	114
28	कृषि पर्यटन में अपार संभावनाएं डॉ. एम.आर. दातीर	117
29	ग. दि. माडगूळकरांचा सिध्दहस्त लेखनीचा सौंदर्यात्सव : 'चैत्रबन' प्रा. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	122
30	प्रा. पुरूषोत्तम नागपुरे यांच्या साहित्याची प्रेरणा सहा.प्रा.दीपक स.वानखडे	126
31	कोविड-19 महामारीमध्ये ग्रंथालय उपक्रम डॉ. राठोड सुखलाल शामराव	130
32	कुसुमाग्रजांच्या कवितेचा अन्वयार्थ प्रा. डॉ. विनोद नामदेव इंगळे	134
33	**कृषी उत्पन्न आणि उर्जा स्त्रोत डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे,डॉ.राम प्र.ताटे**	137
34	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचाअस्पृश्यता विषयक विचार व कार्य प्रा. मनोहर शामराव वागतकर	139
35	महिलांसाठी कायदे व योजना आणि महिला सक्षमीकरण प्रा.डॉ.आसाराम दि.चव्हाण	145
36	वाशिम शहरातील घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या शैक्षणिक व आरोग्य विषयक स्थितीचे अध्ययन प्रा. डॉ. जयश्री पंजाबराव काळे	149
37	मराठा- ऐक्येच्छू सभा : कृष्णराव केळूसकर प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	152
38	Effectiveness of Activity Based Learning Methodology of pedagogy subject **Dr. Ranjana V. Tijare**	156
39	The Bank Merger in India & their Benefits **Purvesh Pramod Fating**	159
40	कन्नड मातृभाषिक विद्यार्थ्यांसाठी प्रमाण मराठी भाषा अध्ययनात येणाऱ्या अडचणींचा शोध डॉ.विजया पाटील , श्री.रमेश तिप्पाना जाधव	163
41	कोरोना परिप्रेक्ष्य (लहरें) में वृद्धजनोंकी बढ़ती समस्याएं और समाधान हेतु प्रयास डॉ. विजय बळीराम गावंडे	170

Scanned with ACE Scanner

42	पारधी समाजाची सद्यस्थिती व समस्या — प्रा.डॉ.रवींद्र अर्जुन पवार	175
43	बंजारा समुदायाची सध्यस्थिती,संस्कृती व समस्या — प्रा.डॉ.वसंत मोतीराम राठोड	181
44	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विकासातील योगदान आणि सद्य स्थिती — Dr. Lamture Nagesh Topanna	187
45	Short Story as a Prominent Mode of Expression in Dalit Litearture — **Mr. Shuddhodhan P. Kamble**	196
46	Role Of Self-Help Groups In Agriculature And Rural Devlopment — **Dr. Kamble Bajirao Namdev**	199
47	Women And Children : Human Right — **Hrishikesh Shirbhate**	202
48	A Study Of Anxiety Level Among Unmarried Persons Of Late Marriage Group — **Dr.Purushottam Kumar Mishra, Dr.Adya Shanker Srivastava, Prof. S.S.Kaushik**	205
49	"Urdu Khutoot Nigari: Tehqeeqi O Tanqeedi Jaiza" (Urdu Letter Writing: Research & Critical Review) — **Shahid Iqbal Khan Sarfaraz Khan , Dr. Syed Asfiya Syed Zakriya,**	209

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDIII) 403
ISSN : 2278-9308
March, 2023

Short Story as a Prominent Mode of Expression in Dalit Litearture

Mr. Shuddhodhan P. Kamble
Assistant Professor,Department of English,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati (M.S.)

Intoduction-

For the ages the Dalits wanted to highlight their suffering, Dr. Babasaheb Ambedkar's movement for equality made them conscious about their suffering and injustice. They started to develop their self-respect; this consciousness among the Dalits is a basic reason of origin of the Dalit Literature in India. The protest against inequality had been shown in literature in the past also, in the period of the Buddha many voices were raised against inequality on the basis of caste. The saints like Kabir, Tukaram, Chokhamela, etc have also written about exploitation and oppression in their poems. Many poets and writers of the pre-independence period had written against the social evil of social discrimination and about bad condition of the lower caste people. The popular novelist Mulk Raj Anand had written the novel *Untouchable* (1935), he had shown an untouchable as a main character and focused on the problems of the untouchables. All the above voices against social discrimination were not so strong in the tone of protest so the impact could not be seen. The writing of protest against caste atrocities has got separate recognition in the form of Dalit Literature in Maharashtra.

The term 'Dalit Literature' formally came to existence in 1958 in Dalit Literary Conference organized by Dalit Sahitya Sangh. The definition of the Dalit literature was decided in the resolution No.5 of this conference. The prominent critic Arjun Dangle writes about the Dalit literature in the 'Introduction of his edited book *Poisoned Bread*, he writes:

Resolution No.5- that the literature written by the Dalits and that written by others about the Dalits in Marathi be accepted as a separate entity known as "Dalit literature" and realizing its cultural importance , the universities and literary organizations should give it its proper place." (xxviii)

The origin of the Dalit literature in Maharashtra had been taken place from the writings of Namdeo Dhasal, Raja Dhale and others who were the founders of the Dalit Panther movement which was inspired by the Black Panther movement of the Black people of America. Many critics have stated that the Dalit literature has its inspiration in the Black literature. In the decades of 1960 to 1970, many writers from the Dalit Community expressed their protest and agonies in the regional languages. B.V. Bhosale writes in the 'Introduction' of his edited book *Sociology of Dalit Literature* , he says, "Between 1972 -1978 there emerged writers from Dalit community in Gujarat, Karnataka, Andhra Pradesh, Orissa, and Tamil Nadu who started writing about the caste exploitation." (5) The regional languages were used by these writers to express their feelings, their writing have got international recognition after its translation in many foreign languages, especially in English.

The Dalits have been writing about their existential crisis and protest for equality and justice. They had never protested against their injustice till Dr. Babasaheb Ambedkar's Social Revolution. He has inspired them to fight for their rights. Though, Dalit literature depicts anger and protest, it has no negative qualities. It is a voice for social justice and equality. Arjun Dangle writes about the positivity of the Dalit literature in the 'Introduction' of his edited book *Poisoned Bread*, he asserts, "Dalit literature portrays the hopes and aspirations of the exploited masses." (xlvii)

The aim of Dalit Literature is to establish a classless and casteless society in which there will be no suffering and discrimination. Santwana Haldar writes about Dr. Babasaheb Ambedkar's views on Dalit literature in his article "Dalit Representation in Indian Literature: Its Scope and Potentialities", he quotes, "Dalit Literature is not the literature of those who advocate revenge. It is also not literature that spreads hatred. Dalit Literature first and foremost advocates the significance of humanity and liberation and it is a historical necessity too."(164) Dalit Literature is a value based literature and it opens the door for liberation and freedom for all the underprivileged classes of the society.

A prominent critic of Dalit Literature, Sharan Kumar Limbale defines Dalit Literature in his famous book *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*, he defines, "Dalit Literature is precisely that literature which artistically portrays the sorrows, tribulations, slavery, degradation, ridicule and poverty endured by Dalits. This literature is but a lofty image of grief."(30) The Dalits have collectively expressed their anguish; it is not the expression of individual. It has become the expression of the whole Dalit

Scanned with ACE Scanner

community. The Varna system imposed Socio-religious slavery on the Dalits, they were enduring it silently from many centuries. Their many generations were destroyed in the slavery on the name of social norms, customs and traditions. The condition of the Dalits has changed due to Social, Religious and Educational Revolution of Dr. Babasaheb Ambedkar. Self consciousness and quest for identity changed their Social and Religious life. Dr. Babasaheb Ambedkar established the colleges in Maharashtra at Mumbai and Aurangabad, the first generation students and Professors of Milind College, Aurangabad formed the Literary Association. Newly educated Dalit students started to write about their sorrows and pathos. The movement of writing about suffering of own family and society laid foundation of the Dalit literature.

The Short Story in Dalit Literature:

The Short story is the oldest form of storytelling; earlier it was in oral form to impart the moral teaching in the community. *Aesop's Fables* are popular in the Greek Culture and in Indian Context the *Jatakakathas* and *Panchatantras Stories* are popular as fables. M.H. Abrams and Geoffrey Galt Harpham define short story as "A short story is a brief work of prose fiction and most of the terms for analyzing the component elements, the types, and the narrative techniques of the novel are applicable to the short story as well." (A Glossary of Literary Terms 365) The short story has distinctive feature of its own in a different manner, it can be read in one sitting. Its size and length has made it different from longer fictional format and style. The short story has been existed in all the cultures since the beginning of the civilization. In the ancient time, the short story was simple story of hope and wishes to be fulfilled. Sometimes, the short story can be of magic and super natural power as like the fairy tales. It was also called "novella" or novel as it was supposed to be new story in the contemporary time. The writers from America, Russia and France used the short story to make experiments with tight plots and stripping narration. In the current time, the short story is known for its realistic picturisation, the short story writers have used this genre of literature to show the realistic picture of the society to the world.

The short story has been existed in Indian culture since last thousands of years. The *Panchatantra Kathas*, *Sarita Sangara*, *Barihat Katha* are some of the famous collections of the short stories in the medieval Indian literature. Indian short story was affected in this period due to confluence of the east and west cultures. In the British colonial rule, English education has created modern sensibility which has given birth to the modern short story in Indian literature. Rabindranath Tagore, Raja Rao, Mulk Raj Anand, R.K. Narayan, Anita Desai, Shashi Deshpande are some of the major short story writers in India languages. The Short stories have been written in all the regional languages of India. The process of translation has made these stories readable to all the readers of India and the whole world.

Dalit literature started from two classic short story collections in Marathi by the eminent Dalit writers of the first generation Baburao Bagul (1931-2008). His two short story collection, *When I Hide My Cast* (1963) and *Death is Getting Cheaper* (1969) had created great impact on the psyche of the Maharashtrian society. Shankarrao Kharat (1921-2001) and Anna Bhau Sathe (1920-1969) are the two prominent names in the early Dalit writing. They wrote short stories to build a strong foundation of Dalit fiction writing. For the first time, they showed revolt, pain and repression of the Dalits through their short stories. The Dalit short story has been continuously growing since the last fifty years. Many Dalit writers have written the excellent short stories in the Indian languages like Hindi, Marathi, Guajarati, Tamil, and Bengali. The autobiography is considered as the important genre in the Dalit literature but the short story is remained a favourite mode of expression by all the Dalit writers. Earlier, the Dalit short stories depicted the struggle and repression of the Dalits but as time changed, the Dalit writers have started to portray the resistance and protest against the evil of caste system.

Short Story in the contemporary Dalit Literature-

The renowned Dalit writer and scholar Arjun Dangle's edited book *Poisoned Bread* (1992) has included ten Marathi Dalit short stories of the famous Marathi Dalit writers like Bandhu Madhav, Waman Hoval, Yogiraj Waghmare, Arjun Dangle, Bhimrao Shirwale, Baburao Bagul, Amitabh, Keshav Meshram, Anna Bhau Sathe and Avinash Dolas. Besides Marathi, in all the regional languages of India, the Dalit short stories have been continued to get important place in the contemporary Dalit literature. The young Dalit writers, like Ratan Kumar Sambhria, Ajay Navaria, Sharan Kumar Limbale have produced the equalitative short stories in the regional languages. Omprakash Valmiki's *Amma and Other Stories* got good response from the readers. The women Dalit writers like Urmila Pawar,

Scanned with ACE Scanner

Bama, Gogu Shyamala and Pradnya Daya Pawar wrote the short stories to highlight the discrimination of Dalit women on the basis of gender and caste.

The short story is the favourite form of writing of the Dalit writers. Many Dalit writers have given the artistically excellent short stories in the Dalit literature. The men Dalit writers Anna Bhau Sathe and Baburao Bagul depicted the exploitation and repression of the dalits through their short stories like *Gold in the Grave* and *When I Hide My Caste*. The Dalit autobiographies have received a great response from the readers of the Dalit literature, however, the short stories have also got an important attention from the readers. Dr. Mohan Parmar talks about the importance of Dalit short story in his article, "Gujrati Dalit Short Story- A survey", he asserts:

We need to approach the genres of the short story and the novel, if we wish to bring about a social revolution or abolish rigid customs. It is more so the novel which provides ample scope for the establishment of the values of human life. The short story on the other hand is more effective as for as subtlety of expression is concerned. (179)

The short stories in the Dalit literature have provided a documentation of facts of the suffering and pain of the Dalit community. The writers like Premchand and Mulk Raj Anand have written about the sorrows and agonies of the Dalit characters in their short stories. However, the men Dalit writers like Arjun Dangale, Anna Bhau Sathe, and Baburao Bagul have laid the foundation of Dalit short stories in Marathi. The Dalit short stories have been written in all the regional languages of India. Today, the Dalit short stories have achieved an important place in the Indian literature. Dr. Vipul Kumar Solanki writes about it in his article, "Dalit Short Story and the Search for Identity", he explains:

Dalit short stories are expressive of the plight of the downtrodden. It is therefore natural that a writer from a Dalit background will recreate his experiences in his works. The customs, traditions, way of life, native language, and the life in vas are depicted in a novel manner. (583-584)

Conclusion-

The Dalit writers have shown the bare reality of their living and experience, they don't build castles in the air. The Dalit short stores are different than the main stream short stories, the feelings of the Dalit community and their social, economical, political and cultural problems occupy the central theme in the Dalti short stories. The men Dalit writers have depicted the repression of the Dalit characters through casteism and discrimination. The exploitation by the upper caste people on the name of the caste has created a major problem for the Dalits.

Works cited-

1) Abrams, M. H. and Geoffrey Harpham. *A Glossary of Literary Terms.* Cenage Learning, Delhi, 2013.

2) Dangle, Arjun. "Introduction Dalit Literature, Past, Present and Future." *Poisoned Bread*, edited by Arjun Dangale, Orient Blackswan Private Limited, 2018, pp. xix-liv.

3) Bhosale, B.V. "Introduction." *Sociology of Dalit Literature*, edited by B.V. Bhosale, ABD Publishers, Jaipur, 2014, pp. 1-14.

4) Haldar, Santwana. "Dalit Representation in Indian Literature: Its Scope and Potentialities." *Sociology of Dalit Literature*, edited by B.V. Bhosale, ABD Publishers, Jaipur, 2014, pp.160-175.

5) Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*. Translated by Alok Mukherjee, Orient Blackswan, Hyderabad, 2018.

6) Parmar, Mohan. "Gujarati Dalit Short Story- A Survey". *Tongue of Fire: A Selection of Gujarati Dalit Short Stories*, edited and translated by Darshana Trivedi and Rupalee Burke, Gujarat Sahitya Akademi, Ahmedabad, 2000.

7) Solanki, Vipulkumar. "Dalit Short Story and the Search for Identity." *Indian Journal of Applied Resarch*, Volume: 6, Issue: 9, September 2016, pp. 583-584, https://www.worldwidejournals.com/indian-journal-of-applied-research-(IJAR)/recent_issues_pdf/2016/September/September_2016_1492160716__162.pdf .

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December-2020

ISSUE No- (CCLXVI) 266

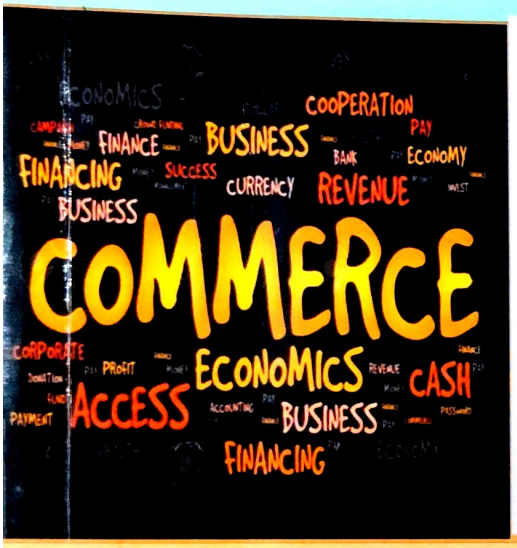

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor:
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with ACE Scanner

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	Importanceof Confidence Building Measures (CBMs) in Present Time **Dr.Arvind Kumar Kushwaha**	1
2	Eightfold Path for Human Upliftment **Dr.M.P.Sahare**	6
3	Role and Need of Research in Higher Education **Dr. Nandkishor Dhawale**	10
4	Relationship between educational qualification of librarians and their role in promoting information literacy **Prof. Dr. Gajanan B. Ghayal.**	12
5	A study on the role of foreign Direct Investment in retail Industry in India **Prof. Dr. B. P. Adhau**	18
6	Indian banking sector and economic growth: a study **Dr. Mahendrakumar D. Katre**	21
7	The Relationship Between Accounting And Taxation: A Study **Dr. Sanjay B. Bagde**	25
8	Impact of Covid – 19 on Banking Sector: A study **Dr.Sanjay Dhanvijay**	31
9	Library and Information Science: Challenges in the Wake of Functionaries **Dr. R. S. Kalbande**	37
10	Aspects Of Physical Education **Dr. Shirish V. Topare**	39
11	Effect of Study Habit on Academic Performance of Students **Dr. Kirti Sadar / Vipin Makde**	41
12	Upara: A presentation of continuous humiliation and oppression **Manoj Pralhad Bhagat**	44
13	A Study of Alertness, Essential and Helpfulness of CommunalIndustrialist for Society in Nagpur district **Dr. Laxman N. Gaikwad**	46
14	Siddalingaiah's Revolutionary poem 'The Dalits are coming'- a study **Mr. Shuddhodhan Pandurang Kamble**	51
15	Rbi And Its Camels Model **Dr.Usha N. Patil**	54
16	Irrelevant expressions In the Poetry of A.K.Ramnujan **Dr. Satish G. Joshi**	57
17	ShuggieBain:A Severe Question on Parenting **Dr.Satyendra Gadpayale**	61
18	Capital Punishment: Pros & Cons **Dr.Mahendra L. Pachadkar**	64
19	Covid-19 and International Trade **Dr. Patil Bhagwan Shankar**	66

Scanned with ACE Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 266 (CCLXVI)
ISSN : 2278-9308
December, 2020

Siddalingaiah's Revolutionary poem '*The Dalits are coming*'- a study

Mr. Shuddhodhan Pandurang Kamble,
Assistant Professor in English, Dr. BabasahebAmbedkar Mahavidyalaya,
Amravati-444606

Introduction-

Dalit literature is a social movement which fights a battle against injustice and atrocities on the Dalit community. It shows the social, economical and cultural life of the Dalits in India. Unlike traditional literature it focuses on harsh realities of caste system. Dr. BabasahebAmbedkar's life and philosophy inspired the writers to write against injustice and repression. Education is a major weapon to fight against such atrocities. After 1972, Dalit literature flourished in almost all the states of India. Today, many universities of the world have included Dalit literature in their curriculum. Translation of Dalit literature in English has made it a global literature. Siddalingaiah (1954-)is a popular Dalit poet and the scholar of Karnataka state. He had played an active role in the dalit movement in Karnataka in the decades of 1970s and 1980s. He is also one of the pioneer members of Dalit SangharshSamiti. His poems have been often sung in various agitations and protest programmes. His first collection of poems *HolemaadigaraHaadu*(Songs of the Holeya and Madiga, 1975) became the inspirational songs for Dalit protesters in Karnataka. His autobiography *Ooru Keri*(A work with you World; The Autobiography of a poet, 2013) was published in two parts. He worked as the head of the department of kannada at Bangalore University, Presently, he is the chairman of Kannada Book Authority. He was a member of the Legislative Council. His poetry depicts protest and anger against Dalit atrocities. His poems are slogans and sounds of Dalit protest. He himself called his poems as 'reciting poems'. In the beginning many critics were unable to decide the genre of his writing as it is unconventional. Dr. BabasahebAmbedkar and Nelson Mandela inspired him to write the poems of revolution.

Analysis of the poem-

'*The Dalits are coming*' is a Kannada poem translated by M. Madhava Prasad in English. Before studying the poem , let's read its English translation-

The dalits are coming, step aside-
hand over the reins, let them rule.

Minds burning with countless dreams,
slogans like thunder and lightning,
in the language of earthquakes,
here comes the dalit procession,
writing [history] with their feet.

Into the dump go gods and gurus,
down the drain go the lawmakers.

On a path they struck for themselves
March the dalits in procession,
burning torches in their hands,
sparks of revolution in their eyes
exploding like balls of fire.

Scanned with ACE Scanner

For the thorn bushes of caste and religion,
they were as thorns in the side.

They became the sky that looked down at
the seven seas that swallowed them.

Since Rama's time and Krishna's time
unto the time of the Gandhis,
they had bowed low with folded hands.
Now they have risen in struggle.

It grows, it breaks out of its shell
the endless dalit procession.

Bullet for bullet, blood for blood,
shoulder to shoulder, lives bound together.

Under the flag of dalit India
stood the farmers and workers.

Flowers bloom in every forest,
Thousands of birds take flight,
the eastern sky turned red,
morning broke for the poor.

The dalits are coming, step aside!
The dalits have come, give it up!

The above poem is a description of the procession of Dalit people which is revolting in the street. In the very first line the poet says that the Dalit people's procession is coming so give them the way to move forward. Their sound of slogans is like thunder and lightning. As they are walking on the road, their history is being written with their feet. They are shouting the slogans in the language of earthquakes. They do not own any gods and gurus , as they are not following established system of gods and gurus created by the upper caste people. They have no faith in the law and order system of the Brahmins. The poet can see the burning passion in the eyes of the Dalitswho are walking in the procession. It is a revolutionary movement, they are carrying burning torches in the hands to throw away the thorns of religion and caste. These thorns are stopping them from moving forward. The poet says that Dalits have lost the fear of insecurity as they are united against atrocities against them. Their association is like the 'sky' for them to protect against injustice. They had been bowing their heads with folded hands to everyone but they have risen now to struggle.

The poet further says that the Dalits have come over of the virtue non-violence and they are claiming bullet for bullet and blood for blood. The farmers and workers have joined them in this movement as they are also marginalized and needto fight for their rights. The poet describes all these as flowers are awaking in the forest and thousands of birds are taking flight. It is a new dawn for the dalits , farmers and workers. This poem is a symbol of revolt of the marginalized class of the society who have been facing atrocities from ancient time times of the Rama and the Krishna. The Dalits had been submissive to the established tradition created by the upper caste people and the religious books. The so called *Savarnas*are self proclaimed and the

Scanned with ACE Scanner

dalitswere made slaves. They have been thrown at the bottom in the four tier Varna system. They had been exploited on social, economical, physical and sexual levels. The Dalits have been trated like animals under the evil practice of untouchability. Thei children were stopped from getting education and women had got very insulting treatment. After educational revolution among the Dalits, they could understand about the unnatural and unfair behavior with them. They have realized that the external servitude in the name of caste and skin colour must be changed. They have killed the age old evil of caste system and also started to not follow the gods and gurus. They have suffered a lot and their struggle has gained a favourable attitude to violence. They have known the value of their unity regardless of all variations among them like caste and gender. Their protest has been positively embraced by the farmers and workers. The above poem strongly follows Dr. BabasahebAmbedkar's philosophy of eqauality and justice.

Conclusion-

Siddalingaiah is one of the first Dalit Kannada poet, playwright, activist, and politician. He is a part of the Bhandaya or Dalit Bhandaya movement in Kannada literature, which began as a reaction and to the Dalit Movement in Karnataka. He's the first Dalit poet to receive Karnataka's highest literary award, "Pampa Award" in February 2020. His poetry was filled with fire and anger from the hardship he faced, and his call to fight atrocities took the form of poetry. Late critic D.R. Nagaraj said about Siddalingiah, "*I trembled in surprise when I read my friend Siddalingiah's poetry. The reason being the difference between the poet's persona and his poetry... But his poems, they were fireballs. So this humility was just a facade, I learnt very soon. Behind this veneer of politeness was his mischievousness...*"

Works cited-

i) Gail, Omvedt. "Literature of Revolt." *Poisoned Bread*. Edited by Arjun Dangale Orient Blakswan, 2018.

ii) Dangle, Arjujn. "Introduction Dalit Literature, Past present and Future." *Poisoned Bread*, edited by Arjun Dangale, Orient Blackswan, 2018.

iii) Agrawal, Dr. Beena. "Dalit Feminism.-A Quest to Redefine the 'Self' and 'Identity' of women." *Dalit Literature contents, Trends and Concerns*, edited by Harbir Singh Randhwa, Sarup Book Publishers, 2019.

iv) Trivedi, Dr. Tanuja. *Contemprorary Dalit Literature*. JnanadaPrakashan (P&D), 2011.

v) Limbale, Sharan Kumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature*. Orient Blackswan, 2018.

vi) K. Satyanarayan& Susie Tharu. "Dalit writing : An Introduction". *The Exercise of Freedom*, edited by K. Satyanarayan& Susie Tharu, Navayan Publishing, 2013.

Scanned with ACE Scanner

तुमच्या Ph.D. प्रबंधाचे पुस्तकात रूपांतर करून मिळेल, व ते जगभर पोहोचेल...

More Details – 9595560278,

THESIS
DISSERTATION
PROJECT
CONVERT
INTO
BOOK

SJIFactor

Scientific Journal Impact Factor

CERTIFICATE OF INDEXING (SJIF 2020)

This certificate is awarded to

Bahujan Aadhar
(ISSN: 2278-9308)

The Journal has been positively evaluated in the SJIF Journals Master List evaluation process
SJIF 2020 = 7.675

SJIF (A division of InnoSpace)

SJIFactor Project Manager
International Advisory Services
INNOSPACE INTERNATIONAL

SJIFactor Project

Aadhar PUBLICATIONS
For Details www.aadharsocial.com
Price:Rs.500/
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604
, Mob-- 9595560278, Emial: aadharpublication@gmail.com

Scanned with ACE Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-3369

20-21

B. Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June-2020

SPECIAL ISSUE- CCXXX (230)

Challenges in the 21st Century & Need of Gandhian Ideology

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr. V.L.Bhangdia
Principal
Smt.Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati
Dist. Amravati.

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Service (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper — Authors' Name	Page No.
1	View of Mahatma Gandhi on Management Skill — Dr V.L.Bhangdia	1
2	Ideological Coalescence of Mahatma Gandhi and Ravindranath Tagore — Dr. Ulka S. Wadekar	5
3	Philosophical Foundation and Human Values of Mahatma Gandhi — Dr. S. M. Bhowate	9
4	Impact Of Gandhian Thought On Language And Literature — Prof. Sima Hari Kothalkar / Mr. Yogesh Bhaskarrao Hage.	12
5	Healthy Body Through Yoga — Prof. Atul Sharma	15
6	Study Significance of the Ideals, Values and Leadership Qualities of Mahatma Gandhi, in Sustaining Successful Businesses in Today's World — Mr. Chandrakant B. Dhumale.	17
7	Social and Political Philosophy of Mahatma Gandhi — Dr. Nandkishor K. Ramteke	23
8	Gandhian Ideology: A Criticism — Dr. Sumedh Y. Ahate	28
9	A Study on Mahatma Gandhi's Principles of Human Resource Management — Dr. D.V. Ingle	31
10	Gandhi's 'Sarvodaya': The path to Utopia — Dr Jagruti S .Vyas	34
11	Gandhi's Health Tenets: The Time Tested Panacea — Dr. Satish R. Modani	37
12	Gandhian Ideologies and it's relevance in 21st century (Abrief overview) — Dr Abhay Madhukarrao Patil	40
13	Views of Mahatma Gandhi on Women Empowerment — Dr.P.B.Kharche	43
14	Economic Relevance of Gandhi — Dr. Archana V. Bhangdia	47
15	Views of Mahatma Gandhi on Sustainable Development — Dr.J.D.Gupta	50
16	Views of Mahatma Gandhi and Management Skill — Prof.Dr. K. B. Ingle	54
17	Impact of Gandhian Thought On self –efficacy and personality of teachers — Dr. Sunil kumar	56
18	Role of Education in achieving Sustainable Development under Grate Gandhiji's philosophy: A study — Dr. Manish D. Jadhav/ Shital M. Jadhav	60
19	Changing Images of Gandhi in Indian English Literature — Vijay D. Bhange	64

CamScanner

B.Aadhar International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN: 2278-9308
June, 2020

Impact of Gandhian Thought On self –efficacy and personality of teachers

Dr. Sunil Kumar
Director of Physical Education Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Amravati

ABSTRACT

Yoga is an ancient science of he world. Yoga means awareness of the life force. That is the science which imparts the knowledge of life force. Life force is defined as a constant combination and union of body. Mind and soul. There are 72,000 nadies in our body. The pulse is an important tool for understanding he body and mind of an individual. It is vital to understand the normal pulse and is mechanism. An education is a base of development of any nation then attention to the factors related to education so vital.

Regular practice of Pranayama and Asana aides in purifying, cleansing & beautifying the human body thus allowing the smooth functioning of all the vital organs and various system of the body.

STATEMENT OF THE PROBLEM

One of these factors is teacher. Obviously the teacher who has healthy personality and good sense of efficacy about their abilities can be more useful. According to some evidence some teacher in different areas in Amravati Taluka have less efficacy and some of them also have some problems in their personality which is needed to investigate and solve.

OBJECTIVE OF THE STUDY

a) To asses Self-efficacy, Extravert personality, Neurosis personality, Psychosis personality of high school teachers.
b) To prepare the program of Pranayma and Asana for high school teachers to improve their Self-efficacy.
c) To prepare the program of Pranayama and Asana for high school teachers to improve their Extravert personality, Neurosis personality and Psychosis personality.
d) To find out the effect of Pranayama and Asana on Self-efficacy and Personality on high school teachers.

H-I There is a significant effect of Pranayma and Asana to develop of high school teachers.

H-2 There is a significant effect of Pranayma and Extroversion/Introversion trait of personality among high School teachers.

H-3 There is a significant effect of Pranayama and Asana on Neuroticism\Stabbilit6y trait of personality among high school teachers.

H-4 There is a significant effect of Pranayama and Adana on PsychotismlSocialization trait of personality among high school teachers.

H-5 There is a significant difference between experimental and control groups in Self-efficacy.

H-6 There is a significant difference between experimental and control groups in Personality.

SCOPE AND DELIMITATIO9N OF THE STUDY Scope

The scope of the study is to present the simple technique to solve the high school teacher's problems in self-efficacy and personality and the related so on. This simple technique to solve the problem can be given by having such type of experimental like this type of research study. Instead of any psychic treatment or any type of medicine the best and simple way should use to problems in life.

CamScanner

So the Asana and Pranayama is one of the simple way to solve the problems of high school techers in Amravati Tq. Amravati Distt. Latur

DELIMITATION

1) The study is delimited to for three months .
2) The study is delimited to the personality of high school teachers.
3) The study is delimited to Men & Women high school teacher in Amravati
4) The Study is delimited t Asana A.KO Pranay
5) The study dented to t,e self- effiacy of high school teachers.
6) The study is delimited «o one hour's practice of Pranayama and Asana per days and six days in a week.

LIMITATION

The researcher had no control over the following

1. Daily routine and diet of the high school teachers.
2. Economical problems of high school teachers.
3. Domestic routine and problems of high school teacher.
4. Aspiration of the individual subject.
5. Limited time to check the articipanf's daily practices

METHODOLOGY

Type of the Research regarding to its goal which is investigating of the effect of Pranayama and Asana on self-efficacy and personality is an experimental research. It involves of the investigation of the effectiveness of manipulated variables.

POPULATION & SAMPLING OF THE REASEARCH

The population of the research includes all the 240 teachers who worked in the high schools. High schools include all high schools which are distributed among 11 schools. The number of teacher in 11 high school chosen had 140 members among then there were 140 teachers were selected at random to participate in the research. From the 140 questionnaires which were distributed among the high school teachers. 18 questionnaires were cancelled due to incomplete answers. TheJnformation of the 122 participants was analyzed. Among them there were 80 participants who were low in self efficacy & who also obtained high schools in psychoticsm/ socialization. They were divided into one experimental group & one control group. On the basis of the score, self-efficacy and personality was equalized.

TOOLS OF THE REASEARCH

Two questionnaires were used for this rsearch Self- efficacy and Personality.

STATISTICAL TOOLS

1. In the present research, the test-retest method for investigation of reliability of 2 questionnaires are used
2. The present research for investigating the frequency used descriptive indices (mean. Median, Mode, max and min)
3. To comparing the Experimental and control group the test applied.

Design of the research

This research regarding to its goal, is an experimental research. It investigated the effect of Prqnayama and A san on self-efficacy and personality. IT involves the investigation of the effectiveness of manipulated variables.

The Experimental plan for this research is shown as following.

E Q_1 X_1+X_2 Q_2 C Q_1 Q_2 E= Experimental Group , X1=Asana Practice , X2 = Pranayama Techniques
C Control Group Q_1 = Pre test Q_2 = Post test

CamScanner

X PEOCEDURE OF TREATMENT

The participants who should be taught about A sana, moves, Bhastrika, Amulomaviloma, Bharmari nd Ujjaie Pranayama. They have learned about all above moves during 2 sessions.

In this research I group as control group had designed who have not attended the seminars. And they haven't been taught about Pranayama.

All the questionnaires charred out before & after teaching and practicing the Pranayama techniques carried out for the experimental group.

MAJOR FINDING

In this section, 6 Hypothesis one to four include analysis of experimental group that is called as group E which received pranayama and Asana treatment. Hypothesis fivend six includes analysis of experimental group and control

H.I There is a significant effect of Pranayama and Asana on develop the Self-efficacy of high school teachers. The result of this hypothesis shows that practice of Pmayana and Asana has been affected to increase the self-efficacy of high school teachers. So the hypothesis acceptable

H.2 There is a significant effect of Pranayama and Asana on Extroversion/Introversion trait of personality among hi~h school teachers.

The result of this hypothesis shows that practice of Pranayana and Asana has been affected to increase the Extroversion of high school teachers. So the hypothesis acceptable

H.3 There is a significant effect ofPranayama and Asana on Neuroticism! Stability trait of personality among high school teachers.

The result of this hypothesis shows that practice of Pranayana and Asana has been affected to reduce the Neuroticism of high school teacher. So the hypothesis rejected.

H.4 There is a significant effect ofPranayama and Asana on Psychotism/Socialization trait of personality among high school teachers.

The result of this hypothesis shows that practice of Pranayana and Asana has been affected to reduce the Psychotism of high school teacher. So the hypothesis acceptable

H.5 there is a significant difference between experimental and control groups in Self-efficacy. The result of this hypothesis shows that practice of Pranayana and Asana has been affected to increase the self-efficacy of the experimental groups of high school teacher. So the hypothesis acceptable

H.6 there fs *a* significant difference rem-een ~tal and control groups in Personality.

The result of this, hypothesis shows that of Pranayana and Asana has been affected to reduce the Psychotism, rather /him ocher nait of personality among experimental and control group. So the hypothesis acceptable

CONCLUSION -

In this research the effect of pranayama and Asana were investigated among the high school teachers. The results showed that the Pranayama and Adana had a belter effect on reducing the psychotism and developing the self-efficacy rather than extroversion .Of course the Pranayama and Asana S/afso had effect on reducing the neuroticism but this effect was low.

RECEMMENDATIONS

On the basis of results conclusions - above this investigation recommends that.

1. Similar remedial yoga Programe can also be conducted for the high level of Anxiety teacher.
2. Similar studies may be undertaken fro the boy's high school teachers.
3. Suggested principals and supervisor in high school can average some classes for teaching Pranayama and Asana for reducing exam stress and so on.
4. This is recommended to the other researcher for study of the effect of Pranayama and Asana treatments on creates a good relationship between parents. Which has effect in children behavioral?
5. The yoga practices may be strongly recommended for the improvement of the physical fitness and perceptual motor learning.

According to the results of this research practicing Pranayama and Asana can reduce *the* psychotism and increase (he self-efficacy and extroversion, then doing different researches with University Students about different aspects of Yoga, Pranayama, Asana, Meditation and their effect on solving different problem can be so useful.

REFERENCES

1. Abolfacaf, Farahani (1995)." A comparison between convention and distance teaching of physical education," Payamenoor University.
2. Bandura, A. (1982) "Self-Efficacy Mechanism in Human Agency' American Psychologist, 37, 122-147.
3. Bandura, A.(1977), "Efficacy Sources for Preservice Teachers" &1. B. Rotter(1966). "Teachers Sense of Efficacy". New York, W.H. Freeman.
4. Baba Ramdev (2008) Yoga, According to Swami Ramdev, comments 1 Views 2,350, http://www.articlesbase.Com/meditation-articies : accordingto-Swaini-ramdevv-476786.html
5. Dyer, K. A. (2001), 3 November 2006,."Acute Stress Disorder". Loss ClmlF & Grief; : Journey of Hearts. International Journal of Stress Mana::::"""";'!!^ .,Vole 14(3), Aug 2007, 260-274.
6. Drew H. gitomer(2007). "Teacher quality in a changing policy landscape" Improvements in the teacher pool. Policy EvolutiQn and Research Center Policy Information Center Educational Testing Services. Pic@ ets. Org
7. Ellie Nezami, Ralf Schwarzer& Matthias Jerusale4m, Last Update: Dee 26 (1997) 'Persian Adaptation (Farsi) of the General I Self-Efficacy Scale"
8. Health. Line.com (2009). "Teachers Sense of Self-Efficacy, English Proficiency and Instructional Strategies". A Study of Nonnative EFL Teaches in Iran.

CamScanner

ISSN 2349-5189
Special Issue
April - 2022

LangLit

An International Peer Reviewed Open Access Journal

ISSN 2349-5189 Indexed Journal Impact Factor : 5.61 www.langlit.org

UGC Sponsored One Day Virtual International Conference on

Diaspora
Literature, Culture and Identity

"Diaspora: Literature, Culture and Identity"

Editor
Dr. Archana Bobade
Convenor
Prof. & Head, Department of English
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati.

Editor
Vinay Vasule
Convenor
Head, Department of English
Late N. A. Deshmukh Arts & Commerce College,
Chandur Bazar.

Jointly organized by
Departments of English
Shri Shivaji Education Society, Amravati's
Shri Shivaji Arts & Commerce College,
Amravati, Maharashtra State, India
and
People's Welfare Society, Amravati's
Late Narayanrao Amrutrao Deshmukh Arts
& Commerce College
Chandur Bazar, Amravati, Maharashtra State, India.

CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

20.	THEME OF ALIENATION IN ANITHA DESAI'S WHERE SHALL WE GO THIS SUMMER	R .SARADHA
21.	DIASPORA AND NOSTALGIA IN LITERATURE	NAJEEB HUSSEIN SALEH AL DAYBI & DR MIRZA M. B
22.	DIASPORIC EXPERIENCES IN KIRAN DESAI"S NOVEL THE INHERITANCE OF LOSS	REKHATAI SHANKAR PATIL
23.	RACISM , CLASS AND GENDER DISCRIMINATION IN KIRAN DESAI"S „ THE INHERITANCE OF LOSS'	DR.NEETA VIJAYKUMAR JOKHE
24.	THE VICTIMS OF SPIRITUAL EXPLOITATION WITH REFERENCE TO GITA MEHTA"S KARMA COLA	DR. K. HANUMANTHA REDDY
25.	PORTRAITURE OF IMMIGRANTS IN RAHUL VARMA"S PLAYS	DR. TULSHIRAM LAXMAN DABDE
26.	DIASPORA AND IDENTITY CRISIS AUTHOR: CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI	MRS.R.JEEJA
27.	DIASPORA LITERATURE AND FORMULAIC CONCEPTION OF CONTEMPORARY ART IN AFRICA	JACOB SHAI & M. SANTHOSH KUMAR
28.	THE PRISONS WE BROKE: A PEEP INTO THE PSYCHE OF A DALIT WOMAN	THORAT A. C.
29.	THE FEEL OF NOSTALGIA EXPRESSED BY BHARATI MUKHERJI IN HER NOVEL "THE TIGER"S DAUGHTER"	SARAVANNAN. V
30.	DIASPORA AND IDENTITY CRISIS	DR ANAND T CHAHANDE
31.	DIASPORIC ELEMENTS IN JHUMPA LAHIRI"S THE NAMESAKE, WITH AN EMPHASIS ON GOGOL	DR. MARIAM THOMAS
32.	INVESTIGATION OF JHUMPA LAHIRI"S THE NAMESAKE AS DIASPORIC DISCOURSE	DR. KUNTAL D.BOMPILWAR,
33.	DIASPORIC DISPALCEMENTS IN AMITAV GHOSH'S THE SEA OF POPPIES	PROF. DR. VISHWAS DAMODHAR
34.	DIASPORIC ELEMENT IN THE GLASS PALACE	VARSHA GAWANDE
35.	IDENTITY CRISIS IN CHETAN BHAGAT"S "FIVE POINT SOMEONE"	DR. NILESH PRAKASHRAO SULBHEWAR
36.	DIASPORAN DIVIDED SOULS AND THEIR STRUGGLE FOR IDENTITY IN JHUMPA LAHIRI"S "THE NAMESAKE"	DR. UMESH VITHALRAO KADU

CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61

LangLit

ISSN 2349-[illegible]

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

DIASPORIC ELEMENT IN *THE GLASS PALACE*

DR. VARSHA E. GAWANDE
Head,
Department of English,
Dr. Babasahab Ambedkar Mahavidyalaya,
Amravati.

ABSTRACT :

Indian Diasporic writers have been influential in the last decade chiefly because of their theoretical formulation being generated by their works. Language and cultures are often transformed when they come in contact with the others. These writers are oftenpreoccupied with the elements of nostalgia as they seek to adapt themselves in new culture. In a diaspora people leave their homes, sometimes involuntarily or at least under duress, and settle in new locations. Often, these new locations involve unfamiliar cultures, languages, customs, and living/working situations that induce a sense of alienation and nostalgia in the newcomers as they try to fit in yet maintain as it is seen in ' novel The Glass Palace'. Amitav Ghosh the acclaimed novelist of Modern India' has made great contributions in this respect through his novels This Novel projects the Diasporic element as portrayed in the characters.Diasporic elements appear in Amitav Ghosh's 'The Glass Palace' in the experiences of characters like Rajkumar, John Martins, the Burmese royal family, and Uma Dey, who all leave behind their homelands and lives to move to new locations in the midst of new cultures and new experiences.

Keywords :- Diaspora, Consciousness, Nostalgia, Culture Conflict, Dislocation

Introduction :

A modest attempt is being made in this paper to analyse the cultural dilemmas and dislocation of immigrants portrayed by Amitav Ghosh. Any migration either made by choice or necessity results in dislocation and is very painful. This novel deals with many familiar themes: the agonies of the immigrants, the clash of cultures, the conflicts of assimilation, the family tradition and the individual freedom. Ghosh describes all these very realistically and meticulously through his works. This article focuses on the Colonial representation in Amitav Ghosh's novel. The Glass Palace represents the two major types of Indian diaspora, the new diaspora of the twentieth century, with its connection on with the mainland relatively intact and the old plantation labour diaspora of indentured workers who went to the outposts of the erstwhile Irish Empire in conditions of extreme material and cultural dispossession. 'The Glass Palace' is one of those rare texts which explore the interconnections " between these two historic' cultural narratives.

Diaspora occupies a place of great significance between countries and cultures. Theories are generated and defined in order to construct new identities which further negotiate boundaries and confines that relate to different temporary and spatial metaphors. Migration takes place due to various reasons. In the Indian context the migration [illegible] historical, political, economic reasons [illegible]

ISSN No 2347-3975
Impact Factor 7.328
Volume 4 Issue 16

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

CamScanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN – 2347-7075
Impact Factor -7.328
Vol.4 Issue-26 July-Aug 2023

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	Service Quality Assessment of Government Hospitals in Bilaspur City Anil Kumar Bhardwaj, Dr. Preeti Shukla	1-5
2	A Study on Consumers acuity towards Online Grocery Shopping with Reference to Ulhasnagar City. Asst. Prof. Bhavika Makhija	6-9
3	Financial Engineering: A Multidisciplinary Dimension in Defining Corporate Strategy Booma T.	10-14
4	Geo-Tag Based Farming System: A Review Ashish Kumar Pandey, Rohit Mirl	15-17
5	Human Development in India: Challenges for a Society in Transition Mannat Sohandha	18-21
6	A Study on Individual Financial Literacy and Financial Behaviour Rashmi Virendra Singh	22-25
7	The Silence of Maternal Absence and Black Imagined Identity in Jean Rhys' Voyage in the Dark Miss. Maya N. Jivanwal	26-29
8	Nutrition and Cognitive Health Dr. Meghali M. Joharapurkar	30-33
9	Role of start-up in women entrepreneurship development Dr. Lalita Maroti Yadpalwar	34-38
10	Financial Inclusion in India in context of Inclusive Growth Madhavi Vishram Neman	39-43
11	Theme of Social Mileu in the Select Works of Sudha Murthy Subhash Baburao Mundhe, Dr. Varsha E. Gawande	44-46
12	Shodhganga Website and Its Impact on the Higher Education System in India: A Comprehensive Analysis Sohan Singh, Jyoti Shukla	47-51
13	Work Life Balance of Healthcare Professionals during Covid Pandemic in Bhopal Pooja Mehta, Dr. B. M. S. Bhadoriya, Dr. Sulakshna Tiwari	52-55
14	Artificial intelligence in Libraries Asst. Prof. Shweta Suresh Borhade	56-63
15	The Electrocardiogam-Ecg: An Application of Physics Dr. Adik S.N	64-68
16	The Job Stress and Job Satisfaction of Higher Secondary School Teachers with Special Reference to Palakkad District in Kerala Prasad C V, Dr. G. Pasupathi, Dr. Bindumenon M P	69-78
17	Feminist Approach with Reference to Margaret Atwood's The Handmaid's Tale Miss Shilpa Nareshrao More	79-82
18	Impact of Drama Based Teaching Practice on Language Subject among Middle School Students Dr. Moutusi Bose, Ritesh Mishra	83-90
19	"Indian Ethos in Nissim Ezekiel's Poems" Dr. Santosh Kumar J. Mishra, Mr. Ganpati Pandurang Mulik	91-94
20	A Case Study On New Education Policy 2020 & Library & Information Science Subject Challenges And Opportunities Of Education In Modern India Dr. Savita Malik	95-99
21	Aspect of Library Automation & Digital Achieves Anju Saini	100-103
22	The Role of Libraries in Development of Society Assist. Prof. Nitesh E Motghare	104-106

CamScanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.4 No.26 July-Aug 2023

Theme of Social Milieu in the Select Works of Sudha Murthy

Subhash Baburao Mundhe[1], Dr. Varsha E. Gawande[2]
[1]Research Scholar, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati.
[2]Assistant Professor, Head, Department of English, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Amravati
Corresponding Author- Subhash Baburao Mundhe

Abstract:

Literature is the reflection of a society. It represents the social, political, cultural, economic and historical growth of a society at a great length. The word Milieu is defined as the people and the physical and social conditions and events that provide a background in which someone acts or lives. Social Milieu is a social environment. It refers to the physical and social setting in which people live or in which things happen or develop. In literature, this is a term that can comprehend a wide variety of aspects of a story. There are many writers in Indian English literature who depicted contemporary issues. Shashi Tharoor, Amish Tripathi, Chetan Bhagat, Arvind Adiga have presented different unconventional themes with pioneering techniques. Sudha Murthy is one of them. She is a very well-known modern Indian writer with a prolific writing. In her writing, she found the impact of tradition and technology on Indian society with a very good expression. She has always been an advocate of women's rights and a pioneer in the development of education. She believes that if we chose the less travelled path, it makes us different in the life. She works for the betterment of the society, and made the development of the people from rural area. Her writing is related to the lives of common people. She wrote on different issues like her views on donations and charity, hospitality, her childhood, realizing and traveling experiences.

Key Words: Social Milieu, Sudha Murthy, Indian English Literature, Women Empowerment, Rural Development, Economical Depravity, Educational Problems, Poverty Eradication

Introduction:

Literature is the reflection of a society. It represents the social, political, cultural, economic and historical growth of a society at a great length. The word Milieu is defined as the people and the physical and social conditions and events that provide a background in which someone acts or lives. Our milieu is our world, or the context we come from. If we live in a mansion and have rich friends, we are part of the upper crust milieu and if we live in a poverty and has a poor family, we are from lower class milieu. Social Milieu is a social environment. It refers to the physical and social setting in which people live or in which things happen or develop. In literature, this is a term that can comprehend a wide variety of aspects of a story. Milieu is overall the atmosphere or feel of a story. This can include the culture and environment of the story, the historical and geographical context, and the mood and tone of the writing. So, it is very useful to understand the socio-economic situations, political issues, the world view and creativity of the writers, the system of the social and political organizations, the relations between certain thoughts and cultural formations in which they occur and determining factor of a literary work. The aspects of social milieu are: human relationship, status of women in the society, social issues, moral values, vices and evils in the society, traditional values, poverty, superstitions, culture, child marriage, illiteracy, social, economic, racial exploitation, etc. Literature as it represents the cultural, social, historical, economic and political growth of a society. Indian Writing in English has more than one hundred and fifty years of age today. There are many writers who depicted contemporary issues. Traditional themes like superstitions, child marriage Indian poverty, culture and illiteracy are now replaced by the themes like

CamScanner

family relations, devastating effects of globalization, exploitation of employees etc. There are number of works of different authors which gave such contribution. Shashi Tharoor, Amish Tripathi, Chetan Bhagat, Arvind Adiga have presented different unconventional themes with pioneering techniques. Sudha Murthy is one of them. She is a very well-known modern Indian writer with a prolific writing. In her writing, she found the impact of tradition and technology on Indian society with a very good expression.

Theme of Social Milieu in the Select Works of Sudha Murty

Some women like Mother Teresa, Indira Gandhi or Sarojini Naidu have always been a source of motivation for social change. One another name is Sudha Murty. She has also made a great impact on Indian society. She has always been an advocate of women's rights and a pioneer in the development of education. She works for the betterment of the society, and made the development of the people from rural area. To help the underprivileged sections of the society, Infosys Foundation, a non-profit organization, was established in 1996 by Infosys in Karnataka. The foundation supports for the development in the areas of Education, rural development, healthcare, arts and culture, the care of poor people, disaster relief, women and youth empowerment, and orphan care. She personally contributed to the programs benefits to the war widows, sanitation, the arts and education scholarships to the needy students. She wrote her work in English and Kannada. Her writing is related to the lives of common people. She wrote on different issues like her views on donations and charity, hospitality, her childhood, realizing and traveling experiences. Social milieus that she discussed in her writing are as follows:

1. Social Views:

The novel Dollar Bahu (2003) truly presents the dowry system and importance of money. It unfolds the story of a woman protagonist who faces difficulties while settling in her married life. In the book Three Thousand Stitches: Ordinary People Extraordinary Lives (2015) she narrates her experience in having worked to raise the lives of these devadasis and helped them to leave their jobs and by setting up their own bank, given a chance to lead a life of dignity. Mahashweta (2000) is the story of a girl, Anupama, whose marriage breaks off when she is diagnosed with a skin disease leukoderma. The novel describes that it is very difficult for an Indian girl to overcome the dishonor that the society offers to a married woman who is left by her husband. It is a story of her success that she achieves when she discovers herself after moving to Mumbai and starts to respect herself and how she rebuilds her life. The novel *House of Cards* (2013) explores human relationships and holds up a mirror to our society with truthfulness. It narrates the problems faced by a protagonist, Mridula, the wife of a lucrative doctor. This novel analyzes us to how ambition leads a person in quest of supremacy and material wealth. This results in corruption and slowly the breakdown of family life and individual's behavior.

2. Moral and Ethical Values:

Values are a set of principles and beliefs that influence our behaviour and frame the words. Values may be different from person to person. Literature is actually a concise account of the experiences in life. Sudha Murthy's idea of life has always been one that does not give value to materialistic thoughts and possessions because of her strong belief in humility and knowledge, the two assets which help a man grow in life. She always believes that money changes only hands and that gives back to society. These noble beliefs are mirrored in her active involvement in social work for art and culture, public hygiene, healthcare, poverty alleviation, and women empowerment and education. Wise & Otherwise: A Salute to life (2002) shows encounters Sudha Murthy has had with ordinary people and extraordinary minds during her travels and personal experiences. This book gives a strong message of humanity to mankind. It upholds the values that are essential for mankind to survive in a modern life.

3. Economic Condition:

In Three Thousand Stitches Sudha Murthy depicted the evil tradition of Devadasi. She also took the efforts to eradicate this tradition by helping 3000 devadasis to leave their jobs and lead a life of dignity by setting up their own bank. To help the underprivileged sections of the society, Infosys Foundation, a non-profit organization, was established in 1996 by Infosys in Karnataka. Through Infosys Foundation, she helped to buildup 16,000 public toilets in rural area and several

CamScanner

hundred toilets in Bengaluru city. She also helped in building more than 2300 houses in flood-affected area.

4. Educational Views:

Sudha Murthy supported for the development in the areas of education, women empowerment, rural development, healthcare, arts and culture, and the care of very poor people. Through Infosys foundation, she has provided computer education and library facilities to the government aided schools. She has a vision of a library for each school. As a result, 50,000 libraries were setup in the schools.

5. Cultural and Religious Views:

Sudha Murty's writing is a great combination of ancient Indian and present-day Indian culture. Her works reflect a rare combination of generous attitude and logical thoughts. Her writings take us deep into the human mind with all its complexities. The description of characters depicted by her represents new reality, which is revolutionary feature in modern literature. She wrote about men and women both struggling for their own existence in globalizing India. Sudha Murthy in the novel *House of Cards* portrays the life of the modern-day society. This novel portrays the difference between the simplicity of the rural lifestyle and the complexity of urban lifestyle.

Conclusion:

The literature written by people in a society is actually a reflection of the lives of people; it is the mirror image of a society Literature broadens the mind's outlook while bonding people and culture collectively. As a contemporary writer, Sudha Murthy has done remarkable work for the welfare and upliftment of the society. She has bestowed her life for the sake of the deprived section of the society. Her social works covers education, women and youth empowerment, healthcare, public hygiene, art and culture and poverty eradication at the grassroots level, which were reflected in her literary work.

Bibliography:

1. Murthy, Sudha. Mahashweta. Penguin Books, Random House, India, 2007.
2. Murthy, Sudha. Dollar Bahu. Penguin Books, Random House, India, 2007.
3. Murthy, Sudha. House of Cards. Penguin Books, Random House, India, 2013.
4. Murthy, Sudha. Wise and Otherwise: A Salute to Life. Penguin Books, Random House, India, 2006.
5. Murthy, Sudha. The Day I Stopped Drinking Milk. Penguin Books, Random House, India, 2012.
6. Murthy, Sudha. Three Thousand Stitches: Ordinary People, Extraordinary Lives. Penguin Books, Random House, India, 2017.
7. Bai, K. Meera. Women's Voices: The Novels of Indian Women Writers. New Delhi, Prestige, 1996.
8. Ashturkar, Uddhav A. A Study of Indian Values Reflected in the Select Works of Sudha Murty and Ruskin Bond. Savitribai Phule Pune University, Pune, 2015.
9. Alyahya, Rimah Saleh. The Social and Ethical Values in the Select Novels of Sudha Murthy. Princess Nora Bint Abdulrahman University, Riyadh, Kingdom of Saudi Arabia. 20th October 2019.
10. Chaturvedi, Vinita. I'm Enjoying My Acting Stint: Sudha Murthy. Times of India, October 18, 2011.
11. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms, Sixth (Ed.) Prism Indian Edition, Bangalore, 1985.
12. Thorat, Ashok and Others. A Spectrum of Literary Criticism. New Delhi, Frank Brothers. 1994.

Web Sources: -

1. https://youtu.be/V74b1h1CytQ
2. www.wikipedia.org.
3. www.encyclopedia.com.
4. www.wiktionary.org.

CamScanner

Impact Fac r-8.632 (SJIF) ISSN-2278-9308
ISSUE No
(CDXXXVI) 436

B..Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day Online InterNational Multidisciplinary Conference On

ECO FEMINISM

Conference Proceedings

November - 2023

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr.Charushila Rumale
Principal
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr.Umesh Patil
Dept.of English
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

Editor
Dr. Swapnil Ingole
Dept.of Marathi
Smt. Radhadevi Goenka
College for Women, Akola (M.S.)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

B

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Feminine Sensibility in Indian Literature	Mr. Sahas Netaji Murey	1
2	The Echo of Women in Mahashweta	Dr.Varsha F. Gawande	3
3	The God of small Things: A Thematic Study	Dronandan T. Adhau	6
4	Exploring The Synergy Between Women And Nature: An Ecofeminist Analysis Of Kamala Markandaya's Novel "The Coffer Dams"	Dr. Sanjay T. Vite	9
5	Patriarchal Dominance In Revolution 2020 By Chetan Bhagat	Dr. Mohan B. Ballal	12
6	Rural Scene In Indian Literature In Kamala Markandaya's Novels	Dr. S. L. Khandel	15
7	The Concept of Environment in Folktales from Different Cultures	Dr. Yogesh M. Pohnkar	18
8	Gender Equality and Indian Constitution: An Overview	Dr. Ramesh G. Suralkar	21
9	Eco-Feminism & Sustainable Development in the Indian Economy	Mrs. H. S. Wadhone	25
10	Environmental Issues reflected in the novels of Aravind Adiga	Miss Priyanka Basaveshwar Ruikar	27
11	Gender Inequality and Male Hegemony in Indian English Literature	Dr. Pandilik Nalinde	30
12	An analytical study of the relationship between the marginalization of women and the destruction of biodiversity.	Miss. Pooja Nilkanth Alone , Dr. Prof. Sunita S. Dhopte	33
13	Feminine Sensibility In Literature	Miss. Sima Hari Kothalkar	37
14	Patriarchal Dominance in Literature: An Analysis of Gender Roles and Power Dynamics in the ancient literature	Meherarti Bade	41
15	Dear Mrs Nanda: Feminine Sensibilities And Its Expressions In Epistolary Form	Mrs Vaishali Satish Dubey , Dr.R.M.Patil	45
16	Jacinta - Jal, Jamin And Jungle: Rethinking of Ecofeminism	Sitale Balaji Narayan	47
17	Women Nature and Foundation of Philosophy	Dr. Punam Y. Choudhary	49
18	Financial Behavior of women in investment decision making of family	Dr. Prof. Ambadas Pande , Dipeeka M. Alkari	51
19	Effect of Iron Supplementation to Enhance Dietary Iron Intake among Tribal Adult Women	Pavan D. Mahajan, Shubhada Jambhulkar	55
20	An Ecofeminist Reading of Susan Glaspell's A Jury of Her Peers	Esha Arikella	63
21	मराठी कविता आणि पर्यावरणीय शीवाद		67

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.022, Issue 80, (CDXXXIV) 434-C
ISSN : 2278-9308
November, 2023

The Echo of Women in Mahasweta

Dr.Varsha E. Gawande
Head Dept. of English Dr Babasaheb Ambedkar M.V. Amravati
Email -vardingawande15@gmail.com

Keywords: Eco Feminism, Psychological realism, Leukoderma, Communal disputes, Institutes

"Men and Women are complementary to one another. One need not prove one's strength."
Sudha Murty

Sudha Murty the Padmashri awardee, is a highly accomplished writer in English and Kannada. There are numerous books to her credit, that includes novels, collection of short stories, non-fiction, acclaimed books, travelogues and books for kids. Her books have been translated into majority of Indian languages. Sudha Murty is an immensely proficient business woman, teacher, social worker and an author. Throughout her career she has been a strong voice in educating people on the need to overcome gender inequality in all aspects of life. Her works are an inspiration for all who strive to achieve gender parity and combat sexism. The present paper is an attempt to study the new way of thinking about the ecofeminism theory which rejects the old patriarchal paradigms and holds that the domination of women by men is intimately linked to the domination of women.

Ecofeminism is a movement that sees a connection between the exploitation and degradation of the natural world and also the subordination as well as oppression of women. The term was coined by the French writer Francoise d' Eaubonne in her book Le Feminisme Ou la Mort in 1974.Ecofeminist theory asserts a feminist perspective of Green Politics that calls for an egalitarian, collaborative society in which there is no one Dominant group. Thus, ecofeminists see a connection between the domination of women and the domination of nature.They attempts to specify links between these two forms of domination and advocate both environmental full, equal rights for women. In India, Vandana Shiva often referred to as " Gandhi of Green" is said to be the first eco feminist of India. She is an ecofeminist activist ,an Indian scholar, food sovereignty advocate and anti globalization author. Ecofeminists aims to disentranchised and treasure the health of nature and women on this planet.

The novels of Sudha Murty are rich in dealing with the theme of Eco Feminism which plays an essential role on women liberty and rights as human beings . As one of the leading and successful women writer of contemporary period, her works are a realistic picture of the socio-economic and psychological issues faced by Indian women. An icon for modern women, Sudha Murty is a passionate writer who feels the pain and turmoil of her characters and give voice to the unspeakable through her work of art. Her novels dealt with the themes of Courage, Education, Social Evils, Feminism, Social status and Family Relationships and importance of spiritual love. Her female characters are modern, strong and take bold decisions to survive in the society. The novel Mahasweta reflects the domestic violence faced by the female protagonist , her silent suppression and how she resurfaces by overcoming her problems.The novel discuss the suffering of women, like Anupama the protagonist of the novel, even in modern society and her manifestation into a brave and strong minded lady to face the tribulations and emerging successful in their life. Through the character of Anupama and her heart rending tale , the writer spreads social awareness to the world readers about the skin ailment -Leukoderma.

Mahasweta the novel of Sudha Murty, is the powerful story of a beautiful girl named Anupama. Mahasweta is an inspiring story of courage and resilience in a world marred by illusions and betrayals. This poignant tale offers hope and solace to the victims of the prejudices about women that pervern society even today. It is a story of a girl with small aspirations, who wants to lead a simple life. She finds her fairy tale love and gets married to Anand ,a rich man ,who lives with his widowed mother Radhakka and his sister Girija. Anupama's father Shamanna is a poor teacher who represents an example for the hardships of financial constraints endured by the middle class family. So Anupama returns home after her broken marriage due to Leukoderma with Anand , a series of ill fortune follows her. Her step sisters marriage is also called off because of Anupama's skin disease. Shamanna utters ," Why I have so father girls" They have become millstones around my neck. My worries have become doubled since Anu returned home." Anupama also has Subakka as her frail fortune who is a nasty step mother and also has two step unmarried sisters.Subakka prayed whole heartedly that Anupama should

...ten get a good match. She reflects the cruelty of Indian society as a step mother. Anupama's dream of ... marriage is short lived as she finds her dream shattered to pieces when she discovers that her husband has a skin disease which is considered to be a social stigma, which can bring family ... unwanted disgrace to her. Having lost marriage, Buddhikka was not willing to accept Anupama as ... daughter in law due to her poor status but finally adjusted just because her son Anand likes her. Buddhikka's behaviour with Anupama is never loving enough to appreciate her to any extent. Anupama was a love lost before her marriage has now the versatile actress left than ' she was trapped in a gilded cage'. Anupama tended to take punishment from her mother in law even to attend night functions. It is necessary that Anupama followed all instructions and be a dutiful daughter in law. Buddhikka's son Anand always had a great passion for beauty and thus he was attracted towards Anupama. Anand was captivated by her beauty and her passion towards acting. But he found it very difficult to digest the fact about Anupama's white patch through the letters of his mother. However to her business inquisitive to her emotions, her looks and abandons her because of her assumed beauty. Anand does not reply to Anupama's letters. He was so conscious about his social status and the pretentious that he lacked as a dutiful husband and as a human being too. He was sure that the white patch was after marriage and not before, but he failed to convince himself and his mother. He does not have the will and accepts Anupama as she was gives her emotional support.

What is more painful than her disease is the realization that her husband married her only because she had physical beauty. Actually he did not love her as a human being, a person, but loved only her physical appearance which was beautiful outwardly. He did not love her, for whom she was. The story moves forward as she is left to her own fate by her father, deserted by her step-mother, and pushed into loneliness to the extent that she contemplates suicide. As, Sudha Murty's character she decides not to give up her life for her husband who had left her to die, and her own family who thought her as a burden of their life. She moves to Mumbai to start her life on her own terms. After many ups and downs, she goes back to her passion – literature and theatre. Earning her own money gives her confidence, and an independence that she had never known before. In Bombay she finds success, respect and the promise of an enduring friendship. Anupama replies to Sanya that,"courage and confidence are the real wealth in life. Education can increase your chances of success". Anupama grows to be an seductive woman who does not want to bow to the male chauvinistic society, also abuse women and the sexual assaults. There are so many Anupamas in our society who are harassed everywhere. The story is an endearing read because it holds true for every generation of Indian society. It brings out the fact that when a woman is strong, confident and financially independent, nothing can come to her way. Above all, the book highlights the stigmas that exist in our society to this day. Discarding a person based on external appearance and ruining lives because of superstitious beliefs, especially in case of women, are still rampant in Indian society. Sudha Murty through Mahashweta wants to educate society that all , men and women should be treated with equality and respect.

Conclusion

A number of Indian writers of fiction in English try to explore and manifest Indian reality. They get more and more psychologically intended and try to assess the sociological effect on the psyche of their characters. The marriage bond is considered to be a serious vow and pledge of love and companionship during both the time of prosperity and adversity. It is essential for the transmission of humanity. While analyzing the female characters of Sudha Murty's, she portrays the sufferings of women at the medieval period and the courage of women in modern age. The patriarchal society considers a wife as a slave to her husband and so she must endure all his atrocities, but these days women are ready to follow their conscience to decide their life independently. As described in the novel, a wife must have the determination to live without her husband if the situation really demands. She must have the willpower to bring up her children with confidence. Among all literary genres, novel reflects the contemporary social conditions in a realistic manner. The portrayal of woman in novels is also governed by the prevailing attitude towards women in society and the author's response to it. The status of women has been rapidly changing and the novelists capture this transition in their novels. Ecofeminism is the ideology that sees climate change ,gender equality and social injustices as broadly related issues all linked through masculine dominance .This issue seriously needs address through the work of art for a healthy planet.

Works Cited
[1] Simone de Beavour. The Second Sex. New York: Published by Alfred A. Knopf 1953 (1993).
[2] Friedan, Betty. The Feminine Mystique Harmondsworth: Penguin 1971
[3] Murty, Sudha. Mahashweta . New Delhi: Penguin books, 2000.
[4] S. J. Rafiuddin "Thematic concern of Sudha Murthy's novel the mother I never knew", IOSR-JHSS, Vol 20(10) pp 72-76 Oct 2015
[5] https://www.quotesmemo.com/author-lorraine-toussaint/

(SJIF) Impact Factor-8.575 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

August -2022

ISSUE No - 359 (CCCLIX)

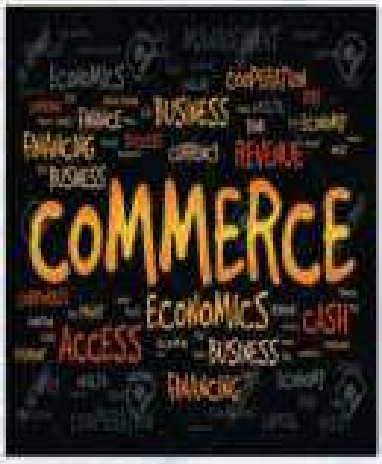

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon,Dist. Amravati.

Executive Editor
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)